Miroslav Brandt

Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka

MIROSLAV BRANDT, rod. 2.III.1914. u Ceriću kod Vinkovaca, osnovnu i srednju školu završio je u Zagrebu, Filozofski fakultet s doktoratom povijesnih znanosti u Zagrebu 1948, specijalizirao na Drž. arhivu Francuske u Parizu i na Collège de France, habilitirao za svjetsku povijest srednjega vijeka, bio profesor toga predmeta od 1957. do 1984, kada odlazi u mirovinu. Njegov znanstveni rad obuhvaća tri skupine problema: povijest i institucije dalmatinskih gradova u sr.v. (Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik); nastanak i ustrojstvo feudalnog poretka u europskim i prednjoazijskim zemljama; komparativna povijest, religija (kršćanstvo, islam, gnosticizam, zoroastrizam, manihejstvo). Objavio je 9 knjiga i oko stotinu znanstvenih rasprava. Prevodio je i bio urednik za četrdesetak kapitalnih djela zapadno europske historiografije i time stvorio protutežu sovjetsko-beogradskom monopolu u toj struci u Hrvatskoj. Sudjelovao je na svjetskim kongresima 1955. i 1970. Od 1956. bio je član Upravnog odbora Matice hrvatske, a od 1964. do 1971. njezin potpredsjednik. Inicijator je i suautor "Deklaracije" o hrvatskom jeziku (1967) te autor "Anti memoranduma" (1986). Izvršio je obnovu Matice hrvatske (1989) poslije osamnaest godina zabrane. Pisao je književne eseje i beletrističke djela ("Triptih", "Doba očaja", 1992, 1995).

MIROSLAV BRANDT

SREDNJOVJEKOVNO DOBA POVIJESNOG RAZVITKA

Urednik
DR. FRANKO MIROŠEVIĆ

Recenzenti
DR. STJEPAN ANTOLJAK
DR. JOSIP ADAMČEK
DR. JOSIP LUČIĆ

Grafički urednik
ŽELJKO IVANČIĆ

Lektorica
ILIJANA MILENKOVIĆ

Korektorica
BOŽENA PAVIČIĆ

Naslovnu stranicu izradila
IRA PAYER

Izrada kazala
JERKO PANDŽIĆ

Slog i prijelom
DENONA d.o.o., Zagreb

Ova knjiga napisana je u okviru znanstveno-istraživačkog plana Centra za povijesne znanosti u Zagrebu. Rješenjem Odbora Sveučilišne skupštine za izdavačku djelatnost br. 02-742/4-1979, od 25. prosinca 1979, odobrena je kao sveučilišni udžbenik.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 940.1

BRANDT, Miroslav
Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka / Miroslav Brandt. – 2. izd. – Zagreb : Školska knjiga, 1995. – 559 str. : ilustr. u bojama ; 24 cm

Bibliografija: str. 488–520. – Kazala.

ISBN 953-0-30709-8

950825001

Tisak
GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, Zagreb

MIROSLAV BRANDT

SREDNJOVJEKOVNO DOBA POVIJESNOG RAZVITKA

II. izdanje

ŠKOLSKA KNJIGA, Zagreb, 1995.

SVOJOJ SUPRUZI VIKTORIJI

ZA POTICAJ I POMOĆ, ZA CIO ZAJEDNIČKI ŽIVOT
POSVEĆUJE PISAC

PREDGOVOR I. IZDANJU

Interpretacija opće povijesti srednjega vijeka koja se na sljedećim stranicama trudi da pridobije pažnju čitatelja rezultat je gotovo dvadesetogodišnjeg studija medievalne povijesne problematike. Prvobitno, ta se težnja oblikovala kao veoma opsežno djelo na oko 4 000 tipkanih stranica, s referansama i diskusionim znanstvenim aparatom u bilješkama "ispod crte". Praktična potreba da se takav iscrpan tekst sažme i dade u obliku knjige koja bi, prije svega, mogla služiti kao priručnik za studij srednjovjekovne povijesti dovela je do prerade polaznoga teksta otprilike na trećinu njegova opsega, pri čemu je autorov stav prema srednjovjekovnoj znanstvenoj problematici, njezinu obliku iznošenja i općim teorijskim pitanjima ostao u biti jednak i dosljedan spoznajama koje su proizašle iz temeljnih proučavanja izvora i obradbe medievalne problematike u djelima prvaka svjetske znanstvene misli.

U našoj zemlji predmet opće povijesti srednjega vijeka, kao cjelovita i sveobuhvatna tema, nije nalazio autorâ, osim rijetkih izuzetaka, koji su bili voljni ili su se nalazili u pogodnim okolnostima da poduzmu i okončaju prikaz svjetske povijesti u srednjem vijeku, na razini sveučilišnih nastavnih potreba ili u opsegu koji nadilazi elementarna i sumarna izlaganja. Zbog toga je u nas bilo moguće šire upoznavanje srednjovjekovne povijesti svijeta samo pomoću malobrojnih prijevoda sa svjetskih jezika ili pak čitanjem na stranim originalima. Takve su okolnosti našu javnost neminovno dovodile do zavisnosti o izdavačkim mogućnostima naše sredine i o teškoćama u nabavci i upoznavanju upravo neiscrpnog obilja svjetske literature, veoma nedovoljno i nereprezentativno zastupanog u našim velikim bibliotekama.

Pa ipak, toga se zadatka, prije ili poslije, trebalo prihvatiti zbog mnogih razloga. Ali ta potreba sama nije niukoliko smanjila zapreke i teškoće koje je trebalo svladati. Jedna od bitnih je totalna samoća i lišenost pomoći institucija i kadrova koji bi se angažirali na zajedničkom poslu. Valjalo se, s minimalnim, gotovo isključivo osobnim ekonomskim sredstvima, suočiti s neizmjernim mnoštvom publikacija, pretežno dostupnima samo u inozemnim znanstvenim središtima, u kojima nikakve subvencije ni financirani boravci nisu mogli osigurati nužni studijski rad.

Sve je to rad na tekstu koji se ovim predlaže našoj javnosti pretvaralo u mukotrpnu, mnogogodišnju borbu sa stvarnim okolnostima. Ali osim njih, na razini stručne, načelne, teorijske i metodičke problematike medievalne povijesne znanosti, pisanje jedne opće povijesti srednjega vijeka u današnjem vremenu nametalo je mnoštvo teških dilema. Na koji način izgraditi cjelinu zamišljenog prikaza? Da li se ograničiti na tumačenje pojava i događaja, koji neće biti izričito navedeni, nego će njihovo poznavanje ostati preduvjetom, o kojem autor neće voditi računa je li ispunjen ili nije? Ili je pak nužno iznijeti faktografske informacije i komponirati ih tako da iz njihova redoslijeda proizlaze nužni zaključci o smislu i značenju povijesnih zbivanja?

Metodološke dileme mogle su se postavljati i drukčije. Da li, u opreci s vjernim iznošenjem mnoštva pouzdano utvrđenih činjenica, uočavati samo slijed izgrađenih povijesnih situacija i u svakoj od njih definirati komponente što uzročno određuju ostvarena stanja u raznim vremenima i relativno omeđenim zonama zasebnih "civilizacija"?

Slijedeći vlastiti doživljaj prošlosti, autor se opredijelio za temu o kretanju ljudskih zajednica medijem vremena, u traženju rješenja temeljnih egzistencijalnih pitanja. Povijesno postojanje nije, naime, indiferentni opstanak pasivnih objekata, nego aktivna borba za izgradnju odnosa koji će osiguravati opstanak pojedinaca i zajednica. Ta se borba ostvaruje u rezultatu mnogih konkretnih odrednica koje daju svoja zasebna obilježja vremenu, sredini i rješenjima. Ali sve odrednice, od geografsko-klimatskih, radnih, organizacijskih do voljnih i misaonih, postoje ne statički, nego u neprekidnom procesu nastajanja, izgradnje, slabljenja i nestajanja, pri čemu se i njihova isprepletenost i alikvotni udjel u strukturiranju povijesnih stanja neprekidno mijenja. Povijesno je kretanje Heraklitova rijeka, ali njegovo bitno obilježje nije naprosto vječno protjecanje, nego rast, u kojem je rješavanje problema općeg opstanka – usprkos remisijama – sve kompleksnije oblikovano na sve višoj razini složenosti, na temelju sve savršenijih sredstava što osiguravaju materijalnu i kulturnu razinu života ostvarivanjem univerzalnijih i svrsishodnijih ustrojstava društvenog opstanka u usporedbi s prošlošću.

Tema ovoga djela je stoga povijesni razvitak u jednom određenom vremenskom odsjeku u kojem su za sveljudski egzistencijalni problem nađene određene, za to doba karakteristične solucije. No to vrijeme (konvencionalno nazvano srednjim vijekom) rađa se izlaskom ljudstva iz starijih rješenja i njihovim kretanjem kroz nove solucije prema razdobljima u kojima će i njih trebati napustiti kao preživjele i neadekvatne novonastalim stanjima.

Iz takva načelnog stava proizišao je i oblik eksplikacija. Bilo je nužno pratiti izlazak čovjekovih društvenih organizama iz odnosa koji su prethodili, "srednjovjekovnom" razdoblju, razotkrivati neizbježivost toga izlaženja i puteve kojima su tražena i nalažena nova rješenja i na toj osnovi oblikovani odnosi u procesu proizvodnog rada, društvenog ustrojstva, političkog i intelektualnog djelovanja. Toj etapi razvitka posvećen je prvi svezak ovoga djela. Drugi svezak obradit će puni razmah postignutih strukturalnih rješenja, njihovo sve izrazitije zakazivanje pred silinom novih pojava i razmaha ljudske djelatnosti, najzad, najavu novih rješenja kojima nastupa doba tzv. novovjekovne povijesti.

To kretanje vremenskom dimenzijom povezuje se sa sustavnim horizontalnim širenjem povijesne pozornice. Europsko-prednjoazijsko-sjevernoafrički krug povijesnih zbivanja presudno se krajem tzv. srednjovjekovnog razdoblja povezuje i stapa s krugovima od Europe udaljenih civilizacija na Dalekom istoku, u subsaharskim zemljama i na američkom kontinentu. Stoga je njihova cjelina, u svojstvu relativno zatvorenih geopolitičkih zona, obrađena u drugome svesku, da bi se ondje, na kraju izlaganja, organički povezala u općesvjetsku cjelinu, svojstvenu novovjekovnoj povijesti, počevši od XVI. stoljeća.

Koncepcija o traženju egzistencijalnih rješenja za povijesni opstanak ljudskih zajednica pokazala se neodvojivom od kauzalno-genetičkog praćenja povijesnog procesa. Iako je stajalište o apsolutnoj kauzalnoj odredivosti životnih, a još u većoj mjeri društvenih zbivanja, iluzija (koje se, u njezinom prvobitnom, simplicističkom obliku, čak i fizikalna znanost morala odreći ipak je, i u životu ljudi i njihovih kolektiva, moguće otkriti trend i rezultantu gibanja. Stoga je predloženi tekst ovoga djela nastojao podesiti raspored svoga izlaganja procesu traženja egzistencijalnih solucija. Učinjeno je to i zbog pedagoških razloga, da se istakne i odgoji induktivno mišljenje u mladim naraštajima povjesničara. Povijest mora, naime, polaziti od temeljnih podataka. Ona nije puko umovanje nad magmom kaosa. Uzimajući povijesnu činjenicu kao neizostavnu realnost, ona prati konflagracije činjenica, rast njihovih posljedica i strukturiranje odnosa. Uočavanjem nužne utemeljenosti tih odnosa na specifičnim determinantama, povijesna spoznaja postaje zrela i racionalno prihvatljiva. Tim svojim svojstvom ona bez teškoća ulazi u ljudski sustav memoriranja, jer je obrazloživa i, koliko dani stupanj znanja dopušta, genetički jasna.

Budući da je u strukturalnom pogledu egzistencijalno rješenje čovjekova opstanka u srednjem vijeku bilo feudalno privredno i društveno uređenje, ovo djelo u svojim prvim poglavljima prati njegov postanak. No, da bi to praćenje i uočavanje konkretne neizbježivosti feudaliz-

ma moglo biti autentično, a ne samo teorijska apstrakcija, tekst slijedi proces njegova nastajanja od zemlje do zemlje, u njegovim neposrednim oblicima. Učinjeno je to i zbog toga što se proces feudalizacije vršio veoma raznoliko, dozrijevanjem u različitim zemljama, diferenciranim i specifičnim putovima, ostvarujući nejednako dostignute stupnjeve razvitka. U cjelini, taj je jedinstveni opći proces stupnjevit i može se sustavno pratiti nadovezivanjem etapa, postignutih u različitim predjelima svijeta. Iz te konstatacije slijedi spoznaja da je rađanje nove društvene formacije, feudalizma, bilo neizbježno za sve regije svijeta, no da su putovi njegova ostvarenja bili različiti i zbivali se u kronološkom pomaku koji poriče njegovo sinkronično vremensko određenje. Ali opće, teorijsko značenje toga procesa nastajanja moguće je uočiti tek s točke koja omogućuje sagledavanje sveukupne panorame pojedinačnih povijesnih razvitaka.

Jedan od veoma delikatnih "tehničkih" problema danoga izlaganja bio je odnos između napisanog teksta s jedne strane i izvorne građe i upotrijebljene literature s druge strane.

Pri pisanju znanstvenih rasprava uobičajeno je pozivanje na literaturu i izvore ili kritičko razračunavanje s njima u tzv. bilješkama "ispod crte". Tekst opće povijesti, kakav je ovaj predloženi, nije mogao usvojiti takvu, u znanstvenim, monografijskim raspravama usvojenu metodu. U izloženome tekstu nema možda nijednoga retka koji ne bi pružao mogućnost da se izneseni podatak ili dano objašnjenje ne suprotstavi nizu drugih ili drukčijih stajališta. Svatko tko izbliže pozna problematiku srednjovjekovnog povijesnog razdoblja, znade da gotovo i nema pitanja koje nije rješavano kontroverzno. Iznošenje te građe utrostručilo bi opseg ovoga izdanja, što nije moglo biti prihvaćeno.

Da bi to odustajanje bilo bar djelomice nadoknađeno, autor je popratio svoj tekst relativno obilnom bibliografijom. Ona iz praktičnih razloga obuhvaća gotovo isključivo (s veoma rijetkim izuzecima) literaturu koja ne seže u razdoblja prije petog ili šestog desetljeća ovoga stoljeća. Sva starija literatura navodi se većinom u ovdje citiranim djelima, objavljenima između 1960. i početka 1978, kada je pisanje I. sveska dovršeno.

Bibliografija, u pravilu, ne sadrži ni pojedinačne rasprave po zbornicima i časopisima, zbog njihova golemog obilja i praktičke neiscrpnosti. Glede rasporeda literature u njezinu popisu, ona je izvršena prateći slijed teksta, pa s njime čini nerazdvojnu cjelinu. U tome smislu ona nadomješta bilješke "pod crtom", iako je širinom svojih tema nevezana za jedan određeni redak ili pojedinu rečenicu teksta, nego za tematiku odlomaka i cijelih poglavlja.

Problem odnosa osnovnog teksta prema izvornoj građi riješen je iscrpnom medijevalnom historiografijom koja ima svoje mjesto u III. svesku "Srednjovjekovnog doba". Njezino izlaganje bit će raspoređeno tako da će i ono, kao i bibliografija, pratiti tekst izlaganja i omogućavati korespondentnost teksta s informacijama povijesnih izvora. Taj treći svezak sadržat će i drugu pomoćnu i eksplikativnu građu: osim historiografije, pregled historiografskih koncepcija suvremene medijevalne znanosti, genealogije, sinkronične kronološke tablice i historijski atlas srednjega vijeka.

Najzad, dužnost je autora da izrazi svoje zahvalnosti. Malo je velikih imena svjetske medievistike kojima autor ne duguje tu zahvalnost, od H. Pirenna i M. Blocha (kojima je bio i prevodiocem) do G. Dubyja, B. A. Rybakova i A. I. Neusyhina. Autor bi bio veoma sretan kad bi među čitačima ovoga djela mogao naići makar i na dio one pozornosti kojom je on sam pratio ostvarenja onih od kojih je učio.

U Zagrebu, 15. kolovoza 1978.

M. B.

I. UVOD

1. POJAM SREDNJEGA VIJEKA

Pojam srednjeg vijeka u općoj je upotrebi tek od početka XIX. st. Čini se da ga je prvi, kao doba, različito od antike, obilježio talijanski humanist i historik Flavio Biondo u svojem djelu *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* (1453). Otad ga pod različitim imenima, kao *medium aevum, media aetas, media tempestas,* sporadički spominju različiti pisci XV, XVI. i XVII. st. Predodžba srednjega vijeka, kao vremena različitog po svojim obilježjima i od prethodnih epoha i od stoljeća što su slijedila poslije njegova kraja, održala se sve do danas i afirmirala bez obzira na različita, često čak i suprotna shvaćanja o karakteru tih njegovih obilježja.

U opreci s takvim općim prihvaćanjem termina, *vremenske granice* toga doba nisu nipošto bile ni uvijek ni kod svih pisaca iste. Postoje različiti datumi koji bi trebali značiti početak srednjega vijeka, a isto tako brojni i različiti datumi kao oznaka njegova kraja. Koliko se god u prvi mah to nesuglasje čini začudno, ono je ipak posljedica normalnog razvitka povijesne znanosti. Periodizacija historije neosporno je jedan od najtežih zadataka te znanosti, a moguće ga je izvršiti tek nakon duboke i temeljite analize cjelokupnog razvoja ljudskog društva. Potrebno je uočiti, ocijeniti i fiksirati bitna *obilježja epoha* što se smjenjuju u vremenu i tek tada odrediti njihovu pojavu i nestanak. Ali kako se život ljudskih zajednica neprekidno razvija, i jer sva obilježja niču i rastu često i nezamjetno, da bi u tijeku vremena gomilanjem sitnih promjena urodila i kvalitetno novim obilježjima, ocjene o tome, *kada je već prevladalo dovoljno* novih stvojstava da bismo neko doba mogli označiti kao bitno različito od prethodnoga, mogu ispasti prilično različite.

Jedan od najčešćih datuma za početak srednjega vijeka je pad Zapadnorimskog Carstva god. 476. Ta veoma impresivna formulacija pridobila je mnoge pristaše. Pobliža ocjenjivanja toga vremena pokazala su međutim da se te godine ipak nije dogodilo ništa zaista značajno. Silazak mladoga Romula Augustula s carskog prijestolja na Zapadu nije bio nikakav prijelom. Stoga su razni učenjaci tražili druge momente. Tako su neki smatrali doba *Dioklecijanove* vladavine (284–305) polaznom točkom za promjene koje će u svojem punom razvoju postati obilježje srednjega vijeka. *Osnutak Carigrada* (Konstantinopola) god. 330. najavljivao je za mnoge napuštanje Zapada i buduću definitivnu podjelu Carstva na dva dijela. S druge strane, pobjeda Vizigota nad Carstvom kod *Hadrianopola* god. 378. nesumnjivo je naviještala poplavu Carstva tzv. barbarskim narodima; a uskoro poslije toga, nakon smrti Teodozijeve (395), Carstvo se zaista raspalo na dvije polovice.

Postojale su međutim i tendencije da se trajanje antičkog doba produži i znatno preko vremena tzv. seobe naroda: do *smrti Justinijana* (565), koji je posljednji put ujedinio velike dijelove obiju polovica nekadašnje rimske države i bio posljednji carigradski vladar, nositelj latinske kulture; ili čak do smrti Karla Velikog (814), kako su to smatrali još Bossuet, Voltaire, Diderot i drugi.

Slične razlike postoje i u pogledu kraja srednjega vijeka. Svoje pristaše imaju razni datumi: *pad Carigrada* pod vlast Osmanlija, god. 1453, Kolumbovo otkriće Amerike (1492), početak Lutherove reformacije (1517), svršetak tridesetogodišnjeg rata (1618–1648), engleska buržoaska revolucija (1642–1649) ili čak početak francuske buržoaske revolucije (1789).

Sve te oštro usječene granice zapravo su umjetno zahvaćanje u neprekinuti razvoj povijesnih zbivanja i više služe praktičnoj svrsi podjele u nastavi ili pri pisanju knjiga, nego što zaista precizno određuju istinske međe.

Premda je tome tako, povijesne epohe nipošto nisu svuda istovjetne jedna s drugom niti su jednoobrazno trajane u vremenu. Sociološke ocjene pokazuju da se tijekom povijesti ostvaruju strukturalne promjene u ljudskom društvu i da je njihova podloga mijenjanje privrednih temelja i preinačavanje odnosa među ljudima u procesu proizvodnje materijalnih dobara, potrebitih za život. Na tome usponu ljudskoga roda iz davnina prema sadašnjosti i budućnosti, jednu od etapa čini takozvano feudalno društveno uređenje. Kroz nju su različiti dijelovi ljudskoga roda prolazili u različito vrijeme i u različito izraženom stupnju. Europski krug naroda prošao je kroz tu fazu u razdoblju tzv. srednjega vijeka, tako da se može reći da epoha feudalne društvene strukture čini njegovu jezgru. No pri toj identifikaciji treba ipak uzeti u obzir neke okolnosti. Izgradnja, a i razgradnja, neke privredne i društvene strukture više je ili manje dugotrajan proces, pa je i u pogledu feudalnog društvenog poretka nužno pratiti nastajanje elemenata i faktora toga poretka u vremenu koje mu je prethodilo, jednako kao što njegova obilježja još dugo ostaju zamjetna, blijedeći i nestajući, u epohama koje su nakon njegove nepobitne dominacije slijedile. S druge strane, krivulja koja obilježava uspon, vrhunac i pad u razvitku feudalne strukture nema ni jednake strmine ni isti vremenski smještaj kod svih naroda. Razlike u tempu uspona, zastojima, dosegu vrhunca te načinu opadanja velike su. Jednako su tako veliki i pomaci u vremenu. Neki su narodi ili regije već u cijelosti izašli iz toga razdoblja, dok ga drugi još uvijek proživljavaju u manje ili više punom zamahu ili pak na njegovu zalasku. Te razlike izrazite su i u europskim razmjerima, a još su veće pri usporedbi s kronološkim podacima kod izvaneuropskih naroda.

Sve to donosi još izraženije teškoće pri određenju univerzalnih međa srednjega vijeka. Slijed podjednakih strukturalnih odnosa i privredno-društvenih poredaka očito nije u svem svijetu jednak. Stoga se tradicionalno određenje srednjega vijeka, po kojem to doba zaprema raspon između antike i novoga vijeka, a obilježeno je dominacijom feudalizma (za razliku od antike, kada toga poretka još nema, i novoga vijeka, kada toga poretka više nema), ne može s jednakom valjanošću postaviti u okvirima čitavoga svijeta. Ono je upotrebljivo u Europi, a za cijelo čovječanstvo epoha feudalnoga društvenog poretka ima svoje vlastite, druge međaše. Europska približna podudarnost srednjovjekovnog kronološkog raspona s postojanjem feudalnog uređenja može stoga poslužiti samo kao tehničko pomagalo pri razvrstavanju sveopće povijesne građe radi njezina izlaganja. Za Europu ostaje najprikladnije sustavno izlaganje opće povijesti srednjega vijeka započeti prikazom rađanja privrednih, društvenih i ideoloških preduvjeta srednjovjekovne epohe i feudaliziranoga društvenog stanja, jer se sintezom tih preduvjeta to stanje upravo i ostvaruje.

S druge strane, za Europu je kao završni termin najprikladniji svršetak XV. i početak XVI. stoljeća. On donosi nestanak Bizantskoga Carstva i epohu osmanlijskog nadiranja u Europu, drugi veliki raskol kršćanstva pojavom reformacije te prodor europskih utjecaja u izvaneuropski svijet u vezi s nizom velikih geografskih otkrića u Africi, Aziji i Americi. U taj okvir moguće je epohu feudalizma čak i kod niza europskih, a pogotovu kod izvaneuropskih naroda uključiti samo s većim vremenskim pomacima glede njezina početka ili njezina kraja.

2. PREDUVJETI SREDNJOVJEKOVNE EPOHE I PROCESA FEUDALIZACIJE

Na tlu Europe i afričko-azijskih perimediteranskih zemalja pojavljuju se još u doba kasne antike tri bitne komponente u nastajanju srednjovjekovlja i budućega feudalnog poretka. Dvije od njih imaju svoje postanje na tlu kasnoantičkoga Rimskoga Carstva, a jedna za granicama Imperija, u unutrašnjosti europskog kontinenta. U kasnoj antici, na tlu Carstva, niču novi proizvodno-društveni odnosi koji znače postupno napuštanje klasičnoga robovlasničkog poretka; na tlu Imperija rađa se i kršćanstvo, kao glavna ideologija cijeloga europskog srednjovjekovlja. Izvan granica Carstva, iz dubina povijesne neprisutnosti zaredom istupaju dotad malo ili nikako utjecajna plemena i narodi, koje će rimska samouvjerenost nazvati barbarskim narodima. To su, u prvoj etapi Velike seobe naroda, germanski narodi, a za njima, u razmaku jednog stoljeća ili nešto više, i Slaveni, pri čemu važnu ulogu u kretanju i jedne i druge skupine imaju i razni narodi turkmensko-mongolske skupine naroda iz središnje ili daleke Azije. Sva ta tri genetički presudno važna faktora: kasnoantički razvitak, pojavu i ulogu kršćanstva te etnička i privredno-društvena svojstva germanskih i slavenskih naroda, nužno je objasniti iz njihove vlastite evolucije.

a) RAZVOJ RIMSKOGA ROBOVLASNIČKOG DRUŠTVA U KASNOANTIČKOM CARSTVU

S propašću dinastije Antoninâ (smrću Komodovom, 1. I. 193) završava se doba principata i započinje dugotrajna kriza Carstva, koja će, usprkos mnogim nastojanjima da se država reorganizira i očuva, ipak u IV. stoljeću dovesti do njezina definitivnog rascjepa, a u V. stoljeću i do pada njegove zapadne polovice u ruke osvajačkih stranih naroda.

Ta dugotrajna kriza nije bila samo prolazno doba nesređenosti ili akutan sukob interesa pojedinih skupina unutar istih društvenih klasa, nego duboka kriza sveukupne organizacije i strukture tadašnjega društva.

Golema koncentracija velikih zemljoposjeda u rukama malog broja bogataša mogla se održati kao efikasan sustav vlasništva i eksploatacije rada samo dok je bilo dovoljno mnogo jeftine robovske radne snage. No s prestankom velikih osvajačkih ratova, zarobljavanje neprijatelja u izravnim bojnim sukobima postajalo je sve slabiji izvor robova. Njihovim uvozom i kupovinom na tržištima cijena robova je porasla, pa se nametalo pitanje koliko pojedinačni rob za svojega razmjerno kratkoga radnog vijeka namiruje kupovnu cijenu i nadmašuje je viškom vrijednosti sveukupne svoje proizvodnje.

Iz razmatranja o takvim problemima rađaju se koncesije robovlasnika neslobodnoj ljudskoj radnoj snazi. Robovima se dopušta da se žene i rađaju djecu, da se tako prirodnom reprodukcijom nadoknadi nedovoljan porast broja robova kupovinom.

S druge strane, ekonomska polarizacija među slobodnim stanovništvom Italije i provincija uvelike deposedira i pauperizira seosko stanovništvo koje se pretvara u gradski i seoski proletarijat. Državnu vlast i interese veleposjednika ugrožavao je neprekidni pad poljoprivredne proizvodnje. Tijekom stoljeća postajalo je sve očitijim da sam zemljoposjed bez dovoljnog broja radne snage nije kadar osigurati blagostanje vladalačkih slojeva. Zbog toga rimski latifundisti počinju tražiti izlaz iz svojih teškoća kompromisom s proizvođačkom radnom snagom. Postupno se afirmira shvaćanje da je korisnije odustati od totalnog pridržavanja zemlje u neposrednom posjednikovu vlasništvu, bez mogućnosti njezine potpune i efikasne obradbe i da je svrsishodnije ustupiti dijelove zemlje neposrednim proizvođačima, koji će je obrađivati u vlastitoj režiji, ali će biti obvezni da posjedniku daju dio uroda s prepuštenog zemljišta i preuzmu određene radne obveze. Radi toga vlasnici zemlje naseljavaju svoje robove na ze-

mlju, daju im svakome po jednu česticu svojega imanja da na takvoj čestici vode samostalno gospodarstvo, podignu svoj dom, stvore svoju obitelj i odgajaju potomstvo. Time su robovi umjesto ljudske stoke, koja radi u četama, pod nadzorom straže na vlasnikovim latifundijama, postali *okućeni robovi* (servi casati). Kao naplata za iskorištavanje dobivene čestice servi casati dužni su davati gospodaru dio plodina s primljene čestice, a uz to još i određene dane u godini i tjednu raditi na zemlji koju je gospodar nepodijeljenu zadržao za sebe. Takvom izmjenom svoga položaja okućeni rob pravno i dalje ostaje neslobodan čovjek, pa, između ostaloga, ne smije samovoljno napustiti zemlju koja mu je dodijeljena, ali je stekao pravo da znatan dio plodova svojega rada zadrži za sebe i svoju obitelj. Na obostranu korist, i svoju i gospodarevu, on je sada zainteresiran da radi više, bolje i plodonosnije nego što je radio kasernirani rob na latifundiji.

Dodjeljivanje zemlje zavisnim obrađivačima proširilo se i na slobodne ljude koji su u procesu propadanja seljaštva i stvaranja latifundija ostali bez svojih imanja. Već u I. i, osobito, u II. st. n. e. veleposjednici izdvajaju dijelove svoje zemlje iz cjeline svojih imanja pa ih daju na obradbu slobodnim ljudima na temelju ugovora koji se naziva *conductio-locatio,* a takav slobodni obrađivač nazivan je naseljenikom *(colonus).* Ugovor o kolonatu zaključivao se isprva većinom na pet godina, a obvezivao je kolona da zemlju, zaista obrađuje i da gospodaru plaća zakupninu u novcu.

Takav početni odnos postupno se mijenjao. U Rimskome Carstvu je tijekom stoljeća slabio novčani karakter privrede pa su koloni sve teže namirivali svoje novčane dažbine. Stoga se njihova obveza silom okolnosti od novčane pretvarala u naturalnu. S daljnjim pogoršavanjem opće privredne situacije koloni često nisu bili kadri ni da u naravi ispunjaju svoje obveze; a s druge strane, zemljoposjednici su bili veoma zainteresirani da zadrže radnu snagu na svojoj zemlji da im ne bi ostala neobrađena. U takvim okolnostima ugovori o kolonatu postaju sve dugotrajniji, doživotni, pa čak i nasljedni. Zbivalo se to potkraj III. i u IV. stoljeću, kad su sva zvanja postajala obvezna, nepromjenljiva i nasljedna. Uz okućene robove, koloni su otad dominantna kategorija obrađivača zemlje, no ona je sada vezana uz zemlju koju su oni ili njihovi pređi dobili na obradbu. Kolon, prikovan takvim procesom za zemlju, i dalje je bio načelno slobodan čovjek, premda je obveza da trajno ostane obrađivač zemlje na uvijek istoj čestici faktično degradirala njegov realni položaj u društvu.

Istodobno, dodjeljivanje čestica zemlje servima i njihovo proizvodno osamostaljivanje uzdizalo je faktično tu kategoriju obrađivača na društvenoj ljestvici, dajući mu više slobode i samostalnosti. Po svojemu položaju u privrednim odnosima, servi i koloni se među sobom zbližavaju, premda ih dijeli pravni status neslobodna, odnosno slobodna čovjeka. Njihov ekonomski položaj razlikuje se u biti samo kvantitativno, time što kolon ima veću česticu zemlje i što su mu obročne, a naročito radne obveze prema gospodaru zemlje manje.

Organizacija imanja što su ih obrađivali koloni i servi casati najbolje je, u ranoj svojoj fazi, poznata po dokumentima koji se odnose na II. i III. stoljeće u Sjevernoj Africi. Oni u prvome redu govore o organizaciji carskih veleposjeda u Tunisu. Jedan veliki carski zemljoposjed zvao se *saltus.* Vrhovna uprava carskih imanja davala je saltuse u zakup poduzetnicima (procuratorima). Oni redovito dijele takav veleposjed na pojedina imanja, *funduse,* koje daju u podzakup *conductorima.* Takav conductor organizira ili sam ili posredovanjem svojega službenika *(villicusa)* obrađivanje fundusa. Pri tome se jedan fundus sastoji od dva dijela zemljišta. Jedan ostaje rezerviran za neposredno gospodarstvo konduktora, a drugi, mnogo veći dio podijeljen je na čestice koje obrađuju koloni i servi casati. Na tlu konduktorove rezervatske zemlje bila je podignuta njegova rezidencija, *villa,* koja je često okružena zidom i utvrdama, a oko cijelog zdanja je park; unutar utvrđenog zida, oko konduktorove rezidencije poredane su gospodarske zgrade i nastambe robova koji rade isključivo u konduktorovu gospodarstvu. U većoj ili manjoj udaljenosti od villae, na zavisnim česticama, okupljena su naselja kolona i serva.

Za svoje pravo da obrađuju česticu gospodareve zemlje zavisni držatelji čestica bili su dužni davati dažbine u naravi i u radu. Dažbine u naravi nazivaju se *partes fructus* ili *partes agrariae.* Koloni su najčešće davali 1/3 sveukupnog uroda žita, vina i ulja te 1/5 od uroda mahunarki i drugih plodina te obroke od priploda stoke. Radne obveze ili *operae* obuhvaćale su obradbu tla (oranje, brananje, sjetvu, kosidbu, žetvu ili berbu) na konduktorovu rezervatu, dužnost davanja podvoza i možda još druge sitnije poslove. Sve je to iznosilo šest do dvanaest dana u godini, u tri termina, za vrijeme velikih poljoprivrednih poslova. U to vrijeme koloni su radili pod nadzorom villicusa, kao i robovi s rezervata. Za razliku od kolona, servi casati morali su sa svoje čestice davati veće obroke, a i raditi na konduktorovu rezervatu više, po svoj prilici onoliko koliko je gospodaru trebalo da dopuni radnu snagu onih robova koji su trajno živjeli i radili u konduktorovu rezervatskom gospodarstvu.

Takva struktura velikih zemljoposjeda i takvi odnosi gospodara zemlje i neposrednih obrađivača tla proširili su se i u drugim zapadnim provincijama kasnoga Carstva, a i u njegovu središtu, u Italiji, obuhvativši ne samo državna i carska imanja, nego i imanja rimske zemljoposjedničke aristokracije senatorskog staleža ili gradskih magistrata. Preostaci nekadašnjih malih i srednjih posjednika zemlje iščezavali su gubeći svoju ekonomsku nezavisnost. Budući da su bili nemoćni da se privredno i socijalno održe kao samostalan društveni sloj, stupali su u štitništvo *(patrocinium)* velikih zemljoposjednika, pri čemu su im ustupali svoju zemlju, ali su je zatim i opet dobivali od svoga patrona, no sada je više nisu posjedovali kao svoje vlasništvo, nego kao *prekarij,* za koji su morali plaćati neveliku dažbinu u naturi.

Takvim se preinakama u Rimskome Carstvu, još prije njegove političke propasti na Zapadu, izvršila dalekosežna preobrazba u proizvodnim odnosima. Vlasnici zemlje odrekli su se izravnog posjedovanja i eksploatacije znatnog dijela svojih imanja, ustupivši ih na obradbu neposrednim proizvođačima, a zadržavši za sebe samo manjinu obradiva zemljišta. Zauzvrat, osigurali su podložnu radnu snagu koja im je s ustupljene zemlje davala dio uroda i morala svojim radom sudjelovati u oplođivanju pridržanog (rezervatskog) zemljišta. Po svojoj biti, ta je preobrazba značila napuštanje klasičnoga robovlasničkog sustava eksploatacije, pri čemu su se vlasnici osnovnih sredstava za proizvodnju (zemlje) morali odreći totalne vlasti nad svojim zemljoposjedima i nad radnom snagom, ali su stekli osiguran prihod s čestica i obveznu radnu snagu za svoja (skučena) neposredna imanja. Ostvarenim izmjenama okoristili su se i neposredni proizvođači, jer su stekli zemlju koju nisu imali (ili nisu više mogli posjedovati). Iako ta zemlja nije bila njihovo vlasništvo, ipak su je mogli trajno držati u svojemu posjedu i svojim je radom oplođivati. Kategorija prekarista našla se tom evolucijom u najpovoljnijem položaju: posjedovala je čak i poveće čestice, a dažbine su joj bile najmanje. Koloni su postali trajno vezani uza zemlju, ali ih gospodar nije s nje mogao samovoljno otjerati; njihove dažbine bile su umjerene i točno utvrđene ugovorom; njihova osobna sloboda nije bila ukinuta, premda im

CRTEŽ 1

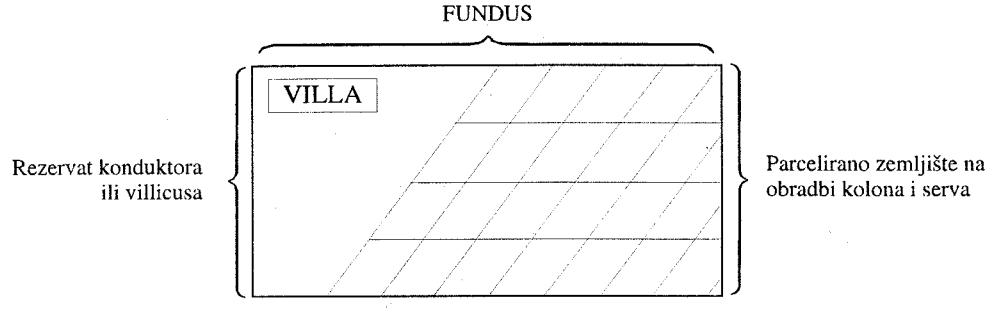

Organizacija kasnorimskog veleposjeda. Shem. prikaz.

Oranje i sjetva. Galorimski mozaik.

Branje jabuka. Galorimski mozaik.

je vezanost za zemlju degradirala faktički društveni položaj. Servi casati ostali su načelno neslobodni ljudi; ali su se znatno izdigli na društvenoj ljestvici stekavši samostalna gospodarstva na kojima su raspolagali ne samo znatnim dijelom plodova svojega rada, nego i veoma realnim komponentama faktične osobne slobode. Antičkom ropstvu ostala je slična samo jedna kategorija neposrednih obrađivača. Bili su to robovi izravno uposleni na zemljoposjednikovu rezervatu. Ali njihov ukupni broj bio je razmjerno malen i više nije davao bitno obilježje društvenoj organizaciji u procesu proizvodnje u agraru.

Izmjene u proizvodnim odnosima u zemljoradnji nisu bile jedini kompleks preobrazbi kojima se kasnoantičko doba kretalo u susret epohi srednjega vijeka.

Iz velike unutrašnje krize koja ispunja sredinu i drugu polovicu III. stoljeća Carstvo je izašlo reformama koje su uvelike preinačile strukturu vlasti. Dominantnom snagom postaju činovnički aparat i vojska, a obje te snage vezane su uz carevu ličnost. Sveukupni vladavinski aparat je militariziran i svrstan u hijerarhijske slojeve, od podnice vladalačke klase do carskoga vrha, sužavajući se u obliku piramide. Sve su kategorije stanovništva bile vezane uz svoje službe, a imućni zemljoposjednici i gradski prvaci materijalno su odgovorni za izvršavanje dužnosti svojih podanika prema državi. Radi obrane svojih interesa, upokoravanja svojih podanika, a i radi zaštite od presizanja viših organa vlasti na svojem teritoriju, veliki zemljoposjednici organiziraju vlastite vojne odrede koje sami uzdržavaju i sami im zapovijedaju. Privreda je u velikoj mjeri izgubila robno-novčani karakter i poprimila obilježja neposredne robne razmjene. Opći porezni sustav teretio je i zemlju i osobe, a porez se znatnim dijelom namirivao plodovima rada. Stanovništvo je bilo obvezno da i neposrednim radom sudjeluje u pothvatima državnoga i javnoga karaktera.

Sveukupnom evolucijom privrednih i društvenih odnosa u kasnoj antici pripremala su se određena rješenja socijalno-ekonomskih dilema koje sama antika nije bila kadra nadvladati modelima odnosa koji su bili osnovom njezina razdoblja blagostanja i procvata. U traženju tih rješenja kasna je antika sama rastočila robovlasničke temelje svojega poretka i više nije bila kadra uspješno se oduprijeti vanjskim opasnostima koje su na njezin teritorij sustavno nasrtale nekoliko stoljeća.

b) GERMANSKI SVIJET DO SREDINE II. ST. N. E.

Klasična rimska antika zaustavila je svoja osvajanja Europe, uz neka kolebanja, uglavnom na toku dviju velikih europskih rijeka: na Dunavu i Rajni, te na rubnom gorju između Engleske i Škotske u Britaniji.

Tim vojničkim uspjesima Rima u Zapadnoj je Europi bilo preplavljeno područje naseljeno Ibercima i Keltima i podvrgnuto višestoljetnom procesu romanizacije. Naprotiv, područje naseljeno Germanima u Srednjoj i Sjevernoj Europi ostalo je nepodjarmljeno. S vremenom, germanski dio Europe postao je ishodištem brojnih ratnih pohoda na granice Carstva i u njegovu unutrašnjost. Bujajući neprekidno, sve do epohe Velike seobe naroda, kad su teritorij Carstva preplavile vojske germanskih osvajača, germanstvo je svojom etničkom komponentom i svojim privredno-društvenim procesom napuštanja rodovskog poretka postalo drugom važnom komponentom ranosrednjovjekovnog razvitka Europe.

Problem etnogeneze, pradomovine i genetičkih veza Germana s drugim tzv. indoeuropskim narodima vremenski pripada razdoblju koje je mnogo starije od epohe srednjega vijeka. U vrijeme kad se na tlu Italije i na području ranoga Rimskog Carstva izgrađuje i razvija robovlasničko društvo, Germani žive u razdoblju formiranja prvotnih plemena i plemenskih skupina te njihova teritorijalnog pregrupiranja i razmještanja. Zemljopisna baza s koje je to razmještanje pošlo bila je južna Skandinavija s Danskom i sjevernom Njemačkom, između Wesere i Odre, pri čemu su istočno od Odre boravili Slaveni i Balti, a na sjevernom dijelu Skandinavskog poluotoka finsko-laponska plemena.

Do početka II. st. n. e. iskristalizirala su su se tri skupna plemenska imena za Germane na europskom kontinentu: Ingveoni, Istveoni i Hermioni. Među skandinavskim Germanima čini se da su najistaknutiji bili Svioni, oko jezera Mälar. Njihovi južni susjedi bili su Gauti, u Götalandu, na koje se nadovezuju Heruli, u pokrajinama Småland, Halland i Blekinge. U Norveškoj su živjeli Rugijci i Harudi, a na otocima u Baltičkom moru preci Burgunda, Vandala-Silinga i Langobarda. Čini se da su i Danci na poluotok Jütland došli iz Švedske.

Skandinavski Germani već su veoma rano očitovali svoju sklonost da napuštaju svoje sjevernjačko ishodište. Tako su tijekom III. st. pr. n. e. na ušće Visle došle različite skupine skandinavskih Germana koje su se ondje, na prijelazu II. u I. st., afirmirale pod imenom *Vandala.* U II. st. pr. n. e. dolaze u susjedna zapadnija područja (u Pomorju) *Burgundi,* s otoka Bornholma, te *Rugijci* i *Varni,* iz Norveške. Oko god. 100. pr. n. e. pojavljuju se *Vandali-Silinzi,* iz Seelanda, oko polovice I. st. pr. n. e. *Goti* iz Götalanda, u 1. pol. II. st. n. e. *Gepidi* i, najzad, u III. st. n. e. *Heruli,* iz južne Švedske.

Ti skandinavski doseljenici čine jezgru istočnih Germana. Skupinu zapadnih Germana čine, naprotiv, starosjedioci europskog kontinenta, Ingveoni, Istveoni i Hermioni. Svaka od tih triju skupina izdiferencirala se na veći broj pojedinačnih plemena, koja se redaju od Danske i sjeverne Nizozemske prostorom između Rajne i Odre sve do čeških rubnih planina i korita rijeke Majne, ostavljajući jug Srednje Europe Keltima.

Poslije prve etape svojega razmještanja i pregrupiranja, Germani se, počevši od 2. polovice I. st. pr. n. e., smiruju i žive u relativno ustaljenim boravištima sve do sredine II. st. n. e. A tada je s preseljenjem Gota s donje Visle na sjeverne obale Crnoga mora počelo novo opće kretanje koje se najzad pretvorilo u događaje poznate pod nazivom Velike seobe naroda.

c) STRUKTURA GERMANSKOG DRUŠTVA DO SEOBE NARODA

O Germanima su antički pisci bilježili pojedinačne ili iscrpnije podatke, pretežno u vezi s trgovinskim ili vojnim događajima koji su Rimljane dovodili u vezu s "barbarima". Za privredne i društvene odnose kod Germana posebnu važnost imaju podaci što ih navode *Gaj*

Julije Caesar u svojem djelu De bello gallico, objavljenome 51. god. pr. n. e. i *Publije Kornelije Tacit*, u djelu Germania, napisanome 98. god. u n. e.

U vrijeme na koje se odnose Cezarovi podaci Germani su se bavili stočarstvom, lovom i zemljoradnjom. Njihovo iskorištavanje tla nije bilo intenzivno. Zaoravali su zemlju drvenim ralom, tlo nisu gnojili i ono se u nekoliko sezona biološki iscrpljivalo. Zbog toga su se Germani u Cezarovo doba periodički selili unutar sveukupnoga plemenskog teritorija da pod obradbu uzmu nove oranice kada bi se stare iscrple. Poslije niza premještanja vraćali su se i opet na početno obrađivana polja koja su se u međuvremenu oporavila.

Zemlja u to vrijeme nije bila privatno vlasništvo pojedinaca nego posjed rodovske zajednice. Plemenski su starješine svake godine dodjeljivali rodovima i rodbinskim skupinama onoliko zemlje koliko im treba, ali uz obvezu da iduće godine, prilikom nove periodičke diobe, prijeđu na drugo mjesto. Na taj način zemljom opskrbljeni rodovi obrađivali su je kolektivno, a plodove zajedničkog rada dijelili su među svoje pripadnike podjednako. Cezar posebice ističe da upravo zbog toga kod Germana nema sebične gramzljivosti za zemljom ili novcem, nego vlada sloga i jednakost.

Periodičke seobe na nova zemljišta, velika uloga stočarstva i lova u privredi Germana u I. st. pr. n. e., potrebe samoobrane, a i znatne koristi od eventualnih pljačkaških pothvata uzrokom su što su Germani bili ne samo zemljoradnici, lovci i stočari, nego i ratnici koji se brane od tuđih napada i oružanom silom zauzimaju nove terene ili preotimaju stada svojih susjeda. To je nametalo i naročitu vojnu organizaciju. Svaki je German, sposoban za oružje, bio i vojnik. Ali osim toga, najuglednije su ličnosti u plemenu mogle za pojedine ratničke pothvate oko sebe okupljati bojne družine, u koje je na općoj narodnoj skupštini mogao pristupiti svatko tko je želio. Isprva su takve družine imale privremeni karakter, pa su se po završetku pothvata raspadale.

Budući da je takvo germansko društvo bilo rodovsko, nije imalo razloga da stvara državne institucije. Odluke su donosile cijele rodovske i plemenske zajednice na narodnim skupštinama, a rodovski su starješine vršili sudsku vlast po običajnom pravu. Ratni vođa birao se samo za vrijeme vojnih pohoda i seoba. Temeljna etnička jedinica bio je rod, nastanjen u selu koje je u cjelinu povezivala krvno-rodbinska veza.

Tacitovi podaci o Germanima noviji su za stotinu i pedeset godina od Cezarovih, pa svjedoče o razvitku privrede i društvene organizacije što su ih Germani u tome vremenskom rasponu ostvarili. Sada oni već žive u trajnim naseljima, rodovskim selima koja posjeduju svoj prostrani seoski kompleks obradive i neobradive zemlje, sa šumama i pašnjacima. Stanovnici jednoga sela članovi su istoga roda, ali taj rod više nije cjelovita gospodarska zajednica.

CRTEŽ 2.

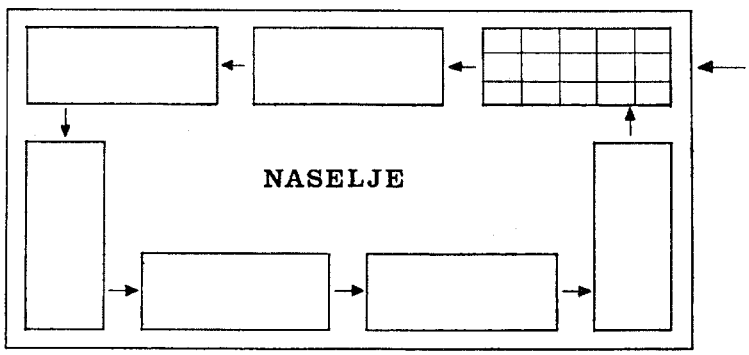

Sustav obradbe seoskih oranica u I. st. Doba periodičnih seoba. Shem. prikaz.

Parcelirana zemlja pod obradom, dodijeljena na godinu dana "velikim porodicama"

Vlasnik sveukupnoga seoskog područja i dalje je seoski rodovski kolektiv, ali se obradivo tlo periodičkim diobama dodjeljuje pojedinim velikim porodicama iz sastava seoske zajednice na višegodišnju obradbu. Osnovnom proizvodnom jedinicom postala je, dakle, uža rodbinska cjelina, tzv. velika porodica ili kućna zajednica koja je obuhvaćala i do tri pokoljenja s više desetina članova. Ona ima zajednički dom i okućnicu, a oranice joj svakih nekoliko godina ždrijebom dodjeljuje seoska skupština na obradbu. Kad se zemlja iscrpe, sveukupna obrađena seoska zemlja prepušta se travi, a pod obradbu se uzima novi kompleks zemlje, u kojem svaka velika porodica i opet dobiva jednu parcelu oranica. Poslije niza takvih periodičkih seoba sa svaki put novom dodjelom zemlje porodicama obrađena je površina zaredom obišla cijeli obradivi teritorij koji pripada selu i vratila se na prvobitna, odmorena zemljišta. Za sve to vrijeme šume i pašnjaci ostaju u kolektivnoj uporabi cijeloga sela.

U neko neodređeno vrijeme koje je slijedilo nakon Tacitovih opisa a prije germanskih osvojenja na tlu Rimskoga Carstva ostvarila se daljnja faza u razvitku seoske zajednice. Ona počinje završnom ili tzv. prvom matičnom diobom zemlje. Njome seoski rodovski kolektiv konačno podjeljuje seosko obradivo zemljište pa otad svaka velika porodica ili kućna zadruga zadržava dodijeljeni zemljišni udjel kao trajni posjed koji se predaje u nasljedstvo po direktnoj muškoj silaznoj lozi. Kod toga seoska zajednica ostaje i dalje u načelu vlasnik sveukupne zemlje, pa dakle i raspodijeljenih oranica, danih u trajni posjed i na obradbu pojedinim porodicama. Šume, pašnjaci i vodene površine ostaju nepodijeljene i pristupačne svim stanovnicima sela za slobodno i neograničeno iskorištavanje prema njihovim potrebama.

CRTEŽ 3.

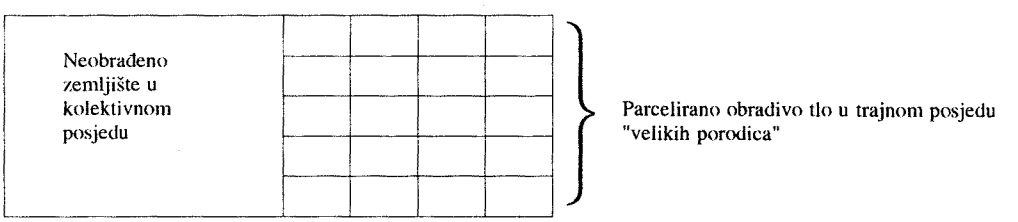

Raspored seoskog zemljišta poslije I. matične diobe. Shem. prikaz.

U pogledu načina ili sustava kojim se obrađuje tlo, u toj drugoj fazi postojanja seoske zajednice, prevladava – umjesto starijih sustava zemljoradnje – tzv. dvopoljni sustav. Pri tome i sam taj dvopoljni sustav prolazi dvije etape. U prvoj etapi svaka se oranica dijeli na dva polja, pa se jedno od njih zasijava usjevima, a drugo ostaje godinu dana na ugaru. U drugoj godini prvo se polje ostavlja na ugaru, a obrađuje drugo.

CRTEŽ: 4.

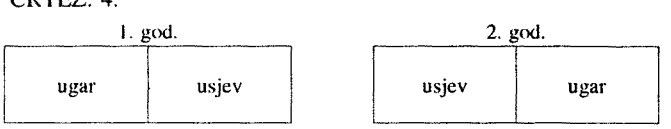

Oradive parcele jedne "velike porodice" u dvopoljnom sustavu. I. etapa. Shem. prikaz.

U drugoj etapi, umjesto proste svakogodišnje smjene usjev–ugar i ugar–usjev, smjena se komplicira i pretvara u četverogodišnji ciklus: na jednom se polju prve godine zasijavaju ozimi usjevi, a drugo ostaje na ugaru; druge godine se drugo polje sije jarim usjevima, a prvo ostaje na ugaru; treće godine se prvo polje sije jarim usjevima, a drugo ostaje na ugaru; i, najzad, četvrte godine prvo polje ostaje na ugaru, a drugo polje dobiva ozime usjeve. Taj redoslijed može se prikazati ovom shemom:

CRTEŽ 5.

Obradive parcele jedne "velike porodice" u dvopoljnom sustavu. II. etapa. Shem. prikaz.

U drugoj etapi dvopoljnog sustava seoska zajednica vrši još jednu preinaku raspodjele oranica među pojedinim velikim porodicama. Njome se uvodi režim isprepletenih čestica i obveznog plodoreda. Iz težnje da svi članovi seoske zajednice žive i rade pod jednakim imovinskim uvjetima, sveukupna se seoska obradiva zemlja seoske zajednice iznova dijeli (tzv. druga matična dioba) na onoliko velikih kompleksa *(Gewanne)* koliko ima različitih kvaliteta zemlje. Svaka velika porodica dobiva zatim u svakom kompleksu po jednu česticu. Time polja seoskih porodica dobivaju isprepleteni karakter nalik mozaiku čestica. Jedinstveni redoslijed obrade obvezuje sve porodice da jedne od kompleksa obradive zemlje jedne godine obrađuju, dok drugi ostaju na ugaru, po opće usvojenom četverogodišnjem redoslijedu ozimih, jarih usjeva i ugara.

CRTEŽ 6.

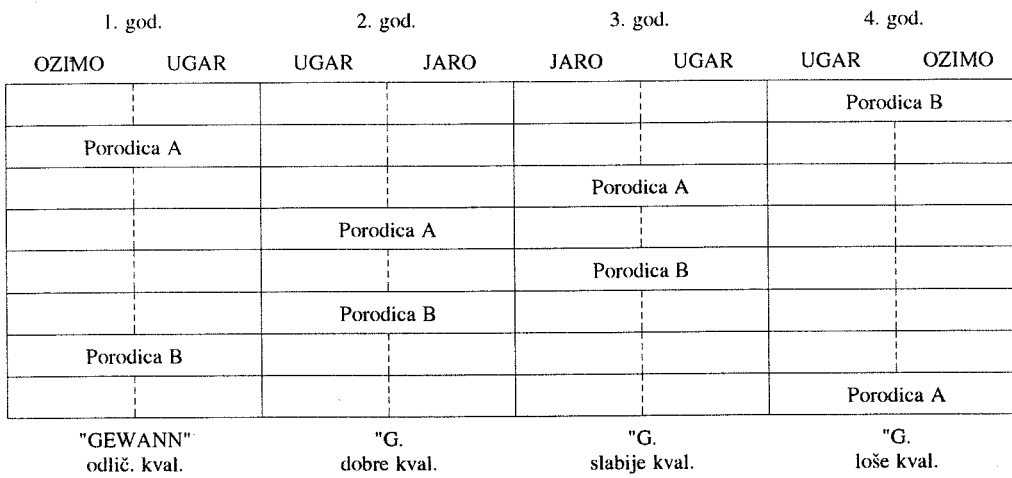

Isprepleteni raspored polja s obveznim plodoredom u dvopoljnom sustavu. Shem. prikaz.

Uvođenje stroge reglementacije poljoprivrednih radova značilo je dalju afirmaciju seoske zajednice kao vlasnika sveukupne obradive i neobradive zemlje u selu i čak njezino učvršćenje. No gospodarsko značenje uvedenih mjera bilo je veliko. Smjene u tehnici zamljoradnje značile su usavršavanje u proizvodnji i vodile povećanju uroda, a s njime i porastu blagostanja seoskih porodica kao osnovnih gospodarskih jedinica u privredi germanskih rodovskih sela. S tim porastom proizvodnosti rada rađali su se preduvjeti za postupno napuštanje kolektivnog vlasništva nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, a time i za napuštanje rodovskog društvenog uređenja kao povijesne epohe u razvitku ljudskoga društva. Tu granicu germanski narodi nisu još prešli u vremenu koje je prethodilo Velikoj seobi naroda.

Striktna kolektivna organizacija germanskih sela nije, međutim, značila da u njihovu društvu nije bilo nikakvih zametaka imovinske i društvene diferencijacije. Još za Tacitova vremena spominje se da su odličnici mogli dobivati i veće i bolje zemljoposjede i druga dobra. Premda kod Germana još nije bilo privatnog vlasništva ni klasa, ipak su postojale istaknute

ličnosti, rodovski prvaci i vojni vođe koje je njihova uloga u svakodnevnom životu plemenskih zajednica izdizala iznad razine prosjeka. Svojim uspjesima u ratu, svojom mudrošću kojom su predlagali za pleme i rodove važne odluke neizbježivo su stjecali i neke prednosti. Pri podjeli ratnog plijena i zarobljenika dobivali su skupocjenije predmete i više robova koje su mogli prodati ili zadržati u svojoj službi. Na većim i boljim zemljišnim česticama koje su im davane zbog počasti takvi su odličnici imali mogućnosti da se koriste radom neslobodnih ljudi. Ali robova je u cjelini kod Germana bilo malo, a njihov je položaj bio uvelike različit od položaja rimskih robova klasične epohe. Svaki je rob imao svoju kuću, obitelj i gospodarstvo, od kojega je svome gospodaru morao davati određenu količinu žita, stoke i tkanina. Još je Tacit istaknuo da je položaj germanskog roba bio više nalik na položaj rimskoga kolona. Mogućnost iskorištavanja robovskog rada (iako u veoma maloj mjeri) i stjecanje veće količine pokretnih dobara pretvaralo je odličnike germanskoga rodovskoga društva u rodovsku aristokraciju. Njezino značenje naročito je izdizala mogućnost stvaranja ratnih družina. Pojedini pripadnici rodovske aristokracije okupljaju oko sebe svoju ratnu družinu i pretvaraju je u neku vrstu profesionalnih boraca za interese rodovske zajednice, koji veći dio godine ratuju i otuđuju se procesu neposredne proizvodnje. Članovi ratne družine žive u domu svojega vođe, on ih viškom svojih potrošnih dobara hrani, odijeva i naoružava. Vođa i članovi njegove družine vezuju se među sobom zakletvom vjernosti. Vođa se s njima dogovara o vojnim pothvatima i s njima dijeli ratni plijen. Što je neki vođa uspješniji u ratnim podvizima, njegova je slava veća, a priljev mladih ljudi, željnih ratnih uspjeha i dobiti, sve je jači. Ugled najuspješnjih ratnih vođa prelazi granice jednoga roda, pa čak i granice čitavih plemena. Oni se u kriznim situacijama, u velikim ratovima ili selidbenim pothvatima samim svojim ugledom nameću cijelome plemenu ili čak privremenim savezima nekoliko plemena.

Usporedo sa sve izrazitijim isticanjem prednosti rodovske aristokracije i sloja profesionalnih ratnika s vojnim vođama na čelu postupno se mijenja i funkcija demokratskih organa rodovske društvene organizacije. Čini se da je rodovsko selo bilo osnovna teritorijalna jedinica, a župa (pagus ili Gau) širi teritorij koji je obuhvaćao više sela, među kojima je rodovska povezanost vjerojatno bila dalja. Više župa bilo je udruženo u pleme, koje je imalo svoj plemenski teritorij. Kod svih plemena još su i u ovoj fazi razvitka postojale općenarodne skupštine. One vrše sudačku dužnost, biraju starješine i ratne vođe. Na njima sudjeluju svi odrasli muškarci. Ali, s vremenom, to se opće sudjelovanje pretvara samo u pravo na odobravanje ili neodobravanje prijedloga što su ih pred skupštine iznosili članovi aristokracije. Ponegdje se formiraju već i posebna vijeća najuglednijih ljudi koja o svemu raspravljaju unaprijed, prije skupštine, a o manje važnim pitanjima donose čak i samostalne odluke.

Ratni i selidbeni pothvati germanskih plemena i plemenskih skupina veoma su pomagali izdizanju ugleda plemenskih prvaka i afirmiranih vojnih vođa. Njih latinski izvori već nazivaju *reges,* kraljevi, premda oni nisu bili nikakvi nositelji monarhijske vlasti nego tek prvaci rodovskog društva. Njih i dalje bira plemenska narodna skupština, ali ih pri tome redovito uzima iz najuglednijih porodica rodovske aristokracije. U nekim plemenima najuglednije su obitelji već stekle običajno pravo da isključivo iz svoje sredine daju plemenu njegove reges ili *kuninge.* Takav kralj je i dalje obvezan savjetovati se s narodnom skupštinom i vijećem rodovskih prvaka. Članovi plemena nisu prema kralju imali nikakvih posebnih dužnosti. Postojao je, doduše, običaj da mu se donose počasni darovi, ali on nije imao nikakvo pravo da ih zahtijeva. Njegov se položaj nije zasnivao na odnosu najmoćnijeg eksploatatora podjarmljenih ljudi prema ostalome društvu. On je bio samo najviši i najugledniji starješina rodovskoga društva koje je u svom razvitku doprlo u svoj završni i najrazvijeniji stadij "vojne demokracije".

Takvo društveno uređenje nije se kod svih germanskih plemena razvijalo jednakom brzinom ni u isto vrijeme. Plemena koja su živjela bliže granicama Rimskoga Carstva, s njime se sukobljavala i borila, diferencirala su se, osobito u pogledu vojne i kraljevske funkcije, dublje i razvijala naglije. To u najvećoj mjeri vrijedi za ona plemena ili ulomke plemena koja su rano

prodrla na tlo Carstva i ondje se intenzivno prilagođavala društvenim odnosima razvijenijeg tipa. Istodobno, mnoga su germanska plemena, poglavito ona u unutrašnjosti kontinenta i koja su tek kasno ušla u velika selidbena kretanja, živjela u mnogo zaostalijim oblicima društvenog života i znatnoj povijesnoj retardaciji.

d) ODNOSI RIMA S GERMANIMA

Prvo neposredno poznanstvo Rima s Germanima donijela je u posljednjim desetljećima II. st. pr. n. e. iznenadna provala velike skupine germanskih plemena na rimsko područje. Čini se da je neka velika elementarna nepogoda (katastrofalna poplava mora) odagnala plemena Cimbra, Teutona i Ambrona s područja Danske, s obala sjeverozapadne Njemačke i Frigije, pa su oni nadrli prema jugu, desetak godina ratovali u srednjoj Europi, Galiji i Hispaniji, da bi se potkraj stoljeća, preko alpskog bedema, obrušili na sjevernu Italiju. Tu im se rimska vojska skrajnjim naporima uspjela oduprijeti i uništiti ih.

Drugi, mnogo manji prodor Germana (Sveva) u Galiju postao je u Cezarovo vrijeme povodom za rimsko osvojenje te keltske zemlje i, zatim, za Cezarove pokušaje da preko Rajne prodre u Germaniju. Otada gotovo stotinu godina Rimljani štite svoje posjede od germanske opasnosti nizom ofenzivnih pothvata koji su kulminirali pokušajima da se rimska granica pomakne s Rajne na Labu, što bi praktički značilo podvrgavanje svih kontinentalnih Germana pod rimsku vlast. No rimske legije nisu uspjele taj zadatak ostvariti, pa je od kraja I. st. u n. e. počela epoha defenzive Rima prema germanskome svijetu. Sustavom utvrda učvršćuje se obrambeni položaj Rimljana na Rajni, a od gornjeg toka te rijeke do gornjeg toka Dunava formira se suhozemna utvrđena granica, tzv. *limes germanicus* (dovršen za vrijeme Antonina Pija. u prvoj pol. II. st. n. e.). Do toga vremena, u mnogobrojnim sukobima, Rimljani su dijelovima poraženih ili prijateljski raspoloženih germanskih plemena dopustili da se trajno nasele uzduž lijeve obale Rajne i formirali ondje dvije germanske provincije: Germania superior i Germania inferior, a obrambeno područje između gornje Rajne, gornjeg Dunava i limesa, organizirali su kao naseobeno područje pokorenih domaćih plemena i preseljenika koji su se ondje smatrali zakupcima carske domene i plaćali državi desetinu od svega svoga uroda (zbog toga: *agri decumantes*).

Razmjerno uravnoteženo stanje poremetila je katastrofalna provala Markomana i Kvada, zajedno s fragmentima drugih germanskih plemena i sa sarmatskim Jazigima, preko srednjeg Dunava u alpske provincije, Panoniju, Meziju i sjevernu Italiju (počevši od 166). Čini se da je tome prelijevanju preko rimskih granica uzrokom bilo novo razdoblje teritorijalnog prerazmještanja u unutrašnjosti Germanije, izazvano preselenjem Gota s južnih obala Baltika na sjeverne obale Crnoga mora.

Mir je bio uspostavljen tek dugotrajnim i skrajnje dramatičnim vojnim naporima Rima, a granica je utvrđena na Dunavu.

Nove nasrtaje Germana u prvoj polovici III. stoljeća rimski su carevi samo djelomice uspijevali suzbijati oružanom silom. Započelo je razdoblje otkupljivanja mira bogatim darovima germanskim vođama i davanjem redovitih godišnjih "supsidija" (pomoći). Za svoju obranu uzduž granica rimska je vlast u pograničnim oblastima davala čestice zemlje svojim isluženim vojnicima na obradbu, uz uvjet da i njihovi sinovi služe u pograničnim odredima u kojima su se borili njihovi očevi. Tako je stvoren nasljedni sloj vojnika-graničara (limitanei) koji su bili istodobno i zemljoradnici, a ne više samo profesionalni vojnici, kasernirani u vojnim logorima i utvrdama. Velik dio tih vojnika bio je germanskog podrijetla.

Nova etapa u odnosima Germana s Rimskim Carstvom započela je s izbijanjem dugotrajne krize i građanskih ratova u Carstvu koja ispunja cijelu drugu polovicu III. st. Kad je god. 253. car Valerijan poveo vojsku s rajnskih granica u Italiju, protiv svojega suparnika Emilijana, započele su masovne provale Franaka, Alamana i drugih zapadnogermanskih plemena preko

Rajne i limesa, a Gota u Dakiju i duboko u unutrašnjost Balkanskog poluotoka, te zajedno s Vandalima u Panoniju. Pred tim pritiskom Rim je 271. povukao svoju vojsku iz Dakije i istočne Panonije, a 275, su evakuirani agri decumantes. No ipak Carstvo je uspjelo s uspostavom unutrašnjeg mira pod Dioklecijanom obraniti svoje granice na Rajni i Dunavu.

Sljedeći val germanske ofenzive pokrenuo se nakon smrti cara Konstantina (337). U nezaustavljivom nadiranju Franci, Alamani i Sasi pustošili su i osvajali područja na zapadu od Rajne, a sredinom IV. st. Franci su zauvijek zauzeli pokrajinu Toksandriju, južno od donjeg toka Meuse, pa su čak za to osvojenje naknadno dobili pristanak cara Julijana (Apostate), prihvativši status federata Carstva, dok su Alamani zauzeli cijeli Alzas. Istodobno Goti u savezu s drugim plemenima vrše snažan pritisak na dunavsku granicu. Potreba za efikasnijom obranom Carstva jedan je od glavnih uzroka za konačnu diobu Carstva poslije Teodozijeve smrti (395) na dvije polovice: istočnu, kojom je vladao stariji od dvojice Teodozijevih sinova, Arkadije, i zapadnu, koja je pripala mlađem sinu, Honoriju.

No ti su događaji već suvremeni, s konačnom etapom germanskih napada na područje Carstva kojima je početni udarac donio nasrtaj Huna na državu Istočnih Gota (Ostrogota) u sjevernom Pricrnomorju (oko god. 370).

e) POSTANAK KRŠĆANSTVA I RANA ORGANIZACIJA CRKVE

U skladu s kršćanskom dogmatikom koja Isusa iz Nazareta u Galileji smatra osnivačem svoje vjere, povijesna su istraživanja o postanku kršćanstva i njegovu vjerskom učenju, pa i o organizaciji i ulozi Crkve u ljudskome društvu, dugo vremena posvećivala prvenstvenu pozornost problemu o historičnosti Isusa i autentičnosti njegova nauka.

Već od kraja XVIII. st. pa sve do danas mnogi su znanstvenici dolazili do uvjerenja da Isus nije nikada realno postojao nego da je lik naknadne mitske tvorbe.

Takva shvaćanja temelje se na pomnoj analizi originalnih tekstova koji govore (ili šute) o Isusu. Pokazalo se da su najstariji sačuvani dokumenti o ranom kršćanstvu stariji od Evanđelja. Tako su poslanice Sv. Pavla Rimljanima, Korinćanima, Galaćanima i neke druge nastale već od 50. do 60. god. n. e., a ipak u njima nema nikakvih podataka o historijskom Isusovu životu. Slično je i sa suvremenim piscima. Tako Filon Aleksandrijski (34. pr. n. e.–54. n. e.) u svojim prikazima o prilikama kod Židova u Pilatovo doba nigdje ne spominje događaje o Isusu, poznate iz Evanđelja. Isto vrijedi za židovskog suvremenog historičara Justusa iz Tiberijade koji u svojoj *Kronici o židovskim kraljevima* (sve do Agripe II, 28–93. u n. e.) ne navodi nikakva podataka o Isusu, kako je to poznato po navodima patrijarha Focija (IX. st.) koji je pročitao Justusovu kroniku prije nego što se izgubila. Uskoro poslije Isusove smrti, židovski historičar Josip Flavije (37-iza 100), koji u svojem djelu *Židovske starine* potanko opisuje vrijeme u kojem je Isus navodno živio, o svemu događanju iz Evanđelja nema ni spomena. U XVIII. poglavlju toga djela postoji doduše kratak tekst o Isusu, ali su analize dokazale da je on kasniji umetak nekoga kršćanskog redaktora koji je bio zaprepašten Flavijevom šutnjom o presudnim događajima kršćanstva.

Povjesničari koji usvajaju mitsku tezu o Isusu smatraju i oskudne napomene kod Tacita (Annales, XV, 44, napisano 115–117) informacijom dobivenom iz kršćanskih vrela u vremenu kad su već postojala najmanje tri Evanđelja (Matejevo, Markovo i Lukino), pa je kršćanska legenda o Isusovu raspeću već bila dovoljno proširena. Potpuno su nedovoljni ili nepouzdani i podaci kod Plinija Mlađeg (oko 113) i Svetonija (oko 121). Drugi klasični pisci iz I. ili početka II. st., kao Seneka, Marcijal, Plutarh i Juvenal, nemaju ni najmanje vijesti o Isusovu postojanju. Tako bi, kao povijesni izvori za Isusovu egzistenciju, ostali samo vjerski kanonski tekstovi: Djela apostolska, Poslanice, Evanđelja i Apokalipsa. Njih, međutim, radikalna kritika ne smatra vjerodostojnim povijesnim dokumentima.

No već je Fr. Engels krajnju skepsu prema podacima o historičnosti Isusa smatrao pretje-

rivanjem (Prilog historiji ranog kršćanstva, prijev. u izd. "Kultura", Zagreb, 1951, str. 14): Isto mišljenje izražava i Fr. Mehring (Historija Njemačke, prijev. u izd. "Kulture", Zagreb, 1951, str. 143).

Preostaje, dakle, da se utvrdi što se o Isusovoj ličnosti i učenju može na temelju novozavjetnih kršćanskih tekstova prihvatiti kao povijesna istina.

Tome nastojanju povijesna je znanost posvetila izvanredno mnogo analitičkih radova. Njihov bitni rezultat bio bi taj da se danas može smatrati neospornim da je Isus zaista živio i djelovao kao prorok jedne male židovske mesijanističke sekte. Njegovu egzistenciju, osim kršćanskih kanonskih knjiga, potvrđuju i najstariji dijelovi Talmuda. U njima su se sačuvali, čini se, veoma stari zapisi koji pod imenom Ješua ili Ješu govore o Isusu, potvrđujući da su ga vlasti u petak, uoči, Pashe, osudile na smrt i smaknule jer je zavodio narod i unosio razdor među Izraelce.

Neizravnu potvrdu o postojanju sličnih sekti još i prije Isusova vremena donose i tzv. Kumranski tekstovi, pronađeni u četrdesetim godinama XX. stoljeća i nakon toga u Judejskoj pustinji, koji svjedoče o esenskoj zajednici učenika Učitelja pravednosti, koja je svoja učenja temeljila na eshatološko-apokaliptičkim naziranjima.

Za povijesni problem o obilježjima i značenju kršćanstva kao temelja sveukupnoga duhovnog života u srednjemu vijeku a i kao veoma utjecajne društveno-ekonomske i političke snage u cijelome tome razdoblju, od osnovne je važnosti utvrditi kako je nastala vjerska koncepcija kršćanstva, kako se organizirala njezina ustanova Crkva, i kakve je ona probleme svojom ideologijom, svojim težnjama i svojom javnom djelatnošću unijela u povijest srednjega vijeka.

Isus je bio pristaša i učenik pustinjaka Ivana Krstitelja koji je propovijedao skori dolazak Mesije i tražio od ljudi da se u očekivanju toga dana moralno očiste i preobraze. Poslije Ivanova uhićenja i njegova smaknuća u zatvoru, Isus je preuzeo njegovu propovjedničku misiju. Ali postizavao je malo uspjeha jer nije naviještao ono što se u židovskoj sredini očekivalo od mesijanističkog proroka. Nije pozivao na oružje ni objavljivao buduću pobjedu Izraela nad njegovim neprijateljima, kako su to obećavali starozavjetni tekstovi. Umjesto toga, preporučao je rezignaciju nad svjetovnim dobrima. Sve je težište polagao na moralni preporod ljudi kako bi mogli postati dostojni ulaska u Kraljevstvo Božje. Hrabrio je nesretne, ponižene i obespravljene i preporučao nesebičnost, pomaganje bijednicima, nevino poštenje, bratstvo među ljudima, pa čak i ljubav prema svojim neprijateljima, smatrajući bespredmetnom svaku jagmu za korišću i zabrinutost glede blagostanja, moći, vlasti i sile. Svojim propovijedima koje su ispunjale razmjerno kratko vrijeme, tj. samo nekoliko mjeseci, privukao je pažnju i pobudio strahovanje vlasti koje su uočavale privlačnost njegovih riječi za najobespravljenije slojeve u društvu, i kad je donio odluku da žižom svoje djelatnosti učini upravo Jeruzalem, bio je uhićen, osuđen na smrt i smaknut.

Neveliki broj njegovih učenika i sljedbenika razbježao se od straha pred progonima.

Premda sam Isus nije ničim nagoviještao da mu je namjera osnovati novu vjeru niti je svojoj osobi pripisivao nadnaravno podrijetlo, njegova je tragična biografija uskoro postala ishodištem za izgradnju grandioznoga teološkog zdanja koja izgradnja ispunja niz stoljeća i prolazi kroz brojne peripetije i kataklizme.

Učiteljeva pogibija izazvala je kod njegovih učenika i pristaša tešku potištenost. Iz njihove privrženosti i ljubavi prema Učitelju, koji je "prošao svijetom čineći dobro" (Aa, 10, 38), a možda i iz osjećaja krivice što su ga u presudnom trenutku patnji ostavili, rodilo se u njih vjerovanje da njegov uzvišeni i blagi lik nije mogao zauvijek nestati iz njihove sredine. Počeo se pronositi glas da nije umro za vazda, nego da je uskrsnuo i da su ga vidjeli na raznim mjestima. To je Isusove učenike ohrabrilo; oni se okupljaju, oporavljaju od poraza i počinju propovijedati vjeru u Isusovo uskrsnuće.

Time se iz temelja izmijenila perspektiva njihova djelovanja. Za svojega života Isus je propovijedao skori dolazak Kraljevstva Božjeg i potrebu pokajanja, a ne sama sebe kao Mesiju

i Spasitelja. Ali u predodžbama njegovih učenika, nakon njegove smrti, njegova ličnost i djelatnost dobivaju posve nove dimenzije. Ta okolnost bila je bitno nov moment kojim se kršćanstvo faktično rađa kao nova vjera. Postupnim misaonim radom, simbolizacijom i otkrivanjem novih, dubljih smislova u onome što je Isus govorio, sustavnim ugrađivanjem novih, filozofskih i teoloških koncepcija i tumačenja u temeljne zamisli o Isusovu životu, smrti i uskrsnuću, odvijao se sustavni proces izdizanja Isusove ličnosti od realne i tragične egzistencije jednoga od skromnih židovskih propovjednika i proroka do zamisli o Sinu Božjem i ravnopravnoj ličnosti u nedjeljivome trojstvu vječnoga i svemoćnog Boga, stvoritelja i gospodara neba i zemlje.

To ljudsko djelo stvaranja kršćanske religije može se sažeti u niz etapa.

Da bi svoju vjeru u Isusovo uskrsnuće dokazali kao pouzdanu istinu s dalekosežnim teološkim značenjem, Isusovi su učenici svijetu oko sebe počeli objašnjavati razloge i smisao toga neobičnog događaja. Polemike i otpori njihovim uvjeravanjima zahtijevali su nove napore. Evanđelja i drugi pisani tekstovi već su veoma uznapredovala faza te apologetičke djelatnosti. Ona se nije zadržala samo u granicama palestinske sredine, nego se razvijala i izvan njezinih granica, u središtima židovske dijaspore, gdje ju nije kočila disciplina strogo židovskih naziranja. Na tlu šire, helenističke kulture prvobitno propovijedanje vjere u Isusovo uskrsnuće, združeno sa židovskim mesijanizmom, susreće se s raznim helenističkim i drugim misterijama o besmrtnosti, o drugome životu, sa soteriološkim religijama spasa u kojima spasitelji čovječanstva umiru i uskrsavaju da bi svojom smrću svojim vjernicima donijeli spasenje i vječni život.

Iz svih tih komponenata počela se stvarati kristološka legenda. Isusova smrt tumačena je kao događaj unaprijed određen Božjom voljom i predviđen još u navještajima starozavjetnih proroka. On nije bio samo "učitelj" kako su ga njegovi učenici za života zvali, nego Božji pomazanik (grčki: Christos), od davnina Jahveovim obećanjima najavljivani Mesija. Samim time Isusova je povijesna ličnost sjedinjena sa svim onim što su starozavjetni tekstovi kazivali o Mesiji. Stalo se smatrati da će se Isus uskoro vratiti, a tada će započeti doba Kraljevstva Božjeg.

Vjera u Isusovo uskrsnuće, mesijanstvo i ponovni dolazak među ljude odjeknula je među helenističkim Židovima iz dijaspore, koji su svake godine dolazili u Jeruzalem da svetkuju Pashu, svojim mogućnostima da je stope s helenističkom naukom o spasitelju koji pogiba za spasenje ljudi. Tim elementom vjera u Isusa kao židovskoga Mesiju odvojila se od judaičke religije. Pristaše proširenih zamisli o Isusu kao soteru (spasitelju) uskoro su se izdvojili iz prvobitnog skupa Isusovih učenika u Jeruzalemu. Formira se zasebna zajednica "helenista" pod vodstvom sedmorice prvaka, dok hebrejski orijentirani Isusovi učenici ostaju kao temeljna organizacija pod vodstvom "dvanaestorice". Otad helenistički odvojak razvija veoma snažno djelovanje ističući svoju opoziciju Mojsijevu zakonu. No to je dovelo do osude i smaknuća njihova najistaknutijeg propovjednika, Stjepana, i do izgona helenista iz Jeruzalema. Njihov odlazak u velika središta heleniziranoga Istoka, u Aleksandriju, Damask, Antiohiju, Smirnu, Efez, Korint, Solun i drugamo unio je njihova shvaćanja u tamošnje židovske općine i među Nežidove koji su se osjećali privučeni židovskim monoteizmom i moralnim nazorima Staroga zavjeta (tj. među tzv. prozelite i poluprozelite). Osobito je bio važan razvitak antiohijske skupine "helenista" u kojoj su bivši pogani uskoro postali većinom u zajednici Isusovih vjernika.

U antiohijskoj sredini vjerojatno više nijedan vjernik nije osobno vidio Isusa, iako su svi podjednako vezivali svoje nade uz njega. No u njihovim predodžbama elementi židovskog mesijanizma sve su se više gubili, ustupajući mjesto širem, općečovječanskom shvaćanju. Prvobitna vjera u njegov ponovni dolazak kojim će započeti postojanje Kraljevstva Božjeg na zemlji prerasta u vjeru u Kristovu smrt radi omogućavanja čovječanstvu da i ono, kao i sam Krist, uskrsne za život na drugome svijetu. Antiohijski kršćani nazivali su Isusa Kyrios Chri-

stos – Krist i Gospodin – a takav naziv, Gospodin, pridavao se među Židovima i Bogu, Jahveu. Stoga je upotreba toga termina svjedočanstvo da su antiohijski kršćani Isusa ne samo shvaćali kao Spasitelja ili Sotera, nego su ga već izdizali na božansku razinu, približavajući ga poštovanju koje se iskazivalo samome židovskome Bogu Jahvi. Time je Isus, nekadašnji navještač skoroga dolaska Kraljevstva Božjeg, koji sama sebe nije nazivao ni Mesijom, ni božanstvom, nego je samo pozivao ljude da se za taj dolazak pripreme moralnim preporodom kako bi mogli biti dostojni da uđu u Kraljevstvo Božje, naknadno, radom ljudskog umovanja, izdignut na putu divinizacije sve do njegove sličnosti s Bogom.

Veoma je vjerojatno da su antiohijski kršćani počeli naslućivati i daljnju, treću fazu u izgradnji kršćanske kristologije; da su, naime, Isusovu smrt tumačili kao smrt božanskog bića koje po unaprijed utvrđenom božanskom planu podnosi muku i smrt a zatim uskrsava, da bi tom smrću i tim uskrsnućem pružilo primjer i pokazalo put spasenja od ovoga svijeta zla u vječnome blaženstvu zagrobnog života. Takvim tumačenjima oni su izlazili u susret sredini u kojoj su propovijedali i omogućavali Grcima da shvate i usvoje židovskog Mesiju, povezujući ga sa svojim zamislima o Soteru ili spasitelju. U isti mah, slom Isusove djelatnosti i njegova smrt na križu mogla se sada tumačiti kudikamo dublje, kao ostvarenje Božje namisli radi spasenja ljudi.

U toj etapi razvitka kristologije u antiohijskoj se kršćanskoj općini kao pomagač njezina prvaka Barnabe pojavio Pavao iz Tarza kao ličnost prvobitno strana jeruzalemskoj općini i potomak romanizirane židovske obitelji. U njegovu rodnom gradu, na granici prema maloazijskom svijetu, živjelo je miješano grčko i rimsko stanovništvo, a bio je raširen kult lokalnoga boga Sandama koji je umirao spaljen, zatim uskrsavao i u obliku dima uzlazio na nebesa. Identifikacija s njegovom sudbinom činila je i vjernike sudionicima njegova uzašašća. Sinkretizam (stapanje) helenističkih i orijentalnih soterioloških shvaćanja s elementima judaizma i početnim oblicima ranoga kršćanstva Isusovih neposrednih i daljih učenika bio je temelj Pavlovih nazora i njegove djelatnosti.

Pavao je isprva bio žestok neprijatelj Isusovih sljedbenika, ali je teško podnosio terete i ograničenja Mojsijeva zakona. Upoznavajući kršćanstvo kao njegov gonitelj, on je iznenada shvatio da je učenje helenista moguće prihvatiti kao izlaz iz podjarmljenosti Mojsijevu zakonu. Svojom smrti i uskrsnućem taj je kršćanski Kyrios Christos, zapravo Soter i Spasitelj koji nije naviještao neki nedefinirani dolazak Božjega kraljevstva, nego svoju muku i smrt kojom je već faktično izvršeno spasenje ljudi i time ostvareno Kraljevstvo Božje, no ne na zemlji, kako su to očekivali Židovi, nego u izvansvjetovnom božanskom kraljevstvu pravde i vječnoga blaženstva.

Pavlovo propovijedanje izazvalo je negodovanje u jeruzalemskoj općini kojoj su na čelu stajali Isusov učenik Petar i Isusov brat Jakov, pa se poslije tri godine Pavlove djelatnosti pokazalo potrebnim da Pavao ode u Jeruzalem i ondje opravda svoj nauk. No ondje je naišao na nerazumijevanje jer su tamošnji Isusovi sljedbenici sebe i dalje smatrali pripadnicima židovske vjere i nisu prihvaćali razvitak kristologije, postignut izvan Palestine. Sve do kraja Pavlova života jeruzalemska je općina gledala na Pavla kao na zastranjivača koji izopačuje autentičnu vjeru u Isusa i poriče Mojsijev zakon. Nakon prvoga dolaska u Jeruzalem, Pavao je onamo odlazio još dva puta u razmaku od dvadesetak godina (oko 49. i 59–60). Prvi put je radikalno raskrstio s Petrovom i Jakovljevom općinom i uporno ostao pri propovijedanju svojega shvaćanja o kršćanstvu. Nailazeći na svojim misionarskim putovanjima na ogorčeno neprijateljstvo Židova i kršćana koji nisu raskinuli vezu s judizmom, Pavao je stao propovijedati samo poganima, pri čemu je glavne pristaše stjecao iz redova sirotinje, pa čak i među robovima.

No prilikom svojega trećeg dolaska u Jeruzalem, Pavao je doživio slom. Na zahtjev jeruzalemske općine, kojoj je sada na čelu stajao Isusov brat Jakov, Pavao je izvršio javni obred pokajanja kojim je objavio svoje ponovno podvrgavanje Mojsijevu zakonu. No pravo-

vjerni su Židovi ipak ishodili njegovo hapšenje, pa je nakon procesa koji je nad njim izvršen u Rimu, bio osuđen na smrt i smaknut (62. god.).

Pavlovo učenje, izraženo u njegovim Poslanicama, iako inzistira na Isusovoj soteriološkoj ulozi, samoga Isusa još smatra čovjekom, a ne božanstvom ili Bogom. No kako je njegova uloga spasitelja bila predodređena od iskona, on je u Božjem duhu postojao odvazda. U tome smislu on je sin Božji. Njemu je kao Spasitelju povjerena sudbina čovječanstva, pa je on i zagovornik ljudski kod Boga. Svoju vlast nad opstankom ljudskog roda i nad njegovom sudbinom Krist će, kada dođe kraj svijeta i preostane samo Kraljevstvo Božje, vratiti u Božje ruke, pa će Bog i opet izravno vladati nad preporođenim i produhovljenim čovječanstvom, spasenim od svojih grijeha i konačno izmirenim s božanstvom.

Time je konstantni proces Isusova izdizanja s razine njegova historijskog života u svojstvu proroka jedne male židovske eshatološke sekte prema božanskoj razini u Pavlovoj interpretaciji uznapredovao još dalje. Kršćanstvo se u svojoj povijesti za nešto više od tri desetljeća, od Isusove smrti (oko 30. u n. e.) do Pavlove smrti (62), izgradilo kao zasebna gnostičko-soteriološka religija spasa, u kojoj je mentalno identificiranje vjernika s Kristovom iskupiteljskom smrti na križu (pomoću nepokolebljive vjere u tu spasonosnu smrt) donosilo spasenje.

Da bi to mentalno, duhovno poistovjećenje s Kristovom spasonosnom smrti učinio vidljivim Pavao je usvojio dva obreda: krst i "lomljenje kruha". Prvi od tih obreda obilježavao je stupanje u krug korisnika Kristove spasilačke smrti, a drugi je simboličkim primanjem Kristova tijela i njegove krvi u sebe ostvarivao fizičko sjedinjenje s Kristom i time jamčio udioniku u tome činu istu sudbinu koju je imao Isus: tjelesnu smrt, ali i duhovno uskrsnuće u vječni život.

Rezultati Pavlove djelatnosti znače, dakle, znatan daljnji razvitak kristologije, započet u svijesti Isusovih učenika nakon njegove smrti. Polazeći od temelja helenističkog smjera u ranom kršćanstvu, Pavao je izgradio njegovu soteriologiju i eshatologiju sintetiziravši brojne elemente judaizma s gnostičkim i mističkim predodžbama helenističkog istoka. Pritom se izričito odvojio od propisa i prevlasti Mojsijeva zakona i formirao kršćanstvo kao zasebnu i samostalnu religiju spasa.

Nastanak kršćanstva ne iscrpljuje se samo Pavlovim udjelom u stvaranju njegovih obilježja i sastojaka. Uz paulinizam i njegove izravne nastavljače (autore tzv. pseudopaulinističkih Poslanica) postojali su i drugi, istodobni smjerovi u oblikovanju kršćanskih vjerovanja, koji su suparnici paulinizma i ponekad se razvijaju u oštroj borbi s njime. Iz svih tih komponenata kršćanstvo će se kao izgrađeno vjersko učenje formirati osebujnom sintezom tek na pragu srednjega vijeka, pri čemu će ono usvojiti ne samo paulinističke elemente, nego i brojne druge koji su u Pavlovo vrijeme bili takmaci, pa i protivnici paulinizma.

O postojanju nekoga drugoga i drukčijeg naviještanja evanđelja, s drukčijim Isusom nego što je bio njegov, izvješćuje već i sam Pavao u svojim poslanicama Galaćanima i Korinćanima. Među njima, isprva veoma utjecajni smjer jeruzalemske općine, koji je djelovao najprije pod vodstvom Petra, jednoga od "dvanaestorice", a zatim pod vodstvom Isusova brata Jakova i, kasnije, drugih Isusovih rođaka, a koji u povijesti religija nosi naziv "judeokršćanstvo", bio je razbit Titovim osvojenjem Jeruzalema (70). Težište razvitka kršćanstva otad u cijelosti prelazi na područja izvan Palestine.

Od osnovnih kršćanskih tekstova koje Crkva priznaje kao autentične najstarije su Pavlove poslanice. One su nastale od 50. do 60. god. u n. e. Evanđelja, Apokalipsa i Djela apostolska nižu se otprilike od 75. do približno 150. u n. e., pri čemu njihovi tekstovi daju mogućnost da se prati rađanje kršćanske dogme nakon epohe Pavlovih poslanica.

Tako je u vremenu između postanka Evanđelja po Marku (oko 75) i ostalih evanđelja zamisao o Božjem posinjenju Isusa postala za kršćanske stvaratelje vjerskog učenja nedovoljna. Proces izdizanja Isusa k prijestolju Božjem napredovao je dalje, pa je stvorena zamisao da je on pravi sin Božji; ali se pritom činilo nedostojnim da mu se pripiše prirodno rođenje. Stoga

je zamišljeno da ga je po Duhu Svetome čudesno začela Djevica Marija. U to se vrijeme povezuje i posljednja Isusova večera s učenicima prije njegova uhićenja i smaknuća sa simboličkim smislom židovske svetkovine Pashe, koja je bila spomen-dan na izlazak Židova iz Egipta i žrtvu janjeta čijom su krvlju bila obilježena vrata židovskih kuća, da ih Jahve u svom gnjevu prema Egipćanima ne bi zatro. Kod Luke, kao najmlađega od sastavljačâ tzv. sinoptičkih evanđeljâ (oko 100–110), ta se oproštajna večera s lomljenjem kruha i blagoslovom vina najzad već ustanovljuje kao sakramentalni obredni čin, koji ljudima pribavlja oproštenje grijeha. Zamisao o potrebi opraštanja ljudskih grijeha obilježava svu golemu uznapredovalost kršćanske teološke misli u usporedbi s Pavlovim vremenom. Za Pavla je za spasenje još bila dovoljna duhovna identifikacija svakog vjernika s Kristovom spasiteljskom smrću na križu. Na pragu II. st. n. e. pokazalo se već da se obećanje o skorom dolasku Kraljevstva Božjeg nije obistinilo. Valjalo je dalje živjeti, i pokoljenja su se zaista smjenjivala jedno za drugim, sa svim obilježjima realnoga ljudskog života. Isusovoj spasiteljskoj smrti stala se pripisivati moć ne samo da poslije smrti osigurava vječni život, nego da euharistijom, pričešću, već i u ovome životu može s grešnika istrti krivice zbog nevaljala života. Krepostan i moralan život ostaje načelnim zahtjevom, ali i "grešnici" mogu svoja djela ispraviti pokajanjem i sakramentalnim uzimanjem Kristova tijela i krvi.

Sve te temeljne dogme: o božanstvenosti Isusovoj, o njegovu odnosu prema Bogu-ocu, o njegovu odnosu prema trećoj božanskoj osobi, o samome pojmu trojstva, o Isusovu bezgrešnom začeću, učenje o grijehu i opraštanju grijeha, o pretvorbi blagoslovljenog kruha i vina u pravo tijelo i pravu krv Kristovu, o pokori i pokajanju za grijehe, o načinu i podjeliteljima oproštenja koje se ljudima daje, kao i mnogi drugi elementi kršćanske religije u rađanju namrli su sljedećim stoljećima dileme, oko kojih su se sporile goleme snage tijekom posljednjih stoljeća antike i za trajanja cijeloga srednjega vijeka, a neke su vjerske dileme ostale utjecajne na svijest ljudi i političke snage njihova društva sve do XIX. i XX. stoljeća.

Kršćanstvo nije, počevši od svojih religijskih i dogmatskih zametaka, dalje ostalo samo slobodno idejno i vjersko uvjerenje, nego se ono veoma brzo počelo organizirati kao institucija.

Prvobitna jeruzalemska općina živjela je u neprekidnom očekivanju ponovnog dolaska Isusova i početka Kraljevstva Božjega. U tome očekivanju živjeli su iz dana u dan, bez ikakva rada. Sve su svoje imanje združili i živjeli u zajednici imutka. U vezi s potrebom da se tim dobrima upravlja, pojavila se ustanova "dvanaestorice". Ali kroz peripetije eliminiranja "helenista" i slamanje Pavlova "zastranjivanja" formirao se u jeruzalemskoj općini dinastički, monarhijski tip organizacije pod vodstvom Isusovih rođaka. No taj razvitak prekinut je padom Jeruzalema i, najzad, potpunim pokorenjem Palestine poslije sloma posljednjega židovskog ustanka protiv Rimljana u tridesetim godinama II. stoljeća.

Paulinistička zamisao o organizaciji vjernika temeljila se na zamisli da su svi vjernici združeni vjerom u Krista u jedno mističko tijelo kojem je glava sam Krist. Zbog toga nije moglo biti među vjernicima nikakve načelne razlike. Pa ipak, među njima su istaknutu ulogu imali pojedinci koje je obasjala milost Božja (karizma) pa su stoga mogli djelovati kao propovjednici, učitelji i proroci. No oni nisu imali nikakve vlasti ni prava osim svoje propovjedničke djelatnosti.

Takva prvobitna, karizmatska organizacija crkvenih općina nije mogla ostati trajan oblik. Vjerovanje se ustaljivalo, a produbljivanje dogmi zahtijevalo je sustavan studij teoloških i filozofskih problema. Kršćani su sve više počeli strahovati od karizmata koji su iznosili nove dileme i ugrožavali već usvojena uvjerenja. A kako je vrijeme prolazilo, a svršetak svijeta nikako nije dolazio, pokazalo se nužnim da se sazda čvrsta organizacija općina, pouzdano utvrdi vjerski nauk i odrede njegovi autoritativni tumači i čuvari.

U takvim okolnostima karizmatsko vodstvo kršćanskih općina iščezava, a umjesto njega općine postavljaju izabrano vodstvo iz redova najuglednijih članova općine koje tekstovi

nazivaju *prezbiterima.* Među njima sve istaknutiju ulogu dobivaju *episkopi,* upravnici imovinom općine, i *đakoni,* voditelji i služitelji pri vjerskim obredima. Daljnji razvoj sve odlučnije rezervira prezbiterima, biskupima i đakonima pravo na vršenje obreda (krštenje, blagoslivljanje kruha i vina, čitanje molitvi, tumačenje vjerskih tajni). Time se svećenstvo odvaja kao zaseban sloj čuvara i tumača dogmi. Svećenici postaju duhovnim i administrativnim vodstvom općina i bore se protiv karizmata, osobito putujućih učitelja i proroka koji nisu bili vezani ni uz koju crkvenu organizaciju, nego su bili odgovorni samo svojem osobnom "otkrivenju" i "poslanju". Već krajem I. st. pojavljuje se zamisao o nepovredivosti biskupa i đakona, a njihov se autoritet brani tezom da su oni nasljednici apostola koji svoj autoritet izvode od Krista. Institucija svećenstva ima božansko podrijetlo i stoga njezin autoritet mora biti neosporan. Položaj biskupa unutar općine poprima obilježja poglavara kojega treba slušati "kao što je Isus slušao Boga-oca". Oni postaju jedini tumači prave vjere, njezini braniči od krivovjerja i disciplinski odgovorni za djelovanje svećenstva i život članova svoje općine.

Usporedo s jačanjem svećenstva i biskupova autoriteta pojavljuje se uvjerenje da se spasenje postiže već i samim pripadanjem Crkvi i potpunim uklapanjem u nju. Postupno blijedi shvaćanje o nekoj individualnoj vjeri i neposrednom kontaktu svakoga vjernika sa Spasiteljem. Nužna je samo disciplina i pripadnost Crkvi koja pojedinca uklapa u kolektivnu vjeru i čini ga dijelom mističnoga tijela Kristova. Osnovni uvjet spasenja nije više samo vjera u Krista (kao kod Pavla) i identifikacija sa spasiteljskom tajnom Kristove smrti i uskrsnuća, nego je bitna pripadnost Crkvi, koja je jamstvo i uvjet spasenja, u smislu formule "izvan Crkve nema spasa".

Takva shvaćanja bila su rezultat važnih promjena u klasnom sastavu kršćanskih općina i u općem stavu kršćanstva prema stvarnosti ovoga svijeta.

Kršćanske se općine na prijelazu u II. st. više nisu sastojale samo od robova i siromaha; u njima raste broj imućnih ljudi, pa i robovlasnika, koji su imali i kršćane među svojim robovima. Iako je ideal skromnosti i siromaštva i dalje ostao službenim programom općina, ipak su i one same, kao zajednica kršćana, prikupljale znatnu imovinu. Umjesto suprotstavljanja i otpora svijetu nepravde, stvara se kult poniznosti i izmirenja sa stradanjima što ih donosi život potlačenih u klasnome društvu. Kako su sve nova i nova desetljeća dokazivala da dolaska Kraljevstva Božjega nema, da je ono samo "u srcima ljudi" ili u Božjem obitavalištu na nebesima, crkva se pretvarala u organizaciju kojoj je dosuđeno da živi i djeluje u stvarnosti postojećega društva. Ona je za sebe odabrala ulogu da se bori protiv opačina i ljudskih poroka, ali je i sama za tu borbu trebala sigurnost, oslonac i priznanje. Nije mogla ostvariti neki drukčiji svijet od onoga koji je postojao, ali se mogla truditi da ljude preodgaja za plemenitije međusobne odnose, za život bez grijeha, radi ulaska u Kraljevstvo Božje nakon smrti. Činilo se da je za tu borbu korisno pridobiti javne vlasti i njihovu pomoć, utoliko više što je neprijateljstvo tih vlasti moglo uništiti začetke Crkve, pa čak je takvim uništenjem ne samo prijetilo, nego ga je više puta nastojalo i ostvariti.

Tako se kršćanstvo našlo u ambivalentnom položaju. Svojom biti i svojim programom ostalo je na strani obespravljenih i upornim zagovornikom dobrote i pravde. No u stvarnosti opstanka, ono se prilagođavalo poretku svojega vremena i više voljelo optirati za moć ovosvjetovne vlasti nego da se pretvori u nositelja revolucionarnih težnji protiv društvenog stanja i poretka i time izloži uništenju.

U toj dvostrukosti krile su se opasnosti i prednosti. Svojim etičkim intonacijama ono je ostalo privlačno za potlačene, kao i u vrijeme Isusovih propovjedi na Gori. No svojim nagovaranjem vjernika da se strpe i ne opiru zlu, čekajući nagradu za svoju bogobojaznost, patnje i odricanja u Božjem Carstvu na nebesima, ono je pružalo šansu vlastodršcima da se njime posluže za pojačanje ugnjetavanja i ovjekovječivanje nepravednoga poretka na svijetu.

Crkva je, čini se, dala prednost perspektivi pridobivanja državnih vlasti u nadi da će pomoću njih kršćansku vjeru učiniti općom duhovnom svojinom i zatim dovesti do pobjede i

svoja etička načela u praktičnom životu. Mnoga stoljeća koja su slijedila pokazala su da je dugotrajna borba za pridobivanje svjetovnih vlasti i za njihovo podvrgavanje crkvenim zamislima u različitim razdobljima povijesti zasjenila prvenstvenu važnost borbe za prvobitni model kršćanskih moralnih odnosa među ljudima.

Na putu prilagođavanja Crkve ustrojstvu društva u kojem je postojala, važnu ulogu ima razvoj od biskupskog monarhizma u općinama k stvaranju univerzalne crkve s jednim jedinim poglavarom na čelu.

Sustav monarhijske vlasti biskupâ u pojedinim općinama potpunije se i snažnije razvio na istoku u borbi s karizmatima, judaizmom i poganstvom. Ali on se uskoro prenio i na Zapad, a posebnu je ulogu stekao u glavnome gradu Carstva, u Rimu, gdje su tradicije jedinstvene i vrhovne vlasti careva djelovale kao model. Kasniji crkveni pisci i redaktori tek su naknadno u osnovne kršćanske knjige unijeli tezu da je prvim rimskim biskupom bio Petar i da je sam Isus vrhovničku vlast nad kršćanstvom predao upravo njemu kao svojemu namjesniku na Zemlji. Ni historiografskih ni arheoloških nepobitnih potvrda za tu tezu do danas nema, pa se čini da treba smatrati da i sam njezin nastanak pripada nastojanjima da se stvori sveopća crkvena zajednica s jednim jedinim vrhovnim poglavarom na čelu, koji će, kao i car, stolovati u političkom državnom središtu.

Organiziranje Crkve već je od prvih početaka monarhijskog episkopata pokazivalo težnju da se prilagodi strukturi političke vlasti, pa se teritorij jedne biskupije redovno poklapao s područjem jedne provincije. U daljnjem razvitku jača regionalna povezanost pojedinih biskupija, koja dolazi do izražaja naročito u održavanju regionalnih savjetovanja biskupa o zajedničkim problemima (sinodi). Tako se u azijskim provincijama od 160. do 170. održava nekoliko sinoda u vezi s opasnim širenjem montanizma, frigijske karizmatičke i asketske sekte koja je izbila kao protest protiv posvjetovljavanja Crkve i prevlasti svećenstva nad vjernicima. Ali uskoro se pokazala potreba da se iznad razine provincijalnih i regionalnih sinoda organiziraju skupštine visokog svećenstva od općega značenja za cijelo kršćanstvo i da se vjerski autoritet centralizira. Kršćanstvo je u to vrijeme vodilo upornu borbu protiv kritika koje su mu upućivali poganski filozofi protiv suparničkih teološko-kozmoloških zamisli gnosticizma, a istodobno i borbu za pridobivanje naklonosti državnih vlasti. Tako već od prve polovice II. st. kršćanski apologeti upućuju svoje obrambene spise carevima s ciljem da opovrgnu optužbe kojima je kršćanstvo bilo obasipano i da ishode zakonsko odobrenje kršćanstvu da postoji i javno djeluje. Ta se dvostruka borba mogla voditi samo disciplinirano, s usmjeravanjem iz jednoga centra. Stoga je druga polovica II. st. ujedno i doba afirmacije prioriteta rimskoga biskupa nad ostalim biskupima u Carstvu. To se prvenstvo poglavito očitovalo kao ostvarena povijesna činjenica kad je u posljednjem desetljeću toga stoljeća rimski biskup Viktor cijelome svećenstvu pod prijetnjom kazni i izopćenja nametnuo način slavljenja svakogodišnjega spomen-dana na Isusovo uskrsnuće kako je to, kao jedino ispravno, zamišljala rimska Crkva. Tako je Viktor krajem II. st. već istupao kao poglavar kršćanstva i prvi faktični papa. Tijekom III. st. papinski je primat već bio učvršćena dogma.

Jedinstvu kršćanstva i jačanju njegova položaja u javnosti trebalo je poslužiti i utvrđivanje tekstova koje će od mnogih što su kolali po kršćanskim općinama i pretendirali na jednaku vjerodostojnost cijela crkva obvezno priznavati kao autentične i kao pouzdan prikaz prave vjere. To eliminiranje neprihvatljivih spisa i utvrđivanje priznatih dovršeno je također krajem II. st. usvajanjem četiriju evanđelja, jedne Apokalipse, jednoga povijesnog djela (Djela apostolska) i 21 poslanice Pavla iz Tarza i drugih autora, u svojstvu temeljnih vjerskih knjiga (Sveto pismo Novoga zavjeta). Velik broj drugih evanđelja, otkrivenja i sličnih spisa odbačen je kao lažan i nevjerodostojan (apokrifan). No istodobno je cio niz kršćanskih teološko-filozofskih pisaca ("Crkveni oci") izgrađivao i tumačio dogme i crkvena shvaćanja, pobijajući naziranja poganskih filozofa i učenja koja su ocjenjivana kao krivovjerje, ali i prihvaćajući one teze koje su se mogle uklopiti ili čak koje su mogle ojačati sklop kršćanskog tumačenja svijeta i čovjeka.

Među suvremenim učenjima koja su se, u sklopu kršćanstva ili na njegovim rubnim područjima, protivila dogmama u epohi njihova učvršćivanja, najizrazitija su bila ona koja nisu mogla prihvatiti Isusovu jednakost s Bogom-Ocem. Takva su se učenja u biti protivila završnoj fazi procesa kojim je Isusova ličnost s razine povijesno realnoga osnivača jedne židovske eshatološke sekte bila uzdignuta na razinu božanstva. Tako su pristaše monarhijanske ili ebionitske hereze s kraja II. st. tvrdili da su i Sin i Duh podređeni Ocu, koji jedini postoji oduvijek i vječno traje, dok su Sin i Duh samo oblici u kojima se Otac manifestira. Slična shvaćanja naučavao je početkom III. st. u Rimu Sabellius, tvrdeći da kod Isusa treba razlikovati dvije, oštro odvojene naravi: ljudsku i božansku, koja je emanacija jednoga jedinog božanstva te samo privremeno ulazi u ljudsko biće da bi ono izvršilo svoju misiju. Nastavljajući se na to shvaćanje, Sabelliusovi su učenici i nastavljači tvrdili da je Isus samo uzvišen čovjek u kojemu borave Božji Razbor i njegova izrečena Riječ (Logos), i ništa više. Taj isti spor, da li su Sin i Duh istobitni s Ocem, postao je početkom IV. st. jezgrom arijanske hereze, tj. učenja aleksandrijskog svećenika Arija, koje je rascijepilo tadašnje kršćanstvo i najzad bilo osuđeno na sveopćem crkvenom saboru (koncilu) u Nikeji (325). Ali prije nego što je arijanstvo konačno iskorijenjeno, ono je u trenutku svojega najvećeg ugleda, kad ga je odobravala i službena vlast u Carigradu, bilo preneseno u zemlje sjeverno od Crnoga mora, među ondje tada nastanjene Gote, a od njih se proširilo drugim germanskim narodima, i, dok je arijanstvo u rimskome svijetu iščezavalo, ono se još nekoliko stoljeća održalo kod većine Germana, čineći jedan od bitno važnih političkih problema u državama što su ih Germani nakon Velike seobe naroda osnivali na tlu Carstva. Srodni sporovi oko istobitnosti triju božanskih osoba postali su jezgrom monofizitske hereze i drugih srodnih učenja u Istočnorimskome carstvu (Bizantu), a i sudbonosnom pojavom za teritorijalni integritet Bizanta u krizama arapske invazije. Jednakost Oca i Sina u odnosu prema Duhu, kao trećoj božanskoj osobi, teološki je temelj i konačnog raskola kršćanstva na istočnu i zapadnu Crkvu u IX. i XI. st., sa svim dalekosežnim posljedicama što ih je taj događaj imao.

Protivljenja crkvenim učenjima bilo je i na drugim osnovama. Jedna od bitnih bilo je njezino prilagođavanje klasnom društvu i poretku. Želeći da stekne službeno priznanje, Crkva je bila sve popustljivija prema porocima u životu vodećih slojeva društva, a na to su nepovoljno reagirali pokreti kao što su bili montanizam, novacijanizam i drugi. U krajnjoj liniji, uvažavanju dobara ovosvjetovnog života protivili su se i gnosticizam i dualističke hereze, koje su osobito veliko značenje, nakon prvih zametaka u ranim stoljećima kršćanstva, stekle u mnogim zemljama Europe u doba razvijenoga feudalizma.

U razvitku svoje ideologije Crkva je dosegla prvi svoj vrhunac početkom IV. st. kad je Laktancijevom kristologijom bilo formulirano učenje o istobitnosti triju božanskih osoba, a spasenje postalo uvjetovano vršenjem obreda i primanjem sakramenata koje podjeljuje svećenstvo. Ujedno, Crkva je svojim monarhističkim ustrojstvom hijerarhizirana, postavši time zagovornikom i braniocem autoriteta i poretka. Tako je postala prikladnom da svjetovna vlast shvati korist njezina učenja za konstituirano društvo. Istodobno, kršćanstvo je svojom velikom rasprostranjenošću među stanovništvom Carstva i svojom snažnom organiziranošću postalo realnom snagom koja je uspješno odoljela dvoipostoljetnom razdoblju povremenih progona, najžešćih u doba cara Dioklecijana. Godine 311, tadašnji je august (car) Galerije objavio edikt o toleranciji kojim je službeno odobrio slobodu vjeroispovijesti kršćana, uz preporuku da se mole svojemu Bogu za dobro careva i države. Tome se Crkva zaista i odužila. Već 314, samo godinu dana pošto su carevi Konstantin i Licinije potvrdili Galerijev edikt, crkveni sabor u Arlesu donosi odredbu po kojoj svećenstvo mora uskratiti pričest svakom vojniku koji dezertira sa svoje dužnosti; u isto vrijeme taj sabor dopušta kršćanima da vrše sve javne funkcije u državi, uz uvjet da ih u tome nadziru njihovi biskupi. Time je Crkva sve svoje snage stavljala na raspolaganje državi i samu sebe definirala kao zaštitnika i nadzornika javne političke djelatnosti. Od 337. već su i gotovo svi carevi kršćani. Godine 356. donesen je zakon o zabrani

svih poganskih kultova, a 380. je car Teodozije objavio edikt kojim je kršćanstvo priznato jedinom dopuštenom, državnom vjerom.

Svim takvim dostignućima na ideološkom, organizacijskom i političkom području Crkva se, uz rezultate razvitka privredno-društvenih odnosa u kasnoantičkom agraru i germanstvo koje se uputilo prema napuštanju svojega davnašnjega rodovskog ustrojstva, ulijeva u epohu ranoga srednjeg vijeka kao jedan od presudno važnih faktora u oblikovanju njegove neposredne životne stvarnosti.

II. EUROPA U DOBA VELIKE SEOBE NARODA

1. GOTI DO HUNSKE PROVALE

Sredinom I. st. pr. n. e. dio je gotskog stanovništva napustio južnu Švedsku i prešao na ušće Visle, protjeravši odonuda Rugijce. Tijekom narednog stoljeća Goti su se širili s prvobitno zaposjednutih područja; pritom su sebi podvrgnuli dio svojih zapadnih susjeda, Vandala, a druge su potisnuli s njihovih boravišta, stupivši tako u bliži dodir sa svojim istočnim susjedima Estima, precima kasnijih Prusa. Uskoro je proširivanje gotskih posjeda preraslo u kretanje prema jugoistoku, uzvodno uz tok Visle. Doprijevši u sporom napredovanju do Dnjestra, sišli su u drugoj pol. II. st. n. e., jedni njegovom lijevom, a drugi njegovom desnom obalom, sve do ravnica sjevernog Pricrnomorja. Dolazeći kao osvajači, Goti su unijeli znatnu poremetnju među stanovništvo toga područja, Slavene, dakijsko-tračke Bastarne i sarmatske Roksolane i Alane. Neka su od tih plemena uzmaknula na zapad, pa su sudjelovala u valu kojim je to gotsko kretanje markomanskim ratom udarilo o granice Rimskoga Carstva. Druga su plemena ušla s Gotima u široko rasprostranjen savez plemena s više ili manje izraženom podložnošću. Dolazak Gota i formiranje plemenskog saveza pod njihovim vodstvom onemogućio je otad i trgovačke veze Carstva s Baltičkim morem.

U prvoj polovici III. st. n. e. izvršilo se u Pricrnomorju konačno razdvajanje Gota na Istočne Gote ili Ostrogote i Zapadne Gote ili Vizigote. Granična crta među njima bila je obilježena približno tokom srednjega i donjega Dnjestra.

Odmah nakon konsolidacije Goti su u pojedinačnim skupinama iz svojih boravišta na Dnjestru i Prutu počeli napadati granice Carstva. U drugoj polovici III. st., u vrijeme unutrašnje krize u Carstvu, oni uvelike prodiru preko donjeg Dunava, a preko Crnoga mora napadaju i maloazijske obale. Pred njihovim pritiskom Carstvo je već 257. povuklo legije iz Dakije, a romanizirano je stanovništvo u masama prebjeglo preko Dunava. No time granica nije postala sigurnija i provale su slijedile jedna za drugom sve do 269. kada su Goti, zajedno sa svojim savezničkim plemenima u Meziji, doživjeli težak poraz. Mnogi od napadača su izginuli, a velik broj zarobljenika naseljen je u svojstvu kolona u opustošenim dunavskim provincijama, dok je dio njih uvršten u rimske kohorte. Od tog poraza Goti se dugo nisu mogli oporaviti, pa njihovi masovni napadi na Carstvo prestaju za više od 60 godina. Otad oni pretežno ratuju protiv svojih susjeda, pa su Karpi i Bastarni pred njima izbjegli u Trakiju, gdje im je Carstvo dopustilo da se nasele, dok su udarima na svoje susjede Burgunde, Vandale i Gepide utjecali na njihovo preseljavanje iz blizine gotskih napadača.

Novu pobjedu nad Gotima izvojštio je car Konstantin 332. u Panoniji, nakon čega je i opet mnogo Gota s njihovim saveznicima naseljeno na području Carstva, a i dijelovi germanskih plemena uzduž lijeve obale srednjeg Dunava privremeno su priznavali rimsko vrhovništvo, pa su tako gotski odredi sudjelovali u nizu bitaka što ih je carska vojska vodila sa svojim neprijateljima na Istoku.

Čini se da je to vrijeme relativnog mirovanja Gota (oko sredine IV. st.) bilo dokaz njihove unutrašnje konsolidacije. Vjerojatno je da je to vrijeme i pronalaska gotskoga pisma, runa, koje je nastalo pod utjecajem grčke i rimske pismenosti. Među njih se s Krima počelo širiti i kršćanstvo. No ono je osobito uznapredovalo kad je patrijarh Euzebije, koji je zaštićivao arijanstvo, oko 341. u pricrnomorsku Gotiju kao propovjednika poslao arijanskog svećenika

Wulfilu, koji je i sam po podrijetlu bio Got. U Gotiji je Wulfila preveo Bibliju na gotski jezik, udarivši time temelje za daljnje širenje kršćanstva među Gotima, iako je tome širenju bilo i znatnih otpora. Posebno je za prevagu arijanstva kod Zapadnih Gota bio važan spor dvojice njihovih pretendenata na kraljevski položaj, pri čemu je slabiji od suparnika, Fritigern, zatražio i dobio vojnu pomoć od cara Valensa koji je bio arijanac. Primivši pomoć, on je primio i obvezu da zajedno sa svojim pristašama prihvati arijanstvo.

Za razliku od burne ratničke djelatnosti Zapadnih Gota, povijest Ostrogota u IV. stoljeću slabije je poznata. Znade se da je sredinom toga stoljeća njihovim kraljem bio Hermanarih. On je podvrgnuo sebi Herule, doseljene na obale Azovskoga mora, a i neka slavenska plemena na srednjem Dnjepru i gornjoj Visli. Na istoku, prema državi Alana, granicom njegova teritorija bio je Don, a na zapadu, prema Vizigotima, rijeka Dnjestar.

Tijekom IV. stoljeća i Ostrogoti i Vizigoti još su uvijek u izrazito rodovskom društvenom uređenju. Njihova rodovska aristokracija formirala se kao sloj prvaka, no još bez ikakve privatnovlasničke osnove toga prvenstva, iako je neosporno sve odluke donosilo vijeće prvaka, a narodna skupština ih je aklamacijom prihvaćala. Kraljevska se funkcija tek počinje izdvajati iz krila rodovske aristokracije i njezine se najuglednije porodice još među sobom bore za pravo na tu funkciju. Čini se da je taj razvitak do druge polovice IV. st. brže i dalje uznapredovao kod Ostrogota nego kod Vizigota.

2. HUNSKI NAPAD I POČETAK SEOBE GOTA

Kineski izvori prate povijest Huna još od III. st. pr. n. e. No taj je nomadsko-stočarski i ratnički narod turkmensko-mongolskog podrijetla postao važan faktor za srednjoazijski i istočno-europski prostor tek od sredine II. st. u n. e., kad ih je iz njihovih boravišta na Dalekom istoku počela potiskivati snažna država njihovih istočnih susjeda, tunguškog naroda Sien-Pi, a sa juga Kina dinastije Han. Uzmičući prema zapadu, oni su se prelili preko, Srednje Azije i početkom III. st. n. e. prodrli u europsku Sarmatiju, gdje su u dugotrajnim borbama do sredine IV. st. konačno pokorili glavninu Alana, odbacivši pri tome dio njih daleko u Panoniju, na područje između gornje Tise i Dunava. Time su Huni zaposjeli sve područje do Dona i Kavkaza. Uskoro zatim napali su Ostrogote. Oni su se kraće vrijeme odupirali, ali kad je njihov kralj Hermanarih uvidio da ga saveznici počinju napuštati i da je hunska pobjeda neizbježiva, izvršio je samoubojstvo (370). Njegov nasljednik poginuo je u borbi protiv združenih Huna i Alana, nakon čega se dio Ostrogota pokorio, a dio njih se povukao na zapad, na obale srednjega Dnjestra, smjestivši se uz tu rijeku, sjevernije od Vizigota. Ali Huni su ih napali i u novom boravištu. Upoznavši snagu neprijatelja koji je uporno podjarmljivao njihove srodnike, glavnina Vizigota, ugrožena na svojem području od donjeg Dnjestra do donjeg Dunava, odlučila je da se okani borbe i zatraži utočište na rimskome tlu, južno od Dunava. S odobrenjem cara Valensa, Vizigoti su podjesen 376. prešli Dunav kod Silistrije. Uskoro im se pridružio i dio onih Ostrogota i Alana što su pred Hunima izbjegli na zapad. Vjerojatno ih je u svemu moglo biti oko 50 000.

Doseljenje Vizigota i njihovih saveznika na tlo Carstva bio je prvi slučaj naseljavanja jedne velike barbarske cjeline na državnom području na temelju ugovora s carskom vlasti. Već su se i prigodom prijašnjih sukoba s rimskom državom različiti fragmenti germanskih plemena ondje naseljavali u svojstvu kolona i profesionalnih vojnika, ili su novačenjem u germanskim zemljama unajimani u rimsku vojsku, što je redovito završavalo prilagođavanjem došljaka novim uvjetima i skorim stapanjem s rimskom civilizacijom. Naprotiv, Vizigoti su naseljeni kao etnička cjelina, s potpuno određenim pravnim statusom. Njihova je zadaća bila da kao samostalna vojna cjelina ratuju u sastavu rimske vojske i da brane granice države. Za tu službu

dobili su cjelovito područje za naseljavanje u zemljama uz donji Dunav koje su u dotadašnjim ratovanjima veoma opustjele.

Za razliku od glavnine Vizigota, koja je prelaskom na područje Carstva izbjegla podjarmljivanje od Huna, Ostrogoti su pretežnim dijelom bili primorani da im se pokore. Već krajem IV. stoljeća Huni su prešli Karpate i prenijeli političko središte svoje države, koja se prostirala sve do donje Volge, u Panoniju. Tu su pokorili onaj dio Ostrogota i Alana što su nakon Hermanarihove smrti bili uzmaknuli prema zapadu. U Panoniji, Dakiji i na sjevernom Pricrnomorju pod njihovom je vlašću u prisilnom plemenskom savezu boravio cio mozaik germanskih, istočnoslavenskih i drugih slavenskih plemena i naroda, ostavši u toj podložnosti sve do početka druge polovice V. stoljeća.

3. SEOBA VANDALA, ALANA, SVEVA I DOSELJENJE BURGUNDA NA RAJNU

Vandali su u I. st. pr. n. e. boravili na srednjoj i gornjoj Odri. Krajem toga stoljeća na tom su području razvrstani i izdiferencirani kao dvije skupine: *Silinzi*, na srednjoj Odri, i njihovi jugoistočniji susjedi, *Hasdinzi*. Ali dolazak Gota u I. st. n. e. na ušće Visle poremetio je te odnose. Najprije su Goti s donje Visle potisnuli Rugijce u istočno Pomorje, prisilivši time Burgunde da se smjeste južnije, uz rijeke Notec i Varta, u zapadnoj Poljskoj. Zatim Goti napadaju i Vandale. Jedan dio njih, *Silinge*, potisnuli su dublje u Šlesku, gdje oni ostaju sve do III. st. n. e., a druge, *Hasdinge* su pri svojem kretanju na jugoistok razbili na nekoliko fragmenata. Manjinu su sa sobom povukli prema Crnom moru, a preostali su izbjegli u sjeveroistočnu Panoniju, na područje od gornje Tise do rijeke Maroš, gdje im je Carstvo odobrilo status federata.

Silinzi su ostali u Šleskoj sve dok nije u sedamdesetim godinama III. st. daljnje kretanje Burgunda razbilo i njihovu cjelinu ponijevši jedne od njih na Zapad, prema rijeci Majni, dok se drugi dio Silinga pridružio Hasdinzima u Potisju.

Krajem IV. stoljeća, pokrenuti uzmakom Gota ispred Huna, Hasdinzi s pridruženim dijelom Silinga odlaze iz Potisja na zapad, povlače sa sobom sarmatske Alane koji su boravili u ravnicama između srednje Tise i Dunava, pa se sav taj konglomerat upravlja uzvodno uz Dunav, u Norik i Reciju, gdje ih je rimski vojskovođa Stilihon privolio da stupe u službu Carstvu. No već 406. oni su krenuli dalje, prema Galiji, povukavši sa sobom dio Sveva (Kvade iz Moravske i Markomane iz Češke).

Dotle su Burgundi već doprli do ušća Majne u Rajnu i ondje se, kao saveznici Rima, smjestili sjeverno od Alamana koji su još oko 260. zaposjeli rimske Agri decumantes.

Vandali, Alani i Svevi napredovali su prema Galiji najvjerojatnije rimskom vojničkom cestom koja je preko Augsburga i Heidelberga vodila na Mainz, gdje su rimske granice branili Franci. Poslije teških borbi, Vandali su probili tu barijeru, pa su posljednjega dana 406. njihove prve čete prešle Rajnu. Pri tome im se pridružio onaj dio Silinga što su već prije s Burgundima doprli do Rajne, a u prvi mah za njima su pošli i Alamani i Burgundi. No naknadnim sporazumom sa Carstvom, Alamani su se vratili na Dekumantska polja, a Burgundi su se zadržali na lijevoj obali srednje Rajne, oko Wormsa. To im je boravište postalo prvom postojbinom na tlu Carstva, a tu su oko 416. već primili arijansko kršćanstvo.

Vandali, Alani i Svevi prelili su se tijekom 407. po cijeloj Galiji pljačkajući i sukobljavajući se s nevelikim otporom rimskih odreda. Iscrpivši pašnjake, oni su podjesen 409. prešli Pireneje i dvije godine lutali Hispanijom, a zatim su s rimskom vlasti sklopili ugovor o naseljavanju. Hasdinzi i Svevi smjestili su se u Galiciji, Silinzi u Betiki, a Alani razdvojeno, u Lusitaniji i Kartaginskoj provinciji.

RIMSKI I GERMANSKI SVIJET PRIJE SEOBE NARODA

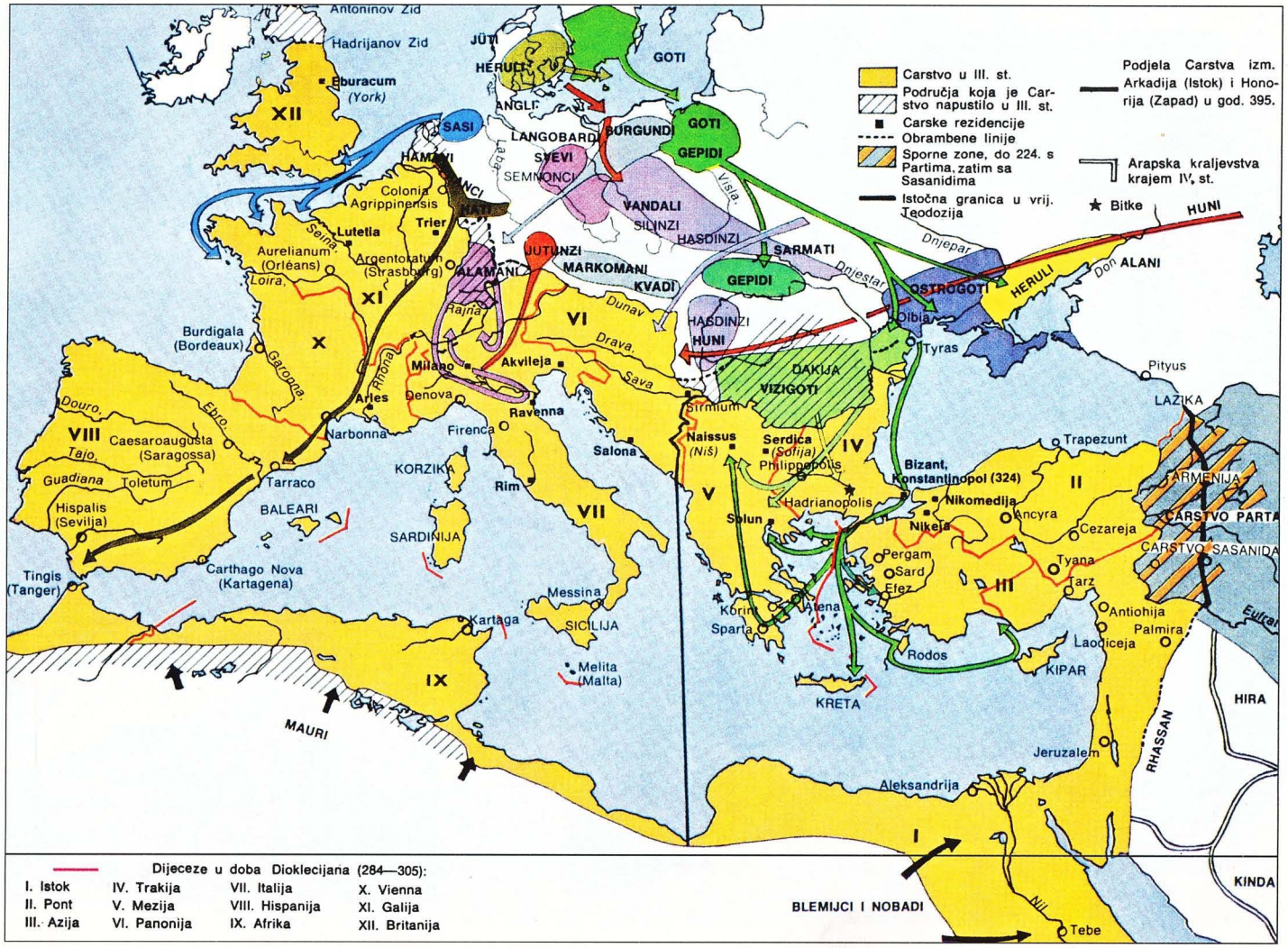

Porfirni sarkofag s reljefnim prikazom konjaničke bitke s barbarima. 1. pol. IV. st.

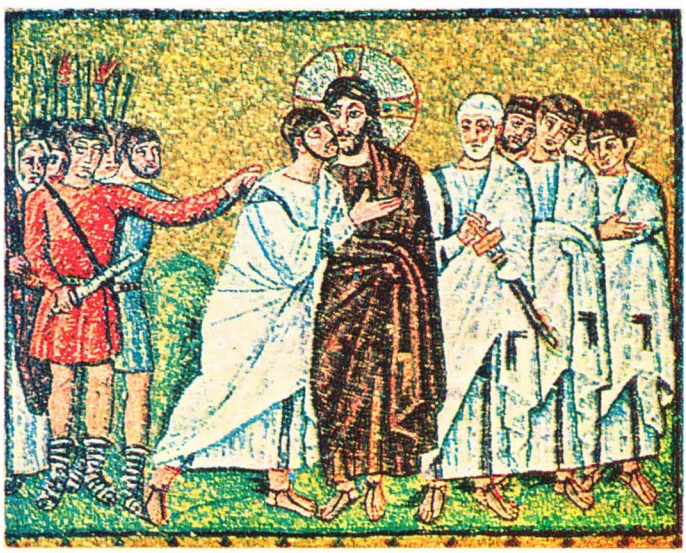

Judin poljubac. Mozaik na zidu crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni, oko 520.

Kristovo raspeće i Kristovo uskrsnuće. Rabulin Evanđelistar, 2. pol. VI. st.

KRETANJE GERMANSKIH NARODA U VELIKOJ SEOBI NARODA

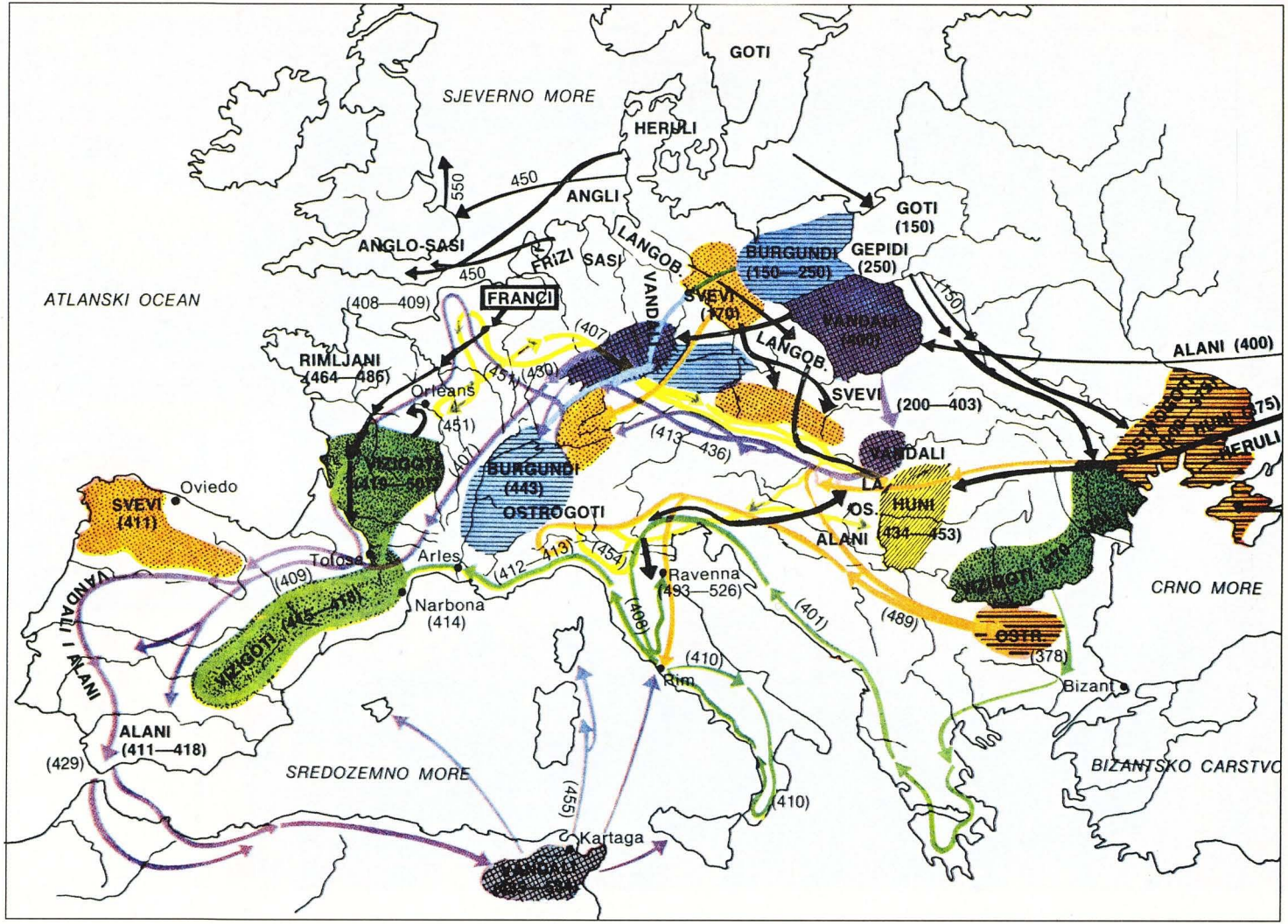

Godine 416. pojavio se u Hispaniji vizigotski kralj Valija, na čelu svojega naroda koji je u međuvremenu prokrstario Balkanom, Italijom i stigao u Narbonsku Galiju, gdje su Goti prihvatili status federata i preuzeli obvezu da za rimsku vlast vojuju protiv Vandala, Alana i Sveva u Hispaniji.

Vizigoti su najprije napali Silinge, koji su u tim borbama gotovo potpuno istrijebljeni. Njihovi su se ostaci pridružili Hasdinzima. No Rim se bojao prevelikih uspjeha Vizigota u Španjolskoj, pa je Valija već 418. opozvan. To je Hasdinge i Sveve spasilo od uništenja. Ali oni odmah zatim počinju ratovati među sobom. U tome su Svevi dobivali pomoć od rimske vojske, a Hasdinzi i Alani su se združili pod vodstvom zajedničkoga kralja i postupno, u borbama s rimskom vojskom proširili na cio jug Hispanije. Najzad, iscrpljeni tim borbama, oni 429. odlučuju da se preko Gibraltarskog tjesnaca presele u Sjevernu Afriku. U to je vrijeme njihovim kraljem bio Gajzerih, a Alanovandala je bilo u svemu oko 80 000, od čega do 20 000 za rat sposobnih muškaraca. Sjeverna Afrika ih je privlačila svojom plodnošću koja ju je učinila jednom od žitnica Rima.

Na ozbiljniji otpor Alanovandali su naišli tek u Numidiji (istočni Alžir), ali su ga brzo skršili. Održalo se još samo nekoliko jakih utvrđenja. Budući da nisu imali ratnih sprava da ih osvoje, pristali su na nagodbu i s rimskom vlašću sklopili ugovor o svojem federatskom položaju (435). Međutim, čim su se konsolidirali, zavladali su zemljom kao nezavisni gospodari, a njihova je vojska 439. osvojila i glavni grad provincije, Kartagu. Kad je 441. propao pokušaj Carstva da vojnom ekspedicijom iz Italije primora Alanovandale na pokornost, sklopljen je 442. konačni mir, kojim je Carstvo predalo osvajačima suverenu vlast u svim sjeveroafričkim provincijama sve do Tripolitanije.

Lakoća kojom su Alanovandali preoteli Rimu tako dragocjena područja zasnivala se na dvostrukoj slabosti rimske vlasti u tim zemljama. Teški porezni režim i bezobzirna eksploatacija kojom je veliki zemljoposjed tlačio široke slojeve stanovništva okrenuli su simpatije stanovništva prema osvajačima, za koje se znalo da žive u rodovskome društvu, bez privatnog vlasništva na zemlju. Usto je ista kategorija žiteljstva pristajala uz vjersku sektu donatista (po začetniku, svećeniku Donatu) koja se žestoko borila protiv posvjetovljenja Crkve. Svećenstvo je, naime, prepuštajući se uživanju materijalnog blagostanja i povlaštenog položaja u društvu, odnemarivalo prvobitne nazore kršćanstva o etičkoj vrijednosti siromaštva i suzdržljivosti. Stoga su donatisti proglašavali nevaljanim svaki vjerski čin nedostojnih svećenika i time dolazili u ogorčene sukobe i sa crkvom i sa svjetovnom vlašću. Opozicija Alanovandala prema službenom kršćanstvu (jer su i oni, kao i Goti, bili arijanci) učinila ih je bližima za pripadnike pobunjene sekte od episkopalnoga svećenstva.

Unatoč tome, Alanovandali su uskoro po svojem doseljenju razočarali nade koje su uz njihov dolazak bile povezivane. Njihova evolucija učinila ih je baštinicima poretka protiv kojega su se borili.

Prema podacima što su se o njihovu kretanju kroz Europu sačuvali čini se da je u njih, za vrijeme njihova boravka u Potisju, prevladavalo slično privredno i društveno uređenje kao kod zapadnih Germana u Cezarovo doba. Ali njihovo je osvajačko kretanje dovodilo do važnih promjena. U osnovi, rodovsko se društvo očuvalo, ali se ono prilagodilo ratničkoj, decimalnoj organizaciji s podjelom na vojničke stotnine i tisućnine. Vojni zapovjednici izdvajali su se kao sloj aristokracije kojem je na čelu bio kralj. On je predsjedao narodnoj skupštini, bio ratni vođa i najviši sudac. Iako se uloga narodne skupštine održavala sve do pokorenja Afrike, te još uvijek ona odlučuje i o seobama i o ratnim pothvatima, kraljevska vlast odlučno potiskuje utjecaj naroda i pretvara se u monarhijski režim koji se oslanja na vojnu aristokraciju.

Po doseljenju u Afriku, Alanovandali se naseljavaju u rodovskim zajednicama, ali kraljevska vlast preuzima carske domene, aristokracija veleposjede svjetovnih velikaša, a arijanska crkva velike komplekse imanja što su pripadala Katoličkoj Crkvi. Takvim uklapanjem u zatečene posjedovne odnose kraljevska vlast i vojna aristokracija preuzimaju s osvojenim zemljo-

Mozaik vandalskog veleposjedniika na konju kako odlazi iz svoje villae. Kartaga, oko 500.

posjedima i zavisnu radnu snagu, kolone i serve, i stupaju na mjesto ekspropriranih Rimljana. Samim time, kraljevska vlast i alanovandalska rodovsko-ratnička aristokracija mijenjaju svoj društveni status. Umjesto dostojanstvenika rodovskoga društva, oni postaju velikim zemljoposjednicima. Tako se uklapaju u razvitak dotadašnjih klasnih odnosa koji se mijenjaju, pretvarajući se u oblike eksploatacije koji su vodili prema feudalizaciji.

Povijesne okolnosti nisu, međutim, dopustile Alanovandalima da u tome razvitku dopru daleko. Oni su doduše svoju državu znatno ojačali i čak svoje posjede proširili novim osvajanjima. Zauzeli su zapadnomediteranske otoke: Sardiniju, Korziku i Baleare i oko polovice V. st. postali velikom pomorskom silom. Godine 455. uspjeli su čak naglim prepadom prolazno osvojiti Rim, pri čemu su ga neobuzdano opljačkali (po čemu je razornost njihova napada postala temeljem za pojam vandalizma, iako njihova pustošenja nisu bila gora od mnogih drugih, u različitim povijesnim vremenima). Alanovandali su osvojili i Siciliju, ali su je 476., uz obvezu da dobivaju godišnji danak, ustupili germanskom vojskovođi Odoakru koji je te iste godine s prijestolja zbacio posljednjega zapadnorimskog cara, Romula Augustula.

No samo šezdesetak godina poslije toga unutrašnji politički, klasni i vjerski razdori učinili su alanovandalsku državu dovoljno slabom da 534., kao prva od barbarskih država na tlu Zapadnorimskoga Carstva, postane žrtvom Justinijanova vojno-političkog plana o obnovi jedinstvene vlasti u svim pokrajinama koje su u Konstantinovo doba bile u granicama rimske države.

4. SEOBA VIZIGOTA I TOLOZATSKO KRALJEVSTVO

VOJNI I POLITIČKI SLIJED DOGAĐAJA

Uskoro po dolasku Vizigota (s pridruženim fragmentima drugih plemena) na područje Carstva (376) oni su zapali u nesuglasice s državnom upravom. Vlasti im nisu uredno dostavljale dogovorene kontingente hrane, a i njihovo naseljavanje u istočnom dijelu Donje Mezije nije se ostvarivalo bez smetnja. Stoga je već 377. došlo do pobune Gota i njihove pobjede u sukobu s vojskom tračkoga vrhovnog zapovjednika Lupicinija. Sad su barbari mogli nesmetano prijeći gorje Balkan. Pridružili su im se i mnogi odbjegli robovi i trački rudari. Harajući pri svojem napredovanju, Goti su doprli duboko u Tesaliju i čak do zidina Carigrada. Da im se odupre, car Valens je okupio jaku vojsku od kojih 30 000 ratnika, većinom germanskih najamnika, ali je rimska vojska kod Hadrianopola (9. VIII. 378) pretrpjela katastrofalan poraz, pri čemu je poginuo i car Valens. Poslije neuspješnog pokušaja Gota da zauzmu i sam Carigrad, njihova se vojska raspršila u pojedinačne odrede koji su se razišli u potrazi za plijenom po cijelome Balkanu, sve do Julijskih Alpa.

U veoma teškim okolnostima, preživjeli car Gracijan postavio je za svojega suvladara vojnog zapovjednika Mezije, Teodozija, prepustivši mu obračun s Gotima, dok je on sam bio primoran braniti granice na Rajni. Ali doznavši za Teodozijeve pripreme, Goti su u hitnji okupili svoje odrede, pa su i novome caru nanijeli težak poraz (u okolici Soluna), nakon čega su se i opet rasuli pljačkajući po Makedoniji i Tesaliji. Ipak, poslije dužih pregovora, Carstvo je najzad (382) s Vizigotima sklopilo mir i odobrilo im da se nasele u Donjoj Meziji kao kompaktna etnička masa, a ne raspršeno kao hospites, po ključu tercije, na imanjima veleposjednika. Na tom području bila im je dužnost da brane državne granice, a povrh prava na naseljavanje dobivali su od države i stalan godišnji supsidij.

Na novostečenom području Vizigoti su se počeli baviti zemljoradnjom. No njihova primitivna agrarna tehnika bila je uzrokom što im je dobiveni teritorij uskoro postao nedovoljan. Poslije smrti cara Teodozija (17. I. 395), kad se zbog podjele Carstva na Istočno i Zapadno činilo da je vlast oslabila, Vizigoti su se pobunili i krenuli prema Carigradu, ali ih je od opsade novcem odvratio pretorijanski prefekt Istočnoga Carstva Rufin. Na njegov nagovor Vizigoti su otišli da za sebe preotmu Istočni Ilirik, oblast koja je pri diobi Carstva bila priznata Zapadnom Carstvu. Magister militum Zapadnoga Carstva Stilihon prisilio ih je međutim da se vrate u Donju Meziju (Dobrudu). Ali kad je uskoro zatim Istočnorimsko Carstvo nasilno preotelo Zapadu Istočni Ilirik, između obje rimske države zavladalo je ogorčeno neprijateljstvo. U takvim okolnostima Vizigoti su napustili Meziju i strahovito pustošeći zaposjeli Epir. Budući da ih nije bilo moguće otjerati, Istočno im je Carstvo službeno odobrilo naseljenje u Epiru, a njihovu je kralju Alarihu dodijelilo naslov vrhovnog vojskovođe za Ilirik. Time je Alarih dobio mogućnost da odlično naoruža svoje sunarodnjake, pa je zatim poduzeo da svoju zapovjedničku vlast afirmira i u Zapadnom Iliriku. Budući da su Sjevernu Italiju na svojem kretanju prema zapadu u to vrijeme ugrožavali Alani i Vandali (oko 401), Vizigoti su se preko Srijema, Savske Panonije, Emone i Hrušice uputili onamo nadajući se da će se moći okoristiti teškoćama Rimljana. Kroz Padsku nizinu doprli su do Milana i Torina, ali ih je Stilihonova vojska potisnula prema jugu, u Apeninsko gorje, i primorala na pregovore. Sklopljen je sporazum po kojem su se Vizigoti mirno povukli u Istru i Dalmaciju; a kad su 403. još jedanput pokušali napad, suzbijeni su i drugi put, ali su sada svojim boravištem učinili Savsku Panoniju. Treću priliku pružio im je veliki prodor germanskih plemena pod vodstvom Radagaisa preko Alpa u Italiju (405/6). Budući da je bilo nemoguće uspješno ratovati na dvije strane, Stilihon je na dvoru predlagao da se novcem kupi mirno držanje Gota. No Stilihon je, kao German (po podrijetlu Vandal), bio nepoćudan dvorskome krugu oko zapadnorimskoga cara Honorija.

Stilihon. Bjelokosni diptih s kraja V. st.

Optuživali su ga da se namjerava vojnom silom (koja se u tadašnjem Carstvu sastojala gotovo isključivo od germanskih plaćenika) okoristiti da svoga sina oženi carevom kćerkom, a također i da je u tajnom sporazumu s Alarihovim Vizigotima. Na toj osnovi on je osuđen i smaknut (408), a smjesta nakon toga izvršen je velik pokolj barbarskih vojnika po cijeloj Italiji. Izvori obavještavaju da ih se do 30 000 spasilo bijegom u Alarihov tabor u Noriku.

Takvi događaji poslužili su Vizigotima kao opravdanje za kaznenu ekspediciju protiv rimskih vlasti. Prodrli su u Italiju i treći put i podjesen 408. doprli do Rima. Opkolivši ga prisilili su Rimljane glađu da im plate golemu otkupninu, pa su se zatim povukli u Toskanu. Na tom putu posvuda su im se pridruživali odbjegli robovi i koloni. A kad nisu uspjeli ostvariti svoje uvjete za konačni mir i povlačenje iz Italije, Vizigoti su po drugi put opkolili Rim, u kojemu je uskoro zavladala glad. Ali i ovaj put je opsada prekinuta jer su Rimljani koncentrirali jake odrede u Ravenni, kamo se bio sklonio i car Honorije, pa su Vizigoti ondje morali angažirati sve svoje snage. Novi pregovori završili su i opet neuspjehom, poslije čega je slijedila treća opsada Rima. Ovaj put grad je pao (410), a vizigotska ga je vojska puna tri

dana temeljito pljačkala. Napustili su grad ponijevši golem plijen. Među zarobljenicima bila je i careva sestra Placidija.

Pošavši prema jugu, Vizigoti su najmjeravali preko Sicilije prijeći u Afriku i ondje osnovati svoju državu. No na jugu Italije Alarih se razbolio i krajem 410. umro (sahranjen je kod Cosenze, u dnu rijeke Busento, koju su radi ukopa privremeno skrenuli s njezina toka), a novim je vladarem postao njegov rođak Ataulf. Pod njegovim vodstvom Vizigoti su se uzduž zapadne obale Italije vratili na sjever, prešli Alpe preko prijevoja Montgenèvre, zapadno od Torina i upali u Galiju. Tu se Ataulf oženio Placidijom i objavio da želi snage svojega naroda staviti u službu Carstva. Kad je to Honorije odbio, Vizigoti su prešli u Hispaniju, u namjeri da na području Barcelone osnuju svoju državu (415). No tada je umro Ataulf, a kraljem je postao Valija. On je isprva namjeravao preko područja Alana i Vandala-Silinga prijeći u Afriku, ali je za to nedostajalo flote, pa nije preostajalo nego pregovarati s Rimljanima. Sporazum je postignut, pa su Vizigoti morali primiti obvezu da će vratiti carevu sestru i očistiti Hispaniju od Vandala, Alana i Sveva. Za to su imali dobiti izobilno hrane, ali je pitanje njihova naseljavanja ostalo otvoreno.

Ostvarujući primljenu obvezu, Vizigoti su najprije napali Silinge u Betiki, pa su ih gotovo potpuno uništili. Zatim su se oborili na Alane. U tim borbama broj Alana se tako smanjio da su odlučili da se sjedine s Hasdinzima. Ali prije nego što je započela sljedeća etapa ratovanja, protiv Hazdinga i Sveva, Rimljani su se uplašili pretjeranog porasta moći Vizigota, pa je namjesnik Galije Konstancije, 418. opozvao Valiju sa zadatka i njegovu narodu odobrio da se naseli u svojstvu federata u zapadnoj polovici međurječja Loire i Garonne (Aquitania secunda).

Još prije nego što je taj ugovor bio proveden u život, Valija je umro, a kraljem je postao Teodorih I. Već u početku njegove vladavine Vizigoti su se faktično naselili na novostečenom području, a njihov je kralj postao vojnim zapovjednikom četa što su ih Vizigoti bili dužni stavljati na raspolaganje Carstvu. Njegove su se kraljevske kompetencije odnosile samo prema njegovu narodu, a nad rimskim stanovništvom u provinciji u kojoj su se Vizigoti naselili njihov kralj nije imao nikakvih prava.

To se stanje izmijenilo daljnjim vizigotskim vojnim pothvatima radi proširenja njihova područja. Provinciji Aquitania secunda uspjeli su oružjem pripojiti samo sjeverozapadni ugao Narbonnske pokrajine s gradom Tolosa (Toulouse), ali im je pritom cio njihov posjed priznat kao autonomna oblast u kojoj je Teodorih mogao razvijati samostalnu zakonodavnu i upravnu djelatnost.

Želeći kompenzirati svoje nevelike ratne uspjehe prema rimskom teritoriju u Galiji, Vizigoti su sklopili savez sa Svevima, koji su nakon odseljenja Alanovandala u Afriku (429) stali proširivati svoje posjede u Galiciji. Sad su i jedni i drugi, združenim snagama počeli potiskivati vlast Rimljana na Pirenejskom poluotoku.

Ali uto je svim suparničkim snagama zaprijetila zajednička, hunska opasnost.

Početkom V. st. Huni su ojačali svoju državu kojoj je središte vlasti bilo u Panoniji, no koja se prostirala od Volge, preko južne Rusije, Rumunjske, Ugarske i Čehoslovačke sve do južne i srednje Njemačke. Tu su pod hunskom vlašću živjela mnoga sarmatska, slavenska i germanska plemena: Hazari, Anti, Alani, Ostrogoti, Gepidi, svevski Kvadi i dr. Od 445. kraljem Huna je (nakon ubojstva njegova brata Blede) postao Atila. Njegovi su odredi ratovali sa svima susjedima, a naročito su često uzduž veoma otegnutih granica napadali Istočnorimsko Carstvo, primoravši ga da Atili plaća težak godišnji danak.

Poslije smrti istočnorimskoga cara Teodozija II. (450), oba su cara, istočni i zapadni, složno odbili plaćanje tributa i druge Atiline zahtjeve (on je od Zapada tražio da se sestra cara Valentinijana III. uda za njega i donese mu pola carstva kao miraz), pa je to Atili dobro došlo kao povod ratu. Početkom 451. hunska je vojska, pojačana odredima mnogih podložnih plemena, pošla prema Galiji u namjeri da je pokori pa da zaobilazno, preko zapadnih obronaka Alpa, provali u Italiju. Rajnu su prešli nizvodno od Mainza. Presudni sukob zbio se 20. VI.

451. na ravnici zvanoj Campus Mauriciacus, sedam i po kilometara zapadno od grada Troyesa (Troa). Rimskom je vojskom zapovijedao namjesnik Aëcije, a u njoj su se borili kao saveznici Franci, Burgundi, Alani i drugi ulomci germanskih plemena, a osobito je jake odrede doveo upomoć vizigotski kralj Teodorih I.

Premda su se obje vojske, unatoč teškim gubicima, uspjele održati na bojištu ne uzmaknuvši, ipak su Huni nepostizavanje pobjede smatrali kao poraz, pa se Atila sutradan nakon bitke vratio preko sjeverne Galije i Njemačke u Panoniju.

U uspješnom otporu napadaču glavne su zasluge stekli Vizigoti. No u borbi je njihov kralj Teodorih I. poginuo, pa su se oni još prije završetka bitke povukli u svoja boravišta u Akvitaniji.

Zajedničko vojevanje s Rimljanima čini se da je poboljšalo odnose Vizigota prema Carstvu. Njihov kralj Teodorih II. dokinuo je politiku Teodoriha I. pa je ponovno priznao vrhovnu vlast Carstva nad kraljevstvom Vizigota, kojemu je grad Toloza postao prijestolnicom.

Ali u kaotičnim prilikama koje su u to vrijeme vladale u Italiji veoma je teško bilo to podaništvo zaista i održavati. Ono se veoma brzo pretvorilo u nametanje vlastite volje Carstvu. Tako su Vizigoti nakon smrti cara Valentinijana III. na carsko prijestolje izdigli dva svoja eksponenta (Petronija Maksima i Avitu). Takva tijesna povezanost s rimskom vlašću omogućila im je da kao izvršitelji careva naređenja provale u Hispaniju, ondje unište kraljevstvo Sveva i njihov teritorij pripoje svojoj vlasti.

Kad je zatim u Italiji vrhovni zapovjednik Svev Ricimer zbacio Avitu i u sporazumu s istočnorimskim carem Leonom I. carem proglasio Majorijana, novi je vladar uspio primorati Vizigote da i opet priznaju svoj federatski status u Carstvu. No Ricimer je već 461. zbacio Majorijana (zbog njegovih neuspjeha u ratu protiv Vandala) i postavio zaredom tri cara (Severa, Antemija i Olibrija) da bi zatim, nakon Ricimerove smrti, vojska sama to dostojanstvo povjerila dotadašnjem carskom činovniku Gliceriju.

Takvu situaciju obilno su iskoristili Vizigoti, pa su potpuno ukinuli svoje podaništvo Carstvu, a svoje su područje proširili na sjeveru do Loire, a prema istoku do Rhône.

U Italiji su se dotle dokončavale posljednje godine postojanja Zapadnorimskog Carstva. Car Zenon je bio odlučio da ukine svevlast germanskih vojnih komandanata u Italiji pa je zapadnorimskim carem imenovao Julija Nepota, dotad gotovo samostalnog vladara u Dalmaciji. Preuzevši vlast, Nepot je 475. sklopio s vizigotskim kraljem Eurihom mirovni ugovor kojim je Tolozatsko kraljevstvo bilo priznato kao samostalan teritorij u granicama od Atlantika do Sredozemnoga mora i od Loire do Pireneja.

Nakon tih uspjeha kralj Eurih se posvetio sređivanju unutrašnjih političkih odnosa. Za to je 475. dao sastaviti Lex Visigothorum (Codex Euricianus) u kojem je kodificirao običajno pravo svojega naroda, uz jak utjecaj rimske zakonodavne tradicije.

Iste te godine vrhovni zapovjednik italske vojske, Rimljanin Orest, primorao je Nepota da abdicira i povuče se u Dalmaciju. Na dan 31. X. 475. uzdigao je na prijestolje svojega sina Romula Augustula. No njegova je vladavina bila kratka. Kad je Orest odbio zahtjev vojske da joj država dodijeli zemljoposjede, a ne samo boravišta na imanjima i u domovima veleposjednika, uz obvezu državnih skladišta da ih opskrbljuju hranom, germanski plaćenici u rimskoj vojsci su se pobunili pod vodstvom oficira Odoakra koji je po narodnosti bio Skir. Pobunjenici su smaknuli Oresta, a Romula Augustula su zbacili s vlasti, ali su mu poštedjeli život. Zauzvrat zbog takve milosti, Romul Augustul je morao svoje carske insignije poslati u Carigrad Zenonu, s porukom da je odsad jedan car dovoljan za obje polovice Carstva, a njegova dotadašnja ovlaštenja da će odsada u Italiji vršiti Odoakar.

Te događaje u Italiji iskoristili su Vizigoti da još više prošire svoju vlast u Galiji. U borbi s Burgundima, koji su branili interese Carstva, zauzeli su cijelu Provansu, do rijeke Durance i do Primorskih Alpa. Godine 477. ta je njihova osvajanja mirovnim ugovorom potvrdio i kralj Germana u Italiji, Odoakar. U Hispaniji Vizigoti su zauzeli još i cio sjeveroistok Poluotoka (provinciju Tarraconensis).

Vizigotsko je kraljevstvo sada bilo najprostranija germanska politička tvorevina. Ali njezina unutrašnja kohezija bila je neizgrađena i slaba. Oba etnička elementa, Goti i Rimljani, živjeli su razdvojeno. Brakovi među njima bili su zabranjeni sve do kraja VI. st. Rimljani nisu bili podjarmljeni ni obespravljeni, ali su Goti bili nadmoćni, iako brojem neveliki, jer su jedino oni bili vojnici i raspolagali oružjem. Osvajače i Hispanorimljane rastavljala je i vjera jer su Vizigoti bili arijanci, a Rimljani katolici. A usto su hispanorimski zemljoposjednici sa zazorom primili preotimanje dijelova njihovih imanja u korist došljaka.

Zbog te unutrašnje slabosti političkog ustrojstva i nestopljenosti stanovništva, Vizigotska je država bila neotporna prema vanjskim opasnostima. A te su i nakon pada Zapadnorimskog Carstva ostale velike. Najpogibeljniji su za vizigotsku državu bili Franci, njihovi nekadašnji saveznici u ratu protiv Huna. Oni su poslije propasti Carstva najprije zaposjeli sjever Galije i postali susjedima Vizigota na rijeci Loiri (Loari). Kako su Franci već 496. postali katolicima, a nisu bili na zlu glasu zbog neumjerenog oduzimanja zemlje veleposjednicima, rimsko je stanovništvo južne Galije smatralo Franke dobrodošlim saveznicima. Takvo stanovište ponukalo je Eurihova nasljednika, Alariha II, da za sebe i svoju politiku pridobije i Rimljane donošenjem zakonika koji će Rimljanima u duhu njihove tradicije zajamčiti njihova prava. Tako je nastao Lex Romana Visigothorum ili Breviarium Alaricianum, objavljen i prihvaćen u Tolozi početkom 506. No za sanaciju unutardržavnih odnosa bilo je već prekasno. Ne zna se kojim povodom, ali svakako iz osvajačkih razloga, Franci su 507. prešli Loiru. Do presudne bitke došlo je kod Vouilléa (Vuje), blizu grada Poitiersa (Poatje). U njoj su Vizigoti bili potpuno poraženi, a poginuo je i njihov kralj. Nakon toga oni su se morali povući iz svih svojih posjeda u Galiji, osim nevelikog područja zapadno od donjeg toka Rhône i između Garonne i Pireneja. Središte njihove države otad je na tlu Pirenejskog poluotoka, a glavni grad im je uskoro postao Toledo.

PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ DO NAPUŠTANJA GALIJE

Za vrijeme boravka u Pricrnomorju Vizigoti nisu poznavali privatno vlasništvo nad zemljom. Zemljoradnja im je bila primitivna, a stočarstvo glavna grana privrede. Za vrijeme kratkotrajnog boravka u Meziji, koji je protekao u brojnim pljačkaškim pothvatima, a isto tako ni u razdoblju seobe (395–418) te se prilike nisu mogle iz temelja promijeniti. Novi uvjeti ostvarili su se tek nakon naseljenja u Akvitaniji. To je naseljavanje izvršeno po načelima o ukonačivanju vojske iz 398., tako da su Vizigoti od rimskih veleposjednika dobili u potpuno vlasništvo trećinu zemlje, zajedno s kolonima, robovima, nastambama i radnim inventarom. Prema Eurihovu zakonu, donesenom u trenucima propadanja rimske političke zgrade, taj je postotak bio mnogo veći. Sad su Vizigoti posjedovali 2/3 oranica i 1/2 šuma, a o opsegu ispaše i broju robova nema podataka. Takvoj diobi bili su podložni ne samo veleposjedi, nego i srednje velika imanja. Veličina Vizigotima dodjeljivanih čestica (sortes) već od početka naseljavanja nije bila jednaka. Kraljevska je vlast preuzela golema carska imanja i velike zemljoposjede aristokracije koja se otvoreno angažirala u otporu njihovu naseljavanju. Rodovska vizigotska aristokracija dobivala je zbog svojega ugleda i zasluga u ratovanju veće komplekse zemlje negoli seljaštvo, članovi seoskih zajednica. Ta je rodovska aristokracija još i povećavala svoje posjede na osnovi vojne i političke službe u državi. Preuzevši sustav eksploatacije kolona i robova na zemlji koju je dobila, ona se iz ratničke aristokracije rodovskog društva pretvorila u zemljoposjedničku aristokraciju; time započinje njezina preobrazba u novi tip povlaštene klase u okviru postupne feudalizacije društvenog poretka.

Naseljavanje seljaštva u raspršenim skupinama po zemljoposjedima širom osvojenog teritorija oslabilo je vizigotsku etničku koncentraciju, pa je to jačalo predstavnički karakter kraljevske vlasti. Njega narod više nema mogućnosti izravno birati, nego samo naknadno odobrava ustoličenje nove vladarske ličnosti. Kraljevske kompetencije sastojale su se od najviše

vojne, upravne, sudske i porezno-financijske vlasti. Ali uz kralja se već rano oblikovalo dvorsko vijeće koje se sastojalo od svećenika i laika, Gota i Rimljana koji su se okoristili svojim upravnim iskustvima da postanu nužnima za vođenje državnih poslova. Na osvojenom području Vizigoti su sačuvali rimsku administrativnu podjelu na provincije (civitates) kojima je na čelu bio comes. I gradskim središtima ostala je njihova municipalna organizacija. Gradska kurija jamčila je za namirenje poreznih obveza sveukupnoga gradskog stanovništva. Najviši funkcionar gradova bio je curator civitatis kojega su iz svojih redova birali kurijali, a kralj je taj izbor potvrđivao.

Vizigotsko stanovništvo organiziralo se tijekom ratovanja po desetinskom vojnom sustavu na tisućnine, petstotnine, stotnine i desetine. Millenarius (tisućnik) stajao je na čelu svojega odreda u ratu, a u zajednici sa stotnicima sudio je u mirno i u ratno doba. Od Eurihova vremena i Gotima i Rimljanima zajednički sude comes i millenarius. Ali tisućnik u daljnjem razvitku ostaje samo vojni činovnik, dok Rimljanima sudi defensor civitatis.

Osnovni, radni sloj stanovništva sastojao se od slobodnih seljaka, strukturiranih civilno u seoske općine, a vojno po desetinskom sustavu. To seljaštvo bilo je oslobođeno poreznih obveza prema državi (zemljarina). Njih su snosili samo Rimljani. Na imanju velikaša i na kraljevskim posjedima radili su koloni i robovi. Status kolona bio je jednak kakav je bio i prije doseljenja Vizigota. Naprotiv, broj robova se u vezi s mnogim zarobljavanjima u ratu povećao. Većina njih radila je na dodijeljenim česticama, a manjina na veleposjedničkim rezervatima i kao kućna radna snaga u domaćinstvima velikaša.

Vizigotska kraljevska vlast bila je vrhovni nadzorni organ za obje crkve, katoličku i arijansku, pa je i imenovanje biskupâ pripadalo među kraljevska prava.

U svakom većem gradu postojao je osim katoličkoga i arijanski biskup. Arijanska crkva vršila je svoje obrede na narodnom jeziku, a katolička na latinskome. Odnosi između svećenstva jedne i druge crkve bili su veoma neprijateljski. Sve do povlačenja Vizigota iz Galije na Pirenejski poluotok to je međusobno neprijateljstvo bilo podlogom subverzivne djelatnosti katoličkog klera u korist franačkih osvajača.

5. SEOBA I NASELJAVANJE BURGUNDA

VOJNI I POLITIČKI SLIJED DOGAĐAJA

U prvoj polovici III. st. glavnina se Burgunda iselila s boravišta između srednje Labe i Nise prema zapadu, na rijeku Majnu. Tu su zauzeli područje između rijeka Neckar i Jagst, na jugu, i planina Taunus, Vogelsberg i Röhn, na sjeveru, i ratovali sa svojim južnim susjedima, Alamanima koji su oko 260. zaposjeli Dekumantska polja. Tim su akcijama stekli prijateljstvo i savezništvo s Rimljanima. Početkom V. st., prigodom prelaska Alana, Vandala i Sveva preko Rajne u prvi mah su im se pridružili i Burgundi, ali su se zaustavili već na lijevoj obali te rijeke, u području oko današnjega Wormsa. Čini se da je već tu među njih kao arijance počelo prodirati katoličko kršćanstvo.

Oko 435. burgundski je kralj Gundahar pokušao burgundsko područje proširiti prema zapadu, dublje u Galiju, ali je bio suzbijen. Iduće godine jedna je hunska četa u službi Rima kaznenom ekspedicijom prodrla u Burgundiju i teško porazila Gundaharovu vojsku, pri čemu je poginuo i sam kralj, cio njegov rod i veoma mnogo burgundskih ratnika. Ta je epizoda postala povijesnom osnovicom za dio događaja prikazanih u epu o Niebelunzima.

Burgundi su se kao rimski saveznici borili protiv Huna i kad je Atila napao Galiju. Za zasluge u tom ratovanju namjesnik Aëcije im je dopustio da se presele u pokrajinu Sabaudiju (Savoju), južno od Ženevskog jezera, sve do gornjeg toka Isère. Bilo je to već peto njihovo boravište nakon njihova dolaska s otoka Bornholma na europski kontinent.

Prilike koje su vladale uoči propasti Zapadnorimskog Carstva Burgundi su, u sporazumu s Vizigotima, iskoristili da osvoje oblast oko grada Lyona (jugoistočni dio pokrajine Lugdunensis), a zatim su je postupno proširili na jug, do rijeke Durance, a na sjever sve do rijeke Doubs (kod Besançona), držeći u svojem posjedu cijelu dolinu Rhône do Avignona.

Godine 480. postao je kraljem Lyonske kraljevine Burgunda Gundobad koji je prije toga u Italiji neko vrijeme kao vojni starješina germanskih četa imao sličnu ulogu kao prije njega Svev Ricimer. I Gundobad je bio arijanac, ali je uviđao da je politički korisno da ne progoni katoličku vjeru kojoj su pripadali njegovi galorimski podanici. Za njegove vladavine sastavljeni su zakonici Lex Burgundionum i Lex Romana Burgundionum.

Već u posljednjem desetljeću V. stoljeća najvećom je opasnošću za Burgunde postala franačka država koja je od 486. u svojem nadiranju k jugu doprla do rijeke Loire. Postavši sjevernim susjedom Vizigota i sjeverozapadnim susjedom Burgundije, ona je očitovala težnju da svojem području pripoji i Burgundiju. Radi toga Franci su se povezivali s tamošnjom galorimskom aristokracijom, koja je znala da Franci oduzimaju mnogo manje zemlje veleposjednicima nego što su to učinili Burgundi. Usto se franački kralj Klodovik još 492. ili 493. oženio Klotildom, burgundskom princezom katoličke vjere, pa je kao svoje pristaše u Burgundiji imao i galorimske veleposjednike, i katolike među Burgundima i cio katolički kler. Oko 500. Franci su provalili u Burgundiju, a pomoć im je pružio i brat tadašnjega burgundskog kralja. Ali Burgundi su ovaj puta, uz pomoć Vizigota, suzbili franačku invaziju. Uza sve to, Burgundi su se 507., kad je započeo konačni obračun Franaka s Vizigotima, iznevjerili svojim dotadašnjim saveznicima, računajući da će time predusresti opasno neprijateljstvo Franaka, a također i steći nova proširenja svojega područja na štetu Vizigota. No borbama su se okoristili samo Franci, a Burgunde je zapalo da ratuju s Ostrogotima iz Italije (koji su ondje u međuvremenu stvorili svoje kraljevstvo i sada pritekli u pomoć ugroženim Vizigotima). U tim borbama, umjesto da se okoriste porazom Vizigota, Burgundi su jedva spasili sami sebe od propasti.

Poslije likvidacije Tolozatske države Vizigota u Južnoj Galiji Burgundi su shvatili da je nužno da se protiv franačke premoći brane oslonom na svojega dotadašnjeg protivnika, na ostrogotsku državu u Italiji, pa čak i na autoritet istočnorimskog cara. Ali kako su između Ostrogota i Carstva počeli izbijati sporovi, Ostrogoti su na dobre odnose i veze Lyona s Carigradom gledali s negodovanjem. Zaprijetio je napad Ostrogota na Burgunde, pa su Franci smatrali da moraju spriječiti eventualnu afirmaciju ostrogotske države i s onu stranu Alpa. Stoga su prvi napali ugroženu Burgundiju. U prvoj etapi ratovanja Burgundi su uspješno suzbili invaziju. Budući da je u Italiji smrću ostrogotskog kralja Teodoriha došlo do pozitivne promjene u politici prema Carstvu (u vezi s dolaskom kraljice Amalasvinte na vlast), Burgundi su se mogli ponadati u pomoć Ostrogota u njihovoj borbi za održanje. Ali novi preobrat kod Ostrogota (ubojstvom Amalasvinte) poništio je te nade, a Franci su 532. ponovno napali Burgunde i do 534. ukinuli postojanje njihove države i njezin teritorij podvrgli svojoj vlasti.

PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI

U IV. stoljeću, dok su još boravili na srednjoj i donjoj Majni, Burgundi su živjeli u izrazito rodovskoj organizaciji. Na čelu naroda stajalo je više vođa (hindinâ) koje je narodna skupština u svakom trenutku mogla zbaciti. Kad su početkom V. st. naselili svoje četvrto boravište nakon dolaska s Bornholma, zemlje oko Wormsa, na lijevoj obali Rajne, među njima se ističe jedan od prvaka kojega dokumenti nazivaju kraljem. U tom su razdoblju, boraveći već na rimskom tlu, imali status federata, a njihov je kralj bio podložan rimskome duxu u Mainzu.

U svojem petom boravištu, u Savoji, Burgundi su dobili zemlju na temelju zakona iz 398. o hospitaciji vojnika. Po njegovim odredbama zemljoposjednici su morali Burgundima dati trećinu kuća i obradive zemlje, ili pak ustupiti ukonačenom vojniku trećinu kuće, bez zemlje. No u takvu slučaju rimski su zemljoposjednici morali davati državi trećinu svojega uroda u naravi, pa je država od tih zaliha davala vojnicima nužnu opskrbu.

Prigodom preseljenja u Lyonsku pokrajinu, Burgundi su u prvi mah dobili polovicu svih zemljoposjeda, a galorimskim possessorima ostala je druga polovica. Kasnije odredbe kralja Gundobada (oko 480–526) utvrdile su ekonomsku osnovu burgundskoga naseljenja tako da su Burgundima pripale 2/3 oranica, 1/3 robova i kolona, a za kuće, okućnice, oranice, šume i pašnjake ostala je na snazi podjela po polovici. Očit je zahvat germanskih doseljenika u posjedovne odnose postajao sve zamašniji, ovisno o jačanju njihova političkog položaja i o usporednom slabljenju rimske vlasti.

Došavši na teritorij Carstva, Burgundi su ondje zatekli klasni poredak proizašao iz dotadašnjeg razvitka rimskoga robovlasničkog društva. Slobodni Galorimljani dijelili su se na plemstvo (nobiles), srednji stalež (mediocres) i pučanstvo (humiliores ili viliores). Posjedničku su zemlju na rezervatima obrađivali robovi, a na dodijeljenim česticama koloni i servi casati.

Preuzimanjem dijelova zemlje koji su dotad pripadali galorimskim zemljoposjednicima Burgundi su se uklopili u dotadašnju posjedovnu strukturu. Oni u tu strukturu ulaze s onim svojim oblicima društvene organizacije što su ih dotad postigli u procesu vlastitoga društvenog razvitka. Rodovska aristokracija, već se bila izdvojila kao poseban društveni sloj okupljen oko kralja. Istodobno, osnovna većina stanovništva živjela je na svojim sortes u porodičnim zajednicama. Takav sors (udjel) nije se smio otuđivati nego samo predavati u nasljedstvo izravnim muškim potomcima.

Ali takav porodični kolektivni zemljoposjed nije mogao održati svoja početna obilježja u neposrednom susjedstvu s izdiferenciranim imovnim i klasnim odnosima kod Galorimljana. Naročito poslije dolaska u Lyonsku provinciju, nakon preuzimanja 2/3 oranica i 1/3 robova, Burgundi sve više preuzimaju gospodarska shvaćanja Rimljana. Sortes postupno postaju neograničeni individualni alod kojim svaki poglavar porodice može slobodno raspolagati po svojoj volji. Taj je proces u punom zamahu već za kralja Gundobada, na prijelazu V. u VI. stoljeće. Takvo slobodno raspolaganje zemljom uskoro je dovelo do imovinskih razlika, sa svim neizbježnim posljedicama toga razvitka. U posebno su povoljnom položaju bili članovi rodovske aristokracije, okupljeni oko kralja u različitim službama i javnim funkcijama. Oni su znatne komplekse zemlje dobivali iz goleme kraljevske i državne domene. Time su svoj položaj rodovskih prvaka i najistaknutijih dužnosnika u kraljevstvu združivali s položajem najvećih zemljoposjednika uz kralja.

Gundobadov Burgundski zakon (oko 490) jasno je ocrtao društveno ustrojstvo toga vremena. Slobodne ljude razvrstava u plemstvo, srednji stalež i niži stalež. Socijalne razlike među njima ilustrira uzajamni odnos kazni (odmazde, Wergelda) koje treba platiti za krvne delikte izvršene nad pripadnicima tih triju kategorija (omjer 300 : 200 : 100 solida).

Radno stanovništvo zemlje koje se bavilo proizvodnjom obuhvaćalo je, s jedne strane, najnižu kategoriju slobodnih ljudi, slobodno seljaštvo, te uz njih kolone i okućene robove. Za trajanja samostalne burgundske države proces zapadanja slobodnih seljaka u gospodarsku zavisnost od srednjih i velikih zemljoposjednika još se nije razmahao. Razlog tome treba tražiti, s jedne strane, u još snažnoj tradiciji slobode kod germanskog stanovništva i u malom broju naseljenih Burgunda na tlu njihove države, tako da je za njih bilo izobilja dovoljno zemlje, te, najzad, u razmjerno velikom broju robova što su ih osvajači stekli u brojnim ratnim sukobima. Takve okolnosti retardirale su zapadanje slobodnih Burgunda u zemljišnu zavisnost i relativno udovoljavale potrebama velikih zemljoposjednika za radnom snagom. Pa ipak, u prvim desetljećima VI. st. i burgundsko seljaštvo počinje gubiti dijelove svojih alodijalnih imanja, pa zakonski tekstovi svjedoče o postojanju slobodnih, ali imovno neopskrbljenih bezemljaša koji se nude bogatim posjednicima kao radna snaga. Brojčano povećanje takve kategorije stanovništva i rezultati njihove pauperizacije nisu još dospjeli da se nametnu stvarnosti kao dominantan faktor zbog rane propasti burgundske države. Ali oni su obilježja svojega privrednog i društvenog razvitka nakon 534. unijeli u opću evoluciju odnosa u cijeloj Galiji pod dominacijom Franaka i time djelovali kao faktor ubrzanja u novoj političkoj zajednici.

6. OSTROGOTI OD PROVALE HUNA DO OSVOJENJA ITALIJE

Nakon sloma pricrnomorske države Ostrogota njihova je glavnina potpala pod hunsku vlast, dio njih je izbjegao na Krim, a jedna skupina Gota, pod zasebnim vođama, uzmakla je na zapad, pridružila se Vizigotima i s njima prešla donji Dunav. U borbama koje su slijedile nakon pogibije cara Valensa kod Hadrianopola ti su Ostrogoti, zajedno s jednim ulomkom Alana, morali pristati na nagodbu sa Carstvom. Dobili su pravo da se nasele u Panoniji (možda srijemskoj) kao federati. Ali već prije svršetka IV. st. Huni su prešli Karpate i zauzeli istočnu Panoniju. Godine 433. rimske su vlasti bile primorane da im ustupe i zapadnu Panoniju, a 441. oni su osvojili i Srijem.

Pri premještanju svojega središta u Panoniju, Huni su onamo sa sobom iz sjevernoga Pricrnomorja povukli i glavninu Ostrogota, pa su se oni, pod hunskom vlašću, naselili ondje, u različitom razmještaju i susjedstvu s drugim pokorenim narodima. U sastavu Atiline vojske Ostrogoti su se borili i na Mauricijakovu polju, u Galiji, s Aëcijevom vojskom u kojoj su im protivnicima bili, uz ostale rimske saveznike, i Vizigoti.

Nakon povlačenja Huna iz Galije, Atila je zamislio novi ratni plan: da napadne Italiju izravno. Prešavši obronke Julijskih Alpa, upao je 452. u Furlaniju, razorio Akvileju (bjegunci iz toga grada izbjegli su na lagune sjeverno od ušća te rijeke i tu postali utemeljiteljima Venecije), osvojio Paviju i Milano. U daljnjem napredovanju spriječile su ga zarazne bolesti u njegovoj vojsci, a u tim je okolnostima poslanstvo Rimljana na čelu s papom Leonom I. uspjelo privoliti napadače da uz veliku otkupninu napuste Italiju. Već iduće godine Atila je umro, a njegova se golema država raspala. U borbama s Atilinim sinovima svi su se hunski podložnici u Panoniji oslobodili jarma.

Velik dio područja, od Blatnog jezera prema sjeverozapadu (do Dunava), pripao je Ostrogotima. Isprva su bili u dobrim odnosima s Istočnorimskim Carstvom, ali se ono bojalo njihove premoći, pa je podupiralo pobunu drugih panonskih i noričkih plemena protiv Ostrogota. Svladavši svoje protivnike, Ostrogoti su pod vodstvom kralja Teodoriha, koji je mladost proveo na bizantskom dvoru kao talac, prodrli u Meziju. Tu su se vješto upleli u prijestolne borbe i znatno pomogli caru Zenonu protiv njegovih suparnika. Zauzvrat priznato im je pravo da se nasele u Donjoj Meziji, uz obvezu da Carstvu pružaju vojnu pomoć. Bizantska je politika ipak nastojala da se Gota oslobodi. Jedna skupina Ostrogota koja je još sa Vizigotima doprla preko Dunava bila je ostala u vojnoj službi Carstva i imala svoje boravište u Trakiji, sa zasebnim vladarem na čelu. Te dvije skupine Ostrogota Carstvo je nastojalo zavaditi, da bi ih obje onemogućilo. To je zaista uzrokovalo sukobe u kojima su trački Ostrogoti poraženi, a njihovi vođe poubijani. Riješivši se suparnika, Teodorih je sjedinio sve Ostrogote na Balkanu i zajednički počeo ugrožavati Carigrad.

Vladavina Odoakra u Italiji pružila je međutim Carstvu novu mogućnost da riješi ostrogotski problem.

Nakon svrgavanja Romula Augustula, Odoakar se bio proglasio kraljem Germana u Italiji, a Carigrad mu je to svojstvo priznao i dao mu čak naslov patricija. Zahtjevima njegovih germanskih vojnika je udovoljeno i oni su, uglavnom u sjevernoj Italiji, dobili zemlju po načelu tercije. Uskoro zatim Odoakrovi su Germani počeli vršiti pritisak na italorimske veleposjednike i oduzimati im više zemlje nego što je bilo predviđeno. Sam Odoakar počeo je prisvajati i kompetencije političke vlasti nad italskim stanovništvom, odbacujući svaku podložnost Carigradu.

U takvim okolnostima istočnorimska je vlast odlučila da nagovori Ostrogote i Teodoriha da u carevo ime poduzmu kaznenu ekspediciju protiv Odoakra, uklone ga i zavladaju Italijom po carevu mandatu i u njegovo ime, sa strogo određenim kompetencijama.

Na toj osnovi Teodorih je s većinom balkanskih Ostrogota, kojima su se pridružili i fragmenti drugih plemena, potkraj 488. krenuo u Italiju. U svemu ih je bilo oko 100 000, od

čega oko 20 000 ratnika. Napredovali su uz Dunav i Savu. U Slavoniji su prema sjeveru potisnuli Gepide (svoje nekadašnje istočne susjede u Panoniji), i, vjerojatno, preko Siska, Ljubljane i Hrušice napali Italiju. Odoakrova je vojska bila nekoliko puta poražena i on se morao povući u Ravennu, gdje su ga Goti opsjeli.

Borbama u Italiji nastojali su se okoristiti i okolni narodi: Burgundi, Vizigoti, Vandali i Rugijci, pa su Ostrogoti, suprotstavljajući se njima, morali razmrviti svoje vojne snage, a opsada Ravenne se odugovlačila. Tako je početkom 493. došlo do nagodbe među protivnicima: odsad će Odoakar i Teodorih zajednički vladati nad cijelom Italijom, a kao jamstvo uzajamno su razmijenjeni taoci. No samo desetak dana nakon sporazuma Teodorih je iz potaje ubio Odoakra kad mu je, ne sluteći protivnikove namjere, došao u posjet.

7. SEOBA FRANAKA I STVARANJE KRALJEVSTVA MEROVINGA

VOJNI I POLITIČKI SLIJED DOGAĐAJA

Ime Franci pojavljuje se prvi put tek sredinom III. stoljeća. Ta je zapadnogermanska skupina nastala spajanjem starijih, manjih plemena i plemenskih fragmenata na području između Rajne i Wesere. To se stapanje izvršilo oko tri jezgre. U sjevernoj skupini najsnažnije je bilo pleme Batavaca. Ta je skupina počela nositi ime Salijski Franci (možda po rijeci *Issel* ili po riječi sal = slana, tj. morska voda). Oni su s donje Rajne vršili pritisak prema današnjoj južnoj Nizozemskoj i sjevernoj Belgiji. Druga, južnija skupina okupljala se oko Ubijaca, na području oko današnjega Kölna. Po svom boravištu na obalama srednje Rajne nazivali su se Ripuarskim Francima. Istočnije od njih okupljala se treća skupina Franaka oko plemena Hata, pa su oni postali temeljem istočnih Franaka u kasnijoj njemačkoj Frankoniji.

Kao glavna osvajačka snaga među Francima razvili su se Salijci. Oni su već oko 357. od Carstva izvojštili pravo da se nasele u pokrajini Toksandriji kao federati. No oni su iskorištavali teškoće s kojima se borilo Carstvo, pa su već za svojega kralja Klodiona (u prvoj polovici V. st.) nadirali na jug, prema rijeci Sommi. Za vrijeme namjesnika Aëcija, pod vodstvom kralja Meroveja (448–458) sudjelovali su u bitki protiv Huna na Mauricijakovu polju, Čini se da je rezultat te pomoći bilo zaposjedanje cijele sjeverne Galije, sve do Somme, pod rimskim vrhovništvom, koje traje sve do propasti carske vlasti u Italiji (476).

Poslije svrgavanja Romula Augustula u južnoj se Galiji (Akvitaniji) osamostaljuju Vizigoti, a u srednjoj Galiji, između Somme i Loire, još se deset godina održao rimski upravitelj te provincije, Syagrije. No napadom Franaka pod vodstvom Merovejeva unuka Klodovika (481–511) Syagrije je u bitki kod Soissonsa (486) bio poražen i ubijen, a Franci proširuju svoju vlast sve do Loire i time postaju sjevernim susjedima Vizigota.

Sve do pobjede nad Syagrijem među Salijskim je Francima problem dominacije jednoga kralja bio neriješen, pa je uz Klodovika bilo još i kraljića drugih plemenskih elemenata koji su bili dio etničke skupine Salijskih Franaka. Međutim, Klodovikova je moć pobjedom nad Rimljanima toliko porasla da je on u razdoblju koje je slijedilo ostvario svoje neprijeporno prvenstvo. Kako se to konkretno zbivalo, nije poznato.

Klodovikova dalekovidna politika očitovala se veoma jasno u vezi s njegovim brakom s kćerkom burgundskog kralja Hilperika, Klotildom (493), koja je bila katolikinja. Njezinim posredovanjem Klodovik se povezao s katoličkom grupacijom među Burgundima, a kad je i sam kasnije prihvatio tu vjeru, postao je nadom katoličkih galorimskih veleposjednika u Burgundiji i tamošnjega svećenstva protiv arijanske vlasti Burgunda.

Osvajačkim pothvatima Franaka prema Burgundiji neposredno je prethodio obračun s

FRANAČKA DRŽAVA DO 537.

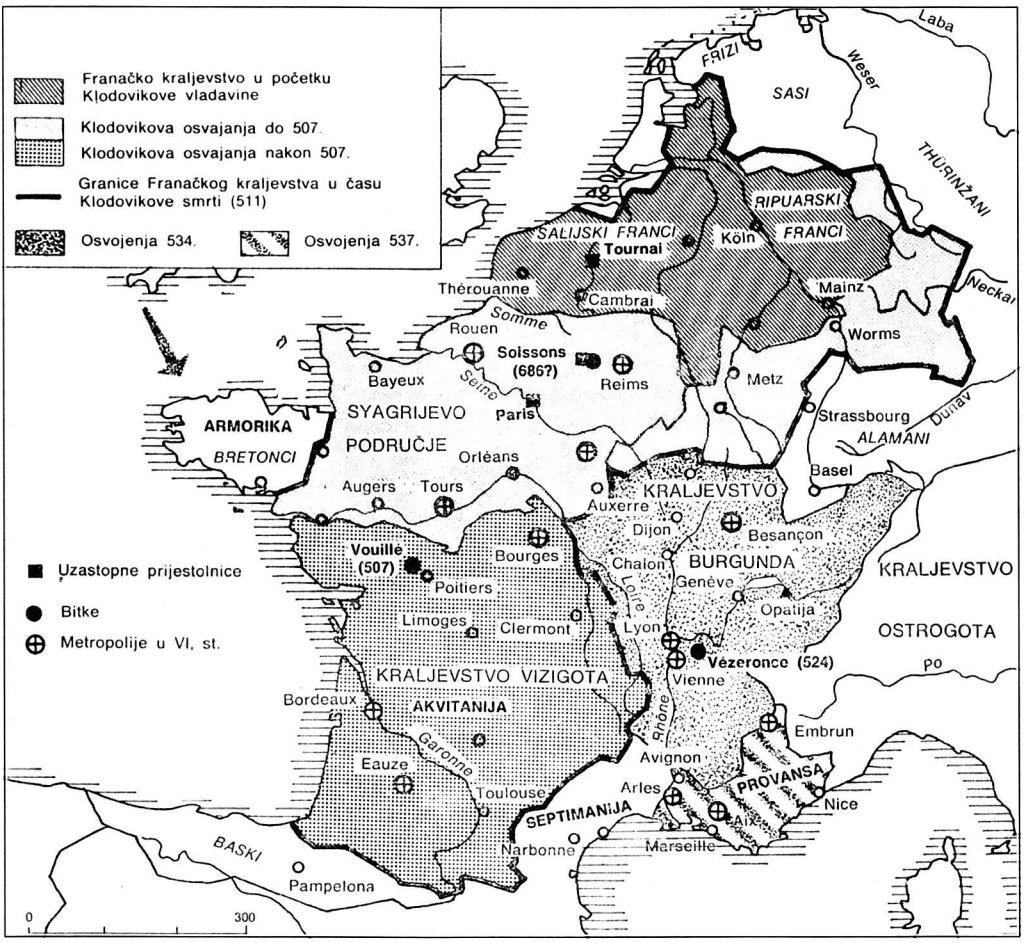

Alamanima. Oni su početkom V. st. prešli s desne obale Rajne (gdje su od 260. držali Dekumantska polja) na lijevu obalu, osvojili Alzas i doprli na jugu sve do rijeke Doubs. A kad su se Burgundi u vezi s nadiranjem Huna preselili na područje Savoje, oko Ženeve, Alamani su se veoma proširili prema sjeveru, sve do Majne, a i prema jugoistoku, preko gornjeg Dunava, u Vindeliciju. Sjeverno od Majne Alamani su se sukobili s Ripuarskim Francima, i to ih je vjerojatno učinilo neprijateljima Salijskih Franaka. To se neprijateljstvo završilo porazom Alamana (496). Kroničari bilježe legendu da je Klodovika upravo ta pobjeda navela da prihvati katoličko kršćanstvo.

Važnost Klodovikova katolicizma bila je u tome što je on time stekao položaj istovjernika i zaštitnika vjere galorimskog stanovništva, za razliku od Vizigota, Burgunda, Ostrogota i Vandala, koje je, uz ostale činitelje, i njihovo arijanstvo dovodilo u sukobe sa starosjedilačkim stanovništvom i, prije svega, sa zemljoposjedničkom aristokracijom i Crkvom.

Već četiri godine poslije pokrštenja Klodoviku se pružila prilika da se okoristi svojom novom vjerom u svojim planovima prema Burgundiji. Ondje su izbile prijestolne borbe između dvojice braće: Godegisila i Gundobada, pri čemu je Godegisil, koji je bio sklon katolicizmu, zatražio pomoć od Klodovika. U borbama što su se razvile, Franci su isprva doživjeli

neuspjeh i morali se pomiriti s vladavinom Gundobada. Bilo je očito da Burgunde treba najprije izolirati od pomoći koju su im pružali Vizigoti.

Stoga je Klodovik 507. iznenada prodro preko Loire. U presudnoj bici kod Vouilléa (Vuje, 507), blizu Poitiersa (Poatje), Alarik II. bio je poražen i ubijen, a cijela je Akvitanija pripala franačkoj državi.

Klodovikovu pobjedu Istočnorimsko je Carstvo popratilo odobravanjem, jer je nakon osnutka Ostrogotskog kraljevstva u Italiji i na Balkanu strahovalo pred mogućnošću povezivanja Ostrogota s Vizigotima, koji su držali Akvitaniju i Hispaniju. U znak svojega pokroviteljstva, Carstvo je Klodoviku podijelilo počasni naslov konzula, što je bilo jednako legalizaciji njegove vlasti u Galiji u svojstvu opunomoćenika istočnorimskoga cara.

Uza svu važnost toga priznanja, Franačka nije pod Klodovikovom vlašću odavala nikakva znaka faktične podložnosti Carigradu niti njegovu zakonodavstvu. Za svoje podanike Klodovik je odredio da bude popisano njihovo vlastito običajno pravo (Lex Salica), a za Galorimljane je važio isključivo Breviarium Alaricianum.

Poslije svojih vojnih uspjeha, Klodovik je svojom prijestolnicom učinio Pariz, premjestivši time sjedište salijske vlasti iz davno već zaposjednute Belgije na nedavno osvojeno područje rimske (Syagrijeve) Galije.

Oko 509. Klodovik se okoristio ubojstvom ripuarijskoga kralja Sigisberta, kojega je ubio vlastiti sin, pa je, istupivši kao osvetnik poginuloga vladara, postao i kraljem Ripuarijaca.

Pri svojem proširivanju vlasti prema jugu, Franci su mnogo galorimskog stanovništva zarobljavali i pretvarali u roblje i od imućnijih zatim uzimali znatne otkupnine. Prema crkvenim ustanovama i svećenstvu Klodovik je, naprotiv, nastojao postupati uviđavno. Radi stabilizacije crkvenih prilika, odredio je da se sredinom 511. održi biskupski koncil u Orléansu. Među najvažnijim njegovim odredbama bilo je ojačanje autoriteta biskupâ nad svjetovnim i redovničkim svećenstvom, učvršćenje prava crkve na posjede što su ih biskupi dobivali od vladara i odobrenje arijanskom svećenstvu da nakon obraćenja na katoličku vjeru zadrži svoja imanja. Taj je koncil postavio temelje savezu između crkve i države u Franačkoj.

Klodovik je umro u Parizu podjesen 511., a nakon njegove smrti državno je područje podijeljeno, kao da je bilo njegov osobni posjed, među četvoricom njegovih sinova. Time je postavljen temelj prakse pri nasljeđivanju kraljevske vlasti koja je franačkoj državi u budućnosti donijela mnogo teškoća.

PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI KOD FRANAKA U VRIJEME FORMIRANJA NJIHOVE DRŽAVE U GALIJI

Od svih germanskih država što su se oblikovale na području Zapadnorimskoga Carstva Franačko je kraljevstvo kodifikacijom Salijskog zakona sačuvalo najpotpunije informacije o privrednim i društvenim odnosima u veoma ranim fazama nastajanja novih klasnih odnosa na ruševinama antike.

Najstariji poznati rukopisi Salijskog zakona nastali su krajem V. ili u početku VI. stoljeća. Ali njegova je građa slojevita i sadrži elemente običajnog prava kod Franaka u različitim epohama, od početka njihova naseljavanja u Toksandriji pa do Klodovikova vremena. Zbog toga Salijski zakon ne prikazuje društvenu strukturu kod Franaka u onoj godini ili desetljeću kad je napisan, nego razvitak te strukture u njezinu mijenjanju i nastajanju u dugotrajnom razdoblju od oko 250 godina.

U svojoj cjelini, razdoblje što ga prikazuje Salijski zakon predočuje prijelaz od rodovskog uređenja k pretfeudalnome i po tome ima egzemplarno značenje za upoznavanje nastanka feudalnog poretka u srednjoj i zapadnoj Europi. Na kraju toga razvitka franačko je društvo već pretfeudalno društvo u zametku, s jakim ostacima rodovske organizacije. No sama ta razvojna faza ostvarila se tek počevši od sredine VI. st. dalje.

Početna strana Salijskog zakona, prema kopiji iz VIII. st.

U vrijeme kad je cezar Julijan (kasniji car Julijan Apostata) najprije pobijedio Salijske Franke, a onda im dopustio da ostanu u Toksandriji kao federati, oni su živjeli u krvno-rodbinskim zajednicama koje su bile vojnički udružene u desetine i stotnine. Naseljavali su cjelovite komplekse ili na dotad neobrađenom tlu ili na zemljoposjedima onih rimskih possessora koji su napustili svoju zemlju, a ne zemlje dobivene diobom od onih Rimljana koji su i dalje ostali na osvojenom području. Zbog toga u Salijskom zakonu nema nikakva traga o kantoniranju ili zauzimanju udjela (sortes) na veleposjedničkoj zemlji. Pri naseljavanju Franci su formirali slobodna sela i u početku zadržali krvno-rodbinsku organizaciju tih svojih naselja. Takvo se stanje zadržava sve do njihova prelaska rijeke Somme. Već tada, a naročito nakon zauzimanja Akvitanije, franačko se rodovsko društvo počinje isprepletati s galorimskim robovlasničkim društvom u raspadanju.

Iskonski stupanj razvitka kakav je postojao u Toksandriji nije se više sačuvao dugo. U vrijeme kad je sastavljan Salijski zakon, prvobitni seoski kolektiv, koji je zajednički obrađivao

zemlju, raspao se na manje, samostalne proizvodne jedinice, velike porodice od tri generacije (gl. 44, 58, 59). Svaka od njih vodi zajedničko gospodarstvo i među svoje članove jednako dijeli plodove rada. Sve velike porodice jednoga franačkoga sela čine privredni i društveni organizam – seosku zajednicu, i to na onom stadiju njezina razvitka kad su periodičke diobe oranica i livada već prestale, pa svaka porodica trajno posjeduje svoja polja i nasljedno ih predaje svojem potomku u direktnoj muškoj silaznoj lozi. Pri tome je svaka porodica imala neograničeno pravo da se koristi nepodijeljenim općinskim zemljištem (šumama, pašnjacima itd.) prema svojim potrebama.

U Salijskom zakonu još se nigdje ne govori o neograničenom, individualnom vlasništvu nad zemljom, nego samo o pravu domaćinstava na iskorištavanje zemlje u uvjetima vrhovne vlasti seoske zajednice nad cijelim zemljišnim teritorijem sela. No ni to se pravo nije razvilo jednako daleko kod svih kategorija tla u okviru seoskog zemljoposjeda.

Stambena kuća i gospodarske zgrade oko nje bile su nepovrediv posjed domaćinstva. Posjedovanje zemlje na kojoj se ti objekti nalaze i okućnice (bašče i povrtnjaci) smatralo se najneospornijim i temeljnim pravom svake porodice. Zbog toga su se krađe i provale u tome krugu po zakonu kažnjavale najoštrije (gl. 11, 27).

Poslije nepovredivosti tla na kojem stoje kuće i gospodarske zgrade s okućnicom Salijski zakon najstrože zaštićuje posjedovanje oranica i vinograda. On kažnjava već i samu povredu njihovih međa ako je to učinjeno bez gospodareva pristanka. Još se teže kažnjava zaoravanje tuđe njive ili žetva već sazrelih usjeva (gl. 9, 27, 34).

U usporedbi s time, posjedovanje livada mnogo je nerazvijenije. Povreda granica nečije livade uopće se ne kažnjava; a ako netko pokosi travu na tuđoj livadi pa je ondje ostavi (tj. ne otpremi pokošenu travu), također još nije izložen kazni, nego samo gubi rezultat svojega rada, jer pokošeno sijeno ostaje posjedniku livade. Kažnjava se tek onaj tko je travu odvezao svojoj kući (gl. 27/10). Livade su, dakle, već bile izdvojene iz zajedničkog posjeda i predane na iskorištavanje individualnim domaćinstvima, ali se pritom posjedovno pravo odnosilo samo na krmno bilje koje na livadi uspijeva, a ne na samo tlo, pa je takav oblik posjedovanja bio bliži pravu na iskorištavanje negoli pojmu neograničenog vlasništva.

Pravo individualnih porodica nad šumskim tlom još je istovjetno s općim pravom na iskorištavanje, iako to pravo više nije kolektivno. Šuma je zajednička, neparcelirana svojina cijele zajednice, ali svaka porodica ima pravo da u šumi, neograničeno, prema svojim potrebama i kad to njoj zatreba, obilježi stabla koja namjerava posjeći; no tu je sječu i otpremu drva dužna izvršiti u roku od godine dana; po isteku toga roka, ista stabla ima pravo uzeti bilo koji drugi član seoske zajednice (gl. 27/15–18).

Na taj način, posjedovni odnos neposrednih proizvođača u franačkim selima prema osnovnim sredstvima za proizvodnju ilustrira razvitak posjedovnog prava od kolektivne imovine u susret privatnom vlasništvu. U toksandrijsko vrijeme posjedovanje i iskorištavanje tla još je kolektivno. Nakon toga razdoblja pa do početka VI. st. najmanji put razvitka ostvario se u pogledu šuma i pašnjaka; ondje je posjed ostao kolektivan, ali je iskorištavanje postalo pravom pojedinih domaćinstava, po njihovoj inicijativi i u sklopu njihovih potreba. Livade su parcelirane i dodijeljene domaćinstvima, ali vlasništvo postoji samo nad biljem koje na livadama uspijeva. Posjedovanje oranica steklo je već neka važna obilježja privatnog vlasništva, ali se ono oblikovalo sàmo kao trajan i nepovrediv posjed tla i usjeva, bez prava na otuđivanje zemlje i uz obvezu njezinog predavanja u nasljedstvo uvijek u istoj seoskoj porodici. Pravo na posjedovanje zgrada i okućnica razvilo se najdalje, ali ni ono još nije apsolutna individualna svojina, nego je svako pokoljenje dužno tu imovinu sačuvati i predati u nasljedstvo svojem potomstvu. Nad svim tim kategorijama imovine i zemljišta vrhovni i načelni vlasnik još je uvijek kolektiv seoskoga naselja.

Pa ipak, to razvrstanje na kategorije posjedovnog odnosa svjedoči o rađanju pojmova o vlasništvu. Pojedine odredbe Salijskog zakona ozakonjuju već i neke prijelazne odredbe koje

obilježavaju takav razvitak. Tako je zakonom bila predviđena mogućnost da se svaki slobodni Franak određenom procedurom može odreći svake materijalne zajednice sa svojim rođacima i istupiti iz nje (čl. 60). Takvim istupanjem pojedini se član velike porodice mogao osamostaliti i formirati svoju vlastitu, malu porodicu koju čini jedan bračni par s djecom do njihove odrasle dobi. Najčešće takav je pojedinac u istome selu formirao novo, samostalno domaćinstvo. Taj je događaj nemoguće zamisliti bez dodjeljivanja prava novonastaloj porodici na dio zemljoposjeda one velike porodice iz koje pojedinac istupa. A takav postupak bio je najraniji zametak slobodnog raspolaganja nepokretnom imovinom, iako on još ne znači dokidanje načela o nasljednosti zemlje u istoj seoskoj porodici. On je bio samo rješenje posjedovnih problema koji su se nametali u vezi s raspadanjem velikih porodica od tri pokoljenja na manje obitelji individualnih bračnih parova.

Salijski zakon predviđa, međutim (u jednoj od svojih kasnije nastalih odredbi), čak i kršenje toga načela. Članak o tzv. afatomiji (čl. 46) opisuje predaju zemlje nekoj drugoj osobi posebnom simboličkom procedurom, pri čemu ta slobodno odabrana ličnost dobiva ulogu privremenog upravljača imovinom sve do smrti njezina posjednika. Najkasnije godinu dana poslije njegove smrti posrednik je mora predati onome kome ju je po svojoj volji namijenio umrli posjednik.

Uza sve te znakove o postojanju težnje, a i prakse, da se narušava princip nasljednosti zemljoposjeda po direktnoj silaznoj lozi unutar velikih porodica, Salijski zakon još ne sadrži ni najmanjeg spomena o kupoprodaji ili nekom drukčijem otuđivanju nekretnina.

Daljnji razvitak franačkih seoskih zajednica vršio se tek tijekom prve polovice VI. stoljeća. Postupno, poljoprivredna se proizvodnja intenzivirala. Umjesto dvopoljnog sustava eksploatacije tla, uvodi se tropoljni sustav, u kojem svake godine na ugaru ostaje samo trećina obradive površine koja pripada nekoj pojedinačnoj porodici, u sklopu ustaljenoga, isprepletenog rasporeda polja po "Gewannima".

CRTEŽ 7.

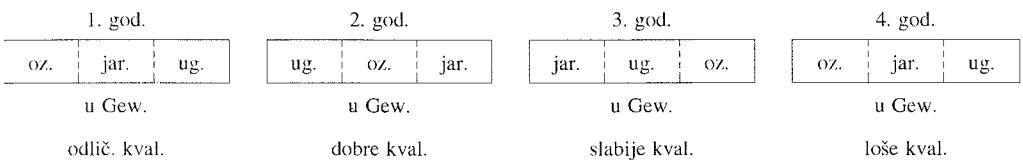

Tropoljni sustav. Plodored na česticama jedne "velike porodice" u okviru pojedinih "Gewanna". Shem. prikaz.

Tim preinakama veoma je porasla proizvodnost poljoprivrednoga rada, pa je svojim povećanim urodom omogućavala i manjim gospodarskim zajednicama da žive samostalno. Čim su se takve proizvodne mogućnosti dovoljno afirmirale, velike seoske porodice počele su se mrviti na temelju prirodne težnje manjih cjelina da žive nezavisno. Zbog toga osnovnom gospodarskom jedinicom u sve većem broju postaju male porodice. S vremenom, svijest o njihovoj rodbinskoj vezanosti slabi, pa se zajedništvo sela više ne temelji na rodbinskoj vezi, nego na odnosu suseljana koje veže zajednička svojina nepodijeljenih zemljišta i opći seoski obvezni ritam poljoprivrednih radova.

Potpunu pobjedu takvih susjedskih odnosa u franačkome selu donijet će tek druga polovica VI. st., kad se nasljedno pravo priznaje i ženskom potomstvu i time otvara put otuđivanju zemlje izvan okvira iste (velike ili male) seoske porodice.

Salijski zakon svjedoči i o rađanju velikog zemljišnog posjeda, utoliko koliko je to rađanje u toj etapi razvitka izvana zadiralo u život seoskih zajednica.

Kraljevska je vlast svojim antrustionima (članovima kraljevske ratne družine) i drugim službenicima davala iz kraljevskoga zemljišnog posjeda imanja zajedno sa zavisnom i neslo-

Poljoprivredni radovi: berba grožđa, prikazana kao djelatnost anđela. Sarkofag iz V. st., j. Francuska.

bodnom radnom snagom (kolonima i servima), ali je, očito već na prijelazu V. u VI. stoljeće, počela kraljevskim poveljama dodjeljivati antrustionima i zemlju unutar teritorija slobodnih franačkih seoskih općina, pri čemu su oni, najvjerojatnije, dobivali pravo da posvoje i privedu obradi dio seoske neobrađene zemlje (almende). Takvi doseljenici nisu se pri tome uključivali u stare rodbinske odnose nego se u selu pojavljuju kao strano tijelo, pod zaštitom posebne kraljevske milosti i po kraljevu nalogu. Otpor takvu doseljavanju družinika bio je nesumnjivo velik, jer su i kazne Salijskog zakona za pružanje otpora njihovu doseljavanju bile jednake kazni koja se plaćala za ubojstvo slobodnog Franka, tj. 200 solida (čl. 14/4). Zemljoposjedi kraljevskih antrustiona na seoskom teritoriju mora da su bili znatni, a njihova je obradba vršena zavisnom radnom snagom, jer odredbe zakona nabrajaju postojanje domaćih slugu (vassus ad ministerium) kovača, svinjara, konjušara i vinogradara u okviru takvih imanja (čl. 35/6), a takve kategorije nisu mogle postojati na malim zemljoposjedima nego u okviru veleposjeda koji nije mogao obrađivati pojedinac, a napose ne sam antrustion, angažiran u kraljevskoj službi kao član nove kategorije odličnika, vezane uz izgradnju kraljevske vlasti dinastije Merovinga.

Veliki zemljišni posjed koji je u franačkoj državi postojao i kao nasljedstvo kasnoantičkog veleposjeda u rukama galorimske zemljoposjedničke aristokracije i kao novostvoreni veliki zemljišni posjed kraljeva i kraljevskih službenika što su se regrutirali iz redova franačkih rodovskih prvaka, razvijao se isprva na područjima izvan granica slobodnih franačkih seoskih općina. Ali početak njihova zadiranja u okvire tih općina, o kojem svjedoči Salijski zakon, početak je buduće dugotrajne evolucije kojom će se nadiranje velikog zemljoposjeda na teritorij seoskih općina povezati s unutrašnjom ekonomskom, pa zatim i socijalnom diferencijacijom u franačkim selima, koja je bila posljedicom slobodnog raspolaganja zemljišnim česticama u posjedu pojedinih seoskih domaćinstava.

Sve do prvih desetljeća VI. stoljeća ta je budućnost zamjetna tek u obliku nagovještaja. Zasada još franačko selo ne poznaje klasnu podvojenost. Ona postoji samo izvan seoske zajednice, na velikim zemljoposjedima galorimskih i franačkih mogućnika.

Karakteristično je da se u Salijskom zakonu nigdje ne spominju pripadnici franačke rodovske aristokracije. To je zbog toga što se taj društveni sloj okupio oko kralja i odvojio od neposredne veze s rodovima koji žive po selima. Tek naknadno, kraljevskim darivanjem zemljoposjeda, oni će se vratiti svojemu narodu, ali tada više ne kao prvaci njegove rodovske

organizacije, nego kao pripadnici klase zemljoposjednika koja živi od eksploatacije tuđega rada i koja u vlastito franačko selo unosi tendenciju klasnog podvlašćivanja.

Salijski zakon spominje, najzad, postojanje lita i robova unutar franačkih sela. Liti su najvjerojatnije bili potomci ratnih zarobljenika u nekadašnjim sukobima Franaka s drugim germanskim plemenima, a imali su status poluslobodnih ljudi. Za razliku od njih, robovi nemaju osobne slobode, a i njihova se krivična odgovornost razlikuje. Liti su vjerojatno obrađivali dio gospodareve zemlje i plaćali mu naturalnu dažbinu. Naprotiv, robovi nisu obrađivali posebne čestice nego su bili neslobodna radna snaga u domaćinstvu svojega gospodara.

Uza sve postojanje neslobodne i poluslobodne radne snage u gospodarstvima slobodnih franačkih seljaka, njihov rad nije bio temelj proizvodnje. Njihova malobrojnost ograničavala je njihovo značenje i svodila ga na ulogu pripomoći u obradi zemlje. Ali ipak posjedovanje takve radne snage bilo je faktor ubrzavanja i pojačavanja imovinskih razlika među ravnopravnim slobodnim suseljanima, naročito počevši od vremena kad je u franačkim selima prevladalo individualno, alodijalno posjedovanje zemlje s pravom raspolaganja i otuđivanja čestica.

Stanovništvo merovinške Franačke obuhvaćalo je, čak kao brojčano veoma jako izraženu većinu, osim Franaka i galorimske starosjedioce. Oni su u cijelosti zapali u položaj pokorenog stanovništva, iako nisu izgubili svoju slobodu. Njihova se manja vrijednost pred poretkom izražavala kaznenim odredbama, jer se za isti prekršaj Salijskog Franka nad Rimljaninom plaćala dvostruko veća kazna nego kad je taj isti prekršaj izvršio Rimljanin na štetu slobodnog Franka.

Klasnu razvrstanost među Galorimljanima zakonodavstvo je definiralo trima skupinama: convivae regis (uzvanici kod kraljeva stola), possessores i tributarii. Prva od tih kategorija predstavljala je najuglednije članove galorimske aristokracije koje je kraljevska vlast pozvala u svoju okolinu, radi počasti ili vršenja nekih službi, ali, kao i drugi Galorimljani, oni nisu mogli služiti u vojsci niti postati članovima kraljevske družine (antrustiones). Possessores su bili vlasnici rimskih imanja koja su im ostala (u srednjoj i južnoj Galiji) nakon udovoljavanja željama i potrebama franačkih osvajača. Tributarii su imali položaj analogan litima, pa je taj termin vjerojatno obilježavao kategoriju kolona, koji su načelno zadržali položaj slobodnih ljudi, ali su bili opterećeni dažbinskim teretima u korist gospodara čiju su zemlju obrađivali. Taj njihov gospodar mogao je biti Galorimljanin sa višeg stupnja na ljestvici socijalno-ekonomskog razvrstanja, ili pripadnik franačke aristokracije koja je osvojenjem izmijenila svoj položaj rodovskih prvaka i postala klasom zemljoposjednika koji žive od podaničkog rada.

III. PREINAKE I NOVA STANJA U EUROPI NAKON VELIKE SEOBE

1. RAZVITAK ISTOČNORIMSKOG CARSTVA (BIZANTA) DO JUSTINA I. I JUSTINIJANA I.

Nakon teške krize III. stoljeća, rimska se država spasila reformama koje su proveli Dioklecijan i, nakon novog razdoblja anarhije, Konstantin I. Među njima izvršena je i administrativna reorganizacija državnog područja. Dioklecijanov sustav dvojice augusta, od kojih jedan upravlja Istokom a drugi Zapadom, a zatim i odluka da svaki august ima uza se još i jednog cezara koji će biti nadležan za dio jedne od dviju polovica Carstva, naviještao je uvjerenje da su državni unutrašnji, a naročito vanjskopolitički, obrambeni problemi tako složeni i mnogostruki da ih nije moguće svladati iz jednoga središta.

Iako je Konstantin okončao dvojnost carske funkcije i od 324. ostao jedini august (a tri su njegova sina bili cezari), on je zadržao podjelu države na tri velike oblasti (prefekture): Istok, Italija i Galija, i to se održalo sve do potkraj IV. stoljeća, kad je izdvojena još i četvrta prefektura, Ilirik, dok su Rim i Carigrad imali svoje zasebne gradske prefekture.

No usporedo s nastajanjem zamisli o potrebi raspodijeljene vrhovne uprave, opće privredne i populacijske prilike u Carstvu mijenjale su i faktični odnos snaga među različitim dijelovima Carstva. Velik dio zapadnih provincija pretrpio je strahovita pustošenja u vezi s mnogobrojnim provalama barbara i građanskim ratovima, dok je Istok, pošteđeniji od invazija, relativno bolje sačuvao svoje proizvodne snage i novčani karakter privrede. Državnim se vlastima stoga činilo da je opravdano i nužno osloniti se na tu gospodarstvenu osnovu. Upravo se tada toj motivaciji pridružila i dvostruka opasnost koja je počela ugrožavati i sâm Istok. Bili su to učestali napadi Gota i Sarmata na dunavske granice i opasnost od obnovljene i ojačale perzijske države Sasanida.

U takvim okolnostima car Konstantin je donio odluku da državno središte prémjesti iz Italije na Istok. Odabrao je staru grčku koloniju Byzantion na Bosporu, strateški i prometno savršeno pogodnu da postane novom prijestolnicom Carstva. Od jeseni 324. do proljeća 330. izvršene su mnogobrojne građevinske pripreme za to preselenje, a 11. V. te godine novi je glavni grad postao službenim središtem Carstva pod nazivom Konstantinopol.

Od toga su se vremena razlike između Istoka i Zapada neprekidno povećavale. Istok se sve više udaljavao od utjecaja latinskog jezika i helenizirao. Održava se i još potpunije afirmira antička tradicija o jakoj carskoj vlasti. Uzastopno stvaranje niza barbarskih država na tlu Zapadnoga Carstva tijekom V. st. zadugo je ondje lišilo Crkvu oslonca na jedinstvenu i snažnu državnu vlast. Crkva je na Zapadu ostala prepuštena sama sebi, i u njoj se veoma brzo izgrađuje zamisao o njezinoj nadređenosti novim, "barbarskim" državama. Naprotiv, na Istoku se očuvana i autoritativna carska vlast sakralizirala. Njezine se apsolutne pretenzije dokazuju njezinim božanskim podrijetlom. Kao Božji izabranik, car postaje najviši zaštitnik Crkve i njezin faktični poglavar. Tako se interesi Crkve i države isprepleću i tijesno povezuju. Kršćanstvo postaje instrumentom vladanja i stoga ideološki presudno važno u javnome životu i državnom političkom poretku. Ono se veoma rano izrazito institucionalizira i svojom idejnom sadržinom produbljuje apsorbiravši za svoje svrhe upotrebljiva dostignuća helenističke kulture. Tim sveukupnim zbivanjem na Istoku se združuju četiri bitna elementa daljnjega razvitka. To su: veće očuvanje proizvodnih snaga na pretežno robno-novčanoj osnovi, tradicija rimskog

monarhijskog uređenja i pravnog poretka, snažna baština helenističke kulture i kršćanska crkva srasla s carskom vlašću. Njihovo je jedinstvo u okvirima specifične vanjskopolitičke konstelacije predodredilo osebujnost i posebnost razvitka Istočnorimskoga Carstva i pretvorilo ga u Bizantsko Carstvo, zasebnu socijalno-ekonomsku i kulturološku povijesnu pojavu, u mnogom pogledu presudno važnu za cijeli perimediteranski Istok, a i za gotovo sve slavenske zemlje.

Osebujnost prilika u istočnoj polovici Carstva očitovala se prije svega u agrarnim odnosima. Budući da nije došlo do sloma države, nije propao ni poredak kojem je ona bila čuvarem. Robovlasničko se društvo sačuvalo iako ono time ipak nije ostalo istovjetno sa stanjem klasične latifundijske eksploatacije robova. Vlasnici zemlje i gospodari robovske radne snage veoma su intenzivno smještali svoje robove na zemljišne parcele, prepuštajući im da samostalno obrađuju zemlju uz uvjet da vlasniku daju dažbinu u obrocima ili novcu. Zemljoposjedničke rezervatske zemlje bile su razmjerno malene, pa se posjedničko imanje oblikuje drukčije nego na Zapadu. Ono je gospodarevo ladanjsko prebivalište i sabiralište obroka, koji se u pretičku nad potrošnim potrebama izvoze na tržište. U takvom ladanjskom prebivalištu nema mnogo uposlenih robova; oni su pretežno pastiri, konjušari, obrtnici, kućni sluge, mlinari, lugari, vinciliri. Sam vlasnik zemljoposjeda ima svoju glavnu rezidenciju u velikome gradu, gdje živi od prihoda što mu ih donose njegovi posjedi. U njegovoj gradskoj palači uposleno je također mnogo posluge, koja je ropskoga statusa. I njegovi mlinovi, tijesci ulja i grožđa također upošljavaju robovsku radnu snagu. Ali glavnina robova su servi casati. Ti robovi bili su vezani uz zemlju, pa je već 366. bio donesen zakon po kojem je bilo zabranjeno prodavanje agrarnih robova bez zemlje.

Osim agrarnih robova (servi casati), veoma je bio rasprostranjen kolonatski odnos. U nj se prvobitno stupalo na temelju ugovora između slobodna čovjeka i posjednika zemlje na određeno vrijeme i uz dogovorne dažbine u naravi i novcu. Ali najčešće su koloni zbog zaduženosti i neizvršavanja obveza ostajali na zemlji trajno, pa i nasljedno. Tijekom IV. stoljeća broj kolona se znatno povećavao jer su oslobođenici pretvarani u kolone a također je i ratnim zarobljenicima i doseljenim barbarima većinom davan status kolona. Jednako su se i ekonomski propali mali zemljoposjednici i bezemljaši pretvarali u kolone. Zakoni IV. i V. st. razlikuju dvije kategorije kolona: slobodne kolone (eleuteri) i uza zemlju vezane (enapografi, adscriptitii). Ali opća tendencija razvitka uvećavala je brojnost privezanih kolona i vodila njihovoj generalizaciji. Pa ipak ni takva vezanost kolona uza zemlju nije ukidala njegovu načelnu osobnu slobodu; on je uvijek mogao sa zemlje otići, uz uvjet da namiri gospodareva potraživanja i vrati sav inventar, nastambe, stoku, sjeme i drugo što je pri stupanju u ugovorni odnos ili naknadno od gospodara dobio. U praksi, međutim, ti su se uvjeti malo kada mogli ostvariti.

Tijekom V. st. afirmirao se pravni propis po kojem svaki slobodni kolon postaje za zemlju vezanim, ako je istu česticu držao u svojem posjedu najmanje 30 godina. S druge strane, realni položaj enapografa u tom se stoljeću veoma popravio, pa ih vlasnik zemlje ne smije odagnati sa zemlje, čak ako su oni bili i bivši robovi (oslobođenici). Tako se u V. st. položaj svih kategorija kolona izjednačavao na višoj razini njihovih prava, ali uz generalizaciju njihove faktične neodvojivosti od zemlje.

Osim kolona i robova koji drže gospodarevu zemlju, u Bizantu se u IV. i V. st. u znatnoj mjeri očuvao i slobodni seljački zemljoposjed. U zabačenim i brdskim krajevima ili u onim predjelima kamo su se tek nedavno, u kompaktnim cjelinama doselila barbarska plemena ili njihovi veći fragmenti, održale su se još i arhaičke seoske općine, vezane krvnorodbinskim odnosima. No u cjelini državnog teritorija prevladavao je osebujan tip bizantske seljačke općine, tzv. mitrokomije, u kojima je postojala periodička preraspodjela zemlje, s pravom seoskih porodica kojima se ta zemlja dodjeljuje da se njome koriste obrađujući je u vlastitoj režiji; pri tome se takva čestica nije smjela otuđivati ni u cjelini ni u ulomcima, a i suseljanima je bilo dopušteno da s nje k sebi dovode vodu ako je na njoj postojao bunar ili voda tekućica.

U određenim oblastima, poglavito ondje gdje je država naseljavala veterane ili pogranične vojnike – seljake (limitanei, koji su najčešće bili germanskog podrijetla), slobodna sela sastojala su se od među sobom ravnopravnih i nezavisnih malih vlasnika koji su slobodno mogli raspolagati svojom zemljom, ali su ih vezali zajednički ekonomski, samoupravni i obrambeni interesi.

Sva su slobodna sela imala određene kompetencije samoupravljanja koje su se razlikovale, prema tipovima slobodnih seoskih općina. Samoupravnost je bila najmanja u onim općinama koje su nastale na zemljištu pripisanu gradskom teritoriju, pa je ondje gradska municipalna organizacija prisvajala prava da te kompetencije zadrži za sebe.

Seoske su općine bile ujedno i najniže porezne jedinice, a njihovi su poglavari bili jamci i prikupljači državnih poreza.

Poorezni pritisak državne vlasti bivao je neprekidno sve teži. U tim okolnostima ekonomski su propadali ne samo mali, nego i srednji zemljoposjednici, pa taj pritisak navodi sve te kategorije, a također i kolone slobodnoga društvenog statusa, da se podvrgavaju u štitništvo (patrocinij) velikaša iz redova visokih državnih službenika, koji su izuzeti od raznih poreznih opterećenja, osobito radnih. Za volju olakšanja od takvih tereta ugroženi zemljoposjednici predaju velikašu svoje imanje, postaju njegovima uza zemlju vezanim kolonima, a svoj dotadašnji posjed ne drže više kao svoje vlasništvo, nego kao velikaški prekarij.

Takve su okolnosti vodile k neprestanom jačanju velikog zemljoposjeda. Ali to je sada bio parcelirani zemljoposjed u rukama malih zavisnih obrađivača. Tako nastaju odnosi koji su karakteristični za ranobizantsko doba: veliki zemljoposjed je veoma rasprostranjen, ali je sustav obrade drukčiji od klasičnih kasnoantičkih oblika. Umjesto prisvajanja sveukupnoga uroda sa zemlje, vlasnici su se odrekli znatnoga dijela dobiti, ali su time sebi osigurali trajan prihod u obliku utvrđene zemljišne rente.

S tim u vezi neprekidno raste pritisak velikih zemljoposjednika prema slobodnom seljaštvu. No ono je još dovoljno snažno da se u mnogim slučajevima uspješno brani. Ono u tome uspijeva jer i snažna državna vlast vodi upornu borbu protiv pretjeranog utjecaja veleposjednika u ekonomskom životu zemlje. Carska vlast i sama daje svoju zemlju u zakup, a obrađuju je pretežno koloni. Kako je carstvo bilo najveći zemljoposjednik u državi, nužno je sveukupna zavisna radna snaga, nepodložna privatnom veleposjedu, bila mnogobrojna. Taj faktor kolonske, a još više slobodne seoske radne snage, udružene u samoupravne općine, veoma će ojačati u idućem stoljeću, upravo pod pokroviteljstvom središnje državne vlasti, kad je masovno naseljavanje slavenskog seljaštva na Balkanu i u Maloj Aziji, kao i stvaranje nove kategorije seljaka-vojnika (stratiota) uvelike usporilo i odgodilo proces feudalizacije u Bizantu sve do epohe X. i XI. st.

Sporom napredovanju i odgodi feudalizacije u Bizantu veoma je pridonijela i jakost robno-novčanih odnosa i gradskih tipova privrede.

Doba krize III. st., kao i Velika seoba naroda, nesumnjivo su nanijeli znatne štete materijalnom životu također i Istočnorimskoga Carstva. No dok su invazije i pustošenja pogodila cio teritorij Zapadnoga Carstva, sve njezine pokrajine, pa i njegovo političko središte, Italiju, na Istoku je velikih razaranja bilo samo u europskim provincijama i u nekim rubnim oblastima Male Azije. Glavnina državnog područja ostala je pošteđena. Velike i privredno veoma plodne provincije Egipat, Sirija, a i niz drugih, ostale su nedirnute, sa svim svojim proizvodnim potencijalom. Osim Soluna, koji je više puta bio ugrožavan, svi su se veliki gradovi: Konstantinopol, Nikeja, Efez, Antiohija, Edesa, Bejrut, Damask, Aleksandrija i mnogi drugi, održali i dalje funkcionirali kao središta proizvodnje, trgovine, a i kao snažni potrošački centri. Velike državne, a i brojne manje privatne obrtničke radionice proizvodile su za namirenje potreba u istome gradu, a i za šire tržište. Postojao je brojan i snažan sloj trgovaca, koji su se bavili i manjim i većim poslovnim pothvatima. Proizvodi su se razmjenjivali kopnom i morem, svladavajući čak i velike udaljenosti. Gotovo sve kategorije proizvođača sudjelovale su u održavanju vitalnosti robno-novčanog privređivanja. Država je prikupljanjem znatnih poreznih prinosa

od stanovništva, kolonskih dažbina sa svojih zemljoposjeda i taksa od trgovinskog prometa sabirala bogate prihode koje je tezaurirala u svoje riznice ili ih je ulagala u proizvodnju kao naručitelj i kupac mnogih proizvoda za potrebe dvora, vojske i upravnog aparata. Postojanje tržišta poticalo je velike zemljoposjednike da nastoje uvećati urod i svoje prinose s imanja da bi viškove nad svojim potrošačkim potrebama mogli plasirati u prodaju na tržištu. U lokalna gradska središta donosili su svoje plodine i slobodni seljaci i koloni. Sveukupnom takvom djelatnošću Istočnorimsko se Carstvo već u IV., a još izrazitije u V. st. ekonomski vidljivo oporavlja. No taj oporavak nije bio vraćanje na pređašnje oblike privrednoga i društvenog života. Veliki zemljišni posjed je sada pripadao državi, caru i bogatim vlasnicima zemlje, ali se proizvodnja ostvarivala pretežno kolonskom ili ekonomski samostalnom seljačkom radnom snagom. Gradovi su i dalje izgrađivali obrtničke proizvode u radionicama i trgovali, ali to više nisu bili antički polisi. Izgubivši najveći dio svojih prigradskih zemljoposjeda u korist carske vlasti ili veleposjednika, kurijalna organizacija municipija je iščezavala. Svemoćna carska vlast ih u upravnom pogledu sve više podvrgava svojemu službeničkom aparatu, ostavljajući privide i neke vanjske oblike gradske samoupravnosti, ali mijenjajući im realnu funkciju. Na taj način u IV. i V. st. antički polis na tlu Bizanta nestaje, iako se gradska privreda održava. Ona se razvija i u mnogim novim središtima koja su stekla značenje grada ili rastom svojega privrednog potencijala ili kao središta upravne vlasti, a ne kao preinačeni antički polisi.

U cjelini, Istočnorimsko Carstvo živjelo je kao nastavak privrednih, društvenih i kulturnih obilježja antike, ali se za svoj daljnji opstanak borilo mijenjajući se. Sačuvalo je svoju državnost, ali je carsku vlast izdiglo do Bogom posvećenog poslanja. Zadržalo je tradicije helenizma, ali ih je stopilo s kršćanstvom, pretvorivši ga u ideologiju državnog poretka. Još je više razvilo veliki zemljoposjed, ali ga je predalo na obradbu seljaštvu u obliku zavisnih čestica. Zadržalo je ropstvo, ali je pretežnom dijelu robova prepustilo samostalne parcele, zadovoljavajući se obročnim i novčanim dažbinama. Ojačalo je udjel maloga slobodnog i kolonatskog zemljoposjeda u cjelini svoje agrarne strukture, mireći se tako s faktorom o kojem će ovisiti njegov budući socijalni poredak. Iako preinačenu, prenijelo je u epohu ranoga srednjeg vijeka robno-novčanu privredu, spasivši ekonomski potencijal većine svojih gradova.

Svim tim svojim razvitkom, Istočnorimsko ili Bizantsko Carstvo pripremalo je svoj osebujni put u feudalizam. Za razliku od zapadnoeuropskih pokrajina nekadašnjega carstva, ono sve do kraja VI. st. ne sintetizira ravnomjerno dva različita razvojna procesa: proces postupnog napuštanja antičkoga robovlasničkog poretka s procesom napuštanja ustanova rodovskog društva. Ono u epohu srednjega vijeka ulazi zadržavši bitno važne faktore robovlasničkog društva, eksploataciju robova, načelo privatnog vlasništva i temelje robno-novčanih odnosa s trgovinsko-obrtnom privredom gradova, zajedno s kulturnim tradicijama antike preoblikovanim u kršćanstvu. Ali ono ta svojstva održava mijenjajući ih i kreću se usporeno prema drugom jednom poretku. Budući da su ga povijesne okolnosti poštedjele naprasnog sloma političkoga i društvenog uređenja, Istočnorimsko Carstvo se strukturalno preinačavalo sporije od europskog Zapada. Tek od kraja VI. i tijekom VII. st. u taj se samostalni i svojevrsni proces napuštanja kasnoantičkih odnosa uključio nov snažan gospodarsko-društveni činitelj: masovno doseljavanje uglavnom slavenskog stanovništva u njegovim rodovskim organizacijama. Time (a također i formiranjem staleža seljaka-vojnika, stratiota) veoma je ojačao udjel slobodnoga rodovskoga sela u strukturi bizantskoga društva. Vitalnošću svoje rodovske organizacije ta je etnička i socijalno-ekonomska prinova odgodila zakmećivanje seljaštva sve do X. ili čak XI. st., kad i tu seljaštvo dekompozicijom svoje ekonomske samostalnosti i slobode najzad u sve većoj mjeri postaje žrtvom velikoga, feudaliziranoga zemljoposjeda.

Razvijajući se na taj način, Istočnorimsko ili Bizantsko Carstvo je u svojem političkom razvitku, ostavši donekle čuvarem antičkih tradicija i zamisli o obnovi jedinstvene vlasti na svim obalama Sredozemlja, "čekalo" trenutak iscrpljenosti germanske osvajačke sile na Zapadu, da bi samostalnost barbarskih država na "svojem" tlu najzad okončalo. Takva se mogućnost Bizantu prvi put pojavila tek u prvoj polovici VI. st.

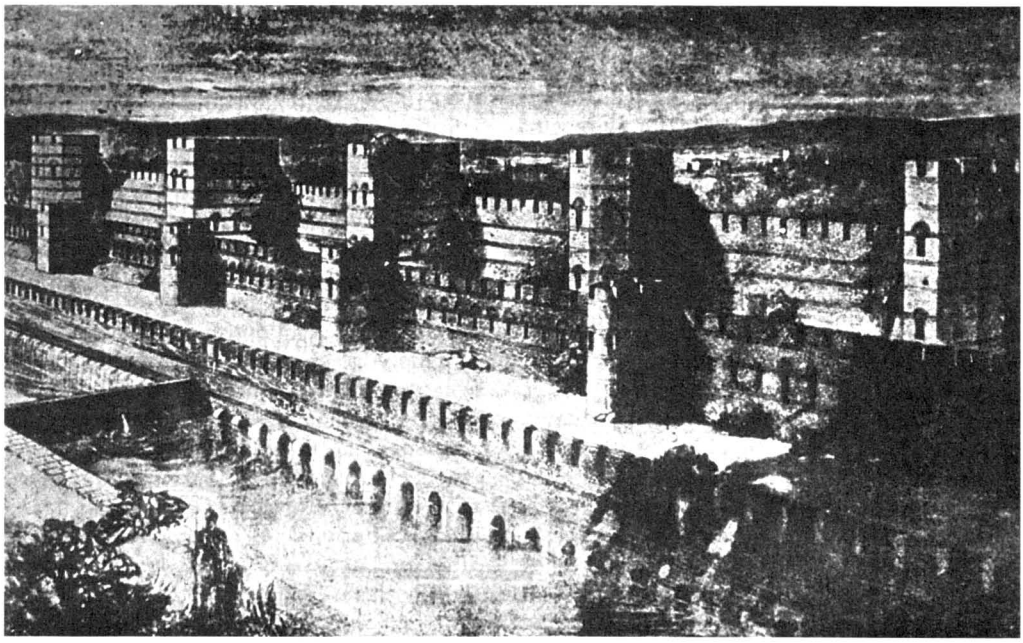

Carigradske zidine. Rekonstrukcija.

Ali do tada je on u svojem unutrašnjopolitičkom životu morao prebroditi mnoge peripetije.

U kronološkom pogledu, zasebni politički opstanak Istočnorimskoga Carstva započinje 395., kad su cara Teodozija, po njegovoj odluci, naslijedila njegova dva sina. Stariji, Arkadije, postao je carem istočne polovice, a mlađi, Honorije, carem zapadne polovice.

Oba prva cara na Istoku: Arkadije (395–408) i Teodozije II. (408–450) dopuštali su da budu igračke u rukama svojih dvorjana, eunuha u visokoj službi i žena iz svoje neposredne okoline. Među tim ličnostima posebice su zanimljivi pretorijanski prefekt Rufin i, kasnije, carica Eudoksija (u doba Arkadijevo), pa zatim careva sestra Pulherija i careva žena Atenaida (u doba Teodozija II). No, svi su oni zajedno, unatoč unutrašnjim spletkama i trzavicama, formirali neosporno snažnu središnju vlast.

Za Teodozijeve vladavine mnogobrojne su dotadašnje provale Germana, Vizigota, Ostrogota, različitih sarmatskih plemena i Huna iz prekodunavskih ravnica navele Carstvo da snažno zaštiti sigurnost prijestolnice. Na cijelom kopnenom rasponu od Zlatnoga roga do Mramornoga mora bio je podignut trostruk zid, koji se dizao stepeničasto (vanjski visok 5 m, srednji 10, unutrašnji 12 m), pri čemu su sva tri lanca bila opremljena brojnim visokim kulama. Građen je više od 25 godina (do 439), pa je Carigrad učinio najbolje utvrđenim gradom u cijelom srednjem vijeku.

Karakteristično je da je uz taj golemi fortifikacijski pothvat Teodozijevo doba ostvarilo još dvije važne akcije koje bi također, na neki način, bilo moguće nazvati učvršćivanjem. Ta dva pothvata odnosila su se jedan na očuvanje antičke kulturne baštine, a drugi na očuvanje antičkoga pravnog poretka. Godine 425. osnovano je u Carigradu Sveučilište na kojem se naučavala filozofija, pravo, govorništvo te latinska i grčka gramatika. Pri tome je većina nastavnika bila grčke narodnosti i jezika. Svega četiri godine nakon toga (429) započelo je sastavljanje zbirke zakona, počevši od Konstantinova vremena do vladavine Teodozija II. (Codex Theodosianus, završen 438). Kao svjedočanstvo zamisli o jedinstvu Carstva, Kodeks je proglašen i u ime tadašnjega zapadnorimskoga cara (Valentinijana III).

To isticanje pravne i kulturne zasnovanosti na rimskim i grčkim tradicijama odudaralo je od odnosa u vojnim snagama Istočnoga Carstva. Po europskim provincijama haračili su valovi barbara, a rimska vojska i njezini zapovjednici bili su pretežito barbarskog podrijetla. Za Arkadijeve vladavine vrhovni vojni zapovjednik bio je Got Gainas. Njegova moć i prevlast Germana u vojsci stvorili su pokret protivljenja koji je tražio da se vojska reorganizira i da u njoj služe samo Bizantinci. To je zaista bilo i ostvareno 400. ustankom stanovništva u Carigradu, ali samo za područje prijestolnice.

Taj događaj okončao je, u biti, pretenzije gotskih vojnika da faktično sruše legalnu vlast i da u Carigradu ostvare isto ono što je tričetvrt stoljeća kasnije izvršio Odoakar u Italiji.

No dotle su barbarske čete još i dalje haračile po Balkanu, a svaka njihova vojna akcija protiv vlasti uvelike je privlačila odbjegle robove i druge slojeve potlačenog stanovništva.

Uskoro nakon carigradskog ustanka, carska je politika uspjela Vizigote i nekoliko drugih barbarskih skupina otputiti na teritorij zapadnoga Balkana, odakle je u prvom desetljeću V. st. uslijedila vizigotska invazija u Italiju. Otada su strani vojnici doduše i dalje uzimani u vojsku, ali više ne kao cijele etničke zajednice, nego novačenjem, kao pojedinci. Osim stranih najamnika, u vojsku su usto obilno uzimani i domaći stanovnici, naročito Trakijci i Isaurijci (maloazijski brđani).

U prvoj polovici V. st. europske provincije Istočnoga Carstva veoma su mnogo trpjele od brojnih hunskih provala, koje nije moglo obustaviti ni plaćanje visokoga godišnjeg danka ni slanje bogatih darova na dvor hunskoga kralja u Panoniji. Tek zamašna ofenziva Huna pod Atilom, najprije u Galiju, a zatim u Italiju te najzad Atilina smrt i raspad hunske države, oslobodili su Carstvo hunskih provala. Ali, na ruševinama hunske države izdigle su se nove sile, nasljednice Atilinih pretenzija. Za Istočno Carstvo posebice su opasni postali Gepidi, nastanjeni u istočnom dijelu Panonije, i Ostrogoti kojima je polazištem bila zapadna Panonija.

Vjerska i crkveno-politička pitanja ispunjala su IV. i V. st. mnogim burnim događajima. Nakon osude arijanstva na Nikejskom koncilu 325. ono se ipak obnovilo, pa je car Konstancije 359. arijanstvo proglasio i državnom vjerom; a za kratkotrajna carevanja Julijana Apostate kršćanstvo je u cijelosti čak zabranjeno i obnovljeno je poganstvo u obliku vjersko-filozofske koncepcije zasnovane na neoplatonizmu. Ali 378. je pogibija cara Valensa, koji je bio arijanac, značila i konačni slom arijanstva u Carstvu. Godine 381. ono je ponovno osuđeno na II. sveopćem crkvenom saboru u Carigradu, a nikejska je formula jedino priznate prave vjere nadopunjena i usavršena.

Pa ipak, problemi vezani uz deifikaciju Isusove povijesne ličnosti pojavili su se novim neriješenostima. Postavljalo se pitanje kakav je odnos između božanske i ljudske naravi u Isusu. Teolozi antiohijske škole smatrali su da je Isus bio samo čovjek u kojem je Sin Božji privremeno boravio. Muku i smrt na križu nije mogao trpjeti Bog, nego samo ljudsko biće.

Suprotno tome, teolozi aleksandrijske škole tvrdili su da u Isusu nakon utjelovljenja ostaje samo božanska narav, a ljudska narav od toga časa naprosto nestaje.

Te su suprotne teze imale dalekosežne implikacije za shvaćanje tadašnjih ljudi. Ako se prihvati teza da je na križu trpio samo čovjek, onda njegova smrt nije mogla biti spasiteljska. Protivno objašnjenje, međutim, da je trpio i na križu umro Bog, činilo se također mnogima neprihvatljivo zbog zamisli o Božjoj besmrtnosti.

Teološka, spekulativna sadržina tih suprotstavljanja pretvorila se u povod teških sukoba i dugotrajnih borbi tek kad su se uz njih povezali različiti politički interesi.

U borbi protiv arijanstva najveće su zasluge imali aleksandrijski teolozi. A ipak je ekumenski koncil u Carigradu (381) priznao carigradskom patrijarhu najviši svećenički rang na Istoku. U Aleksandriji to nije bilo prihvaćeno s odobravanjem jer su smatrali da i hijerarhijsko prvenstvo pripada njima.

Te suprotnosti Aleksandrije s prijestolnicom osobito su se zaoštrile kad je na patrijaršku stolicu u Carigradu zasjeo žestoki pobornik antiohijskih teoloških shvaćanja Nestorije. Njemu

i supremaciji Carigrada suprotstavio se aleksandrijski patrijarh Kiril (412–444), a snažnu su mu pomoć pružili fanatični i mnogobrojni egipatski redovnici-pustinjaci. Nestorija je osudio i tadašnji papa Celestin. Premda je na Nestorijevoj strani bio i car, na crkvenom koncilu u Efezu (431) Nestorije je osuđen kao heretik i zbačen s patrijarške stolice.

Poslije Kirilove smrti njegovi su učenici i nastavljači još više radikalizirali njegova kristološka shvaćanja. Poricali su istovjetnost Isusove ljudske naravi s običnom ljudskom naravi. Takvo se suprotstavljanje nestorijanstvu (duofizitizmu) pretvorilo u novu herezu, monofizitizam. Protiv nje su se udružili i Rim i Carigrad, pa je papa Leon I. formulirao katoličko shvaćanje kristološkog problema: Krist je jedna jedinstvena ličnost u kojoj su sjedinjene dvije savršeno razvijene naravi: i božanska i ljudska. One djeluju svaka svojim specifičnim svojstvima, ali u potpunom skladu i međusobnoj suradnji.

Ali na novom koncilu u Efezu (449), pod strahovitim pritiskom državne vlasti, nezadovoljne papinskim diktatom, pobijedili su monofiziti, pa je s patrijarške stolice u Carigradu zbačen pristaša papinskog učenja, a postavljen monofizitski predstavnik. Činilo se da je sada najmoćnijom snagom u cijelome kršćanstvu postala aleksandrijska teološka škola.

U suparničkom trokutu Carigrad–Rim–Aleksandrija nitko nije bio dovoljno snažan da konačnu pobjedu postigne sam. Stoga su se protiv prevlasti Aleksandrije ponovno udružili Rim i Carigrad. Poslije Teodozija II. novim carem postao je oficir Marcijan, koji se oženio carevom sestrom Pulherijom. Oni su smjesta s dvora uklonili glavnoga Teodozijeva savjetnika, eunuha Hrisafiosa, koji je bio zaštitnik monofizitizma. Nakon toga održan je novi ekumenski koncil u Halkedonu (451) na kojem je monofizitizam osuđen, a proglašena tzv. halkedonska dogma na temelju Leonove kristološke formulacije. U teološkom i dogmatskom pogledu to je značilo punu pobjedu papinstva. No ona je bila moguća samo pomoću angažiranja državnog autoriteta. Zbog toga je ipak pravi pobjednik bila carska vlast. Pokazalo se da i u teološkim dilemama pobjeđuju ona shvaćanja koja su u skladu s interesima države. A ona je ostvarivala centralizirani režim protiveći se prevazi perifernih središta. Pobjedom nad aleksandrijskim teolozima izvojšteno je nedvojbeno prvenstvo Carigrada na kršćanskom istoku, a presudnom snagom u vjerskoj problematici pokazao se car. Otada je supremacija državne vlasti nad Crkvom na Istoku postala trajnim obilježjem odnosa. Ali uza sve to, uspjeh carske politike imao je veoma negativne posljedice. Monofizitska opozicija povukla se iz državnog središta u istočne provincije i veoma jačala politički separatizam Egipta i Sirije.

Ostvarivši svoju prevlast nad crkvom (za koju će se svjetovna vlast na Zapadu uzalud boriti sve do kraja srednjega vijeka), carstvo je pokušalo ukloniti posljedice premoći barbarskih elemenata u vojsci. Sredinom V. st. presudan utjecaj u vojsci i na dvoru imao je general Aspar, podrijetlom Alan. On je 451., poslije Marcijanove smrti, na prijestolje doveo novoga cara, Leona I (451–474). Odmah nakon toga Leon se priklonio općem negodovanju protiv svemoći barbara. Da bi nadomjestio brojne barbarske odrede, uvelike je novačio čete iz redova maloazijskog ratničkog plemena Isaurijaca, a na čelo tih odreda postavio je njihova poglavicu, koji je u Carigradu uzeo grčko ime Zenon i oženio se najstarijom carevom kćerkom. Utjecaj Aspara i njegovih Germana sada je veoma opao, a kad je on pokušao pobunom izmijeniti svoj nepovoljni položaj, organizirana je 471. kaznena akcija u kojoj je Aspar ubijen, a život su izgubili i mnogi germanski vojnici. A kad je 474. Leon I. umro, carem je postao Zenonov malodobni sin (i carev unuk) Leon II. No još iste godine Leon II. je umro pa je carem proglašen sam Zenon (474–491).

Ojačavši svoj položaj prema Crkvi i zadavši odlučan udarac germanskom utjecaju, Carigrad je pokušao intervenirati i u zbivanja na Zapadu. Budući da je vrhovni vojni zapovjednik u Zapadnorimskom Carstvu, Svev Ricimer, tražio protiv Alanovandala u Africi pomoć Istoka, Zenon je postigao da Ricimer kao zapadnoga cara primi Antemija, rodaka istočno-rimske carske kuće. U vezi s time Istočno je Carstvo pomorskom ekspedicijom pokušalo likvidirati Alanovandalsku državu, ali bez uspjeha.

Istodobno se pripremala nova etapa teške germanske opasnosti za Istočno Carstvo. S jedne strane, Germani koji su preživjeli Asparovu pogibiju okupili su se oko oficira gotske narodnosti, Teodoriha Strabona. Drugu skupinu Germana doveo je iz Panonije na tlo Carstva ostrogotski kralj Teodorih I. Amal. Boreći se među sobom, a i protiv carske vlasti, obje su te skupine gotskih ratnika izvršile mnoga teška razaranja u balkanskim provincijama. Ta etapa završila se tek odlaskom Ostrogota u Italiju (489).

Time je Istočno Carstvo još jedanput uklonilo invaziju Germana sa svojega područja uputivši je na zapad. Ali unutrašnje prilike nisu se još uvijek mogle srediti zbog novog zaoštravanja opreka službene crkve s monofitizmom i zbog pretjerano velikog utjecaja Isaurijaca na državnu politiku.

U početku Zenonove vladavine bilo je, naime, došlo do kratkotrajne uzurpacije koja je dobivala pomoć od monofizita. Uvidjevši da je nužno oslabiti razloge za vjerske nesuglasice, Zenon je poslije likvidacije puča odlučio izmiriti suprotstavljene vjerske koncepcije, pa je u tu svrhu 482. objavio edikt (Henotikón) kojim nije osuđen ni monofizitizam ni duofizitizam. Time je zapravo bila odbačena halkedonska doktrina. To je žestoko povrijedilo papinske interese, pa je Feliks III. 484. bacio crkveno prokletstvo na carigradskog patrijarha, a on je izbrisao papino ime iz crkvenog diptiha. Tako je došlo do prvoga formalnog raskola između Istočne i Zapadne crkve, upravo u vrijeme koje je slijedilo neposredno nakon iščezavanja carske vlasti na Zapadu. Odvrgavši autoritet istočnorimskoga cara i pravomoćnost njegovih odluka u vjerskim pitanjima, Zapadna je crkva definitivno obilježila svoj put samostalnog razvitka u uvjetima nepostojanja jedinstvene političke vlasti u zapadnoj polovici kršćanskoga svijeta.

Potkraj V. i na početku VI. st., za vrijeme cara Anastazija (491–518), podunavske granice Carstva počinju uznemiravati prvi valovi slavenske i protobugarske invazije, a istodobno su bila obnovljena i neprijateljstva na granicama sa sasanidskom Perzijom. Anastazijeva vladavina donijela je državi više važnih usavršenja u upravi i vođenju financijskih poslova. Osnovni cilj bio je ukloniti zlouporabe, ojačati privredni život i osigurati obilne prihode državne riznice. U tu svrhu preinačeno je porezno opterećenje. Umjesto zemljišnog poreza u naravi (annona), uvedena je novčana dažbina, a propisan je i obvezni otkup uroda na zemljoposjedima po niskim cijenama koje je određivala država (coemptio); smanjene su porezne takse na trgovačku i obrtničku djelatnost i ukinuto jamstvo kurijala za namirenje poreznih dužnosti. Umjesto toga, formiran je porezнички ubirački aparat same središnje državne vlasti i ostvarena je stroga kontrola sveukupne djelatnosti činovništva.

Oslobodivši se ostrogotske, germanske opasnosti, bizantska vlast nije više željela trpjeti ni svemoć isaurijskih najamnika. Zenonova smrt 491 (za koju ima izvornih podataka da nije bila prirodna) značila je slom njihove svemoći. Ali Anastazijeva uprava morala je ipak protiv isaurijskih vojnih odreda ratovati sve do 498., kada ih je u velikim skupinama uspjela prisilno naseliti u Trakiji.

Unutrašnje borbe i napadačke opasnosti izvana primorale su vlast da na prijelazu iz V. u VI. stoljeće podiže brojne tvrđave, naročito uzduž granica. Za Anastazijeve vladavine podignut je još jedan obrambeni zid na prilazu prijestolnici dugačak 78 km, također od mora do mora, kao što su se protezali i bedemi Teodozija II.

U vjerskom pogledu, car Anastazije se isprva pridržavao politike henotikona, ali se uskoro otvoreno priklonio monofizitizmu. U tome je možda imala neku ulogu i njegova svijest o tome da je za državu bitno važno osujetiti produbljavanje opreka između političkoga centra i azijsko-afričkih provincija, koje su bile oslonac privrednog prosperiteta. Svojim podupiranjem monofizita Anastazije je još više zaoštrio nesuglasice s Rimom. Vjerski spor sa Zapadom počeo je dobivati već i značenje dileme koja od dviju vlasti, duhovna ili svjetovna, treba imati supremaciju, čime je papinstvo nedvojbeno izražavalo svoju kritiku podložnosti Crkve carskoj vlasti na Istoku.

Otuđivanje Istočnoga Carstva od europskog Zapada, koje je u Anastazijevo doba već bilo veoma zamjetno, doživjelo je u idućoj epohi preokret: Justinijanova vladavina je doduše u mnogom pogledu istakla svoje nepobitno uvažavanje rimskih i latinskih tradicija, ali je svojom vojnom politikom likvidacije germanskih država na Zapadu zapravo pokušala obnoviti jedinstvenu rimsku državu pripojenjem tih područja istočnorimskoj jezgri koja je svoju evoluciju temeljila na helenizmu i specifičnim obilježjima mediteranskoga istoka.

2. KRALJEVSTVO OSTROGOTA U ITALIJI DO POČETKA RATA S BIZANTOM

Italija je u vrijeme Velike seobe više puta pretrpjela razorne napade barbarskih naroda. Ona je već i u predseobenom razdoblju gospodarski nazadovala u usporedbi s nizom perifernih oblasti, pa je izgubila svoj prijašnji, apsolutno superiorni položaj u državi. No ona je, kao matična zemlja političkoga i socijalno-ekonomskog poretka, uz Bizant ipak u najvećoj mjeri sačuvala antičke tradicije i institucije. Stoga ona u ranosrednjovjekovni razvoj ulazi s veoma snažnom socijalno-ekonomskom baštinom. Ta okolnost odredila je privredno-društvene odnose koji su se u Italiji izgradili nakon doseljenja Ostrogota.

Teodorih je osvojio Italiju kao mandator istočnorimskoga cara, sa zadatkom da ondje "štiti senat i puk rimski". On je, dakle, od samog početka morao u Italiji uvesti režim koji će se razlikovati od Odoakrova i izbjegavati sve suprotnosti s italskim stanovništvom koje su dovele do pada njegova prethodnika. S druge strane, on je morao zadovoljiti očekivanja i svojih vojnika i ostrogotske vojno-rodovske organizacije koja se tijekom seobe formirala kao vodeći sloj u narodu.

Odlučno značenje imao je način kako će se Ostrogoti naseliti u osvojenoj zemlji. U tom pogledu Teodorih je maksimalno štedio interese rimskih veleposjednika. Kraljevska je vlast preuzela sve zemlje nekadašnjeg carskog fiska, a ostrogotski su vojnici dobili samo onu zemlju koju su u obliku federatske trećine već ranije zaposjeli Odoakrovi Germani. Doseljenje Ostrogota nije dakle donijelo Italiji nikakve nove eksproprijacije tla, pa je taj režim naseljavanja bio kudikamo povoljniji za Rimljane od naseljavanja Vizigota i Burgunda koji su starosjediocima uzimali 2/3 oranica.

Osvojivši vlast, Teodorih nije pomišljao na to da Ostrogote i Rimljane stopi u jedan narod. U Italiji, gdje je pravni i administrativni poredak izgrađivan mnoga stoljeća i gdje je kultura bila i drukčija i neusporedivo viša od njihove, Ostrogoti nisu mogli pretendirati da civilnu upravu preuzmu u svoje ruke i starosjedilačko stanovništvo potpuno izvlaste. Oni su u javnom životu za sebe pridržali samo vojnu službu i posvudašnji nadzor nad rimskom civilnom upravom. Tek s vremenom sve su se jače očitovale i druge pretenzije.

Gotsko stanovništvo nije se ravnomjerno naselilo na cijelom geografskom području Apeninskog poluotoka, nego je zauzelo samo određene zone u sjevernoj i srednjoj Italiji. Najveća prostranstva zaposjeli su u Padskoj nizini, Liguriji i sjevernoj Toskani, pa su se otuda njihove pojedine naseobine protezale kroz srednju Italiju sve do Samniuma. U južnoj Toskani, Laciju i južnijim pokrajinama uopće nije bilo gotskih naseobina. Naprotiv, izvan Italije, Gota je bilo u Istri, Dalmaciji, u sjevernoj Hrvatskoj (između Save i Drave), kao i u obje prekodravske Panonije.

U svim tim pokrajinama posebna je komisija, kojoj je po Teodorihovoj odredbi na čelu bio rimski senator Liberije, izvršila neposredno odmjeravanje i dodjeljivanje gotskih čestica zemlje (sortes). Svaki Got dobio je na temelju posebne doznačnice 1/3 nekog imanja, a usto i robove, kolone i stoku koja je tome dijelu imanja pripadala, kao i trećinu posjednikova stana u gradu. Diobi su bila podložna jednako srednje velika imanja koja su pripadala u okvir i pod

upravnu nadležnost gradova, kao i veleposjedi koji su bili izuzeti ispod gradske municipalne vlasti. Trećine imanja tih srednjih zemljoposjednika dodjeljivane su običnim slobodnim ljudima, a trećine veleposjeda dobivala je rodovska aristokracija, te, osim nje, kraljevski rođaci i visoki dužnosnici. Tako su među Ostrogotima od samog početka postojale znatne imovinske razlike, koje su se kasnije kupovinom, darivanjima ili nasilnim prisvajanjima još i povećavale. Najveći zemljoposjednik u ostrogotskoj državi bio je kralj jer je preuzeo cijeli Odoakrov patrimonij (nekadašnji carski zemljoposjed) i povećao ga još i brojnim konfiskacijama.

Svojim naseljenjem Goti se nisu pretvorili u seljake i pretežni dio njih nije formirao slobodne germanske seoske zajednice s kolektivnim zemljoposjedovanjem kao osnovicom društveno-ekonomskog poretka. Kao i rimski possessores, i Goti su živjeli u gradovima, a ljeti na svojim imanjima. Budući da su u gradovima vršili službu gradske vojne posade, Goti su, osim zemljoposjeda kao temelja svoje materijalne egzistencije, dobivali i svakogodišnje državne donative. Svi ti dohoci, kad se radilo o običnim vojnicima, nisu nipošto bili obilni. S vremenom, kako se gotsko stanovništvo množilo i kako se mali gotski posjed diobama među nasljednicima usitnjavao, materijalne poteškoće najširih slojeva slobodnoga gotskog stanovništva postajale su sve veće.

U takvim okolnostima, počevši od osnutka ostrogotskog kraljevstva u Italiji, među Ostrogotima se vršila neprekidna imovinska i klasna diferencijacija. Pripadnici stare rodovske aristokracije i novoga, vojničkog plemstva u kraljevoj službi postali su vlasnicima velikih posjeda i eksploatatorima robovske i kolonske radne snage. Time su se, po svojem ekonomskom i socijalnom položaju, izjednačili s rimskom veleposjedničkom aristokracijom. Obični slobodni Goti također su obrađivali zemlju uz pomoć robovske radne snage i kolona, premda su njihovi posjedi bili mnogo manji, a broj eksploatirane radne snage ograničen. Stoga je dio slobodnih Gota sudjelovao i vlastitim radom u neposrednoj obradbi tla, uz svega nekoliko robova i slugu. Tako je imovinska diferencijacija razvrstala i gotske osvajače na nekoliko skupina: odličnike (primates, nobiles), srednje imućne (mediocres) i malo imućne (minores).

Tako je doseljenje Ostrogota u Italiju praktički dokinulo njihov rodovski poredak. Preuzimanjem zemljišnih posjeda, oni su se ugradili u proces napuštanja antičkih robovlasničkih društvenih odnosa i kretali se zajedno s evolucijom tih odnosa prema feudalizaciji. U usporedbi s drugim pokrajinama nekadašnjega Rimskoga Carstva, u tom procesu feudalizacije veoma naglašeni udjel ima komponenta poretka u kojem je živjelo italsko stanovništvo. Snagom te tradicije Ostrogoti su brže od drugih Germana na zapadu Europe napustili svoj rodovski poredak, i tako su u proces feudalizacije unijeli faktor slobodnog seljaštva, organiziranog u slobodne seljačke općine, tek u nevelikoj mjeri. Kao što su tu komponentu u Bizant u presudno velikom opsegu donijela tek doseljavanja Slavena, tako je veliki udjel slobodnih sela u agrarnoj strukturi pretežnog dijela Italije (sjeverne i srednje, bez krajnjeg juga) ostvarilo tek langobardsko osvojenje potkraj VI. st.

Preuzevši u Italiji vojničke funkcije okupatorske oružane sile, Ostrogoti su ostavili netaknutu sveukupnu dotadašnju upravnu i političku strukturu Italije. U administrativnom pogledu državni se teritorij dijelio na dvije prefekture: Italija i Galija. Italska prefektura sastojala se od 19 provincija. Od tih provincija, Venecija je obuhvaćala Istru i dio Slovenije, Noricum mediterraneum dio Slovenije, Dalmatia dio Hrvatske i Bosnu, Savia međurječje Save i Drave s bosanskom Posavinom, a Panonia Sirmiensis istočnu Slavoniju i Srijem. Uz ta područja, državna je granica obuhvaćala još i prekodravsku Panoniju do Dunava, cijelu Reciju i Provansu.

Najviši upravni činovnik bio je pretorijanski prefekt, sa sjedištem u kraljevskoj prijestolnici Ravenni. Osim civilne uprave, poreza i financija, u njegovoj je nadležnosti bila i briga oko opskrbljivanja vojske. Upravnike pojedinih provincija imenovao je kralj na prijedlog pretorijanskog prefekta. Na čelu gradova stajalo je općinsko vijeće (kurija), koje je bilo odbor possessora. Kurija je iz svojih redova birala najviše gradske magistrate. Gotski zemljoposjed-

nici, iako su živjeli u gradovima, ipak nisu bili uključeni u gradsku kuriju, ali su kurijali morali jamčiti i za njihove porezne obveze. Iznad organa gradske samouprave stajala su dva visoka službenika koji su bili pod izravnim nadzorom državne vlasti: defensor civitatis i curator civitatis (ili comes civitatis).

Ravenna i Rim bili su izuzeti ispod provincijalne uprave. Rimski je senat u teoriji još uvijek smatran autoritetom najvišega političkog ranga; ali u praksi on je rješavao samo pitanja iz života grada Rima. Na čelu pravosuđa bio je gradski prefekt, a upravnu vlast vršio je vikar. Gradski prefekt bio je ujedno i predsjednik Senata, ali neposrednim senatskim poslovima upravljao je prvak ili poglavar Senata.

I u Ravenni se održala gradska kurija, ali je faktičnu vlast imao comes Ravennae; on je u svojim rukama udružio kompetencije defensora, curatora i provincijalnog nadzornika.

Rimska upravna vlast nije bila kompetentna za gotsko stanovništvo. Razmještaj Gota po gradovima, a i rasprostranjenost njihovih imanja po provincijama nametnula je potrebu za paralelnom upravom, koja će biti nadležna samo za Gote. Tako je u svakoj provinciji bio imenovan comes Gothorum, a i u Rimu je, načelno izvan okvira gradske uprave, postojao poseban gotski comes. Svi ti dužnosnici s vremenom su protegnuli svoje funkcije izvan prvobitno postavljenih okvira, pa su u ime gotske okupatorske vlasti vršili nadzornu službu i nad rimskim upravnicima provincija i gradova.

Oba etnička elementa u državi, Goti i Rimljani, imali su zajedničkog državnog poglavara. On je Gotima bio kralj, a za Rimljane doživotni (ali ne i nasljedni) vršilac carevih kompetencija. U tome svojstvu imao je pravo nositi carski grimiz, a u znak svojega dostojanstva dobio je ime Flavius i naslov patricius. Ali obje su te funkcije mijenjale svoj prvobitni smisao. Njegovo kraljevsko dostojanstvo nije više bilo staro, plemensko kraljevstvo. Uklapanje gotskoga vodećega sloja u kategoriju velikih zemljoposjednika i u vlast klasno strukturiranoga društva pretvorilo je gotskoga kralja od plemenskoga prvaka u vladara koji ima neograničena prava. Primivši funkciju careva namjesnika i zastupnika, ostrogotski je kralj preuzeo model vladanja iz rimske kasnoantičke tradicije i jednako ga primjenjivao i prema Gotima i prema Rimljanima. O njegovoj vladarskoj milosti ovisile su odluke i postupci. On je postavljao sve činovnike, gotske i rimske, određivao je tko će iz redova rimskog senatskog staleža zaista postati senatorom, a potvrđivao je i zaključke senatskih zasjedanja.

U skladu sa sveukupnom etničkom podjelom stanovništva, za Rimljane je i dalje ostalo na snazi rimsko pravo. Ali već u početku VI. st. Teodorih je za Ostrogote izdao zbirku zakonskih odredbi, Edictum Theodorici, koji se sastojao od 154 glave, a uvelike se temeljio na rimskom pravu. Time je staro, gotsko običajno pravo potisnuto u pozadinu. Zbog veoma intenzivne prilagodbe novim privrednim i društvenim odnosima, njegova kodifikacija, kao kod drugih barbarskih naroda (leges barbarorum), nije više bila aktualna. Među ostalim, Teodorihovim ediktom ukinuta je krvna osveta i uvedeno sudsko kažnjavanje krivaca; preuzet je i donekle čak pooštren cio rimski sustav eksploatacije robova i kolona. Najviše ostataka germanskoga pravnog sustava sačuvalo se u bračnom i nasljednom pravu.

Kao carev opunomoćenik, gotski je kralj imao pravo i dužnost nadzora nad crkvom, a također i sudsku vlast nad svećenstvom u civilnim i kriminalnim parnicama. Zbog težnje da sačuva dobre odnose s italskim stanovništvom, Teodorih je, premda arijanac, morao sačuvati nepristranost prema objema crkvama.

I katolička i arijanska crkva bile su organizirane analogno. Arijansko je svećenstvo posvuda gdje je bilo gotskog stanovništva dobilo zemljoposjede oduzete veleposjednicima po načelu jedne trećine. Osim toga, kraljevska je vlast čestim darivanjem povećavala zemljišni fond arijanske crkve. Time je ona postala moćna i snažna. Ali, pod utjecajem kraljevske vlasti, arijansko se svećenstvo suzdržavalo od propagande i širenja svoje vjere na račun katolicizma. Zadovoljavalo se održavanjem svojeg utjecaja među Germanima. U tome mu je uvelike pomagalo to što su se u arijanskim crkvama službe obavljale na narodnom jeziku.

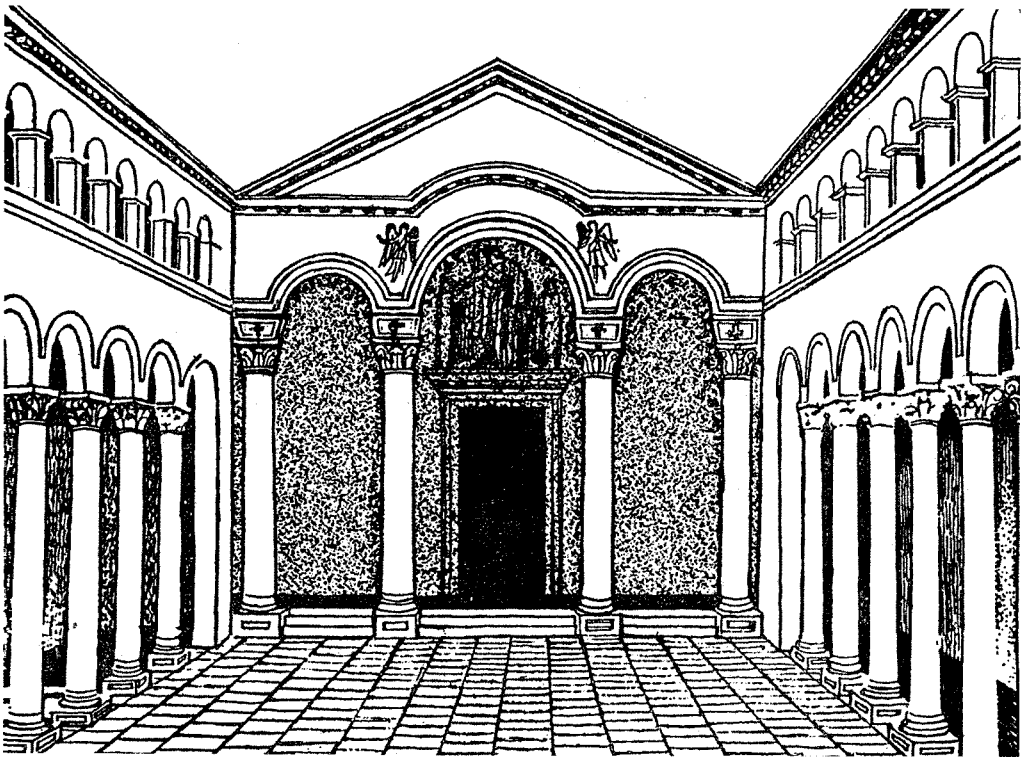

Teodorihova palača u Ravenni. Rekonstrukcija prema mozaiku iz crkve S. Apolinare Nuovo u Ravenni. Gradnja po uzoru na Dioklecijanov Peristil u Splitu.

Premda je kraljevska vlast obilno osiguravala materijalno blagostanje arijanske crkve, ona je aktivno štitila i interese katoličkog svećenstva, znajući da o njemu uvelike ovisi lojalnost rimskog stanovništva. Na toj osnovi izgradili su se veoma dobri odnosi s papinstvom.

Sveukupnom svojom politikom poštivanja klasnih, političkih i vjerskih interesa rimskog stanovništva, a napose interesa vodećih klasa, Teodorih je stekao simpatije velikog dijela italske zemljoposjedničke klase i klera, pa su mnogi njihovi članovi odano surađivali s novom vlašću i obavljali čak i veoma istaknute političke i upravne funkcije u državnom aparatu.

Takvo sređenje unutrašnjih odnosa na osnovi privremenog saveza ostrogotske kraljevske vlasti i ostrogotske vojničko-zemljoposjedničke aristokracije s jedne strane i italsko-rimske zemljoposjedničke aristokracije i Katoličke crkve s druge strane imalo je kao rezultat određeni porast blagostanja za te vodeće društvene slojeve, a i zamjetan prosperitet cijele države. U raznim područjima ponovo su počeli opsežni melioracijski i građevinski radovi, a razdoblje mira omogućilo je brojne akcije u popravku šteta što su ih nanijela prethodna vremena.

Povoljne unutrašnje prilike u Italiji omogućile su Teodorihu da povede snažnu vanjsku politiku. Najakutnija opasnost prijetila je ostrogotskoj državi u Panoniji gdje su Gepidi poslije odlaska Ostrogota svoju vlast proširili sve do Save, a iza njih su na srednje Podunavlje pritisak vršili već i Langobardi, željni da se i oni nasele u južnijim boravištima. Ostrogotska je vojska 504. svladala Gepide, preotela im Srijem i učvrstila granicu uzduž srednjega Dunava.

S dvije druge moćne barbarske države Teodorih je bio u dobrim odnosima. Alanovandalsko kraljevstvo bilo je u prvoj trećini VI. st. zauzeto svladavanjem unutrašnjeg otpora katoličkog afro-rimskog stanovništva, kao i berberskih plermena u planinskim oblastima, pa nije bilo kadro ugroziti mir na sjevernim obalama Sredozemnog mora. Vizigotska država morala je

početkom VI. st. pred nadiranjem Franaka uzmaknuti sa svojih posjeda u Galiji, pa joj je bilo u interesu da čuva dobre odnose s Ostrogotima i čak da dobije njihovu pomoć. Uspjeh Franaka i pogibija Alariha II. kod Vouilléa (507) primorali su vizigotsku državu da se za vrijeme maloljetnosti Alarihova unuka Amalarika (511–526) podvrgne u neke vrste starateljstvo ostrogotskoga kralja, što je značilo da je vizigotska država u tom razdoblju priznavala vrhovnu vlast Teodoriha I.

Šireći svoju vlast i u Alpama, Teodorih je sebi podvrgnuo onaj dio Alamana koji su živjeli južno od gornjega Dunava, a zatim je potisnuo Burgunde u Provansi s rijeke Durance na rijeku Drôme.

Svoje vojne akcije Teodorih je dopunjao diplomatskima, naročito uspješnim ženidbenim vezama s vladarskim domovima tada najuglednijih germanskih država. Tako je jednu svoju kćerku udao za vizigotskoga kralja, a drugu za burgundskoga kralja; svoju sestru udao je za alanovandalskoga kralja, nećakinju za kralja Thüringije, a sam se oženio Klodovikovom kćerkom Andofledom.

Sve te mjere učinile su Teodoriha za prva dva decenija VI. st. najmoćnijom ličnošću u Zapadnoj Europi.

Dok je on tako s uspjehom izgrađivao svoj međunarodni položaj, unutrašnji odnosi u ostrogotskoj državi postajali su postupno ali uporno sve lošiji.

Privremeni savez između ostrogotske i italske svjetovne i crkvene zemljoposjedničke aristokracije doveo je do jačanja zemljišnog veleposjeda uopće. No unutar te zajednice interesa prvobitna se ravnoteža počela remetiti. Gotska vojno-zemljoposjednička aristokracija sve je više svoju vlast i oružanu snagu upotrebljavala da pritiscima i izravnim nasiljem prisvaja dijelove ili cijela imanja nezaštićenih manjih i srednjih rimskih zemljoposjednika. Kraljevska je vlast brojnim mjerama i intervencijama nastojala takva zbivanja onemogućiti. Ali kako su u provincijama najmoćnija snaga bili upravo pripadnici gotske vojno-zemljoposjedničke aristokracije, proces nasilne otimačine nije se mogao zaustaviti. On se dopunjao i drugim oblicima izvlašćivanja: ostrogotski veliki zemljoposjednici uzimali su "u zaštitu" (patronat) male zemljoposjednike, isprva većinom Rimljane, pa su taj patronat u veoma kratkom roku pretvarali u vrhovno vlasničko pravo nad zemljom svojih štićenika koji su time postajali njihovi koloni. U istom smjeru djelovala je i imovinska diferencijacija: osiromašeni vlasnici malih imanja zapadali su u dugove i preko njih u dužničko ropstvo, pa su otad obrađivali svoju nekadašnju zemlju, sada vlasništvo njihova vjerovnika, kao servi casati ili o zemlju prikovani koloni.

Posjedi ostrogotske aristokracije širili su se i na račun rimskih velikih, svjetovnih i crkvenih zemljoposjednika usporedo s jačanjem teritorijalne vlasti ostrogotskih velikaša po provincijama. Budući da su bili lokalni i provincijski zapovjednici oružane sile, mogli su sebi dopuštati sve samostalnije djelovanje, bez obzira na politiku središnje državne vlasti.

Takav razvoj odnosa nezaustavljivo je vodio slabljenju i, najzad, prekidu interesnog saveza između ostrogotske vlasti i rimske zemljoposjedničke aristokracije. Nemoć državnog aparata da se uspješno suprotstavi kršenju postignute uravnoteženosti interesa unosila je u redove rimske aristokracije i senatora razočaranja i ogorčenje. Oni su se postupno odvraćali od ostrogotske vlasti i počeli se žaliti istočnorimskom caru, tražeći pomoć. Takav njihov stav potaknuo je onda i Teodoriha da potkraj svojega života izmijeni svoju politiku prema vrhovima italskog društva.

Nepovoljnom preobratu pripomogle su i prilike u Istočnorimskom Carstvu. Monofizitska politika cara Anastazija izazvala je snažnu katoličku opoziciju. Njezin otpor povezivao se uz nezadovoljstva zbog teškoga poreznog pritiska vlasti. Situacija je postala osobito kritična kad se u Trakiji, zbog zaostataka u opskrbi vojske, pobunio vojni zapovjednik Vitalijan. On je tri puta uzastopce, od 513. do 515., sa svojom vojskom dolazio sve do zidina Carigrada. U trenucima najveće opasnosti car je Vitalijanu i duofizitima obećavao koncesije, ali ih zatim nije provodio u život. Sve to dovodilo je unutrašnje odnose u stanje opće i krajnje uznemire-

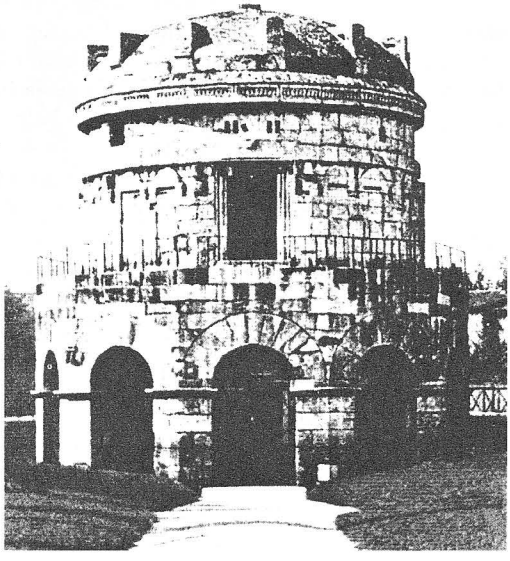

Teodorihova grobnica u Ravenni. Prva pol. VI. st.

nosti. Vlast je postala nepopularna, vojska nepouzdana, a glavni grad i europske pokrajine obuzelo je duboko negodovanje s pružanjem pomoći monofizitima.

U takvim okolnostima sredinom 518. umro je Anastazije, ne ostavivši direktnih potomaka. Uz pomoć vojske i Anastazijevih protivnika carem je postao zapovjednik garde Justin. On je bio energičan, gotovo nepismen profesionalni vojnik, podrijetlom seljak iz Tauresiuma, u okolici Niša. Ali on je još kao visoki oficir sa sobom u Carigrad doveo sina svoje sestre, Justinijana i dao mu najbolje moguće školovanje. U času kad je Justin I. postao carem, Justinijan je imao 45 godina. Smjesta je postao glavnim savjetnikom i pomagačem svojega ujaka, pa je faktično državnim poslovima već od početka upravljao Justinijan. Najzad, potkraj svojega života (527) Justin ga je posinio i uzdigao za svojega suvladara.

Pod Justinijanovim utjecajem Justin je odmah po stupanju na vlast ostvario izmirenje s papom. U dilemi treba li dalje popuštati monofizitima, na koje su se oslanjali Anastazijevi rođaci, ili pristati uz katolike, koji su prevladavali u vojsci, Justinijan se, u skladu sa carevim i svojim vlastitim sklonostima, opredijelio za katolicizam. U sporazumu s carigradskim patrijarhom Ivanom, Justin je već u jesen 518. zatražio od pape da u Carigrad pošalje izaslanstvo koje će dokrajčiti raskol. U prisutnosti papinskih legata održan je sinod koji je zbacio sve monofizitske biskupe, a carigradski je patrijarh u ime cijele Istočne crkve usvojio Vjerovanje koje mu je doneseno iz Rima. Smjesta su u cijeloj državi, osim u Egiptu i u sirijskoj pustinji, kamo su se sklanjali bjegunci, počeli okrutni progoni monofizita: samostani su zatvarani, redovnici bacani u zatvore i mučeni, a monofizitske općine rastjerivane.

Protumonofizitski Justinov i Justinijanov režim postao je na Zapadu ubrzo veoma popularan. Italija je poslije prekida od 34 godine mogla istočnorimskog cara smatrati svojim istovjernikom i zaštitnikom, i to upravo u trenutku kad su ugroženi interesi italske svjetovne i crkvene aristokracije zatrebali zaštitu od nasilja i presizanja Ostrogota. Nade u pomoć iz Carigrada još su više porasle kad je Justin 523. objavio zakon kojim su svi heretici bez razlike bili isključeni iz svih službi u državnoj upravi i u vojsci. Tim su zakonom, osim drugih hereza, bili pogođeni i arijanci. Oduzeta su im sva građanska prava, a njihove su crkve posvuda u Istočnome Carstvu zatvarane. Teorijski je time i arijanstvo Ostrogota bilo stavljeno izvan zakona.

Udarac koji je time bio nanesen Teodorihovoj vladavini nije mogao biti nehotičan. On je nesumnjivo bio zametak rekonkviste što će je Carigrad ostvarivati u razdoblju Justinijanove vladavine. Zbog toga je Teodorihov protunapad bio jednako snažan.

Ostrogotske su vlasti naime otkrile neko pismo sumnjiva sadržaja upućeno caru. Kao njihov autor optužen je pretorijanski prefekt Albin. Ali u njegovu je obranu ustao Boëcije, tadašnji najveći filozof Zapada i magister officiorum na Teodorihovu dvoru. Takav istup Teodorih je ocijenio kao urotu pa je Boëcija bacio u zatvor, prisilio Senat da odobri njegovu osudu i zatim ga je dao smaknuti (524). Neposredno poslije toga smaknut je i Boëcijev tast, Symachus, koji je bio poglavar Senata, a odbio je da glasa za Boëcijevo smaknuće.

U jesen iduće godine (525) Teodorih je u Carigrad poslao delegaciju kojoj je na čelu bio papa Ivan I., sa zadatkom da od cara ishodi ukidanje mjera protiv arijanaca. Papa je bio primljen s izvanredno velikim počastima, ali u arijanskom pitanju uspio je isposlovati samo ublaženje postupaka.

Smatrajući takav neuspjeh posljedicom potajnog sporazuma između pape i cara, Teodorih je Ivana po povratku dao baciti u zatvor, gdje je on uskoro zatim umro. Šest tjedana poslije njega umro je i Teodorih (30. VIII. 526).

Nestanak Teodorihove snažne ličnosti unio je u veoma zategnutu situaciju još i nove probleme u vezi s nasljedstvom na kraljevskom prijestolju. Vlast je nominalno prešla na Teodorihova osmogodišnjega unuka Atalarika, a regentsku je funkciju vršila njegova mati, Teodorihova kćerka Amalasvinta. Ona je odmah pokušala popraviti okrutne postupke svojega oca i obnoviti dobre odnose s Rimljanima i s Carigradom. Na takvu politiku navodile su je, osim njezinih vlastitih prorimskih opredjeljenja, i same okolnosti. Oslanjanje italske aristokracije i crkve na Carigrad, bez njezina sudjelovanja, prijetilo joj je političkom izolacijom. Ta je opasnost bila utoliko veća što se vanjskopolitički položaj ostrogotske države postupno veoma pogoršao. U Africi je alanovandalska država počela voditi neprijateljsku politiku prema Ostrogotima, a u Galiji su Vizigoti preoteli Ostrogotima Septimaniju; 529. su Franci osvojili Thüringiju, a 532–534. Burgundiju. Prevlast Ostrogota na Zapadu pretvorila se u njihovo opće povlačenje. Činilo se čak da se njihova država uskoro više neće moći uspješno odupirati ni napadu na granice svojega središnjeg državnog teritorija u Italiji.

No još su veće opasnosti sazrijevale u unutrašnjim odnosima. Ostrogotska se aristokracija ogorčeno protivila Amalasvintinoj politici ponovnog približavanja Rimljanima i ugađanja Carigradu. Pritisak što su ga vršili na Amalasvintu bio je tako težak da se ona već pripremala na potajni bijeg u Carigrad.

Okolnosti su postale još zamršenije kad je 534. umro Atalarik, u dobi od 18 godina. Da bi pridobila ostrogotsku aristokraciju, Amalasvinta se udala za svojega bratića Teodata, čovjeka ugledna među Gotima i, kako se činilo, bez osobnih ambicija. Ali on je uskoro zatim, pod utjecajem gotske aristokracije, zatražio i faktičnu vlast za sebe. A kad u tome nije uspio sporazumno, svrgnuo je Amalasvintu silom i poslao u zatočeništvo, gdje ju je dao zadaviti (535).

Taj zločin dobro je došao Justinijanu kao povod da intervenira i da pokuša ostvariti svoj plan o obnovi jedinstvene državne vlasti na cijelom nekadašnjem području Rimskoga Carstva. Ljeti 535. posebni je carev izaslanik donio u Italiju ultimatum: mir će biti očuvan ako Teodat abdicira i preda Italiju caru bez ikakva protivljenja. No Teodat je ultimatum odbio i tako je započeo dvadesetogodišnji rat koji je uništio ostrogotsku državu, ali i konačno upropastio blagostanje Italije.

3. BIZANT U VRIJEME JUSTINA I. I JUSTINIJANA I.

Još za vrijeme Anastazijeve vladavine u Istočnom je Carstvu preseljenjem Isaurijanaca u Trakiju bila riješena etnička kriza koja je započela prije više od 120 godina prodorom Gota na područje Carstva. Uskoro poslije Justinova dolaska na vlast (518) okončan je tridesetogodišnji vjerski raskol s papinstvom. Poslije tih uspjeha carigradski je dvor proveo dalekosežnu politi-

Car Justinijan. Dio mozaika u crkvi S. Vitale u Ravenni (izm. 546. i 548).

ku unutrašnje reorganizacije i obnove zemlje i istodobno politiku uspostavljanja nekoć jedinstvene državne vlasti na cijelom teritoriju Rimskoga Carstva. Da je ta politika dovela do konačnog uspjeha, ona bi značila likvidaciju političkih posljedica Velike seobe naroda i na Zapadu.

Justinijan je gotovo od samog početka vladavine svojega ujaka počeo pripreme za ostvarenje tih velikih zadataka. Prije svega, bilo je nužno srediti teške unutrašnje prilike. Stanje u javnoj upravi bilo je krajnje loše. Činovničke funkcije dobivale su se kupnjom, pa su službenici u prvome redu nastojali, na teret stanovništva nadoknaditi svoje troškove prilikom nastupa dužnosti, a zatim su na jednak način poduzimali sve da se što prije obogate. U takvim okolnostima posvuda je vladalo nasilje, bespravlje i preziranje zakona. Porezna eksploatacija u korist države i njezina upravnog aparata dosegla je neviđene razmjere. Oslanjajući se na svoju materijalnu moć, veliki zemljoposjednici po provincijama vladali su na svojim posjedima gotovo posve nezavisno, pa su svoju samovolju nad neposrednim obrađivačima zemlje većinom štitili vlastitim oružanim snagama. Posvuda se proširilo razbojništvo; seljaštvo je bježalo s imanjâ, stanovništvo se prorjeđivalo i privredni nivo zemlje naglo padao.

Nepodnošljive prilike u provincijama navodile su brojne upropaštene seljake, obrtnike i trgovce da traže utočište u velikim gradovima prije svega u Carigradu, pa je prijestolnica bila prepuna neuposlenih ljudi, prosjaka, skitnica i pustolova, pripravnih da sudjeluju u svakom metežu i pokretu nezadovoljnih masa. A one su se pod utjecajem žestokih vjerskih i političkih strasti bunile veoma brzo i veoma lako. Najopasnije mjesto gdje se carigradsko stanovništvo okupljalo i manifestiralo svoja raspoloženja bio je gradski hipodrom. Tu se grupiralo, iznosilo

parole, postavljalo zahtjeve caru i vršilo pritisak na vlast masovnim manifestacijama. Stranke ili deme, koje su u hipodromu veoma burno istupale naročito tijekom prve polovice V. st., po svojem podrijetlu čini se da su bile vezane uz pojedina gradska okružja gdje su njihovi vođe, demarsi, vršili službu gradske milicije. Povezavši se sa suparničkim ekipama koje su se natjecale na hipodromu, deme su preuzimale simbol njihovih natjecateljskih boja. Isprva su postojale četiri deme: "plavi", "zeleni", "bijeli" i "crveni", ali su se "bijeli" stopili s "plavima", a "crveni" sa "zelenima", pa su u Anastazijevo doba u političkim antagonizmima puka dominirale samo dvije: stranka "plavih" i stranka "zelenih".

Kao i u mnogim drugim pitanjima javnoga života, deme su zauzimale svoj stav i u vjerskim i političkim dilemama svojega vremena. Osnovne mase "zelenih" bile su sklone monofizitima, pa zbog toga i protivnicima Justina i Justinijana, u nadi da će članovi Anastazijeve porodice ako se domognu vlasti ponovno dovesti do utjecaja monofizitsku politiku. Istodobno, kako je monofizitizam imao mnogo više pristaša među stanovništvom istočnih i afričkih provincija i među društvenim krugovima, zainteresiranima za krupnu trgovinu, stranka "zelenih" je, osim što je imala izrazito monofizitski karakter, u najmanju ruku u svojim vrhovima, zastupala također i težnje trgovaca. Suprotno tome, stranka "plavih" podupirala je prokatoličku politiku carskoga dvora, a u njezinim vrhovima bio je veoma jak utjecaj velikih zemljoposjednika.

Tako složene i teške unutrašnje prilike još su se više pogoršale zbog priprema za rat s Perzijom. Otkako je 506. perzijski kralj Kobad morao pristati na mir sa Carstvom koji mu nije donio nikakve teritorijalne dobiti, carigradski je dvor nastojao političkim sredstvima pripremiti svoju penetraciju u Armeniji, na Kavkazu i u dubini sirijske pustinje, prema Mezopotamiji. Još 522. carigradska je diplomacija postigla da se Lazika, mala kraljevina podno Kavkaza, uz krajnji istočni zaljev Crnoga mora, otkinula ispod vlasti Perzije, priznala ovisnost o Istočnome Carstvu i prihvatila kršćanstvo. Time je Perziji bio zatvoren pristup Crnome moru i upotpunjen lanac kršćanskih zemalja koji se od Armenije, preko Lazike, Iberije i Albanije protezao cijelim južnim podnožjem Kavkaza, sve do Kaspijskoga mora, i sa sjevera opkoljavao Perziju saveznicima Carigrada. Godine 526. Perzijanci su najprije napali Iberiju (Gruziju) i zatim, preko nje, Laziku. Time je poslije dvadeset godina mira obnovljen bizantsko-perzijski rat.

JUSTINIJAN I.

U vrijeme prvih borbi s Perzijancima u Laziki i Armeniji umro je Justin I, a naslijedio ga je njegov nećak i suvladar Justinijan I (527–565). Dobivši u mladosti klasičnu latinsku naobrazbu, već je kao Justinov suvladar zamišljao svoju državu i svoje carevanje po uzoru na likove velikih rimskih vladara. Smatrao je sebe njihovim posvećenim nasljednikom, pa je želio da njegova vlast bude apsolutna i nepovrediva. U vezi s time, zahtijevao je da sve odluke, od državne politike do teologije i privatnog života stanovništva, potpuno ovise samo o njegovoj volji. Na toj osnovi njegova je vladavina poprimila despotski karakter. U svakodnevnom odnosu s njegovom okolinom to se očitovalo u dvorskom ceremonijalu. I najviši državnici morali su se pred carem cijelim tijelom baciti na pod i tako u proskinezi izraziti obožavanje carevu veličanstvu. Shvaćajući svoj carski položaj neizmjerno uzvišenim, Justinijan je smatrao svojom dužnošću voditi univerzalnu politiku. Zbog toga je do krajnjih granica napregnuo snage svoje države da ostvari cilj dostojan svojega položaja: da likvidira "uzurpacije" barbarskih vladara na Zapadu i da obnovi nekadašnju veličinu jedinstvenoga Rimskog Carstva.

Osim vojnih napora, tome je cilju imala poslužiti kodifikacija cjelokupnoga rimskog prava, a također i njegova neograničena vlast nad ujedinjenom Crkvom. Zbog toga, je Justinijan doduše pomogao papinstvu da pobijedi brojne heretičke struje, poglavito monofizitizam, ali je zauzvrat podvrgnuo papu svojem punom autoritetu. Tako je za njegova vremena zavladala ne

samo krajnja vjerska nesnošljivost, nego je i supremacija svjetovne vlasti nad crkvenom dosegnula vrhunac i (privremeno) obuhvatila ne samo Istočnu nego i Zapadnu Crkvu.

Svojim težnjama Justinijan je zapravo pokušao poništiti izmjene u tadašnjoj Europi koje su se temeljile na mnogostrukim uzrocima i nastajale po neodoljivoj nužnosti povijesnih kretanja. U taj svoj pothvat ulagao je izvanredne osobne napore i svoju golemu radnu sposobnost. Jedna od njegovih odlika bilo je i to što je umio uza svoje planove vezati sposobne suradnike, iako nije uvijek bio postojan u svojem povjerenju prema njima. Tako je na položaj kvestora carskog dvora doveo najvećeg pravnika svojega doba, Trebonijana, a na dužnost pretorijanskog prefekta Ivana Kapadokijskoga, veoma sposobnog administratora i organizatora brojnih reformi u državnoj upravi. Uz tu dvojicu civilnih dužnosnika. Justinijan je imao i dva izuzetno nadarena vojskovođe, Belizara i Narsesa koji su, unatoč brojnim teškoćama, ostvarili niz uspjeha bizantskoga oružja.

Ali uza samoga cara nesumnjivo je najutjecajnija ličnost bila njegova žena, carica Teodora. Prema podacima što ih o njezinoj mladosti saopćava suvremeni povijesni pisac Prokopije iz Cezareje, ona je bila kći čuvara zvijeri u carigradskom hipodromu. Nastupala je kao glumica i jahačica, pa je već rano počela provoditi veoma razuzdan život. Nekoliko je godina, izbjegavši iz Carigrada zbog skandalâ, živjela kao prostitutka u raznim pokrajinama Istoka. U Aleksandriji je pod utjecajem monofizitskih svećenika izmijenila način života. Vrativši se u Carigrad, susrela se s Justinijanom, i on je smjesta pao pod njezin utjecaj. Ali brak je mogao biti sklopljen tek kad je po Justinijanovu stupanju na vlast ukinut zakon koji je zabranjivao da se pripadnici senatskog staleža žene glumicama.

Usprkos pustolovnoj mladosti, Teodora je kao carica živjela dostojno svojega položaja. Svojom velikom inteligencijom, odlučnošću i snažnim ambicijama bila je zapravo Justinijanov suvladar. Ali koliko je god tim svojim svojstvima veoma koristila ostvarivanju Justinijanove politike, svojom je taštinom i svojim mržnjama stvarala na dvoru atmosferu nesigurnosti, hirovite samovolje i nerazmrsivih spletaka.

Najneposrednija zadaća Justinijanove vladavine odmah poslije njegova stupanja na prijestolje bio je nastavak rata s Perzijom. Ta snažna država željela je potisnuti Bizant dublje u Malu Aziju, anektirati Armeniju i potkavkaske zemlje, osloboditi sjevernu Mezopotamiju i osvojenjem Sirije steći izravni izlaz na Sredozemno more. Kako je s Perzijskog zaljeva vladala cijelom trgovinom prema Indiji i Ceylonu (Taprobana, danas Šrilanka), ostvarenje njezinih strateških planova prema Bizantu osiguralo bi joj punu prevlast u razmjeni dobara u tome dijelu svijeta. Za Bizant je, naprotiv, bilo važno da ima slobodan pristup Potkavkazju odakle je mogao, zaobilazeći Perziju sa sjevera, održavati veze sa Srednjom Azijom i Kinom.

Borbe su započele odmah poslije neuspjelih mirovnih pregovora u jesen 527. U prvoj etapi ratovanja bizantskom je vojskom zapovijedao mladi vojskovođa Belizar. Isprva se proslavio uspjesima, ali je doživio težak poraz na gornjem Eufratu (531). Zbog promjene na perzijskom prijestolju (Hozroje I, 531–579) sklopljen je poslije zamršenih pregovora "vječni mir" (532) po kojem je u Mezopotamiji ostao status quo, dok je na Kavkazu Lazika pripala Bizantu, a Iberija Perziji.

Istodobno dok je Bizant vodio rat s Perzijancima, na donjem Dunavu se, kao baštinici nekadašnje gotske opasnosti, pojavljuju Bugari i Slaveni.

Poslije propasti hunske države dijelovi one složene tursko-mongolske etničke mase koja je pod hunskim imenom prodrla u Europu povukli su se u južnorusku ravnicu i ondje se reorganizirali. Jedna skupina Huna, pod imenom Kutrigura, boravila je uz Crno more, od dunavskoga ušća do donjeg Dnjepra. Odatle su oni pod vodstvom jednoga od Atilinih sinova provaljivali preko donjeg Dunava i pustošili Trakiju. Poslije teškog poraza što ih je zadesio 468., oni za više od jednoga desetljeća obustavljaju napade. No počevši od 481., oni se pojavljuju ponovno, ali sada pod imenom Bugara, vjerojatno u vezi s time što se u međuvremenu kutrigurskoj etničkoj skupini pridružio novi turanski priljev iz dubina azijskog prostora. Oslanjaju-

ći se na pomoć svojih srodnika, hunskih Utigura, koji su boravili između Dnjepra i Dona, i Sabira, koji su zauzimali nizine od Dona do Kavkaza i Kaspijskoga mora, pridunavski su Bugari od kraja V. st. sve upornije ugrožavali trakijsku granicu Carstva i prodirali u dubinu njegova područja. Za Justinove i Justinijanove vladavine napadi Bugara često se povezuju s akcijama Slavena. Osobito su se teške borbe vodile između 530. i 533., u vrijeme kad je bizantsku vlast zadesila unutrašnja kriza.

Teški ratni pothvati, gradnja mnogobrojnih utvrđenja i drugi vojni izdaci primorali su vlast da još više pojača i onako težak porezni pritisak na stanovništvo. Već i sami redovni i izvanredni porezi, a pogotovu mnogobrojne zloupotrebe državnog aparata, urodile su krajnjim ogorčenjem u svim slojevima društva. Najžešće nezadovoljstvo izbilo je u Carigradu. Na poticaj, kako se čini, protivnika Justinijanove vladavine iz redova monofizitske aristokracije došlo je 532. do pobune "Nika", kojoj je bio cilj da sruši cio Justinijanov režim.

Pobuna je počela na hipodromu masovnim demonstracijama protiv cara. A kad je gradski prefekt dao uhititi nekoliko ljudi iz obiju hipodromskih stranaka, taj je čin ujedinio široke slojeve "plavih" i "zelenih". Usvojivši kao svoju parolu grčki uzvik "Nika!" (pobijedi!) nasuprot tradicionalnom pokliku "Tu vincas!" (Ti ćeš pobijediti!), kojim je vojska na latinskom obvezno pozdravljala cara, pobunjenici su napali zatvore, oslobodili zatočenike, zapalili trijem carske palače, Konstantinovu crkvu Sv. Sofije i mnoge druge zgrade. Izvršena je opsada carske palače, a 15. I. 532. proglašeno je zbacivanje Justinijana i Teodore s carske vlasti. Pobuna je dosegla vrhunac 18. I., kad su ustanici za cara postavili Anastazijeva nećaka Hipatija i kad je gradska straža prišla ustanicima i počela opći juriš na carsku palaču. Justinijan je već bio sklon da abdicira, ali ga je u tome spriječila odlučnost Teodore koja je zahtijevala borbu. Na njezin poticaj generali Belizar i Mundus opkolili su hipodrom svojim germanskim četama, a Narzes je podmićivanjem uspio ponovno pridobiti prvake plavih za Justinijanov režim. Nakon toga Belizarova je vojska iznenadnim prodorom upala u hipodrom i ondje u strahovitom pokolju pobila do 30 000 ljudi. Time je ustanak bio slomljen.

Dokrajčivši rat s Perzijom i ugušivši unutrašnja nezadovoljstva s režimom, Justinijan je mogao pristupiti ostvarenju svoga plana o oslobađanju zapadnih pokrajina.

Okolnosti su omogućile da prva etapa u tome nastojanju bude likvidacija alanovandalskog kraljevstva u Africi.

S konsolidacijom vlasti germanskih doseljenika u Africi nastupila su razočaranja širokih slojeva sjevernoafričkog stanovništva s režimom koji se ondje organizirao. Nije došlo ni do kakva oslobađanja robova i kolona, nego su se kraljevska vlast i alanovandalska plemensko-ratnička aristokracija izvlastivši Rimljane pretvorili u novi sloj velikih zemljoposjednika, a neposredni proizvođači, robovi i koloni, ostali su u jednako podređenom položaju.

U prvim godinama nakon doseljenja, Alanovandali su se zadovoljili samo dijelom rimskih veleposjeda u nastojanju da steknu službeno priznanje svojega statusa u Africi. A kad je to 442. bilo postignuto, njihova se težnja za proširivanjem stečenih posjeda stala očitovati bez ikakva suzdržavanja. Na toj osnovi razvijala se žestoka suparnička borba za zemlju između preostataka rimskoga velikog zemljoposjeda i osvajača. Ta se opreka interesa pojačavala i zbog progona Katoličke crkve i eksproprijacije njezinih posjeda u korist arijanskog svećenstva.

Neprekidno jačanje alanovandalske zemljoposjedničke aristokracije povećavalo je i njezinu težnju za nezavisnošću od kraljevske vlasti. Ta se težnja pretvarala u borbu oko ličnosti na kraljevskom prijestolju. Godine 523. trebao je po usvojenom nasljednom redu na prijestolje doći Hilderik, koji je dotada živio u Carigradu i dobio potpuno rimski odgoj. On je bio pripravan da iz temelja izmijeni proturimsku i protukatoličku politiku svojih prethodnika. Ali protiv njega je skovana zavjera koja ga je zbacila i postavila drugoga člana vladarske kuće, koji nije pokazivao sklonosti prema Rimljanima.

To zbacivanje Hilderika poslužilo je Bizantu kao povod za rat. Pod vodstvom Belizara, bizantska je ekspedicijska vojska postigla nekoliko pobjeda, 533. zauzela Kartagu, a uskoro zatim zarobljen je i kralj Gelimer. Time je postojanje alanovandalske države dokinuto.

Smjesta poslije završenih borbi Justinijan je poduzeo niz mjera kojima je namjeravao ukloniti posljedice stogodišnje alanovandalske okupacije. Kraljevi zemljoposjedi vraćeni su carskom fisku, a posjedi alanovandalske aristokracije predani su potomcima nekadašnjih gospodara ili su prepušteni samostalnim afrorimskim obrađivačima koji su tu zemlju držali kao zavisne čestice. Arijanska crkva je zabranjena, a njezina zemlja predana katoličkom svećenstvu. Poduzete su mjere da se obnove i ponovno napuče gradovi, uz jednake municipalne institucije kakve su postojale u Bizantu.

Ali bizantski je režim u Afriku unio i velika porezna opterećenja, obnovu pravnog statusa serva i vezanost kolona uz čestice zemlje, pa su se još niz godina vodile teške borbe s pobunama, a kad su najzad bile ugušene (oko 540), u vlasti Bizanta ostao je uglavnom samo teritorij današnjega Tunisa, dok su sve ostalo preotela starosjedilačka plemena Berbera.

Još dok su se u Africi vodile borbe s ustancima koji su zaredali nakon propasti alanovandalske države, u Carigrad je iz Italije stigla vijest o ubojstvu Amalasvinte. Mjesec dana nakon toga (ljeti 535) započeo je dvadesetogodišnji rat Bizanta s Ostrogotima. U godinu dana Bizantinci su definitivno osvojili Dalmaciju, a zatim je glavnina ekspedicijskog korpusa pod Belizarovim zapovjedništvom zauzela Siciliju i iskrcala se na Apeninskom poluotoku. U veoma okrutnoj i razornoj borbi Bizantinci su uspjeli potisnuti Gote u područje sjeverno od rijeke Po. Ali u proljeće 540. napali su Bizant Perzijanci i preoteli Laziku i Siriju s Antiohijom. Za Bizantince se pokazalo neizbježivim da sklope primirje (545) kojim je pitanje međusobnih granica s Perzijom ostalo neriješeno, a Bizant se obvezao na plaćanje visokoga godišnjeg danka.

Neuspjesi Ostrogota u prvoj etapi rata prouzročili su duboku krizu u njihovoj vrhovnoj vlasti. Do 541. smijenila su se zaredom četiri njihova kralja, a jedan od njih (Vitiges) pao je čak u bizantsko zarobljeništvo.

Zbivanja su se uvelike izmijenila tek izborom gotskog velikaša Totile na kraljevsku dužnost (541). Prikupivši sve preostale snage ostrogotske etničke zajednice, on je obnovio borbe, pa je, krećući se prema jugu, radikalno čistio teren od svojih potencijalnih protivnika. Posvuda je vršio konfiskacije zemljoposjeda rimske aristokracije i tu zemlju dodjeljivao svojoj okolini: vojnim komandantima i običnim vojnicima. Te su konfiskacije u početku imale karakter represalija, ali su se ubrzo pretvorile u široki pokret općeg deposediranja italske veleposjedničke klase. Čak i ondje kamo ostrogotske čete još nisu doprle počeli su nicati ustanci robova i kolona koji su ubijali ili odgonili vlasnike, zaposjedali zemlju, pridruživali se ostrogotskoj vojsci i tako povećavali efikasnost Totilinih oružanih snaga. Prihvaćajući takav spontani razvoj događaja, Totila je svim kolonima i robovima koji su živjeli na veleposjedničkoj i carskoj zemlji zajamčio slobodu i posjed čestice koju obrađuju, uz uvjet da se s gotskom vojskom bore protiv zajedničkog neprijatelja.

U naglom napredovanju Ostrogoti su zajedno sa snagama koje su im se pridruživale osvojili cijelu Italiju, ostavivši najutvrđenije gradove pod opsadom. Zauzet ratom protiv Perzijanaca, Bizant je malošto mogao poduzeti na Zapadu. Belizar je doduše ponovno poslan u Italiju, ali s premalenim snagama. Ne mogavši postići nikakav trajniji uspjeh, Belizar je zatražio i dobio razrješenje od dužnosti, a novim je zapovjednikom postao Narzes. Uvjerivši dvor (koji mu je bio naklonjeniji nego Belizaru) o veličini gotske opasnosti, Narzes je – zahvaljujući vojnotehničkoj premoći i boljoj organizaciji svoje vojske – nanio Ostrogotima težak poraz u blizini Perugie na mjestu zvanom Busta Gallorum (= galski grobovi, bojište na kojem su 295. pr. n. e. bili odlučno poraženi Gali). U borbi je izginulo više od 10 000 ostrogotskih vojnika, a i sam Totila je umro od zadobivenih rana.

Ostaci gotske vojske povukli su se na sjever od rijeke Po. Otuda su pod novim kraljem Tejom izvršili nagli prodor sve do blizine Napulja gdje se u gradu Cumae čuvalo njihovo kraljevsko blago. Južno od pompejanskih ruševina doživjeli su međutim novi težak poraz. Ostali su im još izolirani garnizoni na sjeveru Italije. Neke nade učinile su im se opravdane

kad je jaka franačka vojska u proljeće 553. prešla preko Alpa, zauzela velik dio Padske nizine, probila se preko Apeninskog gorja i zatim, u dvije skupine, pljačkajući prodrla sve do Apulije i Kalabrije. Ali ondje su ih Bizantinci uspjeli poraziti, pri čemu ih je većina u krvavim bitkama izginula.

Preostalo je još skršiti otpor pojedinih izoliranih gotskih posada u utvrđenim gradovima. Godine 555. kapitulirala je njihova najveća skupina u tvrđavi Compsa, a tek 562. okončala se borba u posljednja dva gotska uporišta, u Bresciji i Veroni. Time je cijela Italija bila podvrgnuta pod vlast bizantskoga cara.

Više od dvadeset godina ogorčenog ratovanja na tlu cijele Italije, od Padske nizine sve do njezina krajnjeg juga, teška razaranja, krvavi pokolji i pustošenja što su ih vršile sve vojske bez razlike potpuno su upropastili ne samo gospodarstvo Italije, koja je i bez toga već nekoliko stoljeća bila u izrazitom opadanju, nego su razorili bogatstva i tekovine što ih je ta zemlja naslijedila iz sretnijih vremena. Rim (koji je doživio dva gotska osvojenja i dva protuosvojenja od Bizantinaca), a uza nj još i brojni drugi gradovi koji su sve do ostrogotskog rata sačuvali svoje bogatstvo i svoje sjajne građevine, sad su bili još samo gomile opustjelih ruševina. Brojna imanja i bogati zaseoci mnogih veleposjednika bili su razoreni i spaljeni. Promet i trgovina su zamrli, a poljoprivreda se u mnogim predjelima vratila primitivnijim oblicima.

Još dok su trajale završne borbe s Ostrogotima i likvidacija franačko-alamanske provale, bizantske su vlasti počele provoditi vojnu i upravnu reorganizaciju zemlje. Po cijeloj Italiji obnavljane su gradske zidine a uzduž sjevernih granica podignut je lanac utvrda. Reorganizacija uprave, ekonomskih i društvenih odnosa izvršena je nizom propisa koji su 15. VIII. 554. objavljeni kao tzv. Justinijanova Pragmatička sankcija. Njezina je glavna svrha bila obnova privrednog i društvenog poretka kakav je u Italiji vladao prije promjena što ih je donijela Totilina vladavina. U tome smislu Pragmatička je sankcija poništila sve Totiline darovnice i ugovore o odstupanju zemlje u korist Totilinih pristaša, ukinula sve eksproprijacije zemljoposjeda, zgrada, stoke i druge imovine. Određeno je vraćanje svih oslobođenih robova u njihovo prijašnje pravno stanje i poništeno oslobađanje kolona od privezanosti uza zemlju i od dažbinskih obveza prema njihovim gospodarima.

U administrativnom pogledu, obnovljena je Italska prefektura, ali bez Afrike, a i bez Dalmacije, koja je pripojena izravno Istočnome Carstvu. Istra i Venecija (koje su obuhvaćale dijelove današnjih hrvatskih i slovenskih zemalja) bile su organizirane kao dva zasebna pogranična vojvodstva, sa središtem u Cividaleu i Tridentu.

Važne promjene uvedene su u provincijalnoj upravi. Car je ondje prepustio izbor upravnika i višeg činovništva biskupima i veleposjednicima, a sebi je pridržao pravo potvrđivanja. U gradovima je ostao isti sustav lokalnih vlasti; ali u stvarnosti ordo decurionum i gradski magistrati naglo iščezavaju. U Rimu se senat održao još nekoliko desetljeća, no bio je malobrojan i krnj jer nije bilo dovoljno bogatih ljudi koji bi po cenzusu mogli pripadati senatorskom staležu. I njegove su se kompetencije faktično ograničavale na ulogu općinskog vijeća.

Odredbe Justinijanove Pragmatičke sankcije zahtijevale su obnovu prijašnjega stanja u Italiji radikalnije nego što je to bilo moguće provesti u stvarnosti. Premda je civilna uprava trebala da bude nezavisna od vojne, ipak je Narzes, kao vrhovni zapovjednik, imao u svojim rukama svu faktičnu vlast. Justinijanove odredbe, koje su osiromašenu Italiju trebale štititi od poreznih nasilja, ostale su mrtvo slovo jer su opsežne gradnje utvrda primoravale Narzesa da neprekidno povećava porezna zahtijevanja. Na području agrarnih odnosa, strahoviti gubici radne snage, uzrokovani ratom i bolestima, primorali su posjednike da se zadovolje blažim mjerama u svom nastojanju da im zemlja ne ostane neobrađena. Premda su imali pravo da svoje kolone i robove ponovno prikuju uza zemlju, većina kolona sklapala je s veleposjednicima ugovore koji su ih obvezivali na rok kraći od 30 godina i ostavljali kolonu pravo da se odseli po isteku ugovornog roka. Na taj način, premda je Pragmatička sankcija u osnovi bila

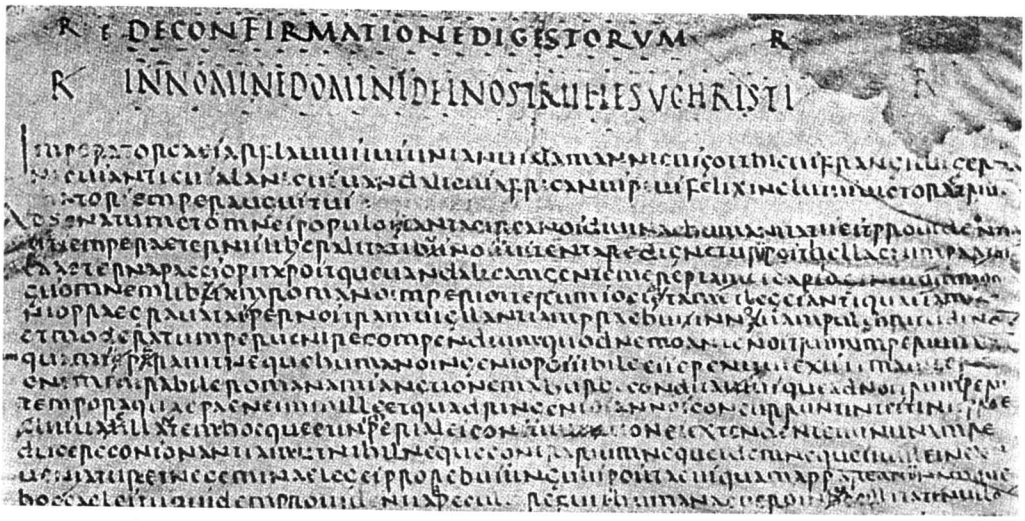

Uvod u Justinijanov Kodeks. Tekst VI. stoljeća.

reakcija tadašnjega tipa robovlasničkog poretka protiv tekovina širokih slojeva stanovništva, izvojevanih u vrijeme ostrogotskoga rata, ona ipak nije mogla potpuno onemogućiti neodoljivi proces oslobađanja od preživjelih oblika eksploatacije.

Još prije završnih bitaka protiv Ostrogota, Bizantu se pružila prilika da intervenira u Hispaniji u vezi s tamošnjim prijestolnim borbama za vlast. Bila je dovoljna i nevelika bizantska vojska za intervenciju u korist jednoga od pretendenata (Atanagilda). Ali on je tu pomoć morao platiti ustupanjem cijele jugoistočne trećine poluotoka, od ušća Gvadalkivira do ušća Juhara, sa Sevillom, Malagom i Kartagenom, a povrh toga morao je priznati i vrhovnu vlast bizantskoga cara. Sada su u posjedu Istočnoga Carstva bile sve obalne zemlje oko Sredozemnoga mora s izuzetkom Katalonije, Septimanije i Provanse.

JUSTINIJANOVA UNUTRAŠNJA POLITIKA

Usporedo sa svojim vanjskopolitičkim i osvajačkim planovima, Justinijan je poduzimao niz mjera kojima je s jedne strane bio cilj da ojačaju oslabljeni državni organizam, a s druge strane da državno ustrojstvo čvršće utemelje na tradicijama nekoć jedinstvenoga carstva koje je namjeravao oružanim pothvatima obnoviti. U tom nastojanju temeljno je značenje imala velika akcija oko kodifikacije rimskog prava.

Već početkom 528. Justinijan je formirao komisiju kojoj je na čelu bio Trebonijan, a okupila je najuglednije pravnike toga vremena. Poslije više od godine dana rada ona je objavila *Justinijanov kodeks,* zbirku carskih zakona, počevši od Hadrijana (117–138) do Justinijanova vremena. Još je veće značenje imala zbirka rasprava i pravnih rješenja najistaknutijih rimskih pravnika koja je krajem 533. objavljena u 50 knjiga pod naslovom *Digesta* ili *Pandekta.* Za olakšanje uporabe Kodeksa i Digesta izrađen je priručnik izvoda iz obaju tih djela, poznat pod nazivom *Institutiones.* Godine 534. pripremljeno je novo i konačno, prošireno izdanje Kodeksa, a potkraj Justinijanove vladavine sastavljena je još i zbirka od 154 Justinijanova ukaza *(Novellae),* iz razdoblja od 534. do 565. Sve te četiri zbirke čine jedinstven zbornik rimskog prava, *Corpus juris civilis,* koji je u pravnoj znanosti sačuvao trajno značenje.

Uza sve Justinijanovo poštovanje rimskih tradicija, Corpus Juris Civilis ipak nije bio prosta kopija starijih pravnih zbornika koji su mu služili kao predložak. Svojom sadržinom on

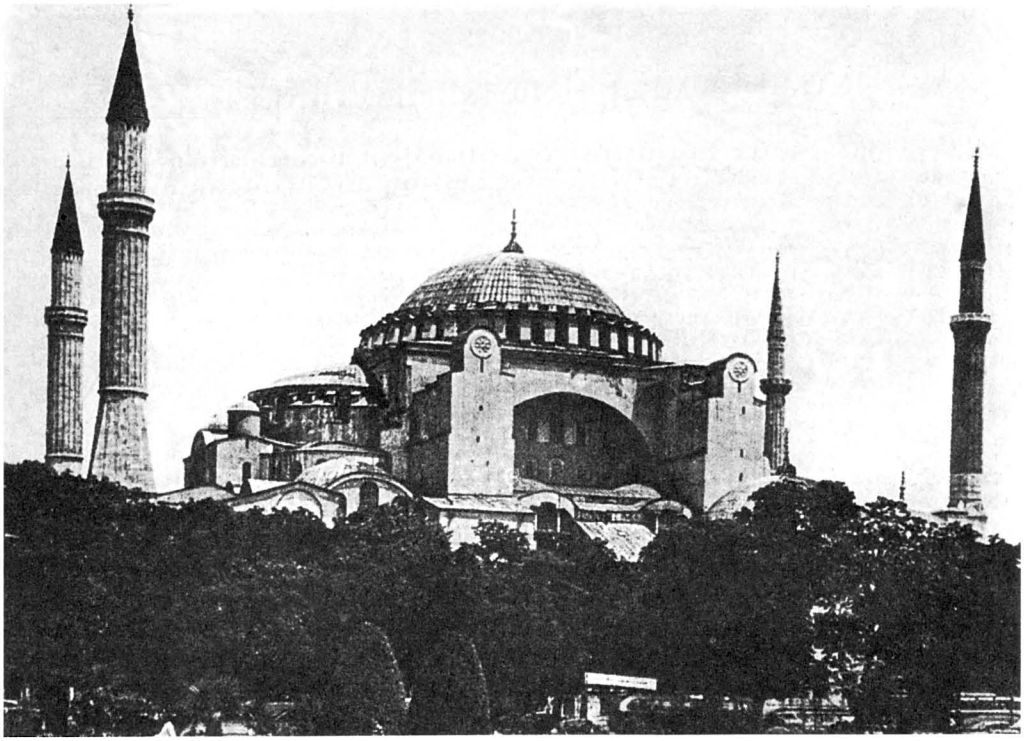

Crkva Sv. Sofije u Carigradu, u današnje doba

je svjedočio o privrednim i društvenim promjenama kroz koje je rimska država prolazila od antike do Justinijanova vremena. U njemu se očituje i dominantan utjecaj kršćanstva, pa je on zapravo adaptacija klasičnoga rimskog prava Justinijanovu vremenu. Za to vrijeme osobito je, uz ostala obilježja Korpusa, karakteristično da je većina Justinijanovih Novella bila objavljena na grčkom, što je izraz neodoljive helenizacije već u doba toga cara, obnovitelja rimskoga državnog jedinstva.

Godine 535. Justinijan je objavio dvije načelne zakonske odredbe kojima je definirao smjernice svoje administrativne reforme. Prema njima, kupovnost je činovničkih funkcija imala biti ukinuta, a plaće činovnika znatno povećane, da bi se spriječilo podmićivanje i samovoljno globljenje podanika. Nalažući pošteno izvršavanje dužnosti, Justinijan je od službenika zahtijevao da istodobno brane i interese državne blagajne. U tu svrhu svaki je činovnik pri stupanju na dužnost morao položiti svečanu zakletvu, a trajni nadzor nad djelatnošću provincijálnoga upravnog aparata bio je povjeren biskupu. Usto je svaki slobodni stanovnik dobio načelno pravo da se protiv nepravdi žali izravno caru.

Pri ostvarivanju tih načela, Jutinijan je smanjio činovnički aparat, spojio neka upravna okružja u veće cjeline, u nizu pokrajina, naročito u centralnoj Maloj Aziji, združio civilnu i vojnu upravu u rukama vojnih zapovjednika, formirao niža apelaciona sudišta za skupine provincija, naredio osnutak posebnih službi za socijalno staranje, ćudorednu kontrolu, red i sigurnost u Carigradu i drugim velikim središtima.

Svoje nastojanje da preporodi državu Justinijan je ostvarivao i forsiranim izvođenjem javnih radova. Podizane su veličanstvene državne zgrade, obnavljane ceste, mostovi, izgrađivani vodovodi, javna kupališta i kanalizacijski uređaji. Poslije ratnih ili elementarnih katastrofa ponovno su podizani čitavi gradovi (Antiohija), a nastajao je i niz novih gradskih naselja, koja su redovno dobivala carevo ime.

Najmonumentalnije građevine podizale su se u Carigradu. Izgrađena je nova crkva Sv. Sofije, mramorna carska palača, raskošni trg Augusteon i niz drugih objekata.

Takvi golemi i skupi pothvati bili su mogući samo pomoću izvanredno velikih financijskih sredstava, a ta su se uspješno mogla prikupljati samo u uvjetima znatnog ekonomskog prosperiteta i nesmiljenog sustava utjerivanja poreznih dažbina od stanovništva.

Radi potpomaganja privrednog poleta i, ujedno, iz političkih razloga, Justinijan se oslanjao na kurijalne zemljoposjednike i vlasnike imanja srednjega ranga i pomagao razvitak gradskih privrednih djelatnosti, obrta i trgovine. Tim je društvenim slojevima bila potrebna jaka centralizirana carska vlast koja će ih štititi od velikih zemljoposjednika u njihovu nastojanju da gutaju srednji i mali zemljoposjed. Takvo kočenje svemoći veleposjedničke aristokracije odgovaralo je i interesima carstva, koje je progonilo svaki pokušaj regionalnog osamostaljivanja putem privatizacije državnih kompetencija u rukama vlastele. Stoga se vlast zakonskim mjerama protivila rastu patrocinija velikih zemljoposjednika nad malima. Istodobno, ona je intenzivno povećavala opseg carske domene. Nizom propisa vlast se trudila da srednjim i manjim zemljoposjednicima osigura potrebitu radnu snagu, pa je određivala da svi koloni i servi budu trajno vezani uza zemlju. Vlada se borila protiv zapuštanja obradive zemlje, pa je dekretima dodjeljivala neobrađeno tlo susjednim posjednicima uz obvezu da je obrade i za nju plaćaju obvezne poreze (epibolé).

Stupanj proizvodnosti rada veoma je porastao. Poboljšana je tehnika u građevinarstvu, navodnjavanju tla, obradbi metala, proizvodnji oružja, izradi tkanina.

Vanjska trgovina Bizanta bila je pretežno orijentirana prema Istoku. Iz Kine se uvozila svila, iz Indije i s Ceylona mirodije, slonova kost i dragulji. Ali sva ta skupocjena roba morala se nabavljati uz posredovanje Perzijanaca. Zbog toga se Bizant borio da zaobiđe Perziju i sa sjevera kako bi njegovi trgovci mogli slobodno dolaziti u Hivu, Buharu i Samarkand radi izravnog dodira s kineskim trgovcima, a i s juga, preko Crvenoga mora, u Jemen i etiopsku luku Adulis, gdje je Bizant poticao arapske i etiopske trgovce da preotmu monopol Perzijancima u plovidbi Indijskim oceanom.

Spektakularan uspjeh postigla je bizantska tekstilna proizvodnja, kad su 552. dva nepoznata nestorijanska redovnika iz Srednje Azije prokrijumčarila dudove svilce (donijevši ih u šupljim štapovima) i naučila bizantske majstore kako se dobiva svila. Otad se domaća proizvodnja svile veoma rasprostranila na tlu bizantske države i zatim u drugim zemljama oko Sredozemnoga mora.

Osim uvoza, Bizant je vodio i razgranatu izvoznu trgovinu žitom, suknom, purpurom,

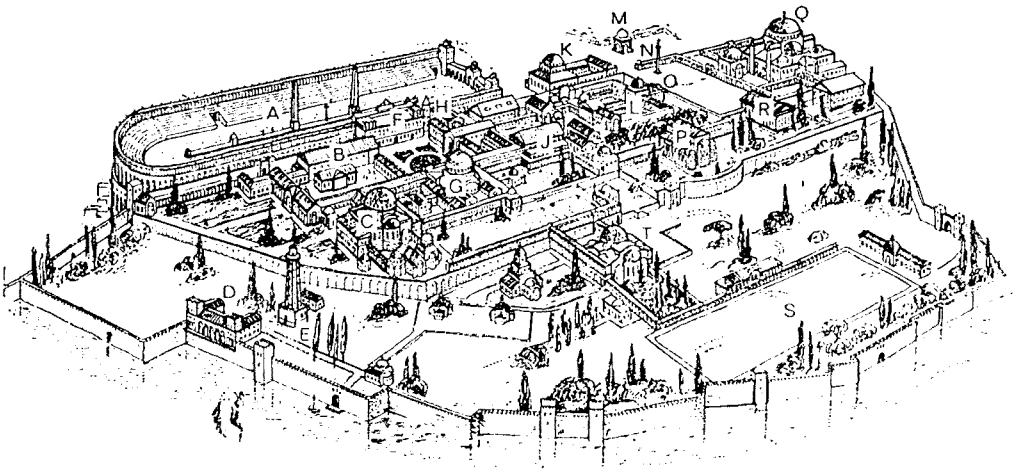

Rekonstrukcija kompleksa carske palače u Carigradu

vinom, uljem, obrađenom kožom, papirusom, metalnim izrađevinama, staklom, nakitom i dr. U toj grani trgovine postojale su i nemale poslovne veze s europskim Zapadom, pa su bizantski trgovci imali svoje faktorije u Napulju, Ravenni, Massiliji (Marseju), Kartageni. Zbog tih razloga bogati je trgovački stalež odobravao i podupirao Justinijanovu politiku osvajanja svih zemalja uz obale Sredozemnog mora.

U cjelini, privredni život Bizanta bio je u prvoj polovici VI. st. veoma bujan, ali je također bio izuzetno opterećen državnim dažbinama. Svaki je posjednik zemlje morao plaćati osnovni zemljišni porez. Za napuštenu je zemlju sustav epibolé prisilno nalazio obveznike. Vlasnici zgrada plaćali su porez aerikón, a svi slobodni građani plaćali su još i glavarinu. Za uzdržavanje vojske davala se annona, kao naknada umjesto osobnog služenja u vojsci. Postojali su posebni porezi za uzdržavanje činovnika na njihovim službenim putovanjima, za uzdržavanje putova i mostova, a i niz neizravnih poreza na trgovačku robu i promet. Državi su velike dobiti donosili monopoli, npr. na kruh, sol i svilu.

Poseban teret, povrh zakonom predviđenih poreznih davanja, bile su zloupotrebe činovničkog aparata. Potreba podmićivanja pri svakoj intervenciji kao i ubiranje poreznih iznosa iznad realne obveze, u korist utjerivača, upropastilo je sav ugled državnih službenika i državnu vlast učinila općenito omraženom.

JUSTINIJANOVA CRKVENA POLITIKA

Od vremena Justinova okončanja sporova s papinstvom (518), Crkva je u Carstvu neprekidno jačala. Mnogim darivanjima postala je izvanredno bogata, a njezin utjecaj na javno mišljenje neprekidno je rastao. Podizane su mnoge crkve i osnivani brojni samostani. Samo u Carigradu bilo je više od 150 samostana. Velik broj bio ih je i u nizu drugih gradova ili u njihovoj neposrednoj blizini. Sirijska i egipatska pustinja bile su omiljeno boravište redovnika-pustinjaka. Uz samostane često su bile podignute bolnice, staračke domovi i ubožnice. U Justinijanovo doba slavni jeruzalemski redovnik sv. Sabbas, sastavio je veoma strog i detaljan pravilnik o redovničkom životu koji je postao uzorom za kasnije samostanske regule na Zapadu. Svojim svestranim utjecajem Crkva i njezin mnogobrojni personal utjecali su na najrazličitije načine na prilike u državi: svojim zemljoposjedima, izuzetima od javnih tereta, ona je osjetno smanjivala državne prihode; svojim vjerskim sporovima svećenici i redovnici unosili su neprekidne nemire u javni život; svojim monopolom na mnoga područja intelektualnog života oni su faktično gospodarili savješću ljudi svojega vremena.

Potpomažući razvitak moći i utjecaja ujedinjene Crkve, Justinijan joj je namjenjivao zadaću da bude glavni oslonac carske vlasti. U tu je svrhu želio da njome potpuno ovlada i u organizacijskom i u dogmatskom pogledu. U mnogim je prilikama istupao kao teolog i tumač prave vjere. Za sve vrijeme svojega carevanja on je bez suzdržavanja skidao i postavljao biskupe, potvrđivao i ukidao njihove odredbe. Istodobno, on se borio i za monopolni vjerski položaj svoje Crkve, pa je njegova vladavina bila doba krajnje vjerske netolerantnosti. Jednako odlučno i okrutno progonio je sve hereze, manihejce, arijance, donatiste i druge. Čak je i Židove smatrao neprijateljima. Svim inovjercima krnjio je građanska prava i nasilno ih prevodio na pravovjerno kršćanstvo, za koje se on sam bio opredijelio.

Usprkos svojoj gorljivosti prema poganstvu i drugim herezama, Justinijan nije bio kadar jednako postupati i sa monofizitima. Prije svega, ta je sekta bila veoma snažna i duboko ukorijenjena, a usto je i carica Teodora bila njezin zaštitnik. Ipak carevi planovi o obnovi rimske države u njezinom nekadašnjem opsegu, s jednom vjerom za sveukupno stanovništvo, kao i njegova politika prema papinstvu imperativno su nametali rješenje monofizitskoga problema. Car se isprva odlučio za popuštanje, pa je čak dopustito da i na patrijaršku stolicu u Carigradu dođe potajni pristaša monofizitizma Antimije. Ali kad je, u jednoj fazi ostrogotskoga rata papa Agapit došao u Carigrad kao donositelj (bezuspješne) mirovne ponude kralja

Teodata, on je iskoristio priliku da postupi veoma odlučno: zbacio je patrijarha kao krivovjernika i postavio novu ličnost odanu katolicizmu. Čvrstinom svojega stava pridobio je i cara, pa su sada žestoki progoni zahvatili istočne pokrajine. Pred silinom toga naleta pokorio se i Egipat, pa su i najtvrdokorniji tamošnji redovnici prihvatili halkedonsku dogmu.

Ipak, ni ti progoni nisu uspjeli iskorijeniti monofizitsku herezu. Mnogi istaknuti prvaci bili su poubijani ili su izbjegli u druge zemlje; no stanovništvo je u potaji sačuvalo svoja uvjerenja. Na toj osnovi niknuli su i novi vođe pokreta. Među njima je najistaknutiji bio Jakov Baradaj. On je neumornom aktivnošću, usprkos progonima, obnovio rastjerane monofizitske općine i izgradio novi svećenički kadar.

Takva neočekivana obnova monofizitizma (po Jakovu Baradaju: jakobitska crkva) navela je Justinijana da za volju političke kohezije svoje države potraži kompromisno rješenje. Krajem 543. ili početkom 544. objavio je edikt u tri poglavlja kojim je osudio shvaćanja trojice teologa koja su očito bila nestorijanska (duofizitska), a Halkedonski ih koncil nije odbacio. Car se nadao da će tim "očišćenjem" halkedonske doktrine zadovoljiti monofizite i pridobiti ih za jedinstvo. Umjesto toga, obje su strane, i monofizitska i katolička, bile nezadovoljne. Kad se ni papa nije pokorio carevu diktatu, on ga je uz pomoć vojne sile dao dovesti u Carigrad, gdje ga je prisilio da objavi svoju osudu trojice teologa (548). Doznavši za žestoko negodovanje svećenstva na Zapadu s njegovim postupkom, papa Vigilije je tu svoju osudu *(Judicatum)* već 550. povukao. No car je odlučio da papu i fizički prisili na pokornost, pa je tako došlo do skandalozne scene u carigradskoj crkvi Sv. Petra i Pavla, kamo se papa zaklonio i gdje su ga vojnici pokušali otrgnuti od oltara, vukući ga za noge i za bradu, tako da se ta borba napokon završila rušenjem i samoga oltara.

Konačna pobjeda bizantske vojske nad Ostrogotima uvjerila je papu da će odsad i samo njegovo sjedište, Rim biti pod carevom vlašću. To ga je navelo da kapitulira, pa je 554. donio svoj novi edikt (*Constitutum,* drugi po redu) kojim je odobrio carevu osudu u tri poglavlja. Tek nakon toga vlast mu je dopustila da se vrati u Rim. I njegov nasljednik, papa Pelagije, isprva odlučni protivnik svakog korigiranja odluka Halkedonskog koncila, priklonio se carevoj politici. Postupno je za taj stav pridobio i cijelu Italiju, osim milanske i akvilejske metropolije, koje su ostale odcijepljene od papinstva još oko stotinu godina [tzv. akvilejska shizma, u kojoj su neki istarski, dalmatinski i slovenski biskupi (tj. biskupi s današnjeg područja Slovenije) bili uporni protivnici careva diktata i kapitulacije pape pred carigradskom vlašću]. Karakteristično je da su se u polemikama oko "triju poglavlja" na Zapadu iskristalizirala posve određena mišljenja nekih teologa da je poglavar Crkve samo Krist, a ne car, i da se i car, kao svaki drugi vjernik, mora pokoravati crkvenim odredbama bez kolebanja. Time se u Zapadnoj crkvi formiralo stajalište koje će postati trajnom osnovom papinskog strahovanja pred političkom vlašću Carigrada. A kad su se sredinom srednjovjekovnog razdoblja pojavile slične tendencije i kod zapadnoeuropskih svjetovnih vlasti, borba crkve za svoju nezavisnost od vladara postat će bitni sadržaj sporova koji su angažirali cijelu tadašnju Srednju i Zapadnu Europu.

Justinijanova vladavina završila se u krajnjoj iscrpljenosti ekonomskih i ljudskih snaga u cijeloj državi. Dalekosežni pothvati toga vladara bili su nerazmjerni realnim mogućnostima. Zbog toga je kraj njegove vladavine (14. XI. 565) u mnogim krugovima primljen s osjećajem olakšanja.

4. PODRIJETLO I RAZMJEŠTAJ SLAVENSKIH NARODA

Pitanje o podrijetlu i etnogenezi Slavena pripada među najprijepornije probleme europske povijesti. Osnovni sadržaj toga problema jesu pojedinačna pitanja: gdje, kada i kako su nastali Slaveni kao posebna etnička skupina, različita od Germana, Romana ili Ugro-Finaca i, zatim, kako i kada se ta skupina toliko izdiferencirala da su kao rezultat toga procesa nastala tri slavenska ogranka: istočni, zapadni i južni Slaveni, svaki sa svojim posebnim narodima.

Uza svu raznolikost shvaćanja koja postoje o tim pitanjima i njihovim pojedinostima, najveći dio arheologa i povjesničara slaže se u tome da pradomovinu Slavena treba tražiti u prostoru između gornje Labe, Odre, Baltičkog mora, Dnjepra i Karpata. Čini se da je na tom području tzv. lužička kultura, koja se izgradila oko 1200. god. pr. n. e. stapanjem različitih starijih elemenata, bila osnovni temelj na kojem se oblikovalo praslavensko stanovništvo. Pri tome je nesumnjivo da su nositelji te kulture u njezinim rubnim zonama sudjelovali i u etnogenezi drugih, neslavenskih naroda.

Višestoljetnim razvitkom u posljednjim se stoljećima pr. n. e. iskristalizirala na prostranom području od Pribaltika do Karpata i od Odre do zapadne Bjelorusije i Ukrajine tzv. venedska kultura ili kultura pogrebnih jama, sa svoje dvije varijante: sjevernijom, tzv. oksivskom skupinom, i južnijom, tzv. pševorskom skupinom, koja je na prijelazu era zapremala gotovo cijeli teritorij današnje Poljske, osim dijelova Pomorja i ušća Visle, koja područja zauzima oksivska skupina. Prema istoku, pševorska je kultura sezala u Ukrajinu, do gornjeg Dnjestra i gornjega Buga (tj. na budući teritorij Bijelih Hrvata i Volinjana). Istočno od domene pševorske kulture, otprilike od linije što spaja Brest-Litovsk i gornji Dnjestar sve do istočnih međa srednjega i gornjeg Podnjestrovlja prostirala se tzv. zarubinjecka kultura, kao temelj na kojem su se oblikovala plemena koja kasnije ulaze u sastav Kijevske Rusije.

Zapadne i južne rubne zone sveukupnoga praslavenskog područja koje su sezale do gornje Labe i do sjevernoga Pricrnomorja zadesile su u posljednjim stoljećima prije početka nove ere znatne promjene. Još od III. st. počinju se na područje između donje Odre i donje Visle doseljavati pojedine etničke skupine s iskonskih boravišta sjevernih (skandinavskih) Germana. Otuda one se zatim međusobnim potiskivanjem premještaju i s različito dugim zadržavanjima prolaze zemljama prethodno naseljenima slavenskim stanovništvom. Tako se zapadno od Vandala, koji zapremaju oblast oko ušća Visle, smještaju Burgundi, postavši time susjedima još zapadnije (na donjoj Labi) nastanjenih Langobarda. U II. st. pr. n. e. novi došljaci iz Norveške, Rugijci, potiskuju i Vandale i Burgunde dublje u unutrašnjost, tako da Vandali zauzimaju južni dio Poznanjske oblasti i srednju Šlesku, a Burgundi dolinu Varte i Noteca, sve do okuke srednje Visle.

Takvom stanju pridružio se sredinom I. st. pr. n. e. dolazak Gota s juga Skandinavije na ušće Visle. Njihovo kasnije preseljavanje pod pritiskom njihovih srodnika, Gepida, s ušća Visle prema sjevernim obalama Crnoga mora (poslije 150. god. n. e.) otposlalo je i Burgunde, i Vandale i Langobarde s njihovih dotadašnjih boravišta u njihova daljnja seobena kretanja, koja zatim udaraju, potiskuju ili premještaju i druge narode na koje nailaze na svojoj putanji.

Pred nizom germanskih valova, koji su se tako više od pola tisućljeća prelijevali preko zapadnoslavenskih područja, povlačilo se slavensko stanovništvo prema istoku i jugoistoku.

Ali poslije završetka preseljavanja germanskih naroda kroz zapadnoslavenske oblasti između Labe i Visle, koje prestaje sredinom ili potkraj IV. st. n. e., vrše se u V. i VI. st. uzvratni pokreti Slavena na Zapad, prema Odri, Labi i Saali, a također i južnije, u današnju Češku, Slovačku i zapadnu Panoniju. To se kretanje odvijalo u tri paralelne struje. Najsjevernija od njih napredovala je uz obale Baltika sve do Labe. Zajedno sa srednjom strujom, koja je napredovala južnije od njih, oni su na području između Odre i Nise te Labe i Saale postali osnovicom dviju skupina Baltičko-polapskih Slavena. To su, na sjeveru, Bodrići (Vagri, Polapci, Varni, Smoljani, Linjani i dr.) te južnije od Bodrića Ljutići, Haveljani, Radarijci, Ukrani, Moričani i dr. Stanovništvo koje se u tom premještanju boravišta zadržalo na obalama Baltika, istočno i zapadno od ušća Odre, razvilo se kao pleme Pomorana. Najjužnija struja u slavenskoj seobi prema zapadu zauzela je područje izmedu srednje Labe i Saale i oblikovala se kao plemena Lužičkih Srba, Glomača, Milčana, Dečana i dr. Istočnije i južnije od tih triju skupina slavenska su plemena ispunjala prostor današnje Poljske i sjeveroistočne Češke i Slovačke. Tu su ona, na gornjoj Labi, gornjoj Moravi, Vahu i Hronu, isprva bila susjedima keltskih Boja, pa zatim germanskih Markomana i Kvada. Ali od kraja IV. st. n. e., kad se germansko stanovniš-

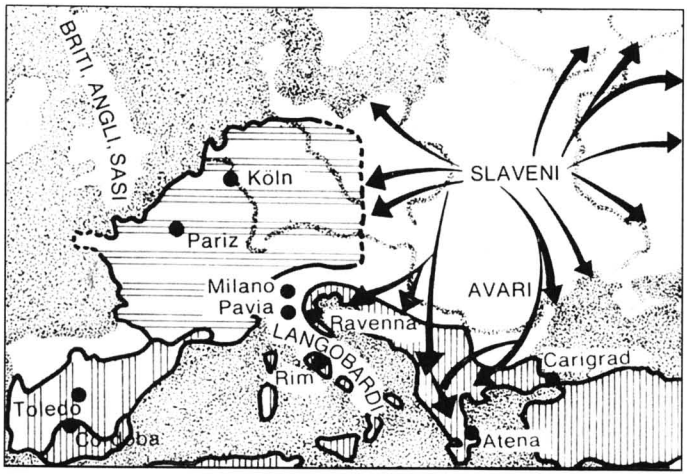

Raseljavanje Slavena. Skica.

tvo iselilo, Slaveni preplavljuju cijelu Češku, Moravsku i Slovačku, a pojedini odvojci njihova napredovanja dopiru u zapadnu Panoniju i duboko u istočne Alpe. U dubokoj pozadini sveukupnoga slavenskog uzvratnog kretanja na zapad i širenja prema jugu, njihova je glavnina zadržala svoje iskonsko boravište u Poljskoj, Bjelorusiji i Velikoj Rusiji, do gornjega i srednjega Povoložja, ali je i otuda postupno nadirala prema sjeveru i istoku, sve do dodirnih zona s baltičkim narodima i Ugro-Fincima te, na jugu, sa stanovništvom južnoruskih stepa.

U razdoblju lužičke kulture na tlu na kojem danas žive Slaveni arheološki nalazi svjedoče o postojanju krvnorodbinske organizacije selâ i o kolektivnom gospodarstvu rodova. U naseljima kultura koje su se razvile kao baštinice lužičke kulture postojala je na prijelazu iz stare u novu eru razvijenija društvena organizacija. Osnovna privredna jedinica nije više cio rod nego pojedine velike ili male obitelji, a umjesto prastarih malih rodovskih plemena formiraju se čvršće organizirana teritorijalna plemena s ratnim vođama na čelu.

Prve pisane informacije o slavenskom stanovništvu u zonama koje su se prostirale sjevernije od skitsko-sarmatskih stepa na jugu Rusije zabilježio je grčki povjesničar iz V. st. pr. n. e. Herodot iz Halikarnasa. Među narodima koji se na tom području pokoravaju vlasti Skita, pisac navodi "Skite-orače" (tj. skitske podanike koji žive od zemljoradnje) koji borave na gornjem Bugu, zatim Neure, na izvorištu Zapadnoga Buga i desnim pritocima Pripjata (u Voliniji) i Melanhlene, na južnim obalama Desne i Sejma. Te tri skupine pripadale su, po navedenim obilježjima, među pretke Slavena, pa se može smatrati da je u drugoj polovici I. tisućljeca pr. n. e. na sjevernom Pricrnomorju postojao veliki plemenski savez pod dominacijom Skita koji je zahvaćao i u slavenske oblasti podvrgavši dio Slavena u dažbinsku ovisnost.

Na tlu pricrnomorskih stepa formirala se tijekom idućih stoljeća nova, kompleksna kultura, poznata po arheološkom nalazištu Černjahovo, južno od Kijeva, u kojoj sudjeluju različiti etnički sastojci: preostaci Skita, Sarmati, Tračani, doseljena germanska plemena a i potomci slavenskih skupina o kojima je, pod navedenim imenima, govorio Herodot. Društveno-ekonomski razvitak u toj oblasti tekao je brže nego u dalekoj unutrašnjosti, pa su se među stanovništvom afirmirale već i neke razlike glede društvenoga ranga. Naprotiv, u dubljoj slavenskoj pozadini, gdje se, prema sjeveru, i dalje održavala zarubinječka, a prema zapadu pševorska kultura, vršilo se sporo, višestoljetno kretanje prema posljednjim fazama rodovske društvene organizacije.

Tek oko pola tisućljeća nakon Herodota počinju se pojavljivati novije zapisane vijesti o Slavenima. Tako su u I. st. n. e. Plinije Stariji, Tacit i Ptolomej zabilježili kratke podatke o boravištu naroda koji nazivaju Venetima u prostoru između Karpata i Baltičkoga mora. Mnogo više podataka o Slavenima donosi gotski pisac iz VI. st. Jordanes. Njegove informacije temelje

se u osnovi na Kasiodorovoj izgubljenoj Povijesti Gota, napisanoj početkom VI. st., pa one većinom prikazuju povijesno stanje s kraja V. stoljeća.

Do toga doba zbile su se na južnim međama slavenskih boravišta dalekosežne promjene. Hunska provala u pricrnomorske ravnice i, zatim, premještaj njihova političkog središta u Panoniju povukli su sa sobom na zapad najveći dio stanovništva iz tih oblasti (Skito-Sarmate, Herule, Gote i druge fragmente) i istaložili ih u Panoniji i na njezinim obrubovima. A nakon propasti Atiline države, poraženi Huni uzmaknuli su daleko na istok, k donjem Donu i Volgi. Slavensko je stanovništvo sada imalo mogućnost da se iz istočnih i jugoistočnih dijelova svojega etničkog područja nesmetano širi prema obalama Crnoga mora i k donjem Dunavu.

Razmještaj Slavena krajem V. st. prikazan je u Jordanesovu djelu De origine actibusque Getarum (O podrijetlu i djelima Gota). Tu se navodi da je sve slavensko stanovništvo zajedničkog podrijetla, ali da se ono "sada" (tj. krajem V. st.) dijeli na tri velike skupine: Veneti, Slaveni (u užem smislu) i Anti. Veneti borave na neizmjernom području od izvora Visle i Karpata do Baltika, Slaveni "od grada Novietunskoga i jezera Mursijanskoga" (tj. najvjerojatnije, od Dunava, počevši od utoka Drave do njegove delte) pa sve do Dnjestra, a Anti od Dnjestra do Dnjepra.

Prema Jordanesovu izvješću (gl. V, 34) slijedilo bi da su svi Slaveni prvobitno nosili ime Veneti. Samo to ime za sve Slavene poznaju Plinije Stariji, u I. st. n. e., a u II. st. n. e. Tacit i Ptolomej. Do Jordanesova vremena – tj. 300 godina kasnije – ime Veneta ostalo je vezano uz zapadnu skupinu, između Karpata i Baltika, a jugoistočna i istočna skupina dobile su nova imena: Slaveni i Anti. Ali i ta dva naziva dadu se jezikoslovno izvesti od imena Veneti. Tako je poznato da su oko 500. god. u n. e. najistočnije slavensko pleme bili Vjatiči. To se ime u susjednim ugrofinskim jezicima sačuvalo u obliku Vetiči ili Ventiči, što se s jedne strane očito povezuje s oblikom Veneti, a s druge strane s oblikom Anti. Južnije, u dodirnoj oblasti s nomadskim narodima južnoruske stepe, istočni pisci zovu Slavene Vantit, što i opet pokazuje povezanost s imenom Veneti i s imenom Anti (Rybakov, 1958). I ime Slaveni može se (hipotetički) objasniti na jednak način. U najstarijem poznatom obliku toga imena "Slovene" sačuvan je korijen -Vene, koji to ime vezuje s imenom Veneta. Značenje prefiksa Slo-, koji je mogao glasiti i Svo- ili kako drukčije, zasad se mora smatrati neobjašnjenim. Pa ipak, takve znanstvene pretpostavke čine svako izvođenje imena Slaveni ili Sloveni od riječi "slava" ili "slovo" potpuno nepotrebnim. Osobito je besmisleno povezivanje toga imena s latinskom riječi sclavus = rob iako je takvih asocijacija kod antičkih pisaca bilo. Njihovu opravdanost pobijaju i tekstovi samih antičkih pisaca (npr. Pseudomaurikije s kraja VI. st. piše: "Plemena Slavena i Anta... slobodna su i ne dopuštaju nikako da budu porobljena ili da itko nad njima vlada." Strategicon, VI, 272).

Razdoblje što se uklapa nakon povlačenja Huna iz Panonije na Don i Volgu ostavilo je stepske zemlje sjeverno od obale Crnoga mora slobodnima za širenje Slavena prema donjem Dunavu, a i za pojavu novih doseljenika s istoka u tim područjima. Već od kraja V. st. spominju se na donjem Dunavu i u pricrnomorskim stepama kao nova opasnost za europske granice Carstva različiti narodi: Skiti, Huni, Goti, Kutriguri, Bugari, Slaveni i Anti. Ali nazivi Skiti, Huni i Goti sada su još samo opći nazivi za stanovništvo iz tih područja. Uistinu nova etnička imena su Kutriguri, Bugari, Slaveni i Anti.

Bugari su turansko pleme koje je potkraj III. st. n. e. u potkavkaskim stepama pogodio i raskolio prodor Huna. Ali poslije propasti Atiline države oni su se opet okupili i u Potkavkazju formirali velik savez plemena u koji su uključili; svoje zapadne susjede Utigure (istočno od Azovskoga mora) i Kutrigure (sjeverno od Azovskoga mora). Zajedno s njima bugarski plemenski savez stupa u dodir s Bizantom, pa su njihove čete već 482. sudjelovale kao bizantski saveznici u borbama s Ostrogotima na Balkanu. Od devedesetih godina V. st. Bugari više puta provaljuju preko donjeg Dunava. Zbog napada "Bugara i Skita" što su zaredali početkom VI. st., car Anastazije je pred Carigradom dao podići tzv. Dugački zid kao pojačanje starijega,

GERMANSKE DRŽAVE U EUROPI I AFRICI DO PRVE TREĆINE VI. ST.

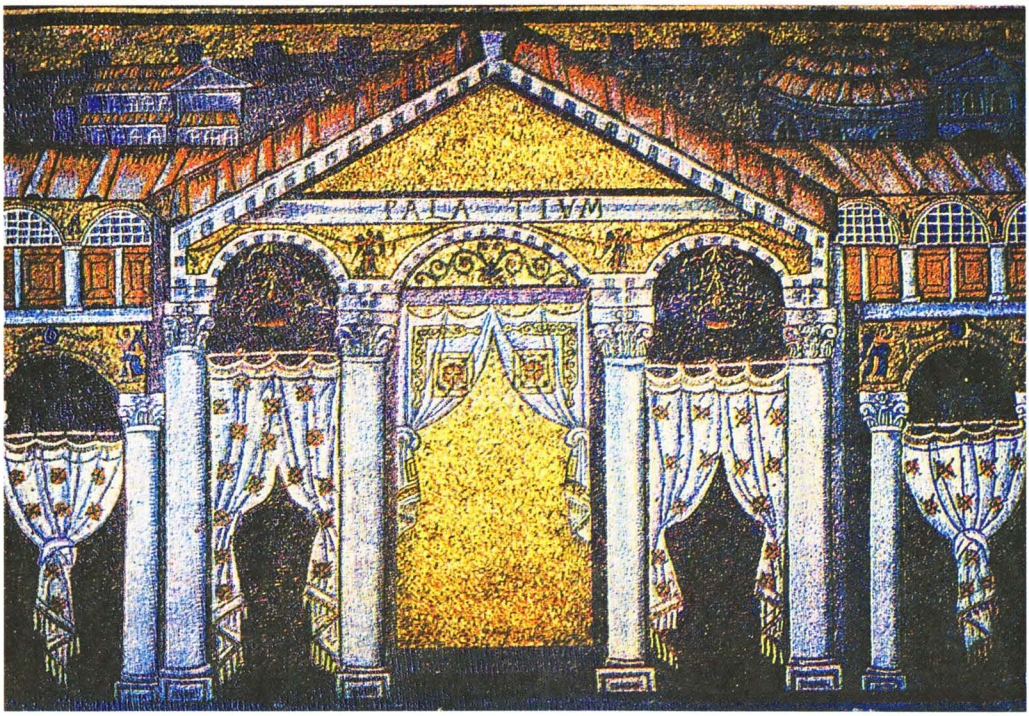

Pročelje Teodorihove palače u Ravenni. Mozaik u crkvi S. Apoll. N. u Ravenni.

Carica Teodora i njezina pratnja. Mozaik iz crkve S. Vitale u Ravenni, VI. st.

OBNOVLJENO RIMSKO CARSTVO U DOBA JUSTINIJANA I.

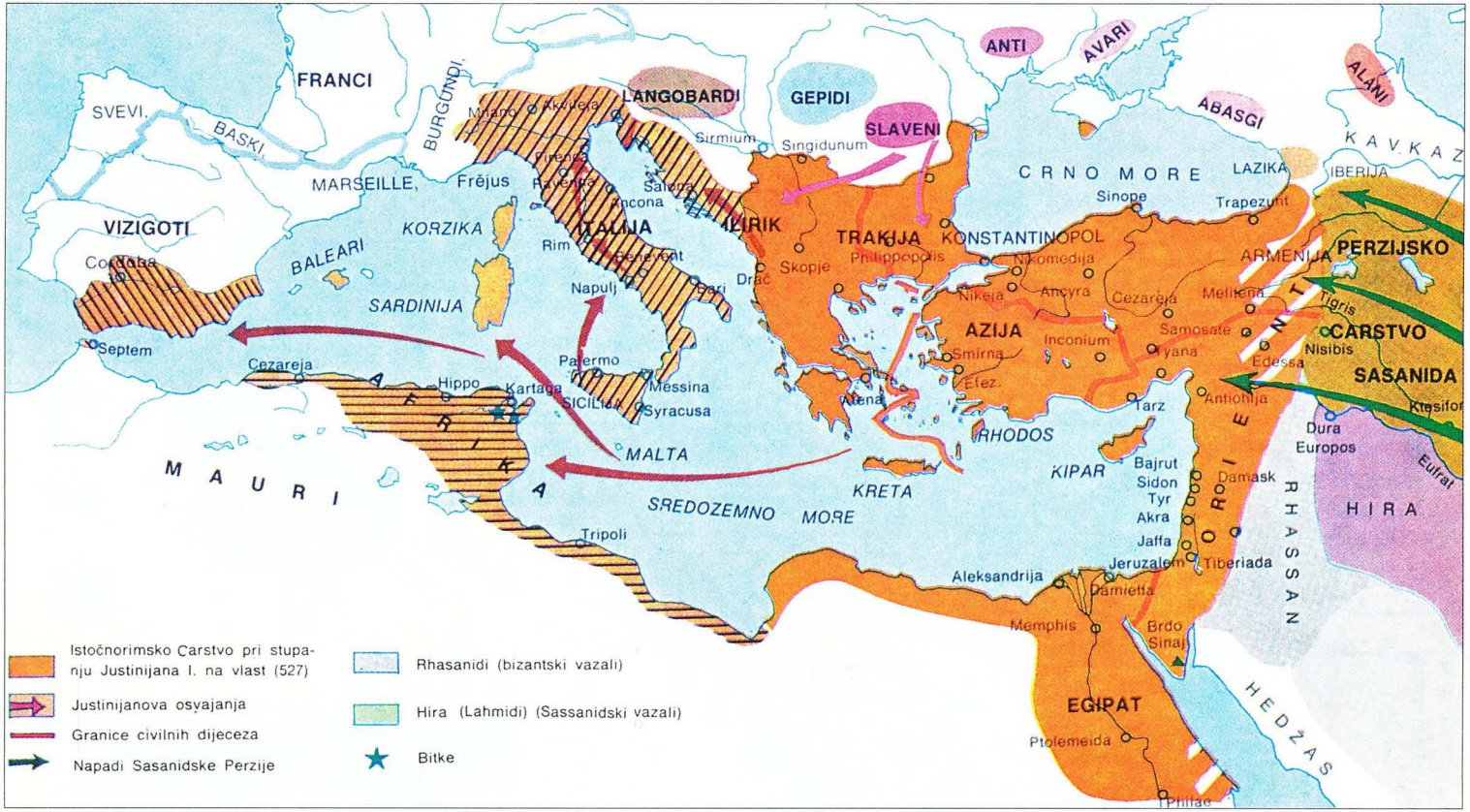

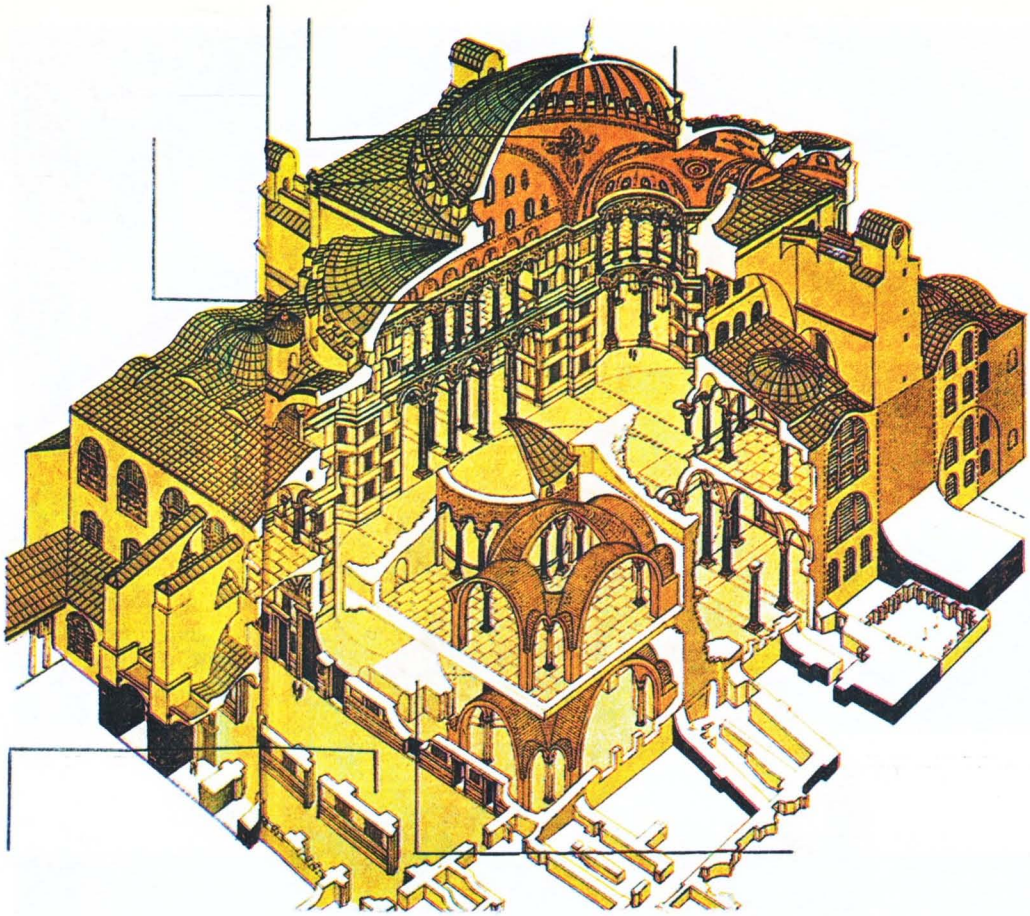

Arhitektonska struktura crkve Sv. Sofije u Carigradu

Perzijanci napadaju Carigrad (626). Iluminacija iz XIV. st.

unutrašnjeg tvrđavnog pojasa na ivici grada. Polazeći iz svoje postojbine oko Azovskoga mora, Bugari redovito prolaze kroz područja između donjeg Dnjepra i Dunava, kamo penetriraju Slaveni. Zbog toga je nedvojbeno da su i Slaveni već i tada, povučeni bugarskim naletima, sudjelovali u provalama pokriveni zajedničkim imenom Bugara.

Od vremena Justinove vladavine ti se napadi Slavena navode posve izričito. Između 527. i 530. Bugari, Slaveni i Anti prodiru preko Dunava svake godine. Nakon kraćeg prekida provale se obnavljaju. Naročito snažna bila je ona u godini 540. kad su Bugari i Slaveni doprli sve do Dugačkoga zida, do tračkog Hersonesa i u srednju Grčku. Između 547. i 551. iskorištavajući angažiranost glavnine bizantskih vojnih snaga u ratu s Ostrogotima, zaredale su navale u kojima napadači dopiru do carigradskih zidina, do obala Egejskoga mora i u Dalmaciju. Sada oni već i prezimljuju na tlu Carstva, a glavnu vojnu snagu čine Slaveni, dok su Bugari većinom samo konjaničko pojačanje.

Nemajući dovoljno snaga da se uspješno odupre svima svojim brojnim neprijateljima, Carstvo je odlučilo da diplomatskom akcijom razori združene snage napadača. U tu svrhu organiziralo je u Panoniji ratni sukob između Langobarda i Gepida, a u Pricrnomorju napad Avara na Bugare i Slavene. Ali skora budućnost je pokazala da je takva kombinacija sukoba donijela teške i nepopravljive štete prije svega samom Bizantu.

5. BIZANT, LANGOBARDI, AVARI I SLAVENI DO POČETKA VII. ST.

DOSELJENJE LANGOBARDA

Po svom dolasku s danskih otoka na europsko kopno, između ušća Odre i ušća Visle, Langobardi su isprva bili zapadni susjedi Vandala, ali su pred njima uzmaknuli još dalje na zapad pa su se smjestili na objema obalama donje Labe (ne dopirući do njezina ušća u Sjeverno more, jer ondje živi dio Sasa). Tu oni borave sve do prijelaza III. u IV. stoljeće, a tada njihova glavnina u sporom kretanju kroz Srednju Europu, Šlesku i Moravsku dolazi u srednje Podunavlje. Početkom VI. st. oni su naglim udarom zauzeli državu Herula u južnoj Slovačkoj, pa su odatle svoju vlast proširili na južnu Moravsku, južnu Češku i Donju Austriju postavši tako znatnom snagom u tome području. Za pomoć koju su pružili Carstvu u vrijeme njegova ratovanja s Ostrogotima, Justinijan im je dopustio da zauzmu zapadnu Panoniju (546). Time su oni ondje postali zapadnim susjedima Gepida, naroda koji se formirao od skandinavskih doseljenika i od zaostataka gotskog plemenskog saveza na ušću Visle, naknadno pod svojim posebnim imenom krenuo put juga, naselio se najprije na gornjoj Tisi, a zatim, po odlasku Vandala na zapad, zauzeo područje između gornje Tise i rijeke Maroš. Tu su Gepidi živjeli pod hunskom vlašću sve do Atiline smrti i zatim osvojili cijelo istočnopanonsko područje između Dunava i Karpata. Otuda su veoma često napadali teritorij Carstva i uzrokovali mnoge brige njegovim vlastodršcima. U takvim okolnostima, ustupanje zapadne Panonije Langobardima bilo je vezano uz njihovu obvezu da ratuju s Gepidima i glavninu njihovih snaga vežu uza svoje akcije. Ali usprkos nekoliko uspješnih pothvata, Langobardi su bili primorani da umjesto da pomognu Bizantu, sami od njega zatraže pomoć.

AVARI

Bizantska diplomacija je smatrala da će ih od teškoća s Bugarima, Slavenima i Gepidima osloboditi narod Avara koji se odnedavno pojavio na obzorju njezine politike.

Napadačka plemena koja se u istočnoeuropskoj stepi sjedinjuju pod imenom Avara podrijetlom su iz jugozapadnog Sibira, odakle su izbjegla pred jačanjem zapadno-turskog kaganata u Srednjoj Aziji. Na svojem novom boravištu u azovsko-prikaspijskim stepama stupili su u

vezu sa sjevernokavkaskim Alanima koji su bili saveznici Bizanta. Njihovim posredovanjem Avari su ponudili svoje usluge Carstvu, zatraživši za to pomoć u novcu i zemlju da se na njoj nasele. Kad im je Bizant uskratio mogućnost za naseljavanje, oni su iz osvete pokorili zaazovske Utigure, bizantske saveznike i neprijatelje Kutrigura koji su s Bugarima i Slavenima provaljivali na područje Carstva. Zabrinuto zbog mogućeg saveza Avara i s Kutrigurima, Carstvo je pokušalo da njihove napade usmjeri protiv Anta. U tim borbama Avari su zavladali svim zemljama uz sjeverne obale Crnoga mora i svoj utjecaj proširili sve do dunavskoga ušća. Želeći da za naseljavanje dobiju Dobrudu, uputili su 562. Justinijanu molbu za odobrenje. Ali car je bio voljan da im dade samo usko područje južno od Save, u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, sa zadaćom da ondje brane granicu od Gepida koji su u međuvremenu, prisvojili Srijem. Nezadovoljan ponudom, avarski kagan Bajan dva je puta s donjeg Dunava zaobišao Karpate i udario na tadašnju franačku granicu na Labi, ali je oba puta bio suzbijen. Na prolasku su Avari u Zakarpaću razbili plemenski savez Duljeba i Bijelih Hrvata, pa su pri tome dio Hrvata povukli dalje na zapad, prema gornjoj Visli i sjeveroistočnoj Češkoj. Najzad, i opet na donjem Dunavu, prihvatili su poziv langobardskog kralja Alboina i poticaj Bizanta da napadnu i unište Gepide. U tu svrhu Avari su s bizantskim odobrenjem prešli Dunav u Dobrudi, krenuli uzvodno i kod Kostolca na bizantskim lađama opet prešli Dunav, i tako s leđa napali Gepide koji su već, na zapadu, bili u borbi s Langobardima. Prisiljeni da razdvoje svoju vojsku, Gepidi su doživjeli katastrofalan poraz na objema frontama. Time je njihova država bila uništena (567), a istočna Panonija, od Dunava do Karpata, postala je središtem avarske države koja je pritom zadržala i svoje vrhovništvo nad svim zemljama u sjevernom Pricrnomorju.

Iste godine kad su Avari zauzeli istočnu Panoniju, u Italiji je vrhovni vojni zapovjednik Narzes pao u nemilost zbog pregramzljive i loše organizirane uprave, pa ga je car opozvao s dužnosti. Time je u Italiji zavladalo rasulo. Strahujući možda pred svojim novim susjedom, a možda i u dogovoru s Avarima o međusobnoj podjeli interesnih sfera, Langobardi već iduće godine 568, odlučuju da se presele u Italiju.

Doseljenje Avara u Istočnu Panoniju i odlazak Langobarda u Italiju imali su veliko značenje za daljnju ekspanziju Slavena. Usprkos vrhovništvu Avara nad sjevernim Pricrnomorjem, njihova se etnička jezgra odonud premjestila na Zapad, pa je time ostao širok slobodan prostor za nadiranje slavenskih plemena k obalama Crnoga mora i prema donjem Dunavu. S druge strane Langobardi su svojim prodorom kroz Šlesku i Moravsku, kao i svojim četrdesetogodišnjim boravkom u južnoj Slovačkoj, sa sobom povlačili i neke fragmente slavenskog stanovništva (pa su čak i u Italiju s njima, uz druge pridružene elemente, došle i skupine Slavena). Ostavivši za sobom zapadnu Panoniju za duže vrijeme nezaposjednutom (vjerojatno po dogovoru s Avarima, koji se odmah po svojoj konsolidaciji u istočnoj Panoniji bacaju u nasrtaje prema bizantskim posjedima), Langobardi su otvorili put daljnjem slijevanju slavenskih masa moravsko-slovačko-panonskim koridorom prema istočnim Alpama i zapadnom dijelu Balkana. Na taj se način ostvarilo da se avarska jezgra u istočnoj Panoniji našla oblivena slavenskom etničkom strujom i sa istoka i sa zapada, u njezinom sinkronom kretanju širokom frontom prema obalama Jadranskoga i Egejskoga mora.

BIZANT

Justinijana I. naslijedio je na prijestolju njegov sestrić Justin II. (565–578), dobar upravnik i vojskovođa, ali već od 573. sve izrazitije duševno bolestan. U njegovo doba izgubljen je velik dio Italije (u vezi s doseljenjem Langobarda), počelo je preotimanje bizantskih posjeda u Hispaniji, obnovljen je rat s Perzijancima i nastavljena invazija Slavena na Balkan. Problemi koji su nastali na temelju tih zbivanja ispunjaju i vladavinu sljedeće dvojice careva, Tiberija II. i Maurikija, a kulminaciju dostižu za njihovih nasljednika Foke i Heraklija.

Rat s Perzijom izbio je 572., kad je Justin II. uskratio plaćanje godišnjega danka, i potrajao dvadeset godina (do 591). Borbe su donijele nekoliko velikih pobjeda Bizantu (575, 581. i 586), a do završetka rata došlo je zbog pobune medijskog satrapa protiv perzijskog kralja Hozroja II, koja ga je primorala da traži utočište u Bizantu i ondje pristane na mir (591), ustupivši pritom Bizantincima gotovo cijelu Armeniju.

Vezanost glavnine bizantskih oružanih snaga na istoku onemogućavalo je obranu drugih ugroženih oblasti Carstva.

Već 576. Avari su osvojili Srijem, a 582. je, nakon trogodišnje opsade, pao i njegov utvrđeni glavni grad Sirmium (današnja Srijemska Mitrovica).

Dotad su Slaveni u svojem kretanju prema donjem Dunavu zauzeli cijelu Vlašku nizinu (područje između Dunava i južnog dijela Karpata) i stvorili ondje plemensku političku organizaciju koju su suvremeni pisci nazivali Sklavinijom. Otuda su, dobivajući neprekidna pojačanja iz unutrašnjosti svojih prostranih obitavališta, nizom provala preplavljivali Trakiju, Ilirik i Grčku. Sad se sa svojih prodora više i ne vraćaju, nego i po nekoliko godina ostaju na tlu Carstva, a znatan dio njih već se tada zauvijek nastanjuje na Balkanu. Od početka osamdesetih godina savez Slavena s Avarima postao je tješnji, pa oni od 583. napadaju bizantsko područje zajednički ili kombiniranim akcijama. 585. Slaveni su prodrli sve do Dugog zida, a još snažniji pohod ostvaren je 586, kad je jedna avarsko-slavenska kolona dospjela do Soluna i uz pomoć ratnih sprava sedam dana opsjedala grad, no bez uspjeha.

Kao rezultat tih vojevanja, u vlasti Avara i Slavena ostalo je područje između Dunava i planine Balkan. Takvo stanje održalo se sve do uspješnog završetka dvadesetogodišnjeg rata Bizanta s Perzijom (591).

Dok je između 567. i 591. glavno prodiranje Slavena bilo usmjereno iz Sklavinije prema Trakiji i Iliriku, sve do Makedonije i Grčke, druga je skupina slavenskog stanovništva iz Zakarpaća, preko današnjih čeških i slovačkih zemalja, nastavljala svoje naseljavanje u zapadnu Panoniju i istočne Alpe. Do 580. u njihovoj su vlasti dolina Mure i Drave, gornji tok Save, a do prvih desetljeća VII. st. oni dopiru i do izvorišta Drave, u dolinu Zilje i Soče.

Nakon sklapanja mira s Perzijom (591), car Maurikije (582–602) organizirao je protuofenzivu na donjem Dunavu i uspio uspostaviti granicu na toj rijeci.

U takvim okolnostima Avari privremeno prenose težište svojih težnji prema zapadu i pridružuju se slavenskoj penetraciji iz zapadne Panonije u istočne Alpe i prema Furlaniji, pa čak u njoj preuzimaju i vodstvo. Dva puta, dospijevši na prag sjevernoitalske ravnice, oni s Langobardima sklapaju mir o razgraničenju (592. i 596). Godine 593. sukobili su se Slaveni u dolini gornje Drave s Bavarcima, a kad su Bavarci 595. odgovorili protunapadom, suzbila ga je zajednička vojska Slavena i Avara. Iste godine Avari su kroz Podunavlje prodrli duboko na zapad, u franačku Thüringiju.

Mir s Langobardima na granicama furlanske ravnice i razgraničenje s Francima duboko u Alpama i na današnjoj bavarskoj visoravni postavilo je među i slavenskoj i avarskoj penetraciji u tome smjeru. Ali prema bizantskim posjedima ona se proširuje. Godine 597. oni su zajedno s panonskim Slavenima prodrli ne više – kao ranije – samo iz Srijema u Ilirik i Trakiju ili iz potkarpatske Sklavinije u Trakiju, Makedoniju i Grčku, nego i preko Save u Dalmaciju. Idućih godina oni nadiru u Istru, a istodobno iz Sklavinije dopiru do Dugog zida pred Carigradom. Carstvo je taj put spasila kuga u redovima njegovih neprijatelja. Pošast je njihovu vojsku tako prorijedila da je kagan morao pristati na mir kojim se odrekao područja između Dunava i Balkana, a također i vrhovne vlasti nad Sklavinijom, u oblasti između donjeg Dunava i južnog luka Karpata.

Kapitulacija Avara bila je tako potpuna da su Bizantinci željeli iskoristiti priliku i za ofenzivne pothvate. Već 600. prekršili su sklopljeni mir i prodrli preko Dunava pa su u Potisju nanijeli Avarima niz poraza. Nakon toga, odlučili su obračunati i sa svojim neprijateljima iz Sklavinije. Više puta prelazili su preko Dunava i ondje uspješno ratovali. Ali kad je car

Maurikije ujesen 602. postavio zahtjev da vojska i prezimi u slavenskoj zemlji, izbila je pobuna kojoj je na čelo stao centurion Foka. Sa svojim je odredima odmarširao u Carigrad, gdje mu se pridružio ustanak stanovništva. Maurikije je bio zbačen i ubijen, a carem je proglašen Foka (602–610).

Takav razvoj događaja rezultat je općih poremećaja koji su zahvatili Bizant nakon Justinijanove smrti. Za vrijeme Justina II. vlast je nastojala krajnjom štednjom ali i novim poreznim teretima namaknuti sredstva za vođenje ratova gotovo na svim granicama države. Stoga su nezadovoljstva s vlašću naglo rasla, pa je njegov nasljednik Tiberije II. bio primoran da iz temelja promijeni financijsku politiku. Umjesto ograničavanja potrošnje, on je obilnim darivanjima nastojao smiriti kritike. Ukinuo je novoodređene poreze, oprostio je zaostala dugovanja državi, izobilno trošio državna sredstva za vojsku, činovnički aparat, pa i za različita svetkovanja. Financijski stručnjaci su očekivali kako će mobilizacija novčanih sredstava prouzrokovati gospodarstveni prosperitet i time ojačati položaj vlasti i učvrstiti poredak. No ratovi su donosili pustošenja, a financijska ulaganja pokazala su se kao neplodna. Kad je Tiberijev nasljednik Maurikije preuzeo vlast (582), zatekao je ispražnjenu državnu riznicu, a valjalo je i dalje ratovati u Hispaniji, Italiji, Africi, na Balkanu i na Istoku, s Perzijancima. Centralna je vlast ponovno morala uvesti najstrožu štednju, neumoljivo je kontrolirala činovnike u državnom središtu i u provincijama. Oštre mjere provođene su i protiv bogaćenja crkve i samostanâ. Štednja je morala pogoditi i vojsku. Vojnicima je snižena plaća, ograničeno im je pravo sudjelovanja u ratnom plijenu, a i obroci hrane smanjeni su za jednu trećinu. Nestašica u novcu bila je tolika da je država morala odustati čak i od otkupa svojih vojnika kada bi pali neprijateljima u zarobljeništvo.

U takvim okolnostima, uz neprekidno pustošenje najvećeg dijela europskih provincija a i pograničnih zemalja na istoku, gospodarstvo je sahnulo. Količina novca u opticaju naglo se smanjivala, trgovina i promet skučavali su se u lokalne okvire, pa je u cjelokupnom gospodarstvenom životu zemlje jačao naturalni karakter, a pauperizacija stanovništva je rasla. Duboka ogorčenja očitovala su se na brojnim područjima javnoga života. Tako su se 588 – usred rata s Perzijom – pobunile azijske čete, a 592/3. vojska na europskim područjima Carstva. Do protesta protiv stanja u državi dolazilo je naročito u obliku vjerske opozicije prema službenoj Crkvi i njezinu zaštitniku, caru. Posebice je jačao monofizitizam, oslanjajući se prije svega na Egipat i istočne provincije. Žestoki vjerski progoni trajali su od 572. punih deset godina i obuhvatili ne samo monofizite, nego i sve druge sekte i vjerske organizacije, suprotne službenoj crkvi (arijance, židove, pogane).

Premda je car Maurikije bio odličan vojskovođa i požrtvovan vladalac, krizu socijalnog i političkog poretka, nedoraslog preteškoj stvarnosti, nije mogao izbjeći. Kad je 602. izbila pobuna vojske na dunavskoj fronti, car više nije imao nikakva pouzdanog oslonca. Ne imajući redovne vojske u gradu, morao je obranu Carigrada prepustiti vojnicima dema. Zavjere su izbile i u neposrednoj carevoj okolini. Dema zelenih priklonila se Foki i u općem rasulu režim se srušio. U sljedećih deset godina Fokine strahovlade očitovala se sva dubina društvenih opreka koje su se u strukturi poretka nagomilale.

AVARI I SLAVENI – DRUŠTVENO UREĐENJE

U času kad su se Avari pojavili u stepama zapadno od donje Volge bilo ih je ukupno oko 20 000 vojnika, udruženih u dva velika vojna odreda od po 10 000 ljudi (tümeni). Pokorenjem Utigura i Kutrigura oni su svojoj vojnoj sili pridružili još dva tümena. Na području sjeverno od Crnoga mora pridošao je još jedan tümen preostataka pricrnomorskih Huna i jedan tümen pridošlica iz srednje Azije. Sva ta nomadsko-stočarska i ratnička plemena, okupljena pod imenom Avara, bila su udružena u plemenski savez i nisu bila u odnosu podjarmljenosti

Avarima. Avarski kagan nije bio vladar, nego samo najviši vojni zapovjednik kojem su svi drugi odredi bili dužni da se u ratu pokoravaju.

Glavno privredno zanimanje Avara i s njima združenih nomadskih plemena bilo je stočarstvo, i to prije svega uzgoj konja. Kad nisu ratovala, ta su plemena, razdijeljena u rodove, pasla svoja stada. Njihovo društvo bilo je na stadiju vojne demokracije, pa su im njihovi ratnički pohodi bili bitno važan izvor prihoda. Razlike u bogatstvu među pripadnicima plemena nisu se zasnivale na proizvodnji, nego na ratnome plijenu, novčanoj "pomoći" što su je primali od Bizanta i na podaničkom danku od susjednih plemena. Najveći dio tih prihoda pripadao je kaganu i plemenskim poglavarima, ali su u ratnom plijenu sudjelovali i vojnici. Budući da avarska privreda nije pružala veće mogućnosti za eksploataciju robova, Avari su u svojim ratovima hvatali protivničke borce radi otkupnine, a kad je nisu mogli dobiti, onda su zarobljenike ubijali. Kao robovsku radnu snagu u okviru partijarhalnog oblika robovlasništva osobito su rado zadržavali dobre obrtnike.

U Panoniji, posvuda oko avarske jezgre, koja je u početku VII. st. zauzimala prostor od srednje Tise do Blatnog jezera, živjela su druga, većinom zemljoradnička plemena kao jedinstvene etničke cjeline podložne vrhovnoj vlasti Avara. Ta podložnost predstavljala je u neku ruku prošireni plemenski savez, u kojem su pridružena plemena sačuvala svoje plemenske organe i slobodu akcije, ali su Avarima plaćala danak, sudjelovala u njihovim vojnim pohodima i tada bila obvezna na punu poslušnost avarskom kanu kao vrhovnom vojnom zapovjedniku.

Najbrojniji podložni pripadnici avarskoga plemenskog saveza bila su slavenska plemena. Njih je bilo između Tise i Karpata, između južnoga poluluka Karpata i donjeg Dunava, zapadno od Blatnog jezera, u istočnim Alpama. Zapadno-panonski i alpski Slaveni, kao i Slaveni u Moravskoj, a možda i u Češkoj, bili su pod vlašću Avara sve do Samova ustanka (623), a do 626. njihovu su vlast priznavali i Slaveni zapadnog dijela Balkana (u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji).

Glavni saveznici Avara u njihovim napadima na Bizant bili su, međutim, Slaveni iz Vlaške nizine. Sve do 558. oni su na neki način bili pretežno vezani s Bugarima. Poslije 560. pokorili su ih Avari, pa je taj odnos, uz kraće prekide, također traje do 626., kad su unutrašnja previranja među Avarima zauvijek dokrajčila avarsku vlast u Vlaškoj. Prigodom ratnih pothvata s Avarima su zajednički istupali i Slaveni naseljeni na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka. No zbog udaljenosti neka uža veza među njima nije postojala.

Gospodarski i društveni odnosi kod onih Slavena koji sudjeluju u nadiranju na bizantski teritorij, prije svega iz Vlaške, poznati su iz izvještaja bizantskih pisaca VI. i VII. st. Iz njih se vidi da su se Slaveni u VI. i na početku VII. st. bavili zemljoradnjom i stočarstvom, a da su i za njih pljačkaški pohodi na bizantski teritorij značili velik doprinos u njihovu blagostanju.

Zemljoradnja Slavena bila je ekstenzivna obrada polja paljevinskom ili motičnom tehnikom. Uporaba pluga s drvenim ili željezom okovanim ralom bila je tada u njih tek u začetku. Od žitarica uzgajali su pretežno proso i ječam, a u manjoj mjeri pšenicu. Veoma važno mjesto imalo je stočarstvo, jer je stoka bila pokretni imutak, koji se lako mogao povećavati pljačkom, dok je zemljoradnja često bila ometana seobama i ratnim pothvatima.

U skladu sa svojom privredom, Slaveni su u Vlaškoj živjeli u nevelikim selima rasutoga tipa, među sobom znatno udaljenima, izgrađenima na obalama rijeka ili jezera, u močvarnim krajevima ili po obroncima brda. Kuće su im bile drvene, kao i u drugim slavenskim oblastima, pokrivene slamom ili trskom. Arheološki nalazi svjedoče da su se bavili također lovom i ribolovom. Obrtnička proizvodnja bila je dijelom sastavni dio kućne radinosti, a dijelom se već pretvorila i u samostalna obrtnička zanimanja (kovački obrt, obrada metala, lončarstvo, tkanje lanenog platna).

Bizantski pisci navode da su Slaveni živjeli u "demokraciji". Sa stajališta bizantske klasne, hijerarhizirane države društveno uređenje kod Slavena činilo se anarhičnim. Ali, u stvarnosti,

bilo je to rodovsko-plemensko uređenje na stadiju vojne demokracije. Na čelu pojedinih plemena stajali su samostalni poglavari. Zajedno s njima, prvaci plemena i rodova odlučuju o svim javnim poslovima u plemenskim vijećima prvaka. Kada bi zaprijetila vanjska opasnost, plemena su se privremeno združivala u plemenske saveze. Uzajamne obveze i zajedničke odluke donosile su se na narodnim skupštinama. Volja većine plemena, okupljenih u savezu, nije obvezivala sve, nego samo ona plemena koja su zaključke svojom slobodnom odlukom prihvatila.

Premda su Slaveni na svojim ratnim pohodima hvatali zarobljenike, ipak kod njih nije postojalo ropstvo kao trajna institucija. Ratne zarobljenike držali su kod sebe neko vrijeme, a onda su im dopuštali da slobodno žive među njima ili da se uz otkupninu vrate u svoju zemlju.

Bizantski pisci, zainteresirani za vojnu stranu svojih odnosa sa Slavenima, iscrpno opisuju njihovo naoružanje i ratnu taktiku. Slaveni su ratovali pješice, a konjaničke odrede davali su njihovi nomadsko-ratnički saveznici (Bugari i Avari). Bili su naoružani kopljem, lukom i strelicama; vješto su pripremali zasjede neprijatelju; u defenzivi okretno su ratovali na brdovitu, močvarnu ili uopće teško prohodnu tlu, a izbjegavali su frontalne borbe u ravnicama. U vrijeme osvajanja na Balkanu znatno su razvili ratnu tehniku, pa su se služili i veoma složenim opsadnim spravama.

Budući da bizantski i sirijski pisci VI. i VII. st. govore prije svega o Slavenima iz Vlaške, i to onako kako su ih upoznavali u njihovim selidbenim i ratničkim pokretima, slika što su je dali nije ni potpuna niti može u cijelosti važiti za život Slavena u dubljoj sjeveroistočnoj pozadini donjeg Podunavlja i za život u dalekim predjelima Zakarpaća. Ondje je slavensko stanovništvo nesumnjivo živjelo ustaljenijim, manje uskomešanim životom. S tim u vezi, za njih je zemljoradnja imala veće značenje nego stočarstvo, a društveni razvoj plemenske organizacije kretao se sporije prema posljednjim stadijima vojne demokracije i počecima društvenog raslojavanja. Naprotiv, Slaveni u Vlaškoj, na Balkanu, u Panoniji, istočnim Alpama, Češkoj i Moravskoj, kao organizirana plemena u gotovo neprekidnom ratnom naletu, povezana u širokom plemenskom savezu pod vrhovnom vlašću i vojnom komandom Avara, zbijali su se brže i pripremali za skoru potpunu političku samostalnost. Priliku za ostvarenje takve samostalnosti dao im je unutrašnji razvitak kod Avara, povezan uz njihove neuspjehe u borbi s Bizantom. A ti neuspjesi rezultat su važnih političkih i strukturalnih promjena što su se u prvoj polovici VII. st. vršile u Bizantu.

6. BIZANT U DOBA FOKE I HERAKLIJA

FOKIN TEROR; ETNIČKE PROMJENE; TEMATSKO UREĐENJE

Vladavina uzurpatora Foke bila je izvanredno burno doba bizantske povijesti. Premda je njegovo stupanje na vlast izvršeno u okolnostima koje su govorile o ogorčenju s Maurikijevom vladavinom, Foka je očito bio uzdignut valom revolta koji nije bio uperen samo protiv careve osobe. Pod pritiskom raspoloženja koja su ga dovela na vlast, Foka je smjesta uveo teror protiv najmoćnijih veleposjedničkih slojeva bizantskog društva, po svoj prilici sa svrhom da vojnicima i seljacima dade zemlju, kako bi ih nagradio za pomoć pri svojem osvojenju vlasti.

Na teror aristokracija je odgovorila zavjerama koje su imale srušiti Fokinu vladavinu. Ali to je dovelo do novih pokolja. Smaknuta je sva bliža i dalja okolina cara Maurikija, a osim nje pobijeni su i brojni veliki bogataši i zemljoposjednici. Istodobno i neposredni pritisak masa se pojačava, pa su na raznim mjestima izbijale bune puka protiv posjedovnih odnosa. Potpuni slom obrambene politike, pad najvećeg dijela Balkanskog poluotoka u vlast Avara i Slavena i prodor Perzijanaca sve do Halkedona dokončali su rasulo. Izrazito propapinska politika Foke,

kao i opća omraza režima navela je i demu zelenih koja je isprva, čini se, pomagala Foku, da istupi protiv njega. Usred općega građanskog rata i provale osvajača udar protiv Fokine vladavine organiziran je na krajnjoj periferiji države. Egzarh Kartage Heraklije obustavio je dopremu žita u prijestolnicu, uputio kopnenu vojsku da okupira Egipat, a svojega sina, koji se također zvao Heraklije, poslao je s jakom flotom u Carigrad. Pri pojavi brodovlja, u gradu je izbio opći ustanak. Foka je sa svojim glavnim suradnicima uhvaćen i smaknut, a pobjednik Heraklije (mlađi) proglašen je za cara (5. X. 610).

Svim tim događajima Carstvo je bilo do krajnosti uzdrmano, i promjena ličnosti na vladarskom položaju još nije, sama po sebi, bila kadra bitno popraviti stanje. Državna blagajna bila je prazna, upravni aparat dezorganiziran, a vojska u rasulu. Budući da se vojska sastojala od najamnika, a novčanih sredstava nije bilo, obrana državnih granica nije bila moguća. Cio Balkan prepušten je bujicama Slavena, a s istoka su nadirali Perzijanci. Oni su 612. zauzeli Armeniju i prodrli u Kapadokiju. Iduće godine (613) porazili su Bizantince kod Antiohije i zauzeli Damask, glavni grad Sirije. U proljeće 614. pao je i Jeruzalem. Godine 615. jedna je perzijska vojska prodrla sve do Halkedona na Bosporu, nasuprot Carigradu, a 619. osvojen je Egipat. U isto vrijeme nadiranje Slavena na Balkan nastavljalo se. Na zapadnom dijelu Poluotoka oni su do 614. doprli do Jadranskoga mora. Godine 616. novi golemi val prelio se preko Trakije, Ilirika i Grčke, sve do Peloponesa i Anastazijeva zida pred Carigradom. Slaveni su opustošili čak egejske otoke, a i dijelove Male Azije. Osim krajnjeg juga Grčke, održao se samo Solun, zahvaljujući jakim utvrdama. Poslije novih masovnih provala, Heraklije je najzad 619., uz teške financijske žrtve, novcem kupio mir s Avarima.

Još u vrijeme tih događaja Heraklije je započeo presudno važne reforme unutrašnjeg uređenja države. One obuhvaćaju prije svega sustav državne uprave i vojsku, a redovno se obilježavaju zajedničkim pojmom "uvođenje tematskog uređenja".

Već je u Justinijanovo doba, osobito u ratom ugroženim oblastima, vojna i civilna vlast (strogo razdvojena jedna od druge u vrijeme Dioklecijana i Konstantina) privremeno bila predavana u ruke vojnog zapovjednika. Osim toga, Justinijan je u nekim oblastima stvarao zasebna vojna okružja i u njima na stalno logorovanje smještao samostalne vojne odrede.

Ti nagovještaji kasnijeg tematskog uređenja nisu ostali osamljeni. Već krajem VI. st. car Maurikije je osnovao dva egzarhata ili carska namjesništva, u Ravenni i u Kartagi, s izuzetnim zadatkom da brane ostatke bizantskih posjeda u Italiji i u Sjevernoj Africi. U oba egzarhata carski je namjesnik ili egzarh u svojim rukama sjedinjavao vojnu i najvišu civilnu vlast. Pod njegovom upravom postojala je i dalje posebna ljestvica vojnih komandanata i posebna hijerarhija upravnih činovnika, ali je s vremenom značenje civilnih dužnosnika blijedilo i nestajalo pred ulogom vojnih zapovjednika.

Na temelju tih ranijih iskustava, bizantske vlasti počinju u Heraklijevo doba provoditi sistematsku preinaku državne uprave. U pojedinim oblastima umjesto zasebne civilne uprave i zasebne vojne komande, obje se nadležnosti, i vojna i civilna, združuju u rukama vrhovnog vojnog zapovjednika. Takve oblasti dobivaju naziv teme ili temati, a na čelu im je vojni zapovjednik ili strateg. Kao i u egzarhatima, pod strategom se i dalje očuvala ljestvica civilnih činovnika, ali su oni i tu veoma brzo išezavali pred sve većim značenjem vojnih zapovjednika.

Za Heraklijeve vladavine nije cio državni teritorij bio podijeljen na teme, nego samo Mala Azija, suočena s perzijskom opasnošću. To su bile teme Armeniakon, Anatolikon, Opsikion i Primorska tema (uz južne obale Male Azije).

Formiranje tematskih oblasti i sjedinjenje sveukupne vojne i civilne vlasti u rukama stratega bilo je tek vanjski okvir dubljih, unutrašnjih promjena što ih je donijelo tematsko uređenje. Riječ "thema" prvobitno označuje vojni odred, pa je naseljavanje vojnika u određene oblasti bilo najvažniji sadržaj tematskog uređenja. Budući da bizantska državna vlast nije imala novčanih sredstava da plaća jaku najamničku vojsku, stvorene su vojne oblasti u kojima se na parcelama državne zemlje naseljavaju vojnici. Takva vojnička (stratiotska) imanja dava-

na su vojnicima (stratiotima) na trajno uživanje, uz uvjet da služe kao profesionalni vojnici, slično onako kao što je Rimsko Carstvo u ranijim stoljećima naseljavalo vojnike na državnim parcelama uz rimski limes (tzv. limitanei).

Stvaranje staleža vojnika-seljaka imalo je presudno značenje za oporavak bizantske obrambene moći, a također i za preobrazbu posjedovnih odnosa u Bizantu. Umjesto stranih plaćenika, sad se vojska u sve većem postotku sastojala od domaćeg stanovništva, privredno i društveno osiguranog posjedovanjem svojega seljačkog imanja. Stratiotima su isprva postajali pretežno pripadnici ratobornih maloazijskih, armenskih ili kavkaskih plemena. Naseljavanjem na državnu zemlju u temama, oni su jačali udjel malog zemljišnog posjeda slobodnih ljudi na račun velikih imanja koja su pripadala Crkvi, svjetovnim veleposjednicima i državi a koja su obrađivali servi ili zavisni koloni.

Reorganizacija vojske na tematskoj osnovi omogućila je bizantskoj državi da već i za Heraklijeve vladavine nadvlada teške opasnosti u koje je zapala u dvadesetim godinama VII. stoljeća.

U najtežim trenucima 619., kad se činilo da je Carigrad osamljen otok u moru neprijatelja, Heraklije je već pomišljao da državno središte prenese u Kartagu. Ali na nagovor patrijarha Sergija, koji mu je stavio na raspolaganje golema bogatstva Carigradske crkve, car je napustio plan o uzmaku i počeo sustavno pripremati oružane snage za protuofenzivu. U proljeće 622., poslije velikih vjerskih svečanosti koje su akcijama imale dati izrazito vjerski karakter rata protiv pogana, car je s jakom, pretežno konjaničkom vojskom prešao u Malu Aziju. Ujesen 622. Perzijanci su već bili primorani evakuirati cijelu Malu Aziju.

Nastavak operacije spriječila je opasnost da Avari ponovno provale preko Dunava. Zbog toga ih je Heraklije morao umiriti novim darovima. Ali ni sljedećim godinama Bizantinci nisu postigli većih uspjeha, a Heraklijeva se vojska u jesen 625. povukla na zimovanje u maloazijsko Pricrnomorje. Pripremivši dotle u potaji protuofenzivu, perzijski kralj Hozroje II. iskoristio je udaljenost bizantskih odreda, pa je s velikim snagama kroz Kapadokiju prodro duboko u Malu Aziju. Istodobno s time, po prethodnom dogovoru s Perzijancima, Avari su prešli preko Dunava i s velikim masama Slavena krenuli prema Carigradu. Ljeti 626. obje su vojske stigle nadomak gradu. Avari i Slaveni imali su zadaću da ga osvoje. Ali ugroženi grad, fanatiziran vjerskim manifestacijama, uspješno je odbijao napade. U presudnoj bici 10. kolovoza bizantske su lađe u Zlatnome rogu uništile mnoštvo malih slavenskih monoksila (lađa izdubenih u jednome deblu), i tako onemogućile napad s mora i uklonile opasnost od prebacivanja perzijske vojske na europsku obalu. Propao je i istodobni juriš avarsko-slavenske vojske na obrambene bedeme. Time je ishod opsade bio odlučen. Avarski kagan se morao povući, a zbog toga ni samostalni perzijski napad više nije bio moguć.

Taj potpuni slom opsade Carigrada dočekala je za ofenzivu pripravna i neokrnjena glavnina bizantske vojske u Maloj Aziji. Goneći svoje protivnike, Bizantinci su u Asiriji, kod Ninive, 12. XII. 628. hametice porazili Hozrojevu vojsku. Uskoro zatim zauzeti su Ktesifon i prijestolnicu Dastagerd.

Pretrpljeni porazi doveli su do pobune protiv Hozroja II. On je ubijen, a kraljem je postao njegov sin Kavad Široje. Novi vladar smjesta je sklopio mir. Njime je Bizant ponovno stekao sve svoje izgubljene pokrajine, od Armenije do Egipta, a unutrašnje rasulo u Perziji jamčilo je za sigurnost istočnih granica Carstva.

Sasvim drukčiji bio je položaj u Europi. Zbog zauzetosti u borbi s Perzijancima, Herakliju nije preostajalo dovoljno snaga da brani zapadne posjede Carstva. Do dvadesetih godina VII. st. i posljednji ostaci bizantskog teritorija na Pirenejskom poluotoku pali su u ruke Vizigota. U Africi se održao još samo uski pojas zemlje oko Kartage, a u Italiji su Langobardi zauzeli svu sjevernu i srednju Italiju, osim raskidanih oblasti pod vlašću ravenskoga egzarha (Ravenna s okolicom i Pentapola), Ligurijske obale, Rimskog dukata, oblasti Perugije i, na krajnjem jugu, Apulije i Kalabrije sa Sicilijom. Ali najteži je bio položaj na Balkanu.

U nizu provala slavenska su plemena do velike opsade Carigrada (626) zauzela cijelu Trakiju, Meziju i Makedoniju, a kao otok u slavenskome moru održao se samo utvrđeni Solun. Na tome prostranom području Slaveni su se naselili u kompaktnim plemenskim cjelinama i formirali svoje plemenske političke zajednice koje bizantski autori nazivaju Sklavinijama. Posebno je veliku snagu stekao skup plemena što su zaposjela zemlje između Dunava i gorja Balkan, poznat pod nazivom Savez sedam slavenskih plemena. Slavenskih naselja bilo je i u Tesaliji, središnjoj Grčkoj i Ahaji. Još i u X. stoljeću postojali su slavenski plemenski fragmenti na Peloponesu, a bilo ih je i na otocima Eubeji, Tassosu, Kreti te na obalama Male Azije.

AVARI, DOSELJENJE HRVATA I SRBA, SAMOVA DRŽAVA

Slaveni su još od VI. st., s Avarima ili sami, provaljivali i u Dalmaciju. Ali najsnažniji val slavenskog doseljavanja preplavio je nekadašnju rimsku Dalmaciju 614/15, u vrijeme kad Perzijanci, osvajajući istočne bizantske pokrajine, zauzimaju čak i Palestinu (pad Jeruzalema 614) i dopiru sve do Bospora (615). Nadiranje se nastavilo i idućih godina, sve dok nije Heraklije 619. sklopio s Avarima mir. U tom su razdoblju osvajači doprli sve do Jadrana, pa su oko 614. razoreni mnogi romanski gradovi, kao Skardona, Salona, Delminij, Narona i Epidaur, ali neki su se i sačuvali, najvećma zbog jakih utvrda [Jader [(Zadar), Tragurion (Trogir), Dekateron (Kotor), Butua (Budva), Skodra (Skadar) i Lissus (Lješ)].

Mirom s Avarima god 619. prestale su borbe s Avarima, ali su slavenski doseljenici ostali u zemljama koje su zauzeli. A kad je 622. započeo rat Bizanta s Perzijom, zaprijetila je iznova opasnost od Avara. Heraklije je doduše darovima uspio zaustaviti ili predusresti njihovo stupanje u akciju, ali je ovaj put, čini se, primijenio strateško-političku mjeru kojom se Bizant često služio protiv svojega neprijatelja. Nalazio bi naime neku jaku silu koja će njegova neprijatelja napasti s leđa i oslabiti njegovu napadačku moć. Na taj se način, prema izvješću cara Konstantina Porfirogeneta (u njegovu djelu O upravljanju carstvom, iz sredine X. st.), najvjerojatnije u dvadesetim godinama VII. st., u doba najveće ugroženosti Carstva, na Heraklijev poticaj pokrenuo još jedan val južnoslavenske seobe: u to su vrijeme Hrvati iz zakarpatske Velike ili Bijele Hrvatske kroz Moravsku i zapadnu Panoniju prodrli u Dalmaciju. Tu su zajedno sa starijim slavenskim stanovništvom digli ustanak protiv Avara, zbacili njihovu vrhovnu vlast i stvorili novi slavenski plemenski savez pod vodstvom Hrvata. Istodobno s Hrvatima ili nešto poslije njih pokrenuli su se i Srbi sa svojih boravišta u Zakarpaću, možda u Lužici, i svojom posebnom putanjom doprli na područje oko Lima, gornje Drine (s područjem Pive i Tare), Ibra i Zapadne Morave i time stekli svoje središnje etničko i povijesno boravište na Balkanu.

Okolnosti koje su omogućile prolazak Hrvata kroz Moravsku i Zapadnu Panoniju u Dalmaciju izazvale su još jednu važnu posljedicu za avarsku vlast u zapadnim rubnim područjima njihove supremacije. Ustanak protiv Avara podigla su i slavenska plemena u Moravskoj, Češkoj i Zapadnoj Panoniji, pa su zbacila njihovu vrhovnu vlast i stvorila, novi snažan plemenski savez kojem je na čelu stajao Samo. O njemu navodi tzv. Fredegarova kronika da je bio franački trgovac, a tzv. Salcburški anonim smatra ga Slavenom. Samov plemenski savez obuhvatio je odmah pri svojem formiranju češka, moravska i panonska slavenska plemena. Nakon avarskog neuspjeha pod Carigradom 626. tome se savezu pridružila i Karantanska slavenska kneževina koja se početkom dvadesetih godina formirala u jugoistočnim Alpama, pa se sada pod svojim knezom Valukom sjedinila sa Samovom državom. Time je ta država proširila svoj opseg od Češke do sjeverne Istre.

Tako ojačala Samova država izazvala je neprijateljstvo Franačkog kraljevstva. Još oko 628. Karantanci su s uspjehom odbili napade Bavaraca na gornjoj Dravi, ali je glavni udarac uslijedio tek 631. Kralj Dagobert poslao je snažnu vojsku koja je u tri kolone napala Samov

teritorij, ali je cio pothvat porazom Franaka kod Vogatisburga (u Češkoj) propao. Štoviše, Samo je protunapadom nekoliko puta opustošio Thüringiju i u svoju državu uključio teritorij Lužičkih Srba pod njihovim knezom Dezvanom.

Samova slavenska država održala se u tom opsegu do smrti njezina osnivača (658), a onda se raspala na svoje sastavne dijelove.

Poslije osamostaljenja zapadnih slavenskih zemalja pod Samom i ustanka dalmatinskih Slavena pod vodstvom Hrvata protiv avarske vlasti, Avare je u vezi s njihovim porazom pod Carigradom zadesio još jedan udarac. Oko god. 630., poslije smrti kagana Bajana, izbila je unutrašnja borba za prvenstvo u avarskom plemenskom savezu. Čini se da je bugarski tümen želio preuzeti vodstvo, ali je u borbama bio poražen, pa je morao izbjeći u Bavarsku, gdje je uskoro bio potpuno uništen.

Svi ti događaji izvanredno su oslabili moć avarskog kaganata, pa se njegova vlast skučila samo na suženo područje Panonske nizine. Time je, osim poražene Perzije, i bizantski najopasniji neprijatelj na Zapadu bio onemogućen.

UNUTRAŠNJI I VJERSKI ODNOSI U CARSTVU

Uoči perzijskih ratova i u vrijeme samih borbi tematska se organizacija Male Azije afirmirala i ojačala. Na temelju toga će ona tijekom VII. i VIII. st. postati modelom političkog i vojnog uređenja u cijeloj državi. Ali usporedo s preobrazbom provincijalne uprave u Heraklijevo je doba započela i reorganizacija središnjega državnog aparata. Umjesto pretorijanske prefekture, koja je obuhvaćala sve nadležnosti najviše državne uprave, iz njezina se sastava izdvajaju posebne kancelarije, logotezije, koje postaju samostalni organi, najprije za financijske poslove, a zatim i za druge oblasti. Time je preinačavanje, otpočeto tematskom organizacijom provincija, obuhvatilo i najvišu državnu upravu.

S propašću Justinijanove obnove jedinstvenoga carstva na nekadašnjem teritoriju oko cijeloga Sredozemnog mora, Bizantsko je Carstvo bilo primorano da se osloni samo na snagu svojih istočnih posjeda. S tim u vezi ono je naglo napuštalo rimske i latinske tradicije, pa se pretvaralo u izrazito orijentalnu, grčku monarhiju.

Orijentalni utjecaji mogu se u Rimskome Carstvu konstatirati još veoma rano. Oni su postali naročito snažni od osnutka Carigrada i premještanja državnog središta iz Italije na obale Bospora. Ali sve dok je postojalo Zapadnorimsko Carstvo i dok su se vodile neposredne akcije za obnovu jedinstva, latinske su tradicije planski čuvane kao temelj toga jedinstva. S gubitkom najvećeg dijela europskih pokrajina (kojem će uskoro slijediti i gubitak Sirije, Palestine i Egipta) bizantski su se posjedi ograničili na Malu Aziju i pojedine dijelove Grčke koji su još ostali nezauzeti slavenskim nadiranjem. To je životu države davalo izrazito grčko-maloazijsko obilježje. Latinski jezik postaje nepotreban i počinje se zaboravljati. Već od početka VII. st. zakoni se objavljuju isključivo na grčkom jeziku. Još od kraja VI. st. grčki jezik prevladava u državnoj upravi, a od uvođenja tematskog uređenja kad su u vojsci pretežno služili stratioti iz maloazijskih pokrajina, grčki postaje komandnim jezikom bizantske vojske. U titulaturi upravnih službi i stupnjeva na društvenoj ljestvici iščezavaju latinski nazivi i na njihovo mjesto stupaju grčki, kao eparh, logotet, strateg i dr. Čak i službeni naslov samoga cara, koji je još u Justinijanovo doba obuhvaćao tradicionalne rimske naslove i imena (imperator, August itd.), sada iščezava. Umjesto njega Heraklije usvaja naslov bazileus Romeja. Odsad je taj naziv ostao specifična titula za bizantskoga vladara i nije, s takvom najvišom zamišlju o izdignutosti vladarskog dostojanstva, bio primjenjivan ni za kojega drugog državnog poglavara u tadašnjem svijetu.

Usporedo s općom helenizacijom i orijentalizacijom Bizantskoga Carstva napreduje i teokratizacija vlasti i još dublje prožimanje sveukupnoga života vjerskim elementima.

Ličnost careva postaje posvećena Božjom milošću, a svrha vladanja poistovjećuje se s

borbom za pobjedu nad neprijateljima Krista. Konačnom osudom poganstva što ju je izvršio Justinijan zatvaranjem atenskog neoplatoničkog sveučilišta (529) kršćanstvo je proglašeno ne samo jedinom priznatom i dopuštenom vjerom, nego i jedinim nazorom na svijet koji je obvezno morao prihvaćati svaki državljanin Bizanta. S tim u vezi Crkva i kršćanstvo postaju najbližim pomagačem vlasti i opravdanjem njezinih postupaka.

U takvim je okolnostima za državu bilo bitno da vjera u sebi ne sadrži nikakvih spornih dogmatskih problema koji bi djelovali kao uzrok sporova i sukobljavanja.

Perzijska okupacija zapadne Mezopotamije, Sirije, Palestine i Egipta oslobodila je tamošnje monofizite neizdrživog pritiska pravovjerne carigradske crkve. A kad je Bizant te pokrajine ponovno stekao, prevladalo je opće uvjerenje da je nužno dati neke koncesije monofizitima koje bi premostile neslaganja. Zbog toga su u Carigradu i vlast i crkva postale sklone izmirenju.

Carigradski patrijarh Sergije već je 616. počeo iznositi mišljenje da iznad dviju zasebnih naravi u Kristovoj osobi postoji jedna i jedinstvena energija. Takvo rješenje činilo se Herakliju pogodnom osnovom za pregovore s monofizitskim biskupima. Monoenergetizam odlučno je zagovarao i novi aleksandrijski patrijarh Kir, pa je 3. VI. 633. sklopljen sporazum kojim je u sedam članaka proglašeno učenje o jednoj energiji i dvije Kristove naravi.

Ali ta je formula bila samo dogovorni zaključak između državne vlasti i najvišeg svećenstva. Shvaćanja koja su već bila duboko ukorijenjena u svijesti širokih slojeva stanovništva nisu se mogla prilagoditi kompromisima stvorenima iz političkih razloga. Zbog toga su izbila snažna ogorčenja i kod katolika i kod monofizita. I papa Honorije nije bio zadovoljan monoenergetskom formulom, premda je načelno odobravao nastojanje da dođe do izmirenja među crkvama. Zbog toga je sugerirao zamisao o dvije naravi, ali o jednoj volji koja određuje Kristovo djelovanje. Pod papinim utjecajem patrijarh Sergije je zaista odbacio monoenergetizam i prihvatio objašnjenje o jednoj volji koja podjednako vlada i božanskom i ljudskom naravi u Kristu (monoteletizam). Na toj osnovi Heraklije je 638. objavio edikt pod nazivom Ektezis koji je ozakonio monoteletsku formulu kao obveznu.

Ali ni katolici ni monofiziti nisu željeli prihvatiti ni taj kompromis. U međuvremenu je umro i papa Honorije, a njegovi su nasljednici odreda odbijali monoteletsku formulu. Time je u odnosima između Bizanta i papinstva izbila nova teška kriza koja je potrajala gotovo četrdeset godina. A za istočne pokrajine, Siriju, Palestinu i Egipat problem ujedinjenja s Carigradom ili Rimom postao je međutim bespredmetan zbog arapske invazije koja ih je zauvijek odsjekla od bizantske državne cjeline.

7. LANGOBARDI U ITALIJI

Dolazak Langobarda u Italiju (568) nije bio samo vojni pohod, nego seoba s porodicama i svom pokretnom imovinom. S njima su se kretali i otkinuti dijelovi nekolicine drugih germanskih naroda, Sarmata, Slavena i Bugara.

Langobardi su poslije osvojenja Akvileje najprije zauzeli niz pograničnih utvrda prema Alpama i time se osigurali od eventualnih opasnosti sa sjevera. U tim su tvrđavama postavili svoje posade (arimane) i naselili ih na državnim imanjima u okolici utvrđenjâ, uz uvjet da za dobivene posjede plaćaju državi dažbinu. Tek nakon toga, oni su tijekom 569. osvojili Padsku nizinu sve do Apenina. Bizantu je na sjeveru ostala obala Ligurije sa Đenovom i Savojom u pozadini, zatim mali dio pokrajine Venecija i jadranska obala podno sjevernih Apenina, s Ravennom i Pentapolom (Petogrđe, od Riminija do Ankone). Tek poslije trogodišnje opsade osvojena je Pavija, pa je postala prijestolnicom njihova kralja Alboina.

Langobardi su bili veoma okrutni osvajači. Svoju su žestinu naročito usmjerili protiv

veleposjednika i Crkve jer su to bila glavna uporišta bizantske vlasti. Čini se da je Alboin pokušavao ublažiti neprijateljstvo prema Rimljanima, ali se langobardska vojnička aristokracija pobunila protiv toga i Alboin je bio ubijen (572). U dvije sljedeće godine bila su ubijena i dva sljedeća langobardska kralja, a velikaši više i nisu, punih deset godina, birali kralja, nego su zaposjednute zemlje podijelili na tridesetak vojvodstava u kojima su vojvode na svojem području vršile svu vlast.

Za tih deset godina izvršeno je konačno naseljavanje Langobarda u sjevernoj Italiji. Njihovi vojskovođe i drugi viši zapovjednici preuzeli su sva državna imanja i sve crkvene zemljoposjede, a i ona privatna velika imanja koja su bila bez gospodara ili s kojih su osvajači dotadašnje vlasnike naprosto protjerali. Ostali Langobardi, okupljeni u svoje rodovske zajednice (fare), smjestili su se na srednje i manje posjede Rimljana, pošto su i njih ili odagnali ili podvrgnuli u zavisan položaj.

Usporedo s time nastavilo se prodiranje u unutrašnjost Poluotoka. Pokušaj Bizantinaca da se tome odupru bio je slomljen. Preko Toskane vršili su pritisak prema Rimu, a dvojica njihovih vojskovođa prodrli su prema jugu i u središtu Poluotoka formirali vojvodstvo Spoleto, te južnije od njega vojvodstvo Benevent. Bizantincima je ostao Napuljski zaljev, okolica Gaëte, Apulija i Kalabrija, a u srednjoj Italiji samo južna Toskana i rimska oblast. To područje povezivala je s Pentapolom i Ravenskom oblasti samo uska traka preko Apenina. Tu je najsnažnija bizantska utvrda bio grad Perugia (Peruđa).

Uskoro poslije formiranja svojih teritorija, Langobardi su preko Alpa počeli napadati franačko područje, ali su ih Franci uspješno suzbijali. Tim sukobima započinje trajno neprijateljstvo između Langobarda i Franaka koje je poslije 200 godina okončano uništenjem samostalne langobardske države.

Opasnost od Franaka, poticana sporazumima s bizantskom upravom u Italiji, uvjerila je langobardske vojvode da im je ipak potrebna zajednička kraljevska vlast, pa su 584. za kralja izabrali Autarija. On je Bizantincima preoteo još nekoliko preostalih utvrda u Alpama, osvojio obalno područje u pokrajini Veneciji i uspješno odbio dva opasna franačka napada na sjevernu Italiju. Autarijev nasljednik Agilulf uspio je sklopiti privremeni mir s Francima, pa je zatim suzio obruč oko Ravenne i smanjio bizantsko područje oko Rima.

Langobardi su u Italiju došli kao arijanci, pa je i to, uz njihovu pohlepu za crkvenim zemljoposjedima, razlog njihova neprijateljstva prema Crkvi i prema papinstvu. Savez Crkve s Bizantom protiv zajedničkog neprijatelja bio bi, stoga, prirodan. Ali svemoć careve ličnosti i njegovo podvrgavanje čak i dogmatske problematike političkim interesima države ispunjalo je rimske biskupe težnjom da budu i vjerski i politički nezavisni od Carigrada.

Zakonska osnova za takvu samostalnost bile su odredbe Justinijanove Pragmatičke sankcije kojom je pravo biranja mjesnih i provincijskih funkcionara bilo prepušteno biskupima i velikim zemljoposjednicima, a njihova je službena djelatnost podvrgnuta kontroli biskupa. Tako je rimski biskup imao zakonito pravo da sebe smatra nadređenim svim službenicima grada Rima i o njemu ovisnoga teritorija. Zamisao o pretvaranju te samostalnosti u političku teritorijalnu vlast ostvarivala se postupno, sve do sredine VIII. st. kad je formirana tzv. Papinska država.

U najkritičnije doba langobardske ofenzive protiv ostataka bizantskih posjeda u Italiji na položaj rimskoga biskupa (pape) došao je Grgur I. (590–604). Zatekao je Crkvu u znatnim materijalnim teškoćama jer su joj Langobardi oduzeli sve zemljoposjede u pokrajinama koje su zaposjeli. Da bi te gubitke nadoknadio, Grgur I. je proveo čvrstu organizaciju onih imanja koja su Crkvi preostala u pokrajinama pod bizantskom vlašću. Za društveno-ekonomske odnose koji su se izgrađivali u tadašnjoj Italiji taj je organizacijski sustav služio kao model po kojem su se oblikovali proizvodni odnosi i na drugim velikim zemljoposjedima. Velika područja u crkvenom posjedu bila su razasuta po mnogim pokrajinama koje su ostale izvan domašaja langobardske vlasti. Na čelo svakoga takvog područja (patrimonija) papa je postavljao jednoga đakona kao upravljača (rektora), a on je onda u ime Crkve tu zemlju u obliku

NASELJAVANJE LANGOBARDA U ITALIJI

Langobardska željezna kruna. Rad s kraja VI. st.

nekoliko zasebnih imanja (fundusa) davao u zakup. Dio takvog fundusa ili domene uzimao je pod obradbu sam zakupac, a ostatak je u česticama dodjeljivan kolonima koji su zakupcu davali dio od uroda u naravi ili u novcu, a on je plaćao ugovorenu zakupninu rektoru. Prihodi od svih patrimonija, stjecali su se u Rimu.

Osiguravši tako gospodarsku osnovicu crkvene djelatnosti, Grgur se pobrinuo i za strukturalno jačanje same Crkve. Sistematski je obnavljao biskupije i odlučno utjecao na izbor biskupa. Strogim mjerama trudio se da oni ispravno vrše svoju vjersku funkciju, a i dužnost nadzornika nad svjetovnim vlastima u gradovima i provincijama. Pomagao je osnivanje benediktinskih samostana po uzoru na samostan na Montecassinu, što ga je još 529. osnovao Benedikt iz Nursije i dao mu strog pravilnik redovničkog života (Regula monachorum).

U doba Grgurova pontifikata Bizant nije bio u mogućnosti da u dovoljnoj mjeri pruža pomoć ni svojim političkim podanicima u Italiji, a ni papinstvu, pa je papa nadzirao ne samo civilne službenike bizantske vlasti u Rimu i njegovu okrugu (Partes romanae), nego je upravljao i obrambenim pothvatima, brinuo se o popravku gradskih zidina, o opskrbi stanovništva hranom, a imenovao je i niže vojne zapovjednike.

Takvo faktično vršenje svjetovne vlasti bilo je zapravo jedina mogućnost da se Rim sa svojim gravitacijskim područjem održi pred nadiranjem Langobarda, jer su i u Ravenskom egzarhatu prilike bile kaotične. Bilo je pokušaja da se egzarh proglasi nezavisnim vladarem u Italiji, pa je vojska takve pobune morala gušiti. Situaciju su pogoršavale i vjerske borbe oko kristoloških formula u Bizantu. Premda su pape željeli zajedničko prihvaćanje općepriznatih vjerskih učenja, oni nisu mogli odobriti monoteletizam što ga je ediktom Ektesis 638. bio proglasio car Heraklije. U Bizantu su međutim smatrali da treba svaku debatu o tim pitanjima

naprosto zabraniti, pa je Heraklijev nasljednik Konstans II. (641–668) vjerskim manifestom, koji je poznat pod nazivom Typos, god. 648. zabranio svaku daljnju raspravu o problemu božanske i ljudske naravi u Kristu. A kad se papa Martin I. tome diktatu suprotstavio, ravenski je egzarh papu po carevu naređenju uhapsio i otpremio u Carigrad gdje je osuđen na progonstvo, pa je i umro kao zatočenik u Hersonu (657). Nakon toga dva iduća pape nisu doduše prihvatila monoteletizam, ali nisu ni kršili propise Typosa.

Dotle se vlast Langobarda u Italiji osvojenjem Ligurije sa Genovom konsolidirala. Početkom druge polovice VII. st. oni su napustili arijanstvo i prihvatili katolicizam i samim time postali manje opasni za interese papinstva, utoliko više što je 622. kraljem postao Grimoald, dotadašnji vojvoda Beneventa. On je uspio nametnuti kraljevski autoritet svim vojvodstvima pa je tako i na vjerskom i na političkom planu osigurao provođenje jedinstvene politike.

Ovako ojačala langobardska država postala je veoma opasna za nastojanje Carstva da se održi u Italiji. Zbog toga je Konstans II. 663. pokušao energičnim vojnim pothvatom okončati postojanje langobardske države, ali je poražen, pa su Langobardi u Kalabriji skučili bizantski posjed na krajnji jug toga italskog potpoluotoka oko Otranta.

Nakon Konstansove smrti (668) pape su obnovili borbu protiv monoteletizma. Ali sada ni Carstvo više nije bilo zainteresirano da ga brani. Između 636. i 666., za samih trideset godina, Arapi su Bizantu preoteli niz istočnih pokrajina: Siriju, Palestinu, Egipat i Armeniju, koje su bile najuporniji branitelji monofizitizma. Zbog toga monoteletska kompromisna formula više nije bila potrebna i Carstvo ju je, u interesu izmirenja s papinstvom, odbacilo. Na VI. ekumenskom koncilu u Carigradu (680/81) monoteletizam je konačno osuđen i njegova formula poništena.

U isto vrijeme Carstvo je uvidjevši uzaludnost svojih pretenzija da zavlada cijelom Italijom, sklopilo mir s Langobardima i priznalo faktično stanje na Poluotoku (680).

Takvi neuspjesi bizantske politike na Zapadu znatno su ojačali položaj papinstva. Ono je sada živjelo u dobrim odnosima s Langobardima, a odrvalo se nasilnom pokušavanju careva da mu nametnu vjerski diktat proistekao iz bizantskih političkih potreba.

8. VIZIGOTSKA HISPANIJA

POLITIČKI RAZVITAK

Poslije bitke kod Vouilléa Vizigoti su izgubili cijelu Galiju osim Septimanije, a kraljem im je proglašen malodobni sin Alariha II. Amalarih, po majci unuk ostrogotskog kralja Teodoriha I. Ostrogotska intervencija spasila je Vizigote od izgona i iz toga krajnjeg ostatka njihovih posjeda na sjeveru od Pireneja. Ali za tu pomoć vizigotska je država morala priznavati zavisnost od Ostrogotskog kraljevstva u Italiji sve do Teodorihove smrti (526). Poslije toga datuma Amalarih se osamostaljuje, ali ostaje sam pred franačkom opasnošću. No Vizigoti su ipak uspjeli sačuvati Septimaniju nizom obrambenih bitaka protiv osvajača sa sjevera.

Sve do sredine VI. st. njihova je vojna pozornost bila usredotočena samo na tu oblast u Galiji. Ali sa smirenjem franačkoga pritiska, Vizigoti počinju shvaćati gospodarsku i političku važnost južnijih pokrajina na Pirenejskom poluotoku, gdje su hispano-rimski veleposjednici upravljali svojim imanjima gotovo kao da i nije bilo vizigotskog osvojenja. Da bi afirmirali svoju vlast i ondje, uputili su jaku vojsku na jug, u Betiku, ali su kod Kordove bili poraženi. Neuspjeh je izazvao nezadovoljstva u redovima njihove vojne aristokracije i tadašnji kralj Agila je zbačen. U suparničkoj borbi oko kraljevske časti, jedan je od pretendenata, Atanagild, koji je bio sklon katolicizmu, zatražio pomoć od Istočnorimskog Carstva. Dobivši od Justinijana I. manji odred vojnika, svladao je svoje protivnike i postao kraljem, ali je morao ustupiti

Carstvu cio jugoistok Poluotoka i još usto priznati vrhovnu vlast bizantskoga cara. Nakon toga gubitka, Atanagild je središte svoje vlasti prenio iz Barcelone u Toledo (Toledsko kraljevstvo Vizigota).

Ovisnost vizigotske države o Carigradu i brojnost bogate i moćne hispano-rimske aristokracije u toj državi omogućile su snažan utjecaj rimskobizantske civilizacije i uporno održavanje antičke baštine na Poluotoku.

U takvim okolnostima politika vizigotske vlasti neizbježivo je morala težiti usvajanju tih tekovina, ali i održanju svoje supremacije. No to nije bilo moguće bez daljnjih vojnih i političkih uspjeha.

Na sjeverozapadu Poluotoka još je uvijek postojalo svevsko kraljevstvo; u Kantabrijskim brdima Vaskonci ili Baski bili su nezavisni, a u Betiki i Kartageni vladali su Bizantinci. U posljednjoj četvrti V. stoljeća vodile su se pretežno uspješne borbe sa sva tri protivnika, pa su Vizigoti uspjeli proširiti prostor koji im je dotad pripadao.

Ali unutrašnji sporovi na vrhu društveno-političke ljestvice ometali su konsolidaciju. Katolička crkva je nastojala da za svoju vjeru a protiv arijanstva pridobije čak i članove kraljevske obitelji. Kralj Liuvigild (573–586) nastojao je opreku između katolika i arijanaca premostiti kompromisom, pa je 580. sazvao zajednički koncil biskupa i jedne i druge sljedbe u Toledo. A kad je većina biskupa odbacila svaki sporazum, započeli su progoni katolika.

Uz katolicizam pristao je međutim i kraljev stariji sin Hermenegild, oženjen franačkom princezom. Izbila je pobuna u kojoj je Hermenegilda potpomagala hispano-rimska katolička aristokracija, a saveznici su mu bili Svevi, Baski i Bizantinci. U građanskom ratu koji je planuo Liuvigild je pobijedio, zarobio i dao smaknuti svoga sina Hermenegilda. Zatim je, godine 485., uništio kraljevstvo Sveva, okupirao zemlju Baska i suzbio napad Franaka koji su pokušali osvetiti pogibiju Hermenegilda i njegove žene (franačke princese Ingonde).

Ali Liuvigildov mlađi sin i nasljednik na prijestolju, Rekared (586–601) uvidio je pogubnost vjerske borbe. Obustavio je progone katolika i 589. dao sazvati sabor svih crkvenih visokih dostojanstvenika u Toledu (II. toledski sabor) na kojem je pokrenuo debatu o prednostima jedne i druge vjere i najzad se izjasnio u prilog katolicizmu. Njegovo opredjeljenje slijedio je velik dio vizigotske aristokracije i arijanskog svećenstva. No arijanska opozicija ostala je snažna, pa su neki vizigotski magnati dizali i ustanke, iako bez uspjeha.

Rekaredova vjerska politika osigurala je Vizigotskom kraljevstvu dobre odnose s Bizantom i papinstvom, a prigušenje arijanske opozicije pribavilo je zemlji unutrašnje smirenje. U novonastaloj situaciji Rekared je reformirao dotadašnje vizigotsko zakonodavstvo u smislu smanjivanja pravne nejednakosti Rimljana i Gota i jačanja Katoličke crkve. Rezultati njegovih mjera nesumnjivo su značili afirmaciju kraljevske vlasti.

No već u drugoj godini vladavine Rekaredova sina gotska se arijanska aristokracija osvetila. Mladi kralj Liuva II. zbačen je i ubijen, a na prijestolje je uzdignut predstavnik pobunjenika. On je odmah restaurirao arijanstvo. No to je izazvalo nove pobune i smjenu još dvojice vladara.

Novo je sređenje uslijedilo za vrijeme kralja Sizebuta (612–620). On se vratio katolicizmu. Ojačan time, iskoristio je teškoće s kojima se borila bizantska država pa je preoteo jugoistočni dio bizantskih posjeda u Hispaniji.

Zbog njegova katoličkog uvjerenja i naklonosti prema Crkvi, suvremeni pisci slave Sizebuta kao uviđavnog i blagog vladara. Ali upravo je on započeo prve krvave progone Židova u zapadnoeuropskim zemljama. Pod prijetnjom konfiskacija, progonstva i tjelesnih kazni primorao je više od 90 000 Židova da se pokrste. Mnogi drugi nemilosrdno su kažnjavani ili prisiljavani da se isele.

Kao i ranije Rekared, Sizebut je pokušao ostvariti nasljednost kraljevske vlasti. Ali njegova sina zbacio je s prijestolja vojvoda Svintila (620–631). On je preoteo i zapadni preostatak bizantskih posjeda u Španjolskoj i ponovno upokorio Baske. Tako je Svintila bio prvi vizigot-

Codex Vigilanus: minijatura s likovima kraljeva Hindasvinta i Rekcesvinta. Druga pol. VII. st.

ski kralj koji je, dvjesta godina poslije prvoga dolaska Vizigota u Španjolsku, zavladao cijelim Pirenejskim poluotokom.

Premda je Svintila postigao tako velike rezultate, njegova je politika jačanja kraljevske vlasti izazvala žestoko protivljenje aristokracije, pa je Svintila 631. zbačen, a IV. sabor svjetovnih i crkvenih velikaša u Toledu proglasio je 633. vizigotsko kraljevstvo izbornim. Time je bila ozakonjena pobjeda aristokracije u njezinom višedesetljetnom odupiranju kraljevskoj vlasti koja je nastojala centralizirati političku moć u svojim rukama. Odsad su kraljeve imali pravo birati velikaši i biskupi na svojim saborima, pa je kraljevska vlast trebala postati ovisnom o volji velikaša.

U takvim okolnostima u deset narednih godina izredala su se na prijestolju tri vladara, sva trojica štićenici svećenstva. Ali 642. svjetovna je aristokracija nametnula svojega kandidata, Hindesvinta (642–653). Suprotno očekivanjima, on se pokazao pobornikom neosporne kraljevske sile, pa je smjesta poduzeo okrutne mjere u slamanju svih protivnika nasljednoga kraljevskog prava i nepobitne supremacije kralja nad velikašima. Pri tome je dao pobiti više od 500 najuglednijih magnata. Njihovu je imovinu konfiscirao, a članove njihovih obitelji pretvorio je u robove kraljevskog fiska. VII. toledski sabor potvrdio je njegove mjere i ozakonio najteže kazne za bunu protiv kraljevske vlasti.

Ali već je vladavina Hindesvintova sina Rekcesvinta (653–672) donijela preokret i nove pobjede aristokracije: na VIII. koncilu u Toledu on je dobio oprost od zakletve što ju je položio svojem ocu da neće oprostiti nijednom pobunjeniku protiv kraljevske vlasti. Ujedno je obnovio zakonski propis po kojem kraljeve biraju isključivo crkveni i svjetovni velikaši.

Najvažnije djelo Rekcesvintove vladavine bilo je potpuno izjednačenje Vizigota i Rimlja-

VIZIGOTSKA HISPANIJA

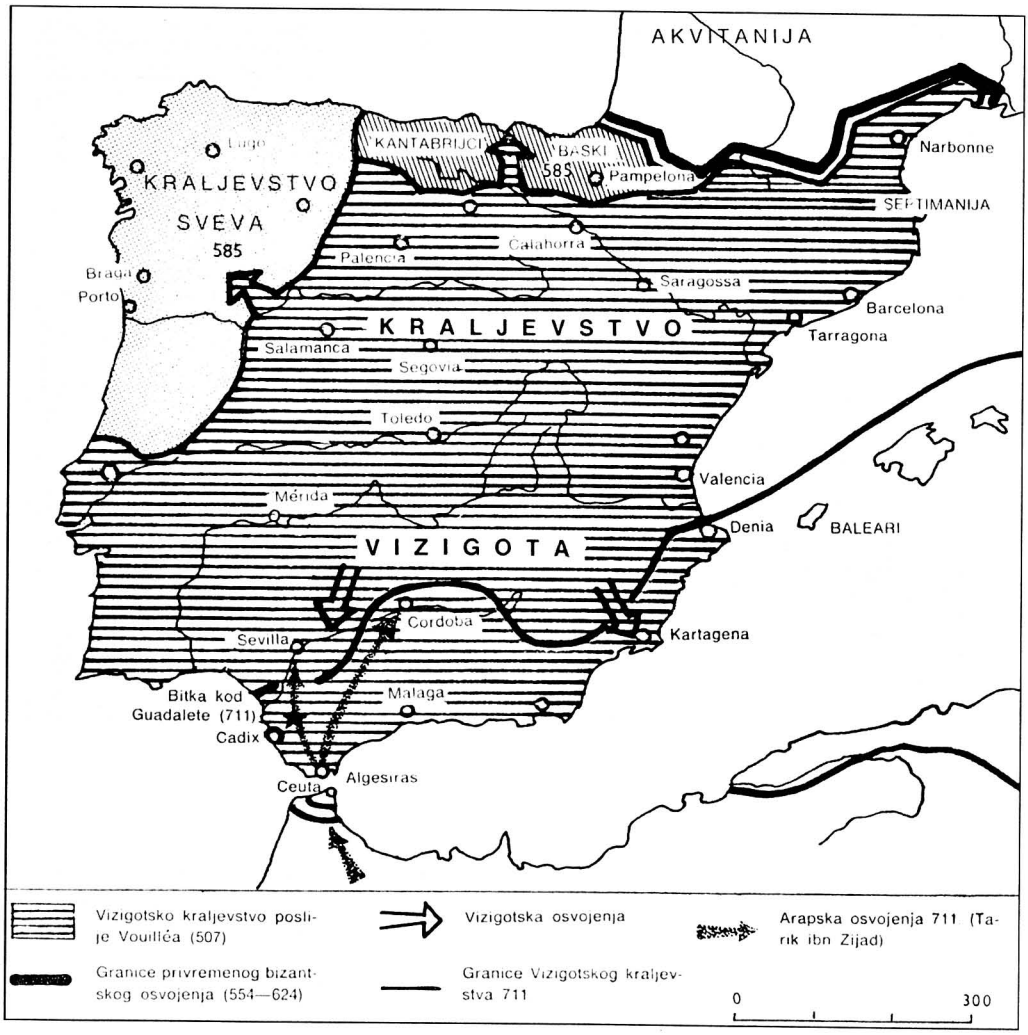

na pred zakonom. Godine 654. ukinuto je, naime, načelo po kojem za Rimljane važe rimski a za Gote gotski zakoni. Za sve podanike bez obzira na njihovu etničku pripadnost, donesen je jedinstveni zakonski zbornik pod naslovom *Liber judiciorum.* Po svojem sadržaju, on se oslanjao na starije zakonske odredbe vizigotskih kraljeva, ali je uvelike izražavao promjene u imovnim, društvenim, etničkim i političkim odnosima što su se u postupnom procesu feudalizacije izvršile u vizigotskoj državi tijekom VI. i VII. stoljeća.

Pa ipak, vizigotski su velikaši i dalje vodili borbu protiv kraljevske vlasti. Ona je veoma angažirala i kralja Vambu (672–680), tako da je u vizigotskoj Španjolskoj prošao gotovo nezapažen veoma važan događaj što se zbio u sjevernoj Africi. Ondje su arapski osvajači preoteli Bizantincima Tanger na južnoj obali Gibraltarskog tjesnaca. Uskoro zatim jedna je arapska flota napala španjolske obale, ali ju je Vambina mornarica s lakoćom razbila. U to vrijeme još nitko u Španjolskoj nije slutio da će propast vizigotskog kraljevstva doći upravo od tih prekomorskih neprijatelja.

Računajući prije svega s opasnošću čestih unutrašnjih ratova s velikaškom opozicijom,

Autoportret pisara Vigile koji je izradio Codex Vigilanus

Vamba je nastojao ojačati vojsku. Nekadašnja praksa opće vojne dužnosti svih slobodnih ljudi nije se više mogla primjenjivati zbog veoma uznapredovalog procesa siromašenja slobodnih seljaka i njihova zapadanja u ekonomsku i socijalnu zavisnost. Prilagođavajući se tome faktičnom stanju, Vamba je donio zakon po kojem svaki zemljoposjednik mora u rat dovesti jednu desetinu svojih zavisnih liudi. Da bi Crkvu učinio pouzdanijim osloncem svoje vlasti i da bi je pretvorio u protutežu svjetovnim velikašima, Vamba je potaknuo XI. crkveni sabor u Toledu da obnovi disciplinu među svećenstvom koje se povodilo za raspusnim životom svjetovnih velikaša.

No time je svećenstvo samo ogorčio, pa je Vamba, obolivši, pod nejasnim okolnostima uklonjen s prijestolja. Nakon toga zaredalo je još pet vladara na vizigotskom prijestolju, svi odreda upleteni u borbe oko dvaju suprotnih načela o dolasku na prijestolje: nasljednog i izbornog, koja su se temeljila na dubljoj dilemi između težnje k autoritativnoj kraljevskoj vlasti i težnje k samostalnosti magnata na njihovim velikim imanjima.

Pretposljednji od vizigotskih kraljeva, Vitica (697–709) želio je također nasljedstvo osigurati svojem sinu; ali skupština crkvenih i svjetovnih velikaša izabrala je za kralja vojvodu Betike, Rodriga. U borbama koje su se rasplamsale, pobijedio je Rodrigo. Čini se da su Vitičini potomci upravo zbog toga u pomoć pozvali arapske čete iz sjeverne Afrike.

Namjesnik vrhovnog poglavara moćne arapske države koja se u međuvremenu formirala

na Istoku, sa sjedištem u Damasku, odobrio je jednom svojem oficiru, Tariku, da se odazove pozivima iz Španjolske. U tome času (god. 711) ni u Africi još nitko nije slutio da će ta akcija biti početak arapskog osvojenja najzapadnijega poluotoka na jugu Europe.

PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI; RANA FEUDALIZACIJA

Otkako su Vizigoti 376., uzmičući pred Hunima, prešli na teritorij Carstva, pa do 507., kad su se, uzmičući pred Francima, povukli iz Akvitanije na Pirenejski poluotok, proteklo je više od 130 godina. U tome trenutku nije među Vizigotima više bilo nijednoga živog čovjeka koji se nije rodio na tlu Carstva, na kojem su od davnina vladale rimske institucije i privredno-društveni odnosi karakteristični za posljednja stoljeća antike.

U svojem novom boravištu u Hispaniji, pošto im je od njihovih prijašnjih posjeda u Galiji ostala samo Septimanija (teritorij koji je prema istoku graničio ušćem Rhône), Vizigoti su živjeli odvojeni bedemom Pireneja i Alpa od drugih područja kojima su zavladali Germani. Poslije života četiriju njihovih naraštaja uvijek u područjima na kojima su brojem, privredno-društvenom razinom i kulturom bili nadmoćniji starosjedioci negoli vizigotski osvajači, oni su se na Pirenejskom poluotoku našli odrezani od bilo kakve značajnije mogućnosti da se etnički obnavljaju iz germanske pozadine. Pri tome, u početku VI. st. svih je Germana (Gota i Sveva) bilo otprilike 3–4% od ukupnog broja stanovnika tadašnje Španjolske.

U takvim okolnostima uključivanje Vizigota u proces stvaranja ranofeudalne privredne i društvene strukture vršio se sa znatnim udjelom antičkih tradicija i elemenata proisteklih iz postupnog napuštanja robovlasničkog društvenog poretka, slično kao u Bizantu i u Italiji, ali i s važnim specifičnostima u usporedbi s tim dvjema zemljama.

Te specifičnosti rezultat su niza konkretnih povijesnih zbivanja.

NAČIN NASELJAVANJA VIZIGOTA

Germanski doseljenici nisu se ravnomjerno razmjestili na Pirenejskom poluotoku. Sjeveroistočni dijelovi sa Septimanijom, kao i Galisija (gdje su živjeli Svevi), imali su veći postotak Germana. Centar i jug Poluotoka ostao je sve do sredine VI. st. gotovo sasvim u rukama starog stanovništva, pa su ti dijelovi priznavali samo nominalnu vlast vizigotskog kraljevstva.

Ali i u oblastima gdje je gustoća vizigotskog stanovništva bila veća, samo je dio njih živio u kompaktnim germanskim naseobinama, zbog načina kako su Vizigoti zauzimali zemlju u područjima gdje su se nastanili.

Na temelju Eurihova zakona iz 475. vidi se da su Vizigoti zaposjedali zemlju dvojako. Domene nekadašnjeg carskog fiska prešle su u cijelosti, zajedno s kolonima i robovima koji su ih obrađivali, u vlast gotskog kralja. Naprotiv, velike i srednje zemljoposjede hispano-rimske aristokracije, crkve i kurijala, kao i male zemljoposjede slobodnog seljaštva zauzimali su tako da su dobivali 2/3 oranica, polovicu šuma te određeni dio pašnjaka, inventara, robova i kolona.

Pri takvu zauzimanju zemlje Vizigoti su samo izuzetno osnivali kompaktna vizigotska naselja. U većini slučajeva oni se uključuju u postojeća naselja malih zemljoposjednika ili u naselja zavisnog stanovništva na posjedima hispanorimskih magnata. U oba ta slučaja nastaju mješovita sela vizigotskog i hispanorimskog stanovništva.

POSJEDOVNI ODNOSI VIZIGOTA

Ondje gdje su formirana čista germanska naselja, čini se da su u prvoj polovici V. st. još postojali ostaci stare germanske rodovske zajednice. Ali u Eurihovu zakonu iz 475. nema tome više ni traga. U njemu su (za razliku od situacije kod Franaka na prijelazu V. u VI. st., tj. u vrijeme objavljivanja Salijskog zakona) sačuvana samo još fragmentarna svjedočanstva o ne-

kadašnjem postojanju susjedske općine ili marke. Potpuno i neograničeno vlasništvo nad zemljom postojalo je već i nad oranicama i nad ostalim iskoristivim zemljištem, pa je privatno vlasništvo već uvelike razgrađivalo gospodarsku i društvenu strukturu marke, otvarajući time slobodan put dalekosežnoj imovinskoj, pa zatim i društvenoj diferencijaciji među, vizigotskim stanovništvom.

Razgradnja rodovskih društvenih odnosa bila je još brža u mješovitim naseljima, gdje su utjecaji, privrednih i društvenih odnosa, baštinjenih iz antičkih vremena, djelovali na Vizigote još snažnije i neposrednije.

Prema tome, Vizigoti su se po dolasku u Južnu Galiju i Hispaniju uključili u imovinske odnose kasne antike vlastitim procesom napuštanja stare germanske rodovske strukture, kao i drugi germanski narodi na tlu Carstva. Ali u tom su procesu oni doprli najdalje, pa time u sintezu i daljnju evoluciju dvaju procesa napuštanja preživjelih društvenih odnosa (rodovskoga i robovlasničkog) unose veoma malo prežitaka rodovske strukture.

IMOVINSKA DIFERENCIJACIJA

Alodijalno posjedovanje zemlje ostvarilo se kod Vizigota već u prvoj polovici V. st. U drugoj polovici toga stoljeća velik dio slobodnih malih zemljoposjednika vizigotskog podrijetla već je procesom imovinske diferencijacije zapao u znatne teškoće. Prema podacima Eurihova zakona iz 475. mnogi Vizigoti više nemaju vlastite zemlje ili je nemaju dovoljno, pa se upošljavaju kao radna snaga na zemlji imućnijih Vizigota ili Hispano-Rimljana i zapadaju u ropstvo ili privredno zavisan položaj. Takvo ekonomsko stanje očitovalo se i na području pravne jednakosti. Brak osiromašenih Vizigota s kćerima njihovih imućnijih sunarodnjaka smatrao se krajem V. st. nedopustivom sramotom, a sudski progoni kažnjavali su siromahe za jednaka kriviča djela težim i sramotnijim kaznama negoli bogate.

Takvim procesom imovinske i društvene diferencijacije nekadašnja se homogena etnička cjelina Vizigota raščlanjuje. Dok jedan dio seljaštva siromaši, drugi njegov dio (oni koji su

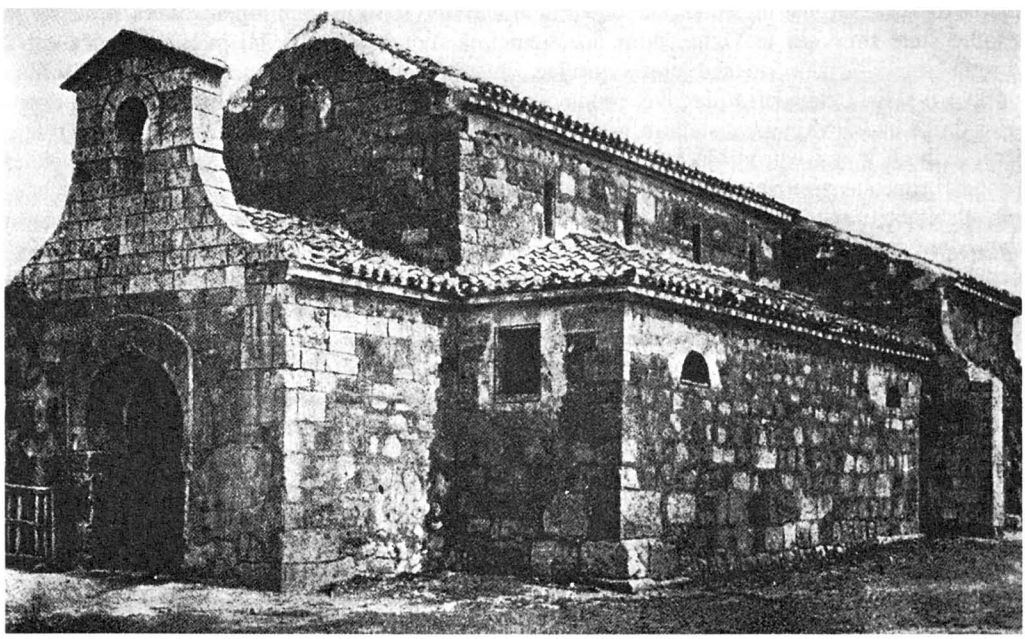

Vizigotsko graditeljstvo: crkva u San Juan de Baños, iz 661.

stekli bolju zemlju i raspolagali neslobodnom ili zavisnom radnom snagom) bogatio se i u svojem posjedovanju prikupljao viškove zemljoposjeda nad prosjekom seljačkih čestica. S vremenom, takvi su imućni seljaci viškove stečene zemlje mogli čak davati na obradbu svojim osiromašenim sunarodnjacima, uz uvjet da od sveukupnog uroda s dodijeljene čestice dobivaju dogovoreni dio.

Osim takva izdizanja na temelju spontanoga ekonomskog procesa, dio Vizigota stekao je mnogo povoljniji gospodarski i društveni položaj u vezi s izgradnjom nove političke vlasti na osvojenom državnom teritoriju. Stara rodovska i ratnička aristokracija, koja je bila na čelu naroda u vrijeme seobe, dobivala je prilikom zaposjedanja Akvitanije i Hispanije mnogo veće komplekse zemlje na račun ekspropriiranih hispano-rimskih veleposjednika, a također je od kralja primala velika imanja iz fonda kraljevskog zemljoposjeda kao nagradu za vršenje različitih funkcija u kraljevoj službi.

Time se, osim srednjeimućnih seoskih zemljoposjednika vizigotskog podrijetla, stvarala i vizigotska zemljoposjednička aristokracija, vezana uz kralja službom na dvoru, u vojsci i u administraciji širom zemlje. Sa zemljom ta je aristokracija dobivala i obrađivače te zemlje: robove i kolone, pa je na temelju eksploatacije njihova rada stekla novi temelj svoje društvene istaknutosti, bitno različit od njihova nekadašnjega prvenstva u rodovskom društvu.

Imovinsko i društveno razvrstavanje Vizigota na tri temeljne grupacije vršilo se neposredno i čak u uzajamnoj zavisnosti s daljnjom diferencijacijom među Hispano-Rimljanima.

SPECIFIČNE IZMJENE U DRUŠTVENO-EKONOMSKIM ODNOSIMA KOD HISPANO-RIMLJANA

a) SLOBODNI SELJACI

U vrijeme pada Zapadnorimskog Carstva u Južnoj je Galiji glavni dio zemlje bio u rukama veleposjednika. Ali osim njih sačuvao se i sloj malih zemljoposjednika koje izvori nazivaju plebs ili rustici (puk ili seljaci). Jedan dio tih malih seoskih zemljoposjednika pretrpio je znatne štete time sto je vizigotskim doseljenicima morao ustupiti 2/3 svojih oranica i 1/2 drugih zemljišta zajedno s dijelom zgrada i inventara. Zbog toga su u mješovitim selima upravo ti seljaci zapadali u dugove, prodavali preostale dijelove svoje zemlje i gubili sposobnost da se uzdržavaju samostalnim gospodarstvom. Svi ti hispano-rimski seljaci doživljavaju istu sudbinu kao i osiromašeni Vizigoti. Izgubivši imetak, i jedni i drugi spašavaju se od propasti time što preuzimaju čestice zemlje od velikih zemljoposjednika ili od svojih obogaćenih suseljana, uz uvjet da vlasniku takve čestice daju obroke od plodova svojega rada (precaria data, dani prekarij). Postojala su i druga dva oblika prekarija (precaria oblata i precaria remuneratoria) u slučaievima kad seljak više nije imao dovoljno radne stoke, alata i sjemena ili kad mu je čestica bila premalena, pa je tu svoju česticu predavao velikašu ili Crkvi i zatim tu istu zemlju, u istom opsegu ili povećanu, uz dodatak radne stoke i inventara, dobivao kao posjed koji će obrađivati uz obvezu da novom vlasniku plaća obroke u naravi.

Do početka VII. stoljeća proces ekonomskog propadanja hispano-rimskih slobodnih malih zemljoposjednika razvio se već dotle da je naziv pauperes (siromasi) postao sinonim za slobodnog seljaka. Ti siromasi ili inferiores (niži), za razliku od imućnih i samostalnih obrađivača (majores, viši), već su i po svojem pravnom i socijalnom položaju bili degradirani na nižu razinu. Tako zakonski propisi kažnjavaju za lažno svjedočenje čovjeka iz kategorije inferiores ropstvom, a čovjeka iz kategorije majores samo obvezom o naknadi štete. Niži nemaju pravo tužiti sudu više, a i vjerodostojnost njihova svjedočenja pred sudom je ograničena.

Na taj način slobodni hispano-rimski seljaci, koji su zbog svojega osiromašenja zapadali u ekonomsku zavisnost i pretvarali se u obrađivače tuđe zemlje, gubili su time i svoj socijalni status punopravnosti. Sloboda i ravnopravnost očituju se kao ovisne o imovnom stanju. S

osiromašenjem i ekonomskom nesamostalnošću jednakopravnost se gubi, a sloboda skučava i obara na niži stupanj.

b) KOLONI

Takvim razvitkom i gotski i hispano-rimski nekad potpuno slobodni i nezavisni mali obrađivači zemlje približavali su se po svojem faktičnom položaju jednoj kategoriji neposrednih obrađivača zemlje koje je vizigotska država, kao i ostala tzv. barbarska kraljevstva, baštinila iz epohe kasnoga Rimskog Carstva. Bili su to koloni. I oni su bili obrađivači zemljišnih čestica koje su pripadale državnom fisku, crkvi ili svjetovnom zemljoposjedniku i obrađivali je uz uvjet da vlasniku plaćaju obroke od uroda. No dok su prekaristi bili doduše ovisni o gospodaru zemlje, ali su sačuvali svoju osobnu slobodu, premda i sa skučenim i degradiranim pravima, koloni nisu mogli napustiti gospodarevu zemlju kad to zažele. Osim dažbinskih obveza u naravi, morali su i raditi na onom dijelu zemlje što ga je gospodar zadržao za sebe da je obrađuje u vlastitoj režiji. Svaki pokušaj kolona da pobjegne sa zemlje kažnjavao se pretvaranjem kolona u roba.

Za položaj kolona u cjelini je karakteristična veoma rana, potpuna vezanost te kategorije radne snage uz gospodarevu zemlju, pa je vizigotska epoha, u tom pogledu, ostvarila ubrzanje i poopćenje razvitka koji je započeo na zemljoposjedima već u antičko doba.

c) OPĆI POLOŽAJ ROBOVA OSLOBOĐENIKA

Primjena robovskog rada bila je u vizigotskoj Hispaniji veoma rasprostranjena. Robova je bilo na imanjima i vizigotske i hispano-rimske aristokracije, na crkvenim imanjima, imanjima srednjih zemljoposjednika obiju nacija i na domenama kraljevskoga fiska. Vizigotsko zakonodavstvo brojnim je propisima zaštićivalo eksploataciju robovske radne snage, pa je čak pomagalo i pretvaranja slobodnih ljudi u robove, za neplaćanje dugova, za prodavanje slobodna čovjeka u ropstvo, za otmice, siłovanja, prostituciju i dr. Tim obiljem kazni koje su slobodna čovjeka pretvarale u roba vizigotsko zakonodavstvo uvelike odudara od rimskog zakonodavstva i zakona drugih barbarskih kraljevstava. Uzrok tome bila je sve izraženija potražnja velikih zemljoposjeda za vezanom radnom snagom.

Takvo širenje opsega ropstva ipak nije značilo povratak na robovlasničke društvene odnose. U stvarnosti, položaj robova bio je veoma sličan položaju kolona. Sačuvala se pravna koncepcija ropskog statusa, ali se u biti izmijenio način i opseg eksploatacije robovskoga rada. Umjesto cijeloga viška proizvoda nad egzistencijskim skrajnjim minimumom, nužnim za goli opstanak roba, vlasniku je sada pripadao samo utvrđeni dio plodova njegova rada i samoga njegovoga neposrednog rada. Glavnina plodova rada ostaje robu. Usto je on sam i organizator svojega radnog djelovanja (kad radi na čestici a ne po kulučarskoj obvezi na gospodarevu rezervatu). Time o njegovu zalaganju i radnoj vještini ovisi realna veličina dijela koji mu ostaje. Od sadržine njegova robovskog statusa za gospodara je bila bitno važna samo njegova striktna vezanost uz obvezu da ustupljenu česticu obrađuje i da na temelju posjedovanja te čestice kuluči na gospodarevu rezervatu. Krajem VI. i u početku VII. st. čak je i ta obveza toliko evoluirala da se odvojila od konkretne proizvođačeve osobe i osamostalila. Tako je rob već mogao potpuno slobodno raspolagati zemljom, a robovi fiska smiju svoju česticu i prodavati, uz uvjet da kupac bude i opet rob fiska i da time obveza koja proistječe iz posjedovanja i obrađivanja čestice ostane ista i neizmijenjena. Ali pritom se mijenja faktični društveni položaj roba. Povisuje se njegov vergeld (krvnina), zlostavljanje robova postaje kažnjivo, robovi smiju svjedočiti pred sudom i sl. U VII. st. robovi su već mogli vršiti i vojnu službu, što je prvobitno bilo povlastica samo slobodnih Gota, pa nju isprva nisu imali pravo vršiti ni slobodni Hispano-Rimljani.

Osim emancipacije robova faktičnim mijenjanjem njihova položaja, vizigotski i hispano-rimski su zemljoposjednici svoju malu zainteresiranost za davne oblike robovanja očitovali i

brojnim puštanjem robova na slobodu. Ali pri tome oslobođeni rob nije bio obvezan samo na "poslušnost" (obsequium) svojem bivšem gospodaru. Kako se to najizrazitije vidi kod robova crkve, najčešće se oslobođenici pretvaraju u držatelje čestice svoga bivšeg gospodara; a kako svojega gospodara, a i njegove baštinike, ni oslobođenik ni njegovi potomci ne smiju napustiti, praktički i oni postaju vezani uz obradu zemlje koju su dobili od gospodara. Pri tome i oni plaćaju gospodaru u ime svoje vjernosti obrok u naravi i vrše različite radne dužnosti.

NIVELACIJA SVIH KATEGORIJA NEPOSREDNIH PROIZVOĐAČA

Svima nabrojenim gospodarskim i društvenim procesima ostvaruje se uvijek ista težnja zemljoposjednika: da uza svoju zemlju vežu radnu snagu, pri čemu joj oni prepuštaju organizaciju proizvodnje na ustupljenoj čestici, ali zahtijevaju da im za ustupljenu zemlju i samostalnost proizvodne djelatnosti pripadne utvrđeni dio uroda i bude sačuvano pravo na uporabu neposrednoga rada zavisnih obrađivača na kompleksu zemlje koji veleposjednici pridržavaju za sebe. Tom istovjetnom težnjom zemljoposjednika položaj slobodnih zakupaca, prekarista, oslobođenika i kolona faktično se degradira, a položaj robova izdiže. Svi se oni niveliraju oko jednoga trenda, krećući se u svojoj evoluciji prema tipu neposrednog proizvođača koji posjeduje česticu vlasnikova imanja, opterećen je davanjem utvrđenog dijela plodova svojega rada i određenim radnim obvezama. Opsegom, te su obročne i radne obveze nejednake za različite tipove zavisnih obrađivača, i u tome se održava neka određena razlika među njima. Ali princip i oblik njihove eksploatacije postaje isti i svojstven društvenom poretku koji baš zbog toga sebi svojstvenoga načela i načina eksploatacije postaje temeljem nove, nerobovlasničke strukture društva i time osnovnim obilježjem povijesne formacije koja se rađa.

Socijalno-ekonomska nivelacija stanovništva koje se bavi neposrednom proizvodnjom obuhvaćala je, kako slijedi iz navedenoga, i slobodno seljaštvo vizigotskoga etničkog podrijetla, i pauperizirano hispano-rimsko seljaštvo, i robove i kolone. Vršilo se ne samo ujednačavanje svih proizvodnih kategorija i njihovo svrstavanje u tipski iste uvjete, nego i njihovo etničko stapanje koje se ostvaruje kao rezultat podjednakog položaja unutar općeg poretka.

U tome procesu nivelacije različitih kategorija neposrednih proizvodača k jedinstvenome tipu obrađivača koji drži veleposjednikovu česticu zemlje a dužan je davati obroke i dažbine u naravi procentualni je udio osiromašenih, nekoć slobodnih i nezavisnih germanskih seljaka bio razmjerno malen jer je germanskih doseljenika u Hispaniju bilo relativno malo.

VELIKI ZEMLJOPOSJED

Ta ista okolnost imala je znatan utjecaj i na stvaranje velikog zemljoposjeda u vizigotskoj Hispaniji. On je tu postojao i održao se još iz antičkih stoljeća ne pretrpjevši katastrofalna razaranja. Vizigoti su se gušće naselili samo u sjevernim predjelima poluotoka, pa su samo ondje oduzimali zemlju po ključu 2/3 oranica i 1/2 šuma. Na jugu Hispanije samo su domene carskoga fiska prešle u posjed vizigotskoga kralja. Zemljoposjed Hispano-Rimljana ostao je tako u golemom dijelu države faktično netaknut. Zbog takvih okolnosti proces stvaranja ranosrednjovjekovnog velikog zemljoposjeda vršio se mnogo izrazitije mijenjanjem karakterističnih kasnoantičkih privrednih i društvenih odnosa kakvi su u prethodnim razdobljima postojali na starim hispanorimskim latifundijama svjetovnih i crkvenih possessora i na domenama nekadašnjega carskog fiska, nego što je to bilo npr. u Franačkoj, gdje je veliki zemljoposjed rastao sporije, svladavajući međurazdoblje postojanja jakog sloja slobodnih franačkih seljaka postupnim uključivanjem njihovih prvobitno slobodnih čestica u okvire vlastelinstva.

Vizigotsko zakonodavstvo već je u V. st. višekratno objavljivalo propise kojima je potvrđivalo i štitilo prava hispano-rimskih veleposjednika na njihova imanja, robove i kolone,

onako kako su oni te zemlje i tu radnu snagu posjedovali prema propisima rimskog prava i načelu potpunog vlasništva.

U međuvremenu, do početka VI. st., nastajao je, osim starijega, hispanorimskoga i novi, vizigotski veliki zemljoposjed prve, selidbene faze. Pri tome su vizigotska ratnička i rodovska aristokracija i, naročito, članovi kraljevske ratne družine, dobivali veća i bogatija imanja. Ali taj se proces stvaranja gotskoga velikog zemljoposjeda nastavio i nakon početnog zauzimanja zemlje u vrijeme doseljenja. Vizigotski kraljevi darivali su svojim vojnim i civilnim službenicima zemljišne komplekse kao nagradu za vršenje funkcija ili za naročite usluge. Isprva su ta darivanja bila neograničeno predavanje zemlje u trajni, alodijalni posjed, pri čemu je obdareni smio raspolagati darovanom zemljom po svojoj volji, ostavljati je u nasljedstvo ili prodavati kako to zaželi. Jednake darove kraljevska je vlast poklanjala i hispano-rimskoj aristokraciji za brojne službe i funkcije, kao potpuno vlasništvo, u skladu s pojmovima rimskog prava.

Takvi prvobitni posjedovni odnosi mjenjali su se nastajanjem dvaju novih obilježja: a) stvaranjem sustava uvjetnog (a ne više apsolutnog) posjedovanja zemlje, i b) stapanjem privatno-pravnih posjedovnih odnosa između obrađivačâ i vlasnikâ zemlje s javno-pravnim ovlaštenjima tih vlasnika zemlje nad obradivačima putem prelaska razmrvljenih kompetencija državne vlasti u ruke zemljoposjednikâ.

Oba ta procesa nastajanja novih obilježja veleposjeda ostvarila su se u vizigotskom kraljevstvu do početka VIII. st. samo u svojim početnim oblicima. Daljnji njihov razvitak, koji je vodio formiranju do kraja izgrađene feudalne strukture društva, zaustavilo je arapsko-maursko osvojenje najvećeg dijela Pirenejskog poluotoka, davši otada i privredi i društvenom razvitku toga dijela Europe osebujna obilježja.

UVJETNO POSJEDOVANJE ZEMLJE

U VI. st. kraljevski dar u zemlji kadšto se naziva beneficium (dobročinstvo). Premda taj izraz tada još nema svoje buduće, specifično pravno značenje, takav se posjed već u VI. st. odlikuje time što članovi obdarenikove obitelji nemaju nikakva prava na tu zemlju. Ona je dana samo njemu osobno, pa je imala svojstvo nagrade za vršenje određene službe. Davana je upravo zato da bi obdareniku (beneficijaru) poslužila kao materijalna osnova za vršenje njegove vojne, dvorjanske ili upravne službe. Prihodi s takve zemlje oslobađali su obdarenika brige za egzistenciju i osposobljavali ga da se potpuno posveti svojoj dužnosti. Nitko drugi osim onoga tko je vršio određenu službu, pa ni obdarenikova obitelj, nije mogla imati nikakva prava na tu zemlju. Nije se mogla predati u nasljedstvo, založiti ni prodati. Ona je ostajala u obdarenikovu posjedu samo dok je trajala njegova služba, ili, s vremenom, do kraja njegova života, a po prestanku tih uvjeta vraćala se na raspolaganje darovatelju.

Sve češće i sve obilnije darivanje zemlje iz kraljevskoga zemljišnog fonda vršiteljima različitih službi naglo je smanjivalo zalihe kraljevskoga imanja. Posebice je bilo štetno za kraljevsku vlast što su se obdarenici uporno borili da darovana zemlja ne bude smatrana uvjetnim posjedovanjem za službu, nego trajnim i bezuvjetnim vlasništvom, kao što se dobivanje zemlje iz kraljevskog zemljišnog fonda shvaćalo u prethodnom razdoblju (V. st.). Ekonomsko-socijalna bit višestoljetnih borbi između kraljeva i velikaša u vizigotskoj Španjolskoj sastojala se od primoravanja kraljevske vlasti svim raspoloživim sredstvima (pobunama, zavjerama, izdajstvima, oružanim pritiskom) da uvjetno posjedovanje oslobodi njegova svojstva privremenosti, ovisne o vršenju povjerene dužnosti i vjernosti kralju, i pretvori u neograničeno vlasničko pravo.

No sustav uvjetnog darivanja zemlje nije ostao ograničen samo na odnos između kralja i velikaša nego se širio silazeći niz hijerarhijsku ljestvicu uglednika na sve niže i niže stupnjeve članova vladajuće klase. Veliki zemljoposjednici davali su dijelove svojega imanja manje uglednim ljudima i tražili od njih službu i vjernost, a oni su isto činili prema nižima od sebe.

Uvjetni karakter darivanja zemlje bio je osobito izrazit u crkvenom zemljoposjedu. Obje su crkve, Katolička i Arijanska, davale – kako je već izloženo – zemljišne čestice sitnim seljacima kao prekarij, uz uvjet da crkvi daju obroke od uroda i da vrše neke radove na rezervatu. Ali osim toga crkve su davale zemlju i klericima i svjetovnim osobama kao nagradu za vršenje raznih službi. S prestankom službe, prestajalo je i pravo na zemlju i čestica se vraćala crkvi. Budući da se služba najčešće smatrala doživotnom, i darivanje je po pravilu bilo doživotno. U nasljedstvo su crkve davale takvu zemlju samo ako je nasljednik preuzeo istu službu, no i tada se takvo preuzimanje smatralo sklapanjem novoga odnosa.

Davanje zemlje u uvjetni posjed takvim se postupcima generaliziralo. Obdarenici najvišega ranga (oni koji su dobivali zemlju od kralja) i sami su postajali patronima onih kojima su dali dio svojega imanja za službu ili u privatnim vojnim družinama (buccelarii ili saiones) ili u raznim civilnim funkcijama. Višekatna hijerarhijska struktura zemljoposjedničke klase poprimila je time piramidalan oblik. Na vrhu piramide stajao je kralj; ispod njega bio je sloj posjednika koji su zemlju stekli službom kraljevskoj vlasti; još širi, ali i na društvenoj ljestvici niži, bio je sloj koji je stekao zemlju služeći kraljevskim službenicima. Ležeći na podnici još manjih, ali i mnogobrojnijih obdarenika, cijela je višekatna hijerarhija živjela od neposrednoga rada obrađivača zemlje. Samo su ti neposredni obrađivači ulaganjem svojega rada u obradbu zemlje bili proizvođači materijalnih dobara u agraru. Tim svojim radom uzdržavali su i sami sebe, ali i cijelu superstrukturu ostvarenoga društvenog poretka.

Društveno razvrstavanje koje se tako izgrađivalo imalo je kao posljedicu nekoliko tendencija. Svi su posjednici zemlje težili za tim da radnu snagu obrađivača prikuju uza zemlju i time osiguraju realne prihode na koje su stekli pravo. S druge strane, svi su posjednici uvjetno darovane zemlje nastojali da svoje darovatelje, koji su bili na višem stupnju društvene ljestvice od njih, primoraju ili privole da im priznaju bezuvjetni, trajni i neograničeni posjed jednom dobivenog imanja. Analogna zainteresiranost, ali sagledana u drugom smjeru, imala je upravo suprotna obilježja: svi viši držatelji zemlje, počevši s kraljem, težili su za tim da one koje su obdarili zemljom zadrže u ovisnosti, održavajući uvjetni karakter izvršenog darivanja.

Često smjenjivanje razdobljâ unutrašnje čvrstine vizigotske države s razdobljima anarhije i razbuktalih borbi bilo je uzročno povezano upravo s otporom što ga je društveni sloj velikih zemljoposjednika pružao kraljevskoj vlasti koja je nastojala da svu, i davno i nedavno darovanu zemlju tretira kao uvjetni posjed koji nameće vjernost i službu kralju. Tako je u vrijeme Hindasvinta (642–653) kraljevska vlast uspjela mnoge magnate prisiliti da svoj zemljoposjed priznaju dobivenom zemljom koja im nameće dužnosti, a od nepokornih je znatna prostranstva vratila u fond kraljevskih imanja.

No već za njegova nasljednika Rekcesvinta aristokracija je osujetila takvu politiku, pa je VIII. toledski sabor donio zaključak po kojem je "vjernima" morala biti vraćena sva zemlja koju su im kraljevi oduzimali po okončanju njihove službe. U posljednjim desetljećima VII. st. aristokracija je ostvarivala i daljnje realne uspjehe. Načelno, međutim, uvjetnost beneficijalnih posjeda ostala je na snazi. Velikaši su doduše stekli pravo da tom zemljom raspolažu kao alodom, tj. smjeli su je predavati u nasljedstvo, ali uz uvjet da i nasljednici sačuvaju vjernost kralju i vrše istu službu uz koju je bilo vezano prvobitno darivanje.

Razlog za upornu borbu kraljeva oko održanja uvjetnog karaktera zemljoposjedovanja bio je to što je glavni i najčešći povod darivanju zemlje bilo vršenje vojne službe. U načelu, vojna je dužnost teretila sve slobodne ljude. Ali propadanje slobodnog seljaštva i njegovo pretvaranje u zavisne obrađivače tuđe zemlje dovelo je do toga da opće vršenje vojne službe više nije bilo moguće. Zbog toga je posjedovanje određenog imutka postalo i faktičnim i pravnim uvjetom za vršenje vojne službe. Krajem VII. st. država u vojnom pogledu računa još samo na magnate i obvezuje ih da dolaze u rat s određenim brojem svojih družinika, zavisnih ljudi i serva. O izvršenju takvih obveza ovisila je kraljeva vojna moć, a njihovo poništenje ili neuvažavanje bilo je jednako rušenju temelja političkog poretka u državi.

Zemlja se davala u uvjetovani posjed uz još jednu važnu popratnu pojavu. Svaki obdarenik postajao je darovateljevim štićenikom. To se vršilo *komendacijom.* U kasnijim razdobljima zapadnoeuropskoga srednjega vijeka *komendiranje* ili predavanje u štitništvo moćnijem ili bogatijem od sebe vršilo se svečanim polaganjem zakletve, pri čemu se simbolički obred sastojao od polaganja sklopljenih ruku štićenika u sklopljene ruke zaštitnikove. Iako je kraljevska vlast (Egika, 687–702) posebnim odredbama zabranjivala polaganje zakletve bilo kome drugom osim kralju, praksa da se niži slojevi komendacijom predaju u štitništvo moćnijima od sebe bila je u vizigotskoj Španjolskoj krajem VII. st. već uvelike rasprostranjena.

PRELAZAK JAVNOPRAVNIH KOMPETENCIJA U NADLEŽNOST VELIKAŠA

Zaštitništvo bogatih i moćnih nad manje bogatima i nezaštićenima, i, na najnižem stupnju ljestvice, zaštitništvo posjednika zemlje nad načelno slobodnim, ali posjedovno nesamostalnim obrađivačima zemlje pretvaralo je moćne u zastupnike njihovih štićenika pred organima javne vlasti i u njihove branitelje pred svim opasnostima.

Tim putem štićenički odnos, u koji se stupalo komendacijom uz polaganje zakletve vjernosti zaštitniku, počinje poprimati neka obilježja zaštitnikove javnopravne vlasti nad štićenikom, pa se tako u istoj osobi gospodara i socijalno nadređenoga združuju privatnopravna ovlaštenja s elementima javnopravne vlasti koja iz ruku kralja i njegovih lokalnih predstavnika prelazi u nadležnost velikih zemljoposjednika.

U franačkom kraljevstvu (koje se u povijesnoj znanosti smatra tipičnim predstavnikom izgrađnje feudalnih društvenih odnosa u Zapadnoj Europi) politička se vlast prikupljala u rukama velikih zemljoposjednika tako da su seniori dobivali potpuno ili djelomično sudbeno pravo u lakšim prekršajima nad stanovništvom svojih vlastelinstava i, također, pravo ubiranja državnih dažbina. Takva prava ozakonjavala su se davanjem imunitetnih povelja koje su zabranjivale državnim dužnosnicima navedene funkcije vršiti na imunitetnom imanju.

Premda se s područja vizigotskog kraljevstva nisu sačuvale nikakve imunitetne povelje, ipak ima podataka koji svjedoče o prelasku javnopravnih ovlaštenja u ruke velikaša, o stvaranju njihove privatne vlasti i, na toj osnovi, o političkom osamostaljivanju velikih zemljoposjednika.

Privatizacija javnopravne vlasti velikih zemljoposjednika nad neposrednim obrađivačima njihove zemlje razvijala se postupno. Budući da je socijalna i ekonomska zavisnost raznih kategorija držatelja tuđe zemlje (robova, oslobođenika, kolona, prekarista, bukcelarija) bila po svojem podrijetlu, a donekle i po svojem sadržaju, različita, to su i zameci javnopravne vlasti zemljoposjednika nad njima bili različiti. Tako su gospodari imali tradicionalnu jurisdikciju nad robovima. Sve ostale kategorije izjednačavao je među sobom štićenički odnos. Njihovi zaštitnici (patroni) imali su pravo da im sude za sva djela koja ne traže smrtnu kaznu. Patron ostvaruje i izvršavanje kazni. On je dužan da pred sudom odgovara za njihova djela ako su bila počinjena sa znanjem ili po nalogu patrona. Patron ih također štiti pred svakim nasiljem trećih osoba i odgovoran je za njihovu sigurnost. Time patron postupno postaje pravni subjekt umjesto svojih podanika.

Do kraja VII. st. ta opća tendencija da pravo suđenja prijeđe u ruke zemljoposjednika i da se takvoj sudskoj vlasti podvrgne i slobodno i neslobodno stanovništvo na području velepo-sjednikovih imanja postigla je već znatne uspjehe. Još od sredine VII. st. zakoni su priznavali samo dva izvora sudske vlasti: a) kraljevsku punomoć, i b) dogovor stranaka da izaberu treću osobu koja će im suditi. Ali krajem VII. st. objavljen je propis po kojemu je pravo suđenja mogla dobiti i osoba kojoj to pravo prepusti sudac. Budući da su lokalni suci bili bespomoćni pred silom bogatih velikaša, takvo se ustupanje sudačke vlasti faktično vršilo u korist tih magnata. Time su oni bili ne samo vlasnici zemlje koju zavisni obrađivači drže po njihovoj milosti, nego i suci tih istih obrađivača i time gospodari njihova položaja u društvenim odnosima.

Druga polovica VII. st. donijela je ne samo preinaku u vojnoj obvezi (po kojoj vojne kontingente formira patron iz redova svojih zavisnih ljudi), nego je tada nastao i sustav privatnih crkvi. Velikaši su na svojim imanjima za sebe i svoje ljudstvo podizali crkve i samostane i davali im zemlju za uzdržavanje. Time su svećenici i redovnici na njihovu posjedu izuzimani od ovisnosti prema biskupu i podvrgavani vlasti velikaša koji im je omogućio materijalni opstanak. Njihova vjerska djelatnost među podloženim stanovništvom obvezno se vršila na korist gospodareve vlasti. Time se privatna vlast zemljoposjednika nad zavisnim držateljima zemlje proširuje s privrednoga, upravnog, sudskog, i vojnog područja i na vjersko.

Takvu tendenciju velikih zemljoposjednika da prisvoje najvažnije ovlasti države nad zavisnim držateljima zemlje pratilo je nastojanje tih veleposjednika da sebe oslobode podložnosti vrhovnoj političkoj vlasti. Velikaši se ne pokoravaju naredbama državne vlasti, ne dopuštaju kraljevskim službenicima da djeluju na njihovu posjedu, ne odazivaju se pozivima pred kraljevski sud, ne plaćaju dažbine i ne vrše vojnu službu. Nasilno izuzimajući sebe i svoje zemljoposjede ispod djelatnosti kraljevskih službenika, oni te sudske, upravne, porezne, vojne i policijske funkcije obavljaju sami. Takve težnje u smislu uzurpacije državnih kompetencija na svojem zemljoposjedu ostvaruju i crkveni velikaši. Svim time državna vlast se sve više mrvi, a njezinim faktičnim vršiteljima postaju privatne osobe.

Stapanje javnopravnih, državnih ovlasti i privatnopravne ekonomske vlasti nad zavisnim ljudima vršilo se i na drugi način. Državni službenici, prvobitno nositelji isključivo sudskih, upravnih, financijskih ili drugih pojedinačnih funkcija iskorištavali su svoj službenički položaj da postanu i privatnopravnim gospodarima stanovništva koje je bilo podložno njihovoj službeničkoj nadležnosti. Grofovi, suci, činovnici kraljevskog fiska i upravnici državnih imanja samovlasno tretiraju obrađivače zemlje kao da su ovisni o njima, pa im, osim državnih dažbina, nameću i one dažbine koje bi bili zaista dužni namirivati da su bili držatelji samo njihove privatne zemlje. Svoj položaj vršitelja neke javne službe oni tumače kao agrarnu i dažbinsku podvlaštenost stanovništva kojem su suci, upravni poglavari, porezni izvršitelji itd.

Ukupna cjelina svih prikazanih ekonomskih i društvenih procesa strukturalno mijenja cjeloukupni poredak u vizigotskoj državi. Njima je kasnoantičko ustrojstvo, u koje se ulio malobrojni i od ostaloga germanskoga svijeta odvojeni priliv germanskih osvajača, u uvjetima izolacije od očuvanih zona robnonovčane privrede na istočnome Sredozemlju, prepuštano prošlosti, a nove su tendencije svojim vlastitim evolutivnim poticajima vršile ukidanje robovlasničkog poretka. To se napuštanje antičkog poretka nije ostvarivalo deklariranim poništenjem robovlasništva, nego sustavnim mijenjanjem njegove socijalnoekonomske biti. U nemogućnosti da ostvare nekadašnji eksploatacijski učinak održanjem klasičnog robovlasništva, veliki zemljoposjednici daju koncesije radnoj snazi time što joj ustupaju dio svojega imanja na obradbu. Odričući se totalne eksploatacije rada i direktnog posjeda sveukupne zemlje, posjednici osiguravaju za sebe dio uroda što ga osamostaljeni obrađivači moraju davati kao uzvrat za ustupljenu zemlju i uz to i dio neposrednoga rada koji im je nužan za oplođivanje tla što su ga nakon dodjele parcela obrađivačima zadržali za sebe.

U takvu prestrukturiranju agrarnih odnosa zemljoposjednici vrše nivelaciju podrijetlom različitih kategorija držatelja zemlje oko jednoga temeljnoga tipa zavisnog obrađivača vlastelinske čestice. Pri tome oni i sami sebe organiziraju po načelu uvjetnog posjedovanja zemlje, ovisnog o službi što je vrše u državnom vladavinskom aparatu, stvarajući hijerarhijski višekatni piramidalni poredak svoje klase. Ali oni ujedno tu piramidu svojega ustrojstva grade tako da cjelinu državne (kraljevske) vladalačke nadležnosti komadaju, ostvarujući je (uza sav otpor središnje vlasti) u dosegu svoje lokalne ili pokrajinske moći samostalno. Ostajući piramidom, oni preuzimaju izvršavanje kraljevskih javnopravnih funkcija u onim okvirima i u onom opsegu koje je njihova realna sila uspjela pretvoriti u stvarnost.

Sve te pojave, vezane uz proces feudalizacije vizigotske države, politički su se očitovale u obliku separatizma cijelih oblasti i pokrajina. U svojoj pobuni protiv kraljevske vlasti koja se

opire privatničkom prigrabljivanju državnih kompetencija, velikaši se ne sustežu i od saveza s inozemnim državnim vlastima. Tako je već sredinom VI. st. vizigotski magnat Atanagild stupio u savez s Bizantincima protiv kralja Agile, a grof Sizenant s Francima protiv kralja Svintile. To su činili i drugi, u raznim prigodama. A vjerojatno je i arapsko osvojenje vizigotske Španjolske najzad, početkom VIII. st., počelo kao traženje pomoći poraženih pretendenata na kraljevsku vlast od tuđinske sile, koja će se pokazati kao sudbonosna ne samo za opstanak vizigotske države, nego i za poredak koji je tu intervenciju izazvao i omogućio njezinu brzu pobjedu.

IV. FRANAČKA I ITALIJA U VII. I VIII. ST.

1. MEROVINŠKA DRŽAVA DO PIPINA MALOG

Poslije Klodovikove smrti (511) započinje teško, krvavo i zamršeno doba političke povijesti Franačke, koje završava propašću dinastije Merovinga i formiranjem Karolinškog kraljevstva koje je uskoro zatim postalo i obnovljenim Rimskim Carstvom na Zapadu.

Prva etapa te povijesti obuhvaća gotovo pedeset godina borbi između Klodovikovih sinova i unuka za vlast nad dijelovima države što su 511. bili među njih podijeljeni. Po isteku toga vremena, godine 558. bio je cijeli državni teritorij ponovno ujedinjen pod vlašću Klotara I. Ali to polustoljetno razdoblje nije bilo ispunjeno samo borbom za uklanjanje međusobnih suparnika i takmaca, nego i proširivanjem franačke vlasti prema susjednim zemljama.

Nakon smrti ostrogotskog kralja Teodoriha I. (526), Teodorik, franački kralj u Reimsu, uspio je osvojiti Provansu i za to proširenje svojih posjeda dobiti priznanje Justinijanova carskog dvora. Godine 531. on je u zajednici s Klotarom, tada kraljem u Soissonsu (Soasonu), pokorio Thüringane. U to vrijeme u sastav franačke države uključena je i Bretanja.

Borbe s Burgundijom bile su veoma teške i dugotrajne. Ondje je 516. kraljem postao Sigismund, gorljiv katolik i zbog toga neomiljeo među burgundskom arijanskom aristokracijom, pa se ona povezivala s Ostrogotima potaknuvši time katolike, Galorimljane i Burgunde, da očekuju pomoć od Franaka. Ali do sloma burgundsko-ostrogotskog saveza došlo je zbog toga što su Burgundi tražili oslonac i u Bizantu upravo u vrijeme kad su Ostrogoti zalazili u svoj ratni sukob s Carstvom. Da se ne desi da Burgundija postane ratnim plijenom Ostrogota, Franci su ih radije napali prvi (522). Novi kralj, Godomar, uspio ih je suzbiti. S probizantski orijentiranom ostrogotskom kraljicom Amalasvintom sklopio je obrambeni savez. No poslije njezine pogibije, ostao je bez pomoći. Napad Franaka obnovljen je 532., a borbe su završene 534. konačnim porazom Burgunda i podjelom njihove zemlje među tri kraljevska teritorija franačke države.

Do sredine VI. st. Franci su pod svoju vlast podvrgnuli i Bavarce, no oni su i u sklopu franačke države očuvali određenu posebnost. Imali su vlastite vojvode, ženidbenom vezom zbližene s kućom Merovinga i u vazalskom odnosu prema njima.

Takvim rezultatima, franačka je država u vrijeme kad je njome u cjelini zavladao Klotar I. sezala sve do srednje Labe, Saale i srednjeg Dunava, obuhvaćajući sve germanske zemlje u srednjoj Europi, osim područja na kojem su živjeli Sasi i Frizi. Time je franačko kraljevstvo postalo najprostranijom i najmoćnijom državom na tlu nekadašnjega Zapadnorimskog Carstva.

Ali nakon Klotarove smrti (561), njegova su četiri sina i opet među sobom podijelila državni teritorij kao da se radilo o privatnom posjedu. Zapadna Galija, koju je dobio najstariji sin, Haribert, počela se nazivati Neustrijom, a područje od poriječja Meuse i Moselle sa srednjim Porajnjem i zemljom Alamana, Thüringana i Bavaraca, kojima je zavladao Sigisbert, počelo se nazivati Austrazijom. Druge dvije oblasti obuhvaćale su nekadašnju Burgundiju s nekim proširenjima te nekadašnju oblast Salijskih Franaka na sjeveru države.

Sva su četiri Klotarova sina bili okrutni, ratoborni i divlji barbari, uvijek pripravni da silom preotimaju tuđe posjede. Svi su živjeli u mnogoženstvu, a njihove bračne i nasljedstvene spletke pretvarale su se u krvave i beskrupulozne sukobe. Brak kralja Austrazije, Sigisberta, s Brunhildom, kćerkom vizigotskog kralja Atanagilda, postao je povodom za građanski rat koji

FRANAČKA GOD. 561.

je harao cijelim područjem franačke države. Kralj najsjevernije oblasti, Hilperik, na kojega je golem utjecaj imala njegova ljubavnica, ropkinja Fredegunda, bojao se, naime, da će mu Sigisbert uz pomoć Vizigota preoteti njegova imanja u Akvitaniji, pa je i on tražio da za ženu dobije jednu od kćeri vizigotskoga kralja. Kad je to uspio, ljubomorna Fredegunda dala ju je zadaviti i zatim je sama postala kraljicom. Uzajamna mržnja Brunhilde (koja je željela osvetiti svoju ubijenu sestru) i Fredegunde zapalila je buktinju građanskoga rata (573). On je obilovao ne samo bitkama nego i umorstvima i najmljenim ubojstvima u vladarskim obiteljima zaraćenih takmaca.

U kaosu zločinstava i jagme razabiru se i neke karakteristične tendencije. Vizigotkinja Brunhilda, pobornica interesa svojega muža, austrazijskoga kralja Sigisberta, njegovih sinova i unuka, očitovala je jasnu težnju da protiv anarhije feudalaca afirmira autoritativnu kraljevsku vlast. S druge strane, borbe su se vodile uz žestoko nastojanje da takmaci jedni drugima zamamnim obećanjima i darovima preotimlju kletveno vezane podanike (leude), koji su svoju nepostojanu vjernost prodavali iznuđivanjem darova u zemlji.

U posljednjoj fazi ratovanja Brunhilda se zalagala da u Austraziji postane kraljem njezin praunuk, malodobni Sigisbert II. kojem bi ona, u tom slučaju, bila regentkinjom. Ali zavjera austrazijskih velikaša, među kojima su najistaknutiji bili Arnulf, biskup u Metzu, i poglavar kraljevskoga dvora (majordom) Pipin Landenski, dovela je do konačnog rješenja. Jedini preživjeli baštinik u Neustriji, Klotar II. uspio je steći i Burgundiju, a Austrazija mu se predala bez borbe. Smjesta je sve tamošnje pretendente dao pobiti, a Brunhilda je uhvaćena, osuđena na smrt i u dobi od 65 godina smaknuta poslije tri dana najokrutnijih mučenja (613).

Likovi merovinških kraljeva na novcu: Teodebert, Klotar II, Dagobert

Za razdoblje od 613. do 628. Klotar II. je ostao jedinim vladarem cijele franačke države. U sva tri dijela svoje države (Austraziji, Neustriji i Burgundiji) dao je mnoge koncesije aristokraciji. U njezinim redovima već su na početku VII. st. najmoćniji postali najviši upravnici kraljevskoga dvora (majordomi). U svakom od tri dijela države, majordom je u svojim rukama sjedinjavao najviše upravne funkcije, a istodobno bio je i posjednik najprostranijih imanja. Zbog njihova ugleda i moćnog utjecaja peripetije četrdesetgodišnjega građanskog rata (573–613) uvelike su zavisile od njihova opredjeljenja i zalaganja.

U novoformiranim odnosima kraljevske vlasti s feudalcima, koji su se neizmjerno okoristili proteklim suparničkim borbama, važnu etapu čini opći sabor crkvenih i svjetovnih velikaša što ga je Klotar II. sazvao u Parizu 614., odmah nakon svoje pobjede. Ediktom koji je proistekao iz održanih vijećanja, on je (18. IV) definirao sve tekovine velikaša. Priznao je kao neopozive sve zemljoposjede leuda koji su za vrijeme građanskoga rata ostali vjerni svojem zakonitom poglavaru; Crkvi je odobrio da biskupe ne postavlja kralj nego da ih biraju svećenici i puk, a biskupima je priznao jurisdikciju nad svećenstvom; obvezao se da će kraljevske službenike postavljati samo iz redova uglednih ljudi one oblasti u kojoj će službovati, a slobodni će ljudi moći biti osuđeni samo ako im krivica bude dokazana. I, najzad, Klotar II. morao se svečano pokajati za mnoge pogreške što ih je kraljevska vlast u prošlosti izvršila i obećati da ih u budućnosti više neće biti.

Čini se da ipak ni te koncesije nisu zadovoljile velikaše u Burgundiji, jer je Klotar II. na posebnom saboru 616. morao tamošnjim feudalcima dati još i brojne nove ustupke. Partikularistička osjećanja Austrazijaca morao je pak umiriti time što im je svojega desetogodišnjega sina Dagoberta postavio kao posebnoga kralja Austrazije. Kao njegovi savjetnici, tim su dijelom države faktično upravljali majordom Pipin Landenski i Arnulf, biskup u Metzu.

U takvim okolnostima, Klotar II. mogao je sačuvati svoju vlast samo brižljivo udovoljavajući zahtjevima moćnih velikaša.

Poslije njegove smrti, kraljem je postao njegov sin Dagobert I. (629–639). I on se morao boriti sa svojim mladim bratom koji se želio proglasiti samostalnim kraljem Neustrije. Da tu namjeru suzbije, svojim je sjedištem učinio Pariz, u Neustriji, a Austrazijcima je kao kralja dao svojega mlađega sina Sigisberta (III). Dagobert je u nizu bitaka morao upokoravati Gaskonju, kamo se još 578., uzmičući pred pritiskom Vizigota, naselio dio Baska iz njihove postojbine između gornjeg Ebra i Biskajskog zaljeva.

Glede svojega vanjskopolitičkog položaja, Dagobert je živio u dobrim odnosima s Car-

stvom, stabilizirao je svoje odnose s vizigotskom državom i odustao od osvajačkih pothvata svojih prethodnika prema Langobardima.

Veliku slavensku državu pod vodstvom Sama smatrao je veoma opasnom za franačke interese, pa ju je pokušao uništiti. Doživjevši težak poraz kod Vogatisburga, u zapadnoj Češkoj, odustao je od tih pretenzija, pa se ta država očuvala sve do Samove smrti (658). Dagobertov pokušaj da pokori Sase završio se samo simboličnim uspjehom: dogovorom o plaćanju danka kojega se Sasi nisu držali.

Iako je Dagobert vještom politikom uspio očuvati jedinstvo svoje države, njezin se teritorij 639. i opet raskolio na vladavine njegove dvojice sinova. Ali budući da su oba vladara bila malodobna, državne su poslove vršili njihovi majordomi, a aristokracija je tražila i dobivala sve nove i nove ustupke. Jačanje moći majordoma posebice se očitovalo kad je poslije smrti austrazijskoga kralja Sigisberta III. (656) majordom Grimoald poslao njegova malodobnog sina u progonstvo u Irsku, a na prijestolje postavio svojega sina davši mu ime Hildebert III. Ta je uzurpacija bila prvo zbacivanje dinastije Merovinga s prijestolja i ujedno prvi pokušaj da majordom, stekavši najveći faktični utjecaj na politički život u zemlji, preotme i sam kraljevski položaj. Time je Grimoald bio preteča Pipina Maloga, a karakteristično je da je bio pripadnik iste moćne velikaške obitelji kao i Pipin: Grimoaldova sestra Bega, udata za Ansegisila, sina biskupa u Metzu, Arnulfa, bila je prabaka Pipina Maloga.

Ali ta Grimoaldova uzurpacija završila se već poslije sedam godina katastrofom: i otac i sin domamljeni su u Pariz, gdje su bačeni u zatvor i ubijeni, a na vlast se vratio potomak kuće Merovinga.

Moć majordomâ bila ih je u dotadašnjoj evoluciji već toliko izdigla da su ih velikaši smatrali najvećom opasnošću za svoje interese. Posebice je u Neustriji i Burgundiji bio moćan majordom Ebroin. Stoga su velikaši protiv njega skovali urotu, uhvatili ga i poslali u progonstvo, a kraljem je 673. proglašen Hilderik II. koji je već vladao u Austraziji. Tako su ponovno sva tri dijela franačke države bila združena pod jednim vladarem. Velikašima se očito činilo da su se odnosi izmijenili: snažan majordom u bilo kojem od tri dijela države pretvorio se već u tolikoj mjeri u pobornika jake središnje vlasti, da je postao opasniji od legalne kraljevske vlasti koja je bila materijalno slaba. Ali kad je Hilderik II. pokušao da ne bude igračka u rukama velikaša, pa je čak nastojao proširiti svoj utjecaj preko granica države i uplesti se u unutrašnje sporove u langobardskom kraljevstvu, velikaši su skovali zavjeru i Hilderik II. je u lovu bio ubijen (675). On je bio posljednji kralj iz kuće Merovinga koji je pokušao zaista vladati. Poslije njega, sve do dolaska nove dinastije Karolinga, Franačka je u rukama moćne aristokracije i njezinih prvaka, majordoma, a Merovinzi su blijede figure bez ikakva utjecaja na političke događaje.

Poslije Hilderikove smrti gospodarem u Neustriji i Burgundiji postao je bivši majordom Ebroin koji se vratio iz progonstva i uveo režim okrutnog osvećivanja svima svojim protivnicima. U Austraziji je dotle svu vlast prigrabio unuk Pipina Landenskoga, Pipin Heristalski. Po sinu Pipina Heristalskog, Karlu Martelu, ta će kuća dobiti ime Karolinga i kao takva uspeti se sredinom VIII. st. na kraljevsko prijestolje umjesto dinastije Merovinga.

Suparništvo između Ebroina i Pipina Heristalskog uzrokovalo je rat između Neustrije i Austrazije u kojem su Austrazijci doživjeli težak poraz.

Nakon toga uspjeha Ebroinova moć u Neustriji i Burgundiji izvanredno je porasla. On je bezobzirno s dvora uklanjao stare moćne obitelji koje su svoje službe smatrale nasljednima, preotimao im imanja i najistaknutije ličnosti nastojao uništiti. Ali taj je njegov pritisak na velikaše doveo do njegova umorstva (683), a to je omogućilo Austrazijcima da obnove rat i postignu pobjedu. Smjerajući da pod svojom faktičnom vlašću ujedini cijeli državni teritorij, Pipin je priznao za kralja Austrazije dotadašnjeg neustrijskoga i burgundskoga kralja Teodorika III. Formalno je i u Neustriji i u Burgundiji postavio posebnoga majordoma, ali je na tu funkciju postavio ljude koji su bili ovisni o njemu.

Krajem VII. i u početku VIII. st. zadesilo je Franačku nekoliko vanjskih opasnosti. Izbila je žestoka pobuna Frigijaca koji su zaposjeli veoma prostrano područje, no borbe su se najzad završile razgraničenjem i sklapanjem mira. Trebalo je povesti i rat protiv osamostaljenih Alamana i Bavaraca. Po uspješnom završetku tih bojnih pohoda (između 709. i 712) Franci su osnovali biskupiju u Salzburgu koja je s vremenom odigrala važnu ulogu i u širenju kršćanstva u zapadnoslavenskim zemljama.

U drugoj polovici VII. st. sve se više osamostaljivala i Akvitanija. Ona teorijski i dalje priznaje vrhovnu vlast merovinškog kralja, ali faktičnu vlast ondje ima akvitanski vojvoda. U posljednjoj četvrti VII. st. njezin teritorij seže od Loire do Pireneja.

Pipin Heristalski umro je u dubokoj starosti 714. Poslije ogorčenih borbi s pobunom Neustrijaca, Frigijaca i rata s Akvitanijom, najzad se kao majordom svih triju dijelova države afirmirao izvanbračni Pipinov sin Karlo Martelo. Kao kralja uzdigao je na prijestolje jedinoga živog predstavnika merovinške kuće, Teodorika IV. Bez konačnog je uspjeha ratovao sa Sasima, u dva vojna pohoda svladao je Bavarce, ali im je ostavio zavisnoga vojvodu. Potpuno je pokorio Frigijce, a i Alamane, ukinuvši pritom zasebnu vojvodsku čast toga plemena.

S pokorenjem Bavarske, Alamanije i Frigije počelo je intenzivno pokrštavanje tih zemalja. Glavni realizator te akcije bio je anglosaski redovnik Vinfrit koji je kao redovnik uzeo ime Bonifacije.

Karlo Martelo pokušao je (731), i Akvitaniju primorati da se odrekne svoje faktične nezavisnosti, ali je njezin vojvoda Eudes (Öd) odolio pritisku.

Poslije pada vizigotske Španjolske u ruke Arapa (711), lokalni upravljači u Septimaniji nisu imali dovoljno snaga da se obrane, pa je i ta oblast do 717. pala u vlast Arapa. Nakon toga slijedili su pokušaji Arapa da osvoje i Akvitaniju. Vojvoda Eudes doživio je nekoliko poraza, pa je morao zatražiti pomoć Karla Martela.

Do odlučne bitke došlo je 732. kod Poitiersa (Poatje). Poraz Arapa bio je potpun i oni su se morali povući iz Akvitanije.

Rezultat toga rata bio je taj da je Akvitanija najzad priznala vazalsku podložnost franačkoj vlasti.

Ali vojvode Provanse su se uz pomoć Arapa pokušali otkinuti od Franačke. Najteža situacija bila je 738. kada je jaka arapska vojska, kao saveznik pobunjenikâ, krenula uz tok Rhône, a Karlo Martelo je bio zauzet ratovanjem na sjeveru, sa Sasima. Na njegovu molbu u pomoć mu je pritekao langobardski kralj Liutprand pa su napadači morali uzmaknuti, a Provansa je pokorena sljedeće godine (739).

Na području koje je podvrgao svojoj vlasti, Karlo je uveo bezobziran i silovit režim, slamajući svoje protivnike, čak i kad su bili na najvišim crkvenim položajima. U nastojanju da ima što jaču, konjaničku vojsku, trudio se da ima što više kletvenih podanika (vazala), a mogao ih je uza se vezati samo darivanjem zemljoposjedâ. Zbog toga je iskorištavao svako protivljenje svojoj politici da vrši konfiskacije, da bi stekao zalihe zemlje kojom će obdarivati svoje pristaše. U istu svrhu nije se sustezao ni pred opsežnim zapljenama crkvenih imanja. Državom je upravljao kao da je monarh. Objavljivao je zakone i izricao pravdu kao da je kralj. A kad je (737) umro Teodorik IV. više uopće nije postavio novoga kralja nego je vladao sam, premda i dalje pod naslovom majordoma.

U takvim okolnostima papa Grgur III. u dva je puta tražio pomoć od Karla Martela protiv Langobarda, ali je on ostao vjeran svojim saveznicima koji su mu pružili dragocjenu pomoć u vrijeme pobune Provansalaca i napada Arapa (735–738).

Uoči svoje smrti (741) Karlo Martelo je svojem starijem sinu Karlomanu ostavio vlast u Austraziji, a mlađemu, Pipinu, vlast u Neustriji, Burgundiji i Provansi. Akvitanija i Bavarska zadržale su i dalje svoju autonomiju, ograničenu priznavanjem vazalskog odnosa. Prilikom reguliranja svih tih pitanja, postavljanje novoga kralja uopće se nije pokretalo.

Ali u času kad su Karlovi sinovi preuzimali vlast, pobunili su se Akvitanci, Bavarci i Alamani, a Sasi su pljačkali pogranične oblasti.

FRANAČKA U DOBA KARLA MARTELA

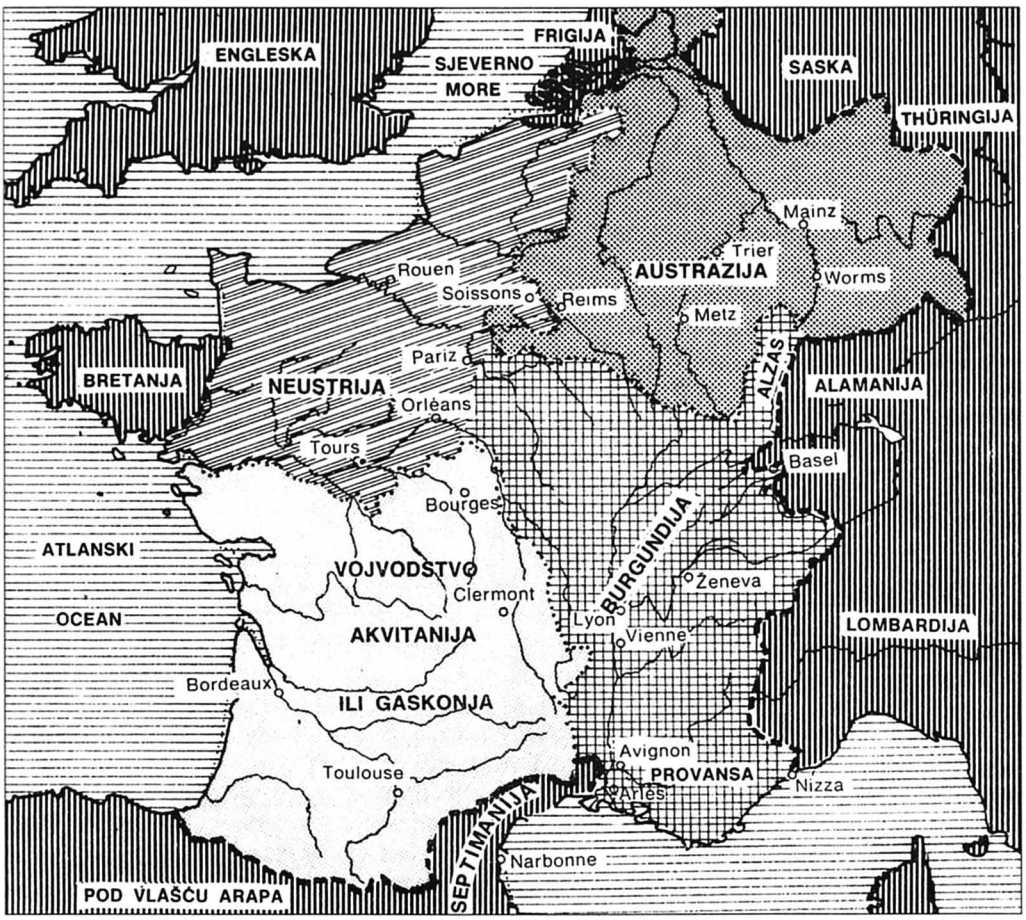

Istupajući složno, braća su upokorila Akvitaniju i započela rat protiv Alamana. Budući da su protivnici svoju pobunu obrazlagali nepostojanjem zakonite kraljevske vlasti, oni su pronašli jedno dijete iz dotadašnje vladarske, kuće i postavili ga za kralja pod imenom Hilderik III. Davši time svojoj borbi legitimni privid, suzbili su Sase, podvrgli Bavarsku (ostavivši joj zasebnoga vojvodu) i u krvi ugušili pobunu Alamana.

Svoja ratovanja u prekorajnskim zemljama oba su majordoma podupirala intenzivnim pokrštavanjem Germana. Takav oslon na crkvu u Austraziji morao je biti proširen i na Neustriju. No tome su stajale na putu već ranije izvršene mnogobrojne konfiskacije crkvenih dobara. Stoga je na jednom saboru proglašeno obećanje da će preoteta imanja biti vraćena Crkvi. No to je moglo biti ostvareno samo u maloj mjeri, jer majordomi nisu mogli riskirati da izgube mnogobrojne vazale što ih je darivanjem imanja stekao još Karlo Martelo. Zbog toga je novim vlasnicima dopušteno da dobivene zemlje zadrže, ali kao crkveni prekarij, s time da će Crkvi plaćati svakogodišne dažbine.

Era zajedničke vladavine dvojice majordoma završila se 747. povlačenjem Karlomana u samostan (u Italiji), a sva je vlast ostala Pipinu Malome. Isprva ga je ugrožavao polubrat Grifon, dižući bune u Saskoj, Bavarskoj i Akvitaniji, a zatim su se nezadovoljnici počeli okupljati oko Karlomanova sina Drogona. Sve je to nametalo potrebu da se pravna osnova Pipinove faktične vlasti nedvojbeno utvrdi.

Za to je Pipin 754. poslao papi Zahariji delegaciju, s upitom trebaju li kraljevski naslov nositi vladari koji nemaju nikakve moći, ili je pravo da on pripada onima koji zaista mogu upravljati svojom zemljom.

U to se vrijeme, naime, izgradilo učenje da je papa ovlašten donositi odluku o svjetovnoj vlasti na Zapadu. Ono se temeljilo na tzv. Konstantinovoj darovnici, dokumentu koji je tih godina bio izrađen negdje u crkvenim krugovima u Italiji i iz kojega je proizlazilo da je car Konstantin I. 330., pri premještaju prijestolnice iz Rima u Carigrad, papi Silvestru I. i njegovim nasljednicima prepustio pravo da raspolažu svjetovnom vlašću na Zapadu. Ta je povelja važila kao vjerodostojna sve do sredine XV. st., kad je humanist Francesco Valla po jezičkim i paleografskim obilježjima dokazao da nije mogla nastati u IV. nego tek u VIII. stoljeću.

Oslanjajući se na autoritet Konstantinove darovnice, papa je na Pipinov upit odgovorio da kraljevska vlast treba pripasti onome tko je zaista kadar vladati. Nakon toga je Pipin 751. sazvao sabor velikaša u Soissonsu (Soasonu) koji ga je proglasio kraljem Franaka. Tome izboru dodan je i crkveni obred pomazanja posvećenim uljem, čime je njegovu kraljevskom dostojanstvu pripisan vjerski karakter.

Uzvrat za papinu uslugu Pipinu došao je veoma brzo. Novi papa, Stjepan II. našao se u teškom položaju jer je langobardski kralj Aistulf doduše s papom sklopio mir na 40 godina, ali je taj ugovor tumačio kao papino podvrgavanje svojoj vrhovnoj vlasti i zahtijevao da svaki stanovnik Rimskog dukata plaća kralju godišnju dažbinu u iznosu od jednog solida. Nato je papa zatražio odobrenje od Pipina da se pred langobardskim nasiljem skloni u Franačku.

Prilike u Italiji razvijale su se u međuvremenu tako da je papinstvu kao jedini oslonac zaista ostala još samo Franačka. Još u prvoj polovici VIII. st. Carstvo je svojim italskim posjedima nametnulo skrajnje teške poreze koji su naročito teretili crkvena imanja. Budući da ih je papa odbio plaćati, Ravenski egzarh i rimski dux odlučili su upotrijebiti silu. No rimska je milicija, uz pomoć langobardskih vojvoda Spoleta i Beneventa, protjerala njihove odrede. A kad je car Leon III. Izaurijski godine 726. počeo istupati protiv kulta ikona i time otpočeo doba ikonoklazma, sva je Italija ustala protiv njega. Egzarh je bio ubijen, a carski vojskovođe (duces) protjerani. Na području rimske oblasti svu je vlast imao papa, a Langobardi su skučili teritorij egzarha preotevši Bolognu.

Novi val neprijateljstava podignuo se kad je car 730. objavio edikt o zabrani štovanja ikona. Papa Grgur III. sazvao je nato u Rimu sinod koji je svečano isključio iz Crkve sve protivnike ikona (731). I reakcija Carstva bila je jednako žestoka. Najprije je snažna flota krenula prema Italiji, a kad je postradala u Jadranskome moru, car je naredbom izuzeo sve svoje posjede na Zapadu (Ilirik, Siciliju, južnu Italiju) ispod kompetencije pape i podvrgao ih carigradskom patrijarhu. U svim tim oblastima svi su papinski posjedi konfiscirani u korist Carstva. U administrativnom pogledu Ravenski je egzarhat odvojen od rimske oblasti, koja je formirana kao poseban Rimski dukat, a jug Italije sa Sicilijom postao je zasebna upravna oblast.

Tako raskomadani bizantski posjedi brzo su postali meta langobardskih napada. Oni su nizom uspjelih akcija skučili teritorij Rimskog dukata i Ravenskog egzarhata. Papinstvo se održavalo lavirajući u sporovima između langobardskog kraljevstva na sjeveru i langobardskih vojvodstava, Spoleta i Beneventa, na jugu. Svojim utjecajem uspjelo je dva puta spasiti egzarhat od propasti (732/3. i 743). Ali 751. langobardski kralj Aistulf konačno je ukinuo postojanje Ravenskog egzarhata, a njegov je teritorij pripojio svojoj državi. Sad je u sjevernoj Italiji pod vlašću Bizanta ostala još samo Venecija, a papinstvo je moglo zaštićivati svoje interese samo tražeći oslonac u Franačkoj.

2. PROCES FEUDALIZACIJE U LANGOBARDSKOJ ITALIJI

Langobardi su se doselili u Italiju u krvnorodbinskim zajednicama (farae). Prilikom osvojenja, kraljevska vlast i vojvode, kao prvaci langobardske rodovske aristokracije, zaposjeli su imanja carskoga fiska i zemlje odbjeglih i pobijenih velikih zemljoposjednika, a rodovske skupine zauzele su zemlje manjih posjednika ili napuštena imanja. Nije, dakle, bilo nikakve podjele zemlje s italskim stanovništvom, nego su Langobardi zemlju naprosto preotimali poubijavši ili odagnavši dotadašnje vlasnike ili su prisvajali imanja koja nisu imala gospodara.

Pri formiranju langobardskih sela krvnorodbinske zajednice razvrstale su se kao samostalne gospodarske jedinice, velike porodice od tri do četiri generacije, koje su bile kolektivni obrađivač oranica, dok su ispaše i šume ostale zajednički posjed cijele seoske zajednice.

Nedugo poslije osvojenja, gospodarski i društveni odnosi kod Langobarda počinju se mijenjati. Kao što se vidi iz Edikta kralja Rotarija, koji je objavljen 643., osnovne gospodarske jedinice rodovskih sela, velike porodice, već se raspadaju na male, individualne porodice jednoga bračnog para, a kolektivni posjedi velikih porodica komadaju se na slobodna alodijalna imanja malih porodica kojima otac obitelji može raspolagati, prodavati ih, zalagati ili darivati, po svojoj volji. Ali šume i pašnjaci ostaju i dalje na iskorištavanju svih stanovnika sela bez razlike. I njive i livade prepuštaju se poslije žetve i kosidbe (kao i zemlje na ugaru) stoci cijeloga sela kao slobodna ispaša. Svim time langobardska se krvnorodbinska seoska općina pretvarala u tzv. susjedsku općinu ili marku.

Kao i u drugdje, alodijalno posjedovanje zemlje vodilo je do imovinske diferencijacije među stanovnicima langobardskih sela, a ona se pretvarala u raslojavanje društva na razne kategorije.

Prvobitno se osnovna masa članova langobardskih plemena sastojala od slobodnih ravnopravnih suplemenika koji se jasno razlikuju od poluslobodnih aldija, oslobođenika i robova. Ti su slobodni ljudi od iskona bili nazivani starim germanskim nazivom *fulcfree* (slobodni sunarodnjak). Ali 75 godina nakon doseljenja, u Rotarijevu ediktu iz 643. taj naziv (fulcfree) označuje potpuno slobodna čovjeka još samo onda kad je u latinskom tekstu edikta izričito rečeno da je taj fulcfree potpuno slobodan od ovisnosti o bilo kakvom zaštitniku ili patronu (fulcfree et haamund). Takav dvojni način upotrebe starinske riječi fulcfree značio je da je samo dio nekad slobodnih ljudi do sredine VII. st. sačuvao svoju potpunu slobodu i nezavisnost, dok je drugi ostao formalno slobodan (fulcfree), ali nije više i *haamund* (samostalan), nego je faktično zapao u neku zavisnost od moćnijega od sebe.

Takvo diferenciranje među slobodnim i nekad ravnopravnim Langobardima bilo je prije svega rezultat imovinske diferencijacije među stanovnicima langobardskih sela. Jedni od njih postajali su imućniji, u svojem su posjedu okupljali bolje i veće čestice zemlje, a drugi su siromašili, gubili svoje njive, postajali nesposobni da prehrane sebe i svoju porodicu, pa su se morali djelomice ili potpuno upošljavati na zemlji drugoga; time još nisu gubili osobnu slobodu, ali su ipak zapadali u zavisnost od bogatijih ljudi.

S druge strane, langobardski kralj, vojvode i drugi nositelji istaknutih – službi postali su osvojenjem Italije moćni zemljoposjednici. Velike komplekse njihove zemlje obrađivali su ili pokoreni italski stanovnici, pretvoreni u ratu u robove, ili stari rimski robovi i koloni koji su zajedno sa zemljom dopali u vlast langobardskim osvajačima. Zemlju koju su obrađivali robovi i koloni dobivali su od poglavara langobardske države i članovi kraljevskih i vojvodskih vojnih družina, nositelji civilnih funkcija i službi. Budući da se iskorištavanje robovskog rada nije isplaćivalo, posjednici zemlje davali su prijašnjim robovima slobodu. Ali to davanje slobode dosezalo je razne stupnjeve oslobođenja.

Najniži stupanj oslobođenosti bili su tzv. *aldiji.* Njihov društveni položaj bio je još veoma blizu ropskome. Aldij sjedi na čestici zemlje koja nije njegovo vlasništvo i s kojom on nema

pravo raspolagati bez dopuštenja gospodara; on ni pravno nije nezavisan, jer za njegove prijestupe odgovara njegov gospodar. Ali aldij ima i neka obilježja slobode: može sam upravljati svojim gospodarstvom i na svojoj čestici čak upošljavati robove, njegov brak sa slobodnom ženom dovodi samo do gubitka njezine slobode, a i to ne uvijek, dok se brak roba sa slobodnom ženom kažnjava smrću roba, a dotad slobodna žena postaje kraljevskom ropkinjom. O višem društvenom položaju aldija nad robovima svjedoči i to što je globa za tjelesnu povredu aldija bila viša nego za roba.

Aldionom je netko mogao postati tako da je neki gospodar svojega dotadašnjeg roba obdario slobodom toga stupnja ili ako je rođenjem pripao društvenom sloju aldiona. Čini se da je aldionat bio davnašnja socijalna institucija kod Langobarda (kao i *litstvo* kod drugih Germana), a datira od samih početaka raspadanja rodovskih odnosa jednakosti; tada se u njega zapadalo gubitkom pune slobode ili na temelju potpune ekonomske propasti ili zbog zarobljavanja u ratu.

Daljnji viši stupanj oslobođenosti daje novooslobođenom osobnu slobodu, ali ga ostavlja u ekonomskoj zavisnosti od njegova patrona. Za takav stupanj slobode upotrebljava se također izraz *fulcfree*. Na taj način nekadašnji rob kojem je bivši gospodar (a sada patron) dao slobodu na nivou fulcfree postaje društveno jednak s nekada potpuno slobodnim pripadnikom langobardskog plemena koji je u procesu osiromašenja ostavši slobodan postao ekonomski zavisan od svoga bogatijeg suplemenika.

Fulcfree je dakle u vrijeme Rotarijeva zakona, sredinom VII. stoljeća, bio slobodan ali ekonomski zavisan čovjek, koji je u taj položaj mogao zapasti na dva načina: ili gubitkom svoje ekonomske nezavisnosti zbog osiromašenja, ako je prije toga bio slobodan i nezavisan čovjek; ili ako je ranije bio rob ili aldij, a njegov mu je gospodar darovao slobodu na nivou fulcfree.

Langobardsko društvo dijelilo se dakle sredinom VII. st. na četiri osnovne kategorije:

1. potpuno slobodni i nezavisni ljudi (fulcfree et haamund);
2. slobodni ali ekonomski zavisni ljudi (fulcfree, u novijem smislu te riječi);
3. poluslobodni ili aldiji;
4. robovi.

Iznad kategorije fulcfree et haamund izdizala se nekadašnja vojno-plemenska aristokracija, koja po doseljenju u Italiju više ne temelji svoj izdignuti položaj na rodovsko-plemenskom dostojanstvu nego na službi u kraljevskoj i vojvodskoj političkoj vlasti i na zemljoposjedu koji potječe od trenutka doseljenja ili od vršenja različitih službi kod tih najviših nositelja političke vlasti.

Kraljevska vlast bila je kod Langobarda izborna. Poslije sporazuma između kralja Klefa i vojvoda (oko 575), kralj je na području svakog vojvodstva dobio opsežne zemljoposjede. Kraljevska je vlast imala svoj dvor i na njemu niz službenika, kao što su maršal, majordom, rizničar, mačonoša i dr. Pojedinim kraljevskim imanjima upravljali su *gastaldi*. Osim njih, bilo je i drugih upravnih i sudskih činovnika, koje izvori nazivaju *judices*. Analogne službenike imali su i vojvode pojedinih vojvodstava. Cio taj dvorjansko-službenički aparat imao je već od naseljenja (po svojem istaknutom položaju još u rodovskom društvu) ili tek po službi znatne zemljoposjede, koje su kao zavisna radna snaga obrađivali robovi, aldiji ili fulcfree.

Cio taj sloj službenika, od običnih pripadnika vojnih družina (gazindi) do najuglednijih dvorjana, sačinjavao je kategoriju privilegiranih slobodnih ljudi koja se izrazito odvajala od običnih slobodnih i nezavisnih ljudi.

Te obične, slobodne i nezavisne ljude (fulcfree et haamund) dokumenti VII. i VIII. st. označavaju sve češće nazivom *arimani* ili *exercitales*. Njihovo je, naime, osnovno obilježje bilo pravo i dužnost da sudjeluju u ratnim pohodima.

Ali tijekom VIII. st. kategorija arimana doživljava raslojavanje u dva smjera: jedni se od njih izdižu na ljestvici društvene i imovne moći, a drugima se društvena razina degradira.

To je vidljivo po propisima o njihovim vojnim obvezama koje zakoni langobardskih kraljeva iz prve polovice VIII. st. zasnivaju na njihovu različitom imovnom stanju.

Oni arimani koji su imali tako prostran zemljoposjed da su na njemu mogli smjestiti najmanje sedam kuća zavisnoga, daćnog stanovništva (casae massariae), bili su obvezni da u rat dođu na konju, u oklopu i naoružani potpunim naoružanjem. Kako se vidi, bili su to već mali vlastelini koji su dio svoje zemlje dali na obrađivanje zavisnim držateljima čestica.

Oni arimani koji imaju najmanje 40 jugera zemlje, ali je obrađuju sami, ne dodijelivši je u česticama zavisnom stanovništvu, dolaze u rat s teretnim konjem, naoružani štitom i kopljem; to su, očito, samostalni seljački zemljoposjednici.

Oni arimani koji imaju samo jednoga konja i manji kompleks zemlje, dolaze u rat samo sa štitom i kopljem. Iz te kategorije ljudi judex, koji stoji na čelu odreda iz te pokrajine, ima pravo da šestoricu ljudi ostavi na svojoj zemlji da na njoj rade za vrijeme vojnog pohoda, a njihove konje smije dotle upotrebljavati za vuču na svojem imanju.

Arimani bez zemlje i bez konja dolaze u rat naoružani samo štitom, lukom i strijelama. Iz te kategorije može judex na svojem imanju ostaviti desetoricu da ondje rade u njegovu korist.

Iz takve kategorizacije vidi se da su samo prva dva, najimućnija sloja arimana potpuno nezavisni ljudi. Druga dva sloja na putu su da izgube svoju ekonomsku nezavisnost. Njihovo relativno ili potpuno siromaštvo onemogućuje im da potpuno udovolje ratničkome zvanju. Oni djelomice postaju zavisni obrađivači tuđe zemlje, zasad samo za vrijeme dok je kraljevski službenik, judex, na ratnom pohodu. Ali je pri tome veoma značajno da oni svoju nedovoljnu sposobnost za javnopravnu dužnost slobodna čovjeka da vojuje kao član etničke i državno-političke zajednice ne odrađuju u korist države, nego u privatnu korist državnog službenika. U tome se razabire put kojim se jedan oblik javnopravnih obveza pretvarao u temelj privatnopravne eksploatacije neposrednih obrađivača.

Takve razlike u gospodarskom i društvenom položaju arimana izražavaju i nazivi kojima ih izvori obilježavaju. Prva dva sloja nazivaju se *homines primi* (prvorazredni ljudi), a zaštićeni su vergeldom od 300 solida. Ostala dva sloja nose naziv *minores homines* ili *minimae personae* (sitniji ljudi, neznatne osobe), a vergeld im je 150 solida, dakle upola manji.

Pa ipak, oba ta posljednja sloja još su i dalje slobodni ljudi; oni samo zbog slabog imovnog stanja zapadaju u gospodarsku zavisnost. Time postaju bliski slobodnim ali ekonomski trajno zavisnim ljudima (fulcfree, u kasnijem značenju te riječi).

Takvo zbližavanje neposrednih obrađivača zemlje na razini ekonomske zavisnosti karakteristična je pojava za VIII. st. u Italiji. S jedne strane, puštanje robova i aldija na slobodu vrši se učestalo, ali je pri tome oslobođenje rijetko kada potpuno. Ono se zaustavlja na razini koja velikim zemljoposjednicima osigurava radnu snagu u svojstvu zavisnih i o dužnost vezanih obrađivača njihovih čestica zemlje. S druge strane, nekada sasvim slobodni i nezavisni ljudi (fulcfree et haamund) zapadali su u zavisnost kao obrađivači veleposjedničke parcele, a u taj isti položaj postupno zapadaju i niži slojevi arimana.

Početkom druge polovice VIII. st. zakonski propisi kralja Aistulfa izričito zabranjuju svima oslobođenicima i zavisnim slobodnjacima da ostavljaju svoje gospodare i patrone, osim ako im je posebnom poveljom dano pravo da odu.

Tom procesu vezivanja uz radnu dužnost na gospodarevoj zemlji pridruživao se i proces siromašenja potpuno slobodnih i nezavisnih malih zemljoposjednika. Pauperizirani među njima primoravani su da se komendacijom podvrgavaju pod zaštitu moćnijih. Pri tome oni predaju svoju zemlju u vlasništvo bogatijem posjedniku zemlje, uz uvjet da je zadrže kao česticu svojega patrona i da mu za dobiveni patronat vrše različite službe (servitium).

Zemlja se predavala na obradbu potpuno slobodnom čovjeku koji nema svojega posjeda na temelju pismenoga ugovora (libellus scriptus). Formiranje takvih odnosa regulirao je već Liutprandov zakon iz 727. Libellarius je slobodan čovjek koji od vlasnika zemlje dobiva česticu zemlje na obradbu uz obročno davanje dažbina. On zadržava svoju osobnu slobodu, ali

prihvaća zemljišnu i sudsku ovisnost o veleposjedniku. Tako je, npr., vlasnik zemlje djelomice odgovoran za krivice koje počini njegov libelarij, pa je dužan krivce predvesti sudu ili sam umjesto njih platiti odštetu. Takva djelomična odgovornost zemljoposjednika za krivice njegovih obrađivača zemlje bila je zametak sudske i imunitetne vlasti zemljoposjednika nad zavisnim stanovništvom koje živi i radi na njegovim imanjima.

Privredno-društvenim procesima kojima se vrši polarizacija langobardskog društva na posjednike velikih zemljišnih kompleksa i na razne kategorije slobodnih, poluslobodnih i neslobodnih obrađivača tuđe zemlje ostvarivao se u biti isti razvitak kao i u bizantskoj Italiji, iako svaki sa svojim osebujnostima. Isprva, ta se dva razvojna preinačavanja starijih odnosa vrše zonski relativno odvojeno. Ali sa širenjem langobardske vlasti na područja koja nisu bila osvojena u prvom naletu, ta se dva povijesna zbivanja i teritorijalno isprepleću, s time da na krajnjem jugu prevladava kasnoantička polazna osnovica, a na krajnjem sjeveru izrazitija je langobardska. Pri tome je trajno jačanje velikog zemljoposjeda imalo presudno značenje i za formiranje vladalačke klase vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju, a i klase koja je živjela od vlastitoga proizvodnog rada na zemlji.

Ali u Italiji su se osim postojanja agrarne proizvodnje očuvali i drugi oblici privrednih djelatnosti. Premda su razaranja za proteklih stoljeća bila velika, ipak na Apeninskom poluotoku nisu prestali postojati i tipično gradski oblici privrede: obrti i trgovina. Niz talijanskih gradova, kao Pavia, Piacenza, Verona, Lucca, Pisa, Cividale, Treviso i drugi ostali su netaknuti u oluji provala i ratnih razaranja. U njima se i nakon langobardskog osvojenja nastavljaju osebujne gradske privredne djelatnosti, premda u skučenu opsegu. Mnogi od njih ulaze oko sredine VIII. st. u fazu relativnog napretka. Oni pojačavaju proizvodnju različitih obrtničkih izrađevina i šalju ih u bliži i dalji promet. S druge strane, obalni gradovi u vlasti Bizanta, kao Ravenna, Napulj, Gaëta, Amalfi, održavaju bliže veze s Bizantom i Istokom. Njihova trgovina povezuje ih i s unutrašnjošću, pa oni dolaze u dodir i s trgovinom gradova pod langobardskom vlašću. Na toj osnovi jačala su gradska središta i u langobardskom kraljevstvu i u langobardskim južnim vojvodstvima. U njima izvori spominju zlatare, kotlare, kovače, oružare, suknare, cipelare, sapunare. Čini se da su ti ljudi bili slobodni, djelomice langobardskog, a djelomice italskog podrijetla. Aistulfov zakon iz 755. trgovce čak dijeli na različite kategorije: *potentes, sequentes* i *minores* (moćne, prosječne i male), što svjedoči da su se neki među njima čak i obogaćivali. O živosti trgovine svjedoče i različite monete što su ih kovali različiti italski gradovi na langobardskom teritoriju (na bizantskom je važio carski novac). I tu je novac bio zlatan: *solid,* u iznosu od tri grama čistoga zlata, i *tremis,* koji je iznosio 1/3 solida.

Očuvanje robno-novčanih odnosa, zajedno s pravnim pojmovima privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju djelovali su u Italiji, navikloj na rad zavisnih obrađivača zemlje, kao činitelj ubrzavanja u formiranju klasnog društva, ali ujedno i kao činitelj koji je izrazito skratio i ublažio trajanje razdoblja naturalnog gospodarstva. Stoga se i agrarna djelatnost ondje ne osamljuje i ne svodi na puko namirivanje osnovnih potreba proizvođača i vlasnika zemlje temeljnim proizvodima nužnima za život, nego razmjerno brzo prikuplja viškove proizvodnje radi njihova plasiranja na tržištu i u razmjeni za dobra obrtničke proizvodnje i uvozne trgovačke robe iz bližih i daljih središta.

Takva novčana, obrtna i razmjenbena djelatnost gradskih središta imala je presudno važan utjecaj na gospodarske i društvene odnose u srednjovjekovnoj Italiji. Održanje tih ekonomskih obilježja, kojima je uvelike sačuvana baština kasne antike, omogućilo je Italiji da u skorim stoljećima, povezavši svoju privredu s trgovinom na Sredozemnome moru, nadraste, kao jedna od prvih zemalja u Europi, epohu naturalnog gospodarstva i otpočne svoje oslobađanje od okova feudalizma.

3. NAJSTARIJA POVIJEST VENECIJE

Već u vrijeme Alarihovih provala u Italiju, početkom V. st., čini se da je stanovništvo iz sjevernojadranskih obalnih područja Italije bježalo na pješčane otoke (lidi) što se protežu ispred ušća sjevernoitalskih rijeka, od Soče i Tagliamenta (Taljamenta) do Brente i Poa i ograđuju obalne rukavce mora (lagune), odjeljujući ih od pučine. Kad je Atila 452. na svojem pohodu u Italiju razorio Akvileju, bjegunci su u većem broju napučili Grado. Ali kad je hunska opasnost minula, nije na lagunama (osim u Grado) masovnije nastavljeno nastanjivanje sve do provale Langobarda (568). Tom prilikom uništeni su ostaci Akvileje, a razoreni su i mnogi drugi gradovi u pokrajini Veneciji, pa je njihovo stanovništvo napučilo Caorle (Kaorle, na ušću Livenze), Torcello (Torćelo), Malamocco i Chioggiu (Kjođu), na tzv. Venetskoj laguni. Vjerojatno je već i tada bilo doseljenika na otok Rialto, ali ondje još nije bila formirana nikakva gradska općina. Političko središte cijele te obalne i priobalne oblasti, koja je i poslije doseljenja Langobarda ostala u vlasti Bizanta, bio grad Heracliana, na lijevoj obali Piave; trgovačko središte bio je Torcello, na ušću rijeke Sille, a vjersko Grado, kamo se iselio izbjegli akvilejski patrijarh.

Iseljavanje iz gradova Padske nizine na lagune nastavljalo se prilikom svakog osvajačkog uspjeha Langobarda u njihovu nastojanju da smanje bizantske posjede na sjeveru Italije. Ono ispunja gotovo cijelo VII. stoljeće. Potkraj toga razdoblja Langobardi su preoteli sva obalna područja do granica Ravenskog egzarhata, a Bizantu su ostali samo pješčani otočići na lagunama.

Najvažnija naselja na tom području bila su *Grado,* koji je sve do 1451. bio sjedište patrijarha; *Caorle,* gdje je bila najstarija venecijanska biskupija (od 598/618); *Heracliana,* biskupija od 640; *Jesolo* (Đezolo), na sjeveroistočnom rubu mletačke lagune, koji je isprva bio naselje sirotinje, bjegunaca pred zakonom i barbara; *Torcello,* od iskona važno i uskoro bogato trgovačko središte, a od 640. i sjedište biskupa; *Malamocco,* od 640. biskupija, a u drugoj polovici VIII. st. bio je sjedište dužda; na južnom rubu venetske lagune, *Chioggia* je bila središte vađenja soli, no biskupiju je dobila tek 1100. Goli pješčani sprud *Rialto* bio je utočište najsiromašnijih.

Cijelo to otočje s uskim, močvarnim priobalnim pojasom činilo je sve do potkraj VII. st. odvojeno vojno okružje, dukat, podvrgnuto ravenskom egzarhu. Najranije vijesti o postojanju posebnoga venecijanskog dukata, podložnoga izravno središnjoj upravi Carstva, potječu od 680. do 700. Tada je sjedište duxa (dužda) bilo u Herakliani.

S porastom broja i značenja doseljenog stanovništva na venecijanskim su lagunama u naseljima formirani i lokalni vojni odredi za obranu kojima su na čelu stajali *tribuni.* U skladu sa sustavom upravljanja u italskim oblastima koje su ostale pod vlašću Bizanta, ti su tribuni bili i zapovjednici lokalne milicije i nositelji upravne i sudske vlasti. Kao i drugdje u bizantskim oblastima u Italiji, tribuni su se regrutirali iz najbogatijih društvenih slojeva, pa su time upravo ti slojevi bili osnova cjelokupne vojne i političke vlasti.

Najstariji podaci o tribunima razvrstavaju ih na niže tribune, nositelje vlasti u pojedinim lokalitetima, a postojao je i jedan veliki tribun u Torcellu. Čini se da je on bio posredni zapovjednički rang između nižih tribuna i duxa (dužda) koji je zasjedao u Herakliani. Prvi zasebni dux Venecije zvao se Paulutius, a bio je imenovan 697. U vrijeme njegove vladavine sporazumno je razgraničen teritorij prema langobardskom kraljevstvu. Granica je tekla od zaleđa Herakliane, prema jugu, opkoljavajući lagunu, a ostala je zatim neosporavana više stoljeća.

Paulucijev nasljednik bio je istarski magister militum Marcellus. Prigodom njegova imenovanja (717), bizantska je vlast obnovila nekadašnje političko jedinstvo Venecije s Istrom.

Ali ikonoborski pokret u Bizantu doveo je do opće pobune u Italiji, pa su bizantski poglavari svugdje zbacivani. U Herakliani je duždom postao domaći velikaš Ursus (Orso).

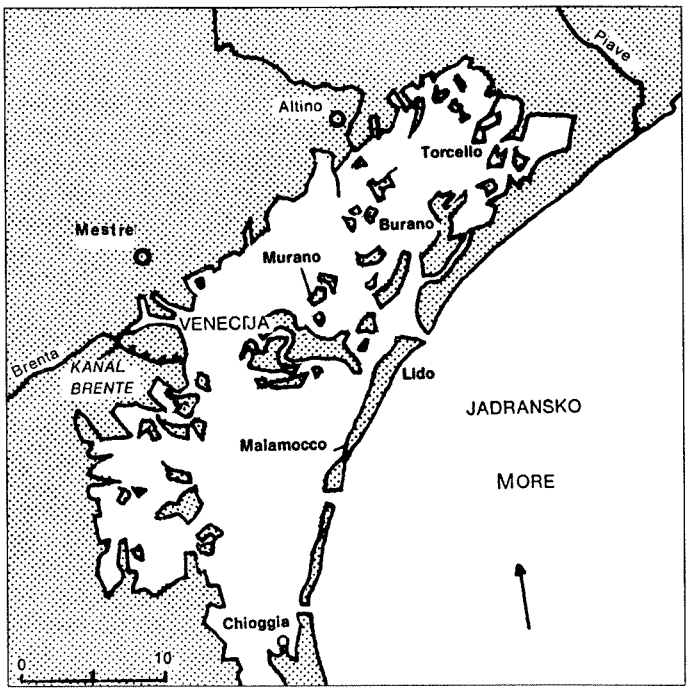

POLOŽAJ NASELJA NA VENECIJANSKIM LAGUNAMA

Strahujući da protubizantski pokret u dukatu ne donese koristi samo Langobardima, Orso je u političkom pogledu zadržao lojalan stav prema Carstvu. Zbog toga su ga venecijanski odličnici zbacili s vlasti i on je bio ubijen. Egzarhat je na to odgovorio sankcijama: ukinuto je autonomno biranje dužda, pa je vlast idućih pet godina svake godine postavljala novoga magistra militum.

Takav režim dokinut je novim ustankom 742. Bizant je morao dopustiti da novoga dužda biraju tribuni i svećenstvo. U isto vrijeme sjedište duždeve vlasti premješteno je iz Herakliane u Malamocco.

Godine 751. Ravenna je konačno pala u vlast Langobarda. Odsad je venecijanski dužd bio jedini predstavnik bizantske vlasti u sjevernoj Italiji.

Sljedeća desetljeća italske povijesti ispunjala je borba Franaka i papinstva s Langobardima. Vojnim pohodima Pipina Maloga formirana je papinska država, a 774. je vojnom Pipinova sina Karla ukinuto langobardsko kraljevstvo i njegov je teritorij pripojen Franačkom kraljevstvu.

Za vrijeme tih zbivanja u Veneciji se vodila borba između probizantske orijentacije i težnje za samostalnošću s osloncem na papinstvo i Franačku. Dio domaće aristokracije suprotstavljao se lojalnosti Carstvu, pa je dolazilo do nasilnih postavljanja i smjenjivanja duždeva obiju orijentacija.

U drugoj polovici VIII. st. duždem je postao Mauricius, velikaš iz Herakliane. On je uspio ostvariti nasljednost duždeve vlasti, pa su za njim slijedili i njegov sin i njegov unuk.

Zbog suparničkih borbi što su se vodile između gradova Herakliana i Jesolo, mnogo stanovništva preseljavalo se u Malamocco, ali je dio bjegunaca tražio utočište i na otočnoj skupini Rialto. Zbog porasta stanovništva glavni otok u toj skupini, Olivolo, postao je sjedištem biskupa. To je imalo veliko značenje za daljnji razvitak grada na otočnoj skupini Rialto, uz koji se s vremenom (konačno tek u XIII. st.) vezalo ime Venecija, kao uže ime gradskog naselja.

Mauriciusova vlast bila je lojalna prema Bizantu. Time je postignuto da je Carstvo ukinulo instituciju dvaju tribuna koje je za posljednjih dvadesetak godina postavljalo kao nadzornu vlast nad vladavinom duždeva. Od neprijateljstva Langobarda, koje je tom orijentacijom bilo izazvano, oslobodilo je Veneciju tek franačko osvojenje sjeverne Italije.

Ali sad je Franačka postala pretendentom da pokori i Veneciju, a i u samoj toj pokrajini formirala se franačka stranka. Ona je 804. izvršila antibizantsku revoluciju. Grčki činovnici bili su protjerani, a zavjerenici su zauzeli njihova mjesta. U međuvremenu su Franci osvojili Istru (778), a 803. i Dalmatinsku Hrvatsku, ostavivši joj samoupravu u vazalskom odnosu (vjerojatno pod knezom Višeslavom).

Za mir s Bizantom Franci su kao uvjet predlagali priznanje carskog naslova za njihova vladara (Karla Velikog) i teritorijalnu nagodbu: da Istra i Dalmatinska Hrvatska ostanu pod franačkim vrhovništvom, a Venecija i Dalmatinska tema pod Bizantom. Ali carska diplomacija je to odbila, našto su venecijanski predstavnici otišli na dvor Karla Velikoga i ondje predali Venecijanski dukat franačkoj vlasti (806). U isto vrijeme su i prvaci dalmatinske teme (dux Pavao i zadarski biskup Donat) Karlu priopćili da i njihovo područje pristupa franačkoj državi.

U povodu tih događaja Bizant se zaratio s Franačkom. Borbe su se vodile s promjenljivom srećom obiju strana, a završile su se mirom u Aachenu 812., kojim je Bizant priznao carski naslov Karla Velikog, vrhovnu vlast Franačke nad Istrom i Dalmatinskom Hrvatskom, a Veneciju i dalmatinske gradove i otoke je zadržao u svojoj vlasti.

Za vrijeme ratovanja, kad je već bilo jasno da će Venecija potpasti pod Bizant, ondje je duždęm postao Angellus Parteciacus (811), odan bizantskoj orijentaciji. Ali njegovo sjedište nije više bilo Malamocco, nego Rialto. Novi dužd morao je pristati da mu kao nadzorni organ budu dodijeljena dva bizantska tribuna.

Vezivanje Venecije uz Bizant bilo je presudno za njezinu budućnost. Ono joj je omogućilo da postane posrednik u trgovinskoj razmjeni između Istoka i Zapada, pa je upravo ta njezina uloga temelj njezine buduće ekonomske i političke moći.

Ta vezanost uz Bizant imala je svoj karakteristični razvoj. Prva tri dužda iz kuće Parteciaka zadržala su striktno podaništvo Istočnome Carstvu. Ali u utjecajnim krugovima jačala je i opet franačka opredijeljenost. Zbog toga je posljednji od triju Parteciaka, Ivan, 836. pobunom zbačen s vlasti. Pa ipak, Venecija nije time pristupila franačkoj državi. S vladavinom novoga dužda Petra Trandenika (836–864) Venecija je sačuvala svoju interesnu orijentaciju prema Istoku, ali je sustavno slabila svoju političku ovisnost o Bizantu. Time počinje era njezina osamostaljivanja i njezina uspona u ulozi nezavisne pomorske i trgovačke velevlasti.

PRIVREDNI, DRUŠTVENI I POLITIČKI ODNOSI U VENECIJANSKOM DUKATU DO POČETKU IX. ST.

U počecima nastanjivanja na sprudovima usred laguna prvi i osnovni zadatak naseljenika bila je borba s nestalnošću tla i naletima mora. Najelementarnije privredno bavljenje bilo je ribarstvo i vađenje soli. Sol je bilo moguće razmjenjivati na susjednom kopnu za druge proizvode koji se na lagunama nisu mogli uzgajati. Na dobivanju i prodaji soli stanovnici venecijanskih lida odgojili su se kao trgovci. U isto vrijeme zemljopisni položaj lida i nužnost plovidbe radi trgovanja solju primoravala ih je da budu vješti pomorci.

S porastom nastanjivanja na venecijanskim otocima važnom djelatnošću tamošnjeg stanovništva postalo je reguliranje vode. Trebalo je učvršćivati terene, zaštićivati kopno od valova i plime, nasipavati plićine i produbljavati plovne kanale među nasutim i učvršćenim pojasima zemlje. I, zatim, trebalo je na takvu, često nedovoljno ustaljenu i podvodnu tlu stvoriti tehniku gradnje zgrada i mostova iznad kanala i rukava morske vode.

Kako se pri naseljavanju zauzimalo zemljište na području laguna, izvori ne osvjetljavaju dovoljno. Područje od Grada do Caorlea čini se da je od davnine bilo vlasništvo patrijaršije u

Gradu. Na jugu, od Caorlea do Chioggie, formirali su se karakteristični odnosi u zemljoposjedu kakvi su postojali i u drugim dijelovima bizantske Italije. Slaba podesnost za agrarnu eksploataciju tla, kao i oskudnost samog zemljišta nije, dakako, pružala mogućnost da se razvije veliki zemljoposjed, ali imućniji doseljenici i crkvene institucije stekle su ipak znatna zemljišta, prepuštajući ih na obradu i iskorištavanje zavisnim držateljima parcela. U skladu s režimom jedinstvene vojne i upravne vlasti, u lokalnim razmjerima pojedinih naselja formirala se mjesna zemljoposjednička aristokracija; njezini predstavnici vršili su tribunske funkcije, tj. bili su nositelji vojne, upravne sudske vlasti, onako kako su te funkcije vršili tribuni-zemljoposjednici i drugdje u bizantskoj Italiji. Oružana snaga kojom su zapovijedali tribuni regutirala se iz mjesnog stanovništva, i pritom velikim dijelom iz redova neposrednih obrađivača zemljišnih parcela imućnih ljudi. Time se, kao i drugdje, povezuju privatnopravni odnosi vlasnika tla i njihovih kolona s javnopravnim ovlastima tih istih zemljoposjednika u njihovu svojstvu vršitelja političkih, vojnih i upravnih funkcija.

Na području između Caorlea i Torcella većina je zemlje bila u vlasništvu Crkve i tribuna. Na jugu od Torcella prevladavao je civilni zemljoposjed tribunskog staleža.

Isprva nije postojalo nikakvo državno zemljište kojim bi raspolagala duždevska vlast, nego samo privatni posjed pojedinih duždeva. Ali tijekom VIII. st. čini se da je duždevska vlast uspjela raznim sredstvima, dijelom i silom oružja, prisvojiti znatne dijelove zemljišta između Caorlea i Jesola na štetu tribunskih i crkvenih posjeda.

Većina malih zemljoposjednika ili stanovnika bez vlastite zemlje radila je u zakupničkom odnosu na imanjima velikih zemljoposjednika, plaćajući dažbine u naturi (obroke) i u radu na rezervatima Crkve, tribuna ili duždevske vlasti. Među obrocima u naturi navode se poljoprivredni proizvodi, povrće, voće, vino, perad, jaja, riba, morske ptice, drvo, a od radnih dužnosti obrada zemlje, ali i podvoz, brodska posada i ukrcavanje. Svi ti podaci govore ujedno o raznim vrstama proizvodnje i o gospodarskim djelatnostima. O uzgoju žitarica nema u dokumentima ni spomena. Proizvodilo se prije svega povrće i voće, u prvom redu grožđe i masline. Na području venecijanskih otoka i u obalnom pojasu bilo je mnogo mlinova, ali to svjedoči samo o potrošnji žitarica koje su dobivane uvozom. Uzgoj stoke na mnogim pašnjacima bio je razvijen već od najstarijih vremena. Uzgajala su se goveda, konji, svinje, ovce. Uz to su se Venecijanci mnogo bavili lovom, a napose ribolovom. Ali važnija od svih drugih gospodarskih djelatnosti u rano doba venecijanske povijesti bilo je vađenje i prodavanje soli. Solana je u Venecijanskom dukatu bilo posvuda, ali najveće središte proizvodnje bila je Chioggia. Tu su se u kasnijem razvoju trgovine solju razvila stalna četvrtgodišnja sajmovanja. Venecijanci su veoma rano trgovini na lokalnom tržištu pridružili i izvoznu trgovinu solju, svježom i usoljenom ribom te močvarnom divljači, isprva u susjedne oblasti sjeverne Italije.

Osnovne prirodne mogućnosti primoravale su Venecijance da upravo trgovinu učine presudno važnom granom svojeg gospodarstva. Trebalo je na kopnu kupovati sve što im je nedostajalo, u prvom redu žitarice, a i mnoge druge potrošne predmete, čak i vodu za piće. Jedna od nužnih potreba venecijanske opskrbe bilo je nabavljanje drva. Na svojem području Venecija je imala šuma, ali to nije bilo dovoljno, pa je u svim sporazumima Venecijanaca s langobardskim i franačkim vlastima istaknuto mjesto imalo traženje prava da venecijanski podanici sijeku i dobavljaju drvo iz šuma u području langobardske i zatim franačke Italije.

Jedan od preduvjeta za razvijenu trgovinsku razmjenu bilo je ovladavanje plovidbom po moru i rijekama koje se ulijevaju u oblast laguna. Isprva je venecijanska plovidba morem bila ograničena na unutrašnji bazen sjevernog Jadrana. Već rano plovilo se i jedrenjacima i lađama na vesla jer je na plitkome venecijanskom moru bilo opasno prepustiti brodove isključivo vjetru. Od kraja VII. st. pomorska trgovina naglo širi svoj domet. Poslije pada Ravenskog egzarhata Venecijanski je dukat ostao jedino bizantsko političko i ekonomsko uporište u sjevernoj Italiji. Pri tome se Venecija tom vezom okoristila mnogo više nego Bizant. U drugoj polovici VIII. st. Venecijanci već održavaju trgovinske odnose s Apulijom, Sicilijom, Grčkom,

Malom Azijom i Egiptom. Ipak, tada još, taj se daleki trgovački promet vrši pretežno na bizantskim lađama koje uvezenu robu većinom iskrcavaju u Torcellu, a usto glavnina bizantske dopreme proizvoda s Istoka nije još usmjerena prema Veneciji, nego prema Bariju i Amalfiju, odakle odlazi u južnofrancuske luke. Lagune tek postupno postaju tržnica na koju trgovci s Istoka dovoze svoju robu, a trgovci sa Zapada dolaze da je kupuju. Na toj tržnici pojavljuju se sve češće svila i lanene tkanine, vino, šećer i mirodije, lijekovi, nakit i druga luksuzna roba, a Venecijanci je preprodaju u unutrašnjosti talijanskog poluotoka. Posredovanjem Venecije trgovci sa Zapada prodaju Bizantincima željezo i druge kovine, drvo i lan. Ali jedan od najvažnijih objekata venecijanske trgovine bilo je već i u ranom razdoblju njezina privrednog uspona roblje iz germanskih i slavenskih zemalja. Venecijanski su trgovci dobavljali robove i u gradove Italije i Francuske, ali su ih više od svega na italskim i vanitalskim tržištima prodavali Saracenima iz Sjeverne Afrike, Egipta i Sirije. U prvoj polovici IX. st. tovari venecijanske robe redovito dolaze u Aleksandriju, sada već na vlastitim velikim lađama, a oko 800. Venecija ima i snažnu ratnu flotu kojom štiti svoje trgovačke lađe i osigurava plovidbene putove.

Sve do početka IX. st. glavna tržnica Venecijanskog dukata ostaje Torcello, zbog svojega povoljnoga, zaštićenog položaja u dubini laguna.

Venecijanska je trgovina isprva bila razmjenbena trgovina. Ali u VIII. st., a još više u IX. st. snažno se probija trgovanje pomoću novca, naročito pod utjecajem trgovanja s Bizantom i s istočnim zemljama uopće. Pri tome vlastita venecijanska obrtna proizvodnja nije sve do IX. st. bila naročito razvijena. Opsežnije građevne pothvate vršili su većinom grčki majstori. Brodogradnja je sve do kraja VIII. st. bila ograničena na proizvodnju manjih lađa. Tek od sredine IX. st. u venecijanskim je brodogradilištima bila ostvarena mogućnost gradnje većih plovnih objekata po uzoru na bizantske lađe. Sve do IX. st. domaći obrtnici proizvode samo za namirenje lokalnih potreba potrošača. Osim soli, usoljene ribe i nahvatanih robova, venecijanska je trgovina bila isključivo prekupačka i tranzitna.

Prvobitna izgradnja naselja na otočnoj skupini Rialto bila je veoma skromna. Kuće su bile drvene i visoke zbog oskudnosti prostora. Od drva su bile i crkve i javne zgrade. Tek u VIII. st. pojavljuju se pojedina kamena zdanja. Građu za takve objekte davale su isprva ruševine na obližnjoj obali. Bogate aristokratske obitelji počele su se naseljavati na Rialto tek uoči Aachenskog mira, i to najprije na otočić Olivolo, gdje je bilo sjedište biskupa (od 774/75), a zatim i na druge sprudove iz te skupine. Za vrijeme dužda Justinijana (827–829) Venecijanci su u Aleksandriji ukrali tijelo Sv. Marka i donijeli ga u Veneciju. Uskoro je zatim započela gradnja bazilike Sv. Marka, a završena je u vrijeme Ivana Partecijaka (829–836). Taj je svetac proglašen zaštitnikom Venecije. No grad koji će ubuduće uz vlastito ime biti nazivan i Republikom Sv. Marka, bio je sredinom IX. st. još slabo urbanizirano naselje, prožeto vinogradima, povrtnjacima, solanama, šikarama, lovištima, šumama i močvarama. Doba njegove blistave ekonomske i arhitektonske budućnosti još je bilo udaljeno nekoliko stoljeća.

4. VLADAVINA PIPINA MALOGA

Otkako je u Italiji 751. pao Ravenski egzarhat papinstvo se trudilo da od Langobarda ishodi da to područje bude pripojeno oblastima kojima je u ime Bizanta faktično upravljao papa. Odbijanje toga zahtjeva, teški porezni nameti što ih je langobardski kralj zahtijevao od stanovništva Rimskog dukata i opasnost od langobardske vojne akcije razlog su što je papa Stjepan II. krajem 753. otišao na dvor Pipina Maloga da zatraži pomoć. Na pregovorima koji su povedeni početkom 754. Pipin se zakleo da će mu "vratiti" Egzarhat (premda je on prije langobardskog osvojenja pripadao Bizantu, a ne papinstvu) i potvrditi teritorij "Rimske Republike" (koji je također pravno bio sastavni dio bizantskoga područja).

Ostvarenje tih obećanja moglo se postići samo ratom. U dva vojna pohoda (755. i 756), Pipin je porazio Langobarde i primorao njihova kralja Aistulfa da dva puta, prvim i drugim ugovorom u Paviji, preda papi teritorij Egzarhata i prizna vrhovnu vlast Franačke. Pošto je Aistulf prvi ugovor prekršio, Pipin je nakon sklapanja drugoga ugovora posebnom svojom poveljom (756) potvrdio papin posjed teritorija Ravenskog egzarhata i njegovu vlast nad Rimskim dukatom.

Politički položaj tako stvorene Papinske države bio je pravno kontradiktoran. Ona je bila rezultat Pipinovih vojnih uspjeha, ali je njezino ustupanje papi bio protuzakonit čin, uperen protiv Bizanta, s kojim Franačka nije bila zaraćena. Iako papa nije nijednim aktom poništio suverenitet Bizanta, praktički je stečenim teritorijem vladao pod franačkim protektoratom.

Takvu protuzakonitu situaciju Carstvo je pokušalo riješiti zahtjevom Pipinu (756) da oslobođena područja vrati Bizantu. Ali Pipin je to odlučno odbio, potvrdivši time da sebe smatra kompetentnim da odlučuje o odnosima u Italiji.

Pipin je, osim u Italiji, postigao vojne i političke uspjehe i u drugim područjima. Godine 752. njegova je vojska iskoristila unutrašnje teškoće u maurskoj Španjolskoj pa je osvojila Septimaniju (pad posljednjeg arapskog uporišta, Narbonne 759). Između 760. i 768. trajalo je upokoravanje Akvitanije. Najzad je 768. to vojvodstvo ukinuto, njegov je teritorij pripojen neposrednoj vlasti kralja, koji ga je podijelio na grofovije i onamo postavio grofove, kao što je to bilo i u drugim krajevima franačke države.

Od 753. do 758. Pipin je ratovao protiv Sasa, ali je uspio ishoditi samo priznavanje nominalne zavisnosti uz obvezu da mu Sasi plaćaju nevelik godišnji danak.

U Bavarskoj je tamošnji vojvoda Tasilo III. vjerno ispunjavao svoje vazalske dužnosti. Ali kad su tereti zbog neprekidnih ratovanja postali preteški, u Bavarskoj je izbila buna (763). Rezultat je bila obnova bavarske samostalnosti.

Mnogobrojna Pipinova ratovanja primoravala su ga da svoje vazale održava u vjernosti mnogim darivanjima zemlje. Zbog toga nije mogao vratiti Crkvi ona imanja koja joj je njegov otac, Karlo Martelo, bio primoran oduzeti. Štoviše, crkvena je imanja eksproprirao i on. Ali da Crkvi dade odštetu, 765. je nametnuo obvezu svim stanovnicima i posjednicima da joj plaćaju desetinu od svih svojih prihoda u naravi.

Sa svoje posljednje vojne u Akvitaniju Pipin se vratio bolestan. Pred smrt, državno je područje prema franačkom običaju podijelio među svoja dva sina. Starijemu, Karlu, dao je Austraziju i Neustriju, a mlađemu, Karlomanu, Burgundiju, Provansu i Septimaniju. Akvitaniju je popola razdijelio među obojicom.

5. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KRALJEVSTVU MEROVINGA

Teritorij franačke države obuhvaćao je glede povijesti privrednodruštvenih odnosa dva različita područja: jedno, koje je nekoć bilo u sastavu Zapadnorimskog Carstva (između Rajne, zapadnih Alpa i Pireneja), i područje na istoku od Rajne koje nikad nije trajno bilo sastavni dio rimske države. U prvoj zoni osnovu stanovništva činili su romanizirani keltski prastanovnici ili romanizirani kasniji doseljenici; u te je oblasti germansko stanovništvo masovno doprlo tek seobom naroda. U opreci s time, zemlje istočno od Rajne bile su naseljene isključivo germanskim stanovništvom; utjecaj rimskih ekonomskih i društvenih institucija prodirao je doduše od posljednjih stoljeća Carstva i onamo, ali je slabio sve više u smjeru prema unutrašnjosti germanskih zemalja.

Zbog toga se formiranje ranosrednjovjekovnih feudalnih gospodarskih i društvenih odnosa na tlu franačkoga kraljevstva vršilo na dva principijelno različita načina:

a) Zapadno od Rajne i Alpa sjedinjavanjem (sintezom) dvaju raspadajnih procesa. To su:

proces napuštanja robovlasničkih društvenih odnosa i proces napuštanja i mijenjanja germanskih rodovskih odnosa.

b) Istočno od Rajne proces feudalizacije se vršio napuštanjem i mijenjanjem germanskih rodovskih odnosa, bez izravnog utjecaja procesa razgradnje i napuštanja klasičnih antičkih robovlasničkih odnosa.

Proces sjedinjavanja dviju komponenata u mijenjanju gospodarskih i društvenih odnosa u prvoj zoni vršio se tako da je baština kasnoantičkih privatnovlasničkih oblika eksploatacije zavisne radne snage (serva i kolona) ubrzavala prihvaćanje sustava proizvodnje na temelju zavisnosti neposrednih proizvođača od posjednika zemlje. Suprotno tome, dotok slobodnoga germanskog seljaštva na rimsko tlo usporavao je generalizaciju toga sustava i nametao razmjerno dugotrajnu preobrazbu slobodnih germanskih seljaka u zavisne obrađivače, slične (po uvjetima proizvodnog rada) kolonima i servima.

Pa ipak, upravo zbog postojanja navedenoga ubrzavajućeg činitelja, feudalizacija društva u bivšoj Galiji tekla je u cijelosti brže i radikalnije nego na području istočno od Rajne. Ondje je ona zaostajala jer prvobitno nije postojao ni privatnovlasnički veliki zemljoposjed s općerasprostranjenom neslobodnom radnom snagom ni mogućnost da se brzim preinačivanjem privrednog i društvenog statusa germanskih seljaka za kratko vrijeme dokine osobna sloboda i privredna nezavisnost glavnine neposrednih proizvodača na zemlji. Ali, u zajedničkoj franačkoj državi, dostignuća feudalizacije na Zapadu nisu mogla ostati bez naknadnog utjecaja i na prilike istočno od Rajne. Ta okolnost prenosi modele ranofeudalnog poretka i na istok, pa i on, s određenim zakašnjenjem i specifičnostima, slijedi opći smjer zbivanja koje oblikuje privrednu i društvenu strukturu srednjovjekovne Europe.

a) RAZVOJ ZAPADNO OD RAJNE

Slobodna franačka sela, onako kako ih ocrtavaju najmlađa poglavlja Salijskog zakona, poznavala su samo alodijalno ili još neotuđivo posjedovanje obradive zemlje, dok se pravo posjedovanja drugih tipova zemljišta očuvalo kao zajednički posjed seoskoga kolektiva.

Ali takva su sela postojala na tlu države u kojoj je starije i brojnije galorimsko stanovništvo (osobito na jugu od Loire), slijedeći evoluciju određenu ekonomskom nužnošću, već izgradilo agrarni sustav u kojem zemljoposjednik za sebe zadržava samo manji dio svojega imanja, a preostatak je razdijelio na čestice i dao ih kolonima i servima na samostalnu obradbu, uz uvjet da mu daju obroke od uroda i dio svoje radne snage pri obradbi njegova rezervata. No povrh toga, i franačka je nekadašnja rodovsko-plemenska aristokracija, kao i sama kraljevska vlast, preuzela imanja, u procesu proizvodnje organizirana na jednaki način, pretvorivši se time u zemljoposjedničku aristokraciju koja živi od rada neslobodnih ili zavisnih obrađivača njihove zemlje (serva i kolona).

I jedan i drugi od tih, po etničkom podrijetlu različitih, ali sada po klasnoj zainteresiranosti izjednačenih krugova velikih zemljoposjednika težio je proširenju svojih posjeda i povećanju broja zavisne radne snage. Oni su to mogli ostvariti samo na račun dotad slobodnih i ekonomski nezavisnih franačkih seljaka. Ali njihovo uključivanje u proces rasta velikih zemljoposjeda i proces proširenja kruga zavisnih obrađivača zemlje moralo je tek postati moguće u rezultatu postupnog razaranja ekonomske osnove njihove seoske privredne i društvene samostalnosti.

Alodijalno posjedovanje zemlje seoskih porodica i napredak poljoprivredne tehnike doveli su u drugoj polovici VI. stoljeća do potpune brojčane prevlasti malih seoskih porodica u franačkim selima. Ona se strukturiraju kao tzv. susjedske općine ili marke, u kojima male porodice teže za tim da slobodno raspolažu svojim nekretninama. Prijelomnu točku u tom razvitku čini edikt kralja Hilperika I. (561–584), koji je priznao pravo nasljedstva zemlje i kćerima. Time je faktično bilo ozakonjeno otuđivanje zemlje, jer je ženski nasljednik mogao udajom prenositi zemljoposjed u drugu porodicu. Uskoro se pravo raspolaganja zemljišnim

česticama generaliziralo i pretvorilo u slobodu poklanjanja, zalaganja i prodavanja zemlje po slobodnoj volji njezina posjednika. Time je alod poprimio obilježje potpunog vlasništva.

Privatno posjedovanje obradive zemlje nužno je vodilo stvaranju imovnih razlika među franačkim seljacima. Krajem VI. st. one su bile toliko izražene da se u markama mogu već jasno razlikovati tri kategorije slobodnih seljaka: srednji sloj posjedovao je jednu standardnu česticu obradive zemlje (hufu); obrađivao ju je vlastitom radnom snagom ili (u najpovoljnijem slučaju) sa dva ili tri kućna roba; za sve te radove imao je dovoljno stoke i radnog alata.

Viši sloj sastojao se od imućnih ili čak bogatih članova marke; oni imaju osim svoje osnovne čestice (hufe) i dodatne udjele zemlje, pa čak i dvije ili više hufa.

Niži sloj nema ni dovoljno zemlje, jer je u procesu imovinske diferencijacije izgubio različite dijelove svoje čestice, a nema ni dovoljno stoke ni dovoljno radnog alata.

Taj niži sloj neprekidno i dalje ekonomski propada, zadužuje se, prodajom ili zalaganjem gubi daljnje dijelove ili svu svoju zemlju, pa se dalje može održati na životu samo ako se pretvori u zavisnu radnu snagu na zemlji svojih imućnijih suseljana ili na obližnjoj zemlji veleposjednika. Tim putem slobodni, ali osiromašeni članovi seoskih općina, izgubivši svoj alod, gube svoju ekonomsku samostalnost. Taj će gubitak na kraju njihove socijalno-ekonomske evolucije dovesti i do gubitka njihove osobne slobode. Takav rezultat završna je etapa njihove socijalne degradacije.

Naprotiv, viši sloj članova seoske općine u pravilu sve više poboljšava svoj ekonomski položaj. Stekavši dodatne zemljišne čestice, oni isprva i dalje ostaju neposredni obrađivači zemlje. Oni su samo obogaćeni seljaci, koji na svoju novostečenu zemlju doduše naseljavaju svoje kućne robove ili osiromašene suseljane i za to od njih zahtijevaju dio uroda, ali isprva još nemaju toliko viška zemlje da bi u cijelosti mogli živjeti od tuđega rada. Tek njihovim daljnjim bogaćenjem, od trenutka kad njihov neposredni rad postane nepotreban, a rad o njima zavisne radne snage (osiromašenih suseljana ili na česticu naseljenih robova) dovoljno velik da im osigura život bez vlastitoga neposrednog proizvodnog rada, ti se obogaćeni seljaci pretvaraju u male vlasteline. Takav rezultat završna je etapa njihova socijalnog uzdizanja.

Ta unutrašnja ekonomska i socijalna diferencijacija u općinama slobodnih seljaka komplicira se i povezuje s veoma značajnim i za budući razvitak društvenih odnosa odlučnim utjecajem izvana.

Taj utjecaj izvana posljedica je pojave i daljnjeg rasta velikog zemljoposjeda. U franačkom kraljevstvu Merovinga, kao i u drugim državama koje su nastale na području nekadašnjega Rimskog Carstva, s formiranjem kraljevske vlasti stvara se i povećava svjetovni i crkveni veliki zemljoposjed, koji izvana prodire u privredni i socijalni organizam susjedne općine ili marke. S tim u vezi, osiromašeni slobodni članovi općine gube svoje alode ne samo u korist imućnijih članova iste općine, nego i u korist veleposjednika koji na taj način, takvim zadobivenim alodijalnim česticama zemlje, ulaze u sastav marke. U daljnjem procesu stjecanja sve novih i novih čestica (putem kupovine, dobrovoljnih ili prinudnih darivanja, prekarija, pa i golog nasilja) oni postaju sve znatniji posjednici zemlje koja organizacijski čini dio teritorija jedne marke ili nekoliko različitih marki u susjedstvu velikaškoga osnovnog veleposjeda. Tim putem, oslanjajući se na ekonomsku snagu svojega zemljoposjeda, oni postupno pod svoju vlast podvrgavaju sve veći, pa najzad i cio teritorij marke. U konačnoj etapi toga razvitka nekadašnji slobodni članovi susjedne općine ili marke pretvaraju se u zavisne obrađivače zemlje koja je nekoć bila njihova, ali je prešla u ruke veleposjednika, ili pak u obradivače vlastelinove zemlje koju im je on dodijelio u obliku čestice, kao prekarij, uz uvjet da mu od svojega rada daju zemljišnu rentu u naturi i radnim obvezama. U krajnjem ishodu to zapadanje nekad slobodnih članova općine u zavisnost od zemljoposjednika završit će se njihovim pretvaranjem u kmetove.

Veleposjedi su prodirali u okvire susjedne općine ili marke (ili, drugim riječima, gutanje dijelova i cijelih teritorija seoskih općina od velikog zemljoposjeda koji nadire) vršio se

usporedo sa stvaranjem karakterističnog uvjetnog tipa posjedovanja velikih zemljišnih imanja i s formiranjem klase feudalaca koja svojim posjedničkim pravima postupno pridružuje i elemente i ovlasti oslabljene središnje državne vlasti.

Cijeli ovaj prikazani razvoj može se, u odnosu prema pitanju o prijelazu s rodovskih društvenih odnosa na feudalnu društvenu strukturu podijeliti na tri razdoblja.

1. Ono razdoblje u kojem se rodbinska seoska zajednica pretvara u susjednu općinu ili marku i u kojem alod postoji samo kao slobodni, nasljedni posjed još neotuđivih zemljišnih čestica predstavlja rano prijelazno razdoblje. Germansko društvo u to vrijeme napušta stare rodovske odnose, ali alod još nije postao potpuno vlasništvo, otuđivi zemljoposjed, nego se obvezno predaje iz koljena u koljeno, po direktnoj, silaznoj muškoj lozi. Velike, odnosno male porodice (baštinice velikih), još su ekonomski nezavisne, a veliki zemljoposjed još nije počeo podjarmljivati dotad slobodne, male zemljoposjednike; on obradbeno počiva na radu kolona i serva i tek se priprema na buduću izgradnju feudalnih oblika ekonomike i unifikacije svih neposrednih obrađivača na jedinstvenom modelu kmetskog prisilnoga rada. Zbog takvih značajki to je razdoblje opravdano nazivati *pretfeudalnim.* Ono se kao prijelazno razdoblje vremenski uklapa između robovlasničkog i rodovskog društva s jedne strane i feudalnog tipa proizvodnih i društvenih odnosa s druge strane.

2. Razdoblje u kojem se vrši unutrašnje ekonomsko i socijalno raslojavanje u susjedskoj općini ili marki i počinje formiranje ovisnosti dotad slobodnih seljaka o veleposjedima, pa time počinje i sjedinjavanje sustava eksploatacije kolona i serva na veleposjedima s podjarmljivanjem osiromašenih slobodnih franačkih seljaka, zovemo *rano feudalno doba.*

3. Od trenutka kada otuđivanje alodijalnog seljačkog zemljoposjeda postaje masovno, pa kad, u vezi s tim, zemlja nekad nezavisnih i slobodnih seoskih proizvođača uvelike prelazi u ruke feudalaca, kad se dotad slobodni mali zemljoposjed masovno uključuje u velika vlastelinstva svjetovnih i crkvenih velikaša (franačke, kao i galorimske zemljoposjedničke i službeničke aristokracije podjednako) i kad se tako stvaraju dvije antagonističke klase: jedna, koju čine koloni, servi i zavisni, a nekoć slobodni franački seljaci, i druga, koju čine veliki zemljoposjednici, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo – započinje doba izrazitoga *feudalnog društvenog ustrojstva.*

Kao što iz toga slijedi, odlučujući činitelj u pretvaranju franačkoga pretfeudalnog društva u feudalno bilo je formiranje takvoga velikog zemljišnog posjeda koji je, osim baštinjene zavisne radne snage kolona i serva, u odnos ekonomske i socijalne podložnosti podvrgnuo i nekoć slobodno i nezavisno franačko seljaštvo, sjedinivši time u jednu i jedinstvenu evoluciju Galorimljane i Franke, ali razvrstane na dva suprotna pola društvenog poretka: s jedne strane okupljene na razini zavisnih neposrednih proizvođača, a s druge strane u redovima posjednika i gospodara osnovnog sredstva za proizvodnju (zemlje) i time korisnika tuđega rada.

b) RAZVOJ U ZEMLJAMA ISTOČNO OD RAJNE

Na tlu Germanije, istočno od Rajne, nije postojao kasnoantički veliki zemljoposjed, svojstven rimskoj državi, na kojem su vlasnici počeli rješavati krizu proizvodnje tako što su pretežiti dio svojih imanja prepuštali kolonima i servima na samostalnu obradbu, uz uvjet da vlasnicima zemlje daju plodove svojega rada u naravi i da određeno vrijeme u godini (ili tjednu) sudjeluju u obradbi zemljoposjednikova rezervata. Zbog toga se u tim oblastima franačke države proces rađanja ranofeudalne i feudalne organizacije gospodarstva i društva u biti vršio ne sintezom dvaju raspadajnih procesa (tj. povezivanjem procesa napuštanja robovlasničkog društva s procesom napuštanja rodovskih društvenih odnosa), nego polazeći isključivo od starijih, rodovskih društvenih odnosa, njihovim postupnim napuštanjem i samostalnim preoblikovanjem u susret novome, drukčijem poretku.

Ali uza sve to, u uvjetima postojanja zajedničke države, model kasnoantičke organizacije

velikih zemljoposjeda koji je na tlu Carstva bio polazištem za razvrstavanje radnih i posjedničkih činitelja pri formiranju novih proizvodnih odnosa prodirao je naknadno i na istok od Rajne zajedno s dužnosnicima političko-upravnog aparata i s organizacijom Crkve. Kad je spontani proces razgradnje rodovskih društvenih odnosa kod prekorajnskih Germana dosegnuo određeni stadij, veliki zemljoposjed zahvaća i ondje u njegovu evoluciju i koristi se njime podvrgavajući slobodno selo na podjednak način kako se to zbivalo i u zemljama zapadno od Rajne.

Napuštanje rodovskih društvenih odnosa kod prekorajnskih Germana prolazilo je u biti sve faze kao i kod Salijskih Franaka, tek uz određeno vremensko zaostajanje koje je manje u predjelima bliže toku srednje Rajne, a veće u udaljenijim oblastima, u Thüringiji, Bavarskoj, Frigiji, a napose u Saskoj koja se najduže opirala franačkoj dominaciji.

Zakonski zbornici običajnog prava što su u prekorajnskim zemljama nastajali u razmaku od kraja VI. do sredine VIII. st. (Ripuarski zakon, Alamanski zakon, Bavarski zakon), pa zatim povelje o poklanjanju ili ustupanju zemljišnih čestica (poglavito u korist samostanâ i crkvi) pokazuju bit procesa kojim prekorajnski narodi napuštaju svoje davno rodovsko uređenje.

Polazna točka toga napuštanja rodovskog poretka bilo je i ovdje pretvaranje seoske rodovske zajednice u susjednu općinu ili marku. Tijekom VII. st. u prekorajnskim se zemljama vrši veoma intenzivan proces imovinske diferencijacije po selima i, s tim u vezi, pretvaranja alodijalne zemlje u otuđiv posjed. Prema podacima Bavarskog zakona (koji je nastao u poč. VIII. st.), u toj se zemlji vodila veoma živa trgovina oraničkim česticama, neobrađenom oraćom zemljom, pa čak i livadama i pravom na iskorištavanje šuma. To znači da se kod Bavaraca alodijalno posjedovanje razvilo mnogo dalje od stadija na kojem je bilo kod Salijskih Franaka potkraj V. st. Ono je u VII. st. u cijelosti poprimilo karakter otuđivog posjeda kojim njegov vlasnik smije neograničeno raspolagati.

Ali samo pravo na otuđivanje još uvijek nije djelovalo kao poticaj ili kao obveza za otuđivanje. Svi oni alodisti koji nisu bili zainteresirani ili bilo kakvim razlozima primorani da otuđuju svoju zemlju zadržavali su je i dalje, obrađivali su je vlastitom radnom snagom i predavali je u nasljedstvo po silaznoj lozi iz pokoljenja u pokoljenje. Istodobno, drugi članovi općina ulazili su u proces otuđivanja, mrvili svoje alode, predavali ih djelomice ili u cijelosti u ruke drugih vlasnika (većinom imućnijih članova iste općine, ali i u ruke drugih zemljoposjednika, naročito crkve).

Uzrok takvu otuđivanju zemlje bili su različiti činitelji u svakodnevnom životu pojedinih članova susjednih općina: prilikom nasljeđivanja porodične su se čestice mrvile i postupno postajale nedovoljno velike za uzdržavanje obiteljske zajednice; često je dolazilo do zaduživanja koja su bila rezultat takve nedovoljnosti zemljoposjeda, a katkad i posljedica teških i nenaplativih sudskih globa i kazni; pojedina domaćinstva ekonomski su propadala zbog bolesti, ratnih pustošenja i dužnosti da se sudjeluje u prečestom ratovanju, zbog davanja zemlje u zalog ili kao zadužbinsko darivanje dijelova svoje čestice u korist Crkve.

Sva domaćinstva koja su takvim zbivanjima postala gospodarski neodrživa, morala su tražiti drukčije rješenje umjesto nekadašnje ravnopravne samostalnosti kakva je karakterizirala sve članove prvobitne susjedne općine ili marke. Pojedini, nekoć samostalni seljaci pretvaraju se u prekariste, ovisne o svojim bogatijim suseljanima ili o susjednom crkvenom zemljoposjedniku ili o svjetovnom dostojanstveniku koji je svoje imanje dobio od kralja ili vojvode. Ako su pak poneki članovi općine postupno i u nepovrat izgubili svoj zemljoposjed, nije bilo nikakva drugog izlaza nego da u cijelosti prime na obradbu tuđu zemlju, uz mnogo teže uvjete nego što su to bili uvjeti prekarista; otad oni postaju držateljima neslobodnih čestica tuđe zemlje opterećene ponekad i veoma teškim dažbinama u naravi i radu.

Takvim putem oblikuje se tijekom VII., a naročito VIII. st. veliko šarenilo u imovnom i socijalnom položaju sela u Germaniji, pa se mogu konstatirati različite kategorije seljaka, koje ilustriraju različito daleko doprli proces njihova pretvaranja u gospodarski zavisne obrađivače tuđe zemlje.

1. Čak do X. i XI. st. u Njemačkoj su se očuvali neokrnjeni alodijalni zemljoposjedi potpuno slobodnih i nezavisnih seljaka, članova potpuno slobodne ili djelomice zavisne marke (tj. susjedne općine koja je samo nekim svojim dijelom potpala u zavisnost od velikog zemljoposjeda).

2. Slobodni alodisti koji su dio svojega zemljoposjeda već morali prepustiti drugome vlasniku, ali su preostatak još uvijek zadržali kao samostalan alod.

3. Bivši slobodni alodisti koji su cijeli svoj zemljoposjed morali predati drugome vlasniku, primivši ga kao prekarijalno držanje; pritom su sačuvali osobnu slobodu, uz uvjet da za česticu koju obrađuju plaćaju obročnu dažbinu u naravi i daju neveliki kuluk.

4. Bivši alodisti koji su svoje zemljište djelomice ili u cijelosti pretvorili u neslobodne (servilne) čestice, a time su i sami djelomice ili potpuno izgubili svoju osobnu slobodu, u smislu svoje trajne i nasljedne vezanosti za neslobodnu česticu.

5. Bivši slobodni članovi općine koji su raznim putevima (npr. komendacijom u osobnu zavisnost od moćnijega od sebe) izgubili osobnu nezavisnost, ali su privremeno sačuvali bar dio svojega slobodnoga, alodijalnog zemljoposjeda, koji ugovorno treba da u određenom roku bude predan patronu.

6. Bivši slobodni članovi općine koji su zbog potpune ekonomske propasti, zbog preteške zaduženosti ili na ime kazne za izvršeni zločin, izgubili osobnu slobodu i imanje i pretvorili se u robove (serve), koji rade ili na nečijem imanju ili na dodijeljenoj, veoma maloj čestici tuđe zemlje.

Na drugoj strani ove silazne ljestvice, prikupljanje zemlje u rukama imućnih seljaka (nekoć ravnopravnih članova marke) pretvaralo ih je u male i srednje vlasteline.

Iz dokumenata VIII. st. može se utvrditi da je u Njemačkoj toga vremena postojao sloj imućnih malih i srednjih zemljoposjednika koji su proizašli iz redova nekadašnjih prosječnih članova seoske općine. I taj se sloj može razvrstati u nekoliko skupina:

1. Najbliži prosječnim članovima seoskih općina bili su oni mali zemljoposjednici koji su stekli nepunu dodatnu česticu povrh svojega osnovnog udjela (hufe). Taj višak imanja obrađuju oni sami uz pomoć svojih kućnih slugu.

2. Imovno izdignutiju skupinu čine oni mali zemljoposjednici koji su posjedovali dvije ili čak nekoliko osnovnih zemljišnih čestica (hufa). One su mogle biti u istome ili u susjednim selima. Vlasnik takva imanja obrađuje svoju česticu svojim osobnim radom, a ostale uz pomoć rada serva koji žive na vlasnikovim dodatnim česticama i vlasniku daju samo neveliku produktnu rentu. Sve dok je cjelina tako dobivene rente razmjerno nevelika i znači samo dopunu ostvarenih uroda dobivenih vlastitim radom na temeljnoj čestici posjednikove zemlje, on je još uvijek samo obogaćeni seljak.

3. Mali zemljoposjednici daljnje više skupine imaju podjednako velik ili nešto veći zemljoposjed, ali su, za razliku od prethodne skupine, obvezali zavisne obrađivače svojih dodatnih čestica da im osim obročne rente daju i radnu rentu (kuluk) na vlasnikovoj osnovnoj parceli. Iskorištavanje kulučarskog rada nevelikog broja zavisnih država (serva) na vlasnikovoj osnovnoj čestici pretvara tu česticu u gospodarev rezervat i središte gospodarske cjeline što je čine taj rezervat i onih nekoliko zavisnih čestica (mansusa) na kojima žive zavisni držatelji vlasnikove zemlje. Struktura cijelog toga zemljoposjeda približava se tipu malog vlastelinstva, ali ga od njega odvaja činjenica da je vlasnik zemlje još uvijek angažiran vlastitim radom na obradbi svoje osnovne čestice.

4. Usporedo s daljnjim (premda još uvijek nevelikim) porastom broja dodatnih čestica malog zemljoposjednika, na njima ne rade više samo servi (neslobodni i poluslobodni ljudi koji su zbog nedavnih ili davnijih ratnih zarobljavanja, zbog kazni za zločine ili zbog dugova izgubili svoju osobnu slobodu), nego i seljaci koji su u procesu siromašenja zapali u ekonomsku zavisnost od takvoga malog vlastelina. Time se u strukturu zemljoposjeda uključuje, osim eksploatacije neslobodne i poluslobodne radne snage, i eksploatacija slobodnih, ali osiromaše-

nih i potpuno neimućnih ljudi. Sve to daje takvu zemljoposjedu u potpunosti svojstva malog vlastelinstva. Ali premda je na takvu zemljoposjedu već ostvarena organizacijska struktura malog vlastelinstva, ipak sveukupni prihod što ga donose obročne dažbine nije dovoljno velik da sam za sebe uzdržava vlasnika zemlje i njegovu obitelj, niti je sveukupni kulučarski rad zavisnih držatelja dovoljno velik da isključi uporabu i vlasnikova osobnoga radnog angažiranja u neposrednom procesu obradbe njegove osnovne čestice. Zbog toga je i takvo malo vlastelinstvo još uvijek zemljoposjed znatno obogaćenog seljaka, a ne imanje posjednika koji se izdvojio iz procesa rada i postao pripadnikom klase koja se bavi drugim zanimanjem, a živi isključivo od eksploatacije tuđega rada.

5. Karakteristično feudalno vlastelinstvo je tek onaj zemljoposjed jednake strukture koji svojom zemljišnom rentom u cijelosti uzdržava zemljoposjednika i u potpunosti osigurava obradbu njegova rezervata, oslobađajući vlasnika potrebe da i on sam svojim neposrednim radom živi kao proizvodač u agrarnoj proizvodnji. Svojim oslobođenjem od neposrednoga proizvodnog rada, vlasnik zemljoposjeda postaje slobodan da vrši javne funkcije u službi države, kao vojnik, ili druge dužnosti na koje ima pravo u svojem svojstvu slobodna čovjeka, ali za koje odsad ima i punu ekonomsku mogućnost da ih nesmetano obavlja.

Formiranje malih i srednjih zemljoposjeda sa strukturom vlastelinstva vršilo se kao spontani ekonomsko-socijalni proces razvrstavanja slobodnog stanovništva u kategorije koje se među sobom razlikuju svojim stupnjem imućnosti. Pri tome se bogaćenje i imovinska diferencijacija susreću i među sobom isprepleću na taj način što obogaćeni zemljoposjednici daju osiromašenim slobodnim ljudima zemlju na obradbu, uz obveze davanja obročnih i radnih dažbina. I za jednu i za drugu kategoriju stanovništva postojalo je – s različitim ulogama– uvijek isto rješenje: dati svoju zemlju na obradbu onome tko je nema, uz obvezu da onaj tko je obrađuje (i time stječe mogućnost opstanka) daje posjedniku dio plodova svojega rada i određenu količinu samoga neposrednoga rada na rezervatu. U uvjetima naturalne privrede, problem slobodne radne snage, koja je ostala lišena sredstva za proizvodnju, i problem uvećanog zemljoposjeda, koji nije mogao biti obrađen samo vlastitom radnom snagom, nije mogao biti riješen ni dotjerivanjem dovoljnog broja robova na rad ni unajimanjem radne snage za novac. Rješenje se nametalo uvijek istim "sporazumom" o ustupanju čestice zemlje, a zauzvrat je vlasnik mogao sudjelovati u radom ostvarenom urodu i tražiti da obrađivači čestica određeni broj dana svojim neposrednim radom oplođuju onaj dio zemlje što ga je vlasnik zadržao za sebe.

Takav spontani proces uzajamnih aranžmana preinačavao se u daljnjim etapama razvitka u sve izrazitiju sistematsku težnju zemljoposjednika da što više dotad slobodnih i samostalnih alodista podvrgnu u zavisnost i da njihovu zemlju uključe u sastav svojega imanja (tj. da je pretvore u zavisnu česticu). To aktivno nastojanje vršilo se najrazličitijim sredstvima, od ekonomskog pritiska do raznih prikrivenih ili otvorenih oblika nasilja.

Proces feudalizacije (kojem je temeljem stvaranje specifičnih radnih i posjedovnih odnosa u agraru) ostvarivao se, dakle, u zemljama istočno od Rajne u biti samostalnim i izravnim postupnim prelaskom s rodovskih društvenih odnosa na pretfeudalne i ranofeudalne. Ali na taj spori i spontani razvitak djelovali su i naknadni poticaji iz područja na zapadu od Rajne kao činitelj ubrzavanja i radikalizacije.

Stvaranjem organa kraljevske vlasti u prekorajnskim zemljama, postupno formiranje dvorjanske i službeničke aristokracije u autonomnim germanskim vojvodstvima dovodilo je do nastanka velikih i srednjih zemljoposjeda vojvoda, grofova, dvorjana, antrustiona i drugih službenika javne vlasti. Ti posjedi postaju ishodištem ekonomskog i izvanekonomskog pritiska na alodijalno seljaštvo u općinama koji je bio usmjeren prema njihovu podvrgavanju i uključivanju u okvire vlastelinstva.

Ali uza sve to, privredne i društvene odnose u Njemačkoj u VIII. i IX. st. karakterizira izrazito zaostajanje u napretku feudalizacije u usporedbi sa Zapadom. Ono se očituje ovim općenitim obilježjima:

1. Slobodne seoske općine dugo se održavaju usporedo s nastajanjem feudalnih vlastelinstava.

2. Dugo su se očuvala sela s mješovitim stanovništvom (tj. stanovništvom koje se sastoji od posve slobodnih alodista i od zavisnih seljaka u raznim stupnjevima i oblicima njihove zavisnosti.

3. Postoji i dugo se održava brojan međusloj imućnih i malih vlasteoskih zemljoposjednika, kojih zemljoposjedi nisu poprimili karakter feudalnih vlastelinstava premda su već stekli njihovu organizacijsku strukturu.

4. Zavisno stanovništvo nije intenzivno eksploatirano, pa je naročito kuluk manji od opsega radne rente koja se daje na zapadu od Rajne.

5. Vladajuća klasa feudalaca ostaje nepotpuno konsolidirana i izgrađena. Ona nesumnjivo u opseg svojih zemljoposjeda uključuje čestice osiromašenih slobodnih seljaka i tim putem stječe zavisne obrađivače. Ali ostaje otvoreno pitanje kakvu i čiju su zemlju kraljevskim i vojvodskim darovnicama dobivale crkvene ustanove i civilni i vojni službenici javnih vlasti. Da li slobodnu, još ničiju, neobrađenu zemlju ili pak zemlju naseljenu slobodnim seljaštvom. Istočno od Rajne nije naime bilo zemalja carskoga fiska ili antičkih velikih zemljoposjednika s radnom snagom kolona i serva koja bi prelaskom u ruke dužnosnika javne vlasti i Crkve te dužnosnike i Crkvu učinila baštinikom već izgrađene gospodarske i društvene strukture u procesu proizvodnje. S druge strane, zemlja koju stječu veleposjednici za svoju službu i Crkva za svoju vjersku djelatnost bile bi bezvrijedne bez radne snage. Pa ipak, sustav darivanja zemlje Crkvi ili dužnosnicima za vršenje javne službe nije mogao samim činom darivanja slobodno seljaštvo na njima naprasno učiniti podložnicima novostvorenoga zemljoposjeda i ukinuti njihovu davnašnju slobodu.

Rješenju toga pitanja ne pružaju dovoljnu pomoć izvorni dokumenti VII. i VIII. st. sačuvani u prekorajnskim zemljama. Ali povijest nastanka feudalnih odnosa izravno iz osnova rodovskoga društva u drugim zemljama Europe, a i u izvaneuropskim zemljama, upućuje na dugotrajan proces preinačavanja javnopravnih, državnih (poreznih) dažbina slobodnog stanovništva u feudalnu zemljišnu rentu. Na toj bi osnovi darivanje imanja što ih dužnosnici javne vlasti i Crkva stječu darežljivošću javne vlasti prvobitno bilo ustupanje kraljevskih (ili vojvodskih) prava na javne dažbine slobodnog seljaštva na određenom području. Tek naknadnim razvitkom ta se prava počinju tretirati kao da su istoga smisla i istoga podrijetla kao obročne i radne dažbine sa zemlje koja u potpunosti pripada njezinom vlasniku koji ju je parcelirao i dao na obradbu obrađivačima što su svoj nekadašnji posjed otuđili ili izgubili u korist veleposjednika.

I ta okolnost specifičnog nastajanja velikog zemljoposjeda državne službeničke i vojne aristokracije, kao i Crkve (združenog s gutanjem seoskih slobodnih čestica) uvelike je pridonosila sporom nastajanju izrazito feudalnog zemljoposjeda u ranosrednjovjekovnoj Njemačkoj, kao i nepotpunoj sazrelosti njegovih oblika. Zbog tih razloga posjedovanje zemlje s punom i neograničenom vlašću nad proizvodačem, s razvijenim imunitetom, sustavom uvjetnog posjedovanja zemlje (lenski sistem), kao i s piramidalnom hijerarhijskom strukturom vladajuće klase pripada u prekorajnskim zemljama tek stoljećima koja se nastavljaju na epohu Karolinga.

6. NEKA OBILJEŽJA POLITIČKE ORGANIZACIJE U MEROVINŠKOM KRALJEVSTVU

KRALJEVSKA VLAST

Kraljevska vlast u državi Merovinga formirala se na temelju osvajačkog prava pobjednika koji se oslanja na vojnu snagu svojih družinika i na svoj naoružani narod. U tome smislu, franačko kraljevstvo nije bilo magistratura po uzoru na pravna shvaćanja antike, nego rezultat vojničke pobjede, pa je i državni teritorij kraljevstva shvaćen kao ratni plijen pobjednika.

Iz ovakvih shvaćanja slijedio je i karakterističan odnos prema problemu nasljedstva kraljevske vlasti. Ona se predavala kraljevim sinovima po načelu privatnog posjedovanja, a državni se teritorij komadao na onoliko dijelova koliko je umrli kralj imao sinova. Tako formirani ulomci živjeli su kao skup faktično samostalnih država koje su se među sobom borile u želji da se jedinstvo obnovi eliminiranjem ostalih vladatelja i podvrgavanjem svih teritorija pod vlast najmoćnijega među članovima kuće Merovinga u nekom određenom pokoljenju. Te neprekidne borbe, vođene uz pomoć vojnih družina svakoga od suparničkih vladara, primoravale su te vladare da svojoj vojsci i drugim službenicima neprekidno za nagradu ustupaju zemljoposjede i time sve više jačaju broj i snagu feudalaca.

U takvim okolnostima, kraljevska je vlast u početku bila despotska i neskučena zakonskim ograničenjima, no s vremenom postaje sve više ovisna o pomoći feudalaca i njihove vojne snage.

ODNOS PREMA CRKVI

Početna svemoć merovinškog kralja očitovala se i u odnosu prema Crkvi. Bez obzira na propise crkvenih zakona, Merovinzi su po svojoj volji postavljali biskupe iz svoje dvorjanske okoline, pa su često takvi mogućnici preko noći postajali svećenicima i uzastopce primali crkvene redove u najkraćem roku da bi mogli preuzeti neku važnu biskupsku ili nadbiskupsku funkciju. Crkveni koncili održavaju se po kraljevu odobrenju i pod pritiskom kraljeve volje, a njihovi zaključci vrijede samo ako ih odobri kralj. Saobraćaj svećenstva s Rimom bio je podvrgnut strogom nadzoru kraljevskih službenika.

UNUTRAŠNJA UPRAVA

Antička upravna organizacija Galije gotovo je posve iščeznula u seobi naroda. Sačuvale su se samo njezine osnovne jedinice.

Svaka se, naime, provincija dijelila na *civitates*, teritorije kojima je upravno središte bio grad, u kojem je ujedno bilo i sjedište biskupa.

Merovinška je država preuzela civitates kao administrativni oslonac svoje vlasti. Kralj je u svaki od gradova koji su bili središte civitasa postavio jednoga predstavnika kraljevske vlasti. To je bio *comes*. Tu praksu preuzeli su Franci od Vizigota i Burgunda koji su već prije njih u gradove Galije ponamjestili kraljevske vojne i dvorjanske dužnosnike davši im naziv *comes* preuzet iz epohe kasnoga Carstva.

Merovinški komes imao je vojne, upravne, sudske i porezničke kompetencije i time faktično položaj lokalnoga potkralja. U oblastima naseljenima pretežno germanskim stanovništvom, Franci su formirali svoje tradicionalne okruge, *paguse* i svakome od njih postavili na čelo jednoga *grafa*, koji je po svojim ovlastima bio jednak komesu. Te dvije funkcije uskoro su postale istoznačne.

Znatna područja kraljevskoga fiska (neposrednih posjeda samoga kralja) bila su u upravnom pogledu izuzeta od vlasti komesa ili grofa. Na njima su upravnici kraljevskih imanja vršili sudsku, upravnu i financijsku vlast.

POREZI

U oblastima naseljenima rimskim stanovništvom kraljevska je vlast očuvala sve nekadašnje porezne obveze: zemljišni porez, glavarinu, neizravne poreze (pristojbe od trgovanja, cestarine i sl.) te javne terete *(munera),* tj. dužnost ukonačivanja kralja i njegovih službenika, transportne obveze i dužnost održavanja i gradnje puteva, mostova i tvrđava.

Sve te obveze kraljevska je vlast nastojala proširiti i na oblasti naseljene germanskim stanovništvom, ali je tu otpor bio velik i uporan.

VOJNA OBVEZA

Za razliku od drugih Germana koji su zaposjeli pokrajine Zapadnorimskog Carstva, Franci su već veoma rano (vjerojatno već za Klodovika I.) vojnu obvezu učinili dužnošću svih slobodnih ljudi, jednako Germana kao i Galo-Rimljana. To je uvelike pripomoglo izjednačavanju stanovništva i uključivanju Galo-Rimljana u proces nastajanja franačkog (francuskog) naroda na području zapadno od Rajne.

SUDOVANJE

Ovom istom razvitku pridonijelo je i širenje germanskog sudskog sustava na područja naseljena Galo-Rimljanima. Kod Franaka se sudovalo na redovnim skupštinama stotnije (na *maltusu*), pri čemu su sudovanju prisustvovali predstavnici seoskih općina ili obiteljskih zajednica slobodnog stanovništva, a predsjedao je stotnik ili *thunginus.* Svjedočilo se usmeno ili uz pomoć *ordalija,* tj. sudskog dvoboja, a presudu su potvrđivali svi prisutni. Vjerojatno već za Klodovika I. kraljevska je vlast veći dio sudskih sporova predala u nadležnost grofova. Taj sustav sudovanja prenesen je u galo-rimske oblasti time što se formirala obveza najuglednijih stanovnika pojedinih *civitates* da zajedno s Germanima dolaze na periodička sudska zasjedanja kojima je bio na čelu komes određenog civitasa. Na tim zajedničkim sudovanjima afirmirali su se pretežno germanski pravni i proceduralni običaji: sudske globe, zakletve prisežnika, ordalije ili sudski dvoboji. Dio izrečenih globa uvijek je trećinom pripadao kraljevskoj blagajni *(fredum),* a dio je ostajao grofu, koji je, osim takvih prihoda, redovno dobivao i jedno kraljevsko imanje na svom upravnom području s pravom na iskorištavanje.

SLUŽBENIČKO-ZEMLJOPOSJEDNIČKA ARISTOKRACIJA

Umjesto etničkih razlika između Germana i Galo-Rimljana, osnovicom za istaknuti položaj u društvu postaje službovanje kralju, a taj se položaj očituje pravom na trostruki vergeld. U svaki državnopravni odnos stupa se priznanjem osobnog podaništva suverenu. Takvi ljudi postaju kraljevi *fideles* (vjernici) ili *leudes.* U tu se kategoriju ubrajaju ne samo članovi kraljevske vojne družine, nego i svi službenici na dvoru, svi vojvode i grofovi, pa čak i crkveni dostojanstvenici. Njihov posebni položaj, koji proistječe iz službovne i zakletvene vezanosti uz kralja, upotpunjuje se zatim zemljoposjedom što ga fideles ili leudes dobivaju od kralja. U tome smislu stupanje u kraljevsku službu i dobivanje zemljoposjeda polazna je točka u stvaranju službeničko-zemljoposjedničke aristokracije. Jačanjem svojih zemljoposjedničkih zainte-

resiranosti, ta aristokracija postaje snažan i – zajedno s crkvom – odlučujući faktor u procesu podvrgavanja slobodnih seljačkih zemljoposjeda u sastav svjetovnih vlastelinstava.

DVORSKE SLUŽBE

Na dvoru je postojao niz službenika koji su djelomice svoje naslove baštinili iz kasne antike. Tako su središnji uredi kraljevskih kancelarija nosili naslov *scrinia.* U njima su radili brojni pisari pod nadzorom referendaria. Te činovnike kralj kadšto upotrebljava i u raznim političkim i diplomatskim misijama. O kraljevskoj riznici brinu komornici; opskrba kraljeva stola bila je povjerena peharniku *(pincerna)*; nadstojnik staja zvao se comes stabuli (otuda connétable), a njemu su bili podvrgnuti konjušari (germanski naziv: *marishalk,* od čega je nastalo maršal). Starješina dvorske posluge zvao se *senešalk.* I ti su službenici uskoro dobili važne političke, upravne ili vojne dužnosti. Veoma odgovornu funkciju imao je *major palatii* ili *major domus* (predstojnik kraljevskoga dvora). Ta je služba sjedinjavala djelokrug ministra dvora i glavnog opskrbnika kraljeve kuće. Ona je ubrzo stekla izuzetno važnu političku ulogu.

Franački je kralj u načelu bio i nositelj najviše sudske dužnosti. Ali njezino izvršavanje kralj je povjeravao dvorskom sudu, kojem je članove imenovao po svojem slobodnom nahođenju iz redova svojih najuglednijih leuda. Na čelu toga sudišta bio je *comes palatii* (dvorski grof ili palatin). Ono nije bilo apelaciona instanca nego je rješavalo sporove kraljevskih leuda, koji su time bili izuzeti ispod nadležnosti lokalnih sudova.

SJEDIŠTE KRALJEVSKE VLASTI

Franački vladari nisu imali ustaljenog sjedišta svoje uprave. Cio njihov dvor neprestano se selio s kraljevskog imanja na imanje. Čim su bile istrošene zalihe sakupljene na jednome imanju ili iscrpljena lovišta u jednoj oblasti, dvor se s cijelim upravnim aparatom premještao drugamo. Takvo je stanje gotovo u cijeloj Europi trajalo sve do XIII. st.

JAVNE OBVEZE VLASTI

Kraljevska je vlast bila nezasitna u utjerivanju poreznih obveza od stanovništva, a prihode je trošila bez ikakvih skučavanja ili odgovornosti. Vlast nije imala nikakvih obveza prema stanovništvu. Nisu postojali nikakvi javni radovi, a također ni školstvo, ni sanitarna ili socijalna skrb. Državni službenici dobivali su za svoje uzdržavanje od kralja zemlju i time je njihova nagrada za rad bila namirena. Vojska nije dobivala nikakvu plaću; ona se oblikovala od vojnih odreda feudalaca kojima je primljeni zemljoposjed nametao dužnost da se s određenim brojem svojih ljudi jave na kraljev poziv u vojnu.

Ali u načelu jednokratno plaćanje službe darivanjem zemlje s vremenom se pokazalo kao nemoćno da osigura trajnu vjernost leuda. Nju je trebalo neprestano oživljavati novim darovima u novcu i dragocjenostima, a kad su se kraljevske riznice iscrple, onda novim darivanjem zemljoposjeda. Budući da darivanja zemlje u vrijeme Merovinga pretežno nisu bila privremena, nego trajna i neograničena, ona su vodila jačanju velikih zemljoposjednika, a slabljenju kraljevske vlasti. Jedina kraljeva mogućnost da darovanu zemlju vrati u svoj posjed mogla se ostvariti kao kazna u slučaju nevjernosti leuda. To vraćanje moglo se izvršiti samo primjenom kraljeve oružane sile, a ona je s iščezavanjem kraljevskog zemljoposjeda neprekidno slabila. Tako su kraljevi sve češće morali bespomoćno trpjeti nevjeru svojih leuda.

Usporedo s procesom slabljenja kraljevske vlasti dvorjanska i službenička aristokracija pretvara se u svemoćnu političku silu. Ona je gospodarila državom i često je sunovraćala u krvave borbe za vlast, naročito u vremenima malodobnosti merovinških kraljeva koji se pretvaraju u igračke u rukama moćnih velikaša, osobito majordoma i vojvoda.

VOJVODE

Funkcija vojvoda pojavljuje se kao važan činitelj političkog života, osobito u vrijeme građanskih ratova na prijelazu VI. u VII. st. To su zapovjednici snažnih vojnih odreda kojima se povjerava sva vlast nad nekoliko grofovija, a nadređena je vlasti grofova. Oni veoma brzo postaju silovitom snagom koja svoju samovolju surovo nameće dvoru a svojim područjem upravlja autonomno.

MAJORDOMI

Usporedo s utjecajem vojvoda raste moć majordoma, koji su se izdigli prije svega prikupljanjem znatnih zemljoposjeda. Od početka VII. st. oni su već tako moćni da raspolažu velikim vlastitim vojnim družinama, a u isto su vrijeme zapovjednici kraljeve garde i organizatori privrednog poslovanja kraljevskih imanja.

Premda su majordomi isprva bili eksponenti sve jače zemljoposjedničke aristokracije, oni su već tijekom VII. st. iskoristili svoj položaj na dvoru i postali faktičnim vršiteljima kraljevske vlasti. Time postaju protivnicima feudalnog partikularizma, pa se feudalci tijekom VIII. st. bore protiv daljnjeg izdizanja majordoma i njihova posezanja čak i za formalnim obilježjima kraljevskog dostojanstva.

CRKVENI IMUNITETI

Činjenica što su Franci prihvatili katolicizam pribavila im je odanost Crkve i učinila ju snažnim instrumentom vladanja. Uz uvjet da bude i ostane odana kraljevskoj vlasti, Crkva se mogla bogatiti i vršiti mnoge funkcije javne vlasti. Tako je biskup donekle smatran državnim službenikom, pa mu je kraljevska vlast u gradovima povjeravala dužnost da nadzire djelovanje grofa. Za svoje zasluge gotovo sve su crkve već u VII. st. uživale specijalnu zaštitu kralja *(tuitio)* i imale poveljama zajamčeni imunitet. To značajno pravo oslobađalo je crkvu obveza da plaća zemljarinu, glavarinu, kraljevski udjel u globama, carinu, cestarinu, sajmištarinu, dužnosti da ukonačuje i opskrbljuje kralja i njegove službenike; ono je branilo grofu i drugim kraljevskim službenicima da dolaze na crkveni teritorij i ondje vrše svoje upravne, sudske ili porezničke funkcije.

Time su crkvena imanja, postala samoupravnim područjem, a biskupije, kaptoli i samostani nositeljima jednog dijela kraljevskih ovlaštenja.

Osim imunitetnih prava, Crkva je u svoju nadležnost preuzela i niz drugih djelatnosti javnoga života. Ona je upravljala bolnicama i ubožnicama, pomagala socijalno ugrožene i nezbrinute. Školstvo u gradovima bilo je sasvim prepušteno Crkvi, pa se pretvorilo u skučenu nastavu najnužnijega znanja iz čitanja, pisanja i računice samo za neznatan dio stanovništva, pretežno za onu omladinu koja se opredijelila za svećenički ili redovnički poziv.

MISIONARSKI RAD

Mnogo energije Crkva je ulagala u misionarski rad. Klodovikovo pokrštenje nije doseglo do širokih slojeva stanovništva, pa je kršćanstvo naknadno sporim tempom prodiralo s juga, iz romaniziranih oblasti, prema sjeveru. Područja sjeverno od Somme doseglo je tek potkraj VII. st. Naprotiv, germanske zemlje istočno od Rajne ostale su još dugo vremena poganske. Za razliku od zapadnih područja, gdje su pokrštavanja pretežno vršile biskupije, na istoku su taj zadatak preuzeli redovnici, i to većinom misionari iz irskih i anglosaskih samostana.

Isprva je misionarska djelatnost na zapadu, polazeći iz biskupijskih gradskih središta,

dosezala samo u lakše dohvatnu okolicu gradova. Zalaženje u udaljenija sela zadavalo je svećenstvu znatne teškoće, pa su stoga sela dobrim dijelom ostajala poganska. Čak je i riječ *paganus* (poganin) prvobitno označavala stanovnike sela, pagusa, i time poprimila smisao faktičnoga vjerskog položaja seljaštva.

Tek u VII. i VIII. st. započinje i dalje se razvija velika aktivnost Crkve u osvajanju selâ. Na velikim zemljoposjedima podižu se crkve za seosko stanovništvo kojima zemljoposjednici daruju dovoljno zemlje da bi od prihoda s nje mogao živjeti stalni dušobrižnik zavisnoga seoskog stanovništva. Time se te seoske crkvice pretvaraju u središta župâ. Cio taj proces završio se tek u doba Karolinga.

STANJE IZOBRAZBE

Ali ni te mjere nisu bile dovoljne da do temelja učvrste kršćanstvo u poganskim selima Galije i Germanije. Izolirani svećenici po rijetko posijanim seoskim župama bili su preslaba snaga i suvise u vlasti laičkih veleposjednika da bi znatnije mogli utjecati na duhovni život velikih zemljoradničkih prostranstava. Tome se pridruživala i niska prosvjetna razina svećenika. Crkva se u Franačkoj više bavila sređivanjem javnoga života, obuzdavanjem bezobzirnih silništava u vezi s jagmom oko moći i materijalnih dobara i izgradnjom vlastite ekonomske i administrativne moći negoli vjerskim ili dogmatskim problemima. Dubina svećeničke izobrazbe postajala je sve manja. Čak je i znanje latinskog jezika postajalo veoma oskudno. Praznovjerja i vjerovanja u čudesa postaju dominantnim obilježjem jednako u mentalitetu svećenika kao i laika. Sva se zbivanja tumače kao rezultat utjecaja viših, tajanstvenih sila, prvenstveno zagovora bezbrojnih svetaca i njihovih relikvija (moći), kad se radi o blagotvornim učincima, ili pak o utjecaju paklenskih sila (ili božjih kazni) kad se radi o nesrećama. Na toj osnovi kršćanstvo je u ranim stoljećima srednjega vijeka preuzelo mnoge utjecaje primitivnijih sredina nego što su bili antički ambijenti u kojima se ono razvijalo u prvim stoljećima svojega postojanja.

GRADOVI, PROMET, TRGOVINA

Opće obilježje privrednog života u doba Merovinga svodi se na prevladavanje naturalne privrede. Dekadansa gradskog života i gradskih ustanova, zamiranje trgovine i slabljenje novčanog optjecaja neosporno se mogu utvrditi u stoljećima koja se nastavljaju na epohu Seobe naroda. Ali uza sve to, ni trgovine ni novčanog optjecaja, ni prometa i veza među pojedinim oblastima zemlje i udaljenijim dijelovima tadašnjega svijeta nije nestalo.

Unutrašnji putovi Merovinškog kraljevstva bili su baština iz kasne antike, ali ih je franačka vlast zapuštala, premda je i dalje ubirala cestarine. Zbog toga sve veću važnost dobivaju vodeni putovi, riječni u unutrašnjosti a morski za veze s udaljenijim zemljama. S tim u vezi posebnu važnost stječu neki lučki gradovi, napose oni koji leže na ušćima rijeka pa tako vezuju riječni s pomorskim prometom. Među takve gradove pripadali su Rouen, blizu ušća rijeke Seine, Quentovic, blizu ušća rijeke Canche, Duurstede, na donjoj Rajni, Nantes, na ušću Loire, Bordeaux, na ušću Garonne, Marseille, blizu ušća Rhône i dr.

Posebno je važna bila trgovina sa zemljama oko Sredozemnoga mora. U tom smjeru prometa glavne luke bile su Narbonne, Arles i Marseille.

U to vrijeme Merovinško je kraljevstvo uvozilo svilu, miomirise, južna vina i voće, mirodije, papirus i dr. Zauzvrat tome uvozu, Galija je jedva što mogla proizvoditi što bi zanimalo velika tržišta oko Sredozemnoga mora. Proizvodni potencijal merovinške Franačke ograničavao se pretežito na produkciju agrarnih plodina (žito, vino, ulje) kakvih je bilo, čak i u većem izobilju, u drugim zemljama na jugu. Pri tome ni agrarna aristokracija Franačke, a ni

seljačko stanovništvo nisu bili zainteresirani za trgovačko poslovanje. Zbog toga je gotovo sva daleka trgovina na tlu Franačke bila u rukama orijentalnih trgovaca: Sirijaca, Židova i Grka. Oni su u lukama na jugu imali svoja stovarišta, a svojim su karavanama prodirali duboko u unutrašnjost, pa čak i do luka na obali oceana. Orijentalni trgovci stupali su također i u službu franačkih kraljeva u svojstvu neke vrste dvorskih dobavljača, pa su po narudžbi kraljevske vlasti odlazili u daleke zemlje i izvršavali nabavke radi zadovoljavanja potreba na dvoru. U sjevernim oblastima Galije postojala je razmjerno živa trgovina s Britanijom. Frigija je rano razvila proizvodnju sukna i opskrbljivala obližnje predjele. Bila je prilično unosna i trgovina robovima iz anglosaskih oblasti u Britaniji i slavenskih zemalja preko Labe.

Premda je trgovinski promet postojao, on je ipak bio znatno slabiji nego u klasično doba antike. To slabljenje očitovalo se i iščezavanjem novca. Austrazijski kralj Teodebert (533–548) prvi je počeo kovati zlatni novac sa svojim likom, ali je kraljevsko kovanje novca ubrzo presahnulo. Tijekom VII st. zamjenjuju ga emisije novca lokalnih mogućnika: biskupa, opata i svjetovnih velikaša. Od početka VIII. st. uopće više nema zlatnog novca, a plaća se sve više u naravi, stokom, kožom, oružjem, pri čemu pojedini predmeti imaju ustaljenu vrijednost, izraženu novčanim iznosom koji se uopće ne pojavljuje u samom procesu razmjene, nego služi samo kao apstraktno mjerilo za omjeravanje vrijednosti.

NAČIN ŽIVOTA I SHVAĆANJA

Merovinško društvo u razdoblju feudalizacije, u vremenu kad nekoć slobodno seljaštvo zapada u zavisnost a privreda se naturalizira, živjelo je životom koji nam u svojoj svakodnevnoj konkretnosti nije dovoljno poznat. Napose ima malo podataka o neposrednom životu širokih slojeva stanovništva, jer o tome ne govore ni oni oskudni elementi koji su se ipak, kroz sve katastrofe vremena, sačuvali do danas. Nešto poznatiji je život vladajuće klase, poglavito dvora. Kraljevi su najvećim dijelom razulareni ljudi, odani porocima svake vrste, beskrupulozni, vjerolomni, krvoželjni i okrutni preko svake mjere. Njihov život svršava veoma rano ili umorstvima ili potpunom propašću u bolestima koje proizlaze iz krajnje neurednosti njihova života.

Jednako su mahnito neobuzdane u ambicijama i okrutnostima i žene kraljeva i njihove ljubavnice. One spletkare, potkupljuju ubojice koji uklanjaju s njihova puta suparnice i protivnike, njihovu djecu, njihove muževe ili djecu njihovih muževa iz prethodnoga braka.

Dvorjanstvo oko kraljevskih ličnosti ne zaostaje za njima. Pojedini majordomi ili vojvode, npr. Ebroin, užasavaju svojim beskrupuloznim ambicijama i okrutnostima. Izdajstvo i neke vrste razjarena borba za održanje bjesni u merovinškom kraljevstvu gotovo bez prekida. Pri tome je veoma karakteristično da u tom okrutnom košmaru jednako sudjeluju Galo-Rimljani kao i Germani. Opća barbarizacija zahvatila je cijelu vladajuću klasu, bez razlike u etničkom podrijetlu. Istodobno to je merovinško ratoborno i gramzljivo društvo veoma praznovjerno i pripravno da vrši egzaltirana pokajanja na grobovima svetaca i mučenika, u uvjerenju da se sve može oprostiti uz pomoć zasluga božjih ugodnika, zagovora crkve (koji se kupuje materijalnim dobrima) ili poklonstvom pred moćima svetaca. Čini se kao da merovinški kraljevi i mogućnici unaprijed računaju s time da im je svaki grijeh dopušten ako se naknadno pokaju i ako im potkupljeni kler dade oproštenje.

U takvim okolnostima, ono isto vjerovanje u nadnaravne snage i čuda koje je vladalačkim slojevima donosilo slobodu za nasilja i okrutnosti, za potlačeni je puk, kojem feudalizirani zemljoposjednici preotimlju zemlju i skučavaju slobodu, značilo utjehu i nadu da će dobiti zaštitu i pomoć od nadljudskih zaštitnika kad im već stvarnost društvene strukture tu zaštitu nije moglo dati.

Bijeda i bespomoćnost onih koje je realnost privrednih odnosa obarala pojačavala se općim uvjetima života. Slaba proizvodnost rada i nemoć ljudi pred prirodnim uvjetima opstan-

ka bila je uzrokom čestih nerodica i gladi. Slaba ishranjenost, siromaštvo, nepostojanje higijenskih mjera, neznanje i bijeda omogućavali su pustošenja brojnih epidemija, tako da su gladi i zarazne bolesti, zajedno s neprekidnim ratnim razaranjima, bile opći okvir svakodnevne stvarnosti za siromašne slojeve stanovništva.

Takve okolnosti dovele su do izrazite nezainteresiranosti za vrijednosti produbljenijega kulturnog života. Imućni slojevi barbarizirali su se u mahnitoj borbi za vlast i posjede, a siromasi su tonuli u bijedu bespomoćnosti, neznanja i praznovjerja.

7. KULTURA MEROVINŠKOG DOBA

Na području kulture iz merovinškog se doba, zbog razloga opće dekadanse a i zbog mnogih razaranja, sačuvalo malo svjedočanstava. Zna se da se, uglavnom na križnom tlocrtu, tijekom VI. i VII. st. gradilo razmjerno mnogo crkvica, ali se sačuvalo svega nekoliko podzemnih kripta (npr. u Yonarreu, na rijeci Marni, oko 50 km istočno od Pariza) i nekoliko krstionica i grobljanskih crkvica (kao baptisterij Sv. Ivana, u Poitiersu, iz VII. st.). Zidno slikarstvo i mozaici nisu ostavili nikakvih svjedočanstava, a kiparstvo se svelo na urezivanje ornamenata na stupove, nadgrobne ploče i sarkofage.

Od svih umjetnosti najviše se radova sačuvalo na području oslikavanja rukopisa i knjiga, kao što je npr. starozavjetno Petoknjižje iz Toursa (Tur), nastalo u VI. ili VII. st., s nespretnim prikazima ljudskih ili životinjskih likova. Veću estetsku vrijednost imaju inicijali. Na znatnijoj su visini bili i zlatarski proizvodi, pločice s uloženom staklastom masom u splet saćaste tvorbe kojima su se oblagali drški mačeva i noževa, relikvijari, krune, kaleži, kopče i prstenje. Poimence je poznat i jedan umjetnik te struke, Akvitanac Eligius, koji je potkraj života bio biskupom u Noyonu (Noajon), a poslije smrti (659) proglašen je svecem (St. Eloi). Od sačuvanih predmeta, njemu se pripisuje donji dio tzv. Dagobertova prijestolja, a zna se da je izrađivao nadgrobne baldahine u crkvama u Toursu, Parizu i St. Denisu.

Na području pismenosti i književnosti merovinško je doba vrijeme dubokih promjena.

Latinski se jezik već od kraja IV. st. naglo mijenjao. U merovinško doba te promjene postaju još brže. Deklinacija u govornom jeziku iščezava, a za razlikovanje padeža ulaze u uporabu prijedlozi (de, ad itd.). U konjugaciji futur i pasivni oblici zamjenjuju se opisnim oblicima. Rječnik izvanredno siromaši i odbacuje profinjenije razlike među izrazima i zadovoljava se osnovnim leksičkim blagom. U tu osiromašenu zalihu izraza, preuzetih iz latinskoga, unosi se znatna količina riječi iz franačkoga i drugih germanskih jezika, uz grubu prilagodbu na uobičajene latinske oblike. Time se postupno oblikuje pučki govor koji je polazište pri nastajanju srednjovjekovnih francuskih dijalekata.

Usporedo s tim promjenama, latinska kurzivna minuskula iz V. st. izobličuje se, pretvara se u vrlo nečitko pismo, pretrpano vitičastim izvojcima, vezano brojnim i napadnim ligaturama. Od početka VII. st. to pismo *(merovingica)* dominira crkvenim i svjetovnim tekstovima, učinivši pismenost još manje pristupačnom vještinom u tom svijetu rudimentarne obrazovanosti.

U takvim okolnostima književna je djelatnost bila sasvim slaba, i brojem djela i njihovom vrijednosti.

Jedini spomena vrijedan pjesnik merovinškog doba bio je *Venantius Fortunatus* (umro u početku VII. st.). Nakon njega više se nitko u merovinškoj Franačkoj nije odvažio da pokuša pisati stihove. Najvažnije prozno djelo te epohe je *Povijest Franaka u 10 knjiga,* nastalo krajem VI. st., a napisao ga je *Grgur,* biskup u gradu Toursu, autor još i nekoliko životopisa svetaca.

Grgurovu su Povijest nastavila tri nepoznata pisca tzv. *Pseudofredegarove kronike,* do-

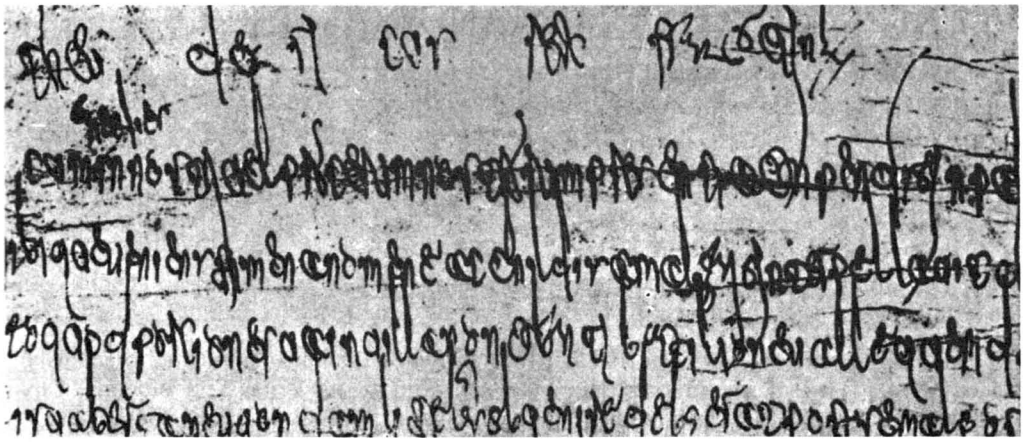

Merovinško pismo

vevši prikaz događaja do 642. Nakon 727. neki je redovnik samostana St. Denis, sjeverno od Pariza, sastavio djelce *Knjiga franačke povijesti.* Ono je kratkim dodacima dopunjeno još tri puta, tako da dopire sve do dolaska Karla Velikoga na prijestolje (768).

Najrasprostranjenija književna vrsta merovinškog doba bili su *svetački životopisi.* Ta je literatura najviše odgovarala duhovnim potrebama vremena i tadašnjoj intelektualnoj razini. Od velikoga mnoštva koje je postojalo sačuvano je u svemu oko 40 autentičnih životopisa, od kojih je najstariji napisan u drugoj polovici V. st.

V. BRITANSKI OTOCI I SKANDINAVIJA DO SREDINE XI. ST.

1. BRITANIJA DO SKANDINAVSKE PROVALE

Najstarije poznato stanovništvo Britanije bili su *Iberijci*, tamnokosi srodnici pretkeltskog stanovništva u Galiji i na Pirenejskom poluotoku. Njih su na Britanskim otocima, kao i drugdje, smijenili ili, točnije, s njima se izmiješali kasniji doseljenici *Kelti*. Oni su došli s europskog kontinenta u dva glavna vala: oko 600. pr. n. e. *Gojdeli* ili *Gaëli* zaposjeli su Irsku i, odonuda, Škotsku. Krajem V. st. doselili su se *Bretonci* i zauzeli današnju englesku ravnicu.

Keltski doseljenici bili su visoki i snažni ljudi, pretežno plavokosi ili crvenokosi. Taj je fizički tip, kako se čini, postao narodnim idealom, pa su oni koji su se razlikovali od njega bojali kosu crveno ili plavo. Tetovirali su i bojom premazivali tijelo, pa je ime Breton ili Prython na keltskom jeziku značilo: tetovirani čovjek. Kasnije su i Rimljani keltsko stanovništvo iz Škotske nazivali Piktima, što znači: obojeni ljudi.

Od sredine I. st. pr. n. e. pa sve do početka V. st. n. e. Britanski je otok bio objektom rimskih osvajačkih interesa. Nakon prvih, Cezarovih pothvata, rimske su legije god 43. u n. e. srušile keltsko kraljevstvo Katuvelauna (formirano u poč. n. e., pod kraljem Cimbelinom) i formirali trajnu okupatorsku vlast koja je postupno podvrgnula cio Britanski otok do brdskih granica Škotske. (Hadrijanov granični zid, južno od gorja Cheviot.)

Jugoistočna nizina zaposjednutog područja intenzivno se romanizirala. Tu su nikli brojni rimski gradovi u kojima su živjeli trgovci, doseljenici, isluženi vojnici, predstavnici rimskih vlasti i romanizirani Kelti. Izvan gradova prostirala su se imanja gradskog stanovništva. Na njima su nicali mnogi zaseoci, villae po italskom uzoru, na kojima se odvijao poljoprivredni ladanjski život, s eksploatacijom robovskoga i kolonskoga rada. Što se dalje odmicalo od gradskih središta, sve su brojnija bila slobodna keltska rodovska sela (*trews*).

Kršćanstvo je u Britaniju prodiralo razmjerno sporo i nakon 330., kad je u Carstvu steklo priznanje i zatim postalo državnom vjerom. U Irsku je, naprotiv, uneseno mnogo uspješnije, zaslugom nepoznatih misionara koji su imali hrabrosti da već u IV. st. odu onamo, premda taj otok nije bio u vlasti Rimskoga Carstva. Suzbijajući ondje druidizam, staru vjeru i svećenički sustav Kelta, kršćanstvo je jačalo, ali na prijelazu IV. u V. st. nije bilo pravovjerno, nego pelagijansko.

Do prekretnice u vlasti nad Britanskim otokom došlo je početkom V. st. kad je zapadnorimski vojni zapovjednik Stilihon morao iz Britanije opozvati već otprije vojno oslabljene kontingente rimskih posada da bi Italiju obranio od provale barbara što su preko Alpa prodrli u Padsku nizinu.

Uskoro poslije odlaska rimske vojske i glavnina rimskog i romaniziranog stanovništva napustila je Englesku ponijevši sa sobom i svu imovinu koju je bilo moguće ukrcati na lađe. S njihovim odlaskom uporaba latinskog jezika iščezava, rimske institucije propadaju, a južna Engleska ponovno postaje keltskom zemljom. Ta etapa u povijesti Otoka naziva se keltskim preporodom. Čini se da se taj pojam prije svega odnosi na obnovu neke vrste državnosti Brita, stanovnika jugoistočnih ravnica, u osloncu na predrimske tradicije iz Cimbelinovih vremena.

Ali keltski preporod nije imao mogućnosti da se neometano razvija u miru. Tek što su se rimske legije povukle, počeli su gusarski napadaji germanskih plemena s Kontinenta (kojih je

povremeno bilo i u prethodnim stoljećima), a i napadaji Pikta i Škota iz Kaledonije (Škotske). Čini se čak da su se ti napadi i kombinirali. Tako je poznato da su Briti 429, sjeverno od Londona morali suzbijati zajednički napad Pikta i Sasa. Taj prvi veliki okršaj završio se uspjehom Brita, ali već 441–442. germanski su osvajači, u prvom redu Sasi, obnovili napadaj, pa je cio nizinski jugoistok Engleske pao u njihove ruke.

Premda je tako engleski jugoistok oduzet Britima naglim zahvatom, ipak se masovno doseljavanje Germana vršilo tek nakon događaja iz 441–442. Kad se, naime, u Germaniji saznalo da su nestale zapreke nadiranju u privlačnu britansku zemlju, počeli su selidbeni pokreti u raznim krajevima. Sa sjevernog Jütlanda došli su *Jüti* i zauzeli današnji Kent. S južnog Jütlanda doselili su se *Angli* i zauzeli nekoliko područja: *Istočnu Angliju* (uz istočnu obalu Otoka, između ušća rijeka Stour i Wash); *Northumbriju* (između rijeke Humber i Hadrijanova zida) i *Merciju* (u unutrašnjosti Otoka, zapadno od Washa). *Sasi* su iz sjeverozapadne Njemačke također zaposjeli tri oblasti: *Essex* (sjeverno od ušća Themze), *Sussex* (između oblasti Londona i južne obale Otoka) i *Wessex* (zapadno od rijeke Avon do Cornwallskog pobrđa). U naseljavanju sudjelovali su i *Frizi*, iz današnje sjeverne Nizozemske, a smjestili su se na jugu Otoka u nekoliko manjih skupina.

Dostanjivanje Gerrmana u Britaniju nakon 441/2. nije više bilo samo ratnički pothvat, nego sustavno premještanje cijelih rodova sa svim imanjem u nova boravišta. Njihovo zauzimanje pojedinih oblasti nije bilo miroljubivo. Uništavali su bez milosti stara naselja, gradove i utvrde romaniziranog dijela Britanije i slamali otpor Kelta. Jedne od njih su podvlašćivali, drugi su se pred osvajačima povlačili u Wales i Škotsku, a znatna skupina je izbjegla preko mora, u Galiju i ondje se nastanila u staroj provinciji Armorici, davši joj novo ime Bretanja. Doseljenici su se sukobljavali i s vlastitim sunarodnjacima ili srodnim germanskim skupinama ako se pokazalo da bez borbe ne mogu za sebe naći mjesta. O otporu keltskog stanovništva osvajačima svjedoče i tradicije o borbi britskog kralja Artura koje je srednjovjekovna književnost oblikovala kao epske priče o "vitezovima okrugloga stola".

Pred germanskim nadiranjem nestalo je i posljednjih ostataka rimskog vladanja. Keltski preporod i germanska invazija zatrle su sve tragove rimskih institucija, pa je budući razvoj anglosaske Engleske počeo na ruševinama, bez kontinuiteta s civilizacijom, političkim odnosima i privredno-društvenom strukturom u Rimskome Carstvu.

Germanski osvajači Britanije došli su onamo u rodovskom društvenom uređenju kasnijih razvojnih etapa. Za vrijeme ratovanja i osvajanja jačala su mala plemenska kraljevstva, pa su Angli, Sasi i Jüti uskoro po dolasku u Britaniju svoje zaposjednute oblasti organizirali kao mala ratnička kraljevstva. Obično se nabraja sedam takvih kraljevstava: tri saska (Essex, Wessex i Sussex), tri kraljevstva Angla (Istočna Anglija, Northumbrija i Mercija) i jedno jütsko (Kent). Ali isprva ih je bilo više, petnaest ili možda čak osamnaest.

Kao što germansko doseljenje nije bilo jedinstven, zajednički pothvat, tako isto ni nakon osvojenja nije među germanskim državicama bilo sloge, nego su smjesta među njima izbila žestoka neprijateljstva i ogorčene borbe, a kako je u tim kraljevstvima društveni i politički razvitak napredovao, jačala je i težnja pojedinih kraljevstava za prevlašću nad ostalima. Prvi je među njima postigao hegemoniju jütski Kent (krajem VI. i u VII. st. do 616), da bi prvenstvo prepustio najprije Anglima iz Eastanglije (do 627), zatim Anglima iz Northumbrije, od kojih su ga preoteli njihovi sunarodnjaci iz Mercije (659–825). I, najzad, od kraja prve četvrti IX. st. pa do svršetka anglosaskog razdoblja prevlast je imao Wessex.

Osim germanskih država, na Otoku su i oni Kelti koji su pred osvajačima uzmaknuli u brdska područja formirali svoje male političke zajednice: u Cornwallu i Devonu nastalo je kraljevstvo Damnoneja, u Walesu tri zasebna kraljevstva, jedno u Lancashireu, jedno južno od Yorka i jedno u području današnjega grada Carlislea.

Prema tome, osim petnaestak germanskih državica (koje su se do kraja VI. st. reducirale na svega sedam) formiralo se južno od Hadrijanova zida još i najmanje sedam kraljevstava

ENGLESKA U DOBA HEPTARHIJE

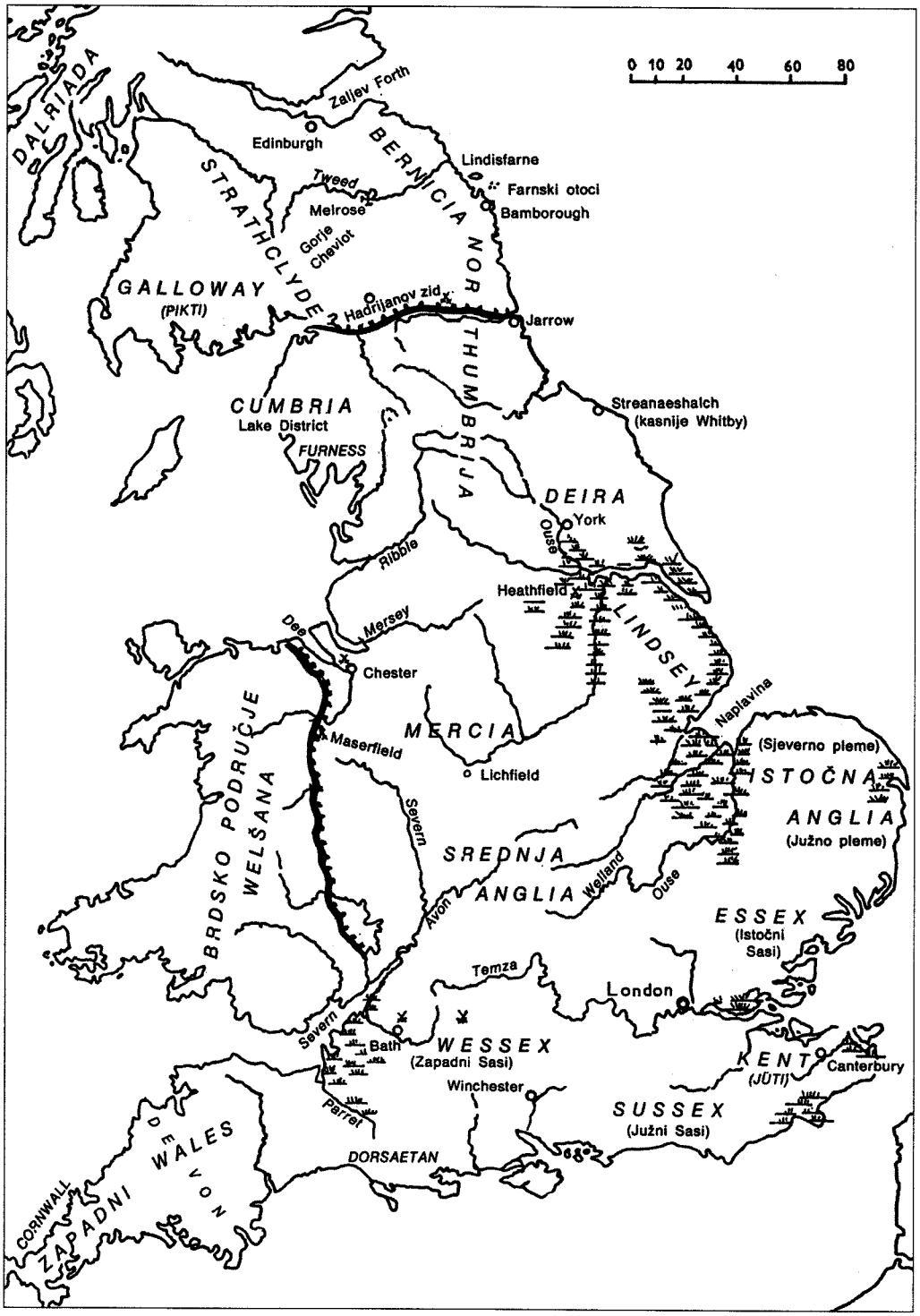

keltskog stanovništva. Ali razmještenost političkih teritorija na Otoku bila je povoljna za Germane. Oni su u svojoj vlasti držali središnje, plodne oblasti i bili su, usprkos političkoj razmrvljenosti, kompaktno stanovništvo na svojem području. Naprotiv, Briti su zadržali periferiju, razvučenu uzduž zapadnih obala i među sobom razdvojenu dubokim morskim uvalama. Stoga su njihove uzajamne veze bile slabe i mogućnost udruženog otpora gotovo nikakva. Osim toga, slaba plodnost njihova zemljišta osuđivala ih je na oskudicu i neimaštinu. U tim uvjetima britske su državice već od sredine VII. st. morale uzmicati pred daljnjim napredovanjem Germana, pa je poslije IX. stoljeća (sve do XII. st.) svoju nezavisnost sačuvao još samo planinski dio Walesa.

Politička povijest anglosaskih država u svojem je daljem razvitku bila tijesno povezana s utjecajem vjerskih suparništava i borbi. Kršćanstvo je, naime, u Britaniju bilo uneseno iz dvaju središta: iz Irske i iz Rima, pa je njegovo nadvladavanje anglosaskoga prvobitnog poganstva omogućavalo da se međusobno takmaštvo kraljeva i državica očituje različitim vjerskim opredjeljenjima.

Keltska Irska primila je prve širitelje kršćanstva još u IV. st. Ali puni razmah nova je vjera ostvarila tijekom prve polovice V. st., u vezi s djelatnošću britanskog redovnika Sv. Patricka kojega su Irci još prije masovne invazije Germana na Otok, prigodom jednog napada na Britaniju, zarobili i odveli sa sobom. On je u Irskoj intenzivno propovijedao počevši od 432., a 444. je osnovao biskupiju u Armaghu (dan. j. Ulster). Šireći se među irskim stanovništvom koje je živjelo u rodovskom društvu, kršćanstvo se ondje prilagodilo pretklasnim društvenim odnosima, pa nije izgradilo crkvenu hijerarhiju niti se pretvorilo u oslonac državne vlasti kao što je to bilo na tlu kasnoga Carstva. Žarišta kršćanstva bili su irski samostani. To su većinom bila pustinjačka i asketska naselja koja su se sastojala od priprostih koliba od šiblja i gline, opkoljenih zajedničkim zidom. Tu su redovnici proučavali grčke i latinske kršćanske pisce, prepisivali vjerske knjige i odatle odlazili na misionarska putovanja, šireći prakršćanske tradicije o apostolskom siromaštvu i etičkim vrlinama. Mise su služili na keltskom, a ne na latinskom jeziku, nisu svetkovali Uskrs onako kao ostali kršćani ni prikupljali bilo kakvu imovinu.

Početkom druge polovice VI. st. iz Irske je kršćanstvo prenio u Škotsku Sv. Kolumbo. Ali kad je odonuda pokušao svoje djelovanje proširiti i prema jugu, na područje između rijeke Tyne i zaljeva Forth (Berenicija), gdje su živjeli Angli, sudario se s drugom i u mnogom pogledu drukčijom strujom kršćanskog misionarstva koje je djelovalo na temelju papinske inicijative iz Rima. Papa Grgur I. je, naime, 596. poslao jednu skupinu rimskih redovnika, kojoj je bio na čelu Augustin, da pokrste Anglosase. Oni su prve uspjehe postigli u Kentu gdje je kraljeva žena, franačka princeza, bila kršćanka. Bilo je to u vrijeme političke hegemonije Kenta, pa se pod autoritetom kralja-hegemona (bretwalda) kršćanstvo počelo širiti i u Essex i Istočnu Angliju.

Ali hegemonija je nakon smrti kralja Etelberta (616) prešla s Kenta na Istočnu Angliju, a njezin se kralj odupro širenju kršćanstva. Taj povratak poganstvu potrajao je samo do 627. kad je hegemonom u Britaniji postao kralj Northumbrije, sklon kršćanstvu. On je omogućio novoj skupini papinskih misionara, pod vodstvom Paulinusa, da pokrste Northumbriju. Kao što je ranije Augustin utemeljio biskupiju u Canterburyju, u Kentu, tako je sada Paulinus postao biskupom u Yorku (627). I on je iz Northumbrije stao širiti kršćanstvo u druga anglosaska kraljevstva.

Akcija oko širenja kršćanstva iz neke od anglosaskih država koja je imala hegemoniju, osjećala se u potčinjenim kraljevstvima kao jačanje te hegemonije. Stoga se redovno tome javljao otpor.

Kraljevina Mercija, kojoj je središte bila dolina rijeke Trent, uspjela je da u doba kralja Pende, sredinom VII. st., preotme dio Wessexa. Ojačan tim uspjehom, Penda se odupro širenju kršćanstva i hegemoniji Northumbrije. U savezu s keltskim kraljem sjevernoga Walesa, Penda je 633. pobijedio Northumbriju i preoteo joj njezine južne oblasti (Deiru), a zatim je svojoj

Profil kralja Offe na srebrnom novcu

vlasti podvrgao i Istočnu Angliju. To je uzrokovalo likvidaciju kršćanstva i u tim osvojenim zemljama.

Budući da je Pendinom pobjedom i proširenjem njegove vlasti na nabrojena područja sjeverna Northumbrija ostala odsječena od kršćanskih oblasti na jugu i bez veza s Rimom, njezin je kralj Oswald stupio u vezu s keltskim (irskim) misionarima koji su imali svoj samostan na otoku Yona, uz zapadnu obalu Škotske. Iz toga središta pučka, rodovskom društvu prilagođena varijanta kršćanstva ubrzo je postigla znatne uspjehe kod stanovništva ne samo u Sjevernoj Northumbriji (Bereniciji), nego i južnije, u Istočnoj Angliji i Essexu.

Ostavši zbog tih događaja bez oslonca izvan granica same Mercije, Penda je 655. u ratu s kraljem sjeverne Northumbrije najzad pretrpio poraz i izgubio život.

Ali Pendini su nasljednici shvatili važnost kršćanstva u borbi za prevlast u Britaniji. Omogućivši novi val pokrštavanja, osnutak niza biskupija podređenih nadbiskupiji u Canterburyju i župa u mnogim naseljima, kao i ustanovâ za sustavnu izobrazbu svećenstva, mercijski kralj Wulfhere uspio je pribaviti državnoj vlasti brojan i snažan kadar savjetodavaca i činovnika. Rimski tip kršćanstva sa svojim već dotad snažno izgrađenim hijerarhijskim načelima i znatnim iskustvom u upravljanju državnim poslovima bio je kadar da i u Britaniji postane osloncem kraljevske politike.

Te prednosti papinskog kršćanstva shvatili su i u Sjevernoj Northumbriji, pa je ondje 664. uklonjen utjecaj irskih redovnika, vezanih uz rodovske društvene odnose u keltskim oblastima. Ali ta je preorijentacija zakasnila. Iznutra ojačana Mercija naglo je jačala svoju prevlast. Počevši od 658. i tijekom prve polovice VIII. st. sve su anglosaske države bile podvrgnute u zavisnost od Mercije, a kralj Offa (757–796) čak je sasvim uklonio s vlasti sve kraljeve zavisnih država, osim Kenta i Wessexa, potisnuo je waleške Kelte na zapad, pa je na granici svojih posjeda prema Walesu podignuo bedem koji se protezao od ušća rijeke Dee do ušća rijeke Wye.

Za vrijeme Offe hegemonija Mercije dosegla je vrhunac. U zemlji je poraslo blagostanje, uveden je zlatni novac kakvim se nije mogla služiti ni karolinška monarhija, izrađena je zbirka zakona (koja se sačuvala u izvodima unutar kasnije objavljene zakonske zbirke kralja Alfreda Velikog). Odlične odnose s Crkvom Offa je potvrdio davanjem redovnoga godišnjeg tributa papi u iznosu od jednoga zlatnika dnevno.

Unutrašnje političko ustrojstvo anglosaskih država temeljilo se sve do IX. st. na jakim elementima rodovske i plemenske autonomije, zasnovane na načinu njihova doseljavanja i smještaja na zauzetom području. Budući da su s Kontinenta osvajači dolazili u produženom

nadiranju, rodovske su zajednice očuvale svoje cjeline i u novom boravištu. Osnovna naseobena jedinica bilo je rodovsko selo. Njime je upravljao seoski starješina (tungeref), a birala ga je seoska skupština svih slobodnih ljudi. Više sela iste etničke zone čini stotniju (hundred). I ona ima svoju skupštinu slobodnih ljudi (hundred-moot) koja bira stotnika, a sastaje se jedanput mjesečno. Nekoliko stotnijskih okružja čini područje grofovije (shire). Najviša instanca grofovije je opća narodna skupština (folkmoot), a njezin je predstavnik i vršitelj upravne vlasti *earldorman.*

Stoljeća borbe za prevlast u Britaniji veoma su ojačala kraljevsku vlast najprije u okvirima svakoga pojedinog kraljevstva, a onda i u širim razmjerima. U vezi s time vrše se dvojake skupine promjena: u unutrašnjopolitičkim ustanovama i u uzajamnim odnosima kraljevstava. Narodne skupštine se održavaju i dalje, ali njihova uloga se smanjuje. Tako se na razini stotnija izdvaja zasebna skupina najuglednijih ljudi, "vijeće dvanaestorice", koje postaje uz stotnika lokalni organ upravljanja. Potiskivanje značenja narodne skupštine očituje se i na razini grofovije time što umjesto earldormana sve veći utjecaj stječe kraljevski činovnik, shiregeref ili šerif. I na vrhu državne vlasti, nakon ujedinjenja što ga je izvršila Mercija, kralj postaje neosporan autoritet koji vlada bez ikakve skupštine naroda, a na pomoći mu je vijeće najmoćnijih ličnosti u državi (witenagemoot ili vijeće mudraca), ne više u svojstvu skupa plemenskih prvaka ili predstavnika, nego na temelju njihove ekonomske moći ili ugleda u državnom aparatu.

Hegemonija što ju je izgradila Mercija održala se još i u prvoj četvrti IX. stoljeća. Ali nakon smrti kralja Coenwulfa redom su protiv prevlasti Mercije počele ustajati sve ostale anglosaske državice. Na čelu toga pokreta bio je kralj Wessexa Egbert (802–839). On je, nekoliko puta potukao vojsku Mercije i zauzeo Devon, južni Wales i Kent. Time su sada dva snažna protivnika, Wessex i Mercija, stajala jedan drugome sučelice na toku rijeke Themse. Ali u tome trenutku Britaniju je zadesio snažan val napadaja novih osvajača iz Skandinavije, koji je iz temelja izmijenio razvitak međusobnih odnosa anglosaskih država.

2. SKANDINAVSKA OSVAJANJA (NORMANI)

Novi germanski osvajači došli su iz Skandinavije u sklopu općeg naleta Norvežana, Šveđana i Danaca prema zapadnoj i istočnoj Europi koji ispunja IX. stoljeće. Pri tome su Šveđani nadirali preko Baltika prema istoku, dok su Norvežani i Danci napadali zapadnoeuropske zemlje sve do Španjolske, prodirali u Sredozemno more i čak se iskrcavali na obalama Sjeverne Amerike. Prvi predznaci najavili su pokret "normana" (tj. ljudi sa sjevera, kako ih je nazivala napadnuta zapadna Europa) već krajem VIII. st. Godine 787. je oko 200 pljačkaša u tri dugačke lađe na vesla i s jednim crvenim jedrom napalo obale Wessexa. Šest godina poslije toga nove su skupine opljačkale obalne samostane u Northumbriji. Otad su nasrtaji postajali sve češći. Pojedini manji odredi čamaca napadali su obale Northumbrije, Škotske, Irske i Walesa, pljačkajući samostane i crkve u kojima se sakupilo blago i dragocjenosti pa su plijen otuda, a i s obalâ Franačke, odvozili u svoju domovinu.

Ti pojedinačni napadaji upoznali su Skandinavce s prilikama u Europi i pokazali im da ni anglosaska kraljevstva a ni moćna država Franaka u Galiji nemaju nikakve mornarice koja bi se mogla suprotstaviti njihovim pomorskim naletima. Usporedo s time, oni su se uvjerili da u tim krajevima ima obilje dragocjenosti koje se mogu napljačkati uz pomoć brzine i hrabrosti, a također i mnogo dobre zemlje za nastanjivanje kakve nije bilo u Skandinaviji. Sve je to učestalo njihove nasrtaje i pretvorilo ih u masovnu invaziju.

Skandinavci su se prema Zapadnoj Europi kretali u dva smjera: vanjskim, iz Norveške, Normani su naselili Island i Grönland, doprli do Sjeverne Amerike, napadali Škotsku, Irsku,

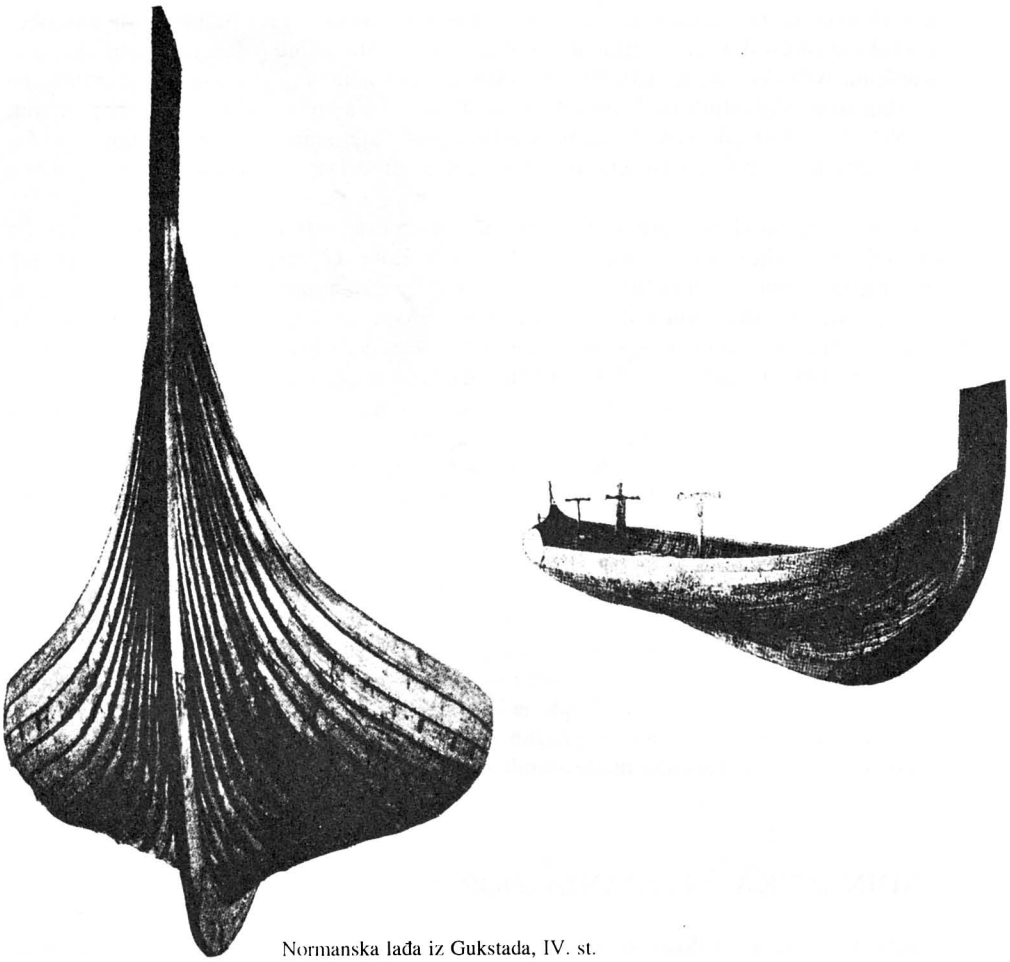

Normanska lađa iz Gukstada, IV. st.

Wales, Francusku i Španjolsku; unutrašnjim smjerom dolazili su pretežno Danci, pa su se iskrcavali u Northumbriji, Istočnoj Angliji, na obalama Wessexa, a u La Mancheu su se povezivali s normanskim napadima vanjskoga smjera, upravljenima prema Francuskoj i Španjolskoj.

Tako su Norvežani na otočju Orkney, u Škotskoj, u Gallowayu i Irskoj stvorili brojne naseobine, a otok Man, u Irskom moru, postao je njihovom bazom odakle su napadali i zaposjedali prostrana susjedna područja u Engleskoj i Walesu. Istodobno Danci su se iskrcavali na istočnim obalama Britanije. Njihovi napadi postajali su naročito česti nakon 840. Zimi 850–51. golema je flota Danaca od 350 lađa uplovila u Temzu, zauzela i opljačkala London i Canterbury, zatim se bujica napadača prelila preko Mercije i nasrnula na Wessex. Potkraj 851. kralj Wessexa najzad ih je krajnjim naporom uspio pobijediti i protjerati. Ali otok Sheppey, u ušću Temze, ostao je njihovom bazom. Uskoro su trajno zauzeli i otok Thanet, na krajnjem istočnom rtu Kenta, pa se ta pokrajina morala godišnjim dankom otkupljivati od čestih uznemiravanja.

Počevši od 876., napadači se više nisu zadovoljavali osvajanjem uporišta na istočnim obalama Engleske ili na priobalnim otocima, nego su započeli sustavno osvajanje dublje unutrašnjosti. Već te godine zauzeli su Deiru i njezin glavni grad York te primorali oslabljenu

Merciju da im plaća danak. Godine 870. su u Istočnoj Angliji uklonili dotadašnju vlast i osnovali svoje kraljevstvo. Otuda su nizom napada potiskivali vlast kralja Wessexa prema istoku i jugu. Tek u posljednjoj četvrtini IX. stoljeća postigao je Alfred Veliki, kralj Wessexa (871–899), važne uspjehe protiv danske invazije, osujetivši njihove zaobilazne napade na Wessex sa sjeverozapada. Najzad je velikom pobjedom kod Edingtona (sjeverno od današnjeg Bristola) primorao danskog kralja Gutruma da sklopi tzv. Vedmorski mir (između 880. i 885) kojim je određena granica između područja pod danskom vlašću (*Danelaw*, "područje danskog prava") i područja pod vlašću Wessexa. Ta je granica išla od Temze nizvodno od Londona, rijekom Lea do njezina izvora, otuda do Bedforda i zatim starom rimskom cestom koja je vodila iz Londona u Chester. Time je Wessexu ostala samo trećina današnje Engleske; cijelo ostalo područje (osim sjevernog dijela Northumbrije, Berenicije) pripalo je Dancima. Omeđivši tako svoje posjede, danski je kralj pristao da primi kršćanstvo, što je veoma pomoglo da se usklade odnosi između osvajača i starijeg stanovništva u osvojenim pokrajinama.

Ali Vedmorski mir bio je uskoro narušen. Godine 890. umro je danski kralj Gutrum, a njegovi su nasljednici iskoristili nove opasnosti koje su zadesile Wessex da obnove neprijateljstva. U Europi je naime njemački kralj Arnulf god. 891. velikom pobjedom nad Dancima, koji su desetljećima sa svojeg poluotoka napadali kopnenu Njemačku, potisnuo njihove težnje za osvajanjima i opet na more. Otad su novi valovi osvajača s Jütlanda zapljuskivali obale Wessexa. Ta nova faza danskih napada povezala se s pokušajima Gutrumovih nasljednika da sa sjeveroistoka prodru na područje Wessexa. To je primoravalo kralja Alfreda da vodi uporne borbe na sjeveru i na jugu. Krajnjim naporima uspio je obraniti graničnu liniju ustanovljenu 880/885. Naprotiv, napadače iz Danske uspio je suzbiti tek pošto je izgradio dovoljno snažnu flotu koja je branila južne obale. Tim uspjesima zavladalo je na području Wessexa razdoblje relativnog mira i vanjske sigurnosti. U unutrašnjim odnosima to je razdoblje bilo ispunjeno nizom upravnih, socijalno-ekonomskih i političkih reformi. Cijelo je državno područje bilo podijeljeno na vojna okružja, a stanovništvo je sa svakih pet osnovnih jedinica zemljoposjeda (hajda) moralo davati jednoga potpuno naoružanog vojnika i svu opskrbu nužnu za vrijeme njegova ratovanja. Raniji povremeni porez, namijenjen plaćanju danka u korist Danaca (tzv. danski novac), pretvoren je u redovitu poreznu dažbinu. Oko 890. objavljen je Zbornik zakona Alfreda Velikog koji je sjedinio bitne odredbe starijih zakonskih zbornika Kenta, Mercije i Wessexa, prilagodivši ih dotad ostvarenom stupnju u razvitku gospodarskih, društvenih i političkih odnosa. Među velika Alfredova djela pripadaju i njegova kulturna nastojanja. Osnovao je nekoliko novih samostana i u njima poticao rad na prepisivanju i objavljivanju crkvenih, teoloških i povijesnih djela. Na svojem je dvoru otvorio školu za latinski i saski jezik. Potaknuo je prevođenje s latinskaga na saski *Povijesti engleske crkve* što ju je napisao Beda Venerabilis, a također i pisanje Saske kronike, najstarijega povijesnog svjedočanstva nastalog u izvorniku na anglosaskom jeziku. Mnogo toga izvršio je i sam Alfred. Među ostalom preveo je *Pastoral* pape Grgura Velikog, Boëcijevu *Utjehu filozofije, Solilokvije* Sv. Augustina i fragmente njegova djela *Civitas Dei* (Božja država), Orozijevu *Svjetsku povijest* i dr.

Nakon Alfredove smrti (899), njegovi su nasljednici otpočeli velike oslobodilačke pothvate protiv danske vlasti nad pretežnim dijelom Britanije. Do smrti Alfredova sina Edvarda Starijeg (925) preoteta je bila cijela danska Mercija, Essex i Istočna Anglija. Edvardov sin *Ethelstan* (925–940) osvojio je najzad i Northumbriju, i time postao vladarem cijele današnje Engleske. Za njegovih prvih nasljednika dva je puta izbio opasan ustanak Danaca u nekadašnjem području Danelawa. Do konačne konsolidacije oslobođenih područja došlo je tek za Ethelstanova unuka Edgara (959–975).

Dugotrajni ratovi s danskim osvajačima koji ispunjaju više od stotinu godina urodili su teškim stanjem u cijeloj zemlji. Mnogo je materijalnih dobara bilo uništeno, a nasilja i bezakonja postali su uobičajenim oblikom ponašanja. I u crkvenim ustanovama prilike nipošto nisu bile u skladu s načelima kršćanstva. Bilo je stoga nužno da se u državi provedu dalekosežne reforme.

Područje koje je bilo u vlasti Danaca bilo je organizirano drukčije nego anglosasko područje Wessexa. Nije imalo grofovije ni stotnije, nego je bilo savez gradskih općina. Svaki takav grad bio je središte šireg područja, imao je svoju vojsku, svoje običajno pravo, svoj upravno-sudski sustav i svojega poglavara (jarla) kojemu je položaj bio analogan položaju grofa. Danski stanovnici u tim gradovima intenzivno su se bavili trgovinom u zemlji i na morima, a njihovo je poslovanje štitila posebna kraljevska zaštita.

Uključenjem Danelawa u jedinstvenu državu anglosaskih kraljeva na cijeli je državni teritorij proširen anglosaski sustav upravne podjele na grofovije, ali je središtem grofovije postala po jedna danska gradska općina. Na čelo nekoliko grofovija bio je imenovan earldorman, a u svakoj pojedinoj grofoviji dužnost kraljeva povjerenika vršio je šerif. U gradovima i brojnim utvrdama, podignutima u doba borbi bile su smještene anglosaske posade. Na grofovske dužnosti vlast je postavljala Dance, ali sada kao dostojanstvenike ovisne o kralju.

Privredni život na bivšem području danskog prava, vezan uz trgovinu i brodarstvo, nije se izmijenio. U korist te djelatnosti već je Edvard Stariji objavio propis po kojem se svaka kupnja i prodaja morala izvršiti u nekom trgovištu, pred gradskim službenikom.

Sređivanje odnosa zahvatilo je i crkveni život, a obavljalo se po načelima klinijevskog pokreta. Glavni pobornik te reformne struje bio je Dunstan, nadbiskup u Canterburyju. Jačanje crkve i suzbijanje poganstva koje se bilo proširilo pod danskom vlašću uvelike je pomoglo stapanju anglosaskog stanovništva i danskih osvajača, u skladu s težnjom kraljevske vlasti da ukloni nastale razlike i s njima težnje za političkim razjedinjavanjem.

3. IRSKA

Stanovništvo Irske pripadalo je – na davnoj iberskoj prapodlozi – keltskoj etničkoj skupini, a govorilo je tzv. gojdelskim jezikom. Smatra se da su se gojdelski Kelti oko 600. god. pr. n. e. odvojili od kontinentalnih Kelta i prešli na Irski otok. U idućim stoljećima Irska nosi naziv *Hibernia* po jednome od gojdelskih plemena koje je živjelo na jugu otoka.

U IV. st. n. e. irski su Kelti (zvani tada Scotti) veoma često napadali rimsku Britaniju, a i Kaledoniju, koju Rimljani nisu bili osvojili. Od kraja toga stoljeća oni intenzivno naseljavaju zapadni dio Britanije, dok su keltski Briti premjestivši se iz predjelâ sjeverno od zaljeva Solway, početkom V. st. zaposjeli dotadašnje rimske oblasti i potisnuli gojdelske Irce iz Walesa u zapadnu Škotsku (pokrajina Argyll). Ostale oblasti današnje Škotske držali su keltski Pikti, izmiješani s iberskim prastanovništvom ili, možda, istovjetni s njime.

Poslije prvih dodira keltske Irske s kršćanstvom još u IV. st., intenzivno pokrštavanje Irske vršilo se počevši od 432., u vezi s djelatnošću misionara Patricka, no uz tešku borbu s keltskom svećeničkom kastom druida. Tijekom druge polovice V. st. osnovano je u Irskoj mnogo samostana, pri čemu je opat takvog samostana bio vjerski poglavar jednoga plemenskog teritorija. Veoma brzo ti su samostani postali žarištima učenosti na klasičnim jezicima, ali i na narodnom jeziku Kelta.

Prema staroj tradiciji, Irska je bila podijeljena u pet kraljevstava (irska pentarhija), a jedno je od njih imalo hegemoniju. Svako kraljevstvo sastojalo se od nekoliko plemena, a pojedino se pleme dijelilo na rodove (klanove).

Potkraj V. st. položaj vrhovnoga kralja (*ard-ri*) preoteo je od kralja koji je stolovao na sjeveru otoka predstavnik vladarske obitelji Hy Neill, s juga, a političkim središtem umjesto grada Teamhuir, na granici Ulstera, postao je grad Taillte, u današnjoj grofoviji Meath.

Od kraja VIII. st. počeli su napadi Normana na Irsku. Tijekom IX. st. oni su postali veoma česti i strahovito razorni. Stradavali su naročito samostani i svećenstvo, pa je s tim u vezi počelo iseljavanje irskih redovnika na europski kontinent. Počevši od 834. napadi Normana

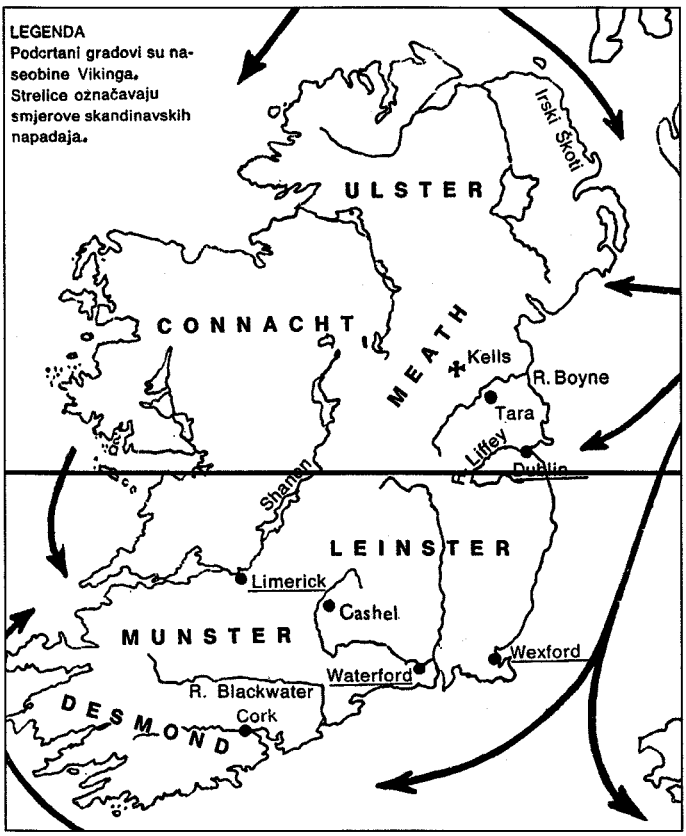

nisu više bili samo razbojnički prepadi, nego sustavno postupno osvajanje i naseljavanje irskih područja. Tu invaziju suzbio je god. 845. kralj Meatha, Malahi I, pa je time stekao položaj vrhovnoga kralja u Irskoj.

Napadače iz Norveške Irci su nazivali "bijelim poganima" (Finn-Gaill). Ali tek što su oni bili protjerani, pojavio se (851) novi val osvajača iz Danske. Njih su Irci nazvali "crnim poganima" (Dubh-Gaill). Danci su u prvome redu nastojali preoteti primorska i lučka mjesta koja su već prije osvojili Norvežani. U drugoj polovici IX. st. irski su kraljevi uspjeli zaustaviti i prodiranje Danaca, ali su najvažniji lučki gradovi ostali u njihovoj vlasti.

U godini 916., nakon gotovo 50 godina ravnoteže i smirenja, Danci koji su držali Dublin dobili su pojačanje iz Danske pa su obnovili prodiranje u unutrašnjost otoka. Uporne borbe vodile su se u cijelom X. st. Postupno su najistaknutiju ulogu u borbi protiv Danaca stekli kraljevi sjevernoga Munstera. Ovladavši cijelim jugom Irske, kralj Brian je 1002. postao ard-ri (vrhovni kralj) dotad oslobođene Irske. Presudno značenje imala je Brianova pobjeda nad snažnom koalicijom irskih nezadovoljnika zbog premoći Munstera koji su se povezali s Norvežanima i Dancima, a bila je izvojštena 1014. Njome su posjedi Skandinavaca ostali ograničeni na lučke gradove, a prodiranje u unutrašnjost je zaustavljeno.

Neuspjesi Danaca, a i norveških vladara s Hebrida, otočja Orkney i Shatland, da zavladaju prostranijim terenom na irskom otoku još su snažnije usmjerili njihovu orijentaciju na trgovačku djelatnost. Istodobno doseljenici su počeli prihvaćati kršćanstvo i stupati u bračne veze s keltskim stanovništvom.

Društveni poredak kod Iraca temeljio se na rodovskoj organizaciji. Irski rod ili klan bio je

patrijarhalan, a njegovo se jedinstvo obilježavalo imenom pretka pred koje se stavljala riječ Ui' (ili, danas, O').

Zemljopisne i klimatske prilike u Irskoj veoma su pogodovale stočarstvu, pa je temelj privrede bio uzgoj goveda i ovaca. Unutar općih rodovskih društvenih okvira s vremenom su se ugradile znatne razlike po bogatstvu. Kraljevi i potkraljevi (aire), kao i plemenska aristokracija (flaiths) imali su velike zemljoposjede i na njima kao radnu snagu slobodne i poluslobodne zakupce. Nešto manje ugledan društveni položaj imali su posjednici stada stoke (bo-aire). Postojali su i slobodni ljudi bez imutka. Saer-ceile (ser-sil) bili su slobodni zakupci tuđe zemlje, a daer-ceile (der-sil) obrađivači tuđe zemlje koji su zapali u položaj smanjene osobne slobode. Na dnu društvene ljestvice bili su *fuidir,* ratni zarobljenici ili kažnjeni zločinci, koji su bili u položaju robova.

Irska je imala veoma razvijenu originalnu književnost. Na svijest stanovnika snažno su utjecale epske priče u prozi o junaštvima legendarnih polubogova, a sačuvala se i bogata lirsko-satirička poezija.

Najznačajnije ostvarenje likovnih umjetnosti u ranosrednjovjekovnoj Irskoj bilo je ornamentiranje rukopisa. Već u V. st. veoma su se revnosno prepisivali rukopisi kršćanske patristike i misne knjige. Početna slova (inicijali) ukrašavali su se fantastičnim životinjskim ornamentima, vijugama s uglatim ukrasima, preuzetima s istoka i iz antike, a bilo je i veoma starih keltskih likovnih motiva. Slike su bile obojene smjelo, ali ujedno ukusno i skladno. Među najljepše primjerke toga irskoga minijaturnog slikarstva pripadaju Book of Durow, iz 2. pol. VII. st., Book of Kells, s početka VIII. st., Cadmugov Evanđelistar i Codex Amiantinus, iz VIII. st., a i Evanđelistar s otoka Lindisfarne, na granici sjeverne Northumbrije i Škotske, s početka VIII. st.

U arhitekturi, Irci su gradili karakteristične okrugle fortifikacijske tornjeve s čunjasto ušiljenim krovom.

4. ŠKOTSKA

Invazija Anglosasa na Britanski otok nije odmah učvrstila etničku granicu između škotskih Kelta i Germana. Uzajamni pomaci na području između Antoninova zida (koji se protezao od rijeke Clyde do zaljeva Firth of Forth) i Hadrijanova zida (od rijeke Tyne do zaljeva Solway) traju sve do prve polovice VII. st., kad su se Angli proširili sve do Antoninova zida.

Na sjeveru od linije Clyde-Firth of Forth najveći dio područja držali su Pikti, a Škoti, doseljenici iz Irske, samo jugozapadnu oblast Dal-Riad.

Sredinom VII. st. Pikti su bili podijeljeni na sedam malih kraljevstava. Početkom druge polovice toga stoljeća, ujedinio ih je kralj Angus Mac Fergus, a svojoj je vlasti podvrgnuo i Škote u Dal-Riadu. Središte kraljevstva Pikta bio je grad Scone (sjeverno od današnjeg Pertha).

Prvo pokrštavanje Pikta počelo je (u Gallowayu) u IV. ili V. st. iz Irske. Ali dublji napredak ostvarilo je kršćanstvo tek nakon 562. djelovanjem redovnika Kolumbe, iz samostana Yona, uz istočnu obalu Škotske.

Tijekom VIII. st. Norvežani su zaposjeli Shetlandsko i Orkneysko otočje. Nakon toga su sve češće napadali područje Škotske. U drugoj polovici IX. st. zauzeli su Hebride i otok Man. S tih su otoka postupno osvajali sjeverna i sjeverozapadna obalna područja Škotske.

Pod pritiskom Norvežana Škoti su im u to vrijeme prepustili svoju staru pokrajinu Dal-Riad, ali su uspjeli preoteti velik dio kraljevstva Pikta. Glavnim gradom nove škotske države postaje Dunkeld (jugoistočno od današnjega Pertha). Ona je na prijelazu IX. u X. st. likvidirala i zadnje preostatke države Pikta, koje se u posljednjoj fazi svojega postojanja nazvalo kraljev-

ŠKOTSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

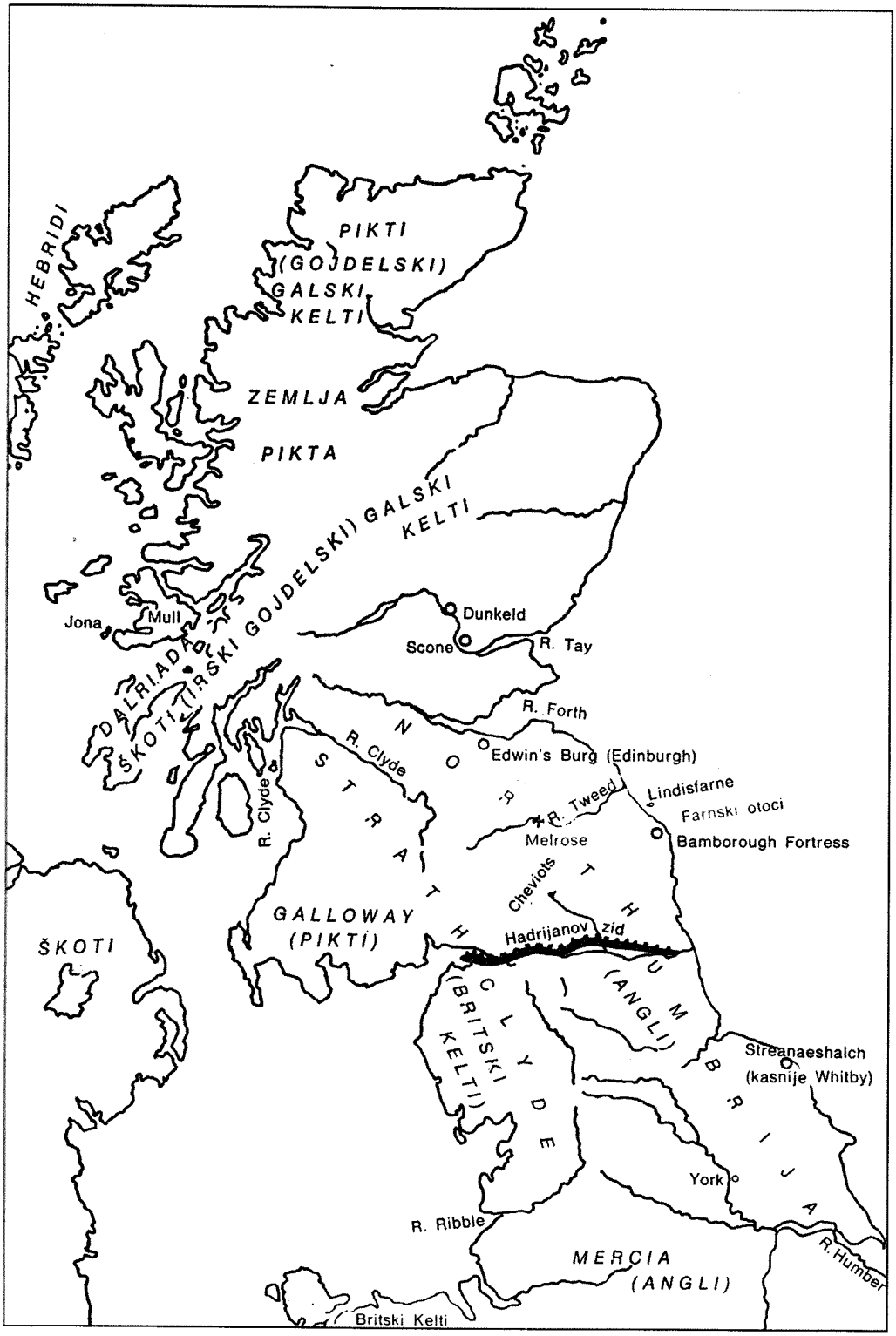

stvo Alban. Otad se Pikti škotiziraju, njihov se jezik gubi, tako da ih je do XII. st. posve nestalo kao posebne etničke skupine.

U X. st. Škotska je donekle pala pod utjecaj Engleske pa je priznavala suverenitet Edvarda Starijeg i njegovih nasljednika. Tim prihvaćanjem formalnog vrhovništva, Škotska se izobilno okoristila jer joj je Engleska ustupila područje Strathclyde i Lothian. Najzad je jačanje Škotske dovelo do rata, u kojem je škotski kralj Malkolm II. 1018. postigao pobjedu, zbacio prevlast Engleske, a tijekom XI. st. južna se granica učvrstila na vijugavoj liniji od zaljeva Solway do ušća rijeke Tweed.

Potkraj XI. st. Škoti su pokorili i norveške vladare na sjevernim i sjeverozapadnim obrubovima svojega dijela Britanskog otoka i tako konačno formirali svoje političko područje.

5. SKANDINAVSKE ZEMLJE DO KRAJA IX. ST.

Rana epoha preseljavanja plemena i naroda iz Skandinavije na europski kontinent počela je već u II. st. pr. n. e. (Cimbi i Teutoni). S prekidima ona se produžava još gotovo sedam stoljeća, pa je znatan dio naroda koji su preplavili Rimsko Carstvo bio skandinavskog podrijetla (Vandali, Burgundi, Goti, Rugijci i dr.). S poluotoka Jütlanda iselili su se u Britaniju Angli i Jüti.

Poslije tih iseljavanja u Norveškoj se formirao niz malih kraljevstava (najmanje devet njih). Svako se kraljevstvo sastojalo od relativno samostalnih oblasti pojedinih plemena (filk). U procesu razvitka rodovskih društvenih odnosa u tim se plemenima izgradila plemenska ratnička aristokracija koja je birala svojega plemenskoga vođu (*jarl*). Svako pleme ima svoju skupštinu svih slobodnih ljudi. Postupno, aristokracija sa svojim vojnim družinama postaje dominantnom snagom na skupštinama; ona se okuplja i na skupštinama cijeloga kraljevstva (*ting*) gdje iz svojih redova bira kralja (*konunga*).

U Švedskoj se također ostvarila teritorijalna raspodjela. Na sjeveru je područje Upland te područja Slödermanland i Närike (južno od jezerâ Mälar i Hjälmar) bilo prebivalište naroda *Sveona* (Sverige ili Svealand). Južnije od njih boravio je narod Götar. Njegovo područje obuhvaćalo je pokrajine Västergötland, Oestergötland i Småland.

U drugoj polovici VI. st. n.e. sjedinila su se oba ta područja (zemlje Sveona i zemlje naroda Götar), pri čemu je supremaciju imao sveonski (švedski) Upland, sa središtem u Upsali. Čini se da je tada kraljem cijele zajednice (u kojoj su sastavni dijelovi sačuvali plemensku autonomiju) bio *Adils* iz kuće *Ynglingar*.

Na krajnjem jugu Švedske, u Skaniji, a možda i na glavnom danskom otoku Själlandu, čini se da su prvobitno boravili *Heruli*. Nakon njihova odseljenja prema Crnome moru, zajedno s Gotima, njihovo su mjesto zauzeli Danci, došavši vjerojatno također iz južne ili srednje Švedske. Njihova država obuhvaćala je Skaniju i današnje danske otoke. Središte joj je bio grad Lejre na otoku Själlandu.

Još prije polovice V. st. Danci su napali Jüte koji su boravili na sjevernom dijelu poluotoka Jütlanda i porazili ih, što je možda pridonijelo odseljenju glavnine Jüta i Angla u Britaniju. Nakon tih događaja Danci su zauzeli cijeli poluotok.

Dansko kraljevstvo sa središtem u Lejri imalo je u VII. st. kraljeve iz kuće Skjöldunga, a njihova su imena poznata iz pjesme o Beowulfu. Krajem stoljeća jedan od njih, *Ivar Vidhafadmi*, proširio je vlast Danaca u južnoj Švedskoj, zauzeo dio Saske u sjeverozapadnoj Njemačkoj, a također i Istočnu Angliju na Britanskom otoku. Ta velika država sačuvala se i nakon sredine VIII. st., kad su Šveđani pobijedili Ivarova unuka i time zaustavili dansku invaziju.

O privredi, načinu života i vjeri Skandinavaca u ranom srednjem vijeku zna se razmjerno malo. Opći zemljopisni i klimatski uvjeti nisu pogodovali poljoprivredi. Na danskim otocima,

na južnom dijelu Jütlanda i u Skaniji uzgajalo se ječam i raž. U drugim predjelima mnogo je veće značenje imalo stočarstvo, lov i ribolov. Velika razvedenost obala i mnoštvo otoka poticali su na razvitak pomorstva, a izobilje drvene građe u šumama omogućavalo je gradnju čamaca i lađa. Ta plovna sredstva služila su ribolovu, ali i trgovini između pojedinih dijelova Skandinavije, pa čak i s udaljenijim zemljama. Već u kasnim stoljećima antike sjeverne su zemlje trgovale s mediteranskim područjem. No te je veze prekinula Seoba naroda, pa su se nakon V. st. održale samo veze sa zapadnogermanskim narodima.

Vjera Norvežana, Šveđana i Danaca poznata je po podacima što su se sačuvali u pjesničkom djelu *Edda*. Starija Edda sastoji se od skupa pjesama o pustolovinama bogova i stvaranju svijeta i od epskog ciklusa o Nibelunzima. Ti tekstovi nastali su u IX. i X. st., prvi put su zapisani u XII. st., a najstariji sačuvani rukopis potječe iz posljednje trećine XIII. st. Premda je Starija Edda zapisivana pretežno na Islandu, a tek dijelom u Norveškoj, ipak je ta zbirka zajednička kulturna svojina svih triju skandinavskih zemalja.

Mlađa Edda je prozno didaktičko djelo koje je oko 1220. napisao islandski pisac Snoeri Sturluson. U njemu je u komentarima pojedinih pjesama Starije Edde prikazan sustav skandinavske mitologije.

Osim obiju Edda, važna je i *Völsunga,* prozna zbirka mitova o Nibelunzima, sastavljena u XIII. st.

Na temelju sve te obilne, ali često i nejasne građe može se rekonstruirati skandinavska vjera i mitologija. Na vrhu skandinavskog panteona bilo je trojstvo koje čine *Odin* kao najviše božanstvo, *Tor,* božanstvo munje, i *Freyr,* božanstvo plodnosti. Osim njih, Skandinavci su vjerovali u brojna polubožanstva, kao što su Valkire, u dobrotvorne i zle duhove, vile, vukodlake i duše pokojnika.

Skandinavci nisu imali svećenstvo; vjerske obrede vršili su rodovski i plemenski starješine. Glavni vjerski čin bile su krvne žrtve životinja. Svakih devet godina podnosile su se u glavnom svetištu, u Upsali, i ljudske žrtve. U ranom srednjem vijeku mrtvi su se pokopavali, umjesto starije prakse spaljivanja. Pritom su se u grobove odličnika stavljale dragocjenosti, oružje, primjerci domaćih životinja, a ponekad i tjelesa žrtvovanih slugu.

Već u IV. i V. st. bilo je u Skandinaviji u uporabi tzv. runičko pismo. Ono je vjerojatno nastalo kod Gota, na obalama Crnoga mora, prilagodbom grčkih i rimskih slova, pa je posredovanjem kontakata pricrnomorskih Gota sa Skandinavijom preneseno onamo. Sastojalo se od 24 uglato oblikovana slova, u skladu s namjerom da se urezivanjem u drvo bilježe zapisi. Runičko je pismo bilo tajno i uvelike je služilo magijskim ciljevima.

Osim germanskog stanovništva, na Skandinavskom je poluotoku, sjevernije od Germana, bilo ugro-finskih plemena, a na krajnjem sjeveru živjeli su Laponci.

6. DRUGO DOBA SKANDINAVSKE SEOBE

Novi val skandinavske migracije iznenadio je zapadnu Europu krajem VIII. i u početku IX. st. O prilikama koje su tada vladale u skandinavskim zemljama europski su suvremeni pisci znali veoma malo, pa su glavni izvor za to doba kasniji nordijski tekstovi literarnog karaktera. Prvu skupinu takvih tekstova čine *sage*, tj. priče u prozi o životu i djelima historijskih ili mitskih junaka, koje su se sačuvale isključivo na Islandu, na staronorveškom jeziku. Najstariji zapisi, načinjeni na temelju dugotrajne usmene predaje, potječu s kraja XII. st. Drugu skupinu tekstova o vremenu normanskih osvajanja čine pjesme dvorskih pjesnika ili *skalda.* Ta se poezija pojavila početkom IX. st. u Norveškoj i nastavlja se na pjesništvo Edda, a najbujnije se razvila u X. i XI. st.

Doba tzv. normanskih ili vikinških napada iz skandinavskih zemalja obuhvaća razdoblje od približno 300 godina (od kraja VIII. do potkraj XI. st.). Naziv Normani nastao je u napad-

nutim europskim zemljama koje su o napadačima znale samo da dolaze preko mora, sa sjevera. Naziv *vikingr* označava u staronorveškom gusara. Nastao je od riječi *vik*, koja znači zaljev, i dočetka *-ingr*, pa taj izraz u cjelini obilježava čovjeka koji silazi u morski zaljev da bi pošao na gusarenje i pomorske podvige. Riječ *viking* naziv je za sam gusarski pothvat.

U drugoj polovici VIII. st. Norvežani su počeli napadati Shetlandsko otočje i skupinu Orkney. Zatim su od 787. slijedili napadi na područje Wessexa i Northumbrije. Oskudnost norveškog tla uzrokom je što je norveška invazija izrazitije težila za osvajanjem područja pogodnih za nastanjivanje. Stoga su oni već početkom IX. st. potpuno osvojili i napučili otočje Shetland, Orkney, Faeröer i oko 870. Island. Iz tih baza zaposjedali su rubna područja Škotske, Irske i zapadne Engleske.

Počevši od tridesetih godina IX. st. napadima Norvežana pridružuju se i Danci. Dok su Norvežani pretežno nadirali vanjskim, tj. zapadnim putem, Danci udaraju unutrašnjim putem, sa sjeveroistoka. Njihova prva meta bile su obale Frigije, današnje Nizozemske i južne Engleske. U tridesetim godinama IX. st. oni naročito uporno napadaju oblasti oko ušća Rajne i Schelde, a uskoro se očituje i njihova težnja za nastanjivanjem. Tako je Harald, nećak danskoga kralja, sa svojom družinom uspio osvojiti prostrano područje na ušću Wesere, a njegov brat Rörik stekao je oblast oko luke Duurstede, u južnom Hollandu. Iza toga su slijedili brojni napadi na jugoistočne i južne obale Engleske, na Flandriju i francuske zemlje oko ušća i tokova velikih rijeka što utječu u Atlantik, na obale Španjolske, gdje u unutrašnjost dopiru sve do Sevilje.

Njihovi bezbrojni napadi na Englesku doveli su do zaposjedanja dviju trećina nizinskoga dijela Britanskog otoka. Prodirali su duboko u unutrašnjost Francuske pljačkajući i paleći. Između 859. i 861. uplovili su kroz Gibraltarski tjesnac u Sredozemno more i opustošili niz gradova južne Francuske, Pisu, u Italiji, i velik dio Toskane. Masovno nadiranje Danaca na pojedine dijelove Francuske dovelo je najzad (911) do formiranja zasebnoga Normanskog vojvodstva na obalama donje Seine, pri čemu je njihov vojvoda Rollon stupio u vazalski odnos prema kralju Francuske, Karlu Bezazlenome.

Krajem VIII. i u prvim desetljećima IX. stoljeća u invaziju Normana uključili su se i Švedani. Oni su napadali i zatim stvarali trajna uporišta na obalama Riškog i Finskog zaljeva te na južnim obalama Ladoškoga jezera. Otuda su kretali prema jugu kao trgovci i ratnici, unajmljujući se u vojnu službu ruskih knezova u Ladogi, Novgorodu, Kijevu i drugdje. Već 839. njihovi predstavnici dopiru preko Rusije sve do Carigrada.

Uzroke skandinavske migracije od druge polovice VIII. do potkraj XI. st. nije moguće precizno odrediti. Razloga je bilo više i oni su se povezivali. Prije svega, relativna prenapučenost kraj oskudnih mogućnosti agrarnog i stočarskog gospodarstva, posebice u Norveškoj i sjevernoj Danskoj, navodila je stanovništvo da se bavi pomorstvom koje ih je odvodilo u daleke zemlje i ondje ih upoznalo i s razmjerno većim bogatstvom tih zemalja i sa slabostima njihove priobalne obrane. To je sugeriralo mogućnost pljačke i gusarenja, a i nastanjivanja. Tendenciji napuštanja matične zemlje pridonosila je i društveno-imovinska diferencijacija u krilu rodovskog društva na izmaku. Umjesto deposediranja i osiromašenja pružala se mogućnost da se okupi smjela družina pomoraca i ratnika koja će napustiti staru sredinu i borbom u tuđini steći novu egzistenciju.

Na općoj podlozi takvih ekonomskih i društvenih pojava, znatnije je pomorske pothvate omogućio veliki napredak skandinavske brodogradnje što se ostvario u VIII. st. U usporedbi sa skandinavskim lađama iz ranijih vremena, lađe koje su se sačuvale iz VIII. i IX. st. bile su mnogo bolje prilagođene dalekoj plovidbi i uzburkanome moru. Imale su kobilicu, pa su time stekle veću stabilnost na moru; vesla su im bila mnogo duža, a krma i pramac mnogo viši, što je omogućavalo uspješniju borbu s valovima. Tome istom cilju služili su željezni zakovnji i željezni oblozi pramaca. Brodovi su bili dugački približno 20 do 25 m, a široki 5 m. U prosjeku je bilo 15 pari vesala. Cjelokupna posada bila je od 50 do 100 ljudi, pri čemu su se

veslači smjenjivali, a svi su bili u isti mah mornari i ratnici. U pogledu plovidbene tehnike, skandinavski vikinzi nisu raspolagali nikakvim nautičkim spravama nego su se upravljali samo po astronomskim indikacijama. Uza sve to, njihova je vještina bila tolika da su s uspjehom zalazili na pučinu i pronalazili svoje ciljeve bez velikih lutanja.

7. RAZVITAK DRŽAVNOSTI U NORVEŠKOJ I DANSKOJ

Oko sredine IX. st. jedan od članova švedske kraljevske kuće Ynglingar, Halvdan Crni, vladao je predjelom sjeverno od fjorda na kojem leži današnji Oslo. Taj je kralj podvrgnuo svojoj vlasti jugoistočnu Norvešku. Njegov sin Harald Ljepokosi (Harfagr) osvojio je još k tome sjeverne oblasti i zatim južne, ujedinivši cio etnički teritorij Norvežana (krajem IX. st.). Ipak, Haraldova država nije bila centralizirana nego su jarli upravljali pojedinim plemenskim područjima zavisno o kralju, a i svaki je jarl imao po više zavisnih upravljača (hersir) koji su u njegovo ime vladali manjim okružjima.

Kralj Harald uveo je važnu imovinsku reformu. Ukinuo je staro, nasljedno imovno pravo aristokracije na zemljište i učinio cjelokupni nezauzeti zemljoposjed državnom svojinom te uveo zemljišni porez za sve stanovništvo.

Pred svoju smrt Harald je svoju državu razdijelio među svoje sinove, pri čemu je najstariji Erik Krvave Sjekire (Blodhoext) imao prvenstvo nad ostalima. Ali nakon mnogih suparničkih borbi braća su Erika primorala da izbjegne u Dansku. Borbe za vlast nastavljale su se ipak i dalje. Dokinuo ih je jarl Trondelanga Hakon, koji je radi toga sklopio savez s danskim kraljem. Njegova pacifikacija urodila je uspjehom, ali je Norveška morala priznati vrhovnu vlast Danske. Takvo stanje potrajalo je sve do kraja X. st., kad je unuk Haralda Ljepokosog, Olaf Tryggvason obnovio samostalnost Norveške (995).

Danska je i nakon poraza što su joj ga Švedani nanijeli oko 750. u svoioj vlasti zadržala Skaniju, Småland i Oestergötland, u južnoj Švedskoj. Krajem VIII. st., kad su Sasi s donje Labe ratovali s Franačkom, Danci su bili njihovi saveznici. Ali konačni poraz Sasa i njihovo uključenje u Franačku državu Karla Velikog učinilo je Dansku neposrednim susjedom Franačke uzduž rijeke Schlei, gdje je tadašnji danski kralj Godfred podignuo veliki obrambeni bedem.

Ali nakon Godfredove smrti (810), u danskoj je državi sve do početka X. st. vladao težak unutrašnji kaos. Prilike se sređuju tek s vladavinom *Gorma Starijeg,* ali je Danska tada (poč. X. st.) obuhvaćala samo Jütland i Schleswig do rijeke Eider, otoke između Jütlanda i Švedske te u južnoj Švedskoj pokrajine Skanija i Halland. Čini se da je tadašnji glavni grad Danske bio Yelling, u središtu Jütlanda.

Godine 934. napao je Gormovu Dansku njemački kralj Henrik I. Ptičar i primorao je da plaća godišnji danak. Ujedno je, pod njemačkim utjecajem, počelo prodiranje kršćanstva u Dansku. Ono je uvelike uznapredovalo za Gormova sina Haralda Plavozubog (Blâtönn). On se okoristio nemirima u Norveškoj pa je intervenirao u korist jarla Hakona koji je zauzvrat morao priznati suverenitet Danske. Harald je pokušao uskratiti danak Njemačkoj, ali nije uspio. Nezadovoljstvo zbog toga neuspjeha, kao i zbog jačanja kršćanstva izazvalo je pobunu velikaša kojôj je na čelo stao Haraldov sin Svend Rašljobradi. Harald je bio primoran da se odrekne vlasti, a kraljem je postao Svend (986–1014).

8. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ŽIVOT SKANDINAVACA DO KRAJA XII. ST.

U Danskoj i južnoj Švedskoj, gdje je zemljište bilo relativno povoljno za agrarnu privredu, stanovništvo je formiralo sela na temelju zemljoradnje i stočarstva. Naprotiv, u unutrašnjosti, gdje je agrarnog zemljišta bilo malo, razvile su se pojedinačne, odvojene seoske farme. U brdima je bilo moguće samo stočarstvo sa sezonskim seobama, pri čemu se ljeti stada gone na visoke travnjake, a zimi otpremaju u doline.

U skupnim selima seoska je zajednica još u XI. i XII. st. kolektivni vlasnik neobrađene zemlje, šuma i voda na seoskom području. Naprotiv, obradiva zemlja je u to doba već postala potpuno privatno vlasništvo porodica unutar pojedinih seoskih naselja. Ali, na temelju nekadašnje matične (konačne) raspodjele zemljišnih čestica (*fornskifle*), svako je selo sveukupnu svoju obradivu zemlju dijelilo na tri (u Danskoj, gdje je prevladavao tropoljni sustav obradbe), odnosno na dva područja (u Norveškoj i Švedskoj, gdje se još zadržao dvopoljni sustav). Svako od tih područja sastojalo se od četiri četvrtine, prema kvaliteti tla, a svako je domaćinstvo istoga sela u svakoj četvrtini imalo po jednu ili po više traka širokih, od pet do sedam metara.

Osim takvih čestica, bilo je u selima većih polja koja su od davnine bila dodijeljena rodovskim prvacima.

Povrh te iskonske razlike, vezane uz rodovsko dostojanstvo prvaka, vlasništvo nad obradivom zemljom dovodilo je i u Skandinaviji do imovinske diferencijacije među prvobitno jednakim članovima seoske zajednice. Zbog toga nije s uvođenjem javnih poreznih dažbina bilo moguće određivati dažbine po porodicama, jer one više nisu sve imale jednaki kompleks zemlje. Stoga se uvodi nova zemljišno-porezna jedinica (*bol*). U svakoj četvrtini obradivog tla ima određeni broj bola i svaki je od njih opterećen jednakom državnom dažbinom, a u vezi s ostvarenim razlikama u veličini zemljoposjeda, u jednome bolu, jedne od seoskih obitelji mogu posjedovati manji, a druge veći dio. Pri tome sva seoska domaćinstva plaćaju poreznu dažbinu razmjerno s veličinom svojega zemljišnog udjela u jednome bolu (sustav *bolskifle*).

U južnoj Švedskoj i na jugozapadu Jütlanda postojao je i treći sustav, tzv. *solskifle*, po kojem je, u okviru seoskih obradivih četvrtina, čestica nekog domaćinstva imala kao susjednu u smjeru prema istoku uvijek česticu onoga domaćinstva koje je i u selu, poredanom u obliku ulice uzduž seoske ceste, imalo kuću smještenu na istoku od onoga prvog domaćinstva.

U XI. i XII. st. sve češći postaju slučajevi relativne prenapučenosti seoskih područja pa se krčenjem šuma ili melioracijom pustopoljina stvaraju nova sela. U predjelima gdje nisu bila

CRTEŽ 8.

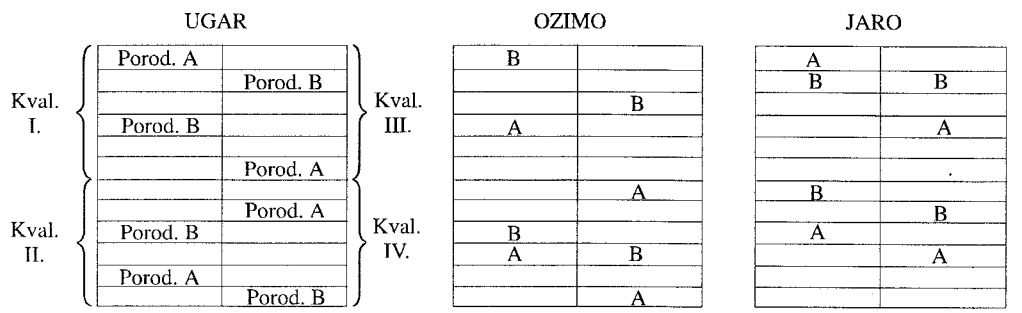

Sustav fornskifle. Shematski prikaz.

moguća okupljena seoska naselja nego samo osamljene farme ili staništa stočarskog stanovništva, pojedina među sobom udaljena naselja povezivala su se u susjedske zajednice. Obradive površine najčešće su i tu već bile raspodijeljene, a livade su se iskorištavale zajednički, pri čemu je pojedinom domaćinstvu pripadalo toliko krme koliko je bilo u skladu s njegovim posjedom stoke. Veliki radni pothvati, kao što je gradnja puteva ili mostova, vršili su se zajednički. Isto je tako odgon stoke u planine i njezin povratak u doline bio istovremen i zajednički.

Već od kraja IX. st. bilo je pokušaja, zasnovanih na temelju prava osvajača, da se sveukupni zemljoposjed proglasi državnom imovinom i da se zemljoposjedi rodovsko-plemenske aristokracije tretiraju kao posjedovanje zavisno o kralju (u Norveškoj, u doba Haralda Ljepokosog). Ali, općenito, kraljevi tek u XIII. st. polažu pravo na potpuno vlasništvo jedne trećine općinskih zemalja, a to se u XIV. st. i ozakonjuje.

Karakteristično je za skandinavsko stanovništvo da ono u ranim stoljećima srednjeg vijeka nije formiralo gradove. Tek izuzetno, pod utjecajem susjednih zemalja, kraljevske vlasti i crkvenih ustanova (kao središta biskupija) nastaju pojedini gradski centri (npr. Hedeby i Ribe, u Danskoj, Lund, u Švedskoj), ali je njihova uloga u privredi tih zemalja bila neznatna.

Socijalna struktura skandinavskog stanovništva poznaje tri društvene kategorije: slobodne, poluslobodne i neslobodne. Ali i slobodni se među sobom razlikuju.

Slobodni seljak (bondi ili höldr) imao je sva politička i društvena prava: sudjeluje na seoskoj skupštini, ima pravo nositi oružje (mač) i nasljedno posjeduje obradivu zemlju (odhal).

Slobodan seljak može biti i neimućan, pa je uposlen kao zakupac (*leilendigr*) na zemlji nekog veleposjednika ili kao sluga (*gridhmadhr* odn. *verkmadhr*) u nečijem gospodarstvu.

Viša kategorija slobodnih ljudi bili su *hersi* (sg. hersir) i *jarli*. *Hersir* je obogaćeni seljak koji vrši upravnu službu u svojemu okrugu. *Jarl* je aristokrat višega ranga, poglavar cijele oblasti. Dostojanstvo i jednoga i drugoga zasniva se na njegovu položaju u rodovskoj organizaciji društva. Ali s formiranjem jedinstvene kraljevske vlasti, jarli gube svoj položaj. Umjesto njih kraljevi postavljaju regionalne upravnike (*lendermaend*) koji tu funkciju ne nose više nasljedno (kao nekoć yarli) nego su kraljevski službenici. Krajem XIII. st. u Norveškoj se za njih počinje upotrebljavati naziv *barunar*.

Neslobodni ljudi zapadali su u taj nepovoljni položaj većinom zarobljavanjem u ratu. Zbog toga su oni pretežno bili inozemci: Britanci, Nizozemci, Francuzi i dr. Mnogobrojnost vikinških pothvata pribavljala im je znatan broj robova, pa su oni bili radna snaga na svima iole većim gospodarstvima u Norveškoj i Danskoj. Pojedini moćni posjednici i istaknuti vikinški vođe imali su i do stotinu i više robova. Njhov položaj većinom nije bio izrazito težak. Mogli su stjecati imutak, sklapati brakove sa slobodnima i otkupljivati svoju slobodu. Pretežno su samostalno obrađivali čestice zemlje svojih gospodara ili radili na njegovu imanju kao sluge. Oslobođenjem iz ropstva oslobođenik je ostajao u štitništvu svojega bivšeg gospodara. Obje te kategorije iščezavaju iz skandinavskog društva nakon završetka epohe vikinških pothvata.

Rodovsko-plemenski temelji u organizaciji skandinavskog društva očitovali su se postojanjem narodnih skupština na svim stupnjevima, od seoskog okružja do oblasti i sveukupne državne zajednice. Ali dok se na seoskoj razini očuvalo opće sudjelovanje svih slobodnih stanovnika, na višim razinama u skupštine praktički dolazi i na njima odlučuje rodovsko-plemenska i ratnička aristokracija, koja se vršeći službe u ime kraljevske vlasti pretvara u ranofeudalni tip službeničke i zemljoposjedničke aristokracije.

Iako je skandinavsko selo bilo osnovna rodovska i privredna jedinica, poreznom jedinicom je postalo prvobitno temeljno vojno okružje, stotnija (*herred* ili *hundari*), što upućuje na to da se javna porezna obveza i razvila kao dažbinska nadoknada za obvezno izvršavanje vojnih (i drugih) dužnosti slobodnih ljudi prema njihovoj društvenoj i političkoj zajednici.

Jellinški kamen kralja Haralda I. (X. st.)

Tijekom XI. i XII. st. stotnija se pretvara i u upravnu jedinicu, u skladu s odnosom kraljevske vlasti prema stanovništvu; ta vlast, naime, počivajući na snazi i svrsishodnosti vojnog potencijala u službi zajednice, uzima od stanovništva dažbinsku naplatu za vršenje svojih funkcija i bdi nad održanjem ustanovljenih odnosa. Po istome načelu oblikuje se i uprava na svima nižim razinama. Tako u stotnijama njihov thing povrh funkcije lokalnoga rodovskog organa preuzima i dužnosti koje su se formirale s rađanjem kraljevske vlasti i općedržavnog poretka. On stoga preuzima osim vojne i porezne dužnosti, također i zadaću lokalne uprave i policijske instancije.

Viša teritorijalna jedinica nad stotnijama bile su pokrajine (norveški: fylke, švedski i danski: landskap). Granice pojedinih pokrajina bile su najčešće obilježene geografskim međama, a svaka od njih imala je svoj sabor (fylkething ili landsthing), svoje zakone (čime se očituje njihovo plemensko podrijetlo) i samostalnost u odlučivanju o pokrajinskim problemima.

Više provincija udruživalo se u višu teritorijalnu cjelinu. One u Norveškoj dobivaju naziv po sjedištu svojega thinga, npr. *Trostathing,* koji je ujedinjavao osam fylka oko Trondhjemskog zaljeva. Thingovi takvih teritorijalnih cjelina održavali su se u pravilu jedanput godišnje, najčešće u nekom starom poganskom svetištu. S uvođenjem kršćanstva, središte provincije najčešće je postajalo i sjedištem biskupije, pa se teritorij jedne provincije najčešće poklapao s područjem novostvorene crkvene dijeceze. U vezi s daljnjim razvitkom, takvo upravno i vjersko središte počelo je okupljati obrtnike i trgovce pa se pretvaralo u grad.

Kraljevska vlast u Skandinaviji zasnivala je svoju moć na vojnom utjecaju kraljevske garde (*hirdh*) koja je počivala na starogermanskoj tradiciji ratne družine. U kraljevsku gardu

NORMANSKI NAPADI NA EUROPSKE ZEMLJE

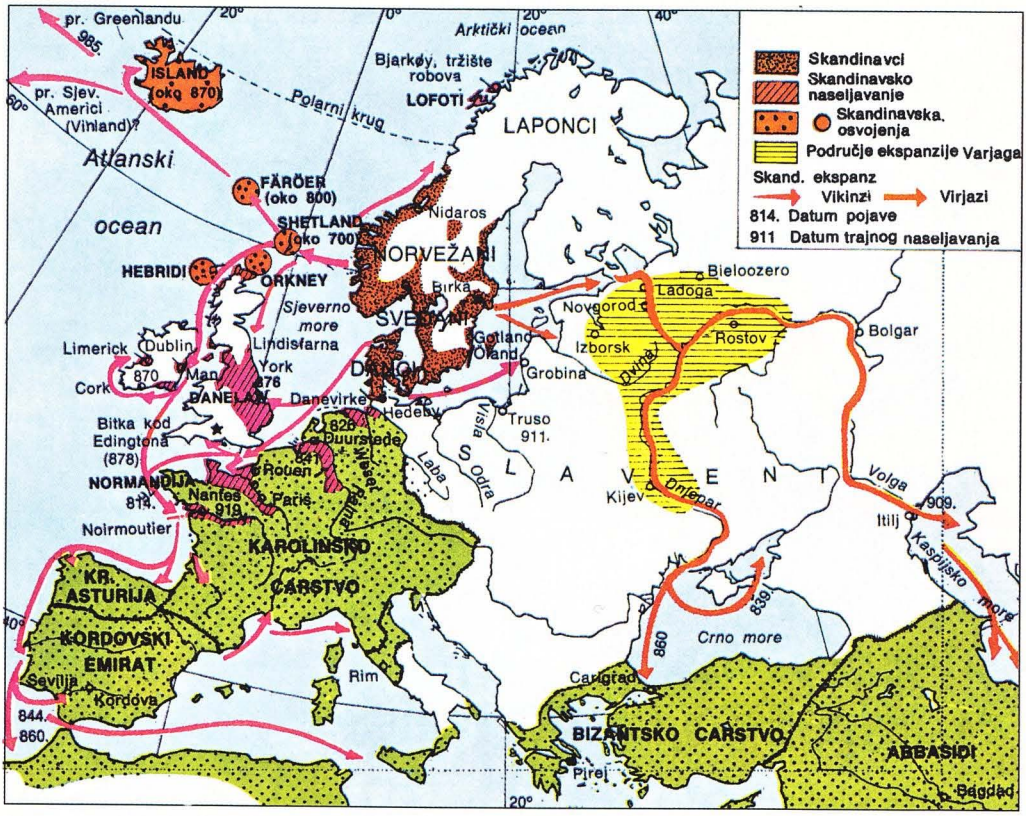

Inicijali iz Book of Kells, Irska, oko 700.

Evanđelistar iz Lindisfarne, oko 700.

SKANDINAVIJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

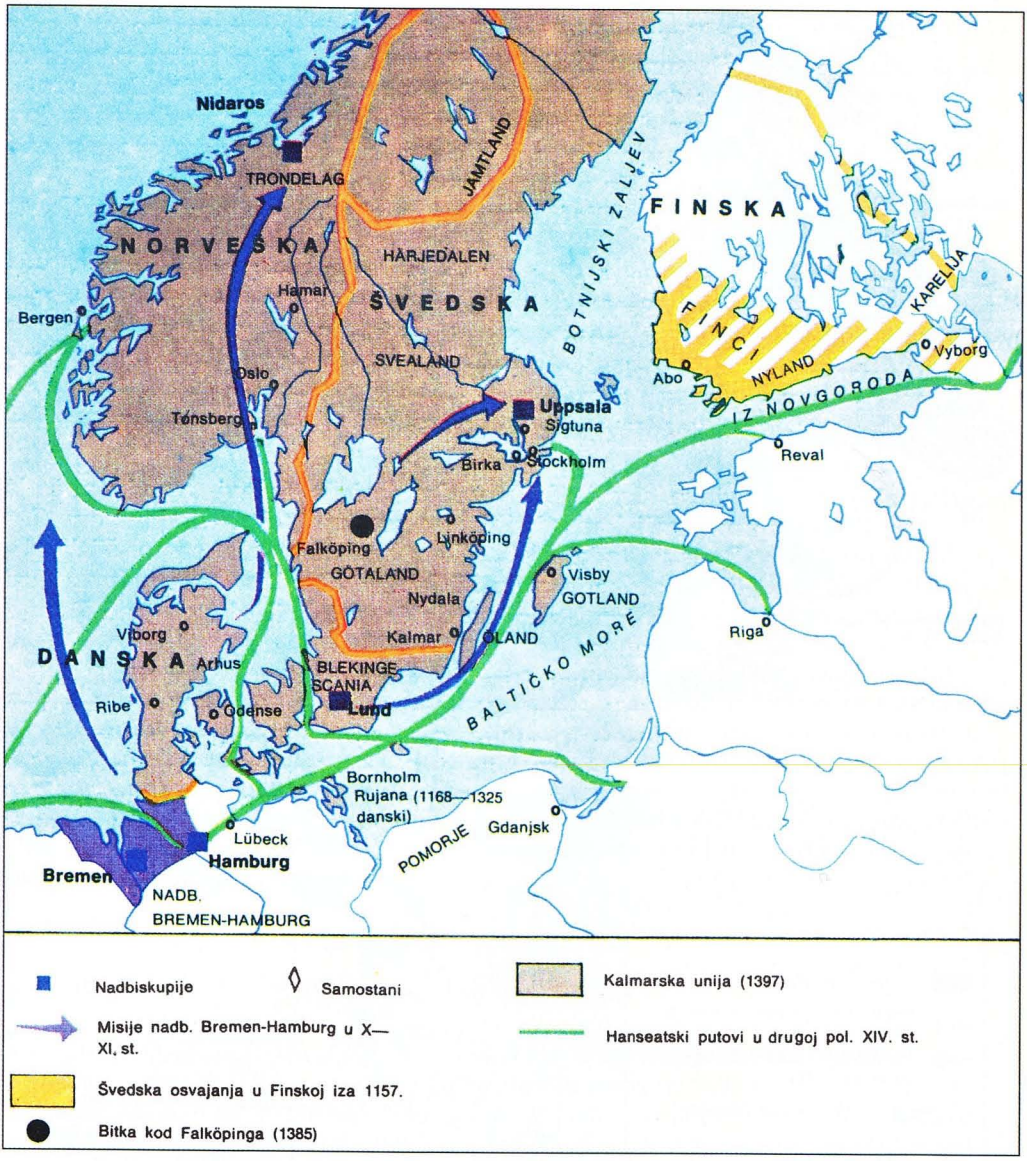

BRITANSKI OTOCI DO 1042.

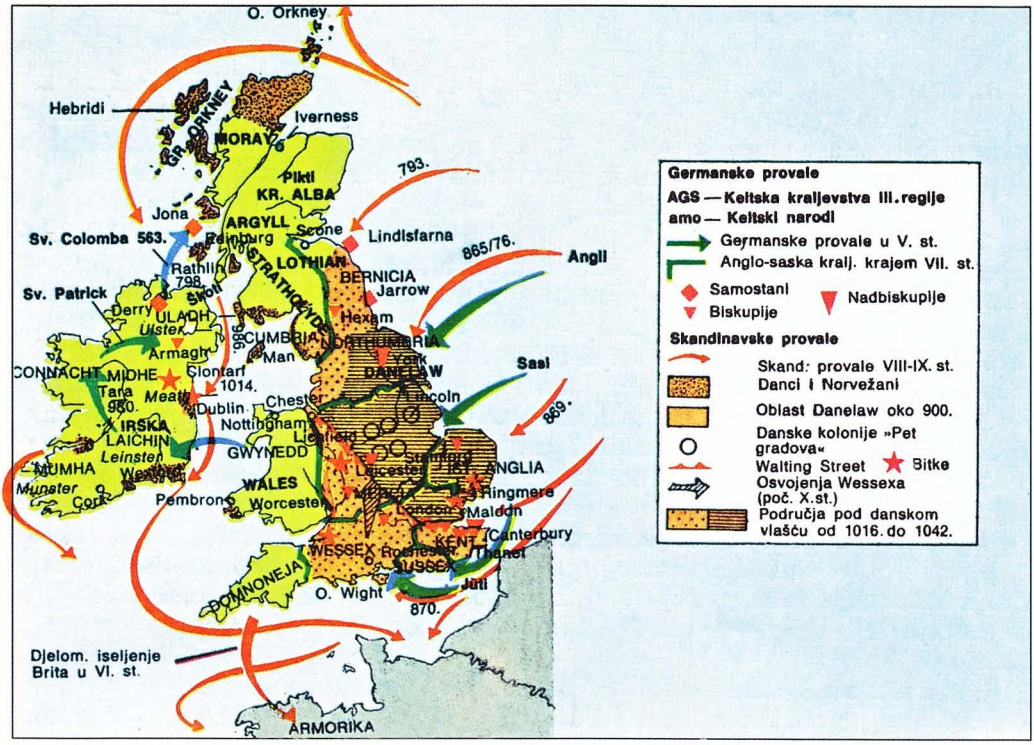

BRITANSKI OTOCI 1066.

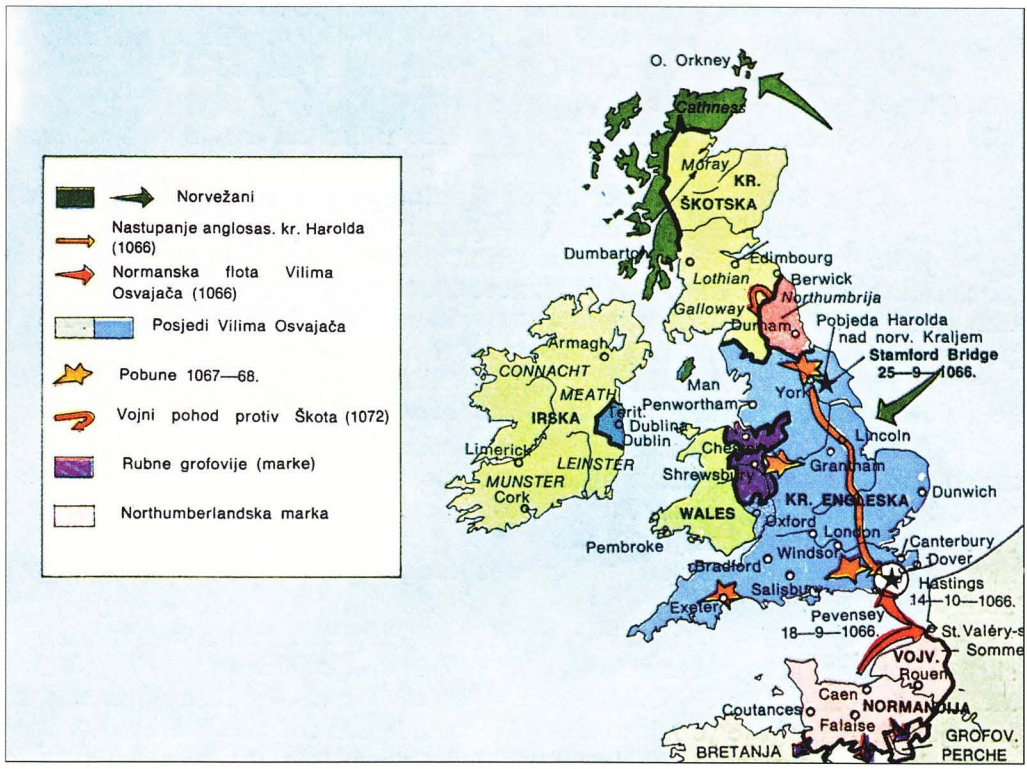

stupali su mladi ratnici na temelju dragovoljno sklopljenog ugovora, pri čemu su polagali zakletvu koja je s vremenom poprimala karakter vazalske zakletve. Kralj je svoju gardu uzdržavao na svoj trošak, a bila je podvrgnuta posebnim propisima; uzajamnoj odanosti njezinih pripadnika.

Osim kraljevske garde (družine), kralj je raspolagao i vojskom općenarodnog ustanka (*lething*). Ta vojna obveza svih slobodnih i za borbu sposobnih ljudi primjenjivala se pri vanjskim opasnostima kopnenoga ili pomorskog ratovanja. U XII. i XIII. st. ona se pretvara u stalnu poreznu obvezu umjesto izravne vojne službe.

Materijalna sredstva kraljevske vlasti sastojala su se od znatnih veleposjeda koje su obrađivali zakupci uz određene dažbine i obveze. U Norveškoj već od IX. do XI. st., u Danskoj od XII., a najkasnije u Švedskoj (u XIII. st.) smatra se da zemlja koja nije u nečijem dokazanom posjedu pripada kralju. Taj stav izvodi se iz načela da je kraljevska vlast u ime cijele etničke zajednice vlasnik cijeloga državnog teritorija. Zemljoposjed privatnika počinje se tumačiti kao izvedeno posjedovanje na temelju koncesije (ustupka) od zajednice, odnosno od kralja koji je zastupa.

Osim prihoda od kraljevskih domena kralj je imao pravo na udjel u sudskim globama, na vojni otkupni porez, na dažbine za izvođenje javnih radova (utvrde, mostovi, putevi); državni su prihod također carine (u Danskoj od XII. st.) i takse od kovanja novca.

U drugo polovici XII. st. kraljevska je vlast u Švedskoj počela predavati neke važne elemente svojih prava svojim stalnim službenicima. Tako je u Švedskoj zapovjedništvo nad općenarodnom vojskom (lething) obnašao član obitelji Folkungar koja je prvobitno imala vlast jarla u provinciji Oestergötland. Ta je obitelj uskoro stekla položaj majordoma na švedskom dvoru. Najzad je jedan od Folkungara, jarl Birger, godine 1250. dao svojega malodobnog sina Valdemara izabrati za kralja, lišivši prijestolja prijašnju zakonitu dinastiju.

Zakonodavstvo skandinavskih zemalja bilo je običajno pravo koje se razmjerno dugo prenosilo usmenom predajom. Ono nije bilo jedinstveno za cijelu Skandinaviju, nego regionalno, pa se kao takvo očuvalo još i nakon formiranja triju skandinavskih država. Tek potkraj XIII. st. stvorila je Norveška jedinstveno državno pravo (Švedska u XIV. st., a Danska tek u XVII. st.).

Prvi pokušaji pokrštavanja Skandinavije izvršeni su početkom VIII. st. i nastavljeni kroz cijelo IX. st. Ali poganstvo se uporno održavalo pa kršćanstvo sve do početka X. st. nije postiglo nikakve značajnije uspjehe.

9. ENGLESKA I DANSKA U X. I XI. ST.

Doba sređivanja unutrašnjih odnosa u Engleskoj nakon likvidacije danskih posjeda (Danelaw) završilo se smrću kralja Edgara (975). Borbe između grupacije velikaša koja je potpomagala crkvenu reformu u duhu tadašnjega clunyjevskoga pokreta i njezinih protivnika veoma su oslabile vlast Anglosasa i ohrabrile Dance u Engleskoj koji se još nisu pomirili s podaništvom anglosaskim kraljevima. Istodobno se počeo osjećati i novi val vikinških napada. Tako su danski gusari 980. napali obale Kenta i Wessexa, a 982. obale Cornwalla. To su bili predznaci novih osvajačkih poriva kojima su urodile promjene u Danskoj. Ondje je 986. kraljem postao Svend Rašljobradi (Tveskaeg), pripravan da upravlja novom etapom napada na strane zemlje. Još iste godine jedna je skupina danskih lađa obnovila napade na Irsku, a 988. je flota danskih i norveških lađa uplovila u Bristolski zaljev. Slijedio je niz napada na južne i istočne obale, pa je najzad kralj Ethelred morao zatražiti mir kojim se obvezao da će Danskoj plaćati godišnji danak (Danegeld).

Englesku je spasilo to što je Danska usto zapala u niz teškoća. U Norveškoj je praunuk Haralda Ljepokosog, Olaf Tryggvason, podignuo ustanak protiv kralja Haakona Dobrog, koji

je priznavao supremaciju Danske, zbacio ga s prijestolja i, postavši kraljem Norveške, poništio podložnost Norveške Danskoj.

Protiv Olafa Svend je formirao savez sa Švedskom. Godine 1000. odigrala se velika pomorska bitka, ispred Helsingborga; u njoj su Danci i Šveđani pobijedili Norvežane i njihove saveznike, pribaltičke Slavene, a Olaf je u bici poginuo. Tim ratnim uspjehom Danci su svojoj državi pripojili južno priobalno područje Norveške, a sinu Haakona Dobrog prepušten je sjever, osim područja oko Trondhjema koje je zauzela Švedska.

U vrijeme danskog rata s Norveškom, engleski je kralj ojačao svoju vojsku, podigao brojne utvrde i sklopio obrambeni savez s vojvodom Normandije, a zatim je u jesen 1002. dao izvršiti pokolj svih Danaca koje je bilo moguće uhvatiti.

Danska odmazda započela je već 1003. U teškim i izvanredno krvavim borbama Danci su do 1013. ponovno zaposjeli cijelo područje Danelawa, a kad su i sa zapada zaobišli i opsjeli London, kralj Ethelred je izbjegnuo u Normandiju. Nakon kapitulacije Londona, Svend je početkom 1014. proglašen kraljem Engleske.

No svega nekoliko tjedana poslije toga Svend Rašljobradi je iznenada umro, pa je došlo do podjele njegove države: Dansku je dobio njegov stariji sin Harald, a Englesku i Norvešku mlađi sin Knut. Budući da se na vijest o Svendovoj smrti Ethelred sa sinom Edmondom vratio u Englesku i ondje organizirao novi teški pokolj Danaca, Knut je morao svoju faktičnu vlast na Britanskom otoku tek izvojštiti oružjem. Poslije niza bitaka, potkraj 1016. nakon Ethelredove smrti, sklopljen je sporazum po kojem je Edmondu ostala vlast u Wessexu, a sve ostalo područje Engleske pripalo je Knutu. A kad je Edmond već 1017. umro, Knut je postao neospornim kraljem cijele Engleske.

Za vrijeme Knutova ratovanja u Engleskoj, u Norveškoj je izbila pobuna protiv danske vlasti, pa je kraljem proglašen praunuk Haralda Ljepokosog, Olaf II. Sveti.

Taj gubitak Knut je nadoknadio time što mu je 1018., nakon smrti njegova brata Haralda, pripala vlast u Danskoj. Ojačan time, on je pokušao zbaciti norveškog kralja Olafa II. Konačni uspjeh postignuo je tek nakon mnogih borbi, sredinom 1030. kad je Olaf II. teško poražen i ubijen. Time je Norveška ponovno pripojena Danskoj.

Knut je svojom tako formiranom trodjelnom državom vladao iz Engleske, gdje mu je dvor bio u gradu Winchesteru. Danskom je u njegovo ime upravljao njegov sin Hartaknut, a Norveškom njegov sin Svend. Snažna danska flota omogućavala je efikasan nadzor ne samo nad tim trima zemljama, nego i nad Škotskom, Irskom i slavenskim Pribaltikom, koje je zemlje Knut također podvrgnuo svojoj vlasti.

Smatrajući Englesku središtem svoje države, Knut je ondje podupirao jačanje danskog etničkog udjela novim naseljavanjima. Svoje vojnike i zapovjednike obilno je plaćao novcem koji je pritjecao od danegelda što ga je davalo sveukupno anglosasko stanovništvo, a opskrbljivao ih je i zemljoposjedima iz fonda konfisciranih imanja svojih protivnika. Protjeravši iz Engleske ili onemogućivši na drugi način sve ličnosti koje bi mogle poraditi protiv novoga političkog stanja, Knut je upravljao Engleskom na temelju načela o ravnopravnosti Anglosasa i danskih doseljenika. Oba jezika bila su priznavana podjednako. U crkvenim službama prevladavali su anglosaski svećenici, a zbog svoje veće obrazovanosti vršili su i važne funkcije na dvoru i u kraljevskoj upravi. U administrativnom pogledu, Knut je zadržao tradicionalnu podjelu na četiri velika okružja koja su odgovarala području starih anglosaskih kraljevina. Na čelu svakoga od njih bio je po jedan earldorman. U manjim okružjima njemu su bili podložni grofovi kao poglavari pojedinih grofovija. Umjesto prijašnje velike vojske, Knut se oslanjao prije svega na snažnu kraljevsku gardu, koja je bila profesionalno ratničko bratstvo, uzdržavano kraljevim materijalnim sredstvima. U njoj su isprva bili samo Danci i Norvežani, ali su s vremenom primani i Anglosasi s potpuno jednakim pravima. Posebnim zaključkom skupštine danskih i anglosaskih velikaša, održane u Oxfordu, donesena je odluka da u Engleskoj trebaju važiti zakoni kralja Edgara, iz druge polovice X. st., čime je novom režimu dano obilježje zakonskoga i faktičnog kontinuiteta.

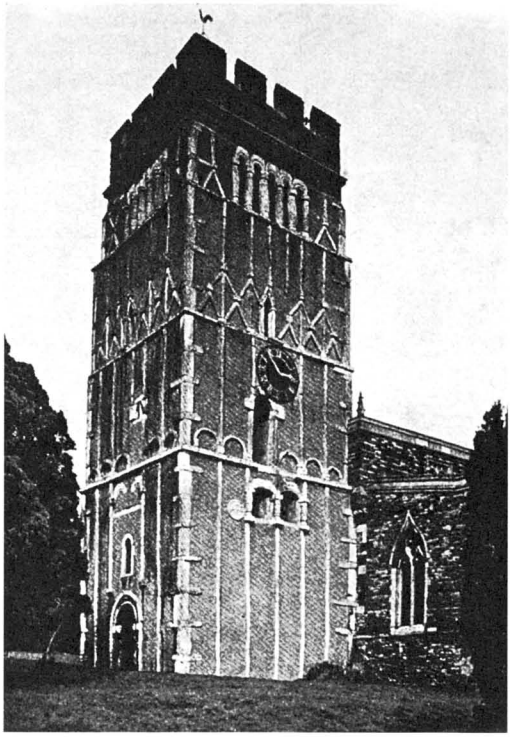

Crkva u Earl Bartonu, druga pol. X. st.

Danskoj je Knut posvećivao manje pozornosti, pa je to čak dovelo i do pobune protiv njegove vlasti u kojoj je zasebnim kraljem Danske proglašen njegov sin Hartaknut. Ali Knut je bunu ugušio i Danskoj dao drugoga potkralja.

Po Knutovoj inicijativi, u Danskoj je jačalo kršćanstvo, ali danska crkva nije bila vezana uz nadbiskupiju u Canterburyju nego u Hamburgu. Knut je, također, nastojao u Danskoj, po uzoru na Englesku, potaknuti snažniji razvitak gradova; napredak trgovine pomagao je otvaranjem kovnica novca.

Knutova politika bila je najmanje povoljno primljena u Norveškoj, gdje je uvođenje zakonskih propisa po uzoru na Englesku kršilo tradicionalne običaje i odnose. Povrh toga, Knutov sin Svend je ondje uveo poreze u naravi za sveukupno seljaštvo i kulučenje na kraljevskim domenama. Sve je to uzrokovalo pobunu, pa je za kralja Norveške još prije smrti Knuta Velikog (1035) bio izabran sin Olafa I. Tryggvasona, Magnus, koji se vratio iz izgnanstva u Rusiji.

Prostrano područje Knutove države nije bilo jedinstven politički ni etnički teritorij. Ali on je ipak povezivao srodne oblasti i narode. Razlike među njima Knut je, čini se, nastojao ukloniti pomoću kršćanstva kao zajedničke idejne osnovice cijeloga svojega državnog područja. Takav stav prema kršćanstvu bio je i jedan od razloga što je Knut 1026/27. otišao na hodočašće u Rim, gdje je papinstvo pridobio za zamisao o snažnom kršćanskom kraljevstvu na sjeveru Europe. Istodobno se veoma trudio za održavanja dobrih odnosa s Njemačkom koja je u to vrijeme bila najvažnija politička sila u srednjoj i južnoj Europi.

Ali politički sustav Knuta Velikog nije imao dovoljno vremena da se učvrsti, pa se njegova država uskoro poslije njegove smrti raspala. U Norveškoj je već ranije vlast preuzeo Magnus Olafson, u Danskoj se na vlast vratio Hartaknut, a u Engleskoj je ostao Knutov stariji sin Harald.

Benedikcional bisk. Ethelwolda: Kristov ulazak u Jeruzalem, druga pol. X. st.

Da bi se osigurao od eventualnog napada iz Danske, norveški kralj Magnus poveo je preventivni rat protiv Hartaknuta. Poslije dvije godine borbi bez rezultata oba su se vladara dogovorila o miru, ali uz uvjet da će vlast u oba kraljevstva pripasti onome tko dulje poživi. Kako je Hartaknut umro već 1042., Norveška i Danska su se ponovno ujedinile, ali ovaj put pod vlašću norveškoga kralja.

Knutova je smrt i u Engleskoj uzrokovala komplikacije. U biti, spor se vodio oko toga hoće li Knutovoj udovici Emmi, koja je bila kćerka normandijskog vojvode Richarda I., a u prvome braku žena anglosaskog kralja Ethelreda, uspjeti da na prijestolje dovede svoje sinove s Ethelredom, dakle anglosaske pretendente na englesko prijestolje, ili će ta vlast pripasti Knutovim potomcima. I tu je postignuto kompromisno rješenje: kraljem je postao najmlađi sin Ethelreda i Emme, Edward Ispovjednik, ali uz obvezu da se neće ženiti, kako bi njegovim nasljednikom mogao postati Knutov nećak Svend.

Edward je od mladosti (za vrijeme danske vladavine u Engleskoj) živio u izbjeglištvu u Normandiji, na dvoru svojega ujaka, Roberta I. Đavla. Govorio je francuskim jezikom, Englesku uopće nije poznavao, a nije imao nikakvih političkih ambicija. Došavši na prijestolje, na najvažnije položaje u engleskoj crkvi, na dvoru i u lokalnoj upravi postavljao je Normandijce.

Takav opasni utjecaj prouzročio je mnoga nezadovoljstva. Najistaknutiji među nezadovoljnicima bio je earldorman Godwin, po svojoj baki potomak danskoga kralja i rođak Knuta Velikoga. Želeći da kraljevsku vlast postigne koji od njegovih sinova, primorao je Edwarda Ispovjednika da se formalno oženi njegovom kćeri. Svim tim izazvao je tolik otpor, da je 1051. bio zbačen s položaja i prognan iz Engleske. Ali Godwin se s vojnom silom vratio u

Englesku. No prije nego što je postigao uspjeh, naglo je umro, ostavivši svoje pretenzije sinu Haroldu.

Ali kao jedan od pretendenata na vlast u Britaniji sve se više isticao normandijski vojvoda Vilim. On je bio nezakoniti sin normandijskog vojvode Roberta Đavla i nećak Emme, žene anglosaskog kralja Ethelreda i majke Edvarda Ispovjednika. Njemu kao mogućem nasljedniku prijestolja u Engleskoj bio je sklon i Edward Ispovjednik. Vilim je od 1061. boravio u Engleskoj u nastojanju da pridobije naklonost i drugih utjecajnih ljudi, pa mu je Edward 1065. i formalno ponudio nasljedstvo. Uto je Godwinov sin Harold, prigodom jedne oluje na moru, pao u zarobljeništvo nekoga francuskog velikaša koji ga je predao Vilimu. Svoju slobodu je mogao steći samo time što je položio vazalsku zakletvu Vilimu kao budućem vladaru Engleske.

U trenutku smrti Edwarda Ispovjednika (početkom 1066) Vilim se zatekao u Normandiji, a Harold je iskoristio priliku i primorao nadbiskupa u Yorku da ga proglasi za kralja. Stoga je Vilim svoje pravo morao izvojštiti oružanom intervencijom. Učinio je to, po odobrenju svojih vazala u Normandiji i uz pomoć mnogih velikaša iz drugih pokrajina Francuske, početkom jeseni 1066.

Harold je dotle bio angažiran na sjeveru Engleske kamo je provalila vojska norveškog kralja Haralda (polubrata i nasljednika tamošnjega kralja Magnusa). Postigavši pobjedu nad Norvežanima, Harold je hitno prebacio svoju vojsku na jug gdje je iskrcavanje Normandijaca već bilo izvršeno. Do presudne bitke došlo je 14. X. 1066. kod Hastingsa. Uspjeh Vilimove pretežno konjaničke vojske bio je neosporan. Ali osvajanje se moralo nastaviti dalje. Nakon opsade i zauzeća Londona, Vilim se na Božić 1066. u Westminsterskoj crkvi okrunio za kralja.

Potpuno pokorenje i pacifikacija Engleske ostvarena je tijekom 1067. U svim važnim uporištima Vilim je smjestio svoje posade, ali im je nametnuo strogu disciplinu u odnosu prema stanovništvu Engleske. Svojim je vojnim zapovjednicima podijelio samo zemlje svojega suparnika Harolda i njegovih pomagača.

Pouzdavši se u postignute rezultate, Vilim se vratio u Normandiju da ondje svečano proslavi svoju pobjedu. No po njegovu odlasku, njegovi su komandanti započeli pljačkati stanovništvo i eksproprirati anglosaske zemljoposjednike, što je izazvalo niz pobuna. Vilim se morao ponovno s vojskom iskrcati, a pobunjenici su dobili pomoć iz Škotske i Danske. Nizom pobjeda, Vilim je do 1071. zaredom svladao protivnike, izvršivši pritom mnoge okrutnosti i teška razaranja.

To iskustvo s nepouzdanošću vojnih pobjeda bez dubokog preinačenja vladavinskog poretka navelo je Vilima da po završetku druge pacifikacije Engleske sustavno izgradi režim na koji se imala oslanjati njegova vladavina.

10. PROBLEMI PRIVREDNIH I DRUŠTVENIH ODNOSA U ENGLESKOJ DO NORMANSKOG OSVOJENJA

Povlačenjem rimskih legija i romaniziranih stanovnika iz Britanije, keltskim preporodom i germanskom invazijom Otoka bili su potpuno zbrisani svi tragovi privrednih i društvenih institucija rimske vladavine. Zbog toga razvitak odnosa u Engleskoj od druge polovice V. st. ne teče na temelju sinteze kasnoantičkih robovlasničkih odnosa u transformaciji i rodovskih društvenih odnosa kasne njihove etape, nego isključivo samostalnim napuštanjem rodovskoga društvenog poretka, bez utjecaja kasnoantičkih modela za eksploataciju zavisne i neslobodne radne snage na veleposjedničkim imanjima. Veoma podrobna dokumentacija toga razvitka u izvornoj građi omogućuje dobar uvid u bitne odrednice nastajanja ranofeudalnih odnosa izravnim putem, s podloge rodovskoga društva, pa je u tome njegovo veliko principijelno i teorijsko značenje.

Početkom VI. st. najveći dio anglosaskog stanovništva živio je naseljen u rodovskim selima, bavio se zemljoradnjom i uzgojem stoke, a u prehrani mesom važnu su ulogu imali lov i ribolov.

Sela su redovito bila autarhična i razmjene gotovo nije bilo. U staroanglosaskom jeziku ona nose naziv *ham* ili *tun* (latinski: villa, rus, vicus).

Sveukupna obradiva zemlja dijelila se većinom na tri polja, u skladu s tropoljnim sustavom obrade oranica. Opće obveznim plodoredom na tim poljima smjenjivalo se uzgajanje jarih i ozimih usjeva te ostavljanje polja na ugaru. Svako domaćinstvo imalo je u svakome od takva tri polja svoj udjel. Svi udjeli jednoga seoskog domaćinstva čine njegov osnovni zemljoposjed, koji u načelu obuhvaća toliko zemlje koliko je bilo dovoljno za uzdržavanje prosječne seoske obitelji, odnosno koliko je bilo moguće obraditi jednim plugom. Takav opseg obradiva tla izvori nazivaju latinski carrucata, terra unius aratri, mansus, ili u staroanglosaskom hyde (hajd), hiwiso (u Wessexu), sulung (u Kentu).

Svaka hajda je obveznim plodoredom i svojim razmještajem u sva tri seoska polja bila uključena u kolektivni ritam rada cijele seoske zajednice. Ali ta je obradiva zemlja, uza sve to, trajan i nasljedan posjed seoske obitelji koja ju je obrađivala; no svako otuđivanje zemlje izvan iste obitelji bilo je zabranjeno. Vrhovno vlasništvo kolektiva i nad tom zemljom očitovalo se propisom po kojem je nakon izvršene žetve oranica i kosidbe livada svaka seoska obitelj bila dužna ukloniti ograde oko svojega posjeda i strništa do idućeg proljeća prepustiti kao ispašu cijelome selu. Osim oranica, seoski je zemljoposjed obuhvaćao još i šume, pašnjake, šikare, tresetišta i vodene površine; sve je to bilo nepodijeljeni, kolektivni posjed cijeloga sela, slobodan za iskorištavanje svim domaćinstvima bez razlike.

Na temelju tih podataka očito je da su anglosaska sela u VI. i VII. st. bila organizirana kao susjedska općina ili marka, u kojoj alodijalno posjedovanje još nije doseglo stadij otuđivosti obradive zemlje.

Jedno seosko domaćinstvo sastojalo se od glavara toga domaćinstva i njegove obitelji. Predstavnika te privredne i društvene jedinice anglosaski izvori nazivaju *ceorl* (körl) ili twyhinde (po vergeldu od 200 šilinga).

Osim glavara domaćinstva i njegove obitelji, u njegovu su kućanstvu živjeli još i robovi i poluslobodni ljudi, uposleni radom na njegovu gospodarstvu.

Ceorl je bio iskonski slobodan i privredno nezavisan član seoske zajednice, a to se njegovo društveno svojstvo zasnivalo na trajnom i nasljednom posjedovanju hajde kao osnovne jedinice obradive zemlje u njegovu selu.

Napad odreda Vilima Osvajača. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st.

U odnosu prema javnim vlastima, ceorl je imao niz prava i dužnosti, prije svega pravo i dužnost da nosi oružje i da se odaziva na kraljevski poziv u opći vojni pohod. Dalje, bio je obvezan sudjelovati na sudskim skupštinama; njegova zakletva na sudu imala je dokaznu moć. Posebnu važnost ima to što je ceorl morao namirivati određene javnopravne dažbine u korist kralja i države; imao je dužnost sudjelovati u uzdržavanju kralja i njegove pratnje za vrijeme njihova boravka u oblasti u koju je pripadalo njegovo selo, a morao je obveznim javnim radom sudjelovati u državnom podvozu, u popravljanju puteva i mostova, podizanju obrambenih nasipa i tvrđava (tzv. trina necessitas, trojna dužnost).

Premda je raspored posjedovanja zemlje u sklopu seoske zajednice načelno jamčio jednakost svih članova općine, ipak je različita efikasnost u radu bila uzrok postupnom rastu imovinskih razlika među članovima općina. Posebice je utjecajno bilo uspješno sudjelovanje u ratnim pothvatima, jer je takvo domaćinstvo stjecalo više robovske ili polurobovske radne snage i moglo ju je primjenjivati u svojem gospodarstvu. S druge strane, loše upravljanje imanjem, bolesti, malobrojnost obitelji, nedostatak radne snage, troškovi za plaćanje vergelda ili sudskih kazni mogli su voditi znatnom ili čak potpunom osiromašenju seljačkih obitelji.

Svim takvim ekonomskim i društvenim zbivanjima razvijala se, na temelju alodijalnog posjedovanja obradive zemlje, gospodarska nejednakost među stanovnicima istoga sela. Pri tome su pojedinci koje su zadesile najteže nepogode mogli zapasti i u socijalno podređeni položaj. Zapavši u dug koji nisu mogli platiti ili primorani da rade za drugoga, oni su privremeno gubili slobodu da odu iz mjesta gdje su živjeli i radili. Njih izvori obilježavaju nazivom *frige*. Još je teži bio položaj onih koji su zbog neplaćanja poreza ili dosuđene kazne (*wite*) zapadali u privremeno ropstvo. Takav čovjek (*witedeow*) imao je također smanjenu slobodu kretanja, a za pokušaj bijega mogao je biti i tjelesno kažnjavan.

Daljnji stupanj u formiranju kategorije zavisnih ljudi uključivao je povrh osobne zavisnosti pojedinca još i prelazak njegove zemljišne čestice u posjed nekog drugoga.

Taj proces vršio se u zavisnosti od pojave i razvitka velikog zemljoposjeda.

Veliki zemljoposjed nastajao je različitim putevima. Već je samo vojno pokorenje najvećeg dijela Britanskog otoka urodilo formiranjem veoma prostrane kraljevske domene na kojoj su živjeli i radili, kao poluslobodni ili neslobodni ljudi, pokoreni keltski stanovnici. Iz toga zemljišnog fonda kraljevska je vlast davala manja ili veća imanja svojim družinicima ili dvorjanicima za dužnost koju su vršili. Zavisno od veličine darovanog zemljoposjeda, oni su se među sobom razlikovali. *Gesithi* su posjedovali od tri do pet hajda, dok su *tegni* (teni) imali najmanje pet, sve do 20 i više takvih zemljišnih jedinica.

Osim kralja, već pri samom osvajanju znatnija su imanja stekli i rodovsko-ratnički prvaci Angla, Sasa, Jüta i Friza, tzv. *eorli* (erli).

Imovinskom diferencijacijom unutar slobodnih germanskih sela izdizao se i sloj obogaćenih seljaka-općinara koji su (najčešće na račun svojih osiromašenih suseljana) prikupljali višak zemlje nad opsegom prosječnoga seljačkog posjeda (jedne hajde). U najpovoljnijim slučajevima njihovo se imanje po opsegu približavalo posjedu gesitha, a ponekad čak i eorla i tegna.

U daljnjem razvitku velikog zemljoposjeda osobito je važnu ulogu imalo kraljevsko darivanje određenih teritorija na temelju zasebne kraljevske povelje. To darivanje nije bilo istovjetno s poklanjanjem zemlje iz kraljevskoga zemljišnog fonda, na kojem je zemlju obrađivalo zavisno (poluslobodno i neslobodno) stanovništvo i kojim je poklanjanjem sam posjed zemlje prelazio u potpuno i neograničeno vlasništvo ili pak u službom uvjetovano posjedovanje. Darivanje na temelju kraljevske povelje odnosilo se na teritorij naseljen slobodnim seljaštvom, pa se stoga čin kraljevskog darivanja nije mogao odnositi na samu zemlju, jer je ona pripadala slobodnim ljudima i njihovim seoskim zajednicama, iako su formulacije darovnica glasile kao da se nekom obdareniku ustupa zemlja. No, u stvarnosti, takvom je darovnicom nastajao osebujan tip zemljišnog područja, tzv. *bocland,* sa kojega je obdarenik imao pravo u svoju korist ubirati one iste javnopravne dažbine (*gafol* i *feorm*) koje su pripadale kralju kao pogla-

Witenagemoot određuje izvršenje smrtne presude. Iluminacija, XI. st.

varu društva i države. Seosko stanovništvo na takvom ustupljenom području (na boclandu) ostalo je nakon davanja povelje o kraljevskom darivanju jednako slobodno i ekonomski samostalno kao što je i bilo, s tom razlikom što je dažbinska i radna davanja otad davalo, ne više kralju nego nekom pripadniku svećeničke ili svjetovne aristokracije. Jedino otežanje koje je nastupilo odmah nakon izvršenog darivanja odnosilo se na materijalne dažbine za uzdržavanje kralja i njegove pratnje. Iskonski, ta se dažbina davala samo povremeno, za vrijeme faktičnoga kraljeva boravka u nekoj oblasti. Sada se, međutim, smatralo da obdarenik koji je dobio boklend stalno boravi na dobivenom teritoriju, pa je materijalna dažbina za njegovo uzdržavanje od prigodne pretvorena u stalnu, svakogodišnju. Upravo to obilježje omogućilo je posjedniku boklenda da stanovništvo s dodijeljenog mu područja u praksi počne tretirati kao svoje podložnike koji su mu dužni davati obročnu dažbinu u naravi i usto još ispunjavati radne obveze koje su po svojem podrijetlu proistjecale iz javnih radnih tereta slobodnih ljudi prema državi.

Položaj korisnika boklenda još je više poboljšavala (u njihovu odnosu prema neposrednim, slobodnim obrađivačima zemlje) okolnost što je on, povrh toga, ponekad dobivao i neka imunitetna prava: pravo da ubire sudske takse od stanovništva na boklendu, da na njem vrši policijsku službu, a kadšto i ograničeno pravo sudovanja.

Svim time posjednici boklenda stječu izvanredno povoljan položaj da se okorištavaju procesom imovinske diferencijacije u slobodnim selima, jednako onima koja su već postala njihov boklend, kao i onima koja su ostala izvan teritorija podvrgnutog veleposjedniku. Oslanjajući se na svoju ekonomsku premoć i na svoje sudsko-upravne privilegije, oni interveniraju u privredno-društvenom životu sela time što čestice ili ulomke čestica osiromašenih seljaka uključuju u svoj zemljoposjed, pa ih zatim (sada već kao dio svojega imanja) ostavljaju (ili uvećane daju) istim seljacima na obradbu uz obročne i radne obveze. Takvo nasrtanje na tlo slobodnih sela bilo je olakšano i time što je kraljevska vlast već tijekom VII. st. kao boklend, a i kao trajan feudalni posjed počela davati seoske pustopoljine, pa čak i cijele almende. Time

je važan dio zemljišta oduziman seljacima, pa se siromašenje neimućnih ubrzavalo, a veliki su zemljoposjednici tako dobivenom zemljom postajali članovima seoske zajednice i u njoj stjecali dominantan položaj koji su iskorištavali za podjarmljivanje cijele zajednice. Sve veći i veći dio slobodne seljačke zemlje (folcland) mijenja svoj privredni i društveni status: postaje boklend ili izravno sastavni dio vlastelinstva. Sustavnim izjednačavanjem svojega faktičnog odnosa prema oba tipa zemlje i prema oba tipa neposrednih obrađivača (tj. prema onima koji na boklendu imaju samo javnopravnu dažbinsku obvezu prema posjedniku boklenda, i onima koji su već postali obrađivačima vlastelinove zemlje i time zapali u privatno-pravnu posjedovnu ovisnost o veleposjedniku) veleposjednici pretvaraju i slobodno stanovništvo boklenda u davatelje feudalne zemljišne rente u korist klase zemljoposjednika.

U tome smislu zemljoposjednici su s vremenom proširivali i radne obveze seljaka na svojemu boklendu. Gradnji utvrda, održavanju cesta i mostova pridružuje se, ili se umjesto njih uvodi, rad na vlastelinovu rezervatskom imanju (obradba polja, dužnost sječe, žetve i kosidbe itd.).

U kronološkom pogledu cio prikazani razvoj od polaznih rodovskih odnosa do neosporne razvijenosti velikog zemljišnog posjeda i stanja podvrgnutosti seljaštva u podložnost zemljoposjednicima ispunja u Engleskoj više stoljeća i vrši se isprva sporo, a zatim sve brže. U V. i VI. st. potpuno dominira alodijalni i neotuđivi zemljoposjed seoskih porodica, pa je imovinska diferencijacija obuhvaćala još samo pokretna i potrošna dobra. U VII. st. pojavljuju se prvi znakovi otuđivanja obradivih čestica, pa je to doba sve izraženije diferencijacije među seljaštvom u pogledu posjedovanja nekretnina (zemlje). S osmim stoljećem počinje sve snažnije okorištavanje veleposjednika osiromašenjem dijela seljaštva, a i sve češće dodjeljivanje boklenda.

Za prva tri stoljeća anglosaske prisutnosti na Britanskom otoku na velikim zemljišnim posjedima rodovske i službeničke aristokracije (eorli, gesithi i tegni) uvelike je radila robovska radna snaga jer su mnogobrojna ratovanja omogućavala da se zarobljenici pretvaraju u robove. Usto su i teške sudske globe i kazne pretvarale kažnjenoga u dužničkog roba ili roba po kazni za zločin. Svi su takvi robovi radili na vlastelinstvima ili kao sluge i obrađivači vlasteoskog rezervata ili pak na česticama koje im je zemljoposjednik dodjeljivao na obradbu uz znatne obročne ili kulučarske terete. Tek od kraja VII. ili početka VIII. st., kada anglosaski kraljevi počinju intenzivnije dodjeljivati zemlju iz kraljevskoga zemljišnog fonda ili stvarati boklende, robovima se kao obrađivači vlasteoske zemlje postupno počinju pridruživati isprva rijetki, a zatim sve češći slobodni držatelji seoske zemlje koji su radi smanjenja vlastite čestice (gubitkom dijela svoje zemlje u korist imućnijih) dospjeli u položaj da rade i na zemlji vlastelina, na dodatnom komadu zemlje koju im je on ustupio uz obročna i kulučarska davanja ili su pak (izgubivši svu svoju zemlju) postali držateljima parcele vlastelinova imanja, uz obvezu da vlastelinu daju dio uroda s te zemlje i da određeno vrijeme u godini rade i na vlastelinovu rezervatu.

U vezi s tim, u dokumentima se pojavljuje razlikovanje vlasteoske zemlje, tj. dvaju dijelova: autland i inland (autlend i inlend). Prvo je zemlja na kojoj žive i rade zavisni seljaci, a drugo je vlastelinski rezervat koji se obrađuje robovskim radom i kulukom zavisnih seljaka.

Polazeći od tendencija razvitka koje su se očitovale do kraja VIII. st., u IX. i X. st. neposredni obradivači zemlje razvrstali su se u pet kategorija. To su: ceorli, geneati, kotsetli, geburi i robovi.

Ceorli (klörli) su, kao i prije, slobodni seljaci, posjednici zemlje u svojoj seoskoj općini, koji još ni na koji način nisu zapali u gospodarsku ili osobnu ovisnost o velikom zemljoposjedu. Načelno, njihov je zemljišni posjed jedna hajda, ali sad već nisu nipošto rijetki slučajevi da jednu hajdu posjeduju dva domaćinstva ili više njih, pa stoga individualni seljački zemljoposjed iznosi pola hajde ili jednu četvrtinu (1 virgata) ili čak jednu osminu (1 poluvirgata) prvobitne jedinice, obradive jednim plugom sa zapregom od osam volova.

Geneati (geniti) bili su osobno slobodni seljaci koji su zapali u gospodarsku ovisnost o vlasniku veleposjeda ili korisniku boklenda, ali još nisu bili zakmećeni. Genitova zemlja je bivši folklend (slobodna seoska čestica), sada podložan vlastelinu, ali još nije postao direktno dio vlastelinova imanja. Zbog toga ga izvori označavaju posebnim izrazom: geneatland. Genit daje feudalcu gafol i snosi dužnost ukonačivanja feudalca (faesting), opterećen je podvozom, mora vršiti konjaničku i glasničku službu, ali usto davati gospodaru jednu svinju godišnje na ime daće za ispašu, orati na gospodarevu rezervatu, brati urod, žeti, kositi sijeno, ograđivati gospodareva lovna područja i hajkati u doba lova te plaćati crkvene dažbine. Takvo nabrajanje svjedoči o tome da genit snosi niz obveza koje obilježavaju njegov slobodni status (konjanička i vojna služba, gafol i faesting), lali ujedno potvrđuje i činjenicu da ga je gospodar već podvrgnuo obvezama nekih oblika feudalne rente, premda ih još nije bio kadar precizirati ni u pogledu vremenskog trajanja, ni u pogledu opsega. Isto tako, dažbina za ispašu svjedoči da se veleposjednik već domogao seoske almende pa ju tretira kao svoj posjed, a ne više kao zajedničku svojinu svih općinara.

Kotsetli su imali točno određene radne obveze: tijekom cijele godine jedan dan u tjednu (najčešće ponedjeljkom), i po tri dana rada u tjednu za vrijeme žetve i kosidbe. Pritom im je kadšto bio određivan i radni učinak, npr. pri žetvi dva akra zobi ili pola akra drugog žita dnevno, za što su od gospodara dobivali po jedan snop. Zemlja što ju je kotsetl obrađivao za sebe nije bila njegov iskonski posjed, nego ju je on dobivao od veleposjednika, a zauzvrat je uglavnom bio opterećen radnim dužnostima. Na toj je zemlji imao svoj dom, a pravno je i on sačuvao status slobodna čovjeka, pa je plaćao porezni iznos od 1 pensa, koji se tražio od svakog slobodna čovjeka. Po svojem podrijetlu i on je, dakle, bio ceorl, ali je u procesu osiromašenja ostao bez zemlje, pa je morao česticu od koje je živio (većinom u opsegu pet akra) primiti od veleposjednika koji ga je zatim opteretio kulučenjem. Podvoznu, a ni vojnu službu nije vršio jer nije imao vlastite stoke ni konja.

Najveći broj zavisnih seljaka IX. i X. st. pripadao je kategoriji *gebura.* Oni su imali veće čestice od kotsetla (sedam akra), ali i veće obveze. Tijekom cijele godine kulučili su po dva dana tjedno, od početka veljače do Uskrsa tri dana tjedno (oranje) te za vrijeme žetve i berbe također tri dana tjedno. I njima je radni učinak bio propisan (pri oranju jedan akr tjedno) a povrh toga je svaki gebur morao izorati tri akra u ime "pomoći" gospodaru, tri akra u ime gafola (a morao ih je i zasijati vlastitim sjemenom) te još dva akra za korištenje sijenom s vlasteoskih pašnjaka. Vršio je također podvoznu i hajkačku službu te hranio gospodareve lovačke pse. U novcu je morao plaćati 10 pensa te davati određenu količinu žita, dvije kokoši i jedno janje. Po dažbinama koje ga terete, vidljivo je da je i gebur svojim davnim podrijetlom također bio slobodan seljak (ceorl) i da su se neke oznake te njegove osobne slobode još sačuvale, ali je on ipak već duboko zapao u gospodarsku, pa i osobnu zavisnost od veleposjednika. Kao i kotsetl, gebur nema nikakve vlastite zemlje, nego je cijelu svoju česticu dobio od vlastelina, a usto i stoku: dva vola, jednu kravu, šest ovaca, radni alat i sjeme. Njegovom je svojinom ostajao priplod stoke, a od uroda je zadržavao sve što je pretjecalo nad dažbinama što ih je isporučivao feudalcu. Njegov zavisni gospodarski položaj praktički ga je nasljedno vezivao uza zemlju.

Takva kategorizacija najvećeg dijela neposrednih proizvodača svjedoči o nejednako daleko ostvarenom procesu njihova zakmećivanja. On postaje sve potpuniji, počevši od genita do gebura, ostavljajući kategoriju ceorla još izvan toga procesa.

Prikazanom procesu sve potpunijeg podvlašćivanja nekoć slobodnih i nezavisnih seljaka razvija se u susret proces gospodarskog i društvenog izdizanja robova (witedeowne men). Velik dio robova imao je čestice gospodareve zemlje i vodio samostalno gospodarstvo, snoseći neograničene radne dužnosti koje su zavisile od gospodarevih potreba i njegove volje. Dio njih bio je uposlen izravno na gospodarevu imanju, najčešće u svojstvu pastira, svinjara, pčelara i drugih slugu, a neki od njih trajno su obrađivali gospodarevu rezervatsku zemlju.

Tijekom X. st. i u prvoj pol. XI. st. mnogi su robovi puštani na slobodu, pa su se pretvarali u zavisne seljake, razlikujući se od ostalih kategorija svojim podrijetlom, ali njihov faktički ekonomski položaj nije mnogo odudarao od položaja gebura.

Postojanje razmjerno velikog broja robova općenito je usporavalo proces zakmećivanja slobodnih seljaka; ali on je ipak uporno napredovao općim jačanjem klase feudalaca i sve obilnijim mogućnostima izvanekonomske prinude nad neposrednim proizvodačima.

Jedno od sredstava izvanekonomske prinude bila je ustanova *hlafordata* (*hlaford* = onaj koji daje kruh; *hlafaeta* = onaj koji dobiva kruh). Odnos koji se tom ustanovom uspostavlja iskonski je bio potpuno osobnog karaktera: neki privredno ili društveno slab i nezaštićen čovjek dobrovoljno stupa pod pokroviteljstvo moćnijega. S vremenom taj se odnos učestava kod ceorla koji su se osjećali ekonomski ugroženi od jačih susjeda ili su bili izloženi ratnim opasnostima, pljački i pustošenjima pa su trebali zaštitu. Položaj štićenika ubrzo se međutim poistovjećivao s položajem podložnika, pa su hlafordi svoj zaštitnički položaj shvaćali kao svoje vrhovništvo. Budući da se veliki zemljoposjednik smatrao zaštitnikom i zavisnih kategorija svih seljaka koji su radili na njegovoj zemlji (jer je za njih bio odgovoran pred sudom, vodio na selu upravne i policijske, pa čak i, dijelom, pravosudne poslove), to se njegovo zaštitništvo nad zavisnim obrađivačima njegove zemlje i zaštitništvo nad hlafaetima stalo izjednačavati. A ako je već njegova zaštitnička uloga prema svima bila jednaka, onda su se i svi štićenici smatrali ljudima jednako obvezatnima da gospodaru daju podjednake obročne i radne dažbine. S tim u vezi, naziv hlaforda sve se češće zamjenjuje izrazom *landhlaford* ili *landriça,* sa značenjem općeg pokrovitelja i zaštitnika sveukupnoga radnog stanovništva na zemlji u određenom području.

Među obveze štićenika prema hlafordu pripadala je još od najranijih vijesti o tome odnosu vjernost i poslušnost zaštitniku. Od sredine XI. st. tom se obilježju hlaforda pridružuje još i "socna et saca", tj. pravo hlafordova sudovanja nad štićenikom radi utvrđivanja krivnje i izvršenja presude nad krivcem. To pravo hlaford dobiva kraljevskom poveljom, a najčešće je bilo povezano s dodjeljivanjem imuniteta. Takvom povlasticom veleposjednik dobiva pravosudnu samostalnost na svojem vlastelinstvu nad svim stanovništvom, bilo ono sasvim slobodno ili je već u manjoj ili jače izraženoj feudalnoj zavisnosti od veleposjednika. U osobito teškim prekršajima (koji se kažnjavaju smrću) održava se još uvijek nadležnost kraljevskog sudišta, ali i tada podanika pred sudom zastupa njegov gospodar, a i izrečena presuda prepušta se na izvršenje njemu.

Praktična primjena tih pravnih ovlaštenja u punoj je mjeri predavala neposredne obrađivače zemlje samovolji velikaša i omogućila im da osim snagom svoje ekonomske premoći slamaju nezavisnost seljaštva i snagom svoje upravne i sudske nadređenosti.

Tako je sveukupni razvitak društvenih odnosa vodio ustanovljavanju dviju osnovnih kategorija stanovništva, koje dokumenti X. i XI. st. obilježavaju nazivima *nobiles–ignobiles,* pri čemu je nobilis ne samo društveno ugledan i bogat, nego je samo on i punopravan uživalac osobne slobode. Naprotiv, neznatni čovjek, ignobilis, redovni je siromah i već lišen osnovnih sredstava za proizvodnju (zemlje) te društveno nemoćan i zavisan od sile pripadnika povlaštene klase zemljoposjednika.

Usporedo s procesom temeljnog razvrstavanja na pripadnike povlaštene klase i podložnike, preinačavali su se i odnosi unutar same klase povlaštenih ljudi. Nekadašnji rodovski prvaci, eorli, iščezavaju stapajući se sa slojem nove aristokracije koja svoj položaj stječe vršenjem vojnih i civilnih funkcija u kraljevskoj službi (teni) ili ga temelji na svojem crkvenom dostojanstvu. Takvome razvitku pogodovalo je doba mnogobrojnih ratova s napadačima na Britanski otok namećući sve jaču militarizaciju feudalne klase.

.Po završetku ere danske vlasti pod Knutom Velikim (kad se prilivom danskih doseljenika znatno ojačao udjel slobodnih i nezavisnih malih zemljoposjednika), naglo je uznapredovao proces užurbanog zakmećivanja seljaštva. Velikaši izobilno dobivaju od kralja sve nove i nove

ustupke. Osobito su za Edwarda Ispovjednika davane mnoge imunitetne privilegije Crkvi. Raspolažući sve znatnijom ekonomskom osnovicom svoje moći, ali i sve većim imunitetnim ovlaštenjima, feudalci su postajali sve samostalniji od kralja. Ojačavši time, oni su u razdoblju koje je prethodilo bitki kod Hastingsa sustavno otežavali terete obročne i, naročito, radne rente ustremivši se da dokrajče ostatke seljačke gospodarske samostalnosti, a s njome i njihove osobne slobode.

VI. ZAKLJUČCI O NASTAJANJU FEUDALNOG PORETKA U EUROPI

Potkraj antike i na početku srednjovjekovnog razdoblja dva su društvena ustrojstva u Europi dospjela do granica svoje ekonomske održivosti. Robovlasnički poredak nije više, zasnivajući se na robovskoj organizaciji proizvodnoga rada, mogao vlasnicima sredstava za proizvodnju osiguravati prijašnje blagostanje. Zbog toga oni, ne videći drugog izlaza, prinudno daju koncesije obrađivačima zemlje. Pomiruju se s time da je neizbježivo zadovoljavati se samo manjim dijelom izravnog posjedovanja zemlje, pa sav višak nad time prepuštaju radnoj snazi da ga u česticama obrađuje samostalno, ali uz uvjet da od plodova svojega rada daje vlasniku zemlje dio uroda i da dio svojega radnog vremena utroše na obrađivanju onog dijela vlasnikova zemljoposjeda što ga je on zadržao samo za sebe.

Tom kapitalno važnom izmjenom nastaju novi odnosi u procesu proizvodnje. Vlasnici zadržavaju sustav privatnog vlasništva nad osnovnim sredstvom za proizvodnju, ali ga u biti sužavaju na rezervatski dio svojega imanja. Drugi dio prelazi u trajni i nasljedni posjed (ali ne i vlasništvo) obrađivača, koji se za ustupljenu zemlju odužuju davanjem dijela uroda i radom na vlasnikovu rezervatu.

Nađeno rješenje bilo je prisilni kompromis interesa. Posjednička je klasa izbjegla eksproprijaciju osnovnih sredstava za proizvodnju, ali se u stvarnosti odrekla vlasništva nad proizvođačevom ličnošću. Izgubivši na totalitetu neposrednog posjedovanja vlastite zemlje, posjednici su osigurali njezino proizvodno oplođivanje radom. Nasuprot tome, proizvođači su stekli zemlju (iako samo kao radom i dažbinama uvjetovani posjed) i faktičnu osobnu slobodu (ukoliko je dotad nisu imali), s mogućnošću da na zemlji samostalno proizvode i za sebe zadržavaju sve rezultate svojega rada povrh ugovorenih dažbina vlasniku zemlje.

Takvo novo uravnoteživanje odnosa između posjednika sredstava za proizvodnju i radne snage vršilo se još u okvirima antičke države.

Izvan tih okvira, rodovsko je društvo "barbarskih" naroda dospijevalo na granicu održivosti kolektivnog posjedovanja zemlje, bez privatnog vlasništva. Potreba za povećanjem proizvodnosti rada nametala je slobodno raspolaganje zemljom, bez stega kolektivnoga društva, a i društvene su zasluge u ratovanju i upravljanju zajedničkim poslovima društva za sebe zahtijevale zasebnu nagradu; njih nije bilo moguće ostvarivati uzdržavajući se neposrednim radom u poljoprivredi; bilo je nužno osloboditi sloj vršitelja javnih dužnosti od rada, ali je za to društvo moralo preuzeti njihovo materijalno zbrinjavanje. Rodovsko je društvo moglo napustiti svoj dotadašnji poredak samo prihvaćajući rizik i sve posljedice imovinske diferencijacije do koje je vodilo privatnovlasničko (alodijalno) posjedovanje zemlje i društveno izdvajanje sloja dužnosnika nad razinom običnih, slobodnih i među sobom ravnopravnih članova etničke zajednice.

Velika seoba naroda, sa svojim premještanjem etničkih skupina na tlu Europe, dovela je do uzajamnog dodira i isprepletanja tih dvaju zbivanja. Ali to isprepletanje i povezivanje u daljnjem, zajedničkom razvitku, nije se ostvarilo na cijelome geografskom području Europe jednako. U nekim zonama udjel obaju procesa u isprepletanju i daljnjem zajedničkom razvitku bio je podjednak, pa je taj daljnji razvitak bio u biti ravnopravna sinteza elemenata jedne i druge razvojne komponente, sa snažnim uzajamnim utjecajem jednih na druge. U drugim zonama prevladavala je prva ili druga od komponenata sinteze: ili antička podloga sa svojim rješenjima, ili pak kompleks rješenja što ih je postupno pronalazilo samo rodovsko društvo

napuštajući svoja bitna privredna i društvena obilježja. Time su se određivali različiti tipovi sinteza: a) s podjednakim udjelom obiju komponenata; b) s pretežnim udjelom rješenja koja imaju kao ishodište odnose u biti ustanovljene još u antici; c) s pretežnim udjelom struktura što ih donosi napuštanje rodovskog poretka.

Ali u Europi su postojala i područja na kojima se dva tipična evolutivna procesa nisu susrela ni ispreplela, nego se poredak svojstven srednjem vijeku izgrađuje izravno, polazeći samo od razvojnih pojava u procesu napuštanja rodovskog društva, kao što je bilo i zona u kojima se mnogo dulje negoli drugdje održava gotovo isključivi ili bar veoma pretežiti utjecaj odnosa kojima antika napušta klasični antički robovlasnički poredak.

Područjem sinteze treba smatrati cio teritorij Rimskoga Carstva na koji su prodrle i na kojem su se trajno nastanile velike germanske etničke cjeline, osnovavši na novome području vlastite države. Ali omjer udjelâ pri ostvarenju sinteze dvaju razvojnih procesa varirao je od područja do područja, prema realnim povijesnim, privrednim, etničkim i političkim obilježjima dotične zone. Tako se sjeverna Galija može smatrati jezgrom uravnoteženih komponenata u sintezi. Na jugu Galije snažno su se održale privredne tekovine antike s utjecajnim ostacima robno-novčanih odnosa, naročito u zonama bližima Sredozemlju. U Hispaniji je etnička izolacija germanske narodne skupine, kraj jakosti antičkih oblika privrede naročito u južnim predjelima Poluotoka, osiguravala pretežitost nadovezivanja na dostignuća što ih je ostvarilo još Rimsko Carstvo. Italija, kao etnička jezgra i nositelj pravnih kulturnih i ekonomskih tradicija rimske države, odupirala se jačem udjelu evolutivnih procesa "barbarskih" društava, namećući im osebujna obilježja, presudno važna za poredak u Italiji tijekom cijeloga srednjega vijeka. I, najzad, područje Bizanta, koje je jedino sačuvalo politički režim koji su "barbari" na Zapadu srušili, ostaje nositeljem razvojnih zbivanja koja se temelje na kontinuitetu antičkih obilježja sve do stoljeća u dubokom srednjem vijeku.

Izvan područja sinteze ostaju: unutrašnjost Germanije, Britanski otoci, Skandinavija i istočna Europa sa svojim baltičkim, slavenskim i ugrofinskim stanovništvom.

Ali uza sve te specifičnosti i znatne razlike u intenzitetu, brzini i oblicima ostvarivanih privrednih i društvenih promjena, osnovno rješenje koje narodi Europe nalaze pri napuštanju svojega starijeg društveno-ekonomskog poretka (bilo robovlasničkog ili rodovskoga) vodi oblikovanju u biti iste privredne i društvene strukture: posvuda se rađa poredak u kojem veliki zemljišni posjed okuplja u svojem uvjetnom (uz službu i funkcije vezanom) posjedu znatna područja, pri čemu u svoje okvire uključuje mali i srednji slobodni zemljoposjed, pretvarajući ga u dio svojega imanja, na kojem obrađivači te zemlje postaju držateljima čestice, uz uvjet da veleposjedniku daju obroke u naravi i radu.

To organizacijsko rješenje društvenih odnosa u procesu proizvodnje nametalo se kao jedina konačna solucija koju je bilo moguće postići, u skladu s tadašnjim stupnjem razvitka proizvodnih snaga. Nigdje nije bilo moguće naći efikasniji poredak od prakse da se zemlja daje obrađivaču na trajan posjed i obradbu, uz uvjet da on za to pravo daje obroke u plodovima svojega rada i primi određene radne dužnosti na dijelu zemlje koju je vlasnik zadržao kao svoju užu postojbinu.

U tome smislu, privredno-društveni temelji feudalizma kao etape u povijesnom razvitku Europe očituju se kao kauzalno određena i neizbježiva realnost.

Različitost putova i oblika kojima je ta realnost ostvarivana dokazom je kako se povijesno neizbježiva društvena stanja probijaju do svoje realne opstojnosti ovisno o specifičnostima i utjecajima regionalno drukčijima, ali u svojoj biti uzročno određenima istim poticajima i usmjerena suštinski jednakim rješenjima.

Europa na pragu IX. st. kretala se, dakle, u susret istoj biti svojega privrednoga i društvenoga uređenja. U toj etapi nisu još sva obilježja feudalnog društvenog poretka postala stvarnošću nego se znatnim dijelom još izgrađuju i dopunjavaju. U mnogim oblastima (naročito u onima izvan područja sinteze) postoje znatni zaostaci u vremenu, ali osnovni smjer kretanja svugdje je već bio određen.

VII. FRANAČKA PREVLAST U EUROPI

1. DOBA KARLA VELIKOG I NJEGOVIH POTOMAKA

FRANAČKA DO 800. GOD.

Poslije smrti Pipina Maloga njegova dvojica sinova, Karlo i Karloman, nisu zemljom upravljali složno. Dublje su se razmimoišli u vezi s politikom prema Langobardima. Karlo je isprva usvojio stav svojega djeda, Karla Martela, o savezništvu s Langobardima, pa se čak i oženio kćerkom njihova kralja Dezidera, Deziderijom. Ali taj savez nije potrajao dugo. Dezider se naime okoristio sporovima između vojne aristokracije u papinskoj državi i svećenstva, pa je Rimu nametnuo svojega kandidata za papinsko dostojanstvo (Stjepana III). Karlov brat Karloman želio je da politika u Italiji ostane u njegovu nadleštvu; strahovao je od Karlova saveza s Langobardima i istupao kao zaštitnik papinskih interesa. Karlo je uskoro shvatio da takva opredjeljenja omogućuju njegovu bratu da mu se suprotstavlja oslanjajući se na crkvene krugove u Franačkoj i na antilangobardska raspoloženja među velikašima. Stoga je radikalno izmijenio svoj odnos prema Italiji. Prekinuo je savez s Deziderom, rastao se od njegove kćeri i stupio u pregovore s papinstvom. Karloman se time našao politički osamljen. Pod pobliže nepoznatim okolnostima on je potkraj 771. umro, a Karlo je, bez obzira na nasljedno pravo njegovih sinova, prigrabio i sve Karlomanove zemlje. Ostavši bez baštine, Karlomanova žena s oba njegova sina prebjegla je u Italiju i ondje našla utočište na kraljevu dvoru.

Novi papa, Hadrijan I. (od 772), pouzdavajući se u pomoć Karla, sada jedinoga vladara u Franačkoj, počeo je okrutno progoniti pristaše langobardske orijentacije među velikašima Papinske države. Time je izazvao Deziderovu intervenciju, a ona je nametnula angažiranje franačke vojske. Zaobišavši Paviju u kojoj se ušančio langobardski vladar, Karlo je s vojskom u početku travnja 774. ušao u Rim i ondje obnovio Pipinovu povelju iz 754., potvrdivši kao papinski posjed Ravenski egzarhat s Pentapolom, Rimski dukat, a također i područje Venecije i Istre, premda su te dvije oblasti bile pod vrhovnom vlašću Bizanta.

Najzad, kad je ljeti 774. pala i Pavija, Dezider je kao zarobljenik poslan u Franačku, a Karlo je sebe proglasio kraljem Langobarda. Otad je nosio naziv "kralj Franaka i Langobarda i rimski patricij". Time je bila istaknuta njegova vrhovna vlast nad cijelom Italijom, langobardskom i papinskom bez razlike. Među prvim mjerama nove vlasti (premda je formalno bio sačuvan posebni opstanak langobardske države) bilo je postavljanje franačkih grofovija u cijeloj sjevernoj Italiji i formiranje mreže franačkih vojnih posada u glavnim uporištima.

Novooblikovana situacija se izmijenilaa već 780. Poneseno afirmacijom svoje političke vlasti, papinstvo je poželjelo proširiti svoj teritorij pripojenjem Toskane, Spoleta, Beneventa i Korzike. No Karlo je to osujetio svojim novim dolaskom u Rim. Tom je prilikom cjelokupno italsko područje (osim Napuljskog dukata, Kalabrije, istočnoga dijela Apulije i Sicilije, koje je zemlje i dalje ostavio Bizantu, i Beneventa, gdje je vladao samostalan langobardski vojvoda) ujedinio pod nazivom Kraljevina Italija, a za kralja joj je imenovao svojega mlađeg sina Pipina.

Svega sedam godina nakon toga (787) Karlova je vojska primorala i Benevent da se podvrgne franačkoj vlasti.

Ali time su bili povrijeđeni interesi Bizanta koji je smatrao da suverenitet nad Beneventom pripada njemu, pa je carica Irena prekinula dotadašnje dobre odnose s Franačkom i čak poni-

štila zaruke svojega malodobnog sina Konstantina VI. s Karlovom kćerkom Rotrudom. U ratu u koji je izbio 788. pobjede su postizavali Franci. Ali to ipak nije dovelo do teritorijalnih promjena u Italiji. Benevent je ostao pod vlašću Franaka, a krajnji jug pod vlašću Bizanta. Naprotiv, posebna vojna akcija u Istri preotela je tu pokrajinu Bizantu i pripojila Kraljevini Italiji (788). Ratovanje Franaka s Bizantom naročito je pogodilo Veneciju, jer je Karlo zabranio njezinim trgovcima da dolaze na tlo Italskog kraljevstva.

Svi ti događaji neprekidno su jačali Karlov autoritet u Italiji. Posebno je u tom razvitku odnosa bio kompliciran položaj papinstva. Hadrijan I. nije nikad izričito dokinuo suverenitet Bizanta. S druge strane, Karlu je još 774. priznao naslov rimskog patricija koji mu je davao pravo da bude zaštitnik nekadašnjega Rimskog dukata. Sam Karlo shvaćao je svoj odnos prema području Papinske države kao svoju vrhovnu vlast. Već od 775. tražio je da se svi stanovnici Papinske države, i svećenstvo i laici, zaklinju na vjernost ne samo papi, nego i njemu. Tako je u devedesetim godinama VIII. st. položaj tzv. Papinske države faktično bio položaj golemoga imunitetnog crkvenog vlastelinstva koje je imalo neka obilježja političke samouprave, ali je ipak bilo sastavni dio franačke monarhije.

U vrijeme Karlove angažiranosti u Italiji, franačka je država vodila brojne ratove za proširenje i učvršćenje vlasti u prekorajnskim i podunavskim zemljama.

Najteži i najokrutniji Karlov vojni pothvat bilo je dugotrajno ratovanje sa Sasima. Oni su boravili na svojem iskonskom etničkom području između rijeka Ems i Labe i poslije iseljenja jednoga dijela svojega stanovništva u Britaniju (u V. st.) živjeli i dalje u rodovskom društvenom uređenju. Na prijelazu VII. u VIII. st. oblikovali su četiri skupine: na zapadu njihova etničkog područja živjeli su Westfalci, na istoku Ostfalci, južno od prvih i drugih, na rijeci Weseri, Angarijci, a sjeveroistočno od ušća Labe Nordalbinzi.

Veoma česti pljačkaški napadi Sasa na franačke granične oblasti bili su glavni razlog za mnogobrojne kaznene akcije što su ih protiv Sasa vodili Merovinzi, a zatim Karlo Martelo i Pipin Mali. U želji da nesigurno stanje na svojim sjeveroistočnim granicama okonča, Karlo je 772. započeo rat koji se u prekidima vodio sve do 804.

Sveukupno ratovanje protiv Sasa može se podijeliti u više etapa. Počelo je kaznenom ekspedicijom protiv Angarijaca. Prva etapa završila se pokorenjem Saske (776) i početkom njihova pokrštavanja.

Povod za drugu etapu borbi dao je ustanak vestfalskog plemenskog prvaka Vidukinda (778), u kojem su kršćanski svećenici i saski pristaše franačke okupacije pobijeni ili protjerani.

Karlov odgovor na to bio je radikalan. Slamajući svaki otpor bez milosti, dopro je sve do Labe i zatim cio teritorij Saske pripojio svojoj državi. Zemlju je podijelio na grofovije, ali je u njima na upravu postavljao one Sase koji su prihvatili bezuvjetnu pokornost franačkoj vlasti.

Protiv te vladavine Sasi su pod vodstvom Vidukinda podizali opći ustanak još dva puta, 782. i 783–785. Uz najteža krvoprolića, do sredine 785. ustanak je bio slomljen. Vidukind se sa svojim najbližim suradnicima predao Karlu i čak pristao da se pokrsti.

Skupa cijena kojom su Franci platili svoju pobjedu navela je Karla da u svladanoj zemlji uvede krajnje strogi režim. Njegov zakon Capitulatio de partibus Saxoniae iz 785. predviđao je smrtnu kaznu i za najmanju nepokornost okupacijskim vlastima ili znak nevjernosti kralju. Jednaka kazna bila je propisana i za umorstvo svećenika ili za neprihvaćanje kršćanstva. Kao i u samoj Franačkoj, cjelokupno je stanovništvo moralo plaćati crkvenu desetinu.

Nezasitnost franačkoga svećenstva i okrutnost civilnih vlasti navele su Sase, počevši od 792., na novi niz ustanaka. Karlo je između 794. i 797. morao povesti četiri vojna pohoda dok najzad, u akcijama u kojima su kao franački saveznici sudjelovali i istočni susjedi Sasa, Bodrići, nije pokorio ogorčenu Sasku. Pritom se Franci više nisu zadovoljavali vojnom i crkvenom okupacijom njihove zemlje, nego su nakon svake uspješne bitke preseljavali mnoge tisuće poraženih Sasa duboko u unutrašnjost Franačke, gdje su ih naseljavali u izoliranim skupinama. U ispražnjenim oblastima saska zemlja je konfiscirana i dodjeljivana crkvi, franačkim velikašima i odanim Sasima, najčešće iz redova njihove rodovske aristokracije.

Unutrašnjost dvorske kapele Karla Velikog u Aachenu

KAROLINŠKO CARSTVO

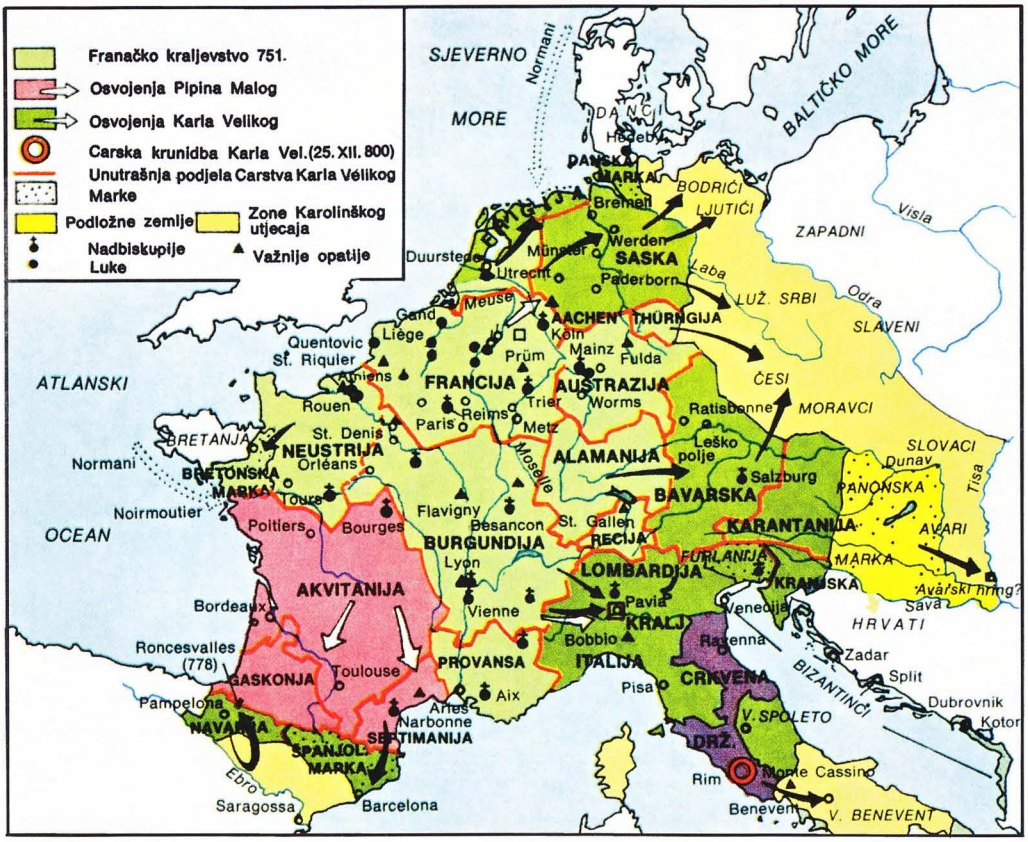

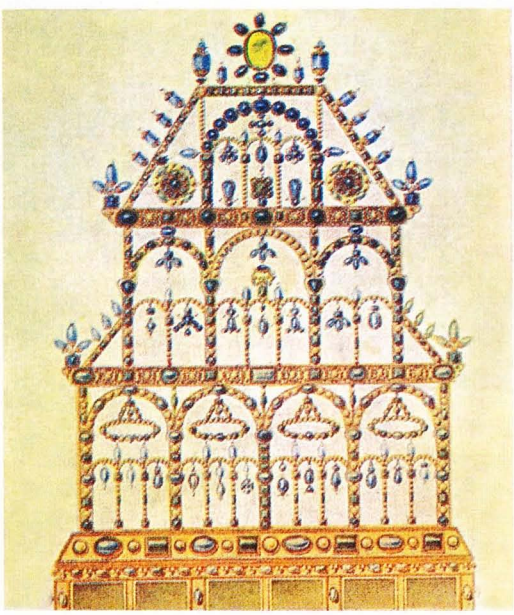

Tzv. Relikvijar Karla Velikog, iz druge pol. IX. st.

SREDNJA I ZAPADNA EUROPA KRAJEM IX. ST.

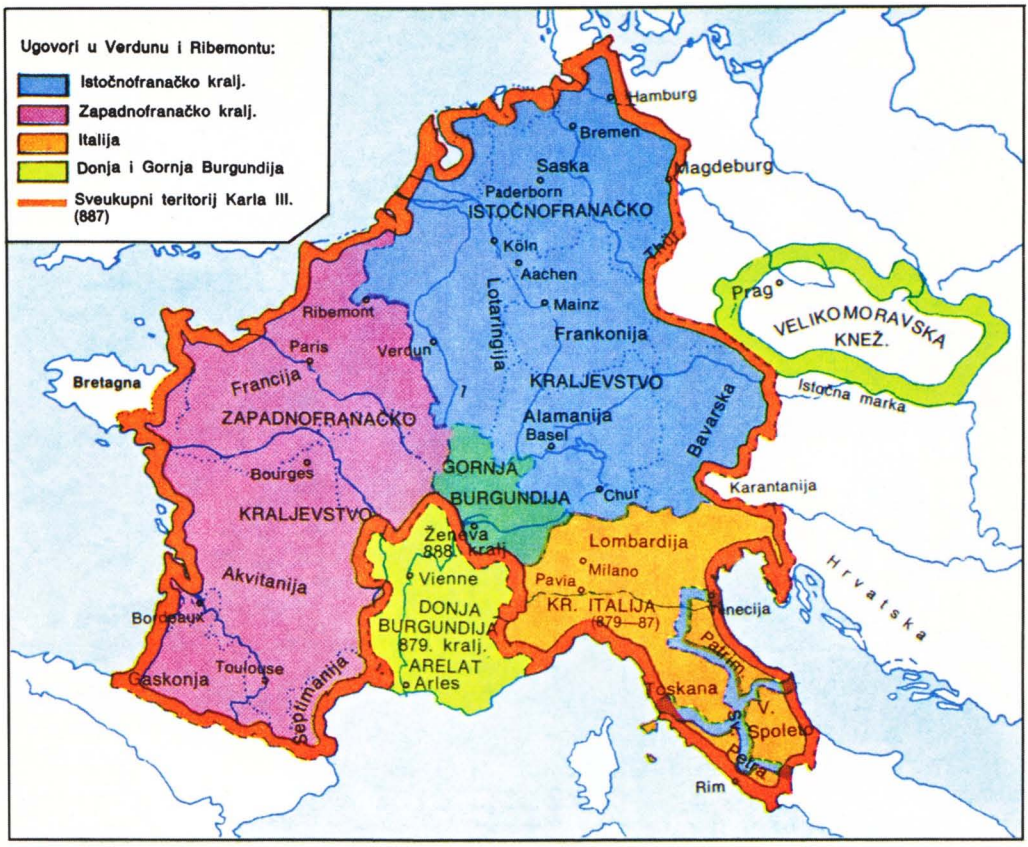

Povorka mučenika. Fresko-slika u crkvi Sv. Maximina, u Trieru (kraj IX. st.)

Gospodarski radovi po mjesecima. Iluminacija iz prve četvrti IX. st.

Taj ustanak uvjerio je Karla da je režim u Saskoj bio prestrog. Stoga je na saboru crkvenih i svjetovnih poglavara Saske 797. proglasio novi zakonski propisnik o vladanju Saskom (Capitulare Saxonicum) kojim je znatno ublažio režim i učinio ga podnošljivijim za pobijeđene Sase.

Posljednji i najuporniji otpor Francima održao se u Nordalbingiji, najudaljenijoj oblasti saskoga etničkog područja. Između 798. i 804. nekoliko je franačkih vojski pokoravalo tu oblast. Borbe su najzad završene totalnom deportacijom Sasa iz tih područja. Njih su pretežno zaposjeli franački saveznici Bodrići.

Kronološki isprepleteno s borbama u Saskoj Karlo se morao boriti i za afirmaciju svoje vlasti na jugoistoku, napose u Bavarskoj.

Od 540., kad je Bavarska prvi put priznala vrhovnu vlast Franaka, kroz cijela dva stoljeća smjenjivala su se osamostaljivanja te zemlje s priznavanjem franačkog vrhovništva. Godine 763. vojvoda Tasilo III. ponovno je stekao samostalnost. Svoju je vlast izgrađivao oslanjajući se na veliku moć svećenstva. Bogatim darovima bavarski su vojvode posebice jačali položaj samostanâ. Od biskupija osobito je važnu ulogu imao Salzburg kao crkveno središte koje je provodilo pokrštavanje slavenskog stanovništva u Alpama i Panoniji. Uključenje tih zemalja pod svoju vlast Bavarska je smatrala uvjetom svojega ojačanja i uspješnog otpora Franačkoj.

Poslije Samove smrti (658) raspao se veliki plemenski savez Zapadnih Slavena koji je obuhvaćao prostrano područje od Češke do sjevernih granica Istre. Kao veća politička jedinica očuvala se samo Karantanija. Ona je ostala samostalna kneževina sve do otprilike 745. Središte joj je bio Krnski grad na Gosposvetskom polju u Koruškoj. Slovenci su u to vrijeme zapremali veoma prostrano područje od Dunava (na rasponu od Beča do Linza) do današnje etničke granice Slovenaca prema Hrvatskoj, do Soče i izvora Drave, duboko u Alpama. Nakon propasti Samove države, Avari su ponovno u Panoniji obnovili svoj plemenski savez i počeli provaljivati uz Dunav, u Bavarsku, i preko područja naseljenog Slovencima u Furlaniju. U Furlaniju su nadirali i Slovenci sami, nezavisno od Avara. U borbama što su se ondje vodile u prvim desetljećima VIII. st. etnička granica Slovenaca prema Furlaniji ustalila se na istočnim granicama Furlanske nizine.

Nezavisna karantanska kneževina održala se sve do potkraj prve polovice VIII. st. Tada su Avari pojačali svoje napade prema Furlaniji i, s tim u vezi, na Karantaniju kojoj je na čelu bio knez Borut. U takvim okolnostima Slovenci su zatražili pomoć od Bavaraca s kojima su Slovenci već od ranije bili saveznici u borbama protiv Franaka. Godine 744. ili 745. Bavarci su – tada već (od 743. ili 744) i sami pod vlašću Franaka – zaista pomogli Karantancima protiv Avara, ali su ujedno obvezali Karantance da i oni posredovanjem Bavarske priznaju vrhovnu vlast franačke države. Kao jamstvo za to, knez Borut je morao poslati u Bavarsku kao taoce svoga sina Gorazda i nećaka Hotimira i oni su ondje prihvatili kršćanstvo.

Premda je tim događajima Karantanija, a vjerojatno i cijelo tadašnje etničko područje Slovenaca ušlo u sastav Franačkog kraljevstva, karantanski su Slovenci i dalje sačuvali svoju samoupravu. Sami su birali svoje knezove koje franački kralj potvrđuje, a sve do kraja VIII. st. nema prodiranja njemačkih feudalaca ni naseljavanja njemačkih kolonista na području na kojem žive Slovenci. Ali s prelaskom Gorazda i Hotimira na kršćanstvo, počelo je pokrštavanje Slovenaca, a Karantanija je crkveno podvrgnuta Salzburgu.

Podvrgavanje Karantanije ojačalo je Bavarce i oni su se dvadesetak godina nakon toga uspjeli osloboditi franačkog vrhovništva. Pa ipak, nakon sljedećih dvadeset godina, 784. Franci su na Leškom polju, kod Augsburga, nanijeli Bavarcima težak poraz. Vojvoda Tasilo III. morao je svoju zemlju predati Karlu Velikom, ali ju je opet dobio kao beneficij, uz uvjet da položi vazalsku zakletvu. Epilog toga događaja bila je nova Tasilova pobuna 788., ali je ovaj put Tasilo III. bio zarobljen, osuđen na smrt, pomilovan i primoran da stupi u samostan, a autonomija Bavarske je ukinuta. Zajedno s njom i Karantanija je došla pod izravnu vlast Franaka. Posvuda su zemljoposjedi vojvode postali svojinom kraljevskoga fiska. Unutrašnja

podjela na starogermanske župe (Gaue) ostala je sačuvana; no kako je ta zemlja bila izložena napadima Avara, Karlo je znatne vojne i upravne nadležnosti povjerio jednome stalnom guverneru, koji je na istočnoj granici Bavarske, na rijeci Enns, formirao temelje jedne pogranične marke.

Poslije pokorenja Bavarske i Karantanije Avari su postali neposrednim istočnim susjedom Franačke. Oni su u svojoj vlasti držali Gornju i Donju Panoniju, današnju Donju Štajersku sve do Drave te cijelo područje između Dunava i Tise. Zbog obrane od Avara Furlanija je još 774. bila organizirana kao markgrofovija, a na čelu joj je bio franački grof Erih. Nakon sloma posljednjega Tasilova ustanka (788) u kojem su mu saveznicima bili Avari, Franci su poduzeli opsežne pothvate da avarsku silu onemoguće. Godine 791. jedna je franačka vojska, kojoj je na čelu bio istarski dux Ivan, prodrla preko Istre, Slovenije i Hrvatske u Donju Panoniju, dok je druga, kojoj je bio na čelu sam Karlo, prodirala niz Dunav i napala Gornju Panoniju. Ali rezultati nisu bili odlučni. Do presudne etape došlo je tek 796., kad je furlanski markgrof Erih zajedno s knezom neke neutvrđene zemlje (po nekim autorima: Panonske Hrvatske) Vojnomirom prodro u dubinu avarskog teritorija, pa je tom prigodom bio zauzet i opljačkan glavni avarski hring između Dunava i Tise. Neposredno nakon toga glavnina franačke sjevernoitalske vojske kralja Pipina zauzela je cijelo područje dotad pod avarskom vlašću. Od toga je vremena i Panonska Hrvatska priznavala vrhovnu vlast Franačke pa je stavljena pod nadzor furlanskog markgrofa. Kaganov veliki hring bio je potpuno razoren. Dio avarskog stanovništva podvrgao se Francima, a dio se povukao preko Tise, na područje pod vlašću Bugara. U idućim godinama, od 797. do 799. i od 802. do 803. bilo je još neznatnih borbi, a po njihovu završetku cio bivši teritorij avarske države u Gornjoj i Donjoj Panoniji pripojen je Franačkom kraljevstvu. Istočna granica franačke vlasti sezala je sada do linije koja spaja ušće Raabe u Dunav, istočnu obalu Blatnog jezera, Dunav kod Mohača i zapadne obronke Fruške gore.

Još u vrijeme posljednjih bitaka s ostacima Avara u Panoniji furlanski markgrof Erih napao je Primorsku Hrvatsku, možda zbog toga što su Hrvati pomagali Avarima u otporu protiv Franaka. Ali Eriha je 799. zadesio poraz u bitci kod Trsata, pa je on tom prilikom i sam poginuo. Rat s Hrvatskom, koja je u to vrijeme potpadala pod suverenitet Bizanta, nastavio je Erihov nasljednik, markgrof Kadaloh. Njegove akcije završile su se do 803. podvrgavanjem cijele Primorske Hrvatske pod vlast Franaka.

Nakon tih osvajačkih postignuća, car Karlo je cijelo veliko područje od srednjeg Dunava do Jadrana podijelio u dvije velike upravne oblasti, Furlanska marka obuhvaćala je Donju Panoniju (područje između Raabe i Drave) Donju Štajersku, Kranjsku (tj. današnju Sloveniju) i Hrvatsku; ona je bila vezana uz kraljevinu Italiju. Istočna marka obuhvaćala je zemlje uz Dunav od Ennsa do Raabe te, osim toga, Karantaniju (gornje Pomurje i gornju Podravinu); ona je bila vezana uz Bavarsku. Na čelo svake od tih marki bio je postavljen poseban prefekt; u pojedinim oblastima svake od njih upravu su vršili franački grofovi ili hrvatski, odnosno slovenski knezovi. U pogledu crkvenih nadležnosti, područja sjeverno od Drave potpala su pod jurisdikciju Salzburške nadbiskupije, a ona južno od Drave pod jurisdikciju akvilejskog patrijarha koji je stolovao u Cividaleu.

Monarhija Karla Velikog poduzela je i ratne akcije na jugu od Pireneja protiv maursko-arapske vlasti na tome poluotoku. Ondje je 756. vladarem postao Abd-ar-Rahman, izbjegli član dinastije Omejada koja je 750. zbačena s vlasti u dotadašnjem središtu arapske države u Damasku. Jedan od Abd-ar-Rahmanovih protivnika zatražio je pomoć od Franaka i time pružio Karlu Velikom mogućnost da proširi granice svoje države prema jugu. Ondje su se na padinama Pirenejskog gorja sačuvali mali ostaci slobodnog kršćanskog područja i nakon arapskog osvojenja toga poluotoka od 711. do 714. Prvi ofenzivni pokušaj franačke vojske završio se bezuspješnom opsadom grada Saragosse, nakon čega su se Franci morali povući. Franačku zalaznicu napali su pri tome, na pirenejskom prijevoju Roncesvalles, Baski, nezavisni stanovnici toga područja, pa su potpuno uništili cijeli franački odred. Poginuo je i jedan od franačkih

voda, prefekt bretonske marke Roland. Cio taj događaj postao je jezgrom kasnije nastaloga starofrancuskoga epa *Pjesma o Rolandu* (druga pol. XI. st.).

Neuspjeh u Španjolskoj naveo je Karla da reorganizira još nedovoljno učvršćenu vlast u Akvitaniji. U sva glavna središta te pokrajine postavio je Franačke grofove, a i na čelo biskupija i opatija postavljao je sebi odane ljude. Širom zemlje naselio je mnoge franačke vazale. Ali da ipak sačuva neki privid samouprave u Akvitaniji, godine 781. je svojega trećerođenoga sina Ludovika imenovao kraljem Akvitanije. Tako je ta oblast dobila položaj paralelan položaju Italije, gdje je kraljevao stariji Ludovikov brat Pipin.

Učvrstivši geopolitičku pozadinu vojnih pothvata u Španjolskoj, Karlo je obnovio rat. U borbama koje su se vodile od 795. do 812. osvojeno je cijelo područje od Pireneja do rijeke Ebro i pripojeno Akvitaniji kao posebna Španjolska marka.

Posljednji veći vojni pothvat za vladavine Karla Velikog bilo je ratovanje s Bretoncima koji su u staroj provinciji Armorici, nakon svojega uzmaka pred Anglosasima, formirali tri plemenske državice i sačuvali i svoj keltski jezik i svoje rodovske društvene odnose. Borbe što su ih Franci povremeno vodili s njima još od početka VI. st. nisu dovele do njihova podjarmljenja ni u vremenu Pipina Maloga i Karla Velikoga. Bretanja je doduše od početka IX. st. priznavala vrhovnu vlast Karlove države i prihvaćala obvezu da plaća danak, ali je praktički i dalje ostajala nezavisna.

CARSTVO KARLA VELIKOGA

Pripreme za uzdizanje Karla Velikog s kraljevske časti na carsku vršile su se postupno, više godina. Možda je tu zamisao potaknuo ili ju je u najmanju ruku podupirao Karlov prijatelj i savjetnik, anglosaski redovnik Alkuin, koji je na Karlov poziv došao u Franačku i od 796. bio opat samostana Sv. Martina u Toursu. On je već nekoliko godina prije Karlove krunidbe isticao Karlovu dominantnu ulogu u kršćanskom svijetu, njegovo božansko poslanje kao zaštitnika vjere i papinstva. Pri tome je izraz "kršćansko carstvo" što ga on upotrebljava postao sinonim za cijeli kršćanski "Zapad", u opreci prema Bizantskome Carstvu. Takvo izričito izdizanje Karla na vrhunski položaj na Zapadu, iznad kraljevstava, papinstva i svih ljudi, bilo je u skladu s težnjama Karlove vlasti. On je već od početka svoje vladavine prisvajao pravo da daje svoj pristanak na izbor pape, kao što je to u pogledu ličnosti carigradskog patrijarha, a i rimskog pape sve do sredine VIII. st. činio bizantski car. Nakon svrgavanja cara Konstantina VI. (797) u korist njegove majke, carice Irene, na Zapadu je isticano da na Istoku uopće više nema cara nego je vlast prisvojila jedna žena. Istodobno papinstvo je zapalo u duboku dekadansu pa je ovisilo o milosti franačkoga kralja. Sve te okolnosti, kao i činjenica što je Karlo zavladao cijelom zapadnom Europom od Saske i Panonije do Španjolske (s granicom na Ebru), stvorile su povoljne uvjete da se zamisao o obnovi carstva na Zapadu ostvari.

Poslije smrti Hadrijana I. (potkraj 795) papom je postao rimski svećenik Leon III. Prigovaralo mu se da vodi razuzdan život i da je odan prodavanju crkvenih dostojanstava. Zbog toga mu je Karlo već 796. uputio pismo kojim ga poziva da se drži kanonskih propisa, da živi pošteno i časno i da suzbija simoniju. Takvim uputama Karlo je potvrđivao svoje uvjerenje da ima pravo staranja i o vjerskoj i svećeničkoj djelatnosti papinstva.

Ali opozicija protiv Leona III. postajala je sve ogorčenija. Prilikom jedne procesije u travnju 799. papu su napali, bacili na zemlju, izgazili nogama, pokušali su ga oslijepiti i iščupati mu jezik. U toj zavjeri i napadu sudjelovali su i visoki crkveni dostojanstvenici i ugledni velikaši Papinske države. Ipak, uz pomoć vojvode od Spoleta, papa se uspio spasiti i sakriti u Spoletu.

Istupajući kao arbitar, Karlo je želio postići dvostruki rezultat: onemogućiti papine protivnike i primorati papu da mu se pokori. Čini se da je dogovor o tome postignut u Paderbornu, u Saskoj, kamo je Karlo pozvao papu da se opravda. Nakon toga, po carevu nalogu u Rimu su

dva franačka nadbiskupa, radi toga naročito poslana onamo, poveli istragu o optužbama što su se iznosile protiv pape i ustanovili da su neosnovane, izuzevši nekih zamjerki njegovu osobnom životu. Stoga su zavjerenike dali uhititi i otpremiti u Franačku.

Poslije tih događaja Karlo je u jesen 800. i osobno došao u Rim, gdje ga je papa veoma svečano dočekao. U crkvi Sv. Petra 1. XII. 800. sastala se opća skupština franačkih i rimskih svjetovnih i crkvenih velikaša koja je pod Karlovim predsjedanjem donijela odluku da se papa javnom i svečanom zakletvom opere od optužbi koje su iznošene o nedostojnosti njegova osobnog života. To je zaista i učinjeno 23. XII. pred skupštinom istoga sastava, kojoj je i opet predsjedao Karlo: papa se "pred Bogom, svim svecima i anđelima" "od svoje volje" (tj. dobrovoljno i neprimoran) svečano zakleo da nije počinio "zločine i nedjela koja mu predbacuju", a skupština je tu zakletvu primila kao opravdanje.

Još istoga dana u Rim je došla delegacija iz Jeruzalema (koji je tada bio pod arapskom okupacijom) pa je Karlu u ime jeruzalemskog patrijarha predala zastavu i ključeve Svetoga groba, Kalvarije i samoga grada Jeruzalema, jednako kao što je pet godina prije toga Leon III., nakon svojega izbora, predao Karlu zastavu i ključeve grada Rima. Tako je sada cijelo kršćanstvo Zapada i Istoka (izuzevši onoga koje je bilo pod vlašću bizantskoga cara) priznavalo Karlovo starateljstvo.

Dva dana nakon toga, na Božić 800., Karlo je došao u crkvu Sv. Petra da se prije početka mise moli pred oltarom Sv. Petra. Opis toga događaja u službenim kraljevskim analima Franačke prikazuje kao da se sve što je slijedilo zbilo neočekivano, nepripremljeno i bez znanja Karla Velikoga, pa čak i protiv njegove volje. U trenutku kad je Karlo završio molitvu i već namjeravao ustati s klecala, pristupio mu je papa i stavio mu na glavu "neku krunu", a "narod Rima" ga je trokratnim klicanjem pozdravio kao augusta i cara Rimljana. I sam papa bacio se pred njega ničice, prema obredu što ga je uveo Dioklecijan.

Nema sumnje da je Karlovo uzdizanje na položaj cara, a time i obnavljanje carstva na Zapadu bilo događaj pripremljen rastom franačkog kraljevstva i Karlovim stvarnim položajem u zapadnoeuropskom kršćanstvu. Ali ono je isto tako nesumnjivo bilo i rezultat svjesne težnje da se to postigne i ostvari. U tu su svrhu iskorištene okolnosti u Rimu i papinstvu slično kako je to bilo kad je Pipin Mali izvršio državni udar, zbacio Merovinge i sebe dao proglasiti kraljem Franaka. I ovom je prilikom papa trebao moćnu zaštitu da se održi na prijestolju, usprkos svojim porocima. S Karlovom pomoći dan mu je izlaz da se, u skladu s germanskim poimanjem sudske procedure, zakletvom "očisti" od optužbi. Zauzvrat dao je, tobože neočekivano, Karlu carski naslov oslanjajući se, i opet jednako kao i u Pipinovu slučaju, na prava što ih je papinstvu davala krivotvorena Konstantinova darovnica.

Karlova krunidba prenerazila je bizantski dvor. Ondje se taj čin smatralo uzurpacijom, jer je vlast na Zapadu mogla biti povjerena jedino s ovlaštenjem bazileusa i isključivo u njegovo ime.

Ali usprkos tako negativnom odjeku, carica Irena je stupila u pregovore s Karlom, našto je Karlo odgovorio izaslanstvom koje je predložilo Ireni da se uda za Karla (kojemu je u ljetu 800. umrla i četvrta žena, Liutgarda). Time bi spor bio uklonjen i ostvareno jedinstvo cijeloga carstva, nesumnjivo u korist Karolinga. Ali prije nego što su pregovori dovršeni, Irena je bila zbačena (802).

Pregovori s novim, carem, Nikeforom I., nisu imali uspjeha. Bazileus je odbio priznati Karlov carski naslov i postojanje dvaju, među sobom nezavisnih carstava. Ali Bizant je u to vrijeme bio u sukobu s Arapima i Bugarima, pa je Karlo smatrao da će ratni pritisak i sa njegove strane primorati Nikefora da bude popustljiviji.

Činilo se da je najpogodnija točka za pritisak na Bizantsko Carstvo Venecija, koja je bila (poslije franačkog pokorenja Istre, 788) jedini bizantski posjed u dnu Jadranskoga mora. Povod za to dala je sama Venecija. Sve su, naime, venecijanske biskupije u crkvenom pogledu ovisile o patrijarhu u Gradu, a to je središte bilo na italskom (franačkom) tlu, pa je patrijarh

bio nositelj profranačke propagande u Venecijanskom dukatu. U vezi s tim 802. venecijanska je flota napala na Grado, pa je patrijarh Ivan tom prilikom bio ubijen.

Njegov nasljednik, Fortunat, organizirao je u Trevisu zavjereničku skupinu koja je provalila u dukat, s vlasti zbacila probizantskoga dužda i zamijenila dvojicom pristaša franačke vlasti. Oni su već 804. izvršili napad na bizantsku Dalmaciju, pa su 805. dalmatinski gradovi i otoci priznali vrhovnu vlast Karla Velikoga. Time je bio dan povod za rat (806).

Poslije brojnih peripetija, mirovni su pregovori počeli u jesen 810. u Aachenu, a završili su 812. nagodbom. Franačkoj su ostale Istra s obje hrvatske kneževine, a Bizantu je priznata vrhovna vlast nad Venecijom i dalmatinskim gradovima i otocima. U isto vrijeme Bizant je priznao Karlu Velikome naslov cara.

U vremenu koje je slijedilo nakon krunidbe, Karlo je dovršio pokorenje Saske, formiranje Španjolske i Bretonske marke, a pripremao je nove pothvate protiv Slavena, Danaca i saracenskih gusara na Sredozemnome moru.

ČEŠKA

Prva slavenska oblast koju je Karlo napao bila je Češka. Poslije raspada Samove države (poslije 658) Češka je živjela kao savez plemenskih kneževina. U neko pobliže neodredivo vrijeme toga razdoblja čini se da pada vladavina legendarnog kneza Kroka kojega je naslijedila kćerka Libuša. Nju je vijeće plemenskih prvaka primoralo da se uda kako bi kneževsku vlast mogao vršiti muškarac. Ona je izabrala Pržemisla, kneza Lemuza, pa je on postao osnivačem češke vladalačke kuće Pržemislovića. Sjedište mu je bio Višehrad, južno od Praga.

Češka je ušla u franačku interesnu sferu u vezi s Karlovim ratovima protiv Avara, pa je još 791., prilikom prvoga rata s Avarima, jedan dio franačke vojske prošao kroz Češku, a češki su odredi otad sudjelovali u sljedećim borbama protiv Avara. Čini se da su nakon toga u Češkoj ostale franačke posade jer je Karlo već 805. poslao u Češku vojni odred da kazni Čehe zbog ustanka i protjerivanja franačkih posada. Unatoč ponovljenom pothvatu, do pokorenja i pripojenja Češke franačkoj državi nije došlo, nego je područje Češkog plemenskog saveza (sjeverozapad današnje Češke), a možda i područje Zličanskog plemenskog saveza (istočna i jugoistočna polovica današnje Češke) te područje Moravske, bilo samo obvezatno da Francima plaća godišnji danak.

POLAPSKI SLAVENI

Karlove ratne akcije protiv Polapskih Slavena počele su u vezi s borbama između Bodrića (franačkih saveznika u ratu sa Sasima) i njihovih istočnih susjeda, Ljutića. Franci su poveli dvije vojne protiv Ljutića, ali bez neposrednih političkih posljedica.

Naprotiv pohod Franaka protiv Lužičkih Srba koji se vodio 806., možda u vezi s istodobnom kaznenom ekspedicijom protiv pobunjene Češke, čini se da se završio obvezom Lužičkih Srba da Francima plaćaju godišnji danak.

Ratovanje s Dancima također nije postiglo nikakvih osvajanja. Obje su se strane morale zadovoljiti da u graničnoj oblasti jedna nasuprot drugoj podignu nekoliko tvrđava. Time su s franačke strane bili učinjeni prvi koraci za formiranje Danske marke u Nordalbingiji.

Pomorski pljačkaški napadi Danaca na obale Franačke države djelovali su kao poticaj za gradnju obalne obrambene flote; no ona je na Sjevernome moru ipak ostala nedovoljno snažna. Na Sredozemnome moru franačka je mornarica bila mnogo jača, ali je i opasnost od muslimanskih država i samostalnih gusarskih pothvata bila još mnogo veća, i mir na zapadnom dijelu Sredozemnog mora nije bilo moguće osigurati.

Neprijateljstvo i ratovanje Karla Velikog s omejadskim emirom u Španjolskoj, a i s Bizantom, pribavilo je Franačkoj dobre odnose s Bagdadskim kalifatom. Pregovori što su se na toj

osnovi vodili između Karla Velikog i kalifa Harun-al-Rašida donijeli su Karlu pravo zaštitnika kršćanskih svetišta, kršćanskih stanovnika i hodočasnika u "Svetoj zemlji".

Želeći regulirati pitanje nasljedstva poslije svoje smrti, Karlo je već 806. objavio tekst o podjeli države među svoja tri sina. Ali kako su dvojica starijih umrli još prije njegove smrti, Karlo je 813. najmlađega, Ludovika, u Aachenu okrunio za cara, a Pipinova sina Bernharda imenovao je kraljem Italije. Početkom 814. Karlo je umro u starosti od 71 godine.

LUDOVIK POBOŽNI I NJEGOVI NASLJEDNICI

U času kad je naslijedio svojega oca, Ludovik je imao 36 godina. Bio je obrazovaniji od Karla, ali nije imao ni njegove energije ni jasnoće pogleda, ni snage predviđanja i samostalnosti, pa je često donosio prenagljene i proturječne odluke ili je djelovao pod utjecajem jačih ličnosti, naročito žena i svećenstva.

Čini se da su za posljednjih godina Karlova vladanja preotele maha brojne zloupotrebe vlasti što su ih vršili državni službenici. Stoga je Ludovik odmah po stupanju na vlast izvršio mnoge personalne promjene političkog aparata, na dvoru i u pokrajinama. Čak je i svoje sestre, koje su živjele raspusnim životom, primorao da stupe u samostan. Posebni izaslanici, missi dominici, kakvi su periodički obilazili državni teritorij i u vrijeme Karla Velikog, dobili su zadatak da ispravljaju nepravde. Na čelo državne uprave, u funkciji kancelara, postavio je Helisahara, bivšeg kancelara Akvitanije.

Svoju želju da provede moralizaciju uprave i društva u svojoj državi Ludovik je nastojao ostvariti uz pomoć crkve. Svojega najintimnijeg savjetnika, opata Benedikta Anijanskog doveo je u jedan samostan u blizini Aachena i omogućio mu da postane najutjecajnija osoba u franačkoj državi. Način vladanja zemljom dobiva gotovo samostanski karakter. Brojna darivanja u korist Crkvi obogatila su redove i svećenstvo. U isto vrijeme svećenstvu je nametnuta stroža disciplina. Za razliku od Karla Velikog, koji je bio revnostan širitelj kršćanstva i nepokolebljiv zaštitnik Crkve, ali je papu držao u strogoj pokornosti, Ludovikova je vladavina zapala u ovisnost o svećenstvu. Isti papa Leon III., koji je pred Karlom morao položiti pokajničku zakletvu o svojem moralnom životu, nije Ludoviku podnio čak ni podaničku zakletvu; njegovi nasljednici nisu od franačkih vladara više tražili ni potvrdu svojega izbora. Papa Paskal I. dobio je od Ludovika ne samo potvrdu svih dotadašnjih prava rimske Crkve, nego i potpuno izuzeće Rima ispod jurisdikcije carske vlasti, čime je bilo onemogućeno svako sudjelovanje cara pri izboru i potvrđivanju pape.

Usprkos tim uspjesima u vlastitoj emancipaciji, papinstvo ipak nije željelo oslabiti carsku vlast jer je trebalo odanog i snažnog zaštitnika. Da se to i javno pokaže, godine 817. je na inicijativu svećenstva donesen poseban ukaz (Ordinatio imperii) kojim je iz vladareve titulature odbačen naslov "kralj Franaka i Langobarda" a zadržan samo carski naslov Imperator Augustus. Ujedno je određeno da carska vlast ne može biti predmetom nasljedne diobe, nego je može baštiniti samo carev najstariji sin (Lotar). Kao zavisni vladari bili su predviđeni mlađi sinovi: Pipin za Akvitaniju, a Ludvig za Bavarsku.

Budući da je cijelo ostalo državno područje time namijenjeno Lotaru, ukazom iz 817. bila je automatski poništena odluka Karla Velikog kojom je sin Karlova starijeg sina Pipina, Bernhard, baštinio Italiju. Zbog toga je on digao bunu, ali je uhvaćen i za kaznu oslijepljen, pa je uskoro i umro.

Politika neograničenog utjecaja Crkve izazvala je duboka nezadovoljstva među pristašama postupaka Karla Velikoga koji je djelovao kao zaštitnik Crkve i papinstva, a ne kao puko njegovo oruđe. Ta je skupina isposlovala da u Italiju bude poslan Lotar da sredi tamošnje prilike koje su nakon Bernhardove pogibije bile veoma kaotične. On je ondje izvršio mnoge personalne promjene i ojačao organe upravne vlasti. Ali najveće posljedice imalo je obnavljanje neposredne carske vlasti nad Rimom. Godine 824. on je objavio tzv. Constitutio Romana,

po kojoj je papa doduše imao pravo imenovati dužnosnike u svojoj državi, ali je prije njihova nastupa na dužnost morao dobiti carevo odobrenje. I sam novoizabrani papa morao je prije posvećenja položiti zakletvu vjernosti caru na ruke stalnoga careva predstavnika u Rimu. A i nakon njegova preuzimanja dužnosti taj je predstavnik zajedno s jednim papinim delegatom morao bdjeti nad djelatnošću papinske uprave.

Lotarov uspjeh oduševio je pobornike jačanja carske vlasti pa su nagovorili Ludovika da već za života uzdigne Lotara na carsko dostojanstvo i učini ga svojim suvladarem (825).

Najveći vojni pothvat za prvih deset godina Ludovikove vladavine bilo je pokorenje Panonske Hrvatske.

Poslije Ludovikova stupanja na vlast, oba hrvatska kneza, posavski Ljudevit i dalmatinski Borna, položili su podaničku zakletvu novome caru. Ali nasilja franačke vrhovne vlasti nad Panonskom Hrvatskom, što ih je vršio furlanski markgrof Kadaloh, potakla su Ljudevita da se 818. potuži Ludoviku. A kad nije dobio pomoć, buknuo je u Panoniji ustanak u kojem su osim Hrvata sudjelovali i Slovenci iz susjednih oblasti na Savi, Dravi i u Panoniji te srpsko pleme Timočana. Naprotiv, dalmatinskohrvatski knez Borna ostao je vjeran Francima i pripomogao njihovoj konačnoj pobjedi. Između 819. i 822. Franci su vodili šest ratnih pohoda sa 10 vojski protiv Ljudevita (820. i 821. nasrtale su na Hrvatsku istodobno po tri franačke vojske s raznih strana). Najzad je Ljudevit 822. morao uzmaknuti, najprije k Timočanima a zatim u Dalmatinsku Hrvatsku, gdje je po nalogu Franaka bio ubijen (823).

Obnova franačke vlasti nad Panonskom Hrvatskom dovela je Franke u sukob s Bugarima. Oni su još za vrijeme kana Kruma (802–814) zauzeli sjeveroistočnu Srbiju i Erdelj, a poslije sloma Ljudevitova ustanka osjećali su se ugroženi od novoga moćnog susjeda, pa je flota kana Omortaga uplovila u Savu, Dunav i Dravu, iz Panonske Hrvatske protjerala franačke posade i podvrgnula je pod hrvatskim knezom Ratimirom (829–830) svojoj vlasti. Tek 838. preoteo je to područje markgrof Podunavske marke, Ratbod, pri čemu je istočni dio Slavonije sa Srijemom ostao pod bugarskom vlašću sve do 845., kad je i to područje pripojeno Podunavskoj markgrofoviji (i time pod vlast Ludviga Njemačkog).

U godinama koje su slijedile u Italiji se kao nova opasnost pojavljuju Arapi. Još 825. jedna je skupina bjegunaca iz muslimanske Španjolske osvojila Kretu. Odatle su stoljećima napadali po cijelom Sredozemlju. Već iduće godine (826) bizantski se vojni zapovjednik u Siciliji pobunio protiv Carigrada pa je u pomoć pozvao Arape iz današnjega Tunisa. Do 840. cijeli je sjeverozapad Sicilije već bio u rukama osvajača. Dvadeset godina kasnije (859) Bizantu su ostala još samo dva uporišta: Sirakuza i Taormina. Posljednje od njih, Taormina, izgubljeno je 902. Arapi su zadržali Siciliju u svojoj vlasti sve do kraja XI. st.

Pretenzije Arapa protegle su se i na jug Apeninskog poluotoka. Ondje je gotovo samostalno vojvodstvo Benevent primoralo Napuljski dukat da mu plaća godišnji danak. Da se toga tereta oslobodi, napuljski je dux u pomoć pozvao Saracene sa Sicilije. Njihova intervencija obranila je Napulj od Beneventanaca, ali su Saraceni 839. uspjeli osvojiti Tarent, a 841. i Bari.

U međuvremenu u karolinškom je carstvu sazrijevala teška kriza oko podjele teritorija i vlasti u državi. Još 823. Ludoviku se iz njegova drugog braka rodio sin Karlo (kasnije nazvan Karlo Ćelavi). Pod pritiskom njegove majke Ludovik je na saboru u Wormsu (829) iz Lotarova teritorija izdvojio Alamaniju, Alzas, Reciju i dio Burgundije i namijenio ga kao baštinu Karlu.

Protiv te odluke stariji su Ludovikovi sinovi 830. izvršili vojni udar kojim su prisilili Ludovika da poništi odluku iz 829. Otad je faktičnu vlast imao Lotar, a Ludovik je živio gotovo kao zarobljenik, okružen redovnicima koji su imali zadatak da ga nagovore da stupi u samostan.

Ali dotad složni stariji sinovi Ludovikovi uskoro su se zavadili zbog Lotarova prvenstva, pa su Pipin Akvitanski i Ludvig Njemački omogućili Ludoviku Pobožnom da se vrati na vlast. Odmah zatim (831) izvršena je nova treća podjela. Pipinov i Ludvigov udjeli povećani su, Karlu je dano ono područje koje mu je otac namijenio, a Lotaru je ostavljena samo Italija.

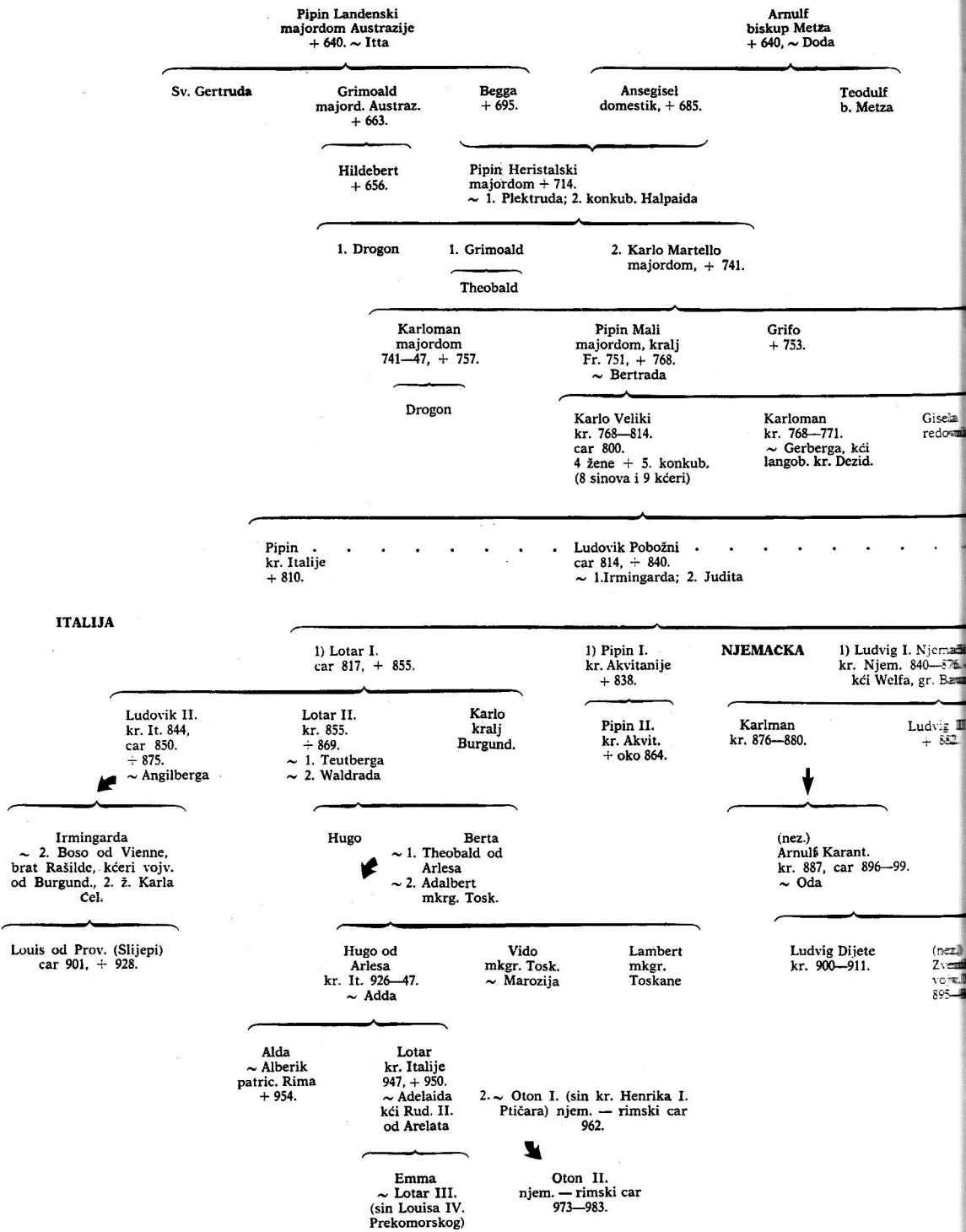

Pipin Landenski
majordom Austrazije
+ 640. ~ Itta

Arnulf
biskup Metza
+ 640, ~ Doda

Sv. Gertruda

Grimoald
majord. Austraz.
+ 663.

Begga
+ 695.

Ansegisel
domestik, + 685.

Teodulf
b. Metza

Hildebert
+ 656.

Pipin Heristalski
majordom + 714.
~ 1. Plektruda; 2. konkub. Halpaida

1. Drogon

1. Grimoald

Theobald

2. Karlo Martello
majordom, + 741.

Karloman
majordom
741—47, + 757.

Drogon

Pipin Mali
majordom, kralj
Fr. 751, + 768.
~ Bertrada

Grifo
+ 753.

Karlo Veliki
kr. 768—814.
car 800.
4 žene + 5. konkub.
(8 sinova i 9 kćeri)

Karloman
kr. 768—771.
~ Gerberga, kći
langob. kr. Dezid.

Gisela
redo...

Pipin
kr. Italije
+ 810.

Ludovik Pobožni
car 814, + 840.
~ 1.Irmingarda; 2. Judita

ITALIJA

1) Lotar I.
car 817, + 855.

1) Pipin I.
kr. Akvitanije
+ 838.

NJEMAČKA

1) Ludvig I. Njema...
kr. Njem. 840—...
kći Welfa, gr. Ba...

Ludovik II.
kr. It. 844,
car 850.
+ 875.
~ Angilberga

Lotar II.
kr. 855.
+ 869.
~ 1. Teutberga
~ 2. Waldrada

Karlo
kralj
Burgund.

Pipin II.
kr. Akvit.
+ oko 864.

Karlman
kr. 876—880.

Ludvig II
+ 882.

Irmingarda
~ 2. Boso od Vienne,
brat Rašilde, kćeri vojv.
od Burgund., 2. ž. Karla
Ćel.

Hugo

Berta
~ 1. Theobald od
Arlesa
~ 2. Adalbert
mkrg. Tosk.

(nez.)
Arnulf Karant.
kr. 887, car 896—99.
~ Oda

Louis od Prov. (Slijepi)
car 901, + 928.

Hugo od
Arlesa
kr. It. 926—47.
~ Adda

Vido
mkgr. Tosk.
~ Marozija

Lambert
mkgr.
Toskane

Ludvig Dijete
kr. 900—911.

(nez.)
Zv...
vojv...
895—...

Alda
~ Alberik
patric. Rima
+ 954.

Lotar
kr. Italije
947, + 950.
~ Adelaida
kći Rud. II.
od Arelata

2. ~ Oton I. (sin kr. Henrika I.
Ptičara) njem. — rimski car
962.

Emma
~ Lotar III.
(sin Louisa IV.
Prekomorskog)

Oton II.
njem. — rimski car
973—983.

RODOSLOVLJE KAROLINGA

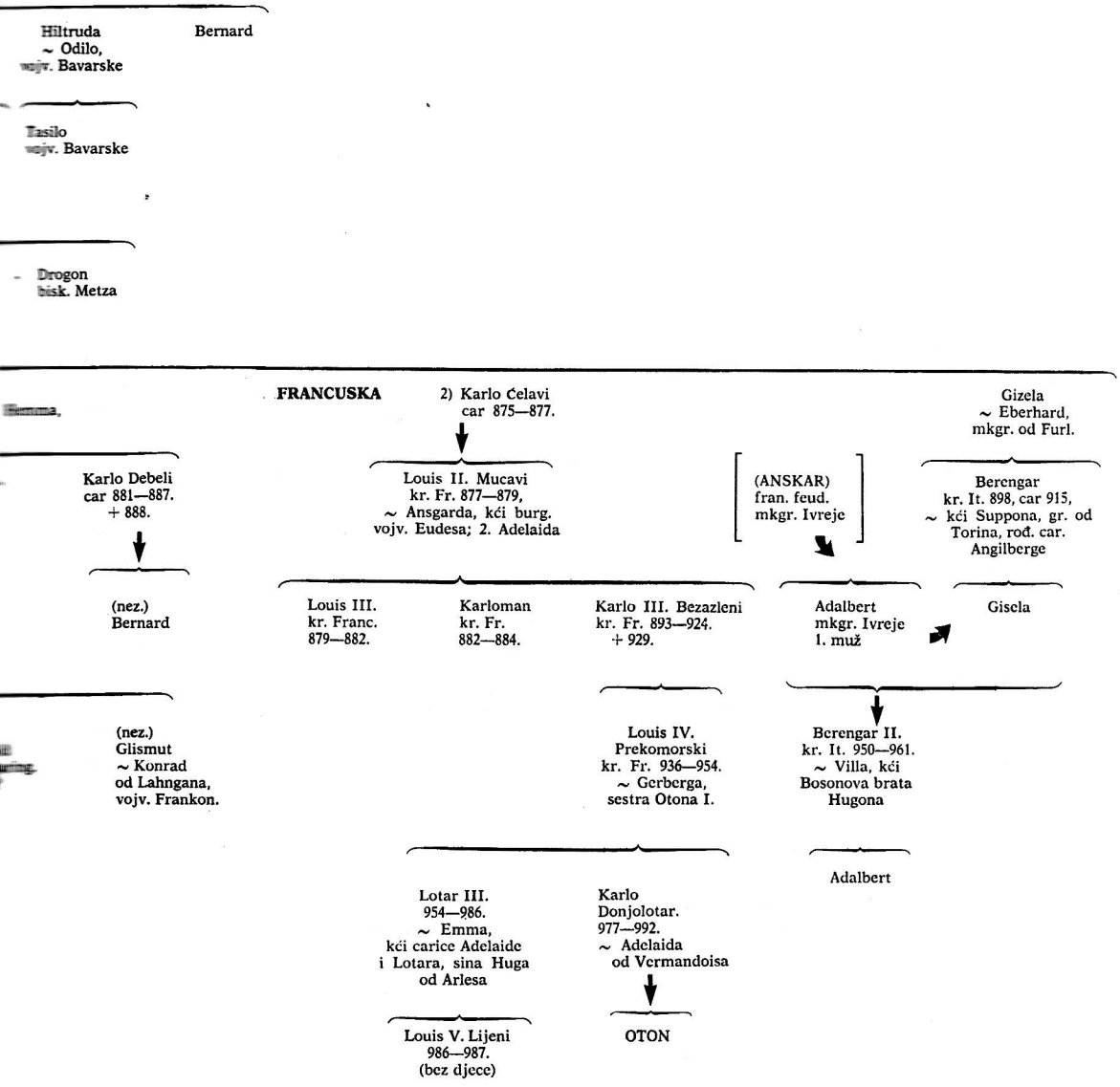

Ostvareni savez protiv Lotara razbio se zbog nastojanja saveznika da jedan drugome preotmu dijelove dodijeljenih oblasti. Omrznuvši Karla, Pipin i Ludvig prešli su na Lotarovu stranu. Uz pomoć pape Grgura IV., kojega je Lotar u Italiji pridobio za uspostavljanje jedinstvene carske vlasti, na saboru u Rotfeldu (833) proglašeno je Ludovikovo zbacivanje i izvršena četvrta dioba carstva kojom je Karlo ostao bez ikakva udjela, a Lotaru je priznat položaj cara.

U želji da onemogući eventualnu Ludovikovu rehabilitaciju, Lotar je uz pomoć jedne skupine biskupa primorao Ludovika da izvrši javno pokajanje zbog izvršenih krivokletstava, svetogrđa i umorstava.

To krajnje Ludovikovo poniženje izazvalo je mnogo ogorčenja, naročito u Germaniji. U isto vrijeme zbacivanje cjelokupnoga upravnog personala i preraspodjela zemljoposjeda i dostojanstava i korist Lotarovih pristaša sjedinila je utjecajnu skupinu izvlaštenih nezadovoljnika. Pod vodstvom Ludviga Njemačkog snažna je vojska potisnula Lotara u Italiju i oslobodila Ludovika. Početkom 835. on je ponovo svečano okrunjen za cara, a zatim je izvršena peta dioba državnog područja.

Znatno povećanje Karlovih posjeda koje je pritom ostvareno uzrokovalo je uskoro sporove s Ludvigom Njemačkim i šestu podjelu (838), a smrt Pipina Akvitanskog još iste godine, i sedmu. Sve to vrijeme Lotar je živio povučeno u Italiji, ne miješajući se u sporove.

No pred svoju smrt Ludovik je došao do uvjerenja da će samo Lotar moći biti zaštitnik interesa njegova šesnaestogodišnjeg miljenika Karla. Stoga je 839. sklopio s Lotarom ugovor kojim je cijeli državni teritorij predan samo dvojici sinova, Lotaru i Karlu. Granična linija išla bi dolinom Rhône, Saône i Meuse. Karlo je dobio zapad, a Lotar istok, a usto još i carsko dostojanstvo.

Nakon te, osme preraspodjele Ludovik je (sredinom 840) umro, a Lotar je smjesta odlučio da zavlada na temelju odredbe iz 817. (Ordinatio imperii) koja je njemu dodjeljivala potpunu carsku supremaciju nad braćom.

Iako su sa zamišlju o jakoj i jedinstvenoj carskoj vlasti po uzoru na doba Karla Velikoga bili zadovoljni mnogi velikaši, naročito crkveni dostojanstvenici, Lotarovi su protivnici ipak bili vojnički jači. Ljeti 841. došlo je do velike bitke blizu grada Auxerrea (Oksera) u kojoj je Lotar teško poražen.

Želeći da konačno slome Lotarov otpor, Ludvig Njemački i Karlo sastali su se 14. II. 842. u Strasbourgu, i tu su položili svečanu zakletvu jedan drugome da će se nepokolebljivo boriti protiv Lotara do konačne pobjede. Ludvig je izgovorio zakletvu na romanskom jeziku da ga uzmogne razumjeti Karlova vojska, a Karlo ju je izgovorio na germanskom da ga uzmognu razumjeti Ludvigovi vojnici. A nakon toga zaklele su se obje vojske jedna drugoj, svaka na svojem jeziku, da će napustiti svojega zapovjednika ako prekrši maloprije položenu zakletvu.

Pred tom opasnošću Lotar se i opet morao povući u Italiju, a braća su među sobom podijelila njegove posjede u Galiji (deveta podjela, 842).

Uza sve to, mogle su se očekivati nove borbe. Franački velikaši obilno su se već i dotad okoristili dugotrajnim borbama na vrhu državne vlasti, jer su nebrojene preobrate neprekidno pratila bogata darivanja od svih zainteresiranih. U njihovim redovima postupno se rađala averzija prema neprekidnom ratovanju i želja da se napokon bez novih perturbacija uzmogne zadržati ono što je stečeno.

Usporedo s time sve žešći napadi Normana zahtijevali su koncentraciju snaga za obranu od te izvanjske opasnosti.

Učestali napadi Normana na franačke obale počeli su još u prvim desetljećima IX. stoljeća. Naročito su stradavali samostani, imanja i gradska naselja u dubokim ušćima rijeka što se ulijevaju u Atlantski ocean. Od 830. do 843. posebice su teško opustošene luke i trgovačka središta Duurstede (u delti Rajne), Quentovic (Kentovik, na La Mancheu), Rouen (Ruan) i Nantes (Nant).

VERDUNSKA DIOBA

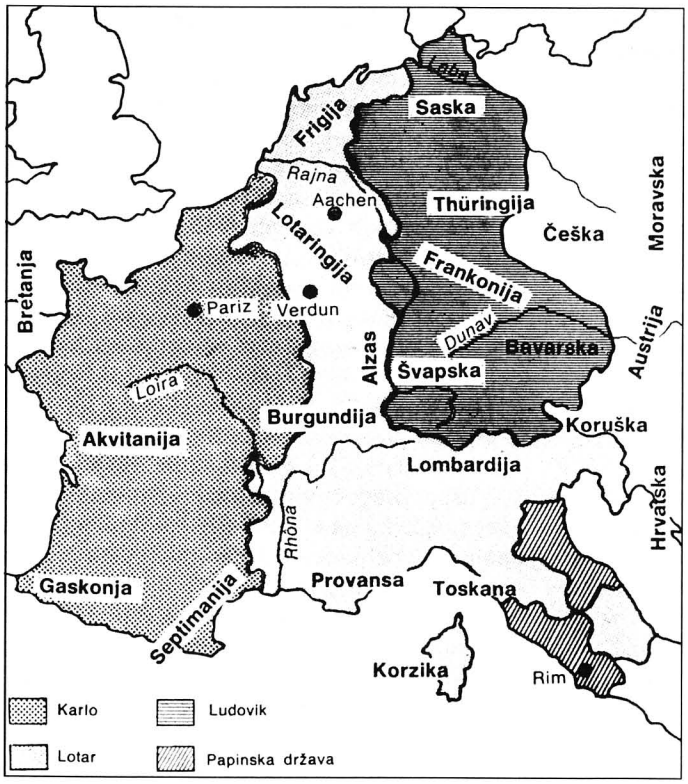

U takvim okolnostima u kolovozu 843., u Verdunu (Verden), braća su se među sobom spoazumjela o podjeli vlasti (deseta podjela, Verdenski ugovor). Lotar je, osim Italije, dobio otegnuto i usko područje što se protezalo od Frigije do Provanse. Karlu su pripale sve zemlje na zapadu od Lotarove oblasti, a Ludvigu Njemačkom sve zemlje na istoku od Rajne te još biskupije Mainz, Worms i Speyer, na zapadnoj obali te rijeke.

Sva tri vladara zajamčila su jedan drugome nepovredivost dodijeljenih posjeda i obvezala se da će među sobom održavati bratske odnose. Lotaru je priznat carski naslov, ali samo kao počast, a ne kao osnova za bilo kakvu supremaciju.

Verdunski je ugovor značio, dakle, napuštanje zamisli o jedinstvenoj državi i obnovi carstva na Zapadu.

RASPAD KAROLINŠKOG CARSTVA

Svako od triju kraljevstava koja su proizašla iz sporazuma postignutog u Verdunu imalo je znatnih unutrašnjih i vanjskih teškoća kojima će se uskoro pridružiti i međusobni sporovi.

Najteže prilike bile su u Zapadnofranačkom kraljevstvu Karla Ćelavoga. On je doživio neuspjeh u nastojanju da pokori Bretanju, a najveći dio Akvitanije morao je prepustiti sinovima svojega pokojnoga brata Pipina, uz uobičajenu zakletvu o vazalskoj vjernosti. Usporedo s time, cijelu obalu Galije, od Frigije do ušća Garonne, napadali su Normani. Postupno su se oblikovala tri uporišta normanskih pljačkaških provala: jedna skupina Normana naselila se na jednom otoku u ušću Seine pa je odonuda harala golemo područje uz tok te rijeke; druga skupina vladala je otocima Noirmoutier i Ré (Noarmutje), južno od ušća Loire, a njoj se pridružio još jedan odred koji je stvorio bazu na jednom otoku u samom ušću Loire. Treća

skupina imala je bazu u oblasti Gironde (Žironde) i odatle provaljivala u Akvitaniju i Gaskonju.

Napadi Normana stvarali su neprekidno ratno stanje, a kralj je mogao skupiti dovoljno snažnu vojsku samo uz pomoć svojih vazala. No tu je pomoć trebalo neprekidno kupovati darovima u zemljoposjedu. Time je neprestano rasla moć feudalaca, a s njome su rasle i njihove težnje za samostalnošću. Budući da kralj nije uvijek mogao udovoljavati njihovim zahtjevima, vazalska je vjernost postala veoma nepouzdana. Uz obećanje bolje nagrade prelazili su u službu onog tko im je takva obećanja zaista mogao ispunjavati.

Nešto sređenije bile su prilike u Istočnofranačkom kraljevstvu Ludviga Njemačkoga. Tu je razvoj beneficijalnog sustava bio sporiji, pa je moć feudalaca prema kralju bila manja. Osim toga, Crkva je ondje snažnije podupirala kraljevsku vlast jer su u Germaniji, a i u susjednim slavenskim zemljama, njezini posjedi bili golemi pa je kao svoj oslonac trebala jaku kraljevsku vlast.

Lotarovo kraljevstvo moralo se na sjeveru, u Frigiji, boriti protiv Normana, na jugu Galije protiv Saracena, u Rimu protiv sve jače papinske težnje da se oslobodi skrbništva oslabljene carske vlasti. Svladan teškoćama i bolešću, Lotar je 850. prenio vlast na svojega najstarijeg sina Ludovika II. Poslije očeve smrti u samostanu Prüm (855), Ludoviku II. je pripala Italija s carskim naslovom, mlađemu sinu Lotaru II. sjeverni dio oblasti između Istočne i Zapadne Franačke (pa je po njemu dobio naziv Lotaringija), dok je najmlađi sin, Karlo, dobio južni dio te oblasti, do obale Sredozemnog mora.

Glavne suparničke borbe franačkih vladara vodile su se oko teritorija Lotara II. koji su željele pridobiti i Istočna i Zapadna Franačka. Najzad, poslije mnogih borbi, godine 870, nakon smrti Lotara II., tu su oblast među sobom podijelila oba otimača.

Pet godina poslije toga umro je i car Ludovik II. bez zakonitoga muškog potomstva. Po uobičajenom nasljednom redu pravo da ga naslijedi imao je njegov stariji stric, Ludvig Njemački. Ali Karlo Ćelavi ga je pretekao i došao u Rim gdje ga je papa Ivan VIII. okrunio za cara (25. XII. 875).

Takvu uzurpaciju Ludvig Njemački odlučio je poništiti silom oružja. Ali prije nego što je to ostvario, i on je umro, a njegovu su državu među sobom podijelila tri njegova sina.

U godinama koje su slijedile umro je Karlo Ćelavi (877), a već dvije godine nakon toga i njegov sin i nasljednik Louis (Luj) II. Mucavi. Grupacija velikaša koja se protivila vladavini njegovih malodobnih sinova pozvala je na prijestolje Zapadne Franačke Ludviga II. Njemačkoga koji je pri diobi poslije smrti svojega oca Ludviga I. dobio Frankoniju i Sasku, a svojem je teško bolesnome bratu Karlomanu preoteo još i Bavarsku s Karantanijom. Budući da je tu ponudu bilo moguće ostvariti samo oružjem, a borbe nisu donijele rješenje, 880. je sklopljen mir kojim je sinovima Louisa II. Mucavoga ostala vlast u Zapadnoj Franačkoj, ali je Njemačka kao nadoknadu dobila cijelu Lotaringiju.

Smrću Louisa II. Mucavoga okoristio se i moćni grof od Vienne, Boson, pa je iz posjeda sinova Louisa II. izdvojio Burgundiju i Provansu i formirao ih kao svoje samostalno kraljevstvo, tzv. Arelat (879). Time je prvi put jedan dio države Karla Velikoga bio izdvojen kao zasebna država pod vlašću ličnosti koja nije bila član dinastije Karolinga.

Rasulo u karolinškim državama dovelo je papinstvo i Italiju u veoma težak položaj jer nije bilo nikoga tko bi ih štitio od brojnih opasnosti. U Beneventskom je vojvodstvu vladalo rasulo, bizantski obalni gradovi bili su primorani da stupaju u saveze sa Saracenima, a oni su svoje napadaje proširivali sve dalje na sjever Poluotoka. Još 842. napali su i sam Rim, opljačkavši crkvu Sv. Petra i baziliku Sv. Pavla Izvan Zidina, tako da je papa Leon IV. 848. dao podići snažan zid oko onoga dijela Rima što je ležao na desnoj obali Tibera (tzv. Civitas Leonina). Saracenski napadi na cio jug Italije, na obale Papinske države, a i na sam Rim nastavljale su se međutim i dalje, tako da je papa 877. čak morao pristati da im plaća godišnji danak u iznosu od 251 000 zlatnika.

U takvim okolnostima papa je nastojao da među karolinškim vladarima nađe dovoljno snažnu ličnost koja će biti kadra postati zaštitnik Crkve. Budući da papa nije bio u dobrim odnosima s Ludvigom II. Njemačkim, on je izabrao Ludvigova mlađeg brata, Karla Debeloga. Na papin poziv Karlo je došao u Italiju, pa su ga ondje priznali za kralja, a 881. su ga u Rimu okrunili za cara. Kako je već iduće godine umro Ludvig II. Njemački, Karlo Debeli je u svojoj vlasti sjedinio cijelu Njemačku i Italiju. Jedino je u Karantaniji gotovo nezavisno vladao izvanbračni sin najstarijega Karlova brata Karlomana, Arnulf Karantanski.

U to vrijeme zadesio je Zapadnu Franačku novi val masovnih napada Normana. Mnogobrojni nasrtaji, vezani s pljačkama i pustošenjima, rasprostrli su se od područja Danske marke sve do Loire i vezali sve snage i istočnofranačke i zapadnofranačke države. Usred tih borbi u Zapadnoj je Franačkoj umro kralj Karloman (mlađi sin Louisa II. Mucavog), a franački su velikaši – mimoišavši najmlađega sina Louisa II. Mucavog, Karla Bezazlenog (koji je bio petogodišnje dijete) – na prijestolje pozvali njemačkoga kralja i rimskoga cara Karla Debeloga (885). Time je on ponovno ujedinio gotovo sve područje nekadašnjega carstva Karla Velikog. Ali Karlo je bio nesposoban i nezainteresiran vladar. Naročito nije bio dorastao da se odlučno suprotstavi Normanima, pa su obranu pretežno snosili regionalni upravljači.

Nezadovoljstvu vladavinom Karla Debelog u Zapadnoj Franačkoj pridružilo se i nezadovoljstvo njemačkih velikaša. Oni su potkraj 887. na saboru u Frankfurtu na Majni za kralja Istočne Franačke (Njemačke) izabrali Arnulfa Karantanskog. Time je rascjep na istočni i zapadni dio Franačke države bio obnovljen.

Već početkom sljedeće godine (888) umro je car Karlo Debeli, a većina zapadnofranačkih velikaša izabrala je za kralja Eudesa (Öda), grofa od Pariza i vojvodu Francije (današnja pokrajina L'Isle de France [Lil de Frans]) koji se 885. istaknuo desetmjesečnom uspješnom obranom Pariza od normanske invazije. Njegova vlast nije obuhvatila Akvitaniju (gdje je vladao vojvoda Amnulf), Sjevernu Burgundiju (kojom je vladao vojvoda Rudolf iz kuće Welfa), Južnu Burgundiju s Provansom (Arelat, gdje je vladao Bosonov sin Louis od Provanse, po majci unuk cara Ludovika II), a ni Bretanju gdje je vladao nezavisni keltski knez Alan.

Istodobno u Italiji su se za vlast borili vojvoda Vido od Spoleta i furlanski markgrof Berengar.

Tako se Karolinško Carstvo raspalo na 5 kraljevstava (Francuska, Njemačka, Italija, Sjeverna Burgundija i Arelat) i još dva faktično nezavisna vojvodstva (Akvitanija i Bretanja). Od svih tih zemalja samo je u Njemačkoj vladao (izvanbračni) potomak kuće Karolinga (Arnulf Karantanski), dok je u Arelatu na prijestolju bio potomak te kuće samo po ženskoj lozi (Louis Provansalski). U ostalih pet političkih jedinica (pet kraljevstva i dva vojvodstva) zavladali su najmoćniji predstavnici lokalne feudalne aristokracije koji su se izdigli u kaosu obiteljskih borbi među Karolinzima i višedecenijskog ratovanja s Normanima.

2. SLAVENSKE ZEMLJE U ALPAMA I PANONIJI. VELIKOMORAVSKA KNEŽEVINA

Ratovi s Ljudevitom Posavskim i Bugarima urodili su znatnim posljedicama za prilike na istočnom rubu Franačke države.

Poslije pobjede Ludviga Njemačkog nad Bugarima (838) izvršena je velika upravno-organizacijska reforma prostranog područja od srednjeg Dunava do Istre. Područje nekadašnje Istočne marke iz vremena Karla Velikog podijeljeno je na tri oblasti: 1. teritorij uz Dunav od Ennsa do Bečke šume postao je zasebna markgrofovija, pa odsad nosi naziv Istočna marka (Ostmark); 2. Gornja Panonija formirana je kao posebna uža upravna oblast, a sezala je od Bečke šume do rijeke Raab; 3. Karantanija obuhvaćala je zemlju na Gornjoj Dravi i Gornjoj Muri. U nastavku na ta tri dijela nekadašnje Istočne marke Karla Velikoga redale su se: 4.

Donja Panonija, između Raabe i srednje Drave, 5. Savska grofovija (na području buduće Kranjske), 6. Istra, 7. Furlanija.

Prvih pet pokrajina bilo je sjedinjeno pod vlašću zajedničkog prefekta podložnog kralju Istočnofranačke države (Ludvigu Njemačkom). Posljednje dvije, Istra i Furlanija bile su vezane uz Kraljevinu Italiju.

Savska grofovija (Kranjska), Karantanija, južni; zapadni dio Donje Panonije i velik dio Istočne marke, južno od Dunava, od Ennsa do Bečke šume bio je naseljen slavenskim stanovništvom. Slovenci su najgušće bili naseljeni na području današnje R Slovenije i Karantanije. Od te etničke jezgre na sjever, prema Dunavu, i na istok, prema Panonskoj nizini, naseljenost se razrjeđivala.

Na to prvobitno slovensko etničko područje vršilo se od početka IX. st. sve intenzivnije prodiranje njemačkog stanovništva, naročito u vezi s pokrštavanjem Slovenaca i dodjeljivanjem velikih i brojnih zemljoposjeda salcburškoj nadbiskupiji, njezinom svećenstvu i redovnicima koji su na svoje novostečene zemlje dovodili njemačke koloniste. Počevši od 838., kad je Ludvig I. Njemački izvršio velike upravne reforme, kolonizacija Nijemaca u Srednje Podunavlje, Gornju i Donju Panoniju postaje masovna i sve više skučava prostor slovenskoga stanovništva na užu Karantaniju i teritorij današnje R Slovenije.

Usporedo s takvim potiskivanjem slavenskog elementa u istočnim Alpama i u Zapadnoj Panoniji, u Moravskoj se oblikovala nova slavenska država koja je gotovo stotinu godina vodila upornu borbu protiv germanizacije slavenskih područja u tome dijelu Europe.

Na prijelazu iz VIII. u IX. st. područje današnje Moravske čini se da se sastojalo od četiriju plemenskih kneževina. Ali unutrašnji privredni i društveni razvoj, kao i vanjskopolitičke okolnosti stvorile su u prvim desetljećima IX. st. preduvjete za njihovo sjedinjenje u širu državnu cjelinu pod zajedničkim vladarem. U izvorima se kao prvi velikomoravski knez spominje Mojmir (818–846). Njegovo sjedište bio je Velehrad, na rijeci Moravi. Istodobno, formirala se i samostalna kneževina u Slovačkoj kojoj je na čelu bio Pribina, a prijestolnica mu je bila u Njitri. On je bio sklon širenju kršćanstva u Slovačkoj, a time i jačanju političkih veza s Istočnofranačkom državom (Njemačkom).

Mojmirovo suprotstavljanje Francima i njihovoj crkvi, kao i njegova težnja da svojoj vlasti podvrgne i druga slavenska plemena, izvan granica Moravske, dovela ga je u suparništvo sa slovačkim knezom. Oko 833. Mojmir je uspio Pribinu protjerati iz Slovačke i njegovu zemlju pripojiti Moravskoj.

Poslije Verdunskog ugovora (843) Ludvig I. Njemački je težio da svoju dotad nominalnu vlast nad Češkom, a i nad Moravskom (koje su od 817. Franačkoj državi plaćale godišnji danak), pretvori u stvarnu vlast.

Već 845. četrnaest najuglednijih čeških velikaša priznalo mu je svoju vazalsku podložnost i prihvatilo kršćanstvo. Ali Moravska se oduprla, pa je Ludvig I. onamo poslao vojsku koja je Mojmira svrgla, a na kneževski položaj uzdigla njegova nećaka Rastislava (846–870), uz obvezu da priznaje vrhovnu vlast Njemačke.

Na povratku iz Moravske Ludvig je pokušao vazalitet Češke potvrditi i vojnom intervencijom, ali je bio poražen, pa se morao povući u Bavarsku. To je omogućilo Moravskoj da se oslobodi franačkog vrhovništva.

Ali u međuvremenu se u Zapadnoj Panoniji formirala nova slavenska kneževina koja će postati saveznik Franačke u njezinim akcijama protiv Moravske.

Nekadašnji slovački knez Pribina izbjegao je 833. pred Mojmirom iz Slovačke, pa je, poslije mnogih peripetija, godine 840. od njemačkoga kralja Ludviga I. dobio u feud dio Donje Panonije. Tu močvarnu i rijetko nastanjenu zemlju Pribina je počeo privoditi obradbi i napučivosti novim stanovništvom. Većinom su to bili Nijemci, ali i Slovenci iz susjednih oblasti u istočnim Alpama. Pribina je podigao i svoju prijestolnicu, Blatenski grad, na donjoj Zali (današnji Zalavár).

Kolonizacijom dobivenog područja i pokrštavanjem stanovništva Pribina je stekao znatan

ugled na kraljevskom dvoru, pa je svoj dotadašnji feud 847. dobio u trajan posjed s naslovom vojvode.

Snaga i važnost istočne prefekture inspirirala je postupno njezina prefekta Ratboda da se pokuša osamostaliti. Ali bio je svladan i svrgnut, a kralj Ludvig je jedinstvenu prefekturu ukinuo, Istočnu marku dao svojem najstarijem sinu Karlomanu, a u ostalim dijelovima bivše prefekture postavio je franačke markgrofove i grofove.

No tako malen teritorij nije zadovoljavao Karlomana pa je sklopio savez s Moravskom i podignuo pobunu protiv oca. Svojim vojnim uspjesima primorao je Ludviga da mu ustupi cijelo područje prefekture, ali je zauzvrat morao raskinuti savez s Rastislavom. U Donjoj Panoniji naslijedio je dotle Pribinu njegov sin Kocelj. On je odmah omogućio nastavak misionarskog rada salcburške nadbiskupije i jačanje njemačke kolonizacije.

Formiranjem i jačanjem donjopanonske kneževine franačka je vlast željela opkoliti i izolirati Velikomoravsku kneževinu. Tome istom cilju služio je i savez s Bugarskom, u to vrijeme velikom silom u istočnom Podunavlju.

Pred takvom opasnošću Rastislav se odlučio osloniti na Bizant, koji je bio u neprijateljskim odnosima i s Bugarskom i s Francima. Na temelju ugovora o savezu tadašnji je car Mihajlo III. 863. u Moravsku poslao braću Konstantina i Metoda da poučavaju stanovništvo u kršćanskoj vjeri na narodnom jeziku. "Slavenski apostoli" bili su rodom iz Soluna gdje je znatan dio stanovništva okolnih sela govorio slavenskim jezikom. Konstantin je kasnije, kao redovnik, uzeo ime Ćiril. Metod je kao mlad čovjek postao upravnik jedne slavenske arhontije na rijeci Strumi, a Konstantin je u Carigradu studirao teologiju, pa je postao bibliotekar carigrâdske patrijaršije i profesor filozofije na carigradskoj visokoj školi. Godine 860. car je Konstantina poslao Hazarima, u južnu Rusiju, da ih uči kršćanskoj vjeri. Onamo je Konstantin poveo i svoga brata Metoda, pa su obojica ondje stekli dragocjena iskustva.

Uoči polaska u Moravsku, Konstantin je sastavio posebno pismo za slavenski jezik koje se oslanja na grčku minuskulu. To pismo zovemo danas glagoljicom. Pismo koje se danas po Konstantinu-Ćirilu naziva ćirilicom nastalo je poslije glagoljice, u posljednjim desetljećima IX. st., u preslavskom središtu bugarske pismenosti, na poticaj bugarskog cara Simeuna; ono je imitacija grčke uncijale, a slova kojih u grčkom pismu nema, preuzeta su iz glagoljice.

Pripremajući se na put u Moravsku, Konstantin je na staroslavenski jezik preveo Evanđelistar i time utemeljio crkvenoslavensku književnost na glagoljičkom pismu. U Moravskoj su oba brata okupila oko sebe grupu učenika koji su proširili rad na prevođenju crkvenih knjiga.

Misionarska djelatnost Konstantina i Metoda naišla je na žestok otpor njemačkog svećenstva. Ta je borba naročito ojačala nakon 864. kad je Ludvig Njemački s vojskom provalio u Moravsku i primorao Rastislava da prizna svoju vazalsku podložnost.

Nakon nešto manje od tri i pol godine rada u Moravskoj braća su otišla u Rim da od pape dobiju ovlaštenje za svoju daljnju propovjedničku djelatnost.

Na svojem putovanju zadržali su se u Donjoj Panoniji i za svoja shvaćanja potpuno predobili kneza Kocelja. U Rimu ih je 868. veoma blagonaklono primio novoizabrani papa Hadrijan II., jer je bio u dobrim odnosima s carem Bazilijem I. koji je na položaj carigradskog patrijarha vratio Rimu odanoga Ignacija. Dobromu prijemu pridonijelo je i to što su braća sa sobom donijela i moći mučenika sv. Klementa što su ih našli još za vrijeme svojega boravka kod Hazara. Toga kršćanskog mučenika tadašnja je legenda istovjećivala sa četvrtim rimskim papom Klementom, pa su stoga Konstantin i Metod u Rimu važili kao donositelji posmrtnih ostataka jednoga od prvih papa.

U tako povoljnim okolnostima Hadrijan II. je odobrio slavensku službu i prevođenje knjiga na crkvenoslavenski jezik.

Oba brata provela su u Rimu oko godinu dana. Ondje se mlađi od njih, Konstantin, razbolio, stupio u grčki manastir i uzeo ime Ćiril, ali je već 14. II. 869. umro.

Poslije Ćirilove smrti stiglo je u Rim Koceljevo poslanstvo koje je zatražilo da Metod u njegovoj kneževini organizira bogoslužje. Udovoljavajući tome zahtjevu, papa je Kocelju i

svim slavenskim zemljama uputio poslanicu kojom odobrava upotrebu slavenskog jezika u crkvama. Iduće godine (870) papa je Metoda imenovao panonsko-srijemskim nadbiskupom.

Koceljeva inicijativa bila je sastavni dio velikog ustanka zapadnoslavenskih zemalja protiv franačke vlasti koji je još 869. zahvatio Moravsku, Češku i Panoniju. Franci su intervenirali vojno, ali su se dvije njihove vojske morale povući bez uspjeha. Time su i Moravska i Panonija stekle potpunu nezavisnost.

Poslije vojnog neuspjeha Franci su posegnuli za političkim sredstvima, pa su potaknuli na pobunu Rastislavova sinovca Svjatopluka koji je upravljao Slovačkom. S franačkom pomoći Svjatopluk je pobijedio Rastislava i sam zavladao Moravskom i Slovačkom, ali kao franački vazal kojem su kao nadzornici bila dodijeljena dva franačka grofa. Već iduće godine (871) Franci su zbacili Svjatopluka i odveli ga u zarobljeništvo u Bavarsku, a Moravska je pretvorena u provinciju Istočnofranačkoga kraljevstva.

No u vrijeme jedne pobune (pod vodstvom svećenika Slavomira) Franci su na čelu svoje vojske u Češku i Moravsku poslali Svjatopluka i nakon pobjede vratili mu položaj velikomoravskoga kneza u svojstvu franačkog vazala.

Usporedo s tim događajima Franci su nastojali onemogućiti Metodovu djelatnost u Panoniji. Prijevarom su ga uhvatili i bacili u tamnicu, gdje je odležao dvije i pol godine. Sloboda mu je vraćena na intervenciju novoizabranoga pape Ivana VIII., ali je iz Panonije, gdje je imao položaj nadbiskupa, morao izbjeći u Moravsku. Uskoro zatim Franci su uklonili Kocelja i Panoniju pretvorili u svoju provinciju. Sada je cijelo područje istočnih Alpa i Panonije podvrgnuto njemačkim crkvenim središtima, a njemačkoj kolonizaciji nisu stajale na putu više nikakve zapreke.

Metodovo djelovanje nailazilo je na znatne teškoće i u Moravskoj. Na pritužbu njemačkog svećenstva papi, Metodije je 879. pozvan u Rim da se raspravi pitanje njegova pravovjerja. Rezultat toga ispitivanja bio je povoljan za Metoda, pa je Ivan VIII. 880. posebnom bulom odobrio služenje mise na crkvenoslavenskom, uz uvjet da evanđelja i epistole budu najprije čitani na latinskom, a zatim na slavenskom jeziku. Ali istodobno papa je odobrio i rad njemačkog svećenstva, pa je time priznao dvojakost vjerske službe u Moravskoj. Otad je Metod nastavio svoju djelatnost u najtežim uvjetima. Umro je u proljeće 885.

Poslije njegove smrti utjecaj njemačkoga svećenstva potpuno je prevladao i na Svjatoplukovu dvoru i u Rimu. Ondje je od jeseni 885. papom bio Stjepan V., žestok protivnik Bizanta, pa je zabranio uporabu slavenskog jezika u crkvama u Moravskoj, a nadbiskupom nije postao Metodov učenik i nastavljač Gorazd, nego njegov najžešći protivnik, njitranski biskup Wiching.

Pred teškim progonima koji su uslijedili, većina Metodovih učenika, među kojima su najistaknutiji bili Gorazd, Klement, Lavrentije i Naum, napustili su Moravsku i otišli u zemlje balkanskih Slavena, u Hrvatsku, Makedoniju i Bugarsku.

U Hrvatskoj, za vrijeme prvog potpuno samostalnog kneza Branimira (879–892) Ćirilovo je glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje uhvatilo korijena i sačuvalo se ponegdje sve do XX. stoljeća, a u Makedoniji i Bugarskoj, slavensko je bogoslužje za vrijeme careva Borisa i Simeuna doživjelo izvanredan procvat.

Premda je dotle u Moravskoj njemačka Crkva postigla potpuni trijumf političke su okolnosti bile povoljne za Svjatoplukovu težnju da se osamostali. Godine 887. karantanski je vojvoda Arnulf podigao bunu protiv njemačkoga kralja i rimskoga cara Karla Debelog i, umjesto njega, zavladao Istočnofranačkim (njemačkim) kraljevstvom. U tim kritičnim zbivanjima Arnulf je sklopio mir sa Svjatoplukom i čak dobio od njega vojnu pomoć. Zauzvrat, priznao je punu nezavisnost Velikomoravske kneževine (890).

Takav Arnulfov čin bio je ipak samo privremena koncesija protivniku koji je postao suviše moćan. Svjatopluk je, naime, bio proširio svoju vlast na Češku, Malu Poljsku i zemlju Lužičkih Srba, a bilo je očito da namjerava osvojiti i Zapadnu Panoniju. Njemačka se tome morala usprotiviti. Ali u borbama koje su uslijedile sudjelovao je i jedan posve novi činitelj.

MAĐARI

U posljednjim, desetljećima IX. stoljeća u Panonsku nizinu počinju prodirati Mađari. Taj nomadsko-ratnički narod ugrofinskog podrijetla prvobitno je boravio u današnjoj Baškiriji, između srednje Volge i gornjeg Tobola ("Velika Ugarska"). U VI. i VII. st. jedan je dio baškirskougarskih plemena dospio u stepe između Azovskoga mora i Kavkaza. Na prijelazu VIII. u IX. st. smjestili su se već u ravnicama između Dnjepra i Dona, sjeverno od Hazara. U toj oblasti koju izvori (Konstantin Porfirogenet) nazivaju Lebedija, formirao se plemenski savez pod vodstvom Mađara. Pod pritiskom Hazara i Pečenega Mađari su u šezdesetim godinama IX. st. uzmakli još dalje prema zapadu, na područje rijeka Seret i Prut. Tu je na čelu njihova plemenskog saveza stajao knez Arpad. Prodirući preko karpatskih prijevoja, oni su sve češće upadali u Panoniju. Ondje su 883. i 884. kao saveznici Svjatopluka ratovali protiv Franaka. Ali kad je Arnulf 892. poveo rat protiv Velikomoravske kneževine, Mađari su bili saveznici Nijemaca.

Pa ipak, ni taj put Franci nisu mogli postići vojni uspjeh. Skoru propast Velikomoravske kneževine pripremalo je unutrašnje rasulo njezine političke vlasti. Poslije Svjatoplukove smrti (894), njegovi su sinovi među sobom podijelili jezgru njegove države, a Češka i Lužica su se odvojile. U prvi mah Mađari su još mimoišli Moravsku i Slovačku, usmjerivši svoje glavne napade prema Bavarskoj i Italiji. Na pohodu njihove veoma velike vojske preko Panonije i Slovenije u Italiju oni su uništili Panonsku kneževinu kojom je kao franački vazal upravljao hrvatski knez Braslav (880–898). Usporedo s time Mađari su uz Muru, Dravu i Dunav prodirali duboko u Karantaniju i Bavarsku.

Za vrijeme tih provala Arnulf je bio upleten u borbe za Italiju i carski naslov, pa se ondje 899. razbolio i uskoro umro. Njemačkim kraljem postao je njegov šestogodišnji sin Ludvig Dijete. Sada ni Istočnofranačka država (Njemačka) nije bila kadra Mađarima pružiti efikasan otpor.

U nizu napada Mađari su u prvim godinama X. st. bitno oslabili Velikomoravsku kneževinu, a 907. su kod Bratislave pobijedili veliku bavarsku vojsku u kojoj je poginuo i prefekt Karantanije s mnoštvom najuglednijih velikaša. Nakon toga su u vlast Mađara pale sve zemlje istočno od rijeke Enns, zajedno s Karantanijom, Panonijom, Moravskom i Slovačkom.

Prodorom Mađara u srednje Podunavlje bila je prekinuta kontinuirana veza između zapadnih i južnih Slavena. Ali, u isti mah, za gotovo stotinu i pedeset godina zaustavljeno je prodiranje njemačke kolonizacije na moravsko-panonsko područje i u istočne Alpe.

3. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U SREDNJOJ I ZAPADNOJ EUROPI U VRIJEME KAROLINGA

AGRARNI ODNOSI

Doba Karolinga, koje obuhvaća drugu polovicu VIII. st. i cijelo IX. st., bitno je važno za punu izgradnju zapadnoeuropskog feudalizma. U tome vremenu, u jezgri te države (između Loire i Rajne) proces uključivanja slobodnih malih zemljoposjeda u okvire velikih feudalnih imanja već je bio gotovo potpuno ostvaren; u znatnoj mjeri zahvatio je i južnu Francusku, a na istoku od Rajne napreduje također, iako osjetno sporijim tempom.

Zbog takvih okolnosti određujući činitelj pri upoznavanju privredne i društvene strukture karolinške države jesu organizacija i gospodarsko funkcioniranje velikih feudalnih imanja. Na tim temeljima zasniva se klasni poredak najvećeg dijela tadašnje Srednje i Zapadne Europe.

O organizaciji velikih zemljoposjeda, i to u prvom redu vlastelinskih rezervata, sačuvali su se iscrpni suvremeni izvori. Najvažniji među njima je tzv. *Capitulare de villis,* propisnik o

upravljanju rezervatima kraljevskih zemljoposjeda, nastao između 770. i 800. Po uzoru na te odredbe organizirali su privrednu djelatnost na svojim rezervatima također i crkveni i svjetovni velikaši. Uz Capitulare veoma su informativni i uzorci inventara crkvenih i državnih imanja (tzv. Brevium exempla) koji su izrađeni između 811. i 813. po naredbi kraljevske vlasti.

Ali dok Capitulare i Brevium exempla opisuju isključivo vlastelinske rezervate, a o česticama zavisnih seljaka govore tek usput, neizravno i nedovoljno precizno, dokumenti što su ih o svojim prihodima sastavljali bogati samostani, tzv. poliptisi, sadrže izobilna obavještenja prije svega o životu i radu na seljačkim zavisnim česticama.

Najslavniji od tih poliptiha je Poliptih opatije Saint-Germain des Prés (Sen-Žermen de Pre), kraj Pariza, što ga je oko 813. dao sastaviti opat toga samostana, Irmion. U njemu se opisuje 25 imanja toga samostana, rasutih u raznim dijelovima srednje i sjeverne Francuske. Svako imanje opisano je u pojedinostima. Najprije je prikazana rezervatska zemlja sa svim sastojcima, vrstama kultura i zgradama; zatim se nabrajaju zavisne seljačke čestice, navodi veličina obrađene zemlje u sklopu svake takve čestice, opisuju se naturalne dažbine zavisnih obrađivača, pa se čak nabrajaju i njihova imena i utvrđuje broj članova njihovih obitelji.

Osim Irmionova poliptiha sačuvao se i niz drugih, iz Francuske i zapadnih područja Njemačke, nastalih tijekom IX. stoljeća.

Kombinacijom podataka što ih sadrže sva tri tipa navedenih izvora moguće je ocrtati strukturu karolinškog velikog zemljoposjeda u cjelini.

Proizvodno-organizacijska jedinica velikog zemljoposjeda u karolinško doba bilo je pojedinačno imanje koje u dokumentima nosi naziv *villa*. Njegov opseg mogao je varirati od 200 do 2 000 hektara (tj. od 350 do 3 500 jutara zemlje). Svako takvo imanje dijelilo se na dva, među sobom načelno različita dijela: 1. vlastelinova rezervatska zemlja i 2. čestice zavisnih obrađivača. Prvi od njih nosi u izvorima naziv *terra indominicata* ili *terra salica*. Na tlu toga zemljišta, koje je vlasnik pridržao za samoga sebe da ga obrađuje u vlastitoj režiji, stoji vlastelinov dvor (curtis). To je zapravo prostor ograđen zidom na kojem je vlasnikova (ili upravnikova) stambena kuća s gospodarskim zgradama i nastambama za radnu snagu koja trajno živi i radi na rezervatskoj zemlji. Unutar zida također je vrt i povrtnjak dvorca, a katkad i ukrasni park oko vlastelinova doma.

Izvan zidina dvorca zemljišta su vlastelinova rezervata. To su, prije svega, obradive površine. One se mogu sastojati od neprekinutih velikih površina oranica ili pak od čestica koje su na terenu isprepletene s česticama zavisnih obrađivača. Takav dvovrsni raspored vlastelinove oraće zemlje u vezi je s načinom nastajanja velikog zemljoposjeda. U onim slučajevima kad je zemljoposjed nastao uključivanjem alodijalnih čestica nekoć slobodnih rodovskih sela u okvir vlastelinstva, dio takvih čestica ostavljen je njihovim bivšim vlasnicima u svojstvu zavisnih čestica, a dio je pripojen rezervatu. Pri tome je taj rezervatski dio zemlje ostao teritorijalno razvrstan među zavisnim česticama, premda je ušao u sastav rezervata. Naprotiv, kad je imanje stečeno kao cjelovit blok, rezervat je iz njega odsječen kao cjelina, a ostatak je, kao udaljeniji teren, podijeljen na čestice i ustupljen obrađivačima. Po jednome ili drugome od ta dva terenska rasporeda oranica može se rekonstruirati i povijest nastajanja nekoga određenog vlastelinstva.

Osim oranica, vlasteoski je rezervat obuhvaćao livade, kadšto vinograde, i gotovo uvijek i šume. U sastav rezervata ulazi i crkva podignuta za vjerske potrebe vlastelinstva. Vlasnik villae imao je *dominium* nad takvom crkvom, tj. on je bio vlasnik same crkvene zgrade, pokućstva u njoj, svećeničke odjeće, liturgijskih knjiga, a također i zemlje koja je dodijeljena crkvi da bi svećenik koji u njoj održava obrede mogao od prihoda s te zemlje živjeti.

Rezervat je redovno imao i svoj mlin, ali on obično nije bio u vlasnikovoj neposrednoj eksploataciji, nego dan u zakup.

Omjer između sveukupne rezervatske obradive zemlje jedne villae obradive zemlje, dodijeljene u obliku čestica zavisnim obrađivačima, iznosio je 1/4 do 1/3 naprama 3/4, odnosno

2/3. Ali budući da su u sastavu rezervata bile još i šume i lovišta s područja cjelokupne villae, redovno je sva rezervatska zemlja zauzimala otprilike polovicu sveukupne površine jednoga vlastelinskog imanja.

Obradom i iskorištavanjem rezervatske zemlje, kao i prikupljanjem naturalnih dažbina sa zavisnih čestica upravljao je nadstojnik imanja ili *villicus*.

Kao radna snaga na rezervatskoj zemlji spominju se još i u karolinško doba također i robovi. Ali njihov je broj bio malen, a svodi se na poslugu vlasnikova, odnosno villicusova užeg gospodarstva na samome dvoru. Ta radna snaga stanuje u posebnim nastambama u sklopu ograđenog prostora oko dvorca i hrani se iz gospodarevih zaliha. Ta opskrba zove se *prebenda*, pa te kućne sluge izvori nazivaju *prebendarii*. Ponekad prebendarii imaju i zasebnu kućicu izvan ograde dvorca i oko nje okućnicu koju obrađuje prebendarova obitelj (žena i djeca), dok je on sam cio radni dan vezan uz dužnost u gospodarevu kućanstvu.

Naprotiv, glavna obrađivačka radna snaga na gospodarevu rezervatu bili su zavisni seljaci s čestica koje, osim rezervata, pripadaju u okvir jednoga imanja (villae).

Na taj način skup zavisnih seljačkih parcela jedne villae čini proizvodno-organizacijski bitno važan sastavni dio vlasteoskog imanja. Ono može funkcionirati kao proizvodna jedinica samo u savezu s tim kompleksom zavisnih čestica jer su one ne samo davatelji dažbina u korist vlastelina, nego i obrađivači rezervatske zemlje. Bez njihova radnog udjela te bi zemlje ostajale neiskorištene i mrtve.

Jedna prosječna seljačka čestica iz sastava vlasteoskog imanja nosi u izvorima naziv mansus (na njemačkom jezičnom području: hoba ili hova, u modernom njemačkom jeziku: Die Hufe).

Po svojoj biti, jedan mansus je toliki opseg zemlje koliko je u danim agrarnim uvjetima bilo nužno da od njegove obradbe može živjeti jedna seljačka obitelj i povrh toga davati vlastelinu uobičajene obroke u plodinama i radu.

Pojam mansusa obuhvaća nekoliko sastavnih dijelova. Njegovo središte je stambena kuća s okućnicom. Osim toga, mansus obuhvaća oranice, livade i vinograde (u oblastima gdje uspijeva loza). Šume, pašnjaci i lovišta ne ulaze u sastav mansusa, ali se držateljima čestica (besplatno ili uz posebne dažbine) izričito priznaje pravo udjela u iskorištavanju šuma i pašnjaka koji ostaju sastavni dio rezervata.

Raspored obradivih površina jednoga mansusa može biti dvojak: a) one mogu biti razvrstane po sustavu isprepletenosti seoskih čestica kakav se formirao u ranijoj etapi, još dok je selo bilo slobodna susjedska općina ili marka. U takvim slučajevima obično su i kuće pojedinih držatelja mansusa na okupu i čine selo zbitoga tipa; b) kad naselje zavisnih držatelja vlasteoske zemlje nije nastalo uključenjem bivšeg slobodnog sela u vlastelinov zemljoposjed, nego naknadnim naseljavanjem seljaka na parcele velikaškog imanja, obradiva zemlja jednoga mansusa uglavnom je na okupu oko obrađivačeve kuće, a naselje takvih držatelja pripada tipu raspršenog sela.

Jedna villa mogla je imati različito velik broj mansusa, od samo nekoliko do stotinjak i više.

Ali osim različitog broja mansusa u sastavu jedne villae, jedna i ista villa mogla je imati mansuse različitog karaktera u pogledu njihova socijalnoekonomskog statusa. Tako se u izvorima nabrajaju: *mansi ingenuiles, mansi serviles* i *mansi lidiles*. Sva tri naziva govore o određenom socijalno-ekonomskom podrijetlu držatelja mansusa. Slobodne (ingenuilne) mansuse drže potomci nekadašnjih članova slobodnih seoskih općina koji su osiromašenjem bili primorani svoju česticu predati moćnijemu od sebe, ali su je pritom zadržali na obradbi, uz uvjet da novom vlasniku (vlastelinu) te zemlje daju obrok u naturi i radu. Sličan status imala je i zemlja potomaka nekadašnjih kolona i prekarista koji su kao slobodni zakupci držali veleposjednikovu zemlju i s nje davali obrok u naturi i radu. Svi su oni u načelu bili slobodni ljudi, pa su tu slobodu sačuvali i pošto je njihova zemlja postala vlasništvom veleposjednika.

Naprotiv, nekadašnji robovi, naseljeni na česticu gospodareve zemlje (*servi casati*), držali su čestice koje svojim nazivom (*mansi serviles*) svjedoče o neslobodnom socijalnom podrijetlu takvih obrađivača.

Treću kategoriju mansusa (*mansi lidiles*) držali su bivši germanski poluslobodnjaci ili liti, koji najvjerojatnije potječu od nekoć slobodnih Germana koji su još u davnini ratnim porazom dospjeli u neslobodni položaj, pa su prilikom formiranja veleposjedâ od svojih gospodara dobivali zemlju da je obrađuju uz obvezu da gospodaru daju obrok u naravi. Takvih mansusa osobito je mnogo bilo na imanjima velikaša istočno od Rajne.

Ali premda takvi nazivi mansusa nesumnjivo svjedoče o različitom socijalno-ekonomskom podrijetlu početnih obrađivača takvih mansusa, ipak je u IX. st. situacija već bila mnogo zamršenija. Bilo je, naime, već mnogo slučajeva da mansuse koji nose naziv "ingenuiles" više ne drže bivši slobodni članovi seoskih općina ili bivši slobodni koloni, nego servi. Isto tako bilo je i servilnih mansusa na kojima faktično žive bivši slobodni članovi seoskih općina ili slobodni koloni.

Takvo pobrkano stanje potječe otuda što se nije održalo prvobitno stanje. Na ingenuilnim mansusima nesumnjivo su prvobitno živjeli slobodni ljudi (ingenuiles), a na onima koji su se vodili kao servilni mansusi prvobitno su živjeli servi. Ali prvobitni su držatelji ili pomrli ili izginuli u ratnim zbivanjima, otišli ili bili protjerani sa svojih mansusa, pa je vlastelin na njihovo mjesto postavljao druge obrađivače, a ti nisu uvijek bili istoga socijalnoekonomskog statusa kao i njihovi prethodnici. Pri tome se u interesu vlasnika zemlje ostvario jedan važan proces: socijalno-ekonomski status čovjeka (slobodna čovjeka ili roba) prenio se na zemlju i vezao uz nju. Budući da su različite kategorije obrađivača bile dužne davati vlasniku različito velike obročne i radne dažbine, s vremenom su tipovi dažbina postali obvezom dotične čestice. Tako se sada sama čestica (umjesto ljudi) tretira kao opterećena ingenuilnom, odnosno servilnom dažbinom; a kad je, stjecajem okolnosti, na ingenuilnu česticu došao netko tko je po podrijetlu bio servus, on je ipak s te zemlje davao ingenuilne dažbine. I obratno, ako je na servilnu česticu došao ingenuus, on je ipak bio dužan namirivati servilne obveze što su teretile njegovu novopreuzetu česticu.

Takvim načelima veleposjednik je čuvao neokrnjenost svojih prihoda, nastojeći da ih održi neovisnima o eventualnoj mijeni ljudstva koje je zemlju obrađivalo.

Za razumijevanje podrijetla zavisnog stanovništva i vlasteoskih imanja veoma je karakterističan relativni odnos ingenuilnih i servilnih mansusa. Broj servilnih mansusa na kojem imanju u Zapadnoj Franačkoj prelazi jednu petinu, a svi su ostali mansusi ingenuilni. Naprotiv, istočno od Rajne najveći dio mansusa su lidilni ili servilni, dok su ingenuilni mansusi još i u IX. st. malobrojni. To potječe otuda što je u Njemačkoj u to doba broj još uvijek slobodnih seoskih zemljoposjeda (aloda) veoma velik i što je proces feudalizacije ondje bio u znatnom vremenskom zaostatku za stupnjem feudalizacije u Zapadnoj Franačkoj. Tek u narednim stoljećima veliki će zemljoposjed uključiti i slobodne seljačke zemlje u sastav vlastelinstava, pa će time ingenuilni mansusi pojačati svoj udjel u ukupnom broju mansusa pojedinih villa.

Razlike među kategorijama mansusa počivale su, dakle, na nejednakim obvezama koje su prvobitno ovisile o socijalnom statusu obrađivača, a zatim su prešle s ljudi na zemlju i ostale vezane uz nju. Temelj takva razlikovanja postojao je već u antici. Na tadašnjim veleposjedima servi su imali male čestice a obrađivali su ih ručnim alatom (motikom i lopatom), dok su koloni (kao i, kasnije, slobodni članovi germanskih seoskih općina) imali mnogo veće čestice koje su obrađivali uz pomoć stočne zaprege. Zbog nejednake efikasnosti obradbe u takvim uvjetima, a i zbog robovskog statusa serva, servilne su čestice još u antici bile manje opterećene obročnim dažbinama a više radnim dužnostima na veleposjednikovu rezervatu.

Takve razlike održale su se još i u karolinško doba, pa držatelji servilnih čestica rade na feudalčevu rezervatu samo s vlastitom fizičkom radnom snagom, ali više dana u godini, dok držatelji ingenuilnih čestica rade sa svojom stočnom zapregom, u cjelini manji broj dana u godini. Takve su obveze ostale zatim vezane uz prvobitni karakter čestica i njihovih obrađiva-

ča, bez obzira na to je li na nekoj određenoj karolinškoj čestici (mansusu) živio bivši slobodan čovjek ili bivši serv.

Ali osim iskonske razlike u veličini izmedu čestica koje drže potomci nekoć slobodnih i samostalnih seljaka i čestica koje drže potomci serva, u IX. st. ima izrazitih razlika i u veličini među samim ingenuilnim česticama. Neke su od njih tipično (prosječno) velike i odgovaraju veličini zemljoposjeda koja se mogla smatrati standardnom u nekadašnjim slobodnim germanskim selima. Druge su veće, dva, tri ili čak četiri puta od prosječne čestice, dok neke opet iznose samo polovicu, trećinu ili čak četvrtinu karakteristične veličine.

Uzrok toj pojavi jest to što su se nekoć, u slobodnim seoskim zajednicama, jedni od seljaka u okviru imovinske diferencijacije bogatili i stjecali viškove zemlje, dok su drugi siromašili, pa se njihov posjed mrvio i pretvarao u različito velike ulomke prvobitne standardne čestice.

Tako imovinski i posjedovno izdiferencirana sela zahvatio je zatim proces podvrgavanja slobodnih seljačkih zemljoposjeda veleposjednicima, pa su u sastav uključivani i posjedi imućnijih i osiromašenih seljaka, unijevši u mozaik vlastelinskoga imanja već dotad ostvarene nejednakosti.

Za razliku od nejednakosti u veličini ingenuilnih čestica, servilne su podjednako velike. Servi, naime, nikad nisu smjeli otuđivati ni najmanji dio dobivene zemlje, pa su njihovi posjedi ostali neizmijenjeni, no uvijek manji od standardno velike čestice nekada slobodnoga i samostalnog seljačkog zemljoposjeda.

Takvoj raznolikosti u opsegu mansusa pridružuje se od prve polovice IX. st. još i pojava po kojoj na jednom mansusu više ne živi samo jedna seljačka obitelj, nego dvije, tri ili čak više obitelji neposrednih obrađivača vlasteoske zemlje. To je bio rezultat prirodnog porasta stanovništva i formiranja umjesto jedne iskonske seljačke obitelji dviju ili više novih, od sinova ili unuka prvobitnog držatelja čestice. Tako se s vremenom razvija prenaseljenost mansusa, pri čemu teret uobičajenih dažbina ostaje isti, a snose ih sve obitelji jednoga mansusa solidarno.

Kao prvi rezultat porasta pučanstva i prenapučenosti mansusa pojavjuju se na prijelazu IX. u X. st. prva krčenja novih kompleksa obradive zemlje na račun šuma i šikara. Tako nastaju nove, manje čestice, opterećene manjim dažbinama od drugih, pa se može pretpostaviti da su te manje dažbine imale služiti kao poticaj i privremena nagrada za izvršeni posao krčenja. Ali ta krčenja u IX. i X. st. bila su tek zameci velikog pothvata na privođenju pod obradbu još neobrađenih (većinom šumskih) površina koji se u Francuskoj i Njemačkoj razmahao tek u XI. ili čak u XII. stoljeću.

Opća slika karolinškog vlastelinstva može se, dakle, shematski zamisliti kao veleposjednikov imovni kompleks koji se dijeli na dva dijela: na vlasteoski rezervat i na područje seljačkih zavisnih čestica. Svaki od tih dvaju dijelova ima svoju strukturu. Vlastelinov rezervat se sastoji od vlastelinova ili upravnikova dvorca te rezervatskih oranica, šuma i pašnjaka. Područje seljačkih čestica je mozaik različito velikih parcela, na kojima žive i rade zavisni seljaci, po svojem podrijetlu različitoga društvenoga statusa.

Ali morfološki tako dvojako sazdano vlastelinstvo u stvarnosti postoji i djeluje kao ekonomska cjelina. Nijedan od njegovih dvaju sastavnih dijelova privredno ne funkcionira odvojeno i nezavisno, nego su to komplementarni dijelovi jedinstvenoga gospodarskog organizma. Seoske čestice ne pripadaju obrađivačima nego su vlasništvo veleposjednika. Oni dakle mogu ostvarivati svoju proizvodnu djelatnost samo uz uvjet da im je veleposjednik tu zemlju ustupio. Ali ni posjednik zemlje bez radne snage koja se angažira u proizvodnji ne bi sam imao mogućnosti da iz nje dobiva plodove obradivog tla. Operativna vezanost vlasnika zemlje i obrađivača najvidljivije se očituje sustavom dužnosti koje terete svaki mansus u odnosu prema vlasniku cjelokupnoga vlastelinskog imanja. Cijela ta skupina dužnosti sastoji se od dvaju osnovnih sastavnih dijelova: a) od dažbina u naravi i b) od radnih obveza.

Dažbine u naravi sastojale su se u karolinško doba (za razliku od merovinške epohe, kad su one postotni iznos koji se utvrđivao svake godine iznova, prema obilnosti uroda) od fiksno

određenih količina uroda. Pri tome se obroci s oranica smatraju zakupninom za česticu, a obroci u vinu otkupninom za pravo ispaše (pa stoga i nose naziv *herbaticum,* travarina).

Osim uroda s polja, dažbine u naravi obuhvaćale su i stoku (goveda ili, najčešće, svinje i ovce). U jednim slučajevima ta su davanja imala karakter obveznog dara zemljoposjedniku, a u drugim su slučajevima prvobitno bila namijenjena za opskrbu kraljevske vojne sile (pa se tada nazivaju *carnaticum* ili *hostilitium*). Veoma je rasprostranjena bila redovna dažbina određenog broja kokoši ili druge peradi sa svakoga mansusa, pri čemu je uz svaku kokoš trebalo dati utvrđeni broj jaja (pet ili šest).

U cjelini uzevši, dažbine u naravi bile su razmjerno malene i nipošto nisu teško opterećivale obrađivačevo gospodarstvo.

U neku ruku prijelazni karakter od dažbina u naravi k radnim dažbinama čine dažbine u gotovim proizvodima rada. One se u osnovi mogu svrstati u dvije skupine: 1. proizvodi od drva i 2. tkanine (lanene ili vunene).

Iz prve skupine držatelji mansusa bili su dužni davati određenu količinu gorivog drva koje je trebalo nasjeći u vlastelinskoj šumi, izdjelati kao cjepanice, dovesti i složiti na hvatove u dvorištu curtisa. Osim toga, morali su izraditi i dopremiti u dvorac utvrđenu količinu letava i daščica za krovne konstrukcije, gradnju staja i pojata, kolaca za plotove, motki za vinograde, dugâ za bačve, baklji od smolava drva i sl.

Sva ta davanja od drva bila su redovna i godišnja (jednokratna), ali raspoređena tako da je jedan i isti mansus jedne godine davao cjepanice, drugi letve, treći kolce i motke, četvrti duge, itd., pa onda poslije više godina opet cjepanice itd. U toj smjeni davanja nisu svi mansusi u istoj godini davali npr. cjepanice, a u drugoj svi npr. kolce, nego su u istoj godini jedni davali cjepanice, drugi letve, treći kolce itd., tako da je vlastelinovo gospodarstvo svake godine dobivalo sve potrebite izrađevine od drva.

Dažbine u tekstilnim proizvodima obuhvaćale su utvrđene količine platna i sukna. Sirovinu je redovno davao gospodar. Tkanje platna i sukna bilo je u prvome redu obveza servilnih mansusa i svojim podrijetlom nadoknada za rad koji se prvobitno obavljao u radionicama na dvorcu, i to ženskom radnom snagom.

Radne obveze držatelja mansusa bile su u karolinško doba glavni dio tereta koji se osnivaju na činjenici da je vlastelin prepustio dio svoje zemlje neposrednim proizvođačima na samostalnu obradbu.

Pojam radnih obveza obuhvaćao je niz dužnosti koje izvori obilježavaju nazivom *servitium* (služba). Ona se sastojala od ovih dužnosti:

1. *Ratarske obveze* bile su najbrojnije i najraznovrsnije, za držatelje čestica najteže, a za vlasnika zemlje najvažnije, jer su omogućavale da rezervatska zemlja vlastelinstva bude zaista obrađena.

Sustav koji je osiguravao tu obradbu imao je dva organizacijska oblika: a) uz svaku česticu danu držateljima na samostalno obrađivanje bio je pridodan i dio vlastelinske rezervatske oranice (tzv. ansinge), koji je trebalo obraditi u potpunosti, od oranja do žetve i pohranjivanja plodina u vlastelinske hambare; bio je to stariji oblik, baštinjen iz merovinške epohe; b) svi obrađivači čestica odlazili su na određene dane u tjednu ili godini da skupno rade na vlasteoskoj rezervatskoj obradivoj zemlji. Takav oblik radne obveze prigodom oranja imao je poseban naziv, *corvada* (kuluk). Sve ostale poljoprivredne radove koji vremenski slijede nakon oranja (žetva, kosidba, berba i dr.) obrađivači su vršili na različit način, jer su jedni mansusi bili obvezatni da za svaku kategoriju radova daju utvrđeni broj radnih dana, drugi su morali davati gospodaru na potpuno raspolaganje jednoga ili više radnika sve do potpunog završetka određenoga sezonskog poljoprivrednog posla, a treći su davali radnu snagu jedan ili više radnih dana tjedno sve do završetka sezonskih poljoprivrednih radova.

2. *Manoperae* bile su takvi radovi rukodjeljnog karaktera kojima je držatelj podizao drvene ograde oko vlasteoskih oranica, sudjelovao u gradnji i popravku zgrada na curtisu, kopanju

bunara i sl. Ali, ponekad, taj je naziv, osim navedenih obveza, označavao i sve poljoprivredne radove nakon završenog oranja (žetvu, kosidbu, berbu, vršidbu, plijevljenje polja, uskladištavanje uroda, vrtlarske radove i dr.) U takvu slučaju cjelokupne agrarne obveze držatelja sastojale su se od dvaju dijelova: oranje (corvada) i manoperae (svi ostali poljoprivredni radovi plus podizanje plotova i ograda te podizanje i uzdržavanje zgrada na curtisu s kopanjem bunara).

3. *Podvoz* (carroperae i angariae), sastojao se od dvaju dijelova: od dopreme plodina s polja i drva iz šuma na vlastelinski dvor (*carroperae*); naprotiv, *angariae* su bile takav podvoz koji je proizvode rada otpremao izvan granica villae, u glavno boravište vlastelina ili na neko udaljenije odredište, u neko trgovište ili čak u riječnu ili morsku luku radi daljeg transporta.

Pod pojam angaria svrstavala se i teklička služba koja se vršila pješice, na konju ili lađom.

4. *Noći* (noctes). Vlastelinstvu su, osim unaprijed utvrđenih radnih obveza, bili potrebni i nepredviđeni radovi, pa su obradivači, osim tereta što su ih sačinjavale *corvadae, manoperae* i *carroperae,* a koje su se određivale od zore do zalaska sunca (pa se stoga sve zajedno zovu *dani* ili *dies*), bili dužni i da se stavljaju na raspolaganje gospodarevu vlastelinstvu nevezano uz određenu dužnost. Takva obveza sjedinjavala je nekoliko dana u jednu vremensku cjelinu, pa se stoga, za razliku od obveza *dani,* nazivala *noći* (premda se radilo, dakako, i tada samo od jutra do večeri). Obveza *noctes* zahtijevala se dva puta u, godini: jedanput zimi a drugi put u proljeće ili ljeti, a iznosila je svaki put po 14 ili 15 dana. Izuzetno su se termini mogli spojiti u jedan jedini, jednomjesečni rok.

Noctes je bio naročito važan oblik radne obveze npr. za bogate opatije koje su imale veoma prostran rezervat oko samog sjedišta opatije, pa je bilo premalo radne snage na mansusima koji su bili na periferiji takva rezervata. U takvim okolnostima, opatija je dovodila radnu snagu sa svojih udaljenih villa pa joj je bilo nemoguće svake večeri odonuda odlaziti svojoj kući. Sličan oblik upotrebljavanja radne snage s mansusa nametao se za velike pothvate sječe drva, krčenja ili zamašne građevne radove na curtisu.

Svi navedeni oblici obročnih i radnih dažbina nisu bili podjednaka obveza svih mansusa bez razlike. Naprotiv, između obveza ingenuilnih i obveza servilnih mansusa postojale su jasno izražene razlike.

1. Naturalne (obročne) dažbine *ingenuilnih* mansusa obuhvaćale su utvrđenu količinu uroda s polja, dažbinu u vinu (herbaticum) te hostilitium i carnaticum. Prve dvije od tih dažbina bile su zakupnina za uporabu čestice i otkupnina za pravo ispaše na vlasteoskim livadama poslije kosidbe. Druge dvije bile su po svojem podrijetlu javnopravne obveze prema kraljevskoj vlasti. Hostilitium je zahtijevao da se sa svakog mansusa kraljevskoj vojsci daju jedna kola sa spregom od četiri vola za prijevoz oružja, vojne opreme i hrane. Prvobitno je, naime, svaki držatelj seoske slobodne čestice bio obvezan odlaziti na kraljevski opći vojni pohod (*ost*). Ali od druge polovice VIII. st. ta se obveza nadomješta otkupninom u naravi (podvozna služba u korist vojske), dok izravna vojna dužnost tereti samo nezavisne zemljoposjednike i vlasnike beneficija. Ta zamjenska državna dažbina pretvorila se tijekom IX. st. u pravo prepušteno veleposjednicima, pa sad oni dobivaju hostilitium s ingenuilnih mansusa i upotrebljavaju ga u svoju korist na svojem gospodarstvu.

Jednako je i carnaticum prvobitno bio javnopravna dažbina kojom su slobodni držatelji čestica bili obvezni davanjem stoke opskrbljivati kraljevsku vojsku hranom. U procesu prepuštanja javnih prava velikim zemljoposjednicima, korisnikom te dažbine postaje vlastelin, ali je on i dalje smije uzimati samo od ingenuilnih mansusa.

Od dažbina u proizvodima neagrarnoga rada ingenuilne je mansuse teretila samo sječa drva, priprema i dostava gorivog drva iz vlasteoske šume, ali je ta dužnost bila naknada za pravo ingenuilnih držatelja da iz iste šume i za svoje potrebe sijeku utvrđenu količinu drva.

I, najzad, dažbine ingenuilnih mansusa dopunjale su se obvezatnim darom kokoši, druge peradi i jaja, u znak počasti gospodaru ili priznavanja njegova gospodstva.

2. Naturalne dažbine *servilnih* mansusa obuhvaćale su određenu količinu plodova poljoprivrednoga rada koju je po svojem nahođenju određivao upravnik vlastelinskog imanja, u vezi s plodnošću žetve u svakoj godini i brojem obrađivačeve sitne stoke. I servilni mansus davao je obvezni dar u peradi i jajima. Budući da u načelu nije imao krupne stoke, sa servilnog se mansusa plaćala samo naknada za pravo ispaše svinja u gospodarevoj šumi.

Od dažbina u neagrarnim proizvodima rada, za servilne je mansuse posebice karakteristična bila dužnost izrađivanja lanenih i vunenih tkanina za potrebe vlastelinova gospodarstva.

3. Radne obveze ingenuilnih mansusa obuhvaćale su obradbu vlasteoskih oranica, manoperae, carroperae, angariae i noctes. Sve te dužnosti bile su vremenski i oblikom strogo određene i ograničene običajima svake domene.

4. Radne obveze servilnih mansusa bile su mnogo teže. One obuhvaćaju tri dana u svakom tjednu, tijekom cijele godine, pri čemu takva radna snaga može biti upotrijebljena za bilo kakav posao, po slobodnom nahođenju gospodara ili upravnika vlastelinskog imanja.

Povrh te osnovne obveze, svaki je servilni mansus morao davati još jednu radnu snagu za radove na rezervatu u vrijeme svih velikih sezonskih poljoprivrednih radova na rezervatu te držati noćnu stražu na curtisu, čuvati vlastelinove svinje u vrijeme žirenja po šumama, prati i strići ovce u stajama curtisa, opskrbljivati dvor kruhom i pivom i dr. U krajevima gdje se uzgajala loza, držatelj servilnoga mansusa morao je obrađivati još i jednu malu česticu gospodareva vinograda, pri čemu je s nje morao davati ne cio urod, nego stalno utvrđenu količinu vina, bez obzira na to je li berba mogla dati toliku količinu ili nije.

Razlike između ingenuilnih i servilnih mansusa bile su, dakle, brojne: ingenuilni mansusi bili su veći, a servilni manji; prvi od njih imali su i krupne stoke za obradbu, a drugi je, u načelu, nisu imali; naturalne dažbine i jednih i drugih mansusa bile su nevelike, ali jer je opseg servilnih mansusa bio manji, ta je dažbina servilnih mansusa, u apsolutnom odnosu manja, u relativnom opsegu bila veća; radne obveze ingenuilnih mansusa bile su vremenski mnogo manje, i trajanjem i vrstom poslova točno određene, dok su obveze servilnih mansusa u pogledu vremena bile mnogo veće, a vrste poslova uopće nisu bile fiksirane nego su ovisile o vlastelinovu (ili upravnikovu) nahođenju.

U cijelosti pak težište obveza i ingenuilnih i servilnih mansusa bilo je na radnim obvezama. U odnosu prema radnim obvezama, naturalna su davanja bila neznatna. Iz toga slijedi da ekonomsko jedinstvo cjelokupnog vlasteoskog imanja nije počivalo na naturalnim (obročnim) prihodima s čestica koji su pritjecali na vlastelinov dvor. Te naturalne dažbine imale su više simbolički karakter zakupnine za zemlju ili su bile transformirane javne dažbine u korist države. Veleposjednik očito nije prepuštao čestice svoje zemlje neposrednim obrađivačima zbog toga što je želio s njih primati obroke u naturi i zatim živjeti od tih obroka. Naprotiv, osnovni interes zemljoposjednika sastojao se od toga što je on davanjem svoje zemlje zavisnim obrađivačima na uživanje u obliku pojedinih parcela nametao tim obrađivačima obvezu da obrađuju onu zemlju koju je on zadržao za sebe. Dodjeljivanje čestica bilo je način kako je zemljoposjednik za sebe osiguravao eksploataciju radne snage koja mu je bila nužna da bi mogao živjeti od svojega rezervatskog imanja. Bez te radne snage njegova bi zemlja ostajala pusta. U tome smislu, veleposjednik je bio zainteresiran da ima obrađivača na svojim česticama, uz uvjet da oni obrađuju njegov rezervat. S druge strane, obrađivači čestica nisu imali vlastite zemlje, pa su bili ovisni o tome da im veliki zemljoposjednik prepusti česticu da od nje žive. Tako oba dijela villae čine jednu socijalno-ekonomsku cjelinu, pri čemu su oba njezina dijela socijalno i ekonomski upućena jedan na drugi. Oni su sastavni dio određene društvene strukture, u kojoj vlasnik osnovnog sredstva za proizvodnju na karakterističan način eksploatira radnu snagu proizvođača. Taj sustav eksploatacije specifičan je za tu društvenu epohu, a načelno je različit od onoga koji je vladao u klasično robovlasničko doba. On je svojstven upravo onom tipu klasnog društva koje zovemo feudalizam.

U usporedbi s kasnoantičkim obvezama slobodnih obrađivača veleposjednikovih parcela (kolona) i neslobodnih (serva), prva stoljeća srednjega vijeka donijela su znatno olakšanje. U

VI. i VII. st. kolon više ne daje vlasniku zemlje 1/3 plodina, kao u antici, nego, u prosjeku, samo 1/10. Njegove radne obveze svode se na obradbu razmjerno malog dijela vlastelinova rezervata ili na točno utvrđeni i ograničeni broj radnih dana u godini. I servi su se u tim stoljećima izvanredno emancipirali; njihova naturalna dažbina nije velika, a radna obveza obuhvaća manje od polovice vremena njegova radnog života. I treća kategorija radne snage VI. i VII. st., ona koja potječe od osiromašenih slobodnih Germana i zapada u privrednu zavisnost od zemljoposjeda, opterećena je dažbinama koje su, u sveukupnom opsegu, još manje od obveza kolona.

Na taj način, rana srednjovjekovna stoljeća donijela su pretežnom dijelu radne snage bitno poboljšanje njegova privrednog i društvenog položaja (s izuzetkom pauperiziranog germanskog slobodnog seljaštva koje se kreće putem gospodarske i društvene degradacije), pa je početak srednjega vijeka doba specifičnoga (svojevrsnog) oslobođenja radne snage od antičkih oblika podvlašćenosti.

Ali u nastavku privrednog i društvenog života, počevši od sredine VIII. st. i u IX. stoljeću, ostvaruju se izmjene u stanju postignutom u VI. i VII. st. Dažbine ingenuilnih mansusa u korist zemljoposjednika povećavaju se dažbinama koje su po svojem podrijetlu nekadašnja javna davanja slobodnih ljudi u korist države (hostilitium i carnaticum), a do IX. st. su se pretvorila u pravo privatnog veleposjednika, pa su, prema tome, rezultat dezintegracije državne vlasti i prelaska javnopravnih kompetencija u ruke privatnopravnih osoba. Dalje, znatno je proširen i opseg radnih obveza ingenuilnih mansusa. One obuhvaćaju ne samo obradbu dijela vlastelinove oranice (ansinge), nego i manoperae, carroperae, angariae i noctes. Obročne obveze servilnih mansusa ne povećavaju se dažbinama javnopravnog podrijetla, ali su radne dužnosti i s tih čestica bile osjetno otežane i opsegom i vrstom radova koji ostaju ovisni o neomeđenim zahtjevima zemljoposjednika.

Veliki zemljišni posjed karolinškog doba bio je svojom unutrašnjom strukturom i sustavom raspodjele tereta što leže na neposrednim proizvođačima rezultat daljnjeg razvitka i konsolidacije novoga klasnog poretka koji se izgrađivao u procesu feudalizacije. S nestajanjem slobodnoga germanskog seljaštva (koje velikaši postupno uklapaju u okvire svojih zemljoposjeda) podložnost seljaštva feudalnim zemljoposjednicima generalizirala se. Gotovo sva zemlja prešla je u ruke feudalaca. Temeljem njihova blagostanja i mogućnosti da žive od zemljišne rente (baveći se vojnim, službeničkim ili crkvenim funkcijama) postaje njihovo veliko rezervatsko imanje koje obrađuju držatelji mansusa. Zbog toga opseg rezervata ne pada ispod polovice sveukupnog opsega vlasteoskog imanja, a radne dužnosti, nužne za obradbu te zemlje, uvećavaju se i za držatelje slobodnih (ingenuilnih) i za držatelje neslobodnih (servilnih) mansusa.

Tijekom IX. st. očituje se, dalje, i težnja za izjednačavanjem dažbina za sve obrađivače podjednako. Uključenjem nekoć slobodnih i nezavisnih članova seljačkih općina u vlastelinstvo, oni su se praktički zbližili s uvjetima života i rada kolona pa formiraju jedinstvenu kategoriju ingenuilnih držatelja vlasteoske zemlje. Ali u sve većem broju slučajeva potomci nekoć slobodnih seljaka i kolona drže servilne mansuse, i obratno. Osobni status čovjeka postaje sporedan i postupno pada u zaborav. A što se tiče zemlje (opterećene ingenuilnim, odnosno servilnim dažbinama) za veleposjednika postaje sve nezgodnija servilna obveza od tri dana u tjednu tijekom cijele godine, jer je postojala mogućnost da takva servilna obveza ne bude racionalno iskorištena za periodičke, sezonske poljoprivredne radove na rezervatskoj zemlji. Stoga zemljoposjednik postaje zainteresiran da i servilnu trodnevnu obvezu u tjednu zamijeni sezonskim radnim obvezama kakve su teretile ingenuilne mansuse. Pri tome corvadae ostaju u biti oračkom obvezom, a manoperae (sada već kao dužnost i ingenuilnih i servilnih mansusa) pokrivaju (zajedno s podvozom i "noćima") sve ostale radne potrebe vlasteoskog rezervata.

U tome procesu mijenjanja (koje ispunja IX. st.) radni tereti na ingenuilnim mansusima

(naročito manoperae) otežavaju se, dok se sveukupne radne obveze servilnih mansusa (izjednačavanjem s obvezama ingenuilnih mansusa) olakšavaju.

Tako općom nivelacijom na istoj razini, postupno se stvara jedinstvena klasa neposrednih proizvođača u feudalnom društvu koje se približava vremenu svoje potpune izgrađenosti. Do kraja IX. st. taj proces unifikacije još nije bio ni izdaleka (a pogotovu ne svugdje) završen, nego se nastavlja i preko te vremenske granice.

Zanimljivo je da se usporedo s tim procesom izjednačavanja obveza koje leže na mansusima u drugoj polovici IX. st. vrši i jedan suprotni proces stanovite specijalizacije mansusa. U vlastelinovu gospodarstvu bilo je, naime, i takvih poslova koji nisu mogli biti obavljeni općom i podjednakom obvezom svih držatelja vlastelinovih zemljišnih čestica jer, s jedne strane, nisu zahtijevali mnogobrojnu radnu snagu, dok su, s druge strane, tražili izvjesnu specijaliziranost u vršenju zadanog posla.

Te okolnosti važile su prije svega za one držatelje čestica koji su na vlastelinskom dvoru obavljali neke obrtničke poslove. Takvi obrtnici, kovači, zlatari, postolari, tesari, također su imali svoju česticu; obrađivali je, ali su bili oslobođeni svake naturalne ili radne obaveze, osim što su bili dužni da vlastelinskom dvoru svake godine isporuče određenu količinu proizvoda svoje obrtničke djelatnosti.

Donekle sličan položaj imali su i upravni službenici na vlastelinovu imanju: nadglednici radova na poljima, šumari, računovođe i dr. Svaki od njih imao je po jedan ingenuilni mansus, ali s njega nije davao nikakve obročne ili radne dažbine, osim svoje specijalizirane službe, koja, dakako, nije zaokupljala sve njihovo radno vrijeme, nego im je ostavljala i dovoljno mogućnosti da za sebe obrađuju svoj mansus s kojega im je ostajao cio netaknuti urod.

Neki od takvih vlasteoskih službenika, naročito ako je njihova služba bila u većoj mjeri važna, uživali su čak i povlašteni položaj. Tako je npr. *villicus,* nadzornik svih gospodarskih poslova na imanju, često imao čak i znatno velik zemljišni posjed koji je obuhvaćao dva ili tri normalna mansusa, pri čemu je namirivao obvezu koliko je trebalo da namiruje samo jedan mansus. Bilo je slučajeva da je i villicus, osim svojega normalnog mansusa, imao čak i poseban *beneficij,* dobiven od gospodara, koji se sastojao od dvije-tri čestice na kojima su živjeli i radili neposredni obrađivači zemlje, obvezni uobičajene dažbine davati ne vlasniku veleposjeda, nego villicusu. Treći način nagrađivanja takva službenika sastojao se u tome što mu je vlastelin odobrio da osim svojega osnovnog mansusa (koji je bio manje ili više oslobođen dažbina) za sebe zadržava određeni dio obročnih ili radnih davanja onih neposrednih obrađivača što žive na mansusima imanja kojim je takav villicus upravljao.

Svi takvi oblici posebnih pogodnosti upravnog osoblja pružali su im dovoljno mogućnosti da se s vremenom i ekonomski i socijalno izdignu i pretvore u zaseban sloj službeničko-zemljoposjedničke gospoštije, koja se već krajem IX. st. u izvorima pojavljuje pod nazivom *ministerijalci.*

TRGOVINA I PROMET

Karolinško doba nesumnjivo je vrijeme u kojem prevladava agrarna privreda. Ali trgovine i prometa ipak je i u karolinško doba bilo; no ona se odvijala na način koji je svojstven tome vremenu.

Stanje u trgovačkoj i obrtničkoj djelatnosti bilo je određeno dvjema okolnostima: ulogom gradova i stupnjem privredne zainteresiranosti velikog zemljišnog posjeda za trgovinsku razmjenu.

Općenito je poznato da u zapadnoj Europi u ranom srednjem vijeku nije bilo velikih gradova. Takva situacija bila je rezultat dugotrajnog procesa koji počinje još u III. st. n. e., u doba velike unutrašnjopolitičke, vojne i gospodarske krize Carstva. Već tada život mnogih gradova zamire i skučava se u uže jezgre koje se u žurbi opasavaju zidinama da bi se zaštitile

od vanjskih opasnosti. Oni dijelovi nekadašnjih gradskih naselja koji su ostali izvan zidina postupno su napuštani pa su u vrijeme seobe naroda propali.

Dekadansa gradova nastavljala se i u merovinško doba. Stanovništvo ionako smanjenih gradova prorjeđuje se i dalje i malokad prelazi nekoliko tisuća. Obrtnička djelatnost u njima bila je veoma ograničena, a i trgovina se znatno smanjuje. U samome su gradu i prostrane agrarne površine, pa se najveći dio stanovništva bavi, uz druga zanimanja, i poljoprivredom na tim zemljištima, a i na svojim poljima izvan grada.

Nešto više života sačuvalo se u gradovima u kojima je bilo sjedište biskupa. Tu je djelatnost svećenstva upošljavala niz obrta: tkalce, krojače, postolare, kolare, zlatare, zidare, voštare, pekare, pivare, medičare i dr. Budući da su biskupije i kaptoli imali znatne zemljoposjede izvan gradskog područja, gradsko je središte bilo u neprekidnoj vezi s poljoprivrednim rajonima, u grad su se dovozili plodovi rada na imanjima, a iz grada su u sela odlazile obrtničke izrađevine.

Nakon epohe dubokog pada u intenzivnosti gradskog života, u VIII. i IX. st. može se u nizu gradova ustanoviti postupni polagani porast stanovništva i postupno širenje gradskog područja. Niz takvih gradova nisu bili biskupijska središta nego čvorišta prometa na pogodnim mjestima, raskrižjima puteva, obalama ili ušćima rijeka, na Rajni, Meusi, Scheldi i drugim rijekama. Među takvim lučkim središtima na rijekama, ušćima ili na morskoj obali isticali su se Metz, Mainz, Verdun, Maastricht, Dinant, Namur, Cambrai, Tournai, Gand, Rouen, Quentovic, Duurstede i dr.

Njihovo postupno i sporo buđenje nije se zasnivalo na upravnim ili crkvenim djelatnostima, nego na jačanju i obnavljanju prometa i trgovine.

Još u prvim stoljećima merovinške ere, tj. u VI. i VII. st., suvremeni dokumenti govore o trgovcima koji u Franačku dolaze s Istoka, a sve ih bez razlike nazivaju Sirijcima. Svi oni u Franačkoj vode jednostranu trgovinu: uvoze mirodije, svilu, skupocjene tkanine, kožu, maslinovo ulje i papirus, ali tu robu ne razmjenjuju za proizvode s franačkog područja nego je prodaju za zlato.

U karolinško doba situacija je znatno izmijenjena. Sad među trgovcima s Istoka dominiraju Židovi, a svoj uvoz ne prodaju samo za zlato, nego ga zamjenjuju u prvom redu za robove.

Pa ipak, ti židovski trgovci nisu česta pojava. Mnogobrojniji od njih bili su mali domaći trgovci, sitni poduzetnici koji su u veoma teškim okolnostima putovali zemljom raznoseći malen broj artikala i ostvarujući neznatnu dobit. Znatnije poslovne pothvate ostvarivali su trgovci koji su trajno ili povremeno opskrbljivali vladarev ili velikaške dvorove luksuznom robom, koji su uspijevali iskoristiti regionalne nerodice i glad i tada iz prikupljenih zaliha namirivali potrebe po izuzetno visokim cijenama, ili koji su se bavili trgovinom robljem.

Glede dometa i sadržaja, sveukupna je trgovina bila ili lokalna, ili regionalna i međuregionalna ili pak trgovina dalekog dometa.

U karolinško doba gotovo su se u svim biskupskim gradovima održavala redovna tjedna sajmovanja, a osim toga i u mnogim od onih mjesta koja su imala povoljan zemljopisni položaj na raskrižjima puteva ili na rijekama. Na takvim je tržištima (*forum, mercatum*) državna vlast ubirala unosne tržišne takse, pa je bila zainteresirana za njihov prosperitet. Premda je broj tržišta bio velik, većina njih imala je veoma skromno poslovanje i u pogledu vrsta robe i u pogledu njihovih količina. Radilo se najčešće o nekolicini seljaka koji su na gradsko tržište donosili perad, jaja, mliječne proizvode, male količine vune ili slične sitne viškove svojega kućanstva, da bi za ubran novac ili u neposrednoj razmjeni nabavili proizvode mjesnih obrtnika. Tek je izuzetno na takva tržišta zalutao kakav trgovac iz veće daljine i donosio nešto neuobičajeniju robu.

Regionalna i međuregionalna trgovina obuhvaćala je nužno potrebite živežne namirnice ili sirovine, kao žito, vino, ribu, sol, željezo, olovo, lan i sl., koje se nikako ili povremeno (zbog nerodice) nisu mogle dobiti u nekim predjelima pa ih je trebalo dobavljati iz područja gdje ih je bilo. Ali i takva trgovina povezivala je razmjerno nevelike udaljenosti i obuhvaćala manje

količine jer su teškoće u dopremanju za svaki daleki i obimniji dovoz povećavale skupoću takvih artikala preko svake granice rentabilnosti.

Iz istih razloga i daleka je trgovina obuhvaćala samo dragocjenosti koje su u manjim količinama bile znatna vrijednost (miomirisi, mirodije, dragulji, raskošne tkanine). Takvi su se predmeti najčešće dobavljali iz Bizanta ili islamskih zemalja. Ali u Zapadnoj je Europi bilo malo interesenata kojih je kupovna moć bila dovoljno velika da u VIII. i IX. st. nabavljaju takvu robu. Bili su to u prvom redu kraljevi i najviši svjetovni i crkveni dostojanstvenici, u svemu, u franačkoj državi, dvije-tri tisuće osoba.

Daleka trgovina kojom je Karolinška monarhija bila povezana s udaljenim zemljama utrla je sebi nekoliko glavnih smjerova.

Na sjeveru su Frigijci i švedski Normani uspjeli povezati sjeverne obale franačke države s putem što su ga švedski Varjazi probili kroz Rusiju do obala Crnoga mora, kamo su dolazili proizvodi iz Bizanta i s islamskoga Bliskog istoka. Čvorište te trgovačke veze bio je otok Gotland, na Baltiku, gdje je nađeno više od 20 000 tisuća komada arapskoga zlatnog novca raznih turskoarapskih dinastija koje su vladale u Turkestanu, Hivi, Buhari i Samarkandu. Roba što je stizala na Baltik otpremala se kopnenim putem preko Saske ili preko trgovačkih luka na ušćima franačkih rijeka, pa je tako prodirala u unutrašnjost zemlje.

Frigijski trgovci povezivali su Franačku i s Britanijom, odakle su uvozili vunu i sukno.

Franci su trgovali i kopnenim putem koji je išao niz Dunav u Panoniju, kroz slavenske zemlje i područja koja su do kraja VIII. st. bila pod vlašću Avara, pa je negdje na kraju toga puta dolazilo do kontakata s trgovinom koja je preko Kijeva održavala veze s Bizantom i Prednjim istokom.

Od uključenja Italije u sastav Karolinške monarhije (774) znatnu su važnost dobili putevi preko alpskih klanaca u lombardijske gradove i otuda u bizantske luke u južnoj Italiji. Posebnu važnost imao je put niz rijeku Po na obalu Jadrana, jer je Jadran bio relativno sigurno more, zaštićeno od arapskih prodora bizantskim stražama s obje strane Otrantskih vrata. Od gradova koji su se na tom putu razvijali osobitu su važnost imali Pavija, Ferrara i Venecija. Osim trgovine preko Italije, u IX. su stoljeću istim smjerom putovali i brojni hodočasnici u Svetu zemlju. Dobri odnosi Franačke s Bagdadskim kalifatom osiguravali su i izravne trgovačke veze s islamskim zemljama oko istočnih obala Sredozemnoga mora. Nastojanje Karolinške monarhije da Bizantu preotme Veneciju, Istru, Primorsku Hrvatsku i dalmatinske gradove i otoke bilo je izraz težnje da ovlada jadranskim putem prema Istoku.

Tijekom IX. st. popravili su se politički odnosi Franačke čak i s muslimanskom Španjolskom, pa je s tim u vezi obnovljena i trgovina s Pirenejskim poluotokom. Naročito su jake bile veze trgovaca robljem s Barcelonom, kamo su karavane iz Verduna odlazile najprije dolinom Rhône, a zatim plovidbom uz morske obale.

Nijedan od navedenih puteva karolinške daleke trgovine nije bio gusto frekventiran niti su trgovački transporti prenosili znatne količine robe. Sve su to bila veoma neredovita kretanja i oskudna prenošenja trgovačkih prtljaga. Nije bilo uščuvanih cesta, nego su postojali samo ostaci antičkih puteva, a često je bilo nužno probijati se kroz bespuća, uz stalnu opasnost od razbojničkih napada, pljačke i drugih katastrofa.

Bez obzira na to što je trgovina u karolinško doba bila potpuno sporedna privredna djelatnost, njoj je ipak bio potreban novac. Ali u tom pogledu položaj zapadnoeuropskih zemalja nije bio povoljan. One nisu proizvodile zlato, pa su mogle trošiti samo svoje zalihe prikupljene u prethodnim razdobljima, kad trgovina u tim područjima još nije završavala pasivnom bilancom.

Novčana osnovica u ranom srednjem vijeku bio je bizantski zlatni solid ili njegova trećina, *triens* ili *trimesis*. Kujući svoj novac, barbarski su kraljevi oponašali te jedinice da bi mogli plaćati svoje kupovine na Istoku. Već tijekom VII. st. merovinška je država bila kadra kovati samo srebren novac, presvučen tankim slojem zlata, ali je njegovo emitiranje prestalo u početku VIII. st., pa je izrazito opadanje daleke trgovine s Istokom u karolinško doba (u usporedbi

s prethodnom, merovinškom epohom) bilo rezultat potpunog iscrpljenja zlatnih rezervi i, zbog toga, općeg pada kupovne moći.

Radi oživljavanja trgovine, Karolinška je monarhija obnovila kovanje srebrnog novca koji je, kao niža moneta, postojao još u merovinško doba, ali se bio toliko iskvario da nije imao gotovo nikakve kupovne moći. Karlo Veliki je dva puta povećavao količinu srebra u jednom *denariju*. Najzad se ona učvrstila u iznosu od 2,04 gr. Dvanaest takvih denarija bilo je jednako vrijednosti zlatnog solida, kojega faktično nije bilo u opticaju (kolao je samo srebrni denarij i njegovi alikvotni dijelovi, u prvom redu poludenar ili *obol*). Dvadeset zlatnih solida bilo je jednako jednoj livri koja je kao utezna mjera imala 491 gram.

Monetarni sustav jedinica u odnosu 1:12:20, pod nazivima denarij, solid, livra održao se u Europi sve do modernih vremena, a u Engleskoj do druge polovice XX. stoljeća.

Organizacija kovanja novca bila je tipično srednjovjekovna. Karlo Veliki nastojao je monopolizirati kovanje kraljevskoga novca u jednoj jedinoj kovnici na svojem dvoru. Ali za vrijeme Ludovika Pobožnog već su gotovo svi biskupski gradovi i mnoge riječne luke kovali kraljevske denare, često sa znatno smanjenom količinom srebra. To je navelo Karla Ćelavoga da 864. donese naredbu o pretapanju sveukupnoga novca u opticaju, pri čemu je samo devet kraljevskih kovnica dobilo pravo da kuju novi tip kraljevskog denarija. Ali do nove decentralizacije kovanja došlo je i nakon te odredbe. Uzrok tome nije bila velika potreba za novcem nego mogućnost zarade s pomoću kvarenja novca u pojedinim kovnicama u korist onoga feudalca koji je kraljevskom koncesijom dobio takvu kovnicu pod svoju kontrolu.

U cjelini, karolinško društvo nije proizvodilo za tržište ni za razmjenu dobara nego za potrošnju samih neposrednih proizvođača i klase vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju. Zapad nije imao vlastitoga zlata kojim bi mogao plaćati znatan uvoz visoke tehničke produkcije iz istočnih zemalja, a taj nedostatak kupovnog sredstva nije mogao nadoknaditi proizvodnjom takvih artikala koji bi mogli biti plasirani u zamjenu za proizvode istoka (osim izvoza robova i, donekle, kovinâ). Zbog toga je trgovina Zapada naglo zamirala.

Takvo činjenično stanje nameće pitanje o uzrocima izmjena koje su se ostvarile. Njih nesumnjivo treba tražiti u sferi opće proizvodnje i društvenih odnosa što su se u tom procesu proizvodnje oblikovali.

U doba Rimskoga Carstva eksploatacija robovske radne snage bila je unosna baza za bogaćenje robovlasničke klase. Ona je proizvode sa svojih imanja ili iz svojih obrtničkih radionica, u kojima su radili robovi, na tržištu pretvarala u novac, a cirkulacija novca omogućavala je razmjenu proizvoda raznih oblasti Mediteranskog svijeta i njegove bliže ili dalje zemljopisne pozadine.

Vojno-ekonomska kriza III. st. i zatim propast Zapadnorimskog Carstva u vrtlogu seobe naroda likvidirala je politički sustav koji je zaštićivao robovlasničke društvene odnose.

Ni antička država za posljednjih stoljeća Carstva, a ni njezine države-baštinice na Zapadu nisu bile kadre osigurati robovsku podlogu općeg procesa proizvodnje. Zbog toga su vlasnici osnovnih sredstava za proizvodnju morali pristati na znatne koncesije u korist proizvođača ako su htjeli da ne izgube svaku mogućnost da žive od plodova tuđega rada. Umjesto da proizvođačima oduzimaju cijelokupni njihov rad ili 1/3 do 2/3 plodova njihova rada (kao što su to uzimali vlasnici zemljoposjeda od svojih kolona u II. st. n. e. u sjevernoj Africi), oni su im morali ustupiti znatne komplekse svoje zemlje (prosječno oko 50%) i pristati da tu zemlju neposredni proizvođači obrađuju za sebe, uz uvjet da vlasniku daju u biti simbolične darove od plodina s toga dijela zemlje, ali da pritom obrađuju i onih drugih 50% zemlje što ju je vlasnik zadržao za sebe.

Takav sustav osiguravao je zemljoposjednicima da budu dovoljno opskrbljeni svime što im je trebalo da žive razmjerno dobro, u sigurnosti i bez neimaštine. Ali u takvim novoformiranim odnosima nije bilo produkcije u izobilju ili pretičku nad potrebama neposredne potrošnje. Zemljoposjednici zbog toga nisu mogli akumulirati bogatstva i tezaurirati znatnije količine novca.

Zapavši u takvu situaciju, trgovina se održavala u relativnoj snazi sve dok su posjedničke klase (npr. još u merovinško doba) imale stařih zaliha zlata. Čim su one nestale, naturalizacija privrede očitovala se maksimalno i razotkrila bit novooblikovanoga privrednoga i društvenog stanja. U mijenama koje su se zbile izvršilo se gospodarsko i društveno oslobođenje neposrednih proizvođača. Ono je dovelo do toga da je sada pretežiti dio proizvodača radio u osnovi za sebe i nije glavninu svojih plodova rada stavljao na raspolaganje eksploatatoru. Okolnost što se klasa neposrednih proizvođača društveno i ekonomski izdigla smanjila je bogatstvo vlasnika sredstava za proizvodnju. Ta klasa dobiva u ranofeudalnoj epohi uglavnom onoliko koliko joj je bilo dovoljno da uzdržava sebe, svoju poslugu, svoje vojne družine i dvorjane. Pri tome ona sve ono što dobiva radom neposrednih proizvođača (na temelju činjenice što im je ustupila dio svoje zemlje na obradbu) uglavnom i potroši, bez znatnijih viškova koje bi bilo moguće baciti na tržište i pretvoriti u novac.

Na taj način, radikalna preinaka u društvenim odnosima u procesu proizvodnje razlog je što se gospodarstvo ranoga srednjeg vijeka naturaliziralo i što je europski zapad u osnovi proizvodio ono i onoliko koliko je smjesta, u izvornom naturalnom obliku i trošio.

Zamjena robovlasničkih društvenih odnosa novim društvenim poretkom, u kojem je proizvođač bio osobno slobodan, premda ekonomski zavisan čovjek, bila je plaćena osiromašenjem klase vlasnika zemlje kao osnovnog sredstva za proizvodnju. Takva emancipacija neposrednih proizvođača za njih je nesumnjivo značila privredno i društveno uzdizanje. Naprotiv, za vlasnike osnovnih sredstava za proizvodnju taj je prinudni pristanak na emancipaciju proizvođača bio jedina mogućnost da posve ne propadnu i izbjegnu opasnost totalne eksproprijacije sredstava za proizvodnju. Zbog toga je za eksploatatorsku klasu koncesija kojom su polovicu svoje zemlje prepustili na samostalnu obradbu stanovništvu koje nije imalo vlastite zemlje bila veoma povoljan korak u općoj krizi (antičkoga) privatnovlasničkog poretka. Smanjivši svoj neposredni zemljoposjed na svega 50%, oni su sačuvali svoj položaj vladajuće klase i korisnika radne snage. U tome smislu, zemljoposjednici su prelaskorn na nove društveno-ekonomske odnose našli izlaz iz krize robovlasničkog poretka. Taj izlaz ostvaren je ne održanjem ili adaptacijom robovlasničkog poretka, nego njegovim napuštanjem, ali, zauzvrat, održanjem klasne strukture i klasne eksploatacije, premda u drugom obliku i u mnogo povoljnijim uvjetima za neposredne proizvođače nego što je to bio sustav eksploatacije robova ili kasnoantičkih kolona. Ta nova klasna struktura nametnula se kao jedini mogući oblik proizvodnih odnosa na danom stupnju razvitka proizvodnih snaga. U njezinim okvirima našla je rješenje i istodobna, od antičkih odnosa nezavisna, potreba europskih rodovskih društava izvan granica nekadašnjeg Carstva da napuste svoj rodovski poredak. Tako, prije ili poslije, formula klasnog poretka koji je nadomjestio robovlasničku epohu pokazala se ostvarenjem od općega značenja za cio europski prostor.

Zbog svega navedenoga, formiranje klase zavisnih proizvođača i uvjeta njihova rada na velikim zemljoposjedima temeljni je činitelj u izgradnji feudalnog društva. Sloj neposrednih proizvođača predstavlja (bez obzira na razne putove kojim su se pojedini sastavni dijelovi toga sloja izgradili, tj. bez obzira na njihovo socijalno-ekonomsko podrijetlo i evoluciju kroz koju su prošli), u krajnjem svome razvojnom dometu, jedinstvenu klasu eksploatiranih u feudalnom društvu. Oni su ekonomski i socijalni temelj feudalnog poretka, a način njihove proizvodnje na česticama i vlasteoskim rezervatima je način kako su se oni u specifičnim uvjetima feudalne društvene strukture u tom procesu proizvodnje društveno organizirali.

Ali feudalno se društvo, osim osnovne klase neposrednih proizvodača, sastojalo i od klase eksploatatora. Društvena cjelina feudalizma kao poretka do kraja je određena, uz strukturu proizvođačke klase i specifičnog načina kako se vrši eksploatacija njezina rada, tek osebujnim svojstvima klase koja je, na temelju svojega gospodstvenog položaja nad neposrednim proizvođačima samu sebe organizirala kao klasu i izgradila svoju državu kao instrument svoje klasne vladavine nad tim neposrednim proizvodačima.

To određenje utoliko je važnije što feudalizam kao posebna društvena formacija uopće nije dobio svoje ime po načinu eksploatacije radne klase, kao što je to npr. slučaj s robovlasničkim društvom, gdje je već u samom nazivu izražena socijalno-ekonomska bit toga poretka. U feudalizmu je, naprotiv, cijela formacija dobila svoje ime po pravnoj osnovi na kojoj su veliki zemljoposjednici stjecali i posjedovali svoja imanja. Upravo zbog toga je povijesna znanost veoma dugo smatrala da osnovna obilježja feudalnog društva treba tražiti samo na području političkih i državno-pravnih odnosa, definiranjem pravnih i političkih odrednica same vladajuće klase i njezina ustrojstva, a ne određenjem biti gospodarstvenih i društvenih odnosa u feudalnom društvu u cjelini.

U krajnjoj konzekvenciji, odgovor na pitanje što je feudalizam moguć je tek sjedinjenjem uvida u socijalno-ekonomski položaj klase neposrednih proizvođača i uvida u ustrojstvo i sustav vladanja klase feudalaca u društvu što ga je povijest nazvala po njima.

ORGANIZACIJA KLASE FEUDALACA

Osnovno sredstvo za proizvodnju u feudalnom društvu bila je zemlja. A ta zemlja bila je vlasništvo klase velikih zemljoposjednika. Sama ta činjenica (da je u biti sva zemlja vlasništvo vladajuće klase) nije ništa specifično za feudalni poredak. Bitan je način kako ta klasa prisvaja plodove rada neposrednih proizvođača. Ali, osim toga, važan je i specifični, feudalni, uvjetni oblik vlasništva (koji nije istovjetan s vlasništvom ni u robovlasničkom, ni u kapitalističkom poretku), a i način unutrašnje, karakteristične organizacije same klase feudalaca.

Zemljoposjednička klasa u franačkoj državi, nastala sjedinjenjem galorimskih veleposjednika s nekadašnjom rodovsko-plemenskom i vojnom aristokracijom germanskih osvajača na zajedničkoj osnovi podvlašćivanja neposrednih proizvođača, pokazala se kao veoma dinamična gospodarska i društvena snaga, ponesena veoma izraženom glađu za zemljom i za političkom vlasti.

Dinastija Karolinga, koja zauzima kraljevsko prijestolje 751, bila je najbogatiji predstavnik te prodorne i ambiciozne zemljoposjedničke aristokracije koja vodi upornu borbu za povećanje svojih zemljoposjeda i, s tim u vezi, za ojačanje svoje političke moći.

Nakon uspona Karolinga na prijestolje ta gramzivost nipošto ne jenjava, nego, naprotiv, raste i dalje očitujući svoju težnju za povećanjem imanja na tri načina: 1. podvrgavajući u okvir svojega posjeda slobodne seoske zemlje; 2. preuzimajući sve nove i nove dijelove kraljevske domene u obliku kraljevskih nadarbina; 3. vodeći međusobnu oružanu borbu u kojoj su brojna pregrupiranja zemljoposjedâ i prelaženje zemlje iz ruku poraženih u ruke pobjednikâ.

Prvi od tih triju načina bio je u biti svođenje nekoć slobodnih germanskih seljaka, članova seoskih općina, na razinu zavisnih obrađivača vlastelinske zemlje kakvi su bili i baštinjeni koloni i servi casati.

Drugi način bio je vezan uz prevladavanje naturalnog gospodarstva u franačkoj monarhiji, koje je onemogućavalo kraljevsku vlast da brojne javne službe u civilnoj upravi i u vojnim komandnim zvanjima plaća novcem. Umjesto toga sve je vrste službi trebalo naplaćivati u naravi.

Nosilac javne vlasti mogao se u tu svrhu poslužiti dvama oblicima nagrađivanja u naravi:

a) osigurati svim vrstama svojih službenika potpuno uzdržavanje u svojem vlastitom kućanstvu. U takvu slučaju službenik je bio nastanjen u vladarevu domu, dobivao je hranu, odjeću i sva ostala sredstva nužna za život i vršenje službe iz rezervi i prihoda vladareva imanja. Takvi službenici (fideles) bili su hranjenici (nutrititii) svojega gospodara. Za vršenje službi imali su zajamčen život bez ikakvih materijalnih briga i čak, povrh toga, uljepšan raznim darovima i milostima njihova gospodara. Takav sustav bio je moguć samo dok je kraljevski personal bio nevelik i socijalno još razmjerno neizdignut. Ali već uskoro nakon

konsolidacije kraljevske vlasti u merovinškoj se Franačkoj broj vojnih i civilnih dužnosnika znatno uvećao. A i sama skupina dužnosnika među sobom se diferencirala. Visoke i veoma odgovorne službe nisu mogle biti nagrađivane samo namirivanjem njihovih glavnih životnih potreba, što je još i moglo zadovoljiti težnje vršitelja sasvim priprostih službi. S druge strane, kraljevskoj je vlasti bilo važno da u svojoj službi održi ili da u svojoj dvorskoj okolini zadrži najbogatije pripadnike zemljoposjedničke aristokracije. A nju nije bilo moguće svrstati u kategoriju "nutrititii", niti njihovu vjernost naplaćivati takvim sredstvima plaćanja. I, najzad, nositelji lokalnih vlasti, koji svoje sjedište nisu mogli imati u kraljevu dvoru, nisu već i zbog toga razloga mogli biti članovima kraljeva dvorskog kućanstva. Zbog svega toga, država je uvela nov način plaćanja službi, usluga i posebno važnih podaničkih odnosa vjernosti.

b) Taj drugi način bilo je plaćanje zemljoposjedima. Usvajajući u biti način kako je veleposjednik, u nemogućnosti da svoju zemlju obrađuje robovskom ili plaćenom radnom snagom, osiguravao obradbu svojega rezervata žrtvovavši polovicu svojega zemljoposjeda, pa je tu polovicu dao onima koji nisu imali vlastite zemlje uz uvjet da, osim tih dodijeljenih čestica, obrađuju i njegov rezervat – kraljevska je vlast vojne, upravne i političke službe plaćala time što je vršiteljima tih službi dodjeljivala "česticu" kraljevskog zemljoposjeda, pri čemu se, dakako, nije zaista radilo o nekom neznatno velikom zemljoposjedu (čestici) nego o prostranom imanju.

Takvo dodjeljivanje zemlje moglo se vršiti na dva načina:

1. Kralj je mogao izdvojiti određeni opseg zemlje iz kraljevske domene i ustupiti ga obdarenome kao trajni i definitivni posjed u znak nagrade za prošle, sadašnje ili buduće službe i u nadi da će i baštinici obdarenoga zauvijek sačuvati svoju zahvalnost darovatelju.

Takva potpuna darivanja bila su dominantna u doba merovinških vladara. Ona su postupno dovela do iscrpljenja kraljeva zemljišnog fonda i prouzročila uklanjanje osiromašenih merovinških kraljeva s vlasti. Takvo darivanje održalo se kao štetan zaostatak iz prošlosti još i u vrijeme Ludovika Pobožnog, pa je i on, usprkos prigovorima, davao kraljevske zemlje "in sempiternam possessionem" (u vječni posjed), opasno osiromašivši kraljevski fisk.

Osim nepovoljne posljedice osiromašenja i smanjivanja zaliha kraljevske zemlje, taj je sustav nagrađivanja imao i tu slabost što su potomci nagrađenoga – ako već ne i on sam, poslije niza godina ili poslije promjene na prijestolju – zaboravljali da je poklonjenom zemljom unaprijed kupljena služba ili vjernost kralju, pa su zemlju koju su posjedovali smatrali naprosto kao svoje apsolutno i bezuvjetno vlasništvo za koje su držali da nikome ne moraju davati nikakvu naknadu. Time je darivanje zemlje izgubilo svoj iskonski smisao. Da bi ipak zadržao takve obdarenike u odnosu vjernosti prema sebi, kralj im je neprekidno morao davati nove znakove svoje pažnje. Time je kraljevska vlast bila osuđivana da sebe slabi, a neprekidno jača svoje podanike i time hrani njihovu nezavisnost u odnosu prema kralju.

2. Drugi način nagrađivanja zemljoposjedima želio je izbjeći nepovoljne posljedice koje su se nedvojbeno očitovale propadanjem merovinške dinastije. Umjesto vječnoga dara, zemlja se mogla dodijeliti privremeno, za dulje ili kraće vrijeme, dok traje služba ili vjernost kralju. Nekoliko takvih dodjeljivanja zemlje zabilježeno je već u vrijeme Merovinga, ali ono postaje veoma često i čak dominantno počevši od Pipina Maloga. U izvorima se takva darivanja zovu *beneficium* ili *precaria.* To je u načelu bilo samo ustupanje zemlje na privremeno uživanje. Darivatelj je ostajao vlasnik ustupljene zemlje, a obdareni je samo njezin privremeni, uvjetni užitnik. Po isteku ili prestanku dogovorenih uvjeta darovatelj je ustupljenu zemlju mogao ponovno preuzeti i vratiti je u sastav svojega zemljoposjeda ili je predati nekom drugome za iste ili drukčije usluge.

Ali uza sve pretpostavljene prednosti ovoga drugog sustava, veoma su se brzo pokazale njegove mane:

Privremeni uživatelj – u pretpostavci da će po završetku službe morati vratiti zemljoposjed – nije čuvao ni zgrade, ni šume, ni stoku, ni inventar na zemljoposjedu, nije se brinuo za

održanje plodnosti, za krčenja i melioracije gospodarstva, nego je nastojao u razdoblju svoga prava izbiti iz imanja što više neposrednih koristi, ne mareći za trajne štete.

Obveza vraćanja zemlje u kraljevski zemljišni fond po završetku službe nastojala se izigrati svim mogućim sredstvima. Budući da je katastarska evidencija bila veoma nerazvijena, moglo se lažnim svjedočenjem, krivotvorenjem dokumenata pa čak i nasilnim otporom uspješno onemogućavati vraćanje zemlje, odnosno, ostvarivati njezino uključenje u vlastite nasljedne posjede.

Budući da je kraljevska vlast imala veoma mnogo obdarenika (ili trajno poklonjenom zemljom ili beneficijima), moć Monarhije ovisila je praktički o realnom vršenju službi tih korisnika kraljevskih darova. Svaka povreda njihovih interesa mogla ih je navesti da uskrate vršenje tih službi i da kraljevsku vlast dovedu u položaj bespomoćnosti. Pretjerana strogost prema obdarenicima predstavljala je u svakom trenutku opasnost njihova spontanog i solidarnog otpora. Zbog toga je kraljevska vlast umjesto nepokolebljivosti u obrani svojih interesa i prava više morala paziti da i opet sve novim i novim koncesijama zadrži vjernost obdarenih podanika.

Tako je i ovaj drugi oblik nagrađivanja zemljoposjedima u praksi vodio (premda manje naglo) neprekidnom jačanju ekonomske i političke moći velikaša, a u isto vrijeme i jačanju njihove nezavisnosti, umjesto osiguranju njihove vjernosti kralju, kako je to bilo u pretpostavci same institucije darivanja zemlje kao nagrade za vršenje raznih službi kralju.

Jedini način kako se kraljevska vlast mogla suprotstavljati tome procesu jačanja velikaša bilo je nastojanje da se usporedo s ustupanjem kraljevske zemlje zaslužnim ljudima i kraljevskim službenicima neprekidno jača fond kraljevskih zemljoposjeda i time održava ravnoteža snaga.

To povećavanje kraljevskog zemljoposjeda bilo je moguće na dva načina: a) da kraljevska vlast povremeno oduzima crkvenim ustanovama (biskupijama i bogatim opatijama) dijelove njihovih golemih imanja koja su nastala tijekom stoljeća darivanjem od kraljeva, svjetovnih velikaša ili pak uključivanjem malih slobodnih zemljoposjeda u sastav crkvenih imanja. Takva oduzimanja vršili su i Karlo Martelo, i Pipin Mali, i Karlo Veliki. Ali od vremena Ludovika Pobožnog ona su prestala; b) putem osvajačkih ratova kakve su vodila sva tri vladara. Ali i takva osvajanja, koja su omogućavala i namirenje mnogih pohlepa među kraljevskim službenicima, i znatno uvećanje kraljevskog zemljišnog fonda, prestala su u vrijeme Ludovika Pobožnog. Ona su i nužno morala prestati na granicama osvajačke i administrativne moći takvog državnog organizma kao što je to bila ranosrednjovjekovna monarhija.

U takvim okolnostima faktične bezizlaznosti do koje je sam po sebi vodio prosti odnos između darivatelja i obdarenoga, pristupilo se unošenju novih elemenata vezanosti i uzajamne vjernosti tih dvaju faktora u krilu vladajuće klase feudalaca. Sustavom vazaliteta i komendacije, kao i uz pomoć zakletve na vjernost, pokušalo se vezati obdarenoga uz darovatelja i, s druge strane, obvezati darovatelja da preuzme funkciju patrona ili seniora nad njegovim vazalom i uživateljem beneficija.

Tim sustavom izgrađena je unutrašnja struktura klase feudalaca. Ona se u katovima vazalske odanosti i vjernosti organizirala u obliku feudalne piramide, pri čemu je vazalskom zakletvom zajamčena osobna povezanost bila udružena i s ekonomskim činiteljem istodobnog darivanja, odnosno dobivanja beneficijalnog zemljišnog posjeda.

KAROLINŠKI VAZALITET

Institucija srednjovjekovnog vazaliteta nastala je (bitno izmijenivši svoju sadržinu i svoju društvenu funkciju, polazeći od nekih oblika osobnih i posjedovnih odnosa u rimskome pravu, a i u društvenim odnosima kod Germana.

U posljednjim stoljećima Rimskog Carstva, posebice od IV. st. dalje, veoma se rasprostra-

nila poznata antička institucija klijentele. Mnogi mali zemljoposjednici ili čak cijele seoske općine, pritisnute ekonomskim teškoćama, dugovima ili zahtjevima državnoga poreznog aparata, stavljale su se pod zaštitu velikih zemljoposjednika koji su vršili visoke municipalne ili državne službe. Takvo traženje zaštite nije bilo potrebno samo zemljoradničkom stanovništvu, slobodnom po svojem socijalnom statusu ali bespomoćnom prema ekonomski jačima. I mnogi drugi, imućni ljudi tražili su patronat još moćnijih ili čak samoga cara da bi sebi pribavili veću sigurnost i bolje perspektive u društvenoj karijeri. Pri tome je ugled štićenika bio utoliko veći koliko je moćniji bio njihov patron. Najviše garancija donosio je patronat samoga cara. Njegovi štićenici zvali su se *comites* ili *suscepti,* a imali su pravo nositi poseban prsten s carskim likom u znak najviše zaštite.

Stupanje u odnos štićenika ili klijenta označavalo se nazivom *komendirati se.* Pri tome su zaštitnik i štićenik jedan drugome zadavali vjeru (fides). Zaštitnik se obvezivao da će svojega štićenika braniti od svih opasnosti: ako se radilo o seljaku, da će ga braniti od vjerovnika, od poreznog pritiska, od napadaja susjeda, a ako se radilo o pripadniku viših društvenih slojeva, da će mu pomoći da dobije unosne javne službe ili društvene časti, a u oba slučaja da će štićenika braniti pred sudom. Takav odnos nazivao se *patrocinium, tutela, tuitio* ili *defensio.* Zauzvrat tome, štićenik se obvezivao da će svojega patrona poštovati i slušati.

Tako definirana komendacija bila je potpuno privatni sporazum, i to redovito privremenog karaktera, rijetko kada doživotan a nikada obvezan za potomke jedne ili druge strane. Posebice je važno da štićenikove obveze nikad nisu bile vojnog karaktera. Postupno, tijekom IV. i V. stoljeća, cijelo je rimsko društvo bilo prožeto vezama komendacije. Premda te veze nisu imale pravne sankcije ni zakonsku ulogu u javnom životu, one su ipak upravljale svim personalnim odnosima u javnim službama Rimskoga Carstva.

U isto vrijeme kad se u punoj mjeri razvila rimska komendacija, javljaju se u kasnoantičkim imovno-pravnim odnosima i pojmovi beneficium i precarium.

Beneficium je u antici bio potpuno besplatno darivanje koje nije bilo uzrokovano nikakvom dužnošću donatora da učini dar, a nije ni obdarenika obvezivalo ni na kakve dužnosti prema darovatelju. Ono je zapravo bilo način kako su se prigodom davanja zemlje u zakup ili pri prodaji zemlje skrivali pred državom pravi uvjeti zakupa ili prodaje koje zakon ne bi dopustio. Na jednak način su se i druga ugovorna poslovanja (npr. posudba novca ili ugovori o nadničarskom radu) skrivala iza maske učinjenoga dobročinstva (beneficija).

Najčešće je davanje beneficija faktično sadržalo ugovor o prekariju. Takav prekarij bio je ustupanje zemlje nekoga moćnijega slabijemu od sebe i to na temelju izričite molbe slabijega, na privremeno uživanje, bez ustupanja potpune vlasnosti. Takav način fiktivno potpuno besplatne darežljivosti zapravo je maskirao krajnje gramzljive ugovore na štetu "obdarenih". Pod okriljem prekarija vlasnik je zadržavao pravo da zakupca otjera sa zemlje kad god to zaželi ili mu je za pozajmljeni novac nametao obvezu da obrađuje dio njegove zemlje uz najteže uvjete. Prekarij je pokrivao i golo prisiljavanje nezaštićenih slobodnih seljaka da predaju svoju zemlju u veleposjednikovo vlasništvo i da je opet prime na obradbu uz obvezu da daju obroke i rad gospodaru zemlje.

Donekle sličnih institucija kao što su kod Rimljana bili patronat, komendacija, beneficij i prekarij bilo je i kod Germana u V. st. To napose vrijedi za ustanovu vojne družine (trustis). Pri tome su skupine slobodnih ratnika dobrovoljno stupale u vojnu službu nekoga istaknutog ratnog vođe, obvezivale se na vjernost i stjecale pravo na određeni dio ratnog plijena i zarobljenika. Takva germanska klijentela bila je, međutim, za razliku od rimske, izričito i isključivo vojnog karaktera.

Pretfeudalno i rano feudalno doba zateklo je na području nekadašnjeg Zapadnorimskog Carstva i Stare Germanije te baštinjene institucije robovlasničkog, odnosno rodovskog društva pa ih je iskoristilo za svoje specifične privredne i društvene potrebe, izmijenivši njihovu funkciju radi izgradnje odnosa koji više nisu bili ni robovlasnički ni rodovski, nego društveni odnosi feudalizma u epohi njegova nastajanja.

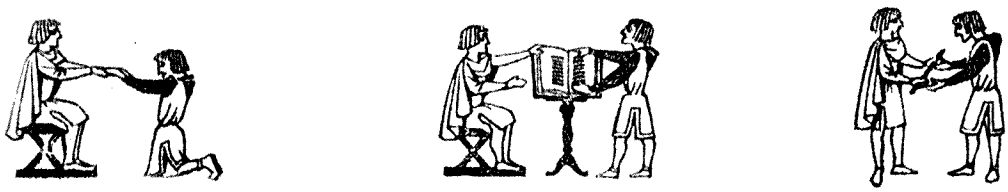

Obredi pri stupanju u vazalski odnos. Crtež.

Posebno je u Galiji politički uzburkano doba merovinške epohe, stvorivši atmosferu opće nesigurnosti, ostvarilo pogodne uvjete za daljnji razvitak štićeničkih odnosa. Budući da je državna vlast postajala sve manje efikasna, mnogi su slabi i ugroženi tražili privatnu zaštitu moćnih. A i oni su željeli da imaju što više podanika koji će njima osobno biti odani i koji će, kao uzvrat za zaštitu, postati ratnici njihove privatne vojske. Tako se stvarao posebni sloj slobodnih ljudi koje izvori nazivaju *ingenui in obsequio,* to jest slobodni ljudi u službi (nekoga drugog slobodnog čovjeka).

Najveći ugled imali su takvi slobodni ljudi u kraljevoj vojnoj službi (*antrustiones,* od *trustis*). Ali i kralj i bogati zemljoposjednici imali su u svojoj službi i druge, manje ugledne slobodne ljude koji su vršili razne dužnosti nižega ranga. Za njih se, počevši od prvih desetljeća VIII. st. (umjesto starijih naziva *gasindus* ili *puer* = dječak, momak), sve češće upotrebljava naziv *vassus,* nastao od keltske riječi *gwas,* koja je također značila momak, službenik, i koja je uskoro dobila konačni oblik *vassalus.*

Samo stupanje slobodna čovjeka u nečiju službu zadržalo je kasnoantički naziv *komendacija,* ali je patronova zaštita koju je vazal time stekao dobila germanski naziv u latiniziranom obliku: *mundium* ili *mundeburdis.*

Takva komendacija vršila se na svim razinama franačkog društva. O okolnostima i uvjetima pod kojima se komendacija ostvarivala sačuvalo se više kancelarijskih formulara (nalik na Brevium exempla) koji su služili kao uzorak za sklapanje ugovora o komendaciji. Jedan veoma izrazit primjerak obrasca iz zbirke takvih formulara, nastale u drugoj četvrtini VIII. st. u gradu Toursu, opisuje stupanje potpuno osiromašena slobodna čovjeka u službu nekoga veoma moćnog seniora ovako:

"Uzvišenom gospodinu tom i tom, ja taj i taj. Budući da je svima poznato da nemam čime da se hranim i odijevam, zamolio sam vašu dobrotvornost – a vaša volja mi je to dopustila – da se mogu predati u vašu zaštitu ili komendirati se; a to sam i učinio, i to na taj način da me vi morate pomagati i štititi kako hranom tako i odjećom u skladu s time kako vam budem mogao služiti ili kako to budem zavređivao. I dokle god budem živ morat ću vam služiti i poštivati vas na način slobodna čovjeka, i dokle god budem živ neću se moći oteti vašoj vlasti ili štitništvu; ali, zauzvrat, morat ću do kraja svoga života ostati pod vašom moći ili zaštitom. Iz toga slijedi, ako se jedan od nas ushtjedne istrgnuti ispod ovog ugovora, morat će svome suugovaraču platiti toliko i toliko solida, a sam ugovor ostat će i dalje na snazi. Zbog toga je bilo prikladno da budu napisane dvije povelje istoga sadržaja kao potvrda ovoga; a to je i učinjeno."

Cio taj ugovorni formular priopćava uvjete sporazuma o komendaciji i sankcije za slučaj prekršaja. Opis samoga obreda komendacije prikazuje tzv. Marculfov formular iz prve polovice VII. st. On se sastojao od polaganja zakletve vjernosti zaštitniku, i to tako da je štićenik klečeći stavljao sklopljene ruke u ruke svojega seniora, izgovarajući pri tome riječi obveze.

U položaj štićenika nisu stupali samo ljudi neimućni ili na skromnome položaju u društvu. Mnogi bogati zemljoposjednici komendirali su se pod zaštitu veoma moćnih velikaša na raznim visokim funkcijama u državi i na dvoru, a oni su opet tražili i dobivali zaštitništvo samoga kralja. Tako se stvarala piramida vazaliteta, počevši od društveno i ekonomski najneznatnijih slojeva slobodnih ljudi sve do kraljevskog prijestolja.

Ta vrsta osobne veze, uvjetovana zaštitom s jedne strane a poslušnošću, poštovanjem i službom s druge strane povezuje se već u merovinško doba sa sustavom davanja beneficija.

Navedeni formular iz Toursa pokazuje na slučaju potpuno osiromašena slobodnog čovjeka kako je vazal računao na potpuno materijalno osiguranje. Isprva, i to posebice u slučajevima kad je vazal bio na najnižem stupnju u ljestvici društvenih položaja, moglo se to uzdržavanje ostvarivati uključenjem vazala u neposredno seniorovo kućanstvo. Ali uskoro se za većinu slučajeva pokazalo kao najpraktičnije da vazal dobije zemljoposjed koji će osiguravati njegovo uzdržavanje. Takva darivanja zemlje merovinški izvori nazivaju *beneficium,* dakle istom riječi kakva se upotrebljavala u antici, ali je ona sada imala posve drukčiji socijalno-ekonomski sadržaj. Takav merovinški beneficij davao se u potpuno vlasništvo i nije bio uvjetovan nekom preciziranom vazalskom službom, nego je samo bio poseban oblik uzdržavanja vazala na koje se senior obvezivao ugovorom o komendaciji.

U vrijeme karolinških majordoma stupanje u vazalski odnos komendacijom i davanje beneficijalnog zemljoposjeda počinje se izrazito povezivati s militarizacijom vazalnog odnosa. Mnoge unutrašnje borbe, ratovi protiv težnji za osamostaljivanjem rubnih oblasti države i otpor stranim napadačima povećavali su značenje ratništva. Ali se istodobno mijenjala i ratna tehnika. Dominantnu ulogu dobivala je teško naoružana konjica. Ratnik je usto morao biti trajno uvježban i slobodan da često i dugo bude odsutan iz svojega boravišta i angažiran u gotovo neprekidnim vojnim pohodima i bitkama. Postajalo je sve nužnijim da ratnici budu poseban stalež, dovoljno imućan da bi mogao imati propisanu ratnu opremu i nevezan uz bilo kakvu drugu profesiju. Karolinški vladari sjedinili su stupanje u štitništvo na temelju komendacije i vazalne zakletve s obveznim davanjem beneficijalnog zemljoposjeda za koji je vazal bio dužan postati profesionalnim ratnikom. Već u drugoj polovici IX. st. sinonim za pojam vazala je *miles* (vojnik), što dokazuje da je većina vazala vršila vojnu službu, a da bi mogli biti potpuno slobodni za ratnički život, dobivali su zemlju i s nje prihode od rada neposrednih proizvođača. Zemljišni je dar (beneficij) bio zamjena za nekadašnju neposrednu opskrbu vazala u seniorovu kućanstvu, a prvotno potpuno osobna i privatno-pravna veza između komendiranog vazala i njegova zaštitnika (seniora) pretvorila se u osnovicu za strukturiranje profesionalnog ratničkog staleža koji je bio oslonac a uskoro zatim i nosilac vlasti i vladanja.

Na taj način, od prve polovice IX. stoljeća postoje već sva tri potpuno izrađena i među sobom sjedinjena elementa karolinškog vazaliteta: 1. doživotna obveza vjernosti vazala senioru; 2. doživotna obveza vazala da prije svega vrši vojničku službu svojem senioru; 3. obveza seniora da svojem vazalu dade doživotni beneficij u obliku zemljoposjeda koji će mu služiti kao ekonomski temelj za nesmetano vršenje preuzete službe.

No u povijesnom procesu sjedinjavanja tih triju obilježja karolinškog vazaliteta izvršilo se značajno premještanje ležišta vazalskih dužnosti. Vazalova obveza da služi (prije svega kao vojnik) svojem senioru, i to stoga što je primio seniorovu zaštitu i pritom mu se zakleo na osobnu vjernost i službu (pa je zato da bi tu službu mogao vršiti, dobio uzdržavanje u obliku zemljoposjeda) premješta se s vazalove ličnosti na vazalski zemljišni beneficij i vezuje se uza nj. Jednako onako kao što je u društvenoj (ekonomskoj) bazi prvobitna dažbinska i radna obveza neposrednoga obrađivača prema vlasniku zemlje prešla s obradivačeve osobe na zemljišnu česticu koju je dobio da je obrađuje – tako sada i vazalska obveza vojne službe prelazi s vazalove osobe na vazalovu beneficijalnu zemlju i ostaje vezana uz nju. Odsad više nema beneficija bez vazalske službe, kao što nema ni vazalskog odnosa bez davanja beneficija. Svatko tko dobiva beneficijalnu zemlju nužno stupa u vazalski odnos i s njime na sebe prima vazalske obveze. Dobivanje beneficija nužno nameće vazalske dužnosti jer su one sada vezane uz samo beneficijalno zemljište.

Zbog toga se sada i obred stupanja u vazalski odnos dopunja još i trećim elementom, osim zakletve vjernosti i dobivanja seniorove zaštite, to jest simboličkom investiturom (dodjeljivanjem) zemljoposjeda koji se vazalu daje kao beneficij.

Zemljoposjed što ga je vazal dobivao mogao je biti različito velik, u skladu s različitom važnošću službe što ju je vazal vršio. Za najviše kraljevske službenike beneficij je obuhvaćao znatna prostranstva, često razmještena u različitim predjelima franačkog kraljevstva. Kad se radilo o vazalima srednjega ranga, beneficij je obuhvaćao više susjednih villa, pri čemu se, dakako, svaka villa sastojala od rezervatskog imanja i čestica zavisnih obrađivača. Sasvim mali vazali dobivali su kadšto samo fragmente jedne villae, na primjer svega nekoliko čestica na kojima su živjeli zavisni obrađivači i uz to razmjeran dio rezervata, pa su takav posjed onda oblikovali kao samostalno malo imanje. Na početku IX. st. smatralo se da je dvanaestak mansusa s odgovarajućim rezervatom dovoljan zemljoposjed za vazala koji je dužan s potpunom ratnom spremom i konjem služiti u kraljevskoj vojsci kao teško naoružan konjanik. Viši vazali dobivali su posjed i od tridesetak mansusa, što je, zajedno s rezervatom, činilo imanje od kojih 500 ha (ili 850–900 jutara) zemlje. Bilo je, dakako, i beneficija koji su čak tri, četiri ili pet pa i više puta nadmašivali ovaj znatni zemljoposjed.

Tako dobiveni zemljoposjedi bili su uvjetni upravo stoga što su bili naplata za vazalovu doživotnu vjernost i službu. Smrću vazala ili seniora vazalni se odnos prekidao, pa se i pravo na beneficij gasilo, i on se vraćao u neposredni posjed seniora ili njegovih baštinika.

Vazalovo pravo na beneficij poništavalo se i neizvršavanjem vazalnih obveza, pa ga je senior u takvom slučaju imao pravo oduzeti.

Cjelokupni sustav izgradnje *privatnopravnih* vazalno-beneficijalnih odnosa, vezanih uz vojnu obvezu vazala prema senioru i uz primanje beneficija kao zemljoposjeda koji ostaje na uživanju vazalu sve dok traje njegova služba (a to je u načelu značilo doživotno) utjecao je i na *javnopravne* odnose na području nagrađivanja državnih službenika.

Prvobitno, kraljevska je vlast nagrađivala svoje državne dužnosnike zemljoposjedima davanima u trajno vlasništvo. Ali kako je time kraljevski i državni zemljišni fond naglo iščezavao, očitovala se sklonost da se, po uzoru na vršenje dužnosti koje su proizlazile iz vazalskih obveza prema kralju, također i javnopravne funkcije u aparatu vlasti asimilacijom poistovjećuju s običajima koji su se izgradili generalizacijom komendacije, vazaliteta i beneficija. Tako se i javnopravne državne službe počinju tretirati kao da su i one obveze vazalno-beneficijalnog karaktera. Time vazalno-beneficijalni sustav osvaja i sve javne službe, pa se od svakog javnog službenika počinje tražiti vazalska zakletva.

Usporedo s tim proširenjem prvobitno privatno-pravnog štićeničko-zaštitničkog odnosa između vazala i njegova seniora na sve oblike služenja kralju i državnoj vlasti, i svi su drugi, niži pripadnici vladajuće klase zemljoposjednika izgrađivali svoje klijentske odnose po istome modelu komendacije, vazaliteta i beneficijalnog davanja zemlje za vojničke i druge službe vazala.

Na taj je način cijela karolinška vladajuća klasa bila prožeta vazalno-beneficijalnim odnosima. U tome smislu može se položaj bilo kojega pripadnika zemljoposjedničke klase u karolinškom društvu definirati istim osnovnim i općim obilježjima, bez obzira na to radi li se o kralju, velikašu ili o zemljoposjedniku nižega ranga.

Taj opći položaj posjednika zemlje u društvenoj strukturi feudalizma može reprezentirati shematizirana slika posjedovnih odnosa samoga kralja. Sveukupni kraljev zemljoposjed sastojao se, s jedne strane, od imanjâ što ih je kralj sačuvao kao neposredni posjed kraljevskoga fiska. Drugi dio svojih zemljoposjeda kralj je razdavao kao beneficij svojim vazalima, uz uvjet da mu vrše razne službe, u prvom redu vojničku. Kralj je bio zakonski vlasnik obaju tih dijelova, i onoga što je ostao u neposrednom vlasništvu kralja, kao i onoga što je razdavan u obliku beneficija. Taj razdavani dio kraljevskih posjeda drže u svojim rukama kraljevi vazali kao privremeni, uvjetni posjed, vezan uz vršenje službe (servicija). Takva raspodjela sveukupnoga kraljevskog zemljoposjeda na dva dijela (onaj sačuvani u neposrednom vlasništvu kralja i onaj razdijeljeni u beneficije) ponavlja se i na nižim razinama karolinškog društva. Beneficij što ga je neki velikaš dobio od kralja sastoji se također od dvaju osnovnih dijelova: od jednoga

dijela što ga je velikaš zadržao za svoje neposredno iskorištavanje i od drugoga koji je taj velikaš podijelio kao beneficij svojim vazalima, uz uvjet da mu na temelju komendacije i vazalske zakletve vrše ugovorene službe, u prvome redu kao ratnici privatne vojske. Na još nižoj razini, pojedini vazali toga velikaša zadržali su za svoje neposredno iskorištavanje samo jedan dio svoga beneficija, a drugi su razdavali kao male beneficije svojim vazalima, uz uobičajene vazalske obveze, i tako dalje, sve do najnižih vazala čiji je beneficij bio tako malen da je bio jedva dovoljan da posluži kao materijalna osnova za vršenje njegove vazalske obveze prema senioru.

Takva raspodjela zemljoposjeda na dva osnovna dijela, na neposredni posjed i na parcelirani dio, prepušten vazalima, prožimala je cijelu zemljoposjedničku klasu društva i pretvorila je u niz slojeva koji se izdižu jedan nad drugim, uvijek u sve užem opsegu, sve do kralja, koji stoji na vrhu zemljoposjedničke piramide.

Ali i najniži vazal, koji je imao jedva dovoljno velik posjed za svoje uzdržavanje dijelio je svoje imanje na dva dijela: na svoj vlasteoski rezervat i na čestice koje, na toj razini, nisu davane još sitnijem vazalu, nego neposrednom proizvođaču, koji više nije član zemljoposjedničke klase, nego član radne klase neposrednih proizvođača, obvezatnih prema vlasniku čestice ne na vojnu službu, nego na davanja dažbina u obrocima od uroda i u radu.

Cio jednoliki raspored diobe vazalsko-beneficijalne zemlje, od najmoćnijih klijenata kraljevske milosti do najmanjih vazala na ljestvici, uvijek po istome ključu, na dio koji je ostao u neposrednom posjedu beneficijara i na onaj drugi koji je prepušten vazalima, u biti kopira i u bezbroj pojedinačnih slučajeva zapravo ponavlja temeljnu raspodjelu zemljoposjeda između vlastelina i neposrednih obrađivača zemljišnih čestica jednoga vlasteoskog imanja. Jednako onako kao što je posjednik jednoga osnovnog imanja (villae) razdijelio svoje imanje na dva dijela: na vlasteoski rezervat i na čestice koje je ustupio ljudima bez vlastitog zemljoposjeda, uz uvjet da mu daju službu (servicij), to jest da svojom radnom snagom obrade i njegov vlasteoski rezervat, – jednako je tako, na višoj razini hijerarhiziranoga društva, veliki zemljoposjednik, budući da svoju privatnu vojsku i druge službenike nije mogao plaćati novcem, te službe nagrađivao ustupanjem dijela svoga zemljoposjeda, rasparceliravši ga na pojedine beneficije. Prvi dio svojega zemljoposjeda zadržao je za sebe (davši ga upola na obradbu u obliku zavisnih čestica, da bi mu ti zavisni držatelji čestica obradili rezervat), dok je onaj drugi razdavao svojim vazalima kao nagradu za službe koje su u njegovu korist vršili (za vojničku i druge službe višega, nemanuelnoga ranga).

Iz toga slijedi da je na svim razinama feudalnog društva problem angažiranja službenika i njihova nagrađivanja riješen po istom načelu koje je, u društvenoj bazi, bilo pronađeno kao zamjena za nekadašnje robovlasničke odnose na imanjima kasnoantičkih veleposjednika. Model novog poretka u neposrednom procesu proizvodnje postao je faktično uzorkom i za strukturiranje cijele vladalačke, vlasničke klase feudalaca.

Taj privredni sustav, koji je bit feudalnog tipa klasne eksploatacije, izgradio se najprije u bazi društva, tj. u proizvodnim odnosima, već u prvim stoljećima srednjega vijeka, a zatim se, kao sustav nagrađivanja usluga nižih prema višima, proširio i na samu vladajuću klasu zemljoposjednika dosegavši te društvene slojeve postupno, od VII. st., tijekom VIII. i IX. stoljeća. Na tim razinama taj se sustav izgradio kao vazalsko-beneficijalni sustav, pri čemu je držatelj nekog beneficija svoj beneficijalni zemljoposjed dijelio na dva dijela: jedan je zadržavao sebi (i polovio ga na svoj rezervat i obrađivačke čestice), a drugi je raspodijelio kao beneficije nižega ranga i time naplatio usluge koje su mu, na planu vojnih službi i drugih zadataka, namirivali njegovi vazali.

Na taj način pravno i političko ustrojstvo klase vlastodržaca u feudalnom poretku nije samostalan, odvojeno nikao sustav osobnih odnosa među različitim katovima vladalačke klase srednjovjekovnog društva, niti su ti osobni, ugovorni odnosi među feudalcima najvažnija odrednica za društveno ustrojstvo u cjelini, iako su veoma vidljivi kao njegova vanjština. Oni

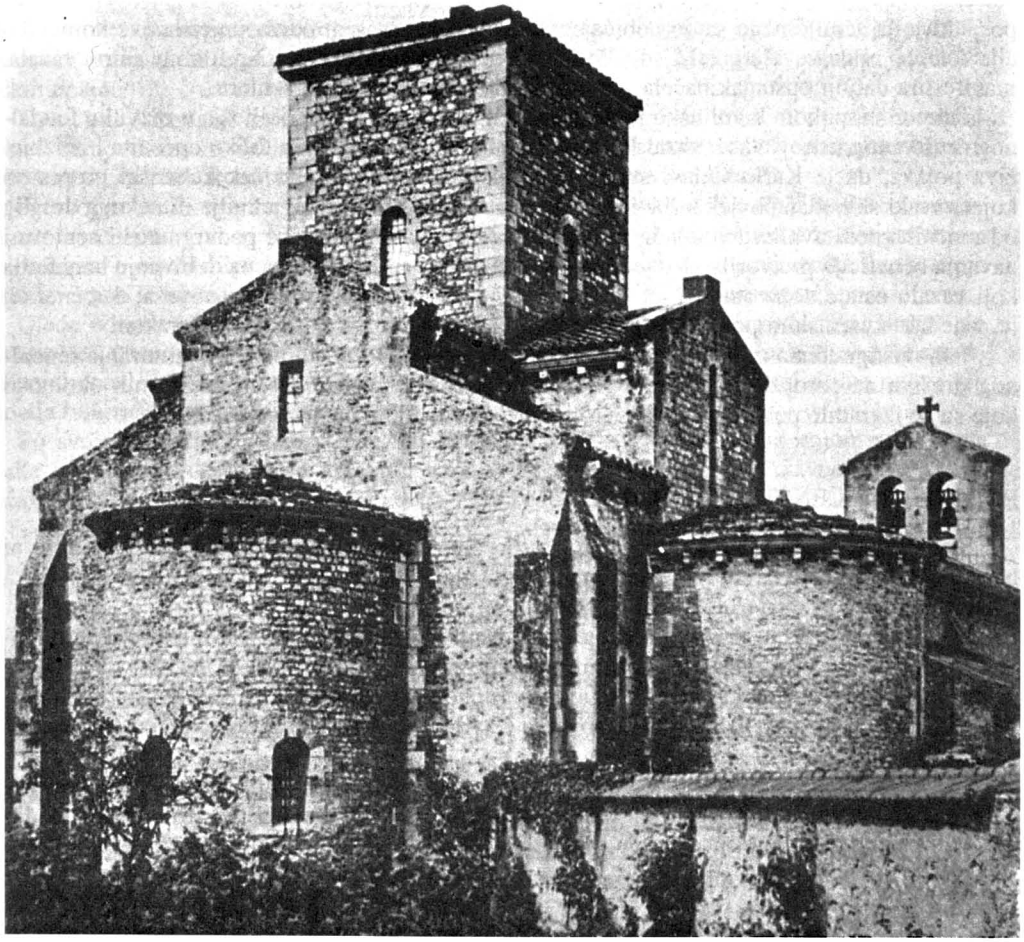

Karolinška crkva S. Germigny-des-Prés

su samo refleks i prilagodba temeljne društvene relacije, uznesene s društvene podnice na najvišu razinu društva. S te pozicije oni su impresionirali stoljeća historiografije (sve do danas) i neopravdano imponirali kao presudna i mjerodavna oznaka feudalizma, zasjenjujući skriveniju, no bitnu sadržinu srednjovjekovnog društvenog poretka, koji se rađa pronalaskom nove formule za klasnu eksploataciju nakon napuštanja robovlasničkog, odnosno rodovskog uređenja te zatim postaje određujućim obilježjem srednjovjekovne stvarnosti.

No oni oblici vazalsko-beneficijalnih odnosa koji su se izgradili do sredine IX. st. nisu još bili konačni oblik društvene strukture feudalizma, kao što ni organizacija eksploatiranja neposrednih proizvodača nije do toga vremena još uvijek postigla svoje do kraja izgrađene oblike. Evolucija feudalnih odnosa nastavila se i u idućim stoljećima, pa je u Zapadnoj Europi svoj vrhunac dosegla u razdoblju od X. do XII. stoljeća.

Prijelaz prema razdoblju potpune izgrađenosti feudalne društvene strukture čini tendencija da se vazalski beneficiji pretvore od doživotnoga užitničkog prava na beneficijalni zemljoposjed u nasljedno posjedovanje beneficija. U praksi se ta težnja ostvarivala tako da je senior prigodom smrti svojega vazala posredovanjem novoga obreda komendacije i vazalske zakletve vjernosti primao za svojega vazala sina umrlog vazala i prepuštao mu isti beneficij. Time se *via facti* uvodila nasljednost beneficija. U IX. st. ona još nije pravno svojstvo beneficijalnog

posjedovanja zemlje nego samo uobičajena praksa koja strogim održavanjem nove komendacije i nove zakletve vjernosti, jednako prilikom smrti seniora kao i prilikom smrti vazala, manifestira daljnji opstanak načela o povratnosti beneficija u vlast seniora.

Takvim razvitkom karolinško je doba izgradilo tri bitno važna obilježja u razvitku feudalnog društvenog ustrojstva: 1. vazalsko-beneficijalni odnosi postali su toliko općenita i neizbježiva pojava, da je Karlo Ćelavi svojim kapitularom iz 847. donio čak zakonski propis po kojem svaki slobodan čovjek treba imati svojega seniora, bilo samoga kralja ili nekoga drugog od moćnih predstavnika feudalnog društva; 2. veza između vazalske podvrgnutosti senioru i davanja beneficija pretvorila se u jedinstvo vazalskog servicija i prava na dobivanje beneficija koji vazalu ostaje doživotno (tj. dokle god traje vazalova u biti vojnička obveza; 3. beneficij je, zajedno s vazalskim podaništvom, praktički već osigurao svoj nasljedni karakter.

Tim dostignućima otpočela je završna faza dugotrajnog i postupnog konstituiranja feudalnog društva na europskom Zapadu. Njegovi konačni oblici rezultat su povijesnih okolnosti koje su se izgradile poslije raspada Karolinškog Carstva krajem IX. stoljeća.

POLOŽAJ SVEĆENSTVA U FEUDALNOM DRUŠTVU

Svećenstvo, u prvom redu biskupi i opatije, imali su u cijelosti goleme posjede koje ni brojne sekularizacije u vrijeme Karolinga nisu bitno oštetile jer su ih novi darovi vjernika znatnim dijelom uskoro nadoknadili.

Ipak, pod pritiskom prigovora zbog oduzimanja crkvene zemlje, Karolinzi su kao nadoknadu za izvršene sekularizacije ozakonili plaćanje crkvene desetine. Ta je dažbina teretila sve proizvođače, a bila je namijenjena održavanju župnog svećenstva jer je ono posjedovalo premale zemljoposjede. Ali uskoro se uvelo da je četvrtinu desetinske dažbine svećenstvo moralo ustupiti biskupu.

Prema crkvenim propisima, biskupe je moralo birati svećenstvo njihove dijeceze. U praksi, međutim, biskupe su imenovali vladari iz kruga svojega dvorjanstva ili između mlađih

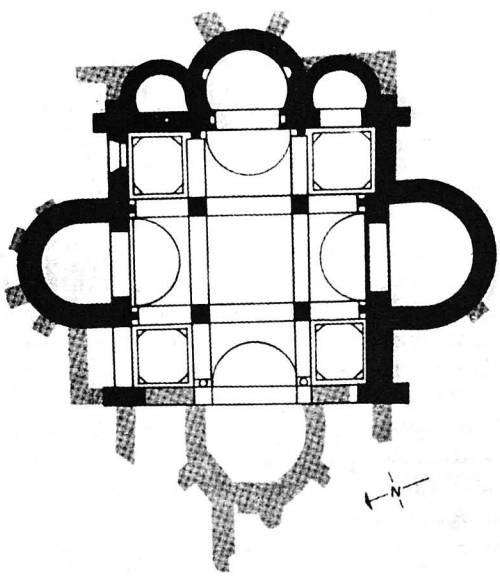

Tlocrt crkve S. Germigny-des-Prés

sinova visoke zemljoposjedničke aristokracije. Na čelu samostanâ ta je društvena pripadnost poglavara dolazila do izražaja još više. Počevši od epohe Pipina Maloga stvorena je ustanova laičkih opata.

To su bili pripadnici najviših slojeva svjetovnih velikaša koji su dobivali nominalnu upravu nad samostanima a da nisu bili obvezni stupiti u samostanski red. Neposrednu upravu prepuštali su redovničkom prioru, a oni su samo ubirali goleme prihode.

Po svojim društvenim odnosima, crkveni su se poglavari uključili u opći društveni sustav jednako kao i laici. Oni su većinom bili kraljevi vazali pa su polagali jednaku zakletvu svojem senioru kao i svjetovni vazali. S druge strane, i ti su crkveni dostojanstvenici imali svoje vazale, vezane jednakim obvezama kakve su teretile vazale svjetovnih seniora.

Glede odnosa crkvenih zemljoposjednika prema neposrednim proizvođačima, sustav eksploatacije zavisnoga rada bio je jednak kao i na imanjima svjetovnjaka. Ipak, osobitost crkvenih zemljoposjeda bila je to što je već od početka VIII. st. većina biskupijskih i opatijskih zemalja bila zaštićena imunitetom.

Po svojem podrijetlu, *imunitet* je bio kasnoantička porezna institucija kojom su golema carska imanja bila oslobođena državnih poreza (Pa tako ni koloni na državnoj zemlji nisu plaćali glavarinu).

To porezno izuzeće preuzeli su i merovinški vladari baštinivši državne posjede na području Galije. Tome su oni dodali i sudsko izuzeće, pa stanovnicima kraljevske zemlje nisu sudili redovni javni sudovi, nego su sudska prava nad njima imali upravnici pojedinih imanja.

Ta porezna i sudska izuzetost vezala se uza zemlju i ostala vezana uz nju i onda kad je otuđenjem kraljevska zemlja prešla u ruke novoga vlasnika, crkvenoga ili svjetovnog staleža.

Darivanjem kraljevskih zemljišta crkvi nastajala je nejednakost između crkvenih imanja dobivenih iz fonda kraljevske zemlje (koja je imala porezno i sudsko izuzeće) i crkvenih imanja drugoga podrijetla. Udovoljavajući željama crkvenih dostojanstvenika, vladari su porezno i sudsko izuzeće protezali na sva crkvena imanja, bez razlike na podrijetlo, a usto su dodavali i izuzeće od upravne vlasti državnih službenika. Takvo totalno izuzeće naziva se *imunitet.* Na područje zaštićeno imunitetom nikakvi državni službenici, ni sudski, ni upravni, ni porezni nisu imali pravo pristupa, a sve je te funkcije vršio posjednik imunitetnog imanja, načelno u ime kralja. U svojoj daljnjoj izgradnji, karolinški imunitet je obuhvatio i vojne obveze, pa je na imunitetnom području i mobilizaciju za kraljevski opći vojni pohod vršio imunist.

Za jačanje imuniteta, prije svega crkvenih zemljoposjeda, kraljevska je vlast bila zainteresirana naročito zbog toga što je ona postavljala biskupe i opate na njihovu dužnost pa je mogla u većoj mjeri računati na njihovu odanost. Ujedno, izuzimajući crkvene imunitetne teritorije ispod vlasti grofova, koji su često uskraćivali poslušnost kralju, njihova se moć po svojem opsegu smanjivala i time postajala manje neugodna.

Ali načelnu neposrednu podvrgnutost imunitetnih posjeda kraljevskoj vlasti počeli su razarati sami vladari. Već za vladavine Karla Velikog car ustupa imunistima pravo da za sebe zadržavaju porezne dažbine i sudske globe koje su trebali otpremati na carski dvor. Kadšto, čak državna vlast daje imunistima i olakšice u vojnim obvezama. Time je rasla njihova samostalnost i ubrzavano razvijanje imunitetnih područja u autonomne oblasti koje su se više ili manje i politički izdvajale pretvarajući se u praktički samostalne regije.

Uz koristi što su ih crkveni imunitetni veleposjedi stjecali dobivanjem imuniteta, bilo je za biskupe i opate i nezgodnih okolnosti. U svojstvu svećenika, za njih je bilo nezgodno da izriču smrtne kazne, da odlaze u rat i zapovijedaju vojnim odredima u bitkama i sl.

Zbog toga su biskupi i opati vršenje svojih laičkih funkcija povjeravali nekom svojem laičkom podaniku koji je te funkcije vršio u njihovo ime, kao što ih je grof vršio u kraljevo ime. Kad se radilo o vršenju laičkih funkcija u ime opata, taj je službenik nosio naziv *advocatus,* a vršitelj istih službi u ime biskupa zvao se *vicedominus* (taj je naziv s vremenom bio iskrivljen pa je glasio *vidamus*).

Ti su dužnosnici uzimani iz redova najuglednije lokalne aristokracije, a kao nagradu za svoju službu dobivali su dio sudskih taksa i globa, vojne zamjenbene dažbine, prihode od cestarina i tržišnih daća. Ponekad su dobivali i beneficij koji je obuhvaćao dio imanja na kojem su službovali.

Sa sve većim porastom faktične moći advokata i vidamâ, oni su opasno ugrožavali interese crkvenih poglavara i crkveno imanje, dano svećenstvu, zaobilaznim putem preotimali duhovnom staležu i vraćali ga faktično (iako ne i pravno) u ruke svjetovnih velikaša.

POLITIČKA ORGANIZACIJA KAROLINŠKE MONARHIJE

U vrijeme kad su prvi Karolinzi preuzeli vlast, u Franačkoj je vladalo duboko rasulo ne samo faktične državne uprave, nego je čak i sam pojam države iščezao iz svijesti prethodnih generacija. Karolinški su vladari pokušali tu prazninu ispuniti. Podlogu za to pružao je uznapredovali proces feudalizacije na temelju vazalno-beneficijalnih odnosa s piramidalnom strukturom vladalačke klase.

Političku teoriju o smislu države i svrsi poretka opće odanosti vladaru i, zauzvrat, o vladarevim obvezama prema svojim podanicima, formulirali su svećenici zaodjevši je u vjerske pojmove. Tako je izražena misao da je kralj odabranik Božje volje i da mu ona povjerava zadaću da upravlja životom svojih podanika kako bi postigli vječno spasenje.

Takvo shvaćanje došlo je do izraza kad je Karlo Veliki 802. zahtijevao od svih slobodnih ljudi da mu polože zakletvu vjernosti. Posebni carski izaslanici dobili su zadaću da narodu protumače značenje te zakletve caru kao zaštitniku i braniteljupodanika koji tu zadaću ima "prvi poslije Boga i njegovih svetaca". Najviša je careva dužnost bila da bdije nad vjerom i poretkom, a stanovništvo je dužno da ga podupire u vršenju pravde i primjeni zakona. Usto, dakako, treba savjesno izvršavati svoje vojne dužnosti, plaćati dažbine i poreze, biti vjerno caru i poslušno Crkvi. Slična načela i zahtjeve sadržavale su i kasnije naredbe Karla Velikog i njegova prvog nasljednika, Ludovika Pobožnoga.

Na taj način feudalno društvo, izgrađujući svoju hijerarhiziranu strukturu vazalsko-beneficijalnih odnosa na temelju eksploatacije rada neposrednih proizvođača na zavisnim česticama veleposjedničke zemlje, pristupa sankcioniranju svoje vladavine formiranjem svoje političke doktrine i stvaranjem socijalno-političke moralke, sa svrhom da time učvršćuje, čuva i brani ostvareni društveni poredak. Kao i svaka slična doktrina, ona je istinsku stvarnost života skrivala velom uzvišenosti moralnih propisa i izjava koje su često bile u dijametralnoj suprotnosti s pravom povijesnom zbiljom. Uza sve to, objavljeni društveni i moralni kodeks karolinškog vremena nije bio proračunata, namjerna obmana suvremenika. Njegova opreka sa stvarnošću rezultat je nesklada izmedu ljudskih težnja i mogućnosti te ujedno svjedočanstvo o ljudskoj sklonosti da interese jedne razmjerno malobrojne skupine korisnika tadašnjega socijalno-ekonomskog poretka shvati i tumači kao interese cjeline. Potpuno suprotno od učenja o kršćanskoj državi, kojoj je na čelu car, zaštitnik vjere i morala, poglavar narodâ prožetih pobožnošću, vjerom i skromnošću poniznih sinova crkve, feudalno je društvo karolinške epohe bilo izgrađeno na brutalnoj sili, na svemoći vojne piramide jačih nad slabijima, u uvjetima veoma slabog utjecaja centralne državne vlasti i zakonâ (čak i u vrijeme Karla Velikog) na zbivanja u iole većoj udaljenosti od državnoga upravnog središta.

U tome smislu, realna politička organizacija Karolinške monarhije nije bila rezultat prethodno formiranih zamisli o društvenom poretku, nego posljedica stvarnih privrednih i društvenih odnosa, a teorije i naziranja o državi i o ulozi vlasti bile su sekundarne, irealne konstrukcije koje same po sebi daju pogrešnu sliku o pravoj stvarnosti ili je čak skrivaju.

UPRAVNI APARAT

Centralna državna uprava Karolinške monarhije zapravo nije bila neki sustav specijaliziranih nadleštava u kojima bi kompetentno činovništvo po vladarevu ovlaštenju obavljalo povjerene im poslove prema smišljenoj raspodjeli općedržavnih zadataka. Umjesto toga, postojao je naprosto carski dvor kao skup privatnih carskih službenika, vazala i slugu koji se tek počinju razvrstavati oko određenih poslova.

Prva od takvih službi bila je *kraljevska capella,* zbor svećenika i redovnika kojima je zadaća bila da vrše vjerske obrede za kralja i njegovu okolinu i da čuvaju svetačke relikvije što ih je dvor posjedovao. Najdragocjenija među njima bio je plašt sv. Martina, biskupa u gradu Toursu, u IV. st., koji je smatran zaštitnikom Franačke države. Naziv za taj plašt (cappa, ili, umanjeno: capella = plaštić) prenio se s predmeta na dvorsku crkvicu u kojoj se plašt čuvao, a skup svećenika koji su u njoj vršili obrede dobili su naziv capellani. Njihov glavar bio je arhikapelan. On je bio najviši vladarev savjetnik u vjerskim i crkvenim pitanjima i nadzornik nad zametkom jedne posebne uredske službe pri dvoru koja će tek od XII. st. nositi naziv dvorska kancelarija.

Već od vremena Pipina Maloga nekoliko svećenika iz dvorske kapele vršilo je službu dvorskih pisara (*notarii*). Za Karla Velikog oni imaju i svojega poglavara (kancelara) kojem je glavna dužnost da na službene državne spise, poslije njihove provjere, stavlja znak utvrđene autentičnosti.

Spisi koji su se u kraljevskoj kancelariji sastavljali imali su karakter sažetka vladarevih odredaba. Osnovnu zakonsku snagu imala je kraljeva riječ (*verbum regis*), a spis je bio samo podsjetnik onima kojima je bila dužnost da vladarevu volju objavljuju podanicima i da je provode u život. U uvjetima gotovo potpune nepismenosti stanovništva pisani dokumenti imali su tek sporedno značenje, a usmeno prenošenje naredbi i odluka po sjećanju na temelju zabilješki i natuknica dovodilo je sve odredbe naglo u zaborav ili ih je izvrgavalo proizvoljnim tumačenjima na temelju tek blijede slike o njihovu smislu i značenju.

Kraljevski dvor nije imao nikakvih formiranih nadleštava za upravne poslove. Znatan dio vršitelja važnih javnih službi bili su prvobitno članovi kraljevske dvorske posluge, kao senešalk, starješina dvorskih slugu, koji je nadzirao upravljanje kraljevskim imanjima, peharnik, koji se brinuo o opskrbi dvora pićem, i nadzornik dvorskih staja (comes stabuli, connétable) koji se brinuo o konjici kao glavnom rodu karolinške vojske. Dvorska sobarska služba pretvorila se u predstojništvo kraljevske riznice. Sve te, i druge, njima manje ili više podvrgnute službe karolinško je doba preuzelo iz merovinške epohe i prilagođavalo svojim potrebama. Ali ono je stvaralo i nove funkcije. Posebno je velik utjecaj imao comes palatii ili dvorski grof (palatinus). On je bio predstojnik dvorskog sudišta i kraljev sudski zamjenik. Njegova služba zahtijevala je organizaciju posebne kancelarije. Mnogobrojne sudske odluke i presude trebalo je upisivati u registre, a strankama izdavati pismena rješenja. Zbog toga je postojala dvorska sudska pisarnica s nekom vrsti rudimentarne sudske arhive.

Cio državni teritorij Karolinške monarhije bio je u vrijeme Karla Velikog sukladno podijeljen na *grofovije,* bez obzira na to što su iznad tih upravnih jedinica postojale i nadređene političke instancije: marke, vojvodstva ili čak autonomna kraljevstva.

Naziv *comes,* preuzet iz odnosa antičke klijentele, ili *graf,* preuzet iz germanskog nazivlja, bio je naslov kraljevskog upravnika nad područjima koja su se najčešće poklapala s teritorijem antičkog civitasa ili germanske plemenske župe (Gau). Na području cijele države bilo je oko 800. godine otprilike 200 do 250 grofovija. Njihov broj nije bio utvrđen jednom za svagda, nego su se tijekom vremena veće grofovije cijepale na manje, a manje spajale u jednu veću.

Kao kraljevski namjesnik na području svoje grofovije, grof je imao sve kompetencije javne vlasti: upravnu, sudsku, financijsku i vojnu. On objavljuje i izvršava sve kraljeve naredbe, ubire javne dažbine, organizira javne radove, odgovoran je za uzdržavanje puteva i mostova, za red i poredak na području grofovije; on predsjeda grofovijskom sudištu, izriče presude i ubire globe, novači u vojsku i u ratu zapovijeda odredom s područja svoje grofovije.

Za svoju grofovsku funkciju grof je bio plaćen na dva osnovna načina: 1. Iz kraljeva zemljišnog fonda na području njegove grofovije dobivao je zemljoposjed koji se zove *honor*, a uživa ga dokle traje njegova služba. Osim toga, grof može u svojoj grofoviji imati i vlastita patrimonijalna (očinska) imanja i beneficije koje je dobio od vladara u okviru vazalsko-beneficijalnih odnosa i koji ne čine sastavni dio njegove nagrade za vršenje grofovske službe. Na temelju svih tih posjedovanja grof je redovno najbogatiji zemljoposjednik u svojoj grofoviji. 2. Grof ima pravo za sebe zadržati trećinu svih globa što ih izriču sudišta na njegovu području i trećinu prometnih i trgovinskih daća. Svim time grofova su novčana primanja također bila znatna.

Povrh svega toga grof se mogao bogatiti i raznim zloupotrebama. Budući da nije bilo nikakva urednog računovodstva ni u grofovijama ni na dvoru, grof je mogao prisvajati više od jedne trećine taksa; za vrijeme svojega službovanja mogao je obveznike pozivati u vojsku ili na sudske skupštine bez stvarne potrebe i neodazivanja kažnjavati teškim globama.

Grofa je imenovao vladar, a on ga je imao pravo i opozvati po svojem nahođenju, naročito u slučaju neposlušnosti ili nepobitnih zloupotreba. Ali krug najviše aristokracije iz kojega su postavljani grofovi bio je veoma uzak, pa se već u drugoj polovici IX. st. postupno pojavljuje i sve više jača tendencija nasljednosti grofovske funkcije.

Za vršenje svojih funkcija u grofoviji grof je imao i svoje podređeno osoblje, prije svega jednog zamjenika, vicecomesa, bar jednoga pisara i vikare, tj. poglavare nižih administrativnih područja (stotnija ili vikarija). Sveukupni grofovijski službenički personal obuhvaćao je u prosjeku 10 do 12 osoba. Na taj je način cio upravni aparat karolinške države, uključivši središnju i grofovijsku upravu, obuhvaćao maksimalno 3 000 – 4 000 ljudi.

Premda su prvi karolinški vladari nastojali stvoriti jedinstveni državni teritorij, ipak su neke oblasti s jakim regionalnim tradicijama ili koje su tek nedavno bile pokorene privremeno sačuvale određene atribute autonomije. Takve su oblasti bile Akvitanija, Italija, Bavarska i Saska. Prve dvije je Karlo Veliki organizirao kao zasebna kraljevstva u sastavu svojega carstva i kraljevsku vlast u njima predao svojim sinovima (Ludoviku, odnosno Pipinu), ali je i u njima postojala podjela na grofovije. Autonomnim kraljevstvom je 817. postala i Bavarska, a kraljevsko je dostojanstvo ondje pripalo Ludovikovu najmlađem sinu Louisu.

Stanovitu upravnu samostalnost državna je vlast ostavila i određenim područjima etnički posebnoga sastava, kao što su bile, u nekadašnjoj Galiji, Bretanja i Gaskonja (između Garonne i Pireneja), a u Italiji langobardska vojvodstva Spoleto i Benevent. Njihova osebujnost bila je tolika da na njihovo tlo nije mogla biti unesena upravna podjela na grofovije kao u drugim dijelovima Franačke države.

U vrijeme Karla Velikoga pojavljuju se i prve specifične pogranične oblasti pod nazivom marka ili markgrofovija. Za razliku od etničkih vojvodstava ili kraljevstava, markgrofovije su bile umjetno oblikovane geografsko-političke cjeline radi obrane istaknutih ili ugroženih graničnih oblasti Carstva. U nekima od njih (jer su bile tek nedavno osvojen pogranični prostor) još nije bila uvedena grofovijska upravna podjela, pa je u njima i vojnu i civilnu vlast imao markgrof. Takve su bile *Normanska marka* u Nordalbingiji, *Venetska marka* (istočno od Labe, u zemlji Bodrića), *Avarska marka* (kasnije zvana i *Karantanska marka*) i *Furlanska marka,* koja je obuhvaćala današnju Furlaniju i unutrašnjost Istre. Naprotiv, na nekim rubnim područjima koja su poodavno bila sastavni dio države i prožeta grofovijskom upravnom organizacijom, ali koja su bila stalno ugrožena vanjskim opasnostima, markgrof je bio nadređen grofovima sa svojega područja samo vojno. Takve su marke bile *Bretonska marka, Neustrijska marka* (između Loire i Seine), *Gotska marka* (između Garonne, Tarna, Pireneja i Sredozemnoga mora) te *Španjolska marka* (između Pireneja i doline Ebra).

Osim markgrofovija koje su iz određenih vojnih razloga bile formirane kao skup više grofovija pod nadređenom vlašću markgrofa, već od vremena Karla Velikog očituje se težnja da se u rukama jedne ličnosti okupi nekoliko pojedinačnih grofovskih funkcija. Ta se praksa

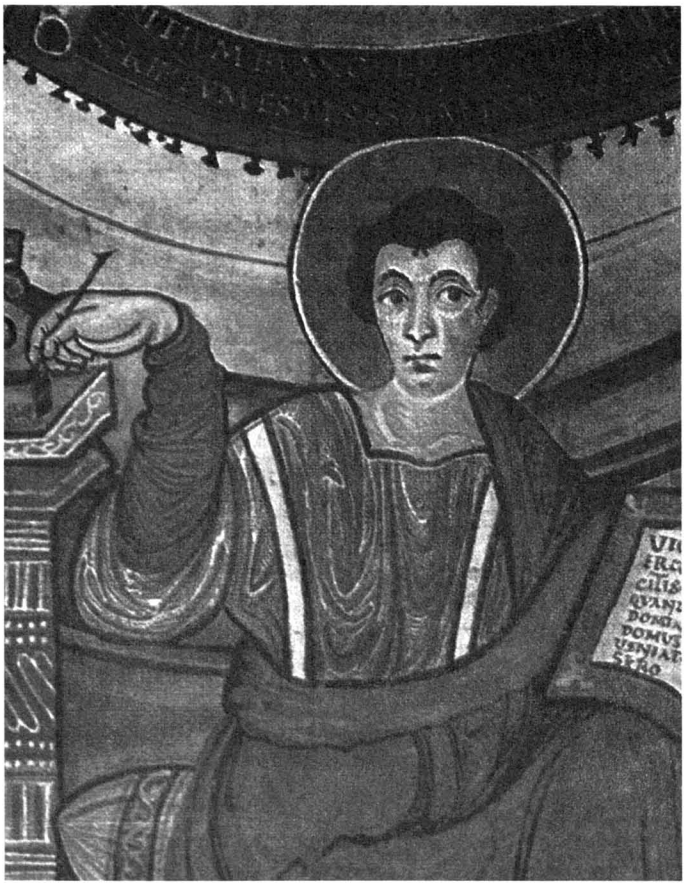

Aachenski evanđelistar s poč. IX. st. Detalj: Evanđelist Marko.

naglo razvijala tek u drugoj polovici IX. st., osobito na području Zapadne Franačke. Takvi mogućnici uzimaju također naziv markgrofova ili vojvoda, a njihovo nastojanje da im vlast bude što nezavisnija od kraljevske uvelike je pridonijela komadanju političkog područja države u X. stoljeću.

Specifični instrument karolinške uprave bili su vladarevi izaslanici (missi dominici). Prvi put se spominju 789. Svake godine, prigodom opće sudske skupštine kraljevstva (generalni placitum) raspoređivao se državni teritorij na oblasti koje su obuhvaćale šest do 10 grofovija, pa su se za svaku takvu oblast (missaticum) određivala dva kraljevska izaslanika (jedan biskup ili opat i jedan grof s područja izvan missaticuma), a zadaća im je bila da tijekom godine četiri puta obiđu dodijeljeni teritorij, izvrše kontrolu upravnih vlasti, osiguraju izvršenje posebnih naredbi kralja i u svakoj grofoviji četiri puta godišnje predsjedaju grofovijskom sudištu.

Institucija kraljevskih izaslanika održala se sve do kraja Karolinške monarhije i nema sumnje da je često djelovala uspješno. Ali njihovi zadaci bili su preopsežni (jer su uz dužnost izaslanika morali vršiti i svoje redovne crkvene, odnosno grofovske dužnosti), a i društvena solidarnost s grofovima i biskupima na području njihova missaticuma onemogućavala je svu nužnu strogost (jer su i sami, već u istoj a i u svima narednim godinama, bili objekt uviđaja nekih drugih kraljevskih izaslanika). S druge strane, strah podanika pred osvetom grofa poslije odlaska izaslanika sprečavao ih je da iznose svoje pritužbe. Sve je to postupno vodilo sve manjoj efikasnosti te ustanove i, najzad, njezinom potpunom nestanku u vremenu kad više i nije bilo jedne središnje vlasti u čije je ime trebalo djelovati.

SUDSTVO

Sudovanje je u karolinškoj (kao i u merovinškoj) državi bilo jedna od najvažnijih javnih djelatnosti. Posjedovanje prava na izricanje kazni i na njihovo prisilno izvršavanje bilo je temelj dalekosežnoga socijalno-ekonomskog utjecaja, o kojem je ovisilo i blagostanje i socijalni status podanika.

Franačko pravosuđe počivalo je na načelu personalnosti prava, po kojem je svakome parničaru trebalo suditi po zakonu naroda kojem je pripadao. Ali suci lokalnih sudova bili su pretežno nepismeni ljudi koji nisu poznavali ni pravo svojega kraja iz zakonskih zbornika, a pogotovo im je bilo nedostupno pravo raznih etničkih skupina u državi. Stoga se u IX. st. sve više učvršćuje načelo teritorijalnosti prava. Time se sudovanje počelo vršiti na temelju regionalnoga običajnog prava koje se prenosilo usmenom tradicijom; pri tome je uvažavanje kraljevskih zakonskih propisa, koji su brzo padali u zaborav, naglo slabilo.

Takvo stanje u sudstvu Karlo Veliki je pokušao sanirati reformama skučavajući nadležnosti lokalnih sudišta i izuzimajući opsežna područja ispod nadležnosti lokalnih i grofovijskih sudova. Ali, u praksi, obični su ljudi imali malo mogućnosti da dopru do kraljevskoga suda čak i u slučajevima kad su imali pravo da mu se obrate kao prizivnoj instanciji. A sudski imuniteti, iako su u početku obvezivali imuniste na poštovanje kraljevskog zakonodavstva, faktično su kraljevsku sudsku vlast na tlu imunitetnih veleposjeda poništavali, a državne pravne norme blijedile su i nestajale pred prevlašću lokalnog običajnog prava.

Najvažnija Karlova sudska reforma bila je preinaka parbenog postupka. U merovinškom sudištu uz grofa ili stotnika kao predsjednika zasjedali su lokalni odličnici (probi homines ili raheniburgi) koji su saslušavali stranke i pronalazili presudu, koju je zatim predsjednik proglašavao a skupština aklamacijom potvrđivala.

Karlo Veliki je već 780. ukinuo vijeće raheniburga (koje je iz kruga uglednika imenovao sam grof) i formirao sudsko vijeće od sedam članova (*scabini*) koje su među najuglednijim poznavateljima pravnih običaja i normi imenovali missi dominici, i to za doživotno vršenje te funkcije. Svrha te promjene bila je da se sudstvo učini nezavisnim od lokalne vlasti. Ali i tu je opći društveni razvitak djelovao u smislu podvrgavanja sudske djelatnosti odličnicima u feudalnom društvenom ustrojstvu. Mogućnošću apelacije na kraljevski sud mogli su se koristiti samo moćni zemljoposjednici; imunitetne povlastice prepuštale su podanike imunitetnog područja svemoći imuniste, a scabini su – umjesto da ostanu nezavisni suci – zapadali u vazalsku ovisnost od vojvoda, markgrofova ili grofova, pa je stoga i njihova pravosudna djelatnost služila interesima vlastodržaca.

VOJNA ORGANIZACIJA KAROLINŠKE MONARHIJE

S propašću Zapadnorimskog Carstva nestalo je plaćene državne vojske. Umjesto toga u franačkoj je državi svaki slobodni Franak bio vojnik. Ali već u VI. st. etnički su se stopili Galo-Rimljani i franački osvajači, pa je otada, u slučaju potrebe, kraljevska vlast imala pravo u vojsku pozvati svakoga slobodnog čovjeka, bez obzira na njegovo etničko podrijetlo.

Ali već od kraja VIII. st. privredni i društveni razvojni procesi toliko su izmijenili pojam slobode da je bilo nužno prilagoditi i vojnu obvezu novonastalim okolnostima. Ona je sada počivala na dva osnovna načela: 1. Javna vojna obveza je dužnost koja se vrši isključivo kralju; oni vojni obvezanici koji su stupili u vazalni odnos prema nekom senioru odlaze u vojsku pod vodstvom svojega seniora; ako njihov senior nije izričito pozvan, polaze pod vodstvom grofa. 2. Javna vojna obveza tereti sve slobodne ljude, ali je oni ne vrše svi na isti način; najniži sloj slobodnih ljudi (slobodni obrađivači veleposjedničkih mansusa) vrše pasivne dužnosti (podvoz, opskrba vojske živežnim namirnicama, glasnička i teklička služba i sl.). Aktivnu boračku službu (heriban) vrše samo zemljoposjednici.

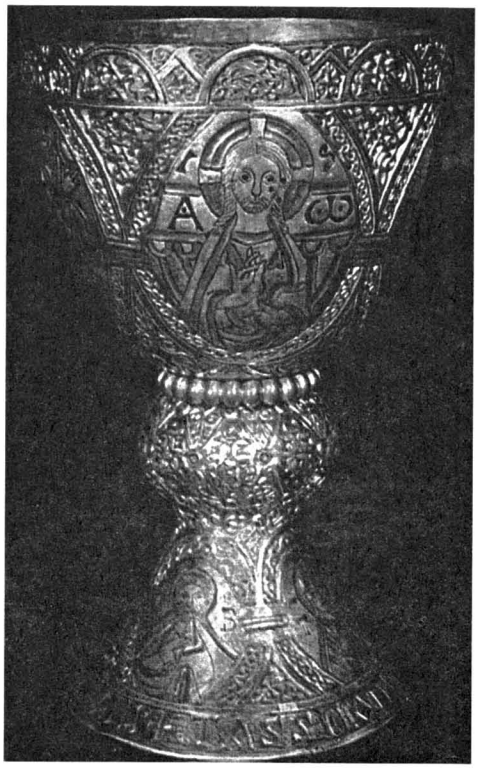

Tassilov kalež. Pozlaćeni bakar. Kraj VIII. st.

Svaki je ratnik vlastitim sredstvima pribavljao vojnu opremu, pa je već i zbog toga bilo nužno da bude imućniji čovjek. Zbog okolnosti što se ratovalo isključivo od proljeća do jeseni, u doba najvažnijih poljoprivrednih radova, aktivnu je boračku službu mogao vršiti samo onaj tko nije bio vezan vlastitim proizvodačkim radom na zemlji. Nema sumnje da je i to podupiralo razvoj beneficijalno-vazalnih odnosa jer je davanjem beneficija stvaran ekonomski nezavisan stalež vojnika.

Ali zemljoposjednici su ipak ustrajno nastojali izbjeći kraljevskoj vojnoj dužnosti, pa su morale biti donošene različite mjere primoravanja.

Obvezatnost vojne službe i kažnjivost uskrate pružale su lokalnim nositeljima vlasti (grofovima) mogućnost da se koriste tom dužnošću za vršenje pritiska na stanovništvo, upućujući poziv na oružje mnogo češće nego što je kraljevskoj vlasti zaista trebalo. U vremenu nastajanja vazalsko-beneficijalnih odnosa bilo je moguće takvim postupcima samostalnog malog zemljoposjednika dovesti na rub materijalne propasti i primorati ga da se komendira grofu, ustupi mu svoju zemlju, ponovo je primi kao beneficij i time postane njegov vazal.

Naoružanje i oprema boraca VIII. i prve polovice IX. st. bilo je za tadašnje prilike veoma skupo. Glavno je oružje bio teški mač, dulji od jednoga metra, kojim se baratalo objema rukama. Svaki je ratnik usto imao još i polumač i nož za borbu iz neposredne blizine. Za obranu služio je drven, kožom obložen štit te oko dva metra dugo konjaničko koplje. Trup tijela bio je zaštićen kožnim ili suknenim haljetkom na koji, su se prišivale željezne pločice ili kovana mrežica.

Franačka konjanička vojska uvela je u VIII. st. važne novosti u opremu bojnih konja: sedlo sa stremenom i potkivanje konjskih kopita. Oboje su preuzeli od Avara. Time je konjanikova sigurnost u sedlu i snaga njihova borbenog nasrtaja postala mnogo veća, a okretnost konja u sudarima djelotvornija.

Na temelju podatka da je za služenje u svojstvu potpuno naoružanog konjanika trebalo posjedovati najmanje posjed s 12 mansusa, može se izračunati da je Karolinška monarhija bila kadra mobilizirati maksimalno desetak tisuća naoružanih konjanika. Premda je uz taj rod oružja bilo i lako naoružane vojske i pomoćnih četa, ipak je franačka vojska u cjelini bila nevelika. Zapravo ni ta cjelokupna oružana sila nije pokretana uvijek, nego najčešće samo jedan njezin dio, pa su u ratne pothvate odlazili razmjerno mali efektivi. To objašnjava, osim znatnih uspjeha, i brojne vojničke poraze Franaka, kao i višegodišnje otezanje borbi do konačnog uspjeha. Na rezultate ratovanja veoma je utjecala i okolnost što su pothvati mogli započinjati tek kad nikne trava (za ispašu konja), a morali su završiti s početkom jesenskih kiša. Stoga se u protivničkom taboru znalo da treba izdržati najviše tri do četiri mjeseca neprijateljeva vojnog pritiska. A nakon prestanka borbi i čim bi se napadačeva vojska povukla na zimovanje, napadnuti se oporavljao i zbacivao nametnuti jaram. Konačno svladavanje protivnika zahtijevalo je stoga potpunu likvidaciju vodećega društvenog sloja u nekom narodu, pustošenje njegove zemlje i stvaranje krajnje ekonomske bijede. Ali i tada, poslije nekoliko godina, s privrednim oporavkom i dolaskom novih naraštaja, u pokorenoj se zemlji otpor obnavljao. Sve to (uz unutrašnju mrvljivost države zbog njezine feudalne strukture) objašnjava nezaustavljivu dezintegraciju franačkog Carstva na brojne, zemljopisno i etnički zasebne fragmente.

FINANCIJE I POREZNI SUSTAV KAROLINŠKE MONARHIJE

U doba Karla Velikoga sačuvali su se još samo tragovi antičkih izravnih poreza (zemljarine i glavarine), prije svega zbog toga što nije postojala katastarska registracija zemljoposjeda i jer se privreda radikalno naturalizirala.

U zamjenu za te iščezle oblike oporezivanja, kraljevska je vlast nastojala uvesti neke nove porezne obveze. Tako se početkom IX. st. uobičajilo da veliki zemljoposjednici prilikom svakogodišnjeg okupljanja na skupštini odličnika (*placitum generale*) donose vladaru darove u novcu, zlatu, srebru, skupocjenim predmetima ili žitu. Vrijednost dara bila je utvrđena u razmjeru s imovnim stanjem pojedinih obveznika. Faktično namirivanje te dažbine, ovisilo je o realnoj snazi monarhijske vlasti, pa je ukupni iznos bio neujednačen i postajao sve manji kako se povećavalo rasulo centralne državne vlasti.

Neizravni porezi održali su se potpunije, a obuhvaćao ih je zajednički naziv *telonea.* Bile su to takse na svu robu namijenjenu prodaji (tržišne takse, prometne takse, cestarine, mostarine i dr.). Tu vrst poreza ubirali su posebni službenici koji su svoju funkciju dobivali u zakup od kralja ili grofa i brzo je izgradili u sustav zloupotreba, i na štetu poreznih obveznika, i na štetu kralja.

Kraljevske prihode od neizravnih poreza znatno su smanjivala brojna izuzeća (egzemcije) što su ih kraljevi davali prvenstveno biskupijama i opatijama. Povrh toga, kraljevi su ponekad davali crkvi i trećinu svih tržišnih ili prometnih taksa i na određenom području koje nije pripadalo crkvenom vlastelinstvu, lišavajući se time dijela svojega prihoda.

Zasebna skupina kraljevskoga dohotka bila su tzv. kraljevska prava: iznos od 2/3 sudskih globa i kazni što su se plaćale za svaku povredu kraljevskih propisa; pristojbe prigodom ispostavljanja darovnica, diploma i privilegija; dohoci od kovnica novca.

Znatan teret za sveukupno slobodno stanovništvo bilo je obvezno ukonačivanje, opskrbljivanje hranom i transportnim sredstvima kralja i njegove pratnje, grofa, kraljevskih izaslanika (missi dominici) i drugih službenih osoba koje su se kretale zemljom po državnom zadatku. Sve druge javne potrebe: uzdržavanje cesta, podizanje mostova, popravak i gradnja utvrda ležale su na najširim slojevima neposrednih proizvođača koji su ih morali namirivati kulučenjem.

Arnulfov ciborij. Kraj IX. st.

UKLJUČIVANJE JAVNIH VLASTI U KAROLINŠKI VAZALSKO BENEFICIJALNI SUSTAV

Budući da je Franačka po svojoj ekonomskoj strukturi bila država naturalne agrarne privrede pa nije imala dovoljno financijskih sredstava da njima plaća snažan centralni i lokalni upravni aparat, ona je vladanje nad neposrednim proizvođačima prepuštala lokalnim predstavnicima eksploatatorske klase. Time se u općoj intenciji vlasti zapravo nije ništa izmijenilo. Umjesto specijaliziranih državnih organa vladanja koji iz centra upravljaju državom u interesu cijele vladajuće klase, ta se vlast prepušta samim eksploatatorima da je vrše neposredno, svaki pojedinac od njih na teritoriju koji je njegov vlastiti zemljoposjed.

Da bi se ta neposredna vlast održala podjednako svuda, u općem režimu koji je neposredne proizvođače držao u podložnosti, eksploatatorska je klasa posjednika i zbog toga razloga morala stvoriti svoju unutrašnju organizaciju. Njezina je svrha bila, s jedne strane, predati brigu za održanje klasnog poretka samim korisnicima toga poretka, a da njih same strukturalno poveže u jednu cjelinu koja će, usprkos uzajamnim suparništvima i sporovima i bez obzira na česta prerazvrstavanja konkretnih ličnosti u tkivu poretka, kao struktura biti dovoljno postojana da bude čvrst jamac ostvarenih klasnih odnosa u temelju društva.

Vazalsko beneficijalno ustrojstvo vladajuće klase pokazalo se kao pogodan instrument za postizanje cilja sveukupnog sustava vladavine. Ono je vladajuću klasu organiziralo kao hijerarhiziranu piramidalnu strukturu, pa je sada još trebalo u tu strukturu, s njezina vrha na niže katove, sve do nizina najnižega (i istodobno najširega) sloja uliti ovlaštenja državnih kompe-

tencija koje su prvobitno pripadale samom društvenom vrhu, kraljevskoj vlasti. To se postizalo sjedinjenjem vazalsko-beneficijalnih odnosa s političkim, sudskim, upravnim i financijskim nadležnostima javne vlasti.

U tome smislu još je Karlo Veliki smatrao korisnim da grofove i druge nositelje državnih službi primorava da postanu njegovi vazali. Počevši od Ludovika Pobožnog ta je praksa već bila općenito rasprostranjena, pa su svi državni službenici u isti mah bili i kraljevi vazali. Jednako su tako i podređeni službenici grofova i drugih vršitelja javno-pravnih službi postali vazalima svojih pretpostavljenih.

Pošto je to postignuto, izvršila se preinaka poimanja: nije se više smatralo da je državna javna služba prvotna, a vazalsko-seniorski odnos naknadan, nego se vazalsko-seniorski odnos smatrao temeljem koji vazalu daje osnovu da može od državne vlasti dobiti neku javno-pravnu dužnost.

U stvarnosti ta se preinaka izvršila postupno. Nastupajući svoju dužnost grofa, vojvode ili markgrofa takav je državni službenik dobivao od kralja na području svoje službene oblasti zemljoposjed koji je imao pravo uživati sve dok je trajala njegova državna služba. Taj se zemljoposjed zvao *honor,* pa je, osim prava na dio globa i kazni, bio službenikova plaća. Ali jer je takav službenik morao biti i kraljev vazal, on je uz svoj *honor,* imao i *beneficij* i bio vazalskom zakletvom vezan na osobnu vjernost kralju i na uobičajeni vazalni servicij.

Te dvije vrste zemljoposjeda bile su načelno među sobom različite. U teoriji, grof je mogao biti razriješen grofovske službe, pri čemu je kralju morao vratiti svoj *honor.* Ako se dotad nije ničim ogriješio o vjernost kralju, ostajao mu je njegov *beneficij* što ga je dobio kao uzvrat za preuzetu vazalsku vjernost.

Ali grofovi i drugi nositelji javnih službi u praksi su poistovjećivali svoj honor s beneficijem, a tako je na javnu službu stala gledati i vrhovna državna vlast. Ne samo što se na *honor* počelo gledati kao da je i on beneficij, a ne posebna nagrada za javno-pravnu, državnu službu, nego se i sama ta državna služba smatrala beneficijem i zbog toga doživotnom, pa i nasljednom. U drugoj polovici IX. st. već su se sve državne službe, a i honores, smatrale nasljednima, jednako kao što su i beneficiji bili nasljedni.

Sličan razvojni put prošle su i crkvene službe. Uobičajilo se da i biskupi i opati prilikom stupanja na dužnost stupaju u vazalski odnos prema kralju, pri čemu su primali uobičajeni beneficij. Tako se crkvena funkcija počela smatrati rezultatom uspostave vazalsko-beneficijalnog odnosa, pa zatim i naprosto vazalskim beneficijem.

Ali time je i sam pojam beneficija i vazalskog odnosa stekao nove kvalitete. Svi su grofovi, markgrofovi i vojvode bili lokalni vršitelji državnih, sudskih, upravnih, poreznih i vojnih ovlaštenja na svojem području. Jednako tako su i biskupi i opati na temelju od kralja dobivenih imuniteta na svojem posjedu vršili sve državne ovlasti na području uprave, sudovanja, ubiranja poreza i novačenja u vojsku. Budući da su se sve te funkcije i dostojanstva dobivali kao beneficij i smatrali beneficijem, to se i pravo na lokalno vršenje javno-pravnih, državnih ovlaštenja smatralo posljedicom i plodom stupanja u vazalsko-beneficijalni odnos.

Tako se ostvarilo stanje u kojem je stupanje u vazalski odnos prema kralju rezultiralo preuzimanjem dužnosti da se na području koje je pokrivala dotična služba ili crkveno dostojanstvo obnašaju državne funkcije umjesto same najviše državne, kraljevske vlasti koja im je bila ishodištem. Političke kompetencije državne vlasti silazile su s državnoga vrha na neposredne kraljeve vazale, a oni su ih, teritorijalno još usitnjenije, predavali svojima, još nižim vazalima. U cjelini, politička je vlast ostala ista a ni njezin se socijalno-politički cilj i smisao nije izmijenio. Ali njezino se izvršavanje razmrvilo i raspodijelilo na brojne pripadnike vladajuće klase feudalaca. Bez obzira na mnoge međusobne borbe unutar njezine cjeline oko sve nove i nove preraspodjele posjeda i moći, vladalačka je klasa, strukturiravši se na temelju vazalsko-seniorskih uzajamnih odnosa, ne imajući mogućnosti da izgradi snažnu i centraliziranu državnu vlast, našla izlaz iz teškoća u koje ju je dovela naturalizacija privrede u tome što

Crkva Sv. Donata u Zadru. IX. st.

je državnu vlast parcelirala (kao i svoje zemljoposjede) i predala je u ruke samih zemljoposjednika. U budućnosti, kad s izmjenom privrednih oblika proizvodnje, nastupi doba napuštanja naturalne privrede, srednjovjekovni će poredak višestoljetnim nastojanjem povesti novu borbu da razmrvljenu političku vlast ponovno vrati u vrh političkoga poretka, u nadležnost centralizirane kraljevske vlasti.

PROSVJETA I KULTURA

Karolinška monarhija teritorijalno je obuhvaćala cijelu rimsku Galiju, svu staru Germaniju, najveći dio Italije i sjeveroistok Pirenejskog poluotoka; svojim je vrhovništvom uza se vezivala polapsko-slavenske zemlje, češko-moravsku oblast, zapadnu Panoniju, istočnoalpske zemlje i zapadni dio Balkana. Zbog toga kulturno-prosvjetni život te državne tvorevine predstavlja jezgru tadašnje Europe izvan bizantskih, islamskih i istočnoslavenskih posjeda.

Premda je karolinška državna uprava bila rudimentarna i nedovoljno efikasna, ona je ipak upošljavala do 4 000 ljudi. Ako se tome broju dodaju osobe uposlene u sudstvu i istaknute ličnosti na crkvenim dužnostima, sveukupan broj ljudi koji je morao raspolagati bar nekom naobrazbom dosezao je više tisuća. Uz ove praktične potrebe, karolinška je država svojom težnjom da bude obnovitelj carskog dostojanstva na Zapadu, da vlada narodima po Božjoj promisli, da bude zaštitnicom Crkve i starateljicom nad dobrom stanovništva nužno morala posezati za antičkim tradicijama, utoliko više što su joj one obećavale i pouku o sustavu vladanja s neograničenim ovlaštenjima cara.

Prenosnici iskustava antike, prilagođenih kršćanskom pogledu na svijet, mogli su u prvome redu biti svećenici, ali uz uvjet da stupanj njihove naobrazbe bude bolji nego što je bio do polovice VIII. st. Zbog toga tzv. karolinški preporod (renesansa) počinje obnovom pismenosti. Ona je obuhvatila nekoliko razina. Pri samostanima su počele djelovati škole za šire krugove djece. U njima se davala elementarna poduka iz čitanja i pisanja na latinskom jeziku, tumačila su se glavna mjesta iz Biblije i crkvenih knjiga. Na višoj razini školovanje se vršilo u biskupijskim središtima, kao što su bili Tours, Sens, Autun, Lyon, Metz, Utrecht, Trier, Köln,

Mainz, Worms, Salzburg i dr. Nastavni je program obuhvaćao "sedam slobodnih umijeća": trivium (gramatika, retorika, dijalektika) i quadrivium (aritmetika, geometrija, astronomija, glazba), po udžbenicima izrađenim prema djelu Marcijana Capelle o *Septem artes liberales* (iz V. st.), po *Svjetskoj kronici* Izidora Seviljskoga (VII. st.) i drugim ranosrednjovjekovnim piscima, ali i po djelima klasičnih autora.

Inicijativa za takvu prosvjetnu djelatnost potekla je iz najužeg kruga savjetnika što ih je oko sebe okupio Karlo Veliki. Pretežni dio njih car je doveo iz inozemstva. Središnja ličnost bio je Anglosas *Alkuin,* pisac većine udžbenika za škole i carev glavni savjetnik u prosvjetnim pitanjima. Uz njega su djelovali Italici *Petar iz Pize* (gramatičar) i *Pavao Đakon* (gramatičar i povjesnik), *Klement Irac* (gramatičar), Franak *Einhard* (povjesničar i graditelj), pjesnici *Teodulf* (Got iz Španjolske), *Dungal* (iz Irske), *Angilbert* (iz Franačke) i drugi.

Skup tih obrazovanih ljudi formirao je neke vrste akademiju oko Karla Velikog u kojoj se raspravljalo o organizaciji prosvjete, ali i o teološko-filozofskim problemima. Uz nju Karlo je osnovao i posebnu dvorsku školu za sinove najistaknutiiih velikaša iz svoje okoline.

Nastojanja u vezi s obnovom izobrazbe zahtijevala su i stvaranje naukovnih sredstava. Kako su knjige bile velika rijetkost, valjalo je sačuvane primjerke prepisivati. Tako se u mnogim biskupijskim i, naročito, samostanskim središtima (kao Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés, Fleury, Corbie, Saint-Bertin, Fulda, Lorsch, Reichenau, Freising, St. Gallen, Corvey i dr.) formiraju skriptoriji u kojima se prepisuju povijesna, teološka i filozofska djela crkvenih

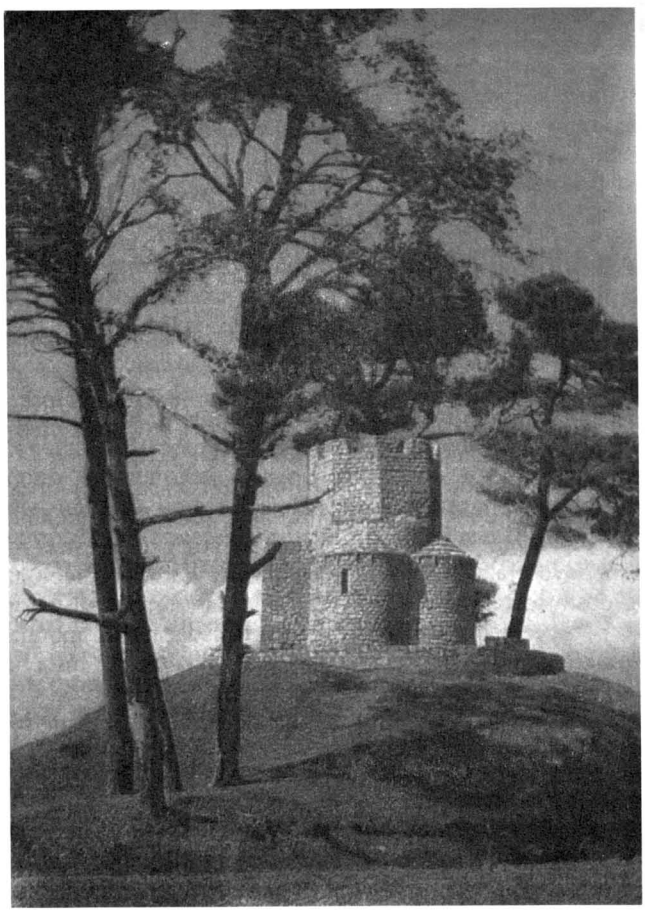

Crkva Sv. Nikole kod Nina. XI. st.

otaca, misne knjige, Biblija, ali i neki antički pisci (Ciceron. Boëcije i dr.). Intenzivan prepisivački a i izvorni autorski (ili kompilatorski) rad rezultirao je pojednostavljenjem i uljepšavanjem pisma. Umjesto merovingike, nastala je (na temelju latinske poluuncijale) tzv. *karolinška minuskula,* učinivši tekstove mnogo pristupačnijima čitačima.

Doba karolinške obnove pismenosti i naobrazbe stvorilo je pažnje vrijedne rezultate na području pjesništva, historiografije, hagiografije, teologije i filozofije.

Pjesništvo toga vremena posvećeno je znatnim dijelom proslavljavanju karolinških vladara. Tako je doseljenik iz Irske *Dungal* u stihovima prikazivao Karlove pobjede nad Bavarcima, Franak *Angilbert* opjevao je cara i njegovu obitelj, a Akvitanac *Hermold Crni* vladavinu Ludovika Pobožnog. Kritičniji je prema carevoj ličnosti bio švapski pjesnik *Valahfrid.* Neki pjesnici su prepričavali crkvene evanđeoske teme ili u stihovima prikazivali živote svetaca. Redovnik *Otfrid* iz Wissenburga je oko 862. na visokonjemačkom narječju objavio dijelove Novoga zavjeta, a *Salomon,* biskup u Konstanzi, na prijelazu IX. u X. st. stihovanim je poslanicama opisao stradanja Njemačke od ratnih pustošenja i, naročito, od provala Mađara.

Pisanje povijesnih djela bilo je također rezultat težnje da se uzveliča vladavina Karolinga. Počevši od 768., dvorska kapela je vodila službene anale. Njihovu prvotnu verziju je oko 801. možda preradio *Einhard.* Zatim su oni nastavljeni do 829., a otada odvojeno, za Istočnu Franačku (tzv. Annales Fuldenses) do 887., i za Zapadnu Franačku, u više nastavaka i prerada (Annales Bertiniani, sutori: *Anonim, Prudencije* i *Hinkmar*), do 882.

Po uzoru na Svetonijeve Životopise careva, *Einhard* je napisao Život Karla Velikoga. O Ludoviku Pobožnome sačuvale su se dvije biografije (autori *Thegan* i tzv. *Astronom*). U biskupijama i samostanima nastajali su povijesni spisi o djelima biskupâ i opatâ, koji svojim nizom predstavljaju kronike pojedinih crkvenih središta. Zanimljiva su djela povijesno-pravnog teorijskog karaktera o najboljem obliku kraljevske vladavine i kraljevskim ustanovama kakve su pisali opat *Smaragdus,* u poč. IX. st., zatim biskup *Jonas* iz Orléansa, *Hinkmar* i dr. Ona odreda kao uzor vladavine predstavljaju starozavjetne biblijske kraljeve.

Hagiografska djela karolinške epohe najčešće su prerada starijih spisa iz merovinških vremena. Ali, naročito u opatiji Saint Denis, kod Pariza, postupno se rađa i nova škola životopisaca, suvremenija načinom pisanja i temama. U širem okviru hagiografske literature, osobito su brojni bili tekstovi koji opisuju donošenje ili prenošenje svetačkih moći u različite crkve i samostane. To će ostati omiljena književna vrsta više stoljeća.

U karolinško doba, prvi put nakon vremena Sv. Augustina i Boëcija, na Zapadu se ponovno s dubokim zanimanjem piše o teološkim i filozofskim pitanjima, i to na temelju poznavanja neoplatonizma i grčkih crkvenih otaca: Pseudodyonizija Areopagite, Grgura iz Nysse, Grgura Nazijanskog i Maksima Ispovjednika. Debata se posebice razvila oko dvaju problema: o euharistiji i transsupstancijaciji i o predestinaciji. Tema o euharistiji odnosila se na zagonetku o realnoj prisutnosti Krista u pričesnom kruhu i vinu. O tome su raspravljali Alkuinov učenik *Amalarije iz Metza, Pashazije Radbert, Ratramnus iz Corbiea, Hraban Maur, Florus iz Lyona, Gottschalk, Hinkmar iz Reimsa* i *Ivan Skot Eriugena.* Isti ti mislioci, a i neke druge ličnosti (*Prudencije iz Troyesa, Lupus iz Ferrièresa*), sudjelovali su i u širokoj debati o predestinaciji.

Po svojem općem značenju u povijesti filozofije, najistaknutija ličnost karolinške epohe bio je Irac *Ivan Skot Eriugena* (810–877) koji je živio na dvoru Karla Ćelavoga. Po njegovu shvaćanju, vjera u objavljene istine početak je filozofskog istraživanja. Ali te istine ne mogu biti u opreci s razumom, pa prava filozofija mora biti u skladu s pravom vjerom. Ako se pojavi suprotnost između autoriteta i razuma, onda razumu treba dati prednost. Takvim načelnim stajalištem Eriugena je veoma hrabro analizirao bitne dogme kršćanstva i iznio gledišta koja su prihvaćali čak i francuski dualisti XIII. st. (albižani), a koja je službena Crkva počevši od IX. st. nekoliko puta osuđivala. Njegovo je glavno djelo *O podjeli prirode,* a prevodio je s grčkoga Pseudodionizija i spise drugih grčkih patrista.

Karolinška renesansa obuhvaćala je i intenzivnu djelatnost na području likovnih umjetnosti. Gradile su se i ukrašavale carske rezidencije, katedrale, samostani i tvrđave, ali se većina

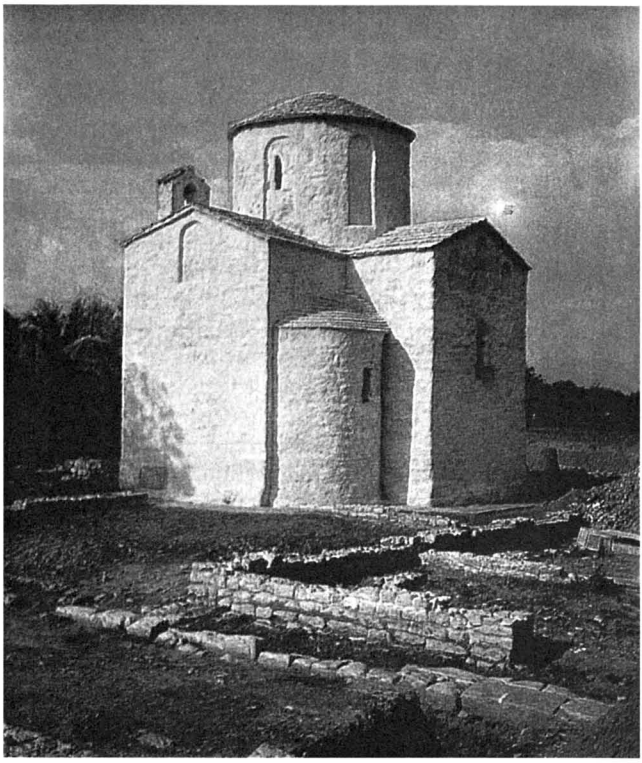

Crkva Sv. Križa u Ninu. XI. st.

tih objekata nije sačuvala. Ostalo je svega nekoliko potpunih ili preinačenih građevina, niz tlocrta na mjestu iščezlih zgrada, nekoliko crteža, planova i minijaturnih slika o objektima kojih više nema.

Po toj građi može se zaključiti da su se karolinške crkve gradile u dva osnovna tipa: bazilikalne crkve i crkve sa četvornim ili kružnim planom. Bazilikalni tip, preuzet iz antike, dobio je u karolinško doba neke važne prinove: gradnju kora s deambulatorijem, apside i transept, a na nekoliko crkvi i dvostruki transept. Time su crkve postale prostranije i raščlanjenije, omogućujući prisutnost većem broju svećenstva pri misama, što je uvećalo svečanost i raskoš službe Božje. Usto, u krilima transepta održavala su se i crkvena i velikaška skupštinska zasjedanja.

Najstariji primjerci bazilikalnih crkvi su katedrale u Clermontu, Toursu, a nešto kasnije, s dvostrukim transeptom, katedrale u Reimsu, Saint-Riquieru, Orléansu, Kölnu. Veoma je dobro sačuvana bazilika Sv. Petra i Sv. Marcelina u Steinbachu (Odenwald), rađena, po Einhardovu nacrtu. Poznati su ostaci ili tlocrti još i niza drugih crkvi toga tipa, u raznim dijelovima Franačke, od Porajnja do Katalonije i Lombardije.

Crkve s centralnim tlocrtom gradile su se po istočnjačkom uzoru kojem je u Italiji najizrazitiji predstavnik osmerokutna crkva San Vitale u Ravenni. Taj je model bio primijenjen i na dvorskoj crkvi u Aachenu, koja je, uz neke kasnije pregradnje i dopune, sačuvana u cijelosti. Kružnome tipu s apsidama pripada i crkva Sv. Donata u Zadru, iz početka IX. st.

Stropovi bazilikalnih crkava bili su redovno plošni, a tek od kraja X. st. počinje se nad križištem transepta graditi i toranj. Taj tip gradnje čini prijelaz prema stilu romanike. Suprotno tome, crkve sa središnjim planom redovno imaju kupolu.

Crkvene građevine bile su u unutrašnjosti ukrašene zidnim slikama i mozaicima koji prikazuju biblijske ili povijesne teme, a svojom se izradom i estetikom oslanjaju na kasnoan-

tičku tehniku i vještinu. Tako su dvorske crkve u Aachenu i u Germigny-des-Prés imale mozaik u kupoli, a zidnih je slika bilo u palači Ludovika Pobožnog u Ingelheimu, u nizu crkvenih kripta (u Trieru, u Auxerreu, u Germigny-des-Prés i dr.)

Mnogo bolje od tih oblika slikarstva sačuvale su se minijature u brojnim rukopisnim djelima nastalima u okviru karolinške renesanse. Među njima najslavniji su Godeschalkov Evanđelistar Karla Velikog, Psaltir što ga je Karlo Veliki poklonio papi Hadrijanu I., Dagulfov Psaltir, Adin Evanđelistar, Evanđelistar iz Centule, Evanđelistar iz Soissonsa, iz Fulde, Utrechtski psaltir, Tourska biblija, Evanđelistar cara Lotara, Biblija i Psaltir Karla Ćelavoga, Augsburški Evanđelistar i dr.

Po načinu slikanja i stilskom utjecaju, karolinške se minijature mogu grupirati u nekoliko škola, po glavnim središtima njihove izradbe (dvorska škola, tourska, reimska, rajnska škola i dr.).

Kiparstvo se u karolinško doba svodi na plitke reljefe malih dimenzija na bjelokosnim koricama crkvenih knjiga (Evanđelistar iz Lorscha, Dagulfov Psaltir, Adin Evanđelistar) ili upotrebnim predmetima (Heribertov češalj), zatim na izradbu crkvenih vrata, ograda, sjedišta, svjetiljki od bronce, a u katedrali u Metzu sačuvao se i jedan brončani konjanički kipić Karla Velikoga, visok svega 24 cm. U kamenu su se izrađivali samo oskudni ukrasi na fasadama zgrada, grobnim kapelama, a sačuvanih kipova nema.

Suprotno toj oskudici, znatno je bilo razvijeno zlatarstvo. Ono je ukrašavalo oltare, križeve, krune, moćnike, korice knjiga i dr. (Oltarski ukras crkve Sv. Ambroza u Milanu, oltar iz Adelhausa, Tassilov kalež, Arnulfov ciborij, Relikvijar Pipina Akvitanskog, tzv. Stjepanova torba sa zemljom natopljenom krvlju toga mučenika, Codex aureus iz Regensburga i dr.)

U cjelini, karolinška je renesansa znatno oživjela kulturnu djelatnost. Ona je obnovila poznavanje klasičnoga latinskog jezika i formirala čitljivije pismo, opsežnim prepisivačkim i prevodilačkim radom spasila je mnoge tekstove antičke baštine koji bi bez njezina nastojanja ostali nepoznati, obnovila je teološke i filozofske spoznajne napore, u graditeljstvu je pripremila epohu romanike, a u izradbi minijatura i zlatarskih ukrasa, kao i u obradbi bjelokosti ostavila djela trajne estetske vrijednosti.

Po svojem dometu, karolinška renesansa nije izravno prodrla u široke slojeve stanovništva, ali je premostila jaz koji je odvajao zapadnoeuropski rani srednji vijek od tekovina klasičnoga i postklasičnoga antičkog doba. Njezin društveno-politički poticaj zasnivao se na ideji o obnovi Carstva i njegovoj funkciji u tadašnjem svijetu, pa je ona nužno posezala za antičkom baštinom. Ali ona ju je primila u kristijaniziranoj formi i uklopila je u stvarnost feudalnog društva i novih etničkih uvjeta tadašnje srednje i zapadne Europe. Zbog toga ona nije bila prosto ponavljanje preuzetih vrednota nego njihovo stapanje koje je imalo svojstvo polazne točke u razvitku kojim je Europa prebrodila doba svojega kulturnoga zamiranja i uputila se prema mnogo plodnijim etapama razvijenoga srednovjekovlja.

VIII. PROSTOR ISLAMSKE EKSPANZIJE NA ISTOKU. BIZANT I NJEGOVA UNUTRAŠNJA I VANJSKA POLITIKA

1. ARAPI I POSTANAK ISLAMA

Arapski poluotok, na kojem je nikao islam, sastoji se od nekoliko različitih geografskih oblasti. Uzduž Crvenoga mora i Adenskog zaljeva prostiru se planinske zone: Hedžas, Asir, Jemen i Hadramaut. U dolinama te oblasti ima dovoljno oborina i plodnog tla, pa tu živi sedentarno stanovništvo koje uzgaja žitarice, povrće i voće.

Unutrašnjost poluotoka je visoravan na kojoj znatan dio prostora zauzimaju potpuno neplodne, kamenite ili pješčane pustinje. One nisu kontinuiran, jedinstven neplodni teritorij, nego se dijele u osnovi na tri velike pustinje. Na sjeveru je Sirijska pustinja, u središtu pustinja Nefud, a na jugu Rub-al-Hali ili Dehna.

Između planinskih oblasti uzduž Crvenoga mora i pustinja u unutrašnjosti, kao i između navedenih triju pustinja, prostiru se stepske zone u kojima kroz nekoliko mjeseci u godini ima nešto kiša, pa tada tu nikne trava, dovoljna za prehranu stadâ. U tim oblastima stepa živi nomadsko, stočarsko stanovništvo (beduini). Kad u stepama presahne trava, beduini se sa svojim šatorima i stokom povlače u pogodnije oblasti i zatim se opet vraćaju, kad prođu ljetne žege.

Na području sezonskih stepa, na mjestima gdje podzemne vode obilno natapaju gornje slojeve tla ili izbijaju na površinu kao izvori, nastaju oaze, pa je tu, u bujnoj vegetaciji, moguć trajan sjedilački život s intenzivnom zemljoradnjom. Takve su oaze Jatrib, Kaibar, Fadak, Taim (sve u oblasti između Hedžasa i pustinje Nefud), pa zatim dugi nizovi oaza u središnjoj stepskoj oblasti između Nefuda i Dehne (Nedžd) ili u oblasti između pustinje Nefud i Sirijske pustinje (npr. oaza Al-Dauf).

Najbogatija i najplodnija oblast Arabije je njezin jugozapad, zatim današnji Jemen, Aden i Hadramaut. To je područje stari vijek nazivao Sretnom Arabijom (Arabia eudaimon ili Arabia felix). Tu su visoke planine, izobilje oborina i u davna vremena stvoreni sustav natapanja omogućili bogatu i visoko razvijenu civilizaciju već u sredini 2. tisućljeća pr. n. e.

Poslije niza epoha u antičkoj povijesti Sretne Arabije, u početku VI. st. n. e. tamošnja je dinastija Himjarita (koja je ostvarila gotovo tisućljetni prosperitet tih oblasti) zapala u krizu. Posljednji kralj te dinastije Du Nuvas bio je prihvatio židovsku vjeru, pa je počeo progoniti kršćane kojih je također bilo među njegovim podanicima. Te su okolnosti iskoristili etiopski kraljevi, koji su bili monofizitski kršćani, pa su 525. izvršili invaziju Jemena i pripojili Sretnu Arabiju etiopskome carstvu.

Ali vlast Etiopije na tome području smetala je Perziji, pa je njezina vojska 570. preotela Jemen i pretvorila ga u perzijsku satrapiju. Nova vlast nametnula je stanovništvu nestorijansko kršćanstvo koje je Isusa smatralo samo čovjekom bogonosccm i nije brkalo božansku i ljudsku narav u njemu.

Za mnogih stoljeća svoje visoke razvijenosti Južna je Arabija bila ishodište važnih privrednih i kulturnih utjecaja na cijelom Poluotoku, a također i raskršće međunarodnih putova. Jedan od njih išao je iz Jemena preko Hedžasa u Transjordaniju i Palestinu. Drugi je dijagonalno prolazio četverokutom Arapskog poluotoka, iz Jemena preko Vadi Danasira na središnje oaze u Nedždu i otuda dolinom Vadi Rummah u južnu Mezopotamiju. Od te transverzale

odvajao se u Nedždu ogranak koji preko oaze Hail i pustinje Nefud izbija na oazu Džauf i otuda stiže u Siriju.

Na dodirnim područjima gdje se ti putovi ulijevaju u susjedne zemlje nikle su rubne arapske državne tvorevine kojima je Arapski poluotok međašio s velikim političkim silama antike i ranog srednjeg vijeka.

Najstarije takvo kraljevstvo (kr. *Nabatejaca*), na području od Akabskog zaljeva do istočnih obala Mrtvoga mora, postalo je u početku II. st. n. e. rimskom provincijom. Sjevernije od te oblasti u VI. je stoljeću pod pokroviteljstvom Bizanta nastala država *Gasanida* koja je obuhvaćala današnji Jordan i dio Sirije. Na desnoj obali srednjeg Eufrata Perzijanci su formirali državu *Lahmida* koja je kao tampon-država imala štititi njihove posjede u Mezopotamiji od beduina. Obje su te države bile kršćanske, jedna od njih monofizitska, a druga nestorijanska.

Na taj način, osim židovskoga a kasnije i kršćanskoga utjecaja iz Jemena, u unutrašnjost Arabije kršćanstvo je prodiralo i sa sjevera iz Gasanidskog i Lahmidskog kraljevstva. Židovski je utjecaj bio naročito jak u Hedžasu. Ondje se dopiranju te religije iz Jemena pridruživao izravni utjecaj iz Palestine, a nakon protjerivanja Židova iz Babilonije, mnogo se njihovih bjegunaca naselilo po oazama Hedžasa što se prostiru od Taime do Jatriba.

Dalekosežni utjecaj židovske i kršćanske monoteističke vjere, dopirući iz susjedstva, snažno je djelovao na postanak islamskog monoteizma. Ali toj presudno važnoj pojavi u povijesti Arapa prethodio je vlastiti razvoj gospodarskih i društvenih odnosa koji ju je učinio povijesno mogućom.

Prije pojave islama i osnutka kalifata Arapi su živjeli u plemenskoj organizaciji i bavili se nomadsko-stočarskim uzgojem deva, ovaca i koza. Kao i kod drugih naroda na tom stupnju razvitka, i kod njih su osnovni elementi društvenog ustrojstva bili porodica, rod, pleme i savez plemena.

Jedna porodica, udružena pod patrijarhalnom vlašću oca porodice, živjela je u zajedničkom šatoru. Rod se okupljao oko šatora svojega poglavara i formirao krug šatora ili *duar*. Jedno pleme bilo je vezano krvno-rodbinskim vezama. One su svim članovima istoga plemena nametale uzajamnu solidarnost (akabija).

Glavar arapskog plemena, *šejk*, bio je tipičan starješina rodovskoga društva. On nije imao nikakve izvršne vlasti, nego je bio samo prvak među glavarima porodica i rodova koji su ga birali najčešće iz uvijek iste, najuglednije porodice u plemenu. Obvezne odluke donosile su se u vijeću starješina (*medžlis*), koje je bilo simbol i glavni organ plemena.

Arapi nisu individualno posjedovali zemlju i ispaše, nego su plemena ili rodovi na svojim nomadsko-stočarskim sezonskim kretanjima kolektivno zauzimali teren koji im je služio kao pašnjak. U ranim razdobljima i stada su bila kolektivno vlasništvo plemena, ali se u prvim stoljećima n. e. izgradio individualni posjed velikih porodica koje ipak svoju stoku pregone i pasu u velikim skupinama cijeloga roda ili plemena.

Osim uzgoja stoke, rodovi i plemena bavili su se također i pljačkom i napadima na karavane ili zemljoradničke oblasti. Ponekad nomadska plemena nameću sjedilačkom stanovništvu stalan danak kao otkupninu od oružanih napada.

Kultura arapskih beduinskih plemena stvorila je svoj izraz u osebujnoj poeziji i religiji na osnovi mašte, animizma i bogatog polidemonizma. Po njihovu shvaćanju, i u mrtvoj i u živoj prirodi stanuju viša, demonska bića, *džinovi*, koji su uzrokom i korisnih i štetnih događaja, pa ih čovjek mora udobrovoljavati žrtvama. Iz mnoštva natprirodnih sila svaki je rod i svako je pleme izdvajalo one koji posebice utječu na njegovu sudbinu. Tako su se oblikovale predodžbe o božanstvima pojedinih rodova i plemena, koja oni štuju posebnim obredima, svetkovinama i redovitim žrtvovanjima. Pri tome se rodovska i plemenska božanstva često povezuju s prirodnim silama ili svemirskim pojavama, s Mjesecom, zvijezdom Danicom i dr.

Tijekom VI. st. na Arapskom se poluotoku počinju izgrađivati preduvjeti za povezivanje arapskih plemena u šire zajednice. Usporedo s time i njihovi plemenski kultovi teže stapanju.

ARABIJA U DOBA MUHAMEDA I PRVIH KALIFA

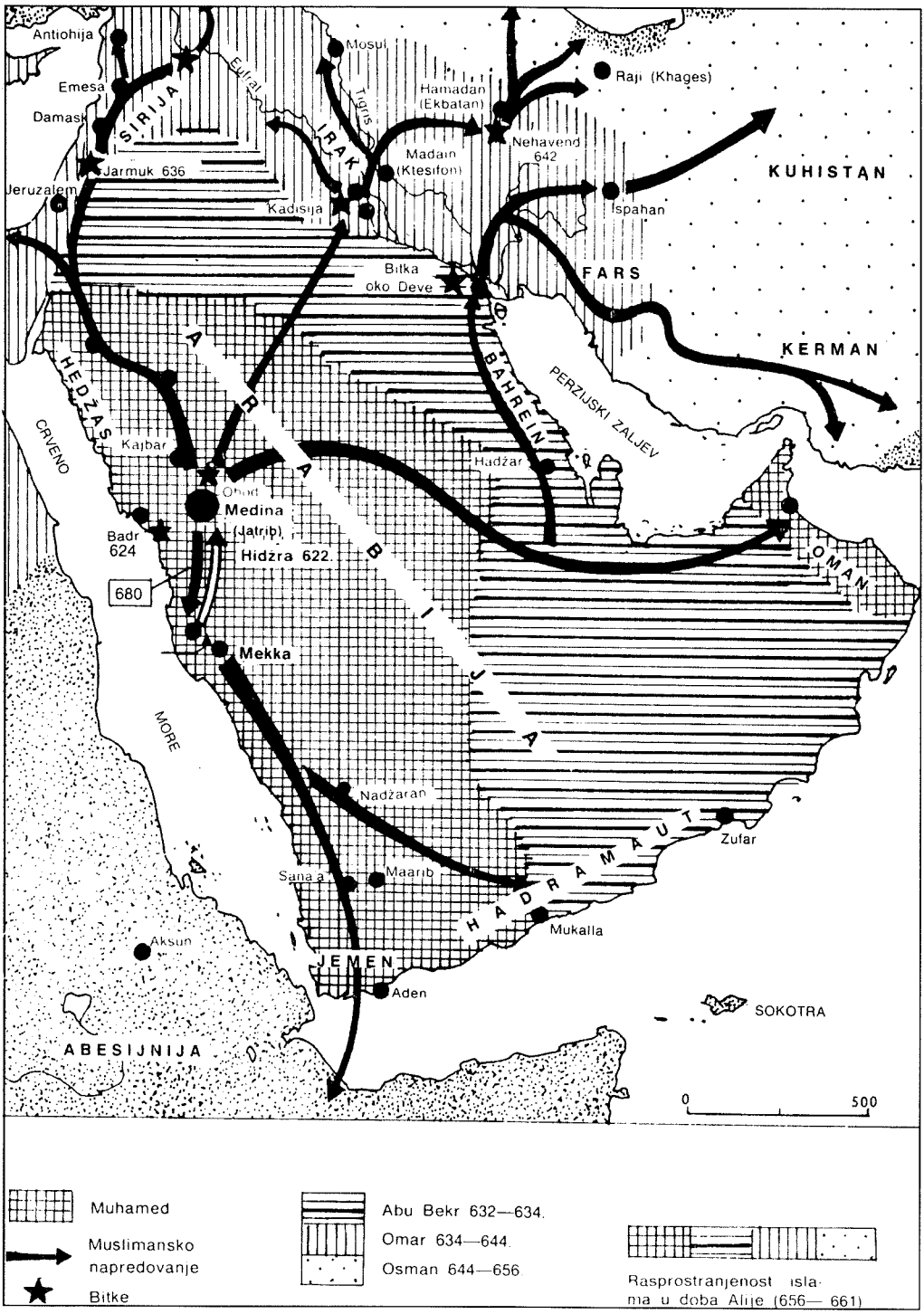

Glavnu ulogu u tom zbivanju imao je Hedžas. Privredno i politički najrazvijenija oblast Arabije, Jemen, bio je od 525. pod stranom vlašću, najprije Etiopljana, a zatim Perzijanaca. U sjevernim oblastima, nadomak Bizanta i perzijske Mezopotamije, postojale su vazalske države Gasanida i Lahmida. Naprotiv, Hedžas je ostao slobodan. Istodobno opće su okolnosti omogućile upravo tome području da postigne znatan ekonomski procvat. Važni trgovački put koji je Bizant povezivao s Mezopotamijom, Perzijskim zaljevom i Indijom presjekli su ratovi Bizanta s Perzijancima koji ispunjaju gotovo cijelo VI. i prvu polovicu VII. st. Zbog toga bizantska trgovina skreće duljim ali u tadašnjim prilikama sigurnijim putem kroz Siriju i Palestinu u Hedžas i otuda u Jemen i Hadramaut, odakle se moglo prometovati s Indijom i Ceylonom.

U takvim su uvjetima plemena koja su vladala hedžaskim karavanskim putem imala izvanredno povoljne prilike da se bogate i jačaju. Ona prelaze na sjedilački život, osnivaju gradove i u njima se bave trgovinom i obrtima.

Najznatnije takvo gradsko središte u Hedžasu bila je Meka. Prvobitno, tu je najvjerojatnije bio samo važan izvor pitke vode (*Zemzem*) na raskrižju dvaju puteva, iz Jemena u Palestinu i Siriju i, poprijeko Poluotoka, iz crvenomorske luke Džida prema Nedždu i Vadi Rummah u južnu Mezopotamiju.

U VI. st. Meku je osvojilo sjevernoarapsko pleme Korejšita i učinilo je osloncem svoje moći. U Meki su Korejšiti podigli četiri gradska naselja ili rajona. U svakome je stanovao jedan njihov rod i imao svoj zasebni medžlis i svoj vjerski kult, simboliziran kamenim idolom (betilom) pred kojim su se prinosile žrtve. Čini se da je u Meki, u blizini izvora Zemzem još od davnine postojao kult "crnog kamena", meteorita koji je pao iz svemira pa su ga stanovnici susjednih oblasti štovali kao poslanje s neba. Korejšiti su tom "crnom kamenu" pridružili svoje rodovske betile, pa su ih zajedno s njime ugradili u temelje kamenite četvorne zgrade, Kaabe, koja je otad postala njihovim plemenskim svetištem.

Jednako kao što su ujedinili svoje rodovske kultove, Korejšiti su u Meki formirali i zajedničko gradsko vijeće (mahalu) koje je potisnulo autoritet šejkova. U njemu su zasjedali najugledniji predstavnici četiriju rodovskih medžlisa, pa su time formirali oligarhijsku vladavinu najmoćnijih korejšitskih porodica. One su se ponajprije bavile trgovinom s beduinskim plemenima u unutrašnjosti poluotoka i tranzitnom trgovinom s dalekim zemljama. Iz Indije su, preko Jemena, dobavljali svilu, mirodije, miomirise i dragulje, iz Afrike zlato, slonovu kost i robove, a iz samoga Jemena tamjan, ljekovito bilje, srebro i zlato, pa su tu robu otpremali u Bizant. Zauzvrat, iz Bizanta su dopremali sukno, staklo, metalne proizvode, drvo, žito i ulje.

Svoju daleku trgovinu mekanski su trgovci organizirali s pomoću neke vrste dioničkih poduzeća, pri čemu su udruženim sredstvima najbogatijih trgovaca nabavljali robu i opremali velike karavane koje su dva puta godišnje, uvijek u određeno doba, odlazile na sjever i na jug.

Veliku je važnost imala i lokalna trgovina u samoj Meki s unutrašnjošću Arapskog poluotoka. Dio robe što je u Meku dolazila iz dalekih zemalja prodavao se u vrijeme sajmovanja u samoj Meki. Korejšiti su radi toga organizirali redovite godišnje vjerske svetkovine, kad se dolazilo u njihov grad i zbog vjerskih obreda oko Kaabe i na kupovinu raznovrsnih potrepština. Izvan tih razdoblja, korejšitski su trgovci sami odlazili u unutrašnjost i opskrbljivali beduine odjećom, oružjem, hranom i drugom robom. Time je Meka postajala privrednim središtem Poluotoka, a njezini su se trgovci bogatili.

Na toj osnovi, pleme Korejšita se raslojilo. Najuspješniji poslovni ljudi među njima pretvorili su se u moćnu trgovačku aristokraciju koja je raspolagala velikim zalihama robe i gotovinama novca. Takvi su trgovci imali i robova. Bavili su se i novčarstvom, davanjem zajmova uz lihvarske kamate, pa su mnogi njihovi siromašni sugrađani, a i beduini iz unutrašnjosti, zapadali u dužničku zavisnost od bogataša.

U vezi s takvim razvitkom odnosa, mekanski su trgovci težili da svoj utjecaj prošire na što veće područje Poluotoka. U njihovu je interesu bilo da prestanu međusobne borbe beduinskih plemena, da putevi budu sigurni i da razmjena s unutrašnjošću bude što veća. Budući da nisu

raspolagali snagama koje bi im omogućile da stvore općearapsku političku vlast, nastojali su ostvariti jedinstvo na temelju zajedničkoga vjerskog kulta. Svojem su plemenskom božanstvu (Hobalu), pridružili u svojem gradu i božanstva drugih arapskih plemena, nastojeći da Kaaba postane svearapski panteon.

Paralelno s takvim nastojanjem da se združivanjem politeističkih kultova religija (zbog ekonomsko-političkih razloga) centralizira, među Arapima je djelovala i jedna monoteistička sekta, tzv. *hanife*, koja je pod utjecajem židovske i kršćanske monoteističke vjere izgradila shvaćanje da iznad svijeta raznih nižih demonskih sila postoji jedno jedino, vječno i svemoćno božanstvo, *Allah*.

Takve težnje za ujedinjenjem Arabije na temelju vjerskog jedinstva postajale su tijekom VI. st. sve izraženije jer su vanjske okolnosti nametale Hedžasu da sve više računa na vlastite ekonomske snage arapskog stanovništva. Perzijska vlast u Jemenu sve je više osujećivala da to područje djeluje kao vezna karika arapske daleke trgovine; a i Bizant i Perzija nastojali su da sami, preko svojih vazalnih država na obrubovima Poluotoka (kraljevstva Gasanida i Lahmida), vlastitom trgovinom prožmu Arapski poluotok. Tako se postupno oko središnjih arapskih zemalja stvarao obruč koji je težio da ih suzbija od pristupa plodnim područjima na sjeveru i sjeveroistoku i od sudjelovanja u trgovini na Indijskom oceanu.

Za ekonomski najekspanzivnije snage na Poluotoku postojalo je sve očitijim da je nužno slomiti taj obruč ekonomske blokade i izboriti pristup iz pustinjskih ili polupustinjskih oblasti u plodnije krajeve. To je bilo moguće postići samo sjedinjenjem arapskih plemena i njihovim podvrgavanjem jednoj volji koja će slomiti pogranične zapreke i prihvatiti neko načelo rata i osvajanja radi izmjene sveukupnoga geopolitičkog položaja arapskog stanovništva.

Iako je mekanska trgovačka oligarhija osjećala potrebu takva izlaska, ona nije umjela naći najsvrsishodniji put za njegovo ostvarenje. Učinio je to osnivač islama, Muhamed, pripadnik jedne pobočne loze u plemenu Korejšita, koja nije postala udionikom postignutog prosperiteta. U biti, on je izvršio sintezu židovstva, kršćanstva i hanifizma sa starim, rodovskim vjerskim tradicijama arapskih plemena i time dao idejnu podlogu njihovu ujedinjavanju. Ali tim je vjerskim shvaćanjima pridodao načelo o solidarnosti svih Arapa i o potrebi bespoštedne borbe protiv svih njihovih neprijatelja. Time je glavno oružje za velike vojne pothvate Arapa bilo iskovano.

Muhamedov životopis sastavio je tek u VIII. st. *Ibn Išak* (768), a 834. preradio ga je *Ibn Hišam*, i ta je redakcija ostala službenom verzijom islama. Znanstvena povijesna kritika mnoge legendarne podatke što se povezuju s Muhamedovom ličnošću, kao i u biografijama drugih osnivača velikih religija, interpretira drukčije nego što je to ustanovljeno u vjerskim dogmama.

Muhamed se rodio u Meki oko 570. od siromašnih roditelja koji su rano umrli, pa je odrastao u kući svoga strica Abu Taliba. S njime je još kao dječak putovao u Siriju i ondje upoznao neke elemente kršćanske vjere. Otprilike u dvadesetoj godini života stupio je u službu bogate trgovačke udove Hadidže pa je s njezinim karavanama po svoj prilici još dva puta boravio u Siriji. Stupivši u brak sa Hadidžom (koja je bila desetak godina starija od njega), Muhamed se oslobodio materijalnih briga i mogao se posvetiti dokolici i razmišljanju. U tom razdoblju on je posinio Aliju, sina svojega strica Abu Taliba, i mladoga oslobođenog roba Zaida ben Harisa, koji je pripadao jednom kršćanskom arapskom plemenu iz sirijske pustinje. U isto vrijeme Muhamed se zainteresirao za shvaćanja sekte hanifa koja je priznavala Abrahama kao svojega preteču i vjerovala u jednoga boga. Jedan Hadidžin nećak, Varaha ben Naufal, bio je ugledan pripadnik te sekte i veoma učen čovjek koji je dobro poznavao Evanđelje i čitao ga na sirijskom i hebrejskom jeziku.

U takvoj okolini u Muhameda je postupno sazrijevala misao o potrebi napuštanja idolopoklonstva i prihvaćanja monoteističke vjere koja će biti zajednička svima Arapima. On sam nije bio pismen, ali je u saobraćaju s upućenijim ljudima upoznao vjerske predodžbe i legende Židova i kršćana, a i monoteističke težnje hanifa. Pritom je stekao uvjerenje da su Židovi i

kršćani iznevjerili objavu koju im je Bog dao preko svojih proroka, Abrahama, Mojsija i Isusa pa su time pravu vjeru izopačili. Stoga je sebi postavio zadatak da istinski Božji nauk očisti od krivotvorina i objavi ga svojem narodu na arapskom jeziku. Sebe je počeo smatrati novim, posljednjim prorokom Božjim, a Arape narodom kojem je Allah namijenio da tu objavu prihvati i proširi po cijelom svijetu.

Razmišljajući o tim pitanjima, Muhamed je u vrijeme kad se približavao svojoj četrdesetoj godini (oko 610) doživio svoja prva priviđenja. Činilo mu se da ga doziva glas s neba i naređuje mu da u Božje ime progovori svojem narodu kao Božji prorok.

Poslije tih prvih ekstaza, Muhamed je zapao u malodušnost i očajavanje. Tek poslije tri godine uspio je sebe ponovno dovesti do zanosâ i novih vizija. Vjerovao je da mu arhanđeo Gabrijel priopćava Božje poruke. Svoje doživljaje povjerio je samo svojoj ženi Hadidži i ona je smjesta povjerovala u njegov proročanski poziv. To ga je ohrabrilo, i on je uskoro za svoja shvaćanja pridobio svoje adoptivne sinove Aliju i Zaida, kao i nekolicinu drugih najbližih rođaka i prijatelja. Među prvim Muhamedovim pristašama spominje se samo jedan bogatiji i ugledniji čovjek. Bio je to trgovac Abu Bekr, otac Ajše, buduće Muhamedove druge žene. Svi ostali bili su veoma siromašni ljudi, pa čak i robovi ili oslobođenici, većinom nearapskog podrijetla.

Svojim prvim propovijedanjima Muhamed je prije svega objavljivao vjeru u jednoga jedinoga Boga, Allaha, obvezu potpunog pokoravanja njegovoj volji (islam) i nužnost iskazivanja zahvalnosti Bogu zbog njegovih dobročinstava. Svakome tko to ne prihvati prijetio je strašnim kaznama i neumoljivim gnjevom Božjim.

Pri svojim prvim javnim istupima u gradu, oko Kaabe, Muhamed je nailazio češće na grdnje i poruge nego na odobravanje. Takav prijam čini se da ga je radikalizirao. Žestoko je osuđivao mnogoboštvo, ali i gramzljivost bogataša i lihvara. Pozivao je imućne da se odreknu svojega bogatstva i podijele ga sirotinji. Zahtjevom da se svi bez razlike jednako podvrgnu Božjoj volji u neograničenoj pokornosti neosporno je zagovarao društvenu nivelaciju i jednakopravnost svih muslimana.

Osuđujući na taj način stvarne odnose u tadašnjem arapskom društvu, Muhamed je izazivao sve žešću mržnju među bogatim građanstvom Meke i najutjecajnijim Korejšitima. Nazivali su ga lašcem i obmanjivačem puka. Naročito je skandal izazvao pričom koju je počeo širiti da ga je arhanđeo Gabrijel noću čudesnim načinom uznio u nebesa, gdje je razgovarao s Adamom, Abrahamom, Mojsijom i Isusom i od samoga Boga primio naredbe o vjerskim pobožnostima muslimana.

Osjetivši se osamljen poslije smrti Hadidže i Abu Taliba (619) i obeshrabren neuspjesima u Meki, Muhamed se pokušao izravno povezati s izvanmekanskim arapskim plemenima.

U tom je nastojanju postigao uspjeh kod arapskog stanovništva oaze Jatrib koje je težilo da nadvlada tamošnje imućno židovsko stanovništvo što se bavilo zemljoradnjom, obrtom i trgovinom. Poslije nekoliko kontakata sklopljen je sporazum o preseljenju Muhameda i njegovih pristaša iz Meke u Jatrib (Medinu), sa svrhom da Muhamed ondje ukloni sporove među arapskim stanovništvom i osigura njegovu dominaciju, a zauzvrat njegova će vjera imati punu slobodu i neometanu mogućnost širenja.

Seoba muslimana (hidžra) počela je ljeti 622., a dan 16. srpnja (1. muharaam) te godine postao je prvim danom u brojanju godina po muslimanskoj eri.

U Jatribu je Muhamed razvio veoma snažnu organizatorsku djelatnost. On tu više nije bio samo prorok nego je postao i politički vođa. Veoma je brzo oko sebe okupio brojnu zajednicu pristaša. Svi su oni, udružujući se oko Proroka, kidali svoje stare rodovske veze. Sada se njihov položaj u zajednici određivao samo njihovim odnosom prema osnivaču islama i razvoju njegova pokreta. Uži krug činili su *muhadžiri,* izbjeglice iz Meke, a širi krug *ansar,* obraćenici koji su pristupili pokretu u Jatribu. Svi su oni postali solidarna cjelina, među sobom jednaka u islamu (bezuvjetnom pokoravanju Allahu). Grad Jatrib, premda je u njemu zasad tek manjina

prihvaćala novu vjeru, proglašen je *prorokovim gradom* (Madinaat at Naabi, pa je na toj osnovi nastalo ime *Medina*). U njemu je Muhamed odmah započeo gradnju bogomolje (mošeje) u kojoj je niša (tzv. kibla, koja je imala označavati obvezni smjer klanjanja) bila okrenuta prema Jeruzalemu. Učinjeno je to iz dva razloga: Muhamed je planirao za svoje učenje pridobiti jatribske (medinske) Židove, a i svoju je vlastitu vjeru definirao kao usvajanje vjere Abrahamove.

U medinskom razdoblju Muhamed je dalje razvio svoju religiju mnogim novim elementima, sistematizirao je i izgradio njezine obrede. Još u prvoj godini nakon preseljenja u Medinu Muhamed je donio *Ustav* svoje vjerskopolitičke zajednice (Uma), odredivši je kao natplemensku, teokratsku organizaciju među sobom jednakih podanika Božjih i sljedbenika Prorokovih.

Iako je Uma namjeravala obuhvatiti i Arape i Židove, Muhamedov uspjeh među Židovima bio je neznatan. Stoga on od 624. mijenja usmjerenost svojih nastojanja, Umu pretvara u isključivo arapsku vjersko-političku organizaciju, u medinskoj mošeji premješta položaj kible u smjer Meke, a ne više Jeruzalema, i započinje progone Židova.

Muhadžiri su u Medini isprva bili samo gosti svojih istomišljenika. Nisu imali svoje zemlje ni mogućnosti zarade. Stoga oni, s obratom stava prema Židovima, počinju njihove pojedine skupine primoravati da se isele, pri čemu muhadžiri prisvajaju njihovu imovinu. Istodobno, pod izgovorom da vode sveti rat protiv nevjernika, započeli su pljačkaške napade na karavane i skupine trgovaca koji su dolazili u Meku ili odlazili iz nje. Time je obračun s mekanskim Korejšitima postao neizbježan. Prva izravna borba povela se 624, kad su medinski muslimani pod vodstvom samoga Proroka napali (kod El Badra) veliku karavanu trgovaca i mekanske čete, koje su joj pritekle u pomoć, nanijevši im težak poraz.

Ali već sljedeće godine (625), kod brda Ohod, blizu Medine, mekanska se vojska žestoko osvetila za pretrpljeni poraz. U bitci je i sam Prorok bio ranjen, a trećina njegovih boraca poginula je.

Povukavši se u Medinu, muslimani su optužili Židove za podrivanje njihove borbe, pa su još jednu njihovu skupinu protjerali s plodnih površina i prisvojili njihove zemlje i pokretnu imovinu. Ojačavši time materijalno, oni su svoje ratne pothvate proširili na susjedna plemena u Hedžasu. Neka od njih pristupala su njihovu pokretu poražena, a neka privučena njihovim uspjesima. Svim time Muhamedova je moć neosporno rasla. Zbog toga su Korejšiti odlučili da povedu novi ofenzivni rat. Na obrambenim nasipima s duboko iskopanim jarkom pred Medinom (kandak) muslimani su fanatičnim otporom uspjeli suzbiti napad Mekanaca (627). To je veoma rasprostranilo njihovu slavu. Budući da su medinski Židovi neopredijeljeno čekali ishod borbi, poslije pobjede muslimana zadesilo ih je potpuno istrebljenje. Cio njihov imutak muslimani su kao ratni plijen podijelili među sobom.

Sad su bili gospodari medinskoga lanca oaza. Imali su izobilno zemlje, stoke, novca i oružja. Više se nitko u toj oblasti nije opirao islamu, a i mnoga susjedna plemena pokoravala su se Muhamedu. Preostalo je još postići potpunu pobjedu nad Mekom. U veljači 628. Muhamed je s velikom vojskom pošao protiv svoga rodnoga grada, ali je pohod okončan sklapanjem desetogodišnjega mira koji je, uz ostale odredbe, dopustio muslimanima da naredne godine dođu u Meku i ondje nesmetano izvrše vjerske obrede.

To je zaista 629. i ostvareno, pa je Muhamed izvršio tradicionalne pobožnosti oko Kaabe, premda ih nije namjenjivao tamošnjim kumirima, nego Allahu. Potvrdivši time zasnovanost svoje vjere na arapskim tradicijama, on je veoma ojačao svoj ugled. Mnoga beduinska plemena Hedžasa i Nedžda slala su mu tijekom 629. svoja izaslanstva s porukom o svojem pristupanju islamu. A kad je u Meki 630. bio ubijen jedan musliman, Muhamed se okoristio time i poduzeo presudni vojni pohod protiv Meke. Do borbi nije ni došlo. U Meki su shvatili da je otpor islamu beskoristan i da je suprotnosti moguće riješiti sporazumom: Muhamed je priznao Meki položaj svetoga grada, ali je Kaaba morala biti proglašena svetištem jedinoga boga Allaha.

Na toj osnovi došlo je do mirnog zauzeća grada. Iz Kaabe su idoli bili izbačeni, a tradicionalni obredi sačuvani, ali kao iskazivanje štovanja Allahu. Sveukupno mekansko stanovništvo smatralo se pokorenim, ali im je Muhamed poslije polaganja zakletve Allahu poklonio slobodu. Ostavivši u Meki svoga namjesnika, kalifa, Muhamed se vratio u Medinu koja je i dalje ostala sjedište Proroka.

Najvažnija posljedica zauzeća Meke bilo je sustavno podvrgavanje najprije susjednih a zatim i sve udaljenijih arapskih plemena Muhamedovu autoritetu.

Muslimanska se vlast u Arabiji širila na dva načina: ili je neko pleme priznalo svoju podložnost Umi, ali je zadržalo svoju vjeru pa je stoga moralo plaćati danak (glavarinu, *džiziju*); ili je prihvatilo islam, uklapalo se u vjersko-političku zajednicu (Umu) i plaćalo samo vjersku dažbinu (*zekat*). Od ta dva puta, onaj je drugi sve više stjecao prednost, pa je do kraja Muhamedova života (632) na istoj vjerskoj osnovi bila ujedinjena gotovo cijela Arabija. U takvim okolnostima, Muhamed je umro s nešto više od 60 godina.

Vjersko, socijalno i političko učenje islama koje se pripisuje Muhamedu sačuvano je u svetoj knjizi islama, Kuranu, u brojnim komentarima Kuranu i pripovijedanjima suvremenika o Prorokovu životu i njegovim kazivanjima. Svaka od tih skupina izvora ima svoju zasebnu povijest.

Kuran je zbirka od 6 219 izričaja ili strofa (*ajata*) napisanih ritmovanom prozom i svrstanih u 114 poglavlja ili *sura*. Prema predaji, Muhamed je sam u posljednje dvadeset tri godine svojega života izdiktirao sve ajate Kurana, redom kako su mu dolazila nadahnuća. Najviše ajata zapisao je njegov pratilac Zaid ben Thabit, ali su to činili i drugi, čak i naknadno, nakon Muhamedove smrti, po sjećanju. U namjeri da se obilna nakupljena građa sredi i verificira, drugi je Muhamedov nasljednik, kalif Omar (634–644), povjerio nekolicini živih Prorokovih pratilaca da razne spise prouče i provjere. Tako je sredinom VI. st., oko Zaidove jezgre, nastao konačni tekst Kurana koji je otad ostao nepromijenjen.

Veoma raznovrsna građa što je sadrži Kuran nije izložena po kronološkom redu ni po temama kojima se bavi, nego se među sobom isprepleću i povezuju raznovrsne vjerske, moralne, političke, gospodarske i druge odredbe u veoma šaroliku cjelinu. Preinačenu kronologiju sura, koja ilustrira proces nastajanja islama, dala je tek moderna povijesna analiza.

Prvu skupinu sura čine one što su nastale za prvih pet godina Muhamedova propovijedanja u Meki (do 615). To su većinom sure s višim redosljednim brojem u Kuranu, a po opsegu su kraće i sadrže žestoke govorničke pozive grešnicima da se pokore jedinome Bogu, popraćene prijetnjama strahovitom kaznom u paklu i obećanjima o rajskom blaženstvu.

Drugu skupinu čine sure nastale u Meki izmedu 615. i 622., a navode se pretežno u srednjim dijelovima Kurana i u njegovim prvim dekadama. Pisane su manje eshatološki, pa u njima postupno jača težnja da se izgrade dogmatski temelji nove vjere, uz njezino očito nadovezivanje na židovsku i kršćansku tradiciju.

Treća skupina rezultat je Muhamedova djelovanja u Medini, od 622. do kraja njegova života (632). Te sure razasute su na raznim mjestima u Kuranu. U njima se dovršava teološki razvoj islama, ali posebnu važnost stječu obredni i socijalno-politički propisi kakvih nema u surama iz mekanskog razdoblja. Muhamed je sada prvenstveno zakonodavac koji s oslonom na Allahov autoritet izgrađuje društvene odnose i organizira državu.

Ali nagli razvoj povijesnih događaja poslije Muhamedove smrti pokazao je da za rješavanje novonastalih problema nije dovoljan sam tekst Kurana, pa su se počele tražiti dopune njegovim odredbama u sveukupnoj djelatnosti i svakodnevnim izjavama Proroka. Stoga njegovi sljedbenici počinju prikupljati izjave i pripovijedanja Muhamedovih prvih pristaša i pratilaca (ashaba). Tako su nastali nizovi komentara Kuranu i kazivanja o Prorokovim postupcima, tzv. *hadisi*. Oni se isprva prenose usmeno a zatim i zapisuju, uz navođenje imena osoba koje su ih od samoga izvora prenosile do trenutka zapisivanja. U drugoj polovici IX. st. islamski su teolozi tu izvankuransku tradiciju islama (Suna) kritički probrali i formirali zbirke autentičnih hadisa koji čine, uz Kuran, priznati temelj islamske vjere. Najvažnije takve zbirke jesu: *Al*

VJEROJATNI REDOSLIJED NASTAJANJA KURANSKIH SURA (po R. Blachèreu)

Prvi mekanski period: 1, 17–21, 50–56, 67–109, 111–114 (prvi tekstovi: 96/1–5, 74, 1, 73)	I. skupina
Drugi mekanski period: 29–32, 34–39, 40–46 *Treći mekanski period:* 6, 7, 10–16, 22, 23, 25–28	II. skupina
Prvi medinski period (1–2. god., do 624. završno): 2, 8, 47, 61, 62, 64 *Drugi medinski period* (3–4. god., do 626. završno): 3, 58, 59 *Treći medinski period* (5–8. god., do 630. završno): 4, 5, 24, 33, 48, 57, 60, 63, 65 *Četvrti medinski period* (9–10. god., 631–632. završno): 9, 49, 66, 110	III. skupina

Buharijev zbornik hadisa iz 870., *Muslimov* zbornik iz 875., *Ibn Hanbalov* zbornik iz 885., *Ibn Nađahov* zbornik iz 886., *Abu Daudov* zbornik iz 888., *Tirmidhijev* zbornik iz 892., *Nazaijev* zbornik iz 917., a postoje još i neki drugi, manje važni.

Svojom teološkom sadržinom, islam se nesumnjivo oslanja na židovstvo i kršćanstvo, ali ih u isti mah i žestoko pobija reagirajući posebice na kršćanska učenja o trojstvu. Po Muhamedovu shvaćanju, Bog je samo jedan. On nije ni rođen niti je ikoga rodio. Isus je samo jedan od proroka i glasnika Božjih. Za spasenje ljudi nije potrebna ničija žrtva (na križu) nego isključivo pokoravanje Božjoj volji i izvršavanje njegovih zapovijedi.

Budući da je Kuran proglasio Muhameda jedinim ovlaštenim glasnikom i tumačem Božje volje, islamski je apsolutni monoteizam neizbježivo djelovao kao temelj ne samo duhovnog i etničkog jedinstva Allahovih sljedbenika, nego je nametao i monarhijsku političku vlast s Božjim ovlaštenjem.

Stalnu svijest o vjerskoj i etničkoj zajednici muslimana trebao je održavati jedinstveni sustav obreda i pobožnosti za koje je cio islamski svijet znao da ih u istome trenutku vrše svi vjernici, bez obzira na to gdje se nalazili ili u kakvim okolnostima živjeli. Svaki je musliman morao pet puta u svaka 24 sata, u točno određenom trenutku dana izvršiti molitvena klanjanja Bogu. Svi su to činili na jednak način, prethodno oprana lica, ruku i nogu, okrenuti čelom prema Meki. U bogomoljama (džamijama) ta se klanjanja vrše u smjeru kible; molitve (citate iz Kurana) čita *imam,* a vjernici ih ponavljaju. Uz bogomolje su se uskoro počeli podizati visoki tornjevi (*minareti*) s kojih pozivač na molitvu (*mujezin*) objavljuje trenutak klanjanja.

Osim obvezatnih molitvi, muslimani su morali davati milodare sirotinji, vršiti određene postove u godini, bar jedanput u životu doći u Meku (hadž) i ondje obaviti propisane obrede te sudjelovati u svetom ratu protiv nevjernika (džihad).

Vjerske, društvene i političke institucije islama u svojem obliku što su ga postigle do Muhamedove smrti nisu imale dovoljno vremena da mladu arapsku državu dovoljno učvrste, pa je poslije Prorokove smrti došlo do kratkotrajne krize poretka. Među Arapima nije bilo nikakve tradicije o kontinuitetu monarhijske vlasti, a pogotovo ne o nasljedstvu karizmatske vlasti (utemeljene na Božjem nadahnuću) kakvu je imao Muhamed. On sam nije imao muškog potomstva, nego samo kćerku Fatimu, udatu za njegova stričevića i posinka Aliju, a nije sam nikoga odredio da mu bude nasljednikom. Stoga su njegovi najstariji pristaše sporazumno predali vlast Abu Bekru, ocu Muhamedove najmilije žene Ajše, koji je kao prvi od imućnih i uglednih ljudi još u Meki pristupio Muhamedovu pokretu i kojem je Muhamed u svojoj bolesti bio povjerio da umjesto njega predvodi molitve. U nedostatku bilo kakvog nasljedstvenog načela stvoreno je tumačenje da je Prorokov duh nadživio njegovo tijelo pa i dalje upravlja djelima onoga tko umjesto njega, kao njegov zamjenik (*kalif*), upravlja pobožnostima i molitvama vjernika.

RODOSLOVLJE KALIFA DO EPOHE ABBASIDA

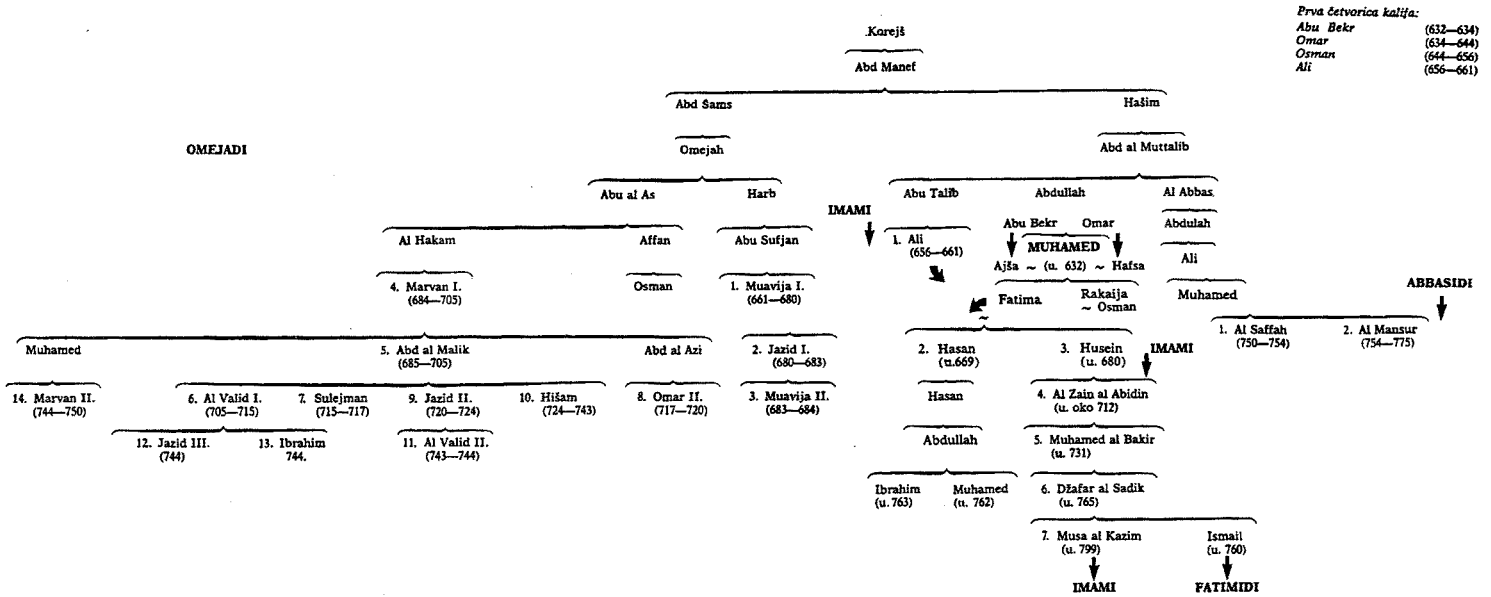

Ali Abu Bekrova vlast (632–634) nije naišla na opće priznanje. Na raznim mjestima pojavili su se različiti proroci i pretendenti, pa je bilo potrebno gotovo dvije godine ratovati dok potkraj 633. nije bilo ponovno ostvareno ujedinjenje.

Nakon toga razdoblja krize, Arapi gotovo smjesta prelaze na vojne akcije protiv svojih susjeda koji su ih svojim obručem stezali na pustinjskom tlu i onemogućavali im da se domognu plodnijih i bogatijih zemalja.

Za tu ekspanziju okolnosti su bile veoma povoljne. Dugotrajni bizantsko-perzijski rat bio je 628. okončan pobjedom Bizanta, ali su oba suparnika bila do krajnosti iscrpljena i slabo sposobna da se suprotstave novim ratnim iskušenjima.

Arapi su gotovo istodobno napali oba svoja sjeverna susjeda i nanijeli im tijekom 634. teške poraze, da bi ratovanje doživjelo još veći polet za Abu Bekrova nasljednika, kalifa *Omara* (634–644), koji je bio otac Muhamedove žene Hafse i također jedan od najranijih Prorokovih pristaša. On je 636. izvojštio veliku pobjedu nad Bizantincima na rijeci Jarmuk, nakon čega su do 640. u vlast Arapa pale cijela Sirija i Palestina.

Uspjesi protiv Perzije nizali su se nakon 636. sve brže. Godine 637. osvojena je cijela Mezopotamija, a već 642. bio je u bitci kod Nehavenda, u zapadnoj Perziji, slomljen posljednji organizirani otpor Perzijanaca. Do 651. Arapi su granice svoje vlasti na tom području pomaknuli sve do turkestanske pustinje Kara-Kum, u Srednjoj Aziji.

Na zapadu je dotle (640) počelo osvajanje Egipta i do 645. bilo okončano padom Aleksandrije.

Dok su tako Omarovi generali osvajali sve nova i nova područja, on je iz Medine organizirao vlast i društvene odnose. U samoj Arabiji stvorio je zametke administracije, a u osvojenim je oblastima zadržao uređenje i raznovrsne institucije koje je zatekao. U Egiptu su obrađivači od davnine imali samo prava uživanja zemlje koja je u načelu bila vlasništvo države. U Siriji i Palestini zemlja je bila podijeljena na velike carske, gradske i crkvene domene koje su velezakupci davali na obradbu kolonima. U Iraku i Iranu najveći zemljišni posjedi pripadali su kraljevskoj obitelji i aristokraciji, a zemlju su obrađivali robovi ili poluslobodni pripadnici seoskih općina. Svi ti različiti posjedovni odnosi ostali su poslije arapskoga osvojenja jednaki kao i dotad, s tom razlikom što su sva državna imanja i posjedi neprijatelja nove vlasti pripali arapskoj državnoj zajednici. Prema odredbama Kurana, poštovano je načelo da Arapi ne smiju individualno posjedovati zemlju izvan Arabije. Stoga su na preuzetim posjedima ostavljeni njihovi neposredni obrađivači, a samo je zemljišna renta prešla u ruke osvajača. Svi nemuslimanski zemljoposjednici kojima zemlja nije bila oduzeta zbog neprijateljskog stava prema novoj vlasti, plaćali su zemljarinu ili *harač*, a sveukupno stanovništvo koje nije prihvatilo islam (i posjednici zemlje i njezini obrađivači) moralo je plaćati glavarinu (*džiziju*). Nearapski zemljoposjednici koji su prihvatili islam, nisu plaćali harač nego samo desetinu ili *ušur*.

Za arapske osvajače država je rezervirala vojničko zvanje. Oni su odsad bili kasta okupatora i vlastodržaca. Osim plijena u ratnim pohodima (od kojega je jedna petina pripadala državi), svaki je Arapin, ako je doista služio kao vojnik, dobivao vojničku plaću, a ako nije mogao sudjelovati u borbama, morao je drugim svojim sposobnostima pomagati širenju islama. Za to je dobivao redovitu *penziju*, strogo odmjerenu prema položaju svakog pojedinca u hijerarhiji: bliži prorokovi rođaci i suradnici primali su veću *penziju* od drugih, a stariji pripadnici islama veću od onih koji su se na pravu vjeru obratili kasnije.

Na osvojenim područjima okupatorska je vojska stvarala svoja vojna uporišta koja su se s vremenom pretvarala u središta arapske kolonizacije.

Pokoreno stanovništvo primilo je novu vlast razmjerno povoljno jer se činilo da su tereti poretka manji nego što su bili prije. Veoma mnogi, naročito pripadnici povlaštenih slojeva, prelazili su na islam, prije svega u težnji da budu oslobođeni poreznih obveza. Ali im Arapi ipak nisu dopuštali potpuno izjednačavanje, nego su odredili da nearapi mogu stupiti u islamsku zajednicu samo ako u svojstvu štićenikâ (*mavli*) postanu adoptivni članovi kojega od

arapskih plemena. U tom slučaju bili su oslobođeni harača i džizije, a ako su posjedovali zemlju, morali su državi plaćati desetinu ili *ušur*. Sve ostalo stanovništvo (*dimisi*) smjelo je, osim svojih starih institucija, zadržati i svoju dotadašnju vjeru.

Usporedo sa sređivanjem položaja Arapa u osvojenim zemljama, Omar je organizirao centralno državno računovodstvo (*divan*) koje je upravljalo financijama po uzoru na državnu administraciju u Bizantu i Perziji. Sveukupno državno uređenje što ga je izgradio davalo je neograničenu vlast kalifu. Među ostalim, i prihodi privilegiranih arapskih okupatora ovisili su u cijelosti o njegovoj volji, jer je vojničke plaće i *penzije* nevojnicima određivao kalifov divan. Takva svemoć dovela je do urote, pa je Omar 644. bio ubijen.

Novi kalif izabran je po propisu što ga je dekretirao još Omar. Posebno izborničko tijelo (šura), sastavljeno od najistaknutijih kandidata za kalifsko dostojanstvo, izabralo je iz svojih redova *Osmana* (644–656), pripadnika visoke korejšitske aristokracije, koji je za Muhamedova života oprezno čekao ishod borbi, pa je uoči osvojenja Meke imao važnu ulogu kao posrednik između suprotstavljenih strana i tek nakon očite prevage Muhamedova pokreta pristupio islamu.

Osmanov dolazak na vlast značio je afirmaciju aristokratskih elemenata u arapskom društvu. To je postalo moguće zbog ostvarenih izmjena u položaju Arapa kao gospodara golemoga područja od Turkestana do Libijske pustinje. Obogaćeni pojedinci okružili su se u državnom središtu (u Medini) a i u novoosnovanim gradovima raskošima i životnim uživanjima. Prvobitna askeza i sklonost društvenoj nivelaciji potisnute su u pozadinu, a moćni i bogati probili su se na najutjecajnije položaje u državnom aparatu. Novi kalif veoma je protežirao članove svoje obitelji Omejada, a i druge pripadnike korejšitske aristokracije. Suprotno ranijim običajima, mnogima od njih davao je velike dijelove državnih zemalja u osvojenim područjima izvan Arabije. Time su Korejšiti – premda su se pomirili s pobjedom islama tek potkraj Muhamedova života – ponovno postali vodeći sloj u državi i tako glavni korisnici ostvarenoga vjerskog jedinstva i postignutih vojnih pobjeda.

Takve prilike rađale su žestoku opoziciju. Muhadžiri i drugi demokratski elementi među Arapima napadali su sustav koji je osiguravao povlastice bogatašima. Mnogi su bili nezadovoljni i s redakcijom Kurana, izvršenom za Osmanove vladavine. Često se prigovaralo raspodjeli mirovina i plaća, koje su usto još počele zakašnjavati, pa čak i izostajati. Znatno je ogorčenje pobuđivao i oligarhijski način kako je izabran tadašnji kalif. U Perziji i Egiptu prevladavalo je mišljenje da se vlast treba prenositi nasljedno, u lozi Prorokovih potomaka. U Iraku su željeli da pravo na kalifsko prijestolje pripadne Muhamedovu stričeviću i mužu njegove kćeri Fatime, *Aliji*. U samoj Medini nezadovoljnici su se okupljali oko Prorokove udove Ajše, kćeri prvoga kalifa Abu Bekra.

Neposredna akcija protiv Osmanove vladavine počela je naoružanim pohodom iz raznih pokrajina u Medinu. Kalifov pokušaj da ih suzbije nije uspio, pa su pobunjenici prodrli u kalifovu palaču i Osmana udavili (656).

Po svoj prilici još istoga dana kalifom je proglašen *Alija* (656–661). Ali taj je izbor imao mnoge protivnike, među kojima je bila i Ajša. Naročito je opasan Alijin protivnik bio Osmanov rođak, namjesnik u Siriji, Muavija.

Da bi osim Arabije za svoju vlast pridobio i Irak, Alija je prijestolnicu prenio iz Medine u Kufu (južno od ruševina Babilona). Otuda je poveo rat protiv svojih protivnika. Iako je u borbama imao uspjeha, do rješenja nisu dovodile ni bitke, ni pregovori, a rasulo se povećavalo. Ono je naročito zabrinjavalo sektu vjerskih fanatika, *haridžita,* koji su zahtijevali da o pitanjima vrhovne vlasti odlučuje cijela vjerska zajednica muslimana, koja kalifom može učiniti svakog vjernika, ako to odredi Božja volja, pa stoga izbor kalifa ne može biti povlastica ni Prorokove obitelji, ni korejšitske aristokracije. Na toj osnovi haridžiti su poricali legitimnost i Osmanu, i Aliji, i Muaviji, izražavajući težnje pučkih slojeva arapskog društva.

Povevši vojsku protiv haridžita, Alija ih je teško porazio, ali je dotle Muavijina vojska

uspješno prodirala i u Hedžas i u Irak. A kad je jedan haridžita 661. iz osvete Aliju ubio za vrijeme molitve u džamiji u Kufi, sva je vlast u državi pripala Muaviji.

Taj događaj bio je presudan za naredna stoljeća arapske povijesti. Uklonivši Aliju, radikalno pučki pokret haridžita pribavio je pobjedu Muaviji, prvaku korejšitske aristokracije, sinu nekadašnjega najžešćeg Muhamedova protivnika, Abu Sufjana, koji je zapovijedao mekanskom vojskom kod El Badra, Ohoda i Kandaka.

Stekavši kalifsku vlast, Muavija je osnovao dinastiju Omejada koja je vladala od 661. do 750. Njezin režim odlučno je pristupio izgradnji osebujnog sustava eksploatatorske vlasti nad pokorenim stanovništvom u kojem su se isprepletali neki elementi kasnoantičkih robovlasničkih odnosa s ranim oblicima feudalizma.

2. ARAPSKA OSVAJANJA U VRIJEME OMEJADA DO POČETKA VIII. ST.

Pri svojim ratnim pothvatima kalif Omar se okoristio neredima u Bizantu nakon Heraklijeve smrti i počeo potiskivati Bizantince s istočnih granica njihovih posjeda u Maloj Aziji i preotimati im otoke u Egejskome moru. Arapi su i u Africi iskoristili nerede u bizantskoj upravi, pa su do kraja četrdesetih godina svoju vlast proširili do granica Tunisa. Ali nakon toga su borbe oko kalifske vlasti zakočile daljnji arapski ofenzivni nalet.

On se obnavlja tek za vladavine Omejada pothvatima protiv Bizanta i sjevernoafričkih Berbera. U Maloj Aziji je do 666. bila osvojena cijela Armenija. Na to su se nastavljale kopnene provale sve do nadomak Mramornoga mora, a arapska je mornarica nastavila osvajati otoke u Egejskom moru i na južnim obalama Male Azije. Godine 670. zauzet je i otok Kizik u Mramornome moru, pa je od 674. do 678. svakoga proljeća obnavljana pomorska opsada Carigrada. Tek nakon više od četiri godine neposredne ugroženosti napadači su suzbijeni "grčkom vatrom" što ju je izumio sirijski kemičar Kalinik.

Taj uspjeh bizantske obrane bio je presudan za opstanak Carstva. U posljednjoj četvrtini VII. st., ono je prikupilo nove snage, pa je uz pomoć unutrašnje kolonizacije prije svega slavenskih, maloazijskih i libanonskih vojnika, koje bizantske vlasti naseljavaju kao stratiote u istočnim provincijama, uspješno suzbijeno i arapsko napredovanje u Maloj Aziji.

Iste godine kad su Arapi preoteli Armeniju obnavlja se i njihov pritisak u Sjevernoj Africi. Podignuvši na rubu svojih dotadašnjih posjeda, u južnoj Tuniziji, grad Kairuan, oni su otuda organizirali sustavne prodore u zemlje sjevernoafričkih Berbera. U nizu napada dopirali su sve do Gibraltarskog tjesnaca, ali su im Berberi često nanosili teške gubitke. Osobito je bio velik poraz Arapa kod Biskre, u sjeveroistočnom Alžiru, godine 683., nakon kojega je uslijedio opći ustanak berberskih plemena protiv Arapa. Uspjehu te pobune pridonijele su unutrašnje prilike u kalifatu, gdje su se u tim godinama vodile dinastičke borbe oko prijestolja. Arapi su se morali povući čak i iz Tripolitanije. Ali kad su se dolaskom na vlast kalifa Abd-al-Malika (685–705) prilike sredile, Kairuan je ponovno zauzet, a nadiranje prema zapadu je obnovljeno. Poslije poraza i pogibije berberskoga najistaknutijega vođe, Kosaile, u bici zapadno od Kairuana (688), arapsko se nadiranje više nije moglo zaustaviti. Između 695. i 697. osvojili su oni Kartagu i likvidirali tamošnji bizantski egzarhat. Za idućih dvanaest godina (do 709) cijela je sjevernoafrička obala, sve do Atlantskog oceana pala u njihovu vlast. Svega dvije godine nakon toga (711) započelo je i arapsko osvajanje Pirenejskog poluotoka.

U drugoj polovici VII. st. Arapi su postigli znatne uspjehe i u Srednjoj Aziji. Ondje je 658. kineska vojska likvidirala postojanje Zapadno-turskog kaganata, pa se u plodnim oblastima zapadno od Tjenšana i Hindukuša pod kineskim vrhovništvom formirao niz manjih država: Fergana, Sogdijana, Samarkand, Buhara i Baktrijana, dok je bogata Horezmija (na donjem toku Amu-Darje) sačuvala čak i svoju potpunu nezavisnost.

Ali uza sav svoj privredni prosperitet, te su zemlje bile vojnički nedovoljno snažne da se uspješno odupru tako silovitom osvajaču kao što su bili Arapi.

Nakon sloma perzijske države (651) i poslije okončanja krize koja je uslijedila nakon Osmanove smrti (656), Arapi su do 663. osvojili Afganistan, zatim su kroz pustinju Kara-Kum izbili na Amu-Darju, prešli tu rijeku i 674. pokorili Buharu i Samarkand.

Taj prvi nalet Arapa na Srednju Aziju zapao je u osamdesetim godinama VII. st. u krizu, pa su njihovi odredi pretrpjeli nekoliko znatnih poraza. Ali još prije kraja VII. st. oni su ponovno osvojili Buharu i Samarkand, a početkom VIII. st. i cijelu dolinu Amu-Darje, sve do Aralskog jezera. Uskoro zatim, iz Fergane, na gornjem toku Sir-Darje, oni su počeli napadati i susjedne oblasti Istočnoga Turkestana koji je bio neposredni sastavni dio Kineskoga Carstva. Otprilike u isto vrijeme kad su arapske vojske na zapadu okončavale posljednji otpor Berbera i pripremale napad na vizigotsku Hispaniju, njihove su čete iz Perzije i Iraka preko Beludžistana prodrle u dolinu rijeke Ind i osvojile Pendžab i Sind, stvorivši takvim dosegom jednu od najprostranijih država što ih je svjetska povijest poznavala.

3. UNUTRAŠNJI ODNOSI U OMEJADSKOM KALIFATU DO POČETKA VIII. ST.

S dolaskom Muavije na vlast (661) arapski se kalifat našao pred potrebom da riješi niz važnih organizacijskih pitanja. Oslanjajući se na svoja iskustva što ih je stekao upravljajući više od dvadeset godina Sirijom kao njezin namjesnik, Muavija je kalifat organizirao kao monarhiju, ali je uvažio težnje rodovske i plemenske aristokracije da sačuvaju svoj utjecaj na upravljanje državom. Tu ulogu odobrio je vijeću šejkova (*šura*) koje se na kalifov ili na namjesnikov poziv sastajalo s područja cijele države, odnosno s područja jedne provincije. U svedržavnoj šuri kalif nije imao položaj neograničenoga gospodara, nego je morao vještinom uvjeravanja, koncesijama, pa čak i mitom osiguravati prihvaćanje svoje volje pod prividom kolektivno donesenih odluka.

Jedno od bitnih pitanja što ih je trebalo riješiti bilo je pitanje nasljedstva na kalifskom položaju. Ne ukidajući načelo izbornosti, Muavija je uspio da svedržavna šura u novoj prijestolnici, Damasku, unaprijed prihvati kao budućega kalifa njegova sina Jazida. Zatim su tu odluku potvrdile skupštine delegata svih pojedinih plemena (*vufudi*), nakon čega je ona postala zakonitom.

Tako formirani kalifat Omejada više nije bio izrazito teokratska monarhija. Iako je kalif i dalje vjerski poglavar muslimana, vjerski karakter omejadske vlasti slabi pred njezinim izrazitijim laičkim obilježjima. U službi te muslimanske države bilo je, čak i na veoma visokim položajima u kalifovu divanu, također i kršćana. Usporedo s time, službeni jezik u središtu države (u Damasku) bio je i dalje grčki, dok je (na primjer) u Perziji prevladavao perzijski. Ali uza sve to uvažavanje regionalnih tradicija, Muavija i njegovi prvi nasljednici pomno su čuvali povlašteni položaj Arapa. Oni ostaju vojnički stalež i korisnici okupacije osvojenih krajeva; i dalje su okupatorska milicija (*džund*), stacionirana u garnizonima, koja živi na teret pokorenog stanovništva primajući godišnje *penzije* i plaće u novcu i naravi iz državnoga fonda. Ali još od kraja Osmanove, a pogotovu od Muavijine vladavine, sve veći broj najuglednijih Arapa dobiva kupnjom ili poklonom iz državnog zemljoposjeda prostrana imanja. Ta je zemlja i dalje u načelu ostajala državno vlasništvo, a arapski korisnici uživali su je na temelju zakupa (*katija*). Po nekim svojim obilježjima katija je bila nalik na kasnorimsku i ranobizantsku emfiteuzu, koja je u Justinijanovo doba poprimila obilježje otuđivoga i nasljednoga zakupnog prava na tuđem zemljištu, uz obvezu trajnog obrađivanja, plaćanja godišnje dažbine vlasniku i vršenja javnih tereta što ih na tu zemlju razrezuje država. Ali katija je sadržala i neke elemente feudalnih posjedovnih oblika i nije bila samo privatnopravni, posjedovni odnos, nego je obu-

hvaćala i dio javnopravnih kompetencija. Korisnik katije, ako je bio Arapin (što je isprva bilo gotovo uvijek), nije plaćao državi ni zemljarinu (harač), ni glavarinu (*džiziju*) nego samo desetinu ili *ušur*, ali je bio dužan od nearapskog stanovništva na svojem zemljoposjedu (koje ga je obrađivalo) u ime države ubirati poreze i predavati ih državnoj upravi. Na taj su način neposredni obrađivači katijske zemlje, kao držatelji čestica, bili prema katijaru u odnosu privatnopravne zavisnosti, a on je, kao porezni povjerenik države, prema njima bio vršitelj jednoga dijela javnopravnih kompetencija.

Primajući s jedne strane prihode od državne zemlje koju su dobivali u trajan zakup, a s druge strane *penzije* i plaće iz državnog fonda, arapski su kolonisti živjeli u gradovima, središtima provincijalne uprave, ili u vojnim uporištima. Njihov ukupni broj iznosio je u prvoj polovici VIII. st. u svemu oko četvrt milijuna ljudi.

Dok su se tako arapski doseljenici, pa čak i trgovci u Meki, pretvarali u ratničku, činovničku i zemljoposjedničku aristokraciju, oni pripadnici pokorenih naroda koji su prihvatili islam (*mavali*) bavili su se u gradovima obrtima, sitnom i krupnom trgovinom. U načelu, oni su bili ravnopravni s arapskim muslimanima, jer su bili pripadnici iste vjerske zajednice. Ali gospodarski i socijalno oni su ipak bili stanovništvo drugoga reda. Premda su i oni imali pravo na vojničko zvanje, služili su samo kao slabije nagrađivani pješaci. Čak je i brak između Arapa i mavala bio nepoželjan.

Nezadovoljstvo mavala, a i onih Arapa koji u procesu društvene diferencijacije nisu stekli povlašten ekonomski i društveni položaj, očitovalo se u pokretu *šiita* (od riječi šijatu Ali = Alijina sekta). Za nezadovoljnike se lik Prorokova stričevića, posinka i zeta Alije (muža njegove kćeri Fatime) pretvorio u simbol ravnopravnosti svih muslimana i pravoga puta što ga je odredio sam Prorok. U Medini, koja je izgubila položaj političkog središta, skupina nezadovoljnika okupila se oko Alijina mlađeg sina (i, po majci, Muhamedova unuka), Huseina. Da bi ojačala svoj utjecaj, ta se skupina uskoro preselila u Meku. Ali sve veća uloga izvanhedžaskih muslimana odredila je da se presudni događaji ne zbudu u domovini islama. Na poziv svojih

Mozaik iz džamije Al-Valida I. u Damasku (715)

pristaša, Husein je otišao u Irak i ondje stao na čelo pobunjeničke vojske. Ali kod Kerbele, nedaleko od Kufe, čete Muavijina sina i nasljednika, kalifa Jazida, porazile su šiite i Husein je bio ubijen (680).

To umorstvo Prorokova unuka rasplamsalo je dugotrajne i ogorčene borbe. Za idućih pet godina na prijestolju su se izredala četiri kalifa, a u Medini je iz Prorokova roda bio izabran protukalif, koji je tek nakon krvavih borbi bio uklonjen.

Tek što su Omejadi završili borbu sa šiitskim ustancima, u Iraku se rasplamsao pokret haridžita koji su se okupili oko svojega vođe Habiba, ističući u svojem programu jednakost svih muslimana, bez obzira na etničko podrijetlo i socijalni položaj. Time su oni reagirali na dolazak na vlast pobočne loze Omejada (Marvanida, od 685), koja je još više naglašavala plutokratsko-oligarhijski karakter vladavine.

Drugi vladar iz te loze, Abd-al-Malik (685–705) morao je napregnuti sve vojne snage svoje države da u krvi uguši haridžitski pokret. Pobijedivši na taj način različite varijante pučkih težnji (šiita, pauperiziranih Arapa i nearapskih muslimana), režim Omejada je pristupio konsolidaciji postignutih uspjeha u dva smjera: ojačavanjem centralizacije državne uprave i jačanjem arapskog karaktera vlasti. Ostvareno je to oslonom na vojničku snagu sirijsko-arapskog plemena *Kalbida*. U državnoj upravi uveden je isključivo arapski jezik, a zakonitim sredstvom plaćanja postao je samo arapski zlatni novac, umjesto bizantskoga i perzijskoga. Utjecaj nearapskih muslimana veoma je skučen, a odnosi prema neislamskom stanovništvu su se zaoštrili.

Tako ojačani aristokratsko-vojnički režim, kojem je na čelu bio nasljedni kalif iz kuće Omejada, očitovao je svoju snagu već od prvog desetljeća VIII. st. novim valom osvajanja na području Bizanta, u Španjolskoj, u Turkestanu i u Indiji.

4. BIZANT OD HERAKLIJEVE SMRTI DO POČETKA VIII. ST.

Počeci arapskih osvajanja zatekli su Bizant u teškom stanju zamora. Heraklijeva smrt (641) uzrokovala je povrh toga još i krizu zbog nasljedstva na prijestolju.

Heraklije je iz svojega prvog braka imao sina Konstantina, a iz drugog braka, sa svojom rođakom Martinom, sina Heraklonu. Želeći ugoditi Martini, on je pred smrt ostavio vlast obojici, a i samoj je Martini osigurao položaj suvladara. Ali stanovništvo nije htjelo pristati da carsku vlast nosi također i žena, utoliko više što je Martina bila omražena još za Heraklijeva života. Ona se stoga morala povući, ali je uz pomoć patrijarha Pira vodila ogorčenu borbu u korist svojega sina Heraklone. Kad je dvadesetogodišnji car Konstantin III. još iste godine (641) umro, mnogi su posumnjali da je bio otrovan.

Budući da je Heraklona imao tek 15 godina, faktičnu je vlast preuzela Martina. Konstantinovi suradnici smjesta su uklonjeni sa svih utjecajnih položaja, a patrijarh Pir obnovio je monoteletsku crkvenu politiku koju je Konstantin III. bio odlučio napustiti. Sve je to urodilo pobunama. Jednom od njih maloazijska je vojska primorala Martinu da pridruži Herakloni kao suvladara desetogodišnjega sina Konstantina III., Konstansa. Ali kad je Martina dala okruniti za cara i svojega mlađeg sina, Davida, izbio je opći ustanak. Odlukom senata Martina i njezini sinovi zbačeni su s vlasti, a sva je vlast prenesena na Konstansa II. (641–668) koji je u kasnijim godinama dobio nadimak Pogonat = bradati, jer je nosio dugu bradu. Ali za vrijeme njegove malodobnosti senat je bio najutjecajniji činitelj u upravljanju državom. Tako su dinastičke borbe pomogle senatskoj aristokraciji glavnoga grada da se oslobodi pritiska kojim ju je skučavao vladarev autoritet u vrijeme Justinijana I. i njegovih nasljednika.

U takvim okolnostima efikasnost carske vlasti nije mogla ojačati. A upravo je u to doba pritisak arapskih osvajača sve više rastao. Bilo je nužno ukloniti unutrašnje sporove. Do 646.

Arapi su zauzeli cio Egipat i vršili pritisak kroz Libiju prema području Kartaginskog egzarhata koje je bilo uporište katolicizma i ogorčeni protivnik monoteletizma. Pod utjecajem papinstva i Italija je bila nezadovoljna vjerskom politikom Carigrada. Stoga je Konstans II., postavši punoljetan, pokušao onemogućiti razorne vjerske sporove. Godine 648. objavio je vjerski manifest, poznat pod nazivom *Typos*, kojim je zabranio svako daljnje raspravljanje o pitanjima energije i volje u Kristovoj naravi. Ali, kao i ranije, puko zabranjivanje debate jednako je ogorčilo sve vjerske grupacije. Papa Martin I. (649–653), koji je primio tiaru bez uobičajene suglasnosti carigradskog dvora, sazvao je odmah po stupanju na vlast Lateranski sabor koji je osudio i monoteletizam, ali i Typos, jer njime carska vlast nije izričito odbacila monoteletsku herezu. Bizant je smatrao da na takav postupak može reagirati silom pa je Konstans naredio ravenskom egzarhu Olimpiju da papu uhapsi i dopremi u Carigrad. Olimpije je povjerovao da će se moći okoristiti neraspoloženjem italskog stanovništva prema politici Carigrada pa se proglasio zasebnim carem u Italiji (650).

Ta obnova Carstva na Zapadu, u skučenom opsegu onih italskih provincija koje nisu bile pod langobardskom vlašću, potrajala je samo do 652. kad je Olimpije poginuo u borbi s Arapima koji su napali Siciliju. Papu je uhapsio tek novi egzarh, pa je on pred carigradskim sudom bio osuđen kao Olimpijev pomagač i saveznik, zbačen s papinskog položaja i prognan u Herson, gdje je i umro.

Jednako je tako i u Sjevernoj Africi uhapšen prvak katoličke opozicije, Martin Ispovjednik; doveden je u Carigrad gdje je bio mučen i najzad osuđen na progonstvo u Laziku, gdje je uskoro umro.

Zakočen tim unutrašnjim teškoćama, Bizant je bespomoćno gledao kako Arapi osvajanjem Cipra, Rodosa i Kosa pripremaju pomorski napad na Carigrad. Poraz bizantske flote pred likijskom obalom (655) bio bi možda doveo do još težih događaja da nisu u kalifatu poslije Osmanove smrti (656) nastali nemiri. U smanjenju opasnosti do koje je zbog toga došlo, Konstans II. je uznastojao proširiti teritorijalnu vlast Carstva nad izgubljenim oblastima u Europi. Gotovo pedeset godina poslije sloma Maurikijeve obrane na donjem Dunavu, Konstans II. je 658. uspio slavenskom stanovništvu u Makedoniji nametnuti vrhovnu vlast Bizanta, premda su oni pritom i dalje sačuvali svoju autonomiju. Tom prigodom Bizant je izvršio prvo veliko preseljavanje Slavena s Balkana u Malu Aziju, pa su otada njihovi odredi služili u bizantskoj vojsci.

Nastojanje da se ojača položaj Carstva u Europi nipošto nije bilo slučajan pothvat Konstansove politike. Nasuprot golemim uspjesima arapske vojne sile bilo je očito da su istočne provincije (izvan granica Male Azije) za dulje vrijeme izgubljene. Te gubitke bilo je nužno nadoknaditi na zapadu. Slomivši otpor dvojice prvaka katoličke opozicije (pape Martina I. i Martina Ispovjednika), Konstans je pomišljao da će njegova osobna prisutnost u Europi obnoviti snagu Carstva u tim oblastima. Stoga je stvorio odluku da sjedište svoje vlasti preseli u Italiju odakle će moći uspješnije organizirati borbu protiv Arapa. Ali na takvu odluku naveli su ga i njegovi odnosi s najmoćnijim činiteljima u Carigradu. Otkako je postao punoljetan, Konstans II. vladao je autokratski pa je pobudio mnoga neprijateljstva u redovima senatske aristokracije i visokih crkvenih poglavara. Strahujući pred mogućnošću da mu ti protivnici nametnu kao suvladara njegova brata Teodora, na štetu njegovih vlastitih sinova, Konstans je Teodora prisilno zaredio za svećenika, a zatim ga je dao i ubiti. Time je u Carigradu izazvao krajnje negodovanje, pa se njegova mržnja prema vrhovima carigradskog društva pridružila vanjskopolitičkim i vojnim razlozima za premještaj centra državne vlasti u Europu.

Iskrcavši se 663. u Tarentu i postigavši beznačajne uspjehe u sukobima s langobardskom vojskom Beneventanskog vojvodstva, Konstans je najprije otišao u Napulj a zatim u Rim. Premda ga je papa Vitalijan svečano primio, car nije ostao u staroj prijestolnici, nego je prešao na Siciliju gdje je sjedištem svoje vlasti učinio Sirakuzu.

Ali napori da odatle organizira otpor Arapima iziskivali su golema materijalna sredstva. Teški porezi što ih je nametnuo Kalabriji, Siciliji, Sardiniji i Africi uskoro su postali nepodno-

Muhamed na propovjedaonici. Iluminacija iz XIII. st.

Hram na stijeni, u Jeruzalemu, druga pol. VII. st.

ARAPSKA OSVAJANJA DO 750.

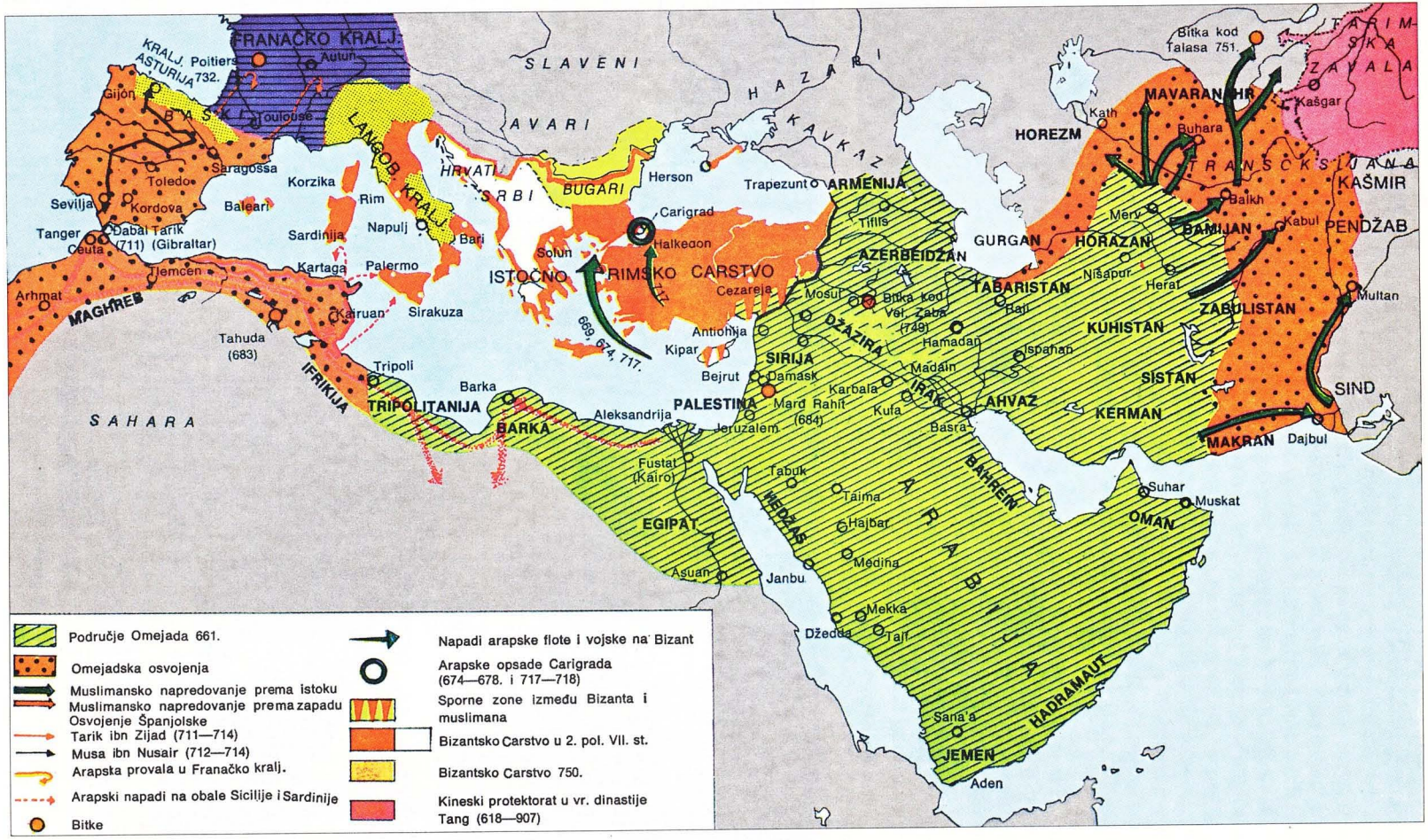

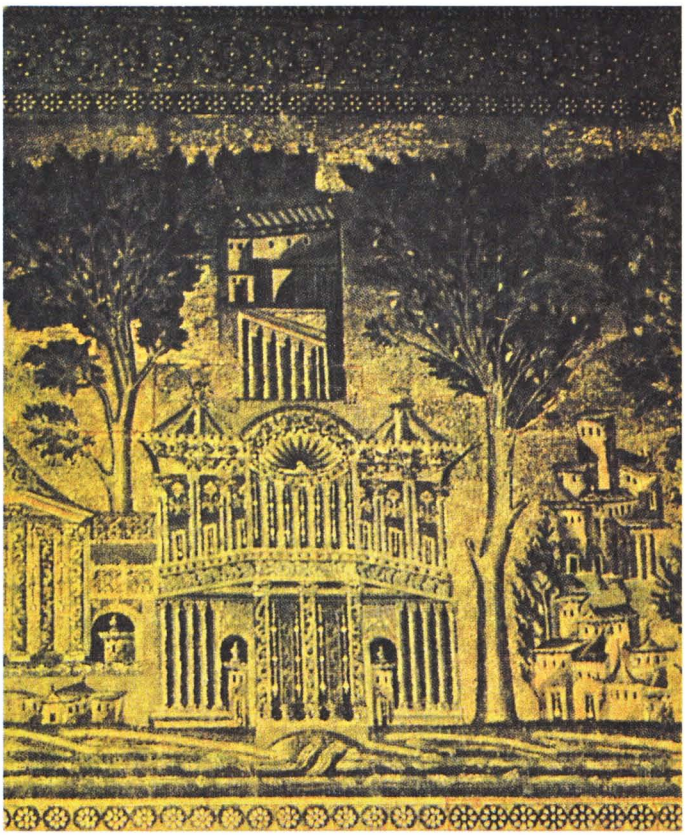

Mozaik iz džamije Al-Valida I. u Damasku (715)

Madona s anđelima. Detalj mozaika iz Eufrazijeve bazilike u Poreču, VI. st.

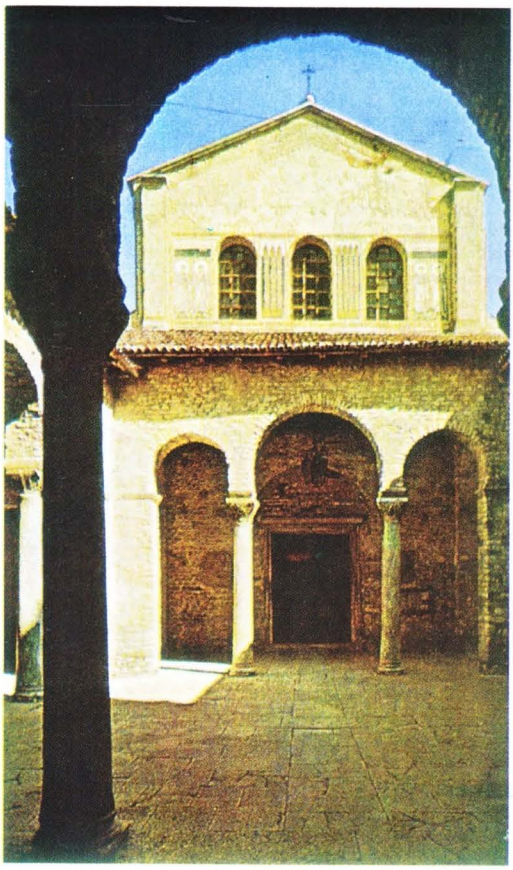

Atrij i ulaz u Eufrazijevu baziliku u Poreču, VI. st.

Eufrazije drži u rukama model bazilike u Poreču.
Detalj s mozaika u apsidi, VI. st.

KALIFAT ABBASIDA U VIII. I IX. ST.

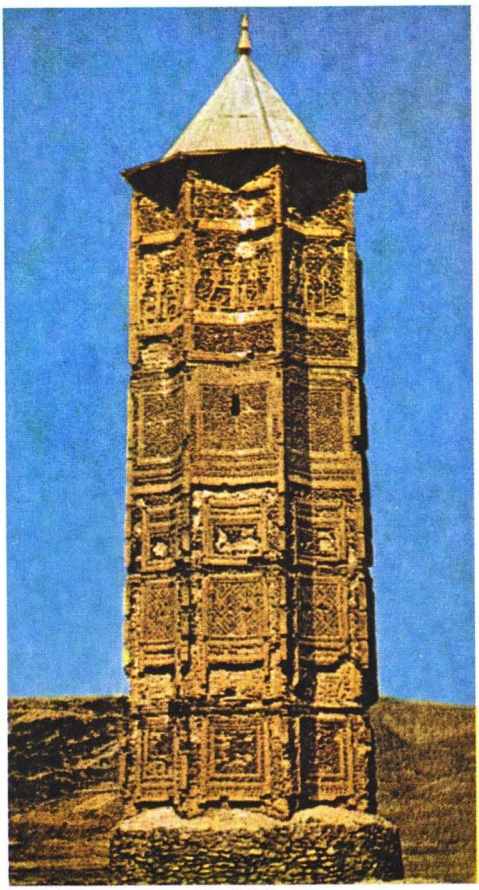

Gombad Mesuda III. u Gazni. (Prijelaz XI. u XII. st.)

Orifas, admiral Bazilija I., mučenjem saslušava arapske zarobljenike. Iluminacija iz XIV. st.

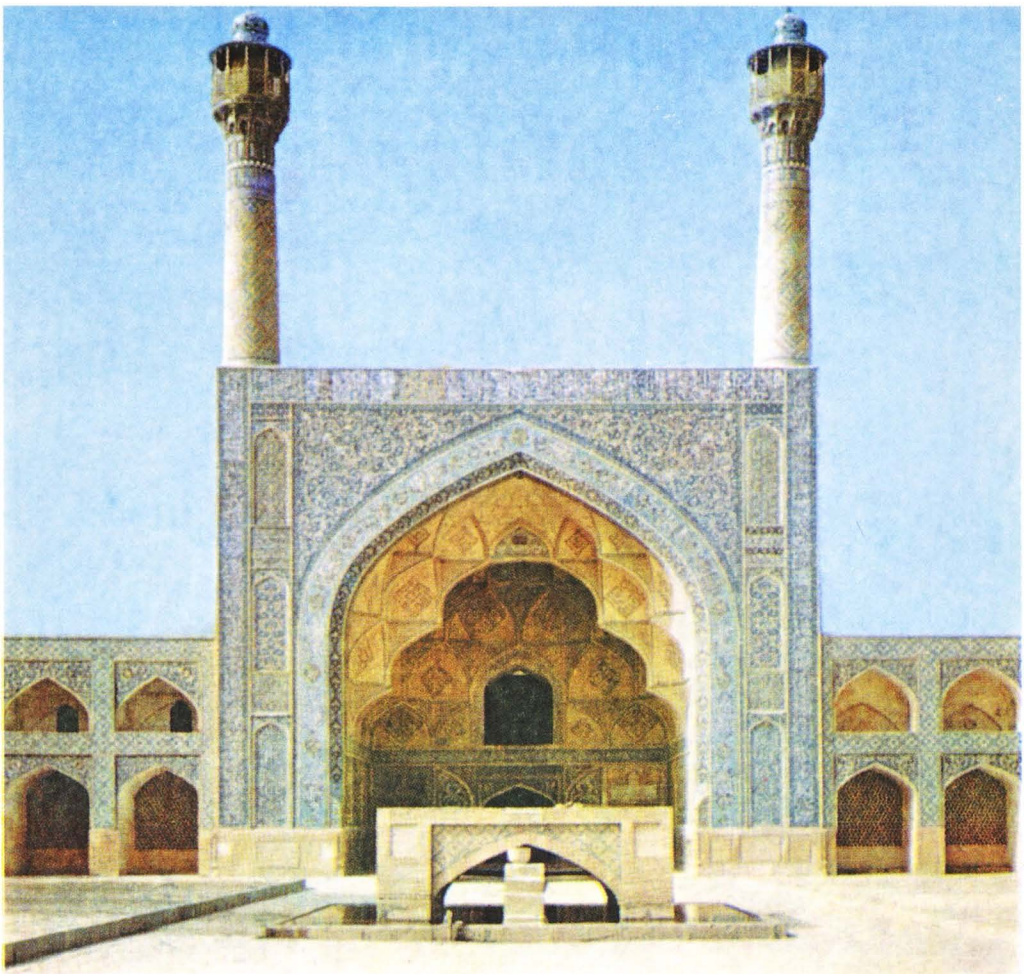

Unutrašnje dvorište s »livânom« u Isfahanu. Kraj XI. st.

Gradnja normanskih lađa, njihovo povlačenje u more i plovidba. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st.

BIZANT U DOBA BAZILIJA II.

šljivi, pa je došlo do pobuna. Godine 668. jedan je potplaćeni rob ubio cara za vrijeme kupanja, a u Carigradu je na prijestolje došao Konstansov sin, Konstantin IV. (668–685).

Konstantinova vladavina bila je jedno od presudno važnih razdoblja bizantske povijesti. Nakon osnutka Omejadskog kalifata (661), Arapi su, počevši od 663., svake godine napadali pogranične oblasti u Maloj Aziji, a na moru su, nakon Cipra, Rodosa i Kosa, zauzeli Hios, poluotok Kizik (670) i Smirnu (672). Ali sjajni uspjesi bizantske mornarice za vrijeme gotovo petogodišnje opsade Carigrada (674–678) spasili su Carstvo od propasti.

Taj poraz napadača, a zatim i dugotrajni unutrašnji nemiri u Kalifatu, omogućili su Bizantu da oslobodi cijelu Malu Aziju i čak da otpočne s nizom napada na arapske granične oblasti u Siriji. Ali opsežnije pothvate na tom području osujetilo je doseljenje Bugara u nekadašnje bizantske oblasti južno od donjeg Dunava.

BUGARI

Taj se narod pojavljuje kao napadač na balkanske granice Bizanta još od kraja V. st. Tada su to bili odredi zapadne skupine Bugara koja se otkinula od njihove etničke jezgre, nastanjene oko Azovskoga mora, i smjestila sjeverno i istočno od dunavskoga ušća. Ali dolazak Avara u Europu i seoba Slavena na Balkan preslojili su ovu skupinu Bugara. Međutim, to isto preseljenje Avara iz Pretkavkazja na donji Dunav (i, najzad, u Panoniju) oslobodilo je istočnu skupinu Bugara u Priazovlju. Kao snažna vojna zajednica, oni su početkom VII. st., u vrijeme kad je Bizant vodio teške borbe s Avarima, sklopili savez s Carstvom. Njihov je kan Orhan imao dužnost sprečavati svojega istočnog susjeda, zapadnoturski kaganat, da kao saveznik Avara napada Bizant provalama preko Kavkaza.

U tim borbama priazovska je Bugarska veoma ojačala, pa je njezin kan Kubrat (koji je kao mladić bio odgojen na carigradskom dvoru i ondje primio kršćanstvo) godine 635. nanio težak poraz zapadnim Turcima i formirao, pod vodstvom Bugara, moćan savez plemena na području istočno i zapadno od Azovskoga mora. Jezgra toga područja bio je teritorij između Dona i Kubana koji izvori nazivaju Velika Bugarska.

Ali poslije Kubratove smrti (u vrijeme cara Konstansa II.) bugarski se plemenski savez raspao pod udarcima Hazara koji su krajem VI. st. osnovali svoj kaganat na sjevernim obroncima Kavkaza. Jedan dio Bugara, pod vodstvom Asparuha, uzmaknuo je oko 670. prema zapadu, k donjem Dunavu, a drugi prema sjeveru, na srednju Volgu i donju Kamu, gdje se u X. st. razvila snažna država Povolških Bugara.

Smjestivši se između Dnjestra i dunavskog ušća, Asparuhova je skupina Bugara uskoro počela provaljivati preko Dunava, u istočnu Trakiju. Da te napadaje suzbije, Konstantin IV. je 680. kopnom i morem napao bugarsko boravište sjeverno od Dunava, ali je pretrpio poraz. Progoneći pobijeđenu bizantsku vojsku, Bugari su zauzeli Dobrudžu, a otuda su svoje nadiranje proširili i na oblast između donjeg Dunava i planine Balkan, gdje je postojao Savez sedam slavenskih plemena. Ta su se plemena morala obvezati da će Bugarima plaćati godišnji danak. Osvajačka bugarska ratničko-plemenska aristokracija uskoro je s vodećih položaja među slavenskim stanovništvom istisnula slavenske plemenske poglavare i zavladala slavenskim plemenskim savezom. Time se južno od donjega Dunava formirala bugarsko-slavenska država u kojoj se glavnina stanovništva, organizirana u rodovske općine, bavila zemljoradnjom, a ratnički vrhovi društva razvijali su se kao povlaštena klasa profesionalnih ratnika u susret početnim oblicima ranofeudalnih odnosa.

Nadiranje Bugara mogao je Konstantin IV. zaustaviti samo priznanjem njihove nezavisne vlasti na osvojenom području. U tome smislu sklopljen je oko 680. ugovor kojim se Bizant obvezao bugarskoj državi plaćati redovit godišnji danak. Tim aktom prvi put je službeno priznata jedna barbarska država na nekadašnjem bizantskom tlu na Balkanu.

Neuspjeh u borbi s Bugarima Carstvo je donekle nadoknadilo uspješnom vjerskom politikom. Sva ranija kompromisna vjerska učenja (monoenergetizam, monoteletizam) nastala su u nastojanju da se ukloni razdor između katolicizma i monofizitizma. Budući da su gubitkom Egipta i Sirije glavna uporišta monofizitizma konačno pala u vlast Arapa, Carstvo više nije imalo interesa da inzistira na nepopularnim kompromisnim tezama. U sporazumu s papom održan je u Carigradu VI. ekumenski sabor (680/81) kojim je uspostavljen vjerski mir, a monoteletizam konačno osuđen.

Svojom crkvenom politikom i vojnim pothvatima na Balkanu Konstantin IV. je dalje razvio težnje svojega prethodnika Konstansa II. da europske pokrajine Carstvo učini osloncem za otpor Bizanta arapskom pritisku s istoka. Jačanju vlasti i njezina jedinstva imala je poslužiti i Konstantinova dinastička politika. Svoju je dvojicu braće uklonio s vlasti i ozakonio načelo po kojem se carsko dostojanstvo ubuduće imalo nasljeđivati isključivo po direktnoj muškoj silaznoj lozi. Na toj osnovi, nakon njegove smrti carem je postao njegov najstariji sin Justinijan II. (685–695; 705–711).

Već u prvim godinama svoje vladavine (688) Justinijan je na želju kalifa Abd-al-Malika, koji se borio s nizom unutrašnjih teškoća, obnovio povoljan mir što ga je Bizant sklopio s Muavijom nakon propasti velike opsade Carigrada (678). Danak što ga je Kalifat otad plaćao Carstvu sad je povećan, a na Cipru je uveden kondominij po kojem je taj otok nekoliko stoljeća formalno bio u vlasti obiju sila, a u stvarnosti je bio samostalan.

Mir s Arapima omogućio je Justinijanu II. da nastavi politiku svojih preteča na Balkanu. Još 688. on je uspješnim vojnim pohodom suzbio Bugare, učvrstio bizantsku vlast nad makedonskim Slavenima i uspostavio kontinuitet bizantskog teritorija od Trakije do Soluna. Usporedo s time, Justinijan je želio i prorijediti slavensko stanovništvo u tim krajevima pa je, trideset godina poslije Konstansa II., izvršio novu veliku seobu Slavena u Malu Aziju (na područje teme Opsikion).

Slabljenju slavenskog stanovništva i jačanju bizantskih pozicija na Balkanu pridonijelo je i preseljenje brđanskog ratničkog plemena Mardaita iz Libana na Peloponez. Da pojača carigradske predstraže, Justinijan je na poluotok Kizik, u Mramornome moru, preselio mnogo Ciprana. No kako je to učinio bez pristanka arapskih vlasti, Abd-al-Malik je prekinuo mir iz 688. i obnovio rat u kojem je Bizant izgubio svoj dio Armenije.

U unutrašnjim odnosima Justinijan II. dalje je razvijao tematsko uređenje i jačao mali slobodni seljački zemljoposjed. Osim starijih tema, osnovanih još u Heraklijevo doba, i teme Trakezion, koju je osnovao Konstantin IV., Justinijan je u srednjoj Grčkoj osnovao temu Helada, a stare teme u Maloj Aziji počele su se dijeliti na nekoliko manjih. Bilo je to u vezi s težnjom vlasti da ne dopusti pretjerano jačanje tematske vojnoupravne aristokracije koja je više puta ugrozila supremaciju carske vlasti.

Usporedo s time, na cijelom maloazijskom području i u onim balkanskim oblastima gdje je Bizant efektivno držao vlast u svojim rukama intenzivno se naseljavaju stratioti, seljaci-vojnici, koji od države dobivaju česticu zemlje na trajno i nasljedno uživanje, a zauzvrat su dužni služiti kao vojnici. U isto vrijeme, ponovnim uključivanjem balkanskih područja na kojima su Slaveni naselili na teritorij bizantske države i preseljavanjem Slavena u Malu Aziju još više jača udjel slobodnog seljaštva u agrarnoj strukturi bizantskoga sela. Ta dva sloja neposrednih obrađivača zemlje: stratioti i slobodno slavensko seljaštvo, udruženo u slobodne seoske općine, bitno su tijekom VII. stoljeća utjecali na razvitak privrednih i društvenih odnosa u Bizantu u tome a i u sljedećim stoljećima.

Politički i ratni događaji što su zaredali u Bizantu od početka VII. st. uvelike su razorili gospodarsko i društveno ustrojstvo bizantskih veleposjeda. Mnoga imanja bila su opustošena a radna snaga na njima pobijena, odvedena u roblje ili rastjerana. To je uzrokovalo dvostruku krizu: zbog nestašice vojne ljudske sile i zbog nedostatka radne snage na poljima. Izlaz iz tih teškoća nađen je formiranjem staleža stratiota i naseljavanjem slobodnog seljaštva. Na taj

način, smijenivši ranije dominantne kategorije obrađivača: serve i kolone, u Bizantu VII. stoljeća prevladava mali, vojnički (stratiotski) zemljišni posjed ili mali posjed slobodnih članova seoske općine.

O strukturi takvih slobodnih seoskih općina sačuvalo se iscrpno svjedočanstvo u tzv. Zemljoradničkom zakonu (*nomos georgikós*) koji je donesen najvjerojatnije u vrijeme Justinijana II.

Naselja o kojima govori Zakon bila su smještena pretežno u brdovitim predjelima, a stanovništvo je krčilo šume, obrađivalo zemlju plugom, uzgajalo žitarice, vinovu lozu i voćke i držalo stoku. Živjelo je udruženo u općine, a zemljišni se posjed sastojao od dvaju dijelova. Oranice, vinogradi i povrtnjaci bili su potpuno vlasništvo seoskih malih ili velikih porodica (*patronimija*). Šume, pašnjaci, pustopoljine i vode ostaju i dalje kolektivno vlasništvo seoske zajednice na zajedničkom i neograničenom iskorištavanju. Svoju obradivu zemlju seoska je porodica imala pravo ostavljati u nasljedstvo po muškoj lozi a mogla ju je i zamjenjivati sa suseljanima za drugi kompleks polja, ali je nije smjela prodavati. Sam naziv čestice (*meros* = udjel, ždrijeb) svjedoči o tome da je nekoć bila izvršena dioba (*merismos*) prvobitno jedinstvenog zemljišta koje je bilo kolektivno vlasništvo cijele seoske zajednice. To prvobitno zajedništvo posjeda sačuvalo se jakim prežitcima i u doba Zemljoradničkog zakona. Poslije obavljene žetve ili berbe s polja se uklanjaju ograde i ona se pretvaraju u slobodni pašnjak cijeloga sela. Ali još i dok na zemlji stoji urod, svatko od suseljana ima pravo stupiti na tuđe tlo, ubrati i na licu mjesta užiti plodine. Kažnjivo postaje tek odvoženje uroda u svoje gospodarstvo. Čak i zaoravanje i zasijavanje tuđe zemlje kažnjavalo se samo gubitkom uroda. Selo je kao kolektiv obavljalo velike pothvate od zajedničkog interesa: melioracije, natapanje, krčenja; imalo je zajedničke pastire i majstore za gradnju mostova. U odnosu prema državi ono je važilo kao temeljna porezna jedinica, a raspodjelu državnih dažbina na pojedina kućanstva vršili su vlastiti samoupravni organi seoske zajednice (seoski starješina i skupština glavarâ obitelji).

S tih polazišta, u bizantskoj seoskoj općini se u daljnjem razvitku pojavljuju imovinske razlike među pojedinim domaćinstvima. Osiromašeni općinari (*aporoi*) morali su obrađivati zemlju posuđenom stokom ili su čak dijelove svojih posjeda morali ustupati imućnijem susjedu kao zalog za posudbu stoke, hrane ili sjemena. Zapavši čak i u bezizlazan položaj, takvi su seljaci morali potpuno napustiti svoj posjed i odseliti se nekamo u drugi kraj gdje su se upošljavali kao najamni radnici (*mistiji*), u svojstvu pastira, vodonoša i sl. Suprotno tome, imućniji seljaci prikupljali su u svojem posjedu veće površine zemlje, pa su u svojem gospodarstvu mogli upošljavati i ponekog roba ili mistija.

Seosko gospodarstvo bilo je u VII. st. pretežno naturalno. Ali budući da je dio državnog poreza trebalo plaćati u novcu, seljaci su bili zainteresirani da dio svojih proizvoda iznose na gradsko tržište. S druge strane, očuvanje robno-novčanog poslovanja u gradskim središtima omogućavalo je i poticalo tu vezanost agrarne privrede za tržišta.

Propast velikih zemljoposjeda, utemeljenih na dažbinskoj eksploataciji serva i kolona, kao i pretežitost novoformiranog maloga, slobodnog seljačkog posjeda izmijenila je strukturu vladajuće klase u društvu. Ona se u VII. st. sastoji od nekoliko kategorija: u agrarnim oblastima postoji umjereno imućna ladanjska aristokracija koja sama organizira i vodi svoje gospodarstvo. Uz nju se formira vojnoupravna aristokracija okupljena oko strategâ u temama, a u državnom središtu, oko carske vlasti okuplja se mnogobrojno novo plemstvo odličnika i dužnosnika, uposleno u državnim službama.

I službenička aristokracija u prijestolnici i vojnoupravni aparat u temama bio je za svoju djelatnost nagrađivan na specifičan način. Državna je vlast smatrala nužnim da radi vojne obrane državnog teritorija štiti slobodu i gospodarsku samostalnost stratiota. Jednako tako, u interesu očuvanja staleža slobodnih seljaka, koji kao takvi državi plaćaju redovne poreze, državna je vlast bila zainteresirana i za održanje nezavisnosti seoskih općina. Ona stoga nije mogla zemlje slobodnog seljaštva poklanjati svojim dužnosnicima ni kao trajan posjed ni kao

beneficij, jer bi time izgubila i vojne i porezne obveznike. Zbog toga država svojim službenicima u državnom središtu i u temama kao nagradu za vršenje njihove dužnosti doznačuje dio državnih poreznih prihoda u novcu ili naravi. Takvo doznačivanje dohotka bilo je striktno vezano uz službu državi, a ona je ovisila o carevu povjerenju i milosti, pa je u svakom trenutku mogla biti oduzeta. S njome je nestajalo i pravo na prihode.

Nagrađivanje određenim dijelom dažbina iz fonda državnih poreznih prihoda vršilo se u realnosti na nekoliko načina. Izravno isplaćivanje iz državne riznice nazivalo se *solemnij.* Umjesto toga pojedinci, a osobito često crkve i samostani, dobivali su oslobođenje od plaćanja vlastitih poreznih dažbina ili su dobivali pravo na određeni udjel u porezima koje je plaćalo neko selo (ili više njih).

Sva takva prava, kao i službe, bila su privremena, dok traje služba. Potomci svakog pripadnika službeničke aristokracije morali su uvijek iznova započinjati karijeru.

Tako su pripadnici vladajuće klase ostvarivali eksploataciju slobodnih proizvođača posredno, s pomoću državnoga poreznog aparata. Zbog toga je jaka državna vlast i njezina vladavinska (pa otuda i porezna) efikasnost bila u interesu vladajuće klase. Za razliku od gospodarskih i društvenih odnosa na europskom Zapadu, gdje se državna vlast parcelira i prelazi u nadležnost velikih zemljoposjednika koji su dokinuli ekonomsku samostalnost slobodnog seljaštva i uključili njihovu zemlju u okvire svojih imanja, u Bizantu vladajuća klasa nije smjela uništiti slobodu i ekonomsku samostalnost stratiota i seoskih općina, ako nije htjela državu lišiti poreznih prihoda i vojne obrambene snage i time je izručiti stranim osvajačima. Ali da bi mogla i u tim uvjetima biti korisnikom eksploatacije neposrednih proizvođača (sudjelovanjem u poreznim dažbinama), ona je trebala i stoga podupirala snažnu centraliziranu državnu vlast. Ona se doduše neprekidno borila za utjecaj na tu vlast pa je čak iz svoje sredine izdizala pretendente za carsko dostojanstvo, ali načelo postojanja te vlasti, koncentrirane u ličnosti cara i njegova dvora, ostaje opće priznato kao politička i ustrojstvena nužnost.

Na toj osnovi, u daljnjem razvitku, tijekom VIII. i IX. st. dolazi do izvanredno snažnog razvitka državnosti i uzvišenja carske vlasti do institucije zaštićene Božjom milošću. U isto vrijeme i državni porezni pritisak neprekidno raste, i zbog efektivnih potreba države, i jer je u punoj mjeri postao osnovicom načina kojim se višak vrijednosti iz agrarne proizvodnje seljaštva prelijevao u ruke vlastodržaca.

Prevladavanje slobodne seljačke poljoprivrede urodilo je još jednom važnom izmjenom u društvenim odnosima u Bizantu tijekom VII. i u narednim stoljećima. Od Dioklecijanove vladavine državna je vlast poreznim sustavom capitatio-jugatio vezala neposredne proizvođače uza zemlju. Potkraj vladavine Justinijana II. razdvaja se glavarina od zemljarine, pa se glavarina ubire od svakog stanovnika, bez obzira na to gdje živi, dok zemljarina ostaje vezana uza zemlju, a plaća je onaj tko je zaista i obrađuje. Time je faktično bila raskinuta prisilna veza između obrađivača i zemlje. Slobodno seljaštvo ostaje zainteresirano za svoj zemljoposjed kao njegov vlasnik, pa nije bilo nužno nametati mu osobnu neslobodu da bi ga obrađivalo. Tako se i u tom pogledu ostvaruje oprečan odnos od onoga koji se izgrađuje na europskom zapadu. Ondje veliki zemljoposjed, kao neposredni eksploatator seljačke radne snage i vršitelj razmrvljene državne vlasti, ukida osobne slobode, vezuje seljaštvo uz njegovu česticu i zakmećuje ga. U Bizantu se, naprotiv, održanje slobodnog i nezakmećenog seljaštva afirmira kao politička i društvena potreba, proizašla nužno iz opće konstelacije okolnosti u kojima je Carstvo produžavalo svoj povijesni opstanak. Kao rezultanta tih okolnosti, izgradnja feudalnog poretka, sa svojim karakterističnim institucijama, u Bizantu se izvanredno usporava i odgađa za više stoljeća.

Takvo konstituiranje poretka za VII. st. i naredna stoljeća nipošto nije bilo nesuglasica i oprečnih nastojanja. Potpomaganje slobodnoga malog zemljoposjeda i nastojanje da službenička i provincijalna aristokracija ostane strogo ovisna o prijestolju i njegovim lokalnim predstavnicima nailazilo je na oponente, prije svega u krilu Crkve, a i među nekim pripadnicima senatorske aristokracije.

U Bizantu je u VII. st. jedini snažan veliki zemljoposjed, osim carskih imanja, bio crkveni. Brojnim darivanjima i porastom pobožnosti jačala je moć Crkve u materijalnom i duhovnom pogledu. Usporedo s time povećavalo se kod znatnog dijela svećenstva i redovnika odudaranje u načinu života od crkvenih vjerskih i moralnih dogmi. U želji da Crkvu u većoj mjeri podredi svojim interesima a i da korigira život klera, carska je vlast 691/2. sazvala ekumenski sabor kojem je stavljeno u zadaću da dopuni neke dogmatske odredbe V. i VI. ekumenskog sabora. Zbog toga mu je dan naziv Peto-šesti ekumenski sabor (Quinisextum). Na moralno-disciplinskom planu zabranio je mnoge preostatke poganskih običaja, a i razuzdanosti i neurednosti u svećeničkom životu i ponašanju. U namjeri da te neurednosti ukloni, Sabor je dopustio nižim svećenicima da stupaju u brak.

Tim propisom, a i nizom drugih, ponovno su istaknute razlike između Istočne i Zapadne crkve. Posebice je snažno negodovanje u Rimu izazvala saborska odluka kojom je proglašena jednakost i ravnopravnost carigradskog patrijarha s rimskim papom.

Razdor koji je zbog toga nastao Justinijan II. je, po uzoru na Konstansa II., pokušao ukloniti silom. Radi toga je poslao u Rim svojega izaslanika s naređenjem da papu Sergija uhiti. Ali u Italiji je izbila pobuna u korist pape, pa carski nalog nije mogao biti proveden.

Justinijanova crkvena i socijalno-ekonomska politika pretvorila se u uzrok zbog kojega je, na poticaj patrijaršije i senatske aristokracije, god. 695. izbio ustanak protiv Justinijana II. Carem je bio proglašen strateg teme Helada, Leontije. Justinijan je uhvaćen, odsječen mu je nos (da bi tim unakazivanjem postao nesposoban za povratak na vlast), a zatim je poslan u progonstvo na Krim.

Taj državni udar smjesta je nepovoljno djelovao na sposobnost bizantske države da se suprotstavlja vanjskim opasnostima, pa su Arapi 698. konačno osvojili područje Kartaginskog egzarhata, a Leontije je zbog nedoraslosti teškoćama bio zbačen s prijestolja. Na njegovo mjesto vojska je izdigla zapovjednika mornarice u Primorskoj temi, koji je kao car uzeo ime Tiberije II. Ali ni on nije ni pokušao zaustaviti napredovanje Arapa kroz sjevernu Afriku prema Atlantskom oceanu. Takva nemoć učinila ga je nepopularnim pa je prognani Justinijan II. ponovno uspio osvojiti vlast.

On je iz Hersonesa na Krimu prebjegao Hazarima i oženio se kanovom sestrom, koja je pri tome prešla na kršćansku vjeru. Ali kad je carigradska vlast zatražila izručenje bjegunaca, Justinijan se sklonio Bugarima. Uz pomoć njihova kana Tervela, Justinijan je prikupio znatnu oružanu silu i 705. došao pod zidine Carigrada. S manjim odredom ušao je noću, kroz vodovodni kanal u grad, izvršio pokolj straža, otvorio ulaz svojoj vojsci i zbacio Tiberija II.

Bez obzira na svoju osakaćenost, Justinijan je još šest godina ostao carem (s nadimkom Rinothmetos = odsječenoga nosa). Sustavnim terorom uklanjao je svoje protivnike, većinom pripadnike visokoga klera, senatske aristokracije, kao i istaknute vojne zapovjednike. U Italiji, sankcije su pogodile Ravennu koja je 695. pristala uz njegove protivnike. Sporne odredbe Peto-šestog ekumenskog sabora bile su ukinute, a papa je bio pozvan u Carigrad gdje je primljen s velikim počastima. Time je jedinstvo Crkve bilo ponovno uspostavljeno.

Ali careva želja za kažnjavanjem svojih protivnika još nije bila utažena. Godine 711. poslao je kaznenu ekspediciju u Herson, mjesto svojega zatočenja. Krvavi pokolji što ih je ondje dao izvršiti izazvali su pobunu u vojsci. Ona je carem proglasila armenskog oficira Bardana Filipika. Osvojivši Carigrad, Bardan je dao smaknuti Justinijana i cijelu njegovu obitelj. Time je bila okončana vladavina Heraklijeve dinastije.

Idućih godina (713. i 715) još su dva vojnička puča dovela na prijestolje dva nova vladara. Razdoblje borbi dokrajčio je tek dolazak na vlast stratega teme Anatolikon, Leona III. (717–741), osnivača isaurijske dinastije.

Premda je proteklih dvadeset godina nanijelo znatne štete bizantskoj državi, one nisu značile strukturalnu krizu poretka. Naprotiv, on je na temelju socijalno-ekonomskih preobraz-

bi, ostvarenih tijekom VII. stoljeća, omogućio Carstvu da se već u VIII. stoljeću uspješno odupre novom valu arapskih napada i stvori preduvjete svojem daljnjem jačanju.

5. BIZANT U DOBA IKONOKLASTIČKIH BORBI

Doba vojnih pučeva koje je slijedilo nakon zbacivanja Justinijana II. s vlasti uvelike je dezorganiziralo bizantsku obranu upravo kad se u arapskom kalifatu dolaskom Abd-al-Malika na prijestolje napadačka moć islama oporavila.

U vrijeme neposrednih akcija koje su dovele do obaranja Leonova neposrednog preteče, Teodozija III., Arapi su pripremili dubok prodor kroz Malu Aziju i već sredinom ljeta 717., svega nepunih pet mjeseci po Leonovoj krunidbi za cara, s kopna i mora opkolili prijestolnicu. Opsada je trajala godinu dana. Velikim naporima, zahvaljujući grčkoj vatri i pomoći bugarskoga kana Tervela, Arapi su sredinom ljeta 718. suzbijeni od glavnoga grada i protjerani iz pretežnog dijela zaposjednutih oblasti.

Ali ni taj teški poraz nije Arape slomio. Poslije pauze od osam godina, oni su od 726. do 740. svake godine provaljivali u Malu Aziju. Potkraj toga razdoblja poveli su kazneni rat protiv Hazara, bizantskih saveznika u dotadašnjim borbama. U tom su pothvatu postigli uspjeh, podvrgnuli svojoj vrhovnoj vlasti hazarski kaganat, ali je vezanost njihovih glavnih snaga u tim borbama pomogla Bizantu da Arapima 740. nanese težak poraz blizu Amoriona, u temi Anatolikon. To je omogućilo i Hazarima da se oslobode, i samom Bizantu da započne sustavno potiskivanje Arapa iz istočnih provincija Male Azije. Tim uspjesima, oni su relativno učvrstili granice prema islamskom svijetu, koji je, uskoro poslije porazâ u Anatoliji, zapao u krizu smjene dinastija i preseljenja državnog središta iz Damaska u Siriji u Mezopotamiju.

Iskustvo dotadašnjih borbi za vlast u Bizantu pokazalo je da je vojnoupravna aristokracija u temama postala opasnom snagom koja ne preza pred uporabom svojih četa u nasrtanju čak i na carsko prijestolje. Zbog toga je Leon III. započeo proces pretvaranja velikih tema u veći broj manjih. Tako je zapadni dio teme Anatolikon odvojio i formirao zasebnu temu Trakesion, a istočni dio teme Opsikion pretvorio u temu Bukelarija. Primorsko-otočna tema Karavisijanaca također je smanjena: južno priobalno područje ostalo je organizirano kao Kiberiotska tema, dok su otoci bili okupljeni u zasebni drungarijat (pomorsko zapovjedništvo).

Osiguranju carske vlasti od uzurpacija poslužilo je i pridruženje Leonova dvogodišnjeg sina Konstantina (V) kao suvladara, izvršeno 720., a popunjenju carske blagajne povećanje poreznih tereta.

Na području zakonodavstva, režim Leona III. dao je svojem vremenu prikladan skraćeni zbornik rimskoga prava, objavljen 726. pod nazivom *Ekloga*. U njemu je rezimiran Justinijanov kodeks, ali su unesene i važne prinove, pod utjecajem crkvenoga kanonskog prava i običajnog prava istočnih provincija. Ekloga je prije svega željela ojačati centralnu vlast, ukloniti korupciju iz sudske djelatnosti (radi toga se određuju stalne i dostojne plaće svim sucima), afirmirati načelo privatnog vlasništva, ali i legalizirati neke tadašnje tendencije u privrednim i društvenim odnosima. Tako je bio ublažen položaj robova olakšavanjem uvjeta za njihovo puštanje na slobodu; u porodičnim odnosima oslabljena je svemoć oca obitelji, u korist težnjama da se u selima velike porodice (patronimije) raspadaju na male. Poboljšanjem propisa o davanju zemlje u zakup, Ekloga je reagirala na proces siromašenja dijela slobodnih seljaka, koji se pretvaraju u najamnike (mistije), i na potrebe zemljoposjeda, koji je u polaganom postupnom porastu, pa je bio bitno zainteresiran da može unajmiti slobodnu radnu snagu.

Nastojanje državne vlasti da učvršćuje i sređuje unutrašnje odnose u državi na općoj osnovi jačanja carskog autoriteta najdramatičnije se manifestiralo u borbi oko štovanja crkvenih slika i kipova. Korijeni i uzroci toga spora bili su duboki i raznovrsni.

Mnoga stoljeća intenzivnih vjerskih borbi u Bizantu veoma su izoštrila opću usmjerenost pažnje stanovništva prema vjerskim i kultnim pitanjima i ona su postala sastavnim dijelom svakodnevnoga života. Sklonost mistici i praznovjericama bila je obilježjem tadašnjega mentaliteta. Na toj općoj podlozi, u žudnji za čudima i čudesnim učincima nadzemaljskih sila, vjerovanja, nade i pobožnosti vezivale su se uz slikovne predodžbe Krista, Bogorodice i drugih svetaca. One su isprva bile upućene svetim osobama što su ih te slike predočavale, ali se s vremenom počelo smatrati da ima i takvih slika u kojima je poštovana ličnost duhovno prisutna kao što je i Kristova božanska osoba prisutna u hostiji i misnom vinu. Takve slike, koje "nisu djelo ljudske ruke", privlačile su mnoštvo poklonika u mjesta gdje su bile pohranjene, a svećenstvo, naročito redovnici, umjelo se time okoristiti. Pojedine crkve i samostane, posjednike čudotvornih slika, uslišani su vjernici, ili oni u nadi uslišanja, obasipali darovima, manjim i većim, često i veoma skupocjenim; poklanjali su im ili zavještali nekretnine, svoja imanja i zemljoposjede, pa je tako Crkva, ionako poslije carske kuće najveći zemljoposjednik, postajala sve bogatija. S tim u vezi, život svećenstva se i dalje izopačavao. Ono se predavalo uživanjima, zanemarivalo duhovne službe i pobožnosti, gramzilo za imovinom, insceniralo čudesne događaje oko svojih svetinja i moći, krivotvorilo i izmišljalo legende iz koristoljublja, i tako iskonsku vjeru i moralnu disciplinu izopačavalo u ruglo vlastitih temeljnih zasada.

Takvo stanje izazivalo je mnoga protivljenja i kritike. One su se pridruživale davnašnjim negodovanjima s posvjetovljenom Crkvom u krilu vjerskih pokreta koje je službena Crkva označavala kao hereze (krivovjerja). Ti su pokreti naročito snažno djelovali u istočnim pokrajinama Carstva. Tako su paulikijanci, baštinici dualističkog manihejstva, a i mesalijanci, veoma odlučno odbacivali štovanje križa, Bogorodice i svetaca, a dakako i njihovih slika. U Bizantu je bio jak i utjecaj židovstva koje je odbacivalo likovno prikazivanje vjerskih predodžaba. Jednako je stajalište imao i islam koji je s čestim prodorima arapskih oružanih snaga duboko u Malu Aziju postao bizantskom stanovništvu poznat i dostupan.

I u krugu pravovjernoga svećenstva bilo je jakih snaga koje su kult slika i njegove zlorabe podvrgavale žestokoj kritici težeći za snažnom, ali trezvenom i produhovljenom vjerom umjesto lakrdijaštva redovničkih varalica. Najistaknutiji među takvim protivnicima *ikonodula* (štovatelja ikona) bili su biskup Konstantin Nakolejski i klaudiopolski metropolit Tomas.

U dvadesetim godinama VIII. st. ta su dva dostojanstvenika sa svojom pratnjom posjetili cara i iznijeli mu svoja gledišta. Leon III., i sam Sirijac po podrijetlu i dugogodišnji dužnosnik u istočnim pokrajinama Carstva, vjerojatno je već i otprije bio sklon *ikonoklazmu* (borbi protiv štovanja ikona), pa je shvatio kakve mu povoljne mogućnosti pruža sama Crkva svojim rasprostranjenim praznovjericama u njegovoj želji da je podvrgne svojoj neospornoj vlasti i, usto, da se domogne njezinih pretjerano poraslih bogatstava.

Oko cara se uskoro okupila jaka ikonoklastička skupina. Sastojala se od niza crkvenih dostojanstvenika, pretežno istočnjaka, od visokih oficira i vojske, prije svega iz Armenije i drugih maloazijskih pokrajina. Uz pokret je pristajao i carigradski puk, ogorčen zbog svemoći i bogatstva redovnika. No ikonoklazam je imao i svoje utjecajne protivnike. Gotovo sve europske oblasti države branile su štovanje ikona; za nj se zalagalo i papinstvo (iako sa svojim rezervama); ali najveća snaga ikonodulstva bili su sami redovnici kojih se utjecaj i materijalno bogatstvo temeljilo upravo na tom stanju vjerske fanatiziranosti.

Čini se da je do zaoštravanja suprotnosti došlo u vezi s carevim javnim propovjedničkim istupanjima protiv kulta ikona koja su počela 726. A kad je vojska po carevu nalogu stala u Carigradu skidati slike (kao prvu jednu Kristovu na jednome od trgova glavnoga grada), došlo je do pobune u samoj prijestolnici, a u Grčkoj čak do ustanka i proglašenja protucara. To je nametalo oprez, pa je Leon nekoliko godina vodio pregovore s patrijarhom Germanom i papom Grgurom II. U debatu se veoma snažno upleo i redovnik jeruzalemskog samostana Sv. Sabbe, Ivan Damaskin, braneći štovanje ikona i odričući caru svako pravo da se upleće u vjerska pitanja.

U tome razdoblju oprekâ došlo je do izgradnje dubljih, dogmatsko-teoloških stajališta jedne i druge od suprotstavljenih strana putem povezivanja dileme o ikonama s velikim kristološkim problemima proteklih stoljeća. Protivnici kulta ikona, posebice Kristovih slika, tvrdili su da je nemoguće likovno prikazati božansku narav Krista jer je Bog duhovno, a ne materijalno biće. Ako se, naprotiv, želi prikazati samo tjelesna osoba Kristova, tada je to zanemarivanje njegova božanstva, a usto ljudskom liku bez božanske sadržine nema razloga iskazivati štovanje, pa je ono tada jednako poganskom idolopoklonstvu. Ako pak poklonici ikona smatraju da su Kristovom slikom u isti mah prikazane i njegova ljudska i njegova božanska priroda, onda je takva pretpostavka o stopljenosti obiju Kristovih naravi istovjetna s monofizitizmom.

Suprotno tome, štovatelji ikona branili su svoje uvjerenje metafizičkim filozofskim obrazlaganjima: materija nipošto ne zaslužuje prezir jer je utjelovljenje ideje; ona je samo opredmećenje duha i u tom je smislu ovisna o duhu i njegov je izraz. Poricanje te veze svodi se na manihejski dualizam koji materiju i duh smatra od iskona oprečnima i nepomirljivim počelima. Štovanje slika koje prikazuju božanstvo utoliko je opravdanije što se Krist, kao Bog, utjelovio da bi mogao na križu umrijeti i ostvariti spasenje čovječanstva; ikone upravo svjedoče i potvrđuju istinitost Kristova utjelovljenja, pa je stoga odbacivanje štovanja što se iskazuje naslikanom liku Krista isto što i odbacivanje bitnog stajališta kršćanske vjere u to da se Druga božanska osoba istinski utjelovila, trpjela i umrla na križu i time donijela čovječanstvu izmirenje s Bogom-ocem i vječno spasenje.

U debatama koje su o tim kontroverzama trajale nekoliko godina, Leon III. je početkom 730. najzad donio odluku. Sazvao je sabor crkvenih i svjetovnih velikaša koji je izglasao edikt o zabrani štovanja ikona. Patrijarh German, koji je odbio da edikt potpiše, bio je zbačen, a postavljen je drugi koji se carevoj volji pokorio. Naprotiv, u Rimu, papa Grgur III. je na sinodu 732. izopćio iz crkve sve protivnike ikona. Careva flota koja je bila poslana da papu kazni postradala je međutim u oluji. Bizantskoj vlasti preostalo je samo da zaplijeni sva papinska imanja na tlu Carstva i da južnoitalske i balkanske biskupije sjeverno od Helade podvrgne jurisdikciji carigradskog patrijarha. Takav potpuni raskid carske vlasti sa Zapadnom crkvom imao je dalekosežne posljedice. U prvi mah papa je pokušao naći oslonac kod Langobarda. A kad se pokazalo da se oni namjeravaju okoristiti okolnostima ne samo da svojoj vlasti podvrgnu dijelove Italije nego i da pokore Crkvu, novim je saveznikom papinstva mogla postati samo Franačka. Iz te konstelacije rodila se povezanost interesa Karolinga i Katoličke crkve koja je, najzad, pretežni dio Italije uključila u političke okvire Franačke monarhije, a Zapadnu je crkvu i politički i vjerski potpuno odvojila od bizantskog Istoka.

Snažnim pritiskom nad protivnicima i svojim ugledom zbog uspješnog ratovanja s Arapima Leon III. je do kraja svoje vladavine sačuvao uravnoteženu situaciju ne pretjerujući u žestini pri potiskivanju kulta ikona. Ali nakon njegove smrti 741. njegov je sin i nasljednik, Konstantin V. Kopronim (741– 775), morao nadvladati znatne teškoće. Već ljeti 742., kad je pri polasku u rat protiv Arapa prolazio kroz temu Opsikion, neočekivano ga je napao strateg te teme i muž njegove sestre, Artavazd, porazio ga i proglasio se carem. Njegovu uzurpaciju priznalo je i papinstvo, ali je pretežiti dio Male Azije ostao vjeran Konstantinu. Uz pomoć vojnih odreda tema Anatolikon i Trakesion on je poslije više od godine dana, nakon niza pobjeda nad svojim protivnicima, osvojio Carigrad i dokinuo uzurpaciju teškim kaznama nad Artavazdom i njegovim sinovima. S tom pobjedom kult ikona ponovno je zabranjen, a progoni ikonodula postali su još žešći.

Konstantin V. imao je vlastita, produbljena gledišta na problem ikonoborstva pa ih je formulirao u posebnom teološkom spisu o toj problematici i u debatama na skupovima koje je održavao. Smatrao je da se slikanjem samo ljudske spodobe Kristove raskida nerazdvojiva sjedinjenost Božje i ljudske naravi u njemu i stoga krivotvori Krist u cjelini. Prava Kristova slika je samo oltarski sakrament pretvorbe a nikako ne ikone. Car je odbacivao također kult

Bogorodice, svetaca i svetačkih moći. Ali opći crkveni sabor u Carigradu 754. nije želio ići do takvih, krajnje radikalnih stajališta. Odobrivši štovanje Bogorodice, pomno se razgraničio jednako prema monofizitima kao i prema manihejstvu, ali je i štovanje ikona bilo nedvojbeno osuđeno i zabranjeno. Oslanjajući se na to, Konstantin V. je otad, pa sve do svoje smrti, sve više zaoštravao borbu protiv ikonodula, pretvarajući je u bezobziran teror.

Tako slobodne ruke u unutrašnjopolitičkim pitanjima car je imao zahvaljujući svojim vojnim uspjesima. Bizantska je flota u blizini Cipra postigla veliku pobjedu nad arapskim brodovljem, a i na maloazijskim istočnim granicama ostvareni su uspjesi koji su rezultirali stabiliziranjem fronte prema kalifatu. U vezi s tim vojnim pothvatima došlo je do znatnijih preseljavanja pretežno paulikijanskog stanovništva iz oblasti Melitene, ali i drugog armenskog i sirijskog stanovništva u Trakiju. Doseljavanjem iz maloazijskih tema, odanih carevoj politici, u velikim je razmjerima izmijenjen i sastav carigradskog stanovništva.

Napučivanje Trakije doseljenicima imalo je zadaću da ojača bizantske pozicije nasuprot Bugarima. Premda su oni u Leonovo doba bili bizantski saveznici protiv Arapa, Konstantin V. je smatrao da mu pobjede na istoku a i unutrašnje borbe za vlast u Bugarskoj dopuštaju da Bugarima uskrati plaćanje dotad obvezatnog godišnjeg danka. Kan Kormisoš, koji je 740. stekao vlast, odlučio se za rat i 756. prodro sve do carigradskih zidina. Time su započele dvadesetogodišnje borbe Bizanta s Bugarskom. Odvijale su se u više etapa. Presudan je bio težak poraz što su ga Bizantinci nanijeli Bugarima 763. kod Anhijala, na obali Crnoga mora. Tek prethodne godine izabrani kan Telec bio je zbačen, a i četiri njegova nasljednika doživjela su zaredom istu sudbinu. Uspješniji otpor bizantskoj premoći organizirao je tek kan Telerig (766/69–777). Premda Bizant u tim borbama nije uspio ukinuti postojanje bugarske države između donjeg Dunava i planine Balkan, on je ipak skučio njezin opseg i oslabio njezinu napadačku moć. U vrijeme borbi došlo je, također, i do masovnog bijega dijela slavenskog stanovništva iz Bugarske pod utočište Bizanta, koji ih je preselio u Bitiniju. Time je na azijskom tlu Carstva još više ojačalo slobodno seljaštvo udruženo u općine.

Stjecajem okolnosti i ikonoklastička je borba jačala socijalno-ekonomske promjene u Carstvu u korist malog zemljoposjeda. Izvanredno zaoštravanje represivnih mjera protiv redovništva koje ispunjaju posljednje desetljeće Konstantinove vladavine dovelo je do velikih konfiskacija samostanskih imanja i masovnog iseljavanja ikonodulskih monaha u Italiju. Preotete zemlje iskorištavale su se za smještanje novih skupina stratiota i doseljenoga slavenskog slobodnog seoskog stanovništva.

Borba sa štovateljima ikona nije prestala niti nakon smrti njihova najvećeg protivnika, Konstantina V. (775). I njegov sin i nasljednik, Leon IV. Hazar (775–780) djelovao je kao protivnik ikona, ali je bio znatno umjereniji i u dogmatskom osuđivanju štovatelja i u progonima. Posebice je ublažio pritisak na redovnike. Vjerojatno je da je tako postupao pod utjecajem svoje žene, carice Irene, Atenjanke, koja je po svojem odgoju odobravala kult ikona.

Uskoro po svojem stupanju na vlast, Leon IV. je svojega šestogodišnjega sina Konstantina okrunio kao suvladara ističući to kao volju senata, vojske i naroda. Pozivanje na stare rimske ustavne temelje carske vlasti poslužilo je kao opravdanje za potiskivanje pobočnih članova carske obitelji i za afirmaciju nasljednog reda po prvorodstvu u silaznoj muškoj lozi. Time je ujedno monarhijskoj vlasti dan privid izborne ovisnosti o odluci najširih slojeva stanovništva.

Leon IV. umro je već 780., a carem je postao njegov desetogodišnji sin *Konstantin VI.* (780–797), ali je regentsku vlast vršila njegova majka Irena.

Svoju namjeru da obnovi štovanje ikona carica je mogla ostvarivati tek postupno. Ikonoklasti su bili veoma snažni u vojsci, a i visoka crkvena dostojanstva zauzimale su ličnosti koje su postavili ikonoklastički vladari prije Irenine epohe. Postojala je i velika opasnost od vladarskih pretenzija stričevâ mladoga cara, oko kojih se također okupljala ikonoklastička opozicija. Situaciju je otežavao niz pobuna slavenskog stanovništva u europskim provincijama, a i obnovljeni pritisak Arapa na istočnim granicama.

Vojne teškoće uspio je suzbiti glavni Irenin pomagač, logotet Staurakije; 783. sklopljen je mir s Arapima, i tako je bilo moguće pristupiti obnavljanju kulta ikona. Izvršene su brojne personalne izmjene u vojsci i državnoj upravi, uklonjen je ikonoklastički patrijarh Pavao, a na njegovo mjesto, izravno iz svjetovnog staleža, doveden caričin sekretar Tarazije. Uz papin pristanak, ljeti 786. započeo je radom crkveni koncil u Carigradu, sa ciljem da ostvari vjersko jedinstvo kršćanskih zemalja. Ali carigradski vojni odredi upali su u crkvu Sv. Apostolâ gdje je sabor zasjedao i, uz odobravanje ikonoklastičkih pristaša u zboru dostojanstvenika, rastjerali sabor.

Tek u jesen sljedeće godine (787), pošto je carica na maloazijske istočne granice poslala ikonoborstvu sklone gardijske odrede, a u Carigrad dovela čete iz europskih provincija, mogao se u Nikeji održati VII. opći koncil (II. nikejski koncil). On je obnovio štovanje ikona, ali je njihovo obožavanje proglasio zabludom. Prema pristašama ikonoklazma određena je blagost ako se odreknu svoje zablude. Premda krajnje radikalna redovnička struja, čiji su najistaknutiji predstavnici bili iguman Platon i njegov nećak Teodor Studitski, nije uspjela nametnuti oštre sankcije protiv ikonoboraca i ishoditi potpunu nezavisnost redovništva od svjetovnih crkvenih vlasti, ipak je pod njezinim utjecajem započela reorganizacija svećeničkog i monaškog života nametanjem stroge moralne discipline.

Irenine uspjehe ugrozila je želja njezina sina Konstantina VI. da se kao vladar osamostali. Oko njega su se okupili ikonoklastički nezadovoljnici, a vojni su im oslonac bili odredi iz teme Trakesion kojima je zapovijedao strateg Mihajlo Lahanodrakon. Do pobune protiv Irene došlo je 790., ali ona je okrutno ugušena, a mladi car je sramotno išiban i potpuno uklonjen s vlasti.

Ti događaji izazvali su protupobunu vojske u temi Armeniakon. Dotadašnju Ireninu vladavinu zadesili su brojni vojni neuspjesi: protiv Arapa, koji su pod kalifom Harun-al-Rašidom izvojevali nekoliko važnih pobjeda, protiv Bugara, koji su pod vodstvom svojega kana Kardama ponovno Carstvu nametnuli plaćanje danka, protiv Franaka u Italiji, gdje je bizantska ekspedicijska vojska pokušala na vlast dovesti Adalgisa, sina zbačenoga langobardskog kralja Deziderija. U vojsci se smatralo da su ti neuspjesi rezultat pogrešne vjerske politike carigradskog dvora, pa je prevladalo uvjerenje da ženskoj osobi treba onemogućiti da bude na prijestolju. S jednakim ogorčenjem primana je i svemoć eunuha Staurakija. Pod jesen 790. carica i njezini suradnici protjerani su s dvora, a Konstantin VI. je ostao jedinim carem. Ali ni godinu i pol dana nakon toga car je popustio nagovaranjima i ponovno Irenu učinio suvladaricom.

Činilo se da će ta druga etapa zajedničke vladavine donijeti državi važne uspjehe: postignuto je nekoliko pobjeda nad Arapima i suzbijeni su Bugari. Ali Irena je u potaji pripremala prevrat razarajući careve dobre odnose s čimbenicima koji su mu pomogli da se dotad održi na vlasti. Kad ga je navela da okrutno kazni stratega teme Armenijakon zbog tobožnje zavjere, car je morao u krvi ugušiti pobunu tamošnjih četa. I sam Konstantin ozlovoljio je crkvene vlasti kad je nasilno dokinuo svoj brak da bi se (podmuklo ohrabrivan od svoje majke) mogao oženiti jednom dvorjankom. Posebice su žestoko reagirali asketski redovnici (zeloti). Takve okolnosti iskoristila je Irena pa je sina 797. zbacila s vlasti i dala ga oslijepiti. Jednako okrutno onemogućila je svu još živu braću svojega bivšega muža, cara Leona IV. Suprotno tome, mnogim je darovima obasula redovnike, naročito samostane Sakudion u Bitiniji, i Studitski samostan u Carigradu. I stanovništvu je smanjila porezne obveze. Ali u vanjskoj politici njezina je vladavina doživljavala teške poraze. Kalif Harun-al-Rašid obnovio je nadiranje na istočne granice Carstva i primorao Irenu da i opet plaća godišnji danak kalifatu. U Europi, Italija je potpuno pala pod utjecaj franačke države Karla Velikoga. Još 792. Karlo je objavio teološke spise, tzv. Libri Carolini, u kojima su (na temelju pogrešne interpretacije tekstova u bizantskim dokumentima) oštro osuđeni i stavovi ikonoklastičkog sabora iz 754. i II. nikejskog (ikonodulskog) sabora 787., a Zapadnoj crkvi nametnuta su shvaćanja (koja su počivala na nekoć formuliranom mišljenju pape Grgura I) kojima je ocijenjeno kao podjednako neis-

pravno i uništavanje ikona i njihovo poštovanje. Takvo shvaćanje, ozakonjeno na državnom saboru u Frankfurtu 794., papa je morao prihvatiti, premda je prethodno odobrio zaključke II. nikejskog sabora. I u teritorijalnom pogledu, neprijateljski odnosi s Franačkom i papinstvom urodili su za Bizant gubitkom Istre i Beneventa. Zauzvrat, južnoitalske i balkanske provincije sjeverno od klasične Helade ostale su pod jurisdikcijom carigradske patrijaršije.

Do uravnoteženja opreka između kršćanskog istoka i kršćanskog zapada nije dovela ni zamisao da Karlo Veliki, koji je 800. postao carem na Zapadu, sklopi brak s Irenom, koja nije imala nasljednika, pa da tako oba carstva budu ujedinjena pod vlašću Karolinga. Prije nego što je išta od toga plana moglo biti ostvareno, u Carigradu je izbila pobuna koja je za cara proglasila dotadašnjega logoteta državne riznice Nikefora (802–811), a Irena je već iduće godine (803) umrla u progonstvu na otoku Lesbosu.

Uz ostale svoje neuspjehe, režim carice Irene ugrozio je svojim poreznim olakšicama ekonomsku osnovicu na kojoj se temeljilo blagostanje činovničke i vojne aristokracije u državi. Stoga se Nikefor kao financijski stručnjak, prije svega pobrinuo za oporavak državne blagajne. Ponovno je uveo sve poreze koje je Irena ukinula i usto povisio zemljarinu, porez na nasljedstvo i povećani prihod, na tržišne i lučke takse. Poduzeo je pripremne mjere za ukidanje crkvenih poreznih imuniteta i čak vršio konfiskacije crkvenih dragocjenosti. Premda je bio pristaša štovanja ikona, bez njihova obožavanja, svojim je ekonomskim mjerama veoma ogorčio Crkvu, naročito zelotske redovnike, koji su, usprkos njegovoj pravovjernosti, postali njegovim žestokim protivnicima.

Redovnička opozicija prihvatila je kao dobrodošao povod za zaoštravanje suprotnosti kad je 806. na carevu želju patrijarhom, izravno iz laičkog staleža, postao učeni dvorjanin Nikefor. Porekavši zakonitost njegova izbora, studitski su zeloti objavili svoje nepodvrgavanje službenoj Crkvi i patrijaršiji, postavši time faktično zasebnom vjerskom a i političkom strankom. Suprotno službenoj doktrini, koja je tvrdila da se car ne mora pokoravati crkvenim zakonima jer je svojim božanskim poslanjem izdignut iznad njih, zeloti nisu dopuštali nikome, pa ni caru, da se osjeća nevezan crkvenim propisima. Takvo stajalište dovelo je do vala teških progona zelotskih redovnika i, s druge strane, do njihova saveza s papinstvom.

Dvostruka vanjska opasnost za bizantsku državu (Arapi i Bugari) primoravala je Nikefora da jača vojni potencijal Carstva. Radi toga je planski preseljavao i nastanjivao stanovništvo. Posebice je bilo važno izvršiti ponovnu grecizaciju Peloponesa, Tesalije i Makedonije, gdje su se u prethodnim stoljećima masovno naselili Slaveni. U te oblasti premješteno je seljaštvo iz maloazijskih pokrajina, a nizom vojnih pothvata potkraj VIII. i u početku IX. st. učvršćena je vlast Bizanta na južnom Balkanu. U vezi s time, dosljedno je provođena tematska organizacija u oblastima u kojima je bizantska vlast obnovljena, a stratiotsko seljačko stanovništvo postaje, zajedno sa slavenskim seoskim općinama, neposredno podložnima državnoj vlasti, glavni tip neposrednih obrađivača zemlje. Već krajem VIII. st. postojale su teme Trakija, Makedonija i Peloponeš, a u početku IX. st. udružuju se Jonski otoci u temu Kefalonija, nakon čega je uslijedilo osnivanje Solunske teme, a zatim i Dračke. Oslanjajući se na stratiotsku vojsku i na tematsku vlast, Bizant se pokušao suprotstaviti jačanju Bugarske. Njezin kan Krum (802–814) nametnuo je jedinstvo bugarskoj rodovsko-plemenskoj aristokraciji i zatim provodio osvajačku politiku. Nakon poraza što ga je Karlo Veliki nanio Avarima, Krum je zaposjeo istočne dijelove Panonije sve do Tise. Koristeći se porazima Bizantinaca na istoku, gdje su Arapi primorali Nikefora da im plaća i opći državni danak i posebnu glavarinu za osobu samoga cara i njegova sina, Bugari su napali bizantski teritorij. Tek poslije više od dvije godine (811) Carstvo je uspjelo organizirati protuofenzivu te zauzeti i oplijeniti bugarsku prijestolnicu Plisku. Ali u nastavku borbi, bizantska je vojska u planinskim oblastima Balkana bila opkoljena i uništena, a poginuo je i car Nikefor. Bugari su tada pokušali osvojiti i Carigrad, gdje je državnim udarom protiv Nikeforova sina Staurakija novim vladarem postao kuropalat Mihajlo I. Rangabe (811–813). Ali još za trajanja priprema za taj pothvat Krum je umro (814), a njegov nasljednik Omortag (814–831) morao se najprije pobrinuti da učvrsti svoj položaj.

Nikeforova vladavina namrla je Mihajlovoj kratkotrajnoj etapi još jedan važan kompleks problema. Ne htijući priznati carski naslov Karlu Velikom, Nikefor je Franačkoj pružio povod za rat (806) koji je završio mirom u Aachenu (812). Tada je Bizant pod pritiskom poraza morao priznati postojanje samostalne carske vlasti na Zapadu, a u teritorijalnom je pogledu uspio zadržati u svojoj vlasti Veneciju i dalmatinske gradove i otoke (kao zasebnu arhontiju, koja je u sedamdesetim godinama IX. st. postala jednom od bizantskih tema), dok su Istra, Dalmatinska i Panonska Hrvatska ostale pod vrhovništvom Franaka.

Takav konačni politički raskid sa Zapadom izvršio se upravo pod vladavinom Mihajla I., koji je bio još odlučniji poštovalac ikona od svojih prethodnika i na toj osnovi pripravan da izgladi sve razlike i s redovničkim zelotima i s papinstvom. Ali njegovi neuspjesi u ratovanju s Bugarima potkopali su njegov ugled. Nakon teškog poraza što ga je 813. pretrpio kod Hadrianopola, izvršen je novi državni udar kojim je na prijestolje uzdignut dotadašnji strateg teme Anatolikon, *Leon V. Armenac* (813–820). Kao eksponent maloazijske tematsko-vojničke aristokracije, on je ostvario novu eru ikonoklastičke politike.

Ali opasnost od bugarske ofenzive primorala ga je da isprva prikriva svoja vjerska uvjerenja. Tek nakon neuspjeha Krumova napada na carigradske zidine i nakon njegove iznenadne smrti (814), kad se Bugarska pod kanom Omortagom orijentirala k osvajanjima u Panoniji i s Bizantom sklopila tridesetogodišnji mir, Leon V. je otvoreno pristupio obnovi ikonoklazma. Dao je prikupiti sve najvažnije dokumente u prilog ikonoborstva i u carskoj palači organizirao dogmatsku debatu između ikonoklasta i ikonodula koje su, kao međusobni protivnici, predvodila dva istaknuta ideologa: Ivan Gramatik i Teodor Studitski. Ali bitna tema raspre više nisu bila dogmatska, kristološka pitanja, nego problem ima li car pravo da gospodari Crkvom i nameće joj svoja uvjerenja. Smatrajući da takav obrat dovodi u pitanje carski autoritet, Leon V. je zabranio svaku daljnju raspravu, zbacio s patrijarške stolice Nikefora, poslao u progonstvo Teodora Studitskog i 815. održao u crkvi Sv. Sofije koncil koji je obnovio važnost zaključaka II. ikonoklastičkog sabora iz 754. i zabranio štovanje ikona.

Spor koji se na toj osnovi razvio bio je veoma žestok. Prognani redovnici, u prvome redu Teodor Studitski, razvili su svestranu propagandu i objavili mnoštvo govora i rasprava. Njihova povezanost s prijestolničkom službeničkom aristokracijom protiv vojne aristokracije maloazijskih tema pribavila im je snažne saveznike. A i u provincijama, seosko i pučko stanovništvo protivilo se sve jačem zemljoposjedničkom staležu. Iz tih pučkih redova proizašla je i središnja ličnost zavjere koja se organizirala: Mihajlo Amorijac bio je vjerojatno podrijetlom stratiot, a svojim se ratničkim sposobnostima izdignuo na položaj komesa ekskubitora (carske garde). Otkriven kao zavjerenik, osuđen je zbog izdajstva i krivovjerja na smrt spaljivanjem. Ali uoči njegova smaknuća izvršen je dvorski prevrat, Leon V. je za vrijeme molitve u crkvi ubijen, a Mihajlo (II) Amorijac (820–829) doveden je iz tamnice na prijestolje. Stupivši na vlast, on je očitovao svoju namjeru da vodi tolerantnu politiku prema ikonofilima i zabranio svaku debatu o tim pitanjima. Pobrinuo se i da osigura nasljedstvo svojemu sinu Teofilu time što ga je (u proljeće 821) okrunio kao suvladara.

Prve mjere novoga cara donesene su već pod pritiskom dalekosežne pobune koju je potaknuo i vodio Toma Slaven, grecizirani potomak slavenskih naseljenika u Maloj Aziji i istaknuti vojni zapovjednik. Njegov je pokret buknuo u uvjetima izrazitih nezadovoljstava provincijskoga plemstva s centralizatorskom politikom Carigrada i s teškim poreznim teretima. Te iste tendencije središnje vlasti pauperizirale su seljaštvo, pa je ono dalo glavne borbene snage u ustanku. Znatnu pomoć dobio je Tomin pokret i od Arapa. S pristankom kalifata, antiohijski je patrijarh okrunio Tomu za cara, pri čemu se tvrdilo da je on zapravo zbačeni sin carice Irene, Konstantin VI. Vrativši se iz Sirije na tlo bizantske države, Toma je oko sebe okupio znatne vojne snage, sastavljene od robova, slobodnih seljaka i stratiota. Uz njega su pristale sve maloazijske teme osim Opsikiona i Armeniakona. S pomoću flote koju im je stavila na raspolaganje Kiberiotska tema, pobunjenici su 821. izvršili napad s kopna i mora na Carigrad. Ne

mogavši postići uspjeh u naglom naletu, ustanici su proširili svoj utjecaj i na europske provincije, gdje im se pridruživalo slavensko seosko stanovništvo, prisilno naseljeni Armenci i svi pobornici kulta ikona. Ojačavši tim snagama, pobunjenici su u proljeće 822. započeli opsadu Carigrada koja je potrajala više od godine dana. Teško ugroženu prijestolnicu spasila je intervencija Bugara u korist legalne bizantske vlasti. Od poraza u sukobu s Bugarima, ustanak Toma Slavena više se nije mogao oporaviti. Neuspjesi u borbama, a i neostvarivanje socijalno-ekonomskih promjena koje je Tomina vojska očekivala od svojega cara, doveli su do mrvljenja pokreta i novih poraza. Pod jesen 823. Toma je bio zarobljen, osuđen i okrutno smaknut, a zadnje snage ustanka odupirale su se u Kavali i istočnoj Trakiji sve do sredine 825.

U vrijeme pobune vladalo je u Carigradu neke vrste vjersko primirje. Ali nakon ugušenja ustanka, Mihajlo II. Amorijac slobodnije je istaknuo svoje ikonoklastičke sklonosti. Zatražio je čak i pomoć Ludovika Pobožnoga (824), predloživši mu da pridobije papu za suzbijanje zloupotreba u štovanju ikona. Ali premda se opredijelio za ikonoklazam, Mihajlo II. nije vršio teška progonstva svojih vjerskih protivnika.

Potkraj njegove vladavine Bizant je pretrpio dva teška gubitka. Godine 827. aglabidski Arapi iz Ifrikije (Tunisa) iskrcali su se na Siciliji i započeli sustavno osvajanje toga otoka (koje je okončano tek početkom X. st.). Otprilike u isto vrijeme (827. ili 828), izbjeglice iz arapske Hispanije (nakon ugušenja ustanka u predgrađu Kordove, 818) koji su našli utočište u Aleksandriji, odonuda su osvojili Kretu i pretvorili je u bazu svojih gusarskih pothvata na cijelom Sredozemlju. Tim događajima Bizant je još u većoj mjeri nego dosad bio potisnut sa svojih pozicija na Zapadu i upućen na zbivanja na balkanskim i maloazijskim preostacima svojega državnog teritorija.

Mihajlov sin i nasljednik, *Teofil* (829–842) zaoštrio je ikonoklastičku politiku bizantske države. Godine 831. ili 832. održan je novi koncil u Carigradu koji je donio obnovu progonstva ikonodula, a na čelo službene Crkve postavljen je nekadašnji Teofilov odgojitelj i uvjereni ikonoklast, Ivan Gramatik.

Od 830. Abbasidski kalifat ponovno je započeo ofenzivne pothvate protiv Bizanta. Borbe su se vodile s obostranim uspjesima i neuspjesima. Najteže poraze doživjeli su Bizantinci 832., kad su njihovi protivnici uspjeli osvojiti Anciru i Amorion, zarobivši veoma velik broj bizantskih vojnika i visokih oficira, koji su zatim bili poubijani. Ta katastrofa djelovala je na Bizantince kao poticaj, pa je slijedilo nekoliko njihovih vojnih pothvata koji su uspostavili uglavnom iste granične položaje što su postojali u početku Teofilove vladavine.

Za Teofilovo doba karakterističan je ekonomski prosperitet gradskih središta, u prvom redu Carigrada, a također i znatan oporavak carskih i državnih financija, usprkos velikim vojnim troškovima i mnogim ratnim neuspjesima. Imovinska moć dvora očitovala se brojnim građevinskim pothvatima u glavnome gradu i drugdje, a i podizanjem vojnih uporišta i tvrđava, u Europi, protiv bugarskoga pritiska, na Krimu, protiv opasnosti od Pečenega i Rusa koji počinju nadirati prema bizantskoj interesnoj sferi oko Crnoga mora, te na istoku, protiv nasrtaja vojski Abbasidskog kalifata.

Obrani državnog teritorija služio je i daljnji razvitak tematske organizacije. U Maloj Aziji je od teme Bukelarija odcijepljena nova tema Paflagonija, od teme Armeniakon, pricrnomorska tema, Haldija, a i Herson je formiran kao zasebna tema. U Aziji je uspostavljeno još nekoliko manjih vojnoupravnih područja (*klisura*). U Europi, u prvoj polovici IX. st. osnivaju se Solunska i Dračka tema čime je broj europskih tema povećan na šest. S osam azijskih i jednom krimskom, postojalo je do kraja Teofilove vladavine u svemu 15 bizantskih tema i još nekoliko nižih upravnih područja (među njima je i arhontija Dalmacija, koja obuhvaća obalne gradove i otoke na istočno-jadranskom primorju).

Bizant je u Teofilovo doba održavao zanimljive diplomatske odnose dalekog dometa. U Italiji, njegov je glavni saveznik Venecija, koja počinje ostvarivati svoj ekonomski uspon. U zapadnoj Europi, Bizant se protiv Abbasidskog kalifata u Bagdadu povezuje s Omejadskim

kalifatom u Kordovi, a radi eventualnog djelovanja na vjerski oprečne stavove papinstva, također s franačkim kraljevstvom i zapadnorimskim carstvom Ludovika Pobožnog. U isto vrijeme, u pricrnomorskim ravnicama današnje Rusije održava se i dalje razvija savez Bizanta s Hazarima, važan zbog nadiranja Pečenega a također i Rusa koji izgrađuju svoju ranosrednjovjekovnu Kijevsku državu.

Smrću cara Teofila (početkom 842) završava epoha ikonoklazma. Umjesto njegova malodobnog sina Mihajla III. (842–867) vlast je vršila carica Teodora. S njome je u državi pretežit utjecaj ponovno stekla dvorska službenička aristokracija, a provincijska aristokracija iz tema potisnuta je u pozadinu. Najutjecajnijim ljudima postali su caričin brat Bardas, caričin ujak magistar Manojlo, i logotet droma Teoktist. Interesi društvenoga sloja koji su oni zastupali zahtijevali su da se produbi osebujnost bizantske države i njihove politike. Odoljevši ofenzivama Abbasidskog kalifata u razdoblju kad je on bio najmoćniji, Bizant je sačuvao jezgru svojega državnog teritorija, ali je izgubio utjecaj na cijelu prednju Aziju i sjevernu Afriku. Upravo u vremenu kad je abbasidska opasnost bujala, Italija, a s njome i zapadno kršćanstvo, otkidaju se od jedinstva s Istokom i podvrgavaju suverenitetu franačkoga carstva. Dugotrajna ikonoklastička kriza, koja ispunja stotinu i dvadeset godina bizantske povijesti, veoma je produbila opreke između Istočne i Zapadne crkve. U času kad se Istočna crkva vratila štovanju ikona, vjersko i političko jedinstvo Istoka i Zapada više nije bilo moguće. Ali upravo tada pruža se Bizantu nova mogućnost da stvori prostranu zonu svojega vjerskog i političkog utjecaja. Umjesto islamiziranog istoka i juga te rimokatoličke srednje i zapadne Europe, za Bizant izgubljenih oblasti, povijesno i politički počinju se afirmirati tada još poganski slavenski narodi na Balkanu, u dijelu Srednje Europe i na njezinu istoku. Učvrstivši se vojno i politički, oblikovavši svoju crkvenu organizaciju kao samostalnu od papinstva i podvrgnutu carskoj politici, Bizant pristupa vjerskom pridobivanju slavenskoga svijeta, u očekivanju da će taj svijet biti i novi politički oslonac njezine obnovljene moći.

Konačni prekid s ikonoklazmom izvršio se već u drugoj godini vladavine Mihajla III. i njegove majke Teodore. Radi toga najprije je s patrijarške stolice uklonjen ikonoborac Ivan Gramatik a postavljen istaknuti ikonofilski redovnik Metodije. A zatim je 843. pod njegovim vodstvom održan koncil koji je službeno uspostavio štovanje ikona; ranije osude na progonstvo i utamničenja opozvane su a crkvena prokletstva dignuta sa smaknutih i umrlih ikonodula. Mnoga tjelesa ikonofilskih mučenika svečano su pokopana, a spomen na prvi dan u Korizmi, kad je u Carigradu održana svečana procesija u čast svih zlostavljanih štovatelja ikona kroz protekla desetljeća i u slavu obnove kulta svetačkih slika, postao je trajnom svakogodišnjom svetkovinom Istočne crkve.

Istodobno s obnovom kulta ikona crkvenim su osudama udareni njegovi protivnici u prošlosti i sadašnjosti. Ali želeći uspostaviti jedinstvo pravovjerne crkve, državna vlast nije bila žestoka u realnim progonima. Time je izazvala negodovanje kaluđerskih zelota, pa su studitski kaluđeri ponovno bili izopćeni iz crkvene zajednice. Do zaoštravanja u odnosu prema poraženom ikonoborstvu i do izmirenja sa zelotima došlo je tek kad je poslije Metodijeve smrti (847) patrijarhom postao sin nekadašnjega ikonofilskoga cara Mihajla I. Rangabea, Ignacije, koji je nakon očeva zbacivanja s prijestolja stupio u samostan i ondje postao bliz zelotskoj struji ikonofilskih kaluđera.

Konačna osuda ikonoborstva kao vjerskog opredjeljenja unutar kršćanstva nametala je obračun i s drugim, još radikalnijim ikonoklastičkim shvaćanjima. Jedno od njih, paulikijanstvo, pretvorilo se čak i u trajnu vojnu opasnost na istočnim granicama, i tako postalo ne samo vjerski nego i važan politički problem.

Podrijetlo toga nesumnjivo dualističkoga vjerskog smjera nije do kraja objašnjeno. Najvjerojatnije se kao zasebna sekta, na temelju starijih gnostičkih koncepcija, oblikovao u Armeniji u prvoj polovici VII. st. i uskoro postao utjecajan na širokom prostranstvu izazvavši već u vrijeme Heraklijeva unuka Konstansa II. prve progone i emigriranja pod zaštitu islamskih

vlasti. Progonstva su se nastavljala i u doba Justinijana II., a kad je izbio spor oko ikona, paulikijansko neprijateljstvo prema štovanju materijalnih predmeta i svetačkih moći pribavilo im je blagost ikonoklastičkih vlasti. S obnovom kulta ikona ponovno su počeli progoni, osobito žestoki u doba Mihajla I. Rangabea i Leona V., kad je i opet došlo do znatnog iseljavanja paulikijanaca na područje pod arapskom vlašću. Ali time paulikijanski pokret u istočnim oblastima Male Azije nipošto nije bio uništen. Za vrijeme ustanka Tome Slavena oni su bili jaka komponenta u vojnim pothvatima protiv cara Mihajla II., pa je još i car Teofil slao ekspedicije u Armeniju protiv njih. Pod vodstvom svojega vojnog zapovjednika Karbeasa znatan je dio paulikijanaca i tom prigodom izbjegao: tada je, izvan domašaja bizantskih vlasti, njihovim vojnim i političkim središtem (pod upravnom vlašću emirata u Meliteni) postao utvrđeni grad Tefrika, na gornjem Eufratu. Otuda su oni žestoko napadali na bizantsko područje, prodirući sve do obala Crnoga mora. Ogorčenje nad njihovom upornošću i opasnošću njihovih vjerskih uvjerenja navelo je caricu Teodoru da izvrši odlučan udar. Njezini su vojni odredi izvršili masovne pokolje paulikijanaca na tlu bizantske Armenije i mnoge od njih preselili u Trakiju. Tom akcijom paulikijanstvo je u bizantskoj Maloj Aziji bilo uništeno. Ali snažna grupacija izbjeglih paulikijanaca na području emirata Melitene (sa središtem u Tefriki) ostala je i dalje ogorčenim neprijateljem Bizanta. Grad Tefriku su kao vojno uporište bizantske vojske uništile tek u drugoj polovici IX. stoljeća. Ali i nakon toga paulikijanstvo se održalo kao vjerska sekta. Masovnim preseljenjem u Trakiju, koje je izvršeno oko 975., u vrijeme cara Ivana Cimiska, to područje dobiva novi priliv paulikijanaca. Na svojem novom boravištu oni su pridonijeli nastanku dualističke sekte bogumila koja je ostvarila važan utjecaj na srednjovjekovnu povijest većine južnoslavenskih naroda i održavala veze s katarskim hereticima u zapadnoj Europi.

Vladavina regentkinje Teodore završila se državnim udarom protiv njezina najbližeg suradnika, logoteta Teoktista. Caričin brat Barda, nezadovoljan što ga je njegov suparnik uspio potisnuti, priklonio se mladom caru Mihajlu III., potičući ga da se oslobodi skrbništva. To je dovelo do zavjere protiv Teoktista i do njegova ubojstva, nakon čega se i Teodora morala povući u samostan.

Vlast je formalno preuzeo Mihajlo, ali je svojem ujaku Bardi morao podijeliti naslov cezara i prepustiti mu neposredno upravljanje državnim poslovima. Sam Mihajlo provodio je život u zabavama, razuzdanostima i piću. Nositeljima znatnih uspjeha bizantske državne politike i prijelomnih zbivanja u crkvenom životu bili su cezar Barda i patrijarh Focije.

Među zasluge cezara Barde pripadaju upravne reforme, obnova sveučilišnog i znanstvenog života u Bizantu i znatni vojni uspjesi u borbi s Arapima. Barda se pobrinuo za pojačanje discipline u državnoj administraciji i suzbijanje korupcije, do velikog ugleda je uzdigao pravosuđe i sredio financijsku službu, stvorivši time temelje za cijelu buduću epohu jačanja bizantske države.

Dugotrajno doba ikonoklastičkih borbi suprotstavljalo je različite vjerske koncepcije među sobom, pa je nužno vodilo oživljavanju i produbljivanju intelektualnog angažmana. U potrazi za argumentacijom posezalo se u filozofske i vjerske riznice antike, patristike i islama, a likovni izraz pojmovnih zamisli postao je središnjom temom raspravljanja. S jenjavanjem ikonoklastičkih opreka intelektualna je mobilizacija nadživjela epohu sukoba i postala težnjom k općem uvažavanju kulturnih dobara. Taj rezultat očitovao se već u doba cara Teofila, a cezar Barda dao mu je nove poticaje. Osnutkom sveučilišta na Magnavarskom dvoru stvorena je ustanova u kojoj su se okupili najistaknutiji filozofi, teolozi, pravnici i prirodoslovci tadašnjega vremena. Na čelu joj je bio Leon iz Soluna, matematičar, filozof i liječnik, a među najuglednijim suradnicima bili su filozof, povjesničar i teolog Focije (budući patrijarh), Konstantin iz Soluna (budući slavenski apostol) i drugi. U toj djelatnosti uloga izobrazbe na antičkim tekovinama kulture dobiva izrazitije mjesto nego što je to bilo karakteristično za prethodne etape kulturnog života Bizanta, pripremajući time dalekosežni bizantski kulturni preporod X. stoljeća.

Materijalne preduvjete za jačanje kulturnog života ostvario je uspjeh Bizanta u njegovu otporu arapskom pritisku. Od prvih napada Arapa na bizantski teritorij potkraj Heraklijeve vladavine pa sve do sloma arapskog napada na Carigrad u doba Leona III. (718), iznenađeni Bizant bio je primoran boriti se za sam svoj opstanak. Do sredine IX. stoljeća on je s manje ili više uspjeha odolijevao arapskoj osvajačkoj inicijativi. Ali, učvrstivši svoju vlast u grčkim dijelovima Balkanskog poluotoka i nadvladavši krizu unutrašnjih vjerskih sukoba, Carstvo je uspjelo preoteti inicijativu Arapima i započeti epohu vlastitih ofenzivnih pothvata.

U tom nastojanju Bizant nije na svim frontama postigao jednake uspjehe. Pokušaji da se kretski gusari onemoguće napadom na njihove baze na tom otoku (843) i u Egiptu (853) nisu doveli do trajnih rezultata. Jednako tako, Bizant nije uspio spriječiti postupno osvajanje Sicilije, pa su na kraju vladavine Mihajla III. ondje u rukama Bizantinaca ostala samo još dva odvojena uporišta na istočnoj obali, Taormina i Sirakuza.

Ali, u Maloj Aziji, Bizant je na napade emira Melitene uzvratio uspješnim akcijama. Godine 856. carska je vojska pod zapovjedništvom Bardina brata Petrone opustošila područje Samosate, na Eufratu, i Amide (Diarbekira), na Tigrisu, te paulikijansko središte Tefriku, odakle je odvela više tisuća zarobljenika. Nakon još dva prodora na arapsko područje, godine 863. Petronina je vojska potpuno uništila odrede melitenskog emira koji je kroz Kapadokiju prodro sve do Crnoga mora i osvojio luku Amisos. U toj bitki poginuo je i sam emir. Svega dvije godine nakon toga bizantska je vojska jednako težak poraz nanijela i emiru Tarza, na jugu Poluotoka. Tim uspjesima islamska je akutna opasnost bila uklonjena za dvjesta godina, sve do dominacije Seldžuka u Bagdadskom kalifatu, sredinom XI. stoljeća.

U vojnom pogledu, druga polovica IX. st. donijela je i prvi opasan sukob Carstva s novoformiranom ruskom državom. Nakon više gusarskih napada na bizantska područja, rusko se brodovlje 860. pojavilo na Bosporu i njihova se vojska iskrcala opkolivši grad u trenutku kad je glavnina carske vojske bila angažirana u pothvatu protiv Arapa na istočnim granicama države. Ali hitni povratak bizantskih odreda uspješno je razbio tu opsadu koja je državnoj politici skrenula pažnju na važnost nove političke sile na sjeveru bizantskih interesnih područja. Činilo se da je najbolji način da se taj novi etnički i vojni činitelj od neprijatelja pretvori u saveznika i, možda, u podanika, ako se pokuša da njegovo stanovništvo bude vjerski predobiveno za kršćanstvo i time uvedeno u krug bizantske kulture i bizantskih političkih planova.

Uostalom, jednaku metodu proširivanja svojega utjecaja poduzeo je Bizant gotovo istodobno i u drugim zemljama koje su u to vrijeme postale važan činitelj tadašnje srednje i istočne Europe: u Moravskoj i Bugarskoj. U biti, svi ti pokušaji sastavni su dio istovjetne politike Carstva koje je baš tada u svojem povijesnom razvitku nadvladalo najteža iskušenja i započelo ostvarivati najblistavije razdoblje svojega opstanka.

Prema Focijevu svjedočanstvu, ugovor što su ga Rusi nakon sloma svojega napada na Carigrad sklopili s Bizantom i koji im je donio određene olakšice u trgovanju sa Carstvom imao je kao posljedicu i prve misionarske pothvate bizantskoga svećenstva u Rusiji. Oko 860. mladi profesor carigradskog sveučilišta, Konstantin, jedan od dvojice "slavenskih apostola", boravio je na misionarskom zadatku u državi Hazara. A svega tri godine nakon toga (863) započinje djelatnost Konstantina (Ćirila) i njegova starijeg brata Metoda u Moravskoj.

Treća slavenska zemlja u kojoj je Bizant nastojao posredovanjem kristijanizacije stvoriti svoj novi prošireni svijet oslonaca kao nadomjestak za izgubljeni Zapad i Jug bila je Bugarska. Ali taj pothvat bio je rezultat složenijih odnosa, vezanih uz dotadašnji razvitak slavenstva na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka.

6. SLAVENSKE DRŽAVE NA BALKANU I BIZANT

Na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka doseljenje Slavena dovelo je do formiranja plemenskih političkih tvorevina koje su se nizale od donjeg Dunava do Peloponeza, a bizantski ih pisci nazivaju Sklavinijama. Najsjevernija od njih, koju je između Dunava i gorja Balkan nastavao "Savez sedam slavenskih plemena", formirala se od doseljenja Bugara pod kanom Asparuhom kao nova državna tvorevina koja od kraja VII. st. nosi naziv Bugarska.

Jugozapadnije od njih, u zapadnoj Trakiji i Makedoniji, izgradili su se plemenski teritoriji Smoljana, Strumljana, Rinhina, Berzita, Draguvita i Sagudata, u Trakiji Velezigeta, a na Peloponezu Jezeraca i Milinga. Brojčana snaga i vojna poduzetnost tih doseljenika bila je toliko velika da su nizom svojih napada čak i na Solun (osobito oko 650. i oko 670) zaprijetili likvidacijom toga najvažnijeg uporišta bizantske vlasti na Balkanu i pretvaranjem cijele Trakije, Makedonije i Grčke u slavensku zemlju.

Odoljevši prvim arapskim napadima, Bizant je sustavno pristupio osvajanju i rehelenizaciji područja što su ga zauzeli Slaveni. Tako je Konstans II. 658. primorao plemena oko Strume i Vardara da priznaju vrhovnu vlast Bizanta, a znatan je dio slavenskog stanovništva preselio u Malu Aziju. Rezultat toga bilo je da je Trakija u razdoblju koje je slijedilo (do 685) mogla biti organizirana kao tema.

Trideset godina nakon Konstansa II. sličan je vojni pothvat protiv makedonskih Slavena ostvario Justinijan II. (688), pa je i tom prilikom izvršeno preseljavanje slavenskih masa u Malu Aziju (Bitiniju), a oko 690. formirana je u srednjoj Grčkoj tema Helada.

U drugoj polovici VIII. st. u nastojanje Bizanta da uspostavi svoju vlast i nad preostalim stanovništvom jugoistočnog Balkana upleli su se Bugari. Budući da su s njihova državnog teritorija oko 765. pred tlačenjima koja su bila vezana uz jačanje velikog zemljišnog posjeda u Bugarskoj velike mase slavenskog seljačkog stanovništva izbjegle na područje Bizanta (po izvorima: oko 200 000), bugarske su vlasti nastojale da taj gubitak u življu i radnoj snazi nadoknade u makedonskim Sklavinijama, pa je oko 773. izvršen napad na pleme Berzita, između Vardara i Ohrida, ali su Bugari bili odbijeni.

Naprotiv, deset godina poslije tih događaja (783), bizantski logotet Staurakije uspio je pokoriti Slavene oko Soluna i u Grčkoj. U vezi s tim formirane su između donjeg toka Strume i Marice tema Makedonija, početkom IX. st. Solunska tema i tema Peloponnes, a nešto kasnije i tema Strumon (na rijeci Strumici) te tema Drač.

Time je Bizant pod svoju vlast podvrgnuo i snažno vojno i politički organizirao kontinuirano područje koje je povezivalo istočnu Trakiju preko egejskog primorja s Grčkom.

Početak IX. st. donio je važne novosti u orijentaciji osvajačkog pritiska Bugarske. Pošto je Krum nadvladao unutrašnju krizu koja se temeljila na opreci interesa ratničkog plemstva i ojačalih velikih zemljoposjednika, Bugarska je kao država sa snažnom vlašću kana i sve jačim tendencijama da se osvajanjima steknu nove oblasti na kojima će zemljoposjednička aristokracija stjecati nova imanja sa sve više zavisnom radnom snagom na njima, sve izrazitije postajala osvajačkom, ekspanzionističkom silom.

Još 805. Bugari su se okoristili porazom Avara u ratu s Francima pa su zaposjeli Vlašku nizinu i istočnu Panoniju do Tise. Time su postali susjedima Franaka. Za vrijeme kana Omortaga, četiri godine poslije pogibije cara Nikefora I., Bugari su primorali Bizant da prizna njihovu vlast i na području između Balkana i Rodopskog masiva, pri čemu je dogovoreno da obje zemlje na trideset godina prekinu neprijateljstva i postanu saveznicima.

Ta odluka omogućila je Bugarskoj da svojoj vlasti podvrgne Makedoniju i da se još intenzivnije angažira u Panoniji i na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka.

U unutrašnjosti te regije oblikovale su se, počevši od prve polovice VII. st., slavenske-političko-teritorijalne jedinice o kojima ima veoma malo suvremenih informacija. Njihov razmje-

štaj navodi tek u X. st. Konstantin Porfirogenet, pa se znade za *Rašku* ili *Srbiju,* u porječju Pive, Tare, Lima i gornje Drine, *Duklju,* od ušća Drima do Boke kotorske, *Travunju,* od Boke do Dubrovnika, *Zahumlje,* od Dubrovnika do ušća Neretve, *Neretljansku oblast* ili Paganiju, od ušća Neretve do ušća Cetine, i *Hrvatsku,* od ušća Cetine do Raše u Istri te na sjever do Panonije. Samo se uz jadransku obalu sačuvao niz gradova i otoka kao zasebna arhontija pod neposrednom vlašću Bizanta.

U sačuvanoj povijesnoj dokumentaciji te su zemlje ostavile neposrednije podatke o svojem opstanku tek od kraja VIII. st. Tada je Srbija bila oblikovana kao kneževina kojoj je u posljednja dva desetljeća na čelu bio prvi njezin poimence poznati knez Višeslav, a otprilike u isto vrijeme ili nešto ranije i u Hrvatskoj kneževsku vlast drži knez istoga imena, sa sjedištem u Ninu, dok je u Panonskoj Hrvatskoj možda bio knez Vojnomir. Te južnoslavenske političke cjeline uključili su uskoro zatim širi europski događaji u važna zbivanja.

Proširenje franačke vlasti sve do istočnih Alpa i Panonije dovelo je Franke u sukob s Avarima. S druge strane, problemi političkih i vjerskih odnosa u Italiji nametnuli su Francima razračunavanje s Langobardima i Bizantom. U vezi s franačkom vojnom protiv Avara, njihovu se suverenitetu 791. oteo panonski knez Vojnomir, pa je sa svojim odjelima sudjelovao u ratu protiv avarske države, ali je istodobno morao priznati vrhovnu vlast Franaka.

Još 788., u vezi s nasilnim pripojenjem Beneventa franačkoj državi, došlo je do rata s Bizantom u kojem su Franci u Kalabriji porazili Bizantince, ali su istodobno zauzeli i Istru. Budući da se Primorska Hrvatska smatrala zemljom koja potpada pod bizantsko vrhovništvo, u neprijateljstvima koja su se nastavila Franci su 799. bezuspješno pokušali pokoriti Primorsku Hrvatsku. To je Franačka ostvarila tek 803. Daljnji uspjeh franačke politike na istočnoj obali Jadrana postignut je dobrovoljnim podvrgavanjem bizantske neposredne upravne oblasti u Dalmaciji pod suverenitet Franačkoga Carstva (806).

Ali to stanje preinačeno je u vezi s obnovom ratovanja koje je neposredno zatim započelo i završilo zaključenjem Aachenskog mira (812): Panonska i Primorska Hrvatska ostale su pod franačkim suverenitetom, a dalmatinske gradove i otoke zadržao je Bizant kao zasebnu arhontiju.

Nastojanje Franaka da učvrste svoju vlast nad hrvatskim kneževinama prouzrokovalo je teške konflagracije na zapadnom dijelu Balkana. Panonskohrvatski knez Ljudevit podigao je 819. pobunu protiv pritiska furlanskog markgrofa Kadaloha i svoje snage združio sa slovenskim Karantancima i srpskim Timočanima koji su se otrgnuli bugarskoj dominaciji. Trebalo je deset franačkih vojnih pothvata pa da ustanak Ljudevita Posavskog bude slomljen. U tim borbama Primorska Hrvatska pod knezom Bornom ostala je vjerna franačkom suverenitetu i čak pomagala ugušenje ustanka. A poslije Ljudevitova poraza i pogibije (823) i Panonska je Hrvatska vraćena pod franačko vrhovništvo. Ali daljnje bugarsko napredovanje u Panoniji potisnulo je Franke, pa je od 829. do 838. Posavskom Hrvatskom vladao knez Ratimir kao bugarski podanik. Kako je u Franačkoj diobama vlasti u vrijeme Ludovika Pobožnog 828. došlo do prijenosa kompetencija nad Panonskom Hrvatskom s kraljevine Italije na Njemačku, to je predstavnik Istočnofranačke države (Njemačke), grof Istočne marke, Ratbod, 838. vojnom akcijom okončao supremaciju Bugara nad tim područjem i Panonsku Hrvatsku i opet pripojio Franačkoj (tj. njezinoj istočnoj polovici, koja se pretvara u posebnu njemačku državu).

Dotle na jugu, primorsko-hrvatski knez *Mislav* ostaje podvrgnut suverenitetu franačke Italije. Oko 839. ratovao je s Venecijom (koja je još uvijek uporište bizantskog utjecaja na Jadranu) vjerojatno zbog ometanja njezine plovidbe uzduž Jadranske obale, i zatim s njom (kao i neretvanski knez Družak) sklapa mir. Ali on je potrajao tek kratko vrijeme, pa je i Mislavljev nasljednik Trpimir (845–864) ratovao s Mlečanima, ali i s bizantskom vlašću u Dalmaciji. Te borbe, vođene oko 846. na kopnu i na moru, dovele su do povoljnog ugovora o teritorijalnom razgraničenju s dalmatinskim gradovima. Otada je Trpimir, iako vazal cara Lotara, uspio izgraditi dobre odnose s Bizantom. Oni su se očitovali i u sukobu Primorske

Hrvatske s Bugarskom. Kan Presjan nastojao je naime ostvariti dalekosežan plan proširenja svoje vlasti prema zapadu. Još između 839. i 842. napao je Srbiju kneza Vlastimira koja je bila u zavisnosti od Bizanta, ali je bio suzbijen. Taj je pothvat obnovljen i 852., ali i ovaj put bez rezultata. Već iduće godine njegov nasljednik, kan Boris, potaknut od Karla Ćelavoga, ratuje protiv njegova brata, Ludviga Njemačkoga. Pritom je na svoju stranu pridobio kneza Panonske Hrvatske, dok Njemačka traži oslonac u Bizantu. Bugari i Panonska Hrvatska bili su u tome ratu potučeni. Nisu sačuvani podaci o tome kakvo je stajalište u tim borbama zauzela Primorska Hrvatska. Ali nakon poraza panonskih Hrvata, bugarska vojska počinje ofenzivu i protiv kneza Trpimira, koji je i franački vazal, i u dobrim odnosima s Bizantom. Bugarski pokušaj, izvršen između 854. i 860., završio se potpunim neuspjehom.

Po daljnjem razvitku događaja može se zaključiti da je priklanjanje kneza Trpimira Bizantu urodilo nepovoljnim posljedicama za njega i njegove baštinike. Godine 864. nije ga naslijedio nijedan od trojice njegovih sinova, nego knezom postaje Domagoj (864–876) koji obnavlja striktno franačku orijentaciju, dok izbjegli Trpimirov sin Zdeslav nalazi utočište u Bizantu.

Tim događajima započeo je niz političkih preorijentacija Primorske Hrvatske, za Bizant ili protiv njega, popraćenih smjenama na vlasti i državnim udarima. Ta kolebanja bila su utoliko važnija što su kao faktor u tim opredjeljenjima sudjelovali i vjersko-crkveni problemi i uloga Venecije, koja se politički osamostalila od Bizanta, ali želi da se okoristi i njezinim pretenzijama na vrhovnu vlast nad Dalmatinskom Hrvatskom i njezinim suverenitetom nad dalmatinskim gradovima i otocima.

7. PRVA ETAPA CRKVENOG RASKOLA

Svladavši ikonoklastičku krizu, bizantska je Crkva postigla veoma velike uspjehe. Prije svega, ona se othrvala nastojanju carske vlasti da je podvrgne svojem diktatu. Suzbijanjem istočnjačkih utjecaja (islama i hereza) koji su prijetili dogmatskim pritiskom na njezina shvaćanja, ona se učvrstila idejno, a neosporna vlast islamske države nad antiohijskom i aleksandrijskom patrijaršijom, nekadašnjim suparnicama Carigrada kao vjerskog središta, učinila je carigradsku patrijaršiju najvećim i, najzad, jedinim vjerskim autoritetom na kršćanskom istoku. Razgraničivši svoje kompetencije s državnom vlašću u smislu teza ikonodula o samostalnosti crkvenih poglavara u dogmatskim i crkveno-organizacijskim pitanjima, ona je ostvarila ravnotežu dvaju činitelja: crkve i države. Prvi od njih upravlja duhovnim životom a drugi svjetovnim, ali se njihova akcija mora usklađivati i povezivati, tako da car djeluje kao zaštitnik Crkve, a patrijarh kao najugledniji carev savjetnik.

Takav razvitak omogućavao je ostvarivanje jedinstva vjere i politike u njihovu uzajamnom pomaganju. Takva stvarnost veoma se djelotvorno očitovala u događajima koji se zbivaju već u drugoj polovici IX. stoljeća.

Stekavši neosporan autoritet ali izgradivši i vlastite stavove, carigradska patrijaršija nije više mogla priznavati supremaciju Rima, utoliko više što je on svojom vezanošću uz ranosrednjovjekovne države što su ih u srednjoj i zapadnoj Europi formirali germanski narodi, postao sastavnim dijelom drugoga i drugačijega kulturnog, etničkog i socijalno-političkog razvitka, duboko različitog, pa i suprotnog motivima koji su pokretali politiku grčko-bizantske domene.

Sukobi dviju oprečnih pretenzija za dominacijom, koji su se očitovali još u doba Karla Velikoga, dobili su drugoj polovici IX. st., na osnovici tijesne povezanosti interesa bizantske Crkve i bizantske države, obilježje borbe za utjecaj nad etničkim područjima Europe koja su upravo tada postajala sve utjecajnijim čimbenikom u povijesnim zbivanjima. Bizantska država i bizantska Crkva istupaju udruženim snagama u nastojanju da te etničke i zemljopisne zone učine, podjednako politički i vjerski, interesnom sferom Carigrada.

Nakon misije Konstantina i Metoda u Velikomoravskoj kneževini kojoj se, najzad s uspjehom, odupro njemački kler, povezan s političkim vlastima Istočne Franačke, Bizant se veoma snažno angažirao oko pokrštenja Bugara. Zbog svojih sporova s Bizantom bugarski kan Boris opredijelio se da kršćanstvo primi iz Franačke i da, na taj način, u vjerskom pogledu, postane podanikom Rima a ne Carigrada. Ne želeći prihvatiti takav razvitak, Bizant je intervenirao vojnim pritiskom na kopnu i na moru i prisilio Borisa da izmijeni svoj stav, pa je bugarski kan (ili knez) – usprkos otporu dijela boljarstva – i osobno primio kršćanstvo iz Bizanta, a grčko je svećenstvo započelo pokrštavati široke slojeve stanovništva. U pogledu organizacijske strukture, Carigrad je namjeravao bugarsku Crkvu podrediti izravno svojoj patrijaršiji, što se protivilo Borisovoj želji da bugarska Crkva dobije samostalnog poglavara.

U sporu oko toga pitanja, Boris je obustavio misionarsku djelatnost Grka, obratio se papi Nikoli I., od njega dobio obećanja o osnivanju samostalne bugarske nadbiskupije, a rimski svećenici preuzeli su sav rad na pokrštavanju Bugara i organizaciji njihove Crkve (866).

Takvo otimanje oko Bugarske vršilo se u vrijeme izvanredno snažnog općeg zaoštravanja odnosa između Rima i Carigrada. Još 858. u Carigradu su se sukobili cezar Barda i patrijarh Ignacije, najvjerojatnije zbog patrijarhova ustezanja da prisilno zamonaši uklonjenu carevu majku Teodoru. S carevim odobrenjem, Barda je Ignacija optužio za veleizdaju, zbacio ga s patrijarške stolice i prognao, a za novoga patrijarha je svega u šest dana, iz laičkog staleža, postavio veoma učenoga Focija (na Božić 858). Crkveni koncil koji se 861. održao u Carigradu, u prisutnosti papinih izaslanika, odobrio je doduše Ignacijevo zbacivanje i Focijev izbor, ali papa Nikola I. te zaključke nije htio potvrditi, nego je na sinodu u Lateranu (863) vratio patrijarško dostojanstvo Ignaciju, a Focija i njegove pristaše izopćio iz Crkve.

Taj spor, koji je u biti bio osobne prirode, Focije je vještim istupima pretvorio u načelno pitanje. Posredovanjem Barde uzbunio je cara Mihajla III. koji je, uvrijeđen u svojem dostojanstvu, protestnim pismom zahtijevao od pape da poništi svoju odluku o ekskomunikaciji, koja je, kao Focijeva zaštitnika, pogađala i njega osobno. Javno mnijenje je planski dovedeno u stanje izvanredne ogorčenosti prema papinskoj nasilnosti a i zbog potiskivanja bizantskog utjecaja u Bugarskoj, neposrednom susjedu bizantskog državnog područja. U enciklici što ju je početkom 867. uputio drugim crkvenim dostojanstvenicima na Istoku, Focije je optužio papinstvo zbog niza zabluda: protupropisnog posta subotom, zabrane svećeničke ženidbe, davanja sakramenata krizme samo rukama biskupa i shvaćanja da je Duh Sveti proizašao ne samo od Boga Oca nego i od Sina ("patre filioque").

Na koncilu koji je nakon toga (ljeti 867) održan u Carigradu, pod carevim predsjedništvom, bačeno je na papu crkveno prokletstvo, a inkriminirane vjerske dogme Rima osuđene su kao krivovjerstvo.

Tim događajima bila je okončana prva etapa u ostvarivanju definitivnog raskola između: Istočne i Zapadne crkve. Njome je ujedno produbljena i suprotnost u političkoj djelatnosti europskog istoka i zapada. Prva posljedica bio je pojačani pritisak na Bugarsku, koja se morala odreći saveza s papinstvom i prihvatiti kršćanstvo istočnoga tipa. Na Balkanu, Bizant je još energičnije vodio borbu za uključenje ostalih južnoslavenskih naroda u svoj vjerski, kulturni i politički domašaj, a jednaka je politika provođena i prema istočnoslavenskim zemljama.

Na zbivanja koja su uslijedila veoma je snažno utjecala i promjena na bizantskom prijestolju do koje je došlo još u godini održavanja presudnoga carigradskog koncila (867).

Od kraja pedesetih godina car Mihajlo III. sve je više padao pod utjecaj Armenca Bazilija, rođenog u Makedoniji, koji je bio vrhovni konjušar na carskom dvoru i postao mužem careve ljubavnice Eudocije. Njegov uspon doveo ga je u sukob s cezarom Bardom. To suparništvo okončano je već 866. umorstvom Barde, nakon čega je car uzvisio Bazilija na položaj svoga suvladara. Posljednju zapreku svojim ambicijama uklonio je Bazilije ubivši krajem 867. i Mihajla III. Tako je on sam ostao jedinim vladarem. S njegovom epohom Bizant ulazi u doba svoje najveće snage i moći.

8. BIZANTSKA KULTURA DO SREDINE IX. STOLJEĆA

LIKOVNE UMJETNOSTI

Osebujni razvojni put Bizanta od antičkih polazišta ka srednjovjekovnom poretku, bez propasti državne vlasti i postupnim mijenjanjem privrednih i društvenih odnosa, vršio se pod snažnim utjecajem uzajamno tijesno povezanih interesa crkve i sakralizirane carske vlasti. Antički pozitivni odnos prema svijetu i ljudskome tjelesnom biću postupno sve više ustupa mjesto transcendentalnim poimanjima stvarnosti. Težnja da čovjekov opstanak bude osiguran i nakon smrti pretvara se u opsesiju koja nameće fanatičnu pobožnost i ritualizam u čast božanstva i njegovih ugodnika. Takvo duhovno opredjeljenje ucjepljuje se sustavno svemu stanovništvu od same mladosti obredima, propovijedima, štivom i likovnim ilustracijama. Ono prožima i zamisao o svrsi državne vlasti i političkog poretka. Carstvo postaje instrumentom Božje volje i, zbog toga, odanost podanika prema državi dobiva značenje vjerske dužnosti. U takvim okolnostima likovni izraz postupno napušta temu o proslavljivanju životnih radosti i postaje poukom o vječnim istinama religije, svemoći božanstva i veličanstvu carske vlasti koja je Božji predstavnik na zemlji.

Polazeći od antičke, helenističke baštine i služeći se isprva gotovo isključivo njezinim izražajnim sredstvima, likovne umjetnosti Istočnorimskog Carstva ili Bizanta prate proces etničko-političkog odvajanja od europskog Zapada i njegovu sve izrazitiju grecizaciju i orijentalizaciju. To je vodi stvaranju sinteza koje su adekvatnije izražavale božansku, nadstvarnu uzvišenost vjerskih otajstava i veličanstvo carske vlasti nego što bi to mogle postići naturalističke umjetnosti antike. Likovno prikazivanje postupno napušta trodimenzionalnost i perspektivu. Svetački i ljudski likovi počinju se predočavati plošno, bez realne pozadine prirodnih ambijenata, u ukočenim stavovima impersonalne apstraktnosti, s bitnom težnjom da se reproducira ne istinski osobni realitet fizičke ličnosti, nego njezino duhovno stanje, njezin vjerski zanos i uzvišenost u svetačkoj ili crkveno-državnoj hijerarhiji dostojanstava. Prizori postaju simbolom ideja koje treba saopćiti radi pouke i odgoja ljudstva, pa u načinu njihova prezentiranja postaju dovoljni i shematizirani oblici i uvijek jednake situacije. Na taj način mijenjaju se ne samo sadržaji i teme likovnih umjetnosti nego i njihova estetika.

Epoha ranobizantske umjetnosti ostavila je mnogo manje do danas sačuvanih spomenika nego što ih je zaista nastalo do sredine IX. stoljeća. Tome su uzrokom ratna razaranja i mnogobrojne pregradnje u kasnijim vremenima, ali i neprijateljski stav ikonoborske epohe prema slikama i kipovima koji je prouzrokovao namjerno i sustavno uništenje mnogih djela, ostavivši za sobom povijesnu prazninu nakon koje se, kao poslije ponora šutnje, od druge polovice IX. stoljeća pojavljuje bizantsko slikarstvo zreloga doba.

Okvir ranobizantskoj umjetnosti nesumnjivo daje njezino graditeljstvo. Ono polazi (na području crkvene arhitekture) od temeljnog oblika bazilike, izdužene četvorne jednobrodne, trobrodne ili petorobrodne dvorane, natkrivene ravnim stropom, u kojoj je središnja lađa od pobočnih odvojena kolonadama. Ona je među njima ujedno najširа i najviša; s istoka je zatvara polukružna apsida, a na zapadnoj strani je glavni ulaz u cijelo crkveno zdanje. Pobočne lađe pokrivene su nižim krovom pa tako omogućuju da središnja lađa sa strane, nad njihovom razinom, ima pobočne prozore koji obilno osvjetljavaju njezinu unutrašnjost; i one mogu imati svoju manju i nižu apsidu, a i posebna, manje raskošno ukrašena ulazna vrata. U središnjoj lađi, na pragu apside, smješten je oltar, a tendencija razvitka bazilikalne konstrukcije uklapa na pristupu oltarnom prostoru još i poprečnu lađu, transept, koja odvaja cio oltarni i apsidalni dio crkve od glavnine središnje i pobočnih lađa. Prvobitno cijela je središnja lađa služila za vršenje obreda, a vjernici su zapremali prostor pobočnih lađa. Uklapanjem transepta bogoslužju ostaje cio oltarni, odvojeni prostor, a sav preostali dio crkve ispunjaju vjernici. Pri gradnji bazilika u istočnom dijelu Carstva još se jedna poprečna lađa (narteks) postavlja na pristupu u crkveni prostor, pa ona služi za novoprimljene vjernike i pripravnike (katekumene),

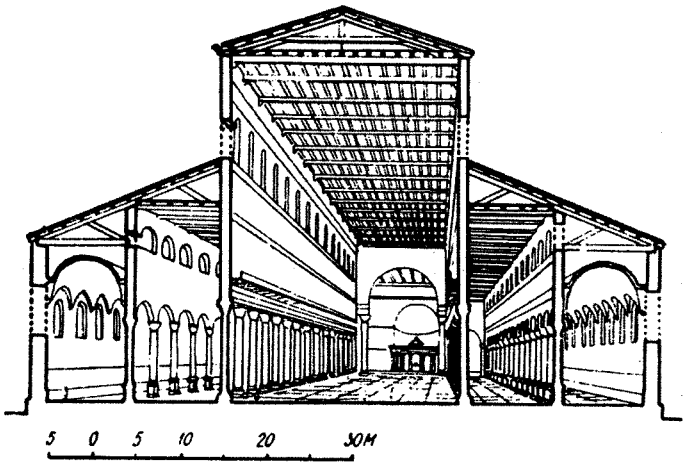

Poprečni presjek kroz nekadašnju baziliku Sv. Petra u Rimu

i odvojena je od uzdužnih lađa stupovljem ili zidom u kojem su, sukladno s vanjskim portalima, otvoreni pristupi k prostranstvu unutrašnjih lađa.

Kršćanska bazilika odudarala je od antičkih hramova time što njezina vanjština nije bila ukrašena veličanstvenim arhitektonskim elementima. Sva se dekorativnost ostvaruje u unutrašnjosti koja svojom raskoši i ljepotom iznenađuje i preneražava vjernika tek kad uđe.

Među najslavnije bazilike na Zapadu pripadale su peterobrodna bazilika Sv. Petra u Rimu (s narteksom), iz prve trećine IV. st. (potpuno porušena u XVI. st.), otprilike istodobna trobrodna bazilika Sv. Agneze, S. Paolo Fuori le Mura, Sta Maria Maggiore, iz prve polovice V. st. (sve u Rimu), Sv. Ivana Evanđelista i Krstitelja u Ravenni, iz prve polovice V. st., S. Apollinare Nuovo i S. Apollinare in Classe, u Ravenni, iz prve polovice VI. st., trobrodna Eufrazijeva bazilika u Poreču, iz prve polovice VI. st. Na Istoku to su peterobrodna bazilika Kristova rođenja u Betlehemu, bazilika Kristova groba, u Jeruzalemu, iz prve trećine IV. st., Sv. Ivana Studitskog u Carigradu, iz sredine V. st., Sv. Petke i Sv. Dimitrija u Solunu, obje iz V. st.

Ali u kršćanskom su se svijetu usporedo s bazilikama gradile i manje, nadgrobne crkve i

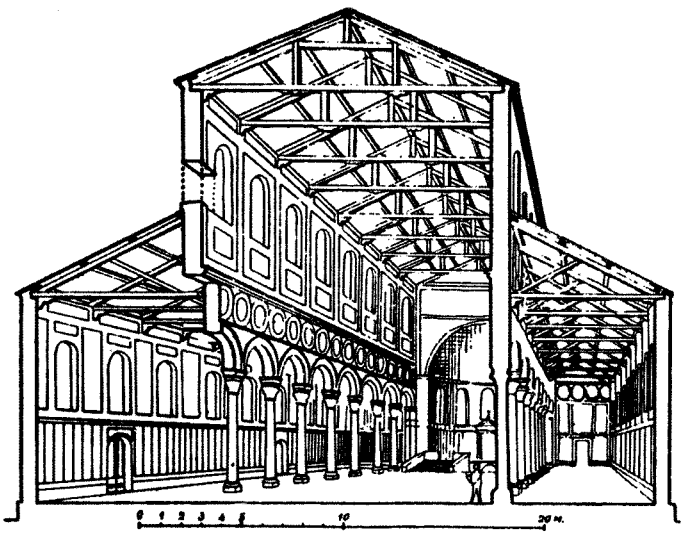

Poprečni presjek kroz trobrodnu baziliku S. Apollinare in Classe u Ravenni

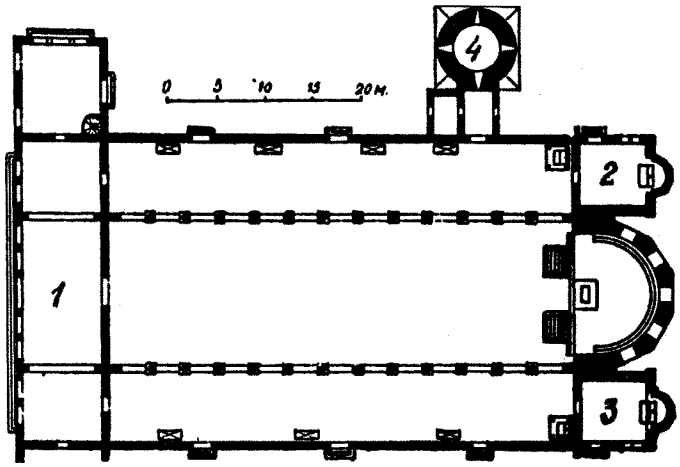

Tlocrt bazilike S. Apollinare in Classe u Ravenni

krstionice kvadratnoga, kružnoga ili poligonalnog oblika. Tome tipu pripada grobna crkva Sv. Konstance u Rimu, iz prve trećine IV. st., u kojoj oko središnjega kružnog prostora obilazi prstenasta vanjska lađa. Nad središnjim prostorom strop ima oblik odsječka kugle (kalote), a vanjska kružna lađa natkrivena je prstenastim poluvaljkastim svodom. U drugim slučajevima vanjski četvorni oblik zgrade sakriva ugrađeni četverolisni oblik prostora, konstruiran ukrštanjem dvaju valjkasto nadsvođenih hodnika, pri čemu je strop nad križištem izdignut i oblikovan kao odsječak kugle (kalote). Takvi oblici dolaze naročito često na istoku, u Gornjoj Mezopotamiji i Sjevernoj Siriji, pod djelovanjem istočnjačkih utjecaja.

Primjenom takvih zamisli i na načela bazilikalne gradnje ostvarene su osebujne arhitektonske forme. Uzdužne lađe se skraćuju i proširuju, a nad raskrižjem transepta i središnje lađe podiže se kalota nad trombonom (niskim valjkom) ili pak neposredno nadgrađena kupola. Pri tome je građevinarstvo moralo riješiti konstruktivni problem postavljanja kupole na četvornu osnovicu. Ono to, preuzevši rješenja što ih je ostvarila istočnjačka arhitektura, postizava prenoseći kružni oblik na kvadrat s pomoću ugaonih sferičnih trokuta (pandantiva) ili ugaonih niša (trompa) kojima se svedenost kupole ili kalote prenosi na osmerokutnu ili četvornu bazu.

Takvim preoblikovanjem ranokršćanske izdužene bazilike u, po svojoj biti, četvornu zgradu, koja se na jednoj strani izdužuje predvorjem (narteksom) a na drugoj zaobljuje apsidama, bitni lik tlocrta postaje jednak u četvorinu upisanom križu. To postignuće postaje temeljnim modelom bizantske crkve. Ona sada cio svoj prostor, skraćen i time približen oltarskoj zoni (svetištu), prepušta vjernicima, a vjerske obrede koncentrira pred oltar koji stoji na čelu križišta središnje lađe i transepta, i u prostore oko oltara i njemu za leđima (kor) u kojem zasjedaju visoko svećenstvo i najviši predstavnici Bogom zaštićene državne vlasti. Na taj način preoblikovanje izdužene bazilike u skraćenu i proširenu baziliku s centriranim tlocrtom i s kupolom nad križištem upisanog križa javlja se i kao realizacija vjerskodržavnog uzvišenja i izolacije crkvenih i državnih dostojanstvenika od mnoštva vjernika u okviru spiritualizacije i nadnaravnosti vjerskih težnji k božanstvu.

Jedan od najstarijih sačuvanih primjera takva razvitka je crkva Sv. Sofije u Solunu, nastala na prijelazu V. u VI. st., u obliku križa upisanog u četvorini, s jednom središnjom lađom, dvije pobočne i jednom na zapadnoj strani, s kupolom nad križištem koja još nije potpuno kružna nego je samo zaobljena u kutovima. Nešto kasnije, oko 530., izgrađena je crkva Sv. Sergija i Bakha, u Carigradu, nad središnjim oktogonom, s kupolom kriškaste strukture koja se naizmjenično opire na lukove i polukalote, a oni prenose svoju težinu na osam snažnih stupova. Tako natkrovljeni središnji prostor sa svih četiriju strana opkoljava obilazna lađa tvoreći

četverokut, iz kojega se na oltarskoj strani izbočuje jedna apsida a na ulaznoj je strani dodano predvorje (narteks). Nedugo poslije toga (533) u Carigradu je podignuta crkva Sv. Irene, s tlocrtom četvorine s upisanim križem i kupolom nad križištem glavne lađe i transepta.

Vrhunac u arhitektonskom sjedinjavanju skraćene bazilike s crkvom centralnog tlocrta, poluvaljkastih svodova nad pobočnim lađama i s kupolom nad križištem središnje lađe i transepta dostigla je već u V. stoljeću Justinijanova carigradska crkva Sv. Sofije što su je između 532. i 537. podigli arhitekti Antemije iz Tralesa i Izidor iz Mileta, obojica školovani u tradicijama maloazijsko-sirijske arhitekture i drugih istočnjačkih utjecaja. I ona je u biti četvorna crkva s upisanim križem, s veličanstveno izvedenom kupolom, sastavljenom od 40 radijarnih rebara, širokom 31 m a uzdignutom 55 m nad razinom crkvenog poda. Na svoja ležišta položena je dvjema sučeonim polukalotama koje počivaju na golemim lukovima i vijencu ugaonih pandantiva. Sveukupna njezina konstrukcija leži na četiri golema središnja stupa, a međuprostor ukrštene središnje lađe i narteksa ispunjaju četiri ugaone kapele, dopunjajući ga u četvornu cjelinu, raspodijeljenu stupovljem u tri lađe, pri čemu su i pobočne lađe nadsvođene valjkastim svodom. S istočne strane crkva ima pod jednom od polukalota jednu apsidu, a na zapadu dvostruki egzonarteks. Razvedenošću svoje unutrašnjosti, čudesnim lebdenjem kupole i svodova, kao i svojom veličanstvenom ukrašenošću, ta je crkva trajno jednako pobuđivala čuđenje i divljenje.

Nadovezujući se na postignuta rješenja, već je u sljedećem desetljeću nakon Sv. Sofije u Carigradu nastala crkva Sv. Apostola, u obliku slobodnog križa, ali s pet kupola, jednom nad križištem i po jednom nad svakim krakom križa.

Polazeći od prikazanih modela, bizantsko je graditeljstvo ostvarilo u sljedećim stoljećima velik broj sakralnih građevina koje se temelje na prethodno ostvarenim dostignućima, ali razvijajući ih dalje i dodajući im arhitektonske prinove i modifikacije, koje, u većoj ili manjoj mjeri, pridružuju carigradskim sintezama nove elemente različitih lokalnih tradicija i škola u Maloj Aziji, Siriji, Armeniji, Gornjoj Mezopotamiji, u Potkavkazju, na Balkanu, u Južnoj Italiji i drugdje.

Bizantsko je graditeljstvo prvih stoljeća ostvarivalo znatne pothvate i na području svjetovne gradnje, ali ih nesklona kasnija vremena većinom nisu sačuvala. Oni su pretežno poznati iz pisane dokumentacije i različitih ilustracija. Poznato je obilje carskih reprezentativnih zdanja iz Justinijanova vremena (palače, kupališta, cisterne, vodovodi, fortifikacije), a i za kasnijih vladara, do sredine IX. stoljeća. U cjelini, te su se građevine svojim likovnim obilježjima ustrajno udaljavale od antičkih uzora i sve jače usvajale istočnjačke, naročito islamske utjecaje, koji sintetiziraju komponente s velikih prostranstava, od Egipta do Indije.

Bizantsku arhitekturu u njezinoj impresivnosti dopunjaju njezini dekorativni elementi: kiparstvo i zidno slikarstvo. Ali i jedna i druga od tih grana likovne umjetnosti imaju svoje osebujno podrijetlo u kršćanskim vjerskim prikazbama još u vremenu prije nego što je kršćanstvo postalo priznatom a uskoro zatim i jedinom dopuštenom vjerom. Tada je slikarstvo, još u katakombama, na stijene grobnih komora i hodnika stavljalo prizore iz kršćanskih legendi i biblijskih tema, a grobni su sarkofazi ukrašavani reljefima. Ta umjetnost nastavila se i nakon izlaska iz zabranjenosti, zadržavajući u obliku i načinu slikovnog i figurativnog oblikovanja svu estetiku antičke umjetnosti, davši joj samo tematski kršćanske sadržaje. Iz obilja takvih sačuvanih spomenika posebice su ilustrativne teme o Dobrom pastiru, npr. na sarkofagu iz tzv. Preteksalovih katakombi (IV. st.), gdje je prikazan bujan bukolički prizor s berbom grožđa, a likovi su puni životne jedrine i dani u bogatstvu različitih, slobodnih i veoma realno prikazanih pokreta. Takav je i poznati samostalni kipić Isusa kao Dobrog pastira, iz IV. st. (Louvre) koji svim svojim obilježjima, osim naslovne teme, pripada antičkom kiparstvu. Isto važi za sarkofag Junija Bassa, iz druge pol. IV. st., s prizorima iz Isusova života i smrti, ili sarkofag dvojice braće iz groblja kraj crkve San Paolo Fuori le Mura, u Rimu, s kraja V. st., koji prikazuje teme iz Staroga i Novoga zavjeta, kao i za mnoge druge slične tvorevine.

Jednaka obilježja imaju i mnoge reljefne skulpture u bjelokosti na raznovrsnim kutijama, diptisima, poliptisima ili uvezima knjiga, kao što su Münchenska bjelokosna ploča s prizorom žena na Kristovu grobu i Kristova uzašašća ili pak Diptih Milanske katedralne riznice s novozavjetnom tematikom ili Ravennski diptih iz Murana, sa središnjim likom Krista među apostolima koji je nalik na mladenačkog Apolona.

Ali, u reljefnom se kiparstvu postupno i isprva jedva zamjetno pojavljuju nova gledanja na likovno prikazivanje. Stavovi figura se ukrućuju i prostorni odnosi remete približavanjem načelu jednoplošnosti; prvi plan u dubinskom rasporedu počinje se prikazivati nerazmjerno većom visinom osoba, a to počinje izražavati i razlike po dostojanstvu i stupnju svetosti među njima. Također, likovi se počinju svrstavati u nizove koji gube izrazitost svojih individualnih razlika.

Takva tendencija još je izraženija u mozaikalnom slikarstvu na svodovima, zidovima i podnim površinama crkvenih i svjetovnih objekata istočne polovice Carstva (Bizanta) ili onih područja na Zapadu koja su bila osobito snažna uporišta bizantskih utjecaja. Tako je u Ravenni, u Mauzoleju Galle Placidije, niz divnih mozaika na tamnomodroj i zelenkastoj osnovi, nastao oko 425., vjerojatno kao djelo carigradskih umjetnika, izrađen kombinacijom antičke voluminoznosti likova i njihove realističke postave u prostoru sa stilizacijom pejzaža i shematskim, simetričnim razvrstanjem simboličkih figura i predmeta. Gotovo istodobno nastali podni mozaici u Velikoj carskoj palači u Carigradu (sačuvani u fragmentima) veoma su snažno vezani uz antičke tematske i estetske tradicije voluminoznosti, slobodnih pa čak i smjelih pokreta, bukoličkih i lovskih prizora, netranscendentalnih okupacija osoba koje se prikazuju. Pa ipak, i u njima, premda se radilo o ukrašavanju svjetovne, carske, a ne vjerske građevine, do izraza dolazi težnja za simetričkim razvrstavanjem i stilizacijom.

Početkom druge polovice V. st. oslikana je crkva S. Giovanni in Fonte u Ravenni (Krstionica pravovjernih). Vrh njezine kupole zaprema prizor Isusova krštenja u Jordanu. Oko toga središnjeg medaljona, na nižoj razini kupole, u krugu, na modroj pozadini, stoji dvanaest apostola u raskošnoj odjeći, uvelike stilizirani svojim hijeratičkim pozama zakoračivanja, iako su fizionomije svakoga od njih dane realistično, s težnjom portretske individualizacije.

Svega pola stoljeća kasnije, ravenska Krstionica Arijanaca prikazuje isti motiv Isusova pokrštenja, ali stilizira likove u središnjoj najvišoj kružnici kupole u izrazitoj ukočenosti stavova, linearnim crtežom i krugom apostola ispod lunete u obliku medaljona gdje svako od prikazanih lica nema više portretne težnje nego simbolizira ličnost kojoj pripada. U kružnoj crkvi San Vitale, u Ravenni, posvećenoj 547., ukrašenoj starozavjetnim i novozavjetnim prizorima, ali i ilustracijama suvremenoga, Justinijanova doba, još se i dalje održavaju snažne portretističke tekovine antičke umjetnosti (likovi cara Justinijana i njegove pratnje i carice Teodore s pratnjom, prikazani na dva nasuprotna mozaika apside), ali se likovi prikazuju plošno u jednoobraznim stavovima, na jednoličnoj zlatnoj pozadini, izvan vremena i prostora, pretvoreni u kvintesencije svoje dostojanstvenosti i veličanstva svojih dvorskih funkcija ili svoje svetačke, nadzemaljske uzvišenosti. Nekoliko godina nakon mozaika u S. Vitale, nastali su podjednako veličanstveni mozaici u ravenskoj crkvi S. Apollinare in Classe. U njoj je, iznad apside, na trijumfalnom luku, u medaljonu, prikazan lik Krista kao pokrovitelja apostolâ, koji više nisu naslikani individualnim fizionomijama, nego dvjema povorkama od po šest jaganjaca kojima je on Dobri pastir. U apsidi, ispod trijumfalnog luka, središnju lunetu ispunja golemi zlatni križ na zelenu polju, a ispod nje se stere stilizirani krajolik s totalno simetričnom raspodjelom stabala, cvjetnih bokora i novom povorkom od po šest janjadi koje razdvaja plošno prikazani lik Sv. Apollinarija. Jednaku geometričnost razvrstavanja očituju i sveci razmješteni iza oltara, naizmjenično s lučno nadsvedenim širokim i svijetlim prozorima, a i medaljoni crkvenih velikodostojnika što se pobožno nižu na arhitravu iznad lijeve i desne arkade koje odvajaju središnju lađu od dviju postraničnih. Završni domet bizantskog mozaika u Ravenni dostiže oslikanje crkve S. Apollinare Nuovo, iz druge polovice VI. st. U njoj se s

obiju strana crkve iznad arkada redaju dugačke povorke, na lijevoj povorka mučenica koje predvođene trojicom kraljeva prilaze Mariji, a na desnoj povorka mučenika koji prilaze Kristu. Neosporno je da su pojedini likovi još uvijek obilježeni individualnim portretnim oblikovanjem (slike trojice kraljeva ili divni lik Krista), ali je jednoličnost dugih povorki u jednakoj odjeći, u istim stavovima, na bezvremenskoj zlatnoj pozadini, na jednakoj tratini kojom stupaju ostvarila veoma visok stupanj hijeratizacije i svrstavanja pojedine ljudske ličnosti u opće i jednako, nadindividualno stremljenje nadzemaljskoj svetinji vječne, božanske sudbine svijeta i opstanka.

Bizantsko je slikarstvo i nakon Justinijanove epohe izrađivalo dragocjena djela s istom tendencijom oblikovanja sjedinjene zamisli o spiritualizaciji sadržajâ i sve potpunijoj apstraktnosti likova koji te sadržaje izražavaju. Veoma impresivni svjedoci toga kontinuiranog napretka prema potpunoj izgradnji specifičnoga likovnog stila bizantske umjetnosti jesu mozaici u crkvi Sv. Dimitrija u Solunu iz VII. st.

Veoma intenzivno pisanje i ukrašavanje rukopisnih knjiga dopunja zidno slikarstvo dragocjenim ostvarenjima. Objavljivanje djela klasične književnosti s ilustracijama održavalo je i tematski i likovno obilježja antike dulje nego što je to bilo na slikarijama po crkvama. Biblijske, starozavjetne i novozavjetne teme pojavljuju se tek od VI. st.; one još čuvaju jaka podsjećanja na antiku likovima koje uklapaju u kompoziciju, a i tretmanom oblika. Ali prizori se smještaju pred apstraktne pozadine, likovi se splošnjavaju a skupine ljudi stiliziraju, kao što je to npr. na ilustraciji Isusova ulaska u Jeruzalem na Purpurnom kodeksu iz Nadbiskupske knjižnice u Rossanu, nastalom potkraj VI. st., ili na iluminacijama otprilike istodobnog tzv. Rabulina Evanđelistara iz Zagbe, u Gornjoj Mezopotamiji, koji, među ostalim, sadrži najstariju poznatu minijaturu o Kristovu raspeću. Još izrazitiju likovnu koncepciju bizantsko-istočnjačkog tipa predočuje Sirijski evanđelistar iz samostana Edžmiadzin, a i neki drugi kodeksi sirijskog i aleksandrijskog podrijetla.

Razvitak bizantskoga likovnog prikazivanja božanskih i svetačkih osoba, ali također i ljudskih likova uopće, zaustavilo je doba ikonoklazma. Ono je uništilo i mnoga djela nastala u prethodnom razdoblju, naročito u Carigradu i drugim velikim središtima u kojima je utjecaj državne vlasti bio dovoljno neposredan da ostvari svoje slikama nesklone zamisli. Ali mentalni razvitak u doživljavanju likovnih predodžbi nastavio se i za stoljetnog razdoblja koje je suzbijalo figurativnu umjetnost. Stoga ona u drugoj polovici IX. stoljeća izlazi iz razdoblja nezasvjedočenosti o jedinstvu svojega dotadašnjega i daljnjeg razvitka kao umjetnost potpuno zrele i tehnike i izgrađena estetskog kodeksa.

ZNANSTVENI I PROSVJETNI RAD

Na području znanosti, izobraženosti, filozofije, teologije i književnosti Bizant također nastavlja svoja dostignuća na tekovine klasične antike. Ali u tom pogledu različite domene intelektualne djelatnosti nemaju istu putanju. Empirijske i prirodoslovne znanosti naglo zapadaju u dekadansu; filozofija se isprva oslanja na velike uzore klasičnoga i helenističkog doba, i čak se neko vrijeme bori protiv kršćanskoga nazora na svijet, da bi se zatim ulila u razvitak kršćanske teološke filozofije; književna djelatnost u najširem smislu radikalno se kristijanizira i najzad pretežnim dijelom svojih ostvarenja izražava emotivna raspoloženja vjernika i slavi likove mučenika, asketa i svetaca.

Ranobizantski matematičari, geometri i astronomi u prvom su redu komentatori klasičnih autora, naročito Euklida i Arhimeda. Astronomija je privlačila pažnju zbog njezine praktične uporabe u navigaciji, u kalendarskim proučavanjima u vezi s crkvenom kronologijom, napose s važnim izračunavanjem pomičnoga uskršnjeg blagdana.

Krajem IV. st. i u početku V. st. djelovali su kao kompilatori i komentatori grčkih mate-

matičara *Theon iz Aleksandrije* i *Synezije iz Kirene.* Takvé spise objavljivao je tijekom V. st. i neoplatonički filozof *Proklo*, a u prvoj polovici VII. st. profesor na carigradskom sveučilištu *Stjepan iz Aleksandrije*. Kao matematičar i fizičar proslavio se *Anthemije iz Trallesa*, graditelj carigradske crkve Sv. Sofije, kojega je u tom poslu, nakon njegove smrti 532., naslijedio također ugledni matematičar *Izidor iz Mileta.* Njihovi su se graditeljski uspjesi temeljili na proučavanjima statike i vektora zakrivljenih površina. *Anthemije* je pisao i o žarenju s pomoću zrcala. Veoma je zanimljiva ličnost bio *Ivan Gramatik* iz Cezareje (zvan Joannes Philopan) koji je kao neoplatonički filozof i prirodoslovac djelovao u VI. st. u Aleksandriji. Bavio se optikom, problemima teže, zrakopraznog prostora i balistike; vodio je žestoku polemiku sa svojim suvremenikom, *Kozmom Indikopleustom,* putopiscem, geografom koji je u uvodnom dijelu svoga spisa "Kršćanska topografija" tvrdio da Zemlja (suprotno Ptolomejevim shvaćanjima) nije kugla, nego četvorni kovčeg nalik na Nojevu arku koji plovi na moru natkriven nebeskim svodom.

Nakon arapskog osvojenja Sirije, Egipta i Mezopotamije središta tadašnjeg interesa za prirodoslovne znanosti potpadaju pod vlast Arapskog kalifata, pa je antičku baštinu s tih područja znanja preuzela i dalje razvijala islamska kultura. Na užem, bizantskom području ona jenjava. Istaknuta ličnost pojavljuje se ponovno tek u IX. st. Bio je to *Leon Matematik.* Baveći se fizikom i matematikom, izumio je svjetlosnu signalizaciju i mehanizme kojima se pogonom na vodu moglo načiniti likove životinja koji su se kretali, rikali i pjevali (ptice). Sastavio je i kompilativnu medicinsku enciklopediju i pisao stihove. Iako je 840. postao solunskim nadbiskupom, redovnički su ga zeloti, zbog njegove klasične izobrazbe, smatrali potajnim poganinom. '

S područja prirodopisa veoma su omiljele bile knjige o životinjama i bilju. Takva su djela počivala na želji za doživljavanjem egzotike (životinje Indije, biljke s Cejlona) ali su imale i praktično značenje, posebice u vezi s medicinskom terapeutskom botanikom i uvozom mirisa i mirodija. Prerađivalo se i parafraziralo jedno anonimno kasnoantičko djelo iz II. st. n. e., u srednjem vijeku poznato pod imenom *Fiziolog,* koje je, uz ostale zanimljivosti, dalo podlogu za pridodavanje simboličkih značenja raznim životinjama i njihovo alegoričko predočavanje kao utjelovljenja poroka i vrlina i kao trajnih pratilaca ili simbola crkvenih i svetačkih likova u bizantskoj i drugoj srednjovjekovnoj ikonografiji.

Već od IV. st. počele su se u bizantskoj literaturi pojavljivati alkemičarske rasprave o pretvaranju različitih kovina u zlato o "kamenu mudraca" i sl. Ali sredinom VII. st. nastalo je i jedno važno kemijsko otkriće, veoma utjecajno na ratna zbivanja i time čak presudno važno za održanje bizantske države. Bila je to "grčka vatra", smjesa što ju je izumio *Kallinik* iz Heliopolisa, u Siriji, sastavljena vjerojatno od katrana, živog vapna, nafte i sumpora, a Bizantinci su je bacali na svoje neprijatelje, naročito na brodovlje, jer je gorjela i u dodiru s vodom.

Bizantska se medicina temeljila prije svega na dostignućima Hipokrata i Galena. Među istaknutim komentatorima i piscima udžbenika veliki su ugled imali *Oribazije iz Pergama* (u drugoj pol. IV. st.), *Aëcije iz Amide*, liječnik na Justinijanovu dvoru i autor velike kompilacije sveukupnoga medicinskog znanja u 12 knjiga. Jednako opsežno djelo napisao je i *Aleksandar iz Trallesa* (brat graditelja Sv. Sofije). U prvoj polovici VIII. st. sastavio je *Pavao iz Egine* medicinsku enciklopediju i napisao raspravu o kirurgiji. U svrhu njege bolesnika, Bizant je u nekoliko najvećih gradova imao bolnice, ubožnice i ustanove za karantenu u doba epidemija.

U humanističkim znanostima posebno su mjesto imali pravo, jezikoslovlje, povijest, filozofija i teologija.

Ostvarenje Justinijanova zbornika "Corpus juris civitis" postalo je temeljem brojnih komentara i eksplikacija za praktičnu sudsku primjenu i za školovanje. Naukovanje u pravnim znanostima bilo je na osobitu glasu u Ateni, Aleksandriji, Bejrutu i u Carigradu. Studij je trajao pet godina i bio je raspoređen na sustavno proučavanje i komentiranje Corpusa.

Školstvo općega značenja temeljilo se na platoničkoj podjeli u dva nivoa: trivium i quadrivium. U vezi sa sadržajem tih programa učenjaci, profesori i znalci bavili su se gramatikom i

književnošću, proučavajući klasične autore, napose Homera, ali i velike grčke dramatičare, historiografe i govornike, pa se usporedo s nastavom izobražavao i kadar učenjaka, vezan uz velike sveučilišne centre. Djela koja su u vezi s time nastajala pretežno su zadržavala tek značenje manje ili više učenih komentara. Postupno, pri tumačenjima tekstova sve veće značenje stječe Biblija. Ona postaje i temeljem historiografije. Sve izraženijom teologizacijom sveukupnog mišljenja, događaji prošlosti svrstavaju se u izlaganja kojima je zadaća da pokažu da su sva ovozemaljska zbivanja rezultat Božje promisli koja dobro nagrađuje a zlo kažnjava. Edukativnost povijesti ostvaruje se nizom komentara biblijskim knjigama, životopisima mučenika i svetaca, ali i spisima koji veličaju crkvene poglavare, prikazuju djela careva i njihove vojne i diplomatske pothvate, a usto i njihova djela u svojstvu zaštitnika Crkve i Božjih pomazanika pri upravljanju svjetovnim životom kršćana.

Takav izrazito vjerski obojeni ton imaju naročito različiti hagiografski spisi iz redovničkih krugova, a i pučke kronike kojima su također autori odreda monasi. Jedan od najznačajnijih među njima bio je u VII. st. *Joannes Malalas,* iz Antiohije, pisac kronike svijeta (Hronographia) od legendarne epohe Egipta pa do potkraj Justinijanove vladavine. U tom se djelu pučkim jezikom, u okviru kršćansko-apologetskih nastojanja, iznose vjerske legende: životopisi heroja, prikazuju strahote poganstva, patnje mučenika i slavodobiće pobjedničke kršćanske vjere. U odnosu prema svjetovnoj vlasti tekst je totalno nekritičan i pun pokornosti. Kao pučko štivo, ta je kronika imala veoma velik utjecaj na kasniju kroničarsku literaturu u Bizantu, a i izvan njegovih granica, naročito kod slavenskih naroda. Iz VII. st. potječe tzv. *Uskršnja kronika* nepoznatog autora, koja se sačuvala okrnjena, pa njezin tekst seže do 627. *Georgije Synkel* napisao je u drugoj polovici VIII. st. "Kroniku od stvorenja svijeta" do Dioklecijanove smrti, a nju je otad do 813. nastavio redovnik *Teofan Ispovjednik,* žestoki protivnik ikonoklazma, kao pisac mnogo pouzdaniji i kritičniji od svojih preteča. Dva kroničarska djela napisao je i *patrijarh Nikefor,* jedno zbito i oskudno podacima, koje seže od Adama do godine u kojoj je patrijarh umro (829) i drugo, opsežnije i bogatije, koje opisuje vrijeme od 602. do 769. i također je važan izvor za borbu protiv ikonoklazma (kao i patrijarhovi teološki spisi). Razdoblju od uspona Makedonske dinastije na bizantsko prijestolje pripada i "Kronika" *Georgija Hamartola,* koja obuhvaća vremenski raspon od Adama do smrti cara Teofila (842), a puna je žestoke polemike protiv ikonoklasta.

Bizantski pisci povijesnih djela u užem smislu namjenjuju svoje spise užem krugu izobraženih čitatelja: dvorjanstvu, crkvenim dostojanstvenicima i višem činovništvu. Pri tome se ugledaju na velike historičare antike, Herodota, Tukidida, Polybija ili na pisce IV. i V. st. Dexippa, Eunapija, Olympiodora, Zosimosa i dr.

Prokopije iz Cezareje (od kraja V. st. do približno 565) autor je "Povijesti" koja iscrpno obrađuje Justinijanovo doba, napose njegove ratove. Osebujno značenje ima njegova "Tajna povijest" (Historia arcana), djelo puno žučnih predbacivanja tiranskoj vladavini carevoj i opisa o zbivanjima koja se autor nije usudio otvoreno iznijeti na javu u svojem prvome djelu. Suprotno takvom nastrojenju, njegov spis "O (Justinijanovim) gradnjama", pravi je panegirik istoga vladara. Justinijanovo doba prikazuju također djela *Petra Patrikija* i *Agathija Sholastika,* a na njih se kronološki nastavaljaju sačuvani fragmenti "Povijesti" *Menandra Protektora.* U VI. stoljeću živio je crkveni historik *Evagrije Sholastik;* njegovo djelo "Historia ecclesiastica" nastavlja se na crkvenu povijest *Eusebija iz Cezareje,* a seže do 593. pa prikazuje epohu velikih kristoloških borbi. Vrhunac literarnog razvitka rane bizantske historiografije u pogledu poetskog bogatstva izlaganja, ali također i pouzdanosti svojih podataka predstavlja *Theophylakt Simokatta.* Njegova "Povijest u osam knjiga" prikazuje dvadesetogodišnju vladavinu cara Maurikija. Tome vladaru nekoć se pripisivalo autorstvo vojno-teorijskog anonimnog djela *Strategikon* koje je nastalo 582., a opisuje ustrojstvo bizantske vojske i način njezina ratovanja.

Uz navedena djela, bizantska književnost sadrži brojne životopise, opise mučeništava, čudesnih događaja, crkvenih propovijedi i zbirke priča o svecima i mučenicima. Po uzoru na

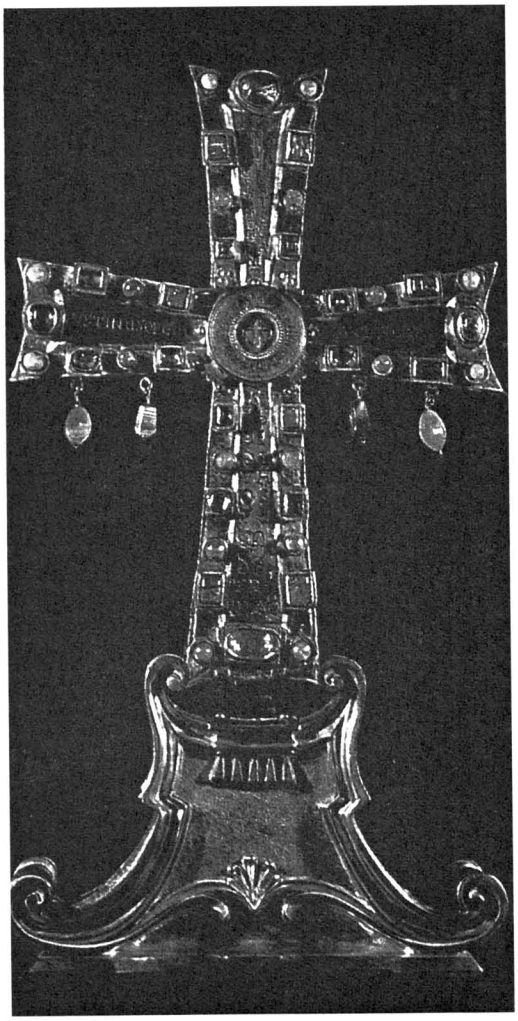

Križ cara Justina II. s iverom križa na kojem je raspet Isus

stariju hagiografiju, kojoj je model stvorio još carigradski patrijarh *Athanazije* u IV. st. svojim životopisom Sv. Antuna Pustinjaka, taj se rod spisa tijekom V. i VI. st. veoma razgranao i bio obilježen nekad većom pouzdanošću podataka, a nekad potpunom fantastičnošću svojih izlaganja. Ali čak i onda kad je faktografska građa u njima potpuno fiktivna, oni ilustriraju duhovno stanje svoje epohe, društvenu klimu i etički kodeks koji je mogao računati na pobuđivanje određenog uvažavanja. Oko sredine VI. st. doveo je hagiografiju na veoma visoku razinu redovnik *Kyrillos iz Skythopola.* Njegovo je najuspješnije djelo "Život Sv. Sabbe", pustinjaka koji je umro 532. i bio Kyrillov učitelj. Osim biografija Sv. Euthymija, Sv. Ivana Kolonijskog i Sv. Kyriaka, Kyril je napisao još i veći broj drugih. Njegov je način pisanja bio kronološki točan, izlaganje mu je sažeto i jasno, a većinu svojih junaka poznavao je osobno. Na prijelazu VI. u VII. st. najveći je hagiograf bio redovnik-lutalica *Joannes Moshos.* Njegovo je glavno djelo "Pratum spirituale" (Duhovna tratina), zbornik pripovijedanja o životu asketa i svetaca. U prvoj polovici VII. st. djelovao je *Leontije iz Neapolisa,* pisac homilija (propovijedi puku), enkomija (govori ili poeme u slavu velikih ličnosti) i biografija među kojima su najslavniji Život patrijarha Ivana Eleemona i Simeona iz Edesse.

Usporedo s početkom ikonoklastičkih borbi započinje doba najvećeg procvata bizantske hagiografije. Tada su nastale, uz mnoge druge, biografija patrijarha Germana, nepoznatog autora, mučenika Stefana Novog, koju je napisao đakon crkve Sv. Sofije *Stefan,* Sv. Filareta Milosrdnog, iz pera njegova unuka, redovnika *Nikete,* više životopisa Teodora Studitskog i niza drugih velikana ikonofilske borbe, ali i drugih ličnosti iz starijih razdoblja kršćanstva.

Veliko značenje edukativne hagiografske literature, koja tek svojim povijesno provjerenim (ili provjerljivim) komponentama pripada historiografiji, bilo je vezano sa sustavnom izgradnjom teorijskih shvaćanja svijeta ranobizantske epohe koja dolaze do izražaja u filozofiji i teologiji, a s druge strane i s izgradnjom specifične emotivnosti i beletrističke estetike koja se ostvaruje u tadašnjem pjesništvu i proznoj književnosti.

Kršćanstvo se pri svojem rađanju sukobljavalo s produbljenom kritikom kasnoantičke filozofije, pa je u svojoj patrističkoj epohi nastojalo da svojem naučavanju izgradi vlastite temelje. Ono je to vršilo preuzimajući i prilagođavajući mnoge elemente filozofije i svjetonazora poganskoga doba. Ali, još dugo, ono svojim dostignućima nije bilo kadro učiniti poganstku filozofiju neprivlačnom i bespredmetnom. Pa ipak, postojanje kršćanstva, njegovo osvajanje položaja jedine priznate vjere i njegov savez s državnom vlasti koji ga, osobito u Istočnome Carstvu, pretvara u oslonac centraliziranoga, carskodržavnog režima, pribavljao je kršćanstvu mogućnost da s potporom svih sredstava političkog utjecaja i prinude postupno prožme svijest stanovništva i cio javni život u državi. U takvim okolnostima antička filozofija i njezini helenistički oblici neizbježno se također razvijaju u smislu teologizacije svojih nazora i tema kojima se bave. Već u IV. i V. st. u neoplatonizmu, dominantnoj nekršćanskoj filozofiji II. i III. stoljeća, mogu se konstatirati, uz tendencije nepomirljivosti s kršćanstvom, i pojave koje teže preuzimanju nekih stajališta kršćanstva i time premošćivanju jaza koji je isprva odvajao poganstku filozofiju od kršćanstva. U isto vrijeme i crkvena ideologija, oslanjanjem na neke temelje platonizma i neoplatonizma, omogućuje recepciju tekovina antičke filozofije u kompleks kršćanske interpretacije svijeta.

Otkako je sirijska neoplatonička škola *Jamblihosa* i njegovih sljedbenika dala teorijsku podlogu za kratkotrajnu obnovu poganstva pod vladavinom Julijana Apostate (361–363) i, zatim, otkako je atenska škola neoplatoničara, u kojoj je najizrazitija ličnost bio *Proklo* (410–485), nastojala izgraditi svoj teistički monizam koji je "više jedinstvo" svega svijeta poistovjećivao s vrhovnim božanstvom, imanentnim svemu što postoji posredovanjem emanacija Božje biti koje se hipostaziraju kao pojedine, čovjeku i materijalnom svijetu sve bliže nadnaravne sile (istovjetne s hijerarhijom poganskih božanstava i heroja različitoga ranga), u Aleksandriji je slabljenje interesa za ontološke i metafizičke probleme uklanjalo zapreke za približavanje neoplatonizma kršćanstvu. Na čelu te škole bila je filozofkinja *Hypatija,* koja je 415. kobnim stjecajem okolnosti poginula u uličnim ekscesima fanatiziranog kršćanskog mnoštva. Ali već njezin učenik i nastavljač, *Synezije iz Kyrene*, postao je biskupom u Ptolomeidi, a *Hyeroklo iz Aleksandrije* piše u prvoj polovici V. st. pod znatnim utjecajem kršćanstva o Bogu kao stvaraocu svijeta iz ničega i o predodređenju kao manifestaciji Božje volje, dok *Nemezije*, pisac djela o čovjekovoj prirodi, postaje u početku V. st. biskupom Emese u Fenikiji.

Svakako, to upućivanje neoplatoničkih filozofa prema prihvaćanju kršćanstva nije još uvijek značilo nestanak svakoga traga poganske filozofije. Ona čak stječe slavu slobodnog filozofiranja, nasuprot službenome, državno-crkvenome, i još djeluje i u Ateni, i u drugim središtima nastavljajući tradicije beskompromisnog neoplatonizma, a također i aristotelizma i stoicizma. Ali pošto je Justinijan I. 529. ukinuo Atensko sveučilište i kad je u VII. stoljeću došlo do islamske okupacije Sirije i Egipta, antička filozofija naglo gubi oslonac u javnom mnijenju. Ono se potpuno obraća kršćanskoj interpretaciji svijeta i od nje očekuje rješenje svojih vitalnih problema. Poslije niza kršćanskih teologa i filozofa, od patrijarha Athanazija, u drugoj i trećoj četvrtini IV. st., i trojice velikih kapadokijskih mislilaca IV. stoljeća (*Sv. Bazilija, Grgura Nazianskog* i *Grgura iz Nysse*) do *Pseudodionizija Areopagite* (na prijelazu

V. u VI. stoljeće) kršćanska se dogmatika izgradila i stekla svoje filozofsko obrazloženje. Od VI. st. dalje ona se razvija prije svega u obliku polemika s protivnicima i deviantima. Raspravljalo se o problemima Božjega trojstva, o čovjekovu spasenju Kristovom žrtvom na križu, o kultu Bogorodice, o sakramentima, o stvaranju svijeta i čovjeka, o posljednjim stvarima, svršetku svijeta i "posljednjem sudu", o organizaciji i ulozi Crkve, etičkim normama života za redovnike, svećenstvo i laike. U VI. st. bila je osobito aktualna tema o monofizitizmu koja je u obrani pravovjerja angažirala velik broj pisaca i polemičara, od aleksandrijskog monaha *Nephaliosa*, na početku VI. st., do antiohijskog patrijarha *Eulogija*, na prijelazu VI. u VII. st., te, na strani nestorijanstva, *Bazilija Kiliksa* i, u obrani monofizitizma, antiohijskog patrijarha *Severa*, aleksandrijskog đakona *Themista*, aristotelovca *Ivana Philopona* i drugih.

U VII. stoljeću, od Heraklijeva edikta Ecthesis (638), u obrani careve doktrine veoma su aktivni poglavari službene Crkve, carigradski patrijarsi *Sergije, Pir (Pyrrhos)* i dr. Naprotiv, među njihovim protivnicima mnogobrojne dogmatske spise, polemičke rasprave i govore pišu jeruzalemski patrijarh *Sofronije, Maksim Ispovjednik*, koji je bio najsvestranije izobražen čovjek svojega vremena, njegov učenik, monah *Anastazije* i drugi. Krajem VII st. nastala je i zbirka mišljenja crkvenih otaca protiv monofizitizma i monoteletizma ("Učenje Otaca o utjelovljenju Riječi") kojoj autor nije utvrđen.

Novi poticaj i nove sadržaje teološkoj i dogmatskoj polemici donijelo je doba ikonoborstva u VIII. i IX. stoljeću. Patrijarh *German*, koji se suprotstavio caru Leonu III., bio je autor važnih poslanica i pisama u prilog štovanju ikona. Uz njega i nakon njega niz je oponenata pobijao ikonoklastička shvaćanja i praksu. Najveći teolog te epohe bio je *Ivan Damaskin* (umro 749); on je veoma argumentirano izložio teorijske osnove štovanja ikona, naročito u svoja tri govora protiv ikonoklazma, a u svojem glavnom djelu "Izvor spoznaje" sumirao je bitnu filozofsku osnovicu kršćanskih dogmi temeljeći je (kao i većina njegovih preteča) u osnovi na koncepcijama Platona i neoplatonizma. Pobijao je i razna druga krivovjerja, monofizitizam, monoteletizam, manihejstvo i islam, pisao komentare novozavjetnim spisima, etičko-asketske rasprave i drugo. Među njegovim učenicima i sljedbenicima isticao se biskup *Teodor Abu Qurra*, koji je, kao i Ivan Damaskin, živio i djelovao na području pod islamskom vlašću. Damaskinov mlađi suvremenik bio je propovjednik *Georgije Kipranin*; njegovo je shvaćanje prikazao jedan od njegovih učenika u spisu "Pouka starca o svetim ikonama". U nizu ikonodulskih boraca najnepopustljiviji i najutjecajniji bio je *Teodor Studitski*, poglavar istoimenoga samostana u Carigradu. Upućivao je mnogobrojna pisma (sabrana u pet knjiga, ali se sačuvalo samo oko 550 nepobitno njegovih pisama), opomene, poruke, držao propovijedi, boreći se za svoja ikonodulska uvjerenja uz najveće osobne žrtve. Bio je veliki pobornik samostanskog (a ne pustinjačkog) redovničkog života.

Nakon konačne pobjede štovatelja ikona, ikonoklastički su spisi bili tako radikalno uništeni da je njihova argumentacija poznata samo iz fragmenata, pretežno citiranih u djelima njihovih protivnika. U cijelosti su sačuvana pisma Leona III. papi, ali carev edikt iz 730. nije. Važnu raspravu o teorijskim osnovama ikonoklazma što ju je uoči sabora 754. napisao car *Konstantin V.* znatnim dijelom sadrže (pobijajući je) spisi carigradskog patrijarha Nikefora I. On je polemizirao i protiv takozvanih *Pseudoepiphanijevih spisa* koji su nastali u osamdesetim godinama VIII. st., a njihov ih je nepoznati autor pripisao Epiphanu, crkvenom ocu iz IV. st. Poznato je da je jedan od najvažnijih teoretičara ikonoklazma bio patrijarh *Ivan Gramatik* (837–843), koji je po nalogu cara Leona V. pisao raspravu s argumentima iz djela starijih crkvenih otaca, kojima je trebalo dokazati da je kult ikona suprotan pravoj vjeri; ali ni njegovi se spisi nisu sačuvali.

Jednako kao što je ranosrednjovjekovna kultura Bizanta na području filozofije i teologije izgrađivala svoja specifična obilježja nadvladavajući antička polazišta svojega razvitka, tako se i u beletrističkoj književnosti našla pred neizbježnošću da prihvaća davne uzore, ali i da izražava nove, kršćanske sadržaje. Isprva nastavljači poganske literarne estetike i kršćanski

pisci djeluju odvojeno; ali s vremenom, oba se usmjerenja povezuju i prožimaju, pri čemu nastaju i novi izražajni oblici. Kod poganskih pisaca prevladava govorništvo, epistolografija, pisanje epova i epigrama. Preuzimajući od njih naročito epistolografiju i govorništvo, pretvarajući ga u propovjedničko umijeće, kršćanski pisci dodaju tim vrstama naročito još hagiografiju i himnografiju.

U drugoj polovici IV. st. djelovao je proslavljeni govornik *Libanios* iz Antiohije, učitelj cara Julijana Apostate, autor zbirke s više od 1 500 pisama i autobiografije "Život ili o svojoj sudbini", poštovatelj i zagovornik antičke poganske filozofije. Njegov nešto mlađi suvremenik bio je veliki kršćanski propovjednik, također iz Antiohije, *Ivan Zlatousti* koji se ugledao u Demostena, a kao moralist borio se protiv raskoši carskog dvora, pokvarenosti višeg svećenstva, za produhovljenje ljudskih težnji. Autor je mnogih pisama, a sačuvali su se i njegovi komentari novozavjetnim knjigama. Dok je otpadnički car *Julijan* pjevao mističke i zanosne himne u prozi Suncu kao vrhovnom božanstvu, a usto i satiričke epigrame. Veliki kapadokijski teolog *Grgur iz Nazianze* bio je i najveći pjesnik IV. st., autor vjerskih himni i duboke, introspektivne lirike, u kojoj ima i teške gorčine nad besmislenošću života (poeme O mome životu, O mojoj sudbini, O stradanjima moje duše i dr.). S formalne strane karakteristična su nastojanja *Apollinarija iz Laodikeje* koji u IV. st. pretače tekst obaju Zavjeta u heksametre, piše kršćanske crkvene himne u maniri Pindara, a tragedije i komedije po uzoru na Euripida i Menandra. Krajem IV. i u prvoj polovici V. st. bilo je i drugih sličnih ličnosti dvojako ukorijenjenih, u antičku klasiku i u kršćanstvo, koje na različite načine nastoje te opreke premostiti ili sjediniti. Tako je *Synesios iz Kyrene* postao biskupom i pisao vjerske himne, ali i svojevrsni mitološki roman "Egipatske priče ili o providnosti", kao i autobiografski spis "Dion ili o životu po njegovu uzoru", pri čemu je taj uzor bio Dion Hrysostomos, kinički filozof i propovjednik I/II. stoljeća. *Nonnos Panopolites* bio je također biskup, a napisao je u heksametrima "Djela Dionisa", spjev u 24 knjige, prepun poganske mitologije, dok je njegovo "Tumačenje Sv. Evanđelja po Ivanu" izrazito obilježeno kršćanskom mistikom. Na Nonnosa su se tijekom V. st. ugledali i mnogi drugi pjesnici.

Na granici V. u VI. stoljeće najdarovitiji pjesnik bio je *Palladij iz Aleksandrije,* pisac ironičnih i sarkastičkih epigrama, odan antičkoj prošlosti i protivnik kršćanskih duhovnih nastrojenja.

Doba Justinijanove restauracije Carstva ojačalo je ugledanje na klasično doba ne samo u pravnim znanostima nego i u beletristici (što odudara od specifično bizantske medievalizacije na području likovnih umjetnosti). Posebice je bilo rasprostranjeno pisanje epigrama, a ono je nametalo oštroumno zapažanje, strogo dotjeranu formu i pregnantnost izraza. Među autorima se kao najugledniji ističu *Agathije, Julijan Egipatski, Makedonija* i *Eratosten Sholastik.* Epigramatičari su većinom bili dvorjani, a pišu o javnome i političkom životu, o djelima vladara i drugih dostojanstvenika iz visokoga društva; u svojim tekstovima izobilno se služe mitološkom terminologijom, pojmovima i usporedbama po uzoru na antičke pjesnike. Postojala je i anakreontička poezija, zastarjela i preživjela po svojim motivima i stoga strana svojem vremenu i potpuno arteficijelna. Ali u VI. st. nastaje i posve nova poezija, liturgijska po namjeni, a pučka po svojem duhu i sredstvima izražavanja. Ona dostiže svoju zrelost u djelima *Romana Melodosa,* đakona u Bejrutu. On je izgradio svojevrsnu liturgijsku poemu sa 18 do 24 strofe, tzv. kontakione, u kojima potpuno dominiraju vjerska nastrojenja. Napisao ih je oko tisuću, ali se sačuvalo samo 85. U njegovu pjesništvu nestaje antičke prozodije, a veliku ulogu imaju tonički naglasci, aliteracije i asonance, snažna osjećajnost i pučki pristup vjerskim problemima. Takvo usmjerenje bilo je u skladu sa ciljevima službene vjerske propagande koja je nastojala religioznost približiti i prilagoditi razini najširih slojeva stanovništva, ali naglašavajući samoodricanje i askezu kao ideal kršćanskoga života. U tome smjeru znatan je utjecaj imao sinajski redovnik *Ivan Klimaks* (umro oko 600), pisac djela "Scala paradisi" (Nebeske ljestve) u kojem pučkim jezikom opisuje i normira asketski život. S takvom tematikom u

tijesnoj je vezi golema bizantska hagiografska i martirološka literatura, koja svojim najmanje legendarnim tekstovima vezuje beletristiku s historiografijom.

Od početka VII. st. klasičke tradicije radikalno gube svoj smisao u općoj i dubokoj kristijanizaciji shvaćanja i raspoloženja. Rafinirano oponašanje starih predložaka gubi publiku i ono više nikoga ne očarava. Središnje mjesto stječu pučko-monaške književne forme. Posljednji odjek visoke svjetovne poezije bio je *Georgije Pisida,* suvremenik cara Heraklija, koji je panegirički i retorički epskim pjesmama opisao careva djela; ali pri tome i on svoju pouku temelji na već uvriježenoj kršćanskoj didaktici i modelima ljudske veličine što ju je oblikovala asketsko-svetačka moralka.

Uoči ikonoborske epohe djelovao je *Andrej Kretski* (660–726). Napisao je veliku pokajničku liturgijsku poemu "Veliki kanon" s 250 strofa. Nastojao je oponašati Romana Melodosa, ali je od njega kudikamo ukočeniji i tvrđi u visoko izgrađenoj hijeratičnosti.

U VIII. st. sva je beletristika (kao i dogmatsko-polemička literatura) ikonoboraca nestala. Na protivničkoj strani, glavni polemičar, filozof i teolog pravovjerja, *Ivan Damaskin,* bio je i himnograf, pri čemu obnavlja klasičnu prozodiju koju je Roman Melodos bio odbacio. Njegovu idejnom krugu pripadali su *Josip Studitski, Kozma Damaskin* i drugi. I *Teodor Studitski,* veliki ikonodulski propovjednik, pisao je jampske stihove. *Kassija* (u prvoj pol. IX. st.), koja je bila u prilici da postane ženom cara Teofila, ali ga je ozlovoljila svojom oštroumnom rječitošću, postala je pjesnikinjom tek kao redovnica. Pisala je gorke epigrame, sentencije, liturgijske pjesme (neke od njih je sama i uglazbila); ona u duhu vremena slavi monaštvo, radinost i patnje, a osuđuje taštinu, koristoljublje i gramzljivost. Pa ipak, upornost antičkih reminiscencija očituje se još i u IX. stoljeću. Tako je pjesnik *Ignacije Đakon,* autor poeme u dijaloškom obliku "O grešnom padu Adamovu", bio i prevoditelj Ezopovih basni.

Sredina IX. st. značila je za Bizant prijelomno doba. Svladavši ikonoklastičku etapu svojega političkoga i idejnog razvitka, ona je i na duhovnom planu uravnotežila presudno važne činitelje svojega osebujnog poretka. Država nije uspjela podjarmiti religiju i ona se održala kao ravnopravan saveznik političke vlasti. Ali produbivši svoja naziranja u borbi koju je moralo izdržati, kršćanstvo Istočne crkve proželo je, kao pobjednik nad ikonoklastičkom zabludom, cio javni i mentalni život Istočnoga Carstva. Otad je ono, sjedinjeno s idejom o carskoj vlasti pod božanskom zaštitom, jedini regulator i oslonac kulturnih djelatnosti, njihov pokretač i neosporni inspirator.

IX. ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE OD POČETKA VIII. ST. DO EPOHE SELDŽUKA

1. SMJENA ARAPSKIH DINASTIJA

U prvoj polovici VIII. st. Omejadski kalifat doseže vrhunac svoje rasprostranjenosti. Prvi nasljednik kalifa Abd-al-Malika, *Valid* I. (705–717) uspio je angažirati veoma sposobne i poduzetne vojne zapovjednike koji su svojom inicijativom vodili osvajačke pothvate prema sjeveroistoku, istoku i zapadu. Tako je Kotaiba između 705. i 712. definitivno osvojio Hivu, Buharu i Samarkand i nakon toga započeo ofenzivu na Ferganu, a Muhamed Ibn-al-Kasim je 710. preko Beludžistana prodro u dolinu rijeke Ind i trajno pripojio Pendžab i Sind islamskome svijetu. Dotle je Musa ibn Nosair obnovio osvajanja u sjevernoj Africi, gdje se arapskoj invaziji više od 60 godina sa krajnjom požrtvovnošću odupiralo berbersko stanovništvo. Nakon sloma toga otpora u prvim godinama VIII. st. Musa ibn Nosair je brzim napredovanjem dopro do marokanske obale Atlantskog oceana i 709. zauzeo i posljednje bizantsko uporište u sjevernoj Africi, Ceutu. Iz sjeverne Afrike berbersko-arapska vojska je već 711. započela osvajanje Pirenejskog poluotoka i do 714. svojoj vlasti podvrgnula cijelu visoravan, do podnožja pirenejskoga planinskog lanca.

Dosegavši na taj način divovski raspon državnog teritorija od Inda do Pireneja, Omejadi su ponovno pokušali slomiti otpor Bizanta. Godine 717. arapska je kopnena vojska prešla Dardanele i opkolila Carigrad s europske strane, a njihova je mornarica uplovila u Bosporski tjesnac. Ali prodor u Zlatni rog nije uspio, a i kopnena arapska vojska, koju su napadali Bugari kana Tervela kao bizantski saveznici, nije bila kadra svladati snažna carigradska utvrđenja.

Propašću toga pothvata čini se da je arapska vojna ekspanzija dosegla svoje krajnje mogućnosti. Golemo prostranstvo omejadske države, etnička, privredna i društvena neujednačenost i neusklađenost toga područja nametala je znatne teškoće koje jedinstvena vlast nije uspjela otkloniti. Usto su zemlje koje su bile na udaru sistematski organizirale svoj otpor. Bizant je od epohe Leona III. postupno počeo pripremati protunapade na svojim granicama i uravnoteživati odnose snaga. U zapadnoj Europi, pokušaj Arapa da iz Španjolske osvoje i Galiju slomio se 732. kod Poitiersa na obrambenim mogućnostima novoformirane franačke feudalne vojske. Štoviše, podno Pireneja su se počele izgrađivati nove političke tvorevine koje će u budućnosti postati polazištem dugotrajne borbe za preotimanje Pirenejskog poluotoka od vlasti muslimana.

Zaustavljanje osvajačkog naleta još je više zaoštrilo unutrašnje suprotnosti u državi Omejada. Stanovništvo osvojenih zemalja koje je prihvatilo islam (mavali) zahtijevalo je ravnopravnost s Arapima, pozivajući se na temeljno načelo Kurana o jednakosti svih muslimana pred Allahom i njegovim Prorokom (pa otuda i pred njegovim nasljednicima, kalifima). Ali takva bi ravnopravnost značila kraj povlastica što su ih uživali Arapi i njihova izuzetnog vladalačkog položaja u zaposjednutim zemljama. Zbog toga je otpor Arapa ukidanju poreznih obveza koje su tištale islamizirano autohtono stanovništvo bio žestok, izazivajući time neizbježive pobune.

Na zapadu arapskih posjeda, u berberskim sjevernoafričkim zemljama, islamizirani Berberi morali su plaćati i zemljarinu i glavarinu (harač i džiziju). U manje urbaniziranim i površnije islamiziranim predjelima tih zemalja od seoskog se stanovništva zahtijevalo da svaki peti stanovnik postane robom, a mlade žene su odvođene u hareme.

Svoj prosvjed protiv arapske supremacije Berberi su izrazili svojim pristajanjem uz islamsku sektu haridžita koja je zagovarala potpunu jednakost svih muslimana, čak i pravo svakoga od njih da postane kalifom, ako to odredi Allah. Ustanak berberskih haridžita protiv arapske vlasti podigao je 729. u Maroku vodonoša Maisara. On je zauzeo Tanger i proglasio se kalifom, ali je uskoro bio ubijen. Marokanski haridžiti postizavali su ipak i daljnje uspjehe, pa su se zaredom oslobađale sve berberske zemlje uzduž obala, a posebne njihove države nastajale su i na rubnim područjima Sahare, u južnom Maroku, Tuniziji i Tripolitaniji. Samostalnost sjevernoafričkih berberskih država održala se još i nakon propasti dinastije Omejada (750).

Takvo osamostaljenje u krajnje zapadnim oblastima kalifata bilo je moguće zbog duboke krize kroz koju je prolazila središnja vlast u kalifatu. Godine 739. podigli su protivnici Omejada ustanak u Iraku proglasivši kalifom Zaida, praunuka Prorokove kćeri Fatime i njegova sinovca Alije. Borbe su potrajale gotovo godinu dana, sve dok Zaid nije bio svladan i ubijen.

Usporedo s time, u sirijskoj pustinji bjesnjele su borbe između plemena Jemenita, koji su nakon smrti kalifa Marvana I. (685) omogućili njegovim potomcima da se održe na vlasti potisnuvši potomke Muavije I. (koji su bili mlađa, pobočna loza Omejada), i plemena Kaisida koje se borilo za interese Muavijine loze. Da bi se održali na vlasti, omejadski kalifi prve polovice VIII. st. morali su ugađati sad jednima, sad drugima, pri čemu je sve jači utjecaj suparničkih plemena pretvarao političku vlast u igračku uskih interesa. Tome je pridonosila i okolnost što u dinastiji Omejada nije bio utvrđen red nasljeđivanja po prvorodstvu, a tradicija je potpomagala nasljedno načelo starješinstva. Kolebanja koja su zbog opreke tih dvaju oblika u prenošenju kalifske vlasti bila neizbježiva pružala su prilike za pritisak na pretendente i za ucjenjivanja. Tako je Jazid II., koji je 720. naslijedio svojega stričevića Omara II. (a taj se bio umetnuo u niz vladara nakon Jazidova starijega brata Sulejmana), stekao vlast uz uvjet da bude potpuno u rukama Kaisida. Njegov mlađi brat i nasljednik Hišam II. najprije se oslanjao na Jemenite, ali se zatim morao prikloniti Kaisidima. Poslije njegove smrti, u jednoj su se godini na vlasti smijenila četiri kalifa. Posljednji od njih, Marvan II. (774–750), toliko se osjećao nesiguran u Siriji da je sjedište svoje vlasti prenio u Harran, istočno od gornjeg Eufrata. Time je prekinuo neposredni dodir s Arapskim poluotokom i približio se području na kojem se organizirala još opasnija opozicija arapskoj prevlasti i dinastiji Omejada kao njezinom nositelju i poborniku.

U Iranu, naročito u njegovoj sjeveroistočnoj rubnoj oblasti, Horazanu, jačala je politička agitacija u prilog uže Prorokove obitelji. Čini se da je u to vrijeme došlo do sporazuma između dviju grana Prorokovih potomaka, pri čemu su Alijini potomci ustupili svoja nasljedna prava potomcima Muhamedova strica Al Abbasa. Pretendent Abbasida bio je Abul Abbas, prapraunuk Al-Abbasov.

Oslanjajući se na nezadovoljstvo islamiziranih Perzijanaca s dominacijom Arapa, u Horazanu je 749. buknuo ustanak u korist Abul Abbasa, a na čelu mu je bio perzijski oslobođeni rob Abu Moslim. Pridobivši za svoj program cijeli Horazan i Perziju, on je sa snažnom vojskom osvojio Kufu, na desnoj obali Eufrata, i ondje Abul Abbasa proglasio kalifom.

Još iste godine omejadski je kalif Marvan II. doživio težak poraz na rijeci Zab, lijevom pritoku gornjeg Tigrisa. Na bijegu otuda, on je u Egiptu bio ubijen.

Novi kalif Abul Abbas, koji je uzeo nadimak As-Saffah (Krvolok), dao je poubijati sve članove omejadske porodice koje je mogao uhvatiti. Time je namjeravao uništiti svaki spomen na njihovu vladavinu, a abbasidska historiografija dobila je zadatak da epohu Omejada prikaže kao doba bespravlja i vladavinu ličnosti u svemu nedostojnih kalifskoga položaja.

2. DRUŠTVENO-POLITIČKI ODNOSI I KULTURA U DOBA OMEJADA

Stanovništvo arapske države Omejada dijelilo se na četiri kategorije. Izuzetan, povlašteni položaj imali su pripadnici iskonskih arapskih plemena. Oni su bili vojnička kasta okupatora koja je živjela od dažbina što su ih pokoreni narodi morali plaćati državnoj vlasti. Pretežno su boravili u gradovima, u dvorcima i utvrđenim zamcima, kao profesionalni ratnici i vlastodršci, primajući redovite i znatne prihode od države i sudjelujući u ratnom plijenu koji im je donosio dijelove otetoga blaga i robove. Tako su samo oni bili užitnici plodova ostvarenih osvajačkih pothvata.

Drugu skupinu činili su obraćenici na islam (mavali). Po osvojenju pokorenih zemalja odmah je počelo prelaženje na islam, ali je ono još zadugo obuhvaćalo u prvom redu prijašnje povlaštene slojeve koji su se nadali da će usvajanjem pobjednikove vjere sačuvati svoj položaj i bogatstvo. Naprotiv, u unutrašnjosti pokorenih zemalja, među seljaštvom, nije bilo masovne islamizacije sve do drugog desetljeća u VIII. stoljeću, kad je kalif Omar II. započeo silom nametati islam, ili čak do druge polovice IX. st., kad su i abbasidske vlasti prihvatile jednake postupke.

Mavali su po zakonima iz vremena Omara I. bili oslobođeni plaćanja zemljarine. Ali u faktičnim odnosima, vlasti su ih ipak primoravale na to, u namjeri da se ne smanje porezni prihodi države, a time ni izvori bogaćenja i blagostanja Arapa. Zbog toga su mavali bili skloni pobunama protiv prevlasti Arapa i pobornici načela o ravnopravnosti svih muslimana. Budući da su po svom podrijetlu bili potomci starih, kulturnih naroda Bliskog istoka (Egipćani, Sirijci, Mezopotamijci, Perzijanci, Indijci i dr.), oni su u islam unosili tradicije i tekovine svoje kulture, pa su izobrazbom i produbljenošću shvaćanja bili mnogo nadmoćni Arapima. Zbog toga su teško podnosili prevlast i monopol Arapa na vodeće položaje u državi i društvu, pa su već rano počeli voditi borbu za njihovo ukidanje i time za dalekosežnu preinaku društvenih i političkih odnosa na mnogo široj osnovici nego što je bila samo tradicija arapskih beduinskih plemena. Težnjom da bazom državnog poretka postane sveukupno stanovništvo koje je prihvatilo islam, mavali su se nužno zalagali za izgradnju snažne univerzalne islamske države, jedinstvene na cijelom njezinom prostranstvu.

Treću kategoriju stanovništva činili su pripadnici neislamskih vjera koje su počivale na "objavi božjoj" i kao svjedočanstvo te objave imale svoju "svetu knjigu" ili *kitab.* Takav status Kuran je priznavao židovstvu, kršćanstvu i mandaizmu, a kasnije su kalifi jednak položaj priznali zoroastrizmu i budhizmu. Sve pripadnike tih vjera nazivali su *zimijama,* a dužni su bili plaćati zemljarinu i glavarinu (harač i džiziju). Premda u realnosti društvenih odnosa nisu smatrani ravnopravnima s muslimanima, ipak ih vlasti, sve do Omara II. (717–720), nisu izravno proganjale. Tek je taj kalif zimijama zabranio vršiti državne službe, podizati svoje crkve i javno obavljati molitvu, a i pred sudskim vlastima su zimije (napose kršćani) dospjeli u podređeni položaj.

Četvrtoj kategoriji pripadali su robovi. Oni su u taj društveni položaj pretežno zapadali u vezi s ratovanjem: ili kao zarobljeni neprijateljski vojnici ili kao stanovništvo pobijeđene zemlje koje je nakon poraza dijelom pretvarano u roblje. Najveći dio robova nije bio upošljavan u poljoprivredi nego su radili kao kućni sluge, obrtnici, čuvari zgrada, tjelesna straža, čuvari harema (eunusi), a kad se radilo o ženskom roblju, zapošljavane su kao sluškinje i smještavane u hareme bogataša. Tek u nekim posebnim oblastima, kao u južnoj Mezopotamiji ili u Egiptu, veći je broj robova radio i na velikim zemljoposjedima.

U novonastalim uvjetima Arapi su, postavši gospodarima golemih materijalnih dobara u zemljama što su ih pokorili, izmijenili svoja svojstva oskudno ishranjenih pustinjskih ratnika, pripravnih i kadrih da izdržavaju teške napore i podnose samoodricanja, i naglo se pretvarali u razbludne i raskalašene uživatelje bogatstava kojih su se domogli. Ta je pojava bila najuočljivija na kalifskom dvoru, i to ne samo zbog toga što su se ondje stjecala najveća bogatstva i

razvijala najneobuzdanija raskoš, nego i zato što sačuvana pisana svjedočanstva najiscrpnije govore upravo o životu na dvoru.

Sva ta razuzdanost oštro je odudarala od propisa Kurana, od programa i ideala kojima su se zanosili prvi pobornici islama iz ranih godina muslimanskog pokreta, još prije nego što je i sam Prorok (potkraj svojega života) počeo popuštati privlačnostima što su ih sa sobom donosila neograničena vlast, bogatstvo i nedosežan ugled jedinoga Božjeg proroka.

Ali raskošni i uživalački život što su ga počeli voditi omejadski kalifi i njihovi velikomogućnici imao je i svojih korisnih učinaka. Budući da su svi ti vlastodršci i bogataši htjeli živjeti udobno, trebalo je za njih podizati palače, izrađivati ukrašeno pokućstvo, nabavljati nakit i bogatu odjeću. Na njihovim se gozbama tražilo da nastupaju pjevači, svirači, glumci i plesači obojeg spola; trebalo je sastavljati pjesme i priče o njihovoj slavi i sjaju. I, dakako, trebalo je njihovu razuzdanost sakrivati prividnom pobožnošću, podizati veličanstvene džamije, vjerske škole i sudišta.

Sve je to osiguravalo nemali polet raznim granama obrta, umjetnosti, graditeljske tehnike, književnosti, teologije, pa čak i raznim vrstama znanstvene djelatnosti.

S područja likovnih umjetnosti najviše se spomenika sačuvalo u graditeljstvu. U tom pogledu posebice je bio izrazit utjecaj graditeljske umjetnosti što su je Arapi zatekli u osvojenim zemljama. O bogatstvu kulturne baštine što su je na tom području Arapi preuzeli od starijih kultura svjedoči polazna točka vlastite arapske vjerske arhitekture. To je Muhamedova džamija u Medini. Ona se sastojala samo od dvorišta ograđenog zidom od sušene opeke, koje je Prorok tek naknadno dao pokriti krovom od palminih grana. Tada još nije bilo ni minareta, nego je pojac sa jednoga od zidova pozivao na molitvu, a sam Prorok je s valjkastog odsječka palmina stabla govorio vjernicima.

Nakon ostvarenih osvojenja Arapi su počeli prilagođavati zatečene kršćanske crkve svojim vjerskim obredima. Tako je u Damasku Valid I. dotadašnju crkvu Sv. Ivana Krstitelja prepravio u džamiju, a njezin je zvonik pretvoren u minaret. Taj se običaj prenio i na vlastite islamske građevine bogomolja. U Siriji, minareti su imali četvorni oblik, po uzoru na kršćanske crkve; u Egiptu je kao uzor poslužio Farski svjetionik u Aleksandriji, koji je nad četvornom osnovicom imao okruglo deblo. Naprotiv, u Mezopotamiji su minareti oponašali babilonske zavojite zigurate. U unutrašnjosti preuzetih crkvi Arapi su odstranjivali sve elemente vezane uz kršćanske obrede; umjesto oltara, u zidu koji je bio okrenut prema Meki smještena je posebna niša (kibla) koja je određivala smjer klanjanja, a kraj nje se postavljala propovjedaonica (minber); pred građevinu je dodavano dvorište s trijemom, usred kojega se podizala česma za obredna pranja vjernika (*šedrvan*).

Polazeći od veoma jednostavnih vlastitih građevnih oblika, islam je veoma brzo usvojio najsvrsishodnija estetska i tehnička iskustva u pokorenim zemljama, pa tako krajem VII. st. nastaju prvi značajni objekti, od iskona namijenjeni islamskom kultu. U tom pogledu reprezentativna je Omarova džamija u Jeruzalemu ("Kupola na stijeni"). Po narudžbi kalifa Abd-al-Malika sagradili su je bizantski i sirijski majstori. Ona se sastoji od šesterostranog jednokatnog postolja sa po pet prozora i dvije slijepe niše na svakoj od šest stranica. Sa sredine ravnog krova te osnovice diže se jednokatan bubanj (tambur), a na njemu visoka pozlaćena kupola. Šesterostrano postolje do polovice je visine građeno od žućkasto-bjeličastih kamenih blokova, a njegova viša razina i tambur obloženi su mozaikalnim, geometrijskim ukrasima u kojima prevladavaju modra i smeđa boja. I njezina unutrašnjost bogato je ukrašena mozaicima, mramorom i zlatom, kao što je to učinjeno i pri adaptaciji crkve Sv. Ivana u Damasku.

Od svjetovnih građevina Omejada sačuvali su se ostaci zamaka i palača što su ih kalifi i drugi odličnici podizali u sirijskoj pustinji nadomak prijestolnice. Među najljepše od njih pripadaju zamak Kosair Amra, što ga je na istočnoj obali Jordana dao podići Valid I., i zamak Al-Mušatta Valida II. U Kosair Amri osobito su dragocjene zidne slikarije. Među njima je šest portreta vladara: samoga kalifa Valida, ali također bizantskoga, perzijskog i etiopskog cara,

vizigotskog kralja i još jedne nepoznate vladarske osobe. Četiri figuralne kompozicije prikazuju Pobjedu, Poeziju, Filozofiju i Povijest, a mnogi zidovi ukrašeni su lovačkim, plesnim i ljubavnim prizorima, nesumnjivo pod utjecajem helenističke figurativne umjetnosti i perzijskog slikanja prirode i ukrašavanja ornamentima. O postojanju većih objekata svjedoče ostaci palače u Mšati, također u pustinji, južnije od Kosair Amre, koja je vjerojatno izgrađena u doba Valida II., ili prostrani kompleks u Andžaru, na granici Libana, i dobro očuvana pustinjska tvrđava Kasr-el-Hađr, u Jordanu, iz prve polovice VIII. st., koja je, kao i Kosair Amra, ukrašena figuralnim, lovskim i ornamentalnim zidnim slikarijama. Budući da je islam, prema kuranskim propisima, načelno zazirao od likovnog prikazivanja ljudske (a pogotovu Božje) osobe, bogato i epikurejsko zidno slikarstvo koje se razotkriva u omejadskim građevinama svjedoči o povijesno utvrđenom prepuštanju osvajačkih vladara i pobjedničke aristokracije uživanjima i blagodatima koje im je donio njihov prevlasni položaj, bez obzira na vjerske skrupule islama.

U vrijeme Omejada intenzivno se, u oslonu na vlastite, arapske tradicije a i na tekovine podvrgnutih naroda, razvijalo pjesništvo i glazba. Ali dok je predislamska arapska poezija bila pretežno junačka epika o velikim ratničkim pothvatima, arapsko se pjesništvo u vrijeme Omejada pojavljuje kao poezija bogatih uživatelja života. Posebno se pod utjecajem perzijske književnosti razvila ljubavna poezija. Najistaknutiji predstavnik toga žanra bio je *Omar ibn Ali Rabijah* (druga polovica VII – početak VIII. st.). On je slavio arkadičku, slobodnu ljubav i trubadurski opisivao otmjene žene svojega doba. Pisao je veoma kićenim stilom, zanesen snažnim i burnim osjećajima, usavršenom prozodijom perzijskoga stihotvorstva. Suprotno njemu, *Džamil al-Udhri* opjevao je duhovnu, sanjalačku i nježnu ljubav, upravljenu u svim pjesmama uvijek istoj, idealnoj ličnosti. Sličan zanos, ali prožet beznadnim očajem, iskazivao je *Kais ibn Al-Mulaveh* (s nadimkom "Lud za Lejlom") kojem je rodovska obveza primorala voljenu ženu da sklopi brak s drugim čovjekom. Snagom i oblikom svojih oda stvorio je mnogo oponašani model kojim su se služili brojni kasniji pjesnici.

Moćni omejadski kalifi okupili su oko sebe i niz dvorskih pjesnika koji su pisali panegiričku poeziju u slavu vladarskih ličnosti i njihovih djela, ali i satiričke poeme i epigrame protiv njihovih protivnika i neprijatelja. Najugledniji takvi pjesnici bili su *Al-Ahtal, Džarir* i *Al-Farazdak.*

Mnoge od arapskih lirskih pjesama – naročito one Džamilove – uglazbljivane su. Izvan toga okvira bilo je i drugih skladbi: hodočasničkih korova, pijevnih recitacija Kurana, ali i umjetničkog pjevanja i muziciranja za uživanje i zabavu na bogataškim dvorovima.

Iskonski arapski glazbeni instrumenti bili su četverouglasti plosnati bubanj, frula i piskava trščana trubljica. Još za prorokova vremena udomaćila se perzijska lutnja sa četiri žice, kao pratnja za solo-pjevanje, a postupno su ulazili u uporabu i drugi instrumenti iz glazbene tradicije osvojenih zemalja (citre, harfe, cimbala i dr.).

Premda su kuranski tekstovi bili veoma nepovjerljivi prema glazbi i pjevanju, ipak se za Omejada razvilo čak i pjevaštvo i profesionalno glazbeništvo. Ti su ljudi često bili robovi ili oslobođenici. Najznatniji među njima bio je crnac *Said ibn-Misdžah.* Komponirao je vlastite skladbe, prevodio pjesme s perzijskoga i grčkog jezika i izgradio arapsku glazbenu teoriju. Kao najslavniji profesionalni pjevači navode se oslobođeni turski rob *Ibn-Suraj,* berberski zarobljenik *Al-Garid,* Perzijanac *Ibn Muhriz* i crnački mješanac *Maabad.* Bilo je i glasovitih pjevačica, npr. oslobođena ropkinja *Džamila* i dr. Ti umjetnici putovali su po mnogim velikim središtima arapskoga urbanog života, održavali raskošne priredbe na dvorovima kalifa i velikaša, okruženi bogatstvom, počastima, mnoštvom učenika, obožavatelja i sljedbenika. S tako bujnim razvitkom glazbenog života bogatili su se i orkestri novim instrumentima. Čini se da je postojao i određeni notni sustav, možda preuzet iz Bizanta ili Perzije, ali je on današnjem vremenu ostao nepoznat.

Proširenje arapske vlasti u zemlje nearapskih jezika, kao i opća obveza svih muslimana, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo, da proučavaju Kuran, koji je bio napisan na arap-

skom jeziku, nametnula je potrebu da se omogući i olakša učenje arapskog jezika u zemljama izvan Arabije, a i da se normiranjem arapskog jezika onemogući njegovo mijenjanje pod utjecajem drugih jezika (sirijskoga, aramejskog, perzijskog i grčkog) koji su imali i stariju jezikoslovnu tradiciju i bogatiju pisanu književnost. Na toj su osnovi u više središta nastale gramatičarske i jezikoslovne škole. Najveći ugled stekla je škola u Basri, u Iraku. Tu je u drugoj polovici VII. st. djelovao osnivač arapske gramatičarske znanosti *Abu al-Asud al-Duali.* Stotinu godina nakon njega, *Al-Halil ibn Ahmad* je izradio sveobuhvatan rječnik arapskog jezika na temelju kuranskog teksta. Njegov nešto mlađi suvremenik *Sibavaj* sumirao je krajem VIII. st. gotovo sto pedesetogodišnji jezikoslovni rad škole u Basri izradivši normativnu gramatiku arapskog jezika koja je ostala temelj arabistike za niz stoljeća nakon toga.

Načelo o zasnivanju i državnopravnog poretka i privatnog života muslimana na odredbama Kurana dovelo je do intenzivnog proučavanja Kurana i do skupljanja tradicionalnih tumačenja i dopuna kuranskoga teksta, tzv. hadisa, koji su se pripisivali ili samom Proroku ili njegovim najbližim suradnicima, a prenosili su se usmenom tradicijom s pokoljenja na pokoljenje. S vremenom postalo je neizbježno da se ta građa skupi i objavi u obliku zbirki, pri čemu je za svaki hadis trebalo nabrajanjem prenosnika tradicije dokazivati njegovu vjerodostojnost. Jedan od najvažnijih skupljača hadisa i njihovih interpretatora bio je *Al-Hasan al-Basri* (u. 728) koji je tvrdio da je osobno poznavao sedamdesetoricu od onih koji su na Prorokovoj strani sudjelovali u bici kod El-Badra. U prvoj polovici VIII. st. je *Ibn Sahib al-Zuhri* na temlju vjerskih propisa islama zasnovao sustav pravnih normi za društvene odnose među muslimanima i za političko ustrojstvo islamske države.

Hadizi su se intenzivno sakupljali i u Kufi, središtu šiita ili sljedbenika Prorokova sinovca i zeta Alije. Pri tome je u određenoj mjeri dolazila do izraza i drukčija idejno-politička obojenost interpretacija. Već oko sredine VII. st. je *Abdullah ibn-Masud* skupio gotovo 850 hadisa, a nakon njega je *Amir ibn-Šarahil al-Šabi* popisao hadise na temelju kazivanja 150-orice Prorokovih suboraca.

Na priče i kazivanja o Prorokovu životu, njegovu djelovanju i naučavanju i o životu njegovih najbližih suradnika nastavljala se praksa opisivanja pothvata kalifa i njihovih najslavnijih vojskovođa. Postupno, ta se težnja pretvarala u opći interes za sveukupnu prošlost Arapa, pa su veliki kalifi željeli saznati kazivanja i o davnim vremenima. Jedan od takvih pripovjedača bio je Jemenac *Obaid ibn-Šarija.* Da bi udovoljio zahtjevu kalifa Muavije, sastavio je više zbirki povijesno-književnih priča o prošlosti Jemena, kao najstarije arapske države. Ta je tema nakon njega našla još nekoliko nastavljača.

Način izgradnje islamskih dogmi prenošenjem različitih tradicija koje su naknadno zapisivane i, dalje, različiti etnički, socijalni i politički interesi koji su se tim dogmama izražavali doveli su već u prvom stoljeću islamske ere do nastanka različitih filozofsko-teoloških učenja, sekti i hereza najčešće vezanih i uz različite pravno-političke koncepcije i programe.

Jedna od nastarijih vjersko-političkih sekti bili su *haridžiti,* isprva pristaše Alijini, a zatim njegovi žestoki protivnici. Smatrajući da ni moćni rod Korejšita, a ni Prorokovi potomci ne mogu imati isključivo pravo na kalifsko dostojanstvo, jer ono pripada svim muslimanima, prema nepredvidivoj Božjoj odluci, oni su se pozivali na iskonsko pučko i demokratsko, antiplutokratsko obilježje Prorokove vjere. Zahtijevali su strogu ćudorednost života i nepomirljivu borbu protiv nevjernika, suprotstavljali se kultu svetaca i utjecaju neislamskih religija.

Od vremena dinastičkog rascjepa među Arapima na pristaše Omejada i na Aliide (ili šiite), šiiti su postali pobornicima teorije o isključivom pravu prenošenja vrhovne vjerske funkcije s koljena u koljeno u Muhamedovu potomstvu. Jedini zakoniti vjerski poglavar muslimanske zajednice (imam) može biti samo potomak Prorokove kćeri Fatime i njegova sinovca, posinka i zeta Alije. Prvi takav imam bio je po Allahovoj milosti sam Alija. Nakon njega tu su duhovnu vlast zaredom preuzeli Alijini sinovi Hasan i Husein te za njima Huseinovi potomci, u nizu od devet pravovjernih imama (koji se redaju sve do 878). Svaki imam bilo je bezgrešan,

a neki ekstremni šiiti smatrali su imame čak i utjelovljenjem samoga Boga. Tijekom vremena šiitizam se izdiferencirao u različite varijante, pod utjecajem perzijskih, židovskih, gnostičkih i dualističkih vjerskih elemenata.

Jedna od veoma ranih islamskih vjersko-filozofskih škola bili su *kadariti,* pobornici učenja o slobodnoj volji. Za razliku od haridžita i šiita, koji su veliku važnost pridavali Božjoj milosti i predestinaciji (preodređenju) i na taj način skučavali pravo čovjeka da se samostalno opredjeljuje (pa su time, usprkos svojoj temeljnoj demokratičnosti, pripremali ljudsku svijest za apsolutističku vladavinu kalifâ), kadariti su branili zamisao o čovjekovoj mogućnosti da sam razlučuje što je dobro, a što je zlo, pa da tako i prema vjerskim i prema pravno političkim institucijama poretka zauzima racionalno i kritičko stajalište. Tradicija je osnivačima toga naziranja smatrala jednoga obraćenog kršćanina iz Iraka i jednoga iz Sirije. Najžešći protivnici kadarita bili su *džabiti* (džaba = prisila) koji su, oslanjajući se na kuransko učenje, ali i na shvaćanja ikonodulskoga kršćanskog teologa Ivana Damaskina, zastupali tezu o strogoj predestinaciji.

U prvoj polovici VIII. st. nastala je kadaritima srodna sekta *mutazilita* koja je također smatrala da čovjek ima slobodnu volju, ali je iz toga izvodila zaključak da čovjek čim počini neki težak grijeh, automatski prestaje biti članom islamske vjerske zajednice jer se svojom krivicom opredijelio za zlo. Time su mutaziliti namjeravali primorati vjernike da po vlastitoj odluci žive moralno doličnim životom i tako pridonesu stvaranju poretka na svijetu koji bi bio i pravedan za svako živo biće i istodobno ugodan Bogu.

Propaganda različitih vjerskih, filozofskih i političkih shvaćanja vršila se uz pomoć pisanih tekstova učenjaka, pravnika i teologa. Ali takav način širenja ideja ostajao je ograničen na razmjerno uzak krug učenih ljudi koji su mogli čitati originalna djela antičke grčke i perzijske literature ili mnogobrojne prijevode s tih jezika (sirijskoga, grčkog i perzijskog) na arapski. Kudikamo veći učinak imala je usmena propaganda propovijedanjem, govorništvom i neposrednom debatom na javnim mjestima ili u užem krugu sudionika. U takvim okolnostima govorništvo je u islamskom svijetu u vrijeme Omejada doseglo takav stupanj izgrađenosti i savršenstva kao nikada više poslije toga u cijeloj povijesti islamskih zemalja.

Na području prirodnih znanosti, kao i na području filozofije, a i spekulativne teologije, Arapi su svoju kulturnu djelatnost započeli preuzimanjem dostignuća klasične i helenističke Grčke a i dostignuća Perzije. Te rezultate usvajali su sustavnim prevođenjem kapitalnih djela izravno s grčkoga ili, još češće, posredovanjem prijevoda s grčkoga na sirijski i perzijski. I neki važni rezultati indijske znanosti dopirali su u islamske zemlje preko Perzije. Veliki procvat arapske znanosti i filozofije, znatnim dijelom na samostalnim putovima napretka, počinje na Istoku tek nakon završetka omejadske epohe. Do tada, pisci su uglavnom bili prevoditelji ili prerađivači, a praktičari, naročito u medicini, bili su islamizirani Perzijanci, Grci ili Židovi ili čak zimije. Tako je i Muavijin osobni liječnik bio kršćanin, a liječnik velikog vojskovođe Hadždžadža Grk. U Perziji je poslije arapskog osvojenja djelovala ugledna liječnička obitelj Bahtišuah, a svi su njezini članovi bili nestorijanski kršćani. Prva poznata medicinska rasprava na arapskom jeziku, koju je kao svoje djelo objavio (vjerojatno) mezopotamijski Židov *Masardžavaj,* nastala je potkraj VII. st. kao prijevod djela koje je prethodno napisao neki aleksandrijski Grk. Nema sumnje da je, osim raznih drugih medicinskih spisa koji se kao prerada, ekscerpti ili prijevodi pojavljuju tijekom VIII. stoljeća, ali od kojih se većina nije sačuvala izgubivši vrijednost pred kasnijim velikim dostignućima arapske medicine, postojalo i obilje radova s područja astrologije i alkemije, za koje je egipatsko, mezopotamijsko i osvojeno bizantsko tlo pružalo bogate tradicije. Na toj podlozi pojavit će se, također u kasnijim razdobljima, važna vlastita dostignuća arapske astronomije, nautike i kemije.

3. DOBA ABBASIDA

Strahovite pokolje koji su popratili stupanje na vlast nove dinastije Abbasida tumačilo se kao osveta za pokolje nad Prorokovim potomcima što su ih izvršili Omejadi. Budući da je pradjed kalifa Abul Abbasa bio Muhamedov i Alijin stričević, novi je kalif smatrao da mu arapsko običajno pravo daje dovoljno opravdanja za takav osvetnički postupak. Ali to je u isti mah obilježavalo i osnovne namjere novoga režima, da, naime, oslonom na Prorokov vjerski autoritet formira teokratski zasnovanu državnu vlast koja će u punoj mjeri obnoviti poštovanje islamske vjere koju je "bezbožnost Omejada" ukaljala i iznevjerila.

Politička promjena što se ostvarila smjenom dinastija imala je uz proklamirano načelo još i druge veoma važne posljedice. Abbasidski je kalif premjestio državno središte iz Sirije, koja je i etnički i po karakteru ambijenta bila veoma usko vezana uz arapsku jezgru islama, u Mezopotamiju koja je i narodnosno, a pogotovo kulturno bila baštinik sasvim drukčijih tradicija. Ta okolnost bila je utoliko važnija što je prevrat Abbasida bio zasnovan i pokrenut na tlu Irana, prije svega perzijskim snagama, pa je taj pobjednički element otad postao glavnim osloncem nove vlasti umjesto sirijskih Arapa.

Služeći se okolnošću što je nova dinastija mogla sebe smatrati potomcima Prorokove obitelji, ona je državnu političku vlast tumačila kao vrhovnu vjersku funkciju i time formirala teokratsku vladavinu. Prihvaćajući perzijsku sasanidsku tradiciju, ona je neposredno vršenje svjetovne vlasti prepuštala prvome državnom ministru, veziru. On je imao pravo postavljati i smjenjivati sve državne službenike, dodjeljivao je plaće, pripomoći i penzije, bio je vrhovni nadzornik državnih financija, najviši vojni zapovjednik, nadzornik poštanske i policijske službe i kalifov osobni savjetnik. Ali u isto vrijeme za cjelokupno je vršenje javnih poslova snosio osobnu odgovornost, pa je u slučaju neuspjeha gubio i položaj i imutak, a ponekad i život.

I na nižoj razini abbasidska je država preuzela perzijsku organizaciju upravne službe. Nadležnosti su bile podijeljene po strukama: vojni poslovi, riznica, opskrba, pravosuđe, financije, poštanska i teklička služba, javni radovi i dr. Svaka od takvih grana djelatnosti imala je svoje ministarstvo (divan), koje se moglo sastojati od nekoliko ureda specijalnije nadležnosti (međlis). Pojedinim provincijama upravljao je vrhovni zapovjednik (emir), a za civilne je poslove bio nadležan upravnik (amil) kojemu je glavna zadaća bila skupljati porez. Obojica su bila odgovorna izravno veziru. U gradovima je vojnom posadom zapovijedao poseban visoki oficir; uz njega je kao zasebna služba postojala gradska policija, zatim tržno nadzorništvo, uprava državnih dobara te lokalni sud s jednim ili više sudaca (kadija).

Organizacijom upravnog aparata i rasporedom vojno-komandnih dužnosti kalif je bio oslobođen neposrednog upravljanja državnim poslovima. To je bilo u skladu s posvećenim obilježjem njegove ličnosti koja se okružuje nadnaravnim sjajem. On pred javnošću istupa krajnje rijetko, a tada je okružen fantastičnom pompom. U načelu, njegova volja je zakon za svakoga. Ali u stvarnosti moć vojnih komandanata s vremenom je veoma okrnjila realnu moć kalifa, da bi je najzad, tijekom X. st., sasvim podvrgnula sebi.

S obzirom na to da je vlast u Abbasidskom kalifatu trajno pripadala istoj porodici, time je nasljedno načelo bilo priznato. Ali unutar toga načela nije bilo utvrđeno pravo prvorodstva po direktnoj silaznoj muškoj lozi, pa je zbog toga cijela povijest Abbasidskog kalifata bila ispunjena borbama oko nasljedstva na prijestolju s pretendentima iz pobočnih odvojaka dinastije koji su se pozivali na pravo starješinstva.

Abul Abbas (Al Saffah) umro je već četiri godine nakon osvojenja vlasti (tj. 754), a naslijedio ga je njegov brat Al Mansur (754–775). Njemu se suprotstavio njegov stric Abdallah, pa je trebalo svladati uzurpaciju. To je u Al Mansurovu korist izvršio upravnik sjeveroistočne perzijske pokrajine Horazan, Abu Moslim, koji je upravo u toj pokrajini započeo ustanak protiv Omejada i faktično doveo Abul Abbasa na prijestolje.

Ali nakon pobjede, Al Mansur je dao ubiti i Abu Moslima strahujući od njegove moći i

RODOSLOVLJE ABBASIDSKIH KALIFA DO SELDŽUČKE SUPREMACIJE

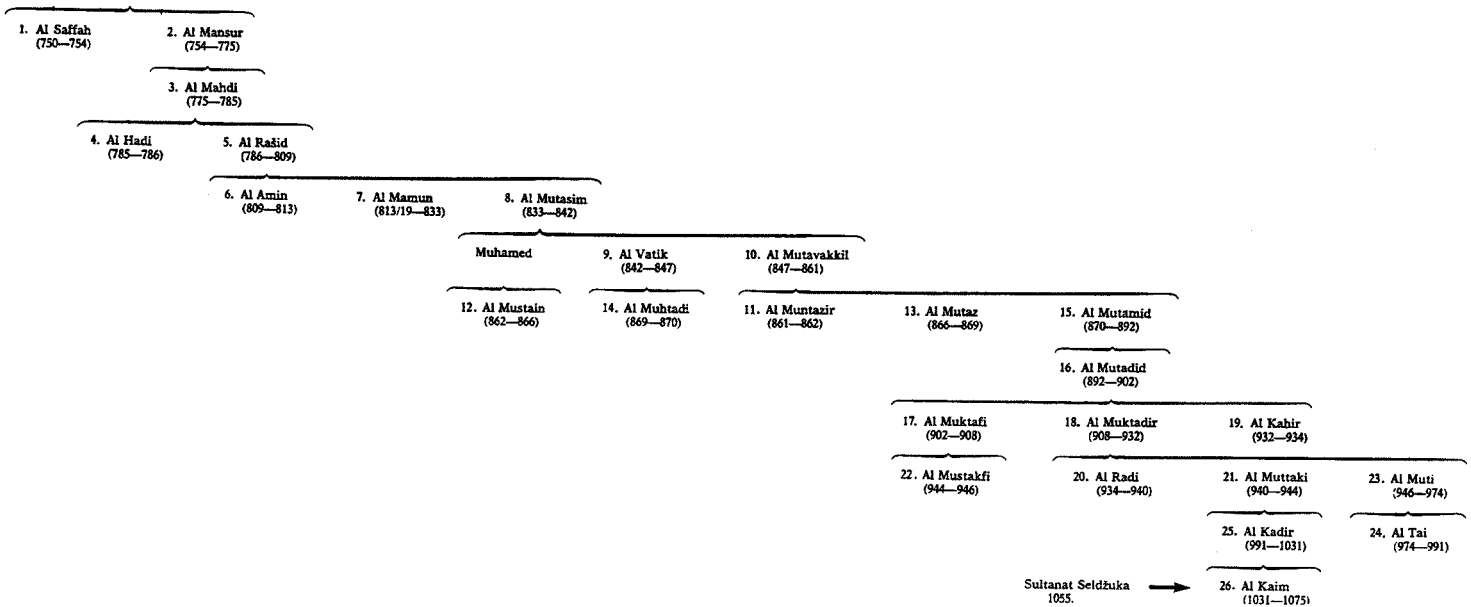

eventualne namjere da novim državnim udarom on sam preuzme kalifsku vlast i osnuje nepomirljivo šiitsku državu. Odgovor na umorstvo Abu Moslima bila je pobuna u Horazanu koja je uzdrmala savez te pokrajine s abbasidskom dinastijom ali je u krvi ugušena (755). Svega tri godine nakon toga kalifat je okrutnim pokoljem morao slomiti pobunu perzijske šiitske sekte ravandija, a 762. je izbila zavjera dvojice prapraunuka Muhamedova sinovca i zeta Alije i Muhamedove kćeri Fatime, Ibrahima i Muhameda. Prvi od njih podignuo je pobunu u Basri, a drugi u Medini. Obojica su zaredom bili poraženi i ubijeni. Tako su Abbasidi, potomci Muhamedova strica, koji su Omejadima predbacivali umorstvo prorokovih unuka, Hasana i Huseina, i sami izvršili krvoproliće nad dvojicom izravnih Prorokovih potomaka, unucima toga istoga umorenoga Hasana. Pobunom ravandija i Prorokovih direktnih potomaka objelodanilo se uvjerenje šiita da su Abbasidi zapravo prevarili Prorokovu direktnu lozu, pa će šiitizam otada mnoštvom svojih ogranaka i zasebnih sekti trajno voditi borbu protiv "uzurpacije" Abbasida. U vrijeme Al Mansurove vladavine definitivno se odcijepila prva velika pokrajina od središnje državne vlasti. Godine 750., prilikom dolaska Abbasida na vlast i pokolja Omejada što su ga izvršili, uspio se bijegom spasiti Abd-ar-Rahman, unuk desetoga omejadskog kalifa, Hišama II. Budući da je po majci bio Berber, izbjegao je u Magreb, gdje se u Ceuti sklonuo kod svoje rodbine. Kako je među arapskim osvajačima Španjolske bilo mnogo sirijskih Arapa, odanih dinastiji Omejada, Abd-ar-Rahman je 755. prešao na Pirenejski poluotok, gdje je u desetogodišnjim borbama preoteo vlast abbasidskim namjesnicima i formirao samostalan emirat, nezavisan od Bagdada.

Premda je odcjepljenje Španjolske bilo predznak budućega mrvljenja abbasidske države i premda su se do kraja VIII. st. odvojila još dva najudaljenija područja (788. Maroko, a 800. i Tunis), ipak je u toj drugoj polovici VIII. st. Abbasidski kalifat ulazio u razdoblje svoje najveće moći.

Uklonivši niz unutrašnjih opasnosti, kalif Al-Mansur je raspolagao dovoljno velikom snagom da obnovi ofenzivne akcije protiv Bizanta. Na graničnoj liniji koja se protezala od Adane preko Maraša do Malatije (Melitene) osvojeno je nekoliko utvrda, a državna je granica Kalifata pomaknuta i prema istoku, u južnim oblastima današnjeg Afganistana, u sjevernim područjima Pakistana i Indije, sve do granica Kašmira.

Prvi abbasidski kalif, Abul Abbas, izgradio je svoju prijestolnicu u sjevernom Iraku, na lijevoj obali Eufrata, i dao joj ime Al-Hašimija, po Hašimu, djedu Al-Abbasovu i pradjedu Muhamedovu, začetniku njihove zajedničke loze. Ali već njegov prvi nasljednik, Al-Mansur, podigao je novu prijestolnicu, na Tigrisu, ondje gdje obje mezopotamijske rijeke prilaze jedna drugoj na najmanji razmak. Taj je raskošni grad, Bagdad, sazdan u krugu s promjerom od tri kilometra, a bio je opkoljen trostrukim bedemom. U središtu grada bila je blistava kalifova palača i uz nju džamija te podalje, u koncentričnom smještaju, mnoge upravne i vojne zgrade, kao i rezidencije velikaša.

Al-Mansur je umro 775. na hodočašću u Meku, a njegov vezir Halid osigurao je njegovu sinu, Al-Mahdiju, nasljedstvo na prijestolju (775–785). I za njegove vladavine Kalifat je postigao znatne uspjehe protiv Bizanta. Još je ikonoborski car Konstantin V. (741–775) bio započeo korigiranje istočnih bizantskih granica na štetu Kalifata, a Leon IV. Hazar (775–780) uspješno je ratovao u Siriji. Za vrijeme maloljetnosti Konstantina VI. njegova je mati, carica Irena, pokušala nastaviti ofenzivne akcije protiv područja pod vlašću Kalifata. Ali to je izazvalo reakciju u Bagdadu, pa je jaka arapska vojska 782. prodrla sve do Bospora i primorala Irenu na plaćanje teškoga godišnjeg danka.

Čini se da je uspjeh te vojne, u kojoj se posebice istakanuo mlađi kalifov sin Harun (kojem je otac u znak priznanja dao naziv al Rašid = hrabri), postao povodom za opasne borbe među braćom kao takmacima za prijestolonasljedstvo. Al-Mahdi je isprva namijenio baštinu svojem starijem sinu, ali je pod pritiskom svoje glavne žene, majke obojice pretendenata, i moćne vezirske obitelji Barmakida, izmijenio odluku u korist mladoga i proslavljenog ratnika

Haruna. Ali budući da je umro još prije nego što je dospio službeno proglasiti dogovorenu preinaku, vlast je pripala prvobitno naznačenom nasljedniku Al-Hadiju, a on je smjesta utamničio brata i počeo progoniti njegove pristaše. To je urodilo zavjerom, pa je Al-Hadi noću, u postelji, bio ugušen.

Doba Haruna al-Rašida (786–805) vrhunac je moći i sjaja Abbasidskog kalifata. On je vezirsku službu povjerio Jahji, sinu Al-Mansurova vezira Halida, čime je ta obitelj perzijskog podrijetla još više učvrstila svoj utjecaj. Osebujan položaj stekla su i dva Jahjina sina, Fadil i Džafar. Prvi je bio upravnik svih sjevernih pokrajina u Kalifatu i važio je kao očev nasljednik na vezirskoj dužnosti. Mlađi od braće, Džafar, bio je miljenik i najbliži prijatelj Harun al-Rašidov, pa je zajedno s njime sudjelovao u svim zabavama i pustolovinama što ih Harunu pripisuju povijesni pisci i biografi, a i legendama bogata arapska književnost toga doba.

Ali moć Barmakida naglo je bila slomljena. Uzroci tome bili su veoma brojni. Njihovo bogatstvo i neograničeni utjecaj u političkom životu nesumnjivo su pobuđivali mnoga ogorčenja. Neki arapski pisci idu čak tako daleko da su veziru Jahji pripisivali namjeru da uz pomoć sekte zindika, u kojoj su snažan utjecaj imala stara iranska dualistička shvaćanja, sruši Abbasidski kalifat i da u savezu s radikalnim šiitima osnuje novu političku vlast. Te su se optužbe možda zasnivale i na tome što je Jahjin sin Fadil, kao namjesnik u sjevernim provincijama, veoma blago postupao prema Jahji ben Abdallahu, šiitskom vođi i ujaku osnivača dinastije Idrisida u Maroku (788), kad je Jahja 792. podignuo bunu u Horazanu.

Slom obitelji Barmakida navijestio se remećenjem prijateljskih odnosa između Harun al-Rašida i vezirova mlađeg sina Džafara. Kalif je svojem donedavnom ljubimcu najprije oduzeo položaj čuvara državnog pečata, a zatim je i njegova oca zbacio s vezirskog položaja, pa je obje te dužnosti povjerio svojem novom miljeniku, Sirijcu Fadilu ben Rabiju, potomku obitelji Omejada i neprijatelju Barmakida. Kao razlog za zbacivanje navodila se veza vezira Jahje s vođom gnostičkoezoteričke islamske sekte ismaelita, Muhamedom ben Ismaelom, a također i nedopuštene Džafarove veze s Harunovom sestrom Abbasom.

Zaoštrenost ogorčenja bila je tolika da je Džafar odmah po zbacivanju s njegovih dostojanstava bio smaknut, a njegov otac Jahja i brat Fadil umrli su uskoro u zatvoru. Sveukupno golemo imanje njihove obitelji konfiscirano je u kalifovu korist, i on je iz toga fonda izobilno obdario svoje pristaše.

Harun al-Rašid je potkraj svoje vladavine poveo novi uspješan rat protiv Bizanta. Nasljednik carice Irene, Nikefor I. (802–811), odbio je da Kalifatu plaća onaj danak na koji se bila obvezala Irena. Na taj postupak Harun je odgovorio vojnim pohodom (806). Opustošio je velik dio Male Azije i zauzeo čak Herakleju, na obali Crnoga mora, u Bithyniji. Uskraćeni danak morao je biti ponovo uveden, a Carstvu je nametnut čak i poseban, sramotni porez na osobu samoga cara i svakoga pojedinog člana njegove obitelji, u znak neke vrste njihove osobne podložnosti kalifu.

Svega tri godine poslije toga Harun-al Rašid je umro u dobi od 43 godine. Imao je tri sina. Vlast je ostavio najstarijemu, Al-Aminu, koji je i po majci bio Arapin. Drugi sin, Al-Mamun, što ga je Harun imao s nekom perzijskom robinjom, mogao je naslijediti prijestolje samo ako se pokaže da Al-Amin loše upravlja državom.

Suprotno toj odredbi, Al-Amin je odmah nakon preuzeća vlasti svojim budućim nasljednikom proglasio svoga malodobnog sina. Zbog toga je među polubraćom buknuo rat. Uz Al-Amina pristajali su vezir Fadil ben Rabi i svi pobornici sirijsko-arapskih interesa, dok je Al-Mamuna pomagala moćna perzijska aristokracija kojoj je na čelu bio Ibn Sahl.

U više bitaka Al-Amin je zaredom doživljavao neuspjehe. U provincijama, a najzad i u samom Bagdadu, izbijale su pobune. Pod tim pritiskom Al-Amin je odlučio da vlast prepusti Al-Mamunu. Ali njegov suparnik dao ga je uza sve to smaknuti.

Premda je tako Al-Mamunu kalifska vlast pripala već 813., ipak je proteklo još šest godina do konačnog sređenja nasljednog problema. U Kufi je, naime, 815. izbio ustanak šiita, uvijek

nezadovoljnih s vlašću abbasidske loze. Da bi izbjegao novi građanski rat, Al-Mamun je za svojega nasljednika priznao Ali ben Rida, potomka Prorokove kćeri Fatime i sinovca Alije u šestom pokoljenju, kojega je šiitska sekta ismaelita smatrala osmim pravovjernim imamom nakon Muhameda. Da tu dinastičku promjenu, koja bi kalifsko prijestolje najzad predala izravnim Prorokovim potomcima, poveže sa svojim rodom, Al-Mamun je svoju kćerku udao za Alija. Protiv toga pobunio se cio rod Abbasida, pa je čak protukalifom bio proglašen Al-Mamunov stric Ibrahim. Tek smrt Alijeva, za kojega se tvrdilo da je otrovan (818), uklonila je smutnje. Opozicija Abbasidima iščezla je, a kalif, koji je do tada boravio u Mervu, u Horazanu, i taj grad, čini se, namjeravao učiniti prijestolnicom, vratio se u Bagdad i ondje preuzeo vlast i sačuvao je sve do svoje smrti (833).

Dok se tako, za proteklih pedesetak godina, moć Abbasidskog kalifata u vrijeme Harun al-Rašida uzvinula do svojega vrhunca, a za njegovih prvih nasljednika borila se s unutrašnjim neredima i dinastičkim krizama, proces osamostaljivanja perifernih oblasti države, koji je 756. počeo formiranjem nezavisnoga Omejadskog emirata u Kordovi, nastavljao se, najprije na krajnjem zapadu Abbasidskog kalifata, a onda i u područjima sve bližima središtu države.

IDRISIDI

Još 785. jedan je od prapraunuka Muhamedova sinovca i zeta Alije, Idris ibn Abdullah, sudjelovao u jednoj šiitskoj pobuni protiv Abbasida. A kad je taj ustanak završio pokoljem šiita (786), Idris je preko Egipta uspio doći u Maroko, slično kao što je to 35 godina prije njega učinio omejadski bjegunac Abd ar-Rahman. Ali Idris nije tražio uspjeh u Španjolskoj, nego je uspio pridobiti naklonost velikoga berberskog plemena Avraba. Medutim, prije nego što se mogao okoristiti njihovom pomoći, Idris je umro (791), vjerojatno otrovan po narudžbi kalifa Harun al-Rašida. Njegov sin, Idris II., proširio je svoju vlast sve do granica današnjeg Alžira. Svoju prijestolnicu, Fes, osnovao je u plodnoj ravnici sjeverno od Srednjeg Atlasa, na području plemena Avraba. Ali već njegov sin i nasljednik, Muhamed, počinio je 828. pogrešku podijelivši područje sa svojom braćom i polubraćom. Time im je omogućio da se uskoro osamostale. A kad je potkraj IX. st. vrhovnu vlast stekao Jahja ben Jahja, raskalašen i nesposoban vladar, država Idrisida naglo je krenula u propast pa je najveći dio njezina teritorija u prvoj polovici X. st. potpao pod vrhovnu vlast Fatimida (koji su početkom X. st. stekli vlast u Tunisu). Posljednji potomci Idrisida održali su se kao samostalni vladari u veoma skučenom prostoru zapadnog Rifa sve do 974., kad je i taj ostatak preotela omejadska vlast iz Kordove.

AGLABIDI

U Tunisu koji je postao privremenim korisnikom rasula u Maroku, još je Harun al-Rašid 800. postavio kao namjesnika Ibrahima ibn Al-Aglaba koji se odmah nakon preuzimanja dužnosti osamostalio zadovoljivši se naslovom emira i priznavajući nominalni kalifov suverenitet. Političko središte Ibrahimova emirata, Kairuan, uskoro je postalo ishodištem brojnih osvajačkih pothvata.

Jedan od veoma teških unutrašnjih problema aglabidske sjeverne Afrike (Ifrikije) bile su česte pobune Berbera. Arapi su i u toj zemlji većinom živjeli u gradovima i bili vojnici, zemljoposjednici i vlastodršci. Naprotiv, Berberi su bili seljaci. U mnogim brdskim područjima ostali su po uvjerenju haridžiti i faktično nepokoreni. Ali i arapske posade u gradovima, koje su trebale biti oslonac vlastima, često su bile u pobuni ili zbog nasilja lokalnih zapovjednika ili zbog samosilne vladavine kairuanskih emira.

ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE KRAJEM IX. ST.

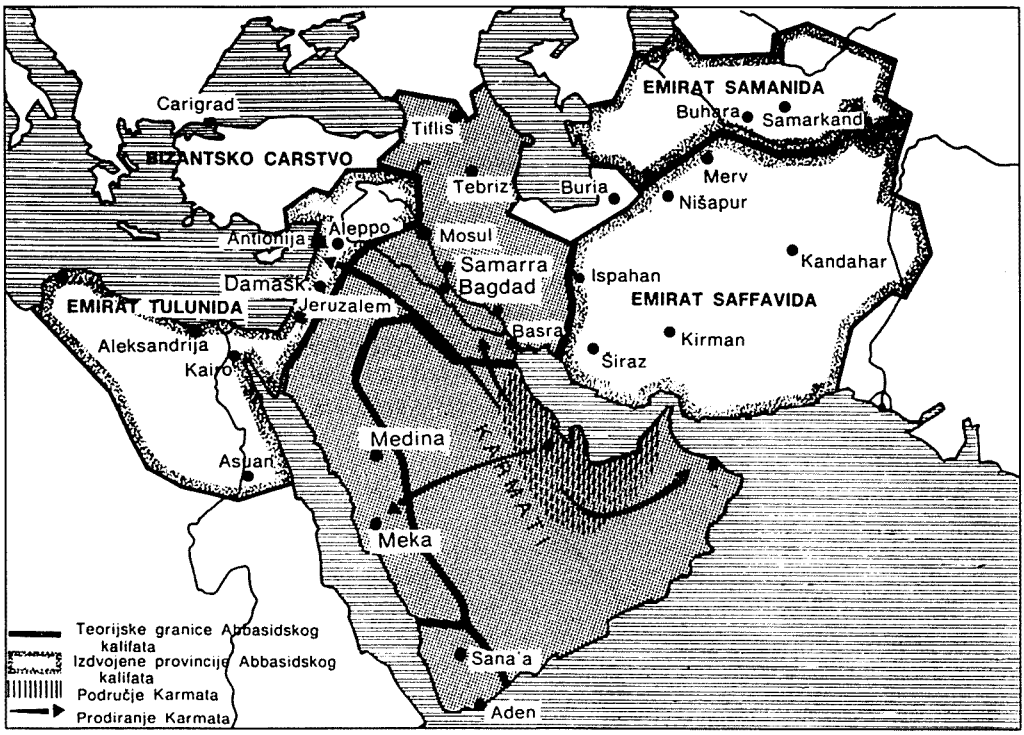

Zbog takvih okolnosti Aglabidi su veoma rano počeli organizirati profesionalnu vojsku koja se sastojala od njihovih crnačkih ili bijelih robova kojima su dali slobodu, ali su ih zadržali u obvezi da budu plaćeni vojnici na raspolaganju samo emirske vlasti.

Osiguravši tako svoj autoritet, aglabidski su emiri uvidjeli da je nužno uposliti ambicije arapskih ratnika i time ih odvratiti od težnji da se bore za centralnu vlast u emiratu. Radi toga je emir Zijadet, poslije niza pljačkaških pomorskih napada na obale bizantske Sicilije, u godini 827. onamo poslao organiziranu osvajačku vojsku. Cio je taj pothvat dobio obilježje svetoga rata protiv nevjernika, a na čelu ekspedicije bio je ugledni znalac Kurana i asket Asad ibn Al-Forat. Prvi njezin veliki uspjeh bilo je osvojenje grada Agrigente, ali pohod na Sirakuzu nije uspio. Otada su se borbe s prekidima vodile 65 godina. Već 830. osvojen je Palermo, a za njim, u većim ili manjim vremenskim razmacima, zaredom niz drugih gradova i dijelova otoka. Sirakuza je pala tek 878., a 902. i posljednje bizantsko uporište na Siciliji, Taormina. Još iste godine aglabidski se emir Ibrahim II. iskrcao u Kalabriji, ali je pri osvajanju Cosenze poginuo. Svega sedam godina nakon toga (909) aglabidsku je dinastiju srušio šiitski pokret koji se u svojem početku oslanjao na berbersko stanovništvo Male Kabilije (istočni Alžir).

TULUNIDI

Egipat je bio daljnje veliko sjevernoafričko područje koje se odcijepilo od kalifske vlasti Abbasida. Izvršio je to zapovjednik arapskih četa u Egiptu, Ahmed ibn Tulun, sin turskog roba iz Fergane. Kad su kalifatu u vezi s ustankom crnačkog roblja u Mezopotamiji (Zinđa) ustrebala, povrh redovitih, ionako veoma visokih poreznih dažbina što su opterećivale provincije, još i dodatna novčana sredstva, Ahmad je, oslanjajući se na negodovanje egipatskog stanovništva, uskratio svako slanje poreza u Mezopotamiju.

Time se Ahmad ibn Tulun faktično osamostalio (868–884). Pridržanim sredstvima veoma je brzo stvorio snažnu profesionalnu vojsku, sastavljenu od oslobođenih turskih i crnačkih robova, poduzeo opsežne javne radove oko regulacije nilskih voda i umjetnog natapanja. U Fostatu (starom dijelu današnjega Kaira) podigao je cijelu gradsku četvrt u kojoj su se isticale veličanstvena džamija i golema bolnica. Godine 879. Ahmad se okoristio smrću sirijskog upravnika, pa je svojoj vlasti podvrgnuo i tu zemlju, koja još od faraonske vladavine nikad nije bila sjedinjena s egipatskom državom.

Premda se Ahmad bio faktično osamostalio, on ipak nije želio poništiti nominalnu vrhovnu vlast kalifa. Zbog toga je bilo moguće da njegov sin i nasljednik, Humaravaih, nije u Bagdadu bio priznat upravljačem Egipta i Sirije, pa je on isti onaj položaj što ga je imao njegov otac morao izvojevati oružjem. Nakon toga čak je svoju kćerku uspio udati za novoga kalifa u Bagdadu (Al-Mutadida, 892–902).

Arapski povjesničari prikazuju Humaravaiha kao grabežljivca, pijanicu i rasipnika koji je svojom raskoši nadmašio čak i sve što je bilo ostvareno u samom Bagdadu. Jedan od spomenika njegova vremena bila je i njegova veličanstvena rezidencija koja se ubrajala među najsjajnija dostignuća islamskog graditeljstva.

Vlast Tulunida u Egiptu zasnivala se samo na snazi i odanosti najamničke vojske, pa se mogla održati samo dok joj je vojna sila bila pripravna služiti. Ali krajnja rastrošnost Tulunida uskoro je iscrpla državne prihode, pa se vojska počela osjećati nedovoljno plaćenom. Zaredale su pobune. Vladavina Humaravaihovih nasljednika bila je već toliko slaba da je vojska kalifa Al-Muktafija (902–908) bez teškoća posljednjemu od njih najprije preotela Siriju i Palestinu, a 905. osvojila i Kairo, vrativši Egipat u sastav abbasidske države.

FATIMIDI U IFRIKIJI

Svega četiri godine poslije tih događaja u Egiptu nastale su bitno važne promjene u Ifrikiji (Tunisu), koje su uskoro rezultirale novim odcjepljenjem Egipta od Bagdadskog kalifata. Te su promjene bile vezane uz djelatnost šiitske sekte ismaelita. Njezini su pristaše smatrali da su Prorokovi izravni potomci, rođeni u lozi Muhamedove kćeri Fatime i njegova sinovca i zeta Alije ne samo jedini zakoniti nasljednici vjerske i političke vlasti u kalifatu, nego i utjelovljenje samoga Allaha, pa su stoga svete osobe, imami. Ali o slijedu imama bilo je različitih rodoslovnih tumačenja. Za razliku od drugih šiita, ismaeliti su smatrali da je sedmi imam, počevši s Alijom, bio i ostao stariji sin Alijina prapraunuka Džafara, Ismael, a ne, nakon njega, i mlađi Džafarov sin Musa al-Kasim. Ismaelova mahdijevska (poslanička i obnoviteljska) moć čeka nakon Ismaela u pritajenosti da se ponovno rodi u nekome od njegovih potomaka kad Allah odredi da se zbude obnova iskonskog islama.

Četvrti Ismaelov potomak, Obaid Allah živio je krajem IX. i u početku X. st. u skrivenosti i čekanju na sveti trenutak. Istodobno, ismaelitski su tajni propovjednici i misionari širili propagandu u korist budućega Mahdija. Jedan od njih, Jemenac Abu Abd Allah, pridobio je za svoja shvaćanja Berbere u Maloj Kabiliji (istočni Alžir). Njegov pokret je toliko ojačao da je zahvatio i aglabidsku Ifrikiju. Poslije pogibije Ibrahima II. u Kalabriji (902), njegov nasljednik više uopće nije bio kadar uspješno se oduprijeti ismaelitskoj plimi. Najzad, godine 909., Abu Abd Allah je zauzeo Kairuan i time dokončao vlast Aglabida u Tunisu.

U međuvremenu je "sakriveni imam" Obaid Allah izbjegao pred abbasidskim vlastima iz Sirije, pa je preko Egipta i Libije došao u južni Maroko, ali ga je ondje lokalni vladar bacio u zatvor. Stoga je bilo potrebno da mahdijev (imamov) navjestilac, Abu Abd Allah, koji je već dotle postao gospodarem Ifrikije i stolovao u Kairuanu, dođe s vojskom u Maroko, ondje oslobodi imama i dovede ga u Kairuan gdje je proglašen pravovjernim kalifom (909–934), postavši tako osnivačem dinastije Fatimida.

Ali uskoro se pokazalo da Obaid nipošto nije produhovljena ni sveta ličnost kako se to

očekivalo od imama i mahdija, to jest čovjeka čijim djelovanjem upravlja sam Bog. Bio je pohlepan za materijalnim dobrima, raskalašen i beskrupulozan tiranin. Svim time razočarao je stanovništvo, pa je čak i Abu Abd Allah bio umiješan u zavjeru protiv njega. Ali Obaid Allah ga je preduhitrio i dao ubiti.

Nakon takvog učvršćenja svoje moći, Obaid Allah je razvio opsežnu osvajačku djelatnost. Ojačao je svoju vlast na Siciliji, privremeno zaposjeo Egipat, uza svoju politiku vezao istočnoalžirsko berbersko pleme Sanhađa i iz tuniskih luka i sa Sicilije vršio pomorske napade na obale južne Italije, na otoke u zapadnom dijelu Sredozemnoga mora i čak na južne obale Francuske. U svim tim pothvatima glavna vojna sila bili su Berberi iz plemena Kotama i Sanhađa, a kalif je, osim toga, imao i jake odrede crnačke garde.

Za plaćanje vojske i troškove upravnog aparata kalif je uvodio nove, veoma teške poreze. Takvi zahtjevi, a i brutalno nametanje šiitskoga vjerskog opredjeljenja omrznuli su fatimidsku vladavinu, pa je za Obaid Allahova sina i nasljednika Abul Kasima došlo do opasne pobune koju je pokrenuo Berber haridžitskog uvjerenja, Abu Jazid. No, uz pomoć plemena Sanhađa, Abu Jazid je bio poražen, uhvaćen i smaknut.

Poslije pobjede nad haridžitskim ustankom Fatimidski je kalifat iskoristio slabost i neslogu pojedinih berberskih područja u sjevernoj Africi pa je upornim napredovanjem do 958. proširio svoju vrhovnu vlast sve do obale Atlantskog oceana. Ali glavni cilj fatimidske politike ostao je i dalje istok, prije svega Egipat, a zatim i matične islamske zemlje na Arapskom poluotoku.

IKŠIDIDI U EGIPTU

Za ostvarenje prvoga cilja u tome planu prilike su u drugoj polovici X. st. bile veoma povoljne. Pošto je 905. u Egiptu srušena dinastija Tulunida, Bagdadski je kalifat dopustio da se ondje formira nova samostalna vlast Ikšidida kojoj je 935. bio osnivačem Muhamed ibn Tugđ, ratnik turskog podrijetla, kojem je sam kalif odobrio samostalnost, uz uvjet da se odupire pretenzijama tuniskih Fatimida.

FATIMIDI U EGIPTU

Ikšididski Egipat bio je snažan svega tridesetak godina. Nakon toga je uporna fatimidska vjerska propaganda, popraćena obilnim podmićivanjima, počela donositi plodove. Poslije smrti emira Kafara (968) u Egiptu je zavladalo potpuno rasulo, pa je fatimidski general Džavhar, podrijetlom kršćanski rob sa Sicilije, do sredine 969. zauzeo cio Egipat. Četiri godine poslije toga fatimidski je kalif Al-Muiz prepustio vlast u Ifrikiji plemenu Sanhađa, a on se s bogatom kalifskom riznicom i snažnim vojnim odredima preselio u Egipat (973). Otad se fatimidska šiitska vlast održala u Egiptu više od dva stoljeća (do 1171). Fatimidski su kalifi uspjeli tu zemlju u veoma kratkom roku učiniti najmoćnijom i najbogatijom državom u islamu. Zavladao je ustaljen poredak, ostvaren ekonomski prosperitet i uvedena vjerska tolerancija, tako da su čak i kršćani mogli vršiti važne državne dužnosti. Arapska supremacija nije smetala ni drevnom, autohtonu koptsku stanovništvu da se afirmira u javnome životu. Sklonost prema prihvaćanju raznovrsnih tradicija i utjecaja omogućila je, u uvjetima znatnog porasta materijalnog blagostanja, izraziti polet islamske znanosti i umjetnosti. Ali, došljačka vlast je svoju vojnu moć temeljila na novačenju turkestanskih i crnačkih plaćeničkih četa, a one su, s vremenom, u kriznim trenucima režima djelovale kao presudan činitelj u zbivanjima.

Prve teškoće očitovale su se već početkom XI. stoljeća, kad je kalifom bio umno poremećeni Al-Hakim. On je dokinuo vjersku toleranciju i žestoko progonio u prvom redu sve nemuslimane, ali i među muslimanima one koji su se odupirali ismaelitskom šiitizmu. Osobito je veoma jak utjecaj na kalifa imala radikalna ismaelitska sekta što ju je osnovao Turčin

ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE KRAJEM XI. ST.

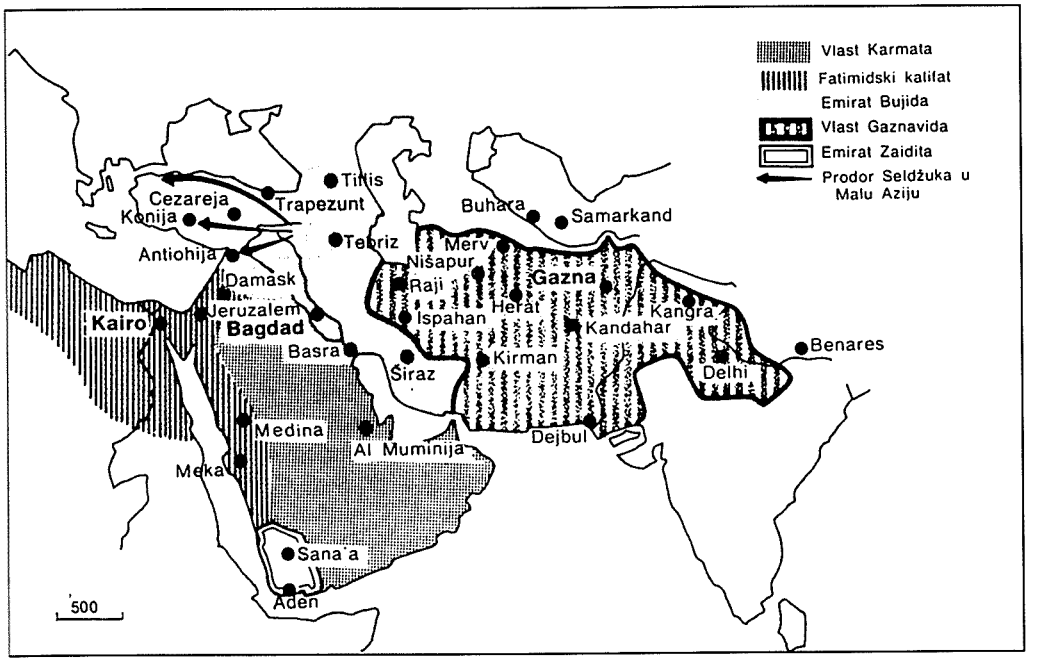

Al-Darazi (u. 1019). Po njemu je ona dobila naziv *druzi*, a smatrala je da je Al-Hakimova vjerska nepomirljivost dokaz da se u njemu utjelovio sam Bog. U svojem radikalizmu Al-Hakim je dao razoriti kršćansku crkvu Sv. Groba u Palestini, a ukinuo je i mnoge islamske, tradicijom utvrđene, obvezatne vjerske obrede.

Svim time Al-Hakim je izazvao nezadovoljstva, pa je poginuo u zavjeri (1021). Njegovi nastavljači nastojali su obnoviti pređašnju epohu prosperiteta i tolerancije, pa se to izrodilo čak u lakoumno rasipništvo i nebrigu za čvrstoću vlasti u rubnim pokrajinama. U takvim okolnostima potpuno su se osamostalile dvije sjevernoafričke oblasti: Tunis s istočnim Alžirom, pod vlašću berberskoga plemena Sanhađa, i središnji Alžir, pod dominacijom plemena Zenata.

Budući da fatimidska država nije bila kadra da sama intervenira u Ifrikiji, ona je onamo poslala nomadsko-ratničko pleme Banu Hilal, koje se iz Nedžda, u središnjoj Arabiji, doselilo u Gornji Egipat i ondje vršilo teške zulume. Na prolasku, plemenu Hilal se u Kirenaiki i Tripolitaniji pridružilo i pleme Banu Sulaim, pa su ti osvajači preplavili Tunis i istočnu polovicu Alžira uništivši države berberskih Sanhađa i Zenata. Njihovim dolaskom uvelike se izmijenio etnički sastav stanovništva, razorena je agrarna privreda sjeverne Afrike i razbijen proces urbanizacije na njezinim sredozemnim obalama. Izvan dosega toga beduinskoga vala ostali su samo zapadni Alžir, Maroko i islamska Španjolska, gdje je berberski utjecaj ostao snažan i još se u budućim stoljećima povećao.

TAHIRIDI

Usporedo s odcjepljivanjem zapadnih pokrajina od iračke jezgre Bagdadskog kalifata odlamala su se pojedina područja na istoku. Prvi se ondje odvojio Horazan, pod vladavinom perzijskih Tahirida (822). Oni su isprva imali prijestolnicu u Mervu (stara Baktrijska Antiohija), zatim su je premjestili u Nišapur, u Partiji, a svoju su vlast proširili na najveći dio središnjega i južnog Irana.

SAFARIDI, SAMANIDI

U posljednjoj četvrti IX. st. Tahiride je uklonilo nadiranje Safarida, kojima je polazište bio jugozapad današnjega Afganistana (Sistan). Šireći svoje područje prema sjeveru, ta – se vladarska kuća u Transoksijani (području sjevernijem od toka Amu Darje) sudarila s teritorijem kojim je po ovlaštenju bagdadskog kalifa upravljala porodica Samanida, a sjedište joj je bilo u Buhari. Suzbivši Safaride, Samanidi su u prvoj polovici X. st. ovladali prostranom oblašću od zapadnih obronaka Pamira do Kaspijskoga mora i Teherana, a prema jugu do Beludžistana. U nizu gradova (Hodžentu, Samarkandu, Buhari, Mervu, Nišapuru, Kermanu) razvili su visoku urbanu civilizaciju koja je pod okriljem islama obnavljala baštinu stare perzijske kulture.

Otkidanje niza udaljenijih pokrajina i njihovo potpuno ili djelimično osamostaljivanje od središnje vlasti bilo je ne samo posljedica centrifugalnih ili nedovoljno integriranih područja s jakim predarapskim etničkim i kulturnim tradicijama, nego također i rezultat mnogih unutrašnjih kriza i slabosti samoga Abbasidskog kalifata.

Jedan od važnih činitelja koji su nepovoljno djelovali na unutrašnju snagu Kalifata bila je činjenica što arapski osvajači nisu bili kadri na golemom prostranstvu svoje države trajno ostati neposredna vojno-okupacijska sila, kako su to još bili u omejadsko doba. Oni su doduše i dalje bili povlašteni društveno-politički sloj, ali su sve više postajali samo korisnicima svoje vlasti, a sve manje izravnim oružanim osloncem ostvarenog poretka. Taj su poredak sada štitili vojnom silom koja se pretežno sastojala od skupih, etnički stranih i nedovoljno pouzdanih plaćenika. Već od prve polovice IX. st. jezgru državne vojske čini kalifova garda, sastavljena od turskih odreda koje su zvali mamelucima. Uz njih je u različitim jedinicama bilo Berbera, Crnaca, Indijaca i bijeloga roblja, kupljenog iz različitih zemalja. Protiv svemoći njihovih zapovjednika već za kalifa Al-Mutasima, u prvoj polovici IX. st., pobunili su se arapski odličnici, ali je pobjeda pripala turskoj vojsci, nakon čega su izvršena okrutna smaknuća urotnika.

U kovitlacu borbi za utjecaj koje su slijedile nakon Al-Mutasimove smrti (842), na prijestolju se u 28 godina smijenilo šest kalifa, od kojih su četvorica poginula od zavjereničke ruke, a kalifska je vlast postala igračkom u rukama suparničkih grupacija.

Počevši od 870. nastupila je privremena stabilizacija, a državna je vlast nastojala strogom štednjom, suzbijanjem korupcije i disciplinom u vojsci i upravi ostvariti oporavak državnih financija i obnoviti autoritet kalifova dostojanstva.

Ali s početkom X. st. počela je nova etapa kaosa, kad se i opet u pedesetak godina smijenilo sedam kalifa, od kojih je većina bila smaknuta u vojnim pobunama i suparništvima različitih pretendenata na vlast.

Unutrašnjopolitička zbivanja u Kalifatu, koja ispunjaju više od stotinu godina (od kraja prve polovice IX. do početka druge polovice X. st.) suvremena su s procesom otkidanja udaljenijih pokrajina u Africi i srednjoj Aziji. Ali osim dinastičkih borbi i sukoba oko pretenzija vojnih klika, abbasidsku su državu rastakale i brojne vjerske i socijalne suprotnosti koje su bile rezultat i izraz dubljih nezadovoljstava zbog općega društvenog poretka u državi.

BABEKOV USTANAK

Još na prekretnici VIII. u IX. st. nastala je u oblastima južno od Kaspijskog mora vjerska sekta, srodna šiitizmu, ali s jakim primjesama staroperzijske mazdaičke religije glede zamisli o temeljnoj dualističkoj opreci sila svjetlosti i sila tame i o vječnoj seobi duša. U vrijeme kalifa Al-Mamuna (813–833) ta je učenja prihvatio propovjednik Babek, davši im dublji socijalni smisao. Negirajući bogatstvo kao služenje božanstvu tmine, on je 816. pokrenuo snažan vjerski i revolucionarni pokret koji je zahvatio sjeverozapadne oblasti Irana i Azerbejdžan. Pobu-

njenici su zahtijevali kolektivno posjedovanje zemlje onih koji je obrađuju. Time su snažno utjecali na seosko stanovništvo, ali je njihovo protivljenje privatnom vlasništvu privlačilo i gradske pučke slojeve, svjedoke krajnje raskoši i silništva velikaša koji su stolovali i orgijali u svojim gradskim rezidencijama.

Borba abbasidske vlasti protiv Babekova ustanka potrajala je dvadeset tri godine, a slomile su ga turske čete tek 838., pri čemu je Babek bio zarobljen i smaknut s velikim brojem svojih pristaša.

USTANAK ZINĐA

Osim mnogih borbi protiv šiitizma i, naročito, njegovih ekstremnih struja, kao što su bili ismaeliti, sa svojim izrazitim neprijateljstvom prema bogatstvu, kao i protiv zaostalih uporišta haridžitizma, koji je zahtijevao jednakost svih muslimana, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo ili socijalnu pripadnost, državna je vlast, kao zaštitnik društvenog poretka, imala naročito velikih teškoća s pobunom crnačkih robova koja je izbila u posljednjoj trećini IX. stoljeća. Ti su robovi bili dopremani iz istočne Afrike, s područja od današnje Kenije do Mozambika koje su arapski pomorci nazivali zemljom Zinđ, pa su po tome afričko roblje u Mezopotamiji nazivali Zinđima. Oni su pod najtežim uvjetima radili na branama i nasipima za natapanje, na plantažama pamuka, u rudnicima kovina, soli i salitre. Ustanak robova izbio je 869., a na čelu mu je bio Ali ibn-Muhamed, arapski propovjednik haridžitskog opredjeljenja. Ustanak je obuhvatio južnu Mezopotamiju i susjedni Huzistan i okupio više stotina tisuća robova. Zauzevši Basru, pobunjenici su taj grad učinili središtem svoje vlasti i daljnje borbe. Uspjeli su suzbiti nekoliko ofenziva kalifove vojske, ali nisu imali nikakve koncepcije o vlastitom gospodarskom i društvenom poretku, pa nisu stvorili trajnu osnovu svojega otpora. Poslije 14 godina ustanak je najzad 883. slomljen, a nad uhvaćenim borcima izvršeni su okrutni pokolji.

Koliko je god ustanak Zinđa bio dugotrajan i strašan po broju žrtava, on je ipak bio lokalno ograničen na jug Mezopotamije i na društveno najobespravljeniju kategoriju crnačkih robova. Kudikamo veću teritorijalnu rasprostranjenost i širi angažman stanovništva ostvario je ustanak *karmata* koji je postupno nicao na temelju dubokih nezadovoljstava s društvenim poretkom i izgradio dalekosežne zamisli o radikalnoj preinaci državnog ustrojstva.

KARMATSKI USTANAK

Karmatski pokret započeo je svoj razvitak na temelju vjerskih shvaćanja ismaelitskog šiitizma, koji je formirao od pravovjernoga islamskog učenja veoma različitu kozmogoniju i nauk o uzastopnim Božjim emanacijama, srodan učenju gnosticizma. Počevši od iskonske Božje ličnosti, Božje se biće sedam puta hipostaziralo, na sve materijalnijoj razini, te je tako najzad nastao čovjek. Da bi ljudsko biće vratio njegovu ishodištu, Bog je ljudima zaredom poslao sedam proroka, među kojima je peti bio Isus, šesti Muhamed, a sedmi i posljednji, Ismael, "sakriveni Mahdi", to jest "onaj koga Bog vodi", budući obnovitelj neizopačenoga islama. Premda je Ismael (u petom koljenu izravni potomak Prorokove kćeri Fatime) umro još 760., ismaeliti su širili svoj tajni nauk (batin; otuda za njihov pokret i naziv *batinija*) o budućem novom utjelovljenju Ismaela i početku nove epohe u povijesti čovječanstva koja će donijeti pobjedu iskonskom islamu i pravdu za sve ljude koji priznaju svemoć Allaha.

Najrevnosniji pobornik ismaelitske batinije sredinom IX. st. bio je Abdullah ben Maimun al-Kadah. On je tajnovitoj i prvobitno pretežito vjerski obojenoj batiniji dao politički program po kojem je trebalo srušiti sunitski kalifat Abbasida u Bagdadu i stvoriti novu islamsku državu

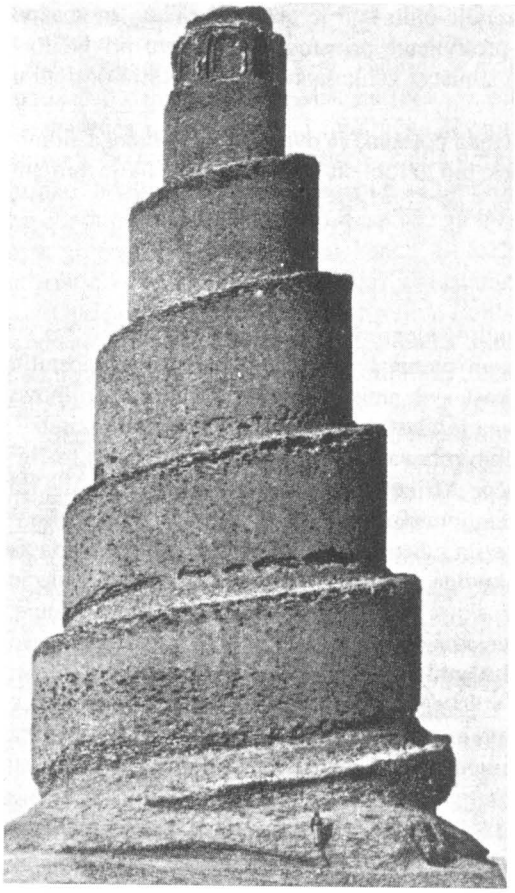

Uzvojni minaret Velike džamije u Samari, oko 850.

kojom će upravljati tajna organizacija upućenih u Božje nakane, u sebi hijerarhizirana po stupnju svetosti svojega stvarnoga života i spoznaje božanstva.

Abdullahova učenja je oko 870. prihvatio i zatim ih dalje razvio irački seljak Hamdan Karmat, uključivši u sklop vjerskih i političkih nazora svojih preteča još i ogorčenja autohtonog seljaštva Iraka i Irana s njihovom podjarmljenošću abbasidskim vlastodršcima, arapskim doseljenicima i svima drugim korisnicima državne vlasti, koji su ili izravno, kao veliki zemljoposjednici, ili neizravno, kao uživatelji dohodaka što su ih primali od države, sudjelovali u eksploataciji seljaštva kao radne snage u zavisnom položaju na imanjima. Karmatova organizacija bila je sazdana kao mreža tajnih društava, a temeljila se na zajednici imovine i dobrovoljnom pristupanju. Nakon razdoblja inicijacije novopridošlica je obvezno pridruživao svoju dotadašnju imovinu sveukupnim dobrima zajednice. Članovi pojedinih organizacija održavali su zajednička blagovanja i pri tome jeli "rajski kruh" u znak svojega jedinstva i očekivanja "doba pravde" za sve ljude, narodnosti i rase. Sveti rat za svoje ciljeve smatrali su svojom dužnošću, a okrutnost u toj borbi bila je dopuštena.

Za vrijeme ustanka Zinđa u pobuni su sudjelovali i južnomezopotamijski karmati, a nakon njegova ugušenja (883), oni su nastavili svoju agitaciju i uskoro pokrenuli vlastiti ustanak. Najprije je jedan Karmatov propovjednik osnovao samostalnu karmatsku državu u Bahreinu (889), a zatim se to područje pretvorilo u ishodište njihovih akcija. Agitatori i ratnički odredi krstarili su Irakom, Sirijom i Jemenom. Godine 913. zauzeli su Basru i Kufu, na sjeveru

dopirali sve do Mosula, a prema jugozapadu su preko Omana, Jemena i Nedžda provalili u Hedžas, gdje su 930. zauzeli Meku i odnijeli "crni kamen".

Iako Karmati nisu područja u koja su prodirali priključivali svojem državnom teritoriju, nego su ih samo pljačkali i uništavali ono što nisu mogli ponijeti, ipak se činilo da će njihov upad u Bagdad (931) dokrajčiti postojanje abbasidske vlasti. Ali u zbivanjima te godine njihovoga tadašnjega vođe, Abu Tahira, nestaje pod nepoznatim okolnostima, a cio ustanak otada naglo slabi. Karmatski se pokret razjedinjuje u više manjih žarišta, u Mezopotamiji, u sjevernoj Siriji, u Jemenu, odakle su još do početka XI. st. lokalni proplamsaji pobune ugrožavali politički i društveni poredak. U Siriji i Egiptu njegovim su baštinicima postali pripadnici još radikalnije sekte druza, a na karmatskoj se tradiciji formirala u XI. stoljeću, u Perziji, sekta asasina (od hašišin – oni koji se omamljuju hašišem).

BUVEJHIDI

U vrijeme odcjepljivanja perifernih pokrajina i unutrašnjih vjerskih i socijalnih ustanaka kalifska je vlast u Bagdadu pala na najnižu razinu i Kalifi su poglavari države i vjere još samo po imenu. Uoči polovice X. st. u Bagdadu se domogao vojne vlasti perzijski ratnik šiitskog opredjeljenja Ahmad ibn Buvejha. On je uskoro s prijestolja uklonio dotadašnjega kalifa i postavio kao svoju figuru drugoga člana abbasidske dinastije, Al-Mutija (946–974), koji se nije odupro uvođenju šiitskih obreda u cijeloj državi, premda je, po tradiciji, trebao biti zaštitnik sunitske interpretacije islama.

Buvejhidi su faktično vladali kalifatom više od stotinu godina (do 1055). Isprva su pojedini članovi toga roda držali nekoliko samostalnih provincija u Perziji i Iraku, koje su samo formalno priznavale vrhovništvo Ahmada i njegova kalifa. Ali 977. je Ahmadov nećak Adud al-Davlah sjedinio sve te zemlje u jednu političku zajednicu koja je obuhvaćala Perziju i najveći dio Iraka, a prijestolnica mu je bila u Širazu. On je nosio perzijski naslov šahinšah, a kalifu je prepustio ostatak Iraka kao zasebnu provinciju.

Vladavina toga Buvejhida ostvarila je privredni oporavak države. Veoma mnogo je učinjeno na obnovi i uzdržavanju kanala, podizanju brana, o čemu je ovisila uspješnost poljoprivrede u Mezopotamiji. Trgovini je pomagala relativna unutrašnja sigurnost, a i održavanje bunara uzduž karavanskih putova. Adud al-Davlah je znatna sredstva namijenio gradnjama i podizanju ustanova važnih za javno dobro. Na mjestu gdje je po predaji bio grob Prorokova sinovca i zeta Alije dao je izgraditi veličanstveno svetište, u Bagdadu i drugim gradovima podizao je sjajne palače i džamije, a naročitu je važnost imala velika bolnica u Bagdadu, opskrbljena stručno izobraženim osobljem.

Takav privredni i kulturni napredak potrajao je bez dubljih smetnji sve do drugoga desetljeća XI. stoljeća. U to se vrijeme, uz ostala dostignuća, osniva veliki astronomski opservatorij u Bagdadu, a zatim i znanstvena akademija u istome gradu, koja je ubrzo skupila impresivnu količinu od otprilike 10 000 rukopisnih knjiga sa svih područja tadašnje učenosti.

Ali nakon 1012. (smrt buvejhidskog šahinšaha, odnosno sultana Bahah al-Davlaha) ponovno su se rasplamsavale dinastičke borbe među njegovim sinovima, u kojima su i opet uvelike sudjelovale turske plaćeničke čete. Kako su Turci priznavali sunitski islam, a Buvejhidi su bili šiiti, i sam se Bagdad, u kojem su nominalno vrhovnu vlast držali sunitski kalifi, opredjeljivao za Turke, očekujući od njih spasenje od šiitskih vlastodržaca.

GAZNAVIDI

Turski utjecaj u Bagdadu jačao je i zbog toga što je od druge polovice X. st. u istočnim i sjeveroistočnim dijelovima Irana sve više rasla moć turskih Gaznavida. Osnivač te vladarske kuće bio je turski oslobođeni rob Alp Tigin koji je bio u službi Samanida kao vojnik tjelesne garde. Uznapredovavši u vojnoj službi, 961. je postavljen za upravnika provincije Horazan. Ali kad se ondje pokušao osamostaliti, prognan je u istočne pokrajine pa je ondje oružanim prepadom osvojio grad Gazna, oko 150 km od granice Afganistana s Indijom, pa je na tome području osnovao samostalnu državu koja je uskoro obuhvatila prostrano područje od Kabula do obala Omanskog zaljeva.

Nastavljač Alp Tiginova djela bio je njegov bivši rob, zatim posinak i zet Subuk Tigin. On je osvojio oblast Pešavar, na gornjem Indu (sjeverni Pakistan). Do najveće moći dovinula se država Gaznavida za Subuk Tiginova sina Mahmuda (997–1030) koji je svojoj vlasti podvrgao Pendžab s njegovim središtem Lahore, zatim oblast Multan (između srednjeg toka Inda i njegova lijevog pritoka Satledž) te pokrajinu Sind, čime su glavni dijelovi današnjega Pakistana postali sastavnim dijelom države Mahmuda od Gazne.

Zapadni susjed Gaznavida bila je država Buvejhida koja je u Mahmudovo doba zapadala u razdoblje kriza zbog dinastičkih suparništava. Da bi ojačao svoj položaj prema buvejhidskom šiitskom sultanatu, Mahmud je revnosno branio sunitizam i objavljivao da priznaje i vjersko i političko vrhovništvo pravovjernih abbasidskih kalifa. Definirajući svoje pothvate kao kaznene ekspedicije protiv krivovjernika, on je Buvejhidima preoteo Toharistan s Balkhom, Horazan, Tabaristan (područje južno od Kaspijskoga mora) i središnji Iran s Ispahanom, skučivši Buvejhide na Fars i Kirman. Za sve te uspjehe imenovao ga je dvadeset peti abbasidski kalif, Al-Kadir (991–1031) "Desnom rukom Države" (Džamin al-Davlah) i dao mu naslov sultana.

Kao i mnogi drugi islamski vlastodršci, Mahmud od Gazne je nakon osvajačkih uspjeha razmjerno kratkotrajno razdoblje unutrašnje političke stabilnosti iskoristio za raskošne gradnje i razvitak blagostanja na svojem dvoru i u krugu svojih pouzdanika. Tome sjaju pridonosila je i plodna djelatnost mnogih umjetnika, pjesnika, povjesničara, putopisaca, filozofa i prirodoznanstvenika (matematičara, astronoma i liječnika), koja u mnogom pogledu pripada među najvrednija postignuća srednjovjekovne kulture Prednje Azije što su, nastavljajući se na starije tradicije, ostvarena pod okriljem vlasti.

SELDŽUCI

Ali već nakon završetka Mahmudove vladavine (1030) država Gaznavida počinje slabiti, ponajviše pod udarcima turskih Seldžuka koji nadiru iz Turkestana i Transoksijane prema zemljama što su ih držali Gaznavidi.

Seldžuci su prvobitno bili rod u turkestanskom plemenu Oguza koji nosi ime po svojem glavaru Seldžuku. Napredujući iz kirgizijskih stepa Turkestanom, oni su se u X. st. probili preko Sir-Darje u Transoksijanu gdje su se nastojali uposliti kao ratnici u službi perzijske dinastije Samanida i njihovih nasljednika, također perzijskih Buvejhida. Njihov uspon bio je spor jer su i druge turske ratničke skupine zajedno s njima težile istim ciljevima infiltriranja na područje Kalifata i uzdizanja k vlasti. Dominacija turskih Gaznavida, potkraj X. i u početku XI. st., u Afganistanu, Pakistanu, Horazanu i na pretežnom dijelu Perzijske visoravni, a pogotovo njihov sve snažniji utjecaj na kalifat u Bagdadu (pri čemu su se abbasidski kalifi nadali da će uz pomoć Gaznavida čak zbaciti šiitski jaram Buvejhida), bila je za Seldžuke veoma ozbiljna zapreka. Stoga su se oni bez oklijevanja okoristili opadanjem gaznavidske moći nakon smrti Mahmuda od Gazne (1030). Već 1040. oni su pod vodstvom Seldžukova unuka Togrulbega u bitci kod Daudanakana, u Horazanu, uništili vojsku Mahmudova nasljednika Masuda I. i osvojili Nišapur, koji postaje ishodištem njihovih daljnjih osvajanja. U naglim

naletima oni su zauzeli Horezmiju, na donjem toku Amu-Darje, preoteli Gaznavidima Horazan i oblasti uz južnu obalu Kaspijskoga mora i zatim nadrli na središte buvejhidske vlasti u Farsu. Pred njihovim pritiskom povukli su se i Gaznavidi prema istoku, zadržavši samo Pendžab sa Sindom, u današnjem Pakistanu. Ali i ondje su Gaznavidi bili uništeni. Još početkom XI. st. počeo se u sjeverozapadnom Afganistanu, u oblasti Herata, izdizati iranski ratnički rod Gorida. Oni su isprva priznavali vlast Gaznavida, ali u vrijeme njihovih borbi sa Seldžucima odmetnuli su se i uspjeli osvojiti Gaznu (1049). A kad su Seldžuci svoje ambicije usmjerili prema Mezopotamiji, središtu Kalifata i, zatim, još dalje prema zapadu, k Mediteranu, Goridi su se okomili i na Gaznavide u Pendžabu. Poslije dugotrajnih borbi tijekom XII. st. oni su 1191. zauzeli i Lahore, dokončavši time postojanje države Gaznavida, da bi već 1192. osvojili i Delhi koji je otad postao središtem njihove moćne države u sjevernoj Indiji.

Slom šiitskih Buvejhida i napredovanje Seldžuka, koji su se bili opredijelili za sunitizam, urodilo je u Iraku i samom Bagdadu žestokim sukobima između pristaša pravovjernoga kalifa Al-Kaima (1031–1075) i pobornika šiitskoga krivovjerja. U takvim okolnostima kalif je pozvao u pomoć Togrulbega i on je potkraj 1055. sa svojom turkmenskom vojskom ušao u Bagdad iz kojega se prethodno, zajedno sa svojim četama, povukao dotadašnji guverner prijestolnice, Al-Basasiri, koji je također bio turske narodnosti.

Konačnom ostvarenju neograničene vlasti Seldžuka u Kalifatu suprotstavio se još jedan pokušaj buvejhidske vojske da pod zapovjedništvom Al-Basasirija, koji je dobio pomoć iz šiitskog kalifata Fatimida u Egiptu, preotme već izgubljenu prijestolnicu. Al-Basasiri je 1058. naglim prepadom uspio svladati seldžučku posadu u Bagdadu, zarobiti kalifa i primorati ga da se odrekne svojega dostojanstva vrhovnoga poglavara islamske vjere u korist Fatimida. Bio je stoga potreban novi nalet glavnine seldžučke vojske na državno središte. Tom prilikom pobjeda je bila konačna, a svaki daljnji mogući otpor spriječen teškim krvoprolićima. Od tih događaja (1060), kalif je svu političku vlast prepustio Togrulbegu, dao mu naslov sultana i vezao ga uz rod Abbasida udajom jedne od svojih kćeri za pobjednika. Državni teritorij obuhvaćao je u tome trenutku cio Iran i cijelu Mezopotamiju, a kalifova se funkcija definitivno odvaja od vršenja političke vlasti i pretvara u zvanje vrhovnog poglavara islama. S uspostavom jedinstva u vjerskom opredjeljenju između vjerskog poglavarstva i nositelja vojne i političke moći seldžučka je država stekla važan preduvjet unutrašnje konsolidacije. Ali političko i društveno ustrojstvo turskih osvajača nije pogodovalo izgradnji snažne i jedinstvene državne organizacije.

Već je prvi Togrulbegov nasljednik, Alp Arslan (1063–1077), najveći dio svoje vladavine proveo ratujući sa svojim nepokornim rođacima i lokalnim upravljačima koji su se pokušavali osamostaliti. Veoma je važno bilo njegovo napredovanje prema bizantskoj Maloj Aziji. Turske su čete već 1064. postigle vojne uspjehe u Armeniji, a u sljedećim su godinama prodrle u Kapadokiju i zauzele Cezareju (1067). Protiv te opasnosti Bizantsko je Carstvo pokušalo povesti protuofenzivu. U trećoj od vojni što ih je poduzeo tadašnji car Roman Diogen (1068–1071) Bizantinci su u Armeniji, kod grada Mancikerta, sjeverno od jezera Van, pretrpjeli katastrofalan poraz u kojem je i sam car bio zarobljen (1071). Iz toga zarobljeništva Roman Diogen je bio pušten tek pošto se otkupio znatnim iznosom i prihvatio mirovni ugovor kojim je Bizantu bio nametnut težak godišnji danak.

Budući da je neposredno nakon toga Roman Diogen bio u Carigradu zbačen s vlasti, Alp Arslan se smatrao oslobođenim ugovornih obveza pa se okoristio rasulom u Bizantu i započeo novo nadiranje kroz Malu Aziju prema Zapadu. Ta je ekspanzija dosegnula vrhunac za Alp Arslanova sina i nasljednika Malikšaha (1072–1092). Godine 1077. Seldžuci su doprli sve do Mramornoga mora, a jedan od Malikšahovih rođaka je osvojeni dio Male Azije 1078. formirao kao zasebno upravno područje pod nazivom Sultanat Rum, sa središtem u Nikeji, nadomak Mramornoga mora. Poslije povlačenja iz Nikeje, središtem, Sultanata postao je, počevši od 1084., grad Ikonium.

Usporedo s nadiranjem u Malu Aziju Seldžuci su svoju ofenzivu usmjerili i prema Siriji, pa su 1075. osvojili Damask, a 1076. Jeruzalem, preotevši te pokrajine fatimidskom Egiptu. Osvojene oblasti odmah su se organizirale kao niz polusamostalnih emirata. Suparničke borbe koje su se uskoro zatim zapodjenule između Sultanata Rum i sirijskih emirata, a i u samome Sultanatu Rum oko baštine njegova osnivača Sulejmana ibn Kutlumiša, veoma su oslabile položaj Seldžuka u Maloj Aziji. To je omogućilo bizantskome caru Aleksiju Komnenu da između 1086. i 1092. oslobodi cio sjeverozapad Male Azije. Istodobno sporovi u Siriji doveli su do intervencije seldžučkoga vrhovnog vladara, sultana Malikšaha. On je emirate Edessu, Antiohiju i Aleppo predao na upravljanje svojim oficirima, južnu Siriju (s Damaskom) i Palestinu prepustio je svojem mlađem bratu Tutušu, a samostalnost Sultanata Rum je dokinuo podvrgavajući njegovo područje svojoj neposrednoj vlasti. Time je bila privremeno nadvladana opasnost disperzije koja je ugrožavala seldžučku državu za prethodnih trideset godina, a Malikšahova efektivna vlast obuhvaćala je sveukupno područje od Kaspijskoga do Sredozemnoga mora (kod Antiohije).

Malikšahova vladavina bila je doba znatnih uspjeha seldžučkog režima. Velike zasluge pri tome pripadaju njegovu veziru Nizamu al-Mulku, veoma obrazovanom i sposobnom islamiziranom Perzijancu koji je za Alp Arslanova i Malikšahova razdoblja upravljao državnim poslovima. Po njegovoj inicijativi obnavljale su se i gradile ceste, popravljao i proširivao sustav nasipa i kanala, redovito brinulo o sigurnosti prometa i održavanju putnih postaja (karavanseraja). Za Nizamova vezirovanja obnovio se i veoma uznapredovao i kulturni život u zemlji. Na području školstva privatne su vjerske i pravno-znanstvene škole (medrese) postale državnim ustanovama, u kojima su učenici dobivali stipendije a nastavnici imali redovite prihode. Najviši domet među njima dostigla je bagdadska medresa, Nizamija, osnovana 1065/7. Na toj je školi djelovao i najveći islamski teolog Al-Gazali. U Nizamovo doba objavljena su brojna djela s područja prava, filozofije, povijesti, zemljopisa i astronomije. Jedan od rezultata astronomskih proučavanja bio je i reformirani kalendar, tzv. Jaladi-kalendar, koji se odlikuje izvanrednom točnošću vremenskih mjerenja i za više od pola tisućljeća prethodi uvođenju tzv. Gregorijanskog kalendara u kršćanskom svijetu, u doba Grgura XIII. (1582). Veoma je intenzivna bila i građevinska djelatnost u Bagdadu, koji je bio Malikšahova prijestolnica, ali i u nizu drugih gradova u svim oblastima zemlje.

Vezirovanje Nizama al-Mulka i Malikšahov sultanat završavaju se gotovo istodobno, godine 1092. Najprije je podjesen te godine neki pristaša ismaelitske ekstremističke sekte hašišina ubio Nizama al-Mulka, a zatim je, najvjerojatnije po nalogu abbasidskog kalifa Al-Muktadija, bio otrovan Malikšah, možda zbog toga što je zahtijevao od kalifa da vlast preda svojem sinu što ga je kalif imao iz braka sa Malikšahovom kćeri, čime bi se na kalifski položaj faktično izdiglo Malikšahovo potomstvo.

Smrću te dvojice pobornika državnog jedinstva i centralizirane vlasti, sa sunitizmom kao državnom vjerom i snažnim utjecajem starih perzijskih političko-upravnih i kulturnih tradicija, seldžučki se sultanat iznova počeo komadati. Bilo je to u vezi s borbom oko nasljedstva među četvoricom Malikšahovih sinova, u koju se još upleo i tadašnji emir južne Sirije i Palestine. Iako je najstariji od Malikšahovih sinova, Barkijaruk, pobijedio, on je ipak nakon 1095. u svojoj neposrednoj vlasti zadržao samo Perziju i Irak, dok je Horazan i Transoksijanu prepustio jednome od svoje braće, sirijsko-palestinske emirate Tutušovim sinovima, a u istočnom dijelu Male Azije obnovljen je Sultanat Rum sa sjedištem u Ikoniumu.

Tako je neposredno uoči početka križarskih ratova seldžučka država bila znatno oslabljena diobom teritorija što su ga nekoć držali abbasidski kalifi. Ali osim toga još je i uvelike uznapredovali proces feudalne dezintegracije vlasti unutar svakoga od dijelova na koje se seldžučki sultanat raspao onemogućavao jedinstveni otpor i zajedničku borbu ugroženih emirata protiv opasnosti koja im je zaprijetila.

4. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KALIFATU ABBASIDA I SELDŽUČKOM SULTANATU

U Abbasidskom kalifatu kakav se oblikovao nakon otpada sjevernoafričkih pokrajina u Magrebu privredni je život bio veoma raznovrstan, prije svega zbog znatnih razlika u temeljnim uvjetima pojedinih njegovih područja. Tako je Egipat u osnovi sačuvao svoju tradicionalnu agrarnu privredu, vezanu uz specifični egipatski sustav poplavnog natapanja nilske doline. Arapski je poluotok u biti ostao karakteriziran nomadskim stočarstvom i zemljoradnjom samo u onim ograničenim predjelima koji su imali trajno ili sezonski povoljne uvjete za obradbu tla. U Mezopotamiji je zemljoradnja bila najrasprostranjenija gospodarska djelatnost, dok je u Iranu, Horazanu, Transoksijani i Afganistanu velik udjel u gospodarstvu imalo stočarstvo, uz dobro razvijenu obradbu tla svugdje gdje su prirodni uvjeti za to bili povoljni.

Osim tih glavnih oblika privrede, na cijelom je državnom području, u mnogima većim i manjim gradskim središtima cvalo zanatstvo, vodila se živa trgovina i ponegdje postojalo čak i veoma razvijeno bankarsko novčarstvo.

Od agrarnih kultura, uzgoj pšenice i ječma posebice je bio razvijen u Egiptu, Mezopotamiji, u plodnijim dijelovima Irana i Horazana. U južnoj Mezopotamiji i Horezmiji uzgajala se riža. Veoma je bila rasprostranjena maslina, a posvuda, od sjeverne Afrike do Pakistana, uspijevala je datuljina palma. Gdje je god bilo dovoljno vlage, veliko je značenje imala šećerna trska, proširena posebice u južnoj Mezopotamiji, po sirijskim oazama i Jemenu. Od tekstilnih biljaka, u Siriji, sjevernoj Mezopotamiji, Horazanu i Pakistanu uzgajao se pamuk, a u jugozapadnom Iranu, Arabiji i Egiptu lan. Od sjeverne Afrike i Egipta do Horazana i Beludžistana uspijevale su različite sorte vinove loze i mnogobrojne vrste voćaka. Posebno je značenje imalo povrtlarstvo u svim predjelima gdje je prirodno obilje vode ili umjetno natapanje omogućavalo intenzivnu eksploataciju tla. Područja tople klime i dovoljne natopljenosti bila su poticaj i preduvjet za uzgajanje ukrasnog i mirisnog cvijeća, pa su neki predjeli (u području Damaska, u Mezopotamiji južno od Basre, u oblasti između Buhare i Samarkanda) zbog svojih vrtova i voćnjaka uživali slavu koja ih je uspoređivala sa zemaljskim rajem.

Premda je teritorij Abbasidskog kalifata u znatnom dijelu svojih područja raspolagao bogatima vodenim tokovima, uspješnost agrarne proizvodnje ovisila je i u tim oblastima, kao i u onim s pretežno neplodnim tlom i oskudicom voda, o racionalnom raspolaganju vodom. Zavisno od okolnosti, to je raspolaganje poprimalo različite organizacijske oblike. Tako je u Jemenu bitnu ulogu imao sustav brana koji je sustavljao bujice poslije obilnih kiša i sustav kanala kojima se voda upućivala na udaljenije površine. U beskišnom je Egiptu periodičnost poplava koje su ispunjavale nilsku dolinu vodom nametala potrebu da se nakon opadanja vodene razine branama sustavi prebrzi otok vode i spriječi naglo sasušivanje tla, a da se, usto, sustavom kanala voda dovede i na više terene uzduž nilske kotline. U Mezopotamiji, gdje je korito dviju velikih rijeka zbog tisućljetnih nanosa bilo izdignuto nad razinu okolnih nizina, postojao je sustav plovnih kanala između dviju rijeka i njihovih rukava te splet irigacijskih kanala sa sustavom ustava i brana koje su suzdržavale nabujale tokove rijeka da bi se voda na pogodnim mjestima i u prikladno vrijeme ispustima upućivala u polja u većoj i manjoj udaljenosti od riječnoga korita. U Horezmiji, na donjem toku Amu-Darje, nisko poplavno tlo, sa sporim otjecanjem voda, trebalo je održavati sustavom drenaže i odvodnjavanja radi optimalne raspodjele zaliha vlage. U različitim drugim predjelima, oskudnijima vodom (Sirija, središnji dijelovi Irana, Azerbejdžan), opskrba vodom i njezina raspodjela vršila se pomoću crpki iz riječnih tokova, cisterni i bunara. Za to su postojali golemi drveni kotači sa žličarama (norije) koji su vodu izdizali u visoke nadzemne kanale (akvadukte) kojima se zatim voda otpremala u udaljenija područja. Veoma važnu ulogu i za natapanje obradivih površina i za napajanje ljudi i stoke imali su bušeni i prirodni bunari, rezervoari i izvori, kojima je valjalo posvećivati trajnu pozornost.

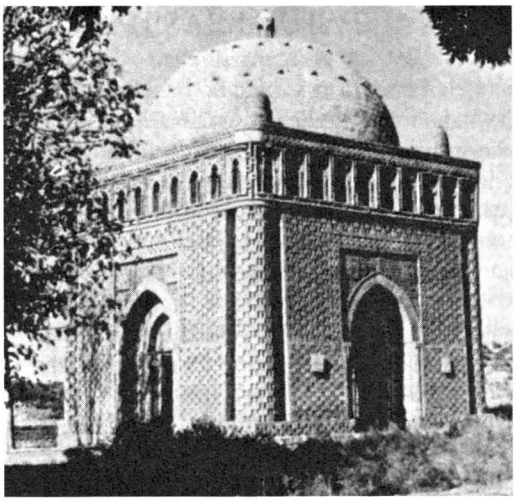

Ismaelov mauzolej u Buhari. Poč. X. st.

Ratarska tehnika na obradivim površinama nije ni izdaleka bila jedinstvena. Ona se u plodnim riječnim dolinama s dubokim slojem humusa nastavljala na stare tradicije plužne obradbe s volujskom zapregom, uz pomoć teškoga željeznog pluga koji je dubokim brazdama zadirao u oranicu. U predjelima s plićim slojem zemlje obradba se vršila lakšim plugovima ili čak motično, ako je tlo bilo u većoj mjeri kamenito ili obradiva površina malena. U nekim krajevima povećavala se plodnost tla uporabom gnojiva, stočnoga, peradnoga, golubinjeg ili čak ljudskoga podrijetla.

U okviru stočarske privrede izvršile su se za arapske vladavine važne preinake u sastavu općega stočnog fonda u zemljama Prednjeg istoka. Uzgoj goveda sve više nazaduje, ustupajući prednost ovčarstvu. Pri tome se, umjesto krava i bikova, iz Indije uvodi za ratarsku vuču prikladnija uporaba snažnijega goveda, bivola. Za prenošenje tereta na kraćim relacijama i na težem terenu, posvuda se, od sjeverne Afrike do Turkestana, sve više upotrebljavaju magarci i mazge. U pustinjskim i polupustinjskim područjima najveće je značenje imala deva, i za transport, i za jahanje. Za borbena i brza teklička jahanja i dalje je nenadomjestiv bio konj.

Osim ovaca i goveda, za arapsku opskrbu mesom, mlijekom i kožom služili su također konji i deve. Devina dlaka bila je usto odlično predivo za tkanje ćebadi i šatorskih krila.

Specifična dopuna prehrambenoj privredi stočarskoga podrijetla bilo je peradarstvo, pčelarstvo, lov i ribolov. U velikom su se opsegu uzgajale kokoši, purani, guske, fazani, golubovi. U Egiptu su se pri uzgoju peradi služili i nekom vrsti umjetnih ležišta, s umjetnim zagrijavanjem nalik na inkubatore. Lov je bio i sport, i zabava, i način dobavljanja dopunske mesne hrane. Lovilo se hajkanjem, s pomoću pasa, iz zasjeda ili primjenom stupica, a predmet lova bila je sitna i krupna divljač, pa čak i velike zvijeri (medvjedi, lavovi i leopardi). Ribolov je bio pomorski, riječni i jezerski, a u Egiptu i Donjoj Mezopotamiji riba se uzgajala i u mrestilištima i ribnjacima.

Pandan ratarsko-stočarskoj privredi bili su obrti i trgovanje. Pribavljajući svoje sirovine s jedne strane od rezultata poljoprivrede i stočarstva, s druge strane na temelju razvijenog rudarstva i metalurgije, a znatnim dijelom i uvoznom trgovinom, obrtnička je izradbena djelatnost istodobno bila ovisna o razvijenosti poljoprivrede, stočarstva, rudarstva i trgovinske razmjene, kao što je i sama na sve njih djelovala i kao poticaj i kao dobavljač radnih sprava i robnog sadržaja u trgovinskom prometu.

Među različitim obrtnim strukama možda je najistaknutije mjesto pripadalo tekstilnoj proizvodnji. U zapadnim dijelovima Kalifata više su se izrađivale lanene tkanine, a u istočno-

me pamučne. Bilo je mnogo vrsta tkanina, od jednostavnih i grubih platna do brokata protkanih zlatnim i srebrnim nitima i tkanina ukrašenih biserjem, draguljima i optočenih zlatnim pločicama. Veoma je bila razvijena tehnika bojenja tkanina. Različito osnovno gradivo i raznovrsno obojenje niti omogućavalo je ćilimarstvu, osobito razvijenom u Armeniji, Horazanu, Perziji, Iraku i Siriji, da se razvije kao posebno područje likovne umjetnosti na kojem su ostvarena izvanredna dostignuća, pokatkad upravo fantastične ljepote. Zasebnu vrstu tkanja činilo je izrađivanje zavjesa, pregrada, hasura i sl. od šaši, slame, trske ili palmina lišća. Srodno tome bilo je i košaraštvo. Počevši od VIII. st. postupno se na području Kalifata uvodila proizvodnja papira. On je unesen iz Kine najprije u Samarkand a zatim se proizvodnja razvila u Bagdadu i drugdje, u Egiptu i Maroku, odakle je prodrla u islamsku Hispaniju. Proizvodnja papira od tekstilnih sirovina (krpa) ubrzo je potisnula iz upotrebe egipatski papirus i kožni pergament. Najstariji arapski sačuvani dokument, napisan na papiru, potječe iz 866. Veoma veliku rasprostranjenost postigao je uzgoj dudova svilca, pa su neke oblasti Kalifata stekle slavu proizvodnjom tkanina od te građe.

Tekstilnoj obrtničkoj djelatnosti pridruživala se obrada kože, kovina, drva, izrada posuđa od pečene i sušene gline, izrada bijeloga i obojenoga stakla, proizvodnja sapuna, miomirisa i eteričnih ulja.

Raznovrsnoj i bogatoj proizvodnji dobara i njihovoj razmjeni veoma je pomagala neprekinuta tradicija trgovinskog prometa na cijelom području Kalifata. Islamska je prostrana država u svojim granicama sjedinila zemlje u kojima prijelaz iz antičke epohe u srednjovjekovnu kronološku etapu nije donio dokidanje ili znatno slabljenje prometa i robno-novčanog poslovanja. Naprotiv, političko povezivanje regija s različitim izvorima sirovina, s različitim vegetacijskim zonama i osebujnim asortimanom proizvoda i bogatstava, popraćeno uklanjanjem političkih granica među takvim oblastima, uvelike je potpomoglo daljnji procvat trgovine koja u doba Abbasida uspijeva izdići blagostanje imućnih društvenih slojeva do neslućene razine.

Trgovina u zemljama Abbasidskog kalifata i njegovim državama nasljednicama bila je trojaka: lokalna, unutardržavna i svjetska.

Prvi oblik trgovanja povezivao je agrarnu i stočarsku privredu neposrednih proizvođača s obližnjim gradskim središtem. Ali svako takvo, pa i manje gradsko središte brzo je svojom ponudom robe nadrastalo lokalne okvire. U njima kao prodavači robe ne istupaju samo lokalni proizvođači obrtnih rukotvorina, nego i trgovci koji svoju robu dopremaju iz daljih pa i dalekih područja. Tako potrošači iz neposrednog susjedstva gradova na njihovim tržnicama susreću i proizvode iz daleka, pa se u njima lokalna trgovina povezuje i stapa s dalekom. Takvu ulogu ostvarivali su osobito oni gradovi koji su ležali na čvorištima ustaljenih karavanskih puteva, na pogodnim prijelazima velikih rijeka, nadomak dobrih pomorskih luka, spajajući privredu među sobom različitih regija. U posebno povoljnim uvjetima takvi su gradovi, kao što je bio slučaj Kaira, Aleksandrije, Meke, Damaska, Bejruta, Kufe, Basre, Ispahana, Nišapura, Merva, Hive, Buhare, Samarkanda i dr., postajali središtima svjetskog prometa koji je spajao područja od Atlantika do Indije i Kine.

U vezi s dalekosežnim dometom arapske trgovine i svestranim podrijetlom roba s kojom su poslovali, islamski su se trgovci neumorno kretali krstareći golemim prostornim udaljenostima kalifovih zemalja. U individualnim i, još češće, skupnim putovanjima odlazili su kopnom i morem u daleke krajeve, čak i preko granica Kalifata, u unutrašnjost Afrike, u Turkestan, Mongoliju, Indiju, Indoneziju i ondje se susretali i povezivali s kretanjem robnog prometa koji je dopirao iz Kine, ekvatorijalne Afrike i drugih zemalja. Neka su središta imala potpuno izuzetno značenje. Tako je Aleksandrija održavala poslovne veze sa svim zemljama oko Sredozemnoga mora, otpremala karavane u dubinu afričkog kontinenta, Crvenim se morem povezivala s Jemenom i otuda uključivala u trgovinu sa Zanzibarom i Indijom. I Basra, kao grad blizu ušća Eufrata i Tigrisa u Perzijski zaljev, usmjeravala je svoju trgovinu prema Indiji i Istočnoj Africi, ali također i prema Perzijskoj visoravni, Horazanu i Transoksijani. Tu

su se, u riječnim dolinama Amu-Darje i Sir-Darje susretale dvije veoma važne trgovinske struje: "veliki svileni put" što je preko Sogdiane i Turkestana vodio u Srednju Aziju i sjevernu Kinu, i kombinirani riječno-pomorsko-kopneni put koji je iz Horezmije, na donjem toku Amu-Darje, preko Kaspijskoga mora i zatim uzvodno i nizvodno rijekom Volgom, preko sjevernoruskih gradova, u prvom redu Novgoroda, izbijao na Baltik i tu se povezivao s europskom trgovinom koja je išla u Skandinaviju, Britaniju i Flandriju.

Trgovačko poslovanje vršilo se tek manjim dijelom u obliku neposredne razmjene roba, a većinom s pomoću novca. Osnovna zlatna jedinica novca bio je dinar, a osnovna srebrna jedinica dirhem. Nominalna količina zlata u jednom dinaru iznosila je 4,25 g., a količina srebra u dirhemu 2,97 g. Njihov međusobni vrijednosni odnos u načelu je iznosio 1: 14, ali se s vremenom povećavao u korist zlata. Velika rasprostranjenost kalifatskog zlatnog i srebrnog novca od Indije i Etiopije do Skandinavije i Zapadne Europe jedna je od potvrda o dometu i smjerovima trgovačkog poslovanja.

Povrh primjene novca kao neposrednoga kupovno-prodajnog sredstva u razmjeni robe, u velikim se poslovnim središtima Kalifata razvilo također kreditno i bankovno poslovanje. Postupno se od naplaćivanja novcem prelazilo na uporabu čekova i kreditnih pisama. Imatelji zaliha novca sudjelovali su u trgovinskoj dobiti davanjem zajmova uz znatne kamate i tako nad razinom trgovačke zarade ostvarivali dobiti na temelju akumuliranih bogatstava, s pomoću samooplodnje uloženog kapitala.

Veoma raznolika privredna djelatnost stanovništva na području Kalifata, od elementarne radne djelatnosti u poljoprivredi do bankarstva i lihve, bila je odraz (a također i uzrok) složene i bogato nijansirane društvene strukture. Ona je – kao i privredna raznovrsnost – polazila (nastavljajući se na epohu Omejada) od veoma različitih preduvjeta baštinjenih iz etapa što su prethodile arapskom osvojenju.

U područjima gdje je od davnine postojala potreba dalekosežnih irigacijskih sustava formiralo se još u predislamsko doba načelno državno vlasništvo nad sveukupnom obradivom zemljom, pri čemu su osnovne obrađivačke snage u agraru zadržavale svoju iskonsku rodovsku-seosku organizaciju, a njihove dažbine u korist države kao vlasnika osnovnog sredstva za proizvodnju (tj. zemlje) nužno su poprimale svojstvo državne dažbine ili poreza. Takve obveze podvrgle su, npr. u Egiptu, sveukupno agrarno stanovništvo u dažbinsko podložništvo državi. Ponegdje je, kao u sasanidskom Iranu početkom VI. st., otvoreni ustanak seljaštva (ustanak mazdakita) onemogućio formiranje neograničene ropske podložnosti neposrednih proizvođača državnoj vlasti, nakon čega je (reformama Hozroja I. Anuširvana, 531–597) izgrađen poredak čvrsto definirane dažbinske obvezanosti seljaštva u odnosu prema državi i lokalnim nositeljima državne vlasti. Pri tome su neposredni obrađivači zemlje morali plaćati državi zemljišni porez po jedinici obradiva tla (za arapske vlasti: harač) i glavarinu (za arapske vlasti: džizija).

Kod nomadsko-stočarskih plemena oblikovao se najprije rodovski ili plemenski posjed pašnjaka, a zatim se taj posjed kolektivâ pretvarao u posjed glavarâ porodica ili rodova, kojima članovi roda, odnosno plemena daju dažbine poreznog karaktera. Nerijetko su beduinska plemena upadala na susjedna agrarna područja i primoravala njihovo stanovništvo na dažbinsku podložnost. U biti, po ovome modelu Arapi su izgradili i svoj odnos prema žiteljstvu zemalja koje su pokorili nakon smrti osnivača islamske religije. Poslije osvojenja oni su, kao vladalačka etnička skupina doseljenika, faktično nadslojili starije stanovništvo i pretvorili se u dažbinske korisnike načela da na temelju osvojenja sveukupna zemlja pripada državi i vojnopolitičkoj vlasti koju čine arapski osvajači, a personificira je njezin vrhovni poglavar, kalif.

Arapi su isprva živjeli kao gospodarski neaktivna okupatorska vojska u gradovima i garnizonima gdje su, uvijek pripravni na vojnu akciju i gušenje pobuna, primali državne *penzije* i plaće u novcu i naravi iz državnog fonda koji se popunjavao poreznim dažbinama pokorenog stanovništva. Te su dažbine u osnovi i dalje bile zemljarina i glavarina, pri čemu je zemljarina

(harač) mogla dosezati i do 50% cjelokupnog uroda. Ali taj način uzdržavanja arapskoga vladajućeg sloja pokazao se veoma brzo kao nepraktičan, pa se već od kraja Osmanove vladavine (656) prelazi na davanje državne zemlje najuglednijim Arapima u zakup (katija), i to na temelju kalifove milosti ili uz određenu otkupninu. Takva zemlja i dalje u načelu ostaje vlasništvo države. Za nju je obdarenik morao plaćati državi zakupničku daću (desetinu ili ušur), a od nearapskog stanovništva koje je živjelo na toj zemlji i obrađivalo je ubirala se u ime države zemljarina i glavarina. Iako ima i drukčijih tumačenja time formiranih odnosa, najvjerojatnije je da se katijski ustupak države sastojao u tome što je katijar dokivao pravo da u svoju korist ubire zemljarinu i glavarinu (harač i džiziju), pri čemu je državi bio obvezan davati desetinski porez (ušur) od svojih prihoda. Time se davanje državne zemlje privilegiranom vladalačkom sloju objašnjava kao faktičko, neposredno ustupanje u korist klase vlastodržaca osnovnih državnih prihoda sa zemlje kojima se u ranijoj fazi popunjao državni fond, i iz kojega je država, kao opći posrednik u eksploataciji neposrednih proizvođača, isplaćivala penzije i plaće u novcu i naravi i time osiguravala egzistenciju i blagostanje članovima pobjedničke arapske nacije. Takvim prepuštanjem državnog prava na ubiranje dažbina neposredni obrađivači zemlje ne postaju *de jure* podanicima onoga tko je od države dobio katiju nego samo primaju obvezu da zemljarinu i glavarinu (koje ih terete na temelju državne porezne dužnosti, a proizašle su iz činjenice osvojenja u ratnom pothvatu što su ga izvršile arapske vlasti) namiruju ne više državi nego katijaru. Time katijar postaje korisnikom tih dažbina, ali on ipak i državi predaje određeni dio, desetinu od svih svojih prihoda (ušur).

Takvom preinakom odnosa, obdarenici (katijari) postaju delegiranim posjednicima zemlje, a zemlja se pretvara u *mulk,* to jest zemljište oslobođeno dužnosti da državi dostavlja prvobitnu zemljarinsku i glavarinsku dažbinu. Mulkovi su i zemljišta islamskih (prije svega arapskih) rodovskih ili seoskih zajednica i samostalnih seoskih porodica; i njihovi korisnici dužni su državi plaćati samo desetinu (ušur). Državna je vlast ustupala zemljoposjede i islamskim vjerskim ustanovama: džamijama, medresama, derviškim samostanima. To je bila tzv. vakufska zemlja. Za razliku od mulkova, s kojima su korisnici u tijeku vremena smjeli slobodno raspolagati, predavati ih u nasljedstvo, prodavati ili poklanjati, vakufska zemlja ostaje "vječna" i neotuđiva, trajno u posjedu vjerske ustanove kojoj je predana.

Još od vremena prvih kalifa bilo je specifičnog davanja u smislu plaće za određenu vojnu ili civilnu službu, pri čemu se, za razliku od katijarskih mulkova, takav zemljoposjed poslije obdarenikove smrti vraćao u državni zemljišni fond jer je smrću prestala i služba za koju je takav posjed bio nagrada. Bio je to tzv. *ikta – sustav.* I od takve zemlje njezin je korisnik državi plaćao ušur, a neposredni obrađivači na njoj snosili su obvezu harača i džizije u obdarenikovu korist.

U sklopu takvih posjedovnih odnosa (neposredni državni zemljoposjed ili *mirijska zemlja, mulk* ili alodijalni posjed teorijski državne zemlje, koji s vremenom može mijenjati osobu posjednika uz očuvanje jednakog odnosa prema državi, zatim *ikta-posjed* i *vakuf*) opredjeljivao se načelno dvojaki položaj neposrednih proizvođača: a) islamsko (prije svega arapsko) seosko stanovništvo, koje drži mulkovnu seosku zemlju i od nje plaća državi ušur; b) nemuslimansko seosko stanovništvo, koje plaća harač i džiziju.

Vrhovno vlasništvo muslimanske osvajačke (najprije omejadske i, kasnije, abbasidske) državne vlasti nad zemljom faktično je samo preinačilo etničku strukturu vladalačkog sloja u korist arapskih osvajača. Ono je nad zatečenim posjedovnim odnosima u agraru izgradilo novu kategoriju privilegiranih korisnika ostvarenih pobjeda, zadržavši sustav nagrađivanja tih korisnika iz središnjega državnoga fonda, kako se to činilo u vrijeme bizantske ili iranske vlasti nad pokorenim oblastima. Ali, u nastavku razvitka, Kalifat ubrzava razvoj prema dodijeljenom (deligiranom) pravu posjedovanja zemlje. U tom procesu pripadnici predarapskih vladalačkih klasa (ako se nisu kompromitirali borbom protiv arapskog osvajačkog naleta) vode borbu da na temelju svojega prihvaćanja Muhamedove vjere postanu jednakopravnim korisnicima po-

vlaštenog položaja kao i Arapi. Tu borbu vode i za posjedovna prava nad zemljom po jednakom načelu delegiranoga imovnog odnosa, a i za svoje sudjelovanje u državnoj upravi i vladanju. Položaj proizvođača u agraru diferencira se pri tome po kriteriju vjerske pripadnosti. Muslimanima se i na toj razini priznaje ne samo potpuna osobna sloboda, nego i sloboda od plaćanja zemljarine i glavarine. Suprotno tome, neislamsko radno stanovništvo postaje nositeljem glavnine ekonomskih tereta s pomoću kojih se uzdržava političko-upravno-vojni aparat središnje vlasti, ali i cio povlašteni sloj na koji se kalifova vlast oslanja.

Sve do X. st. održali su se kao osnovni oblici zemljoposjedničkih odnosa neposredno, mirijsko državno vlasništvo te mulk i vakuf. Počevši od X. st. sve se više širio ikta-sustav, kao privremeno, najčešće doživotno davanje državne zemlje vojnim i civilnim službenicima državne vlasti u svojstvu plaće za vršenje određenih funkcija, pri čemu korisnik dobiva pravo da u svoju korist ubire uobičajene državne poreze od radnog stanovništva.

Taj je oblik posjedovanja zemlje bio efikasan oslonac središnje državne vlasti samo tako dugo dok se u neposrednoj praksi osjećalo i priznavalo da je ustupanje zemlje zaista samo nagrada za vojnu i civilnu službu kalifu i državi. Ali već tijekom X. st. uvelike je ojačala tendencija da se ikta-posjedi tretiraju kao nasljedna dobra, pa je svaki posjednik ikta-zemlje, budući da je bio užitnik državnih dažbina, sebe u sve većim razmjerima smatrao i nositeljem drugih državnih kompetencija. Takvom svojom usmjerenošću, ovo je mrvljenje središnje državne vlasti uvelike pridonijelo slabljenju Abbasidskog kalifata u drugoj polovici X. i u prvoj polovici XI. stoljeća.

Nakon prodora Seldžuka u Perziju i Irak, ikta-sustav naglo se širio i još je u većoj mjeri prožeo cio teritorij Irana, Iraka, Sirije i Male Azije. Budući da je nova vojnopolitička vlast masovno izvlašćivala dotadašnje ikta-zemljoposjednike i njihova imanja dodjeljivala pripadnicima novoga osvajačkog sloja, ponajprije Turcima-Seldžucima, u prvi je mah nova, seldžučka središnja vlast, raspolažući odanošću novoobdarenih gospodara, bila mnogo jača od dotadašnje državne vlasti abbasidskih kalifa. Ali jednaki proces osamostaljivanja ikta-posjeda i teritorijalnih vlasti brojnih članova vladalačke porodice seldžučkih sultana, vezira i vojnih zapovjednika odvijao se u istome smislu državne i političke dezintegracije i vodio rasulu cjelokupnog poretka.

U vrijeme razmaha ikta-sustava kao dominantnog oblika posjedovanja zemlje na temelju prepuštenih dažbinskih prava državne vlasti nositeljima vojnih i civilnih službi došlo je do relativne unifikacije u socijalno-ekonomskom položaju seljaštva. I u oblastima gdje je za maksimalne moći abbasidskih kalifa bila znatno razvijena eksploatacija robova u poljoprivredi, rudarstvu i radovima oko gradnje i održavanja irigacijskih sustava (Donji Egipat, južna Mezopotamija, Horezmija) robovski je rad ustupio mjesto eksploataciji zavisnog seljaštva koje obrađuje posjednikove zemljišne čestice, čime se njihov položaj u biti ekonomski izjednačio s položajem neposrednih proizvođača osobno slobodnog statusa u drugim dijelovima državnog teritorija. U isto vrijeme, pojam *raje,* koji je prvobitno označavao zavisno stanovništvo nemuslimanske vjerske pripadnosti, sada je proširio svoj opseg i obuhvaćao sveukupno zavisno seljaštvo, i ono koje je prihvatilo islam, i ono koje je zadržalo neislamsku vjeru. Kršćanska je raja i dalje plaćala harač i džiziju (u turskoosmanlijsko doba: *ispendža*), a muslimanska samo ušur (desetinu) i posebnu novčanu dažbinu na ime zemljišne rente u korist feudalca pod čiju su vlast i ti seljaci zapali (u tursko-osmanlijsko doba: *čift*). Ali jačanje velikog zemljoposjeda turske, arapske i perzijsko-iranske vojnoslužbeničke aristokracije uspjelo je nadsvoditi vjersku razliku između muslimanskih i nemuslimanskih obrađivača zemlje i usprkos različitom temelju, podrijetlu i opsegu njihovih dažbina ostvariti njihov podjednako zavisni položaj na zemlji, koja se pauperizacijom seljaka i oružanim pritiskom nad njima pretvorila u sastavni dio velikaških imanja. Otada cjelokupno seljaštvo obrađuje čestice zemlje koja nije njihova imovina, nego pripada nekom gospodaru iz sloja vlastodržaca, a opterećena je dažbinskim dužnostima koje sve podjednako ubire posjednik imanja.

U gradovima Abbasidskog kalifata, kao i u državama-nasljednicama kalifove svjetovne vlasti gradsko je zemljište bilo mulkovni posjed, pa je imatelj takve zemlje mogao, pod nominalnim državnim vrhovništvom, slobodno raspolagati zemljištem kuća, dvorišta, bašči, radionica i dućana. Državna politička vlast prepuštala je upravu u gradovima (u kojima su živjeli bogati trgovci, zemljoposjednici, obrtnici, dućandžije, sluge i najamni radnici) svojevrsnoj gradskoj miliciji kojoj je na čelu bio reis. Gradovi su prvobitno posvuda bili podložni regionalnom nositelju državne političke vlasti. Ali gradski su imućni staleži od druge polovice XI. st. težili stjecanju određene gradske samouprave koja je nastojala obuhvatiti ne samo elemente administrativne samostalnosti, nego je, u prvome redu, željela steći privrednu nezavisnost. Isprva je, naime, zemaljski gospodar gradskog teritorija strogo nadzirao sveukupnu proizvodnju u gradskim središtima, utvrđivao postignute dobiti i svojim porezničkim aparatom osiguravao ubiranje dažbina od obrtničke i trgovačke djelatnosti koje su se davale u obliku obroka od zanatskih proizvoda ili tržišnih i prometnih taksa, ulaznina i izlaznina na gradskim vratima, mostarina, cestarina i sl. Ali s ekonomskim jačanjem gradova gradske su lokalne vlasti stjecale sve više razloga i sve više snaga da vode upornu borbu kako bi porezna prava teritorijalnih vlasti pretvorile u dažbine koje će se ubirati u korist gradskih samoupravnih organa.

5. KULTURA U ABBASIDSKOM KALIFATU I NJEGOVIM DRŽAVAMA NASLJEDNICAMA

Arapski su osvajači svojoj vlasti podvrgnuli područja dviju visokorazvijenih kultura: područje bizantsko-helenističke kulture u Donjem Egiptu, Palestini, Siriji, Armeniji i dijelovima Male Azije, te područje iranske kulture, koje je i samo u znatnoj mjeri bilo prožeto helenističkim utjecajima. Zbog toga su u prvom redu grčke kulturne tekovine bile polazna točka u razvitku arapske kulturne djelatnosti u doba Omejada i Abbasida. Glavna ishodišta toga utjecaja bila su Edessa i Harran, u Gornjoj Mezopotamiji, Antiohija i Aleksandrija te mnogi samostani i drugi centri u zemljama preotetima od Bizanta. U Kalifatu se veoma rano pojavila svijest o potrebi posjedovanja i, odmah zatim, i prevođenja grčkih klasičnih i helenističkih djela na arapski. Pritom se najčešće prevodilo posredno, najprije s grčkoga na sirijski, a zatim s toga jezika na arapski.

Epoha intenzivnog prevođenja s grčkoga, tematski veoma različitih djela, od filozofije do tehničkih znanosti i medicine, počela je još sredinom VIII. st. Ali snažnu organizacijsku osnovu toj djelatnosti dao je tek osnutak Akademije kalifa Al-Mamuna (830). Glavna zadaća

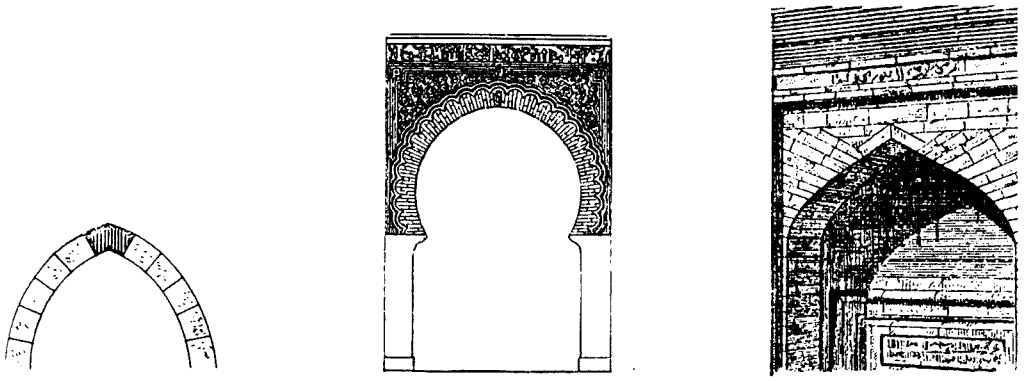

a b c

Oblici lukova u islamskom graditeljstvu; a) egipatski šiljasti luk; b) maurski potkovasti luk; c) indijski tupokutni luk

te ustanove bila je da nabavlja originalne rukopise grčkih znanstvenih i filozofskih dostignuća i da organizira njihovo prevođenje na arapski. Pri tom poslu grčka je lijepa književnost uvelike bila zanemarena. U tom pogledu kudikamo veće značenje imala je perzijska beletristička literatura.

Jedan od najzaslužnijih prevoditelja s grčkog na sirijski i arapski bio je nestorijanski kršćanin iz Hire, u sjevernoj Siriji, *Joannitius* ili *Husain ibn Išak* (809–873) koji je djelovao kao glavar knjižnice u Al-Mamunovoj Akademiji. Zajedno sa svojim suradnicima preveo je sveukupna Galenova djela, Stari zavjet, Platonovu Državu, veći broj Aristotelovih filozofskih i prirodoznanstvenih djela. U istom znanstvenom središtu, a i drugdje, mnogi su drugi prevoditelji svojim arapskim čitateljima omogućili poznavanje drugih Aristotelovih i Platonovih djela, spise neoplatoničkih filozofa, djela Hippokrata, liječnika i botaničara Dioskorida, Arhimeda i Euklida, geometra i astronoma Appolonija iz Perge, geografa Eratosthena, astronoma Ptolemeja i dr.

PRIRODOSLOVNE ZNANOSTI

Intenzivna prevodilačka djelatnost dala je arapskoj kulturi ne samo osnovna znanja klasične epohe, helenizma i bizantsko-helenističkog doba, nego je djelovala i kao snažan poticaj da se na usvojenim saznanjima razviju vlastita znanstvena i filozofska istraživanja. U tom pogledu muslimani su najznatnije uspjehe postigli na području matematike, astronomije i geografije. Nešto manje rezultate ostvarili su u medicini i filozofiji, a u islamskoj teologiji, pravu i arapskom jezikoslovlju stvorili su vlastite samostalne znanstvene discipline.

Još početkom IX. st. vršena su u Perziji opsežna astronomska opažanja i mjerenja. Ali tek sredinom toga stoljeća, s osnutkom dvaju dobro opremljenih opservatorija, u Bagdadu i Damasku, započela su sustavna astronomska istraživanja. Polazeći od pretpostavke da je Zemlja okrugla, bagdadski su astronomi uspjeli izračunati Zemljin opseg i promjer. U idućem stoljeću (X) osnovan je i niz drugih opservatorija u raznim dijelovima države. Iz toga općeg poleta astronomskih istraživanja nikao je jedan od najvećih astronoma u islamskom svijetu, *Al-Batani* (oko 857 – oko 929). On je s velikom točnošću izračunao putanju Mjeseca i nekih planeta, kolebanja ekliptike i računski predvidio redovite Sunčeve pomrčine. Nešto mlađi od njega, *Abd al-Rahman* (903–986) u djelu "O nepomičnim zvijezdama" utvrdio je razlike u njihovu sjaju i izveo zaključke o njihovoj relativnoj veličini i različitim udaljenostima od Sunčeva sustava.

Veoma veliko područje znanstvenih tema obrađivao je poliglot, matematičar, fizičar, astronom i mineralog *Al-Biruni* (973–1084) iz Hive, u dolini Amu-Darje, no koji je živio u Gazni, u Afganistanu. Naučivši za svog boravka u Indiji i sanskrt, prevodio je na arapski brahmanske spise i objavio zemljopisno-kulturološko djelo o Indiji. Izradio je metodu za izračunavanje specifične težine različitih prirodnih supstancija, teoriju o rotaciji Zemlje oko njezine osi i pronašao način za izračunavanje Zemljinih paralela i meridijana.

Znanstvene ustanove osnivane su i u Egiptu, u doba Fatimida. Tako je kalif Al-Hakim 1005., po uzoru na Al-Mamuna, dao podići svoju Akademiju kojoj je također dano u dužnost da prikuplja knjige i rukopise, prepisuje starija i rijetka djela, njeguje znanstvena istraživanja i organizira pouku znanstvenog podmlatka. Tu je, među ostalim, u početku XI. st. djelovao *Ali ibn-Junus*, autor slavnih astronomskih tablica i poučaka o sinusu i kotangensu. U Kairu je 1039. umro astronom, geofizičar i optičar *Ali al-Hasan ibn al-Hajtam*, na Zapadu poznat pod imenom *Alhazen*. On je u svojem djelu "Riznica optike" definirao zakone o lomu svjetlosti kroz različite medije i izradio teoriju vizualnog opažanja. U drugim radovima izračunao je putanje sedam Sunčevih planeta, precizirao je periodicitet nilskih poplava i u velikoj "Raspravi o geometrijskim znanjima" (u dvije knjige) iznio mnoge dotad nepoznate činjenice. Smatra se

da je svojim dostignućima uvelike utjecao na Rogera Bacona (XIII. st.), Leonarda da Vincija (+1519) i Johanna Keplera (+1630).

Arapska matematika oslanjala se na starija dostignuća kaldejsko-babilonskih, grčkih i indijskih proučavanja. Važnu ulogu u tehnici iskazivanja računskih operacija imalo je indijsko astronomsko djelo *Siddhanta*, napisano pretežno u V. st. Ono je oko 773. doneseno u Bagdad gdje ga je sa sanskrta na arapski preveo *Al-Fazzari*, pa je pri tome islamske učenjake upoznao s indijskim sustavom pisanja brojki posebnim znakovima (a ne slovima), po dekadskom sustavu, s upotrebom ništice.

Taj sustav preuzeo je među prvima najveći arapski matematičar *Muhamed ibn Musa al-Horezmi* (780–oko 850). Njegovo opsežno djelo o algebri prevedeno je u XII. st. na latinski, pa je u europskim školama služilo kao udžbenik sve do XVI. st. Time je ono i u Europu unijelo upotrebu tzv. arapskih brojaka. On je izradio najstarije trigonometrijske tablice u arapskoj znanosti i prvi put obradio pojam sinusa preuzevši ga od Indijaca. Al-Horezmijev suvremenik, Perzijanac *Al-Farghani* (na Zapadu poznat pod imenom *Alfraganus*), uveo je u arapsku trigonometriju pojam tangensa, a *Abul Vafa* je u drugoj polovici X. st. na toj osnovi izradio logaritamske tablice za izračunavanje sinusa i tangensa. Kod njega, a i kod egipatskog astronoma *Ibn-Junusa* (potkraj X. st.), pojavljuju se poučci o kosinusu kotangensu. Al-Horezmijeve matematičke operacije, naročito u pogledu sistematizacije jednadžbi drugoga i trećega stupnja i načina njihova rješavanja, dalje je razvio *Omar al-Hajam* (oko 1040–1123/4), koji je za vrijeme seldžučke vlasti radio u opservatoriju što ga je sultan Malikšah 1075. dao podići u Nišapuru, u sjevernom Iranu. U svojem opsežnom djelu o algebri izložio je sveukupno tadašnje znanje s područja te matematičke discipline, a sa svojim suradnicima je reformirao stari perzijski kalendar i odredio astronomsko trajanje Sunčeve godine mnogo točnije nego što je to 1582. u kršćanskom svijetu ostvario tzv. gregorijanski kalendar.

Snažan interes arapskih učenjaka za prirodoznanstvene discipline, a i realne potrebe neposrednog života usmjerile su mnoga nastojanja da se na podlozi klasične i helenističke baštine unaprijede znanja o ljudskome tijelu, njegovu zdravlju i bolestima te o metodama liječenja. Razvitak je i na tome području započeo prijevodima s grčkoga i sirijskog. Posredničkim djelovanjem niza kršćanskih (nestorijanskih) i židovskih liječnika, kao što su bili *Džibrail Bahtišuah, Jahja ibn-Masaviah, Hunain ibn-Išak* i drugi, do polovice IX. st. većina je Hipokratovih i Galenovih djela već bila dostupna arapskoj medicini i ona je na toj osnovi ubrzo ostvarila velike uspjehe u medicinskoj praksi i objavljivanjem udžbenika, enciklopedija i rasprava o novim medicinskim spoznajama. Na prijelazu IX. u X. st. taj je razvitak dosegao već svoj vrhunac djelatnošću najvećeg kliničara islama, *Abu Bekr Al-Razija*, koji je bio glavni liječnik velike bolnice u Bagdadu i autor više od stotine djela. Njegova "Knjiga tajni" prevedena je u XII. st. na latinski, pa je za cio srednji vijek ostala glavni priručnik farmakologije i terapije na europskom Zapadu. Sveukupnu tadašnju medicinu sadržavalo je njegovo golemo djelo u deset svezaka, koje je krajem XV. st. također prevedeno na latinski i bilo poznato pod nazivom "Almansorova knjiga". Europa je na latinskom jeziku u XIII. st. upoznala i Al-Razijevu medicinsku enciklopediju (Al Havi ili Opsežna knjiga) pa je ona izvršila bitno važan utjecaj na razvoj medicine sve do XVII. st. Podjednako značenje imali su i rezultati što ih je na području medicine postigao *Ibn Sina,* kojega europski Zapad poznaje i kao velikog filozofa, pjesnika i jezikoslovca pod imenom *Avicena* (980–1037). I on je sumirao medicinsko znanje svojega vremena u djelu "Kanon liječništva", u pet knjiga, koje je već u XII. st. prevedeno na latinski, a sustavno obrađuje anatomiju, fiziologiju, nauku o uzrocima bolesti, simptomatologiju, profilaksu, specijalnu patologiju pojedinih bolesti i terapiju, pri čemu je opisano oko 750 različitih prirodnih lijekova i velik broj ljekovitih kemikalija.

Arapska medicina abbasidskog razdoblja osobitu je pozornost posvećivala proučavanju zaraznih i očnih bolesti. Njezina sloboda da vrši sekcije leševa omogućila joj je da temeljitije upozna anatomiju čovjeka, pa, među ostalim, njoj pripada i otkriće uloge kapilarnog sustava u

krvotoku, a također i definiranje osnovnih pojmova epidemiologije. Dobro poznavanje anatomije bilo je temelj čuvene arapske kirurgije, koja je u XI. st. bila kadra vršiti operacije čak i na očnoj jabučici.

Opći položaj liječništva u arapskim zemljama bio je ugledan. Liječničko se zvanje često nasljeđivalo u obiteljima čak i do šest ili sedam pokoljenja. S tim u vezi medicinsko se školovanje isprva vršilo privatno. Ali veoma brzo tu su ulogu u velikoj mjeri preuzele bolnice. Prvu od njih osnovao je Harun al-Rašid u Bagdadu, a tijekom IX. st. osnovano je više desetaka bolnica u različitim dijelovima države. One su osim odjela za dugotrajnija liječenja imale i dispanzere za dijagnostiku i prvu pomoć. Postojale su posebne zdravstvene ustanove za žene i porodništvo. U najuglednijim bolnicama vršila se redovna nastava za buduće liječnike, a i za specijalizaciju. U prvoj polovici X. st. bili su organizirani i drugi oblici liječničke pomoći: liječničke ekipe morale su putovati od mjesta do mjesta, i pružati pomoć bolesnicima. Pri tome je uočavanje zaraznih bolesti moralo biti popraćeno propisanim mjerama za suzbijanje njihova širenja.

Budući da se liječenje vršilo znatnim dijelom medikamentima, usporedo s razvojem javne zdravstvene službe bile su organizirane apoteke, sastavljane farmakopeje i osnivane ljekarničke škole. Školovanje ljekarnika, kao i liječnika, završavalo se od države priznatim ispitima; no, liječenjem se bavilo i mnoštvo pojedinaca koji nisu raspolagali dovoljnim i kvalificiranim znanjem za stručno vršenje tih poslova.

Liječenje medikamentima zasnivalo se na poznavanju ljekovitih učinaka bilja i različitih kemikalija. Ali kako još nije postojala kemija kao egzaktna znatnost, njezinu je ulogu vršila alkemija. Nastojeći prije svega pronaći metodu kako bi se uz pomoć neke tajanstvene tvari željezo, bakar ili olovo mogli pretvoriti u srebro ili zlato, ta je disciplina, tražeći svoj "kamen mudraca", postupno otkrivala eksperimentalne postupke koji su postali znanstveni temelj novovjekovne kemije. Tako je alkemičar *Džabir ibn-Hajan* već u drugoj polovici VIII. st. poznavao procese oksidacije i redukcije, vršio kristalizacije iz otopina i ostvarivao sublimacije isparenih rastopina. Mnogi arapski liječnici, pa i oni najveći, bavili su se alkemijom u potrazi za djelotvornim lijekovima, pa su onda različite dobivene supstancije empirijski okušavali u različitim bolestima.

GEOGRAFIJA, ETNOLOGIJA I HISTORIOGRAFIJA

U vezi s prostranstvom arapske države, raznovrsnošću njezinih predjela, opsežnim upravnim i vojnim zadacima, dalekom trgovinom i mnogim putovanjima, u Kalifatu je bilo mnogo povoljnih preduvjeta za razvitak zemljopisne znanosti. Kao polazna točka u daljnjoj, veoma plodnoj djelatnosti poslužila je knjiga *Al-Horezmija* "Slika svijeta", izrađena na temelju Ptolemejeve Geografije i opremljena zemljopisnom kartom. Tijekom IX, X. i XI. st. mnogi su pisci iz različitih dijelova abbasidske države, kao što su bili *Ibn Hordadbeh, Al-Jakubi, Ibn Rustah, Ibn Fozlan, Al-Hamadani, Al-Ištakri, Al-Masudi, Ibn Haukal, Al-Makdisi, Al-Biruni,* objavljivali izvanredno važna putopisna i zemljopisna djela, bogata podacima o raznim regijama Kalifata, o njegovim gradovima, privredi, stanovništvu, običajima i povijesnim zbivanjima. To obilje informacija obuhvaćalo je i brojne susjedne zemlje, od Indije i Srednje Azije do Balkana i slavenskih zemalja u istočnoj Europi, pa i danas predstavlja dragocjenu izvornu građu za političku, privrednu i kulturnu povijest mnogih naroda.

Izrazito historiografski rad abbasidskog razdoblja nastavlja se na biografsku djelatnost pisaca koji su u drugoj polovici VIII. i u IX. st. opisivali život Proroka, njegovih pratilaca i nasljednika i vojne pothvate velikih omejadskih osvajača. Niz istaknutih arapskih povjesničara počinje djelima pisaca perzijskog podrijetla, kao što su bili *Ibn Kutaiba, Al-Jakubi, Al-Isfahani* i *Al-Tabari.* U njihovim se djelima povijesna građa prikuplja svestranim istraživačkim trudom, a izložena je veoma kritično. Tako je *Al-Tabari* svoje opsežno djelo "Anali apostolâ i kralje-

Unutrašnjost dvorišta džamije Azhar, u Kairu (970–972)

va", koje seže od stvaranja svijeta do 995, napisao na temelju svih starijih pisaca, bogate izvorne građe što ju je proučio u knjižnicama i arhivima mnogih krajeva u državi, a također i na temelju provjeravane usmene tradicije i vlastitih zapažanja.

Uz Al-Tabarija, najveći arapski povjesničar je *Al-Masudi,* iz Bagdada (umro u Kairu 956). On je proputovao mnoge zemlje Prednje Azije i jugoistočne Afrike, a glavno mu je djelo povijesno-zemljopisni priručnik "Zlatne livade i rudnici dragulja", u 31-om svesku. U njemu je prikazana povijest Rimskoga Carstva, Bizanta, Perzije, Indije, Židova i svih islamskih zemalja do potkraj njegova života. On nastoji zbivanja prikazati na podlozi sveopće predodređenosti i kauzalne povezanosti. Pri tome u motiviranju događaja uvelike uzima u obzir prirodne i zemljopisne okolnosti, ali i ljudske interese, htijenja i shvaćanja.

SUNA I PRAVNE ŠKOLE

Za najstariju povijest islama i arapske muslimanske države od osnovne su važnosti bila prikupljanja i provjeravanja zapisa o Muhamedovim djelima, shvaćanjima i izrekama, a također o djelima i izrekama njegovih najbližih suradnika i sljedbenika. Ta tradicija (suna), isprva sačuvana u usmenoj predaji, a zatim zapisivana (hadisi), čini, uz Kuran, osnovu pravovjerne, sunitske islamske religije.

Iz velikog obilja hadisa, koji su često udovoljavali oprečnim političkim i idejnim težnjama, počeo je u IX. st. izbor radi kanonizacije priznate sune. Tako se izdvojilo šest zbirki koje su dobile priznanje kao vjerodostojan tekst (Al-Salih, Vjerodostojna knjiga). Najveći autoritet, odmah poslije Kurana, stekla je zbirka od 7 275 hadisa što ju je iz mnoštva od više stotina tisuća hadisa u drugoj polovici IX. st. sastavio Perzijanac *Muhamed al-Buhari.*

Kanonizirane zbirke hadisa pribavljale su, u biti, vjerski autoritet nizu pouka, mudrosti,

praktičkih uputa, propisa i običaja skupljenih na širokoj osnovi, ne samo iz arapskih izvora, nego i na temelju mezopotamijskih, sirijskih, iranskih, kršćanskih i židovskih tradicija, formiravši sinkretičku cjelinu najpreporučljivijih etičkih odredbi i nazora.

Na temelju proučavanja Kurana i hadisa formirala se specifična islamska pravna znanost (fikh). Ona podjednako obuhvaća bogoštovne propise, kao i građanska i krivična pravna načela. No s vremenom se pokazalo da Kuran i hadisi nisu dovoljni da izravno svojim tekstom pruže rješenje složenim problemima što su se pojavljivali u neposrednom životu. Zbog toga je fikh dopuštao da se tekstovima Kurana i sune pripomaže izvodima po logici analogije i zaključcima po metodi opće suglasnosti.

Takvi postupci rezultirali su formiranjem četiriju islamskih pravnih sustava ili škola. *Hanifitskoj školi* bio je osnivač Perzijanac *Abu Hanifa* (u. 767), a njezina je shvaćanja kodificirao njegov sljedbenik, *Abu Jusuf* (krajem VIII. st.). Ona su se zasnivala na teoriji o pravu dedukcije po analogiji, uz mogućnost da se prema individualnom osjećaju pravde donosi odluka hoće li se zaista zaključivati po analogiji. Ta je škola omogućavala veoma liberalnu primjenu kuranskih i hadiskih propisa i stoga je među sunitskim muslimanima stekla najviše pristaša.

Konzervativnije od nje bile su sve tri preostale pravne škole, i tzv. *šafiitska* i *malikitska* (nazvane po njihovim osnivačima), a naročito *hanbalitska* škola, koja se temeljila na shvaćanjima njezina utemeljitelja, bagdadskog pravnika *Ahmada ibn-Hanbala* (u. 855), koji je priznavao samo isključivi autoritet Kurana i hadisa, bez ikakvih prinova i proizvoljnosti.

Izvan pravnih sustava sunitizma, šiiti su imali svoju zasebnu pravnu školu. Za njih je jedini autoritet Kuran, pa oni ne priznaju ni sunu, ni izvode iz nje po analogiji ili na temelju opće suglasnosti pravnih stručnjaka (kako su to usvajali hanifiti, odnosno malikiti), nego samo tumačenje Kurana što ga vrše nepogrešivi i bogom nadahnuti imami, potomci Muhamedovi, u kojima se božjom milošću ponovno utjelovljuje duh samoga Proroka.

FILOZOFIJA

Kao što je islamska pravna nauka, bez obzira na znatne utjecaje rimskog i bizantskog prava, bila tijesno vezana s islamskom teologijom i religijom, tako je i islamska filozofija, uza svu svoju bitnu zasnovanost na grčkoj, perzijskoj i indijskoj filozofiji, u velikoj mjeri nastojala rješavati probleme što ih je nametao opći islamski okvir duhovnoga života u Kalifatu. Polazeći od vjerski obvezne zamisli o apsolutnom božanstvu, islamski su filozofi tražili rješenje problema o odnosima između vječne biti i realnoga opstanka, zadirući pri tome u fenomenologiju, teoriju spoznaje, antropologiju i metafiziku. Po uzoru na Aristotela, nastojali su svojim znanjem obuhvatiti što veći broj struka kako bi na temelju kompletne informacije o stvarnosti mogli doseći njezin najdublji smisao.

Prva velika ličnost arapske filozofije bio je *Al-Kindi* (umro u Bagdadu, 873). Pisao je o aritmetici, geometriji, astronomiji, optici, medicini, logici, psihologiji, glazbi i politici. U svojem glavnom filozofskom djelu "O intelektu", iznio je, polazeći od Platona i Aristotela (po njegovim originalnim spisima a i u interpretaciji Aristotelova komentatora II/III. st. Aleksandra iz Afrodizije), učenje o razlici između potencijalnog i aktivnog intelekta, čime se, u krajnjoj konzekvenciji, otvarala debata o odnosu između metafizičkoga apsoluta i pojavnoga svijeta. Brojna Al-Kindijeva djela prevođena su od XII. st. na latinski i imala znatan utjecaj na razvitak europske filozofije.

Još mnogo veće značenje za razvoj arapske filozofije imao je *Al-Farabi*, podrijetlom Turčin, koji je pretežno živio u Bagdadu, a umro u Damasku (950). Prevodio je Aristotela i novoplatoničara Porfirija. Među njegove najvažnije filozofske spise pripadaju "Dragulj mudrosti" i "Podudarnost Platona i Aristotela". Polazeći dalje od Al-Kindija, on je osobito produbljeno raspravljao o odnosu između biti (esencije) i postojanja (egzistencije). Osnovno je

svojstvo prirodnih bića da su slučajna, moguća, neizvjesna i prolazna. Njihova opstojnost nije nužna nego se može ostvariti samo kad je dobiju od nekog uzroka. A taj uzrok može biti samo iskonsko biće koje je apsolutno i djeluje kao prauzrok svega. Jedino je u njemu bit nerazdvojivo sjedinjena s postojanjem. Na taj je način Al-Farabi definirao jedan od metafizičkih dokaza o postojanju Boga, koji su kasnije prihvatili i kršćanski filozofi (Albert Veliki, u XIII. st., i drugi). Među osobito zanimljive Al-Farabijeve teze pripada i njegovo učenje o diskontinuitetu (atomskoj strukturi) materije i vremena, kao i njegova politička teorija o državi. Nastavljajući se i na tom području na Platona i Aristotela, on je smatrao nužnim osnutak opće, svjetske države koja će biti strukturirana hijerarhijski, a izrazita joj je svrha da usavršava sveljudsko dobro i pravdu, jer je takvo uređenje uvod i priprema za konačnu, nadzemaljsku sreću u vječnom životu. Premda, na taj način, poredak što ga smatra idealnim nije jednačarski, Al-Farabi od svih kategorija upravljača zahtijeva bezuvjetno moralno i intelektualno savršenstvo, pa su upravo ta svojstva temelj i razlog njihova istaknutog društvenog položaja.

Slavan kao liječnik, ali velik i kao filozof bio je *Ibn Sina (Avicena)*. Najznatnije mu je filozofsko djelo "Knjiga ozdravljenja", u 18 svezaka. Za razliku od drugih arapskih filozofa, on je u manjoj mjeri usvajao aristotelizam a potpunije prihvaćao Platonova i neoplatonička naziranja, ali ih on razrađuje po vlastitom poimanju i s novim uočavanjima. Kao jedan od preteča najvažnijeg problema kojim se bavila kršćanska skolastika, on je veliku pozornost posvetio pitanju univerzalija. Po njegovu mišljenju, univerzalije, opći pojmovi, prvobitno su postojali u Božjem duhu, a ostvaruju se u konkretnom postojanju pojedinačnih bića. On se, dakle, u tome pitanju opredjeljuje za "realizam", to jest shvaćanje da opći pojmovi nisu proizvod mišljenja nego da imaju vječnu, realnu opstojnost. I Avicena je usvajao podiobu na jedno jedino apsolutno i nestvoreno biće koje je sjedinjena bit i postojanje, a suprotna su mu slučajna i prolazna bića, među koja pripada i čovjek, i koja stoga nužno moraju biti stvorena.

Avicena je bio jedan od onih islamskih filozofa koji je (uz španjolsko-arapskog filozofa Ibn Rušda ili Averroesa, iz XII. st.) najviše utjecao na razvoj kasnosrednjovjekovne kršćanske filozofije, posebice na Tomu Akvinskoga i Duns Scota.

Radikalno suprotan aristoteličkoj orijentaciji većine arapskih filozofa bio je Perzijanac iz Horazana *Al-Gazali* (1059–1111). Smatrao je da je bitna zadaća filozofije da opravdava i dokazuje teološke doktrine. U svojim djelima, prevedenima u XII. st. na latinski, podvrgavao je kritici aristotelizam Al-Farabija i djelomični aristotelizam Avicene. Približavajući se u većoj mjeri platonovskoj mistici a i islamskome mističkom sufizmu, zagovarao je vjerodostojnost Božjeg stvaranja iz ničega i suprotstavljao se uvažavanju sveopćeg kauzaliteta svojih velikih prethodnika. Takvim svojim razvitkom Al-Gazali je postao istaknutim predstavnikom dogmatsko-teološki orijentirane filozofije tzv. pobornika vjerske istine (kalam). Svojom teološkom orijentacijom Al-Gazali je bio srodan kršćanskoj skolastičkoj filozofiji, koja je sebe smatrala "sluškinjom teologije", pa su njegovi teoremi u tom pogledu imali odjeka u djelima Tome Akvinskoga (u XIII. st.) i čak Pascala (u XVII. st.).

SEKTE I VJERSKO-POLITIČKA UČENJA

Cio kompleks islamske teologije, prava i filozofije u svojoj neprekidnoj živoj djelatnosti bio je u trajnom sukobu s mnogobrojnim odcjepljivanjima i zastranjivanjima od službeno priznatih vjerskih i pravnih dogmi. Ali to odcjepljivanje gotovo je uvijek, uz idejne poticaje, bilo vezano uz političke sukobe različitih interesa u odnosu prema vlasti i u pogledu političko-socijalne strukture islamske države.

Gotovo neposredno poslije Muhamedove smrti počele su borbe sa šiitizmom i haridžitima koje su omejadski kalifi ugušivali okrutnom silom. Ali i nakon toga sve su nove i nove sekte neprekidno nicale tijekom mnogih stoljeća arapske civilizacije, i u istočnim zemljama, i na Zapadu.

Još u VII. st. pojavilo se učenje po kojem čovjek ničim nije determiniran u svojem opredjeljivanju i djelovanju. Svojom funkcijom, to se učenje (tzv. *kadarizam*) praktički suprotstavljalo podjednako autoritetu i državne i vjerske vlasti, kao faktorima koji nameću misaone i socijalno-političke okove.

Ali nepokoravanje poretku izgrađivalo je svoju teorijsku osnovu i teološko-filozofski suprotnim teoremima, pa je tako sekta *džahimija,* nastala u prvoj polovici VIII. st., poricala slobodu čovjekova opredjeljivanja, ali je na toj osnovi negirala i potrebu bilo kakvih vjerskih obreda i pobožnosti i odbacivala vjerski i politički autoritet kalifata. Budući da Bog nema nikakvih ljudskih svojstava, on ne može ni izricati neki nauk; stoga ni Kuran nije mogao od vijeka postojati u njegovu duhu, nego je on u vremenu nastalo djelo ljudskoga uma, iako je rezultat neposrednog poniranja u tajanstvo božanstva. Dosljedno tome, ni hadisi ne mogu imati pravo na povjerenje. Na taj način, od sveukupne religije ostaje samo potreba slobodnoga i nenametnutog doživljavanja nadnaravne veličine Božje, a u neposrednoj stvarnosti života odustajanje od gramzljivosti za blagom i moćima.

Na prijelazu s omejadske na abbasidsku epohu nastao je idejni kompleks *mutazilizma.* To je učenje prihvaćalo nazor o postojanju čovjekove slobodne volje i o potrebi meditativnog doživljavanja Božje biti, a dodavalo je stajalište da svaki musliman sama sebe automatski isključuje iz islamske vjerske zajednice kad počini neki zločin ili težak moralni prekršaj. U krajnjoj konzekvenciji, muslimani, dakle, imaju pravo da se pobune i s oružjem u ruci protiv svake nepravedne vlasti.

Brojne i na različite načine radikalne sekte što su se rađale iz realnog odnosa vlasti prema najširim slojevima stanovništva primoravale su pravovjerni sunitizam da se bori za učvršćenje svojega položaja. On je to činio kompromisnim opredjeljivanjem za postojeću vlast. Nakon osnutka Abbasidskog kalifata, sunitizam se radi mira u muslimanskoj zajednici priklanja novoj dinastiji i postaje njezinim osloncem, smatrajući da je snaga državnog poretka za islam važnija od udovoljavanja političkoj i socijalnoj pravdi, kako je to bilo moguće zahtijevati na temelju radikalne interpretacije iskonskih islamskih zamisli. Na toj osnovi, sunitizam je u doba Harun al-Rašida stekao neosporno dominantan položaj.

Ali suparnička borba dvojice Harunovih sinova za vlast navela je mlađega od njih, Al-Mamuna, da se pozivanjem na mutazilitsko načelo o pravu borbe protiv poročne vladavine čak i zakonitoga kalifa, domogne vlasti. Za njegove vladavine, a i za dvojice njegovih nasljednika mutazilizam postaje službenom političko-vjerskom doktrinom. Karakteristično je da su teoretičari toga učenja pretežno bili muslimani nearapskog podrijetla. Oni su isticali značenje kritičnoga i misaonog stava prema fenomenu religije. Ali mutazilitski racionalizam postupno se pretvarao u vjerski eklekticizam ili se cijepao na različite koncepcije, s nejednakim stajalištima prema poretku što su ga kalifi ostvarili došavši na vlast i oslanjajući se na njegovu doktrinu. Tako je jedan od veoma istaknutih mutazilitskih ideologa, *Al-Nazzam* (u prvoj polovici IX. st.) sjedinjavao dualističku zamisao o Bogu kao izvoru isključivo dobra i čovjeku kao izvoru zla, s grčkim atomizmom i brahmanskim poricanjem proroka, pa je s tim u vezi odbacivao i proročko značenje Muhameda i njegova Kurana. Njegov suvremenik *Tumama ben Asra* propagirao je neograničeni hedonizam, prilagođujući se time stvarnosti kalifova dvora na kojem je živio kao otmjena ličnost i cijenjeni pjesnik. Suprotno tome, odupirući se uživačkim shvaćanjima što su prevladala u vrhovima društva, *Al-Muzdar* je u isto to doba, u ime istoga mutazilizma, zahtijevao askezu, a slična shvaćanja propagirali su i drugi ideolozi.

U vrijeme prevlasti sunitizma a zatim mutazilitizma u Kalifatu, šiiti su, naročito u Perziji i Iraku, imali mnogo pristaša, ali su bili potlačena sekta jer su se iz načelnih razloga suprotstavljali Abbasidima kao uzurpatorima.

Ali i u takvim se okolnostima šiitizam razgranjivao na odvojke koji su različito reagirali na društvenu i političku stvarnost. Još u prvoj polovici VIII. st. osamostalio se tzv. *zaidizam,* ogranak koji se nije zadovoljavao klonućem većine šiita pred pritiskom vlasti i sve izrazitijim usmjeravanjem prema zatvaranju u tajne grupacije, sklone maštanju i pasivnom čekanju dana

kad će ponovno biti objavljena Allahova volja, nego je tražio aktivnu borbu, u kojoj svaki Fatimin i Alijin potomak ima jednako pravo i dužnost da se bori za osvajanje vlasti.

Već početkom druge polovice VIII. st. u šiitizmu je nastao novi raskol. Njihovo vjerovanje da se duhovni Prorokov autoritet Božjom milošću prenosi iz koljena u koljeno po direktnoj silaznoj lozi među potomcima Muhamedove kćeri Fatime i zeta Alije našlo se pred trojakim tumačenjem. Jedni su smatrali da je šesti Muhamedov potomak, Džafar, pred smrt svoju vlast i moć imama predao svome starijem sinu Ismaelu; a kad je on uskoro umro, vjerovalo se da je postao "sakriveni imam" ili Mahdi i da mu je Allahovom voljom namijenjeno da čeka u sakrivenosti sve dok Allah ne odredi da ponovno dođe na svijet i obnovi izopačeni islam. Druga skupina je smatrala da je imamom nakon Ismaela postao njegov sin Muhamed i da je on očekivani Mahdi. I, najzad, treća je skupina tvrdila da je poslije Ismaela imamom postao njegov mlađi brat Musa, a Mahdijem će biti tek onaj njegov potomak, koji bude po redu dvanaesti potomak Prorokov.

Dominantni vjersko-ideološki smjer, mutazilizam, ostao je utjecajan na političku vlast u Kalifatu sve do sredine IX. st. S nastupom kriznog razdoblja koje je slijedilo nakon Al-Mutasimove smrti (842), državni je režim uvidio da je mutazilizam opasan za stabilnost poretka i da je u tu svrhu mnogo prikladniji izrazito konzervativni sunitizam, pa je on već za kalifa Al-Mutavakila (852) proglašen službenom idejnom orijentacijom, a mutazilizam i šiitizam bili su podvrgnuti žestokim progonima. Ipak, i u progonstvu, mutaziliti su i dalje objavljivali niz rasprava i spisa kojima su se borili jednako za svoje dogmatsko-teološke nazore, kao i za svoja shvaćanja društvenih i političkih odnosa.

Druga polovica IX. st. donijela je, u daljem i sve jačem rasulu kalifskoga autoriteta, prije kratkotrajne epohe stabilizacije u sedamdesetim i osamdesetim godinama, a i poslije nje, naglo jačanje zaiditskog šiitizma i ujedno njegovu društveno-političku radikalizaciju, pa zaiditi podižu nekoliko pobuna, sudjeluju u ustanku afričkoga roblja (zinđa), a u perifernim oblastima Kalifata uspjeli su formirati i svoje posebne, teritorijalno nevelike političke tvorevine od kojih se najduže održala ona što ju je početkom X. st. u Jemenu osnovao Jahja ben Husein al-Hadi, a koja se sa sjedištem u Sani održala nekoliko stoljeća. I zaidizam je svoju vjersko-političku doktrinu izgradio većim brojem teorijskih, povijesnih i propagandnih spisa.

Usporedo sa znatnim aktiviranjem zaidizma, uporno je djelovao i imamski šiitizam. Gotovo sa svakim novim pokoljenjem u lozi Prorokovih potomaka formirale su se grupacije na temelju uvjerenja da je upravo taj potomak pravi i konačni Mahdi, pa se šiitizam mrvio u različite sljedbe. Najzad se to grananje završilo stajalištem glavne struje imamskih šiita da je dvanaesti Muhamedov potomak, Muhamed-al-Muntazar, zaista posljednji od imama koji su živjeli i da je on svojom smrću postao skriveni Mahdi koji čeka Allahov poziv da se vrati na svijet radi obnove istinske Prorokove vjere.

Imamizam je tijekom IX. i X. st. razvio znatnu teološku i političku literaturu. Najveći njegov teoretičar bio je *Al-Kulaini*, u X. st. Ali usporedo s takvim djelima, među ideolozima imamizana bilo je i težnji za povezivanjem s filozofsko-dogmatskim zamislima veoma dalekim iskonskom islamu. Tako je Perzijanac *Al-Kaddah* još u IX. st. stopio izmaelitsku dogmu sa zamislima što ih je Prednji istok sadržavao u svojim tradicijama što sežu unazad sve do gnostičke kozmogonije i emanacionističke teorije o podrijetlu božanstva, svemira i ljudi. Al-Kaddahovo učenje je irački seljak *Hamdan Karmat* potkraj IX. st. preobrazio u teoriju o revolucionarnom ustanku, o jednakosti svih pristaša pokreta (karmatija), bez obzira na njihovo društveno podrijetlo i etničku pripadnost, i o zajednici imovine. Njegovi su pristaše formirale kolektivna imanja i među sobom dijelili plodove rada, a obrtnike su organizirali u zadruge (sinf), pa su tim primjerom, posredovanjem muslimanske Španjolske, utjecali i na kasnije oblikovanje cehova u Zapadnoj Europi.

Karmatska neumorna misionarska i propagandna djelatnost uvelike je pridonijela formiranju fatimidske vlasti, najprije u Ifrikiji, a zatim u Egiptu, iako politička ostvarenja koja su iz tih akcija proizašla nisu niukoliko ostvarila njihove prvobitne komunističke zamisli.

Iz karmatske osnovice razvile su se u XI. st. i sekte *druza* i *hašišina*. Sekta druza, nazvana tako po svojem osnivaču, horazanskom Turčinu *Al-Daraziju*, početkom XI. st., veoma se angažirala u egipatsko-sirijskom radikalnom ismaelitizmu Fatimida, a i u epohi križarskih ratova formirala je najborbenije vojne i gerilske odrede protiv kršćanskih ratnika. Potkraj XI. st., u Perziji je jemenitski Arapin *Al-Sabbah* osnovao sektu hašišina. Ona je poricala Prorokov autoritet i čak potrebu bilo kakve vjere. Zasnivala se na krajnje strogoj organiziranosti i slijepom podvrgavanju volji poglavara sekte. U mnogobrojnim suparničkim borbama dinastijâ na tlu Kalifata i različitih lokalnih vlastodržaca, hašišini su se angažirali kao izvršilački odredi u zavjerama, umorstvima, pljačkaškim pothvatima i osvetničkim akcijama, na temelju vlastitih opredjeljenja njihovih poglavara, a i kao najmljena oružana sila. Njihovo prvo političko umorstvo neke visoko uzdignute ličnosti bilo je smaknuće Malikšahova vezira Nizama al-Mulka (1092). Od kraja XI. st. hašišini su stekli snažna uporišta u Siriji, pa su i oni imali znatan udjel u mnogim borbama što su ih prouzrokovali križarski pohodi zapadnoeuropskih ratnika.

U sveukupnoj intelektualnoj atmosferi islamskih zemalja, uz mnoga druga ideološka, vjerska, filozofska i socijalno-politička opredjeljenja, veoma je utjecajan bio *sufizam*, kao opće mističko usmjerenje, nastalo u opreci sa snažnim formalizmom što su ga nametala ortodoksna vjerska i pravna učenja. Pozivajući se na neke izreke Kurana, sufiti su željeli postići mističku spoznaju Boga. Prema ovosvjetovnom životu zauzimali su asketsko stajalište. U argumentiranju svojih nazora preuzimali su različite elemente ranoga kršćanstva, neoplatonizma, budhizma i teozofije. Načelno su odbacivali težnju za bogaćenjem, preporučivali su da svaki musliman živi na temelju manuelnog rada i u sebi izgrađuje nesebičnu ljubav prema Bogu i svemu živome. Na toj osnovi sufizma (koju je prvi iscrpno formulirao *Al-Darani*, u prvoj polovici IX. st.), mistički se pokret granao i veoma plodno manifestirao nizom filozofskomoralističkih, književnih i pjesničkih ostvarenja, koja se razvrstavaju od izrazito gnostičkih koncepcija Nubijca *Al-Misrija* (u prvoj polovici IX. st.) ili Perzijanca *Tirmidhija* (krajem IX. st.) do panteističkih i budhističko-nirvanističkih oblika misticizma u sljedećim stoljećima koji su, na temelju dubokih ogorčenja sa stvarnošću svijeta, tražili potpuno okretanje ljudskog htijenja od materijalnog opstanka.

U cjelini, mnogobrojne islamske sekte, aberantna ideološka opredjeljenja i teoremi o ljudskome stavu prema životu i smislu postojanja nesumnjivo su nicali iz manje ili više izrazitog i svjesnog distanciranja prema realnom poretku i neposrednim odnosima što ih je državna struktura ostvarivala.

Na toj je osnovi i državna vlast sve više uviđala potrebu krute reglementacije priznatih i spasonosnih nazora o društvu, međuljudskim odnosima, o značenju i ulozi vjere i nepobitnom ugledu vrhovnih političkih autoriteta. Stoga ona pristupa neke vrste kodifikaciji tradicionalnih, pravovjernih, sunitskih učenja tekstom što ga je početkom XI. st. dao izraditi kalif Al-Kadir (otuda njegov naziv *kadirija*). On je otada obvezno čitano u svim džamijama, da bi svakom stanovniku bilo jasno kakvo je službeno vjersko, socijalno i moralno-političko shvaćanje koje državna vlast nepokolebljivo prihvaća. Ali, neprekidna društvena diferencijacija u Kalifatu, rađanje sve novih političkih opreka i utjecaji različitih intelektualnih tradicija i suvremenih utjecaja održavali su i dalje poticali mnogostrukost islamskog idejnog i kulturnog opredjeljivanja i u stoljećima koja su slijedila nakon posljednjih desetljeća XI. stoljeća, i to utoliko više što je upravo to doba donijelo nove i veoma dramatske susrete islama s kršćanskim svijetom Zapadne Europe, a u stoljećima koja su slijedila i nove sudare sa znatnim snagama što su na islamsku orbitu nasrnule s udaljenoga istoka.

Takvo bogatstvo intelektualnog života u istočnim islamskim zemljama neizbježivo se moralo očitovati i na području beletrističke književnosti i likovnih umjetnosti.

BELETRISTIČKA KNJIŽEVNOST

U vrijeme Omejada arapska se književnost izrazito vezivala za predislamsku poeziju beduina, ali je od spontane književnosti, koja je nicala neposredno u životu, sve više postajala upravljanom, dvorskom književnošću kojoj je bilo svrha da uljepša život kalifova dvora, da posluži kao zabava i razbibriga dvorjanima. Mecenatstvo kalifa sve je izrazitije podupiralo panegiričku i zabavljačku usmjerenost književnih nastojanja. Bagdadski kalifi povodili su se za tim primjerom, pa se opći smjer razvitka nastavlja i u toj epohi. Ali premda namjena pisanja ostaje u biti ista, znatno se usavršava forma, obogaćuje izraz i proširuje tematika. Među panegiričarima se sredinom VIII. st. ističu *Muti ben Ajas* i *Abu-Dolama*. Obojica su bili dvorski pjesnici na kraju omejadske ere, a tu su ulogu imali i za Abbasida, prenijevši u novo doba i svoj stil i svoju vještinu. U njihovim tekstovima i dalje se održavaju reminiscencije na beduinski život, na pustinjske noći, ponavljaju se ustaljeni klišeji o ljepoti žena, junaštvu ratnika itd., ali je taj presađeni dekor sada bio vidljivo artificijelan.

S novom političkom situacijom uskoro su se ipak pojavili i utjecaji izmijenjenih okolnosti. U Abbasidskom kalifatu u književnosti počinju sve češće sudjelovati mnogi nearapski pisci, koji unose i nove teme i nove senzibilitete, čuvajući ipak neizbježivi dekor koji tekstove prezentira kao poeziju koja ne prekida s arapskom tradicijom.

Jedan od prvih predstavnika takvoga razvitka bio je Perzijanac *Bahšar ibn Burd* koji je 783. čak bio smaknut, najvjerojatnije zbog svojega pristajanja uz zoroastrizam i manihejstvo. Pisao je lirsku poeziju i satire, nastojao se otresti ustaljenih normi i usavršiti izražajni oblik svojih pjesama. Njegov mlađi suvremenik, također Perzijanac, *Abu-Nuvas* bio je bliski prijatelj kalifa Harun al-Rašida i Al-Amina, anakreontički pjesnik koji slavi vino i ljubav, lagodni dvorjanski život, raskoš i eleganciju. U njegovoj poeziji ima i erotske raskalašenosti, himni o ljepoti dječaka, ali i mnogo pasaža izrazite ljepote, skladnosti izraza, osjećajnosti, elegijske tuge, pa čak i slavljenja asketizma i oštre satire o običajima i karakterima njegova vremena. Ta posebna komponenta Abu Navasove poezije, koja se u njega pojavljivala možda kao odjek čestih raspoloženja u širim krugovima stanovništva koje je osuđivalo raspusni život dvora, bila je glavnom temom *Abul-Tahija* (748 – oko 828) koji je bio po zanimanju lončar i pisao o gorčini sirotinjskog života, o odgovornosti ljudi pred Božjom strogošću, o smrti i o beznadnosti života. Njegova pjesnička forma bila je u skladu s njegovom misaonom orijentacijom, jezik mu je jednostavan, bez razmetljivosti i dekorativnih hiperbola, ali veoma skladan i lijep.

Znatnu slavu stekao je *Abu-Tammam* (prva pol. IX. st.), podrijetlom sirijski kršćanin iz Damaska, a djelovao je kao dvorski pjesnik u Bagdadu. Pjevao je o junaštvu i borbama, ali u njegovoj zbirci lirskih pjesama "Divan" ima fragmenata koji se ubrajaju među najljepša dostignuća arapskog pjesništva. U doba Samanida i zatim Gaznavida djelovao je najveći perzijski pjesnik *Firdusi* (935–1020), autor "Knjige Kraljeva", sa 60 000 stihova.

Prozna beletristička književnost izrazitije se razvila tek potkraj omejadskog razdoblja. U tome prijelaznom dobu najistaknutija je ličnost bio Perzijanac *Ibn Mokaffa* (u. oko 760). On je s perzijskoga pehlevi-jezika na arapski preveo sanskrtsku zbirku moralističkih basni Pančatantra služeći se veoma snažnim jezičnim izrazom koji svjedoči o znatnom utjecaju perzijskih književnih dostignuća na arapsku prozu u doba njezina nastajanja.

Na Ibn Mokaffino uzorno ostvarenje oslanjali su se prozaici cijeloga IX. stoljeća, kao što su bili *Sahal ben Harun, Ibn Kotaiba* i *Al-Džahiz*. Al-Džahiz je bio esejist, anegdotičar i pripovjedač. Pisao je kratke, izvanredno realističke crtice, prikazivao je život u Bagdadu i drugim velikim središtima slikovitim i vješto napisanim pričama, u kojima ima i poezije, i humora, i kritike, a često i učenih ekskursa koji svjedoče o njegovu širokom obrazovanju.

Takav svježi i inventivni početak arapske proze veoma se brzo pretvorio u kićenu književnost koja je nastojala da raskoš riječi i dikcije nadredi smislu i sadržaju. Jedan od uzroka tome bilo je to što su se djela čitala na skupovima, gdje se razvijalo nadmetanje u govorničkoj

elokvenciji, u bombastičnosti figura i dekorativne učenosti, bez obzira na sadržaj koji je svojom umjetničkom spoznajom mogao biti i siromašan. Taj književni tip dobio je naziv *makamah* (po riječi koja označava skupna zasjedanja). Začetnikom toga smjera smatra se *Badi Al-Hammadani* (u. 1008), a najistaknutijim su mu nastavljačima bili *Al-Tahalibija*, iz Nišapura, i *Al-Harriri*, iz Basre (1054–1122). Posebice je Al-Harririjevo djelo smatrano uzorom rječite i bogate proze, pravom riznicom arapskoga književnog jezika. Nakon njega, nakamah--proza postala je standardnim oblikom prozne i dramske književnosti, zamjenjujući pravu kazališnu dramsku književnost, koja se u srednjovjekovnom arapskom svijetu nije razvila.

Arapsku proznu književnost nemoguće je cjelovito zamisliti bez uzimanja u obzir zbirki priča koje su s vremenom postale sastavni dio zbornika "Tisuću i jedna noć" (Alf Lajlah-va--Lajlah). Zameci te zbirke nastali su u Iraku potkraj IX. st., a načinio ju je Perzijanac *Al--Džahšijari* (umro 542) prema starijoj perzijskoj zbirci "Tisuću priča" u kojoj su bila sadržana pripovijedanja anegdotičko-povijesnog i maštovitog karaktera, perzijskog i indijskog podrijetla. Al-Džahšijari je toj građi dodao još i priče iračkog podrijetla, posebice anegdote i ljubavne zgode s bagdadskog dvora u vrijeme Harun al-Rašida ili iz drugih razdoblja, ali koje su se pripisivale Al-Rašidovu vremenu. Tijekom idućih stoljeća dodavala se još i druga građa, iz kasnijih vremena Bagdadskog kalifata, ali također iz indijskih, grčkih, hebrejskih i egipatskih izvora. Svoj konačni oblik "Tisuću i jedna noć" dobila je tek za mamelučke vladavine u Egiptu, od kraja XIII. do kraja XV. st.

Veoma velik utjecaj na arapsku pjesničku i proznu književnost kasnijih stoljeća imala je velika povijest arapske književnosti što ju je sredinom X. st. napisao Sirijac *Abul Faradž al-Isfahani*. Njegovo djelo "Knjiga pjesama" (Kitab al-Agam) ujedno je i povijest književnosti i antologija najljepših primjera te književnosti. Time je ona postala najdragocjeniji dokument sveukupnih beletrističkih ostvarenja do polovice X. st., ali ujedno i zbirka preporuka kako dobra književnost treba biti napisana.

LIKOVNE UMJETNOSTI

Od likovnih umjetnosti, građevinarstvo Abbasida i njihovih nasljednika podjednako je svjedočilo i o njihovu golemom bogatstvu, i o visoko razvijenom tehničkom znanju graditelja, kao i o znatnom smislu za sklad, veličanstvo oblika i za profinjenost ukrasa. Pri tome, nesumnjivo, kao i kod drugih područja kulture, veliko značenje imaju tekovine i utjecaji preuzeti od starijih civilizacija na okupiranom području: bizantsko-sirijske, helenističko-egipatske, mezopotamijske, perzijske (sasanidske) i indijske.

Abbasidi su izvanredno mnogo gradili, na cijelom državnom području, ali su cijeli gradovi, s mnogim sjajnim palačama i džamijama, mnoge utvrde i ladanjski dvorci zauvijek nestali u razaranjima tadašnjih a još više kasnijih vremena.

Najstariji sačuvani objekti samo su djelomično održane ruševine. Još iz VIII. st. potječu zidine grada Rakke, na srednjem Eufratu, blizu granica sjeverne Sirije. Slijepe arkade okruglih pilastera na sačuvanom fragmentu kalifove palače u Rakki povezane su na nižem vijencu oštro slomljenim polukružnim lukovima a na višem vijencu tupokutno slomljenim lukovima, pri čemu su rubni lukovi na toj etaži drukčiji: raščlanjeni u tri manja luka (u obliku trolista). Široko (tupokutno) slomljeni šiljasti lukovi natkrivaju i dveri na prizemnoj razini očuvanoga zida. Na taj je način palača u Rakki samim jednim svojim fragmentom zasvjedočila sirijsko--egipatski utjecaj šiljasto slomljenoga luka zajedno sa perzijsko-indijskim, širokoga, tupokutno slomljenoga luka, i magrebskim, s trolisnim ili višelisnim nadsvođavanjem rasponâ među stupovima kakvo će karakterizirati mavursku arhitekturu sjeverne Afrike i Španjolske. Upotrebom slomljenih lukova islamska umjetnost Istoka služila se nekoliko stoljeća prije nego što se taj konstrukcijski tip pojavio u gotičkoj umjetnosti europskog Zapada.

Podjednake izvedbene oblike kao građevine u Rakki imao je i lovački dvorac Uhajdar, podignut potkraj VIII. st. oko 200 km jugoistočno od Bagdada, sačuvan u ruševnom stanju. Imao je pravokutnu osnovu, s jednim vratima na svakoj strani, zaštićenima pobočnim kulama. Unutrašnje prostorije bile su pokrivene svodnim krovom, a pilastere su povezivali polukružni lukovi.

Mezopotamijskim građevinama iz druge polovice VIII. st. suvremena je džamija Tarikhana, u Damghanu, perzijskoj oblasti južno od Kaspijskoga mora, masivno zdanje s trijemovima na stupovlju koje naizmjence povezuju polukružni i tupokutno slomljeni lukovi.

Sredinom IX. st. nastala je veličanstvena džamija u Samarri, na Tigrisu, oko 120 km uzvodno od Bagdada. Imala je dva metra debele zidove od dekorativno složene opeke, koji su u razmacima bili ojačani oblim polukulama. Unutrašnji, molitveni prostor bio je natkriven krovom koji je ležao na 24 reda stupova u širini i devet redova u dubini, a i podužnu je krovnu, strukturu nosio niz od 25 redova po četiri stupa sa svake strane. Unutrašnji dvorišni prostor imao je, u zametku, po sredini pobočnih zidina *livane*, četvorne, polukružnim svodom natkrite niše, koje će kasnije, u perzijsko-turkestanskoj arhitekturi, počevši od seldžučkoga doba, steći ulogu najveličanstvenijih elemenata u čitavoj arhitektonskoj cjelini. Sa sjeverne strane džamije u Samarri, na udaljenosti od 30 m, uzdizao se 50 m visoki minaret spiralnog oblika, po uzoru na mezopotamijske zigurate.

Stijenje abbasidskih građevina vjerojatno je bilo ukrašavano mozaicima, ali se još češće upotrebljavala štukatura, izrađena bilo s pomoću kalupa ili naljepljivanjem mase na temeljnu površinu. Ti veoma karakteristični ukrasi, naslijeđeni iz sasanidske umjetnosti, kitili su površine zidova i lukova geometrijski raspoređenim plitkoreljefnim sadržajima koji reproduciraju cvjetne i lisne preplete, nizove različitih ovala, trokuta i krugljica, različite pletere u bogatim varijacijama, ponekad obogaćene pismenima koja priopćavaju pretežno vjerske (kuranske), ali i druge izričaje.

Od velike građevinske djelatnosti Tulunida u Egiptu potpuno se sačuvala divna Ibn Tulunova džamija, nastala krajem IX. st. Svojim oblikom oponašala je džamiju u Samarri, ali su joj dvorišne arkade imale široke, tupokutno slomljene lukove, a krovište dekorativno izvedene, čipkaste grudobrane. Njezin minaret je vjerojatno također imao ziguratski oblik, ali je nakon požara u X. st. preinačen u toranj četvorne osnove na kojem se diže ziguratska spirala.

Devetom stoljeću pripada i potpuna prerada tzv. Mramorne džamije (Sidi-Okba) u Kairuanu, u Tunisu. Prostrano pačetvorinasto dvorište bilo je opkoljeno galerijom u kojoj su stupovi povezani tupokutno slomljenim lukovima, dok su u molitvenom prostoru, u središnjoj lađi koja vodi mihrabu s kiblom, potkovasti, a u ostalim lađama molitvenog prostora lagano ušiljeni lukovi. Zidovi zgrade i dvorišta bili su izgrađeni od naizmjeničnih slojeva crnoga i bijelog mramora. Početkom XI. st. podignuta džamija El-Kebir, u gradu Alžiru, imala je već isključivo potkovaste lukove. I jedna i druga imale su minarete na četvornoj osnovi.

Buvejhidska Mesdžid-džamija u Najinu u Perziji (oko 960) imala je također pačetvorinasto dvorište, ali je po sredini svakoga od njegova četiri zida imala ukrašenu nišu većih razmjera (livani). Svi zidovi ukrašeni su bogatom štukaturom.

Otprilike istom vremenu pripada najstarija fatimidska džamija Al-Azhar u Kairu, s krasnim dvorišnim trijemom u kojem tupokutno slomljeni lukovi počivaju na tankim, okruglim, mramornim stupovima, a zidnu površinu nad lukovima ispunja naizmjenični niz slijepih niša i rozeta izrađenih u štukaturi. Osobito je lijepa izrezuckana ograda ravnoga krova. Nešto kasnija, ali i kićenija je kairska džamija Al-Ahmar (prijelaz X. u XI. st.).

Veoma snažan poticaj daljnjem razvitku islamskoga graditeljstva na istoku dali su Seldžuci. Starije tradicije dekorativne uporabe opeke u oblikovanju vanjskih i unutrašnjih zidova oni su razvili do savršenstva. Podizanje kupola, koje je bilo uobičajeno nad molitvenim dijelovima džamijskih zgrada već i ranije, u Mezopotamiji, Siriji i Sjevernoj Africi, oni su izvodili osobito majstorski formirajući prijelaze s četvornih osnova u nižim razinama na kružni oblik

tambura na kojem sjede kupole plićeg ili višeg ispona. Iz ranoga razdoblja seldžučke epohe svojom ljepotom snažno impresionira Mesdžidi-džamija u Ispahanu (oko 1090). Dvorište joj je opkoljeno dvokatnim trijemom u kojem su rasponi nadsvedeni sasanidsko-indijskim tupokutno slomljenim lukovima, a po sredini svake od četiriju strana dvorišta diže se po jedan veličanstveni visoki livan, nalik na školjku, nadsvedenu tupokutno slomljenim lukom, pod kojim duboka niša ima stalaktitni strop, raščlanjen manjim udubljenjima zajedničke svedene konstrukcije. Fasade livana i dvorišnih arkada popločane su modrikastim i žutim keramičkim pločicama, stvarajući izvanredan kolorističkí dojam. Budući razvitak takvih tipova džamijskih dvorišta s livanima doveo je na cijelom Prednjem istoku u narednim stoljećima do arhitektonskih ostvarenja koja pripadaju među najljepše ukrase svjetskoga graditeljstva.

Veliku budućnost imala je i seldžučka gradnja tzv. gombada ili turbeta, visokih mauzoleja pretežno kružne, poligonalne ili zvjezdolike osnovice. Gradnja mauzoleja ima, nedvojbeno, veoma stare tradicije u raznim civilizacijama koje su prethodile islamskoj epohi. Od građevina te namjene u muslimanskim državama osobitu ljepotu ostvario je Ismaelov mauzolej u Buhari, podignut u samanidskoj epohi, na prijelazu IX. u X. st. Ta četvorna građevina sazdana je od opeka, koje su i na vanjskoj površini, a još više u unutrašnjosti, složene virtuoznom vještinom, pa ostvaruju nenadmašive dekorativne efekte. Četvora vrata imaju šiljasto slomljene nadvratne lukove, a nad četvorinom zdanja ostvaren je sustavom ugaonih trompa i lučnih konstrukcija prijelaz u kupolu.

Seldžučki mauzoleji udovoljavaju istoj namjeni grobnog spomenika polazeći od prototipa nomadskih okruglih šatora (jurtova) po turkestanskim i mongolskim prostranstvima i pretvarajući njihov osnovni oblik s čunjastim krovom u trajno obitavalište istaknutih pokojnika, izgrađeno u trajnoj građi. I taj građevinski oblik dosegnuo je puni razvoj i ostvario najljepše objekte tek počevši od XII. st., ali njegovi zameci sačuvani su i iz početne etape seldžučkoga graditeljstva. Jedan od njih je Gombad-i-Kabus, s početka XI. st., vitka okrugla građevina s čunjastim krovom, kojoj je vanjska površina vertikalno raščlanjena, čime je dobiven zvjezdolik tlocrt. Unutrašnjost mu je podijeljena na dva kata, pri čemu je gornji kat grobna prostorija u kojoj je bio smješten sarkofag. Kraju XI. st. pripada i toranj Mesuda III. u Gazni, koji također ima zvjezdolik tlocrt, a sazidan je od izvanredno dekorativno složenih opeka.

Umjetnost abbasidske epohe i etapa političkih vlasti koje su se zaredom smjenjivale na teritoriju Kalifata postigla je ne samo veličanstvena ostvarenja u građevinarstvu i štukaturi, nego i na području keramike, obradbe kovina i slonove kosti te drva. Posebice je važna keramička umjetnost, koju reprezentira niz oblika i tehnikâ ukrašavanja oslikavanjem i oblikovanjem površina. Ukrasi posuđa, lonaca, tanjura i sl. svjedoče o utjecajima klasično-helenističkim, sasanidskim, indijskim, turkmenskim i kineskim, a motivi koji se upotrebljavaju različiti su: cvjetno-lisni, geometrijski i figurativni, pri čemu su prikazivane ptice, životinje, a i ljudski likovi. Premda je sunitska doktrina bila nesklona prikazivanju ljudskoga obličja, ipak se figure svirača, plesača, konjanika i dr. pojavljuju već u kalifskoj palači u Samari i abbasidskim dvorcima na freskama, a zatim naročito u buvejhidsko doba, u X. st., na metalnom i keramičkom posuđu ili u ilustracijama knjiga, kao crteži u grafičkoj jednobojnoj izvedbi, da bi, u kasnijim stoljećima, kolorističkim minijaturnim slikarstvom ostvarila velika djela osebujne i trajne vrijednosti.

X. BIZANT OD SREDINE IX. DO KRAJA XI. ST.

1. POLITIČKI RAZVOJ DO 1025.

VLADAVINA BAZILIJA I.

Uspon Bazilija I. na carsko prijestolje (867–886) značio je pobjedu carigradske dvorjansko-činovničke aristokracije nad aristokracijom maloazijskih provincija koja je bila politički oslonac cezara Barde. S tom pobjedom prevagnula je i ekonomsko-politička koncepcija prijestolničkog dvorjanstva, koje se borilo za sustav centralizirane eksploatacije seljaštva s pomoću poreznih dažbina, pri čemu su se iz tako formiranih državnih rizničkih fondova nagrađivali dostojanstvenici darovima u naravi, dragocjenostima i novcu. Iz takve koncepcije proizlazile, su dvije bitne težnje: zaštićivati opstanak slobodnog seljaštva (stratiota i članova seoskih općina), da bi porezno-obveznička i vojnička baza državne vlasti ostala što brojnija i jača, i boriti se za neosporni carski autokratski autoritet, protiv svih snaga disperzije. Takva borba nužno je morala ometati jačanje velikih zemljišnih posjeda po provincijama i skučavati nastojanja "moćnih" ljudi (dinata) da svojoj vlasti podvrgnu dotad slobodno seljaštvo i pretvore ga u zavišne obrađivače veleposjedničke zemlje (parike).

Bazilije I. je u ostvarivanju unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih ciljeva svojega režima posvjedočio svoje velike organizatorske i vojničke sposobnosti, kao i duboko poimanje zamršenog spleta odnosa i interesa od kojih se sastojala stvarnost njegova vremena.

RATOVANJE NA ISTOKU

Vanjskopolitički položaj bizantske države bio je u drugoj polovici IX. st. povoljan. Njezin glavni protivnik, Bagdadski kalifat, zapao je u epohu unutrašnjeg rasula, pa su se bizantskim pretenzijama na granicama države suprotstavljali samo regionalni vlastodršci, bez oslonca na snažnu državnu vlast. Na Balkanu, odnosi s Bugarskom su se uravnotežili, pa sa Zapada nije prijetila nikakva opasnost koja bi mogla ometati Carstvo da povede ofenzivne akcije na istoku. Prva zapreka u tom nastojanju bio je paulikijanski teritorij sa središtem u Tefriki. Protiv njega je Bazilije I. poveo dvije velike vojne. U prvom napadu (868) Bizantince je zadesio težak poraz, pa su se paulikijanci usudili da Carstvu čak postave zahtjev da potpuno evakuira istočni dio Male Azije. Ali drugi bizantski vojni pohod (872) doveo je do pada Tefrike (872; Lemerle: 878), smaknuća paulikijanskog vođe Hrizohira i do opsežnog preseljavanja paulikijanskog stanovništva na Balkan.

Nastavljajući taj uspjeh, bizantska je vojska u narednim godinama Arapima preotela znatno područje do gornjeg Eufrata, kod Samosate, i do granica Kilikije, na jugoistoku Male Azije. Ali pokušaji da bude osvojena i Melitena, nisu uspjeli.

Bizantskoj borbi protiv Arapa veoma je koristila obnova političke samostalnosti Armenije. Ona je bila rezultat slabljenja arapskog vrhovništva nad područjem Armenije u drugoj polovici IX. st. Već 869. ta je zemlja bila praktički nezavisna, a 885. Kalifat je morao priznati posebnost armenskoga kraljevstva kojem je vladarem postao Ašot Bagratumi. Njegovu vlast smjesta je priznao i Bizant, ali je ujedno s Armenijom sklopio i savez protiv Kalifata. Uskoro, međutim, dvostruko je upletanje u unutrašnje armenske prilike, s bizantske strane i sa strane susjednih arapskih regionalnih vlastodržaca, osujetilo stvaranje jake armenske države, i ona se već početkom X. st. raspala na više teritorija koji su samo nominalno priznavali vrhovnu vlast Ašotovih nasljednika.

Car Bazilije I. Iluminacija iz XIV. st.

BORBE ZA ITALIJU

Učvršćenje bizantskih pozicija i u Maloj Aziji, nakon stabilizacije na Balkanu, stvorilo je preduvjete za brojne bizantske pothvate na Zapadu. Ondje je i dalje jačala vlast aglabidskih Arapa iz Ifrikije (Tunisa). Oni su 869. zauzeli Maltu, a 878., poslije devetmjesečne opsade, osvojili su Sirakuzu i bizantski posjed na Siciliji skučili na neveliko područje oko Katanije i Taormine. Još 840. Arapi su svojoj vlasti podvrgnuli Tarent, a 842. i Bari. Otuda su oni opasnim prepadima ugrožavali i jadranske i tirenske obale Poluotoka. Zbog toga su za protjerivanje Arapa bili zainteresirani i papinstvo, i carska vlast njemačke grane Karolinga, i langobardski vladari Južne Italije, i Bizant.

Prvi cilj bio je preotimanje Barija. Radi toga trebalo je prije svega onemogućiti pristup arapskog brodovlja u Jadransko more. S tim u vezi došlo je do napada Arapa na bizantski utvrđeni Dubrovnik (866) i do intervencije jake bizantske flote (pod zapovjedništvom drungarija Nikete Orife) koja je potkraj 867. oslobodila grad od petnaestomjesečne opsade i time uklonila arapsku opasnost iz Jadrana.

Ali protivnici arapske prisutnosti na jugu Italije nisu uspijevali uskladiti svoje interese. Bizantsko brodovlje Nikete Orife, podsjevši Bari u ljetu 869. s mora, nije naišlo na pripravnost

vojske cara Ludovika II. za složni napad. Istodobno, na VIII. općem crkvenom saboru u Carigradu (869/70) došlo je doduše do okončanja focijanskog raskola, ali je rehabilitirani patrijarh Ignacije (vraćen na dužnost carevom odlukom još 967) uspio osigurati crkvenu supremaciju patrijaršije nad Bugarskom. To je duboko poremetilo tek započeto zbližavanje papinstva s Bizantskim Carstvom.

U takvim okolnostima, ofenzivu protiv Barija poduzeo je sam car Ludovik II. Kako je bizantska mornarica uskratila svoje sudjelovanje, glavnu pomorsku pomoć caru dala je Domagojeva kneževina Hrvatska. Početkom veljače 871. Bari je nakon dulje opsade pao. Slijedilo je znatno jačanje Ludovikova utjecaja u Južnoj Italiji, ali su izbila i nezadovoljstva langobardskih velikaša i očitovala se nastojanja obalnih gradova da sačuvaju svoju samostalnost i veze s Bizantom, dok su Arapi u veoma zamršenim odnosima koji su se spleli vršili teške i razorne napade na najbogatije među obalnim gradovima Italije (Napulj, Amalfi, Gaëta i dr.).

POLITIKA PREMA BALKANU

Bizant je dotle učvršćivao svoje pozicije na Balkanu. Posredovanjem Bugarske, koju je pokrštenje dovelo u nadležnost Istočne crkve, Bizant je stekao utjecaj i na srpsku kneževinu Mutimira Vlastimirovića, koja se u tome razdoblju priklanjala Bugarskoj. Istodobno ojačala je bizantska dominacija nad Zahumljem, Travunjom, Neretljanskom kneževinom i upravna vlast nad arhontijom dalmatinskih gradova i otoka, koja je, u vezi s tim zbivanjima, uzdignuta na rang zasebne bizantske teme.

Nakon smrti cara Ludovika II. (875) Bizantinci su svoju supremaciju na Balkanu pomaknuli još dalje prema zapadu. U nasljednim borbama italska je kraljevska kruna bila dopala Karlmanu, sinu njemačkoga kralja Ludviga, a s njome i pretenzije na suverenitet nad Primorskom Hrvatskom. Protiv takvoga rješenja Hrvati su poveli rat koji se protezao od gradova na zapadnoj obali Istre do posavskih ravnica, gdje se za Karlmanove interese borio donjopanonski knez i njemački vazal Kocelj. Za vrijeme te vojne umro je knez Domagoj, a Primorska se Hrvatska otela supremaciji italskoga kralja. Ti su događaji bili i uzrokom promjene na hrvatskome kneževskom prijestolju. Uz pomoć Bizanta knezom postaje Zdeslav, jedan od Trpimirovih sinova kojima je Domagoj 864. preoteo nasljedstvo. Tako izmijenjena situacija omogućila je postavljanje odnosa između Dalmatinske teme i Hrvatske (a također i Zahumlja i Travunije) na drukčiju osnovu. Odredbom Bazilija I. gradovi su ubuduće imali Hrvatskoj (a Dubrovnik Zahumlju i Travuniji) plaćati iste dažbine koje su kao državni porezni teret dotad plaćali strategu, ostavljajući mu samo simbolički iznos u znak priznavanja careva suvereniteta.

Svim tima, naširoko zasnovanim preorijentacijama, bizantsko je vrhovništvo ponovo doseglo zapadne granice Balkanskog poluotoka i obale Save, afirmiravši na taj način trajnost pretenzija nekadašnje Justinijanove politike. U pogledu Hrvatske, međutim, s dolaskom novoga vladara, Branimira, koji prevratom uklanja Zdeslava, ta je supremacija prestala već 879. i bizantski se utjecaj omeđio istočnom granicom otad od Bizanta i Franaka podjednako nezavisne Hrvatske.

USPJESI U ITALIJI I ODNOSI PREMA PAPINSTVU

Usporedo s tim događajima Bizantinci su 876. carskoj vojsci preoteli Bari, a 880. su iz Tarenta protjerali Arape. Uskoro zatim, poslije velike pobjede bizantske flote nad Arapima kod Liparskih otoka i vojnih akcija na kopnu, u bizantskoj su vlasti 885. bile cijela Apulija i Kalabrija, a njezino su vrhovništvo priznavala južnoitalska langobardska vojvodstva Benevent i Spoleto, te obalni gradovi Salerno, Napulj, Amalfi, Gaëta i dr.

Suprotno tim uspjesima Bizanta na italskom poluotoku, Arapi su uspješno širili svoju vlast na Siciliji. No posljednje važnije uporište Bizantinaca na tom otoku, Taormina, palo je u vlast Aglabida ipak tek 902.

Dalekosežni vanjskopolitički program bizantskih vlasti u doba cara Bazilija I. nužno je morao uvažavati potrebu dobrih odnosa s papinstvom. Na toj osnovi car je žrtvovao Focija i na carigradskom crkvenom saboru 869/70. odobrio poništenje crkvenog raskola. Ali odlučnost jednako cara Bazilija kao i patrijarha Ignacija da Bugarsku u crkvenom pogledu ne prepuste papinstvu opovrgla je i najbolje nade u mogućnost nepomućene sloge. Veliki vojni uspjesi Bizanta na talijanskom poluotoku oslobodili su nadalje, carsku politiku potrebe da bude popustljiva, utoliko više što je Karolinško Carstvo bilo u rasulu i papinstvo nije imalo nikakva političkog oslonca na Zapadu. Kad je patrijarh Ignacije 877. umro, Bazilije je bez kolebanja na patrijarški položaj mogao vratiti Focija. A dvije godine nakon toga održan je u Carigradu novi koncil koji je u prisutnosti papinih legata oslobodio Focija svih optužbi i krivica i priznao ga zakonitim patrijarhom. Čini se da su obje strane, pa i Focije, naročito u dogmatskim pitanjima, pristale na uzajamne koncesije jer je takvo ravnovjesje bilo u skladu s tadašnjim političkim potrebama Carstva.

ZAKONODAVSTVO

Bazilije I. je nesumnjivo bio odan zamisli o pripojenju što većih prostranstava nekadašnjega jedinstvenoga Carstva političkoj jezgri svoje države. Prema tome cilju vodili su ga svi njegovi vojni i diplomatski uspjesi. Jednako kao što je postupao i njegov preteča u takvim nastojanjima, Justinijan I., i Bazilije I. je smatrao nužnim da svoje težnje potpomogne i afirmira zakonodavnom djelatnošću. Inicirao je prilagodbu i dopunu Justinijanovih zakona, usklađujući pravni sustav s političkim i društvenim odnosima svojega vremena, ali pomno čuvajući bitna načela o nepovredivom autoritetu carske vlasti. Ta velika zbirka (*Anakatharsis*) ostala je nedovršena. Kao priprema za njezino objavljivanje, između 870. i 879. dana je u opticaj sažeta verzija bizantskih pravnih načela, pod nazivom *Prohiron.* Sedam godina nakon toga, možda kao uvod u veliku pravnu zbirku koja je bila u izradi, objavljena je *Epanagoga,* u većoj mjeri slobodna od utjecaja Justinijanova prava od Prohirona. U njoj je, uz ostale principe, bila iznesena i teorija o dvije vlasti, carskoj i patrijarškoj, koje se među sobom dopunjaju štiteći dobrobit državne zajednice koja služi Božjim namislima. U interesu općega dobra, Epanagoga se zalagala za očuvanje seljačkog zemljoposjeda i suprotstavljala se bogaćenju velikaša, poistovjećujući tako opće dobro s poretkom na kojem je tada počivala državna struktura.

Svojim zakonskim aktima Bazilije I. se zalagao i za nasljednost carskog dostojanstva. Sustavom suvladarstva predodredio je svojega sina Leona (VI) kao nasljednika. U času njegove smrti, 886., to se nasljedstvo ostvarilo bez ikakva protivljenja.

DOBA LEONA VI.

Leon VI. Mudri (886–912) nije bio ljubimac svojega oca. Ali nakon rane smrti njegova starijeg brata Konstantina ostao je jedini nasljednik dinastičkih prava. Bio je veoma izobražen čovjek i poštovatelj intelektualnih vrednota, sklon povučenom životu na dvoru, a ne vojnim akcijama. U mladosti mu je učiteljem bio Focije; ali kad je Leon VI. postao carem, jedna od prvih njegovih vladarskih odluka bilo je ponovno uklanjanje Focija s patrijarške stolice. Uzrok tome vjerojatno je bio golem patrijarhov utjecaj na državnu politiku u posljednjem desetljeću Bazilijeve vladavine, koji je, među ostalim, došao do izražaja i u Epanagogi, koja je patrijaršku vlast izdizala do razine ravnopravnosti s autoritetom bazileusa. Stoga je novim patri-

jarhom postao sada najmlađi carev brat Stjepan, pa je time crkveno poglavarstvo i opet dovedeno u podložan odnos prema carskoj vlasti.

U prvom razdoblju vladavine Leona VI. najutjecajnija ličnost u državnoj upravi bio je otac careve ljubavnice Zoe, Stilian Zauces. Njemu je dan počasni naslov Basileopater, a vršio je funkciju logoteta droma. On je uklonio mnoge istaknute službenike Bazilija I., s ciljem da suzbije utjecaj provincijalne zemljoposjedničke aristokracije koja je s povratkom patrijarha Focija postupno obnavljala svoju moć.

BORBA S PROVINCIJALNOM ARISTOKRACIJOM

Za vrijeme Zaucesove uprave u političkom životu prijestolnice počeo se, osim ojačale prevlasti dvorjansko-službeničkog plemstva, osjećati i sve jači utjecaj obogaćenih carigradskih trgovaca. Činilo se da će njihov uspon trajati i dalje kad je nakon smrti carice Teofano Zaucesova kćerka Zoe postala carevom ženom. Ali Zauces je umro već 899., a pola godine nakon njega i Zoe. Otada najutjecajnijom ličnosti na dvoru postaje eunuh Samon; dvorjansko plemstvo potiskuje utjecaj prvaka trgovačkog staleža, pa je sada ono ponovno jedini protivnik provincijalne zemljoposjedničke aristokracije. No Zaucesova smrt ojačala je snagu i te grupacije. Osobito velik uspjeh postigla je time što je 901. patrijarhom postao nekadašnji Focijev pristaša Nikola Mistik. On je potajno pomagao provincijalnu aristokraciju i njezine predstavnike dovodio na važne crkvene položaje. To je patrijarhovo suprotstavljanje režimu dvorske aristokracije, na koju se oslanjao car, još više zaoštrilo spor oko careva četvrtoga braka. Leon VI. nije, naime, ni sa svojom trećom ženom imao potomstva, pa je želio sklopiti i četvrti brak sa svojom novom ljubavnicom, Zoe Karbonopsida, koja mu je 905. rodila sina Konstantina.

Budući da je već i sklapanje trećega careva braka bilo u neskladu s crkvenim nazorima, četvrti je brak značio apsolutno nedopustiv čin, pa je patrijarh udario cara interdiktom i sprečavao mu prisustvovanje vjerskim obredima u crkvi. Iskorištavajući težak položaj centralne vlasti, provincijalna je aristokracija, pod vodstvom Andronika Duke, pokušala izvršiti prevrat. Ali car je u pitanju svojega braka apelirao na papu i od njega dobio povoljan odgovor. Kako je u nastavku događaja Andronik Duka, usprkos arapskoj pomoći, doživio poraz i morao emigrirati, ni patrijarhov otpor carevoj volji nije više bio moguć. On se odrekao svoje funkcije, a carigradska je dvorska aristokracija na patrijarški položaj izdigla svojega kandidata, Euthimija, i on je odobrio carev četvrti brak i legitimnost njegova sina i budućeg nasljednika Konstantina (VII).

Careva pobjeda u bračnome sporu i opet je ostvarila potpuno podvrgavanje Crkve državi, suprotno teorijama koje je pod utjecajem patrijarha Focija formulirala Bazilijeva Epanagoga. Istodobni poraz provincijalne aristokracije dokončao je izgradnju neosporne dominacije carskoga režima i prijestolničke dvorjansko-službeničke aristokracije, koja je zastupala politički i društveni poredak zasnovan na poreznoj eksploataciji cjelokupnoga radnog stanovništva, i na svojim interesima da živi od svojega udjela u tako oblikovanim prihodima snažno centralizirane državne uprave.

ZAKONODAVSTVO

Takav cilj stvaranja neosporne carske vlasti i svemoći njegova centraliziranoga upravnog aparata nametao je već od početka vladavine Leona VI. daljnje i još opsežnije preobrazbe u pravnim načelima. U tu svrhu bila je formirana posebna komisija koja je izradila sveobuhvatnu zbirku kanonskoga, javnoga i građanskog prava u šest svezaka. To golemo djelo oslanjalo se na sveukupni zakonodavni rad počevši od Justinijanovih vremena, ali je uvelike iskoristilo neobjavljene tekstove Bazilijeva Anakarthazisa. U pravnopovijesnoj znanosti dan mu je naziv

Šestoknjižje (*Heksabiblon*) ili Carski zakoni (*Tà Basiliká*). To je djelo tijekom cijeloga srednjovjekovlja ostalo temelj bizantske pravne znanosti.

Tome teorijskom zborniku carska je vlast, u skladu s aktualnim zbivanjima, dodavala nove zakonske odluke i propise u obliku Novella (u svemu 113 njih iz Leonova vremena). Svojom cjelinom te su odredbe uporno izgrađivale svemoć carske autokracije, organizirale hijerarhijsko ustrojstvo državnog aparata, dovršile proces tematskog uređenja na cijelom državnom teritoriju, propisale uređenje i nadležnosti trgovačkih i obrtničkih korporacija, izvršile ukidanje zastarjelih, s carskim centralizmom nespojivih ustanova i ponovno definirale odnose između Crkve i države.

UPRAVNI APARAT

Svemoć carske institucije i karakteristični način izdržavanja državnog aparata na temelju općega poreznog sustava bio je na prijelazu iz IX. u X. st. presudan za cjelokupni ekonomsko-socijalni i politički poredak u tadašnjem Bizantskom Carstvu. Za razliku od zapadne Europe, gdje vazalsko-seniorski odnosi unutar vladajuće klase već uvelike djeluju kao oslonac za stupnjevanje javno-pravne egzekutive što je kraljevska vlast dodjeljuje regionalnim velmožama, u Bizantu je vršenje državnih dužnosti činovnička služba koja se povjerava carskom odlukom. Upravno osoblje je i ovdje hijerarhizirano, ali na temelju dostojanstava i titula što ih podjeljuje car. Potkraj IX. st., kada nastaje tzv. Filotejev Klitorologij (popis dostojanstava pridodan djelu "O ceremonijama na carskome dvoru" Konstantina VII. Porfirogeneta), bilo je 18 dvorjanskih počasnih naslova i 60 visokih funkcija pri vršenju različitih dužnosti u državnom vladavinskom aparatu. Osim prva tri najviša počasna naslova (cezar, nobilissimus i kuropalat) koji su bili rezervirani za članove carske obitelji, sve ostale je, u načelu, mogao postići svaki dovoljno imućan i slobodan čovjek. Sve je naslove i sve visoke službe podjeljivao samo car, i to naslove poveljom na pergameni i davanjem insignija svake pojedine časti (aksíai dià brabeíon), a visoke službe dekretom (aksíai dià lógou). Naslovi su bili doživotne dostojanstveničke titule, dok su službeničke funkcije mogle biti dokinute i prenesene na neku drugu ličnost. Pri tome je svaki visoki službenik državnog aparata najčešće bio nositelj i nekoga od dostojanstveničkih dvorjanskih naslova, u skladu s važnošću i rangom same službe. Pri navođenju službenih funkcija u dokumentima je prvo mjesto zauzimala dvorjanska titula, a tek za tim slijedi naziv službe. Takvim se poretkom obilježavalo da je temelj nečijega položaja u službeničkom aparatu ovisan o stupnju milosti koja mu je dodijeljena carevom blagonaklonošću, što je bilo u skladu sa shvaćanjem o apsolutnoj vlasti carevoj, pri čemu su pojedinačne funkcije samo zadaci što ih car povjerava članovima svoje obitelji ili svojoj dvorjanskoj okolini.

Sustav počasnih naslova i službi koji je prikazan kod Filoteja nije bio neizmjenljiv, nego je u neprekidnom previranju dvorjanskog života tijekom idućih stoljeća doživljavao mnoge mijene, s općom tendencijom da se visoko dostojanstvo titula, kako je s vremenom rastao broj njihovih nositelja, postupno degradira, pa su tada za najviše dostojanstvenike pronalaženi sve novi i novi naslovi, a diferencijacijom državnih službi formirane su i nove funkcije ili su nekadašnje stjecale drukčiju nadležnost.

Krajem X. st., u nizu dvorjanskih (auličkih ili palatinskih) naslova dià brabeíon redali su se, nakon kuropalata, magistri, anthypati, patriciji, protospatariji, dishypati, spatari, spatarokandidati, konzuli ili hypati, stratori i drugi, niži dostojanstvenici.

Nositelji realnih funkcija u državnoj vlasti dijelili su se na sedam razreda: stratezi, domestici, suci, sekretici, poglavari dema, stratarsi i dr., pri čemu su se u svakom razredu službe svrstavale po rangu; npr. među stratezima najviši je položaj imao strateg teme Opsikion, a pretposljednje i posljednje mjesto zauzimali su stratezi Dalmacije i Hersona. Osebujan razvi-

tak imao je razred sekretika. To su bili poglavari državnih ureda, pretežno ekonomske i financijske struke, kao što su sakelarij, logotet riznice, logotet vojne opskrbe i dr. Izuzetno veliko značenje stekao je logotet droma, u čijoj je nadležnosti bila poštanska služba, vođenje vanjskih poslova i služba državne sigurnosti. U državi, u kojoj je snaga središnje vlasti počivala na poreznim potraživanjima, bitnu je važnost imala služba vrhovne porezne uprave, genikón. Ona se granala na dvojaku djelatnost: na službu za odmjeravanje poreznih dužnosti stanovništva, u kojoj je za svaku pokrajinu bio nadležan po jedan specijalni carski službenik, epopt; i na drugu, koja se bavila neposrednim ubiranjem odmjerenih iznosa koje su, i opet odvojeno po temama, vršili diikiti ili praktori.

Uz cara postojao je još uvijek i senat ili sinklit, kao neka vrsta vrhovnoga vijeća najviših državnih dostojanstvenika. Njegov poglavar, proedar sinklita, imao je veoma visok rang, odmah iza članova vladarske obitelji. Ali pravne odredbe bizantskog zakonodavstva nisu precizno određivale kompetencije senata pa su one ovisile o carevoj volji i utjecajnosti visokih dvorjanskih dostojanstvenika u njegovu sastavu.

Osebujnost bizantske dvorjanske i službeničke aristokracije činila je paralelna hijerarhija eunuha. Ona se zasnivala na vršenju posebnih službi, vezanih uz carevo domaćinstvo, a organizirala se također u dva niza, na temelju poveljama podjeljivanih časti i na temelju carskih ukaza. Zbog svoje neposredne povezanosti sa carskom porodicom i njezinim svakodnevnim životom, neke su eunuške službe postale izvanredno utjecajne na vođenje državnih poslova. Jedna od takvih bila je služba parakimomena, poglavara čuvarâ carskih ložnica (kitonita), zatim služba protovestijara, prvobitno upravitelja carske garderobe, i careva osobnog tajnika ili mistika. S vremenom, u određenim okolnostima, te i druge srodne funkcije pretvarale su se u dalekosežne političke i upravne nadležnosti, a njihovi su nositelji mogli pripadati različitim kategorijama dvorjanske aristokracije.

U nadležnost najviših dostojanstvenika pripadale su i vrhovne vojnozapovjedničke dužnosti. Vojska se u osnovi dijelila na gardijske odrede, kojima je na čelu bio domestik, i na tematsku vojsku kojom su zapovijedali stratezi. Mornarica je bila zasebno vojno tijelo, a njome su zapovijedali drungariji pojedinih flotnih skupina.

ORGANIZACIJA TEMA

Središnja državna uprava i njezin svemoćni činovnički i dostojanstvenički aparat brižljivo je čuvao svoju dominaciju u političkom ustrojstvu. Da bi oslabila moć provincijalne aristokracije, državna je vlast prvobitne teme usitnila, pa su u početku X. st. postojale u svemu 32 teme, od toga 17 u Aziji, 10 na Balkanskom poluotoku, dvije u Italiji, dvije u Egejskom moru i jedna na Krimu (Hersones).

Na čelu svake teme bio je njezin strateg, po tradiciji nositelj vojnih i civilnih nadležnosti. U doba Leona VI. položaj strategâ još je uvijek bio snažan, ali se već pripremala epoha njihova postupnog slabljenja. U tome smislu u civilnoj upravi sve više samostalnosti ostaje njezinom poglavaru, pretoru, a i voditelj financijskih poslova, protonator, sve potpunije za svoju djelatnost odgovara kartulariju sakelle, središnjem rizničkom uredu za prikupljanje novčanih prihoda.

Ali koliko je god središnja državna uprava brižljivo čuvala zavisnost upravnog aparata od neosporne carske volje, privredni i društveni procesi u temeljima poretka uporno su vodili jačanju zemljoposjedničkog plemstva u provincijama, pa ono s porastom svoje realne snage sve izrazitije teži da je pretvori u politički utjecaj, radi strukturalnih izmjena u tom poretku koje bi bile u potpunijem skladu s interesima te nove socijalnoekonomske snage u nastajanju.

TRGOVAČKE I OBRTNIČKE KORPORACIJE

Čini se da su se potkraj vladavine Leona VI. povezale te težnje s valom nezadovoljstava u redovima carigradskih trgovaca i obrtnika. Taj je pokret primorao vlast da prihvati povratak Nikole Mistika na dužnost patrijarha, a u korist trgovačkih i obrtničkih korporacija bila je kodificirana "Knjiga eparha" (911/912) koja je trebala otežati i skučiti upletanje prijestolničke aristokracije u njihovo poslovanje. Sadržaj te knjige iscrpno izvještava o organizaciji i djelovanju obrtničkih i trgovačkih privrednih djelatnosti, kao i o položaju gradskoga stanovništva prijestolnice u općem društvenom poretku na početku X. stoljeća.

VANJSKOPOLITIČKI POLOŽAJ NA MEDITERANU

Vanjska politika Leona VI. nije Bizantu donijela onako znatne uspjehe kakvi su ostvareni u doba njegova oca. Arapski okupatori Krete, koja je u njihovoj vlasti od 826., zajedno s gusarima iz drugih arapskih uporišta veoma su ugrožavali sve predjele Sredozemnoga mora. Mnogi grčki i egejski otoci pred tom su opasnosti gotovo potpuno opustjeli, a stanovništvo se s maloazijskih, balkanskih i južnoitalskih obala povlačilo u unutrašnjost. Veoma je nepovoljne posljedice za središnji Mediteran imalo okončanje arapskog osvajanja Sicilije padom Taormine (902) i osvojenje grada Reggio di Calabrija, čime je u arapske ruke pao Messinski tjesnac. Još početkom osamdesetih godina, na poziv južnoitalskoga grada Gaëte, koji se osjećao ugrožen papinskim pretenzijama, jedna se arapska ratničko-gusarska skupina smjestila uz ušće rijeke Garigliano, odakle je više od 30 godina pustošila i pljačkala unutrašnjost Južne Italije i obalne gradove, od Salerna do Rima. U istočnom Mediteranu jedan je islamizirani Grk, Leon Tripolitanac, formirao gusarsku flotu, koja je ugrozila čak i Carigrad, a 904. je u prepadu zauzela Solun, izvršila neviđeni pokolj i nagrabila veliko blago u dragocjenostima i roblju koje je zatim prodala na tržnicama arapskih zemalja. U svoju obranu, Bizant je bio primoran opremiti snažno brodovlje. Ono je zaista postiglo nekoliko manjih uspjeha, ali je 911. pretrpjelo katastrofalan poraz kod otoka Samosa, čime je arapska premoć na moru bila ponovno potvrđena.

BALKAN

Jednako važne neuspjehe doživio je Bizant i na Balkanu. Ondje je Bugarska, proširivši svoj teritorij na Vlašku nizinu, Sjeverozapadnu Srbiju, Srijem i istočnu Slavoniju, zaposjevši cijelu Makedoniju, osim solunske oblasti, postala golemom i snažnom državom, u kojoj se (na geografskom prostoru današnje Bugarske) stapanjem protobugarske ratničke aristokracije i sloja slavenskih plemenskih prvaka formirao moćan politički oslonac autoritativne kneževske vlasti. Silinu te vlasti posvjedočuju događaji koji su zaredali nakon odluke kneza Borisa da se povuče u samostan (889). Njegov stariji sin Vladimir pokušao je udovoljiti težnjama jednoga dijela bugarskih boljara i obnoviti poganstvo. Ali Boris se vratio iz samostana, zbacio Vladimira, dao ga oslijepiti i utamničiti, a na kneževsko je prijestolje postavio svoga mlađeg sina Simeona (893–927). Potom se vratio u samostan i ondje umro nakon 14 godina redovničkog života (907).

Prvu etapu ratovanja Bizanta sa Simeonovom Bugarskom izazvao je sam Bizant prenijevši sjedište koncesionirane trgovine s Bugarskom iz Carigrada u Solun, što je značilo okončanje pristupa bugarskim trgovcima u prijestolnicu. Osvetnički vojni pohod Bugara donio je Bizantincima težak poraz kod Hadrianopola.

MAĐARI

Opasnost u kojoj se Carstvo time našlo dovela je na europsku scenu jedan novi narod koji se prethodnih stoljeća postupno približavao donjem i srednjem Podunavlju. Bili su to Mađari. Pošavši sa svojih prvobitnih boravišta u Baškiriji, u oblasti južnoga Urala, jedna se skupina ugrofinskih plemena u VIII. st. preselila u stepe pred sjevernim padinama Kavkaza i u Priazovlju. Tu oni dolaze u dodir s fragmentima turkmenskih plemena. Izvrgnuti pritiscima s istoka, oni u VIII. st. formiraju na području između Volge i Dona ratničko-nomadski plemenski savez kojim dominira pleme Mađara. Ali hazarska opasnost navela ih je da u tridesetim godinama IX. st. zaposjednu zapadniji prostor, između Dona i Dnjepra ("Lebedija"). Pritisak Pečeneza na istočne granice toga njihova područja primorao ih je da se ponovno premjeste k zapadu, pa su zauzeli prostranstva između Dnjepra, Karpata i donjeg Dunava. Otuda ih je ugroženo Bizantsko Carstvo pozvalo upomoć protiv Bugara.

Kombinirana akcija bizantske kopnene vojske, flote i mađarskih četa nanijela je Bugarima poraz. Simeon je stoga s Bizantom sklopio mir, ali je nakon toga, zajedno s Pečenezima iz južnoruskih stepa, toliko uspješno potukao Mađare, da su oni 896. preko Karpata izbjegli u Panoniju, prepustivši pricrnomorske stepe Pečenezima.

Ostavši bez saveznika, Bizant je bio primoran 896. prihvatiti mir koji je Bugarskoj donio novo proširenje posjeda u Trakiji i južnoj Makedoniji. Otada, idućih deset godina Bugarska i Bizant žive u miru.

Doba ratovanja s Bugarima uvelike je iscrplo vojni potencijal Bizanta i oslabilo njegovu otpornu snagu na drugim bojištima: na Siciliji i u Sredozemnom moru. Osim arapske opasnosti koja je njegovim obalama prijetila s juga, u 907. uspio je kijevski knez Oleg iz Crnoga mora ugroziti Carigrad i primorati bizantsku vlast da s Rusima sklopi za njih povoljan trgovački ugovor (911). Slom novosagrađene bizantske flote koja je namjeravala ostvariti preokret u odnosima snaga na Sredozemnome moru, prije svega osvojenjem Krete, zadesio je Carstvo u proljeće 912., nekoliko tjedana prije smrti Leona VI., u situaciji koja je prijetila mnogim opasnostima.

NASLJEDNA KRIZA I NJEZINE POSLJEDICE

Budući da je carev sin Konstantin imao svega sedam godina, vladarem je postao njegov stric Aleksandar. On je smjesta otkazao danak Bugarima, ugovoren mirom iz 896., i izvršio dalekosežne izmjene među najutjecajnijim dostojanstvenicima. Među ostalim vratio je na patrijarško prijestolje Nikolu Mistika koji je bio eksponent provincijalnoga zemljoposjedničkog plemstva. A kad je Aleksandar već početkom ljeta iduće godine (913) umro, država se našla pred suparničkom borbom oko regentske vlasti između carice-majke Zoe i dvorjanskog plemstva te pristaša patrijarhovih. Tu kaotičnu situaciju pokušao je iskoristiti pripadnik jedne od najbogatijih velikaških obitelji iz Male Azije, Konstantin Duka, da bi osvojio carsku vlast. Iako je taj pokušaj u krvi ugušen, on je stvorio krajnje nepovoljnu situaciju uoči velike osvetničke vojne ekspedicije što ju je poveo bugarski knez Simeon. Doprijevši već 913. do zidina Carigrada, on je zatražio da se mladi car oženi njegovom kćeri, u očekivanju da će na taj način postati regentom, a njegovo potomstvo da će steći zakonito pravo na bizantsko prijestolje.

Ostvarenje toga plana osujetila je carica Zoe. Uklonivši patrijarha Nikolu, sama je preuzela regentsku vlast, i time izazvala obnovu Simeonova ratnog pritiska.

BUGARSKO CARSTVO

Zauzevši prethodno Hadrianopol, Solun i Drač, bugarski je knez izravnim pritiskom na Carigrad ponovno primorao Bizant da sklopi primirje. U Carstvu se očekivalo da će biti moguće naći nekog saveznika koji će, prema uobičajenoj bizantskoj taktici, napasti njezina protivnika s leđa. Pregovori su povedeni s Mađarima, Pečenezima i srpskim knezom Petrom Gojnikovićem (unukom kneza Vlastimira). Ali upletanje Srbije Simeon je preduhitrio. Petar Gojniković je prijevarom zarobljen i otpremljen u Bugarsku, a knezom u Srbiji, otad pod bugarskim vrhovništvom, postaje potomak starijeg ogranka u potomstvu kneza Vlastimira, Pavao Branović.

Angažiravši sada sve svoje snage protiv Bizanta, Simeon je 917. uništio veliku bizantsku vojsku na riječi Aheloj, blizu današnjeg Burgasa, na Crnome moru, a zatim postigao i drugu pobjedu, u neposrednoj blizini Carigrada. Potvrdivši time svoju svemoć na istočnom Balkanu, Simeon se 919. proglasio za cara, a bugarski je arhiepiskop uzeo naslov patrijarha.

USPON ROMANA I. LEKAPENA

Bizant je, u krajnjoj ugroženosti, prije svega morao srediti kaotično stanje na vrhu državne uprave. Izvršio je to zapovjednik mornarice, Roman Lekapen. Carica Zoe je uklonjena, a regentom je postao Roman. Još iste godine (919) on je svoju kćerku Helenu udao za mladoga cara, 920. je sebe proglasio njegovim suvladarem, a 921. čak i prvim vladarom, pridruživši sebi uskoro i svoja tri sina i otisnuvši Konstantina čak na treće mjesto u rangu suvladara.

Nova Bugarska ofenziva u 920. ostvarila je pripojenje cijele Tesalije Simeonovu carstvu i ponovno dovela bugarske čete do zidina Carigrada (921). Sređujući još uvijek svoje unutrašnje probleme, Bizant je i opet neposrednu opasnost uklonio pridobivši srpskoga kneza Pavla Branovića da se odmetne od Bugarske i napadne njezin teritorij. Tako je Simeon morao još jedanput intervenirati u Srbiji: zbačen je Pavao Branović, a na kneževsko je prijestolje postavljen njegov prvi rođak, Zaharija Prvosavljević, kao podanik bugarske vrhovne vlasti (921).

Kad je i sljedeće godine obnovljen napad na Carigrad, Bizantu više nije preostalo ništa drugo nego da zatraži papino posredovanje za sklapanje mira s Bugarima. Do osobnog izmirenja dvojice careva došlo je podjesen 923. Pri tome je, kao naplata za papinu intervenciju, ostvareno izmirenje Istočne crkve sa Zapadnom, a Bizant se odrekao crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima. Iz navoda u pismu pape Ivana X. iz 925. slijedi da je tadašnji hrvatski vladar Tomislav nosio naslov kralja, a tradicionalna je hrvatska historiografija smatrala da se to dogodilo u vezi s prelaskom uprave nad dalmatinskim gradovima u ruke hrvatskog vladara; no, u svakom slučaju, ta uprava nipošto nije mogla značiti i dokidanje načelnoga bizantskog suvereniteta nad temom Dalmacijom.

Ofenzivnu snagu Bugarske u to je vrijeme privremeno oslabila pobuna bugarskih velikaša, pa se i srpski knez Zaharija priklonio Bizantu. Iako su Srbi prvi kazneni pohod Bugara uspješno suzbili, novi pohod 924. primorao je Zahariju da izbjegne u Hrvatsku, a novoga pretendenta, Časlava Klonimirovića, pripadnika srednje loze u potomstvu kneza Vlastimira, Bugari su odveli u ropstvo privremeno dokinuvši postojanje zasebne srpske kneževine.

Hrvatski kralj Tomislav do toga je vremena, suzbivši Mađare na Dravi, a i kao saveznik Bizanta, veoma ojačao svoju državu. Kako je i drugi susjed Bugarske na zapadnom Balkanu, zahumski knez Mihajlo Višević, bio u savezu s Bizantom, Simeon je smatrao da prije novih akcija protiv Carigrada mora svojoj vlasti podvrći i te dvije zemlje. Ali njegova je vojska pri napadu na Hrvatsku na nepoznatom bojištu 926. pretrpjela svoj najteži poraz.

To je spasilo Bizant od nove bugarske ofenzive. Ali istodobno, papinstvo je strahovalo da pobjeda Hrvata i Zahumljana još više ne zbliži te dvije zemlje s Bizantom i, na toj osnovi, ne dovede do podvrgavanja dalmatinske i hrvatske Crkve carigradskoj patrijaršiji, suprotno tek

uglavljenoj podložnosti tih područja Rimu (na I. splitskom sinodu 925). Stoga je papa Ivan X. posredovao kod Simeona da ne poduzme novi napad u Hrvatsku. Bugarski je car na to pristao, uz uvjet da papinstvo prizna njegov carski naslov i samostalnost bugarske patrijaršije.

Ali Simeon je krajem proljeća 927. umro, ne dočekavši ostvarenje tih zahtjeva. Novi bugarski car, Simeonov malodobni sin Petar (927–969), obnovio je mir s Hrvatskom i podjesen 927. sklopio mir s Bizantom kojim je priznat carski naslov bugarskog vladara i autokefalnost bugarskog patrijarha. Teritorijalni opseg Bugarske smanjen je napuštanjem Tesalije i Trakije do Hadrianopola i Rodopa, a Carstvo se obvezalo da Bugarskoj plaća godišnji danak. Srbijom je zavladao Časlav Klonimirović, koji je uspio pobjeći iz bugarskog zarobljeništva; ali i njegova je kneževina morala priznati suverenitet Bizanta. Otada je punih četrdeset godina između Bizanta i Bugarske vladao mir, a Bizant je svoje snage mogao usmjeriti prema drugim ciljevima.

ZAŠTITA MALOG ZEMLJOPOSJEDA

Teške i dugotrajne borbe Bizanta s Bugarima nametale su Carstvu u unutrašnjopolitičkim odnosima dva prvorazredno važna cilja: osigurati stalne i obilne prihode centralne državne vlasti i očuvati snažnu vojnu silu. Kako je glavni nositelj poreznih obveza bilo slobodno seljaštvo, državna je vlast i dalje neminovno težila održanju maloga seljačkog zemljoposjeda i protivila se procesu njegova podvrgavanja veleposjedničkom plemstvu, koje je prelaskom slobodnih seljaka u zavisnost od velikaša postajalo korisnikom njihovih poreznih dažbina. Od jednake opasnosti država je morala štititi i stratiotsko seljaštvo, koje je za svoje pravo uživanja državne zemlje imalo dužnost da služi u carskoj vojsci.

Roman Lekapen je već u početku svoje vladavine (921–944) objavio zakonsku odredbu kojom je bilo zajamčeno pravo prvokupa (protimesis) seljačke zemlje rođacima, suposjednicima i susjedima ponuđenoga imanja, sa svrhom da ono ostane u seljačkim rukama i ne prijeđe u vlasništvo "moćnih ljudi" (dinata). Već izvršene kupovine, ako nije protekao desetogodišnji rok zastarjevanja (za zemlju seljaka, članova slobodnih seoskih općina) ili tridesetgodišnji rok (za zemlju stratiota), poništavale su se bez ikakve otkupnine (Novella iz 922).

Ali faktičke okolnosti djelovale su u korist suprotnih težnji. Godina 928. donijela je seljaštvu teška stradanja zbog nerodice, gladi i epidemijskih bolesti, pa je ono, uklješteno između poreznih obveza i neimaštine, prodavalo svoju zemlju u bescijenje ili ju je čak poklanjalo bogatašima, uz uvjet da od njih dobiju osnovna sredstva za održanje na životu. To je navelo carsku vlast da novom zakonskom odredbom iz 934. dinatima ponovno najstrože zabrani svako kupovanje i preuzimanje seljačke zemlje; ali uza sve to, bogatašima su morali biti dani i ustupci: poništene su mogle biti samo one već prije ostvarene kupovine kod kojih je vlasnik dobio manje od polovice realne vrijednosti zemlje, a također i sva besplatna otuđenja u korist osoba koje nije predviđao zakon o protimezi iz 922.

Premda ponavljane odredbe o zaštiti maloga zemljišnog posjeda svjedoče o velikoj snazi težnja za preotimanjem seljačke zemlje, ipak znatni vojnički uspjesi Bizanta za vladavine Romana Lekapena, a i njegovih nasljednika, dokazuju da se tijekom X. stoljeća slobodni seljački i stratiotski stalež održao u dovoljnoj mjeri da bude efikasan oslonac državne ekonomske i vojne moći.

VOJNI USPJESI

Već 924. bizantska je flota kod otoka Lemnosa potpuno uništila brodovlje Leona Tripolitanca. A nakon sklapanja mira s Bugarima (927), oporavljena kopnena vojska, pod zapovjedništvom izuzetno nadarenih generala, kao što su bili Armenci Kurkuas, njegov brat Teofil i nećak Ivan Cimisk, a i drugi, postigla je važne pobjede na srednjem Eufratu, u zapadnoj

Mezopotamiji i sjevernoj Siriji. Godine 934. Bizantinci su osvojili Melitenu. Znatne teškoće trebalo je svladati u otporu kontraofenzivama mosulskog emira Saif-al-Davle. Ali nakon 941. napredovanje Bizantinaca u savezu sa slobodnom Armenijom sustavno je potiskivalo Arape s obala gornjeg Tigrisa prema jugu, i u sjevernoj Siriji prema Aleppu.

RUSKI NAPADI

Usred tih zbivanja iznenadila je Bizant žestoka navala monoksilne flote kijevskoga kneza Igora na maloazijsku obalu Bospora. Iako su ruske lađe bile uništene grčkom vatrom, već 943. knez Igor je sa svojom kopnenom vojskom izbio na donji Dunav u namjeri da se kroz bugarsko područje probije na teritorij Carstva. Time je iznudio obnovu trgovačkih ugovora sklopljenih u vezi s događajima iz 907/911.

KONSTANTIN VII. PORFIROGENET

Uskoro zatim u Carigradu je došlo do prevrata. Sinovi Romana I. bojali su se velike moći tadašnjega najbriljantnijega bizantskog vojskovođe Ivana Kurkuasa koji je planirao čak i bračnu vezu s carevom porodicom. Oni su ga udaljili s dužnosti, ali su uskoro zatim primorali i svojega oca Romana da se povuče u samostan. Svega četrdesetak dana nakon toga izvršen je novi državni udar snagama dvorjanskog plemstva kojem je na čelu bio parakimomen Bazilije. Njime su Romanovi sinovi otjerani u progonstvo, a Konstantin VII. Porfirogenet ostao je jedinim carem (945–959).

Živeći dotad zapostavljen i udaljen od državničkih poslova, Konstantin VII. je pretežan dio svojega vremena posvećivao intelektualnom radu. Još 934. napisao je djelo "O temama", važno za povijest i organizaciju te vrste bizantskih pokrajina. Nakon zbacivanja Romanovih sinova, nastavio je jednaku djelatnost, pa je državne i vojne poslove prepuštao uglednim ličnostima iz svoje okoline, parakimomenu Baziliju, zapovjedniku oružanih snaga na Istoku, Bardi Foki i njegovim sinovima. Između 945. i 949. objavio je djelo što su ga kasniji izdavači nazvali "O upravljanju Carstvom", a koje je sinteza različite građe što su je iz arhiva i starije literature za carevu upotrebu pripremali njegovi suradnici. Oko 950. napisao je panegiričku biografiju svojega djeda, Bazilija I., a oko 952. svoj najopsežniji spis "O svečanostima na carskome dvoru". Kulturni krug što ga je oko sebe okupio izradio je usto još niz drugih djela iz vojnih nauka, kao i niz enciklopedijskih priručnika s različitih područja znanja, filozofije i politike.

AGRARNO ZAKONODAVSTVO

Među veoma važne zakonodavne akte Konstantinova vremena pripadaju odredbe u prilog očuvanja maloga seljačkog zemljoposjeda. Zakonom od 947. ponovno je zabranjeno dinatima da kupuju seljačke čestice. Pravo prvokupa prošireno je u korist seljaka i u onim slučajevima kad vlastelin prodaje svoju zemlju. Seljacima koji su svoju zemlju prodali po korektno odmjerenoj cijeni produžen je rok vraćanja kupovnine sa tri na pet godina. Drugim zakonom nepoznata datuma propisana je neotuđivost vojničkih imanja i određena minimalna vrijednost stratiotskog imanja na 4 funte zlata (= 72 zlatne nomizme), a mornarskog imanja na 2 funte (= 36 zlatnih nomizmi). Zastarjelost prava na otkup prodanoga vojničkog zemljišta povećana je na 40 godina, a ono je priznato svim vojnikovim potomcima i rođacima do šestog koljena.

NOVI VOJNI USPJESI

Veoma bogata intelektualna djelatnost što je proizlazila iz inicijativa koje je davao Konstantin VII. nije bila jedina duhovna sklonost u polovici X. stoljeća. U desetljećima što su prethodila toj epohi borbe s islamskim protivnicima na istoku potakle su rađanje nekoga izuzetnog religioznog oduševljenja koje je ratovanjima protiv Kalifata uz političku zainteresiranost pridavalo i obilježja vjerske emotivne motivacije. Ratovanje se sve više usmjeravalo s gornjeg Eufrata prema jugoistoku, prema Aleppu, Antiohiji, navješćujući buduće težnje da se od islama preotmu Sirija i Palestina, s kršćanskim svetim mjestima. Osobito su posljednje godine Konstantinove vladavine ostvarile istaknute uspjehe u tome smjeru osvojenjem Samosate, na Eufratu, Tarza i Hadata, u sjevernoj Siriji. To je dalo osnove za planiranje velike vojne u tu nekada važnu pokrajinu Carstva. Zahvaljujući sjajnim vojnim sposobnostima generala Nikefora Foke, ta se zamisao počela ostvarivati nakon smrti Konstantina VII., pod vladavinom njegova sina Romana II. (959–963).

Godine 960. njegov je general, Nikefor Foka, obnovio pokušaj osvajanja Krete (koji je 949., pod nepovoljnim uvjetima, završio neuspjehom). Poslije dugotrajne opsade Kandije, Kreta je u proljeće 961. konačno osvojena. Time je bila uklonjena glavna baza islamskog gusarstva na istočnom Sredozemlju, a Bizant je stekao važno uporište za daljnje vojne pothvate. Već sljedeće godine zauzeta je cijela Kilikija, a potkraj te godine i Aleppo, koji je bio sjedište hamdanitskog emira Saif al-Davle, čime je najborbeniji protivnik Bizanta na rasponu između Bagdadskog kalifata i fatimidskog Egipta bio eliminiran.

DOBA NIKEFORA II. FOKE

Sve te tekovine našle su se odjedanput ugrožene kad je Roman II. u proljeće 963. umro. Imao je dva sina, ali je stariji od njih (Bazilije) imao pet godina, a mlađi (Konstantin) samo dvije. Regentsku vlast je preuzela njihova majka, carica Teofano, uz pomoć eunuha, parakimomena Bringasa. Ali ona se veoma brzo zbližila s proslavljenim vojskovođom Nikeforom Fokom. A kad se pokazalo da je Bringas pripremio njegovo umorstvo, Nikefor se u svojem vojnom logoru dao proglasiti carem. Istodobno je i u Carigradu organizirana pobuna u njegovu korist, pa je on sa svojim odredima došao u prijestolnicu, ondje svladao otpor svojih protivnika i u crkvi Sv. Sofije iz patrijarhovih ruku primio carsku krunu kao suvladar i zaštitnik mladih careva. Nekoliko tjedana nakon toga, on se oženio caricom Teofano i postao prvom ličnošću, ispred zakonitih baštinika prijestolja. Bringas je bio uklonjen, a civilnu upravu preuzeo je, u svojstvu parakimomena, eunuh Bazilije, nezakoniti sin cara Bazilija I. Položaj cezara dobio je carev otac Barda Foka, a carev brat, Leon Foka, postao je vrhovnim vojnim zapovjednikom na Zapadu, dok je Nikeforov najdarovitiji oficir, Armenac Ivan Cimisk, preuzeo vrhovno zapovjedništvo na Istoku.

Vladavina Nikefora II. Foke (963–969) privremeno je ostvarila punu pobjedu vojno-zemljoposjedničkog plemstva nad dvorjansko-činovničkom aristokracijom i nad težnjama prijestolničkih trgovačkih i obrtničkih korporacija. U vezi s tim Nikefor Foka donio je niz odredaba u interesu jačanja svjetovnoga zemljišnog veleposjeda. Već 964. objavio je zabranu povećavanja manastirskih i crkvenih zemljoposjeda darivanjima ili kupovinom zemlje, osnivanje novih samostana. Tri godine nakon toga (967) istekao je četrdesetogodišnji rok za žalbe seljaka na izvršene kupovine njihove zemlje mimo propisa o prvokupu, i car ga nije produžio. Istom odredbom ukinuo je pravo seljaka na prvokup zemlje koju prodaju dinati. Kao vojnik kojemu je bilo važno da ne presahnu izvori državnih prihoda i da ne nestane stratiotska osnovica državne vojne sile, on ipak nije dokinuo prijašnje zabrane za kupovanje seljačke zemlje u korist veleposjednika. Bitnu preinaku i u tom pogledu donijele su međutim njegove odredbe o vrijednosti osnovnih vojničkih imanja. Odsad je minimalna vrijednost stratiotskog

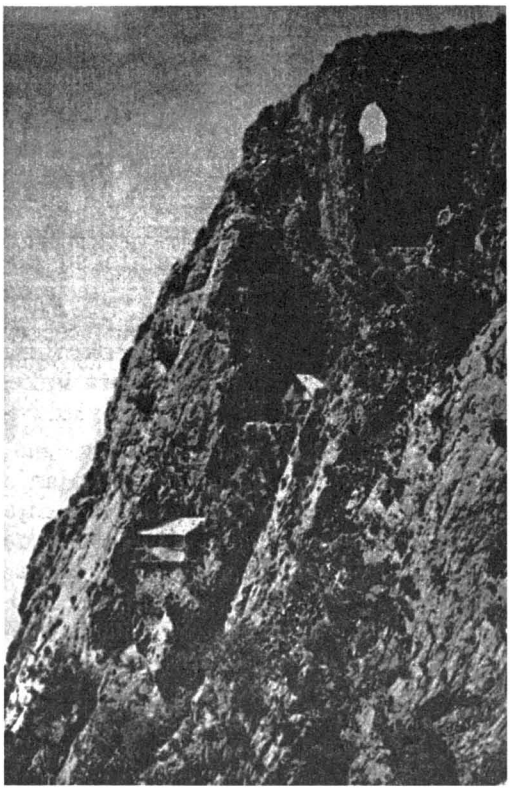

Najstariji manastir na Atosu (Sv. Lavra), osn. 963.

zemljoposjeda morala iznositi ne više četiri funte zlata, nego 12. Time su svi siromašni seljaci bili isključeni iz standardne kategorije vojnika (katafrakta), opremljenih vlastitim konjem i teškim naoružanjem. Glavninom vojske postaju sada mali i srednji veleposjednici; u tu svrhu njih državna vlast oslobađa svih poreznih tereta. Siromašnim stratiotima ostala je ubuduće samo mogućnost da služe u pješačkim pomoćnim četama, no njihova važnost i udjel u ratnim pothvatima brzo iščezavaju.

Premda je Nikefora Foku na prijestolje uzdigla maloazijska vojno-zemljoposjednička aristokracija i premda je on malo i srednje plemstvo učinio osnovicom svoje oružane sile, ipak nije bio kadar udovoljiti težnjama tih društvenih slojeva za nesmetanim povećavanjem njihovih zemljoposjeda na štetu slobodnih malih seljaka, koji su i dalje bili nositelji pretežnog dijela državnih poreznih prihoda. U Bizantu druge polovice X. stoljeća eksploatacija većine neposrednih proizvođača još nije prešla u ruke velikih zemljoposjednika, nego se državni i društveni poredak i dalje uvijek temeljio na dažbinskim obvezama stanovništva u korist središnje državne vlasti. Stoga zemljoposjednička aristokracija svoju glad za zemljom i podložnim obrađivačima zemlje nastoji utažiti ratnim pothvatima, u kojima će u novoosvojenim zemljama biti moguće steći nova imanja, na račun pobijeđenih neprijatelja. U tu svrhu ona revnosno potpomaže vojnoosvajačku politiku i Nikefora Foke, i njegovih nasljednika.

Nikefora Foku je zapalo da vodi ratne akcije na tri područja: u Aziji, u južnoj Italiji i na Balkanu. Godine 965. njegova je vojska osvojila istočnu Kilikiju s Tarzom i Mopsuetom, a njegova mornarica otok Cipar. Četiri godine nakon toga (969) zauzeti su prijestolnica Sirije, Antiohija, i niz priobalnih gradova još južnije od nje, dok je Aleppo oružjem primoran priznati vrhovnu vlast bizantskoga cara i primati tešku obvezu godišnjeg danka.

Sukobe s europskim Zapadom prouzročile su političke promjene što su se u međuvremenu

ondje zbile. Još 962. njemački se kralj (Oton I) u Rimu proglasio zapadnorimskim carem i na toj osnovi stao zahtijevati vlast nad cijelim italskim poluotokom. Pregovore što su se u vezi s time vodili Oton je 968. prekinuo neočekivanim napadom na Bari, ali je bio odbijen. Vojni neuspjeh nastojao je nadoknaditi prijedlogom o braku svojega sina sa sestrom mladih bizantskih careva Anom, ali je i to s prezirom odbijeno, a protiv Otonova nadiranja prema jugu poduzete su snažne vojne akcije.

Na Balkanu je Nikefor Foka izazvao sukobe svojim otkazom danka što ga je Carstvo plaćalo Bugarskoj već 40 godina. U sporu koji je zbog toga izbio bizantska je vojska 967. potisnula Bugare sve do gorja Balkan. Činilo se da je Bugarska toga vremena toliko slaba da ju je moguće potpuno uništiti.

STANJE U BUGARSKOJ

Među bitne uzroke te slabosti nesumnjivo pripada ekonomska nedoraslost te zemlje golemim naporima što ih je Bugarskoj donijela epoha Simeonovih ratova. Sustav velikog zemljišnog posjeda uvelike se bio razvio, ali su i tradicije slobodnih seljačkih zajednica bile snažne. Zbog toga je svjetovna i crkvena aristokracija (prije svega redovništvo) vodila borbu za podvrgavanje seljaštva u zavisnost izazivajući time otpore. Jedan od oblika tih nezadovoljstava gospodarskim i društvenim odnosima bio je i bogumilski pokret. Najvjerojatnije ishodište toga vjerskog učenja bili su paulikijanski doseljenici što ih je sredinom VIII. st. ikonoklastički car Konstantin V. preselio iz zapadne Armenije u Trakiju da ondje djeluju kao protuteža ikonofilskim protivnicima. Sačuvana svjedočanstva iz druge polovice IX. st., kad su paulikijanci iz Tefrike pod vodstvom Ivana Hrizohira vodili najžešće borbe s Bizantincima, svjedoče da su maloazijski paulikijanci još uvijek održavali veoma žive veze sa svojim sunarodnjacima i istovjercima u Trakiji.

Bogumilstvo je u Bugarskoj nesumnjivo postojalo već u prvoj četvrti X. stoljeća, a naročito se proširilo u doba Simeonova sina, cara Petra (927–969). Zasnivajući se, kao i starije dualističke sekte, manihejstvo, masalijanstvo, paulikijanstvo i dr., na temeljnoj zamisli o postojanju dvaju oprečnih prapočela dobra i zla, bogumili (tj. sljedbenici nauka popa Bogumila koji je, najvjerojatnije u Makedoniji, propovijedao sve do svoje smrti, možda oko 940.) smatrali su da je materijalni svijet stvorio Sotona, odbačeni sin Božji i stariji brat Isusov. Zbog toga je cio realni svijet, pa i tjelesni čovjek, djelo Sotone, a cilj je ljudske duše, koja pripada svijetu Dobra, da se oslobodi robovanja materiji. Krajnji izvod iz takve kozmologije i antropologije bilo je bogumilsko odbacivanje težnji za posjedovanjem bogatstava i svjetovne moći. Oni su naročito oštro osuđivali obogaćenje crkvi i manastira, odbacivali su pokoravanje državnoj vlasti i obvezu ratovanja, a od svojih pristaša zahtijevali da vode asketski život u očekivanju preseljenja u vječni život duhovnoga opstanka u jedinstvu s božanstvom Dobra.

Iako bogumilstvo u X. st. nije vršilo nikakve agresivne akte protiv crkve i svjetovnih velikaša, ono je nesumnjivo svjedočilo o snazi opreka između moćnih nositelja društvenog poretka u Bugarskoj i sve težih uvjeta života tadašnjega seljaštva. Ono je bilo i znak negodovanja prema jačanju Crkve koja je u doba cara Petra bila pomagač sve snažnijeg prodora bizantskih utjecaja. Petrova probizantska orijentacija, isuviše oprečna Simeonovu ratovanju s Carstvom, ispunjala je nezadovoljstvom i dijelove bugarske aristokracije.

Svim tim unutrašnjim razrožnostima objašnjava se politička i vojna neotpornost Bugarske vanjskim opasnostima. Još 931. je srpski knez Časlav Klonimirović uspio pobjeći iz zarobljeništva, pa je uz pomoć svojih sunarodnjaka koji su izbjegli u Hrvatsku i Zahumlje osvojio i reorganizirao srpsku kneževinu i zatim se podvrgnuo vrhovnoj vlasti Bizanta. I u Hrvatskoj je poslije epizode slabljenja probizantske orijentacije u doba kralja Miroslava došlo do prevrata u kojem je s pomoću bana Pribine na prijestolje došao Krešimir II. Neprobizantskim stavom kralja Miroslava može se objasniti i okolnost što se bizantski vazal Časlav Klonimirović

mogao okoristiti prilikom da svojoj državi pripoji Vrhbosnu i područje oko Tuzle. Ali kad je on početkom pedesetih godina poginuo u borbi s Mađarima koji su napali njegovu zemlju, bosanske su se pokrajine opet odcijepile od Srbije. Time oslabljena, Srbija je ostala u zavisnosti od Bizanta. Probizantsku orijentaciju zadržala je i Hrvatska kralja Krešimira II., a ona još izrazitije karakterizira doba njegova sina i nasljednika Držislava (969–997).

RUSKA INTERVENCIJA NA BALKANU

Tako je Bugarska u trenutku kad je Bizant potisnuo njezinu vojsku sve do gorja Balkan (967) bila sa zapada okružena neprijateljima. No Bizant nije u tom trenutku bio kadar dokončati poraz svojega višestoljetnog protivnika potpunim podvrgavanjem njegova teritorija jer je bio angažiran u borbama s Arapima u Siriji. Stoga je upomoć pozvao kneza Kijevske Rusije Svjatoslava, sina kneginje Olge koja je deset godina prije toga posjetila Carigrad i ondje primila kršćanstvo. Svjatoslav je doduše osvojio Bugarsku (968), ali ne zato da je preda Bizantu, nego da je zadrži za sebe. Čini se da je Bizant zbog toga potakao Pečenege da napadnu Kijev (969), što je primoralo Svjatoslava da se vrati u svoju zemlju. Odagnavši napadače, on je obnovio svoj pohod u Bugarsku zarobio Borisa II. (koji je 969. naslijedio svojega oca, cara Petra) i proširio svoje ratovanje protiv teritorija Bizanta.

VLADAVINA IVANA CIMISKA

U toj zemlji je, međutim, potkraj 969. došlo do prevrata. U sporazumu sa caricom Teofano, tadašnji najslavniji vojskovođa, Ivan Cimisk, dao je ubiti cara Nikefora, proglasio se suvladarem i zaštitnikom malodobnih careva i oženio se njihovom majkom Teofanom. Ali, pod pritiskom Crkve, morao ju je poslati u progonstvo, a i sam se održao na vlasti tek pošto je njegov šurjak Barda Skler svladao nećaka ubijenoga cara Nikefora Foke, Bardu Foku, koji se u Maloj Aziji bio proglasio carem. Nakon toga bilo je moguće pobrinuti se za suzbijanje opasnosti na zapadu. Bizantska kopnena vojska potisnula je Ruse prema Dunavu, a njezino brodovlje uplovilo je u Dunav i presjeklo Rusima odstupnicu. U Silistriji, na Dunavu, Svjatoslav je 971. morao kapitulirati. Primivši obvezu da više nikad neće napadati područje Carstva, svoju je razoružanu vojsku smio povesti natrag u Rusiju. Ali, vjerojatno i opet na poticaj bizantske diplomacije, njegove su raspršene odrede na donjem Dnjepru dočekali Pečenezi i Svjatoslav je tu poginuo. Evakuiranu Bugarsku osvojili su, međutim, Bizantinci. Mladi car Boris II. primoran je da abdicira, bugarska državnost je ukinuta, a i bugarske je patrijaršije nestalo.

Vladavina Ivana Cimiska ostvarila je daljnje pobjede i na istoku. Godine 974. njegova je vojska osvojila Edessu i Nisibis, u gornjoj Mezopotamiji, a 975. Emesu, Baalbek, Bejrut i Damask, u Siriji, te zatim Tiberijadu, Akkon, Nazaret i Cezareju, u Palestini, doprijevši tako do nadomak Jeruzalema.

Već početkom 976. Ivan Cimisk je iznenada umro, navršivši tek 50 godina. Javno mnijenje okrivljavalo je za taj događaj parakimomena Bazilija, koji je u svojoj nadležnosti imao civilnu upravu i nadao se da će s osamostaljenjem mladih careva, sinova Romana II., njegov utjecaj postati neograničen.

BAZILIJE II.

Isprva je zaista i bilo tako, jer je osamnaestogodišnji Bazilije II. bio posve neiskusan u vladarskim poslovima, a šenaestogodišnji Konstantin VIII. nije imao nikakvih sklonosti za ozbiljnije probleme. Ali već sredinom 976. došlo je do pobune Barde Sklera, jednoga od

najmoćnijih veleposjednika u Maloj Aziji i zapovjednika bizantske vojske na istoku. Njemu se pridružilo mnogo plemića u istočnim provincijama, pretvorivši tu pobunu u borbu protiv mogućnosti da državom opet neograničeno zavlada prijestolnička službenička aristokracija pod vodstvom strica mladih careva, eunuha Bazilija. Barda je bio proglašen carem, a njegova je vojska ubrzo zauzela cijelu Malu Aziju.

Uspjeh Barde Sklera nije uspio osujetiti ni car, ni dvorjansko-službeničko plemstvo koje ga je okružavalo. Do preokreta teškoga položaja došlo je zbog suparničke zavisti druge skupine veleposjedničke aristokracije kojoj je prvakom bio Barda Foka, nećak nekadašnjega cara Nikefora Foke, koji je pri usponu Ivana Cimiska na prijestolje pokušao sam postati carem, ali ga je u tome spriječio upravo sadašnji uzurpator Barda Skler. Njegova uzurpacija potrajala je gotovo četiri godine. Tek u proljeće 979. Barda Foka je prikupio dovoljno snaga i najprije u dvoboju pobijedio Bardu Sklera osobno, a zatim porazio i njegovu vojsku.

U godinama što su slijedile nakon likvidacije ustanka Barde Sklera Bazilije II. je sazrijevao u snažnu vladarsku ličnost. Pokazalo se da je shvatio da je nužno da on sam preuzme sve svoje kompetencije poglavara državne uprave, vrhovnog vojnog zapovjednika i upravljača državnom imovinom, ako nije želio da se učvrsti sustav u kojem će carevi biti dekorativne figure, a faktična će vlast pripadati velikašima. Bazilije II. imao je dovoljno ambicija, energije i državničkih sposobnosti da se takvom razvitku uspješno suprotstavi i ponovno carskom autoritetu pribavi najveći sjaj.

Prva zapreka na tom putu bio je njegov stric, parakimomen Bazilije. Sluteći opasnost koja mu je prijetila od mladoga cara, on je počeo pripremati urotu protiv Bazilija II., možda čak u dogovoru s Bardom Fokom koji je smatrao da nije dovoljno nagrađen za uslugu što ju je učinio caru. Ali Bazilije II. je svoga ministra dao uhapsiti i otpremiti u progonstvo (985). Smatrao je u tome trenutku da njegovu neospornu carsku vlast više ne može omesti nitko.

Uz takvu pretpostavku upustio se u obračun s novom političkom silom koja se u međuvremenu formirala na Balkanu.

SAMUJLOVO CARSTVO

Još 969, kad se Svjatoslav privremeno povukao iz Bugarske da bi suzbio napad Pečenega na Kijev i kad u Bugarskoj nije bilo nikakve vlasti jer su sinovi preminuloga cara Petra boravili kao taoci u Carigradu, u Makedoniji je izbio ustanak četvorice sinova komesa Nikole (Davida, Mojsija, Arona i Samujla) kojim je formiran slobodni teritorij, jednako nezavisan i od Bizanta i od Bugarske. Tek nakon Cimiskove pobjede nad Svjatoslavom komitopuli su priznali vrhovnu vlast Bizanta, ali pri tome nisu bili izravno pokoreni. O njihovoj relativnoj samostalnosti svjedoči činjenica da su na svečani sabor njemačko-rimskog cara Otona I. u Quedlinburgu (23. III. 973), kojim su se ondje (pred skoru carevu smrt) proslavljali uspjesi njegove vladavine, i komitopuli poslali svoje izaslanike s darovima.

Ali nakon Cimiskove smrti, početkom 976., komitopuli su podigli novi ustanak kako bi ostvarili potpunu nezavisnost svoje države. Kako je Carstvo u tome razdoblju bilo zauzeto unutrašnjim borbama oko uzurpacija, makedonski se ustanak naglo širio. Već u prvoj godini poginula su dvojica od starije braće, a Arona je dao ubiti najmlađi, Samujlo (možda zbog Aronove sklonosti ka izmirenju s Bizantom). Ostavši sam na čelu pokreta, Samujlo je u desetogodišnjim borbama osvojio južnu Makedoniju do nadomak Soluna, Trakiju s njezinim glavnim gradom Larisom, i Bugarsku između gorja Balkan i donjeg Dunava.

Tim uspjesima mogao se Bazilije II. suprotstaviti tek nakon uspješnog obračuna s parakimomenom Bazilijem. Prodro je tada s vojskom do Sofije, ali taj grad nije uspio zauzeti. Štoviše, na povratku u Trakiju njegova je vojska pretrpjela težak poraz (986).

Carev neuspjeh ohrabrio je maloazijsko veleposjedničko plemstvo. Barda Skler se vratio iz izbjeglištva u Kalifatu pa se ponovno proglasio carem, a Baziliju II. nije preostalo ništa

drugo nego da ponovno zatraži pomoć Barde Foke. Ali primivši zapovjedništvo nad vojskom na istoku, i Barda Foka se proglasio carem.

Iako su se oba uzurpatora isprva sporazumjela da djeluju zajednički, uz Bardu Foku je pristajala glavnina vojnog i zemljoposjedničkog plemstva i on je svojega suparnika Sklera uspio utamničiti. Nakon toga njegova je vojska doprla do Bospora i Dardanela zaprijetivši Carigradu blokadom.

U krajnjoj opasnosti, Bazilije II. je nagovorio ruskoga kneza Vladimira da mu pošalje pomoć od 6 000 ratnika, davši mu obećanje da će mu ženom postati careva sestra Ana. S tom vojskom Bazilije je najprije kod Hrisopola, na Bosporu, a zatim kod Abidosa, na Dardanelima, uništio uzurpatorove odrede, pri čemu je i sam Barda Foka poginuo (989). Uskoro zatim likvidirane su i nevelike snage što su se okupile oko Barde Sklera koji se nakon Fokine pogibije oslobodio zatočeništva.

Bazilijev poraz protiv Samujla u 986. (nakon neuspjelog napada na Sofiju) i, zatim, obnova njegova ratovanja s uzurpatorima omogućili su Samujlu da svoje dotadašnje vojne uspjehe još i poveća. Svojoj vlasti podvrgnuo je Epir, Srbiju i Duklju (poslije 990., kad iz još nepokorene Duklje odlaze poslanici k bizantskome caru da zatraže pomoć od opasnosti koja je zaprijetila), pa zatim Travunju i Zahumlje, a na sjeveru je Mađarima preoteo Srijem.

Dospjevši do vrhunca svoje moći, Samujlo se proglasio carem, bogato ukrasio svoju prijestolnicu Prespu, a u Ohridu je ustanovio samostalnu (autokefalnu) makedonsko-bugarsku arhiepiskopiju.

Poslije pokorenja Srbije, Duklje, Travunje i Zahumlja, Samujlo je napao i Hrvatsku bizantskoga saveznika Držislava i dopro do Zadra. Ali počevši od prvih mjeseci 991. car Bazilije je, slobodan od ratnih pritisaka u drugim oblastima, započeo četverogodišnje vojevanje na Balkanu koje je primoralo Samujla da odustane od daljnjeg nadiranja u Hrvatskoj i da se preko Bosne i Srbije vrati u središte svoje države. Tako je od svih bizantskih saveznika na Balkanu ostala nepokorena samo Hrvatska.

S takvim okolnostima vjerojatno je u vezi informacija Tome Arhiđakona da je Bizant (početkom devedesetih godina) poslao Držislavu kraljevske znakove, dodijelio mu naslove eparha i patricija i priznao pravo da on i njegovi nasljednici otad nose naslov "rex Dalmatie et Croatie", što, dakako, u skladu s praksom bizantske politike, nije dokidalo načelno vrhovništvo Carstva nad područjem bizantske teme Dalmacije.

Bazilijevo četverogodišnje vojevanje protiv Samujla na Balkanu u razdoblju između početka 991. i kraja 994. vezivalo je doduše Samujlove snage u borbama u jugoistočnim dijelovima Poluotoka, ali nije Bizantu donijelo znatnijih uspjeha jer su snažni napadi fatimidskih Arapa iz Egipta počeli ugrožavati njegova nedavno osvojena područja u Siriji. Stoga je Bazilije morao napustiti balkansko bojište da bi osobno organizirao obranu Aleppa.

To rasterećenje Samujlo je iskoristio da svoje napade usmjeri prema jugu, pa je njegova vojska doprla sve do Soluna, Atike i Korinta. Tek nakon uspješne obrane Aleppa (995) bizantske su vojne snage ponovno bile slobodne da se angažiraju na Balkanu. Već 997. Bizantinci su postigli sjajnu pobjedu na rijeci Sperhej, u srednjoj Grčkoj, u kojoj je i sam Samujlo jedva spasio život. Godine 999. novi je fatimidski napad u Siriji privukao pretežni dio bizantskih snaga na sirijsko bojište, ali je i opet Bazilijevo osobno upravljanje operacijama spasilo ugroženu Antiohiju, pa se, zatim na uspjeh iz 997. (na Sperheju) uskoro mogao nastaviti niz presudno važnih pobjeda u ratovanju Bizanta sa Samujlom, najprije u Bugarskoj, između gorja Balkan i Dunava, a zatim u Tesaliji i južnoj Makedoniji.

U tom vojevanju, nakon gubitka gotovo cijele Bugarske i Skopja (1004), od Samujla se odmetnuo i Epir (1005). No otpor se nastavljao još devet godina, kad je ljeti 1014. glavnina makedonsko-bugarske vojske u klancu Kimbalonga, podno Bjelasice, pretrpjela konačan poraz. Samujlo je doduše izbjegao zarobljeništvu i uzmaknuo u Prilep, ali je Bazilije II. oko 15 000 njegovih preživjelih vojnika dao oslijepiti, ostavivši svakom stotom ratniku jedno oko

da bi preostale mogli odvesti svojemu caru. Ugledavši sablasnu povorku slijepaca, Samujlo je umro od kapi. Razjedinjeni otpor njegovih nasljednika potrajao je još tri godine, do 1018., kad je zauzećem Ohrida makedonsko carstvo ukinuto, a njegova arhiepiskopija podvrgnuta izravno bizantskom caru. Makedonsko i bugarsko etničko područje pretvoreno je u dvije teme, a zasebna je tema formirana u Srijemu. Na taj je način cio istok Balkanskog poluotoka u cijelosti uključen u sastav bizantske države. Dalje prema zapadu kneževine Srbija, Duklja i Zahumlje ostale su u vazalnom odnosu. U kraljevini Hrvatskoj, kao saveznici Bizanta, došlo je u međuvremenu do promjena.

Za vrijeme proteklih zbivanja (možda već oko 995) umro je, naime, hrvatski kralj Držislav, ostavivši tri sina. Najstariji od njih, Svetoslav Suronja nastojao je udaljiti od suvladarstva svoju mlađu braću, Krešimira i Gojslava, ali su oni podigli ustanak, zbacili Svetoslava i zavladali sami (prvi od njih do 1030., a drugi, uz Krešimira III., do svoje smrti oko 1020). Ti događaji doveli su i do različite orijentacije u pogledu traženja političkog oslonca. Uz Svetoslava su pristajali dalmatinski gradovi, i on se pred braćom sklonio u Trogir, dok su Krešimir i Gojslav čestim napadima na gradove nastojali tu njihovu orijentaciju izmijeniti.

MLETAČKA VLAST NAD DALMATINSKOM TEMOM

Budući da Bizant nije u tim gradovima, preko još nesvladanog makedonsko-bugarskog bedema i zbog svoje paralelne angažiranosti na istoku, bio kadar efikasno zaštićivati svoju najudaljeniju temu (u kojoj, uostalom, druge polovice X. st. funkciju prokonzula i stratega više ne vrši visoki službenik, poslan iz Carigrada, nego gradski prior Zadra), kod prvaka dalmatinskih gradova pojavio se plan da od ugrožavanja iz Hrvatske zatraže pomoć Venecije kao zastupnika careve vrhovne vlasti. Prihvativši tu inicijativu, dužd Petar II. Orseolo uputio je u Carigrad svojega sina pa je on od carske vlasti ishodio odobrenje za provedbu zamišljenog pothvata. Na toj osnovi izvršen je u 999. vojni pohod mletačke flote, pri čemu su bizantski gradovi i otoci, počevši od Krka do, zaključno, Dubrovnika prihvatili "tuitio" (zaštitništvo) Venecije, položivši joj pri tome zakletvu vjernosti. Tim događajima izvršeno je i službeno izdvajanje teritorija Dalmatinske teme iz područja nad kojim je realnu zaštitničku dužnost dotad imala hrvatska kraljevska vlast. Ali, kao što je to bilo i za Tomislava i za Držislava, i pod mletačkom je upravom suverenitet Bizanta ostao nedokinut. Mletački pomorski pohod nije se međutim zadovoljio samo uspostavom njezine vladavine nad područjem Dalmatinske teme, nego je primorao na pokornost i hrvatski grad Biograd, osvojio neretljanske otoke Korčulu i Lastovo, a od neretljanskog je kneza ishodio jamstvo o sigurnosti plovidbe mletačkog brodovlja uzduž istočne obale Jadrana.

Prilikom duždeva pomorskog pohoda u Trogiru sklopljen je i ugovor između izagnanog kralja Svetoslava i dužda kojim se Svetoslav i formalno odrekao uprave nad Dalmacijom, ali je dobio obećanje o mletačkoj pomoći pri njegovu nastojanju da se vrati na hrvatsko prijestolje. Kao jamstvo toga saveza, duždeva kćerka Hicela udala se za Svetoslavova sina Stjepana. Kako je nedugo poslije toga došlo i do braka duždeva sina i nasljednika Otona sa sestrom mađarskoga kralja Stjepana I., formirao se krug obiteljskih i političkih veza između Mađarske, venecijanske kuće Orseolo i hrvatske detronizirane loze Svetoslavića, koji će u budućnosti imati znatnog utjecaja na zbivanje u tome geopolitičkom prostoru.

U vremenu koje je slijedilo nakon 1000. pa sve do 1018. odigravao se na Balkanu konačni obračun između Bizanta i Samujlove makedonsko-bugarske države, pa je hrvatskim kraljevima bilo moguće da poduzimaju napade na otoke i gradove koji su priznali svoju zavisnost od Venecije. Zbog toga je dužd Oton Orseolo 1018. obnovio vojni pohod na sjevernom Jadranu pa je i opet uspio obvezati otoke Krk, Rab i Osor da Veneciji plaćaju danak. S druge strane, nakon Samujlove smrti (1014), vojska cara Bazilija II. do 1018. ostvaruje potpunu likvidaciju i preostataka makedonsko-bugarske državnosti, a i kneževine Srbija, Duklja, Travunja i Zahu-

mlje ponovno su podvrgnute naposredno Bizantu. U nastavku afirmacije bizantskog suvereniteta nad slavenskim balkanskim zemljama, obnovljena je neposredna vlast Carstva nad južnim dijelom Dalmacije, sa središtem u Dubrovniku (Dalmatia, superior). Time se utvrdila podjela Dalmatinske teme, koja se počela ocrtavati već od kraja X. st., na dva dijela: južni (Dalmatia superior), neposredno podvrgnut Carigradu, i sjeverni (Dalmatia inferior) u kojem zasebnu cjelinu čine srednjodalmatinski gradovi i otoci, sa Splitom, Trogirom i Zadrom, koji su prema Veneciji vezani samo zakletvom vjernosti, a žive kao samostalne gradske općine, dok je sjeverna otočna skupina obvezatna ne samo na vjernost Veneciji, nego i na plaćanje godišnjeg danka.

Prigodom uspostave državnih granica Carstva na međi hrvatskih zemalja, i hrvatski su se vladari, Krešimir III. i Gojslav, konačno priklonili vrhovništvu Bizanta i pri tome primili priznanje svoje vlasti i bogate darove.

Posljednji odjek brojnih preinaka što su se zbivale u južnoslavenskim zemljama u vezi s borbom između Bizanta i Samujlova carstva bio je vezan uz zbacivanje porodice Orseolo s duždevske vlasti u Veneciji (1024). Bivši dužd Oton izbjegao je u Carigrad, gdje je i umro, dok je Petar, sin njegova starijeg brata Ivana, oženjen sestrom mađarskoga kralja Stjepana I., našao utočište na mađarskom dvoru. Onamo je s njima vjerojatno otišao i hrvatski kraljević Stjepan Svetoslavić, oženjen sestrom Ivana i Otona Orseola, Hicelom. Ta veza loze Svetoslavića, s mađarskom kraljevskom kućom postat će u budućnosti kobnom za opstanak samostalne vladarske dinastije u Hrvatskoj.

OTPOR VELIKOM ZEMLJOPOSJEDU

Cjelokupna epoha bizantskoga cara Bazilija II. bila je neosporno veoma bogata dalekosežnim vojnim i vanjskopolitičkim perturbacijama, na golemom prostranstvu koje je sezalo od Sirije i Armenije do skrajnjih granica Balkanskog poluotoka na zapadu.

Ali ona je imala izvanredno veliko značenje i u unutrašnjim odnosima bizantske države, u vezi s borbom protiv snaga koje su se trudile ostvariti temeljne preinake gospodarskog i društvenog poretka u državi.

Bazilijeva borba s maloazijskim veleposjedničkim plemstvom izgradila je u caru, još u doba njegove mladosti, žestoko ogorčenje prema uzurpatorima, koji su bili eksponenti tih društvenih snaga. Usto, kao ratnik i energičan ali i veoma razborit upravljač državnim poslovima, on je shvaćao da porast snage veleposjedničkog plemstva neizbježivo vodi iščezavanju seljačkih poreznih obveznika i staleža seljaka-vojnika, pa da, na toj osnovi, mora uroditi razaranjem snažne, centralistički organizirane državne vlasti.

Zbog toga je on, slomivši oružanu snagu aristokracije u dramatičnim borbama građanskog rata, već 996. donio veoma radikalan zakon kojim je opozvao sve starije odredbe o zastarijevanju prava seljaka da im bez nadoknade bude vraćena zemlja što su je od njih kupili dinati mimo zakona o protimezi (prvokupu). Uskoro nakon toga donio je propis po kojem su veleposjednici morali plaćati zemljišne poreze umjesto svojih susjeda, osiromašenih seljaka, ali bez prava da se na toj osnovi koriste tom zemljom; ona je i dalje imala ostati posjed siromaha koji je obrađuje.

Svrha tih odredaba bila je da osujete razvitak koji je težio neprekidnim jačanjem veleposjedničkog plemstva dokinuti supremaciju dvorjanstva kao glavnog oslonca carske autokracije i time okončati sveukupni sustav koji se zasnivao na centraliziranoj poreznoj eksploataciji neposredne radne snage na zemlji. Za budućnost države, koja je upravo na temelju svemoćne carske vlasti dosegla svoj najveći teritorijalni opseg nakon gubitka što su joj ih zadala, u Aziji i Africi, arapska osvajanja, a u Europi doseljenje Slavena i stvaranje njihovih država, činilo se da takve mjere imaju bitnu važnost.

Ali Bazilije II. umro je krajem 1025. u 67. godini života, a u razdoblju koje je slijedilo

tendencije radikalnog preinačavanja bitnih obilježja privrednoga, društvenoga i političkog poretka koji se izgradio na temeljima što su nastajali počevši od VII. stoljeća, neodoljivo su jačale i postajale osnovicom feudalnih odnosa koji su u drugim dijelovima tadašnje Europe, u drukčijim okolnostima, već pobijedili, ali koji su, razvivši se u specifičnim uvjetima ranosrednjovjekovnog Bizanta, sa znatnim vremenskim zakašnjenjem i u naročitim oblicima, donijeli Carstvu teška iskušenja i najzad postali glavnim uzrokom njegove neizbježive propasti.

2. PRIVREDNA DJELATNOST I DRUŠTVENI ODNOSI

Epoha koja u Bizantu počinje demografskim i socijalno ekonomskim promjenama VII. stoljeća obilježena je jačanjem i prevlašću maloga slobodnog seljačkog zemljoposjeda. U vremenu koje slijedi nakon sredine IX. st. i dalje se održavaju dotadašnja bitna obilježja agrarnih odnosa: seoska općina postoji i dalje i uživa pomoć državne vlasti; pretežna većina seljaka još je uvijek slobodna, a njihov se rad eksploatira posredno, s pomoću poreznih dažbina centraliziranoj državnoj vlasti. Ali cjelokupno razdoblje od sredine IX. do kraja XI. st. ispunjeno je upornom borbom za ukidanje takvih odnosa i njihovu zamjenu novim oblicima eksploatacije rada na zemlji, u kojima će razvijeni i ojačali privatni zemljoposjed izravno i neposredno gospodariti zavisnom radnom snagom neposrednih proizvođača na zemlji i uživati dio plodova njihova rada. Ta tendencija postizava punu ekonomsku pobjedu nad svim zaprekama svojega ostvarivanja smrću Bazilija II., posljednjeg cara koji se snažno odupirao preinakama dotadašnjeg privrednoga i društvenog poretka. Otada, tijekom XI. i XII. st., Bizant se radikalno i naglo feudalizira.

Sveukupni proces toga presudno važnog privrednoga i društvenog preinačavanja vršio se u specifičnim unutrašnjopolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima tadašnje bizantske povijesti. U njima se, na unutrašnjopolitičkom planu, isprepleću i među sobom bore različiti interesi: seljaštva, kao klase proizvođača, velikog zemljišnog posjeda, kao snage koja teži da postane glavnim organizatorom i korisnikom privrednog a i političkog života; države, koja čuva svoj neosporni autoritet; državnoga službeničkog aparata, koji je u prethodnom razdoblju bio glavni korisnik centralizirane, autokratske vlasti i njezinog sustava upravljanja državom i privrednom djelatnošću; i, najzad, interesi gradova i obrtničko-trgovačkih činitelja u njima, koji se trude da u mijeni odnosa ne izgube mogućnost svojega uspješnog poslovanja.

STANJE U SEOSKIM OPĆINAMA

Polazna točka u mijenjanju agrarnih odnosa u bizantskoj poljoprivredi IX. i X st. bio je daljnji razvitak seoskih općina. Spora afirmacija alodijalnog karaktera zemljišnih čestica što ih posjeduju seoske porodice sazrela je i u drugoj polovici IX. st. uzrokovala vidljive imovinske razlike među članovima seoskih zajednica. Otad u selima ne žive samo posjednici standardno velikih, obiteljskih obradivih zemljišta, nego ima i osiromašenih i obogaćenih seljaka. Slobodno raspolaganje porodičnim zemljoposjedom neke je od seljaka lišavalo dijelova njihova imanja i time ih siromašilo, dok su druga kućanstva uspijevala prikupiti viškove obradive zemlje nad opsegom standardne čestice. Iako i dalje postoji općinsko pravo vlasništva na nepodijeljenu općinsku zemlju (na pašnjake, neobrađeno tlo i šume), ipak pojedini obogaćeni seljaci uzimaju pod obradbu i dijelove dotad zajedničkog tla, izvan područja seoskih obrađenih površina. Tako nastaju zasebna imanja koja su se izdvajanjem oslobodila stega seoskoga utvrđenog plodoreda. Ako su takvi posjedi manjeg opsega i ako ih njihov posjednik obrađuje vlastitom radnom snagom, oni u suvremenim izvorima nose naziv *agridiji;* a ako je obogaćeni seljak na njih naselio svoje robove ili male zakupce, onda takva imanja dobivaju obilježja malih vlastelinstava i nose naziv *proastije.*

Tako imovna diferencijacija u selima ostvaruje široku lepezu situacija, od veoma izražene osiromašenosti onih koji su izgubili znatan dio ili čak sav svoj zemljišni posjed, sve do pojedinaca koji su se faktično pretvorili u male vlasteline, iako, pri tome, ostaju članovima seoske zajednice (*koinótes, metusía*). Svi su oni obvezni državi plaćati poreze, a cijela seoska zajednica nema nad sobom nikakve druge vlasti osim državne.

Ta državna vlast u IX. i X. st. veoma je zainteresirana za održanje takve samostalnosti seoskih zajednica, prije svega radi očuvanja njihove sposobnosti da državi plaćaju redovite porezne dažbine. Stoga država tretira seoske općine kao temeljne porezne jedinice koje su pod trajnim nadzorom državnog aparata. Visoki državni službenik, epopt, nadležan za teritorij jedne provincije, određivao je sveukupni porez za svako selo; stoga je morao imati uvid u stanje zemljoposjeda, u okolnosti njihove obrađenosti, u brojnost i socijalno-ekonomsko razvrstanje seoskog stanovništva. Za namirenje sveukupne porezne obveze jednoga sela seoska je zajednica bila odgovorna kolektivno, a unutar svakoga sela ta se obveza razvrstavala po domaćinstvima, zavisno o veličini i vrsti zemljoposjeda.

"Traktat o oporezivanju", sastavljen u prvoj polovici X. st., regulirao je cjelokupni način oporezivanja zemlje. S obzirom na to da je dotad već uznapredovali proces imovinske diferencijacije unutar seoskih općina doveo do osiromašenja znatnog dijela seljaštva, u mnogim je selima bilo zemlje koju više nitko nije obrađivao jer su osiromašeni seljaci s nje odbjegli ne imajući mogućnosti da u svojem siromaštvu namire svoje porezne dužnosti. U prethodnim razdobljima porezne su vlasti takvu opustjelu zemlju prisilno dodjeljivale na obradbu posjednicima susjednih parcela, iz čega je zatim proizlazila i njihova poreska dužnost za dodijeljenu zemlju (sustav *epibolé*). Odredbama "Traktata o oporezivanju" utvrđeno je međutim drukčije načelo, kojim je susjedima zapuštene i neobrađene zemlje nametano plaćanje poreznog iznosa za takvu zemlju, bez obzira na to obrađuju li je ili ne obrađuju (sistem *alilengija*). Budući da je za osiromašene seljake praktički bilo nemoguće raspoloživim obradbenim sredstvima uzoravati još i dodatni dio zemlje, vrhu svojega vlastitoga, alilengij je u zbilji povećao porezne dužnosti seljaka koji su ostali na svojoj zemlji do neizdrživosti.

Rezultat takvih nastojanja državne vlasti da ne dopusti opadanje općeg iznosa svojih poreznih prihoda zbog ekonomskog propadanja seljaštva neizbježivo je bio suprotan intencijama. Sve je više seljaštva napuštalo svoju zemlju, bježalo s nje da bi izbjeglo državnom poreznom pritisku i tražilo drugo boravište, u drugim uvjetima, koji su im omogućavali da više ne budu neposredni porezni obvezanici države.

Takvi uvjeti postupno su se stvarali nastajanjem i rastom velikoga zemljišnog posjeda, koji se tijekom vremena u različitom stupnju oslobađao porezne podložnosti prema državi.

POLOŽAJ STRATIOTA

Proces siromašenja seljaštva udruženog u slobodne općine nije ostao izoliran samo na tu kategoriju neposrednih obrađivača zemlje, nego je obuhvatio i stalež seljaka-vojnika (stratiota). Neprestana ratovanja koja ispunjaju prva desetljeća X. stoljeća i koja su Bizantu donijela mnogobrojne poraze teško su pogađala i stratiotsko seljaštvo, pa je i među njima neprekidno rastao broj veoma osiromašenih ljudi, koji više nisu imali mogućnost da drže konja, nabavljaju propisano naoružanje, pa čak ni vojne odore.

Tim okolnostima pridružila se u 928. i teška nerodica koja je uzrokovala veliku glad i pojavu zaraznih bolesti u cijeloj zemlji. Veoma visoki pomor osobito je pogađao seljačko stanovništvo, a državni porezi, koji su vrtoglavo rasli zbog ratnih troškova i alilengija za opustjele i napuštene zemlje, dokončavali su propadanje seljaštva. Seljaci su pod bilo koju cijenu nastojali da se oslobode samostalnog posjedovanja zemlje koje je bilo temeljem za porezne dužnosti. Zbog toga oni svoju zemlju prodaju u bescijenje, poklanjaju je imućnijima, zavještaju crkvi ili je predaju veleposjednicima da bi je od njih primili kao prekarij, uključen u sastav bogataškog imanja.

VELIKI ZEMLJOPOSJED

Agrarna povijest Bizanta poznavala je veliki zemljišni posjed još od najranijih etapa postojanja zasebnoga Istočnorimskog Carstva. Doba seobe naroda i ratovanja s arapskim osvajačima, počevši od VII. st., dovelo je međutim do dalekosežnog slabljenja veleposjedničke klase, koju je kao pretežiti držalac zemlje smijenilo sitno seljaštvo. Ali već od VIII. st. veliki se zemljišni posjed počinje oporavljati. Tijekom IX. st. izvori ističu, u opreci sa siromašnim stanovništvom, bogate zemljoposjednike, dinate, koji, s jedne strane, posjeduju monopol na visoke državne službe u centru i u provincijama i, s druge strane, vode upornu borbu da se okoriste siromašenjem općinarskog i stratiotskog seljaštva i prigrabe njihovu zemlju.

AGRARNA POLITIKA DRŽAVNE VLASTI

Jedna od osebujnosti u razvitku agrarnih odnosa u Bizantu bilo je dvojako, proturječno djelovanje državne vlasti u pogledu težnji velikih zemljoposjednika da se i dalje bogate. S jedne strane država tu težnju pomaže, ali je istodobno i veoma energično ometa. Iako nije zainteresirana za nestanak slobodnog seljaštva, ona u unutrašnjim odnosima seoskih općina intervenira na način koji je faktično koristio porastu i jačanju velikog zemljoposjeda. Usporedo s time, ona dinatima daje različite povlastice koje omogućuju velikom zemljišnom posjedu da podvlašćuje seljaštvo i da ga – suprotno interesima državne porezne politike – na toj osnovi izuzima ispod kompetencija središnje državne vlasti.

Mogućnost za intervenciju države u procesu imovinske diferencijacije u selima, u nepovoljnom smislu za seljake, pružao je sustav alilengija. Zbog toga, budući da je dodatno opterećenje seljaštva porezom za napuštena zemljišta još više jačalo tendenciju seljaka da bježe sa zemlje, država je sve češće odustajala od alilengijske obveze, ali je napuštenu zemlju izdvajala iz zemljišne zajednice seoskih općina. Ako se prvobitni vlasnik ni u roku od 30 godina nije vratio na svoju česticu i obnovio redovno namirivanje svoje porezne obveze, takva je čestica postajala neograničeno vlasništvo države i više uopće nije bila opterećena porezom (postaje tzv. *klazma*). Dio klazmi ostajao je trajan državni posjed, a većina njih je prodajom, poklanjanjem ili davanjem u zakup dospijevala u posjed dinata. Tako je veliki zemljišni posjed postajao vlasnikom čestica koje su prostorno bile uklopljene u mrežu seoskih čestica unutar seoskoga obradivoga tla. Postavši time prisutni u seoskom obrađenom području, vlastelinski su posjedi dolazili u neposrednu mogućnost da ekonomskom i izvanekonomskom prinudom primoravaju ponajprije osiromašene seljake, ali i cijele seoske općine, da se uključuju u vlastelinstvo.

Tome su ishodu uvelike pomagali i konačni rezultati dugotrajne borbe oko seljačkog prava na prvokup zemlje (protimesis) u svim slučajevima kad je neko zemljište u susjedstvu drugih seljačkih zemljoposjeda bilo ponuđeno na prodaju. U stvarnosti, naime seljaci se najčešće tim pravom, unatoč povoljnim zakonskim propisima, nisu mogli okoristiti, jer nisu imali sredstava da ponuđenu zemlju zaista i otkupe. Kao faktični kupac najzad je preostajao samo bogati veleposjednik. Ta realna kupovna moć veleposjednikâ postajala je sve veća samim daljnjim jačanjem veleposjedništva; ali svoj je vrhunac dostigla tek nakon političke pobjede veleposjednikâ nad nastojanjem države da slobodno seljaštvo zaštiti od veleposjedničkog presizanja na njegovu zemlju.

Veliki je zemljišni posjed neprekidno dalje rastao različitim metodama: i neposrednim gutanjem malih zemljoposjeda, ali i stjecanjem privilegija koje im je davala sama država. Državni je odnos prema svakom slobodnom zemljoposjedu bio porezнички odnos. Ona je stoga mogla poklanjati samo onu zemlju koja je bila njezino potpuno vlasništvo. Takve je zemlje zaista bilo i na njoj su radili koloni i servi. Ali takav se zemljišni fond već u ranom razdoblju bizantske povijesti veoma smanjio, a glavni dio teritorija pripadao je slobodnom seljaštvu, koje je državi plaćalo redovne poreze.

Zbog toga se proces feudalizacije u Bizantu vršio ponajprije ustupanjem dijelova javnopravnih, dažbinskih obveza slobodnog seljaštva privatnim osobama ili vjerskim korporacijama, koje su zatim, u postupnom razvitku i te obveze pretvarale u svoju privatno-pravnu, feudalnu zemljišnu rentu.

Već od VIII. st. bili su poznati neki oblici ustupanja državnih poreznih dažbina. Tako su samostani i crkve već tada dobivali od države tzv. *solemnije,* to jest pravo na oslobođenje od poreza za dio ili cjelinu vlastitih imanja, a također i pravo na točno određeni iznos državnoga poreza što su ga plaćali seljaci s nekoga šire ili uže omeđenoga područja. Takvi seljaci nisu pri tome automatski postajali podložnicima obdarenog samostana ili crkve. Ali s vremenom obdarenik se za to seljaštvo ipak supstituirao na mjesto države i postao njegovim poglavarom, pri čemu se porezni prihod javnopravnog podrijetla u praksi tretirao naprosto kao veleposjednikova feudalna zemljišna renta.

Arithmos je bio institucija drukčijega smisla, ali je u svojem daljnjem razvitku vodio podjednakim posljedicama. Ta se ustanova zasnivala na okolnosti što su mnogi osiromašeni seljaci napuštali svoju zemlju i time se oslobađali porezne dužnosti. No da bi mogli živjeti, morali su se upošljavati ili kao najamni radnici (*mistiji*) ili kao doseljenici-lutalice (*eleuteriji*) na zemlji nekog posjednika koji nije imao dovoljno radne snage. Institucija arithmosa bila je dopuštenje što ga država daje nekom zemljoposjedniku da na svoju zemlju naseli točno određen broj seljaka iz redova one radne snage koja zbog neposjedovanja zemlje nije bila unesena u popise državnih poreznih obvezanika, pri čemu obdareni zemljoposjednik nije za takve naseljenike, pošto bi im dodijelio česticu zemlje, bio dužan državi plaćati porez, kakav je normalno proizlazio iz činjenice trajnog posjedovanja i obradbe nekog zemljišta. Takav iznos naseljenici su otad imali plaćati zemljoposjedniku koji ih je naselio na svojem posjedu, pretvarajući se time u neposredne obrađivače tuđe zemlje, obvezne vlasniku davati uobičajene obroke u naravi i radnim dužnostima.

U svojem rastu i jačanju, veliki zemljišni posjed nije se ograničavao samo na izravno uklapanje seljačkih imanja u granice svojih vlastelinstava i na stjecanje državnih povlastica, kao što su bili solemniji i arithmosi, nego su sve češće objektom njihova podjarmljivanja postajala i imanja manjih i srednjih, ekonomski zapuštenih ili nedovoljno rentabilnih manastira ili čak i drugih crkvenih ustanova. Isprva su sama crkvena poglavarstva, a zatim umjesto njih, vrhovna državna vlast, povjeravala upravu nad osiromašenim ili zapuštenim samostanskim i crkvenim dobrima bogatim svjetovnjacima, najčešće doživotno ili, također, na dva do tri naraštaja, sa svrhom da se takva imanja pod njihovom upravom ekonomski oporave, pa da zatim budu vraćena prvobitnom vlasniku. Takvo ustupanje zvalo se *haristikija,* a njihovi novi upravljači, haristikijari, redovno su njihovu ekonomiku vodili isključivo u svoju korist, čime se njihova gospodarska slabost održavala trajno, pa se time i njihova podvrgnutost horistikijaru odugovlačila i pretvarala u trajni delegirani posjed.

POREZNI IMUNITETI

U povećavanju ekonomske moći bizantskih velikih zemljoposjeda i stvaranju povoljnih uvjeta za sve potpunije podvrgavanje seljaštva u zavisan položaj od vlastelinstava znatnu je ulogu imalo i davanje imunitetnih prava crkvenim i svjetovnim veleposjednicima. Ali, za razliku od zapadnoeuropskog imuniteta koji je obuhvaćao sudsku, upravnu, poreznu i vojno-regrutacijsku izuzetost vlastelinstava ispod nadležnosti vrhovne državne vlasti, u Bizantu je imunitetni privilegij bio vezan za snažno i razgranato organizirani sustav državnih poreza.

Ti su porezi teretili svakoga pravno slobodnog posjednika zemlje i dijelili se na sveopće izravne poreze, na neizravne i izvanredne dažbine. Najvažniji seljački izravni porezi bili su dimnica ili *kapnikón,* koji se plaćao po seljačkom domaćinstvu, i zemljarina ili synoné. Usto su postojali porezi na ispašu (*eunómion*), svojim iznosom ovisni o broju stoke u glavama, te

raznovrsni drugi dodatni, postotni prirezi i privremena i prigodna davanja. Od radnih poreznih dužnosti bitno su značenje imali *angareja* (dužnost da se činovnicima i vojsci u pokretu dade prijevoz, da se grade i održavaju putovi, mostovi, putne postaje i utvrđenja), *aplekton* (obvezni smještaj i prehrana činovnika na službenom putovanju), *mitáton* (smještaj i prehrana vojske na prolazu) i *katergoktisía* (izgradnja vojnih lađa, koja je bila radni teret za obalno stanovništvo, a za ostalo dažbina u novcu).

U starijim razdobljima, selo je na svojem teritoriju autonomno prikupljalo porez, razvrstan po kućanstvima i stanovništvu, i organiziralo izvršavanje radnih dužnosti. Nad cjelokupnom realizacijom poreznih dužnosti bdjeli su državni porezni službenici, razrezivači poreza i ubirači. U procesu gubitka gospodarske samostalnosti slobodnog seljaštva i njihova pretvaranja u zavisne obrađivače zemlje koja više nije njihovo vlasništvo nego je ušla u sastav vlastelinstava, seljaštvo i dalje u načelu ostaje državni porezni obvezanik. Ali sustav solemnija, arithmosa i poreznih izuzeća veleposjedničkih imanja radikalno mijenja porezno-obvenički odnos seljaštva prema državi. Davanjem solemnija seosko je stanovništvo svoje dažbine u cijelosti ili djelomice namirivalo ne više u korist države, nego u korist solemnijara. Institucijom arithomosa, obdareni je posjednik zemlje točno utvrđeni broj stanovnika, koji su napuštanjem svojega nekadašnjeg zemljoposjeda postali slobodni od državnih dažbina, smio naseliti na svoju zemlju, s pravom da im nametne obročnu i radnu obvezu. Na takvu praksu nadograđuje se davanje imuniteta u korist velikih zemljoposjednika. Ali bizantski imunitet (*ekskusija*) ostaje ograničen na davanje poreznih olakšica. Dobivanjem ekskusije (izuzeća) veleposjedničko se crkveno ili svjetovno imanje pretvaralo u privilegirani posjed djelomice ili potpuno oslobođen plaćanja državnih poreznih (novčanih i radnih) dažbina. To, međutim, nije značilo da se zavisno seljačko stanovništvo koje živi i radi na parcelama takvoga povlaštenog imanja oslobađa svojih poreznih dažbina. Ono ih samo ne plaća više državi, nego ekskusijaru. Zbog toga što se seljaštvo time oslobađalo poreznog pritiska državnih utjerivača poreza, koji su gotovo uvijek nadodavali i nezakonita opterećenja u svoju osobnu korist, a također i radnih obveza prema vojnoj sili i činovničkom aparatu centralne državne vlasti, sveukupni se ekonomski položaj seljaštva koje je živjelo i radilo na povlaštenim imanjima poboljšavao u usporedbi s njegovim teretima prije uključivanja u sastav vlastelinstava.

OTPOR DRŽAVE PODVLAŠĆIVANJU SELJAŠTVA

Takav razvitak, u kojem su realni ekonomski odnosi a i svestrano nastojanje dinata sustavno i uporno vodili podvrgavanju seljaštva u zavisnost od privatnih zemljoposjednika, u X. je stoljeću postao toliko vidljivom opasnošću za cjelokupni dotadašnji državni poredak da je rezultirao nizom mjera državne vlasti radi njegova onemogućavanja. Dotadašnji sustav vlasti temeljio se, naime, na centraliziranom, načinu eksploatacije seljaštva i drugih radnih slojeva u društvu. Porezni prihodi od tih društvenih kategorija stjecali su se u državnim riznicama, a carska je vlast svoje dvorjanstvo i najviše prijestolničke dostojanstvenike plaćala iz tako formiranih središnjih fondova. Pretvaranje znatnog dijela neposrednih proizvođača u zavisne ljude na vlasteoskim, izuzetim imanjima, smanjivalo je državne prihode i slabilo privrednu osnovicu carske vlasti i prijestolničkog službeničkog aparata. Istodobno, veliki zemljoposjednici po provincijama usporedo s porastom svoje ekonomske snage sve izrazitije teže da suzbiju pretežiti politički utjecaj carigradske dvorjanske i službeničke aristokracije i sami postanu dominantnom snagom o kojoj će ovisiti carska politika.

U biti, borba koja se s tim u vezi razbuktala značila je razračunavanje između socijalno-ekonomskog i političkog ustrojstva bizantske države kakvo je bilo izgrađeno počevši od VII. st. dalje, na temeljima eksploatacije slobodnog seljaštva putem centraliziranoga poreznog sustava, u kojem se carska autokratska vladavina oslanjala prije svega na carigradsku službeničku aristokraciju, koja je bila glavni korisnik bogatstava što ih je država tim načinom

akumulirala, – i njezinog glavnog oponenta i suparnika, provincijalne zemljoposjedničke i vojne aristokracije koja se svojom sve većom neposrednom ekonomskom vlašću nad seljaštvom pretvarala u izravnog eksploatatora seljačkoga rada na temelju ubiranja zemljišne rente u obliku obročnih dažbina i radnih obveza seljaštva. Inzistiranje na pobjedi takvih oblika u odnosima između vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju i neposrednih proizvođača, koje je opći privredni i društveni razvitak tih sredstava (zemlje) lišio, značilo je faktički borbu za feudalizaciju Bizanta. Na taj način, ono stanje i oblikovanje društvenog poretka koje je u Zapadnoj Europi bilo ostvareno već u ranosrednjovjekovnom razdoblju, ulazi u Bizantu u etapu presudne borbe tek u X. stoljeću, da bi se i nakon toga prijelomnog stoljeća, u X. i XI. stoljeću, oblikovalo s obilježjima koja se s odnosima u Zapadnoj Europi, a i drugdje u svijetu, podudaraju u svojoj biti, ali se i nakon te kasne pobjede feudalnog poretka u Bizantu odlikuju nizom specifičnih obilježja.

Na prijelazu IX. u X. st. carska vlast Leona VI. još nije bila alarmirana procesom podvrgavanja seljaka u zavisnost od veleposjednika, pa je čak donosila zakonske propise koji su olakšavali dinatima da kupuju i na drugi način stječu zemlju osiromašenih seljaka. Ali već u prvoj četvrtini X. st. Roman I. Lekapen zaoštrava propise o pravu prvokupa (protimesis) u korist seljaštva. Posebnom novelom iz 922. određeno je da prvenstvo pri kupovini seljačke zemlje koja je ponuđena na prodaju imaju najprije rođaci prodavačevi koji su s njime bili suvlasnici te zemlje, a za njima redom dotadašnji suvlasnici koji nisu bili ujedno i prodavačevi rođaci, zatim vlasnici zemljišnih čestica koje se sijeku ili međama dodiruju sa zemljom ponuđenom na prodaju, pa vlasnici čestica na koje je alilengijem pao porezni teret za prodavanu zemlju koja je bila zapuštena ili napuštena te najzad seljakovi bliži i dalji rođaci nastanjeni podalje od takve zemlje, ali u istome selu. Dinati su pri kupovini zemlje mogli doći u obzir tek onda ako su već i dotad posjedovali zemlju koja se međama dodirivala s prodavanom česticom, ako nije bilo kupaca u samome selu koji su prema izloženom redoslijedu imali prednost pred dinatima. Sve one prodaje, pokloni i zavještaji seljačke zemlje koji su u proteklih 10 godina ili u proteklih 30 godina, kad se radilo o stratiotskoj zemlji, izvršeni suprotno propisima novele iz 922. poništavale su se, a zemlja je morala biti vraćena prijašnjim vlasnicima ili njihovu potomstvu bez ikakve odštete.

Teška ekonomska kriza koja je pogodila Bizant 928. u vezi s nerodicom, gladi, epidemijama i pomorom, od kojih je najviše trpjelo seosko stanovništvo, stvorila je međutim okolnosti u kojima je propadanje seljaštva postalo masovno, a njihova je zemlja u bescijenje prelazila u ruke dinata. Carska vlast Romana I. morala je intervenirati ponovno (novelom iz 934). Svi pokloni i zavještaji zemlje, izvršeni u vezi s katastrofalnim prilikama u 928. bili su poništeni, a prodaje koje su izvršene uz cijenu manju od polovice stvarne vrijednosti proglašene su nezakonitima. Povrh toga i sve zakonite prodaje mogle su biti opozvane, uz uvjet da prodavalac u roku od tri godine kupcu vrati cio iznos prodajne cijene. Za budućnost pak zabranjena je svaka prodaja seljačke zemlje dinatima, pod prijetnjom gubitka cijele kupovnine i teških globa u korist države.

U stvarnosti, proces otuđivanja seljačke zemlje nesumnjivo se ipak nastavljao. Zbog toga je i Konstantin VII. Porfirogenet u doba svoje samostalne vladavine (944–959) ponovio zabranu kupovanja seljačke zemlje i odredbu o vraćanju nezakonito kupljene zemlje njezinim prijašnjim vlasnicima bez ikakve naknade. Pravo seljačkog prvokupa prošireno je i na slučajeve kad su dinati željeli prodati neki dio svojega posjeda. Prvenstvo su tada imali seljaci kojima su čestice međašile s prodavanim zemljištem, a tek poslije njih smio je kupovini pristupiti neki dinat. Posebice strogim sankcijama štitilo je Konstantinovo zakonodavstvo neotuđivost vojničkih (stratiotskih) imanja. Svako nezakonito stečeno stratiotsko imanje moralo je biti vraćeno vojniku. Zahtjev za takvo oduzimanje imali su pravo podnositi vojnikovi potomci i rođaci sve do šestog koljena, u roku od 40 godina nakon izvršenog otuđenja.

I Konstantinov nasljednik, Roman II., donosio je nove odredbe o sprečavanju prodaje seljačkih i vojničkih imanja. Ali neprekidno siromašenje seljaka kojem su uvelike pripomagali

teški državni porezi i zloupotrebe činovništva, imalo je kao posljedicu nemoć seljaka da se u stvarnosti zaista koriste svojim pravom prvokupa, pa su, najzad, nakon svih kategorija susjeda koji su imali pravo na kupnju, ali nisu imali materijalnih sredstava da je izvrše, seljački zemljoposjedi ipak dolazili u ruke dinata.

Za vladavine Nikefora II. Foke (963–969), koji je i sam bio jedan od najvećih zemljoposjednika, došlo je do prvog sloma dotadašnje carske politike u korist samostalnog seljaštva. On je 967. donio zakon kojim je ukinuto pravo prvokupa, pa je seljačka imovina ponovno masovno prelazila u vlast dinata. Istodobno, on je stratiotsku vojnu službu, s nužnim konjaničkim teškim naoružanjem, vezao uz posjedovanje zemlje u vrijednosti od 12 funti zlata. Time su siromašniji seljaci izgubili mogućnost da budu standardno naoružani vojnici i kao takvi zaštićeni državnim propisima o zaštiti stratiotskog zemljoposjeda.

Pomažući svojim propisima jačanje sloja provincijalne zemljoposjedničke aristokracije, kojoj je i sam pripadao, car je ipak nastojao spriječiti rast crkvenih i naročito samostanskih imanja koja su često bila oslobođena državnih poreznih davanja. Ali te je propise ukinuo već prvi njegov nasljednik, Ivan Cimisk. Iako je i on bio pripadnik zemljoposjedničke aristokracije, on je, u vezi s potrebama vojnih pothvata, donosio propise o traganju za vojnicima i seljacima, nekoć nastanjenima na državnoj ili samo državi (u poreznom pogledu) podložnoj zemlji, koji su u prethodnim zbivanjima potpali pod vlast privatnih zemljoposjednika i postali zavisnim obrađivačima njihove zemlje.

Najogorčeniji protivnik jačanja zemljoposjedničke aristokracije bio je Bazilije II. (976–1025). Njezino neprijateljstvo prema dotadašnjem sustavu centralizirane državne vlasti, koja se oslanjala na carigradsku službeničku aristokraciju i na porezni oblik uzimanja zemljišne rente od neposrednih proizvođača, očitovalo se nizom pobuna zemljoposjedničke aristokracije koje je Bazilije II. morao svladati dugotrajnim i krvavim građanskim ratom. Nakon toga je 996. donio zakon kojim su ukinute sve starije odredbe o zastarijevanju nezakonitih kupovina seljačke zemlje. Vojna pobjeda nad brojnim protivnicima omogućila mu je da vrši mnoge konfiskacije i uveća carski i državni zemljoposjed. U interesu seljaštva bila je i odredba po kojoj su dinati morali plaćati alilengij za opustjele i napuštene seljačke zemlje, ali oni pritom ipak nisu imali pravo da tu zemlju preuzmu kao svoju ni da je daju obrađivati u svoju korist.

VEZIVANJE SELJAŠTVA ZA ZEMLJU

Više nego stogodišnja borba državne vlasti protiv upornoga rasta velikog zemljoposjeda načelno je namjeravala zaštititi slobodno seljaštvo od njegova podvrgavanja u zavisnost zemljoposjedničke aristokraciie. Ta se borba vodila ne samo za uključivanje seljačke zemlje u sastav vlastelinstava ili protiv njega, zajedno sa seljacima koji su je obrađivali, nego također i oko samih neposrednih proizvođača, koji su zbog siromašenja napuštali svoju zemlju, raskidali svoj neposredni porezнički odnos prema državi i zatim, svojim nastanjivanjima na veleposjedničkoj zemlji, postajali podanicima zemljoposjedničke aristokracije.

Želeći takav razvoj spriječiti država je odlučno zabranjivala svako napuštanje slobodne zemlje i odlaženje seljaka (općinara i stratiota) na imanja privatnih vlasnika. Ona je čak organizirala i prisilno vraćanje odbjeglih ili na neko privatno imanje samovoljno (bez državnog odobrenja) primljenih neposrednih obrađivača. Tako je država slobodno seljaštvo prikivala uz njegovu zemlju, pa današnja bizantologija te seljake (jer su bili dužni davati svoje porezne dažbine izravno državi) naziva državnim seljacima.

Sličnom težnjom je i veleposjednička aristokracija sprečavala odlazak seljaka sa zemlje koju je jednom stekla. Tako se međusobno suprotstavljenom borbom države i zemljoposjedničke aristokracije za zemlju i ljudsku radnu snagu na njoj ostvarivalo sveopće prikivanje seljaka za zemlju. Iako je njihov pravni status i dalje ostajao status slobodnih ljudi, oni su praktički postajali neslobodni podjednako na državnoj kao i na privatnovlasničkoj zemlji

svjetovnih i crkvenih velikaša. Tim razvojnim procesom nekoć slobodni seljaci, koloni, općinari i stratioti pretvaraju se u *parike*, zavisne i uza zemlju vezane obrađivače ili državne, ili carske, ili vlasteoske veleposjedničke zemlje.

PREOBRAT DRŽAVNE POLITIKE U AGRARU

Smrt cara Bazilija II. dovela je do preinake u carskoj politici prema razvitku velikaškog zemljoposjeda. Alilengijsko opterećenje dinata potpuno se ukida, a zakoni o zaštiti maloga seljačkog zemljoposjeda, iako nisu bili ukinuti, padaju u zaborav i ne primjenjuju se. Usto se mijenja i način ubiranja državnih poreza: središnja ih uprava sve češće daje u zakup i time za sebe osigurava primanje utvrđenih iznosa, ali zakupcima poreza ostavlja da slobodno iscjeđuju od naroda koliko mogu i hoće.

PARICI

Svim tim razaranje malih slobodnih seljačkih zemljoposjeda još se više ubrzalo, i oni tijekom XI. i XII. st. gotovo potpuno iščezavaju kao zaseban društveni sloj. Umjesto njih generalizira se kategorija zavisnih obrađivača tuđe zemlje, parika. Njih sve ujedinjuje dažbinska podložnost državi ili privatnom veleposjedniku zemlje i privezanost uza zemlju što je obrađuju. Ali njihovo različito polazište u procesu kojim su se kretali na putu k svojem podvrgavanju pod vlast zemljoposjednika i njihov imovni status u trenutku kad su se uključili u sastav vlastelinstava, odnosno njihov imovni položaj u svojstvu državnih seljaka ili parika bio je uzrokom što su u XI. i XII. st. unutar opće društvene kategorije parika postojali u pogledu njihova faktičnog imovnoga stanja različiti tipovi neposrednih obrađivača tuđe zemlje.

Zeugarati su posjedovali razmjerno prostran zemljoposjed od 100–200 modija i imali jedan par volova nužnih za obradbu svojega posjeda. Oni su državi, odnosno vlasniku zemlje koju su obrađivali plaćali zemljarinu i glavarinu (synoné i kapnikón) u iznosu od jedne nomizme. Dvostruko imućniji od njih bili su *dizeugarati,* pa su u skladu s time snosili i dvostruko velike dažbine. *Boidati* bili su posjednici upola manje parcele od zeugaratske; imali su samo jednoga vola i plaćali samo glavarinu (kapnikón) u iznosu od 1/2 nomizme. Najsiromašniji parici bili su *aktimoni.* Oni nemaju ni zemlje, ni stoke (osim, možda, magarca) pa plaćaju samo kapnikón u iznosu od pola nomizme, ili, ako nemaju ni magarca, onda u svemu 1/4 nomizme. *Eleuteri,* kao bezemljaško i lutalačko stanovništvo, svrstavalo se prigodom preuzimanja zemljišta na veleposjedničkom imanju, u slučaju kada bi se stalno nastanjivali, u onu kategoriju parika koja je bila u skladu s veličinom njihove čestice i brojem stoke kojom su raspolagali.

Između parika privatnih zemljoposjednika i državnih parika izgradila se tijekom vremena važna razlika. Državni su seljaci i dalje snosili terete u vezi s uzdržavanjem državnih činovnika kad su na terenu, s podvozom za carsku vojsku i opskrbom četa dok borave u njihovu kraju. Parici privatnih posjednika plaćali su sve vrste dažbina svome gospodaru. U skladu sa stupnjem sve veće i sve češće izuzetosti veleposjedničkih imanja ispod dažbinskih dužnosti prema državi, tereti privatnih parika postajali su podnošljiviji negoli tereti onih koji su sačuvali privid svoje slobode utoliko što im je gospodarem bila samo državna, javnopravna, a ne velikaška, privatnopravna vlast.

PRONIJE

Taj odnos počeo se međutim mijenjati već od sredine XI. st. kad se u bizantskom zemljoposjedu pojavljuje novi oblik uvjetnog posjedovanja zemlje poznat pod nazivom *pronija.* Bilo je to darivanje državne zemlje, na kojoj žive i rade državni seljaci, istaknutim ličnostima u carskoj službi u svojstvu nagrade za učinjene usluge ili kao preduvjet za vršenje neke određene službe. Ekonomski smisao takva darivanja sastojao se od prava pronijara da s dodijeljene zemlje, umjesto države, od seljaštva koje obrađuje tu zemlju ubiru sve obročne i radne dažbine. Budući da je realni položaj takvih državnih seljaka bio karakteriziran njihovom vezanošću uza zemlju, i pronijar ih je, zajedno sa zemljom, preuzimao vezane uz nju.

U vremenu kad se pronija prvi put spominje u sačuvanim izvorima (sredina XI. st.) ona je još veoma srodna instituciji haristikije, ali se od nje razlikuje time što se ne radi o dodjeljivanju samostanske ili crkvene zemlje nego o dijelovima slobodne zemlje na kojoj rade državni seljaci. U prvim desetljećima svojega postojanja, nadalje, pronije još nemaju svojstvo nadarbine za vojničku službu. One će to svojstvo steći tek od kraja XI. i tijekom XII. st. Takav njihov razvitak uvelike će ih izjednačiti s feudima ili lenskim posjedima zapadnoeuropskog feudalizma, iako posebne okolnosti trajnog postojanja autoritativne vlasti, usprkos težnji da se proniji pretvore u nasljedne vojničke posjede, ni do kraja postojanja bizantske države nisu pronijarski način posjedovanja potpuno izuzele od ingerencije vrhovne carske vlasti. Time su ih te okolnosti ujedno sačuvale od pretvaranja u samostalne teritorijalne kneževine praktički nezavisnih feudalaca.

GRADSKA PRIVREDA

U privrednim i društvenopolitičkim zbivanjima od sredine IX. do kraja XI. st. znatan su utjecaj imale i neagrarne djelatnosti vezane uz gradske aglomeracije.

U drugoj polovici IX. stoljeća je opadanje moći Bagdadskog kalifata osiguravalo Bizantskom Carstvu relativan mir na njegovim istočnim granicama. Ali arapska pomorska sila, a pogotovo snažno gusarstvo, uvelike su ometali sigurnost plovidbe i trgovanja s udaljenijim zemljama. Do promjena u tom pogledu došlo je tek u drugoj četvrti X. st., kad je bizantska mornarica uspjela ukloniti gusarsku opasnost i stekla premoć nad arapskom flotom i tako pomorsku plovidbu učinila slobodnom. Otada trgovačka djelatnost bizantskih gradova, prije svega Carigrada i Soluna, znatno napreduje.

U temelju te pojačane aktivnosti ležala je snažno organizirana djelatnost obrta i visoka razina potrošačkih potreba državnog središta. Zbog toga je Carigrad u IX. i X. st. bio neosporno najjače žarište tipično gradskih oblika privrednog poslovanja. U njemu su postojale brojne državne radionice, kovnice novca, oružane i tekstilni gineciji. Za njihovu djelatnost država je dopremala velike količine sirovina, a gotovim proizvodima namirivala je potrebe dvora, vojske i visokih državnih službenika u prijestolnici.

Usporedo s takvim velikim radioničkim postrojenjima u Carigradu, a i u ostalim razvijenijim gradskim središtima, postojale su i brojne male obrtničke radionice (*ergasteriji*) koje su ujedno bile i dućani za neposrednu prodaju izrađevina. U njima je redovno radio sam vlasnik, uz pomoć jednoga najamnog radnika (mistija) ili dvaju, te šegrta i roba.

Većina obrtnika bila je udružena u stručne korporacije. Članstvo u njima nije bilo nasljedno nego se stjecalo komisijskim priznanjem stručnosti i plaćanjem pristupnine. Na čelu korporacija stajali su birani starješine, a svoju su dužnost vršili pod trajnim nadzorom gradskog načelnika (eparha) kojemu su bili neposredno odgovorni za cjelokupnu djelatnost cijele struke. Takva organizacija obrta omogućavala je državi ne samo da redovito ubire porezne dažbine, nego također da upravlja politikom cijena i strogo nadzire kakvoću proizvoda, a državna pomoć pri nabavljanju i nadzor pri raspodjeli sirovina u biti su određivali i količinu proizvoda

koji su mogli biti izneseni na tržišta. Svim tim mjerama osiguravana je stabilnost obrtničke proizvodnje, mogućnost plasmana i zaštita proizvođača od nesolidnosti kupljenih artikala i neumjerenih cijena.

Podjednak odnos državnih vlasti bio je i prema organizacijama trgovaca. Budući da je država sa svojim upravnim aparatom bila veoma snažan potrošač, ona je posebice štitila carigradsku trgovinu radi uspješnog i redovnog namirivanja vlastitih potreba, ali i radi poreznih dobiti što ih je donosio intenzivni promet artikala na tržištu. Obogaćeni trgovački krugovi u Carigradu postaju čak i politički saveznici carigradske službeničke aristokracije u borbi sa zemljoposjedničkom aristokracijom u provincijama. S tim u vezi državna vlast čak posebice štiti poslovne prednosti carigradske trgovine prema trgovcima iz provincijalnih gradova, u kojima neprekidno jača utjecaj provincijske vojnozemljoposjedničke aristokracije, pa im ograničava mogućnost nabavljanja i plasmana robe u Carigradu. Postojale su i zaštitne mjere u odnosu prema inozemnim trgovcima, kojima je vlast dopuštala da se u strogo određenim dijelovima grada zadržavaju najdulje tri mjeseca. Usporedo s time, država je vlastitim trgovcima otežavala i ograničavala poslovna putovanja u inozemstvo, kako bi centar i meta trgovačkih aktivnosti trajno i prije svega ostala prijestolnica.

Sveukupni snažni pritisak državnih vlasti na obrtničku i trgovačku djelatnost najdjelotvornije se ostvarivao u prijestolnici. Izvan nje centralizatorska je vladavina praktički ostavljala više slobode i obrtima, a naročito trgovini. Budući da je pristup na carigradsko tržište bio otežan, provincijski su gradovi postupno izgradivali vlastiti krug poslovne zainteresiranosti i samostalne veze s bližim i daljim, pa čak i inozemnim tržištima. Proces ekonomskog osamostaljivanja veleposjedničkih imanja od državne financijske uprave gospodarski je upućivao zemljišne veleposjede prema provincijskim gradskim središtima i stimulirao razmjenu dobara između agrarnih površina i trgovačko-obrtničkih središta po provincijama.

Na toj osnovi započinje postupni uspon drugih gradova. U Europi, osim Soluna, koji je od davnina uz prijestolnicu bio najjače gradsko središte u Carstvu, naglo napreduju Korint, Atena, Amalfi i Bari, koji održavaju dalekosežne veze ne samo pomorskim nego i kopnenim putem, s jedne strane s unutrašnjošću Balkanskog poluotoka i s Podunavljem, i, s druge strane, s unutrašnjošću Apeninskog poluotoka i sa sjevernoitalskim gradovima. Istodobno, u Maloj Aziji postaju znatnim središtima trgovačkog poslovanja Nikeja, Milet, Smirna, Efez, Amastrida, Sinope, Trapezunt i drugi, oslanjajući se na osebujnosti lokalne proizvodnje i veze s regijama koje su prema njima gravitirale.

U upravnom pogledu, municipalne su slobode bizantskih gradova bile veoma malene. Sve do početka XI. st. postojala je funkcija *protevonta,* predstavnika gradske aristokracije, ali ona nije ometala upravu da ostvaruje utjecaj središnje vlasti na život gradova, ponajprije i najefikasnije na život same prijestolnice. Ali taj se utjecaj s vremenom pretvarao u kočenje razvitka proizvodnih snaga u obrtima i onemogućavanje slobodnog razmaha trgovinske djelatnosti. U tom pogledu opći razvitak odnosa između službeničke aristokracije u Carigradu, u svojstvu glavnog oslonca carske vlasti, i zemljoposjedničke aristokracije u provincijama sve je više isticao različiti smjer razvitka u Carigradu i u provincijskim gradskim središtima. Jačanjem ekonomske snage provincijskih zemljoposjeda i brojčanim smanjivanjem poreznih prihoda u korist države, Carigrad, kao središte carske vlasti i uprave, postupno gubi svoju kupovnu moć. Iako žestina poreznog pritiska ne slabi, cjelokupni prihodi države osjetno se umanjuju. Država nije više kupac znatnih količina robe, a i prijestolnička aristokracija siromaši. Zbog toga zamire i carigradska obrtnička proizvodnja, a država postaje sve sklonija svoje potrebe namirivati uvozom gotovih proizvoda iz inozemstva.

Na trgovačko povezivanje s inozemstvom sve se više orijentira i provincijalna zemljoposjednička aristokracija. Povećavajući opseg svojih zemljoposjeda i učvršćujući sustav izravne eksploatacije seljačke radne snage (a ne više posredovanjem centralizirane porezne opterećenosti neposrednih proizvođača), veleposjednička je aristokracija sve uspješnije akumulirane viškove agrarnih proizvoda sa svojih imanja plasirala najprije na najbliža lokalna tržišta u

svojoj provinciji, a zatim i u međunarodnu trgovinu, prije svega posredovanjem talijanskih gradova.

U takvim okolnostima, i carigradska središnja vlast a i najrazvijeniji gradovi u provincijama ostvaruju žive veze s prekomorskom trgovinom, ali to čine s dvojake, međusobno oprečne osnove. Prijestolnička carska uprava uklanja barijere inozemnoj trgovini zbog proizvodne dekadanse u državnom centru pa prihvaća supremaciju talijanskih gradova kojih privredna moć sve više raste. Ona im daje ne samo pogodnosti u njihovoj prijevozničkoj pomorskoj djelatnosti, kao što je to Venecija postigla već 992., nego i davanjem povlastica u plasmanu robe na carigradskom tržištu, čak i na štetu poslovnih interesa carigradskih trgovaca. Tako je Venecija već 1082. (u vezi s određenim vojnopolitičkim okolnostima) dobila važna prava bescarinske trgovine i uskladištavanja robe u Carigradu, a inozemci uopće stječu tijekom XI. st. pravo da u Carigradu posjeduju nekretnine (kuće, zemlju) i da podižu vlastite crkve.

Suprotno tome, obogaćena provincijalna zemljoposjednička aristokracija povezuje se s inozemnim trgovcima kao kupcima svojih viškova agrarnih proizvoda, ali zauzvrat daje tim trgovcima pogodnosti i pri uvozu njihove robe na područje Bizanta.

Takvim razvitkom veoma jača cjelokupno robno-novčano poslovanje na tlu cijele države. Ali njezini nositelji i korisnici pri poslovanju dalekog dometa nisu bizantski trgovci nego stranci, a predmet trgovanja nisu proizvodi uznapredovalih bizantskih obrta, nego, u izvozu, agrarni proizvodi s veleposjedničkih imanja, a u uvozu proizvodi sve razvijenije obrtničke i, zatim, već i manufakturne proizvodnje u Italiji i na europskom Zapadu.

Na taj se način preinačavanje temeljne strukture u Bizantskom Carstvu – koje se vršilo u agrarnim odnosima prelaskom s centraliziranoga tipa eksploatacije seljačkoga rada s pomoću državnih poreznih obveza na feudalno ustrojstvo, u kojem veliki zemljišni posjed preuzima izravnu eksploataciju rada direktnim uzimanjem zemljišne rente od neposrednih proizvođača koji su se pretvorili u zavisne obrađivače tuđe zemlje (parike), obvezne na davanje obroka u naturi i neposrednom radu – očitovalo i na području robnonovčanih odnosa.

EVOLUCIJSKE OPREKE EUROPSKOG ZAPADA I BIZANTA

Izostanak rane feudalizacije, tipične za zapadnoeuropske provincije nekadašnjega Rimskog Carstva, u Bizantu je bio popraćen dugotrajnim održanjem gradskih oblika privrede koji su djelovali uz pomoć i pod zaštitom jake i centralizirane državne vlasti. U etapi kad veliki zemljišni posjed najzad nadvladava otpore i ostvaruje feudalne odnose zavisnosti u agraru i za takvu strukturu pridobiva čak i carsku vlast, feudalizirana stvarnost nije u Bizantu ukinula živost razmjenbene (robno-novčane) privrede ni izvršila naturalizaciju proizvodnje; ali ona je ipak ograničila i zakočila samostalni produkcioni polet svojih gradova, i to upravo u vremenu kad Zapadna Europa počinje nadvladavati etapu pretežno zatvorene i naturalne privrede, da bi oživjela ekonomsku ulogu svojih obnovljenih gradova. Kasna feudalizacija, koja je sve do kraja XI. stoljeća osiguravala opću privrednu nadmoć Bizanta nad europskim Zapadom, postaje, nakon kratkotrajnog poleta na sustavu feudalnog posjedovanja zemlje ojačale državne vlasti (u XII. st.), uzrokom njezine dezintegracije na početku XIII. st. i trajne slabosti koja i daljnja stoljeća bizantske povijesti pretvara u postupno približavanje konačnoj propasti Bizanta sredinom XV. stoljeća.

3. BIZANT OD SMRTI BAZILIJA II. DO ALEKSIJA KOMNENA

Razdoblje od 1025. do 1081. prijelazno je doba u kojem su vojnički uspjesi ratničkih careva iz prethodne etape i slom ustanaka što su ih podizali predstavnici provincijalne zemljoposjedničke aristokracije omogućili stabilan vanjski položaj Carstva i privremeni zastoj u otvorenim borbama dviju suparničkih garnitura aristokracije. Ali snažni proces preinačavanja samih temelja socijalno-ekonomskih odnosa bizantskoga državnog sustava neprekidno se nastavljao rastom velikog feudalnog zemljoposjeda i podvrgavanjem slobodnog općinarskog i stratiotskog seljaštva u zavisnost od posjednika velikih imanja. Na toj osnovi faktične opreke interesa neosporno su se produbljavale, iako je pobjednička Bazilijeva epoha, pribavivši carevoj osobi golem ugled i ostavivši potomstvu znatna materijalna dobra u državnim riznicama, privremeno osigurala prevlast dvorjanskom plemstvu okupljenom oko carskoga doma.

Ali Bazilijevi nasljednici bili su zaredom slabe i za državničke poslove nezainteresirane ličnosti. Prvi od njih, Bazilijev mlađi brat Konstantin VIII. (1025–1028) bio je starac koji se, kao nominalni Bazilijev suvladar, dotad bavio samo reprezentativnim nastupima prigodom državnih svečanosti. Takav odnos prema vladarskim dužnostima zadržao je i za vrijeme svojega trogodišnjega carevanja. Pred smrt udao je svoju mlađu kćerku Zoe za carigradskog eparha Romana Argira, pa su poslije Konstantinove smrti njih dvoje zajedno s najmlađom Bazilijevom kćerkom Teodorom, baštinili prijestolje.

Kao predstavnik najvišega sloja carigradskog plemstva, Roman III. Argir (1028–1034) mnogo je pridonio jačanju nepovjerenja dvorjana prema visokim vojnim zapovjednicima. Na toj je osnovi proveo nekoliko važnih mjera. Donesena je odredba da vojni kontingenti ne služe u svojem zavičaju kako ne bi bili podvrgnuti utjecaju lokalne aristokracije koja se povezivala s vojnim starješinama. Usporedo s time, car je vojsku sve više popunjavao stranim plaćenicima za koje se pretpostavljalo da će biti vjerni samo caru koji ih je plaćao. Da takvim sustavom prouzrokovani troškovi u cjelini budu manje teški, država je sustavno smanjivala vojne kontingente, a također umjesto redovne vojne obveze uvodila otkupni vojni porez.

Donoseći tako izrazite odredbe na štetu jačanja vojske i njezinog zapovjedničkog kadra, Roman III. je na ekonomskom planu odlučno raskinuo s radikalnom protuveleposjedničkom politikom Bazilija II. Ukinuo je alilengijsku obvezu dinata prema zemlji njihovih osiromašenih seljačkih susjeda i time slobodne seljačke posjede izložio neograničenom pritisku državnih poreznih zahtjeva, što je izvanredno ubrzalo pauperizaciju seljaka i primoravalo ih da svoje čestice ustupaju veleposjednicima. Premda pri tome stariji zakoni o zabrani otuđivanja seljačkih imanja nisu bili formalno ukinuti, oni su ipak, u praksi, bili zaboravljeni.

Iako je carica Zoe svojega muža izdigla na prijestolje kao suvladara, ona se veoma brzo razotkrila kao vlastoljubiva i sebična ličnost koja nije željela trpjeti da je Roman III. sve više zapostavlja. U isto vrijeme ona je stupila u blisku vezu, iako je već bila pedesetodišnja žena, s mladim bratom veoma utjecajnog dvorjanina, eunuha Ivana Orfanotrofa, Mihajlom. Njihova zavjera dovela je u proljeće 1034. do umorstva Romana III. Odagnavši svoju sestru Teodoru u manastir, Zoe se udala za Mihajla i izdigla ga na dostojanstvo suvladara. Ubrzo se međutim pokazalo da je faktičnim gospodarem postao eunuh Ivan. Caricu Zoe stavio je u kućni pritvor, a njegov brat, Mihajlo IV. Paflagonijac sve je više obolijevao od padavice.

Glavni cilj vladavine Ivana Orfanotrofa bilo je daljnje jačanje dvorskoga plemstva i udaljavanje od vlasti vodećih ličnosti u vojsci. To je dovodilo i do obnavljanja nekih institucija, npr. senata, koje su već dugo bile potpuno neutjecajne, a sad su se pretvarale u politički oslonac dvorjanskog plemstva. Jačanju dvora imala je služiti i krajnje bezobzirna porezna politika prema stanovništvu.

Taj neizdrživi porezni pritisak bio je jedan od uzroka što je 1040. u slavenskim zemljama istočnog Balkana buknuo veliki ustanak protiv bizantske vlasti. Na njegovo čelo stao je Petar Deljan, za kojega se pronio glas da je Samujlov unuk. Došavši iz Mađarske, gdje je bio u

izbjeglištvu, on se 1040. u Beogradu proglasio za cara, pa je okupio znatan broj pristaša, uspio zauzeti Niš i Skopje i pokrenuo ofenzivu protiv Soluna. Ali taj se oslobodilački pokret rascijepio kad mu je pristupio Alusijan, unuk Samujlova brata Arona i sin cara Ivana Vladislava, koji se nakon Samujlove smrti nastavio odupirati Bizantu. U suparničkoj borbi Deljan je bio oslijepljen, ali je njegova vojska postigla pobjedu i Alusijan je morao izbjeći Bizantincima. Pa ipak, uskoro zatim, u izravnom sukobu s odredima Carstva, ustanici su pretrpjeli poraz, a Deljan je odveden u zarobljeništvo.

U vrijeme Deljanova ratovanja ustanak je podignuo i zetski knez Stefan Vojislav. Poslije ugušenja Deljanova pokreta, Bizant je pokušao razbiti i zetsku vojsku, ali je 1042. pretrpio poraz, a Zeta je sačuvala svoju samostalnost.

Još uoči toga neuspjeha Mihajlo IV. je umro (1041), a naslijedio ga je njegov i eunuha Ivana sinovac, Mihajlo V. kojemu je otac bio lađarski radnik, pa je novi car zbog toga dobio nadimak Kalafat. Iako ga je carica Zoe posvojila i pridružila sebi na prijestolju, on je već godinu dana po stupanju na vlast zasnovao zavjeru i caricu zatvorio u samostan. No protiv toga njegova postupka izbio je ustanak u kojem je Mihajlo V. zbačen i oslijepljen, a dvorska je aristokracija obnovila zajedničku vladavinu Zoe i Teodore (1042). Da bi uz te dvije ostarjele žene vladarske dužnosti mogao vršiti i muškarac, Zoe se iste godine i treći put udala, iako je imala već 64 godine, za Konstantina Monomaha, pripadnika jedne od najuglednijih obitelji civilnoga plemstva. Ali on je bio nedorastao državnim poslovima, lakouman, rastrošan i uživatelj životnih zadovoljstava.

UZURPACIJE VOJSKOVOĐA

Neposredno nakon formiranja takve trojne vladavine pobunio se jedan od najboljih tadašnjih vojskovođa, Georgios Maniakes, i proglasio se carem, iskrcao se u Draču (došavši sa Sicilije gdje je uspješno ratovao protiv Normana), pa je pošao u napad na Solun, ali je u Makedoniji poginuo (1043).

Četiri godine nakon toga (1047) carem se proglasio jedan drugi istaknuti vojskovođa, Leon Tornikios, pa je iz Trakije dopro do carigradskih zidina, ali je ondje doživio neuspjeh, pao u zarobljeništvo i bio smaknut.

Vojne pobune uzurpatora veoma su učvrstile uvjerenje carskoga dvora da najveća opasnost prijeti državi od vojnih komandanata. Premda je vanjski položaj Carstva postajao sve opasniji, jer se u južnoj Italiji rađala politička moć Normana, a na Balkanu traje neprekidna opasnost od Bugara, Makedonaca i Srba, čemu se pridružuju i doseljenici iz južnoruskih stepa, Pečenezi i Kumani, dok se na istoku približava novi val islamskih osvajača, vezan uz dominaciju Seldžuka u Kalifatu – ipak je bizantska vlast uporno suzbijala utjecaje vojske i poduzimala dalekosežne mjere da bi ojačala moć središnjega činovničkog aparata i dvorjanskog plemstva.

Stoga je u Carigradu obnovljena visoka pravna škola za izobrazbu činovničkog podmlatka, a reorganizirano je i Carigradsko sveučilište. Upravna vlast oblikovala se kao neka vrst ministarskog vijeća kojem je na čelu bio Konstantin Lihud, a članovima najveći govornik XI. st. Ivan Mauropus, pravnik i budući patrijarh Ivan Ksifilin i filozof i historik Mihajlo Psel. Svi su oni u isti mah djelovali i kao profesori na Sveučilištu.

ODNOSI PROVINCIJALNOG ZEMLJOPOSJEDNIŠTVA I VOJNE SILE

Unatoč svim naporima središnjih državnih vlasti da održe prevlast carigradskih dvorjanskih velikaša, u provincijama je nezaustavljivo jačala moć velikog zemljišnog posjeda. Imanja te aristokracije u sve većoj mjeri stječu porezne povlastice, ekskusije, ali usto i sudske imunitete, što sve omogućuje velikim zemljoposjednicima da slabe realni utjecaj središnje vlasti u

provincijama i uz svoje interese vežu lokalni upravni i vojni aparat. Pretvarajući se procesom podvrgavanja slobodnog seljaštva u dominantnu ekonomsku silu, oni su dokidali slobodno seljaštvo ne samo kao nositelji poreznih obveza prema državi, nego i kao sloj iz kojega su se formirale oružane snage provincijskih vojnih zapovjednika. S tim u vezi i tematsko je uređenje gubilo svoja specifična obilježja. Stratezi se postupno pretvaraju u zapovjednike plaćeničkih vojnih posada u tvrđavama, a civilna uprava se ponovno odvaja od vojne i prelazi u ruke obogaćene provincijalne zemljoposjedničke aristokracije. Iz njezinih krugova regrutiraju se sada vojni zapovjednici po provincijama ili skupinama provincija, katepani i duke, pa tako provincijalna zemljoposjednička aristokracija postaje svemoćnom snagom koja svojim utjecajem na zbivanja izvan prijestolnice potiskuje i nadvladava utjecaj dvorjanstva i carigradskih mogućnika, pripremajući se za skoro, neizbježivo preuzimanje i same središnje državne vlasti.

KONAČNI RASKOL CRKAVA

U razdoblju toga pripremanja za presudno važne promjene u vrhu državne uprave, Bizant je zapao u svoj najdublji spor s papinstvom, koji je doveo do konačnog raskola kršćanske crkve na dva upravno i dogmatski odvojena tijela: na Istočnu ili Pravoslavnu i na Zapadnu ili Katoličku crkvu.

Uzroci tih događaja obuhvaćaju sveukupnu, kompleksnu i među sobom oprečnu povijest zapadnoga i istočnoga kršćanskog svijeta. Na Zapadu, stjecajem okolnosti, kršćanstvo je već u prvim stoljećima srednjega vijeka zadugo ostalo bez zaštite snažne državne vlasti, pa je i za kasnije, izmijenjene okolnosti sačuvalo težnju da bude nezavisno od svjetovnih vladara i čak nadređeno njihovim vladarskim pravima nad svjetovnim životom stanovništva. Na Istoku, povijesni je razvoj omeđio nadležnost carigradske patrijaršije na teritorij Carstva i time u velikoj mjeri združio i poistovjetio interese Crkve i države, u okolnostima trajnog održanja autoritativne carske vlasti. Među mnogim oprekama koje su oblikovale osebujnosti Istoka i Zapada postojao je i obrnuti tijek opće krivulje u razvitku vlasti: na Zapadu carska se vlast u IX. i X. st. najprije razmrvila a zatim, od druge polovice X. st., konstituirala iznova, ali s tendencijom da se nametne i Crkvi i Italiji kao njezinom središtu. Doživjevši u tom vremenu svoj najdublji pad, Zapadna je crkva klinijevskim (i drugim) reformnim pokretima, počevši od X. st., poradila na svojem oporavku i ponovnom usponu. Ona je tu reformu zamišljala ne samo kao moralni preobražaj svećenstva, nego i kao uspostavu supremacije Crkve i vjere nad državom, koja je u prethodnom razdoblju, razgrađujući se putem feudalnog mrvljenja, i svećenstvo povukla u ponore feudalnih borbi i jagme oko materijalnih dobara i svjetovne vlasti te ga tako okaljala svim porocima feudalnog poretka. Spasenje vjere, Crkve, svećenstva, a i narodâ ukazivalo se, sa stanovišta Zapadne crkve, kao potreba da se ostvari supremacija duhovne vlasti nad svjetovnom. A kako je europski Zapad bio mozaik zasebnih država, ta se zamisao o supremaciji nužno oblikovala kao zahtijevanje univerzalne podložnosti svih pojedinačnih svjetovnih vlasti crkvenom poglavarstvu.

Istočna crkva nije mogla prihvatiti takav, rimski univerzalizam, utoliko manje što je Bizantsko Carstvo paralelno s usponom reformnih papa postiglo svoje maksimalne vojničke uspjehe nakon Justinijana, a njegova je crkva znatno premašila državne granice postavši organizatorom kršćanstva u većini slavenskih zemalja na Balkanu i u Rusiji, čime se i na crkvenom-vjerskom planu i na području političkih utjecaja stvarao njegov vlastiti univerzalizam koji se sa zapadnokršćanskim sukobljavao i isključivao.

Istodobno i cjelokupna mentalna, emotivna i dogmatska evolucija Istočne i Zapadne crkve ojačavala je duboka međusobna otuđenja dvaju svjetova i stvarala različite praktičke slike religioznosti.

Te mnogostruke divergencije imale su svoje etape ogorčenoga zaoštravanja odnosa, vezane uz konkretne uzroke pojedinih povijesnih trenutaka. Takav jedan trenutak zaoštravanja

začvorio se i sredinom XI. st. i znatnim se dijelom temeljio na težnjama, postupcima i svojstvima ljudskih ličnosti koje su se sučelile u razračunavanjima što ih je donijelo vrijeme.

U Rimu je 1048. papom postao Leon IX., bratić njemačkoga cara Konrada II., ali u isti mah žestoki pobornik klinijevskih naziranja. Djelujući uvelike pod utjecajem kardinala Humberta i redovnika Hildebranda (koji će kasnije postati papa Grgur VII), Leon IX. je između 1049. i 1053. u nizu zapadnoeuropskih zemalja održavao sinode, posvuda osuđujući pravo države da podjeljuje svećenička dostojanstva, a također i kupovanje svećeničkih zvanja (simoniju) i svećeničke brakove. Nadolazilo je vrijeme u kojem se za cjelokupno svećenstvo zahtijevala najstroža disciplina i podvrgavanje jednoj volji.

Takve težnje sukobile su se sa žestinom jedne izuzetne ličnosti u Carigradu koja je, upravo zbog tadašnje vladavine dviju nesložnih, državničkim dužnostima nedoraslih žena i jednoga nehajnog cara, imala prilike potencirati svoj utjecaj i svoju upornu želju za dominacijom učiniti važnijiom od viših interesa cjelokupnoga tadašnjega kršćanstva.

Mihajlo Kerularije, žestoki protivnik prvenstva rimskog papinstva u cjelokupnoj Crkvi, nije isprva krenuo putem stvaranja svećeničke karijere. U mladosti je bio upleten u jednu zavjeru protiv cara Mihajla IV. i čak je očekivao da će sam postati carem. Ali, nakon poraza urote, u progonstvu se zakaluđerio, a po dolasku na vlast Konstantina IX., vratio se u Carigrad i postao patrijarhom (1043). To visoko dostojanstvo odlučio je iskoristiti da ostvari svoje težnje za supremacijom i u Crkvi i u državi.

Disciplinarne, liturgijske i univerzalističke težnje tadašnjega zapadnog kršćanstva izazivale su u Istočnoj crkvi učestale i ogorčene kritike. Među piscima u Bizantu istupao je kao žestok polemičar ohridski arhiepiskop Leon, po narodnosti Grk, još uvijek suočen s nezadovoljstvima u slavenskoj sredini zbog podređivanja ohridske Crkve bizantskoj državnoj vlasti i grčkom svećenstvu i s mogućnošću da to ogorčenje iskoristi rimska Crkva pa da slavensko stanovništvo na Balkanu u crkvenom pogledu otkine od Carigrada. U svojim je spisima ponovno iznosio Focijeve prigovore zapadnoj Crkvi zbog zabrane svećeničke ženidbe (celibata), zbog pošćenja subotom i pričešćivanja beskvasnim kruhom. Tome je studitski redovnik Niketa Stetat pridodao poricanje rimskoga učenja o tome da Duh Sveti proizlazi jednako od Boga-Oca kao i od Boga-Sina ("filiogue"). Smatralo se da je inspirator takvih polemika bio sam patrijarh. Dramatski rasplet odigrao se u proljeće 1054. kad je Leon IX. u Carigrad poslao kardinala Humberta, s još dvojicom izaslanika, sa zadaćom da od cara ishode obustavljanje polemika i priznanje rimskoga primata. Iako je Konstantin IX. bio voljan pomoći smirivanju, Kerularije se protivio svakom popuštanju, a papinski su se izaslanici ponašali krajnje samouvjereno i despotski. Najzad, sredinom srpnja 1054. oni su prekinuli pregovore i u crkvi Sv. Sofije položili na glavni oltar bulu o izopćenju Mihajla Kerularija i njegovih pristaša. Iako je postupak papinskih izaslanika i sam po sebi ostavio najteži dojam, Mihajlo Kerularije je povrh toga potaknuo još i bunu carigradskog puka koja je zaprijetila čak i svrgavanjem cara ako bude popuštao pritisku Latina.

U tim okolnostima sazvan je sinod koji je papine izaslanike i samoga papu udario anatemom, a njihova je bula bila spaljena.

Takvim istupima obiju strana od 15., odnosno 25. VII. 1054. ostvaren je konačni raskol dviju Crkvi koji je ostao stvarnost svih budućih stoljeća.

PRIJESTOLNE BORBE

Šest mjeseci poslije svršetka rada Carigradskog sinoda umro je Konstantin IX. Monomah, a jedinim je vladarem (jer je Zoe umrla još 1050) ostala uskogrudna i vladanju nenavikla bivša redovnica Teodora. Ne imajući potomstva, pred smrt je odredila da prijestolje pripadne Mihajlu (VI) Stratiotiku, kandidatu kojega joj je nametnulo dvorjansko civilno plemstvo. Time su se opreke s vojnim prvacima još više zaoštrile, i oni su, u sporazumu s patrijarhom, carem

proglasili Izaka Komnena, jednoga od najistaknutijih vojnih komandanata i ujedno pripadnika veoma bogate zemljoposjedničke aristokracije. U njegovu korist patrijarh je u Carigradu pokrenuo novu pobunu puka, koja je Mihajla VI. odagnala u manastir i vlast predala Izaku, predstavniku stvarno najmoćnije grupacije u tadašnjem bizantskom društvu.

Dvadesetpetogodišnje razdoblje koje je slijedilo nakon toga bilo je ispunjeno brojnim krizama i teškim porazima.

Izak I. Komnen (1057–1059) ojačao je vojnu snagu Carstva i sačuvao državne granice i u Europi i u Aziji. Ali njegovi loši odnosi s patrijarhom zatamnili su one tri godine koliko je potrajala njegova vladavina. Mihajlo Kerularije smatrao je da može i dalje nastaviti s primjenom svoje nadmoćnosti nad carskom vlasti kakvu je stekao nad Konstantinom IX. Ali krajem 1058. Izak I. ga je dao uhititi i prognati, a kad ni izgnanstvom nije uspio ishoditi njegovu ostavku, pripremio je sudski proces protiv njega koji mu je imao predbaciti ne samo bezbožnost i svetogrđe, nego čak i umorstva. Slomljen tim optužbama i zlostavljanjem, Mihajlo Kerularije je umro a da se nije pokorio ni odrekao svojega patrijarškog dostojanstva.

Te okolnosti iskoristilo je prijestolničko civilno plemstvo da se združi s crkvenom hijerarhijom, pa se ugroženi Izak Komnen obeshrabrio i abdicirao stupivši u samostan, a carem je postao eksponent antivojničke grupacije plemstva, Konstantin X. Duka (1059–1067).

U skladu sa svojom društvenom pripadnošću, Konstantin X. Duka je svu vlast u državi prepustio činovničkoj aristokraciji. Ali u sastavu te aristokracije zbivale su se važne promjene. Car je u senat uvodio obogaćeno carigradsko građanstvo, pa čak, kako neki suvremeni pisci navode, i pučane koji su živjeli od manualnog rada. Budući da je senat bio polazište za stjecanje visokih službi, na taj se način u činovničkim redovima vršila dalekosežna obnova u korist srednjih klasa gradskog stanovništva.

Tako ojačano, službeničko je plemstvo još više zaoštrilo svoje neprijateljstvo prema vojsci i njezinim zapovjednicima, smanjivalo vojne kontingente, uvodilo štednju u rashodima za vojne i ratne svrhe i zapuštalo obranu zemlje čak i u pograničnim utvrdama.

U isti mah državna vlast postupno uvodi kupovnost činovničkih službi, a sakupljanje poreznih dažbina daje se u zakup, što je urodilo daljnjim siromašenjem seljaštva i, u krajnjoj konzekvenciji, pomagalo rastu veleposjeda na račun ekonomski upropaštenih seljaka. A to jačanje provincijskoga veleposjedničkog plemstva, sada već blisko povezanog s oficirskim kadrovima, još je više produbljavalo razdor s dvorom i carevom ličnošću.

VANJSKE OPASNOSTI

Takvo neprekidno povećavanje unutrašnjopolitičkih napetosti događalo se u godinama kad su se vanjske opasnosti već pretvarale u sudbonosne događaje. Sa svojih boravišta u istočnoj Bugarskoj, gdje su se, uz donji Dunav, sredinom XI., s odobrenjem Konstantina IX. Monomaha naselili, Pečenezi su pustošili sve dublje po Trakiji, Makedoniji i Grčkoj i čak dopirali do carigradskih zidina. Još za Konstantina X. Duke Mađari su zauzeli Srijem i osvojili Beograd (1064). U Duklji je (koju izvori iz druge polovice XI. st. počinju nazivati Zetom) sin kneza Vojislava, Mihajlo (1050–1082), koji je vladao i Zahumljem, doduše bio ubrajan među bizantske saveznike, ali je ipak svojoj vlasti podvrgnuo Rašku i time stvorio prostranu kneževinu koja je morala težiti svojoj samostalnosti. Još dalje na zapadu, u Hrvatskoj je, za Petra Krešimira IV. (1058–1074) uoči 1069. došlo do proširenja kraljevske vlasti na Slavoniju, koja je od tridesetih godina postojala kao zasebna politička oblast, a njezin ban Zvonimir postaje Krešimirovim suvladarem i prestolonasljednikom. U isto vrijeme Donja Dalmacija (bez Dubrovnika s tzv. Gornjom Dalmacijom, koja je od početka XI. st. zasebna tema s vlastitim strategom) potpada pod upravu Petra Krešimira IV., koji se naziva kraljem Hrvatske i Dalmacije. Kao i ranije, ta realna okolnost nije ni sada poništavala načelno vrhovništvo Bizanta nad područjem Dalmatinske teme.

JUŽNA ITALIJA

Dok je takva konstelacija na Balkanu značila tek slabljenje bizantskoga utjecaja, u Južnoj Italiji i u Prednjoj Aziji formiraju se dvije snage koje će iz temelja izmijeniti položaj Bizanta u te dvije među sobom udaljene, veoma važne oblasti njezina vrhovništva.

U Južnoj Italiji već su od početka XI. st. skupine normanskih hodočasnika u Svetu Zemlju na svojem povratku stupale u službu kao najamnici pojedinih gradova i poglavara polusamostalnih feudalnih teritorija. Iskoristivši svoj utjecaj, koji je rastao usporedo s udjelom njihovih vojnih odreda u rješavanju sporova među zavađenim suparnicima, oni su stjecali uporišta, posjede i teritorije sve većih razmjera. Godine 1042. jedan je njihov ratnik, Vilim Željezne Ruke, postao grofom Apulije, a od 1047. počinje i uspon Roberta Guiscarda. Isprva su se normanski kneževi sukobljavali i s papinstvom i s vlašću Bizantinaca u Južnoj Italiji. Ali nakon crkvenog raskola 1054. dolazi do preinake savezništava, pa je papa Nikola II. priznao Roberta Guiscarda vojvodom Apulije i Kalabrije, sa svrhom da s pomoću Normana potpuno potisne Bizantince iz Italije. To se likvidiranje bizantske prisutnosti na Poluotoku ostvarilo nizom pojedinačnih vojnih uspjeha i završilo 1071. osvojenjem Barija. U međuvremenu, brat Roberta Guiscarda, Roger, započeo je 1060., uz Robertovu pomoć, preotimanje Sicilije od Arapa, koje je 1091. završilo potpunim uspjehom.

NADIRANJE SELDŽUKA

Dok je svim tim moć Arapa na Zapadu bitno oslabila ustupivši svoje važno uporište u središtu Mediterana jednoj novoj, kršćanskoj sili (čak blisko povezanoj za politiku papinstva), dotle je arapska vlast na Istoku, rapidno slabeći također, svoju dominaciju u Prednjoj Aziji, sve do granica fatimidskog Egipta, morala prepustiti jednome etnički novom činitelju koji je, međutim, usvojio arapsku vjeru, islam, i postao njezinim još žešćim i nepomirljivijim pobornikom od samih Arapa.

Taj presudno važni novi činitelj na Istoku bili su turski Seldžuci. Osvojivši vlast u Bagdadu (1055) i potisnuvši abbasidskog kalifa u funkciju vjerskog poglavara, oni su se okoristili nezadovoljstvima u Armeniji [koju je još 1044. posljednji kralj iz kuće Bagratida (Kakig) prepustio caru Konstantinu IX. Monomahu u zamjenu za prostrane zemljoposjede u Kapadokiji, godišnju rentu i jednu palaču na Bosporu], pa su već 1057. napali na tu zemlju i zauzeli Melitenu. U deset godina, do kraja vladavine Konstantina X. Duke (1067), oni su već gospodarili glavnim gradom Kapadokije, Cezarejom.

Iste godine, nakon smrti Konstantina X., njegova se udovica Eudokija pod pritiskom vojnih opasnosti, suprotno interesima dvorjansko-civilne aristokracije, udala za jednoga, od prvaka vojničkog plemstva, Romana Diogena, i on je smjesta postao njezinim suvladarem (1067–1071). Novi je car odmah uklonio glavne savjetnike svojih prethodnika, Mihajla Psela i brata umrlog cara, cezara Ivana Duku, a zatim je krenuo u obrambeni rat protiv Seldžuka. Iako je postigao i neke uspjehe, realna slabost bizantske vojske, koja je bila rezultat politike civilnog plemstva, dovela ga je u položaj da je 1071. kod Mancikerta, u Armeniji, bio teško poražen i čak zarobljen. A kad su ga Seldžuci uz veliku otkupninu pustili na slobodu i on se namjeravao vratiti na prijestolje, buknuo je građanski rat u kojem mu je civilno plemstvo suprotstavilo kao cara sina Konstantina X. Duke, Mihajla VII. Ta je grupacija postigla pobjedu, pa je Roman IV. Diogen uhvaćen, oslijepljen i bačen u samostan gdje je 1072. umro.

Mihajlo VII. Duka (1071–1078) i opet je vladanje potpuno prepustio civilnom plemstvu, a njegov prvak, Mihajlo Psel, stekao je moć kakvu u cijeloj svojoj beskrupuloznoj karijeri još nikad nije imao. Ali posljedice zanemarivanja obrambene snage države očitovale su se već u prvoj godini njegove vladavine. U Italiji je padom Barija okončan izgon Bizantinaca s Poluotoka, a u Maloj Aziji su Seldžuci nakon Mancikerta nezaustavljivo napredovali. Na Balkanu je

izbio ustanak, pa su pobunjenici u Makedoniji 1073. (za kratko vrijeme) carem proglasili sina zetskoga kneza Mihajla, Konstantina Bodina. U Hrvatskoj je 1075. Dimitrije Zvonimir primio insignije kraljevske vlasti od pape Grguga VII., prihvatio vazalski odnos svoje države prema papinstvu i, ovaj put s odobrenjem papinstva, nosio naslov kralja Hrvatske i Dalmacije. Dvije godine nakon toga (1077) kraljevski je naslov od pape primio i Mihajlo Zetski. Dotle su Seldžuci proširili svoja osvajanja na Siriju i Palestinu, pa su 1075. zauzeli Damask, 1076. Jeruzalem, a 1077. su u Maloj Aziji osnovali zasebni sultanat Rum sa sjedištem u Ikoniumu. Usporedo s time, armenski bjegunci iz njihove prvobitne postojbine, koja je pala u vlast Seldžuka, formirali su na jugoistoku Male Azije, u Kilikiji, svoju novu državu, tzv. Malu Armeniju.

Za vrijeme tih događaja, carska vlast sa svih strana okrnjivane i skučavane bizantske države pokušavala je krajnjom strogošću obnoviti kruti centralizam prijestolničke aristokracije, izazivajući time zaredom niz buna i uzurpacija iz redova vojne i provincijske aristokracije. Godine 1078. jedan od njezinih predstavnika, strateg teme Anatolikon, Nikefor Botanijat, uspio je zbaciti Mihajla VII., ali i onemogućiti suparničkog uzurpatora Nikefora Brienija. Njegova trogodišnja vladavina (1078–1081) našla se sučelice sa Seldžucima, koji su u svojoj vlasti već držali Nikeju. Ali novi car nije želio radikalan raskid s prijestolničkim dvorjanstvom, pa se i on morao boriti s novim uzurpacijama vojnih komandanata, koji su uviđali da je doba civilnoga plemstva konačno prošlo i da će carska vlast trajno dopasti u ruke onome tko bude raspolagao najsnažnijim osloncem u vojsci. Ostvarenje toga cilja nije, međutim, postigao nijedan od uzurpatora, nego Aleksije Komnen, koji je neosporno bio najugledniji tadašnji vojskovođa, pa je za sebe zaista pridobio pretežni dio oružanih snaga; ali on nije želio svoju vlast zasnovati na alternativi dvaju neprijateljskih tabora aristokracije, nego je poduzeo dalekosežne pripremne akcije da uza se veže i glavninu dvorjanstva. Radi toga on je prethodno sklopio bračnu vezu s prijašnjom vladarskom porodicom Duka (oženivši se bratučedom Mihajla VII., Irenom) i postigao da ga je udovica Mihajla VII. posinila.

Stvorivši tako dvostruku osnovu za svoje namjere, Aleksije Komnen je u sporazumu sa zapovjedništvom carigradske posade (koja se pretežno sastojala od njemačkih plaćeničkih odreda) ušao u Carigrad, primorao muža svoje pomajke, Nikefora III. Botanijata, da se odrekne prijestolja i stupi u samostan.

Dok je vojska koja mu je omogućila da se uspne na prijestolje neobuzdano pljačkala prijestolnicu, Aleksije I. je u crkvi Sv. Sofije uz opći pristanak cjelokupnog plemstva i Crkve okrunjen za cara. Njegova vladavina (1081–1118) bila je početak novog razdoblja oporavka Bizantskoga Carstva na temelju poretka koji je proizašao iz procesa feudalizacije i koji je svojom novom strukturom – prije nego što je ona do kraja rastočila jedinstvo države – u pobjedničkom naletu, koji je počivao na afirmaciji feudalne, vojne osnovice poretka, omogućio posljednje velike uspjehe Carstva u istočnim pokrajinama prije njegove katastrofe što ga je zadesila u prvim godinama XIII. stoljeća.

XI. SREDNJA I ZAPADNA EUROPA POSLIJE RASPADA KAROLINŠKE MONARHIJE

1. NJEMAČKA DO VLADAVINE OTONA I.

Poslije smrti Karla Debeloga (888) Karolinška se monarhija raspala na pet kraljevstava i dva faktično samostalna vojvodstva. Od svih tih sedam država samo je u Njemačkoj vladao jedan, i to izvanbračni potomak kuće Karolinga po muškoj lozi. Bio je to Arnulf Karantanski, sin Karlomana, vojvode bavarskog, i po njemu prapraunuk Karla Velikoga, izabran za kralja Istočne Franačke (Njemačke) još 887. na saboru velikaša u Frankfurtu na Majni.

U prvim godinama svoje vladavine (887–899) Arnulf je vodio borbe sa snažnom Velikomoravskom kneževinom, kojoj je na čelu bio knez Svjatopluk. Godine 890. Arnulf je toj državi morao priznati potpunu samostalnost. Izgubivši nade na tome području, Arnulf se upleo u borbe koje su se vodile u Italiji oko carskog naslova.

Ondje su kao suparnici među sobom ratovali Vido II., vojvoda od Spoleta, koji je po majci bio unuk starijega sina Karla Velikog, Pipina (nekadašnjeg kralja Italije), i furlanski markgrof Berengar I., koji je po majci bio unuk mlađeg sina Karla Velikoga, nekadašnjeg cara Ludovika Pobožnog. U toj borbi najzad je 889. pobijedio Vido, pa je primorao papu Stjepana V. da ga okruni za kralja Italije i da mu dade carski naslov (891). Iduće godine (892) novi papa, Formoz, okrunio je za cara i njegova sina Lamberta.

Ali Vido je uskoro umro, pa je Arnulf Karantanski tu okolnost smatrao povoljnom da pokuša ostvariti svoje težnje. S vojskom je provalio preko Alpa i od pape Formoza, koji je odobravao Arnulfove pretenzije, dobio carsku krunu (896). Tako su sada postojala dva okrunjena cara. Budući da Lambert od Spoleta nije pokazivao volje da abdicira, Arnulf je morao nastaviti svoj italski pohod dalje prema jugu, na područje vojvodstva Spoleto. Ali u tome ratu udarila ga je kap, i on se morao vratiti u Njemačku, gdje je živio još do potkraj 899. U svojstvu njemačkoga kralja naslijedio ga je šestogodišnji sin Ludvig Dijete (900–911).

U međuvremenu cijeli srednjoeuropski prostor ugrozila je nova velika vojna opasnost. U osamdesetim godinama IX. st. počeli su u Panonsku nizinu preko karpatskih klanaca prodirati Mađari. Otuda su se upletali u borbe Arnulfa Karantanskog protiv Velikomoravske kneževine, a 894. su opustošili Panoniju, nakon čega je njezin zapadni dio Arnulf povjerio na upravu panonsko-hrvatskom knezu Braslavu (koji se posljednji put spominje 898). U neprekidnim naletima Mađari su prodirali preko Slovenije duboko u Italiju i uz tok Mure, Drave i Dunava u Karantaniju i Bavarsku, a da im se bolesni Arnulf nije mogao uspješno suprotstaviti. U nizu napada oni su do 905/6. srušili Velikomoravsku kneževinu, pa su zatim, niz Labu i uz Dunav dopirali u Sasku, Bavarsku i Frankoniju. Posebno težak poraz pretrpjela je njemačka vojska ljeti 906., nakon čega su mađarske čete gotovo svake godine pustošile u Švapskoj i Frankoniji, dopirući sve do Rajne.

Mađarske provale u Njemačku uzrokovale su u toj zemlji strahovita krvoprolića i razaranja. Napadači su metodički ubijali svekoliko muško stanovništvo, uništavali naselja, zalihe hrane i stoku, dok su žene masovno odvodili u roblje. Čini se da su mađarske provale svojim strahotama nadmašile sve ranije napade poznate u tim zemljama. Lokalne vlasti bile su presla-

be da organiziraju efikasan otpor, a središnja državna vlast pripadala je desetogodišnjem dječaku. U takvim okolnostima regionalni upravljači, grofovi i markgrofovi pretvarali su se u praktički potpuno samostalne vojvode. Već potkraj vladavine Ludviga Djeteta Njemačka se faktično raspala na pet nacionalnih vojvodstava koja su okupljala stare germanske etničke cjeline, naseljene u zemljopisno zaokruženim oblastima, vezane srodnim tradicijama, posebno govornim zasebnostima i vlastitim zakonima.

Tih pet vojvodstava bila su: Saska, Frankonija, Bavarska, Švapska i Lotaringija. Prva od njih, *Saska,* obuhvaćala je područje između Rajne, donjeg Ennsa i Labe, a prema jugu je sezala otprilike do crte što spaja dolinu rijeke Ruhr s ušćem Saale u Labu. Nadovezujući svoj opstanak u svojstvu zasebnoga vojvodstva na tradicije koje je početkom IX. st. bio prigušio Karlo Veliki, Saska je u X. st. u mnogom pogledu obnovila arhaička obilježja svojega etničkoga i društvenog bića.

Frankonija je bila zemlja sjeverno i južno od toka rijeke Majne, a njezino su stanovništvo bili istočni Franci. Političko jedinstvo te zemlje dugo je bilo ometano suparništvom dviju moćnih feudalnih porodica: Babenbergovaca i Konradinâ. Najzad, u 906., Babenbergovci su poraženi, a vojvodska je vlast ostala Konradu Mlađem.

Bavarska je, kao i Saska, imala davne tradicije u borbi protiv supremacije Karolinga. Njezinu je samostalnost u vrijeme Ludviga Djeteta snažno izgradio vojvoda Luitpold; stekao je nove feude, podvrgnuo pod svoju vlast Karantaniju i istaknuo se borbama protiv Mađara. Njegov sin i nasljednik Arnulf Bavarski upravljao je vojvodstvom od 907. potpuno samostalno.

Švapska je obuhvaćala područje od Alzasa uzduž gornjeg Dunava, sve do rijeke Lech. Na njezinom su području živjeli Alamani.

Lotaringija, teritorij između Maase, Schelde i Rajne, bila je sporna zemlja oko koje su se stoljećima borili vladari Istočne i Zapadne Franačke, tj. Njemačke i Francuske. Nakon smrti cara Arnulfa Karantanskog (899) naslijedio ju je Arnulfov izvanbračni sin Zventibold. Poslije niza mijena, ona je nakon smrti Ludviga Djeteta (911) privremeno pripala francuskom kralju Karlu III. Bezazlenom.

Komadanje Njemačke u autonomna vojvodstva u velikoj je mjeri skučilo kraljevsku vlast, ali je ugrožavalo i Crkvu koja je kao veoma bogat zemljoposjednik, opskrbljen imunitetima, imala privilegiran položaj. Biskupi su još za posljednjih Karolinga postali najutjecajnije ličnosti u državi. Ali sada, s afirmacijom autonomnih vojvodstava u Njemačkoj, vojvode su mnogo upornije branile svoje prvenstvo nego što su to činili kraljevi. Njima je neki moćni biskup bio veoma opasan suparnik, dok je u odnosu prema kralju takav biskup bio tek vazal, obvezan na vjernost i poslušnost. Takva suprotnost interesa veoma se brzo pretvorila u otvorene sukobe.

Nakon smrti Ludviga Djeteta (911) njemački su velikaši za kralja izabrali vojvodu Frankonije, Konrada I. (911–918), sina jedne od nezakonitih kćeri Arnulfa Karantanskog. U prvim godinama svoje vladavine on se bezuspješno angažirao u nastojanju da Francuskoj preotme Lotaringiju. Ali to ga je spriječilo da se odupire nadiranju Mađara, koje je novim valom pustošenja, počevši od 912., preplavilo cijelu srednju Europu, sve do Alzasa i Lotaringije.

Već i samim time veoma kritična situacija komplicirala se naglim zaoštravanjem sukoba Crkve s vojvodama. Oni su nastojali preotimanjem crkvenih zemljoposjeda oslabiti moć biskupâ, povećati vlastiti zemljišni fond i time steći sredstva kojima će darivati i uza se vezati svoje vazale, da bi tako ojačali svoj položaj u odnosu prema kraljevskoj vlasti.

Takva konstelacija interesa opredjeljivala je crkvene poglavare da teže jačanju kraljevskog autoriteta. Istodobno i kraljevska je vlast uviđala da joj je nužan oslonac na Crkvu pri otporu sve izraženijoj samostalnosti vojvodstava.

Konrad I. je isprva pokušavao smirivati sukobe. Ali kad su u raznim krajevima Njemačke zaredali tvorni napadi svjetovnih velikaša na biskupe, završavajući odreda ubojstvima, kralj je odlučio intervenirati.

Ali te mjere uzrokovale su niz ustanaka protiv kralja u Saskoj, Bavarskoj i Švapskoj. Nastojeći svoje protivnike svladati odvojeno, Konrad je dao neke koncesije Saskoj i Švapskoj, a na bavarskoga vojvodu Arnulfa udario je svim snagama i teško ga porazio, primoravši ga da se spasi bijegom, vjerojatno na područje Mađarske, nakon čega je Bavarsku kaznio teškim razaranjima.

Svoju vojnu pobjedu Konrad je pokušao učvrstiti stvaranjem formalnog saveza kraljevske vlasti s poglavarima Crkve na koncilu u Hohenaltheimu (917). Taj je koncil unaprijed udario crkvenim prokletstvom svakoga tko bi se pokušao urotiti protiv kralja i obvezao sve one koji se odupiru njegovoj, politici da pod prijetnjom izopćenja izvrše pokoru pred biskupom svojega područja. Te odluke postale su temeljem u daljem razvitku savezništva između kraljevske vlasti i crkvenih visokih dostojanstvenika, koje je u vrijeme Otona I. (u drugoj polovici X. st.) omogućilo punu pobjedu kraljevskog autoriteta i uspostavu carske vlasti u rukama njemačkih vladara. Ali u gotovo polastoljetnom razdoblju, koliko je trebalo da sazriju rezultati Konradove politike saveza sa Crkvom protiv vojvodstava, Njemačka je prolazila kroz epohu kolebanja u odnosima snaga.

Poslije Konradove smrti (919) kraljem je po načelu izbornosti vladarskoga dostojanstva postao saski vojvoda *Henrik I.* s nadimkom *Ptičar* (919–936). Budući da je kraljem postao s pristankom velikaša, nastojao se izmiriti s vojvodama, utoliko više što je bilo nužno organizirati sveopći otpor Mađarima. U tu svrhu priznao je vojvodsku čast svim protivnicima koji su se borili protiv Konrada, uz uvjet da polože vazalsku zakletvu vjernosti kralju. Pri tome je posebice Arnulfu, vojvodi Bavarske, koji se vratio iz izbjeglištva, priznao čak i pravo da u svojem vojvodstvu samostalno postavlja biskupe.

Time je utjecaj Crkve bio veoma smanjen, a autonomija vojvodstava službeno potvrđena; no i ta su vojvodstva priznala seniorat kraljevske vlasti.

Smirivši tako unutrašnje odnose, Henrik I. se okoristio unutrašnjim sporovima u Francuskoj pa je 925. vojnom akcijom svojoj državi pripojio Lotaringiju, kao autonomno vojvodstvo u vazalskom odnosu prema kraljevskoj kruni.

Počevši od 926., u prethodnom desetljeću tek povremene provale Mađara u Njemačku ponovno su se pretvorile u masovno nadiranje. Pošto ih je hrvatski kralj Tomislav uspješno suzbio sa svojih granica na Dravi, Mađari su 926. usporedno organizirali prodor u Italiju, koji je dopro sve do Rima, i veliki pohod u Bavarsku i Švapsku. Tom prilikom bio je podsjedan Augsburg, na Lechu, desnom pritoku Dunava, spaljena je Konstanza na Bodenskom jezeru i opljačkan bogati samostan St. Gallen, u današnjoj Švicarskoj. Zatim su Mađari provalili u Lotaringiju i francusku pokrajinu Šampanju, gdje su izvršili strahovita pustošenja. Njihovo povlačenje postignuto je visokom otkupninom. Idućih sedam godina Njemačka je bila pošteđena, ali je morala Mađarima plaćati godišnji danak.

To sedmogodišnje razdoblje bilo je ispunjeno opsežnim fortifikacijskim radovima u svim njemačkim ugroženim pokrajinama, jer su tvrdi gradovi (zamci) bili jedina neosvojiva zapreka mađarskim konjaničkim naletima. U isti mah i Henrik I. je nastojao što više ojačati udjel konjice u svojoj vojsci, prije svega na temelju ratničkih obveza svojih vazala s područja saskog vojvodstva.

Po završetku, sedmogodišnjeg primirja Henrik je uskratio daljnje plaćanje danka Mađarima. Rezultat je bio novi žestoki napad. Ali, u velikoj bici u Thüringiji 933. pobjeda je pripala Henriku.

Vojno ojačanje i mir s Mađarima iz 926. Henrik I. je iskoristio za obnovu njemačke vlasti nad Polapskim Slavenima. Njima je još Karlo Veliki nametnuo plaćanje godišnjeg danka, ali se ta obveza izvršavala veoma neredovito, a u vrijeme rasula Karolinške monarhije potpuno je pala u zaborav.

Karolinške pretenzije prema Polapskim Slavenima baštinili su saski vojvode. Još je otac Henrika I. uspio Lužičkim Srbima iznova nametnuti danak, a sam je Henrik, još kao saski

vojvoda, ratovao s njihovim susjedima Glomačima. Tu osvajačku tendenciju Henrik je još više razvio pošto je postao kraljem. Godine 928. pokorio je cijelu lužičko-srpsku oblast i u središtu te zemlje, na Labi, podigao utvrđenje Meissen koje je imalo služiti kao uporište saske okupacijske vlasti.

Proširivši svoje akcije prema sjeveru, Henrik je napao i Ljutiće i na području Havelijaca zauzeo njihovu utvrdu Branibor. Poslije bitke kod Lenzena, u kojoj su Sasi izvršili teška krvoprolića, morali su i Bodrići plaćati Nijemcima danak.

Od svih tih osvajačkih pothvata jedino je lužičkosrpska oblast već sada ostala čvršće podvrgnuta u pokornost. Nju su Sasi osigurali sustavm tvrđava sa stalnim njemačkim posadama. One su kasnije poslužile kao oslonac sustavne njemačke kolonizacije u polapskim slavenskim zemljama.

Svoje ratne uspjehe protiv Slavena Henrik je dopunio važnom vojnom akcijom protiv Danaca koja je 934. urodila formiranjem markgrofovije Schleswig, između donje Labe i rijeke Eider. Time su Danci bili odvojeni od Polapskih Slavena. Njihov je pritisak prema europskom kontinentu bio otklonjen, pa je njihova ekspanzija ponovno usmjerena prema prekomorskim zemljama.

Potkraj života Henrik I. se pripremio na vojni pohod u Italiju, ali ga je ljeti 936. udarila kap. Još prije smrti preporučio je velikašima svojega sina Otona kao kralja.

2. ITALIJA DO SREDINE X. STOLJEĆA

Poslije neuspjeha Arnulfa Karantanskog da zavlada Italijom i njegove smrti (899), Italija je ostala u vlasti Lamberta od Spoleta, a on je sada bio i jedini nositelj carskoga naslova. Okrutno kaznivši one velikaše koji su bili na strani Arnulfa, Lamberto se, naprotiv, sporazumio s nekadašnjim suparnikom svojega oca, Berengarom Furlanskim, i priznao mu vlast u zemljama istočno, odnosno sjeverno od rijeka Adde i Poa. I novi papa, Stjepan VI., želio se dodvoriti Lambertu, pa je organizirao posmrtni sudski postupak papi Formozu koji je za cara bio okrunio Arnulfa Karantanskoga. Iako je prošlo već deset mjeseci od njegove smrti, dao je ekshumirati Formozov leš, postaviti ga u svečanoj odjeći na papinsko prijestolje, a zatim je izvršeno odglumljeno suđenje. Mrtvi je papa proglašen nedostojnim i njegovo je tijelo najzad bačeno u Tiber.

Ogorčenje što ga je Stjepan VI. tim činom izazvao urodilo je pobunom, pa je papa bačen u tamnicu i ondje ugušen (897), a Formozovo je tijelo još krajem iste godine ponovno svečano pokopano. Godine 898. umro je i Lamberto, a velikaši su bez protivljenja za kralja priznali Berengara Furlanskoga. Carem je postao tek 915., a vladao je sve do 924.

Od kraja IX. st., u desetljećima koja su slijedila, Italija je izvanredno mnogo pretrpjela od pljačkaških i razaračkih napada Mađara, sa sjeveroistoka, i Saracena, s juga. Uništavajući cijelu Lombardiju i Toskanu, Mađari su dopirali sve do Beneventa, a preko Primorskih Alpa i u dolinu Rhône i u Septimaniju, u Francuskoj. Saracenski napadi polazili su i sa Sicilije, i iz Tunisa, i iz drugih uporišta, kao što je (do 915) bilo njihovo gusarsko gnijezdo na ušću rijeke Garigliano, sjeverno od Napulja, i pogađali cijelu južnu polovicu poluotoka, sve do Rima.

Rezultati mađarskih i arapskih napada bili su katastrofalni. Uvelike su prorijedili stanovništvo Italije, srušili bezbroj naselja i opljačkali znatna bogatstva, uništili mnoge crkve i opatije, upropastili brojne umjetničke spomenike i druga svjedočanstva prethodnih razdoblja. Svim time ta su ratna zbivanja uvelike pridonijela ne samo dubokom ekonomskom padu, nego i političkoj dezorganizaciji i duhovnoj i moralnoj dekadansi koja karakterizira X. stoljeće u tim oblastima Europe.

Ali osim stradanja što su ih Italiji donijele mađarske i arapske provale, ona je u prvoj polovici X. stoljeća mnogo trpjela i od građanskih ratova.

Već dvije godine nakon preuzimanja vlasti, kralj Berengar I. sukobio se s pretenzijama Louisa, kralja od Provanse, koji je po majci bio unuk cara Lotara II. i praunuk cara Lotara I., to jest potomak one loze Karolinga koja je pri verdunskoj diobi 843. izravno baštinila pravo na carski naslov i vlast nad Italijom, dok je Berengar po majci doduše bio unuk cara Ludovika I. Pobožnog, ali ona nije bila nositelj nikakvih nasljednih prava, nego je samo bila udata za markgrofa Furlanije. Berengar je, dakle, pravno, mogao biti samo markgrof u Furlaniji, a nikako kralj Italije ni pretendent na carski naslov.

Borbe među suparnicima vodile su se pet godina i završile pobjedom Berengara (905). Louis od Provanse bio je čak zarobljen i oslijepljen, nakon čega ga je Berengar pustio da se vrati u Provansu.

Usprkos toj pobjedi, Berengar je još deset godina morao čekati da bude u Rimu okrunjen za cara (915). Svojom silovitom i okrutnom vladavinom postao je veoma omrznut, pa je 923. skovana zavjera velikaša koja je umjesto Berengara željela na vlast dovesti kralja Burgundije, Rudolfa II. Toj kandidaturi usprotivio se poslije Berengarove smrti (924) bratić Louisa Slijepog, Hugo, grof od Arlesa, koji se također mogao pozivati na podrijetlo od carske loze Karolinga. Poslije dvije godine ratovanja Hugo je 926. najzad okrunjen za kralja Italije (926–947).

Za vrijeme Hugove vladavine Italija je živjela relativno mirno. Ali to nije bio mir pod snažnom vladavinom autoritativnog vladara, nego mir zamora od neprekidnih borbi i razaranja. Italija se u tom razdoblju razmrvila na mnoštvo svjetovnih i crkvenih, praktički samostalnih državica koje su samo formalno priznavale suverenitet italskoga kralja koji je stolovao daleko na sjeveru, u Paviji. Takvo stanje bilo je rezultat dugotrajnih međusobnih borbi pretendenata, koji su u tim borbama morali stjecati sve nove i nove pristaše i saveznike, dakako uz uvjet neprekidnih darivanja zemljoposjeda, gradova i raznih povlastica kojima su kraljevska ovlaštenja prelazila u ruke lokalnih vlastodržaca i pretvarala ih u praktički samostalne vladare.

Od svjetovnih vladara u sjevernoj Italiji osobito su moćni bili markgrofovi od Furlanije i od Ivreje (sjeverno od Torina) te zatim, južnije, vojvoda od Toskane.

Teritorij Papinske države bio je u X. stoljeću, u vrijeme rasula Karolinške monarhije, potpuno u vlasti feudalne aristokracije. Ona je naročito preotela mah u borbama nakon smrti pape Formoza, pa je otad o njezinoj volji ovisio i izbor pape.

Najistaknutija ličnost rimske aristokracije potkraj IX. st. bio je papinski vestijar Teofilakt. Na njegovu su politiku u velikoj mjeri utjecale njegova žena Teodora i kćerka Marozija. Ona je najprije bila udata za spoletanskog vojvodu Alberika i s njim je imala sina Alberika koji je u prvoj polovici X. st. presudno utjecao na političke događaje u Rimu. Marozija je imala i nezakonitog sina s papom Sergijem III. Upravo tu okolnost narnjeravao je iskoristiti kralj Italije, Hugo od Arlesa. Odlučio je oženiti se Marozijom i zbog njezina sina s papom vršiti pritisak na Sergija III. da njega, Huga, okruni za cara. Ali protiv toga plana oko carske krune podigao je Marozijin sin Alberik vojni ustanak, primorao svojega očuha da se povuče na sjever, a majku je internirao (932).

Otad je Alberik neosporno gospodario Rimom. Ali on je bio pristaša klinijevskoga pokreta i pomagao opatu Odonu od Clunyja da reformira italske samostane. Između 936. i 946. na papinsko je prijestolje postavio zaredom četiri pape, nastojeći da to budu ličnosti dostojnije od svojih preteča u prvoj trećini X. stoljeća. Pod njegovim utjecajem pape su praktički bili ograničeni na vršenje isključivo crkvenih i vjerskih funkcija.

Južno od vojvodstva Spoleto i Rimskog dukata vladale su veoma zamršene političke prilike. Načelno je cijelo to područje za sebe svojatao Bizant. Ali faktično su ondje među sobom dijelili vlast langobardski feudalci, lokalni bizantski upravljači i muslimani.

Muslimani su u svojoj vlasti držali Siciliju, a bizantski su se posjedi ograničili na teritorij Kalabrije, u kojem je glavni grad bio Reggio, na krajnji vrh Apulije, kojem je središte bio Otranto, i na malobrojna sjevernija uporišta, kao što su bila: Gaëta s okolicom (koja 963. stječe samostalnost), Napulj s okolicom i Amalfi s okolicom. Između tih bizantskih raspršenih posjeda prostiralo se langobardsko vojvodstvo Benevent sa zasebnom kneževinom Salerno.

U tako razmrvljenoj Italiji Hugo od Arlesa osjećao je svu nesigurnost kraljevske vlasti pa je još za života nastojao osigurati nasljedstvo svojem sinu Lotaru. Ali talijanski su se velikaši opredijelili za mladoga markgrofa od Ivreje Berengara II. koji je po majci bio unuk Berengara I. Furlanskoga. Pred opasnošću koja mu je zbog toga zaprijetila od Huga, Berengar je izbjegao u Njemačku, pod zaštitu Otona I. S njegovom pomoći Berengar se 945. vratio u Italiju, primorao Huga i njegova sina Lotara da se zadovolje formalnim vladarskim položajem, a faktičnu je vlast preuzeo on sam. Tek nakon Hugove i Lotarove smrti (947., odnosno 950) Berengar se dao okruniti za kralja Italije, bez obzira na prava Lotarove udovice Adelaide, i u pogledu nasljedstva kraljevske vlasti, i pretenzija na carski naslov.

Da bi onemogućio ostvarenje tih pretenzija, koje bi ona udajom za neku drugu ličnost mogla prenijeti u tuđe ruke, Berengar ju je dao utamničiti. Protiv toga čina pritužio se njezin brat, Konrad Burgundijski, njemačkom kralju Otonu I. Time je bio stvoren povod za Otonovu intervenciju u Italiji koja je 962. dovela do osnutka "Svetog Rimskog Carstva njemačke narodnosti".

3. FRANCUSKA DO DOLASKA NA VLAST HUGA CAPETA

Nakon smrti Karla Debelog (888), praunuka Karla Velikoga po mlađoj lozi, koju je zapalo da vlada Francuskom, neprekidna opasnost od normanskih napada, koji su počevši od prvih godina IX. st. pustošili i pljačkali ne samo obalna područja na Atlantiku, nego i mnoge gradove i opatije u unutrašnjosti zemlje, dopirući do njih tokovima rijeka što se ulijevaju u ocean, nametala je francuskim velikašima potrebu da pronađu dovoljno snažnu ličnost koja će uspješno organizirati obranu od već gotovo jednostoljetnih razaranja. U tom pogledu osobito je pogodna osoba bio grof od Pariza Eudes (Öd) koji se veoma istaknuo prigodom velike normanske opsade grada Pariza u 885–886. Budući da je jedini živi potomak kuće Karolinga (Karlo III. Bezazleni) tada bio devetogodišnje dijete, velikaši su na saboru u Compiègneu (Kompjenj) 888. Eudesa okrunili za kralja.

Njegova vlast obuhvaćala je samo područje između Seine i Loire. Akvitanija je praktički bila samostalno vojvodstvo; sjevernom Burgundijom kao posebnim kraljevstvom vladao je Rudolf I. iz kuće Welfa; južnom Burgundijom, kao također posebnim kraljevstvom vladao je praunuk cara Lotara I. Louis od Provanse (kasnije, u sporu s Berengarom I., oslijepljen). Zapadno od Saône, burgundijske je odvojene grofovije i nekoliko susjednih grofovijskih područja ujedinio Richard Pravdoljubivi kao zasebno Burgundsko vojvodstvo. Septimanija i Španjolska marka živjele su bez ikakve veze sa sjeverom; a čak i iznad Loire samostalna je bila Bretanja, dok su mnoge grofovije, kao npr. Flandrija i Vermandois (Vermandoa), bile faktično nezavisne pod vlašću svojih grofovskih dinastija.

Eudesova vladavina započela je sjajnom pobjedom nad Normanima kod Verduna kad su se vraćali s pothvata u kojem su doprli sve do Lotaringije. Ali idućih godina invazija se nastavljala, i Francusku je od toga vala normanskih napada spasila tek intervencija Arnulfa Karantanskog koji ih je 891. teško porazio kod Louvaina (Luvena), u Belgiji, tako da su oni otada za neko vrijeme težište svojih nasrtaja premjestili u Englesku.

Zbog tih neuspjeha naklonosti mnogih francuskih velikaša su se preorjentirale, pa je skupina Eudesovih protivnika početkom 893. za kralja okrunila Karla III. Bezazlenoga. U borbama koje su zbog toga započele, Eudes je već gotovo postigao konačnu pobjedu. Ali nove masovne provale Normana (896) primorale su oba suparnika da sklope primirje.

Međutim, još prije nego što je ta nagodba omogućila efikasnu obranu, Eudes je umro (898), a cijela je Francuska priznala Karla kao svojega kralja. Ujedinjenje snaga koje je poslije toga slijedilo omogućilo je uspješniji otpor Normanima nego ikada prije. Pa ipak, prilivom novih napadača iz Danske i Norveške nadiranje se poslije nekoliko godina obnovilo.

Odlučnu prekretnicu predstavljala je vojna što ju je protiv Chartresa poveo normanski vođa Rollon, podrijetlom Norvežanin. Poslije niza sukoba Rollonovi su Normani 911. pretrpjeli poraz, ali je pobjednička strana bila iscrpljena teškim gubicima. U takvim okolnostima sklopljen je podjesen 911. ugovor (u mjestu Saint-Clair, na rijeci Epte) kojim je Karlo Bezazleni prepustio Rollonu područje Gornje Normandije kao feud, uz uvjet da položi vazalsku zakletvu i da on sam i njegovi ratnici prijeđu na kršćanstvo.

Ustupljeno područje postalo je jezgrom Normanskoga vojvodstva koje se u idućim desetljećima još i proširilo. Od toga vremena normanske su provale naglo jenjale i tijekom prve polovice X. st. sasvim prestale, iako je priljev doseljenika iz Skandinavije trajao i dalje, ali se sada regularno ulijevao u granice novostečenoga vojvodstva. Premda je oko polovice X. st. bilo i žestokih reakcija protiv prilagođavanja novoj sredini, ipak se do kraja toga stoljeća uklapanje normanskih osvajača u društvenu strukturu feudalne Francuske i u njezin etnički ambijent već ostvarilo u potpunosti.

Drugi važan događaj iz vremena Karla Bezazlenog bila je borba oko Lotaringije. Tu pokrajinu, koja je bila uža domovina kuće Karolinga, pripojio je Karlo Bezazleni Francuskoj poslije smrti njemačkoga kralja Ludviga Djeteta (911). To je dovelo do mnogih sporova među francuskim feudalcima, koje su Normani iskoristili da znatno prošire teritorij svojega vojvodstva. Dok je Karla držao u zarobljeništvu jedan od njegovih pobunjenih vazala (grof od Vermandoisa), druga je skupina nezadovoljnika za kralja proglasila burgundskoga vojvodu Raoula.

Takvu situacijlu iskoristio je njemački kralj Henrik I. Ptičar, pa je 925. bez teškoća pripojio Lotaringiju Njemačkoj.

Kako je Karlo Bezazleni 929. umro, a njegov sin Louis (IV. Prekomorski) izbjegao u Englesku, kraljevska je vlast ostala Raoulu. On je punih šest godina utrošio na borbe s brojnim protivnicima među velikašima. Najzad, oko 935. kraljevska je vlast bila priznata na području cijele države, osim Burgundskoga kraljevstva što se 933. formiralo sjedinjenjem Donje i Gornje Burgundije s Provansom u jedinstven teritorij koji je sezao od Bazela do ušća Rhône i nosio ime Kraljevstvo Arelat.

Ali premda je Raoulovim vojnim pobjedama ostvarena ponovna afirmacija kraljevskog autoriteta, ta je vlast sada bila samo vlast feudalnog seniora nad praktički samostalnim nasljednim vazalima, koji su suparništva oko prijestolja iskoristili da, korak po korak, postanu faktičnim nositeljima glavnih kraljevskih prava na području koje je dospjelo pod njihovu upravu. Stoga je kraljevstvo nakon Raoulove smrti (936) postalo samo predmetom suparničkih borbi velikaških grupacija koje su se neprekidno prestrojavale u natjecanju oko povlastica i teritorija.

Najistaknutija ličnost toga vremena bio je Raoulov šurjak, Hugo Veliki, koji je po ocu bio nećak nekadašnjega kralja Francuske, Eudesa. Očekujući da će trajno zadržati svoj presudni utjecaj na državne poslove, on je iz Engleske pozvao Louisa IV. Prekomorskog i dao ga okruniti za kralja. Uskoro se međutim pokazalo da je Louis suviše hrabar, samostalan i sposoban čovjek a da bi prihvatio podređenu ulogu.

U borbama što su se rasplamsale, Hugo je na svoju stranu pridobio i svojega šurjaka, njemačkoga kralja Otona I., pa se on upleo u rat utoliko radije što su uz Louisa pristali lotaringijski velikaši i time tu pokrajinu opet odcijepili od Njemačke.

Uspjevši vratiti preotetu pokrajinu, Oton I, je po nagovoru papinskih predstavnika obustavio vojni pohod, a francuski su velikaši priznali svoju vazalsku podložnost Louisu IV.

Nove komplikacije uzrokovala je veoma žestoka Louisova intervencija u Normandijskom vojvodstvu, gdje je poslije smrti vojvode Vilima Dugog Mača izbila poganska reakcija protiv prihvaćanja kršćanstva. Ondje je Louis čak pao u zarobljeništvo jednoga normandijskog feudalca koji ga je predao pristašama Huga Velikog, pa je kralj pušten na slobodu tek kad je Hugu i njegovim pristašama dao znatne koncesije.

Ne imajući na raspolaganju dovoljno vlastitih vojnih snaga da svojim protivnicima nametne priznavanje kraljevskoga vrhovništva, Louis je u sporazumu s njemačkim kraljem Otonom I. i u dogovoru s papinstvom ishodio održavanje općega koncila u Ingelheimu, na srednjoj Rajni (948), koji je zaprijetio crkvenim prokletstvom svakome tko poradi na zbacivanju kralja ili mu uskrati vazalsku vjernost. Time se službena Crkva izjasnila u korist kraljevske vlasti zakonite dinastije Karolinga i protiv tendencija feudalnog rasula.

Smirenje koje je u vezi s time zavladalo, potrajalo je šest godina, sve do smrti Louisa IV. (954). Ali još iste te godine Francusku je zadesila nova, neočekivana i do krajnosti razorna provala Mađara. U tim uvjetima velikaška grupacija Huga Velikoga prihvatila je bez protivljenja da kraljevski položaj bude povjeren Louisovu sinu Lotaru III. (954–986).

No taj novi vladar bio je tek trinaestogodišnji dječak, pa mu je starateljem i zaštitnikom postao njegov ujak, kölnski nadbiskup Bruno, brat njemačkoga kralja Otona I. Taj njemački velikaš učinio je sve što je mogao da oslabi vlast francuskoga kralja i ojača velike francuske feudalce, sa svrhom da Francuska ne uzmogne poduzeti nekakve mjere kako bi Njemačkoj preotela Lotaringiju.

Takvo stanje održalo se sve do smrti Otona I. (973), a tada je rat izbio upravo zbog Lotaringije i potrajao sedam godina, s različitim preobratima uspjeha i neuspjeha za obje strane. Završen je najzad 980., bez teritorijalnih promjena, sporazumom o miru i savezu obiju država.

Smjena na njemačkom prijestolju u 983., kad je Otona II. naslijedio njegov trogodišnji sin Oton III., pružila je Lotaru III. priliku da prekrši savez i započne pripreme za novi rat zbog Lotaringije. Ali u tom pothvatu spriječila ga je smrt (986). Njegov sin Louis V. Lijeni još se kao suvladar (od 979) pokušao oduprijeti pritiscima koji su nastojali da ostvare izmirenje s Njemačkom prije nego što izbije rat. Ali Louis je umro već 987., a jedini od još živih Karolinga bio je Louisov stric Karlo, vojvoda donjolotarinški. No on je bio neprihvatljiv za francuske velikaše jer je bio vazal njemačkoga carstva. Stoga su svi oni pristali uz Huga Capeta (Kape-a), sina Huga Velikoga i pranećaka kralja Eudesa, i on je 1. VI. 987. na saboru u Noyonu (Noajonu) proglašen kraljem.

Tim događajem konačno je s povijesne pozornice nestalo dinastije Karolinga.

4. PAPINSTVO I CRKVA DO FORMIRANJA NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA

U vrijeme postojanja Karolinške monarhije Crkva je podupirala carsku vlast u njezinu nastojanju da se suprotstavi komadanju državnog teritorija i rasulu javne vlasti. Činila je to zbog toga što su Karolinzi svagdje pomagali crkvene ustanove i uporno povezivali proširivanje svoje političke vlasti sa širenjem kršćanstva, a u samoj su Italiji štitili papinstvo od nasilja italske i rimske aristokracije.

Zbog svega toga papinstvo je sa zabrinutošću pratilo rasulo karolinške države i postupni nestanak carske vlasti u procesu feudalnog mrvljenja, kako u Francuskoj, tako i u drugim dijelovima nekadašnje države Karla Velikoga.

Ali želeći očuvati carsku vlast i carevu ulogu moćnog zaštitnika Crkve, papinstvo se u isti mah borilo i protiv nastojanja carstva da Crkvu podvrgne svojoj vlasti i učini je oruđem svoje politike. Crkva je trebala jako carstvo, odano vjeri i papinstvu, a ne carsku svesilnost koja će gospodariti Crkvom. Suprotno tome, povijesne su okolnosti, međutim, navodile carsku vlast da upravo podvrgavanjem Italije nastoji steći dovoljno snage da bi se i sama mogla odupirati feudalnoj dezintegraciji u vlastitoj matičnoj zemlji. Takva borba za vrhovnu vlast nad Italijom vodila se i vojnim sredstvima i pridobivanjem savezništava svim mogućim sredstvima, pa je

dovodila do krajnje zamršenosti odnosa i najzad urodila općim rastrojstvom političkog poretka i dubokim padom etičkih normi jednako u krugovima svjetovnih velikaša kao i među svećenstvom, čak i u samim vrhovima crkvene hijerarhije.

Još od VIII. st. papinstvo je izgradilo dobro organiziran činovnički aparat koji je od početka IX. st. s crkvenim poglavarstvom bio vezan ugovorima o vršenju upravne službe i pri nastupu službe plaćao određenu paušalnu svotu novca na ime onoga iznosa koji će takav činovnik za vrijeme svojega službovanja ubrati od crkvenih imanja ili poreznih dažbina neke oblasti koju je preuzimao u svoju upravnu nadležnost. O konačnom odnosu između uplaćenog paušala i faktično ubranih prihoda vodila se redovna i stroga kontrola.

Ali već od vremena cara Ludovika II. (850–875) carska je vlast počela bez obzira na volju papinstva, najutjecajnije službe u crkvenoj državi davati rimskoj svjetovnoj aristokraciji, pri čemu im je davala i crkvene zemljoposjede kao carsko leno, uz uobičajenu vazalsku zakletvu vjernosti caru.

Takvo prodiranje feudalizacije u strukturu uprave i vlasti u Papinskoj državi postupno je potiskivalo stariji sustav upravljanja i razaralo privredne odnose papinske vlasti, a istodobno jačalo svjetovnu aristokraciju na području crkvene države.

Na toj osnovi i carska vlast i ojačala svjetovna aristokracija sve su se uspješnije upletale u borbe prigodom svakoga biranja novoga pape, nastojeći da za novoga papu dovedu svojega predstavnika ili da svoju pomoć pretendentima naplate novim velikim koncesijarna.

Zauzvrat, i papinstvo se upletalo u mnogobrojna natjecanja među ličnostima koje su se borile za vlast nad Italijom, u nastojanju da kraljevsku ili carsku vlast zaduže svojom pomoći i vežu uz služenje njegovim interesima.

U posljednjoj četvrti IX. stoljeća pružile su borbe za carski naslov između Karlomana, sina Ludviga Njemačkog, i zapadnofranačkoga kralja Karla Ćelavog priliku papinstvu da postigne važne koristi. Pošto je 875. bio okrunjen za cara, Karlo je obdario papinstvo priznanjem papinske vrhovne vlasti nad vojvodstvom Spoleto, a posebnim se kapitularom obvezao da će svi crkveni posjedi koji su joj oduzeti silom, dani kao leno ili u zakup, biti vraćeni Crkvi.

Takvim koncesijama znatno je bio ojačan položaj Crkve, ali je papinstvo pritom zaboravljalo da skučavanjem kompetencija carstva smanjuje njegov interes za obranu Crkve od pohlepe feudalaca. Oslanjajući se na odredbe Karlova kartulara, ono je pristupilo likvidiranju lenskih posjeda svjetovne aristokracije i njezinom smjenjivanju papinskim činovnicima u državnoj upravi i na crkvenim imanjima. To je urodilo urotom koja se najzad izvrgla u skandalozni ali i karakteristični niz zbivanja oko pape Formoza, koji je pristajao uz urotnike.

Smrt obojice pretendenata na carski naslov, Karla (877) i Karlomana (880), ostavila je papinstvo bez zaštite pred ogorčenjem razvlašćenih feudalaca i ono je bilo primorano tražiti pomoć od Bizanta, južnofrancuskih i toskanskih velikaša i najzad je moralo pristati da carski naslov dade Karlomanovu bratu Karlu Debelom (881), koji je doduše potvrdio papinske težnje u smislu otpora feudalizaciji, ali ipak nije bio kadar da mu pruži realnu vojnu zaštitu jer je bio zauzet akcijom oko preuzimanja vlasti u cjelokupnoj Njemačkoj. Zavjerenici protiv pape Ivana VIII. najzad su ga uspjeli ukloniti: potkraj 882. njegova ga je potkupljena okolina otrovala, a zatim su mu glavu razbili čekićem.

Uplašen tim ishodom, novi papa, Martin, obustavio je Ivanovu borbu protiv svjetovne feudalne aristokracije i zavjerenicima protiv Ivana VIII. podijelio amnestiju. Štoviše, 885. papom je postao Stjepan VI., koji je bio jedan od istaknutih pripadnika rimske aristokracije, a careva intervencija protiv toga izbora, koju je zatražilo svećenstvo, nije dovela ni do kakvih rezultata.

Sljedeću etapu sporova donijelo je suparništvo između furlanskoga markgrofa Berengara I. i spoletanskog vojvode Vida II. Papinu naklonost i svoju vojnu pobjedu nad protivnikom morao je Vido II. platiti obvezom da će poštovati privilegije rimske Crkve i papino dostojanstvo, štititi posjede biskupija, onemogućiti nametanje dažbina crkvi, sprečavati oduzimanje

crkvenih imanja i strogo kažnjavati svakoga tko bi se usudio vršiti nasilja na štetu Crkve i svećenstva.

Ali takve ograde nisu mogle biti efikasna obrana papinstva pred neminovnim razvitkom događaja. Budući da je Vido II. (891. okrunjen za cara) svoj politički uspjeh i daljnje jačanje svojega autoriteta mogao postizavati samo neprekidnim davanjem lena velikašima i njihovim vezivanjem uza se polaganjem vazalske zakletve, proces feudalizacije u sjevernoj i srednjoj Italiji, a i na području Papinske države, nastavljao se dalje.

Zbog toga je papinstvo uskoro počelo tražiti dostojnog protivnika Vidu II. i našlo ga u ličnosti Karlomanova nezakonitog sina Arnulfa Karantanskog.

Papom je međutim bio postao, na nepropisan način, nekadašnji biskup Formoz, koji je desetak godina prije toga pomagao zavjeru feudalaca protiv Ivana VIII., ali je, na papinskom prijestolju, nastojao suprotstavljanjem različitih pretendenata na carsku vlast u Italiji osujetiti supremaciju bilo kojega od njih. Prisiljen vojnim uspjesima Vida II., on je 892., okrunio za cara i njegova sina Lamberta. A kad je Arnulf Karantanski 895., prigodom svojega trećeg vojnog pokušaja da osvoji vlast u Italiji najzad uspio, Formoz je okrunio i njega, pa su sada (pošto je Vido II. umro još 894) postojala dva cara u Italiji okrunjena rukama istoga pape (Lamberto i Arnulf).

Novi, njemački car primorao je, međutim, cijelo rimsko stanovništvo da mu položi zakletvu vjernosti, kao što je to nekoć zahtijevao i Karlo Veliki. Time se naviještala neograničena supremacija države ne samo nad političkim teritorijem papinske oblasti nego i nad samom Crkvom. Ali Arnulfova bolest i njegovo povlačenje iz Italije poništilo je taj dalekosežni poraz papinstva i pribavilo prednost Lambertu. Kako je papa Formoz u međuvremenu umro, njegov je drugi nasljednik, Stjepan VI., da bi ugodio Lambertu i spriječio još dublje podjarmljivanje papinstva pod osvetničku vlast pobjednika, organizirao sablasno suđenje lešu umrloga i ekshumiranoga Formoza. Uz ostale posljedice, to je suđenje propisalo da sa svih upravnih i svećeničkih položaja budu uklonjeni svi oni službenici i crkveni dostojanstvenici koje je za Arnulfove vladavine bio postavio papa Formoz. Time su se u Papinskoj državi formirale dvije skupine dužnosnika: oni koji su bili zbačeni, pa su očekivali trenutak da se vrate na izgubljene pozicije, i oni koji su se domogli položaja uklonjenih i zbog toga gorljivo nastojali da im postignute svjetovne i crkvene položaje više nitko ne preotme. U zavjeri koja je u takvim okolnostima izbila, Stjepan VI. je zbačen i u zatvoru ugušen, a svaka od suprotstavljenih skupina izabrala je svojega papu.

Pobjednikom je izašao Ivan IX. koji je zatim na sinodu u Rimu rehabilitirao Formoza, a njegove su odluke potvrđene na općem saboru svjetovnih i crkvenih velikaša u Ravenni (898), na kojem je car preuzeo obvezu štititi papinstvo i Crkvu, ali je zauzvrat napuštena politika potpune nezavisnosti Crkve kakvu je vodio Ivan VIII., a caru je, usprkos protivljenju svećenstva, ostalo pravo da crkvene posjede daje svjetovnim velikašima kao carska lena.

U događajima koji su slijedili nakon pogibije cara Lamberta u lovu (898) papinstvo se našlo u spletu dugotrajnih i, često, veoma okrutnih borbi za vlast nad Italijom između Berengara Furlanskog i Louisa od Provanse. Za vrijeme tih zbivanja u cijeloj je Italiji zavladao kaos podmuklih spletaka, krajnja potkupljivost i nevjere privremenih saveznika. Građanski rat isprepletao se s pustošenjima Mađara i Saracena, a opća nesigurnost postala je redovnim stanjem u cijeloj zemlji. Nasljednost feudalnih vlasti posvuda se učvršćivala. Vojna obrana od vanjskih opasnosti bila je prepuštena mogućnostima lokalnih upravljača, što je još više učvršćivalo njihovu faktičnu nezavisnost. Biskupije su pod zaštitom dobivenih imuniteta također afirmirale svoju samostalnost od državnih vlasti, ali su često bile nemoćne pred oružanim nasiljem svjetovnih feudalaca. To ih je primoravalo da i one izgrađuju vlastitu vojnu silu i pretvaraju se u polusamostalne državne tvorevine, po načinu života i stavu prema stvarnosti veoma malo različite od svjetovnih kneževstava.

U takvim prilikama, i papinstvo, preplavljeno svim negativnostima feudalizacije koja je

rastakala njegovu prvotno vjersku namjenu, postupno se približavalo najnižoj razini svojega moralnoga pada.

Uvod u razdoblje te maksimalne degradacije bio je povratak na papino prijestolje Sergija III., nekadašnjeg protupape Ivana IX. i predstavnika antiformozijanske grupacije crkvenih i svjetovnih velikaša (početkom 904). On je smjesta sazvao novi sinod koji je ponovno poništio sva Formozova imenovanja i zaređenja, tako da je velik broj biskupa, opata i nositelja raznih visokih službi izgubio svoja mjesta.

Najistaknutiji velikaš iz skupine koja je izdigla Sergija III., papinski vestijar Teofilakt, imao je golema imanja u Kampaniji, a njegova žena Teodora bila je ljubavnica najmoćnijeg velikaša u Toskani i Spoletu, markiza od Camerina, ali također i ljubavnica Ivana, đakona u Bologni, kojem je uvelike pomogla u crkvenoj karijeri i najzad ga je (914) dovela na papinsko prijestolje. Teodorina mlađa kćerka, Marozija, bila je konkubina pape Sergija III., pa se iz te veze rodio i budući papa Ivan XI. Svojim trima uzastopnim udajama za tri najutjecajnije ličnosti italske politike, za Alberiha od Spoleta, Vida od Toskane i Huga od Provanse, Marozija je uz svoju majku Teodoru bila gospodarica najvažnijih zbivanja u tadašnjoj Italiji.

Nakon što je Teodora poslije smrti Sergija III. zaredom dovela na papinsko prijestolje dva svoja štićenika i, najzad, svojega nekadašnjeg ljubavnika, Ivana X., činilo se da je njezina skupina velikaša osigurala svoju svemoć ne samo u Papinskoj državi, nego i u cijeloj srednjoj i sjevernoj Italiji. Ali Ivan X. se neočekivano okrenuo protiv velikaške grupacije koja ga je učinila papom i tražio pomoć Berengara Furlanskoga. Suprotstavljajući se papinoj koaliciji, Teodorini pristaše su se okupili oko Vida, markgrofa od Toskane, za kojega se (u svojem drugom braku) udala njezina mlađa kćerka Marozija. Ta je skupina kraljevsku vlast u Italiji predala Rudolfu II., kralju Gornje Burgundije.

Iz toga razvrstanja razbujale su se zamršene spletke u kojima je nakon Rudolfa Burgundijskoga kraljem postao njegov suparnik Hugo od Arlesa. Ali premda je i on bio eksponent Teodorine i Marozijine grupacije velikaša, Ivan X. ga je uspio pridobiti za svoje interese. Činilo se da će papini protivnici time izgubiti za njih bitno važan oslonac. Zbog toga je Marozija poslala u Rim toskansku vojsku svojega muža koja je Ivana X. utamničila, pa je on u zatvoru uskoro bio ubijen. Sada je u Papinskoj državi svu vlast faktično imala Marozija. Kao i njezina majka prije nje, Marozija je zaredom na papinsko prijestolje dovela dvojicu papa i, nakon njih, svojega sina s nekadašnjim papom Sergijem III., Ivana XI. (931–936). Njemu je bilo namijenjeno da omogući udaju svoje majke za Huga od Arlesa koji joj je bio šurjak. Za to je trebalo krivotvorenjima i nasiljem opovrći tu rodbinsku vezu. Takvi skandalozni postupci najzad su doveli do pobune spoletanskog vojvode Alberiha, koji je također bio Marozijin sin, iz njezina prvog braka s Alberihovim ocem (Alberihom). Energična vladavina toga spoletanskog princa omogućila je da do papinske stolice najzad dopre utjecaj za Crkvu spasonosnoga klinijevskog pokreta.

Taj je pokret nastao na temelju opće potrebe da se Crkva i kršćanska vjera oslobode teških socijalno-ekonomskih, političkih i moralnih posljedica do kojih ih je dovelo povezivanje svećeničke hijerarhije s feudalnim ustrojstvom društva.

Poglavari crkvenih organizacija, biskupija, kaptola, samostana, uključili su se u općem procesu feudalizacije u sastav vladalačkog sloja u tadašnjem društvu. Već krajem karolinškog razdoblja postavljanje biskupa i opata potpuno su u svoje ruke preuzeli kraljevi. A zatim je to pravo, zajedno s ostalim kompetencijama državne vlasti, prelazilo u nadležnost feudalaca (brže u Francuskoj, ali s određenim zakašnjenjem i u Njemačkoj).

Takve prilike dovele su do toga da su bogate biskupije i samostani, a i sve druge unosne ili utjecajne crkvene službe postale predmet jagme i nasilnih intervencija svjetovnih vladara i feudalaca. Pri postavljanju crkvenih dužnosnika najčešće nikakvu ulogu nisu imali vjerski motivi. Biskupima i opatima postajali su pripadnici najmoćnijih rodova, i to ili tako da su im ta dostojanstva dodjeljivana kao leno ili su moćni feudalci silom oružja i korupcijom takve

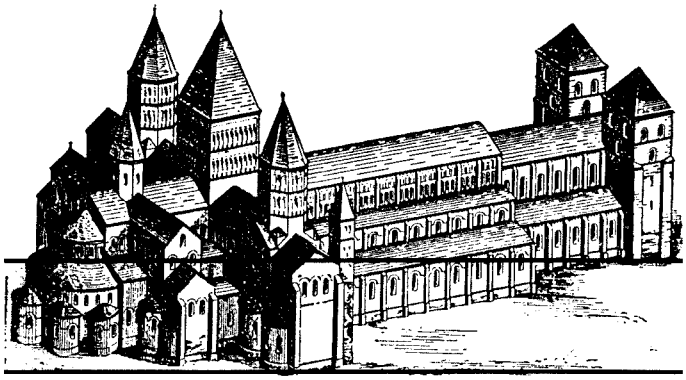

Rekonstrukcija samostanske crkve Cluny

službe i zemljoposjede vezane za njih preotimali za sebe ili za članove svoje porodice. Feudalno nasilje i intrige pretvorile su crkvene položaje i njihova imanja u predmet "trgovanja", pa se za takve postupke uobičajio naziv *simonija* (po biblijskoj ličnosti Simonu Magu). Nije bio rijedak slučaj da su visoke položaje zauzimale potpuno nedostojne osobe, pa čak i djeca moćnih feudalaca u dobi od devet ili deset godina. Tako je 926. za nadbiskupa Reimsa bio "izabran" čak petogodišnji dječak. Većina prelata i svećenika živjela je raskalašenim životom, imala je brojne konkubine i djecu s njima, sudjelovala u pijankama, lovovima i bitkama, organizirala urote, zlodjela i umorstva u borbi za vlast i materijalna dobra. Takav način života širio se od vrhova društva sve do najširih slojeva svećenstva i učinio crkve i samostane utočištem najtežih poroka i razuzdanosti. Za takvo svećenstvo pojavljuje se u dokumentima XI. stoljeća naziv *nikolaizam,* prema heretičkoj sekti nikolaita iz I. st. n. e., koja je propovijedala potpuni imoralizam i prepustila se najneobuzdanijim raskalašenostima.

Papinstvo X. st. u velikoj je mjeri prednjačilo svojim negativnim primjerom. Postavši igračkom svjetovnih interesa, bilo je ogrezlo i u simoniju i u nikolaizam. Nije bilo nikakva traga težnji da se s vrha svećeničke hijerarhije Crkvi nametne put moralnog i vjerskog ozdravljenja.

Takve inicijative došle su s područja više ili manje udaljenih od Rima. Još 909. je crkveni koncil u Troslyju (Troli) osudio nikolaizam svjetovnog i redovničkog svećenstva, a pojedini dalekovidni redovnici ili poglavari biskupija ogorčeno su protestirali protiv skandaloznog stanja u Crkvi i razvratnosti svećenstva. Ali ni alarmne poruke takvih izuzetnih ličnosti ili mjere što su ih pokušavali sprovesti, nisu dovodile do uspjeha jer su bile osamljene ili su trajale samo privremeno, do trenutka kad bi takav izolirani reformator bio onemogućen.

Pokret koji je, usprkos takvim okolnostima, ipak postigao uspjeh, i omogućio oporavak srednjovjekovnog papinstva i zapadne Crkve proizašao je iz samostana Cluny (Klini), u Burgundskom vojvodstvu. Ali sam zametak klinijevskog pokreta nešto je stariji. Godine 894. je benediktinski redovnik Bernon osnovao u Gignyju (Žinji), u Gornjoj Burgundiji, uzoran samostan. Iz Gignyja je Bernon prešao u nedaleki samostan Baume (Bom), gdje su se redovnici pridržavali još strože samostanske regule Benedikta Anijanskog, koji je još za vrijeme Ludovika Pobožnog zaoštravao disciplinu benediktinskih redovnika po Francuskoj. Budući da je senior Clunyja, akvitanski vojvoda Vilim IX. Pobožni, želio imati takav samostan strogih redovnika i na svojim posjedima, pozvao je Bernona u Cluny, gdje je 910. osnovao samostan izuzet ispod svake svjetovne, pa čak i kraljevske vlasti, a u vjerskom pogledu podvrgnut izravno papi, a ne samo svojem dijecezanskom biskupu.

Prema reguli klinijevskog samostana, koja se, posredovanjem pooštrene regule Benedikta Anijanskoga, zasniva na reguli Benedikta iz Nursije, osnivača po njemu nazvanoga benediktinskog reda (Benediktinski samostan Monte Cassino, 529), redovnici su morali živjeti u samostanskoj izolaciji, daleko od jagme za svjetovnom vlašću i materijalnim dobrima, bez

ikakva osobnog vlasništva. Klinijevci su polagali zakletvu apsolutne poslušnosti svojem opatu, zavjet čednosti, čistoće i siromaštva. Svakoj ženskoj osobi bio je zabranjen pristup na područje samostana, a klinijevski redovnik nije smio stupiti u kuću u kojoj ima žena. Trapljenje postom, bdijenjem, nizom tjelesnih napora pa čak i bičevanjem željelo se ukrotiti čulnosti ljudskoga tijela. Klinijevska regula nametala je nadalje pokajanja, pokore, dugotrajne i česte molitve, vršenje milosrdnih djela i tjelesni rad (obrađivanje polja, krčenje šuma), prepisivanje rukopisa, proučavanje Svetog pisma i djelâ crkvenih otaca.

Primjer samostana Cluny brzo se širio. Jedan od vazala Vilima IX. Akvitanskog, Ebbon, osnovao je 917. samostan u Déolsu (srednja Francuska) i pozvao onamo clunyjevskog opata Bernona da ga reformira. Do Bernonove smrti (926) jednaka je reorganizacija izvršena u desetak drugih samostana. Njegov nasljednik u Clunyju, Odon, uložio je neiscrpnu energiju u širenje reforme, najprije u Burgundiji i Akvitaniji, a zatim i dalje, prema zapadu i sjeveru Francuske, sve do Normandije, a također i u Italiji. Pokret se rasprostirao nezaustavljivom snagom i za Odonovih nasljednika, Aimara, Mayola (948–994) i Odilona (994–1049), tako da je neumorna djelatnost prve petorice klinijevskih opata ispunila gotovo stoljeće i pol i bitno pridonijela dubokoj izmjeni intelektualne i moralne klime u kršćanskom svijetu XI. stoljeća.

Već je i opat Odon smatrao da je napredovanje i trajno održanje klinijevskih shvaćanja moguće samo ako svi reformirani samostani budu čvrsto povezani u jedinstvenu organizaciju. Godine 931. dobio je od pape Ivana XI. privilegij po kojem su svi reformirani samostani ostali podvrgnuti samostanu Cluny i njegovu opatu, kojega će u svakome samostanu zastupati jedan prior. Budući da su posredovanjem svojega matičnoga samostana Cluny svi reformirani samostani bili podložni papinstvu, ono je očekivalo da će cio pokret poslužiti jačanju papinskog utjecaja. Ali klinijevski pokret je tu funkciju mogao ispuniti tek pošto i samo papinstvo bude u potpunosti pridobiveno za klinijevske zahtjeve o reformi Crkve i radikalnoj izmjeni u načinu života i djelovanja katoličkog svećenstva, uključujući i same vrhove crkvene hijerarhije u Rimu.

U ostvarivanju toga cilja klinijevski je pokret nailazio na znatne teškoće. On je prije svega bio redovnički pokret, pa je prodirao u redove svjetovnog svećenstva veoma teško, uglavnom samo ondje gdje su na biskupskim stolicama sjedili redovnici, pristaše klinijevskog pokreta. Svjetovno svećenstvo, još u većoj mjeri od nereformiranih redovnika vezano uz feudalizirano društvo, nije prihvaćalo klinijevsku zamisao o askezi i odricanju od svjetovnjačkih borbi za vlast i moć u društvu.

U takvim okolnostima svećenstvo se diferenciralo na redovnički kler, u kojem je sve potpunije pobjeđivala klinijevska reforma, i na svjetovnjački kler koji je i dalje intenzivno sudjelovao u tipičnim oblicima života vladalačke klase feudalaca u svim europskim zemljama.

Ali osim klinijevskog reformnog pokreta, nešto kasnije nakon njega došlo je i do drugih reformnih pokreta koji su svoju djelatnost usmjerili prema drugim krugovima crkvene hijerarhije.

Začetnik jednoga od njih bio je mladi feudalac Gerard (Žerar) koji se užasnuo nad pokvarenošću svjetovnog života, pa je na svojem posjedu Brogne (Bronj), u Donjoj Lotaringiji, 919. osnovao samostan s benediktinskom regulom i veoma strogim asketskim životom. Svojom velikom svetošću pridobio je zaštitu nekolicine utjecajnih velikaša i biskupa, pa je pod pokroviteljstvom regionalnih crkvenih vlasti do svoje smrti reformirao više samostana u Lotaringiji i Flandriji.

Sličnu djelatnost razvio je s još većim uspjehom bogati gornjolotarinški velikaš Ivan od Gorze, koji je putovao po Italiji i upoznao uzoran redovnički život u benediktinskom samostanu Monte Cassino. Po povratku je pod pokroviteljstvom nadbiskupa u Metzu obnovio porušeni samostan u Gorzu, postao mu opatom i do svoje smrti (974) reformirao i osnovao mnogo samostana na temelju benediktinske regule s veoma strogom askezom.

Za razliku od klinijevske reforme, lotaringijski su reformirani samostani ostali nezavisni jedan od drugoga i nisu se podvrgavali izravno papinstvu, nego su održavali uobičajene odnose prema svojem dijecezanskom biskupu. Zbog toga su oni imali znatan utjecaj na biskupe i

svjetovni kler, pa su često i sami biskupi bili ne samo zaštitnici nego i aktivni pomagači reformnih rastojanja. Usto, dok je klinijevski pokret kao svoju osnovnu zamisao propagirao oslobađanje od moralnih poroka koje je sa sobom donosio svjetovnjački život svećenstva, lotaringijski se pokret izrazitije zalagao za oslobođenje svećenstva, crkve i papinstva ispod vlasti svjetovnih vladara, pa je time sveukupnom traženju uzroka dubokom moralnom padu svećenstva dodao uočavanje o povezanosti toga pada sa zavisnošću Crkve od svjetovnih vladara i političkih borbi među vlastodršcima feudalnog poretka.

Najviši doseg u reformnim nastojanjima Crkve dostignut je tek polovicom XI. stoljeća, kad su se obje reformne komponente, klinijevska i lotaringijska, sjedinile u svijesti i odlučnosti veoma snažnih ličnosti što ih je tada težnja i potreba za reformom Crkve zaredom izdizala na vrhove crkvene hijerarhije.

U X. stoljeću do Italije i Rima dopirali su tek prvi valovi klinijevskog ogranka reformnog pokreta. Njihov je pokrovitelj bio vojvoda Alberih od Spoleta, poštovatelj shvaćanja klinijevskog opata Odona. Ali njegove su snage bile preslabe da se odupre pretenzijama kralja Italije Huga od Arlesa, koji je nastojao steći carsku krunu da bi na toj osnovi izvojštio i vrhovnu vlast nad Papinskom državom. Protiv njegovih pretenzija papinstvo je podupiralo koaliciju sjeverotalijanskih velikaša koja se okupljala oko Berengara II., markgrofa od Ivreje, unuka nekadašnjeg kralja i cara Italije Berengara I. Furlanskoga. Ta je skupina, najzad, uz pomoć njemačkoga kralja Otona I., potisnula Huga i uskoro, nakon smrti Hugova sina i nasljednika Lotara (950), Berengara II. učinila kraljem Italije.

Ali za papinstvo je svaki uspon na kraljevsko dostojanstvo, ukoliko se nije ostvario sa svim jamstvima crkvenih interesa, predstavljao opasnost. Berengarova koalicija velikaša planirala je Berengarov uspon čak i na carsko dostojanstvo stvaranjem "svršenoga čina" koji bi papinstvo moralo prihvatiti bez iznuđivanja koncesija. U tu svrhu trebalo je ostvariti brak Berengara II. s Adelaidom, mladom udovicom Lotara od Provanse, sina Huga od Arlesa, kralja Italije (926–947), koji je, prema tome, u četvrtom koljenu bio potomak cara Lotara I. (unuka Karla Velikog) i time po baštinskom pravu nasljednik carske krune.

Ali Adelaidin bijeg iz tamnice, u koju ju je Berengar bacio jer je odbijala predloženi brak, i intervencija njemačkog kralja u njezinu korist, ponovno su iz osnove izmijenili položaj papinstva. Ono još uvijek nije u potpunosti usvojilo šansu koja je postupno jačala rastom i širenjem reformnog pokreta i tako nije još u vlastitim redovima steklo oslonac u borbi protiv alternativne opasnosti: s jedne strane opasnosti od podvrgavanja svjetovnome feudalnom plemstvu s teritorija Papinske države; ili pak, s druge strane, podvrgavanju višoj, kraljevskoj ili carskoj vlasti, koja bi bila kadra suzbiti feudalce, ali je njihovu supremaciju zamjenjivala podvlašćivanjem Crkve svojem pobjedničkom autoritetu.

Do privremenog ostvarenja te druge alternative došlo je u rezultatu konstelacije odnosa u Njemačkoj, koja je, na temelju saveza države i biskupskih vlasti u tome kraljevstvu, omogućila Otonu I. da se nametne kao arbitar zbivanjima u Italiji i da, najzad, ondje stekne i carsku krunu.

5. POLITIKA NJEMAČKE U SREDNJOJ EUROPI I STVARANJE NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA

U Njemačkoj je poslije smrti Henrika I. Ptičara (936) kraljevsku vlast preuzeo njegov drugorođeni, u tome trenutku dvadeset četverogodišnji sin Oton I. (936–973). On je i fizički i duhovno bio veoma impozantna ličnost. Suvremeni kroničari prikazuju ga u svemu nalik na Karla Velikoga, jer se i njegovim tjelesnim izgledom, sklonostima i naravi htjelo dokazati legalitet njegova carskog dostojanstva.

Odmah po stupanju na vlast on je napustio politiku svojega oca: savez s vojvodama, i vratio se shvaćanjima Konrada I. o osloncu kraljevske vlasti na Crkvu. Takva politika bila je, uostalom, u tradiciji Karla Velikoga. Ali do punog i sustavnog razmaha Otonova savezništva s Crkvom došlo je tek nakon prve etape njegove vladavine koja je bila ispunjena sukobima s vanjskim neprijateljima: sa, Slavenima u Češkoj i na istočnoj obali Labe, a također i borbama s Mađarima.

ČEŠKA

U vrijeme rasula političkih snaga u državama nasljednicama Karolinškog Carstva Češka je povremeno bila vezana uz Velikomoravsku kneževinu, ali kako je ta kneževina slabila u borbi s Njemačkom, a zatim i iščezla pod udarcima mađarske invazije, češke su zemlje krenule putem svojega samostalnog političkog razvitka.

Proces ujedinjavanja brojnih čeških plemena vršio se u obliku dvaju plemenskih saveza: na sjeverozapadu bio je to tzv. Češki plemenski savez, a na sjeveroistoku tzv. Zličanski plemenski savez. Jezgru prvoga od njih činili su Česi, kojima je središte bio Višehrad. Oni su okupili oko sebe sjeverozapadna plemena: Pšovane, Dečane, Lemuze, Lučane i dr. Prema legendi, češku kraljevsku kuću je osnovala kneginja Libuša, kćerka prvog češkog legendarnog kneza poslije Samove smrti (658) Kroka. Ona se udala za vojvodu Lemuzâ, Pžemisla, i od njega potječe češka vladarska loza Pšemislovića. Potkraj IX. st. Češka se pod vladavinom Spitignjeva, sina kneza Borživoja, odcijepila od već teško ugrožene Velikomoravske kneževine i priznala vrhovnu vlast Arnulfa Karantanskoga. Tom prilikom ona je i vjerski bila odvojena od Moravske i podvrgnuta biskupiji Regensburg, u Bavarskoj.

Uskoro zatim, nakon oboljenja Arnulfa Karantanskoga u Italiji i njegove smrti (899), Savez čeških plemena opet je nezavisan, pod vodstvom kneza Vratislava I. koji je naslijedio svojega brata Spitignjeva.

U procesu ujedinjavanja čeških plemena, glavni suparnik plemenu Čeha (kojima je, po legendi, još Libuša dala, podno Višehrada, podići novi glavni grad Prag) bilo je pleme Zličana, smješteno u predjelima istočno od Praga, a središte im je bio grad Libice. Oni su zajedno s dva ogranka plemena Hrvata, koji su zauzimali veliko područje od rijeke Cidline i gornje Labe do Krkonoša, formirali Zličanski savez plemena. U početku X. st. na čelu toga plemenskog saveza bio je hrvatski knez Slavnik. Tijekom X. st. taj se plemenski savez znatno proširio prema jugozapadu, sve do oblasti Netolica i Dudleba, na gornjoj Vltavi.

Međusobne suprotnosti dviju početnih grupacija čeških plemena očitovale su se i u vezi s politikom Češke prema Njemačkoj. Kad je ondje 911. umro posljednji njemački potomak kuće Karolinga (Ludvig Dijete), Vratislav I. je smatrao da je nestalo čak i formalne osnove za bilo kakvu podložnost Češke Njemačkom kraljevstvu. Čini se da se češki knez nastojao osloboditi i crkvene ovisnosti o njemačkim biskupijama, pa se zbog toga sukobljavao s Arnulfom, vojvodom Bavarske, ali i sa zličanskim knezovima koji su bili u bračnim vezama s kućom Arnulfa Bavarskoga.

Poslije smrti Vratislava, knezom je postao njegov najstariji sin Vaclav Sveti (921–935), dok je njegov mlađi brat Boleslav postao vladarem u zemlji Pšovana, sjeverno od Praga, koja je prema istoku međašila s oblašću Hrvata.

U dvadesetim godinama X. st. njemački kralj Henrik I. Ptičar vodio je osvajačke ratove protiv Bodrića, Ljutića i Milčana. Krajem toga razdoblja (929) on je u savezu s Arnulfom Bavarskim i Zličanima prodro u Češku i primorao Vaclava da ponovno prizna vrhovnu vlast Njemačke i obnovi plaćanje godišnjeg danka u novcu i stoci. Ujedno je drezdenska Crkva dobila pravo da upravlja širenjem kršćanstva u Češkoj, a Vaclav se obvezao da će to širenje podupirati.

Ali protiv Vaclavove politike popuštanja Nijemcima i širenja kršćanstva podigao je pobu-

nu njegov mlađi brat Boleslav. On je Vaclava domamio u svoj zamak i ondje ga dao ubiti. Ti su događaji bili popraćeni ustankom seljaštva protiv sve jačeg pritiska feudalizacije i potiskivanja narodne poganske vjere.

Iako je izvorna građa o izgrađivanju privrednih i društvenih odnosa u tim razdobljima oskudna, neosporno je da se krajem IX. i tijekom X. st. u Češkoj vršio proces feudalizacije, povezan s podložnošću Češke Njemačkoj i s organiziranjem Crkve na jednakoj osnovi feudalnog zemljoposjeda, kao što je to bilo i drugdje u tadašnjoj Europi. Formiranje prvih zametaka velikog zemljišnog posjeda nije moguće pratiti od iskona; no oni nipošto nisu bili baština kasnoantičkih odnosa, sa zavisnom radnom snagom na zemlji, kao što je to bilo na zapadu od Rajne, na tlu nekadašnjega Rimskoga Carstva, nego se izgrađuju prodorom feudalnih oblika posjedovanja s područja Njemačke prema istoku i formiranjem autohtone političke vlasti u češkim zemljama koja se svojim postanjem zasniva na starijim, rodovskim oblicima društvenog poretka.

Postojanje i jačanje velikog zemljoposjeda u češkim zemljama nesumnjivo se vršilo i iskorištavanjem procesa ekonomskog raslojavanja u seoskim općinama u kojem su osiromašeni seljaci gubili svoju gospodarsku samostalnost u korist bogatijih suseljana ili posjednika već formiranih većih i velikih imanja. Ali usporedo s tim procesom, kneževi su svojim službenicima davali pravo da umjesto njih s određenih teritorija ubiru dažbine što ih je kneževska vlast imala pravo dobivati od sveukupnoga slobodnog stanovništva. Premda time nije područje s kojem su takvi službenici stjecali pravo ubirati kneževski danak postajalo njihovim zemljoposjedom, ipak je takav odnos užitnika javnopravne dažbine omogućavao podvrgavanje stanovništva u feudalnu zavisnost. Zbog oskudnosti izvorne građe taj proces pretvaranja ustupljenih kneževskih prihoda kneževskim službenicima u feudalnu rentu kao ni (nesumnjivo dugotrajni) proces pretvaranja slobodnog rodovskog seljaštva u zavisne obrađivače veleposjedničke zemlje nije moguće pratiti. No češki izvor X. stoljeća, *Životopis sv. Vaclava,* već spominje postojanje zavisnog seljaštva koje obrađuje veleposjedničku zemlju i obvezno je da radi na veleposjednikovu rezervatu. One pak seljake koji su sačuvali svoju ekonomsku nezavisnost i neokrnjenu osobnu slobodu izvori zovu *djedići,* za razliku od zavisnih seljaka koji nose naziv *rustici.* Postojali su i *servi,* ali je njihov faktični položaj bio srodan položaju zavisnih obrađivača veleposjedničke zemlje, s razlikom što nisu bili osobno slobodni, a možda su imali i manje zemljišne čestice s većim radnim obvezama.

Među imućnim zemljoposjednicima najširi krug čine *zemani,* posjednici više osnovnih čestica zemlje kakve su u prosjeku imali nezavisni seljaci. Njihov zemljoposjed mogao je obuhvaćati znatan dio jednoga sela, pa čak i cio njegov teritorij. Dio takvih zemljoposjednika formirao se očito postupnim bogaćenjem pojedinih, nekoć ravnopravnih članova seoske općine, ali je moguće da su neki od njih svoja imanja stekli kao nagradu za vršenje vojnih ili upravnih službi kneževskoj vlasti.

Češki knez imao je, kao i drugi ranofeudalni europski vladari, svoju ratnu družinu. Ona je pretežno bila konjanička vojska, a pripadnost takvoj kneževskoj družini bila je doživotna. Isprva ju je u potpunosti uzdržavao sam knez. Ona je imala pravo sudjelovati u diobi ratnog plijena i danka nametnutog pobijeđenom neprijatelju. Vjerojatno je, međutim, da su kneževi s vremenom počeli svojim družinicima davati zemlju, naseljenu stanovništvom koje je bilo opterećeno državnom (javnopravnom) danačkom obvezom, zamjenjujući tako centralizirani oblik uzdržavanja kneževske družine dodjeljivanjem prihoda od neposrednoga proizvodnog rada na zemlji.

U cjelini, proces pretvaranja seljaka, članova slobodnih seoskih općina u zavisne obrađivače zemlje koja više nije bila njihovo vlasništvo, nije bio isključivo spontan socijalno-ekonomski proces, nego se povezivao uz formiranje državne vlasti i feudalizaciju (tj. uz davanje zemlje kneževskim službenicima i uz osnivanje crkvenih institucija, opskrbljenih zemljoposjedima, na kojima su se obrađivači zemlje pretvarali u podložnike) koja se provodila i nasilno, pri čemu seljaštvo u X. st. na promjene koje se ostvaruju drastično krnjeći njegova dotadašnja

prava i interese reagira pobunama, izrazito usmjerenima protiv procesa feudalizacije i kršćanstva kao jednoga od bitno važnih oslonaca u tome društveno-ekonomskom procesu.

Knez Boleslav I. (935–967) morao je po dolasku na vlast najprije ugušiti takve seljačke nemire i pobune, a zatim je izvršio teritorijalnu reorganizaciju razdijelivši stara plemenska područja na nove upravne oblasti. Tim mjerama Boleslavova se vladavina razotkriva, uz svoju protunjemačku orijentaciju, kao doba smjene rodovsko-plemenske aristokracije novom ojačalom klasom feudalaca, ovisnih o kneževskoj vlasti. Središtima novih upravnih oblasti postali su zamci u koje je Boleslav postavljao svoje namjesnike, koji su imali i vojne i civilne ovlasti a nosili su naslov comes ili grof. I u centralnoj državnoj upravi izvršene su promjene: komornik je imao upravljati financijama, vladarž kneževskim imanjima, a lovčij kneževskim šumama. Ta imenovanja svjedoče o postojanju zasebnih kneževskih zemljoposjeda koji nisu istovjetni naprosto s državnim teritorijem češke kneževine.

OTONOVA RATOVANJA

Način dolaska Boleslava I. na češko kneževsko prijestolje iskoristio je njemački kralj Oton I. da istupi kao osvetnik ubijenoga Vaclava I. On je već 936. napao Češku s dvijema vojskama, ali nije postigao nikakav uspjeh.

Uskoro poslije toga morao je poslati vojsku pod zapovjedništvom feudalca Hermanna protiv slavenskih plemena na donjoj Labi, ali ni ti pothvati nisu doveli do namjeravanoga podvrgavanja slavenskih zemalja između Labe i donje Odre.

Početkom 937. započeo je novi niz mađarskih provala preko Karantanije i Istočne marke u Bavarsku, Frankoniju i Švapsku i otuda na područje Francuske.

Tim ratnim zbivanjima pridružila se višegodišnja borba s njemačkim vojvodstvima. Poslije smrti bavarskog vojvode Arnulfa (937), Oton se zaratio s njegovim starijim sinom i nasljednikom, uspio ga pobijediti i zbaciti, a na njegovo je mjesto postavio njegova mlađeg brata (Bertolda), kao svojega vazala.

Nakon toga obnovio je Oton vojnu akciju protiv Polapskih Slavena, ali u toj angažiranosti zadesila ga je opća pobuna njemačkih vojvoda, kojoj je na čelu bio njegov mlađi brat Henrik.

Poslije mnogih ratnih preobrata, 939. Otonova je vojska postigla važnu pobjedu u Porajnju, kojom su prigodom poginuli vojvoda Lotaringije i vojvoda Frankonije, a ostali su se zavjerenici odlučili pokoriti.

Lotaringiju je Oton nakon toga predao jednome frankonskom feudalcu (Konradu Riđem) uz uvjet da prihvati vazalski odnos, a Frankonija je pripala izravno kraljevskoj kruni. Bavarsku je Oton 948., poslije smrti vojvode Bertolda, prepustio svojem bratu Henriku, ali i opet kao vazalni teritorij. A 949., nakon smrti saskog vojvode, tu je zemlju stekao Otonov najstariji sin Liudolf, oženjen kćerkom umrloga vojvode.

Tako je u Njemačkoj u razdoblju od 939. do 949. nestalo nezavisnih nacionalnih vojvodstava sa samostalnim vladarskim dinastijama. Okoristivši se svojom pobjedom nad svojim protivnicima i povoljnim nasljedstvenim okolnostima, Oton je u svih pet nacionalnih vojvodstava raspolagao vojvodskim položajem po svojoj volji i time ih potpuno podvrgnuo autoritetu svoje kraljevske vlasti.

UNUTRAŠNJI ODNOSI

U borbi koja je urodila tako važnim rezultatima Oton se oslanjao na crkvene vlasti iskoristivši njihov antagonizam prema teritorijalnoj vlasti vojvoda. Već od početka svoje vladavine on je, bez obzira na papinstvo ili pretenzije vojvoda, svagdje postavljao biskupe po svojoj volji, pa su crkvom najčešće upravljale ličnosti koje su svoj položaj zahvaljivale njemu, a mnogi su od njih bili i članovi njegove bliže ili dalje porodice.

Tako postavljene biskupe i nadbiskupe Oton je smatrao svojim neposrednim vazalima. Svima je njima znatno povećavao imunitetna prava, mnogima je prepustio kraljevsko pravo da kuju novac i ubiru teloneum (carine, cestarine, mostarine), a u pojedinim je slučajevima nekim biskupijama, odnosno nadbiskupijama (kao Speyer, Magdeburg, Mainz, Köln) dodijelio grofovska prava na području grada koji je bio sjedište dotične dijeceze. Budući da je biskupe i nadbiskupe smatrao svojim vazalima, on im je posebnim svečanim činom *(investiturom)* povjeravao njihovu crkvenu funkciju predajući im u ruke biskupski štap kao simbol svećeničke službe. Tek poslije toga slijedio je crkveni obred posvećenja. Prigodom takvog primanja crkvene službe, biskup je polagao vazalsku zakletvu vjernosti kralju.

Na temelju takvih odnosa, biskupska vlast u Njemačkoj bila je snažna i nezavisna od feudalaca, pa nije već u X. st. bila igračkom u rukama nižih slojeva feudalne hijerarhije, ni predmet njihove međusobne borbe za utjecajne položaje i zemljoposjede. Osim toga, jačanje biskupija, njihovo bogatstvo i neposredna podvrgnutost kralju omogućila je kraljevskoj vlasti da iznutra oslabi jedinstvenost područja nacionalnih vojvodstava, a nakon sloma njihova ustanka da onemogući ili bar otežava njihovo ponovno osamostaljivanje.

POLITIKA PREMA ITALIJI I OSVAJANJE KRALJEVSKE VLASTI

Dva unutrašnjopolitička procesa: jačanje nezavisnosti Crkve u odnosu prema lokalnim feudalnim vlastima i podvrgavanje nacionalnih vojvodstava kralju toliko su uvećala moć Otonova kraljevskog autoriteta da je njegovo nastojanje da baštini carski položaj Karolinga podvrgavanjem Italije i čak eventualnim uključenjem zapadnofranačkih zemalja u područje svoga utjecaja steklo znatne izglede na uspjeh.

Priliku za ostvarenje glavnoga dijela toga plana pružilo mu je Berengarovo utamničenje Adelaide, udovice kralja Louisa od Provanse, baštinika nasljednoga prava na carski naslov, i njezin bijeg u Njemačku radi traženja Otonove pomoći (951).

Otonovo osvojenje Italskog kraljevstva koje je nakon toga uslijedilo izvršeno je bez teškoća i brzo. Zauzevši Paviju, on uopće nije smatrao potrebnim da bude izvršen njegov makar i formalan izbor za kralja a ni krunidba, nego je samo na temelju svoje vojne akcije počeo upotrebljavati naslov italskoga kralja. Oženivši se još iste godine (951) Adelaidom, pridružio je svojem osvajačkom uspjehu i njezina nasljedna prava.

Ali svoj konačni cilj, osvajanje carskog naslova, Oton još ni tada nije mogao postići jer je došlo do novoga spleta pobuna u Njemačkoj, koje su kao ishodište imale suparništvo između Otonova najstarijeg sina Liudolfa i Otonova mlađeg brata Henrika Bavarskoga, a pretvorile su se u izvanredno razoran građanski rat koji je potrajao više od godine dana. Završio se Otonovom pobjedom i dalekosežnom preraspodjelom lenskih posjeda i dostojanstava, na štetu Otonovih protivnika i u korist njegovih pristaša. Najistaknutije položaje Oton je u još većoj mjeri koncentrirao u rukama članove svoje obitelji. Lotaringiju je oduzeo svojem zetu Konradu, koji se pridružio pobunjenicima, i dao je svojem bratu Brunonu, nadbiskupu Kölna; Bavarsku je ostavio svojemu bratu Henriku, a Švapsku je predao njegovu zetu, grofu Burkhardu; nadbiskupom Mainza postao je Otonov nezakoniti sin Vilim.

NOVA ETAPA RATOVANJA

Već za trajanja građanskog rata Mađari su obnovili provale na područje Njemačke. Iscrpljenost cijele zemlje nakon završetka borbi omogućila im je nove nalete. Godine 954. oni su bili osobito strašni. Mađarski odredi opustošili su najprije Lotaringiju, pa su zatim preko Reimsa zašli u Burgundiju i Provansu, odakle su se preko Lombardije vratili u Panoniju.

Iduće godine (955) Mađari su ponovili svoju provalu s još jačim snagama. Opustošili su Bavarsku i dio Švapske, pa su počeli opsjedati snažno utvrđeni Augsburg.

Izuzetno velike opasnosti od njihovih razornih napada navele su, međutim, njemačke feudalce da izobilno priteknu u pomoć kralju. Na Leškome polju, južno od Augsburga, Otonova vojska, kojoj su se pridružile i znatne snage češkoga Kneza Boleslava I., postigla je veliku pobjedu (15. VIII. 955). Napadači su bili gotovo potpuno uništeni. Otada mađarske invazije u Srednju i Zapadnu Europu naglo jenjavaju i ubrzo sasvim prestaju, a taj prvobitno nomadsko-stočarski i ratnički narod prelazi na sjedilački, agrarni život u ravnicama srednjeg Podunavlja.

Poslije pobjede nad Mađarima Oton je odlučio zadati odlučan udarac i Polapskim Slavenima. Ali dok je borba s Mađarima bila obrambeni rat, vojevanje na istoku od Labe bilo je osvajački pothvat, popraćen etničkim uništavanjem stanovništva na velikim prostranstvima. Za vrijeme građanskoga rata u Njemačkoj Oton je vođenje tih pothvata prepustio saskom markgrofu Geronu. On je svojim okrutnostima izazvao opći ustanak Polapskih Slavena (945); ali on je u krvi ugušen, i njemački su osvajači učvrstili svoju vlast sve do Nise i Donje Odre.

Na osvojenom području počelo je obilno darivanje velikih zemljoposjeda njemačkim feudalcima. Na svim strateški važnim položajima oni su podizali zamkove s njemačkom posadom, pa su otuda vladali cijelom okolicom. Slavensko je seljačko stanovništvo silom oružja bilo primorano plaćati državni danak i feudalnu zemljišnu rentu u obrocima od uroda i kulučenjem. Upokoravanju slavenskog stanovništva imalo je pridonijeti i širenje kršćanstva. Još od 937. jedan od centara za širenje kršćanstva u slavenske zemlje postao je Magdeburg, na lijevoj obali Labe, a 948. osnovane su biskupije u Brandenburgu i Havelbergu (u zemlji Ljutića), s istom zadaćom.

U vrijeme najžešćih mađarskih provala u Njemačku (954. i 955) Polapski su Slaveni pokušali zbaciti njemačku vlast novim ustankom, ali su Nijemci, u veoma kritičnoj situaciji, usprkos teškim gubicima, izvojevali pobjedu, nakon koje su izvršili krajnje okrutne pokolje (potkraj 955). Ta zvjerstva onemogućila su nove oslobodilačke pokrete Slavena za punih 25 godina.

POSTIGNUĆE CARSKOG DOSTOJANSTVA

Nakon događaja koji završavaju u 955. Oton I. je ponovno mogao usredotočiti pozornost na svoje šanse u Italiji. On je ondje 951. bio prepustio Berengaru II. od Ivreje, svojem nekadašnjem suparniku, da upravlja Italijom kao njegov namjesnik, da bi sam nesmetano mogao pristupiti sređivanju prilika u Njemačkoj. Ali Berengar je u Italiji uveo režim nasilja, a i papa Ivan XII., sin spoletanskog vojvode Alberiha, pridružio je poslije smrti svojega oca (954) Spoletansko vojvodstvo Papinskoj državi; usto je nastojao zavladati i nad Beneventom i Kapuom. Tako je sada Oton imao u Italiji, ne dva saveznika, kako je očekivao, nego dva snažna i opasna protivnika. To ga je navelo da obnovi vojnu intervenciju. Prvi pokušaj što ga je prepustio svojem sinu Liudolfu završio je neuspješno jer se Liudolf u Italiji razbolio i umro (957).

Papine pretenzije da razvije znatnu svjetovnu moć pobudile su međutim tešku omrazu protiv njega, utoliko više što je živio skrajnje raspusnim životom. Ugrožen zavjerama, Ivan XII. odlučio je izmijeniti svoj stav prema njemačkom kralju pa mu je uputio poziv da zaštiti papinstvo i svoju vlast nad Italijom.

Ljeti 961. Oton se tome pozivu s pristankom njemačkih velikaša odazvao. Bez većih zapreka dopro je do Rima i ondje, prije ulaska u grad, pred papinskim izaslanicima položio zakletvu kojom se obvezao: da neće ništa poduzimati protiv časti i interesa papinstva; da neće sudovati u Rimu bez papina pristanka; da se neće upletati u upravljanje papinskom državom; da će štititi nepovredivost papinskih zemljoposjeda. Zauzvrat, papa se zakleo da neće pomagati kraljeve neprijatelje. Nakon toga, početkom veljače 962., Oton i Adelaida okrunjeni su u crkvi Sv. Petra carskom krunom.

Svega deset dana nakon krunidbe održan je u Rimu koncil na kojem je papa odobrio

osnivanje nadbiskupije u Magdeburgu s nadležnošću nad slavenskim, već osvojenim i još neosvojenim zemljama. Time je papinstvo odobrilo Otonovu politiku podjarmljivanja slavenskih zemalja, bez obzira na zločinstva koja su ondje vršena, u interesu proširenja i njemačke i crkvene vlasti.

Dobivši sve koncesije koje je želio, Oton je 13. II. 962. objavio tzv. Otonove privilegije. Njima su bile potvrđene donacije Pipina Maloga i Karla Velikoga papinstvu, ali je car ujedno definirao i svoje pravo nadzora nad upravom u Papinskoj državi. Njegovi posebni predstavnici morali su mu o toj upravnoj djelatnosti podnositi svakogodišnji izvještaj. U pogledu biranja pape određeno je da ono mora biti izvršeno prema crkvenim kanonskim propisima, ali izabrani papa mora najprije caru položiti zakletvu vjernosti, a tek nakon toga može biti posvećen crkvenim obredom.

Sadržajem Otonovih privilegija bile su u potpunosti poništene bitne obveze na koje se Oton zakleo prije ulaska u Rim. Oslanjajući se na primjer Karla Velikoga, Oton je sebe smatrao seniorom papinstva u njegovu svojstvu poglavara Papinske države, a u pogledu pape kao poglavara kršćanske vjere usvojio je položaj zaštitnika i staratelja nad Crkvom kao vjerskom ustanovom u cjelini. Taj je odnos značio faktično podvrgavanje Crkve državi.

Unatoč dubokom nezadovoljstvu što ga je takav ishod pobudio među svećenstvom, pa čak i kod rimske i italske aristokracije uopće, Otonov sustav supremacije Carstva nad papinstvom održao se još stotinu godina, sve do rezultata onih borbi što ih je poveo Grgur VII. Ali da bi te izmjene mogle biti ostvarene, papinstvo je prethodno moralo proživjeti duboke i svestrane preinake svojih moralnih kvaliteta što su nikle i pobijedile na temelju ideja i težnji klinijevskih i lotaringijskih reformatora u X. i XI. stoljeću.

XII. EPOHA PREVLASTI NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA U EUROPI

1. ODNOSI DO POČETKA BORBE ZA INVESTITURU

ITALSKI PROBLEMI

Otonov režim u Italiji urodio je gotovo neposredno nakon njegove krunidbe pobunom tadašnjih najvažnijih političkih činitelja na Poluotoku: papinstva i italske aristokracije, i primorao ga na njegov treći vojni pohod u Italiju. Rezultat je bio utamničenje prvaka aristokracije i nekadašnjeg kralja Italije Berengara II. i svrgavanje pape Ivana XII. Nakon toga je po Otonu imenovani protupapa Leon VIII. 963. na crkvenom sinodu u Rimu ozakonio odredbe Otonovih privilegija o papinu obveznom polaganju zakletve vjernosti caru prije crkvenog obreda posvećenja. To je značilo da su sada i crkveni zakoni priznavali pravo cara da postavlja papu i bude njegov lenski gospodar, što mu je, po načelima feudalnih seniorsko-vazalnih odnosa, omogućavalo i da ga s toga položaja ukloni kad bude smatrao da se papa ogriješio o svoju obvezu odanosti caru.

Čim se, zatim, Oton vratio u Njemačku, pobuna je izbila ponovno i tek je njegov četvrti vojni pohod u Italiju (966) krvavim represalijama ugušio svako protivljenje. Radi osiguranja nametnutih odnosa, car je na Božić 967. dao u Rimu carskom krunom okruniti i svojega sina Otona II.

Trenutna pacifikacija sjeverne i srednje Italije navela je Otona da svoje italske planove proširi prema jugu, na nominalno vazalna langobardska vojvodstva i na bizantska uporišta u Apuliji i Kalabriji.

Svoju namjeru da stekne i bizantske posjede car je najprije pokušao ostvariti planom da svojega sina Otona II. oženi bizantskom princezom. Kad je taj projekt u Carigradu odbačen s prezirom, došlo je do vojnog pothvata (968–969) koji je također završio neuspjehom. Tek nakon dolaska Ivana Cimiska na vlast Bizant je pristao da njemačko-rimskom vladaru dade jednu carevu rođaku za ženu (Teofano). Taj je diplomatski brak (972) značio neizravno priznanje carskog naslova što ga je njemačka vladarska kuća stekla oružjem; ujedno on je donio smirenje Južnoj Italiji, ali je teritorijalni odnos na jugu Apeninskog poluotoka ostao nepromijenjen.

POLAPSKI SLAVENI

Kompromis s Bizantom i Otonova pobjeda nad papinstvom i italskim velikašima omogućili su caru da se ponovno angažira u Njemačkoj i na području germanskog nadiranja u slavenske zemlje između Labe i Odre.

Poslije Otonovih uspjeha protiv Polapskih Slavena u 955. još uvijek nije bilo moguće ostvariti potpunu aneksiju tih područja. Stoga je carska vlast podvlašćenje i germanizaciju slavenskih oblasti na istoku od Labe pripremala sustavnim širenjem kršćanstva. U tu svrhu na slavenskom je području osnovano više biskupija koje su bile podvrgnute novoosnovanoj nadbiskupiji u Magdeburgu kao glavnom organizacijskom središtu misionarske djelatnosti.

Nova crkvena središta bila su veoma aktivna. Stjecala su velike zemljoposjede i forsirala pokrštavanje. Ali uspjesi su bili maleni. Poneki od slavenskih lokalnih knezova primali su kršćanstvo, ali je stanovništvo pružalo otpor braneći zajedno s vjerskom i svoju etničku i političku posebnost.

POLJSKA

U vrijeme njemačkih nasrtaja na samostalnost Polapskih Slavena, u pozadini neposredno ugroženih područja formirala se nova politička organizacija slavenskog stanovništva. Bila je to ranosrednjovjekovna Poljska.

Prema podacima anonimnoga Bavarskog geografa iz druge polovice IX. st. teritorij Poljske sastojao se u početku IX. st. od tridesetak posebnih plemenskih kneževina. Na čelu svake od njih stajala je zemljoposjednička aristokracija koja se formirala pretvaranjem pradavne rodovske, ratničke aristokracije u sloj utjecajnih zemljoposjednika. Njihove zemlje obrađivala je zavisna ili neslobodna radna snaga. Bili su to pretežno nekadašnji ratni zarobljenici ili stanovništvo ratom pokorenih oblasti. Ali izvan područja što su ih pripadnici aristokracije pretvorili u svoje vlasništvo, većina je stanovnika živjela u starinskim rodovskim organizacijama i slobodnim rodovskim selima.

Tijekom IX. st. formirala se iz kruga zemljoposjedničke aristokracije kneževska vlast. Vjerojatno je da je knez isprva bio samo vojni zapovjednik četa s područja jedne plemenske oblasti, bez izrazitih vladarskih ovlaštenja. Ali ratnička moć i bogaćenje što je proizlazilo iz vojnih pothvata širilo je kneževske kompentencije i pretvaralo tu funkciju u političku vlast.

U drugoj polovici X. st. može se pratiti proces stapanja prvobitnih plemenskih kneževina u veće političke cjeline. Najbrže se taj proces odvijao u Pomorju, između donje Odre i Visle. Tu je već u IX. st. bilo primorskih gradova sa zamecima obrta i pomorske trgovine, kao što su bili Volinj, Šćećin i Gdanjsk. Na rano formiranje Pomorskog vojvodstva možda su utjecale stalne opasnosti od pljačkaških napada skandinavskih i danskih Normana.

I na jugu Poljske počelo se u IX. st., oko plemena Vislana, formirati šire političko područje pod nazivom Mala Poljska, koje je, južno i jugoistočno od Krakova, obuhvaćalo i zapadne dijelove teritorija zakarpatske Velike ili Bijele Hrvatske (o kojoj govori car Konstantin Porfirogenet).

U vrijeme velikomoravskog kneza Svjatopluka područje Male Poljske je za jedno desetljeće (između 875. i 885) ušlo u sastav Velikomoravske kneževine. U tom je razdoblju pokrštavano malopoljsko stanovništvo po staroslavenskom obredu Metodovih misionara. U prvoj polovici X. st. teritorij Male Poljske opet gubi svoju samostalnost i privremeno ulazi u sastav češke države. U jednakom položaju našlo se i krajnje jugozapadno poljsko kneževstvo koje se formiralo oko plemena Sležana.

Presudno veliku važnost za političku budućnost Poljske imalo je pleme Poljana, naseljeno na obalama donjeg Buga i rijeke Narev i koje je okupivši nekoliko susjednih plemena formiralo vojvodstvo Velika Poljska. Središte mu je bio grad Gnjezno, a kneževsku vlast imala je porodica Popelida. Prvi njezin poznati predstavnik bio je knez Ziemovit. Za njegove vladavine teritorij Velike Poljske proširio se na zapadu do Odre, a na istoku do okuke Visle, obuhvativši Kujaviju, te na gornjoj Varti oblast Lenčicana i plemena Saradzana.

U vrijeme Ziemovitova unuka Mješka I. (960–992) širenje Velike Poljske nastavlja se dalje, u prvom redu prema sjeveru, na područje Pomorja. Ali tu se Mješko sudario s koalicijom u koju je ušlo pomoransko pleme Volinjana i ljutićko pleme Redarijaca, a pridružio im se saski grof Vihman, koji je bio u neprijateljstvu s carem Otonom I. Budući da je ta koalicija 963. porazila Mješkovu vojsku, velikopoljski je knez stupio u savez s carem. U isto vrijeme Mješko je sebi osigurao i oslon na Češku, koja je nakon poraza Mađara na Lechu (955)

Personifikacija kvadriviuma. Iluminacija iz IX. st.

Oranje i brananje. Otprema vina. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st.

Carska kruna Otona I.

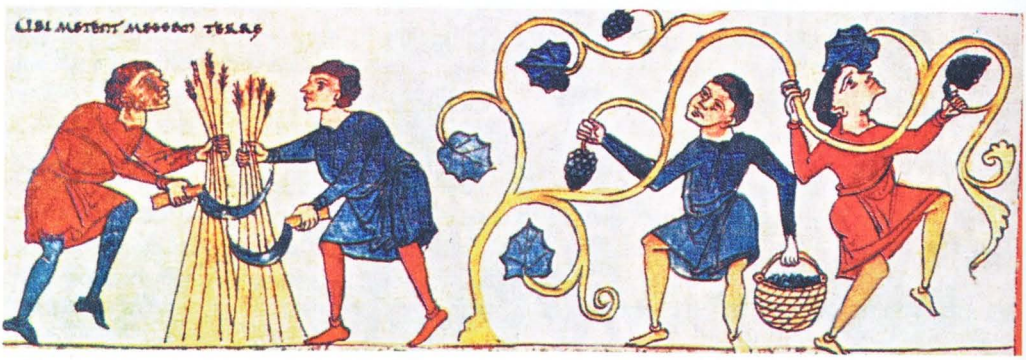

Žetva i berba. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st.

POLJSKA U X. I XI. ST.

SREDNJA EUROPA U DOBA OTONÂ I SALIJACA

Sveto Rimsko Carstvo
u vr. Otona I. (+ 973)
u vr. Konrada II. (+ 1039)
STUD Slav. plem. i podr. Francuska
FRID Njem. etn. vojvodstva, marke, zav. kralj. i dr. pod. u gran. Carstva
Krunska domena
Duhovna krun. domena
Engleska:
Earldormati u doba Edv. Ispovj. (+ 1066)
Država Vilima Osv. (+ 1067)
Nadbiskupija
Biskupija
Samostan
Zamak
PRUSI
POMORANI
MAZOVIJA
KUJAVIJA
POLJSKA
BIJELA HRVATSKA
MORAVSKA
ČEŠKA
IST. MARKA
MADŽARSKA
HRVATSKA
KRANJSKA MARKA
STAR. M.
VOJV. KARANTANIJA
KARANTANSKA MARKA
VOJV. BAVARSKA
MGF. VERONA
KR. ITALIJA
ŠVAPSKA
FRANKONIJA
MGF. NORDGAU
THÜRINGIJA
THÜRINŠKA MARKA
IST. MARKA
SJEV. MARKA
SASKA
VOJV. SASKA
BILLUNGA
MARKA
BODRIĆI
LJUTIĆI
HAVELIJCI
LUŽIČANI
MILČANI
GLOMAČI
REDARIJCI
UKRANI
VAGRIJCI
Schleswig
Holstein
Zemlja Billunga
Ostfalci
Angarijci
Thurgau
Recija
Rujana
Vineta
Kolobrzeg
Bjalogord
Gdanjsk
Volin
Ščećin
Oldenburg
Lübeck
Mecklenburg
Hamburg
Lüneburg
Havelsberg
Brandenburg
Magdeburg
Braunschweig
Hildesheim
Goslar
Halberstadt
Halle
Merseburg
Leipzig
Strehla
Dobrilug
Homburg
Weimar
Erfurt
Fulda
Schweinfurt
Bleichfeld
Babenberg
Würzburg
Porchheim
Nürnberg
Nordlingen
Lorch
Limburg
Ulm
Augsburg
Leškopolje
Sigmaringen
Regensburg
Passau
Freising
Ebersberg
Salzburg
Fernpass
Brenner
Jaufen
Brixen
Bolzano
Trident
Verona
Padova
Venecija
Akvileja
Grado
Trst
Ljubljana
Kranj
Villach
Maribor
Eppenstein
Semmering
Steyr
Linz
St. Pölten
Wien
Bratislava
Trenčin
Nitra
Gran
Budapešt
Stolni Biograd
Kaloča
Pečuh
Senj
Pula
Ferrara
Ravenna
Modena
Parma
Cremona
Mantova
Brescia
Milano
Pavia
Piacenza
Lodi
Ulm
Ebersberg
Freising
Passau
Linz
Prag
Višehrad
Litomeržice
Hradec Králové
Olomouc
Brno
Znojmo
Netolice
Plsen
Glogov
Vroclav
Svidnica
Kališ
Poznanj
Gnjezno
Miedziržeć
Plock
Krakov
Gdanjsk
Rajna
Chur
Septimer
Adda
Ogilio
Mincio
Po
Brenta
Piave
Tagljamento
Sava
Drava
Mura
Sutla
Dunav
Isar
Inn
Lech
Iller
Jagst
Majna
Naab
Eger
Berounka
Sazava
Moldava
Jizera
Laba
Nisa
Bober
Odra
Barč
Prosna
Warta
Notec
Visla
Vah
Nitra
Hron
Morava
Jihlava
Raba
Mura
Drava
Sava
Sutla
Alter
Weser
Eder
Fulda
Saale
Elster
Mulda
Elster
Lech
Iller
Jizera
Nitra
Hron

TLOCRT VENECIJE

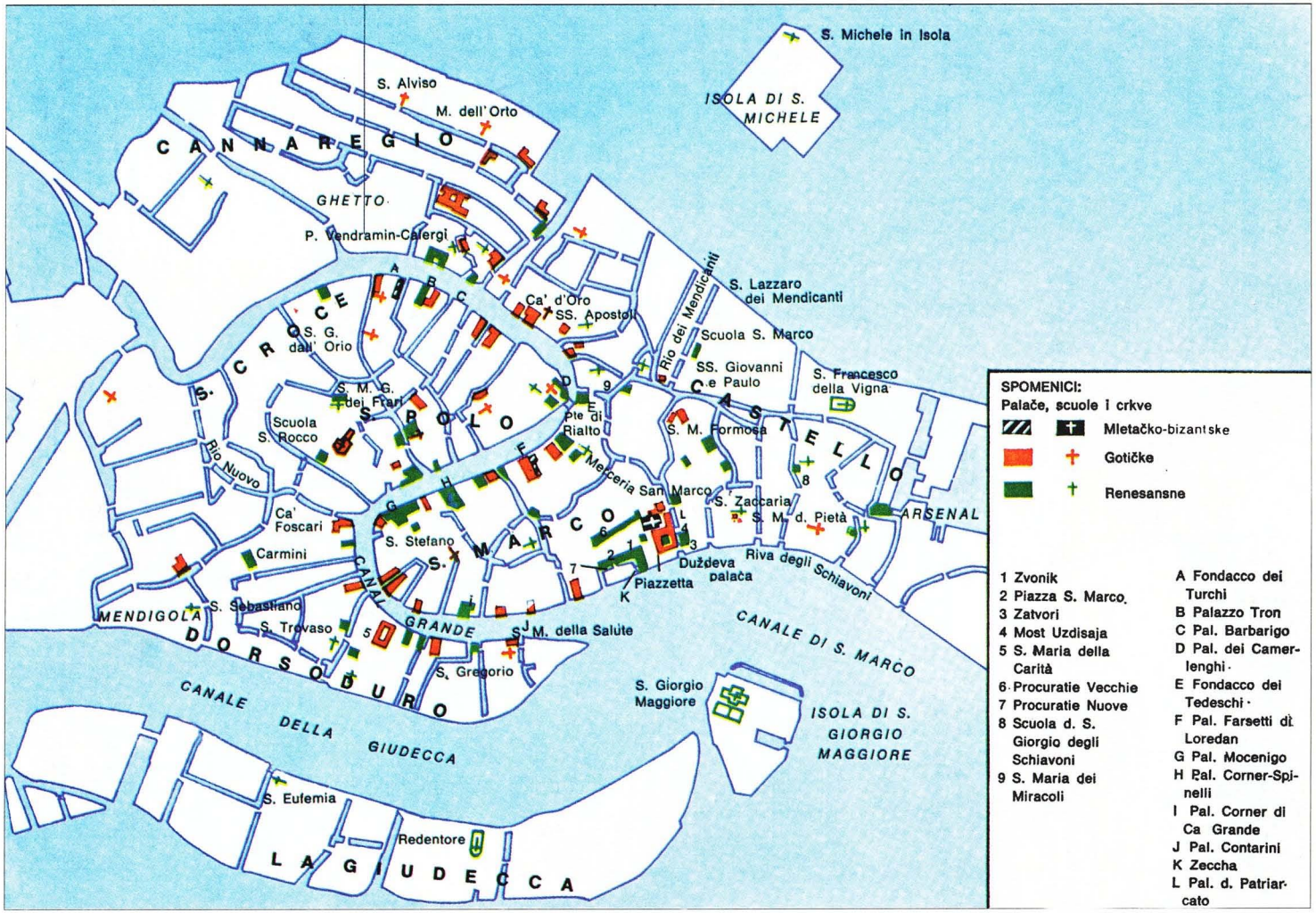

RUSIJA DO SREDINE XI. ST.

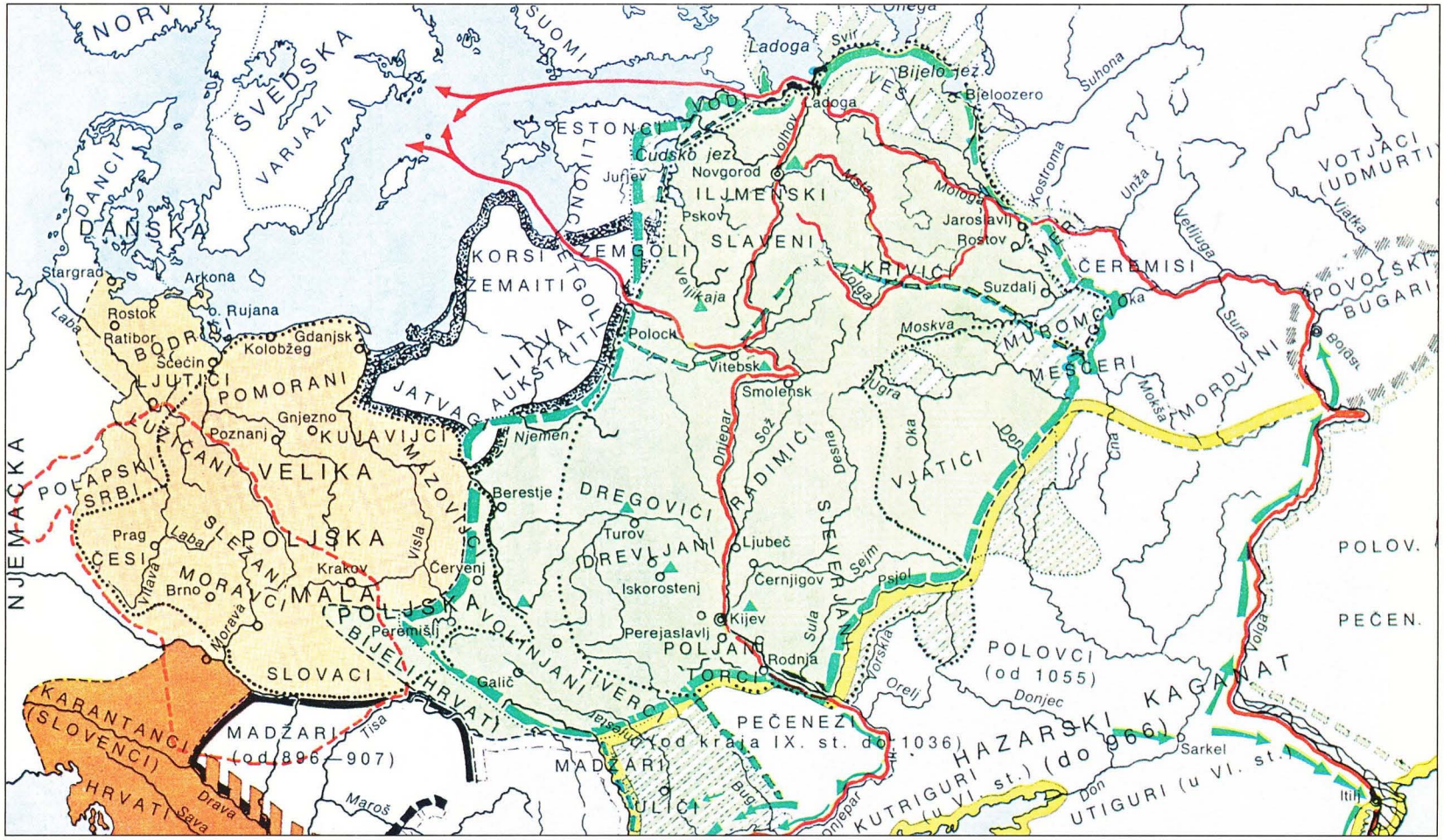

Zeleni obrub – Istočnoslavenska plemena, u sastavu Kijevske Rusije
Žuti obrub – Područje stepskih, nomadsko-ratničkih plemena
Svijetlosmeđe područje – Zapadnoslavenska plemena
Tamnosmeđe područje – Južnoslavenska plemena
Crvena puna linija – Trgovinski smjerovi s Baltika na Crno i Kaspijsko more

Mozaici na oltaru Sv. Sofije u Kijevu

izvanredno ojačala pripojivši zaredom Moravsku, Slovačku i Šlesku. Ta politika dovela je do Mješkova braka s kćerkom češkoga kneza Boleslava I., Dubravkom (965) i, zatim, do prodiranja kršćanstva latinskog obreda iz Češke u Veliku Poljsku. Osnovana je i poljska biskupija u Poznanju, ali ona nije bila podređena njemačkim nadbiskupijama nego izravno papinskoj vlasti u Rimu.

Oslonivši se na svoju povezanost s Češkom i uzdajući se u savez s carem, Mješko je 967. svojoj kneževini pripojio cijelo Pomorje. Otpor njemačkih velikaša tome proširenju poljske države a, zatim, i intervencija samoga cara Otona primorala je Mješka da 973., na svečanom državnom saboru u Quedlinburgu, prizna da Zapadno Pomorje drži u svojstvu careva vazala, s obvezom da mu za tu zemlju plaća godišnji danak.

Predviđajući opasnost da se to podvrgavanje njemačkoj supremaciji protegne i na cio državni teritorij Poljske, Mješko je prihvatio nominalnu zavisnost Poljske od papinskog prijestolja, jer je mogao smatrati da je papinstvo trajni, otvoreni ili prikriveni neprijatelj carevih težnji za svevlašću nad Crkvom i nad drugim narodima. U isto vrijeme Mješko je pomagao one njemačke feudalce koji su očitovali svoje neprijateljstvo prema Otonu I.

DOBA OTONA II.

Ta su neprijateljstva neobuzdano izbila tek nakon smrti Otona I. (973). Iako su Otona II. (973–983) priznali svi velikaši, već je 974. došlo do opasne zavjere Otonova bratića, bavarskog vojvode Henrika II. Svadljivoga, kojemu su se uz druge velikaše pridružili i češki knez Boleslav II. (967–999) i poljski knez Mješko I. Ali pobuna je bila suzbijena, a bavarski je vojvoda morao izbjeći u Češku.

Uporno nastojanje Bavarske da se osamostali sugeriralo je caru da njezin prostrani teritorij razmrvi. U tu svrhu formirao je 1. posebno Karantansko vojvodstvo, koje je obuhvaćalo Karantansku marku (na srednjoj Muri), Štajersku marku (na Dravi oko Ptuja), Kranjsku marku (na gornjoj Savi), Veronsku ili Furlansku marku te Istarsku marku. 2. Istočnu marku (kasniju Austriju) kojoj je na čelo postavio Liutpolda iz grofovske obitelji Babenbergovaca; 3. marku Nordgau, od Nürnberga do češke granice. Vojvodom preostataka nekadašnje velike Bavarske postao je carev nećak Oton Švapski.

Važne vojne uspjehe postigao je Oton II. suzbivši pokušaj danskog kralja Haralda Plavozubog da provali u Sasku, i pokušaj francuskog kralja Lotara III. da Njemačkoj preotme Lotaringiju.

Nakon toga mogao je obnoviti osvajačku politiku svojega oca u Italiji. Iako je u sjevernoj Italiji postigao vojne uspjehe, a u Rimu ponovno doveo na papinsko prijestolje svojega izabranika umjesto njegova prethodnika, kojega je rimska feudalna aristokracija protjerala, ipak, u južnoj Italiji nije uspio ni pokoriti langobardsko vojvodstvo, niti protjerati Saracene.

Ti neuspjesi ohrabrili su careve neprijatelje i u Italiji, i u Njemačkoj, a Polapski su Slaveni digli opći ustanak. U pripremama da najprije nadvlada teškoće u Italiji, Oton II. se razbolio i u 28. godini života umro (983).

OTON III.

Nasljednikom mu je postao trogodišnji sin Oton III. (983–1002), a regentsku je vlast preuzela njegova majka, bizantska princeza Teofano.

Njezina vladavina ostvarila je kratko razdoblje unutrašnjeg smirenja u Njemačkoj i Italiji, a vanjske opasnosti s istoka smanjio je rat izmedu češkoga kneza Boleslava II. i poljskog kneza Mješka I., u kojem je Mješko preoteo Boleslavu dio poljskih zemalja (Šlesku i dio Male Poljske, osim krakovske oblasti). Time oslabljena Češka zapala je u unutrašnju krizu.

Ondje je, naime, 982. praškim biskupom postao Vojtjeh, sin Slavnika, hrvatskog kneza u Zličanskoj oblasti, koja je još čuvala svoju starinsku posebnost. Oslanjajući se na veliki utjecaj Vojtjeha, hrvatski rod Slavnika je veoma ojačao. To je navelo kneza Boleslava II. da uništi autonomiju Zličanske oblasti. I sam Vojtjeh (kasnije: sv. Adalbert) morao je pobjeći u Rim, a Boleslavova vojska je osvojila grad Libice, poubijala sve članove roda Slavnika i konačno pripojila Zličansku oblast Češkoj. Protjerani biskup Vojtjeh stekao je uskoro u tadašnjem kršćanstvu slavu sveca i mučenika. Iz Rima je otišao u Poljsku i otuda u Prusiju da ondje poganima propovijeda kršćanstvo, ali je već 997. bio ubijen.

Nakon smrti carice Teofano (991), a zatim i smrti bake Otona III., Adelaide (996), koja je od nje preuzela regentsku vlast, Oton III. je kao šesnaestogodišnji mladić preuzeo vladarsku dužnost. Po majci Grk, a odgojen na visokoj razini klasične obrazovanosti, on je smatrao svojom najvažnijom dužnošću da u Rimu stekne carski naslov i svoju vladavinu prilagodi tradicijama Rima i Carigrada.

Pripremivši vojnu u Italiju, odredio je da ondje za novoga papu (poslije smrti Ivana XV., 996) izaberu njegova bratića (u drugom koljenu), Bruna Karantanskoga, koji je kao papa uzeo ime Grgur V. Još iste godine taj ga je njegov bliski rođak i prvi papa njemačke narodnosti okrunio za cara.

Kao uvjereni pristaša crkvene reforme, Grgur V. je vodio neumoljivu borbu protiv simonije i drugih poroka u životu tadašnjeg svećenstva. Time je izazvao nezadovoljstvo pa ga je urota rimske svjetovne aristokracije zbacila i postavila protupapu. To je postalo povod za drugi pohod Otona III. na Rim. Oružanom silom pobio je buntovnike, a protupapu uklonio (998) vrativši Grgura V. na njegovu funkciju.

Isusova smrt na križu. Tzv. Gerov križ iz Kölna, druga pol. X. st.

Kad je već iduće godine Grgur umro, na carevu je preporuku za papu izabran nekadašnji Otonov učitelj, nadbiskup Reimsa (i, kasnije, nadbiskup Ravenne) Gerbert. On je uzeo ime Silvestar II. želeći time evocirati uspomenu na papu Silvestra I., kojem je, prema tradiciji i tvrdnjama tzv. Konstantinove darovnice, car Konstantin Veliki prigodom prijenosa carske prijestolnice iz Rima u Carigrad predao supremaciju nad svjetovnim vlastima na Zapadu.

Novi je papa, naime, smatrao da je borba za istinski kršćanski život čovječanstva bitna zadaća Crkve, a da državna vlast takvoj Crkvi treba biti oslonac i branič. U tome smislu Silvestar II. je težio jačanju carske vlasti i njezinom univerzalizmu, ali sa svrhom da ona time omogući svjetski poredak na temelju kršćanskih načela i ideala. Zbog toga, po njegovu mišljenju, Carstvo ne smije oružanom silom osvajati tuđe zemlje nego ih mora pridobivati za kršćanstvo, ostavljajući im političku autonomiju, u očekivanju da će ih vjerska pripadnost kršćanstvu sjediniti u sveopću zajednicu s kršćanskom carskom vlašću na čelu.

Na temelju tih načela, ali na razini mnogo bližoj konkretnoj stvarnosti tadašnjega vremena, Oton III. se trudio izgraditi odnose prema tri svoja susjeda: prema Mađarskoj, Poljskoj i Češkoj.

U Mađarskoj je još biskup Vojtjeh (sv. Adalbert) 985. u Ostrogonu pokrstio sina mađarskog kneza Gejze, Vaika, koji je pritom uzeo ime Stjepan (I), a Silvestar II. je po dolasku na papinsko prijestolje formirao zasebnu mađarsku nadbiskupiju sa sjedištem u Ostrogonu, izravno podvrgnutu papinskoj vlasti. U isto vrijeme papa je Stjepanu I. priznao i kraljevski naslov.

U Poljskoj je sam Oton III. otišao u Gnjezno da se pokloni grobu sv. Adalberta (Vojtjeha) koji je bio ondje sahranjen nakon pogibije u Pruskoj. Tom je prilikom i u Gnjeznu osnovana samostalna poljska nadbiskupija (1000), također izravno podređena papinstvu, a poljskom knezu Boleslavu Hrabrom dano je carsko odobrenje da uzme kraljevski naslov.

Podjednaka politika prema Češkoj nije, međutim, mogla biti dovoljno efikasna zbog unutrašnjih borbi koje su zahvatile tu zemlju nakon smrti Boleslava II. (999).

U skladu sa svojom imperijalnom koncepcijom vladanja, Oton III. je sve do 999. stalno stolovao u Rimu, okružen bizantskim ceremonijalom. Državnu upravu organizirao je također po bizantskom uzoru, ali ne zasebno za Njemačku i zasebno za Italiju, nego ju je sjedinio, pri čemu je sve više dužnosnika iz Italije dolazilo na visoke položaje u Njemačkoj.

Izvanredno favoriziranje Crkve i velika strogost Grgura V. u primjeni reformnih načela izazvala je snažna nezadovoljstva u Rimu, pa je Oton III. morao potajno izbjeći iz grada na sjever Italije. Pripremajući i svoj treći pohod na Rim, on je 1002. umro dosegavši tek dvadeset drugu godinu života i ne ostavivši potomstva.

HENRIK II.

Time se i u Njemačkoj i na carskom prijestolju postavilo pitanje nasljedstva. Od triju pretendenata velikaši su se opredijelili za Henrika Bavarskoga, koji je bio unuk brata Otona I., i on je u Mainzu okrunjen za kralja (1002–1024).

Iako je novi vladar bio veoma religiozan i željan da njegova vladavina bude doba mira i pravičnosti, njegova su dva desetljeća bila ispunjena oružanim sukobima.

Najdugotrajnije borbe vodile su se s Poljskom. Ondje je kneževsku vlast preuzeo Mješkov sin Boleslav Hrabri (995–1025). On je 1001. okončao svaku zavisnost Poljske o Njemačkoj, a zatim je od novoga njemačkog kralja dobio Lužicu kao lenski posjed, dok je Meissensku marku osvojio oružjem. U vrijeme sporova što su izbili u Češkoj još nakon smrti kneza Boleslava II. (999), on je toj kneževini preoteo daljnje dvije poljske zemlje, dotada u češkoj vlasti: Krakovsku oblast i Šlesku te povrh toga i Slovačku.

Nastavak borbi među sinovima Boleslava II. u Češkoj omogućio je Boleslavu Hrabrom da 1003. u toj zemlji intervenira još jedanput. Taj put on je cijelu Češku i Moravsku pripojio poljskoj državi. Tako je na golemom prostranstvu od Baltika do srednjeg Dunava formirana velika slavenska država, koja je svojom snagom u velikoj mjeri ugrožavala interese Njemačke.

Ali Henrik se nije mogao oduprijeti takvu razvitku događaja jer je bio zauzet neprijateljskim istupima njemačkih velikaša, uzurpacijom markgrofa od Ivreje u Italiji, koji se ondje proglasio kraljem, a i potrebom da intervenira u Rimu, gdje je feudalna aristokracija postavljala pape po svojoj volji jer od smrti Otona III. više nije bilo okrunjenog cara.

Prvi pokušaj Henrika II. da sredi prilike u Italiji završio se potpunim neuspjehom i on se morao povući u Njemačku (1004) da bi se ondje hitno suprotstavio poljskoj opasnosti. Za to Njemačka je formirala snažnu koaliciju u koju su ušli prognani češki knezovi Jaromir i Oldržih (sinovi Boleslava II.) te Mađari i polapski Ljutići, ugroženi poljskom ekspanzijom. Borbe su nakon više od godine dana završile mirom (1005) po kojem se Češka otela poljskom vrhovništvu, a vlast je u njoj stekao Jaromir, ali kao vazal njemačkoga kralja; Lužica je pripala Njemačkoj, a Poljska je zadržala Moravsku i Slovačku.

Takvim rješenjem ostao je nezadovoljan Jaromirov mlađi brat Oldržih. Apeliravši na pomoć Nijemaca, on je uspio bratu preoteti kneževsku vlast, ali je Češka pri tome zapala u još dublju zavisnost od Njemačke (1012/13).

U vrijeme takva pogoršanja situacije na njezinim južnim i zapadnim granicama, Poljska je bila upletena još i u spor s knezom Kijevske Rusije Vladimirom Svjatoslavićem (980–1015) zbog područja tzv. Červonske zemlje (između Sana i Buga) koje je kijevski knez 981. pripojio svojoj državi. Vladimir je nastavio proširivati svoje posjede prema zapadu i nakon toga uspjeha. Prema navodima najstarijih ruskih kronika, knez Vladimir je 992. pošao u rat i protiv Hrvata koji su boravili na sjevernim i istočnim obroncima Karpata, na otegnutom području od rijeke Dunajec, jugoistočno od Krakova, preko gornjeg Visloka, gornjeg Sana, gornjeg Dnjestra i Strija, sve do rijeke Bistrice i gornjeg Pruta kod Kolomije. Čini se da je tom prigodom istočni dio zakarpatskih Hrvata (od rijeke Vislok do gornjeg Pruta) ušao u sastav Kijevske države, dok je zapadni ostao u granicama Poljske.

Zavjera Vladimirova najstarijeg sina Svjatopolka (koji je bio oženjen kćerkom Boleslava Hrabrog) protiv oca (1013) i Vladimirove represalije prema sinu navele su Boleslava da se angažira na istoku, u interesu svojega zeta, a i da bi u svoj posjed vratio Červonsku zemlju. Tom intervencijom omogućio je njemačkom kralju da ostvari svoj drugi vojni pohod u Italiju. Taj put Henrik je primorao papu da ga u Rimu (1014) okruni za cara, ali se zatim povukao u Lombardiju prepustivši samom papinstvu neposrednu upravu nad područjem Papinske države.

Odnosi su se međutim još jednom do krajnosti zamrsili. Boleslav se vratio iz Rusije i zauzeo Lužicu, ali se zatim i opet morao uplesti u razračunavanja u Kijevu među sinovima kneza Vladimira, dok je car Henrik bio prisiljen braniti svoje posjede u Flandriji i intervenirati u kraljevstvu Arelat (tj. u sjedinjenoj Gornjoj i Donjoj Burgundiji, počevši od 933) protiv tamošnjih feudalaca koji su ugrožavali njegova ujaka, kralja Rudolfa III. To štićeništvo Njemačke nad Arelatom (koje je ostvarivao još Oton I., protiv pretenzija tadašnjega kralja Italije, Huga od Arlesa) sada je rezultiralo obvezom Rudolfa III. da će kraljevstvo Arelat poslije svoje smrti ostaviti u nasljedstvo Henriku II.

Na drugoj strani Europe, Boleslav Hrabri je dotle zauzeo Kijev (1018), vratio na prijestolje svojega zeta Svjatopolka, ali je na povratku od Kijevske Rusije odcijepio Červonsku zemlju.

Za vrijeme te zauzetosti dvojice moćnih vladara na dva oprečna kraja Europe, izbio je rat između poganskih Ljutića i kršćanskih Bodrića koji je završio pobjedom Ljutića i porazom kršćanstva, koje se u tim polapskoslavenskim oblastima oslanjalo na njemačko svećenstvo. Time su se obje sjevernije polapskoslavenske zemlje oslobodile ovisnosti o Njemačkoj.

Do kraja svoje vladavine (1024) Henrik II. je pretežno nastojao jačati svoj položaj u Italiji. Ali ni treći njegov vojni pohod onamo nije postigao uspjeh. U Papinskoj državi potpuno su zagospodarili svjetovni feudalci. Na jugu, Bizant je ojačao svoje pozicije i učvrstio svoju vrhovnu vlast nad langobardskim vojvodstvima.

Henrikova vladavina je izgradila za budućnost veoma važne odnose na području crkvene

politike u Njemačkoj. Prihvaćajući i pomažući klinijevsku i lotaringijsku reformu, on je smatrao da će se discipliniranje svećenstva moći najuspješnije ostvariti ako ono dospije pod strog nadzor svjetovne vlasti nad djelatnošću crkvenih ustanova. U tu je svrhu inzistirao na isključivo svojem pravu da imenuje i postavlja poglavare biskupija i samostana. Svoj je utjecaj nametao Crkvi i u pitanjima dogme. Premda su pod njegovom upravom uspjesi reformnog pokreta bili znatni, u biti se pod nadzorom kraljevske vlasti izgrađivala nova, snažna crkvena hijerarhija: reformirani samostani bili su striktno podvrgnuti svojim područnim biskupima, a oni, iako kao svećenici pretežno dostojne ličnosti, bili su podvrgnuti kralju. Njihova javna djelatnost služila je ozdravljivanju crkvenog života, ali je u isti mah bila i snažan oslonac kraljevske vlasti protiv velikaša. U tome smislu, ostvareni je odnos, iako u drukčijim okolnostima, obnavljao savez kraljevske vlasti s visokim svećenstvom, kakav je obilježavao i politiku Otona I.

U Italiji je Henrik II. zauzimao jednako stajalište i prema papi. Na koncilu u Rimu, prigodom svoje krunidbe (1014), debatom je upravljao car a ne papa, kojega je Henrik tretirao samo kao posebno uglednog velikosvećenika, podložnoga vladarevoj volji. Budući da car nije uspio Italiju podvrgnuti svojoj faktičnoj vlasti, takvo je slabljenje papina autoriteta u Italiji urodilo samo jačanjem svjetovnih feudalaca na području Papinske države. Ostavši bez oslonca na biskupe, koji su se pokoravali kraljevoj volji, papinstvo je bilo izručeno neograničenoj samovolji oružane sile feudalaca. Tako je Henrik II. stjecajem povijesnih okolnosti, crkvu u Njemačkoj podvrgnuo sebi, a u Italiji, napose u Papinskoj državi, prepustio je feudalnoj anarhiji. U krajnjem ishodu, njegova je crkvena politika doduše uvelike pripomogla disciplíniranju svećenstva, ali skučavanjem Crkve pod prevlast države pripremala zaoštravanje sporova koji će do svoga vrhunca doprijeti još prije kraja XI. stoljeća.

KONRAD II.

Henrik II. nije imao izravnog potomstva. Ali ipak, nasljedstveni princip koji je prigodom Henrikova dolaska na vlast stekao priznanje, utjecao je na izbor novoga kralja, pa su se velikaši opredijelili za prapraunuka Otona I., Konrada II. (1024–1039). Budući da su njegova obiteljska imanja bila u Frankoniji, smatra se osnivačem nove, frankonske dinastije na njemačkom kraljevskom prijestolju.

Novi je vladar po svojim sklonostima bio ratnik, a upravo su ta njegova svojstva bila nužna nakon Henrikovih brojnih vojničkih neuspjeha. On je zahtijevao bezuvjetno pokoravanje i svjetovnih i crkvenih velikaša kraljevu autoritetu, a njegova ratnička aktivnost nije služila ni, posebice, širenju kršćanstva, ni afirmaciji carske univerzalističke zamisli nego naprosto proširenju i jačanju njemačke države.

Odmah na početku Konradove vladavine nastupilo je olakšanje pritiska iz Poljske. Boleslav Hrabri se 1025., nakon niza uspjeha, okrunio kraljevskom krunom, ali je umro još iste godine. Njegov sin Mješko II. (1025–1034) okrunio se također kraljevskom krunom ne zatraživši odobrenje njemačko-rimskoga cara. Očekujući izbijanje novoga sukoba, sklopio je obrambeni savez s Mađarskom i pritom joj prepustio Slovačku. Ali do rata s Njemačkom došlo je tek nakon tri godine, 1028., jer je u Poljskoj izbio nasljedstveni spor s Mješkovim mlađim bratom, a Konrad je u proljeće 1026. morao u Italiji suzbijati pobunu protiv njemačke supremacije. Svladavši oponente, Konrad se nakon godine dana upornih borbi 1027. u Rimu dao okruniti carskom krunom, a zatim je u južnoj Italiji učvrstio podložnost Beneventa, Kapue i Salerna carskoj vlasti.

Na povratak u Njemačku primorala ga je zavjera njegova nećaka, Ernesta Švapskog, koji je bio ogorčen Konradovim pretenzijama da nakon smrti Rudolfa III. Arelatskoga to kraljevstvo podvrgne svojoj vlasti. On je smatrao da je svojedobno obećanje Rudolfa III. Henriku II. bilo dano samo Henriku osobno, kao Rudolfovu nećaku, i da on sam, Ernest Švapski, ima

bliže rodbinsko pravo na kraljevstvo Arelat (jer je i on bio Rudolfov nećak) negoli Konrad II., kao daljnji rođak.

Borbe sa zavjerenicima trajale su, s prekidima, tri godine, i završile tek 1030. Ernestovom pogibijom. U tom vremenskom rasponu započeo je Mješko II. ofenzivu protiv Saske, našto je Konrad odgovorio provalom u Lužicu, dok je Konradov saveznik, češki knez Oldržih, napao Mađarsku. Budući da je Poljsku u isto vrijeme s istoka ugrožavala Kijevska Rusija, rat se završio nepovoljno za Poljsku. Mirom koji je sklopljen 1031. Moravska je pripala Češkoj, a Slovačku je uspjela zadržati Mađarska.

Na takav nepovoljan ishod uvelike je utjecao pritisak ruskog kneza Jaroslava na Poljsku. On joj je 1031. preoteo Červonsku zemlju i čak uspio iz Poljske protjerati Mješka II., a na kraljevsko prijestolje postaviti njegova mlađeg brata Besprima.

Taj je novi knez bio veoma omražen u Poljskoj zbog brojnih nasilja. Zbog toga je, povrh oslonca na Rusiju, tražio i zaštitu kod cara, pa je u znak pokornosti poslao Konradu II. na čuvanje poljsku kraljevsku krunu. Ali već 1032. Besprim je poginuo u pobuni, a na vlast se, uz pomoć češkoga kneza, vratio Mješko II. Međutim, svim prethodnim događajima snaga poljske države bila je toliko narušena da se on na saboru u Merseburgu (1033) morao odreći kraljevskog naslova i Njemačkoj prepustiti Lužicu.

Neposredno nakon toga Njemačka je oružanim napadom primorala i Češku da prizna svoju vazalsku podložnost Carstvu.

Još podjesen 1032. umro je kralj Arelata, Rudolf III. U borbama protiv burgundijskih feudalaca, Konrad II. je najzad, sredinom 1034., osvojio te zemlje i postao kraljem Arelata. Time je stekao područje Savoje, zapadni dio Švicarske, dolinu Saône i Rhône, s gradovima Ženevom, Besançonom, Lyonom, Arlesom i Marseilleom te povrh toga i sve prijelaze preko zapadnih Alpa.

Između 1033. i 1036. njemački je car vodio uporne i strahovito okrutne ofenzivne akcije protiv Ljutića. Njegove uspjehe gotovo je osujetio ustanak njegova šurjaka, koruškog vojvode Adalberona, u 1035, kad je on, okupivši oko sebe neke njemačke feudalce i pridobivši kao saveznike Hrvate i Moravce veoma ugrozio Konradovu vlast na jugu zemlje. Ali Adalberonov ustanak je ugušen i on je zbačen s položaja koruškoga vojvode, a zatim su i Ljutići bili poraženi i podvrgnuti u vazalski odnos, uz obvezu da plaćaju godišnji danak.

Svoj položaj na krajnjem sjeveru Njemačka je, naprotiv, ojačala ženidbom Konradova sina Henrika s kćerkom danskoga kralja Knuta Velikog. Pri tome je Danska dobila sjeverni Schleswig, a granicom među dvjema državama ponovo je priznata rijeka Eider.

Nakon Konradova prvog vojnog pohoda u Italiju, ondje je sustavno provođena politika germanizacije. Na mnoga biskupska mjesta Konrad je postavljao Nijemce, a ostali prelati vjerno su potpomagali njemački režim. Povezivanje svjetovnih velikaša sa svojom vladavinom Konrad je ostvarivao forsirajući bračne veze njemačkih velikaša s najmoćnijim obiteljima sjeverne i srednje Italije. Tako je njemačka vlast nad Apeninskim poluotokom postajala čvršćom negoli ikada ranije. U tom sklopu i papinstvo je bilo prepušteno na milost njemačkom caru kao jedinom zaštitniku od samovolje rimske aristokracije.

U uvjetima sveopće podložnosti Njemačkoj, kao jedina opozicija sve otvorenije istupaju sjevernoitalski gradovi. Temelj takvu ponašanju bio je njihov osebujni razvitak.

Proces feudalizacije koji se intenzivno razvijao pod langobardskom i, zatim, franačkom vlašću veoma je rano razorio prežitke antičkoga municipalnog uređenja. Agrarna prigradska područja odvajaju se od urbanih središta i ulaze u sastav državnoga zemljišnog fonda i iz njega prelaze u posjed kraljevskih vojnih i službeničkih dužnosnika, Crkve i samostana, ili se otkidaju od grada izravnim prelaskom u ruke različitih kategorija svjetovnih i duhovnih feudalaca. Time grad ostaje lišen svoje ekonomske baze, i više ne živi, kao nekoć antički civitas ili polis, od zemljišne rente s prigradskih zemljoposjeda svojega stanovništva.

Ali dekadansa italskih gradova, do koje je zbog toga došlo, nije potrajala dugo. Već

krajem VII. st. mogu se zapaziti znaci privrednoga oporavljanja. No ono se sada vršilo na posve drukčijoj osnovi. Otkako urbano stanovništvo više nije moglo živjeti od eksploatacije seoskog okružja (jer su prihodi s tih zemljišta pripali feudalcima) ono se ili moralo raseliti, ili stupiti u nove oblike privrednih odnosa sa selom razvijajući, na temelju sačuvane antičke visoko razvijene tehnologije, obrtnu i trgovinsku razmjenbenu djelatnost. Svagdje gdje su se, usto, gradska naselja sačuvala i kao središta državne ili regionalne upravne vlasti, kao sjedišta crkvenih ustanova, ona su i sama, svojim potrošačkim žiteljstvom, djelovala kao kupac i agrarnih proizvoda iz seoske okoline, i obrtničkih ili trgovačkom dopremom dobavljenih artikala.

Tako gradovi počinju vršiti veoma dalekosežan utjecaj na cjelokupni ekonomski život svoje regije. Kao kupac agrarnih viškova s feudalnih zemljoposjeda, oni djeluju kao poticaj za povećanje agrarne produkcije, kako bi plasman što veće količine viškova na gradskom tržištu vlasnicima zemlje uvećao kupovnu moć pri nabavci neagrarnih proizvoda na istom tome gradskom tržištu. U isti mah, jačanje potražnje za različitim proizvodima gradske obrtničke privrede ili za predmetima što ih na ponudu iznosi trgovačka djelatnost, omogućavalo je neprekidni rast produkcije, akumulaciju sredstava koja su zatim angažirana u daljnju trgovinsku dobavu robe iz bližih i daljih proizvodnih središta. Time su se urbane aglomeracije pretvarale u sve jača središta privredne djelatnosti koja odudara od tipičnog naturalnog gospodarstva feudalnoga društvenog poretka.

Mnogi italski gradovi već su uoči sredine VIII. st. ulazili u razdoblje svojega izrazitog napretka, na temelju raznovrsne, a ponegdje već i specijalizirane privredne djelatnosti. Tako je Pavia, nekadašnja prijestolnica Langobardskog kraljevstva, imala razvijenu suknarsku trgovinu; Cremona, Brescia i dr. izdizali su svoje blagostanje uz pomoć trgovanja žitom, a Venecija na temelju pomorstva i prekomorske trgovine, i sl. Specifična gradska ekonomija pretvarala je gradove ne samo u sjedišta drukčijih oblika privređivanja, nego je nametala i drukčije interese. Gradsko se stanovništvo sve manje osjećalo zaštićeno pravnim i političkim poretkom koji je proizašao iz feudalnih odnosa u agraru i uvijek iste zainteresiranosti za zemljišnu rentu.

Zasnivajući svoje težnje na sasvim drukčijim oblicima privredne djelatnosti, talijanski su gradovi već od prve polovice XI. st. postali veoma snažan i utjecajan činitelj, naročito na sjevernom dijelu Poluotoka, pa u zbivanjima toga područja sve više teže da se oslobode pritiska tradicionalnih svjetovnih i crkvenih vlasti.

Usporedo sa sve izrazitijom afirmacijom gradova kao novoga ekonomskog i političkog činitelja u Italiji, i u krilu njezine feudalne klase postupno su se kristalizirale značajne razlike. Crkveni feudi ostajali su po prirodi same konstantnosti crkvenih ustanova načelno u posjedu mnogih naraštaja crkvenih poglavara. U pogledu svjetovnih veleposjeda, do početka XI. st. potpuno su se afirmirala i nasljednost i egzemcija velikih lena. Suprotno tome, niži vazali najmoćnijih feudalaca (valvassores) nisu smjeli svoja lena predavati u nasljedstvo, pa je prenošenje njihovih posjeda na njihovo potomstvo ovisilo o volji i milosti njihovih seniora. To je dovodilo do mnogih sporova i duboke mržnje među velikim i malim feudalcima. Povijesne okolnosti dovele su do toga da je Konrad II. postao zaštitnikom valvasora.

Takvom razvitku odnosa pridružili su se i rezultati Konradova odnosa prema Crkvi. Već se za Henrikova vremena očitovala težnja kraljevske vlasti da crkveni reformni pokret podvrgne svojim težnjama za supremacijom nad reformiranim klerom. Konrad II. je još potpunije shvatio da bi dovođenje crkvene reforme do njezinih krajnjih konzekvencija reformiranu crkvu, bezuvjetno odanu vjerskim težnjama i vjernu papinstvu, otelo suverenitetu svjetovnog vladara. Zbog toga je Konrad II. bio nepovjerljiv prema ciljevima crkvene reforme i nije ju pomagao. Naprotiv, još je nepopustljivije od Henrika II. čuvao zavisnost biskupa i samostanskih poglavara od kraljevske i carske krune. Čak ni svoja vlastita krunska dobra nije više povjeravao na upravu svećenicima, nego je uzdizao vlastite službenike iz redova zavisnih ljudi, pa čak i kmetova, povjeravajući im različite ekonomsko-upravne a i vojne dužnosti,

naročito u konjaničkoj službi. Ti su se "vršioci službi" (ministerijalci) postupno razvijali u posebnu kategoriju podrijetlom zavisnih ljudi koji su faktično stekli položaj malih feudalaca u kraljevskoj službi i ovisnih isključivo o kralju.

Potkraj Konradove vladavine sve su se te preinake u rasporedu snaga manifestirale znatnim utjecajem na politička zbivanja.

Potkraj 1035. izbila je u Milanu pobuna valvasora protiv nadbiskupa koji je konfiscirao zemljoposjed jednoga od njih. Interveniravši u tome sporu, Konrad II. je 1037. ozakonio nasljednost jednako velikih kao i malih lena i donio propis po kojem je vazal mogao izgubiti svoj posjed samo na temelju redovite presude suda u kojem zasjedaju njemu jednaki predstavnici njegova staleža.

Tom mjerom Konrad je nesumnjivo pridobio raspoloženja malih feudalaca, ali je od sebe otuđio jednako crkvene kao i svjetovne moćne dostojanstvenike. U borbama koje su se počele rasplamsavati, u njemačkoj je vojsci izbila epidemija od koje je umro i Konrad II. (1039).

HENRIK III.

Uoči početka vladavine Konradova sina Henrika III. (1039–1056) istočno od područja njemačkoga kraljevstva zbivale su se važne promjene. Poslije smrti Mješka II. (1034) u Poljskoj je zavladalo rasulo. Dugotrajna ratovanja nametala su stanovništvu teške terete, a neprekidna suparništva oko političke vlasti ubrzavala su proces feudalizacije. Sve snažniji vlasteoski zemljoposjed uporno je podjarmljivao seljaštvo u zavisnost, ukidajući samostalnost i slobodu seljačkih općina, a opće siromašenje zbog ratnih pustošenja povećavalo je bijedu stanovništva do neizdržljivosti. U takvim okolnostima je 1038. buknuo veliki ustanak poljskog seljaštva koji je bio toliko žestok da je čak i poljski knez, Kazimir I. Obnovitelj (1038–1058) morao izbjeći iz zemlje.

Te poteškoće poljskog susjeda iskoristio je češki knez Bržetislav (1037–1055), pa je zaredom osvojio Šlesku, Malu Poljsku s Krakovom i najzad Veliku Poljsku s Gnjeznom, odakle je u Prag prenio tijelo nekadašnjeg praškog biskupa Vojtjeha (sv. Adalberta).

Ponovnim spajanjem čeških i poljskih zemalja u jednu državu, ovaj put ratnom inicijativom češkoga vladara, Njemačkoj je iznova zaprijetila opasnost od velikoga slavenskoga bloka na njezinim istočnim granicama, kao i onda kad je to ujedinjenje izvršio poljski knez Boleslav Hrabri.

Novi njemački vladar smjesta je poduzeo vojnu akciju da to sjedinjenje razori. Vojevalo se dvije godine (1040/41). Bržetislav je najzad morao zatražiti mir. Zadržao je vlast samo u Češkoj i dijelu Šleske, a druge je poljske zemlje morao vratiti Kazimiru I. Ali pri tome su i Češka i Poljska morale prihvatiti vazalsku ovisnost o Njemačkoj.

Južnije od dviju zapadnoslavenskih zemalja pružila se povoljna prilika za Njemačku da svojoj prevlasti podvrgne i Mađarsku. Ta se zemlja u dvadesetim godinama XI. st. u međusobnim borbama između Njemačke, Poljske i Češke angažirala kao saveznik Poljske. To joj je, unatoč porazima, mirom u Ostrogonu (1031) ipak donijelo vlast nad Slovačkom koju je bila preotela Češkoj.

Ali nakon smrti kralja Stjepana I. (997–1038), u Mađarskoj su buknule unutrašnje borbe. Protiv Stjepanova nećaka Petra (sina Stjepanove sestre i unuka venecijanskog dužda, Petra II. Orseola), pobunio se dalji rođak kraljevske porodice, Samuel Aba, koji je obnovio mađarske provale u Njemačku i time pružio Henriku III. povod da intervenira. Bila su potrebna tri vojna pohoda Njemačke da na mađarsko prijestolje bude vraćen Petar (1045), ali sada već kao štićenik Njemačko-rimskoga Carstva.

I na Zapadu je Henrik morao vojnom silom suzbiti pokušaje da se okrnje interesi Carstva osamostaljenjem Arelata. Ali povrh toga uspjeha, čini se da je Henrik III. imao još dalekosežnije planove u odnosu prema zapadnim dijelovima nekadašnjega carstva Karla Velikoga. On

se 1043. oženio kćerkom akvitanskog vojvode Vilima V., pa je mogao očekivati da će, poslije Burgundije, pripojenjem Akvitanije i s juga opkoliti francuske posjede na sjeveru od rijeke Loire.

Učvrstivši položaj Njemačke prema istoku i zapadu, Henrik III. se razmjerno bez većih smetnji mogao angažirati u Italiji. Za razliku od svojega oca, Henrik III. je bio uvjereni pobornik crkvene reforme, ali ju je on shvaćao slično kao njegov djed, Henrik II. Smatrao je svojom dužnošću da se pobrine za ozdravljenje sveukupnoga crkvenoga i vjerskog života, ali je bio uvjeren da to može biti postignuto samo pod nadzorom jake i autoritative svjetovne vlasti. Zbog toga je na biskupske i opatske položaje revnosno i neumoljivo dovodio ličnosti po svojem izboru i volji, prije svega po kriteriju njihove svećeničke i moralne ispravnosti.

Upravo tada, međutim, na papinskom je prijestolju bio Benedikt IX., čovjek potpuno nedostojan toga položaja. Papom je postao s 18 godina (1032) kao bliski rođak dvojice prijašnjih papa. Živio je skandaloznim životom kao malo koji od njegovih prethodnika u X. st. Pijančevao je, odavao se bludu, odobravao i organizirao umorstva i pljačku kako rimskog stanovništva, tako i hodočasnika na grobovima svetaca i u drugim vjerskim središtima. Najzad je početkom 1044. izbila pobuna protiv njega i on je zbačen, ali se Benedikt protuudarom vratio na papinsku stolicu, da bi poslije godine dana svoje dostojanstvo prodao za novac jednom svojem rođaku.

Takvo stanje upravo je nametalo priliku caru da postigne trostruki rezultat: da ukloni s papinskog položaja ličnosti koje su u neskladu sa shvaćanjima reforme; da onemogući svevlast rimske aristokracije pri nametanju svojih pretendenata; da reformirano i u moralnom pogledu preporođeno papinstvo podvrgne nadzoru i čak diktatu carske vlasti.

Vojnim pohodom u Italiju (1046), Henrik III. je postignuo sva tri cilja. Zbacio je sva tri suparnička pape i odredio da bude izabran njegov bliski prijatelj, Sudger, biskup u Bambergu, kao Klement II., a on je na Božić iste godine okrunio Henrika III. carskom krunom. Istodobno caru je dano pravo da ubuduće još prije izbora novoga pape designira ličnost koja treba vršiti tu visoku funkciju.

Podvrgnuvši tako i papinstvo i crkvu svojoj neospornoj vlasti, Henrik III. je poželio srediti prilike i u Južnoj Italiji. Ondje se nekoć jedinstveno langobardsko vojvodstvo Benevent sada sastojalo od tri posebna vojvodstva: Benevent, Capua i Salerno. Pozadina toga područja, Apulija i Kalabrija, pripadale su Bizantu, a Gaëta, Amalfi i Napulj bili su faktično samostalna područja pod nominalnim vrhovništvom Bizanta. U isto vrijeme, cijelo južnoitalsko područje bilo je izvrgnuto čestim napadima Saracena sa Sicilije i iz njihovih uporišta u Kalabriji.

U takve opće odnose u Južnoj Italiji uključili su se u prvoj polovici XI. st. normanski osvajači kao presudan novi činitelj za nekoliko idućih stoljeća italske povijesti.

Njihovo polazište nije bila izravno Skandinavija, nego Normandijsko vojvodstvo što su ga normanski osvajači početkom X. st. stekli u sjevernoj Francuskoj. Prva poznata skupina Normana u južnoj Italiji bili su hodočasnici u Svetu Zemlju koji su se na povratku iskrcali u Salernu i 1016. ratovali kao najamnici salernitanskog vojvode protiv Arapa. Vođa jedne druge skupine stekao je 1030. grofoviju Averso, a zatim i Gaëtu. Ali najblistaviju budućnost ostvarili su sinovi grofa Tankreda od Hautevilla sa svojom ratnom družinom. Vojvoda Vaimar od Salerna priznao je najstarijemu od njih, Vilimu Željezne Ruke, naslov grofa od Apulije (1043). Nakon njega taj su naslov zaredom nosila sva njegova braća, kao vazali Salernitanskog vojvodstva.

Vojni pohod cara Henrika III. u Južnu Italiju nije ostvario nikakve značajnije uspjehe, osim što je normanske grofove od Apulije i Aversa (Drogona i Rajnulfa) odvojio od njihova dotadašnjeg seniora, salernitanskog vojvode Vaimara V., i podvrgnuo ih u neposredan vazalni odnos prema Carstvu.

Nakon Henrikova povratka u Njemačku, u Rimu se pokušao ponovno nametnuti nekoć protjerani Benedikt IX. Čak je jednoga novoizabranoga papu, careva kandidata, dao otrovati,

ali zatim je i drugi puta protjeran u izgnanstvo, a papinski je položaj, i opet carevom odlukom, dobio rođak njemačke kraljevske kuće, biskup Bruno (Leon IX). I taj je papa, kao i njegovi preteče prije nesretnog pontifikata Benedikta IX., bio revnostan pobornik crkvene reforme. Njegov glavni pomagač bio je Toskanac Hildebrand, budući papa Grgur VII.

Za vrijeme Leona IX. i njegova prvog nasljednika, careva osobnog prijatelja Gebharda (Viktor II.), suradnja cara i papinstva oko ostvarenja reformnih ciljeva unutar Crkve dosegnula je svoj vrhunac. Ali careva težnja da održi svoju supremaciju nad Crkvom sve se više očitovala kao neizmirljiva s temeljnim načelima reformnog pokreta.

I u Njemačkoj je istodobno sustav potpune podložnosti vojvodstava kraljevskoj vlasti zapao u krizu koju je Henrik III. samo djelomice uspješno nadvladao. Frankoniju je zadržao za sebe kao svoje vlastito vojvodstvo. Bavarsku, Švapsku i Karantaniju nije, međutim, mogao zadržati kao posjede svoje najuže obitelji nego im je morao dati posebne vojvode, ali ih nije uzeo iz starih vladarskih dinastija, kao nasljedna dostojanstva, nego kao vazale, ovisne o striktnom izvršavanju obveza prema njihovom kraljevskom senioru. U Saskoj je Henrik uporno ali bezuspješno nastojao ugroziti vojvodski položaj porodice Billunga, dok je u Lotaringiji izbila otvorena pobuna protiv njegove supremacije koju je trebalo krvavo ugušiti u okrutnim borbama što su potrajale gotovo dvije godine (1049).

Njemačke teškoće na Zapadu iskoristili su mađarski velikaši da zbace careva štićenika, kralja Petra Orseola, i na prijestolje dovedu nećaka kralja Stjepana po muškoj lozi, Andriju I. Iako su zbog toga poveli tri vojna pohoda, Nijemci su bili poraženi pa su morali dopustiti da se Mađarska potpuno osamostali.

U borbama za oslobođenje Mađarsku je uvelike pomagala Poljska. Ondje je opasnost od seljačkih nemira uvjerila velikaše da je jaka monarhijska vlast nužna za održanje njihove klasne vladavine. I ruski je knez Jaroslav strahovao pred širenjem pučkih pobuna pa je uspostavio dobre političke i bračne veze s knezom Kazimirom I. Takva sigurnost omogućila je Poljskoj da osvoji istočno i zapadno Pomorje, a od češkoga kneza Bržetislava je sporazumom Poljskoj vraćena Šleska.

Konsolidacija Poljske znatno je olakšala otpor Češke i Polapskih Slavena pritisku Nijemaca. Češki knez Spitignev II. protjerao je iz svoje zemlje mnoge njemačke dvorske službenike i visoke crkvene dostojanstvenike i ojačao samostalnost češke crkve latinskog obreda, pripremajući se za pogodan trenutak da poništi i vazalski odnos Češke prema Njemačkoj. Od početka druge polovice XI. st. zaredali su i vojnički uspjesi Ljutića i Bodrića protiv njemačkih lokalnih vlasti navješćujući budući opći pokret za oslobođenje.

Njemačka prevlast počela je slabiti i u Italiji, naročito udajom toskanske vojvotkinje Beatrice za zbačenoga gornjolotaringijskog vojvodu Gotfrida koji je bio najogorčeniji neprijatelj njemačkoga kralja. Na jugu Italije naglo je rasla moć normanskih vojvoda. Posebice je velike uspjehe u borbi protiv Bizantinaca postizavao Robert Gviskard, jedan od najsposobnijih sinova grofa Tankreda od Hautevilla. Uz njega, njegov je brat Rikard 1047. postao grofom od Averse. Budući da je njihov senior, vojvoda od Salerna, bio protivnik papinskih interesa na jugu Apeninskog poluotoka, papa Leon IX. pokušao je u sporazumu s bizantskim vojnim zapovjednicima upokoriti Normane. On je preko vojvodstva Benevent (koje je od 1051. bilo u vazalskom odnosu prema papinstvu) napao normansko područje u Apuliji, ali je kod grada Civitate bio poražen i zarobljen. To zarobljeništvo dovelo je do preokreta u odnosima. Normani su papu uskoro pustili na slobodu, ali je on priznao njihovu vlast na jugu Italije u svojstvu vazalnih teritorija, nominalno podvrgnutih papinstvu (1058–1059). Otkako je 1054. došlo do konačnog raskida s carigradskim patrijarhom i Bizantom, papinstvu je kao saveznik protiv njemačkoga pritiska sa sjevera bila kudikamo prikladnija vlast Normana na jugu Italije, uz uvjet da prihvate vazalski odnos prema papinstvu, negoli vjerski i politički neprijateljska vlast Bizantinaca. Na toj je osnovi sada papinstvo podupiralo daljnje vojne pothvate Normana. Robert Gviskard je do kraja 1059. osvojio najveći dio Apulije i Kalabrije, ostavivši Bizantin-

cima samo uporišta na obalama; a njegov najmlađi brat, Roger, poveo je borbu protiv Arapa na Siciliji koja će mu uskoro donijeti vlast nad cijelim tim otokom.

Zabrinutost Njemačke s razvitkom događaja u Italiji očitovala se ponovnim vojnim pohodom Henrika III. preko Alpa. Ali u Njemačkoj je dotle izbila nova pobuna velikaša, i on se morao vratiti neobavljena posla. Tek što je pobunu uspio ugušiti, car se razbolio i umro, ostavivši prijestolje svome šestogodišnjem sinu Henriku IV. (1056–1106).

2. FRANCUSKA DO SREDINE XI. ST.

Kad su francuski velikaši 987. nakon smrti Louisa V. Lijenoga za kralja izabrali Huga Capeta, razvoj francuskog feudalizma već je toliko bio razmrvio politički teritorij Francuskoga kraljevstva i porazdavao kompetencije kraljevske vlasti feudalcima, da je položaj Huga Capeta na kraljevskom prijestolju faktično bio simboličan. Osim kraljevskog feuda koji je u osnovi obuhvaćao samo područje oko Pariza, državni se teritorij pod njegovom efektivnom vlašću sastojao od petnaestak velikih feudalnih domena koje su se i same opet dijelile na veći ili manji broj sitnijih vazalnih područja.

U crkvenom pogledu Francusko se kraljevstvo dijelilo na 75 dijeceza. Ali dok se u Njemačkoj razvio savez između crkvenih vlasti i kralja protiv teritorijalnih (etničkih) vojvodstava, u Francuskoj je kralj mogao utjecati na postavljanje jedva jedne trećine biskupa, i to gotovo bez izuzetka u sjeveroistočnim oblastima, dok su ostale biskupije bile ovisne ili o lokalnim feudalnim gospodarima ili faktično nezavisne od bilo kakve svjetovne vlasti. Međutim, za razliku od položaja biskupija u Njemačkoj, francuske biskupije većinom nisu imale veoma velike feudalne zemljoposjede.

Zbog svega toga, francuski vladar u eri prvih Kapetovića nije bio ni pokrovitelj ni saveznik Crkve u borbi protiv najmoćnijih feudalaca, ni saveznik feudalaca protiv Crkve, nego je bio podjednako ovisan o blagonaklonosti najutjecajnijih svjetovnih i duhovnih velikaša. Sa sigurnošću se mogao oslanjati samo na svoju privatnu (obiteljsku) i kraljevsku domenu, na malom području u oblasti od Pariza do Orléansa i sjeveroistočno od Pariza.

S obzirom na takav svoj položaj, vladari iz kuće Kapetovića mogli su poraditi na jačanju svojega utjecaja samo nastojanjem da prošire opseg svojih domena i povećaju broj vazala stvarno ovisnih o kraljevskoj kruni. No takva se politika mogla ostvariti samo veoma sporo i, isprva, s vrlo sitnim uspjesima.

Gotovo od samog početka svoje vladavine Hugo Capet je morao voditi suparničku borbu s vojvodom Donje Lotaringije, Karlom, koji je bio potomak dinastije Karolinga (u šestom naraštaju nakon Karla Velikoga). Poslije više od četiri godine ratovanja, karolinški pretendenti najzad iščezavaju s pozornice. Naprotiv, s njihovim saveznikom, nadbiskupom Reimsa, Hugo Capet je morao (bez konačnog uspjeha) ratovati sve do svoje smrti (996); no ta mu je borba pribavila veoma loše odnose s papinstvom.

Jedini izuzetno važan uspjeh Hugove vladavine bio je ostvaren time što je svojega sina Roberta još za života sebi pridružio kao suvladara i tako mu osigurao nasljedstvo, postavši osnivačem kraljevske kuće Kapetovića koja se održala na vlasti sve do potkraj XVI. st. (do 1328. kao izravna loza, a otada do 1589. kao pobočna loza Valois).

Robert II. Pobožni (996–1031) veoma je mnogo pažnje posvećivao prosperitetu svoje privatne i kraljevske domene, a i discipliniranju feudalaca. Posebno važan uspjeh postigao je pripojenjem Burgundijskog vojvodstva svojoj domeni pošto mu je ujak, vojvoda Henrik Burgundijski, 1002. umro bez nasljednika.

Discipliniranju feudalaca imala je poslužiti inicijativa svećeničkih krugova kojom su se zavađenim feudalcima nametale ustanove "Božjeg mira" i "Božjeg primirja". Tijekom X. i XI.

FRANCUSKA KRAJEM X. ST.

st. feudalna je razmrvljenost državnog teritorija i rasulo državne vlasti rezultiralo općom unutrašnjom nesigurnošću i gotovo neprekidnim ratnim stanjem u kojemu su se međusobne borbe feudalaca rasplamsavale poput požara što uzastopce i naizmjence izbijaju u raznim oblastima države i šire se u skladu s razgranatim rodbinskim povezanostima interesa. Povod za takve sukobe bila je sveopća grabežljivost i nasilništvo feudalaca koji su svoje želje za povećanjem zemljoposjeda, svoje mržnje i osvete namirivali oružanom silom. Ratovanja, pustošenja, pljačkanja i nasilja pretvorili su se u način održanja i redovan oblik života, u kojem formalno prihvaćanje kršćanskoga vjerskog nauka i prividna pobožnost nisu sprečavali nikoga, ni svjetovne ni duhovne feudalce, da ostvaruju svoje težnje bez ikakvih predrasuda.

Žrtve takvih beskrupuloznih feudalaca bili su naročito često bogati samostani i obitelji preminulih feudalaca kojima su moćniji susjedi nastojali preoteti baštinu. Naročito je stradavalo seljaštvo napadnutih područja koje je u sukobima feudalaca izvrgavano uništenju materijalnih dobara i fizičkom zlostavljanju.

Čini se da je takvo stanje posebice obilježavalo jug Francuske gdje je kraljevska vlast priznavana samo formalno i gdje je atomizacija feudalnog društva doprla najdalje. Zbog toga je inicijativa Crkve da se obustavi neprekidno ratovanje niknula na tom području, u njezinom vlastitom interesu prije svega, a zatim i da oslobodi neprekidne zaraćenosti sve one koje je to stanje ugrožavalo.

Poslije nekoliko početnih akcija, 990. formiran je u Puyu prvi mirovni savez feudalaca jedne skupine južnofrancuskih pokrajina koji je zabranio provaljivanje u crkve, otimanje sto-

ke, zarobljavanje tuđih seljaka i pljačku putnika, uništavanje usjeva, paljenje i rušenje gospodarskih zgrada i slično.

Po tome modelu počeli su se formirati slični savezi za uža i šira područja u drugim dijelovima Francuske. Najviši stupanj organizirane obveznosti postignut je na koncilu u Bourgesu 1038. koji je donio odredbu da se svaki vjernik (kršćanin) slobodnog staleža čim navrši 15-u godinu života mora zakleti da će održavati "Božji mir" i da će čak na poziv Crkve stupiti u naročitu miliciju za obranu dogovorenoga mira makar i silom.

Tom mirovnom pokretu koji je krajem X. i u početku XI. st. bio zahvatio već gotovo cijelu Francusku, priključio se i kralj Robert II. Pobožni, pa je i on na saboru u Orléansu pokušao proglasiti Božji mir koji bi važio na cijelom državnom teritoriju.

Ali stvarnost feudalnog poretka i nasilništvo ratničke klase feudalaca nije se moglo obuzdati ni regionalnim mirovnim savezima ni općedržavnim propisima jer je uzrok opće zaraćenosti bio u vezi s raspadom jedinstvene državne vlasti i prijelazom javnih službi u ruke feudalnih gospodara. Zbog toga su se ambicije svakog pojedinca mogle ostvarivati samo s pomoću fizičke sile i u onom opsegu koji je bio ostvariv raspoloživom fizičkom moći takvoga pojedinca.

Polazeći od takvih iskustava, Crkva je pokušala formiranje mirovnih saveza dopuniti institucijom "Božjeg primirja" (Treuga Dei) koja bi obustavu ratovanja određivala ne regionalno, nego vremenski.

Već 1027. je jedan sinod u Roussillonu, na krajnjem jugu Francuske, zabranio ratovanje nedjeljom. Tu je zamisao proširio sabor u Arlesu (1041) odredivši obustavu ratovanja od srijede naveče do ponedjeljka ujutro, u spomen Isusovih muka, smrti i uskrsnuća. Trajanje "Božjeg primirja" povećavano je i nakon toga, pa je najzad 1054. crkveni sabor u Narbonni prihvatio obvezni prestanak ratovanja u sveukupnom trajanju od 115 dana u godini (pet tjedana prije i pet poslije Božića, 10 tjedana prije i poslije Uskrsa i 10 dana Spasova i Duhova).

Tijekom druge polovice XI. st. ustanova "Božjeg primirja" afirmirala se i izvan Francuske, u Španjolskoj, Njemačkoj i Italiji, pa je 1095. na koncilu u Clermontu (s kojega je pod predsjedavanjem pape Urbana II. bio upućen poziv kršćanstvu da pođe u I. križarski rat) donesena univerzalna odluka o obveznom "Božjem primirju" za cijelo kršćanstvo, u skladu s odredbama što ih je formulirao koncil u Narbonni iz 1054.

Ali uza sve obilje odluka o "Božjem miru" i "Božjem primirju", nijedna tadašnja vlast nije imala dovoljno snage da te propise uistinu nametne feudalnom ustrojstvu države. Oni su do određenog stupnja uspjeli obuzdati male feudalce; ali velike mogućnike, koji su se sporili oko najviših položaja, pa čak i oko kraljevske, carske ili papinske vlasti, sve su načelne i mirotvorne odluke mimoilazile.

U Francuskoj se to očitovalo nakon smrti Roberta II. (1031), kad je po nasljednom redu kraljem postao njegov sin Henrik I. (1031–1060), pa je pobunu svojega mlađeg brata Roberta morao smiriti ustupivši mu Burgundsko vojvodstvo, a protiv drugih velikaša ratovati više od dvanaest godina. U toj borbi zatražio je pomoć normandijskog vojvode Roberta Đavla, ali ju je morao platiti proširenjem područja toga vojvodstva.

No, već sin Roberta Đavla, Vilim Kopile (na vlasti od 1035) vodio je neprijateljsku politiku prema francuskom kralju. Dva Henrikova vojna pothvata koja su ga zbog toga namjeravala kazniti završila su teškim porazom kraljeve vojske.

Nakon smrti Henrika I. kraljevska je vlast prešla na njegova sina Filipa I. koji je imao tek šest godina, a regentsku je vlast preuzeo flandrijski grof Balduin V.

Razdoblje te malodobnosti (1060–1067) bilo je ispunjeno daljnjim jačanjem velikih feudalnih porodica. Najblistavije uspjehe od svih njih postigao je normandijski vojvoda Vilim Kopile. On je 1063. uspio kralju preoteti pokrajinu Maine, a 1066. je izvršio invaziju u Englesku i postao engleskim kraljem, iako je, kao vojvoda Normandije, i dalje pravno ostao vazalom francuskog kralja. Tom okolnošću pojavio se u povijesti Francuske posve nov mome-

nat koji je svojim učinkom trajno djelovao na oblikovanje političkih odnosa sve do potkraj srednjovjekovnog razdoblja u povijesti te zemlje.

3. NJEMAČKA I ITALIJA DO SVRŠETKA BORBE ZA INVESTITURU

Njemački kralj Henrik IV. bio je u času dolaska na prijestolje šestogodišnje dijete, a regentsku je vlast preuzela njegova majka. To je pružilo priliku dotad pritlačenim velikašima da se oslobode pritiska kraljevske vlasti. Posebice je buntovna bila porodica Billunga u Saskoj gdje su još bile jake stare poganske tradicije, a upravo je na njezinom području ambiciozni nadbiskup Bremena želio izgraditi borbeno središte za pokrštavanje stanovništva u Sjevernoj Europi i na slavenskom istoku.

Da bi formirala pouzdani oslonac među velikašima, regentkinja Agneza je izvršila preraspodjelu vojvodstava; ali novi bavarski vojvoda Oton ju je prevario i primorao da stupi u samostan, a novim je regentom postao nadbiskup Kölna, Anno. Njega je, međutim, uspio potisnuti nadbiskup Bremena Adalbert.

Unutrašnje borbe oko vlasti omogućile su dotle niz promjena u Mađarskoj. Ondje je 1060. umro Andrija I., a pretendenti su bili njegov brat Bela I., oženjen kćerkom poljskoga kneza Mješka II., i njegov sin Salomon, oženjen kćerkom pokojnoga cara Henrika III. U prvoj njemačkoj intervenciji u korist Salomona njemačka je vojska pretrpjela poraz, pa je kraljem postao Bela I. No nakon skore smrti Bele I. druga njemačka intervencija osigurala je vlast Salomonu (1063–1074), ali je Mađarska morala priznati vazalski odnos prema Njemačkoj.

Malodobnost Henrika IV. završila se 1065, a glavnim savjetnikom ostao mu je i dalje nadbiskup Adalbert. On je svojega štićenika upućivao na razuzdan život da bi nesmetano zadržao faktičnu vlast u svojim rukama. To je dovelo do nadbiskupova pada (1066), a skupina velikaša koja je to ostvarila primorala je kralja da izmijeni način života, oženi se Bertom od Torina i prione uz vladarske dužnosti. Kad je uskoro Henrik IV. poželio da se oslobodi zapta i poništi svoj prisilni brak, osujetio je to papinski legat Petar Damiani (1069). Tim postupkom papinstvo je u mladom kralju pobudilo neugasivu mržnju.

Uklanjanje nadbiskupa Adalberta s najutjecajnije funkcije u državi iskoristila je saska vojvodska kuća Billunga da razgrabi njegove zemljoposjede, a i misionarska djelatnost u susjednim zemljama je jenjala. Nju je, usto, na području Bodrića i Ljutića onemogućavala i situacija u tim zemljama. Od vremena slabljenja njemačkoga vanjskopolitičkog utjecaja pod Henrikom III. ondje su zaredale vojne akcije protiv njemačkoga vrhovništva i te su zemlje praktički bile nezavisne. Cijelo to područje ostvarilo je tijekom XI. st. znatan gospodarski napredak. Veoma je ojačala trgovina obalnih gradova sa Skandinavijom, Danskom i Novgorodom, a u agrarnim odnosima postupno se formirao veliki zemljišni posjed sa zamecima feudalnih ekonomsko-socijalnih odnosa. Na toj osnovi u posljednjoj trećini XI. st. formirana je Vendska kraljevina koja je obuhvaćala područje Bodrića i Ljutića, a povremeno i dio Zapadnog Pomorja. Prevlast u tom kraljevstvu imali su Bodrići. Kršćanska vjerska uporišta bila su likvidirana, a njemačko je svećenstvo bilo protjerano. Cijelo područje Vendske kraljevine vratilo se poganstvu, pa se ondje uvelike dalje razvijao religijski sustav stare slavenske poganske vjere, u drugim slavenskim zemljama uvelike potisnute pobjedom kršćanstva.

Unutrašnji neredi koji su počeli u Saskoj povezali su se s otvorenom pobunom bavarskog vojvode Otona koja je dovela do poraza pobunjenika i nove preraspodjele vojvodskih položaja. Ali otpor se nastavio u Saskoj, a to je omogućilo daljnje ustanke velikaša u drugim dijelovima države.

Dugotrajno ratovanje, povezano uz mnogobrojna razaranja, teško je pogađalo seljaštvo u cijeloj Njemačkoj. Iz Saske, gdje je izbila pobuna seljaka zbog nameta i kuluka što su ih

zahtijevali kraljevski ministerijalci, nemiri su se proširili i u druga područja i poprimili obilježje općega seljačkog ustanka protiv velikaških zamkova i crkvenih imanja. Ta opasnost uvjerila je velikaše da je nužno prihvatiti i potpomagati dovoljno snažnu kraljevsku vlast, kadru da osigurava red. Usto ie Henrik IV. u zajedničkom interesu zahtijevao pomoć zbog događaja u Mađarskoj, gdje je Gejza I., sin Bele I. i šurjak poljskog kneza Boleslava Smjelog (1058–1079) uz pomoć Poljaka 1074. protjerao svojega bratića Salomona, koji je bio njemački štićenik, pa je prijetilo izbijanje rata s mađarsko-poljskom koalicijom.

Pridobivši za sebe, u takvim uvjetima, većinu magnata, Henrik IV, je predusreo ratovanje sa svojim istočnim susjedima, ali je iskoristio povoljnu situaciju i da slomi opoziciju u Saskoj (1075). Činilo se da je time neograničena kraljevska supremacija nad feudalcima cijele Njemačke bila konačno ostvarena.

Ali u međuvremenu u Njemačkoj se stvorilo takvo stanje u odnosima između kraljevske vlasti i Crkve koje je sukob s papinstvom učinilo neizbježnim.

Od početka klinijevske i lotaringijske reforme pa do početka druge polovice XI. st. prošlo je nešto manje od stoljeća i pol, što obuhvaća četiri do pet ljudskih pokoljenja. U tome vremenskom rasponu proces reformiranja Crkve i svećenstva ostvario je znatne uspjehe, ali je imao i brojne padove. U Njemačkoj je doduše otrezvenio život po samostanima i na biskupske položaje doveo velik broj ispravnih ličnosti, ali je Crkvu u cjelini podvrgnuo vladarevu autoritetu, pa je svaka nestabilna situacija na prijestolju omogućavala ucjenjivanje i preinake na položajima koji su se podjeljivali kao nagrada za političku i vojnu pomoć u brojnim zavjerama i obračunima među zavađenim snagama.

U Italiji su se reformna shvaćanja s mnogo teškoća probijala do papinskog prijestolja, a kad su papama počeli postajati (na smjenu s drukčije orijentiranim osobama) i pobornici reforme, njihove su se težnje sukobljavale ili s nastojanjem kraljevske i carske vlasti da papinstvo podvrgne u podložnost prema državi, ili pak, u razdobljima kad je kraljevska i carska vlast bila neefikasna, sa svevlašću i samovoljom svjetovnih velikaša u Rimu i Papinskoj državi, u sklopu tamošnje totalne feudalne anarhije. Zbog toga se papinstvo – naročito od Klementa II. (1046/47), nakon epohe u kojoj je raspusnost papâ kulminirala s ličnošću Benedikta IX., za pontifikata niza papâ, pretežno njemačke narodnosti – pod neposrednim utjecajem velikih pobornika reforme Petra Damianija i redovnika Hildebranda moralo boriti s dvojakim teškoćama: s ovisnošću visokog svećenstva u Njemačkoj o svjetovnoj vlasti i s novim valom duboke demoralizacije koja se, u rezultatu feudalnog rasula u Italiji, dočepala svećeničkog staleža.

Usto je i opća situacija sada bila drukčija. Reformne težnje nisu više vršile svoj obnoviteljski pritisak odozdo, iz baze crkvene organizacije, nego je njezino ishodište bilo vodstvo tadašnje Crkve, na čelu s reformnim papama iz sredine i druge polovice XI. stoljeća.

Međutim, dok su iz redova njemačkog reformnog episkopata zaredom dolazile jake ličnosti na papinsko prijestolje, u samoj Njemačkoj reformna su nastojanja bila praktički onemogućena. Još je Konrad II. bio obustavio svaku pomoć reformi i crkvene službe sustavno podređivao interesima svoje politike. Za desetogodišnje malodobnosti njegova nasljednika, Henrika IV., i, zatim, u novom desetogodišnjem razdoblju njegova ratovanja s unutrašnjim i vanjskim protivnicima i u uvjetima kraljeve žestoke mržnje prema papinstvu, u Njemačkoj je opet prevladalo kupovanje i prodavanje biskupskih i opatskih položaja pristašama ove ili one od različitih međusobno sukobljenih snaga.

Zbog takvog stanja papinstvo je smatralo da je nužno temeljne reformne zamisli klinijevskog i lotaringijskog pokreta nadopuniti dodatnim i konzekventnije razrađenim shvaćanjima naročito u pogledu odnosa između svjetovne i crkvene vlasti.

U tu svrhu ojačalo je proučavanje kanonskoga prava, pa su na toj osnovi formulirane teze o nezavisnosti i čak prvenstvu Crkve nad svjetovnom vlasti. Kao argumentacija za takva shvaćanja, tada je nastala i opsežna pravna "Zbirka od 74 poglavlja", među kojima je jedno,

pod naslovom "O prvenstvu Crkve", definiralo nedvojbeno pravo papinstva na prevlast nad svjetovnim gospodarima. Posebnu su važnost imali spisi kardinala Humberta od Moyenmoutiera "Protiv kleveta Grkâ" (u kojem je, u okviru polemike s carigradskim patrijarhom Mihajlom Kerularijem, kritizirao podložnost Crkve svjetovnoj vlasti) i "Protiv simonijaka", u kojem se odnos između svjetovne i duhovne vlasti uspoređuje s odnosom između tijela i duše i tvrdi da duša, kao vječna, mora biti nadređena tijelu jednako kao što Crkva mora upravljati djelatnošću države.

Usporedo s takvom teorijskom aktivnošću, papinstvo je poticalo i organiziralo održavanje mnogih crkvenih koncila, vezujući preko njih različita područja zapadnog kršćanstva uz Rim kao najautoritativnije vjersko središte i uporište nepomirljivih stavova u pogledu odnosa prema svjetovnoj vlasti i pitanjima svećeničke discipline.

Posebno je značenje u primjeni takvih načela imao uspon na papinsko prijestolje Stjepana IX., kojega je izabralo samo rimsko svećenstvo uz pomoć gradskog stanovništva, ne pitajući kraljevsku vlast ni za savjet ni za mišljenje.

Taj je izbor bio utoliko važniji što je novi papa potjecao iz gornjolotarinške vojvodske obitelji, čiji se član Gotfrid Bradati, veoma neprijateljski raspoložen prema njemačkom kralju koji ga je lišio vojvodstva, bio oženio udovicom toskanskog markgrofa Bonifacija, i tako Toskanu pretvorio u snažno uporište protunjemačkih težnji i saveznika papinskih interesa.

Uz pomoć te političke snage papinstvo je 1060. suzbilo pokušaj rimskih feudalaca da proture izbor svojega pretendenta na papinsko prijestolje. Tek nakon oštrih uličnih borbi reformna je stranka, koju je predvodio Hildebrand, osigurala izbor Nikole II. Kriza koja je pritom bila prebrođena potakla je papinstvo da donese utvrđenu proceduru za buduće biranje pape. U tu svrhu održan je 1059. u Lateranu veliki crkveni sabor koji je donio propis po kojem ubuduće papinu ličnost mora najprije designirati zbor od sedam rimskih kardinala-biskupa (tj. biskupâ rimskih suburbanih biskupija), a zatim će ga birati svi kardinali (tj. osim prvonavedenih još i župnici rimskih župa, koje su tada nazivali kardinali-svećenici); nakon toga svi drugi rimski svećenici i gradski puk daju svoj pristanak na izabranu ličnost. Svako pravo cara da unaprijed određuje papinu ličnost bilo je tom odredbom ukinuto.

Očekujući žestok otpor njemačkoga kralja, papinstvo je učvrstilo savez s toskanskim markgrofom Gotfridom Bradatim, francuskim kraljem Filipom I. i Normanima.

Papino zalaganje protiv nikolaizma i simonije pribavilo je Crkvi utjecajne pristaše i na sjeveru Italije, naročito u Milanu. Ondje su dva pučka propovjednika, Arialdi Landolf, podvrgavala oštroj kritici razuzdani život svećenstva i biskupa stvorivši svojim naziranjima tzv. patarski pokret milanskoga sirotinjskog stanovništva iz predgrađâ. U povodu ekskomunikacija kojima su patare udarali milanski nadbiskup a i drugi lombardijski crkveni velikodostojnici, patarski su vođe apelirali na Rim i on je primorao prelate da ukinu izrečena izopćenja i čak prihvate i sami obvezu da će progoniti nikolaite i simonijake. Time je patarski pokret u Sjevernoj Italiji postao saveznikom papinstva.

Sva važna dostignuća papinske reformne politike zapala su u krizu kad je nakon smrti Nikole II. rimska aristokracija, ovaj put udruživši se s kraljevskom vlašću, pokušala dovesti protupapu nasuprot Aleksandru II. koji je bio kandidat reformne stranke. Aleksandar se održao zahvaljujući pomoći Normana. Ali ta njihova intervencija zabrinula je podjednako toskanskog markgrofa kao i kralja, pa je Henrik IV. na crkvenom saboru u Augsburgu potvrdio izbor Aleksandra II. Time je kraljevska vlast zaobilazno i opet afirmirala svoj utjecaj na postavljanje pape, iako je bila priznata ličnost reformne stranke.

Daljnje jačanje kraljevskog utjecaja prouzročilo je porast moći Normana u Južnoj Italiji. Oni su na jugu Poluotoka preoteli gotovo sve teritorije Bizantincima i već 1061/62. postigli znatne uspjehe protiv Arapa na Siciliji. Ali njihove su se pretenzije proširile i prema sjeveru, pa su počeli napadati i rimske posjede, primoravši time papinstvo da traži vojnu pomoć od njemačkoga kralja. Dočekavši taj povod veoma pripravno, Henrik IV. je povjerio Gotfridu

Bradatom da potisne Normane, što je on i učinio. Tako je papa, ranije protivnik njemačkoga utjecaja u Italiji, sada morao biti obvezan na zahvalnost Henriku IV., a Gotfrid je čak postao izvršiteljem njegovih naređenja. Ali događaji u sjevernoj Italiji brzo su razbili taj privremeni i umjetno sazdani savez.

U Milanu je, naime, nadbiskup Vido dao izvršiti pokolj patarskih vođa a opći ustanak patara kojim su oni reagirali na taj čin predao im je faktičnu vlast u tome gradu. A nakon smrti nadbiskupa Vida oni su čak imenovali svojega kandidata za položaj nadbiskupa. Ali i kralj je postavio svojega kandidata, kojem se papa usprotivio zalažući se za patarskog pretendenta.

Spor se veoma zaoštrio i prijetio otvorenim sukobom između pape i kralja, utoliko više što je Aleksandar II. zaprijetio Henriku čak izopćenjem iz Crkve ako ne uskrati pomoć papinim protivnicima.

U takvoj situaciji dotadašnji je papa umro, a rimsko svećenstvo i puk su općom spontanom aklamacijom, s tek naknadnim odobrenjem kardinalâ, proglasili Hildebranda papom, a on je zatim uzeo ime Grgur VII. (1073–1085).

Kraljev položaj bio je u tom trenutku veoma nepovoljan jer je upravo bio izbio ustanak saskih velikaša, pa je on uputio papi pismo u kojem je požalio što je preotimao crkvena imanja, prodavao biskupske položaje i u Milanu pomagao nepravednu stvar, i objavio svoje pokoravanje volji papinske vlasti. Zauzvrat, papa mu je svojim posredovanjem pomogao u sklapanju mira sa Sasima.

Osjećajući se pobjednikom, papinstvo je smjesta izvanrednom energijom počelo objavljivati odredbe i naređenja za posvudašnju likvidaciju nikolaizma i simonije.

No kad su se ti zaključci trebali provesti, iskrsle su izvanredne teškoće. U Njemačkoj je postojala veoma snažna opozicija celibatu, a u Francuskoj se kralj Filip I. nije želio odreći prodavanja visokih crkvenih službi.

S obzirom na to da je naročito jak otpor papinskim mjerama dolazio iz redova svjetovnog svećenstva, održan je o općoj situaciji u Crkvi novi sinod u Rimu (početkom 1075) na kojem je propisima o suzbijanju nikolaizma i simonije dodan i dekret o laičkoj investituri kojim je zabranjeno da biskupe i opate na njihove crkvene položaje (bez obzira na to tko ih je izabrao) postavljaju svjetovni velikaši i vladari podjeljivanjem biskupskog prstena ili pastirskog štapa, čime se simboliziralo da im njihove svećeničke i poglavarske funkcije u samostanima daje svjetovna vlast. Ta praksa počivala je na činjenici što su biskupi i opati stupanjem na svoju svećeničku funkciju preuzimali i lenska imanja što su ih svojedobno te biskupije ili opatije dobile od kraljeva ili svjetovnih velikaša, pa su s tim u vezi postajali i nositeljima sudskih, poreznih i drugih imunitetnih prava koja su prvobitno vršili lokalni dužnosnici javne vlasti. Zbog takvih ovlaštenja svjetovne su vlasti smatrale da imaju pravo utjecati na izbor i postavljanje crkvenih dostojanstvenika, jer ih je razvitak feudalnih odnosa učinio i vršiteljima javnopravnih funkcija na području njihovih lena. Kada bi svjetovne vlasti pristale na podvrgavanje crkvenih dostojanstvenika isključivo papinskoj vlasti (zbog toga što su svećenici), onda bi brojna i prostrana crkvena lena faktično bila izdvojena iz državnog političkog sastava i pretvorena u neku vrst univerzalne i goleme, premda dislocirane papinske države. Ostvarenjem takve svjetske vlasti papinstvo bi nesumnjivo steklo presudan utjecaj na zbivanja u svim državama i, praktički, u velikoj mjeri zaista podvrglo svjetovnu vlast crkvenoj.

Suprotno takvoj ocjeni tendencija, papinstvo je željelo da svoje zamisli o nezavisnosti crkvene vlasti i čak o punoj opravdanosti, supremacije Crkve nad svjetovnim vlastima ponovno, i još dublje teorijski obrazloži i službeno definira. U tu svrhu je Grgur VII. sastavio spis poznat pod nazivom *Dictatus papae*. U njemu se naglašava božansko podrijetlo Crkve i utvrđuje njezina nepogrešivost. Zbog toga papa kao najviši poglavar te Crkve i nasljednik apostola Petra, kojem je sam Isus, Sin Božji, povjerio poglavarstvo nad tom Crkvom, ima pravo na apsolutnu i neograničenu duhovnu vlast nad kršćanskim svijetom. Papa je zakonodavac za sve crkvene ustanove, a njemu nema pravo suditi nitko osim Boga. Kao što je staranje

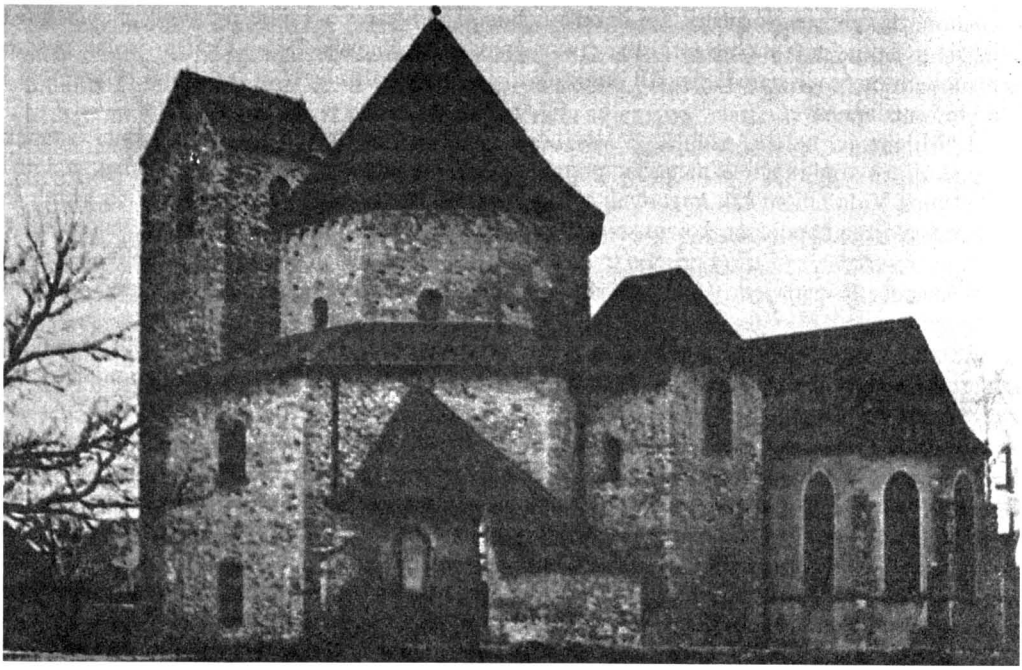

Crkva u Ottmarsheimu, u Alzasu, iz 1049.

za vječni život duše i njezino spasenje bitni smisao postojanja, kojem i ljudski tjelesni opstanak treba biti podložan, tako se i država, kao ustanova od ovoga svijeta, treba podvrći duhovnom vodstvu Crkve, starateljice za čovjekov opstanak u vječnosti. Ako papa i Crkva ocijene da svjetovni vladar ne upravlja državom u duhu Božjih i crkvenih propisa, onda papa može, po svojem od Boga danom pravu, carevima i kraljevima oduzimati čak i krunu i njihove podanike razrješavati zakletve vjernosti.

Smisaona dubina i dalekosežne argumentacije što su ih obje suprotstavljene strane iznosile u svojim teorijskim spisima svjedoče o tome da je razvitak srednjovjekovnih društvenih i političkih odnosa nametao bitne dileme o tome kako bi trebalo urediti sveukupne tadašnje odnose među ljudima i ponašanje čovjeka prema čovjeku. Ali kao ključ pri traženju rješenja za ta pitanja sva je pozornost bila upravljena ne na temeljni odnos među ljudima u procesu proizvodnje nego na donošenje odluke o tome tko i s kakvim inspiracijama i ciljevima treba držati vlast i upravljati opstankom ljudi. Smatralo se da su vladavinska načela presudna za strukturiranje poretka i oblikovanje realnosti i da ta realnost ovisi o volji i zamislima najviših poglavara. Zbog toga što su se rješenja problema zamišljala kao alternative vladanja, njihovo se sučeljavanje nužno pretvaralo u borbu koja je isprva bila beskompromisna i zahtijevala apsolutnu pobjedu za jednu ili drugu koncepciju, ali je na kraju, poslije više desetljeća žestokog razračunavanja, ipak morala pristati na podjelu kompetencija unutar vladavinskog sustava koji, uza svu snažnu ustalasanost oponenata, nije u svojim socijalno-ekonomskim temeljima uopće dolazio u pitanje.

Na veoma rezolutno objavljena papinska stajališta Henrik se isprva uopće nije obazirao. Dokončavši s uspjehom borbu protiv pobune saskih velikaša (1075), on je i dalje postavljao crkvene poglavare po svojoj volji. Kad je zatim u Milanu izbio ustanak patara protiv nadbiskupa i kad on nije bio kadar ugušiti nemire, Henrik IV. je imenovao novoga nadbiskupa, orijentiranoga izrazito antireformno i protupapinski.

Takav postupak urodio je najprije sve oštrijim polemikama, a zatim papinom prijetnjom Henriku da će ga izopćiti iz Crkve i lišiti kraljevske vlasti ako svoje mjere ne opozove.

To međutim više nije moglo ostati bez odgovora. U tu svrhu je 24. I. 1076. u Wormsu (u Frankoniji) održan veliki sabor njemačkoga visokog svećenstva i velikaša koji je u kraljevoj prisutnosti proglasio da je Grgur VII. nezakonito došao na svoj položaj isključivo pobunom svjetine u Rimu, da papinstvo samovoljno prisvaja pravo vladanja nad cijelim kršćanskim svijetom i pravo da postavlja i zbacuje svjetovne vladare. Pripisivani su mu i nedopušteni osobni odnosi s majkom cara Henrika VI., Agnezom, s Beatricom, vojvotkinjom od Toskane i njezinom kćerkom i baštinicom toga vojvodstva, Matildom. Na završetku zasjedanja svaki je od prisutnih biskupa potpisao izjavu kojom uskraćuje svoju poslušnost "redovniku Hildebrandu" i poriče mu pravo na položaj i naslov pape.

Nakon toga održan je u Piacenzi i sabor sjevernoitalskih crkvenih dostojanstvenika koji je odobrio wormske zaključke i također proglasio zbacivanje Grgura VII.

Zauzvrat, papa je svima sudionicima sabora u Wormsu i Piacenzi zaprijetio izopćenjem iz Crkve ako se u roku od šest mjeseci ne odreknu svojih odluka, a Henrika IV. je proglasio lišenim položaja njemačkoga i italskog kralja, sve je njegove podanike razriješio zakletve na vjernost i zbačenoga kralja udario crkvenim prokletstvom.

Iako je i kralj naredio trojici biskupa iz svoje neposredne pratnje da proglase izopćenje Grgura VII. iz Crkve, ipak su papine prijetnje pokolebale mnoge njemačke prelate. U Saskoj je papino razrješenje zakletvi na vjernost kralju omogućilo utamničenim velikašima da se oslobode zatvora i obnove ustanak. Naglo mijenjanje raspoloženja u Njemačkoj potaklo je trojicu vojvoda, švapskoga, bavarskog i karantanskog, da u suglasnosti s nekolicinom biskupa za 16. X. 1077. sazovu novi veliki sabor crkvenih i svjetovnih velikaša u Triburu, u Frankoniji (blizu Mainza) na kojem su velikaši izjavili da će sebe smatrati razriješenima podaničke poslušnosti kralju ako on do početka 1078. ne ishodi svoje oslobođenje od crkvenog prokletstva i opoziv svojega izopćenja iz Crkve. Istodobno je predloženo da se 2. I. 1078. održi državni sabor u Augsburgu na kojem će se, u skladu s papinom ocjenom situacije, donijeti konačna odluka o kraljevu položaju.

Budući da je postojala realna mogućnost da na tom saboru bude zbačen, Henrik je odlučio da od pape zatraži opoziv izrečenih kazni. U tu je svrhu potajno krenuo u Italiju, odakle je i papa već bio pošao u Augsburg. Ali jer nije znao za kraljevu pripravnost da se pokori, Grgur VII. se, uplašen viješću o njegovu dolasku, sklonuo u zamak Canossa, blizu grada Reggio, u sjevernom dijelu toskanske markgrofovije, koji je pripadao grofici Matildi. Ustežući se od preuranjenog oproštenja bez izričitih koncesija, ostavio je kralja da puna tri dana čeka utaboren sa ženom, trogodišnjim sinom i skromnom pratnjom pred zidinama zamka. Tu se kralj u pokajničkoj haljini, bez ikakva kraljevskoga znaka pojavljivao pred ulazom moleći da ga papa primi i prihvati njegovo pokajanje. Najzad je zagovorom nekih papinih pristaša pušten u grad. Tu se u suzama morao baciti papi pred noge priznajući svoje grijehe i preklinjući papu da mu oprosti. Ishodivši na taj način odrješenje od svih kazni, primio je papin blagoslov i odobrenje da ponovno zavlada kao kralj.

Cio taj mučni prizor bio je za Henrika teško osobno poniženje, ali je zapravo bio velika i dobro smišljena kraljeva diplomatska pobjeda. Dobivši oproštenje (koje mu papa, po vjerskim načelima koja traže da se pokajniku grijesi moraju oprostiti, nije mogao uskratiti) on je smjesta opet imao pravo da od svojih podanika i velikaša zahtijeva poslušnost. Time je raskinuo savez između papinstva i njemačkih velikaša jer su sada oni – ako se ne pokore kralju – mogli biti tretirani kao buntovnici. Suprotno tome, papa je doduše dobio moralnu zadovoljštinu, ali je ostao bespomoćan u borbi za ostvarenje svojih širih reformnih ciljeva.

To se veoma jasno očitovalo kad su opozicionarni njemački vojvode i drugi velikaši, koji su očekivali da će Henrik IV. biti zbačen, sazvali novi državni sabor (u Forchheimu, u Frankoniji) od kojem su očekivali da će ukloniti neomiljenog vladara. Papa, naime, nije na taj

sabor mogao doći a ni bilo kako drukčije pomoći nezadovoljnicima, jer više nije kralja, po izvršenoj pokori, mogao smatrati prijestupnikom.

Pa ipak, sakupljeni velikaši su u Forchheimu na vlastitu ruku svrgnuli Henrika IV. i na njegovo mjesto izabrali vojvodu Rudolfa Švapskog, a da on pri tome nije papinstvu morao dati nikakva jamstva u pogledu vođenja reformne politike.

Uz novoizabranoga protukralja pristajalo je samo švapsko plemstvo te bavarski i karantanski zbačeni vojvode. Naprotiv, Henrik IV. okupio je oko sebe sve ostale. Uza nj je pristajao i češki knez Vratislav II. (1061–1092) kojem je Henrik IV. priznao pravo da zaposjedne Meissensku marku i Lužicu, a zatim i Austrijsku marku, na štetu Bavarske. Među Henrikove pomagače ubrajala se i većina njemačkih gradova i veoma mnogo nižega svjetovnog svećenstva.

Isprva se očekivalo da će papinstvo u nastalom sporu izreći arbitražnu presudu. Ali ono je prepuštalo međusobnoj borbi da iskristalizira odluku, smatrajući da će pobjednik u svakom slučaju trebati njegovo priznanje i stoga biti pripravan da zajamči očekivane koncesije. U isto vrijeme papini su legati u Njemačkoj neprestano pratili razvoj događaja.

Kad se međutim, početkom 1080. pobjeda počela očigledno priklanjati Henrikovoj strani i kad je Henrik od pape sve upornije stao tražiti moralnu i političku potporu ne obećavajući nikakve ustupke, papa se neočekivano opredijelio za slabiju stranu, koja svoju pobjedu jedva da je mogla očekivati od svojega oružja, pa je nesumnjivo bila pripravna na veću zahvalnost.

Na toj osnovi papa je još u ožujku 1080. sazvao u Rimu sinod koji ie otvoreno priznao Rudolfa Švapskog kraljem Njemačke, a Henrika je ponovno optužio zbog kršenja laičke investiture (čega je zaista i bilo), oduzeo mu pravo da se naziva kraljem, po drugi put ga izopćio iz Crkve i udario crkvenim prokletstvom.

Kao što se papa i tom prigodom poslužio istim mjerama koje su Henrika prije tri godine primorale na pokorenje u Canossi, tako je i Henrik ponovno organizirao održavanje crkvenog sabora (u Brixenu, u južnoj Bavarskoj) koji je proglasio zbacivanje Grgura VII. s papinske stolice, ali je ovaj put iz Crkve izopćeni bivši nadbiskup Ravenne izabran za protupapu pod imenom Klement III.

U skladu s očekivanjem, papinske su se sankcije i ovaj put pokazale kao utjecajnije, pa se broj Henrikovih pristaša počeo osipati. Izvan granica Njemačke među malobrojnim Henrikovim saveznicima najutjecajniji je bio češki knez Vratislav II. Francuski kralj Filip I. nije odobravao papinu borbu protiv simonije, ali se nije upletao u sukobe. U Poljskoj je Boleslav Smjeli (1058–1079) dokinuo vazalsku podložnost Carstvu, a 1074. je Poljsku priznao lenom papinske stolice. U Kijevskoj Rusiji su suparništva među kneževskim pretendentima dovela do kolebanja političke orijentacije, pa je najprije Izjaslav Jaroslavić zauzeo vlast s poljskom pomoći i također priznao lensku zavisnost svoje zemlje o papinstvu, ali je zatim njegov najmlađi brat, Vsjevolod, oženjen kćerkom cara Konstantina IX. Monomaha, obnovio probizantsku i antipapinsku politiku Rusije. Uskoro je (1079) izbila buna i u Poljskoj, pa je Boleslav morao izbjeći u Mađarsku gdje je i umro, a njegov mlađi brat i nasljednik, Vladislav Herman, priznao se njemačkim vazalom, prepustivši svoju zemlju feudalnom rasulu.

Osim tih mijena u Poljskoj i Rusiji, ostale su europske zemlje pristajale uz Grgura VII. Do izmjene u vojnom položaju dovela je, međutim, preorijentacija njemačkih velikaša, pa je vojska Rudolfa Švapskog podjesen 1080. postigla veliku pobjedu, ali je Rudolf Švapski u toj bici poginuo.

Snage opozicije bile su time lišene svoje središnje ličnosti i privremeno nepripravne da iskoriste postignuti vojni uspjeh. U isto vrijeme, u Italiji su Normani, kao glavna snaga na koju se papinstvo (ne bez teškoća) nastojalo oslanjati, bili zauzeti osvajanjem Sicilije od Arapa i, nakon pada Barija (1072), kao posljednjeg bizantskog uporišta na Poluotoku, angažirani grandioznim planom da napadom preko Epira osvoje cijeli Bizant. Stoga se činilo da nagli pohod u Italiju obećava znatne rezultate. Krajem 1080. i početkom 1081. ta je vojna akcija doprla do

Rima, ali opsada toga grada nije postigla uspjeh, pa je Henrik stao sustavno raditi na pridobivanju pristaša u drugim dijelovima Italije. Osobito je mnogim gradovima dodjeljivao povelje o gradskim samoupravnim povlasticama, pomažući time razvitak koji mu je bio dobrodošao u realnom odnosu snaga, no koji ni po čemu nije bio sastavni dio njegove vizije o europskoj političkoj i društvenoekonomskoj budućnosti.

Velika pobjeda Roberta Gviskarda kod Drača (1081) privlačila je dotle normanski pothvat sve dublje prema unutrašnjosti Balkana. Zbog toga se Henrik IV. nije zabrinuo što su njegovi protivnici u Njemačkoj umjesto Rudolfa Švapskog kao novoga protukralja izabrali lotaringijskoga grofa Hermana. Protiv Roberta Gviskarda sklopio je savez s Bizantom, izvršio vojni pritisak prema normanskom teritoriju u Južnoj Italiji i time primorao Gviskarda da se vrati na Poluotok radi obračuna s Nijemcima. Protiv toga plana Henrik je u Apuliji – možda bizantskim novcem – potaknuo ustanak velikaša protiv Roberta Gviskarda koji je njegove vojne snage ondje vezao dulje od dvije godine. Zbog toga je otpor ponovno opsjednutoga Rima počeo slabiti. Najprije je pao tzv. Leoninski grad, zajedno s crkvom Sv. Petra, a početkom 1084. osvojen je i preostali dio Rima, na lijevoj obali Tibera, zajedno s Lateranom. Održala se samo opkoljena Anđeoska tvrđava u koju se sklonuo i papa.

Vojnički uspjeh iskorišten je zatim politički. U crkvi Sv. Petra 24. III. 1084. održan je crkveni sabor na kojem je sudjelovalo i nekoliko kardinala. Poslije čitanja teksta "Obrana kralja Henrika", što ga je sastavio pravnik Petrus Crassus, sabor je proglasio svrgavanje i izopćenje Grgura VII., izvršio posvećenje protupape Klementa III., a on je zatim Henrika IV. i njegovu ženu Bertu okrunio carskom krunom.

U međuvremenu, još u proljeće 1083., Robert Gviskard je pretrpio težak poraz kod Larisse, u Tesaliji, i morao evakuirati zaposjednuta područja na Balkanu. Otad mu je moć Nijemaca u Italiji postala još opasnija, pa je napadom na Rim primorao Henrika na povlačenje, a Grgur VII. se mogao vratiti u svoju prijestolnicu. Ali pljačke i razaranja što su ih Normani tom prigodom izvršili u Rimu toliko su ogorčili stanovnike protiv pape i njegovih saveznika, da je Grgur morao izbjeći u Salerno, a u Rim se vratio protupapa Klement III. Ondje, u Salernu, Grgur je uskoro (25. V. 1085) umro kao prognanik, ali ni u okolnostima poraza nije odustao od svojih uvjerenja i očekivanja.

Izbjeglištvo i smrt careva nepomirljivog protivnika veoma je ugrozila položaj Henrikovih protivnika u Njemačkoj. Henrik je bez teškoća posvuda uklanjao s položaja nepouzdane velikaše i biskupe zamjenjujući ih svojim pristašama. Budući da su dugotrajni ratovi u Njemačkoj uvelike ugrozili unutrašnju sigurnost i naročito mnogo štete nanosili crkvenim imanjima, gradovima i seljaštvu, u Njemačkoj se snažno proširio mirovni pokret kojim se Henrik IV. nakon svojega povratka iz Italije vješto okoristio. Godine 1085. održan je u Mainzu sabor koji je pod kraljevim predsjedanjem usvojio propis o "Božjem primirju", pri čemu je posebice naglašena kraljevska zaštita putujućim trgovcima i seljacima koji rade na polju.

Takvom politikom kralj je veoma ugodio svećenstvu i biskupima, a također i gradskom stanovništvu u razvijenim urbanim središtima rajnske oblasti. Stjecajem okolnosti, stvoren je time temelj saveza njemačkih gradova s kraljevskom vlasti koji je u budućnosti stekao veliko značenje.

Građanski je rat međutim u Njemačkoj i dalje trajao sporadičnim borbama, a i u Rimu su se protupapa Klement III. i novoizabrani regularni papa Viktor III. smjenjivali potiskujući naizmjence jedan drugoga iz crkve Sv. Petra.

Okolnosti su se uvelike izmijenile tek kad je papom postao veoma energičan čovjek i odlučan pristaša klinijevske reforme, Urban II. (1088–1099). On je uz pomoć toskanske grofice Matilde oko sebe okupio sve protunjemački raspoložene velikaše sjeverne i srednje Italije, a učvrstio je i savez s Normanima.

Suprotno tome, u Njemačkoj su se gotovo svi veliki feudalci pokorili kralju. Stoga je papinstvo pristupilo reorganizaciji njemačke opozicije. Pouzdavajući se u dva prethodna jed-

naka postupka, Urban II. je obnovio izopćenje Henrika IV. i njegova protupape Klementa III., a crkvenim prokletstvom unaprijed udario sve one koji bi pružili bilo kakvu pomoć izopćenicima. Okupljanju opozicionara koje će crkvene kazne potaknuti na borbu imao je poslužiti brak papinstvu odane četrdeset trogodišnje grofice Matilde sa sedamnaestogodišnjim sinom bavarskog vojvode Welfa IV. (Welfom V). No to je izazvalo novi (drugi po redu) vojni pohod Henrika IV. u Italiju.

Uspjesi su bili spori i neveliki, ali su ipak uplašili Urbana II. i on se iz Rima povukao na područje normanskih kneževina. Neočekivani preokret nastupio je teškim porazom Henrika IV. pod Canossom, nakon čega je počelo sustavno potiskivanje njegovih odreda iz područja na sjeveru od rijeke Po.

Tu vojnu krizu primaknuo je rubu katastrofe duboki raskol u kraljevoj obitelji. Henrikova druga žena (Prakseda) napustila ga je i pobjegla u Matildin tabor, a protiv kralja se pobunio i njegov najstariji sin Konrad, pa je on u Milanu, s pristankom grofice Matilde i Welfa V. Bavarskog okrunjen za italskoga kralja.

Taj događaj bio je povezan s veoma važnim procesom oslobađanja najprije pojedinih a zatim sve brojnijih sjevernoitalskih gradova od vrhovne vlasti biskupâ koje je na biskupski položaj bio postavio Henrik IV. i dao im seniorska prava. Pokret koji je na toj osnovi vodio afirmaciji samouprave u sjevernoitalskim gradovima urodio je 1093. već i prvim važnim političkim rezultatima. Te su godine gradovi Milano, Lodi, Piacenza i Cremona pod zaštitom Matilde i Welfa V., formirali *ligu gradova* protiv Henrikove vlasti u Italiji. Time je nastala oprečna situacija prema odnosima u Njemačkoj. Ondje urbane zajednice očekuju od kralja zaštitu od feudalaca koji su smetnja njihovoj privrednoj djelatnosti, i dobivaju je jer je slabljenje velikaša u Njemačkoj bilo i primarni interes kraljeve politike. U Italiji je kraljevska vlast postavljala na biskupske položaje sebi odane ličnosti da bi joj poslužili kao uporište protiv papinstva i predavala im svoja seniorska prava nad gradskim područjem, zbog čega je žiteljstvo urbane privredne orijentacije dolazilo pod vrhovništvo crkvenoga, feudalnog velikog zemljoposjeda, koji nije imao interesa za izuzeće građana ispod tradicionalnoga, feudalno-agrarnoga poretka.

Henrikove teškoće u Italiji pomogle su oporavku njegovih neprijatelja, naročito u Bavarskoj i Švapskoj. Tome se pridružila i veoma snažna propaganda klinijevskih redovnika. Njihovom bazom još od početka osamdesetih godina bio je samostan Hirschau, u Frankoniji. Njihova je propovjednička i reformatorska aktivnost sada svom žestinom obuhvaćala ne samo poroke simonije i nikolaizma nego više od svega laičku investituru.

Na plimi toga novog vala u borbi za interese Crkve održano je više koncila koji su odreda reafirmirali načela Grgura VII. Na jednome od njih, održanom 1. III. 1095. u Piacenzi, obnovljeno je, u prisutnosti 4 000 svećenika iz svih katoličkih zemalja, već i četvrti puta, izopćenje Henrika IV. iz crkvene zajednice vjernika. U isti mah upućen je apel cijelom kršćanskome svijetu da pruži pomoć Bizantu protiv nadiranja Seldžuka u Malu Aziju, Siriju i Palestinu. Osam mjeseci nakon toga, na crkvenom saboru u Clermonu [u grofoviji Auvergne], u prisutnosti stotinu osamdeset najviših crkvenih dostojanstvenika, u papinoj je prisutnosti proširena ustanova Božjeg mira na cijeli europski zapad, a na zasjedanju od 27. XI. 1095. papa je osobno objavio pohod u križarski rat za oslobođenje kršćanskih svetih mjesta u Palestini. Već krajem ljeta 1096. križarska je vojna započela, da bi sredinom ljeta 1099. kulminirala osvojenjem Jeruzalema.

Cio taj razvoj događaja značio je trijumfalni uspon papinskog utjecaja. Činilo se da je dugotrajni spor između crkve i države okončan neospornom pobjedom papinstva.

Za sve to vrijeme Henrik IV. je zadržao izrazito neprijateljski stav prema Rimu. Neke određene nade pobudio je u njemu raskid braka između grofice Matilde i Welfa V., ali je, s druge strane, brak njegova sina Konrada s kćerkom Rogera I. Sicilskog te nade poništio. Stoga se Henrik u proljeće 1097. poražen vratio iz Italije u Njemačku. U zemlji nije imao gotovo

nikakvih utjecajnih saveznika. Od susjednih država dobre je odnose imao samo sa češkom i Venecijom. Gotovo svi biskupi i sve druge susjedne zemlje opredijelile su se za Urbana II.

Ali već 14 dana poslije oslobođenja Jeruzalema papa je umro. Kako je nedugo zatim (1100) umro i protupapa Klement III., a Njemačka se angažirala u Češkoj gdje je sinove kneza Bržetislava II. primorala da među sobom podijele teritorij države i obojica priznaju podložnost Carstvu, činilo se da će doći do smirivanja spora između Njemačke i Rima. Ali novi papa Pashal II. je na koncilu u Lateranu, početkom 1102, ponovio carevo izopćenje iz Crkve i osudio laičku investituru. U samoj Njemačkoj pripremalo se novo okupljanje kraljevih protivnika. Da bi se izbavio od opasnosti, Henrik IV. je odlučio pokušati pridobiti papinu naklonost objavom da namjerava povesti novi križarski rat u Svetu Zemlju. Ali prije bilo kakve realizacije pripremana je pobuna izbila a na čelu joj je bio carev sin Henrik. Uza nj su smjesta pristali svi propapinski raspoloženi biskupi u Njemačkoj, a i znatan broj velikaša, naročito u Porajnju, gdje je vladalo nezadovoljstvo carevim podupiranjem emancipacije gradova. Zapavši u skrajnje težak položaj, Henrik IV. se pokušao probiti iz Kölna, kamo se bio sklonuo, ali je pao svojem sinu u zarobljeništvo. Na saboru u Mainzu koji se zatim održao, papini su izaslanici i sedmi put ponovili carevo izopćenje, a velikaši su ga primorali da kraljevske znakove preda svojem sinu koji je nakon toga (početkom 1106) okrunjen za njemačkoga kralja.

Iako je Henrik IV. uskoro uspio pobjeći iz zatvora, već sredinom ljeta 1106. je umro slomljen naporima svojega burnog života.

Za vrijeme dugotrajnih borbi koje su ispunjale proteklih pola stoljeća iskristaliziralo se nekoliko važnih konstelacija u društvenim i političkim odnosima u Srednjoj Europi i na Apeninskom poluotoku.

Kraljevska vlast nije mogla očuvati nekadašnje načelo svojega savezništva s Crkvom protiv velikih svjetovnih feudalaca. U borbi protiv njih ona se sada oslanjala na niže feudalce i na nove ekonomske i društvene snage u gradovima koji feudalnu razmrvljenost doživljavaju kao zapreku svojem privrednom razvitku. Suprotno tome, veliki se feudalci povezuju s papinstvom, koje vrhovnu državnu vlast želi podvrgnuti crkvenoj i u tome treba saveznike podjednako nezadovoljne s težnjom kraljevske i carske vlasti da izgradi svoj vrhovni politički autoritet.

Višekratna papina izopćenja vrhovnog nositelja svjetovne vlasti i papini opetovani pozivi feudalcima da prekrše vazalsku zakletvu vjernosti svojem senioru veoma su razorno djelovali na ustrojstvo feudalnog poretka razbijajući sustav na kojem se izgradila klasa feudalaca kao vladajući sloj u društvu, sazdan piramidalno i hijerarhijski, po načelu priznavanja kraljeva autoriteta i njegove funkcije kao ishodišta i simbola cijeloga poretka. Tendencija dezintegracije državne vlasti, započeta prepuštanjem pojedinih javnopravnih funkcija lokalnim vlastodršcima i posjednicima velikih imanja, protiv koje se kraljevska vlast borila, iako se ta pojava nužno rađala iz same biti feudalizacije državnog poretka, znatno je ojačala u vezi s učestalošću etapa kad je papin vjerski autoritet ozakonjivao stanje nepostojanja vrhovnoga političkog autoriteta i prepuštao svakom feudalcu, vjernom crkvi da bude jedini gospodar na svojem području.

Opća težnja Crkve da se oslobodi pritiska svake svjetovne vlasti, i centralne i regionalne, u nastalom se rasporedu snaga zaoštrila kao najžešći sukob s onim faktorom u ustrojstvu feudalnog poretka koji je naglašavao potrebu kohezije feudalne klase pod neospornim autoritetom kraljevske vlasti. U takvim okolnostima konačna pobjeda papinstva ovisila je o daljnjoj destrukciji toga autoriteta. U tu svrhu trebali su i biskupi i poglavari moćnih opatija postati potpuno nezavisni od kraljevske vlasti i, na tlu države, eksteritorijalna područja, apsolutno izuzeta ispod svake ingerencije države i podvrgnuta isključivo papinstvu.

Zbog toga se sva pažnja papinske politike koncentrirala na problem laičke investiture. Posebni sinod, održan podjesen 1106., najstrože je zabranio svim svećenicima da primaju investituru od laika, a laicima je pod prijetnjom izopćenja iz Crkve zabranio da bilo kojem svećeniku dodjeljuju bilo kakvu svećeničku funkciju.

Očekivalo se da će novi kralj Henrik V. bez kolebanja prihvatiti takva načela, utoliko više što je u vrijeme svoje borbe protiv oca objavljivao da namjerava vladati u suglasnosti s papinstvom. Ali nakon pobjede, ta je obećanja prekršio i bezobzirno na ispražnjena biskupska mjesta postavljao ličnosti po svojoj volji.

Pred dilemom hoće li se odlučiti na nove sukobe, Pashal II. je najprije potražio savjet kod biskupa grada Chartresa, Yvesa, koji mu je predložio kompromisno rješenje. Po njegovu planu svećenstvo i puk trebali su zadržati pravo biranja svojega biskupa; metropolit crkvene provincije, odnosno papa imaju isključivo pravo da ga posvete, a kralj ili regionalni laički senior morali bi se ograničiti samo na to da biskupu (odnosno svećeniku) podjeljuju zemljoposjed i druga materijalna dobra koja su bila vezana uz vršenje te svećeničke službe. Time bi se iz pojma investiture potpuno isključila svećenička duhovna funkcija, koju može podjeljivati samo nadležna crkvena vlast.

Takvu zamisao Henrik V. nije želio prihvatiti. Vrativši se politici svojega oca, planirao je odluku nametnuti oružjem. Njezino ostvarenje odgodila su, međutim, zbivanja u Češkoj i Poljskoj.

U Češkoj je Henrik V. suprotstavljao knezu Borživoju (1100–1107) njegova rođaka Svatopluka, od kojega je, za vrijeme njegove utamničenosti u Njemačkoj, iznudio pristanak na dalekosežno podvrgavanje Češke državnoj politici Carstva, naročito u odnosu prema Poljskoj i Mađarskoj. Na toj osnovi, s njemačkom pomoći, Svatopluk je postao knezom (1107–1109) i uskoro se angažirao u pothvatima Njemačke protiv njezinih istočnih susjeda.

U Poljskoj je još od ustanka velikaša u 1079., koji je zbacio s vlasti Boleslava Smjelog, vladala feudalna anarhija. Pomorje se osamostalilo, a pojedina područja u unutrašnjosti prisvajali su pojedini članovi kneževske obitelji, a i drugi velikaši.

Vrhunac opće zaraćenosti dosegnut je nakon smrti kneza Vladislava Hermana (1102). Stariji od njegovih sinova, Zbignjev, bio je nezakonito dijete, pa je njegov mlađi brat, Boleslav Krivousti, rođen u zakonitu braku, zahtijevao potpunu vlast za sebe. Radi ostvarenja svojih pretenzija Zbignjev se povezao s Njemačkom, Češkom i Pomoranima, dok je Boleslav stupio u savez s kijevskim velikim knezom i mađarskim kraljem Kolomanom (1097–1116) koji je 1102. stekao i položaj kralja Hrvatske.

Boleslavovi uspjesi protiv Zbignjeva doveli su 1108. do izravne vojne intervencije Njemačke. Na Poljsku su istodobno napali češki odredi kneza Svatopluka i Pomorani, pa je time bilo onemogućeno sjedinjenje poljske vojske s mađarskom. Na tako izolirane mađarske odrede napala je zatim glavnina njemačke vojske i primorala ih da sklope separatni mir (1109). Nakon toga je Henrik V. mogao povesti veliki njemački napad izravno na poljski teritorij, ali je u Šleskoj pretrpio težak poraz u dvije bitke, kod Glogova i Vroclava, i morao napustiti Šlesku (1109).

Jedan od rezultata te uspješne obrane Poljaka bilo je i sređenje dinastičkoga spora u Poljskoj. Boleslav se afirmirao i uspio oko sebe okupiti snažnu koaliciju velikaša, pa je njegov suparnik Zbignjev bio poražen, zarobljen i smaknut (1112).

Konsolidacija u Poljskoj djelovala je i na zbivanja u Češkoj. Ondje je nakon pogibije Svatopluka (koji je 1110. ubijen iz osvete zbog pokolja što ga je izvršio nad velikaškim rodom Višovica) knezom postao njegov bratić Vladislav I. (1109–1125). Da bi se održao na vlasti u suparništvu s vlastitim bratom Sobjeslavom, morao je prihvatiti savez s Poljskom i čak s njezinom vladarskom kućom stupiti u bračne veze.

Premda je time njemačka politika na istoku pretrpjela niz neuspjeha, ipak je sređivanje međusobnih odnosa Poljske i Češke omogućilo Henriku V. da pokuša ostvariti svoje ciljeve u Italiji. Ljeti 1110. prešao je Alpe i bez većih teškoća počeo napredovati prema Rimu.

Budući da su normanska područja u Južnoj Italiji i na Siciliji upravo tada proživljavala unutrašnje teškoće, papinstvo nije raspolagalo nikakvim mogućnostima za vojni otpor pa je pristalo na sklapanje ugovora (Konkordata) u Sutriju (4. II. 1111). Taj se diplomatski akt

sastojao od dvaju dokumenata. Jednim se papa odrekao svakog suvereniteta nad imanjima biskupija i samostana, a drugim se car odrekao svakog upletanja u biranje biskupa i drugih svećenika i njihova investiranja duhovničkom funkcijom.

Tim sporazumom bilo je faktično predviđeno potpuno odvajanje svećeničkih službi od ingerencija svjetovne vlasti. Ali pri proglašavanju dokumenata u crkvi Sv. Petra, u nazočnosti kralja i njemačkih velikaša, izbila je (čini se) unaprijed potajno dogovorena opća pobuna njemačkih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika. U veoma burnim okolnostima Henrik je dao papu s većinom kardinala uhititi i kao zarobljenike odvesti u njemački vojni logor. Tu je, u uvjetima grube prisile, papa preuzeo obvezu da na svečanom sinodu prizna pravo svjetovnih vlasti da daju investituru biskupima i opatima, a izbor tih dostojanstvenika smjet će se vršiti tek uz kraljev pristanak. Nakon toga su papa i kardinali pušteni na slobodu, a prekinuta krunidbena svečanost nastavljena je (pod prijetnjom novih represalija) i završena (15. IV. 1111) Henrikovim uzvišenjem na carsko dostojanstvo.

Takva prisilna kapitulacija papinstva pobudila je duboka ogorčenja u mnogim zemljama tadašnjega kršćanskog Zapada, pa se to očitovalo na koncilu u Lateranu (1112) koji je papine obveze odbacio i poništio.

Carevu novu nasilnu intervenciju onemogućili su međutim uzastopni porazi carske vojske u sukobima s njemačkim velikašima. Stoga je i papinstvo opet prešlo u ofenzivu, pa je Henrik V. 1115. izopćen iz Crkve, a jedan ga je crkveni sinod u Saskoj udario prokletstvom.

Sada više nije bilo moguće odgađati vojni pohod jer je ranije iskustvo Henrika IV. svjedočilo o opasnosti papinskih crkvenih kazni. Ali drugi rat Henrika V. u Italiji nije urodio uspjehom. Papa je pred njemačkom vojskom uzmaknuo iz Rima, ali se i vratio čim se vojska povukla na sjever. Skora njegova smrt nakon povratka pružila je priliku svećenstvu i puku Rima da novoga papu (Gelazija II) izaberu bez ikakva sudjelovanja carske vlasti.

Takav postupak naveo je Henrika da izvrši i treći vojni udar na Rim; no papa je i ovaj puta izbjegao zarobljenju. Uzajamno neprijateljstvo doseglo je tako svoj vrhunac. Car je dao izabrati protupapu, a papa je cara i njegovu lutku prokleo i izopčio iz Crkve. Nemiri kojima je Njemačka reagirala na te događaje primorali su Henrika V. da se sredinom 1118. vrati u svoje kraljevstvo.

Te pobune a i pokušaj Mađara da u savezu s Poljskom provale u njemačke zemlje s jugoistoka uvjerile su Henrika V. da je neizbježiv kompromis, približno na osnovi iznevjerenog konkordata u Sutriju iz 1111.

Pregovori su se vodili u nekoliko etapa, prekidani zaoštravanjima stavova i pogoršanjima u odnosima između njemačkih feudalaca i cara. Najzad se 29. IX. 1121. u Würzburgu, u Frankoniji, sastala konferencija dvanaestorice posrednika sa svake strane. Ona je prije svega nametnula opću obvezu mira u cijeloj Njemačkoj, vraćena su imanja vlasnicima kojima su u vrijeme borbi preoteta i donesena odluka da se papi uputi molba da održi ekumenski koncil na kojem bi se donijela konačna rješenja.

S takvim zaključcima složio se i Henrik V., pa je poslije kraćeg dopisivanja s papom 23. IX. 1122. sklopljen tzv. Wormski konkordat. I on se sastojao od dviju isprava, jednako kao dogovor iz Sutrija. Carev dokument obvezivao se da će se svi biskupi i opati birati potpuno slobodno u prisutnosti cara ili njegovih opunomoćenika; investitura prstenom i pastirskim štapom, koja simbolizira povjeravanje duhovničke službe svećeniku, prepušta se Bogu i Crkvi; papinstvu i crkvama vraćaju se sva preoteta imanja i ustupljena kraljevska prava (regalija); Carstvo, najzad, jamči mir i nepovredivost papi i svima njegovim pristašama.

Papin dokument pristaje da se izbori biskupa i opata vrše u prisutnosti carevih opunomoćenika, ali bez ikakve simonije i nasilja; ako takav izbor bude naknadno osporavan, carskoj se vlasti priznaje pravo da posredovanjem metropolite (poglavara crkvene provincije) dade pristanak za dostojnijeg takmaca. Zemljoposjede i regalije što ih izabrani crkveni poglavar dobiva kao lenski posjed, primit će posebnom investiturom, uz pomoć žezla, koja simbolizira

vazalsko-seniorski odnos, vezan uz posjedovanje lena, a nipošto se ne odnosi na preuzimanje svećeničke duhovne službe. I, najzad, i papinski dokument također jamči mir i nepovredivost caru i svim njegovim pristašama.

Prema sporazumu obiju strana, investitura žezlom imala se u Njemačkoj vršiti prije posvete izabranog crkvenog dostojanstvenika, a u svim drugim zemljama poslije nje.

Poslije potpisivanja i proglašenja obaju dokumenata, car je u crkvi Sv. Petra dobio svečano pričešće, čime je ukinuto njegovo izopćenje i skinuto s njega crkveno prokletstvo.

Po tim svojim obilježjima Wormski je konkordat bio kompromis dviju snaga od kojih nijedna nije bila dovoljno jaka da postigne potpunu pobjedu. On se zasniva na zamisli Yvesa od Chartresa o odvajanju svjetovne i duhovne vlasti. Nad materijalnim dobrima priznata je vlast Carstva, a time je priznata i vazalna podložnost obdarenoga o toj svjetovnoj vlasti u pogledu posjedovanja materijalnih dobara. Ali duhovne funkcije ostaju slobodne od svake zavisnosti, kao domena vjere i nadležnosti crkvenih starješina. Pri tome je sam izbor svećenikove ličnosti u načelu bio prepušten kleru i stanovništvu, ali nije bila potpuno isključena ni mogućnost utjecaja svjetovne vlasti.

Na taj način Wormski konkordat je omogućio Crkvi da se bori za moralni preporod svećenstva. Prodavanje crkvenih službi osuđeno je i načelno spriječeno. Ali je, s druge strane, onemogućeno da apsolutnom vlašću biskupija i opatija nad zemljom crkveni posjed postane država u državi, potpuno nezavisna od svjetovne vlasti i podložna papinstvu.

U krajnjoj konsekvenciji, takva podjela interesnih sfera na duhovne i svjetovne kompetencije, simbolizirane dvostrukom investiturom, ostavljala je neriješenim mnogo dublji problem: treba li da se svjetovna vlast pokorava duhovnoj ili je opravdano obratno, pa će to pitanje rješavati još mnoge buduće borbe u narednim stoljećima.

Ono što je Wormskim konkordatom bilo dogovoreno zahtijevalo je još i opću potvrdu. U tu svrhu sazvan je IX. opći koncil u Lateranu (u ožujku 1123) na kojem je sudjelovalo oko 300 biskupa iz svih zemalja. On je usvojio zaključke Wormskog konkordata, osudio simoniju, potvrdio kanonske propise o biranju i posveti svećenika, biskupa i opata, osudio i zabranio nikolaizam, odredio nepovredivost crkvenih posjeda od strane laika i donio više propisa o svećeničkoj disciplini.

Wormski konkordat veoma je ojačao položaj papinstva i dao snažan poticaj moralnom preobražaju Crkve. Veoma temeljite analize i brojne rasprave što su objavljivane za trajanja gotovo stoljetne borbe između papinstva i carstva mobilizirale su znatne intelektualne snage u redovima svećenstva i uvelike pridonijele usponu srednjovjekovne kršćanske teologije i ekleziologije.

Suprotno tome usponu, Wormski konkordat nije donio smirenje Njemačkoj. Istina je da papinstvo nije uspjelo nametnuti svoju prevlast državi, ali je Carstvo ipak u toj borbi bilo oslabljeno. U završnoj fazi sukoba kompromisno su rješenje caru faktično nametnuli najmoćniji feudalci afirmiravši se time kao snaga koju kraljevska vlast nije uspjela podvrgnuli svojim težnjama za formiranjem neosporne kraljevske dominacije na vrhu piramidalne strukture feudalnog poretka.

Takvo suprotstavljanje moćnih feudalaca kraljevskoj vlasti još je više orijentiralo kraljevsku i carsku politiku na savez s nižim plemstvom i gradovima koji će u narednim stoljećima postajati sve važniji faktor u privrednom i društvenom životu zemlje.

Nedugo poslije Wormskog konkordata sišle su s povijesne pozornice i obje glavne ličnosti koje su se sukobljavale u zaključnim borbama: 1124. umro je papa Kalikst II., a 1125. i Henrik V. Budući da car nije imao muškog potomstva, s njime je izumrla i frankonska dinastija. Kraljevsku krunu je nakon njega dobio Lotar, vojvoda saski, koji mu je za života, u nizu pobuna, bio najnepomirljiviji protivnik.

4. SPECIFIČNOSTI VENECIJANSKE POVIJESTI DO EPOHE KOMNENA

POLITIČKI SLIJED DOGAĐAJA

Aachenski mir 812. reafirmirao je pravo Bizanta nad Venecijom, ali su otada okolnosti i događaji pogodovali emancipaciji naselja na lagunama. U IX. st. Franačko se carstvo mrvilo diobama, a njegovo su područje desetljećima ranjavali napadi Normana i Saracena. Bizant je okončavao epohu ikonoklazma i proživljavao teške borbe s Arapima na tlu Male Azije i s Bugarima na Balkanu. Aglabidi vode višedesetljetnu borbu za Siciliju i sustavno napadaju zemlje Apeninskog poluotoka, od Reggia i Barija do Napulja i Rima. Uza sve to crkveni odnosi ulaze u epohu focijanske shizme.

Upravo u tom razdoblju, kad je postupni ali i sustavni rast mletačke privredne ekspanzije nužno trebao nesmetane veze s bizantskom Južnom Italijom, s državnim središtem grčkoga carstva, ali i sa zemljama pod vlašću islama, Bizant nije bio kadar da svojom neposrednom prisutnošću osigurava mirne odnose na Jadranu na kojem Venecija trguje ali kojim ostvaruje i svoje veze s Bizantom i islamskim Levantom. Već u prvoj polovici IX. st. hrvatski i neretvanski knezovi raspolažu znatnim pomorskim snagama koje napadaju mletačke lađe i plijene njihov dragocjeni teret (834/35), a i saracenski gusari prodiru duboko u Jadran, paleći i pljačkajući tamošnja obalna naselja i brodovlje.

U takvim okolnostima za Veneciju je postajalo nužnim da se za svoju sigurnost na moru bori sama. Među ostalom, u takva je nastojanja pripadao i vojni pohod dužda Petra Trandenika (836–864) na hrvatskoga kneza Mislava i neretljanskog kneza Družaka (839/40), u kojem je mletačko brodovlje bilo poraženo. Tako znatna opasnost od hrvatsko-neretljanskih pomorskih snaga mora da je ugrožavala i šire italsko područje, jer je Venecija 840. u ugovoru što ga je sklopila s Lotarom I. primila obvezu da Kraljevstvu Italije pomaže protiv nasrtaja Slavena na obale Istre i drugih krajeva pod kraljevom vlašću.

Na tu obvezu Venecije Lotarov je pakt, oslanjajući se na sporazume iz prethodnih, langobardskih i franačkih vremena, uzvraćao odobrenjem slobodne mletačke trgovine na italskom kopnu. Premda je tu slobodu trebalo nagrađivati davanjem godišnje dažbine Kraljevstvu u iznosu od 25 libara pavijskih denarija, Lotarov je pakt svjedočanstvo i o potrebi Venecije da usporedo sa svojom privrženošću Bizantu i ekonomskom povezanošću s njom sačuva i proširi privredne i političke veze i s italskim zaleđem svojega otočnog i obalnog područja, u skladu sa svojim posebnim interesima da se razvije kao vezna karika između mediteranskog Istoka i europskog Zapada. U tu svrhu njoj je, osim blagonaklonosti Bizanta, bila potrebita i dobrohotna zaštita Zapadnoga Carstva, i pristupačnost njegovu teritoriju.

Svoju dvostruku privrženost Venecija je dokazala upravo iste godine kad je sklopila pakt s kraljem Lotarom. Na zahtjev bizantskoga cara Teofila ona je 840. sa 60 svojih lađa pritekla upomoć bizantskom pokušaju da od Saracena preotme Taranto. Ali taj je pothvat završio katastrofalnim porazom, a u idućim je godinama Veneciji donio napade i pobjede Saracena nad njezinim brodovljem kod Cresa i Lošinja. Čini se da su neuspjesi Bizanta u obrani Južne Italije i Jadrana primorali Veneciju da se jos više približi karolinškoj vlasti u Italiji, pa se to povezivanje očitovalo već 851/52. službenim posjetom Ludovika II. i carice Angilberte naselju na lagunama.

Takva orijentacija dvostruke zainteresiranosti za dobre veze i s Istokom i sa Zapadom praktički je ostvarivala sve veću nezavisnost Venecije. Ali ona je u isto vrijeme nužno rezultirala i jačanjem duždeva autoriteta. Kao zastupnik samostalnih i posebnih interesa Venecije, dužd se mogao uspješno boriti za njihovo ostvarenje samo koncentracijom moći u svojim rukama i nastojanjem da se ta borba vodi kontinuirano i nezavisno od mijena u političkoj konstelaciji unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih odnosa. Na toj se osnovi još u drugoj polovici VIII. st. očitovala težnja da se usporedo s oslobođenjem od podložništva bizantskoj vrhovnoj vlasti ostvari nasljednost duždeva vladarskog položaja. Tijekom IX. st. zaredalo se

pet duždeva iz obitelji Partecijaka, a i Petar Trandenik, čija se gotovo tridesetogodišnja vladavina uključila u taj niz nakon trećega Partecijaka (Ivana), nastojao je osigurati vlast svojoj obitelji i vladati Dukatom autokratski. Ta okolnost, a možda i njegovo prekomjerno priklanjanje Zapadu, postala je poticajem na pobunu u kojoj je Petar Trandenik bio ubijen (864).

Njegov nasljednik Urso Partecijak (864–881) vodio je striktno probizantsku politiku, u uvjetima ponovno ojačale bizantske države Bazilija I. Ali u borbi za sigurnost plovidbe na Jadranu i za ekonomski prodor na Mediteran odlučno je nastavio ostvarivati ciljeve koji su se nametali i u prethodnim razdobljima. Napadom na Hrvatsku kneza Domagoja (865) postigao je tek privremeno smirenje, da bi u 872. uslijedio novi niz sukoba koji su Domagoju pribavili kvalifikaciju "najgorega slavenskog vladara". Situacija se sredila tek dolaskom na vlast probizantski orijentiranog hrvatskoga kneza Zdeslava koji je 876. pristao na mir s Venecijom. Istodobno, izgon Saracena iz Barija, oporavak Bizanta i organiziranje bizantske teme Dalmacija omogućilo je Bizantu da ponovno postane jamcem sigurnosti na Jadranu i time i opet najsigurnijim zaštitnikom mletačkih pomorskih i trgovačkih interesa.

Oslanjajući se na takvu situaciju, Venecija je mogla dalje ojačati i svoj položaj prema carstvu na Zapadu. Godine 880. obnovljen je tradicionalni ugovor, ali je tom prilikom car Karlo Debeli trgovačke koncesije Venecijanaca odobrio ne više samo za susjedne oblasti u pozadini lagune, kao što je to bilo 840., nego za cijelo područje Italskog kraljevstva. To je svjedočilo i o proširenju mletačke poslovne interesne sfere na cio Poluotok, ali i o afirmaciji uvjerenja da je venecijanska trgovačka djelatnost u svojstvu veze s privrednim životom Istoka nužna i poželjna također i sa stajališta Zapada.

Na temelju proširenih ovlaštenja stečenih 880. Venecija je od kraja IX. st. naglo jačala svoju ekonomsku prisutnost na tržištima srednje i sjeverne Italije. U tom nadiranju veoma joj je snažnim suparnikom bio grad Comacchio, koji je, kao podanik Italskog kraljevstva, imao starije prednosti. Ali Venecija je na prijelazu IX. u X. st. već bila dovoljno snažna da to suparništvo slomi čak i oružanom silom i da silovito stekne prvenstvo u nizu gradskih središta cijele Padske nizine, sve do Brescije, Parme i Cremone, potisnuvši s tamošnjih tržišta sve svoje takmace.

Uporni napredak i širenje venecijanskog kruga interesa nailazio je, kao i u prošlosti, na znatne teškoće u vezi s plovidbom mletačkog brodovlja uzduž obala istočnog Jadrana. Pri pokušaju da i tu zapreku svlada ratnim pothvatom, dužd Petar I. Candiano je u pomorskoj bici s Neretljanima god. 887. izgubio čak i život.

Stupanjem toga dužda na prijestolje (u travnju iste godine) bila je privremeno prekinuta vladavina obitelji Partecijaka. Njegova pogibija omogućila je da na vlast ponovno dođe pripadnik roda Trandenika, sestrić dužda Petra Trandenika, Petar Tribun (888–911). On je nastavio brižljivo održavati dobre odnose s Bizantom, ali je u tadašnjima veoma zamršenim borbama oko vlasti nad Italijom vještom diplomacijom očuvao neokrnjene sve prednosti Dukata, stečene za prethodnih vladara. Uobičajene ugovore o slobodi trgovine i sudskoj nadležnosti dužda nad svim podanicima Dukata koji žive ili borave na tlu Italskog kraljevstva obnovili su i potvrdili i Berengar od Furlanije (888) i Vido od Spoleta (891), a to je isto postigao i nasljednik Petra Tribuna, Urso Badoario (911–932) od kraljeva Rudolfa (924) i Huga od Provanse (927).

Za vrijeme Petra Tribuna zbog mađarskih je napada bila snažno utvrđena otočna skupina Rialto. U tom razdoblju premješteno je onamo iz Malamocca i sjedište duždeve političke vlasti, pa otad počinje intenzivna urbanizacija toga naselja.

Nakon smrti Petra Tribuna na duždevskoj se vlasti u 115 godina smjenjuju tri velikaška roda: pobočna loza Parteciaca (Badoarii), Candiani i Orseoli, ostvarivši nasljednost duždevskoga dostojanstva i njihovu upornu prevlast nad drugim odličnicima u tadašnjem venecijanskom društvenom poretku.

Tijekom prve polovice X. st. Venecija je privrednim pritiskom nad istarskim gradovima i biskupijama sustavno izgrađivala trgovinsku zavisnost istarskog područja o izvozu u Veneciju

i kupovini proizvoda s njezinog tržišta i time ga uključivala u svoju interesnu sferu. Južnije od Istarskog poluotoka, nakon poraza i pogibije Petra I. Candiana u bici s Neretvanima kod Makra (887), otkad je Venecija, čini se, plaćanjem godišnjeg danka otkupljivala svoju pomorsku sigurnost uzduž hrvatsko-neretljanskih obala, nije više bilo mletačkih vojnih intervencija protiv Hrvata i Neretljana sve do sredine X. st., kad su Neretljani i opet napadali područje Dukata, ali i uspijevali osujetiti mletačku osvetu.

Mletački je režim i u drugoj polovici X. st. ustrajno primjenjivao prokušano načelo podjednako dobrih odnosa s italskom kraljevskom vlašću i s Bizantom, utoliko više što su obje te političke sile u tom razdoblju obnavljale svoju moć. Ravnoteža takva oslonca omogućavala je i čak nametala daljnje jačanje duždeve monarhijske vlasti. U tome je osobito velike uspjehe ostvario Petar IV. Candiano (951–976), podvrgnuvši stare tribunske porodice i mletački episkopat svojoj tiraniji. Ona je imala i privrednu domenu svoje primjene. Dužd je veoma unosnu trgovinu robljem uspio učiniti svojim i državnim monopolom, a na zahtjev bizantskoga cara (Ivana Cimiska) 971. je zabranio izvoz oružja i drva za gradnju brodovlja Saracenima. Time je veoma oštetio interese trgovačke aristokracije, i ona je njegovu vladavinu vrlo omrznula.

U doba Petra IV. osnovano je i Njemačko-rimsko Carstvo Otona I. (962). Za Veneciju je to donijelo potrebu prilagodbe tješnjoj povezanosti Italije s Njemačkom, koja je obećavala olakšani pristup i na prekoalpska tržišta. Dužd je svoju pripravnost da djeluje kao spojna karika između Istoka i Zapada očitovao svojim posredništvom pri nastojanju da dođe do sklapanja braka između Otonova sina i kćeri Romana II.,a i sam se u svojem drugom braku oženio nećakinjom careve žene Adelaide. S druge strane, svoju politiku veoma bliskih veza s njemačkom carskom vlašću Petar IV. je naplatio znatnim koncesijama što mu ih je dao Oton I. Godine 967. obnovljen je ugovor o odnosima Venecije s Italijom i Carstvom koji doduše nije potvrdio potpuno oslobođenje duždevske trgovine na tlu Italije od svih prometnih dažbina, ali je obvezu da se ugovor obnavlja svakih pet godina zamijenio njegovom trajnom važnošću do kraja vladavine svakoga cara. U isto vrijeme je kuća Candiano za sebe ojačala prednosti pred drugim poslovnim ljudima Dukata u monopolnoj trgovini s područjem Carstva, a 968. Oton I. je na duždevu inicijativu svečano potvrdio patrijarhu Grada i venecijanskim biskupima njihove posjede u Italiji i, naročito, u Istri, te usto imunitete i druga njihova prava, što je povećalo samostalnost gradeškog patrijarha prema Akvileji, a ujedno (posrednim učinkom) i podvrgnutost mletačkog svećenstva duždevu autoritetu. Svoju autokraciju Petar IV. je učvrstio i formiranjem posebne duždevske garde u koju je novačio podanike svoje žene, caričine kćeri Valdrade od Toskane.

Ali na izraziti monarhizam duždeva režima venecijansko je plemstvo najzad reagiralo otvorenom pobunom. Godine 976. duždeva je palača opkoljena plamenom susjednih zgrada što su ih zavjerenici potpalili. U općem požaru izgorio je i duždev dvor, i crkva Sv. Marka, niz drugih crkvenih građevina i više od 300 stambenih kuća. Dužd i njegov sin iz braka s Valdradom ubijeni su na bijegu iz palače, a novim je duždom postao Petar I. Orseolo, jedan od vođa pobune.

Obaranje obitelji Candiano izazvalo je snažno ogorčenje na dvoru Otona II. i dovelo do osjetne promjene u odnosu carske vlasti prema interesima Venecije. Godine 980. car je došao u Italiju radi vojne akcije protiv napredovanja Saracena u Južnoj Italiji. Za vrijeme boravka u Ravenni dao je tome gradu brojne povlastice koje su štetile interesima Venecije. Ustrajnim pritiskom Oton II. je namjeravao podvrgnuti Veneciju svojoj vlasti, posebice sa svrhom da bi mogao raspolagati njezinom flotom u ratu protiv Saracena. Čini se da je to do 982. bilo postignuto, iako pojedinosti mletačkog popuštanja pred carevim pritiskom nisu poznate. Ali poraz Otonova vojnog pothvata kod Collonne (ljeti 882) ublažio je težak položaj Venecijanaca, pa je sabor što ga je car sredinom 983. održao u Veroni odobrio obnavljanje tradicionalnih ugovora s Venecijom, iako u novom obliku careve naredbe (Praeceptum) i s donekle izmijenjenim sadržajem. Duždevo pravo da bez carine trguje na tlu Carstva i da ondje sudi veneci-

janskim podanicima, koje se više ne navodi ni u ugovoru s Otonom I. iz 967., ostalo je neobnovljeno; ali svi venecijanski posjedi izvan granica Dukata priznati su kao slobodna imovina njihovih vlasnika, jednako zaštićena državnim zakonima kao i imovina carskih podanika; dažbinska opterećenja venecijanske trgovine smanjena su i postavljeno je načelo obostrane zaštite nesmetanog trgovanja na tržnicama Carstva i Venecije. Time je Oton II. faktično odustao od svojega plana da Veneciju potpuno pokori.

Preokret u situaciji uzrokovalo je još iste godine zaoštrenje višedesetljetnih sporova među dvjema moćnim mletačkim obiteljima. Porodica Morosini, koja je bila zaslužna za izmirenje Venecije s carem u Veroni, protjerala je iz Venecije svoje suparnike, članove obitelji Caloprini, pa je njezin poglavar, Stefano, ponudio Otonu II. da će Veneciju priznati kao lenski teritorij Carstva, ako mu Oton pomogne da osvoji vlast u Dukatu. Car je taj prijedlog prihvatio i obnovio pritisak na Veneciju najstrožom trgovinskom blokadom koja je sprečavala dovoz hrane u Veneciju i izvoz njezine robe na italski poluotok. Vazali Carstva u susjednim oblastima oko venecijanske lagune istodobno su po carevu odobrenju zaposjeli niz mletačkih posjeda na kopnu.

U najtežim trenucima za Mletački dukat Oton II. je 983. iznenada umro od nekih probavnih tegoba. Njegova smrt spasila je samostalni opstanak Venecije. Regentkinje, careva mati Adelaida, i žena Theophano, odobrile su Veneciji, uz znatnu otkupninu i povišenje godišnjeg tributa, valjanost prijašnjih ugovora, ali su Caloprini morali biti primljeni natrag u grad, s pravom na svu svoju imovinu i nesmetan život. Pa ipak, vjerojatno na poticaj dužda Tribuna Menija, oni su poubijani; to je dovelo do pučkog ustanka koji je Menija primorao da se povuče u samostan, gdje je uskoro i umro.

Kao nositelj nove etape ravnovjesja i podjednako dobrih odnosa s oba carstva duždem postaje Petar II. Orseolo (991–1009), ostvaritelj velikih vanjskopolitičkih uspjeha, ekonomskog procvata Venecije i potpunog učvršćenja njezine političke nezavisnosti.

S razdobljem Petra II. Orseola dosegnuo je i režim monarhijske vlasti duždeva svoj vrhunac. Novi je dužd bio bliski prijatelj Otona III., koji je i sam, kao sin grčke princeze, bio sklon bizantskoj civilizaciji. Svoju politiku dvostranih političkih i privrednih veza posvjedočio je ženidbom svojega sina Ivana nećakinjom cara Bazilija II., Marijom, a svojega je mlađeg sina Otona oženio šurjakinjom cara Henrika II. i kćerkom mađarskog kralja Stjepana. Oslonjen na tako snažne rodbinske i diplomatske veze, Veneciju je smatrao naprosto svojim gazdinstvom i u njoj vršio neograničenu vlast. Godine 992. uspješno je obnovio ugovor s Njemačko-rimskim Carstvom koji je poništio sve gubitke Venecije iz vremena Otona II. u pogledu teritorijâ i pravâ i dokinuo sve skučavanje duždeve sudbenosti nad venecijanskim podanicima na tlu Carstva, nametnuto u doba Otona I. Istodobno Petar II. je sklopio i prvi poznati pravi trgovački sporazum s Bizantom, a održavao je i odlične trgovinske i političke odnose s islamskim zemljama. Ali kad su sicilski Saraceni 1002. opsjeli Bari i time ponovno ugrozili slobodan izlaz iz Jadrana, Venecija se sa svojim brodovljem angažirala u vojnoj akciji Bizantinaca i odlučno pridonijela njihovoj pobjedi.

Među postupke koji su proizlazili iz znatnog ojačanja međunarodnog položaja Venecije i porasta njezine ekonomske moći pripada i njezino odbacivanje danačkih obveza prema Hrvatskom kraljevstvu, vezanih uz pravo na nesmetanu plovidbu. A kad je dinastički raskol među Držislavovim sinovima pružio priliku da se poništi i dotadašnje postojanje hrvatskog utjecaja na teritorij dalmatinske teme, kojoj Bizant, zauzet ratovanjem sa Samujlovom državom i s Fatimidima, nije mogao osiguravati izravnu ingerenciju svojega upravnog aparata, Venecija je poduzela pomorsku vojnu akciju da bi prijašnje dogovoreno jamstvo o sigurnosti plovidbe uzduž jadranske obale zamijenila svojom neposrednom upravom nad tim teritorijem, nominalno po mandatu carske vlasti u Bizantu.

Iako je god. 1000. cijelo bizantsko područje, od Krka do Dubrovnika, a usto još i Biograd te neretljanski otoci Korčula i Lastovo, zakletvom vjernosti duždu prihvatilo zaštitništvo Ve-

necije, ipak je već nasljednik Petra II., njegov sin dužd Oton Orseolo (1009–1026), morao 1018. ponoviti pomorski pohod, koji je potvrdio današku obvezu prema Veneciji samo za Kvarnerske otoke, dok se za srednjodalmatinske gradove i otoke morao zadovoljiti tek zakletvom na vjernost. Suprotno tome, južna Dalmacija s Dubrovnikom formirala se kao zasebna tema pod neposrednom upravom Carstva. Kako su i hrvatski vladari (Krešimir III. i Gojslav) poslije uništenja Samujlove države priznali bizantski suverenitet, Venecija, kao bizantski saveznik, nije više imala smetnji za održavanje veza s istočnim Mediteranom.

Moć kuće Orseola maksimalno se afirmirala i na crkvenom području kad je Otonov stariji brat Urso postao patrijarhom u Gradu, a na mjesto biskupa u Torcellu stupio njegov mlađi brat Vitalis. Čini se da je već i time bila izrazitije naglašena separacija mletačke Crkve od patrijaršije u Akvileji, što je izazvalo ogorčen otpor tamošnjega patrijarha, Karantanca Pappa. A kad je u Rimu 1024. papom postao Veneciji neskloni Ivan XIX. i na Zapadu novim carem Konrad II., koji je odlučio pomoći supremaciju svojega podanika, patrijarha u Akvileji, nad mletačkom Crkvom i slomiti privilegirani položaj Venecije, uslijedila je obnova teških dana za duždevu državu na lagunama. Boraveći na proljeće 1026. u sjevernoj Italiji, Konrad II. je poništio sva trgovinska i posjedovna prava Venecije na tlu Carstva, priznao vlast Akvileje nad Gradom i obnovio ekonomsku blokadu Lagunâ kakvu je prije njega provodio i Oton II.

Rezultat tih nepovoljnih okolnosti bila je pobuna mletačkih protivnika duždevske autokracije. Oton Orseolo morao je pobjeći na dvor bizantskoga cara. Iako su između 1031. i 1032. još dva Orseola pokušala preuzeti duždevsku vlast, godine 1032. njihov je utjecaj bio konačno slomljen. Njihovi protivnici načelno su se suprotstavljali nasljednosti duždevskog položaja, pa je dužd Domenico Flabiano, izabran 1032. poslije jednodnevnog pokušaja posljednjeg Orseola (Dominika) da pučem vrati vlast svojoj obitelji, smjesta po nastupu dužnosti donio zakon kojim je duždevima zauvijek zabranjeno da svoje potomke izdižu na suvladarstvo kako bi time osigurali svoju dinastičku vlast. Tim propisom bilo je faktično okončano doba nasljedne monarhije u Veneciji, premda je sve do XII. st. bilo sporadičnih pokušaja da se ona obnovi.

Događaji iz prve polovice XI. st. značili su krizu mletačke moći. U tom razdoblju i venecijanska je crkva ostala podvrgnuta Akvileji (sve do 1044) i tek je 1053. odlukom Rimskog sinoda, u doba odlučno klinijevski orijentiranog pape Leona IX. i protivnika njemačke carske vlasti, Grado konačno priznat samostalnom metropolijom, nadležnom za Veneciju (i Istru, koja je, ipak, stotinu i trideset godina kasnije – 1180 – odvojena od Grada i ponovo podvrgnuta Akvileji).

U zbivanjima koja su suprotstavljala papinstvo i carstvo u doba Henrika IV., odnosi između pape i Venecije nisu bili srdačni. U tome je određeni udjel imala i vladavina Normana u Južnoj Italiji i njihova povezanost (usprkos početnim kolebanjima) s papinskim interesima. Svi su mletački politički i ekonomski motivi i dalje nametali kao najpogodniju i već odavno provjerenu politiku Dukata: čuvati dobre odnose s oba carstva. U tom smislu je i dužd Domenico Silvio (1071–1084) sklopio brak sa sestrom cara Mihajla VII. Duke, Teodorom, i nosio visoki naslov protoproedra.

Splet događaja doveo je za Domenikove vladavine do otkidanja dalmatinskih gradova i otoka od Hrvatske, u vezi s iznenadnim napadom normanskog grofa Amika, protivnika Roberta Gviskarda koji je od osvojenja Barija (1071) vladao cijelom Južnom Italijom i zajedno s bratom Rogerom započeo osvajanje Sicilije (dovršeno tek 1090). Prigodom toga napada u normansko je zarobljeništvo pao i hrvatski kralj Petar Krešimir IV., a slobodu je stekao tek ustupanjem srednjodalmatinskih gradova i otoka Amiku. Kako je Robert Gviskard u tome momentu bio prolazno u dobrim odnosima s Bizantom, a grof Amiko Robertov protivnik, Venecija je mogla očekivati da se Bizant neće usprotiviti obnovi njezine vlasti u srednjoj Dalmaciji, utoliko više što je i Hrvatska još 1072. svojom pomoći makedonskom ustanku pod vodstvom Georgija Vojtjeha i pokušaju dukljanskog kneževića Konstantina Bodina da se proglasi makedonsko-bugarskim carem bila navukla na sebe neprijateljstvo Carstva.

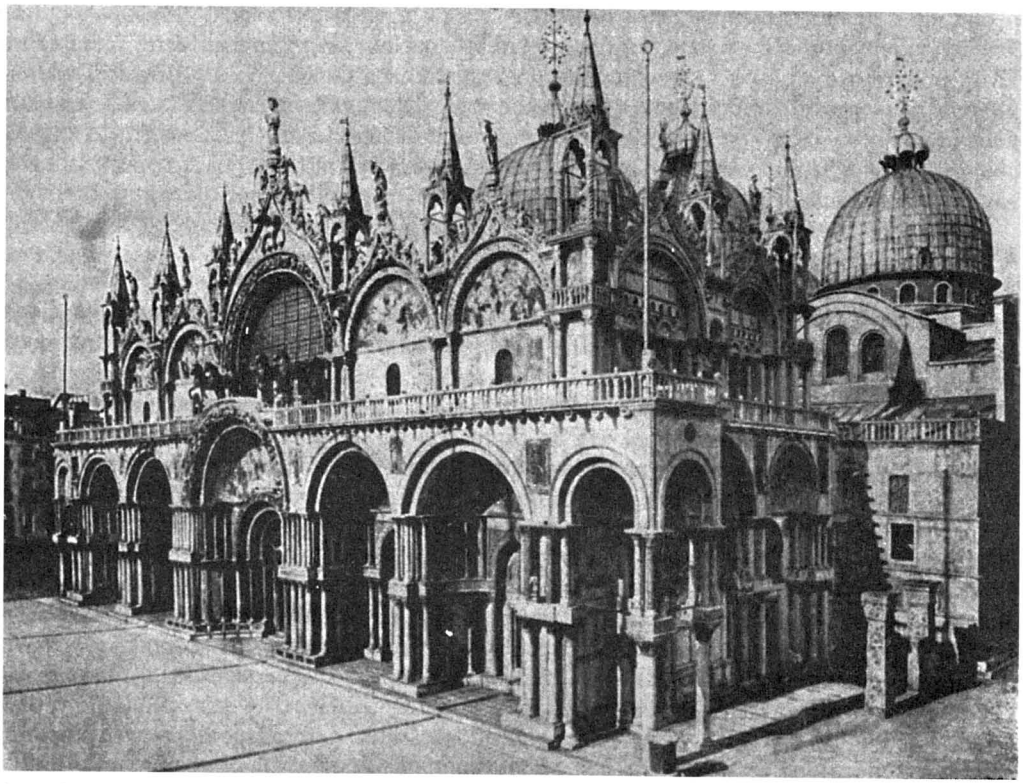

Crkva Sv. Marka u Veneciji. Vanjski izgled. Kraj XI. st.

Pomorskim pohodom Venecija je potkraj 1075. ostvarila svoj cilj, a početkom 1076. dalmatinski su se predstavnici u Splitu zakletvom obvezali da više neće u svoju zemlju dovoditi Normane ni druge strance. Ali još prije kraja iste godine novi hrvatski kralj Dmitar Zvonimir i opet ima, s bizantskim odobrenjem, upravu nad gradovima i otocima uz istočnu obalu Jadrana.

Radikalno nova situacija nastupila je uskoro nakon toga, kad Robert Gviskard u 1081. započinje dalekosežne akcije protiv bizantskih posjeda u Epiru, zauzima Krf i opsjeda Drač. Egzistencijalna opasnost od zatvaranja izlaska iz Jadranskog mora u istočno Sredozemlje nametala je Veneciji da se svojim maksimalnim mogućnostima angažira u obrani bizantske vlasti na istočnoj strani Otrantskih vrata. Uspjesi što ih je u tome postigla sačuvali su slobodu toga važnog izlaska iz jadranskog zaljeva, ali su joj pribavili i dalekosežne trgovinske koncesije što ih joj je podijelio car Aleksije I. Komnen (1082) omogućivši time Veneciji da otad ostvaruje svoje poslove na tlu Carstva uspješnije i povoljnije nego ikad prije.

Sveukupnim svojim razvitkom što ga Venecija postiže do kraja XI. st. ona je izvršila sve nužne pripreme za svoj budući izuzetni položaj u ekonomiji i, s tim u vezi, za svoj znatni politički utjecaj na Istočnom Sredozemlju, pa i šire, u privredi kasnosrednjovjekovne Europe.

POLITIČKO UREĐENJE

U tome pripremnom razdoblju svojega maksimalnog razvitka, Venecija je izgrađivala svoje samostalno i osebujno unutrašnjopolitičko ustrojstvo i isto tako postavila temelje svojoj karakterističnoj privrednoj djelatnosti.

Nastavljajući u tom razvojnom pogledu svoje političko uređenje na etapu neposredne podložnosti Dukata Ravenskom egzarhatu i, potom, središnjoj državnoj vlasti u Carigradu, Venecija je mogla ostvariti svoju političku samostalnost samo jačanjem funkcije dužda i njezinom emancipacijom od svih nekadašnjih nadređenih političkih instancija. Ali to je nužno vodilo i autokraciji u njezinim unutrašnjopolitičkim odnosima. Ona se posebice očitovala u dugotrajnom, pretežno doživotnom vršenju duždevske vlasti, tendenciji da se u rukama dužda koncentriraju sva vladarska ovlaštenja i da se izgradi dinastičko pravo duždevskih obitelji.

Ali koliko je god ostvarivanjem takvih tendencija dužd postajao monarhom, ipak, pod okriljem samoga duždeva apsolutizma postupno se, preinakom starijih, tradicijom sačuvanih institucija, oblikuju ustanove, isprva suradničkog i pomoćnog karaktera, koje će u budućnosti postati specifičnim elementima vlasti i upravljanja u republici mletačke trgovačke i novčarske aristokracije.

Još od vremena dužda Petra Tribuna (888–911) zabilježeno je postojanje sudsko-upravnog tijela *curia ducis*. Ona se naziva i *placitum publicum* (u užem smislu), a u nju duždevim imenovanjem ulaze predstavnici svećenstva, svjetovnih prvaka (*primates* ili *judices*) i puka (*boni homines*).

Djelujući kao sudište, curia ducis se pod duždevim predsjedništvom sastojala od dva do šest judices, koji raspravljaju i prosuđuju pravni spor, te od promjenljivoga broja boni homines, koji kao prisjednici i svjedoci (adstantes) prihvaćaju i potpomažu pravorijek što ga na prijedlog svih njih usvaja ili korigira i proglašava dužd.

U početku su članovi kurije pretežno bili osobe svećeničkog staleža; ali s porastom ekonomske snage svjetovnih staleža, i prvake stanovništva i pučane predstavljaju u kuriji imovinski mogućnici iz redova tradicionalne i službeničke aristokracije i obogaćeni pučani.

U upravnoj domeni svoje djelatnosti curia ducis također je duždevo savjetničko i pomoćno tijelo koje zasjeda po njegovu sazivu i pod njegovim predsjedništvom. Kad se njegov sastav radi odlučivanja o izuzetno važnim događajima proširuje, pa se osim visokog klera, judices i boni homines saziva sveukupno stanovništvo, onda takav placitum publicum (u širem smislu) postaje sveopćom pučkom skupštinom (*concio* ili *arengo*). Takvo zborovanje saziva se radi biranja novoga dužda, potvrde novih zakona, objave rata ili zaključenja mira. I njemu je predsjedao dužd, ali su odluke i projekti zakona izgrađivani u užem krugu duždevih savjetnika i zatim organizirano podnošeni skupštini na aklamacijsko prihvaćanje.

Sve do sloma kuće Orseolo faktična vlast duždeva bila je u neprekidnom usponu. Dužd je bio predstavnik državnosti Venecije, ali i najbogatiji posjednik i imalac pokretnih dobara, veoma intenzivno osobno angažiran u privrednom poslovanju, uvelike s pomoću posebnih privilegija što ih duždu daju i bizantska i njemačko-rimska carska vlast. On je senior svih uglednih ljudi u državi, svjetovnog i duhovnog staleža podjednako. Zakletvu vjernosti polažu mu i svi gradovi na području lagune, a i gradovi svih oblasti koje zapadnu u zavisnost od Venecije. Dužd je predsjednik kurije, saziva opću pučku skupštinu i predsjeda joj, imenuje judices i sve činovnike, vrhovni je vojni zapovjednik, upravlja državnim prihodima i zastupa državu u međunarodnim odnosima.

Ali, u praksi, postojanje kurije i njezina faktična uloga u procjeni sve složenijih odnosa i donošenju odluka predstavljala je snagu koja je s vremenom sve više morala rasti.

Premda je moć starih tribunskih obitelji bila skršena još u VIII. st., njihovi rodovi ipak nisu iščeznuli. Na temelju svojega angažmana u privrednim djelatnostima, oni svoju nekadašnju oligarhijsku vojnopolitičku moć zamjenjuju ekonomskom osnovicom svojega utjecaja.

Zajedno s brojnim novim porodicama, koje je isti proces ekonomskog prosperiteta izdigao na ljestvici utjecajnosti i pretvarao u sloj mletačke aristokracije, oni su društvena kategorija koja daje najviše dužnosnika, judices i druge činovnike, prvake u vojsci i diplomaciji, biskupe i poglavare najuglednijih samostana. Kao najutjecajnije ličnosti javnoga života oni i na skupštinama usmjeravaju aklamacije puka i djeluju kao faktični birači duždeva, napose počevši od prve četvrtine XI. st., kad je dinastičnost duždevske funkcije bila dokinuta i njezina izbornost postala pravilom. Takav razvoj doveo je potkraj XI. st. do formiranja općeprihvaćenog shvaćanja da su određeni, najugledniji rodovi svojim ugledom i svojom realnom moći predodređeni da budu politički prvaci i najviši sudionici u upravljanju državom, iako se to pravo još nije oblikovalo kao zakonski definirana povlastica oligarhije, pa dužd i dalje vrši izbor i sva imenovanja dostojanstvenika, no čini to sve neizbježivije u granicama kruga priznatih obitelji prvaka.

Iako mletački politički teritorij nije bio velik, on je genetički i strukturalno bio složen organizam, sastavljen od lokalnih cjelina, centriranih oko gradskih središta sa svojim agrarnim zonama. Umjesto nekadašnjih tribuna, u njima središnju, duždevu vlast predstavljaju *gastaldi,* kao lokalni nositelj upravne i sudske vlasti. I oni, kao i dužd, imaju svoju kuriju i svoje judices, a curia ducis im je nadređena instancija. Prema duždevoj osobi i funkciji veže ih zakletva vjernosti i podaničke poslušnosti.

PRIVREDA

Državno ustrojstvo Venecije u ekonomskom je pogledu počivalo na državnim posjedima i gospodarskim monopolima, na dažbinskim prihodima i porezima.

Od druge polovice X. st. postoji redovna državna porezna dažbina "decimae ad salvationem patriae". Usto država prima godišnje tribute podaničkih gradova, dohotke od carine, obalnih i tržišnih taksa, putarina, mostarina i sl. te sudskih taksa, rente i prihoda s državnih imanja. Neke od dažbina morao je plaćati i kler. U cjelini, ekonomski potencijal mletačke države, a time i njezina stvarna politička moć, zavisila je i počivala na uspješnosti njezine privrede. No, pri tome, i politička je djelatnost mletačke države, sa svoje strane, bila bitno motivirana borbom za osiguranje njezinoga ekonomskog prosperiteta.

Taj ekonomski prosperitet polazio je od preduvjeta određenih teritorijalnim položajem Venecijanskog dukata na tlu nevelikom i nedovoljno pogodnom za unosnu agrarnu eksploataciju, od okolnosti suženih vlastitih proizvodnih mogućnosti, ali istodobno i od izvanredno povoljna smještaja za trgovinsku razmjenbenu djelatnost na spojnoj točki italske i europske kopnene pozadine i pomorskog svijeta na obalama Sredozemnoga mora.

Privredni uspon Venecije u IX., X. i XI. st. nipošto nije bio ni izuzetan ni osamljen na tlu Italije. Ona se samo pod veoma povoljnim okolnostima uklapa u privredni polet kojem je postala najuspješnijijim korisnikom. Italija je u cjelini već od IX. st. uvelike obnavljala privredni život svojih brojnih gradskih središta. Prvenstvo su u tom pogledu imali obalni gradovi pod bizantskim suverenitetom, zbog svojih nesmetanih veza sa Carigradom i Malom Azijom, a potom i s islamskim zemljama. Održanje i daljnji razvitak robno-novčanih odnosa i jake proizvodne i trgovinske djelatnosti u tim zemljama bile su preduvjet i poticaj za preporod i porast ekonomske moći talijanskih gradova. U najstarijoj etapi to su bili Amalfi, Napulj, Gaëta a i Rim, kao snažan potrošački i novčarski centar, u vezi sa svojom vjerskom funkcijom u tadašnjem kršćanskom svijetu. Njima se na jadranskoj obali pridružuje Bari, koji je nakon 871. u stalnom dodiru s bizantskim i levantskim privrednim životom. Od kraja X. st. u polet privredne djelatnosti uključuju se Pisa i Genova. Veoma važnu ulogu imali su i gradovi u unutrašnjosti Apeninskog poluotoka, prije svega Pavija, kao političko središte Italskog kraljevstva, pa zatim Verona, Piacenza, Lucca, Cremona, Ferrara, kao gradovi na raskršćima vodenih

i kopnenih puteva. Sva ta proizvodna, prometna i trgovinska čvorišta povezivala su italski prostor u mrežu živog poslovanja i razmjene dobara koja popunja potrebe plasmanom regionalno raznolike proizvodnje, preko alpskih prijevoja saobraća s Podunavljem, Porajnjem i južnom Galijom, a posredovanjem lučkih gradova izvozi i uvozi u islamski i bizantski privredni prostor oko cijeloga Sredozemlja.

Venecija se u tu privrednu bujnost uključivala svojom dalekovidnom politikom dobrih odnosa s Bizantom i trajnom brigom da sačuva blagonaklonost svjetovne vlasti koja je gospodovala nad Italijom. O tom nastojanju najviše svjedoči impozantan niz od petnaestak ugovora s vladarima Italije što su nakon Aachenskog mira i prvog pakta s carem Lotarom I. iz 840. sklopljeni do kraja XI. st., sa svrhom da Veneciji osiguraju slobodan, pa i povlašten pristup na tržišta srednje i sjeverne Italije u svojstvu prodavača uvezene robe i kupca lokalnih i importnih proizvoda, za vlastitu potrošnju i za izvoz na daleka tržišta izvan Italije. U tome nizu, isprva u prostoru ograničeno pravo trgovanja proširuje se 880. na cijeli teritorij Italskog kraljevstva. Godine 883. odredbom cara Karla Debelog utvrđuje se umjesto dotadašnjega proizvoljno određivanog carinskog iznosa stalna kvota u visini od 2,5 % (quadragesima). Nakon toga (992) car Bazilije II. i Bizant također odobravaju Veneciji slobodnu trgovinu u carigradskoj luci uz povlaštenu ulaznu i izlaznu carinsku taksu koja joj je osiguravala znatnu prednost čak i pred Amalfijem i Barijem.

Nakon kratkotrajne, iako veoma opasne krize u doba Otona II., venecijanska politika stjecanja privrednih pogodnosti napredovala je usporedo s propadanjem najopasnijih mletačkih suparnika. Na sjeveru, grad Comacchio već od X. st. gubi svoj monopol u plovidbi rijekom Po, a njegovo mjesto preotima Venecija i postaje glavnom trgovačkom silom na tržnicama Mantove, Parme, Cremone, Piacenze, Pavije, Milana, Brescije i drugih gradova što iz Padske nizine održavaju veze s oblastima južno od Apenina i sjeverno od alpskog bedema. Na jugu pak, ratovi Bizanta sa Saracenima i, zatim, s Normanima te formiranje normanske vlasti u Apuliji i Kalabriji poništili su ekonomsko značenje Gaëte, Amalfija i Barija i pripomogli izgradnji mletačkog prvenstva na istočnom Mediteranu, na kojem tijekom XI. st. dekadansa bizantske vojne i pomorske moći nameće Veneciji potrebu da se vojno i trgovački osloni na vlastitu, sve snažniju brodogradnju.

U takvim okolnostima Venecija je svoj sustav privredne supremacije izgrađivala sustavno i promišljeno. Na sjeveru je formirala svoja uporišta na svim ušćima lombardijskih rijeka i svoje postaje u gradovima unutrašnjosti, kako bi stekle potpunu kontrolu nad prometom preko Alpa. Na istočnoj obali Jadrana Istra je u potpunosti ovisila o uvozu i izvozu u Veneciju. Hrvatsku i dalmatinsku obalu nastojala je držati pod svojom kontrolom. Apulija joj je služila kao žitnica i područje s kojeg je dobavljala vino, ulje i južno voće. Već od druge polovice X. st. veoma se snažno afirmiraju njezine veze sa Sicilijom, Tunisom, Tripolitanijom, Egiptom i Sirijom, dopunjujući glavnu mletačku poslovnu metu: Carigrad i Malu Aziju.

U sklopu svojega sve razgranatijeg privrednog djelovanja, Venecija nije u velikom opsegu sudjelovala vlastitim proizvodima, s izuzetkom soli, ribe, keramike i stakla. Iz istočnih Alpa uvozila je željezo, a drvenu građu iz Istre i Dalmacije, pa je te sirovine djelomice obrađivala i zatim izvozila gotove proizvode. Vunu je dobavljala iz raznih predjela Italije, iz Flandrije i Engleske.

Izvanredno unosna i opsežna bila je njezina trgovina robljem, pretežito iz slavenskih područja na Balkanskom poluotoku. Iz bizantskih i islamskih zemalja uvozila je sukno, svilene, lanene i pamučne tkanine, brokat i grimiz, perzijske sagove, damaščanske sablje i noževe, dragulje, zlato, srebro i slonovu kost, mirodije, vino, ulje i različito voće. Sva se ta roba prodavala tek dijelom na tlu Venecije i na njezinim tržnicama (uvelike i ondje stranim kupcima); pretežiti dio prenošen je dalje, u unutrašnjost Poluotoka i u zemlje srednje i zapadne Europe.

Relativno nevelika razvijenost vlastite obrtničke privrede u razdoblju do kraja XI. st. nije u Veneciji poticala veoma izgrađenu organiziranost obrta. Tek u X. st. obrtnička proizvodnja

buja življe i otkida se od kućne radinosti, pretvarajući se u samostalno poduzetništvo profesionalaca. Ali prije kraja XII. st. oni se još ne organiziraju u cehove, iako već u XI. st. postoje bratstva obrtnika (*ministeria*) i savezi stanovništva po susjedstvima (*scolae*), podvrgnuti zaštiti nekoga sveca, i namijenjeni uzajamnoj socijalnoj skrbi.

Mletačka aristokracija, njezini najugledniji rodovi, a također, veoma intenzivno, i duždevske obitelji bavile su se unosnijim poslovanjima od obrtničke djelatnosti. Postupnom akumulacijom dobiti oni postaju investitorima u nabavci i otpremi tranzitne robe, brodovlasnici, uvoznici i izvoznici isprva na neveliku dometu, a zatim na prostranstvima koja se sve više šire i dosežu od Prednje Azije do Zapadne Europe. Ekonomski uspon te aristokracije posjednika, trgovaca i novčara dokončao je nakon propasti Orseola monarhizam duždevske vlasti i uputio političko ustrojstvo Dukata prema izgradnji aristokratsko-plutokratske republike. Ostvarenje toga sustava rezultiralo je međutim, tek iz daljnjih ekonomskih i političkih uspjeha što ih je Veneciji donijelo doba Komnena u Bizantu, zatim epoha križarskih ratova i, naročito, njezina uloga u događajima na Bosporu početkom XIII. stoljeća.

XIII. RUSKE ZEMLJE DO SREDINE XII. STOLJEĆA

1. PROBLEMI FORMIRANJA POLITIČKIH STRUKTURA

U vrijeme kad Jordanes priopćava tri glavna imena za slavensko stanovništvo (Veneti, Anti i Slaveni), on spominje da brojna njihova plemena imaju svako svoje posebno ime; ali, nažalost, on ta imena ne nabraja.

No ipak je karakteristično da je upravo Jordanes sačuvao prvi spomen plemenskog imena Rus. U svojem djelu, koje je nastalo sredinom VI. st. on, među ostalim, opisuje i neke događaje iz vladavine ostrogotskog kralja Hermanarika. Taj je vladar oko 370. dao raskomadati Sunildu, ženu nekog uglednog taoca iz "vjerolomnog plemena Rosomona", zbog toga što je njezin muž pobjegao svojima. U gotskom jeziku naziv "Rosomoni" znači "Ljudi iz plemena Ros". Budući da Jordanes nabraja razne narode koji, na tlu današnje južne Ukrajine, žive u susjedstvu Ostrogota, ali nigdje ne locira narod Ros, očito je da je "pleme Ros" bilo parcijalni naziv neke uže cjeline, pokrivene općenitijim etničkim nazivom kao što su bili nazivi "Slaveni" ili "Anti". Iako Jordanes ne navodi područje na kojem su boravili pripadnici plemena Ros, vjerojatno je da se radilo o plemenu koje živi u relativno nevelikoj udaljenosti od gotskih područja, a priznaje vrhovnu vlast Ostrogota, u koju svrhu među Ostrogotima borave njihovi taoci.

Jordanesovu zemljopisnu nedovoljnu određenost popunjava međutim jedan sirijski izvor koji je gotovo istodoban s Jordanesom. Sredinom VI. st. nastao je, naime, "Opis svijeta" kao anonimni dodatak *Kronici* sirijskog pisca Zaharije Retora (V. st.). U njemu se među narodima "sjeverno od Sirije" spominje narod Ros, koji ne živi ratničkim životom niti na konjima, kao njihovi nomadski susjedi. Smještaj naroda Ros je područje sjevernije ili sjeverozapadnije od pricrnomorskih stepa što ih zapremaju njihovi ratničko-nomadski susjedi.

Ali premda je taj podatak dragocjen jer svjedoči o postojanju plemenskog naziva Ros u sredini VI. st. n. e., negdje na području što ga Jordanes pokriva širim etničkim nazivom Anta, on ipak ne precizira ni područje ni druga povijesno-zemljopisna obilježja plemena na koje se naziv Ros u to doba odnosi.

Tek tri stoljeća nakon toga iranski geograf Ibn-Hordadbeh priopćava da su "Rusi jedno slavensko pleme", a car Konstantin Porfirogenet, sredinom X. stoljeća, razlikuje "Vanjsku Rus" i "naprosto Rus", koja se prostire oko Kijeva.

Takvo lociranje imena Rus potvrđuju i ruske kronike XI–XII. stoljeća. Tada se naziv Rus i Ruskaja zemljà upotrebljavaju dvojako: u širem smislu, pa znače cijelo rusko etničko područje od jezera Ladoga do ušća Dnjestra i od Karpata do srednje Volge, ali također i u mnogo užem i očigledno starijem smislu. Taj naziv u užem smislu odnosio se na šumsko-stepsku oblast oko Kijeva, na području oko rijeke Ros, pritoka Dnjepra, na zapadni dio kasnije Perejaslavske kneževine i jugozapadni dio kasnije Černigovske kneževine do grada Kurska, na Sejmu, i Trubčevska, na Desni. Zanimljivo je da je to područje doduše zemljopisna jezgra buduće Kijevske države, ali – koliko se može kontrolirati u sačuvanim pisanim dokumentima – ono nije, u vrijeme kad ti izvori nastaju, bilo posebna politička cjelina.

No premda je takav zaključak na temelju pisanih izvora opravdan, arheološki nalazi ipak svjedoče o protivnome. Upravo to područje zaprema u VI. i VII. st. osebujna kultura tzv. "paljčatih fibula", koja ima svoje izrazite arheološke karakteristike a geografski se točno

podudara s oblašću "Unutrašnje Rusi". Osim toga jedinstva arheoloških obilježja, upravo se u toj oblasti susreće veliko obilje naziva vezanih uz ime Ros ili Rus (rijeka Ros, pritok Dnjepra; stepa južno od te rijeke – "Ruska poljana"; rijeka Oskol, u davnini se također nazivala Ros, a prema istoku je omeđivala oblast "Unutrašnje Rusi"; riječica Rus, pritok Sejma, i dr.).

Arheološki nalazi s toga područja upućuju na postojanje već izdiferenciranog društva. U grobovima ratnika što su se po svoj prilici okupljali oko plemenskoga vođe formirajući ratnu družinu, ima veoma bogatog nakita i oružja djelomice lokalne izrade, a djelomice bizantskog podrijetla. Najobilniji nalazi te kulture nađeni su na donjem toku rijeke Ros, u okolici tvrđave Rodnja koja je postojala već u prvim stoljećima n. e. a kasnije je bila poznata pod imenom Knjažja Gora. To se područje može smatrati središtem plemena ili naroda Ros, a naselje Rodnja možda se može dovesti u vezu s drevnim slavenskim kultom boga vegetacije Roda koji je u vjerskom sustavu Slavena imao istaknuto mjesto prije nego što je kneževska vlast u Rusiji nametnula štovanje panteona u kojem je prvenstvo imao Perun.

Zaključke o vezi između boga Roda i njemu posvećenog naselja Rodnja te plemena ili naroda Rus kojem je to naselje bilo plemenskim ili kultnim središtem potkrepljuju i pisani izvori. Tako sirijski pisac Jefrem, iz sredine VI. st., navodi da na području sjeverno od Crnoga mora žive Rosijci ili Rodijci. Bizantski opisi ruskih pohoda na Carigrad u god. 860., sadržani u Fotijevu govoru iz te godine, a i druge zabilješke iz IX. i X. st. nazivaju Ruse "Rodi ili Rusi", što upućuje na to da se za dio stanovništva na području tzv. "Unutrašnje Rusi" upotrebljavao i naziv Rodi ili Rodijci, po njihovom plemenskom utvrđenom središtu, posvećenom bogu Rodu, koje je ležalo blizu ušća rijeke Ros u Dnjestar.

Osim plemena Ros ili Rus, na području oko Rodnje, "Unutrašnju Rus" sačinjavala su još dva plemenska teritorija. Sjevernije od Rodâ ili Rodijaca, oko današnjega Kijeva, živjelo je pleme Poljana, a istočnije, na srednjoj Desni i srednjem Sejmu, pleme Sjeverjana. Pleme Ros formiralo je u VI. st. plemenski savez tih triju plemena, pa se pritom njegovo ime proteglo na cijelo područje "Unutrašnje Rusi". Savez triju plemena "Unutrašnje Rusi" potrajao je oko dva stoljeća, tako da se tijekom VI. i VII. st. dospjela formirati njihova zajednička kultura koja se arheološki manifestira kao tzv. kultura "paljčatih fibula". Taj teritorij i taj savez plemena čini geografsku i etničku jezgru kasnije Kijevske države i staroruske narodnosti. Na čelu vojne ili političke organizacije toga saveza plemena po svoj prilici je bio zajednički vojskovođa ili knez, oko kojega se okupljala ratnička družina. Njezino je središte možda i dalje bila tvrđava Rodnja. "Unutrašnja Rus" ostvarivala je (vjerojatno trgovinske) odnose s pricrnomorskim gradovima, a sve do kasnih izvora (tzv. "Stepennaja knjiga" iz XVI. st.) sačuvali su se i nagovještaji o njezinim možebitnim ratnim sukobima s bizantskim uporištima na obalama Crnoga mora i s Perzijom u prvoj polovici VII. stoljeća.

Područje "Unutrašnje Rusi", koje je u VI. i VII. st. postojalo kao organizacijsko individualizirana oblast Rusa, Poljana i Sjeverjana, nije se teritorijalno poklapalo s cijelim prostranstvom na kojem su živjela istočnoslavenska plemena. Zbornik nastao stapanjem najstarijih ruskih ljetopisa, "Povjest vremennyh ljet" govori o plemenima koja su ulazila u sastav Ruske države ("Kijevske Rusije") kakva je ona bila u sredini IX. st., to jest u vrijeme prije nego što su u Rusiju došle varjaške ratničke družine iz Skandinavije. Pri tome ljetopisni tekst nabraja: Poljane, Sjeverjane, Dregoviče, Drevljane, Poločane i Novgorodce. Iz tih podataka slijedi da se od kraja VII. do sredine IX. st. prvobitna "Unutrašnja Rusija" proširila prema sjeveru i obuhvatila područje četiriju srodnih plemena, što se nižu od juga prema sjeveru, a koja su, po kazivanju istog ljetopisa, prije toga imala vlastita kneževstva. Time se opseg ruske države protegnuo s područja "Unutrašnje Rusi" na sjever, sve do oblasti Iljmenskog jezera.

Ali unatoč tome proširenju razmjerno uskim pojasom daleko na sjever, još su uvijek izvan okvira tako povećane ruske države ostala brojna druga istočnoslavenska plemena i to: na zapadu Tiverci, Bužani, Bijeli Hrvati i Volinjani, a na istoku Radimiči, Vjatiči i Kriviči. Sva su ta plemena ušla, djelomice ili potpuno, u sastav Kijevske Rusije tek naknadno, u tijeku borbi kijevskih knezova protiv njihove samostalnosti.

S takvim razvojem događaja u skladu su pisani izvori drugih naroda. Tako Ibn Hordadbeh u svojem djelu "O putovima i državama", napisanom oko 860., tj. prije dolaska Varjaga u Rusiju, navodi da su Rusi jedno od slavenskih plemena i da njihovi trgovci izvoze kože dabrova, srebrnih lisica a i mačeve iz unutrašnjosti slavenskih zemalja k Bizantskome (tj. Crnome) moru.

U anonimnom djelu "Oblasti svijeta", nastalom u drugoj pol. X. st. u arapskoj Srednjoj Aziji, ističe se da su oko sredine IX. st. Rusi boravili na području izmedu srednjeg Dnjepra i srednjeg Dona; prema jugu i jugoistoku od njih žive Pečenezi, a prema zapadu Slaveni, koji zauzimaju područje od Dnjepra do donjeg Dunava. Prikaz toga pisca slaže se dakle s navodima što ih sadrži Povjest vremennyh ljet i prikazuje etapu u kojoj se pojam Rusije još ne poklapa s područjem svih istočnoslavenskih plemena, koja pisci još uvijek poznaju pod općenitim nazivom Slavena.

Takvome shvaćanju o postojanju ruske slavenske države na području od južnih granica šumsko-stepske oblasti na srednjem Dnjepru do Iljmenskog jezera pridružuje se i informacija franačkog biskupa Prudencija koji je između 829. i 861. pisao Anale Franačkog kraljevstva (tzv. Annales Bertiniani, po samostanu St. Bertin, u Flandriji). On je zabilježio da su 839. na dvor Ludovika Pobožnog došli neki skandinavski uhode koji su se zbog toga što je Franačka tada bila u neprijateljstvu s Normanima, izdavali za poslanike naroda Ros, ali su uskoro bili raskrinkani kao Švedani i protjerani iz Franačke. Autor pri tome spominje postojanje ruske države i navodi da joj na čelu stoji "hakan". Upotreba toga turkmenskoga naziva svjedoči da je središte te države bilo negdje na jugu, u susjedstvu s nomadskim stanovništvom pricrnomorskih stepa, što upućuje na oblast Kijeva, i, možda, još uvijek na teritorij drevne Rodnje, jezgrene oblasti oko koje se formirao prvobitni trojni savez plemena (Rusa, Poljana i Sjeverjana), da bi se, prije ili poslije Prudencijeve informacije, proširio i na sjever, do Iljmenskoga jezera.

Prudencijev podatak ima izvanrednu važnost i zbog toga što pokazuje da je pisac Annala jasno razlikovao skandinavske Švedane od slavenskih Rusa. Jednaki izvod o toj razlici slijedi i iz govora bizantskoga patrijarha Focija iz 860. U njemu se priopćava da su Rusi te godine izvršili napad na Bizant zbog toga što su Bizantinci poubijali neke ruske trgovce koji im nisu platili svoja dugovanja. Pri tome ističe da su Rusi narod o kojem se dotad ništa nije znalo, iako je u prvoj polovici IX. st. Bizant znao za Švedane kao ratnike, trgovce i napadače, u okviru širih normanskih kretanja prema istočnim i zapadnim europskim zemljama.

Svjedočanstva o razlikovanju Rusa i Skandinavaca u suvremenim izvorima važna su zbog sučeljavanja dviju oprečnih teorija o postanku ruske države, koje se sporadički pojavljuju još i u današnjoj historiografiji.

Starija od njih, nastala još u XVIII. st., smatra da su skandinavski (švedski) osvajači na tlu Rusije pokorili politički neizdiferencirano slavensko stanovništvo i u drugoj polovici IX. st. formirali rusku državu (tzv. normanistička teorija). Suprotna njoj, tzv. antinormanistička teorija, objašnjava postanak ruske države samostalnom evolucijom privrednih, društvenih i političkih odnosa kod samih istočnoslavenskih plemena, pri čemu je taj razvoj postupno, još davno prije dolaska skandinavskih ratničkih i najamničkih odreda u Rusiju, doveo do vlastitih političkih struktura, kako se to događalo u povijesnom razvitku i drugih slavenskih i neslavenskih naroda, u Europi i izvan nje.

Iako pri upornom održavanju normanističke teze jednim dijelom sudjeluju izvaznanstveni motivi, ipak je neosporno da u neku ruku dokumentarnu podlogu takvoj interpretaciji daju tekstovi starih ruskih kronika iz XI. i XII. st. U njima se, naime, govori da su nesložni Slaveni iljmenske oblasti dobrovoljno k sebi pozvali varjaške (skandinavske) knezove da im presude u njihovim rasprama i zavladaju njihovom zemljom. Zbog toga rješenje temeljnog antagonizma vezanoga uz dilemu o normanizmu i antinormanizmu proizlazi iz analize i razjašnjenja tekstovnih izvješća u najstarijim ruskim kronikama.

Danas se smatra da su najstariji sačuvani tekstovi ruskih kronika iz početka XII. st. nastali višekratnim prerađivanjem i naknadnim spajanjem starijih, danas izgubljenih izvornih cjelina. Među njima je postojao i veoma drevni tekst, tzv. Askoldov ljetopis, koji je prikazivao događaje između 860. i 889., a na nj se nastavljao tekst koji ie nastao oko 996. u Kijevu. Ni u njima, a ni u njihovim prvim preradbama, izvršenima u prvoj polovici XI. st., nema nikakva spomena o pozivanju varjaških knezova u Rusiju i o njihovoj navodnoj ulozi pri osnivanju najstarije ruske državnosti. Podaci o Varjazima uklopljeni su u takvo najstarije opisivanje ruske povijesti tek naknadno, u vezi s oprečnim interesima ruskoga sjevera i juga. Prvobitna, najstarija politička jezgra Kijevske države formirala se, naime, na području triju plemena: Rusa, Poljana i Sjeverjana ("Unutrašnja Rusija" ili "naprosto Rusija", kod Konstantina Porfirogeneta). Tek naknadno toj su jezgri pripojena sjevernija, šumska područja, sve do velikih jezera, s Novgorodom. Između najstarije, kijevske političke jezgre i tih sjevernih oblasti održali su se i nakon njihova sjedinjenja antagonizmi, koji su se, uz ostalo, očitovali i težnjom da se drukčije tumači najstarija povijest i ospori prvenstvo, a s njime i pravo Kijeva na prevlast u zajedničkoj državi. Ta tendencija dat će, u posve određenim, kasnijim političkim okolnostima, poticaj novgorodskim prerađivačima najstarijih kijevskih kroničarskih tekstova da u svoju obradu unesu važne preinake.

U samom Kijevu najstarija je kroničarska građa u drugoj polovici XI. st. prerađivana i dopunjavana još dva puta, ali se i nakon toga u njima sačuvala pradavna jezgra, kojom se doduše ništa ne priopćava o davnoj plemenskoj tvorevini Ros u području oko naselja i svetišta Rodnja, ali se govori o kasnijoj etapi, u kojoj se već izvršilo sjedinjenje Rusa, Poljana i Sjeverjana u plemenski savez. Prikaz toga vremena poprimio je obilježje legendarne priče: Tri brata, Kij, Ščeк i Horiv, gospodovali su svaki na svojem brdu, ali su se sporazumjeli, na području plemena Poljana osnovali zajednički grad i dali mu ime Kijev, po imenu najstarijega brata, koji im je otad bio zajedničkim knezom. Jezgra te legende povjesno je točna i ilustrira proces ujedinjenja plemenskih područja Rusa, Poljana i Sjeverjana u zajedničku političku cjelinu koju Konstantin Porfirogenet pozna pod nazivom "Unutrašnja Rusija".

Podaci najstarijih kijevskih kroničarskih zapisa koji govore o tim zbivanjima prepisivani su, i pritom mijenjani, u Novgorodu već krajem XI. i u početku XII. st. Kod toga se u novoformiranim prikazima očituje težnja da ličnost Kija bude obezvrijeđena. Interpolacijom su unesene opaske koje tvrde da taj Kij nije bio nikakav knez, nego običan prijevoznik na lađi preko Dnjepra i potpuno neugledan lovac. Isto tako, tvrdi se da grad Kijev ne postoji od davnine, nego da je osnovan razmjerno nedavno, tek 854., tj. u doba kad je u Bizantu vladao car Mihajlo III. (842–867).

Zanimljivo je da je tendencioznost takvoga omalovažavanja Kijeve ličnosti zapazio i konačni redaktor do danas sačuvanog ljetopisa "Povijest drevnih vremena", kijevski redovnik Nestor. Stoga on pobija tu tendenciju novim informacijama o Kiju priopćavajući da je Kij, kao knez u gradu Kijevu, posjetio Carigrad i ondje bio s počastima primljen kod cara, što se ne bi dogodilo da je bio običan lađar na Dnjepru i lovac.

Nestor ne navodi ime bizantskoga cara koji je primio Kija, pa zbog toga nije moguće na toj osnovi odrediti doba njegova knezovanja. Ali Nestor iznosi da je poslije Kijeva vremena došlo do provale Turko-Bugara na donji Dunav i do pojave tzv. Bijelih Ugra u pricrnomorskim stepama. Iz drugih izvora zna se da oba ta događaja padaju u VII. st., pa stoga doba kneza Kija treba tražiti od kraja VI. do, najkasnije, sredine VII. st., kad se u južnoj Rusiji pojavljuju Bijeli Ugri. Drevnost vijesti o Kijevoj vladavini u Kijevu zabilježio je u VIII. st. i armenski pisac Zenobije Glak, pretekavši njezino poricanje u novgorodskim "korekcijama" kijevskih izvornih vijesti za više od tri stotine godina.

Prvi podaci o dolasku Skandinavaca (Varjaga) u Rusiju sadržani su u jednom novgorodskom ljetopisu koji je nastao između 1054. i 1060., a naručio ga je novgorodski posadnik Ostromir (tzv. Ostromirov ljetopis). Njegov nepoznati autor se u velikoj mjeri služio starijim

kijevskim kronikama pa je govorio i o osnutku Kijeva kao najstarijega grada u Rusiji. Ali dopunjajući taj sadržaj lokalnim podacima o povijesti Novgoroda, on priopćava da su sredinom IX. st. na sjeverne ruske zemlje počele napadati ratne družine Varjaga, iz Švedske (kao što su istodobno Normani iz Norveške i Danske napadali zapadnoeuropske zemlje. U tim su napadima uspjeli slavenska plemena na istočnom Pribaltiku i oko Iljmenskog jezera primorati da im plaćaju danak. Ali poslije nekog vremena ta su plemena sporazumno digla ustanak, protjerala Varjage preko mora i obustavila plaćanje danka.

U daljnjem razvitku događaja, vjerojatno oko 867., nova je skupina varjaških ratnika izvršila napad i najprije zauzela grad Ladogu, a zatim je njihov zapovjednik Rjurik 870. prešao u Novgorod. Ostromirov ljetopis prikazuje taj događaj kao dogovorni dolazak na temelju poziva što ga je varjaškim ratnicima uputilo novgorodsko gradsko vijeće jer je odlučilo da ubuduće u svoju službu unajima kneza koji će kao službenik toga vijeća upravljati njihovom zemljom i, u prvome redu, biti vojni zapovjednik. Ljetopisni tekst pri tome kazuje da su u Rusiju došla tri varjaška kneza: Rjurik, Sineus i Truvor. Ali je jezikoslovna analiza pokazala da riječi "sineus" i "truvor" zapravo znače "njegova vjerna družina", iz čega slijedi da je u sjevernu Rusiju došao varjaški ratnik Rjurik sa svojom vojnom družinom i ondje stupio u službu novgorodskoga gradskog vijeća, nametnuvši mu tu službu možda i silom.

Podaci Ostromirova ljetopisa izvanredno su važni osobito po tome što jasno razlikuju Varjage, Ruse i Slavene (u užem smislu). Varjazi su skandinavski došljaci iz Švedske, Rusi su slavenski stanovnici južne Rusije, a Slaveni (u užem smislu) plemena ili savez plemena u oblasti Novgoroda. Ostromirov ljetopis, također, nipošto ne pripisuje Rjuriku osnutak ruske države, nego ističe da je jezgra ruske državnosti formirana u davna vremena na jugu, u kijevskoj oblasti, a i na sjeveru su prije dolaska Varjaga postojale političke organizacije plemena, a u Novgorodu već i visokoizdiferencirana ustanova gradskoga vijeća.

Do radikalne preinake u tekstovima najstarijih ljetopisnih zapisa došlo je tek krajem XI. st., kad je u Kijevu vladao knez Svjatopolk. Novgorođani su se tada suprotstavili uobičajenoj praksi da knezom u Novgorodu bude najstariji sin kijevskoga velikoga kneza, pa su sebi, po vlastitom izboru, za kneza uzeli sina tadašnjega kneza u Rostovu, Suzdalju i Perejaslavu. Taj novgorodski samostalno izabrani knez Mstislav bio je po podrijetlu s istočne granice ruskoga državnog i etničkog područja, ali je imao odlične međunarodne veze. Po ženskoj lozi bio je unuk anglosaskog kralja Haralda, bio je oženjen kćerkom švedskoga kralja, jednu kćer je udao za norveškoga kralja a drugu za nekoga danskog velikaša. Tim svojim obiteljskim vezama on je nesumnjivo mogao mnogo pomoći trgovinskim interesima Novgorođana, ekonomski orijentiranima prema Baltiku, a bio je i pripravan braniti separatističke težnje novgorodskih bojara i njihovu politiku povezivanja uz zemlje oko Baltičkoga i Sjevernoga mora.

U takvim okolnostima Mstislav je dao preraditi starije ljetopisne tekstove, uključujući i najstarije kijevske predloške i tzv. Ostromirov ljetopis. Oni su pri tome stopljeni u jednu cjelinu, a u tako nastali tekst unesena su prezriva priopćenja o Kiju kao običnom lađaru na Dnjepru i neuglednom lovcu, priopćen netočni podatak o kasnom osnutku Kijeva i negiran postanak ruske državnosti na jugu s pomoću unošenja legende o dobrovoljnom pozivanju Varjaga, pri čemu je njihov dolazak prikazan kao osnutak ruske države, pa se o tome izričito kaže: "Od tih Varjaga nazvala se zemlja Rusijom, a Novgorodani su sve do danas varjaškoga roda."

Početkom XII. st. kijevski je ljetopisac Nestor i te i sve druge stare ruske ljetopise spojio u jedinstveno izlaganje, za najstarija razdoblja u mnogo čemu proturječno zbog brojnih retuširanja i preinaka koje su u prethodnim vremenima izvršena. Ali kako se Nestorov sastavak jedini sačuvao, on je svojim informacijama, koje potječu iz vremena Mstislavovih preinaka, poslužio kao temelj tzv. normanističke teorije, suprotne današnjem znanstvenom uvidu u najraniju povijest Rusije.

U povijesnoj realnosti ona se odvijala polazeći od postojanja "Unutrašnje Rusije" kao teritorija triju plemena, Rusa, Poljana i Sjeverjana, koji se prije sredine IX. st. proširio na

sjever, sve do Iljmenskog jezera, obuhvativši područje Drevljana, Dregoviča, Poločana i iljmenskih Slavena ili Novgorođana, koji su do tada imali svaki svoju samostalnu plemensku organizaciju, a ostavivši izvan svojega državnog područja još niz drugih istočnoslavenskih plemena na zapadu i istoku svoje oblasti. U suprotnosti s navodima Mstislavovih ljetopisnih preinaka, ime Rusija, koje se s teritorijalnim proširenjem "Unutrašnje Rusije" protegnulo i na sjever, nema nikakve veze s etničkim imenom skandinavskih Varjaga. Njemu nema nikakva traga na samome tlu Skandinavije, naprotiv, ono je veoma često na jugu, a zasvjedočeno je u brojnim izvorima kao etničko i teritorijalno ime na području šire kijevske oblasti.

Nastavak izlaganja autentične povijesti Rusije nakon sjedinjenja "Unutrašnje Rusije" s teritorijem sjevernijih plemena, sve do Iljmenskog jezera, izgubio se iz teksta kojim se u XII. st. poslužio kroničar Nestor, jer su ga, za volju teze o ulozi Varjaga, izmijenile korekcije izvršene po nalogu novgorodskog kneza Mstislava. Ali odjeci tih zbivanja sačuvani su u jednome razmjerno kasnom ruskom ljetopisu iz sredine XVI. st. (tzv. Nikonovski ljetopis), koji se služio različitim drevnim, kasnije izgubljenim izvorima južnoruskoga podrijetla. U kombinaciji sa znanjima kojima je (također na temelju izgubljenih drevnih dokumenata) raspolagao ruski povjesničar Tatiščev, iz prve polovice XVIII. st., kao i na temelju zabilješki bizantskih, arapskih i zapadnoeuropskih onovremenih pisaca te na osnovi arheoloških, etnoloških i jezikoslovnih istraživanja, rana se ruska povijest može rekonstruirati i u svojem nastavku na epohu sjedinjenja ruskoga juga s ruskim sjeverom koje je ostvareno na inicijativu južnoruske "Unutrašnje Rusi", poznate Konstantinu Porfirogenetu.

Prema navodima arapskog pisca Masudija, iz X. st., u polovici IX. st. je prostranim oblastima Rusije vladao knez Dir, a muslimanski su trgovci dolazili u prijestolnicu njegove države s raznovrsnom robom. Njegovim nasljednikom bio je knez Askold, a obojicu treba smatrati potomcima ili nasljednicima kneževskoga roda što ga je osnovao Kij.

U vrijeme Dira i Askolda Rusi su vodili tri uzastopna ratna pohoda protiv Bizanta. Dva od njih prikazuje i bizantski patrijarh Focije. On ističe da je car Mihajlo III. (842–867) nerazborito raskinuo dotadašnji savez s Rusima i njihove taoce pretvorio u roblje. Zbog toga došlo je do vojne akcije Rusa protiv Carigrada, pa su, Rusi dva do tri mjeseca podsijedali bizantsku prijestolnicu, potkopavali njezine zidine i pripremali juriš na njezine utvrde. Cio pothvat završen je mirovnim sporazumom i Rusi su se (25. VI. 860) vratili u svoju zemlju.

Godine 866. Rusi su izvršili novi napad, najprije na bizantske saveznike Hazare, ali je njihovu pomorsku ofenzivu na Carigrad razbila oluja.

Iduće godine (867) knez Askold je ratovao s Pečenezima koji u to vrijeme dolaze na područje srednjega Dona i Donjeca. Iste je godine i Askold pokušao pokoriti jugoistočne slavenske susjede svojega državnog teritorija, Uliče, ali ih nije uspio svladati nego je s njima sklopio savez.

Dok je tako Kijevska Rusija u šezdesetim godinama IX. st. ratovala na jugu, dva puta s Bizantom, jedanput s Pečenezima a i sa susjednim slavenskim plemenima, na sjeveru zemalja što ih je nekadašnja "Unutrašnja Rusija" priključila svojem području počinju napadi varjaških vojnih družina, kojima su napadači primorali iljmenske Slavene da im plaćaju danak. Pobuna Novgorođana uskoro je Varjage protjerala natrag u Švedsku. Ali već 867. nova ratnička skupina pod vodstvom Rjurika osvojila je Ladogu, a 870. se Rjurik silom ili po sporazumu s novgorodskim gradskim vijećem nametnuo tome gradu kao vojni zapovjednik. O ličnosti toga varjaškog ratnika postoji pokušaj njegove identifikacije (koji je do danas u povijesnoj znanosti još sporan) s normanskim vođom Rhörigom Jütlandskim za kojega se zna da je u prvoj polovici IX. st. sa svojom družinom napao Pariz i London i neuspješno ratovao sa sinovima Karla Velikoga, pa je zatim otišao nekamo u područje istočnoga Baltika.

Bez obzira na to je li ta identifikacija opravdana ili nije, Rjurikov pothvat pripadao je normanskim pothvatima istoga tipa.

Ali već dvije godine poslije njegova uspjeha, u Novgorodu je izbio ponovno ustanak (872)

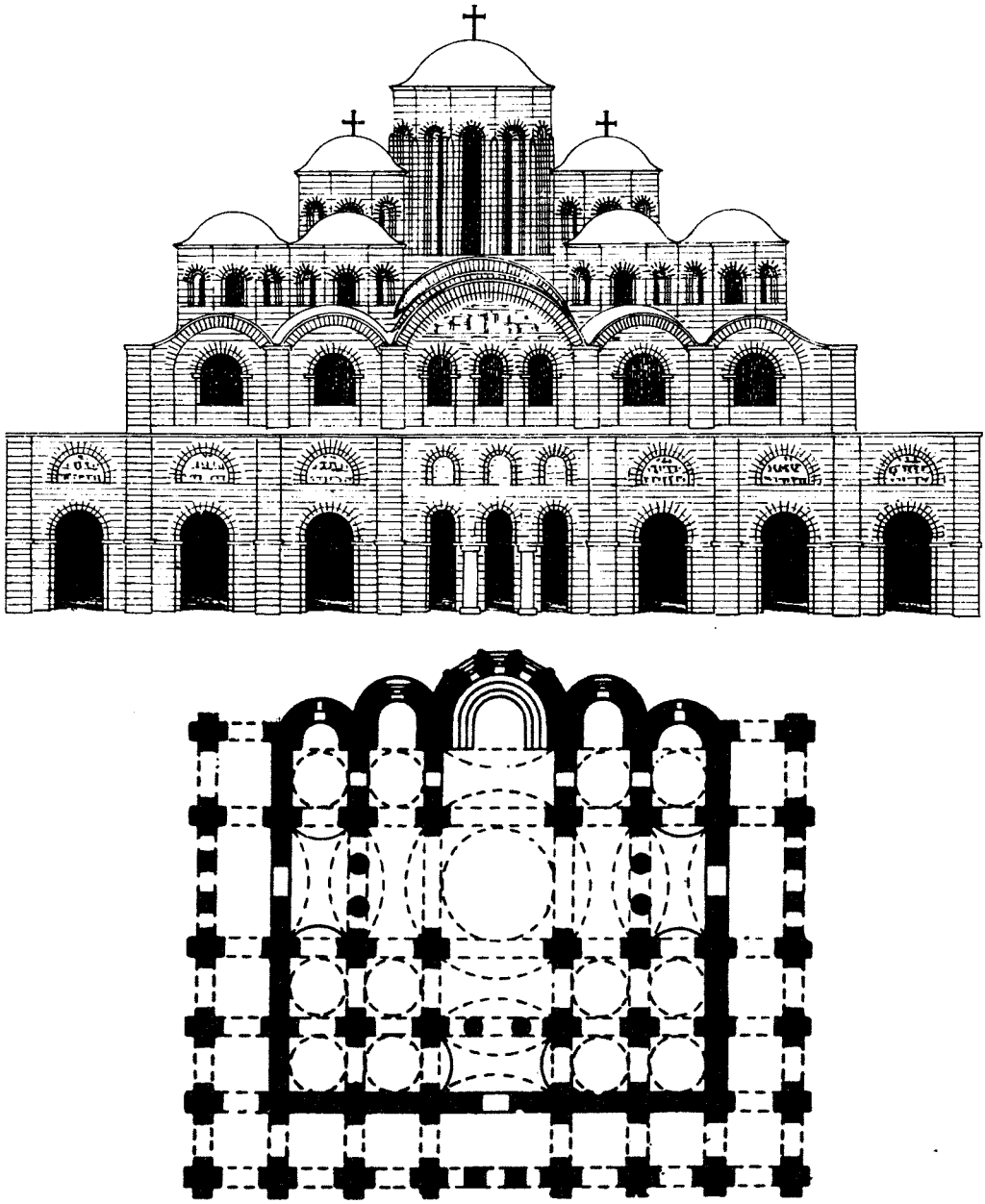

Katedrala Sv. Sofije u Kijevu. Rekonstrukcija i plan.

Novgorođana protiv Varjaga. Rjurik je tu pobunu slomio ubivši njezina prvaka Vadima i smaknuvši mnogo njegovih pristaša.

Nakon toga Rjurik je 873. osvojio i grad Polock, na Zapadnoj Dvini, u zemlji slavenskih Kriviča, zatim Rostov, koji je tada bio u zemlji ugro-finskih Mera, i Bjeloozero, grad na istoimenom jezeru gdje je tada živjelo ugro-finsko pleme Vesa.

Pokorenje Polocka izazvalo je reakciju kijevskoga kneza Askolda, pa je on 873. protjerao

Varjage s toga područja, ali nije imao mogućnosti da im preotme i zemlju novgorodskih Slavena. Njegove su vojne snage uvelike bile angažirane u zbivanjima na jugu. Još 872. on je ratovao s priazovskim Bugarima i u tim borbama izgubio sina. Možda je do toga rata došlo na poticaj bizantske diplomacije, zbog mogućnosti ruskog napada u času kad su njezine snage bile vezane tadašnjim događajima u Južnoj Italiji i Maloj Aziji, jer je zaista već 874. došlo do novog rata Rusije s Bizantom. Poslije napada na krimske posjede Bizanta, Rusi su počeli pripremati snažan oružani pohod i na Carigrad. Ali prije nego što je ta akcija ostvarena, car Bazilije I. je Askoldu poslao bogate darove i uspio sklopiti mir (875) kojim su obnovljeni dobri odnosi iz 860. Jedan od članaka toga ugovora mora da je predviđao i pokrštenje Rusa jer je tadašnji carigradski patrijarh Ignacije neposredno poslije zaključenja mira u Rusiju poslao arhiepiskopa Mihajla, a Askoldovo je bojarsko vijeće odlučilo o prihvaćanju kršćanstva. Arheološki nalazi u južnoruskim gradovima iz toga vremena potvrđuju, uz ostale elemente koji govore o pojavi kršćanstva u Rusiji, i uzmicanje starije tradicije spaljivanja mrtvaca pred kršćanskim običajem ukopavanja umrlih u grobne jame.

U vrijeme Askoldova ratovanja s Bizantom Varjazi mora da su obnovili svoju vlast nad Krivičima i Polockom. Zbog toga je Askold u godini svojega mirovnog ugovora s Bizantom (875) ponovno poveo rat protiv Varjaga i preoteo im zemlju Kriviča.

Vlast Varjaga u dijelu sjevernoruskih oblasti u to je vrijeme urodila novim valom nezadovoljstava, koja stanovništvo nije bilo kadro izraziti pobunom, nego je u velikom broju napuštalo svoja boravišta, naročito grad Novgorod, i pred Rjurikovim nasiljima dobivalo utočište u Kijevu.

Takvo okupljanje izbjeglica u političkom središtu iz kojega je već dva puta bio ostvaren uspješan vojni pohod protiv Varjaga, moralo je za njih značiti opasnost od moguće nove intervencije. U takvim okolnostima Rjurikov je nasljednik u Novgorodu, Oleg, koji je ondje vladao po svoj prilici od 879., organizirao (881) preventivni vojni pohod protiv Kijeva. Taj rat završio se porazom i smrću Askolda te ujedinjenjem cijeloga nekadašnjega područja proširene Unutrašnje Rusije pod vlašću Olega.

2. PRIVREDNA I DRUŠTVENA OSNOVICA

Gospodarsko i društveno ustrojstvo na području Rusije u ranim stoljećima srednjovjekovlja, sve do pada Kijeva u vlast Olega, ne može se u cijelosti rekonstruirati jer nema pisanih spomenika koji bi taj razvitak sustavno i dovoljno iscrpno opisivali. Stoga i na ovom području osnovne informacije daju arheologija, etnologija i lingvistika.

Razdoblje od kraja V. do kraja IX. st. obuhvaća u Rusiji proces razgradnje rodovskih odnosa i stvaranje temelja za rane oblike feudalne privredne, društvene i političke organizacije.

Potkraj prve polovice I. tisućljeća n. e. osnovna privredna i društvena jedinica na području naseljenom istočnoslavenskim plemenima bila je rodovska općina koja je vjerojatno nosila naziv *vrv*. Naselja su većinom bila malena, pretežno smještena blizu rijeke ili jezera, na tlu koje nije bilo lako dostupno eventualnom napadaču. Zemlja se pretežno privodila obradbi paljevinskim sustavom, a kao radni alat služili su ralo i motika, kose i srpovi.

S razvitkom osnovnih zajednica one se diobom cijepaju i oblikuju, u većoj ili manjoj udaljenosti, nova naselja, koja održavaju međusobne veze, imaju zajedničke svetkovine, razmjenjuju proizvode i organiziraju zajedničku obranu od vanjskih opasnosti. Time se formira viša organizacijska jedinica, tzv. *mir*. Za zajedničke skupove, kao sklonište u slučaju ratnih nasrtaja izvana i za zajednički kult predaka pojedini mir ima svoje utvrđeno gradište koje stari tekstovi nazivaju *pogost*. U njemu su se održavala vijećanja predstavnika domaćinstava u vrvima i miru (od svakoga "dima" po jedan čovjek). Tu su birali "gradskoga starostu" i

"kneza", zapovjednika ratne čete što ju je mir formirao kada bi zatrebalo, vršili sudovanja i prinosili žrtve svojim božanstvima.

Opasnosti od vanjskih neprijateljskih napada primoravale su mir da svoju vojnu obrambenu (a u prigodi i napadačku) službu čvršće organizira. Određena skupina mladih ljudi bila je privremeno oslobođena redovnih radnih dužnosti i zadužena da prema potrebi ratuje u interesu cijeloga mira. Takvi "otroki" stanovali su zajedno, u posebnom naselju, "slobodi", i tu su se vježbali ratnome umijeću pod zapovjedništvom "vojvode" ili "kneza". Poslije odsluženja te obveze otroki su se vraćali zemljoradničkim dužnostima i smjeli se ženiti. Pojedini mir mogao je podići na oružje stotinjak ratnika, što je odgovaralo ukupnom broju od 500 do 800 stanovnika.

Postupni razvoj poljoprivredne tehnike, usvajanje obradbe tla širokim lemešom i primjena isprva dvopoljnog, a zatim i tropoljnog sustava, rezultirala je povećanjem proizvodnosti agrarnog radnog napora. Velike krvnorodbinske porodice nisu više bile nužna organizacijska forma poljoprivredne djelatnosti. Sada je i rad manje radne jedinice mogao davati dovoljno uroda, potrebitog za održanje, pa se velike porodice raspadaju na male, kako to potvrđuju promjene u gradnji i veličini nastambi po selima. Tim izmjenama nekadašnja se kolektivna rodovska općina pretvara u tzv. susjedsku općinu, srodnu onoj kakva je kod zapadnoeuropskih, napose germanskih naroda poznata pod nazivom *marka*. U takvoj općini osnovna privredna jedinica postaje monogamna mala porodica kao trajni i samostalni posjednik svojega obradivoga tla. Više takvih susjedskih općina (sela) čine i dalje jedan mir sa svim njegovim obilježjima vojne, sudske i kultne samoupravne cjeline.

Taj proces mijenjanja elementarnih privredno-organizacijskih i društvenih odnosa vršio se brže u južnim oblastima ruskih zemalja, gdje je dodir s razvijenim civilizacijama iz kruga kasnorimskoga i ranobizantskoga svijeta vršio snažniji i neposredniji utjecaj. Zbog toga se u rubnim šumsko-stepskim oblastima može arheološki utvrditi postojanje većih sela, gušća nastanjenost plodnih predjela i razvijenija izgrađenost rodovsko-plemenskih utvrđenih središta negoli u dubljoj unutrašnjosti sjevernijih šumskih oblasti.

Pojavom pretvaranja rodovskih sela u susjedne općine s malim porodicama koja trajno posjeduju svoju obradivu zemlju započela je epoha samostalne i slobodne privredne djelatnosti seljačkih domaćinstava, a ona uskoro ostvaruje i imovinsku diferencijaciju među njima koja brzo prerasta u klasno raslojavanje.

Takvom prerazvrstavanju odnosa mnogo je pridonosilo pretvaranje vojnih družina pojedinih mirova u trajne ustanove. Time ratništvo postaje stalna profesija. Zapovjednici vojnih družina ili knezovi najčešće se nastanjuju u pogostu i pretvaraju ga u svoj zamak, a kao naknadu za svoju vojničku profesiju koja im onemogućuje bavljenje zemljoradnjom dobivaju od ostalih članova mira davanja u naravi. Pleme, kao organizacija većeg, broja pojedinih mirova, postaje snažnija i organizacijski čvršća cjelina. Njezin vojni zapovjednik, plemenski knez, moćan je ratnik koji zapovijeda tisućom vojnika. U daljnjem razvitku i takve se tisućnine udružuju u više jedinice, pa deset tisućnina čine jednu *tmu,* a stanovništvo udruženo u takvu veliku zajednicu čini savez plemena.

Prvobitna rodovska aristokracija pretvara se tim procesom u vojno-zapovjedničku aristokraciju. Ona ne živi od vlastitoga proizvodnog rada nego je uzdržava društvena zajednica. S pomoću svojega ratnog potencijala ona se bogati ratnim plijenom, dobiva ili prisvaja veće i bolje zemljišne čestice unutar mira, prikuplja veća stada stoke i tako svojoj vojnoj moći pridodaje znatnu imovinu u nekretninama i pokretnom imanju. Budući da se ne bavi proizvodnjom, ona na svoju zemlju smješta ratne zarobljenike uz obvezu da im od plodova obradbe ili uzgoja stoke daju znatne obroke, a također obvezuje članove općina i mirova da u ime njihova uzdržavanja obrađuju njihovu zemlju. Na tu zemlju ona smješta i *izgoje,* isključene članove rodovskih i seoskih zajednica ili osiromašene seljake koji su u vrijeme nerodica i gladi, zbog skrajnje bijede "za kupu" žita zapadali u ovisnost o pripadnicima vojno-zemljoposjedničke

aristokracije, pretvarajući se time u zavisne seljake, "zakupe" ili *holope,* koji osim naturalnih davanja svojeme zaštitniku i dobročinitelju duguju i radnu rentu na njegovu zemljoposjedu.

Takvim razvitkom mir se pretvarao u seoski agrarni teritorij koji je obvezan uzdržavati velikaško domaćinstvo. Time se mir pretvara u *votčinu* s bojarskim zamkom ili dvorcem kao vojnim i ekonomskim središtem, a njegov se teritorij sastoji od zajednice slobodnih sela koja pravno nisu izgubila slobodu, ali su sa svojom unutrašnjom samoupravom faktično postali dažbinski podložan teritorij svojega bojarina. U okviru takvoga mira vlastelin ima i dijelova zemlje na koje je smjestio i osobno zavisne i neslobodne obrađivače, nekadašnje ratne zarobljenike, izgoje, zakupe i holope, koji zemlju drže na temelju vlastelinove dodjele čestica. Cio raspon različitosti osnovâ po kojima su seljaci jednoga mira (ili više njih) bili obvezni davati naturalne dažbine vlastelinu obuhvaća ih ipak sve bez razlike u zajednicu dažbinskih obveznika prema velikašu, premda su obveze slobodnih seljaka po svojem podrijetlu bile javnopravnoga karaktera, a obveze onih koji su zemljišnu česticu dobili na obradbu od vlastelina temeljile se na privatnopravnom odnosu između posjednika zemlje i njezina obrađivača.

Tijekom VI. st. takvo je sazdavanje privrednih i društvenih odnosa rezultiralo formiranjem plemenskih saveza kao prvih državnih tvorevina u ranosrednjovjekovnoj povijesti Rusije. Kijevski kroničar Nestor nabraja 14 istočnoslavenskih plemena. Bili su to Poljani (koji su za Nestora istovjetni s Rusima u užem smislu), Sjeverjani, Drevljani, Dregoviči, Poločani, Iljmenski Slaveni ili Novgorodci, Uliči, Tiverci, Bužani, Volinjani (Duljebi), Hrvati, Radimiči, Kriviči i Vjatiči.

Ta imena nesumnjivo predstavljaju već šire cjeline koje su obuhvaćale svaka od njih nekoliko manjih plemena kojima imena danas više nisu poznata. Tijekom VI. st. te su šire plemenske zajednice u svojem sjedinjavanju pošle i dalje, pa je potkraj toga stoljeća postojao savez Poljana, Rusa i Sjeverjana, a na zapadu od njih plemenski savezi Duljeba i Hrvata, koje je u drugoj polovici VI. st. razbilo vojevanje Avara na njihovu dvostrukom nasrtaju kroz Zakarpaće prema granicama Franačke na rijeci Labi. Trajnije značenje među tim plemenskim savezima imalo je ono što su ga formirali Rusi Poljani i Sjeverjani, da bi prije polovice IX. st. svojem teritoriju pripojili još četiri istočnoslavenska plemena, na rasponu do Iljmenskog jezera.

Proces vlastitoga privrednog i društveno-političkog razvitka istočno-slavenskih plemena ostvario se, u tome smislu, prolazeći kroz sve redovne razvojne stupnjeve pri nastajanju državne organizacije, poznate i kod drugih naroda. U taj se razvitak u drugoj polovici IX. st. uklapa dolazak varjaških ratničkih družina koje su isprva uspjele osvojiti vlast u sjevernim predjelima Rusije, a zatim je njihov vojni vođa postao knezom i u političkoj jezgri Kijevske države na jugu. Politička promjena koja je time ostvarena bila je samouključenje varjaških ratničkih došljaka u odnose i izgradnju društveno-ekonomskog poretka koji su nikli iz svojih autohtonih temelja i na toj su se osnovi razvijali i dalje.

3. DOBA USPONA KIJEVSKE DRŽAVE

OLEG

Osvojenje Kijeva od novgorodskog kneza Olega u 881/2. uslijedilo je kao reakcija varjaškoga kneza na opasnost od ponovne intervencije Kijeva protiv jačanja varjaške vlasti na Sjeveru. Položaj Varjaga u Novgorodu i u drugim gradovima ruskoga Sjevera nije bio vladarski položaj. Kao zapovjednici vojnih družina, oni su bili u službi lokalnih organa i, u načelu, obvezni djelovati na temelju njihovih odluka. Ipak, čini se da su veoma brzo, oslanjajući se na realni utjecaj svojih vojnih odreda, nastojali skučiti kompetencije lokalnih organa vlasti. Vjerojatno je upravo zbog takvih Rjurikovih pretenzija izbio 872. ustanak Novgorođana protiv

njega i, u vezi s time, pogibija Vadima i njegovih pristaša. Ali nezadovoljstvo stanovništva nastavilo se i dalje, sve do Rjurikove smrti (879), a i za vrijeme njegova nasljednika Olega. Pred tim tlačenjima Olegova režima njegovi su protivnici bježali iz Novgoroda u Kijev, pa se ondje, po svoj prilici, pripremala nova oružana intervencija protiv Varjaga, nalik na one koje su 873. i 875. varjaškim osvajačima preotele plemenska područja Poločana i Kriviča.

Zbog te opasnosti Oleg je 881/2. poveo rat protiv kijevskoga kneza Askolda, pobijedio ga i ubio, nakon toga osvojio Kijev i učinio ga sjedištem svoje ujedinjene vlasti nad južnim i sjevernim oblastima Rusije.

Čini se da je taj vojni uspjeh primorao Olega da izvrši bitno važnu prilagodbu novostvorenom stanju. On je najprije učvrstio svoj položaj u Kijevu i podigao u njemu niz utvrda, a zatim je svoje prijašnje sjedište, Novgorod, obvezao na plaćanje godišnjega danka starome državnom središtu koje je sada bilo novostečenom bazom njegove vladavine.

Olegovo osvojenje Kijeva nije automatski uključilo cijelo područje Askoldove države. Naročito je teritorij plemena koja su živjela zapadno od srednjeg Dnjepra i južno od Pripjata ostao nepodvrgnut. Stoga je Oleg poveo okrutan vojni pohod protiv Drevljana, pa je i njih primorao da mu plaćaju danak. Širenje svoje vlasti nastavio je ratom protiv Hazara koji su krajem IX. st., u vezi s promjenama kneževske vlasti u Kijevu, pokorili zemlje Sjeverjana i Radimiča, pa im je preoteo područja istočno od Dnjepra. Suprotno tim uspjesima, Oleg nije mogao svojoj vlasti podložiti Tiverce i Uliče, koji su boravili izmedu Južnoga Buga, Pruta i delte Dunava. Prema navodima ljetopisa, on je 907. poveo i rat protiv Bizanta. Iako nisu poznate pojedinosti o operacijama, pothvat se nesumnjivo odvijao povoljno za Ruse i još iste godine (907) završio mirom, koji je 911. obnovljen i potvrđen ugovorom kojim je Bizant dopustio ruskim trgovcima slobodan pristup u Carigrad gdje su imali pravo nastanjivati se u manastiru Sv. Mamonta. U pogledu kontinuiteta ruske državnosti, karakteristično je što se u ugovoru iz 911. spominje obnova "ljubavi" koja je mnogo godina unazad vezivala Rusiju s Bizantom. Time se aludiralo na sporazum o "miru i ljubavi" sklopljen 860., za vrijeme Askolda, a i na ranije dobre odnose među dvjema zemljama. Ta okolnost potvrđuje da promjena ličnosti na kneževskom položaju u Kijevu za Bizant nije značila prekid ili preobrazbu političkoga stanja kakvo je Carstvo poznavalo još od Kijeva vremena. Proces uklapanja varjaškoga kneza u dugotrajni i neprekidni povijesni proces trajanja i razvitka ruske državne, društvene i privredno-političke aktivnosti započeo se ostvarivati gotovo smjesta po njegovu stupanju na vlast.

IGOR

Poslije Olegove smrti (912. ili 922) knezom u Kijevu postao je Igor (912/22–945), za kojega ljetopisi pronormanskoga nastrojenja kažu da je bio Rjurikov sin i da je bio oženjen bojarkinjom Olgom iz Pskova. Tu promjenu na prijestolju iskoristili su za Olegova vremena pokoreni Drevljani pa su digli ustanak. Ali ih je Igor pobijedio i primorao da plaćaju povećani danak. Nakon toga je Igor svojoj vlasti podvrgnuo Uliče i Tiverce, pa je u pripojenim oblastima kao svojega namjesnika postavio velikaša Svenelda. Dva puta (913/14. i 944/45) ratovao je protiv Hazara i dopro do područja Kavkaza i obala Kaspijskoga mora. Kao rezultat tih pothvata čini se da je Igor učvrstio svoju vlast na istočnom Krimu, oko Kerčkog tjesnaca, i na poluotoku Tamanu, pa je tu formirano vazalno rusko kneževstvo Tmutarakan, ovisno o Kijevu.

Godine 941. Igor je (zbog nepoznatog povoda) napao Bizant i opkolio Carigrad s maloazijske strane, ali su mu Bizantinci spalili lađe "grčkom vatrom". Tri godine nakon toga (944) pothvat je ponovljen kopnenim i morskim putem, ali je Igorova vojska taj put doprla samo do Dunava. Izgledi Rusa na uspjeh čini se da nisu bili povoljni jer su i ne došavši na tlo Bizantske države prihvatili ugovor o miru, savezu i uzajamnim trgovačkim odnosima koji je za Ruse bio manje povoljan od Olegova ugovora iz 911.

Vrativši se u Rusiju, Igor je otišao u zemlju Drevljana da kupi danak. Ali kad mu se učinilo da je skupio premalo, on se vratio onamo s manjim odredom vojske; u ustanku Drevljana koji je tom prilikom buknuo, Igor je poginuo (945).

OLGA

Vlast u Kijevu preuzela je sada njegova udova Olga (945–964). Ona je krvavo ugušila ustanak Drevljana, dala smaknuti njihova kneza Mala i mnoge drevljanske prvake, porušila i spalila njihov glavni grad Iskorostjenj i druga veća naselja, a mnogo je stanovništva predala svojim družinicima kao roblje (čeljad). Otad su Drevljani morali plaćati kijevskome knezu izuzetno težak danak.

Uskoro zatim Olga je povela i borbu za teritorij Duljeba, na gornjem toku Zapadnoga Buga, kamo su počeli prodirati Poljaci podižući u zemlji Duljeba brojna utvrđenja.

U okviru neke, u pojedinostima nepoznate nužnosti da sredi i poboljša odnose s Bizantom, Olga je 957. s velikom pratnjom došla u Carigrad, i taj je njezin boravak prikazan u djelu cara Konstantina Porfirogeneta "De caeremoniis Aulae Byzantinae" (O svečanostima na bizantskome carskom dvoru) kao velika svečanost. Prema navodima ruskih ljetopisaca, Olga je tom prigodom obnovila Igorov ugovor iz 944., primila kršćanstvo i na krštenju dobila ime Helena.

Ali, čini se da ipak između Rusije i Bizanta nije zavladalo nepomućeno uzajamno povjerenje. U tome smislu je i sam Konstantin Porfirogenet u svom djelu "De administrando Imperio" (O upravljanju Carstvom, ili, kako se to djelo danas češće naziva: "O narodima"), napisanom oko 950., davao upute svojemu sinu Romanu savjetujući ga da održava dobre odnose s Pečenezima, stepskim susjedima Rusa, jer je samo podržavanjem pritiska Pečeneza na Rusiju moguće spriječiti taj narod da ne ugrožava interese Carigrada. S druge strane, i Olga je smatrala da je crkvena ovisnost Rusije o Carigradu opasna za samostalnost njezine države, pa je 959. zatražila od Otona I., budućega cara "Svetoga Rimskog Carstva njemačke narodnosti" (od 962), pomoć u širenju kršćanstva, ovisnoga u skrajnjoj instanciji, o papinstvu. Ali prije nego što su stigli misionari iz Njemačke, odnosi Rusije s Bizantom (možda upravo zbog opasnosti od njezina povezivanja sa Zapadom) popravili su se, pa je obnovljeno širenje kršćanstva u Rusiji i opet uz pomoć Istočne crkve. Poboljšanje rusko-bizantskih odnosa očitovalo se uskoro i traženjem Konstantinova nasljednika Romana I. (959–963) da Rusija svojim odredima pomogne Bizantu u ratu protiv Arapa na Kreti (961), čemu je Olga, očito na temelju Igorova ugovora o uzajamnoj vojnoj pomoći, udovoljila.

SVJATOSLAV

Godine 964. preuzeo je vlast Igorov i Olgin sin Svjatoslav (964– 972). On je zanemario širenje kršćanstva, ali je znatno proširio opseg svoje države. Do 966. uspio je pokorit i Vjatiče pa je time u oblasti oko ušća rijeke Oke dopro sve do nadomak Volge. Time je postao susjedom niza ugrofinskih naroda i plemena, Muromaca, Mordvina, Čeremisa i Marijaca, i približio se teritoriju Povolških Bugara, koji su, kao fragment veće cjeline, krajem VII. st., uzmičući s juga pred Hazarima, zaposjeli oblast oko ušća Kame u Volgu i tu formirali svoju državu, kojoj je glavni grad bio Bolgar, na istočnoj obali Volge. Svojim intenzivnim trgovačkim vezama niz Volgu s kavkaskim zemljama i srednjom Azijom, Povolška je Bugarska uskoro postala veoma privlačnim centrom interesa i za ruske trgovce i ruske osvajačke pretenzije.

Ruska orijentacija na povezivanje s istočnim oblastima, prema Volgi i Kaspijskom moru, a i prema Crnome moru, zbog veza s Bizantom, nailazila je na znatne teškoće ne samo zbog prisutnosti Pečeneza u pricrnomorskim stepama između Donjeca i Južnog Buga, nego i zbog

postojanja jake Hazarske države (kaganata) što se prostirala od obale Azovskoga mora do donje Volge i preko nje, u prikaspijske ravnice.

Zbog takvih okolnosti, Svjatoslav je uskoro po nastupu vlasti započeo ratovanja na Istoku. Poslije podvrgavanja Vjatiča, on je kroz zemlju Mordvina s velikom vojskom najprije napao Povolšku Bugarsku, opustošio grad Bolgar i zatim niz Volgu pošao protiv Hazara. Razorio je njihove gradove Sarkel (na Donu), Itilj (na delti Volge) i Semender (na zapadnoj obali Kaspijskoga mora). Time je hazarska država prestala postojati. Njezino je područje Svjatoslav pripojio svojoj državi, a kneževina Tmutarakan se neposredno uključila u sastav Kijevske države, pa je njezina posrednička uloga u trgovini ruskih zemalja sa Zakavkazjem, Perzijom i Horezmijom izvanredno porasla.

U nizu vojnih pohoda Rusije protiv Bizanta što se redaju počevši od 860. (a možda još i od ranije) vrhunac su dosegli Svjatoslavovi ratovi sa Carstvom. Oni su zapravo počeli kao dogovorena akcija Rusije i Bizanta protiv podunavske Bugarske, ali su se u svojem daljem razvitku pretvorili u odlučan obračun između tih dvaju saveznika.

Još potkraj vladavine Simeonova sina Petra (927–969) Bugarska je veoma oslabila. Srbija se bila odcijepila i priklonila Bizantu, a i u Hrvatskoj su Krešimir II., i zatim, njegov sin Držislav bili bizantski saveznici. Tako izoliranoj Bugarskoj, iznutra razrivenoj ekonomsko-socijalnim i vjerskim sporovima, bizantski je car Nikefor II. Foka odlučio otkazati plaćanje danka na koji je Carstvo bilo obvezano još od mira sklopljenog 927. Ali kad je u vezi s time izbio ratni sukob, Carstvo je moralo prekinuti svoje uspješno vojevanje na Balkanu jer je bilo primorano hitno se angažirati protiv Arapa u Siriji, pa je Nikefor II. u pomoć protiv Bugara pozvao ruskog kneza Svjatoslava, nedavno proslavljenog uništenjem Hazarskog kaganata.

U svojem prvom pohodu na Bugarsku (968) Svjatoslav je zauzeo sjeveroistočne dijelove njezina područja i čak namjeravao premjestiti sjedište svoje države iz Kijeva u Perejaslavec, na ishodištu dunavske delte. Takva intervencija, koja se očitovala kao osvajački pohod u vlastitom interesu, ugrozila je ne samo interese napadnute Bugarske nego se i Bizantu razotkrila kao znatna opasnost. U takvim okolnostima – možda na poticaj bizantske diplomacije – došlo je do napada Pečeneza (koji su od druge polovice IX. st. boravili u stepama između Donjeca i Južnog Buga) na Kijev, i Svjatoslav se morao vratiti da brani jezgru svojega državnog područja. Ali pošto je suzbio Pečeneze, on je 969. poveo svoje čete i opet na jug, ponovno zauzeo Perejaslavec, zatim Filipopol i bugarsku prijestolnicu Veliki Preslav i zarobio cara Borisa II. koji je početkom te godine naslijedio svojega oca Petra.

Za vrijeme tih događaja na Balkanu, Bizant je uspješno ratovao u Siriji i najzad krajem listopada 969. osvojio Antiohiju. Ali već 11. XII. 969. Nikefor II. Foka pao je kao žrtva zavjere svoje žene Teofano i vojskovođe Ivana Cimiska, koji je zatim proglašen carem (969–976). On je jednom od svojih prvih zadaća smatrao rat protiv ruske okupacije Bugarske. Čini se da je Svjatoslav dotle uspio za zajedničku borbu protiv Bizantinaca pridobiti i bugarske prvake. Zbog toga je Ivan Cimisk najprije pokušao spor riješiti pregovorima. Ali Svjatoslav je postavljao neprihvatljive prijedloge tražeći da se Bizantinci potpuno povuku iz Europe i za sebe zadrže samo posjede u Maloj Aziji. Zbog toga je postalo neizbježivim pobjedu ostvariti oružjem. Cimisk je kopnenim pothvatom zauzeo Veliki Preslav, vratio na prijestolje Borisa II. i time odvojio bugarske velikaše od Svjatoslava, a zatim je potisnuo rusku vojsku prema Dunavu. Svjatoslav se zatvorio u utvrđeni Dorostol (Silistriju), ali kad su taj grad opkolile i bizantska vojska s kopna, i bizantska dunavska flota, naoružana "grčkom vatrom", među Rusima je zavladala glad i Svjatoslav se, usprkos upornoj obrani i smjelim pokušajima da se probije iz obruča, morao predati. Krajem srpnja 971. oba su se vladara sporazumjela u nagodbi. Svjatoslav se sa svojom izgladnjelom vojskom smio povući, ali se morao obvezati da više neće napadati bizantske posjede na Balkanu i na Krimu, nego će Bizant pomagati protiv njezinih neprijatelja. Zauzvrat, Bizant je priznao dotad već drevno pravo ruskih trgovaca da nesmetano trguju s Carigradom.

Svjatoslavov neuspjeh na Balkanu bio je konačni poraz politike kijevskih knezova da smjerom nekadašnjih seoba slavenskih masa, u VI. i VII. stoljeću, iz južne Rusije, preko Moldavije i Vlaške, prošire svoju vlast do donjeg Dunava i čak, preko njega, možda sve do Bospora, o kojoj je, kao prva vijest, sačuvan zapis još o knezu Kiju i njegovu pokušaju da pri povratku sa svojeg pohoda na Carigrad osnuje tvrđavu na donjem Dunavu. Ali ni priznanje bugarskoga cara Borisa II. što ga je Ivan Cimisk uoči konačne ofenzive protiv Rusa dao, vjerojatno samo iz taktičkih razloga, nije se održalo. Poslije Svjatoslavova odlaska car je osvojene bugarske zemlje pripojio bizantskom državnom teritoriju, a Borisa II. je sa sobom odveo u Carigrad kao zarobljenika.

Svoj poraz u Bugarskoj Svjatoslav je nadživio veoma kratko. Kako se njegova razoružana vojska u raspršenim odredima vraćala u Rusiju, negdje kod dnjeparskih brzaca Svjatoslav je sa svojom četom zapao u zasjedu Pečeneza i pritom je poginuo (972).

VLADIMIR

Odlazeći u Bugarsku, Svjatoslav je vlast u Kijevu ostavio svojem najstarijem sinu Jaropolku; mlađi sin, Oleg, vladao je u zemlji Drevljana, a treći, Vladimir, bio je knez u Novgorodu. Neko vrijeme braća su bez sporova upravljala svaki svojim udjelom. Ali oko 977. Jaropolk je odlučio uspostaviti jedinstvo. Najprije je napao Olega, pa je ovaj u borbama poginuo. Najmlađi brat, Vladimir, očekivao je istu sudbinu pa je pobjegao u Skandinaviju (Švedsku). Tu je prikupio jaku družinu, vratio se s njom u Novgorod i otuda zajedno s Novgorođanima oko 978. zauzeo Kijev. Pritom je Jaropolk bio ubijen. Tako je cio državni teritorij, po drugi put iz Novgoroda, i opet bio ujedinjen, pod vlašću kneza Vladimira (978–1015).

Već 981. Vladimir je poveo rat protiv Poljaka koji su za vrijeme Mješka I. prodirali prema istoku i zauzeli uporišta u zemlji Duljeba (zapadna Volinija). Vladimir im je uspio preoteti tzv. Červonsku zemlju s gradovima Peremišlj, Belc i Červen. Godine 982. i 983. upokorio je Vjatiče, koji su se digli na ustanak; godine 983. podvrgnuo je svojoj vlasti litavske Jatvage, na području od srednjeg toka Zapadnoga Buga do srednjeg Njemena, a 992. istočni dio područja Bijelih (zakarpatskih) Hrvata, od gornjega Pruta do rijeke Vislok, pri čemu je zapadni dio njihova područja, od rijeke Vislok do nadomak Krakova, ostao u sastavu Male Poljske.

Poslije tih osvajanja u pograničnim oblastima tadašnje Poljske i Rusije odnosi tih država znatno su se popravili, pa je Vladimir čak oženio svojega najstarijega sina Svjatopolka kćerkom poljskog kralja Boleslava Hrabrog (992–1025).

U međuvremenu su prilike u Bizantu omogućile Vladimiru da se uplete u sporove oko vlasti u Carstvu. Nakon poraza Bazilija II. u ratu s makedonsko-bugarskim carem Samujlom kod Serdike (986) u Bizantu je došlo do dvostruke uzurpacije Barde Sklera i Barde Foke. Ugrožen u samom svojem opstanku, Bazilije II. je zatražio pomoć kijevskoga kneza Vladimira, a on mu je poslao odred od 6 000 vojnika. S tom vojskom on je bitno ojačao svoj ratni potencijal i zaredom svladao oba uzurpatora. Ali kad je opasnost prošla, Bazilije je uskratio ostvariti zadano obećanje da će Vladimiru dati svoju sestru Anu za ženu ukoliko se Rusija konačno pokrsti. Iz osvete Vladimir je tada napao bizantske gradove na Krimu i time primorao cara da ispuni obećanje. Udajom careve sestre za kijevskoga kneza njegov je ugled u zemlji i inozemstvu izvanredno porastao, ali je, s druge strane, znatno ojačao i bizantski utjecaj u Rusiji.

Pokrštenje Rusije Vladimir je prihvatio kao jednu od mjera koje su mu pomogle da učvrsti jedinstvo svoje države i ojača centralizaciju, uzdrmanu u borbama s njegovom braćom, Olegom i Jaropolkom. U samom početku svoje vladavine Vladimir je pokušao stvoriti jedinstvenu poganske hijerarhiju od plemenskih božanstava slavenskih i neslavenskih naroda sa svojeg državnog teritorija. U tu svrhu podigao je centralni poganski panteon u Kijevu kojem je na čelo kao vrhovno božanstvo bio postavljen Perun. Ali plemenski su kultovi, premda tako

umjetno ujedinjeni, ipak potpomagali održavanje plemenskog partikularizma. Naprotiv, kršćanstvo je svojim davno izgrađenim monoteizmom i hijerarhijskom organizacijom crkve bilo kudikamo prikladnije da kneževskoj vlasti posluži za idejno i, na toj osnovi, političko ujedinjenje njegovih podanika. Zbog toga je i Vladimir 989., poslije sporazuma s Bizantincima, izmijenio svoju vjersku politiku i počeo potpomagati intenzivno pokrštavanje Rusa.

Sve čvršće ukorjenjivanje kršćanstva koje je time bilo osigurano nesumnjivo je poslužilo svrsi zbog koje ga je Vladimir prihvatio. Ojačalo je političko jedinstvo zemlje, pomoglo je afirmaciji feudalnoga klasnog društva na račun ostataka rodovske organizacije, učvrstilo autoritet kijevskoga velikoga kneza na vrhu hijerarhijski organizirane vlasti i veoma mnogo pridonijelo širenju pismenosti i kulture.

Isprva su rusku Crkvu organizirali i vodili svećenici iz Bizanta, U Kijevu je možda još u vrijeme kneza Askolda bila formirana metropolija, a za Vladimirova vladanja osnovane su episkopije u još osam drugih gradova. Da bi Crkvi osigurao materijalnu podlogu njezine vjerske djelatnosti, Vladimir joj je dodijelio desetinu pokretnog i nepokretnog kneževskog imanja i imanjâ svojih bojara. Otprilike stotinu godina kasnije, na prijelazu XI. u XII. st. uvedena je, kao dodatak toj prvotnoj imovinskoj osnovici, još i redovna crkvena desetina od prihoda svega stanovništva.

Tako organizirana ruska Crkva morala se uskoro pobrinuti za crkvene knjige, izobrazbu svećenstva i sustavno širenje pismenosti. U tu svrhu poslužile su joj kao temelj crkvene knjige unesene iz Makedonije i Bugarske, gdje se razvila crkvena literatura na slavenskom jeziku pod utjecajem učenika Ćirila i Metoda. Polazeći od te osnove, uskoro se i u Rusiji počela razvijati bogata prijevodna a i originalna literatura liturgijskog i hagiografskog karaktera, na slavenskom jeziku i pisana slavenskom azbukom.

Vladimirova pobjeda nad tendencijama političke zasebnosti, proširenje njegova državnog teritorija daleko prema zapadu, do granica rusko-poljskog etničkog teritorija i, na istoku, znatno preko granica s neruskim plemenima i narodima, učvršćenje kršćanstva, kao i pomoć Crkve u izgradnji vlasti i društvenog poretka obilježavaju Vladimirovo doba kao vrhunac u dotadašnjem političkom razvitku ruske ranofeudalne Kijevske države.

INSTITUCIJE I ODNOSI

U Vladimirovo vrijeme vlast kneza na vrhu jedinstvene državne uprave bila je neosporna. Još od Olegova vremena kijevski je knez, za razliku od lokalnih knezova, nosio naslov velikoga kneza. Područni knezovi bili su podvrgnuti njegovu autoritetu i često su zauzimali položaj namjesnika velikoga kneza u pojedinim oblastima.

Veliki knez je posjedovao znatna imanja (domene) s kojih je ubirao plodove rada podložnih obrađivača. Osim toga imao je pravo na prikupljanje danka iz pokorenih zemalja. On ga je ubirao izravno, obilazeći sam sa svojom družinom predjele i plemenska područja podvrgnuta danačkoj obvezi. U starija vremena danak se namirivao u krznima divljači, a od X. st. već i u novcu. Od sveukupno sabranog iznosa dvije trećine su se primjenjivale u opće državne svrhe, a jedna je trećina pripadala osobno knezu za uzdržavanje dvora i družine.

Iako je danak prvobitno imao značenje nameta na oružjem pokorene zemlje, on se već od vremena Olge pretvorio u neke vrste opći porez svega stanovništva na cijelom području Kijevske države, a razrezivan je po domaćinstvu (po "dimovima") pri čemu je pojedini mir važio kao jedinica za ubiranje osnovnih poreznih iznosa.

Osim danka, stanovništvo je moralo služiti u vojsci kad bi knez sazvao "opolčenije", podizati utvrđenja, popravljati putove i davati transportna sredstva za potrebe države. U cjelini, stanovništvo je, zadržavajući svoj status slobodnih ljudi (općinara), prema javnoj vlasti imalo dvojaku obvezu: naturalnu dažbinu u obliku plodova rada i radnu obvezu u interesu javnih, državnih potreba (čemu se, u širem smislu, pridružuje i vojna obveza).

Dvorjanstvo kneževskoga dvora sastojalo se od zemljoposjedničke aristokracije (bojara), od pripadnika kneževe vojne družine i starješina pojedinih gradova koji su, povremeno kao i lokalni knezovi, bili dužni dolaziti na dvor velikoga kneza. Sve su te kategorije velikaša i mogućnika zajedno s knezom vijećale i donosile odluke o ratnim pothvatima, savezima i ugovorima, o iznosu danka i sudskih kazni, kao i o primjeni općedržavnog dijela poreznih prihoda. Nekadašnje plemenske narodne skupštine nestajale su iz javnog života a njihovo mjesto zauzela su vijeća bojara i družinika, okupljena oko velikoga kneza, lokalnih knezova i kneževskih namjesnika. Od Vladimirova vremena u tim vijećima, u cijelosti zavisnima o kneževu sazivu, postupno počinju sudjelovati i najviši poglavari crkvene hijerarhije.

U podlozi takve političke strukture ruske države još su uvijek veliko značenje imale seoske susjedske općine, povezane u svoje teritorijalne saveze (mirove). One su i dalje elementarna organizacijska forma koja regulira život neposrednih proizvođača na zemlji. Općina je pod upravom svojih starješina (staraca) prikupljala danak od pojedinih "dimova" i dostavljala ga u sabirališta cijeloga mira ("pogost" i "stanovišča"), brinula se za namirivanje ostalih obveza prema državi i vršila osnovne sudske, redarstvene i upravne funkcije, kao što je to, na teritoriju mira, kao teritorijalne i upravne zajednice nekolicine seoskih općina, vršilo starješinstvo cijeloga mira. Uloga tih dvaju osnovnih elemenata, seoske općine i mira, mijenjat će se i postupno dobivati drukčiju namjenu tek u XI. i idućim stoljećima, u vezi s daljim napredovanjem feudalizacije ruskog srednjovjekovnog društva.

CENTRIFUGALNE TEŽNJE

Doba kijevskoga velikoga kneza Vladimira bilo je nesumnjivo važna etapa u procesu ujedinjavanja ruskih zemalja. Ali ta sjedinjenost nije još imala dugotrajnu i ustaljenu tradiciju, a činitelji jedinstva: politička snaga centralne vlasti, zajedništvo privrednih interesa, sveopća usvojenost kršćanstva i organizirani utjecaj Crkve, bili su još u zametku. U tome smislu, Kijevska je država bila iznutra još uvelike neučvršćena. Istodobno, postupno napredovanje feudalizacije, sa svojim oblikovanjem lokalnih središta, jačanjem posebnih privrednih i relativno autarhičnih oblasti ili čak izgradnjom samostalnih privrednih i političkih ciljeva, djelovalo je suprotno tendencijama jačanja centralne vlasti, jedinstvene državne uprave i njezina aparata.

U tim okolnostima već su se potkraj Vladimirove vladavine, a naročito nakon njegove smrti (1015), očitovale snažne centrifugalne težnje, protivne politici Kijeva. U tom pogledu osobito se isticao Novgorod. Do početka XI. st. tamošnja je bogata bojarska aristokracija izgradila snažnu lokalnu vlast i vodila samostalnu osvajačku politiku prema sjevernim i sjeveroistočnim, dotad neruskim zemljama. U ostvarivanju takvih interesa ona nije mogla računati na pomoć Kijeva koji je bio prvenstveno zainteresiran za zbivanja na jugu i u zemljama susjednima južnoruskim etničkim oblastima. Tu su postojale trajne opasnosti od stepskih ratničkih naroda i formirali su se sve snažniji i isprepleteniji odnosi s Bizantom, Poljskom, Mađarskom i Češkom. Zbog toga se u Novgorodu odnos podložnosti i obveza davanja danka udaljenom državnom središtu, koje nije dovoljno podupiralo ekonomske i političke interese ruskog sjevera, orijentiranoga prema Pribaltiku, Volgi i prostranstvima okrenutima prema srednjem i sjevernom Uralu, počelo osjećati kao besmislen, u sve većoj mjeri nepoželjan teret.

U posljednjim godinama Vladimirova života u Novgorodu je kao zavisni knez vladao njegov sin Jaroslav. On je u sporazumu s novgorodskim bojarima 1015. odbio platiti običajeni danak Kijevu. Takav postupak Vladimir je ocijenio kao prvi korak prema odcjepljenju Novgoroda. Ali pripremajući kazneni pohod, on je još iste godine umro, a kijevskim je knezom postao njegov najstariji sin Svjatopolk. Područnu vlast u drugim dijelovima države imali su ostali Vladimirovi sinovi: Izjaslav u Polocku (u zemlji Kriviča), Boris u Rostovu, Gljeb u Muromu, Svjatoslav u zemlji Drevljana, Vsjevolod u Voliniji, a Mstislav u Tmutarakanu. Ali Svjatopolk je želio na cijelom državnom teritoriju neposrednu vlast prigrabiti sam, pa to

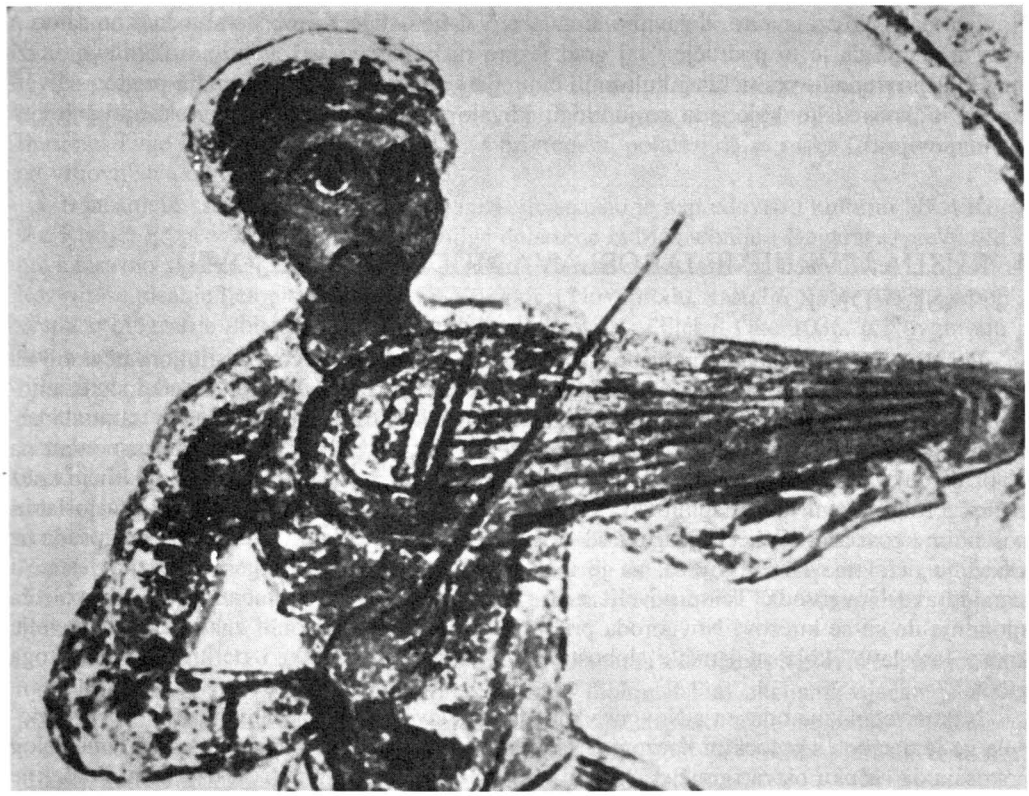

Guslač. Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu.

njegovo nastojanje treba smatrati težnjom da tendencijama mrvljenja suprotstavi političku zamisao jedinstvene države. Ostvarenju takva shvaćanja pristupio je najvećom okrutnošću. Najprije je dao ubiti svoju braću Borisa, Gljeba i Svjatoslava, a zatim je odlučio slomiti otpor Novgoroda. Ali Jaroslav ga je preduhitrio napadom i porazio kod grada Ljubeča, na Dnjepru, oko 150 km sjevernije od Kijeva. Uzmičući pred Jaroslavom, Svjatopolk se povukao u Poljsku, pod zaštitu kneza Boleslava Hrabrog koji mu je bio tast.

Budući da je Svjatopolk uzmakao u Poljsku zajedno s dijelom svoje vojske, Jaroslav je smatrao da će svojega brata i suparnika moći konačno svladati samo ako nastavi progon i na području Poljske. Da to olakša, sklopio je sporazum s njemačko-rimskim carem Henrikom II., koji je bio u neprijateljstvu s Boleslavom, a zatim je provalio u Poljsku. Ali Boleslav je uspio pregovorima osujetiti neprijateljsku akciju Carstva, a na drugoj je strani pridobio Pečeneze da napadnu Jaroslava s istoka. Pred protunapadom poljske vojske u kojoj je, osim ruskih četa kneza Svjatopolka, bilo njemačkih plaćeničkih odreda i Pečeneza, Jaroslav se morao povući iz Poljske, pa čak napustiti i Kijev i uzmaći sve do Novgoroda. Vraćen snagom poljskog oružja, u Kijevu je knezom i opet postao Svjatopolk. No kad se poljska vojska povukla, zadržavši ipak u svojoj vlasti Červonsku zemlju (koju je svojedobno osvojio Vladimir), Svjatopolk se nije mogao održati pred novim napadom Jaroslava, pa je i opet pobjegao, ovaj put na istok, k Pečenezima. To je – kao i ranije, prigodom intervencije Poljaka – potaklo Jaroslava da nastavi ofenzivu. Godine 1019. potukao je Pečeneze na rijeci Alti. Tom prilikom Svjatopolk je na bijegu poginuo. Time je središnja vlast u Kijevu pripala Jaroslavu (1019–1054). Tako je, stjecajem okolnosti, ujedinjenje ruskih zemalja već i treći put ostvareno vojnim snagama

Novgoroda. Ali, uza sve to, državnim središtem i dalje ostaje Kijev, što svjedoči ne samo o snazi tradicije da je to područje i taj grad jezgra ruske državnosti, nego i o faktičnoj snazi etničkih, privrednih, političkih i kulturnih činitelja koji su jug ruskih zemalja predodređivali kao političko središte, koje je tu svoju ulogu održalo za cijele prve polovice ruske srednjovjekovne povijesti.

4. RUSIJA U VRIJEME JAROSLAVA MUDROG I NJEGOVIH NASLJEDNIKA

Pošto se 1019. konačnom pobjedom nad Svjatopolkom i njegovom pogibijom učvrstio na vlasti u Kijevu, Jaroslav je i sam morao povesti borbu protiv istih tendencija feudalnog osamostaljivanja pojedinih dijelova države koje su ga svojedobno bile pokrenule protiv samovladarskih pretenzija njegova brata Svjatopolka i koje su najzad rezultirale njegovim usponom na položaj velikog kneza u Kijevu. Budući da je za života svoga oca Vladimira bio područni knez u Novgorodu, poznavao je autonomističke težnje toga grada, pa ih je sada pokušao oslabiti posebnim ugovorom s Vijećem toga grada. Čini se da je time osigurao vezanost Novgoroda uz središnju državnu vlast u Kijevu, ali je morao posebnim poveljama garantirati povlastice i samoupravu Novgoroda. Te se povelje nisu sačuvale, ali se u dokumentima idućih stoljeća spominje da su se knezovi Novgoroda pri stupanju na dužnost morali zaklinjati "na povelje kneza Jaroslava" koje su jamčile sloboštine i osebujan ekonomski i politički položaj toga grada.

Nakon regulacije odnosa s Novgorodom, Jaroslavova politika jačanja centralne vlasti dovela ga je u sukob s polockim knezom Brjačislavom, koji mu je bio nećak. Poslije neuspjelog pokušaja da odluku ostvari oružjem, Jaroslav je i ovdje morao pristati na nagodbu: Polock je priznao vrhovnu vlast Kijeva, ali je i on sačuvao unutrašnju samoupravu i stanovitu autonomiju u okviru Kijevske države.

I u borbi sa svojim bratom, tmutarakanskim knezom Mstislavom, Jaroslav je isprva doživio neuspjeh. Godine 1023. izgubio je bitku kod Černigova, pa je morao Mstislavu ne samo priznati samostalnost, nego i ustupiti mu zemlju Sjeverjana i time cijelo područje istočno od velikoga luka Dnjepra. Takvo stanje ostalo je sve do smrti kneza Mstislava (1036), kad su svi njegovi posjedi, uključivši i Tmutarakansku kneževinu, podvrgnuti pod neposrednu vlast Kijeva. Jačanju političkog jedinstva pridonijelo je i to što je Jaroslav, poslije proširenja svoje vlasti na istoku, u 1036. za kneza u Novgorodu uspio postaviti svojega najstarijega sina Vladimira.

Još 1030/31. Jaroslav se okoristio sukobom Poljske s Njemačko-rimskim Carstvom pa je ponovno osvojio Červonske gradove. Iste godine ratovao je i na sjevernim granicama Rusije, protiv penetracije Estonaca, i proširio svoju vlast na zapadnu obalu jezera Pejpus, gdje je osnovao grad Jurjev (Dorpat). Na drugom kraju svoga područja suzbio je 1036., u godini pripojenja Tmutarakanskog kneževstva, opasan napad Pečeneza koji su prodrli sve do zidina Kijeva. Na spomen toga uspjeha, Jaroslav je 1037. u Kijevu dao sagraditi sabornu crkvu Sv. Sofije, a njegov sin Vladimir započeo je gradnju istoimene crkve u Novgorodu.

Prema nekim, nedovoljno jasnim podacima u ljetopisima, čini se da je Jaroslav 1043. poslao svojega sina Vladimira na vojni pohod pomorskim i kopnenim snagama protiv Bizanta. Bez obzira na to jesu li ti podaci točni, sigurno je da Rusi nisu postigli nikakvih uspjeha. Od toga vremena nema u dokumentima više nikakvih vijesti o eventualnim ruskim ratnim akcijama protiv Carstva.

Usporedo s politikom unutrašnjeg učvršćenja jedinstvene državne vlasti i širenjem državnog područja, Jaroslav je ojačao i položaj ruske Crkve. Podignuvši katedralnu crkvu u Kijevu, obdario je metropoliju znatnim zemljoposjedima, a uskoro je u blizini glavnoga grada osnovao

prvi samostan ruskih redovnika (Kijevsko-Pečorsku lavru) koji je veoma brzo postao žarištem snažnoga kulturnog djelovanja.

Suprotno dotadašnjoj praksi, Jaroslav je 1051., ne pitajući carigradskog patrijarha, na položaj kijevskoga metropolita postavio ne više Bizantinca, nego učenoga ruskog svećenika Ilariona. Time je bio izvršen prvi, zasad još privremeni pokušaj da se ruska Crkva osamostali od vrhovništva carigradske patrijaršije.

S jačanjem kršćanstva i crkvene organizacije snažno je napredovao i kulturni život Kijevske Rusije. Prepisivale su se crkvene knjige donesene iz Makedonije i Bugarske, prevodile se nove izravno s grčkog jezika, a uskoro je nikla i vlastita ruska crkvena i svjetovna književnost. Razvija se pisanje ljetopisnih zapisa i u Kijevu i u Novgorodu, nastali su prvi ruski životopisi svetaca: biografije ubijene Svjatopolkove braće, Borisa i Gljeba. Oko 1036. u Novgorodu je sastavljen najstariji dio "Ruske pravde".

Osim ratnih sukoba sa susjedima, Jaroslavova vanjska politika obuhvaćala je i znatnu diplomatsku djelatnost koja je Kijevsku Rusiju povezivala s nizom europskih zemalja. Nju je Jaroslav dopunjao i učvršćivao brojnim obiteljskim vezama s europskim vladarskim kućama. Tako je svoju sestru Mariju udao za poljskog kneza i, kasnije, kralja Kazimira I., a svojega sina Izjaslava oženio Kazimirovom sestrom Gertrudom; svoju kćerku Anu udao je za francuskoga kralja Henrija I., kćerku Elizabetu za norveškog kralja Haralda Hrabrog, a kćerku Anastaziju za mađarskog kralja Andriju I. Najsjajnija od svih bračnih veza bila je ženidba njegova sina Vsjevoloda kćerkom bizantskoga cara Konstantina IX. Monomaha (koja se, možda, također zvala Marija).

Premda je Jaroslav svim svojim raspoloživim snagama nastojao, prije svega, i na unutrašnjopolitičkom planu i vanjskopolitičkim vojnim i diplomatskim akcijama ojačati političko jedinstvo Kijevske države i njezinu unutrašnju koheziju, neprekidni je napredak feudalizacije u njegovoj zemlji djelovao u suprotnom smislu. To se očitovalo nakon Jaroslavove smrti (1054), kad su tendencije feudalnog rasula ponovno preotele maha.

TRIJUMVIRAT

Jaroslav je imao pet sinova. Najstarijemu, Izjaslavu ostavio je Kijev, Turov (u zemlji Drevljana) i Novgorod. Od ostale braće, Svjatoslav je upravljao prostranim područjem od Černigova do Rjazana i Muroma, a osim toga i Tmutarakanom. Vsjevolod je na jugu dobio Perejaslav, a na sjeveru Suzdalj, Rostov i Bjeloozero. Preostaloj dvojici braće dodijeljene su mnogo manje oblasti: Igor je dobio Voliniju, a Vjačeslav Smolensk.

Tri starija brata uskoro su među sobom sklopila savez protiv mlađe braće i drugih udjelnih knezova Rusije (pobočnih članova kuće Rjurikoviča), pa su se zajednički brinuli o jedinstvu države, branili se od napada vanjskih neprijatelja i razmještali zavisne knezove s jednog područja na drugo i time onemogućavali teritorijalno povezivanje svojih protivnika, ili su im naprosto oduzimali vlast. Tako su, među ostalim, zarobili i utamničili polockoga kneza Vsjeslava Brjačislaviča (koji je bio sin njihova bratića), a njegovu su zemlju priključili svojim posjedima.

Međutim, prevlast trojice Jaroslaviča uskoro je ugrozila nova velika opasnost od najezde stepskih osvajača.

Od kraja IX. st. južnoruske su stepe u svojoj vlasti držali Pečenezi, pa su sve do sredine XI. st. oni bili glavna opasnost što je iz toga područja prijetila Kijevskoj Rusiji. Ali 1054. pojavio se s istoka novi nomadsko-stočarski narod, Polovci ili Kumani (Kipčaki). Oni su glavninu Pečeneza potisnuli iz pricrnomorskih stepa prema današnjoj Rumunjskoj i uskoro počeli ugrožavati granice ruskih kneževina. Toj novoj opasnosti Jaroslaviči su odlučili suprotstaviti se udruženim snagama. Godine 1068. došlo je na rijeci Alti, pritoku Dnjepra, do velike

RUSKI KNEZOVI IZ KUĆE RJURIKOVIČA

KIJEVSKO RAZDOBLJE

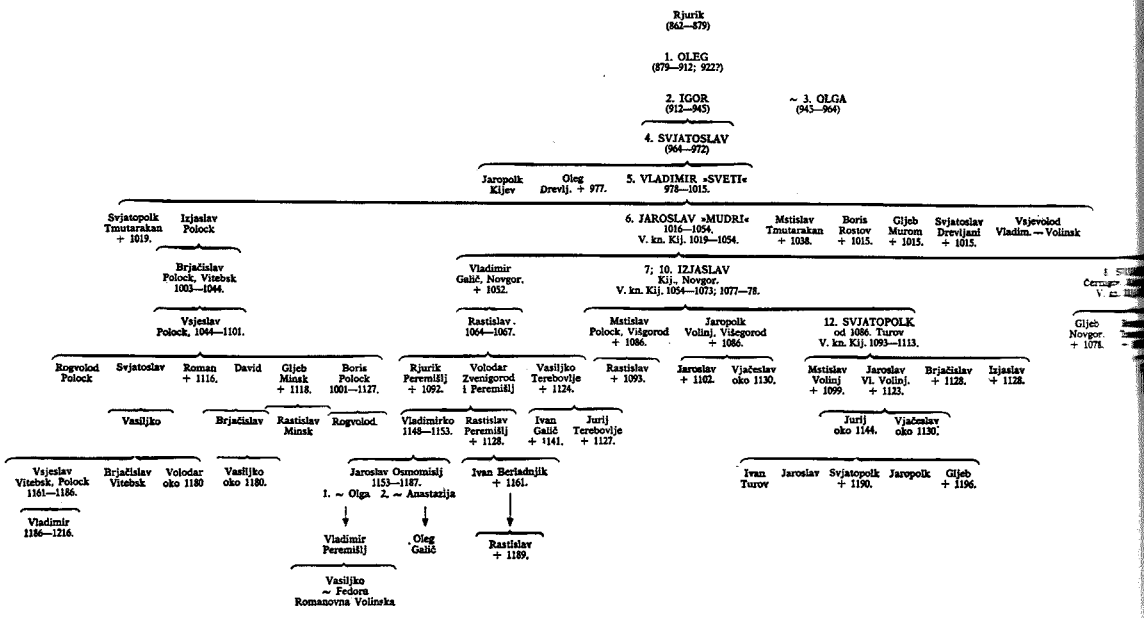

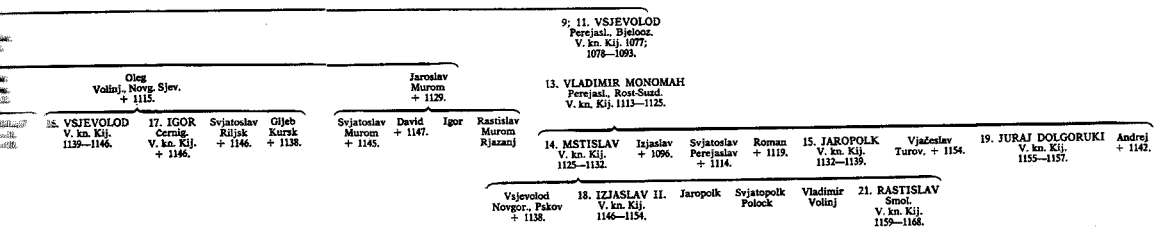

Imena tiskana velikim slovima i obilježena rednim brojem označavaju velike knezove u Kijevu.

bitke, ali je Jaroslaviče zadesio težak poraz. Izjaslav i Vsjevolod povukli su se u Kijev, a Svjatoslav u Černigov.

Pred opasnošću koja je zaprijetila porazom i bijegom ruskih kneževa kijevsko je stanovništvo zahtijevalo da se borba nastavi, pa je gradsko vijeće a i opća skupština puka zatražila da se narodu razdijeli oružje. A kad su knezovi to odbili, buknuo je ustanak. Dio pobunjenika opsjeo je gradsku tvrđavu i odonuda oslobodio zbačenoga polockoga kneza Vsjeslava Brjačislaviča i proglasio ga kijevskim velikim knezom. Tako radikalan karakter bune primorao je Izjaslava da pobjegne bratu svoje žene, poljskom kralju Boleslavu Smjelom (bratu i nasljedniku Kazimira I., 1058–1079). S poljskom pomoći Izjaslav je iduće godine (1069) ponovno osvojio Kijev i okrutno ugušio ustanak.

Val nezadovoljstva političkim prilikama u zemlji i sa sve većim teretima koji su zbog čestih ratova i sve izraženije feudalizacije tištali radno stanovništvo zahvatilo je poslije pobune Kijevljana u 1068. i seoska područja u raznim predjelima države. Tako je već početkom sedamdesetih godina bilo ustanaka seljaštva u Rostovskoj udjelnoj kneževini i Bjeloozerskoj zemlji, izbila je pobuna gradske sirotinje u Novgorodu i dr., pri čemu se s antifeudalnim manifestacijama veoma izrazito povezivala težnja seljaštva da se vrati poganstvu kao ideologiji koja je bila srasla s drevnim rodovskoplemskim društvenim odnosima.

U nastojanju da strogim propisima onemoguće slične događaje, Jaroslaviči su 1072. objavili tzv. Pravdu Jaroslaviča, zakonski zbornik koji je predviđao okrutne kazne za svaki pokušaj napada na kneževske službenike ili imanja i cjelinom svojih odredbi nastojao obraniti sustav vlasništva i eksploatacije na kneževskim imanjima.

Premda su tako tri Jaroslaviča združenim vojnim i zakonodavnim mjerama uspješno prigušili unutrašnja nezadovoljstva u svojoj državi, čini se da je Izjaslav nastojao iskoristiti svoj oslon na Poljsku da ostaloj dvojici braće, članova njihova trijumvirata, nametne svoju prevlast. Ali oni su se urotili i 1073. protjerali Izjaslava iz Kijeva, pa se on sklonuo na dvor njemačko-rimskog cara Henrika IV., za kojega je bila udata njegova nećakinja Eupraksija.

Kijevskim knezom sada je postao Svjatoslav, a treći brat u dotadašnjem trijumviratu, Vsjevolod, odgurnut je u stranu, možda i zbog toga što je njegova kćerka, njemačka carica Eupraksija, pružila utočište odbjeglome Izjaslavu. Time je raspad saveza trojice Jaroslaviča bio potpun. Umjesto nekadašnje suradnje, razvila se oštra suparnička borba u kojoj je svaki od takmaca nastojao sebi osigurati pomoć susjednih europskih država. Tako je Izjaslav, osim pomoći Njemačke, nastojao steći potporu Poljske, pa čak i pape Grgura VII., a Svjatoslav se, djelomice s uspjehom, trudio da mu tu potporu preotme. S druge strane, Vsjevolod, oženjen kćerkom bizantskoga cara Konstantina IX. Monomaha, nadao se u pomoć tadašnjega cara Mihajla VII.

Položaj se donekle pojednostavnio smrću Svjatoslava (1076), pa je knezom u Kijevu postao Vsjevolod. Njegova bizantska orijentacija pomogla je Izjaslavu da pridobije sklonost Grgura VII., uz uvjet da po svojem povratku na vlast u Kijevu prizna Rusiju papinskim lenom, u smislu politike što ju je Grgur VII. vodio i prema drugim državama. Ali papinska je pomoć mogla biti samo verbalna; stvarnu pomoć pružio je Izjaslavu njegov šurjak, poljski kralj Boleslav Smjeli, i omogućio mu da oružanom silom zauzme Kijev. Vsjevolod se pred znatnom premoći svojega suparnika morao povući, ali mu je njegov brat, kao pobjednik, ipak dopustio da u svojoj vlasti kao svoju očevinu zadrži Černigov.

Dok su se tako vodile borbe za vrhovnu vlast u Kijevu, u raznim predjelima Rusije jačala je težnja za oslobođenjem od prevlasti državnog centra. Pripremajući se za borbu, više se nepokorenih knezova okupilo u Tmutarakanu na dogovor. Na čelu te skupine nezadovoljnika bili su sinovi bivšega kijevskog velikog kneza Svjatoslava, Oleg i Roman, te Boris, sin smolenskoga kneza Vjačeslava (najmlađega brata nekadašnjih trijumvira). Oni su uz pomoć Polovaca najprije napali Vsjevoloda u Černigovu, a kad se on povukao u Kijev i ondje izmirio s Izjaslavom, napali su ih obojicu. U borbi je Izjaslav poginuo (1078), ali je Vsjevolod pobijedio napadače i odsad (po drugi put) zavladao kao veliki knez u Kijevu (1078–1093).

Ali usprkos tome vojnom uspjehu, Vsjevolod nije uspio obnoviti potpunu i neospornu velikokneževsku vlast nad ostalim područjima države. Proces osamostaljivanja pojedinih oblasti i mrvljenja državne vlasti nije više bilo moguće zaustaviti. Ta tendencija rasula još je više ojačala za Vsjevolodova nasljednika, Izjaslavova sina Svjatopolka (1093–1113). Pojedine udjelne kneževine, željne samostalnosti i širenja svojih posjeda, nastojale su se oteti ispod prevlasti Kijeva i, s druge strane, na štetu svojih susjeda bezobzirno osvojiti onoliko prostora koliko im je to snaga njihova oružja dopuštala. Na toj osnovi započelo je doba neprestanih feudalnih ratovanja. Prilike su postajale nepodnošljive, a materijalne štete zbog mnogostrukih pustošenja sve teže.

DOBA KNEŽEVSKIH SABORA

U namjeri da se okonča tako razorno zbivanje, sazvali su kijevski veliki knez Svjatopolk Izjaslavič i njegov bratić, perejaslavski knez Vladimir Vsjevolodovič Monomah, 1097. opći sabor ruskih knezova u gradu Ljubeču. Tu je zaključeno da će svaki knez, član veoma razgranate porodice Rjurikoviča, zadržati u svojem posjedu svoju očevinu ("votčinu") i nitko ne smije nastojati da mu je preotme.

Ali tek što se sabor razišao, borbe su se obnovile zbog nastojanja Davida Igoreviča, kneza u Vladimiru Volinjskom, da preotme posjede Vasiljku Rostislaviču, knezu u Terebovlju, u Galiciji. U taj spor upleli su se odmah i drugi knezovi. Davidu je pomagao kijevski knez Svjatopolk, a Vasiljka su nastojali zaštititi perejaslavski knez Vladimir Monomah i novgorod-sjeverski knez Oleg Svjatoslavič.

Poslije ogorčenih borbi koje su bjesnjele na velikim prostranstvima, David Volinjski najzad je svladan, a na novom saboru knezova u gradu Vitičevu, na Dnjepru, oko 40 km južno od Kijeva, oduzeta mu je za kaznu zbog povrede ljubečkog sporazuma njegova dotadašnja Volinjska kneževina (1109).

I u sljedećim godinama ruski su knezovi pokušavali na saborima u raznim gradovima dogovorno rješavati pojedine sporove na temelju načela ljubečkog sporazuma. Ali feudalno rasulo nije bilo moguće obuzdati. U vezi s tim, socijalne su se prilike u cijeloj zemlji naglo pogoršavale. Osobito se to očitovalo u Kijevu, gdje se kriza vlasti nad prostranim državnim područjem zbog opadanja prihoda iz nepokornih dijelova države pretvarala u tendenciju za pojačavanjem eksploatacije neposredno podložnoga gradskog stanovništva. Veliki knez i bojari povećavali su namete, a gradski bogati trgovci nastojali su poslovati sa sve neumjerenijom dobiti. I samom velikom knezu Svjatopolku predbacivalo se da se bavi lihvarstvom i spekulativnom trgovinom.

Smrt kneza Svjatopolka (1113) djelovala je kao signal za podizanje općeg ustanka protiv bogataša, trgovaca i lihvara. Ugroženi napadima pučana, bogataški su krugovi u gradu na velikokneževsko prijestolje pozvali najsnažniju ličnost toga razdoblja, dotadašnjega perejaslavskog i rostovo-suzdaljskog kneza Vladimira Vsjevolodoviča Monomaha (1113–1125).

VLADIMIR MONOMAH

Došavši u Kijev, Vladimir Monomah je najprije koncesijama stišao pobunu puka. Olakšao je položaj dužnika i onih kojima su ekonomske teškoće prijetile gubitkom osobne slobode. Posebnim odredbama smanjio je feudalne terete zakupa i holopa. Svi ti njegovi propisi uključeni su u tzv. Opširnu rusku pravdu pod zajedničkim naslovom Ustav Vladimira Monomaha.

Pučki ustanak okupio je oko Vladimira Monomaha ne samo kijevsku bojarsku i trgovačku aristokraciju, nego i knezove s ostalih područja države. Zahvaljujući tim okolnostima, on je ponovno ojačao državno jedinstvo. Nepokorne knezove zbacivao je s vlasti i kažnjavao. Nje-

govoj se vlasti potpuno pokoravao i Novgorod, pa je ne samo bez protivljenja prihvaćao područne knezove i posadnike što ih je Vladimir u Novgorodu postavljao, nego je usvajao i njegova direktna naređenja o upravnim i političkim postupcima.

U vanjskoj politici Vladimir Monomah je s uspjehom suzbijao napade Polovaca, a s mnogim je europskim dvorovima, po uzoru na svoje pretke, stupio u obiteljske veze. Njegova je sestra Eupraksija (Adelhaida) bila udata za njemačko-rimskoga cara Henrika IV., njegova kćerka Eutimija za ugarskohrvatskoga kralja Kolomana, a sam Vladimir – unuk bizantskoga cara Konstantina IX. Monomaha – bio je oženjen kćerkom engleskoga kralja Haralda.

Relativno jak položaj Kijeva i jedinstvo države održalo se još i za kratkotrajne vladavine Vladimirova sina Mstislava (1125–1132) koji je uspješno suzbijao napade Estonaca, na sjeveru, i Polovaca, na jugu, i time afirmirao ulogu centralne državne vlasti. Ali poslije njegove smrti privremeno zaustavljeni ili, u najmanju ruku, usporeni proces feudalnog rasula razmahao se punom nezadržljivošću.

5. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KIJEVSKOJ RUSIJI DO SREDINE XII. ST.

U XI. i u prvoj polovici XII. st., to jest nakon razdoblja velikoga kneza Vladimira Svetog, razvoj feudalnih odnosa, kako se to očituje već i samim povećavanjem feudalnog rasula političke, vlasti, neprekidno je napredovao. Njegov temelj bilo je oblikovanje privrednog poretka koji je posjednicima imanja omogućavao da raspolažu znatnim prihodima i vlašću nad ljudstvom, da bi na toj osnovici mogli voditi samostalnu politiku i težiti za nezavisnošću od središnje državne vlasti.

Oblikovanje takva poretka vršilo se sustavnim i upornim preinačavanjem starijih, arhaičkih ustrojstava u sve izraženije oblike samovlasti knezova i bojara nad područjima i stanovništvom koje je moralo priznavati njihovu supremaciju. Polazište toga preoblikovanja bili su odnosi kakvi su postojali na kraju X. st., i mijene koje s vremenom nastaju ne uklanjaju postojeće institucije nego postupno mijenjaju njihovu privrednu i društvenu funkciju.

Osnovno stanovništvo Kijevske Rusije i u XI. st. je slobodno seljaštvo, organizirano u susjedske općine koje i dalje nose starinski naziv "vrv", a po nekoliko njih udružuju se u jedan "mir". Pojedina vrv sastoji se od malih seljačkih porodica koje samostalno obrađuju svoju zemlju. Svi stanovnici seoskih susjedskih općina slobodni su ljudi, a izvori ih nazivaju smerdima. Oni su se bavili zemljoradnjom, uzgojem domaćih životinja i, kao dodatnim gospodarskim djelatnostima, lovom i ribolovom. Ali po selima je bilo i obrtnika, naročito kovača, kolara i dr., koji su po narudžbi radili za lokalno tržište.

Takve susjedske općine i ruski mir održali su se kao osnovni organizacijski oblici života na selu kroz cijeli ruski srednji vijek. Seljaci općina koje su ležale na "državnoj zemlji", – tj. na zemlji koja je bila pod neposrednom vlašću kneza – a to je prvobitno, u načelu, bio sav državni teritorij – plaćali su kneževskoj riznici porez (danak) po glavi proizvodnog stanovništva, a prikupljao se od pojedinog "dima". Izvan toga sustava javnopravnih dužnosti ti seljaci nisu prvobitno bili ni u kakvoj zavisnosti od drugih posjedničkih činitelja. Ali broj tih tzv. crnih općina neprekidno se, iako sporo, smanjivao u korist širenja feudalne podložnosti u poljoprivredi.

Srednji i veliki zemljoposjed ne pojavljuje se kao izgrađen tip feudalnoga imanja nego se rađa i oblikuje iz starijih oblika posjedovanja i prava na prihode od proizvodnoga rada na zemlji. Pripadnici pradavne rodovskoplemenske aristokracije nesumnjivo su iskonski imali svoje udjele u zemljišnim zajednicama iz kojih su potekli. Čini se da je seoska zajednica isprva na sebe preuzimala obvezu da njihovu zemlju obrađuje svojim trudom. Takve jezgre zemljo-

Gonič deve. Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu.

posjedâ koje su pripadale nositeljima dostojanstava što su se pretvarali u vršitelje različitih funkcija u kneževskoj službi nesumnjivo su se širile mnogostrukim i raznovrsnim mijenjanjem početnih odnosa: prigrabljivanjem novih kompleksa zemlje od osiromašenog dijela seljaštva i prisvajanjem novih, još neobrađenih dijelova seoskih i mirskih područja. Djelujući na teritoriju općina i mirova u kojima su bili i njihovi zemljoposjedi, ti su bojari, kao najodličniji predstavnici stanovništva redovito pripadali i krugu velikaša oko kneza i s tim u vezi vršili različite dvorjanske, upravne i vojne službe u političkom aparatu koji se izgrađivao.

Pri tome se vršio dvostruki, usporedni proces. Na imanjima rodovskoplemenske aristokracije, koja se rastom svojih posjeda pretvara u zemljoposjedničku aristokraciju, formira se kategorija obrađivača zemlje koja se regrutirala iz redova pauperiziranog seljaštva i koja je u procesu svojega siromašenja izgubila svoje iskonske zemljišne čestice i morala se uposliti kao zavisna radna snaga kod veleposjednika. Toj kategoriji pridružuju se ratni zarobljenici i drugi ljudi koji su zbog različitih povoda izgubili svoj položaj u društvenoj zajednici. Svi su se oni svojim procesom imovinske i socijalne degradacije pretvorili u obrađivače parcela zemlje koja pripada veleposjedniku, pri čemu oni sami za sebe pridržavaju samo određeni dio uroda, a preostatak moraju predavati vlasniku ustupljene čestice. S druge strane, knezovi i bojari kao

nositelji lokalnih kompetencija kneževske vlasti pritišću cijele seoske općine još neokrnjeno slobodnog stanovništva sve većim i raznovrsnijim dažbinama na ime javnopravnih davanja i dužnosti u korist javne vlasti kojoj su oni i lokalni predstavnici i korisnici njezinih materijalnih potraživanja.

Takvim procesima intenzivno se tijekom X. i XI. st. razvijao kneževski i bojarski veliki zemljoposjed različitog podrijetla, na kojem su se formirali načelno podjednaki ekonomski odnosi između posjednika zemlje i njezinih obrađivača. Votčina je pradavni obiteljski posjed koji tradicija smatra neotuđivim imanjem knezova i bojara. Usto postoji i zemlja za koju se očuvalo obilježje državnoga, ni od koga ne prisvojenog tla i koje je naseljeno državnim seljaštvom, opterećenim samo javnopravnim dažbinama u korist državne, kneževske vlasti. Razvojne tendencije težit će tijekom budućega razvitka da, bar u pogledu opterećenja, oba tipa zemlje i različite kategorije njezinih obrađivača postanu vršiteljima jednakih dužnosti u davanju obročne i radne rente povlaštenim društvenim slojevima.

Na temelju tekstova što ih sadrži Pravda Jaroslaviča, neosporno je da su sredinom XI. st. već postojali karakteristični i jasno izraženi organizacijski oblici feudalne eksploatacije u zemljoradnji.

Tadašnji veleposjed sastojao se od neposrednoga kneževskog ili bojarskog rezervata i zavisnih seljačkih domaćinstava na česticama vlasteoske zemlje ili na zemljištu podvrgnute seoske općine. Na rezervatskom imanju bio je knežev ili bojarinov dvor s gospodarskim zgradama i nastambama njegove posluge i tuina (upravitelja raznih grana privrede u vlastelinovu gospodarstvu), s radionicama različitih obrtnika, stajama, sušama, hambarima i sl. Knez ili bojarin imao je svoj zasebni upravni (službenički) aparat i svoju manju ili veću vojnu družinu. Na čelu cijeloga upravnog i privrednog aparata jednoga velikaškog imanja stajao je vrhovni upravnik ili ognjiščanin.

Sličnu organizacijsku strukturu kakva je postojala na imanjima svjetovnih velikaša imala su i crkvena imanja u vlasnosti manastira i svjetovnog klera.

Neposredni proizvođači na svjetovnim i duhovnim veleposjedima bili su: slobodni seljaci ili smerdi, ugovorni zemljoradnici, zavisni obrađivači (rjadovići i zakupi) te osobno neslobodni obrađivači feudalčeve rezervatske zemlje ili holopi.

Naziv *smerdi* upotrebljavao se u najstarijim izvorima za slobodne seljake, članove seoskih općina. Većina smerda bila je u XI. i XII. st. još uvijek slobodna. Oni su posjedovali vlastite čestice zemlje, dijelove nekadašnje kolektivne seoske zemljišne zajednice, i uz to vlastita sredstva za rad, alat, stoku i sl. Njihova ovisnost o knezu kao nositelju javne vlasti ograničavala se na plaćanje utvrđenog danka i vršenje vojnih i određenih radnih dužnosti prema državi. Drugi dio smerda, i to prije svega oni koji su se u procesu ekonomske diferencijacije na selu pauperizirali, nisu više mogli živjeti samo od vlastitih sredstava, nego su morali odlaziti na kulučenje svojim radnim inventarom na veleposjednikovu zemlju (*barščina*); od rada na tom dijelu zemlje mogli su onda za sebe zadržati dio uroda. Time se oni postupno pretvaraju u obrađivače zemlje koja (eventualno uz vlastiti, nedovoljno veliki preostatak njihova iskonskog imanja) nije njihova, ali koji za pravo da tu vlastelinovu zemlju obrađuju i da s nje za sebe zadržavaju dio uroda, moraju vlasniku davati zemljišnu rentu u obrocima i radu.

Takvi smerdi sniženoga ekonomsko-socijalnog statusa, spominju se već u Pravdi Jaroslaviča iz 1072. Njihova društvena podvrgnutost feudalcu očituje se, među ostalim, i time što u slučaju ubojstva takvoga smerda feudalcu pripada krvnina u iznosu od pet grivni; a ako smerd umre bez potomstva, onda i ona zemlja što ju je njezin dotadašnji vlasnik posjedovao kao svoju očevinu pripada po pravu "mrtve ruke" njegovu feudalnom gospodaru.

"Proširena ruska pravda", nastala u prvoj polovici XII. st., još potpunije ocrtava daljnji proces klasne diferencijacije i zakmećivanja seljaka. Ona razlikuje više kategorija među njima.

Rjadovičima se nazivaju seljaci koji su zapali samo u privremenu zavisnost od veleposjednika na temelju ugovora ("rjad") po kojem su određeno radno vrijeme u godini morali raditi na zemlji svojega gospodara.

Zakupi su bili nekadašnji slobodni smerdi koji su u potpunosti izgubili svoju vlastitu zemlju pa su od feudalca dobivali česticu ("otaricu"), pomoć u radnom inventaru, novcu ili sjemenu, uz obvezu da mu daju dio uroda ili da kuluče na feudalčevu posjedu. Pokušaj zakupa da pobjegne od svojega gospodara kažnjavao se pretvaranjem zakupa u roba. Zakup je, dakle, bio vezan uz česticu zemlje koju je preuzeo na obrađivanje. Isto tako, on ni u krivično-pravnom pogledu nije bio jednak slobodnim ljudima. U slučaju krvnog zločina ili krađe za njega je odgovarao njegov gospodar, a zakup se pretvarao u roba. Podložni položaj zakupa ipak nije morao ostati trajan, nego se mogao razriješiti ako zakup vrati svojem gospodaru sve što je od njega primio; isto tako, ako bi gospodar pokušao svojega zakupa prodati kao da je rob, gubio bi sva svoja prava prema njemu.

Izgoji su bili uz otkupninu na slobodu pušteni robovi ili pak druge kategorije stanovništva koje nisu bile kadre živjeti od svoje zemlje ili od svojega zvanja uopće. Među takve su pripadali seljaci isključeni iz društvenog organizma seoske općine, propali obrtnici i trgovci i sl. I oni su, u nemogućnosti da sami sebe uzdržavaju, od kneževske ili, osobito često, crkvene vlasti primali česticu zemlje i obrađivali je uz uobičajene dažbinske obveze (barščina i obroci).

Ruska pravda svjedoči i o postojanju robova (*holopa*) u Kijevskoj Rusiji X–XII. st. U taj su položaj zapadali ratni zarobljenici, osiromašeni slobodni i poluslobodni ljudi koji su sami sebe prodavali u ropstvo, zatim počinitelji krvnih zločina i teških krađa i ljudi opterećeni neisplativim dugovima. Ali faktični društveni i pravni položaj svih tih vrsta robova bitno se razlikovao od klasičnih grčko-rimskih robova, kad je rob bio apsolutna svojina robovlasnika. Već u Pravdi Jaroslaviča plaća se gospodaru jednaka krvnina od pet grivni za ovisnog smerda, za rjadoviča i za holopa. To je značilo da se socijalna i ekonomska vrijednost svih tih kategorija neslobodnih ili nepotpuno, slobodnih proizvodača faktično izjednačila u obliku podjednake, kmetskog privredne i društvene zavisnosti o velikom zemljoposjedniku. Temelj te faktičke jednakosti bilo je obrađivanje veleposjedničke zemlje uz obvezu davanja barščine i obroka od plodova seljačkoga rada.

Izgradnju takvih privrednih i društvenih odnosa na zemlji pratio je karakterističan razvoj drugih grana privrede, izvan okvira kmetsko-veleposjedničkih odnosa.

Kijevska država XI. i XII. st. naslijedila je iz ranijega povijesnog razdoblja niz gradova koji su nastali uzduž vodenih putova s Baltika na Crno more. Najvažniji među njima bili su: Novgorod, Pskov, Polock, Smolensk, Ljubeč, Černigov, Kijev, Perejaslavlj, Bjeloozero, Rostov, Suzdalj, Murom. Ali u brzom tempu uzdizali su se i drugi gradovi, kao Jaroslavlj, Vladimir na Kljazmi, Vladimir Volinsk, Galič i dr. Karakteristično je da je najveći dio svih tih gradskih središta nastao na vodenim putovima (rijekama ili jezerima) što potvrđuje važnost prometnih veza u njihovu životu. U svim se njima u XI. i XII. st. veoma intenzivno razvijala obrtnička i trgovačka djelatnost. Među obrtima se u ljetopisima spominje više od 30 raznih specijalnih struka, a pojedini su se obrti počeli udruživati u profesionalne organizacije (kovači, tesari i dr.). Obrtničkom proizvodnjom bavili su se i redovnici pojedinih samostana. Tako su monasi Kijevsko-Pečorskog manastira proizvodili za tržište vunene čarape, kape i lonce.

Lokalna trgovina u pojedinim ruskim gradovima nije imala veće značenje dokle god je u ruskim zemljama prevladavalo naturalno gospodarstvo pa su seoske općine i bojarska imanja sama namirivala najveći dio svojih potreba. Kudikamo veću važnost imala je za ruske gradove daleka, vanjska (uvozna i izvozna), a također i tranzitna trgovina. Tako su se u nekim gradovima ukrštavali važni daleki putevi. Kijev je od davnine bio raskrsnica prometnih veza s Galicijom, Krimom i Bizantom, a prema sjeveru sa Smolenskom, Polockom i Novgorodom; a u dalekoj pozadini tih trgovačkih i prometnih veza bile su zemlje Prednje Azije, Srednje Europe i Baltika. Pri tome je Novgorod, osim što je preko Kijeva i važnoga trgovačkog puta niz Volgu bio vezan s Bizantom i Prednjom Azijom, po svojem ključnom položaju u sjevernim oblastima ruskih zemalja, bio stjecište glavnih veza s pribaltičkim zemljama, Švedskom i Danskom.

U vezi s razvitkom tržišta i pretvaranjem robne neposredne i posredne razmjene u profesionalnu trgovinu bila je nužna pojava novca. Umjesto starijih sredstava posredne razmjene (stoka, kože, krzna), najprije se u prometu pojavljuje strani novac, u prvom redu bizantski zlatnici te arapski i zapadnoeuropski srebrni novac. Tek od kraja X. st. počinju kijevski knezovi kovati vlastiti novac po bizantskom uzoru. Osnovna jedinica bila je srebrna grivna.

Visoka razina gradske privrede, naročito vanjske i tranzitne trgovine, dovela je do izrazite imovinske diferencijacije gradskog stanovništva i prikupljanja znatnih imutaka u rukama trgovaca. Tim rezervama postalo je moguće organizirati i specijaliziranu trgovinu na veliko, pa su se formirale skupine veoma bogatih trgovaca koje su mnopolizirale određene smjerove vanjske i tranzitne trgovine. Tako je u Kijevu postojala organizacija monopolista za trgovinu s Bizantom. Posebne monopolističke skupine trgovale su solju što je dolazila iz Galiča; u vremenu nestašice ili ratova one su spekulirale cijenama i time ostvarivale izvanredno visoke dobiti. Novčarska poslovanja, davanje zajmova i lihvarstvo toliko su se bili razmahali da su upravo ti oblici akumulacije bili jedan od glavnih povoda za ustanak puka u Kijevu 1113.

Znatne dobiti iz trgovačkih i novčarskih poslovanja samo su se djelomice ulagale u dalji razvoj tih poslovnih pothvata. Znatan dio svoje gotovine trgovci i novčari ulagali su u kupovinu zemlje, često uz povoljne uvjete, od zaduženih seljaka i manjih zemljoposjednika. Time su se i poslovni ljudi, obogaćeni robno-novčanim djelatnostima, pretvarali u zemljoposjednike.

S druge strane, postojanje i jačanje brojnih tržišta omogućavalo je i velikim zemljoposjednicima da se pojavljuju na tržištima ili kao kupci uvezene robe ili kao prodavači agrarnih i drugih proizvoda sa svojih imanja. Na taj se način privredni i društveni razvoj obiju ekonomskih grupacija, trgovaca i novčara s jedne strane i bojara – velikih zemljoposjednika, s druge strane, među sobom povezuje. I jedni i drugi bili su zainteresirani za jačanje tržišta, ali također i za pojačavanje eksploatacije seljačke radne snage na poljoprivrednim imanjima i, u širim razmjerima toga zbivanja, za ubrzavanje procesa zakmećivanja seljaštva i za sve bržu i potpuniju feudalizaciju društva u Kijevskoj Rusiji.

Ali intenzivna feudalizacija neminovno je vodila političkoj razgradnji države, pa je neizbježiva afirmacija privrednih i društvenih težnji što su se rađale iz same biti ekonomskih djelatnosti pripremala dugotrajnu epohu političke slabosti i rasula Rusije koja je koincidirala s fatalnim porastom vanjskopolitičkih opasnosti na istoku, jugu, zapadu i sjeveru njezina geopolitičkog prostora.

6. KULTURA KIJEVSKE RUSIJE

Točni podaci o počecima ruske pismenosti nisu dovoljno pouzdano utvrđeni. U "Životopisu Konstantina Filozofa" (Ćirila) navodi se da je Ćiril za vrijeme svojega boravka u Hersonesu na Krimu ondje našao evanđelje i psaltir napisan "ruskim" pismenima a upoznao je čovjeka koji je tim jezikom govorio pa je od njega naučio "taj jezik", tj. ruski. Iz toga bi slijedilo da je pismenost na ruskom jeziku postojala i prije Ćirilova slavenskog alfabeta što ga je on uoči svojega puta u Moravsku (862) sastavio. Iz tekstova ljetopisa poznato je da su ruski ugovori s Bizantom iz 911. i 944. bili pisani na grčkom i na ruskom jeziku. I niz drugih podataka svjedoči o razvijenoj ruskoj pismenosti u prvoj polovici X. st. Tako je 1549. nađen u Gnezdovu blizu Smolenska (Gnezdovski kurgan) komad glinene posude iz prve četvrti X. st. na kojem je sačuvan natpis na ruskom jeziku, ispisan pismenima koja su nalik na makedonsko-bugarsku ćirilicu iz početka X. st.

Makedonski pisac Črnorizac Hrabar, koji je krajem IX. i u početku X. st. (u vrijeme cara Simeona, 893–927) napisao svoje polemičko djelo "O pismenima", svjedoči da su Slaveni prije pokrštenja imali vlastiti sustav pisanih znakova. Njegove riječi glase ovako: "Prije toga

(tj. prije pokrštenja) Slaveni nisu imali knjiga nego crtama i urezima čitahu i gatahu budući da su bili pogani. A pokrstivši se nastojali su da grčkim i latinskim pismenima kojekako pišu svoje riječi bez uređenja (sustava) ... I tako bješe kroz mnogo ljeta." A nakon toga, govori Hrabar, Slaveni su dobili svoje apostole Ćirila i Metoda; Konstantin–Ćiril sastavio je Slavenima alfabet od 38 slova, jedna prema grčkim pismenima, a druga prema potrebama slavenskih riječi.

Budući da pokrštenje zapadnih i južnih Slavena pripada u drugu polovicu IX. st., njihovu vlastitu pismenost posebnim znakovima u vremenu prije "mnogo godina" sigurno možemo datirati VIII. stoljećem ili početkom IX. st. Ako uzmemo u obzir da je već u drugoj polovici IX. st., u vrijeme kijevskoga kneza Askolda, bilo pokrštavanja Rusa, u kneževoj bližoj ili daljoj okolini, onda podaci Črnorizca Hrabra dobivaju svoj jasan kronološki raspored: doba uporabe slavenskih crta i rezova pripada vremenu prije sredine IX. st. Vrijeme nesistematskog primjenjivanja grčkih i latinskih slova nakon prihvata kršćanstva a prije Ćirilova djelovanja je vrijeme između Askoldova pokrštenja i sredine X. st., nakon čega slijedi doba uporabe pisma koje je proizašlo iz Ćirilove azbuke.

Prema tome, Ćiril je bio samo izumilac posebnog slavenskog alfabeta (glagoljice), a ne i osnivač slavenske pismenosti.

Poslije uvođenja kršćanstva u Rusiji pismenost je izvanredno ojačala. Širile su se crkvene knjige na grčkom, makedonskom i bugarskom jeziku, prevodilo se i s makedonsko-bugarskog i s grčkog na ruski. Osnivane su i prve škole. Tako je poznato da je za Vladimira Svjatoslaviča (978–1015) postojala škola u Kijevu, a za vrijeme njegova sina Jaroslava i u Novgorodu. Kako to dokazuju arheološki nalazi zapisa na brezovoj kori, otkriveni u znatnome broju u Novgorodu u posljednjih dvadesetak godina, i novgorodski građani vodili su među sobom korespondenciju. Najistaknutiji ljudi Kijevske Rusije bili su čak i veoma učeni. Među ostalima isticali su se izobrazbom rostovski knez Boris Vladimirovič (X/XI st.) pa kijevski mitropolit Ilarion, iz prve polovice XI. st., i dr. Bilo je i izobraženih bojara, pa čak i žena iz njihovih obitelji.

Najstarija do danas sačuvana knjiga na ruskom jeziku je Ostromirovo *evanđelje,* napisano u Kijevu 1056/57. za novgorodskog posadnika Ostromira. Najstariji poznati i sačuvani spomenik ruske originalne literature je "Poučenie k bratii" što ga je napisao novgorodski episkop Luka (1016–1060); u tom kratkom spisu on je dao zbirku moralnih propisa i uputa za svoju redovničku braću.

Kijevski mitropolit Ilarion sastavio je od 1037. do 1050. spis u pohvalu kneza Vladimira, pod naslovom "Slovo o zakone i blagodati", prikazujući ga kao borca za pokrštenje Rusije, prosvjetitelja i vladara koji se zalagao za političku i vjersku nezavisnost Rusije. Svojim znatnim literarnim talentom Ilarion je nastojao razotkriti značenje takve prosvjetiteljske politike i Rusije uopće u tadašnjem svijetu; u tome smislu, on je u neku ruku formulirao ideologiju i doktrinu o ulozi i svrsi ruske ranofeudalne monarhije kakvu su nastojali ostvariti kijevski veliki knezovi.

Plodan pisac bio je i iguman kijevsko-pečorskog manastira Feodosij. On je napisao nekoliko Pouka samostanskoj braći i nekoliko Poslanica knezu Izjaslavu. Među tim poslanicama ističe se "Poslanie o vere latynstej" iz 1069., kojom iguman poziva na obustavu svih veza s katolicima imajući pred očima politički utjecaj koji se u ruske zemlje širio iz susjedne Poljske.

Najznatniji predstavnik rane laičke ruske literature svakako je knez Vladimir Monomah (978–1015). Njegov spis "Poučenie detjama" sadrži prikaz njegovih vladarskih nastojanja, u njemu su sažeta kneževa životna iskustva, ocrtan je mentalitet tadašnjih ljudi i iznesen moral i shvaćanje ruskog ranosrednjovjekovnog vladara u obliku savjeta i pouka vlastitoj djeci.

Posebno mjesto u ruskoj srednjovjekovnoj proznoj literaturi ima najstarija ruska kronika "Povjest vremennyh let". Nju je 1113, uskoro nakon smrti kijevskoga velikog kneza Svjatopolka Izjaslaviča, sastavio Nestor, redovnik u Kijevsko-Pečorskom manastiru. To kroničarsko djelo nastalo je kao sinteza starijih – danas izgubljenih – spisa, koji su sastavljani počevši od kraja X. st. u Kijevu i Novgorodu. Nestorovo djelo je zatim, po nalogu kneza Vladimira

Monomaha, najprije preradio Silvestar, iguman Mihajlovo-Vidubickog manastira (1116), a zatim neki od ljudi bliskih novgorodskom knezu Mstislavu Vladimiroviču (1118).

Ljetopisac Nestor napisao je osim svoje Kronike još i životopis prvih ruskih svetaca, Borisa i Gljeba, što ih je u borbi za vlast dao ubiti njihov brat Svjatopolk (kanonizirani 1071).

Osim navedenih spomenika rane ruske proze bitno značenje za povijest društvenih odnosa u razdoblju Kijevske Rusije ima složeni zakonski zbornik "Ruska pravda". Od njegovih sastavnih dijelova, "Najstarija ruska pravda" (Jaroslavova) nastala je 1036. u Novgorodu, u vrijeme kad je Jaroslav dao Novgorođanima povelju o samoupravljanju i za kneza im postavio svojega sina Vladimira. "Pravda Jaroslaviča" sastavljena je 1072, kad su se poslije niza ustanaka u Kijevskoj Rusiji u razdoblju od 1068–71. Jaroslavovi sinovi sastali u Višgorodu i donijeli propise o kaznama za napade i ubojstva kneževskih ljudi; treći dio, "Ustav Vladimira Monomaha", nastao je poslije ustanka pučana u Kijevu 1113., a sadrži propise o suzbijanju lihvarstva i tlačenja seljaka.

O postojanju crkvene arhitekture u Kijevskoj Rusiji svjedoči još ugovor kneza Igora s Bizantom iz 911. Iz njega se vidi da je u to vrijeme u Kijevu postojala crkva Sv. Ilije. Kako je ona izgledala, o tome nema nikakvih podataka. Veći razmah postiglo je graditeljstvo tek nakon konačnog pokrštenja Rusije u vrijeme kneza Vladimira. Podaci Tiethmara Merseburškog, koji navodi da je u Kijevu u početku XI. st. bilo više od 400 crkvi, sigurno su pretjerani i ni izdaleka nisu u skladu s ostvarenim arheološkim nalazima; ali oni nesumnjivo svjedoče o općem dojmu što su ga o građevinskom poletu u tadašnjem Kijevu zabilježili suvremenici.

Najstariji, bar u tragovima sačuvani arhitektonski spomenik iz kijevskoga razdoblja jesu temelji Desjatinske crkve, sagrađene u vrijeme kneza Vladimira (978–1015) unutar zidinama utvrđenoga kijevskog kremlja. Ta je crkva bila sazdana u biti po bizantskom uzoru; imala je više kupola, a bila je bogato ukrašena mozaicima i freskama. Uskoro poslije gradnje Desjatinske crkve u Kijevu, podigao je tmutarakanski knez Mstislav Spasko-preobraženskU crkvu u Černjigovu. Njezin u osnovi četvorni tlocrt ima tri lađe koje se prema istoku završavaju polukružnim apsidama; krov joj je bio u obliku svodova nad kojima se diže pet kupola.

Gotovo u isto vrijeme s černigovskim "Spasom" (u prvoj polovici XI. st.) podignuta je južnije od kremlja, u novom bedemskom prstenu kneza Jaroslava, kijevska saborna crkva, Sv. Sofije. Sastojala se od pet uzdužnih lađa na četvornoj osnovi. Svojim vanjskim oblikom, apsidama svojih pet lađa, svodovima i okruglim kupolama kojima su pokriveni unutrašnji prostori hrama (jedna središnja i najveća, četiri srednje i osam najnižih kupola), kijevska je Sv. Sofija nalik na skup većih i manjih kapela, koji je na dvije među sobom suprotne strane flankiran po jednom otvorenom galerijom. Unutrašnji prostor raščlanjen je stupovima, svodovima i galerijama na pojedine lađe, apside i kapele oko glavnog i najvećeg prostora centralne lađe, koja se prostirala od zapada prema istoku, i poprečne lađe, koja s glavnom ocrtava lik grčkog križa. Stijene lađa i apsida bile su bogato ukrašene mozaicima, freskama i plitkim reljefima.

Od svjetovne arhitekture u Kijevu sačuvali su se do XX. st. ostaci kneževskog dvora i tzv. Zlatna vrata, kao dio nekadašnjih gradskih zidina širega, tzv. Jaroslavova grada, oboje iz prve polovice XI. st.

Oko god. 1050. sagrađena je i u Novgorodu crkva Sv. Sofije. Svojim osnovnim planom, ona ponavlja arhitektonski tip kijevske istoimene crkve; i ona ima pet lađa, isti tip svodova i kupola u krovnoj konstrukciji, ali je u cjelini vitkija i viša, kupole su joj u sredini izvučene u šiljak, koji izvana na svojem istanjenom vrhu nosi visoki križ, čime je još više bio naglašen ispon cijeloga zdanja u visinu.

Slične crkve podizane su zatim i u drugim središtima. Svi su ti arhitektonski objekti pružali obilje mogućnosti za razvoj ostalih likovnih umjetnosti, u prvom redu slikarstva i kiparstva.

Do današnjega vremena sačuvali su se samo mozaici iz kijevske Sv. Sofije i iz Mihajlovskog manastira u Kijevu. Freske iz kijevske Sv. Sofije i černigovskog "Spasa" još su na

Iluminacija Ostromirova evanđelja: Evanđelist Marko. Druga pol. XI. st.

svojem mjestu. Obje te tehnike slikarstva temelje se na bizantskom umjetničkom iskustvu i ljudski lik prikazuju u kanonski određenim stavovima, u maniri tadašnje slikarske prakse; ipak, pojedine kompozicije likova odaju težnju da se unesu i elementi slobodnih pokreta ili ostvare portretne individualizacije, kao što to potvrđuju mozaikalni prikaz euharistije u središnjoj apsidi Sv. Sofije u Kijevu, Pričešće apostola, u Mihajlovskom manastiru u Kijevu, fresko-skupina Porodica kneza Jaroslava, na stijeni središnjeg dijela kijevske katedrale, ili portretni likovi Sv. Nikole i Sv. Grgura u Nyssi, na mozaicima iste crkve, a i druge grupacije.

Važna dopuna u poznavanju slikarstva Kijevske Rusije do sredine XII. st. svakako je minijaturno slikarstvo. Najstarije minijature s likovima evanđelista sačuvane su u "Ostromirovu evanđelju" (1056/57). Nešto kasniji primjerak minijaturama ukrašenih knjiga je "Izbornik" kneza Svjatoslava Jaroslaviča iz 1073. U umjetničkom pogledu najveće značenje ima Mstislavovo evanđelje što ga je između 1103. i 1117. izradio majstor Aleksej za novgorodskog kneza Mstislava. Ono se odlikuje bogatim inicijalima u jarkim modrim i crvenim bojama, s cvjetnim i lisnim ukrasima, u koje se ponegdje upleću maske životinjskih i ljudskih likova.

Pisani podaci iz rane ruske povijesti svjedoče i o postojanju umjetničke glazbe. Tako ljetopisac Nestor ocrtava u Životopisu Feodosija Pečorskog odlazak Feodosijev na dvor kneza Svjatoslava Jaroslaviča. Tom prilikom zatekao je Feodosije ondje koncert na guslama i drugim instrumentima, praćen pjevanjem i plesom, kako je to bilo uobičajeno na kneževskome dvoru. Prilikom takvih koncerata, sviralo se – kako se to vidi iz drugih tekstova – osim na guslama, na citrama, frulama, klarinetima, rogovima i limenim udaraljkama. Kako su zvučale te melodije, to nije poznato jer se nisu sačuvali nikakvi notni zapisi. Zanimljive freske, u prizorima iz cirkusa na emporama stubišta u kijevskoj sabornoj crkvi Sv. Sofije, prikazuju likove svirača i plesača a djelomice i izgled njihovih muzičkih, gudačkih instrumenata s više žica. O tome je li bilo kakvih crkvenih kompozicija i korskih pjevanja za vrijeme crkvenih obreda nije se sačuvalo nikakvih podataka za vrijeme prije polovice XII. st.

XIV. PIRENEJSKI POLUOTOK OD ARAPSKOG OSVOJENJA DO INTERVENCIJE ALMORAVIDA

1. OSNUTAK SAMOSTALNOG EMIRATA

Unutrašnja slabost Vizigotskog kraljevstva na početku VIII. st. djelovala je kao poticaj sjevernoafričkim muslimanskim osvajačima da vrše isprva pojedinačne, pokusne napade na Poluotok, a zatim i da odluče o dalekosežnijim akcijama. Ali i tada još bio je kalifov provincijalni namjesnik za Afriku, Musa ibn Nusair, oprezan. Vojni pothvat do kojega je došlo u proljeće 711., možda na poticaj pristaša vizigotskoga zbačenog kralja Ahile, povjerio je manjem odredu od 7 000 berberskih ratnika, pod zapovjedništvom Tarika ibn Zijada, koji je bio Musin oslobođenik. Iskrcavanje je izvršeno na obronke brda Calpe, koje je kasnije nazvano Džebel Tarik (Gibraltar), a zatim je osvojeno i područje današnjega grada Algecirasa.

Presudna bitka s vizigotskim snagama kralja Rodriga odigrala se 19. VII. 711. uzduž riječice Rio Barbate što utječe u priobalno jezero Laguna de la Janda, oko 40 km sjeverozapadno od Algecirasa. Pobjeda napadača bila je potpuna, a napredovanje se zatim nastavilo, pa su podjesen iste godine zauzeti Kordova i Toledo. Ali Tarikove snage bile su preslabe za potpuno zaposjedanje vizigotskog državnog područja, pa su se borbe nastavile idućeg ljeta, dolaskom samoga sjevernoafričkog namjesnika, Muse ibn Nusaira, sa znatnim pojačanjima, sastavljenima pretežno od arapskih ratnika. Udruženim snagama, do kraja ljeta 714. zaposjednut je najveći dio Poluotoka, do rijeke Ebro i Biskajskog zaljeva. Na sjeveroistoku, jugoistoku i zapadu od toga osvojenog područja ostalo je još znatno prostranstvo koje je arapskoberberski munjeviti prodor mimoišao. Te je oblasti, napredujući prema današnjem Portugalu, prema Barceloni i Narbonni, na sjeveroistoku, te prema Malagi, Granadi i Murciji, na jugoistoku, najvećim dijelom zauzeo tek Musin sin i nasljednik na položaju namjesnika Sjeverne Afrike, Abd al-Azis (714– 716). On se i oženio udovicom vizigotskog kralja Rodriga, pa je to u neku ruku značilo legalizaciju njegova položaja, ali je pobudilo i nepovjerenje u Damasku, tako da je Abd al-Azisa po kalifovu nalogu ubio jedan od njegovih oficira.

Na daljnja zbivanja u Španjolskoj znatan su utjecaj imale suparničke borbe među dvjema arapskim plemenskim skupinama: Kaisitima i Kalbidima (ili Jemenitima) koje su se i na Istoku, u središtu Kalifata, među sobom natjecale oko utjecaja na vlast. U Musinoj arapskoj vojsci koja je osvajala Pirenejski poluotok bilo je i jednih i drugih, pa se njihovo natjecateljstvo prenijelo i u Španjolsku. Tome sporenju pridružilo se i negodovanje Berbera, koje su svi Arapi bez razlike zapostavljali, premda su prihvatili islam i stekli velike zasluge u ratovanju na Poluotoku.

U takvim okolnostima u Španjolskoj su se nizali neredi, a namjesnici kalifova valije u Ifrikiji, koji je stolovao u Kairuanu, smjenjivali su se u osvojenoj Španjolskoj u kratkim vremenskim razmacima. Do 732. izredalo ih se u svemu 10. U samom početku prvo je sjedište namjesničke vlasti za Španjolsku bilo u Sevilji. Namjesnik Al-Hurr premjestio ga je u Kordovu.

Osvojenje Vizigotske države i pacifikacija pojedinih pokrajina ostvarila je arapsku vlast na istoku Poluotoka do južnih padina Pireneja, a na zapadu je sezala do rijeke Duero; područja preko te rijeke, do obala Biskajskog zaljeva, priznavala su islamsku vlast samo nominalno.

Arapski osvajači nisu prisiljavali starosjedilačko stanovništvo na prihvaćanje islama oružjem; ali privredni i društveni odnosi što su se izgrađivali djelovali su ipak kao prisila. Svi oni koji nisu bili voljni prihvatiti islam morali su plaćati i zemljišni porez (harač) i glavarinu (džiziju); muslimani su, naprotiv, bili oslobođeni od glavarine. Takav raspored poreznih tereta pridobivao je starije stanovništvo, naročito veće i velike zemljoposjednike, brže nego vjerska propaganda i izravno nasilje vlasti.

Već pri samom početnom osvajačkom naletu Musa ibn Nusair je izgradio ekonomsku osnovicu nove vlasti. Svi kraljevski zemljoposjednici i sva zemlja svjetovnih i crkvenih velikaša koji se nisu pokorili osvajaču nego su bili poraženi u borbi, kao i posjedi bjegunaca i pobunjenika u cijelosti su postali državno vlasništvo. Svima onima koji su se pokorili bez borbe, država je ostavila njihova imanja, uz uvjet da za oranice, vinograde i voćnjake plaćaju harač. Ipak, i od tih imanja jedna je petina ušla u zaseban državni zemljišni fond (hums), ali je samo njezino zemljište ostavljeno na obradbi njegovim dotadašnjim obradivačima, uz obvezu da od nje predaju državnoj vlasti 1/3 sveukupnog uroda. Četiri petine konfiskacijom formiranih državnih zemljoposjeda bile su razdijeljene ratničkoj aristokraciji i vojnicima. U tom pogledu postojao je određeni etnički raspored. U predjelima sa slabije plodnom zemljom, u Galiciji, Leónu i Asturiji, pretežno su zemlju dobili Berberi, a u Andaluziji i Betiki pripadnici arapskih plemena. Zemlju su i dalje obrađivali zavisni seljaci, kao i u vrijeme vizigotske vlasti. Oni su morali plaćati 1/5 do 1/3 uroda plemenu ili ratničkom vođi kojem je ta zemlja pripala. Tako je položaj seljaštva postao bolji na zemljištu koje je ušlo u hums i time se oslobodilo podvrgnutosti veleposjedniku ili na zemljištu koje je postalo državnim zemljoposjedom ili je iz državnih ruku prešlo u posjed arapskih aristokrata i vojnika. Naprotiv, položaj seljaštva koje je živjelo na zemlji vizigotske svjetovne i crkvene zemljoposjedničke aristokracije postao je teži, jer su na njemu ležali dvostruki tereti: i oni što ih je obrađivač morao namirivati veleposjedniku, a i oni što ih je veleposjednik na ime harača i džizije morao davati državnoj vlasti.

I položaj velike većine robova znatno se poboljšao jer je svaki kršćanski rob prihvaćanjem islama odmah stjecao slobodu.

Kršćanska crkva u cjelini zapala je, naprotiv, u teži položaj. Oni crkveni dostojanstvenici koji su se oduprli osvojenju, izgubili su svu svoju imovinu; oni koji su se pokorili bez borbe, mogli su se okoristiti istim olakšicama kao i svjetovni velikaši. Ali kršćanstvo više nije bilo državna vjera, a islamska je vlast prisvojila pravo da postavlja biskupe i opate i da nadzire rad crkvenih sabora. U isto vrijeme progoni Židova su prestali, i oni su se nesmetano mogli baviti svojim građanskim zanimanjima.

Poslije zauzeća Pirenejskog poluotoka (osim jugozapadnih brdskih padina u pirenejskom planinskom bedemu) arapski se prodor nastavio kroz bivšu vizigotsku Septimaniju uzvodno uz Rhônu, duboko u franačku Galiju. Ali u unutrašnjosti te zemlje Arapi su nailazili na sve žešći otpor.

U godini 732., prodirući kroz zapadnu Akvitaniju, Arapi su doprli sve do nadomak donje Loire. Tu su se u jesen 732. u blizini grada Potiersa sukobili s vojskom franačkoga majordoma Karla Martella i pretrpjeli katastrofalan poraz. Otad arapski pokušaji osvajanja na sjeveru od Pireneja naglo jenjaju. Narbonnska oblast ipak je ostala u njihovu posjedu sve do 751. kad ju je definitivno preoteo Pipin Mali.

Razdoblje arapske vlasti u Španjolskoj nakon poraza kod Poitiersa pa sve do osnutka nezavisnoga kordovskog emirata u 755. bilo je veoma kaotično. Ono je ispunjeno pobunama Berbera protiv arapske supremacije, koje su se u Španjolsku prenijele iz Sjeverne Afrike gdje su buknule na poticaj vjerske sekte haridžita, i međusobnim suparničkim borbama arapskih Kaisita i Kalbida koje se isprepleću i na različite načine povezuju u ustancima Berbera. Zabrinut događajima i u Sjevernoj Africi i u Španjolskoj, omejadski je kalif Hišam u Afriku poslao jaku vojsku, sastavljenu od sirijskih Kaisita, pod zapovjedništvom Baldž ibn Bišra. Ali ta je vojska 741. u Sjevernoj Africi bila poražena pa je morala izbjeći u Španjolsku. Tu je ona

uspjela svladati pobunjene španjolske Berbere, pa je taj novi sirijski doseljenički val postao gospodarem situacije. Badž ibn Bišr čak je zbacio dotadašnjega namjesnika i sam zauzeo njegov položaj. No to je izazvalo nove pobune Berbera, a pridružili su im se i arapski protivnici Kaisita, Kalbidi.

Žestina sukobâ primorala je kalifa da u Španjolsku pošalje novog namjesnika sa svrhom da dokonča nerede koji su već trajali više od jednog desetljeća. On je to pokušao ostvariti time što je Sirijce porazmjestio u različitim pokrajinama Španjolske davši im zemljoposjede, uz uvjet da budu profesionalni vojnici (džundi).

Ali ni te mjere nisu uklonile sporove i čak ratne sukobe. Udruženi Kalbidi, pripadnici najstarijega sloja arapskih doseljenika (potomci mekanskih Korejšita) i Berberi, protjerali su i sabili Kaisite u Andaluziju, u očekivanju konačnog obračuna.

U takvome trenutku u splet takmaštava upleo se posve novi pretendent na vlast. Bio je to Abd al-Rahman, potomak Omejada koje je na istoku ustanak Abbasida 750. zbacio s kalifskoga prijestolja. On je uspio izbjeći pokoljima što ih je nad članovima kuće Omejada izvršio prvi abbasidski kalif, Abd Allah, i našao utočište u obitelji svoje majke, Berberke, u Maroku. Ali kad je uvidio da tu neće moći ostvariti nikakve znatnije uspjehe, odlučio je prijeći u Španjolsku, gdje su Badžovi sirijski (kaisitski) doseljenici (kao tzv. džundi, profesionalni vojnici s dodijeljenim zemljoposjedima) još i dalje priznavali vrhovništvo zbačenih Omejada. Isprva je Abd al-Rahman pokušao zagospodariti situacijom u Španjolskoj oslonivši se na savez s Kaisitima. Ali kad mu je njihov vođa Al-Sumail, poslije nekog kolebanja, ipak uskratio pomoć, on je promijenio partnera i sklopio savez s Kalbidima i Korejšitima. Uz njihovu pomoć on je 15. V. 756. postigao presudnu pobjedu kod Kordove, osvojio taj grad i ondje se u glavnoj džamiji proglasio samostalnim emirom Andaluzije.

2. DRUŠTVENI ODNOSI I GOSPODARSTVO

POLAZIŠTA REKONKVISTE

Koliko god su arapsko-berberski osvajački uspjesi u Španjolskoj bili veliki, islamski val ipak nije u svojem naletu preplavio cijelo geografsko područje Pirenejskog poluotoka. Prigodom Musine ofenzive prema Biskajskom zaljevu dio kršćanskog stanovništva povukao se u planinsko područje Asturije. Seljaštvo se kasnije znatnim dijelom vratilo u svoja nekadašnja boravišta, ali je dio izbjeglica ostao. Naročito je vizigotska aristokracija ustrajala u odluci da se ne podvrgne osvajaču. U svojem su utočištu za svojega vladara izabrali velikaša Pelagija. Ta je skupina uspješno odbila više napada lokalnih arapskih upravljača i sačuvala neveliku jezgru slobodnoga područja. Drugi Pelagijev nasljednik, njegov zet Alfons I. bio je potomak vizigotskog kralja Rekareda. S njegovom vladavinom (739–757) počinje širenje dotad sićušnog područja slobodne Asturije. Bilo je to doba kaotičnih borbi među Arapima i Berberima, u kojima se dio Berbera iz sjeverozapadnih dijelova Španjolske, iznuren porazima i glađu vratio u Magreb. U vezi s tim Galicija se odvojila od islamskog područja i pridružila Asturiji, koja je i sama pomaknula svoje granice prema jugu i jugoistoku. U doba Alfonsa I. i njegova sina Fruele I. u vlast kršćana su dopala područja sve do nadomak planinskog niza što se proteže od Sierra de Estrella, u Portugalu, do Sierra de Guadarrama, na jugoistočnom rubu Stare Kastilije.

Ali znatni dijelovi toga područja bili su opustjeli i nenaseljeni, pa se između područja pod stvarnom vlašću kršćana i zemalja koje su zaista posjedovali muslimani prostirao širok pojas ničije zemlje. U vrijeme kad se u Španjolskoj pojavio Abd al-Rahman, granica je praktički išla rijekom Duero od njezinog ušća do Osme, a otuda je skretala na sjever, prema Baskijskoj zemlji. S muslimanske strane ona je išla od Pampelune preko Tudele na Guadalajaru, otuda na

Talaveru, zatim prema zapadu na Coriju, odakle je na obalu oceana izbijala sjeverno od Coimbre.

Tako je već od sredine pedesetih godina u VIII. st., kao polazište budućih kršćanskih osvajanja, postojao prostran teritorij omeđen širokom pograničnom zonom u kojoj su se obje protivničke strane sukobljavale i među sobom borile. Svaka od njih imala je svoje teške unutrašnje probleme: kršćanska, da ponovno naseli predobivena područja, a islamska da sredi etničke, vjerske i privredne odnose i da organizira dovoljno čvrstu vlast kako bi se održala na tlu koje je osvojila.

MUSLIMANI I NEMUSLIMANI

Arapski su osvajači priznavali pravo kršćanima i Židovima da zadrže svoju vjeru i osobnu slobodu, ali su oni snosili veće porezne dažbine od muslimana i pripadali "trpljenoj" kategoriji stanovništva (*dimisi*). Već u prvim desetljećima arapske vlasti mnogi su od njih prihvatili islam, pa ih tadašnji dokumenti nazivaju *musalimi.* Kasnije, za njihovo se potomstvo uobičajio naziv *muvaladi.*

U pogledu jezika, onaj dio Poluotoka koji je ostao pod vlašću osvajača (a arapski ga pisci najčešće nazivaju Andaluzijom) pretežno je i dalje, naročito u seoskim oblastima, govorio osebujnim romanskim narječjem u kojem se sačuvalo mnogo staroiberskih primjesa, a s vremenom su se uklopili znatni arapski i berberski elementi.

Iako muslimanska vlast nije zabranila kršćansku vjeru, svaka je javna propaganda kršćanstva bila zabranjena. Stare su crkve većinom ostale u upotrebi kršćanskih vjernika, a samo je manji dio njih bio oduzet i pretvoren u džamije. Nove crkve nisu se, međutim, smjele graditi.

Židovsko stanovništvo najčešće je živjelo u gradovima, a samo je malen dio Židova prihvatio islam. I oni su, kao i kršćani, u gradovima bili organizirani u zasebne općine, a u procvatu privrednog života islamske Španjolske stekli su velike zasluge.

Osvajači Pirenejskog poluotoka nastojali su najutjecajnije i najunosnije položaje sačuvati doseljenim muslimanima (*dahilun*), to prije svega Arapima. Ali i među njima su postojale znatne razlike. Najodličniji bili su *ansar,* potomci Prorokovih branitelja još u Medini; ali njih je među doseljenicima u Španjolsku bilo veoma malo. Poslije njih su prvo mjesto po ugledu zauzimali pratioci Muse ibn Nusaira pri osvojenju Španjolske (*baladijun*), a slijedili su sirijski ratnici koji su došli pod vodstvom Badža ibn Bišra (748) (*šamijun*). Uz ta razlikovanja po prvenstvu doseljenja, među autentičnim Arapima ostala je trajno važna razlika između Kaisita, prvobitnih stanovnika središnje oblasti Arapskog poluotoka, od Crvenog mora do Iraka, koji su bili veoma zaslužni za osvajačke uspjehe u doba prvih kalifa, i Kalbida, koji su podrijetlom bili iz Jemena i tek su naknadno prodrli u zapadna područja Arapskog poluotoka i otuda se ulili u osvajačku struju koja je preplavila osvojene zemlje u Africi i na istoku kalifata.

Arapi su se uglavnom naseljavali u gradove u dolini Gvadalkivira i na južnim i istočnim obalama Sredozemnoga mora, od Malage do Almerije i od Kartagene do ušća Ebra. Svoje zemljoposjede u tim najplodnijim područjima prepuštali su na obradbu muvaladima ili kršćanskim seljacima po sistemu kolonata.

Berberi su isprva bili znatna većina muslimana u Španjolskoj. Ali nakon njihovih pobuna protiv Arapa u Africi i u Španjolskoj i pretrpljenih poraza, mnogi su se vratili u Sjevernu Afriku, a preostali su se smjestili u manje povoljnim predjelima, na visoravnima i u brdskim oblastima i ondje se pretežno bavili voćarstvom i uzgojem stoke. Iako ih je njihova pripadnost islamu pribrajala povlaštenom sloju stanovništva, oni su se osjećali zapostavljenima i bili su po društvenom položaju bliži muvaladima i s njima su mnogo češće stupali u bračne veze nego s Arapima, koji su sebe, zbog same svoje etničke pripadnosti, smatrali aristokracijom.

Premda je, na taj način, islamsko stanovništvo na Pirenejskom poluotoku bilo ekonomski i politički među sobom izrazito izdiferencirano, ono je ipak trajno osjećalo sve nemuslimane,

napose kršćane, kao zaseban blok mogućih protivnika, a njihov su položaj pokorenog stanovništva obilježavali nazivom *mozarabi*, tj. oni koji su pod vlašću Arapa i stoga su obvezni plaćati dažbine.

3. KORDOVSKI EMIRAT DO POČETKA X. ST.

ABD AL-RAHMAN I. (756–788)

Novoga, samostalnog vladara islamske Španjolske čekale su znatne teškoće. Trebalo je reorganizirati vojsku i na zapovjedničke položaje postaviti sebi odane ljude. Isto je važilo za civilnu upravu. Da bi ojačao svoj oslonac, Abd al-Rahman I. pozvao je sve preživjele bliže i dalje rođake iz kuće Omejada da se zajedno sa svojim klijentima (mavlima) dosele u Španjolsku. Na toj osnovi useljavanje Arapa nastavilo se za cijele Abd al-Rahmanove vladavine, a i nakon nje.

Režim što ga je Abd al-Rahman uveo razvijao se kao nepomirljiva despocija, odlučna da slomi svako protivljenje. Žrtvom takve vladavine bili su zaredom ustanci pristaša prethodne namjesničke vlasti, zatim razočarani Jemeniti (Kalbidi) koji su očekivali veće koristi od pomoći što su je pružili emiru pri osvojenju vlasti, a i pobunjeni Berberi protiv kojih je trebalo voditi krvave borbe punih osam godina.

Sve te poteškoće omogućile su konsolidaciju Asturijskog kraljevstva, koje sve do kraja VIII. st. nije imalo znatnijih sukoba s arapskim emiratom.

Unutrašnja uprava u Emiratu bila je organizirana dosljedno po uzoru na odnose u Omejadskom kalifatu. Cjelokupno državno područje bilo je podijeljeno na okružja kojima su na čelu bili *valije* s rezidencijom u okružnome glavnom gradu. Vojska se popunjavala unajimanjem plaćenika iz Sjeverne Afrike i Južne Europe, bez obzira na vjerske razlike. Središnja državna vlast imala je napomoć vijeće emirovih savjetnika (*kadija*) i vijeće ministara (*hadžib*). Na sva ta mjesta, kao i na vojne komandne položaje postavljani su ljudi odani omejadskoj kući ili čak, ako je bilo moguće, njezini rođaci.

Trajnim prilivom sirijskih doseljenika španjolska se islamska civilizacija VIII. st. veoma izrazito orijentalizirala, a državna je vlast pomno čuvala utvrđenu raslojenost stanovništva. Elita su bili Arapi iz različitih plemenskih grupacija, po realnoj moći sada ovisnih o svojoj bliskosti emirovoj osobi i stupnju njegove naklonosti. Zatim su slijedili nearapski muslimani iz Azije i Afrike, španjolsko obraćeno stanovništvo (muvaladi), ratni zarobljenici koji su se oslobodili prihvaćanjem islama i ostali klijentima Arapa (mavli). Pretposljednje i posljednje mjesto na toj ljestvici zauzimali su židovski i kršćanski mozarabi i neslobodni ljudi ili robovi.

Potkraj Abd al-Rahmanove vladavine zadesio je sjevernu Španjolsku jedan epizodički događaj koji je navijestio kasnije veće pothvate što su prodrli na Poluotok sa sjevera od pirenejskog planinskog lanca.

Godine 788. je namjesnik u Saragossi, jemenitski Arapin Sulejman, u svojem neprijateljstvu prema vladavini kordovskoga emira zatražio pomoć od Karla Velikoga. Vojni odred što ga je franački kralj poslao dopro je preko baskijske Pampelune do Saragosse, ali ju je obavijest iz Franačke o pobuni Sasa na dalekom sjeveru primorala na povratak kroz klanac Roncesvalles (Ronsesvaljes), u zapadnim Pirenejima. Tu su zalaznicu franačke vojske zajednički napali Baski i muslimani i pobili je. Među poginulima bio je i vojvoda Bretanjske marke Roland. U kršćanskom svijetu taj je vojni pohod i pogibija čete u klancu Roncesvalles (15. VIII. 778) pobudio izuzetno dubok dojam i postao epskom legendom koja je svoj konačni književni izraz dobila u XI. st. u Pjesmi o Rolandu.

Kao jedini vojni rezultat franačkoga pothvata ostalo je priznavanje vlasti franačkoga kralja

u gradu Geroni, u ravnicama krajnjeg sjeverozapada Katalonije, što je postalo zametkom kasnijega formiranja Španjolske marke na jugu od Pireneja.

ABD AL-RAHMANOVI PRVI NASLJEDNICI

Poslije smrti osnivača samostalnog Kordovskog emirata, Abd al-Rahmana, gotovo se svaka vladavina njegovih nasljednika morala boriti sa suparničkim pretendentima na vlast. Prvi od njih, Hišam, slomio je niz pobuna najvećom okrutnošću, a zatim je uspio potisnuti Asturijce u planinske oblasti na sjeveru. Pod njegovom je zaštitom u islamskoj Španjolskoj dominantnom vjersko-političkom doktrinom postao *malikizam*, najkonzervativnija od svih škola u islamu, kojoj je bio osnivačem medinski pravnik Malik ibn Anas, a odlikovala se strogom odbojnošću prema svakom novatorstvu i liberalnom tumačenju Kurana i sunitske predaje. Pod pritiskom njezine nepomirljivosti, Španjolska je izbjegla mnoge vjerske razdore koji su rastakali islamski istok.

I Hišamov sin, Al-Hakam (796–822) krvavim je represalijama ugušio pobune svojih stričeva, koji su zahtijevali vlast po načelu starješinstva, zatim odmetništva rubnih oblasti na sjeveru državnog područja (u Saragossi i Aragonu), ustanak mavala u Toledu i Berbera, na jugozapadu, u području Meride, koji je potrajao više od osam godina.

Ali najstrašnije krvoproliće izvršeno je 818., kad je u južnom, sirotinjskom predgrađu Kordove izbila pobuna protiv teških nasilja vlasti i poreznih nameta. Snažni vojni odredi, dovedeni iz udaljenijih predjela, osujetili su juriš pučana na emirovu palaču i zatim tri dana i tri noći sustavno ubijali stanovništvo predgrađa, poslije čega je tlo preorano i posebnim zakonom zabranjeno podizanje novoga naselja za sva vremena.

Izbjeglice iz kordovskog predgrađa (*rabadije*) sklonuli su se djelomice u Maroko, a jedna je njihova skupina otplovila u Aleksandriju, odakle su poslije nekog vremena također protjerani, pa su uspjeli od Bizanta preoteti Kretu, kojom su vladali sve do 961. haračeći kao pomorski gusari cijelim istočnim Sredozemljem.

Al-Hakamova zauzetost unutrašnjim borbama omogućila je Asturijskom kraljevstvu da se oporavi od pritiska i vrati preotete oblasti na sjeveroistoku Poluotoka. Ali dotad su u tome području osim Asturije nastala još i nova područja kršćanskoga otpora.

Možda već nedugo nakon osnutka Asturijskog kraljevstva formirala se u Aragonu samostalna grofovija Sobrarbe, kojoj je glavni grad bio Ainsa, a prvi poznati vladar Garcia Himenez. Zapadnije od toga područja, u Navarri, planinskom području naseljenom Baskima, stanovništvo je 798. protjeralo arapskog namjesnika, pa je u Pampeluni svojim vladarem proglasilo svojega vođu Velaska.

Znatno ojačanje kršćanskih pozicija na sjeveru donijela je i nova ofenziva Karla Velikog do koje je došlo na istodobni poziv pobunjenoga islamskog guvernera Barcelone i asturijskoga kralja Alfonsa II. (791–842).

Franačka vojna započela je 798. i završila 803. nakon dvogodišnje opsade Barcelone. Osvojeno područje (između istočnih Pireneja i donjeg toka Ebra) organizirano je kao "Španjolska marka".

Poslije žestoke i često veoma okrutne Al-Hakamove vladavine, doba njegova sina i nasljednika Abd al-Rahmana II. (822–852) bilo je doba smirenja i znatnog porasta blagostanja. Vjerski, pravni i društveni konzervativizam, karakterističan za prethodna desetljeća, u određenoj je mjeri oslabio, a i stroga odvojenost Arapa i muvalada jenjala je pa je čak sklapanjem međusobnih brakova počelo stapanje stanovništva islamske vjere.

To sređenje omogućilo je obnovu ratovanja protiv kršćanskih područja na sjeveru. Ono se vodilo u dvije etape, od 823. do 828. i, poslije desetogodišnje pauze, od 838. do 852. U prvoj etapi, usprkos naizmjeničnih uspjeha i neuspjeha jedne i druge strane, teritorijalni se odnos nije bitno izmijenio. U drugoj etapi je bio formiran savez navarrskoga (baskijskog) kralja

Garsije Iñigeza s moćnim islamskim feudalcem Musom Ibn Kasijem, koji je bio potomak vizigotskog grofa Kasija, a bazom mu je bio utvrđeni grad Tudela, na rijeci Ebro. U dugotrajnim borbama teritorij Navarre je bio znatno skučen, ali je Musa uspio sačuvati svoju samostalnost sve do svoje smrti (862).

U vrijeme jednoga primirenja borbi s Musom, jug Španjolske zadesio je napad jedne jake skupine Normana koji su najprije pljačkali zapadne obale Francuske, a zatim udarili na španjolske luke Biskajskog zaljeva, ljeti 844. opustošili oblast Lisabona, kroz ušće rijeke Gvadalkivir napali Sevilju, zauzeli je i pljačkali punih sedam dana, nakon čega ih je naširoko organizirana vojna akcija Emirata ipak uspjela svladati i pretežnim dijelom uništiti.

Potkraj vladavine Abd al-Rahmana II. izbio je u Kordovi veoma karakterističan vjersko-mistični pokret među kršćanima, koji su već više od četiri ljudska naraštaja živjeli pod pritiskom islama, bez prava da javno manifestiraju svoja vjerska uvjerenja i da se brane od islamizacije. Čak i svako isticanje prednosti kršćanstva nad islamom kažnjavalo se smrtnom kaznom. Do proloma sve zaoštrenijih napetosti došlo je 850. kad je jedan kršćanski svećenik javno smaknut jer je u raspri s nekim muslimanom izjavio da više cijeni Isusove zasluge negoli Muhamedove. Primjer toga svećenika postao je uzorom, pa su kršćani bezobzirce počeli javno iskazivati svoja uvjerenja svjesno tražeći mučeništvo i smrt. Usprkos brojnim smaknućima, pokret je bujao punih deset godina, ali je najzad bio ugušen krvavim represalijama.

Snaga državne vlasti u doba Abd al-Rahmana II. njezini uspjesi na granicama i u suzbijanju unutrašnjih nemira, gospodarski prosperitet u zemlji, jačanje međunarodnih veza i pomorske trgovine, stvorili su povoljne uvjete za razvitak znanstvene i umjetničke djelatnosti u Emiratu, pa je to doba bilo jedan od prvih znatnih uspona na području tih dostignuća.

Uoči svoje smrti Abd al-Rahman II. je kao svojega nasljednika, unatoč dvorskim spletkama koje su se tome pokušale usprotiviti, odredio među svojom mnogobrojnom djecom izabravši svojega sina-miljenika Muhameda I. (852–886). Za njegove vladavine isprva se održao unutrašnji mir, dalje je jačao privredni prosperitet, naročito blagostanje vodećih klasa, i povećavalo se bogatstvo njihove kulture. Emirska vlast financirala je mnoge javne radove, pregrađivala i podizala nove džamije i palače. Muhamed je uza sve to nastojao da državna uprava bude štedljiva i strogo nadzirana. Tome su možda pridonijele znatne elementarne nepogode što su zadesile zemlju. Dva je puta na Poluotoku zbog suše zavladala teška nerodica i glad, a nakon drugoga takvog razdoblja (873/74) proširila se i neka epidemija zbog koje je poumiralo veoma mnogo ljudi u sirotinjskim četvrtima velikih gradova i zabačenim selima. Radi olakšanja situacije pokazalo se nužnim da vlast ublaži i čak privremeno ukine obročne dažbine sa zemlje u predjelima gdje su nedaće bile osobito teške.

U političkom pogledu, državna je vlast sve više dobivala obilježje aristokratske vladavine najuglednijih kordovanskih obitelji, okupljenih oko emirove ličnosti. One su vršile sve najviše državne funkcije i sve ih više smatrale svojim nasljednim pravom. Uvriježeni malekistički konzervativizam nadvladao je kratkotrajnu eru ublažavanja i sve se više pretvarao u sustavan pritisak protiv svake slobodne misli. U takvoj klimi, režim je otvoreno primoravao sve mozarabe u javnim službama da pređu na islam.

Izrazito jačanje muslimanskog državnog aparata i privredno-društvena polarizacija u korist arapske političke i ekonomske aristokracije dovela je za vladavine Muhameda I. do nekoliko provala snažnih nezadovoljstava. Tako je u Toledu, nekadašnjoj prijestolnici vizigotskog kraljevstva, pet godina trajao ustanak mozarapskog stanovništva, koji je dokrajčen tek općim jurišem na grad 858.

Deset godina nakon toga, pobuna lokalnog upravnika u Meridi i njegovo učvršćenje u gradu Badajosu (Badahós), na rijeci Guadiani, gdje ga je emirat najzad (884) morao priznati samostalnim guvernerom, tek nominalno ovisnim o vrhovništvu Kordove, najavila je niz pokušaja da se rubne oblasti islamske države otkinu od centra i osamostale.

Najizrazitiji predstavnik takvih težnja bio je Omar ibn Hafsun, islamizirani potomak jed-

noga vizigotskog velikaša. On se dočepao tvrđave Bobastro, u Granadskom gorju, i otuda osvojio znatno okolno područje kojim je vladao nezavisno.

Između 858. i 861. španjolske je obale zadesio novi, višestruki napad Normana, koji je zaredom pogodio sve obale, od Galicije do ušća Ebra, u koje su uplovili, pa su zatim u Pampeluni zarobili navarrskoga kralja Garciju Iñigueza (Injigesa) i pustili ga uz veliku otkupninu, nakon čega su se uputili Rhônom u unutrašnjost južne Francuske, opustošili niz gradova sve do Valencea (Valansa) i najzad još neko vrijeme harali po obalama sjeverne Italije.

Početkom druge polovice IX. st. ojačale su i borbe najprije gospodara Tudele, Muse ibn Kasija, protiv Asturije, a nakon njegove pogibije umiješala se i središnja vlast, ali su Asturijci njezinu vojsku potisnuli, proširili svoj teritorij u Portugalu sve do grada Coimbre, u Staroj Kastiliji sve do rijeke Duero, a i u Tudeli, na gornjem Ebru, Musini su potomci morali priznati vrhovnu vlast Asturije, dok je Saragossa ostala Kordovskom emiratu.

Tendencije osamostaljivanja rubnih oblasti islamskog područja još su se jače očitovale za vladavine Muhamedova drugog nasljednika (mlađeg sina) Abd Allaha (888–912). Nositelji najvećeg dijela tih pobuna bili su neomuslimani ili muvaladi, ogorčeni zbog sve većih povlastica arapske aristokracije. Tako se na jugoistoku, u Betičkim Kordiljerima, formiralo nekoliko samostalnih područja; u Granadskom gorju, sa sjedištem u Bobastru, uporno se održavao Omar ibn Hafsun; u jugoistočnom obalnom području nezavisnost je stekla Murcija, a u Almeriji se formirala zasebna politička jedinica jemenitskih Arapa, koja se uzdržavala pomorskom trgovinom, razvila obrte, naročito tekstilnu proizvodnju i ostvarila znatno blagostanje. Na jugozapadu i dalje je samostalan bio Badajoz, a i u južnom Portugalu nezavisnost je steklo nekoliko pojedinačnih područja.

Do osamostaljivanja je, kroz teške i krvave borbe s emiratskom vlašću, došlo i u samoj jezgri Andaluzije, u Sevilji, gdje je jemenitska obitelj Banu Hadždžadž vladala posve samovoljno, dajući emiru u Kordovi tek simbolički danak u znak njegova formalnog suvereniteta.

Najuporniju opasnost za središnju vlast predstavljao je ipak Omar ibn Hafsun. On je podupirao sve pokrete koji su se željeli otkinuti od Kordove, a svako njihovo kolebanje kažnjavao je podvrgavanjem njihova područja pod svoju vlast. Tako je oko 890. cijeli jugoistok, od Algecirasa do Murcije bio pod njegovom dominacijom; a zatim je poduzeo ofenzivu protiv Kordove, s namjerom da Omejade sasvim protjera s Poluotoka. Nakon početnih uspjeha, on je 899. čak objavio da odbacuje islam i da se vraća kršćanstvu koje je bilo vjera njegovih predaka.

Ali time je od sebe odvratio španjolske muvalade i Berbere koji su se uplašili kršćanske restauracije. Na toj je osnovi postao moguć opći napad na Omarovo područje. U neprekidnim borbama njegova je moć otad naglo slabila.

U uvjetima prezauzetosti kordovske vlasti mnogim separatističkim pokretima na jugozapadu i jugoistoku, kršćanska su područja na sjeveru imala povoljnu priliku da zajednički povedu opći oslobodilački rat protiv islamske vlasti koju su u pograničnim oblastima predstavljali samo lokalni upravljači, i sami nezavisni ili željni nezavisnosti od Kordove.

Ali kršćanska područja nisu bila politički sazrela za udruživanje svojih vojnih snaga. Naprotiv, na istoku su se i dotad jedinstvene oblasti počele mrviti. Područje kršćanske Španjolske razvrglo se na sjeveru istočnih Pireneja na tri posebne grofovije (Fenolet, Roussillon i Valspire); južno od današnje francusko-španjolske granice postojale su, uz obale Sredozemnoga mora, grofovije Ampurias i Barcelona, a dalje prema zapadu, zaredom, grofovije Cerdaña, Urhel i Pallars. Na te oblasti nadovezivale su se posebne države, Aragon, Navarra, Asturija i Galicija. U svemu, južno od sljemena Pireneja bilo je devet zasebnih političkih cjelina. Gotovo svaka od njih vodila je odvojene okršaje sa susjednim islamskim regionalnim vlastodršcima, i u takvim okolnostima samo krajnjim naporom i uz velike gubitke uspijevala izvojštiti svoje golo održanje.

Veoma uzburkano doba kordovskog emira Abd Allaha, karakterizirano snažnim partikularizmom, bilo je nesumnjivo rezultat duboko uznapredovalog procesa feudalizacije na području

Kordovskog emirata. Ali to je doba svoja unutrašnja protivurječja i kaotičnost sukoba manifestiralo i veoma slikovitom ličnošću samoga emira Abd Allaha. Suvremeni arapski kroničari prikazuju ga kao krajnje nepovjerljiva i sumnjičava čovjeka. Uvijek je očekivao zavjere i u svakom gledao mogućeg urotnika. U borbi da održi svoju osobnu vlast i sačuva bar jezgru državnog područja, nije poznavao ni skrupula ni obzira. Prema svjedočanstvima sačuvanih tekstova, dao je ubiti trojicu svoje braće, dvojicu svojih sinova, jednoga od svojih stričeva, a i mnoge visoke službenike i vojne zapovjednike, čim bi zapazio kakva sumnjiva dogovaranja ili kad bi primio čak i anonimne dostave doušnika ili opadača. U isti mah bio je izrazito religiozan i prilično dobro obrazovan, spor u odlukama, veoma štedljiv, čak i škrt, strog prema upravnim činovnicima i pobornik trezvenog i disciplinranog osobnog života svih muslimana. U krajnjoj konzekvenciji, bio je nedorastao da osujeti rasulo, što je, zapravo, bilo izvan njegove moći. Zbog toga je poduzimao mjere koje su neizbježno bile uzaludne i posezao za okrutnostima koje su mogle samo još više pogoršati odnose i jačati želje za osamostaljivanjem. Možda je upravo njegovo skriveno žaljenje zbog mnogih zločina što ih je izvršio u svojoj borbi s okolnostima koje nije mogao nadvladati, našlo protutežu u njegovoj izuzetnoj sklonosti prema posmrtno rođenom sinu njegova prvorođenog sina Muhameda, kojega je sam dao smaknuti. Tome djetetu, svome budućem nasljedniku, Abd al-Rahmanu III., osigurao je najbolji mogući odgoj, sve blagostanje i svu svoju zaštitu. Nakon njegove smrti, njegov ga je unuk u dobi od 21 godine naslijedio bez ikakvih teškoća.

4. KORDOVSKI KALIFAT

ABD AL-RAHMAN III. (912–961)

Brojni neuspjesi Abd Allahova režima, otkidanje mnogih rubnih područja pa čak i opasnost da vlast islama na Poluotoku bude dovedena u pitanje nesumnjivo su upozoravali na potrebu okupljanja snaga oko centralne vlasti i na nužnost napora da se tendencije partikularizma obuzdaju.

Mladi Abd Allahov nasljednik posvetio je tim nastojanjima svih prvih dvadeset godina svoje vladavine. Pomno organiziranim i uporno vođenim vojnim akcijama najprije je opkolio, zatim suzio i najzad okončao postojanje samostalne oblasti što ju je zasnovao Omar ibn Hafsun. Potomcima Ibn Hadždžadža preoteo je zemlje oko Sevilje i upokorio niz gradova na istočnoj obali (Alicante, Valencija, Sagunto). Na zapadu osvojio je Meridu, na jugoistoku Badajoz (929) i, najzad, u središtu Poluotoka Toledo (932), koji se dugo odupirao uz pomoć što ju je tome gradu dao asturijski kralj Ramiro II.

Svim tim akcijama izvršeno je ponovno ujedinjenje gotovo cijeloga područja što ga je proces dezintegracije bio odvojio od neposredne vlasti Kordovskog emirata. To ostvarenje proslavio je Abd al-Rahman III. time što je 929. uzeo naslov kalifa i poglavara svih muslimanskih vjernika na Poluotoku. Nasuprot njegovom, sjedinjenom islamskom teritoriju stajalo je sada samo kršćansko područje na sjeveru, pa je novi kalif odsad svojom prvom dužnošću smatrao ofenzivni rat protiv kršćanskih država koje su se prepriječile premještanju državnih međa na geografske granice Poluotoka.

Najsnažnija među njima bila je i dalje Asturija, kojoj je od 912. središtem bio grad León (umjesto Ovieda) pa se otada Asturijsko kraljevstvo počelo nazivati Kraljevstvo León. S njime je Abd al-Rahman III. ratovao još od 916., ali je pretrpio nekoliko poraza, pa je svoje akcije skrenuo više prema istoku, protiv Navarre i Aragona. Godine 924. uspio je osamljenoj Navarri zadati tako težak poraz da je svako njezino angažiranje u ratovanju za punih sedam godina bilo onemogućeno.

PIRENEJSKI POLUOTOK U XI. ST.

U razdoblju koje je slijedilo, Abd al-Rahman je dokončavao podvrgavanje islamskih osamostaljenih područja unutar granica svoje države, pa se nije mogao okoristiti nizom nasljednih borbi oko kraljevske vlasti u Asturiji (Leónu) što su ispunjale razdoblje između 924. i 932. i u kojem se čak od asturijsko-leonske državne jezgre odcijepila i osamostalila markgrofovija Kastilija, sa središtem u Burgosu.

Prebrodivši nasljedstvene krize, kraljevina León je za Ramira II. (931– 950) obnovila ofenzivne pothvate protiv Kalifata. Na te akcije Abd al-Rahman je odgovorio najprije pokorenjem Kastilije, Navarre i Saragosse u kojoj je vladao jedan od islamskih disidenata, koji nije bio voljan pokoriti se kalifu pa je ratovao protiv njega kao saveznik kršćana. Time je Kraljevstvo León bilo izolirano i opkoljeno. S velikim nadama u konačni uspjeh Abd al-Rahman je poveo golemu vojsku (kroničari navode da je imala 100 000 ratnika) izravno prema gradu León. Ali pod zidinama tvrđave Simanca (oko 25 km jugozapadno od današnjega grada Valladolida, u Staroj Kastiliji) ta je vojska 939. pretrpjela besprimjeran poraz, u kojem se i sam kalif jedva spasio bijegom.

Tu svoju pobjedu kršćani, međutim, nisu umjeli iskoristiti jer su najprije izbili sporovi između leonskog kralja Ramira II. i kastilijskoga grofa Fernana Gonzalesa, a zatim, poslije

Ramirove smrti (950), nasljedne borbe za prijestolje u Leónu, u koje su se, po bračnim vezama, upleli i vladari Navarre i Kastilije. Protiv zakonitog nasljednika Ramira II. (Ordonja III) kraljevski je položaj stekao štićenik Navarre i Kastilije, Sancho I. Debeli. Ali on se pokazao nesposoban da se suprotstavlja vojnom pritisku Kalifata, pa su ga Leónci zbacili i prihvatili vladavinu Ramirova nećaka Ordonja IV. U takvim okolnostima Navarrska je kraljevska kuća, da bi vratila na leónsko prijestolje svojega štićenika Sancha I., sklopila formalan savez s Kalifatom, prihvativši suverenitet Kordove. Rat koji su zatim Kalifat i Navarra poveli protiv kraljevstva León i protiv Kastilije, primorao je kralja Ordonja IV. da izbjegne u planine, a prijestolje je zauzeo Sancho I., ali kao podanik Kalifata. U isti položaj zapala je i Kastilija, neposredno podvrgnuta Navarri, a preko nje također i kordovskom kalifu. Time je supremacija islamske vlasti doprla gotovo do geografskih granica Poluotoka. Postojao je još samo otpor u asturijskim brdima. Na istoku, franačke grofovije između Pireneja i donjeg toka Ebra nastojale su očuvati dobre odnose s Kalifatom ili su čak (kao Barcelonska grofovija) priznavale bar nominalno vrhovništvo islamske vlasti.

Osim unutrašnjopolitičkih problema i borbe s kršćanskim državama, Abd al-Rahmanovu pažnju privlačila su i zbivanja u Sjevernoj Africi, gdje su se postupno formirale četiri samostalne islamske države, neovisne o Bagdadskom kalifatu (u Maroku, u Alžiru, u Tunisu i Egiptu), ali i međusobno suprotstavljene zbog političko-teritorijalnih i vjersko-dogmatskih opreka.

Sunitska i malekitska, konzervativno orijentirana Španjolska uplela se u te sjevernoafričke sporove kad se, s vremenom, pokazalo da bi se pobjeda šiitskih Fatimida u cijeloj sjevernoj Africi, pa i u Egiptu, mogla pretvoriti u fatalnu opasnost za održanje omejadskog kalifata na Pirenejskom poluotoku. Posebno povoljne okolnosti za upletanje u afričke odnose pružila je Abd al-Rahmanu III. velika pobuna tuniskih i alžirskih Berbera protiv vlasti Fatimida u četrdesetim godinama X. st. U tom je razdoblju cio Maroko, ugrožen i od Berbera i od Fatimida, priznavao vrhovnu vlast Kordove. Ali nakon okrutnoga ugušenja berberske haridžitske pobune, Fatimidi su do početka 960. doslovno zbrisali vlast Kordovanaca u Maroku. Ostala su im samo dva obalna uporišta, Tanger i Ceuta.

Konačni poraz Abd al-Rahmanova gotovo četrdesetodišnjeg angažiranja u sjevernoafričkim zbivanjima, koji je izrazito odudarao od njegovih uspjeha u pacifikaciji Pirenejskog poluotoka, pokazao je da ekonomski, politički i vojni potencijal njegove države nije bio dorastao ciljevima koji su prelazili okvire Poluotoka. Štoviše, napor koji je uzalud bio uložen u mnogobrojne, skupe i krvave afričke pothvate, spriječio je Kalifat da zaista u potpunosti likvidira kršćanske političke tvorevine na sjeveru. Njihovo dažbinsko pokorenje i potisnuće otpora u planinske oblasti Asturije i Pireneja nije bilo istovjetno s uništenjem svih mogućnosti za buduću borbu. Stoga, kad je najviši uspon kalifatske moći minuo, povratak kršćanske rekonkviste ponovno je postao moguć.

U međunarodnim odnosima Kordovskog kalifata, izvan domene izravnoga vojnog upletanja, od većeg su značenja bili kontakti s Njemačkom Otona I. i s Bizantom.

Odnosi s Njemačkom u biti su se svodili na Otonovu diplomatsku intervenciju zbog napada jedne španjolsko-islamske skupine gusara koja je između 891. i 894. uspjela osvojiti obalno uporište Fraxinetum, u provansalskom zaljevu Saint-Tropez, pa je odonuda pljačkala obale Provanse, prodirala dolinom Rhône i Saône i otuda alpskim klancima sve do Burgundije, Švicarske i Piemonta, napadajući naročito svjetovna i samostanska imanja duboko u njemačkom političkom prostoru. Ali Kordovski kalifat nije udostojao njemačkoga kralja zauzimanjem za njegove interese, pa se haračenje fraksinetumskih gusara nastavilo sve do 972/3. kad je to gusarsko žarište bilo uništeno pod udarcima velike koalicije zainteresiranih europskih sila koju je formirao grof Vilim od Provanse.

Sasvim drukčiji bili su odnosi Kordovskog kalifata s Bizantom. Premda su obje te države bile u neprijateljstvu s Abbasidima, pa se moglo očekivati da će obje biti zainteresirane za

politički i vojni savez, ipak španjolska islamska država nije više, otkako se sjeverna Afrika prestala pokoravati Bagdadu, imala razloga sudjelovati u sporovima na prednjoazijskome prostoru. Suprotno tome, Kordovski je kalifat bio veoma zainteresiran za trgovinsku razmjenu s Bizantom i za dolazak njegovih stručnjaka, graditeljâ, učenjakâ i majstorâ svake vrste koji bi u Španjolskoj pomogli pri gradnji novih objekata i djelovali u umjetnosti, znanosti i školstvu. Arheološka istraživanja pokazuju da je bizantski utjecaj u arhitekturi, izradi mozaika, zlatarstvu i drugim umjetničkim obrtima u islamskoj Španjolskoj X. i XI. stoljeća bio znatan, a iz pisanih je izvora poznato da je između dviju država bilo veza i na najvišoj razini, razmjenom službenih delegacija u ime vladarâ, slanja stručnjaka u Španjolsku i preuzimanja rezultata i iskustava što ih je Bizant čuvao još od antičkih vremena i razvijao ih u stoljećima koja su slijedila.

Kordovski kalifov dvor bio je u Abd al-Rahmanovo doba jedno od najsjajnijih i najbogatijih vladarskih središta u tadašnjem svijetu. Po uzoru na sasanidske tradicije u Perziji, a i na običaje u Bagdadu i Carigradu, bio je izrađen strog dvorski ceremonijal koji je vladara pretvarao u gotovo nadnaravnu ličnost. Oko kalifa stvarao se krug dvorjanske aristokracije koja nije bila obiteljski vezana uz njega, pa više nije pripadala ni tradicionalnoj arapskoj eliti, nego se popunjavala iz redova dvorskih službenika, znatnim dijelom čak iz krugova nekadašnjih robova i oslobođenika. Pripadnike svoje obitelji Abd al-Rahman je udaljavao s dvora, davao im raskošne rezidencije ali im nije dopuštao da vrše utjecajne službe koje bi im mogle poslužiti kao oslonac za uzurpatorske pothvate.

Među dvorjanstvom neslobodnog podrijetla velika većina bili su Europljani, najčešće eunusi. Arapski naziv obuhvaćao ih je riječju *sakalibi* koja je arapska izvedenica od Slaven (Sclavus), a nastala je na arapskom istoku gdje su robovi u VIII. st. u velikom broju bili dopremani s Balkana i iz južne Rusije. Na Pirenejskom poluotoku ti robovi i oslobođenici nisu u X. i XI. st. više bili isključivo slavenskog podrijetla, nego su znatnim dijelom potjecali iz franačkih zemalja, iz Njemačke i sjeverne Italije, ali također i iz slavenskih zemalja u Polablju, na Balkanu i u južnoj Rusiji. Njih su u Kordovski kalifat dopremali profesionalni trgovci robljem, a u ropski su položaj dospijevali ili u vezi s oficijelnim ratovanjima tadašnjih europskih država ili prigodom naročitih napadačkih akcija kojima je bila svrha da u napadnutoj zemlji nahvataju muškoga i ženskog roblja za prodaju.

U drugoj polovici X. st. broj sakaliba u kalifovoj službi premašivao je 5 000 ljudi. Svi su oni bili razvrstani u različite kategorije službenika, od običnih slugu, stražara i čuvara harema do najviših vojnih i upravnih dužnosti. Svojim usponom u karijeri, oni su sustavno potiskivali iz kalifove okoline ne samo vladareve rođake nego i pripadnike arapske aristokracije. Smisao takve supstitucije sastojao se od apsolutne zavisnosti sakaliba o kalifovoj volji, iako je, kao i u drugim područjima svijeta, u raznim vremenima, i taj odnos degenerirao u nasilja i pokušaje podvrgavanja vladarske ličnosti nominalno zavisnom upravnom aparatu.

POLITIČKI RAZVOJ DO 1031.

Sedamdesetodišnji vremenski raspon od Abd al-Rahmanove smrti do propasti Kordovskog kalifata 1031. može se shematski podijeliti u tri etape (koje u stvarnosti kontinuirano evoluiranju jedna u drugu); to su: doba baštinjene snage Kalifata, doba snažnih namjesnika kalifske vlasti i doba rasula i propasti.

U prvoj etapi su Abd al-Rahmanovi uspjesi u pacifikaciji Poluotoka omogućili njegovu sinu i nasljedniku Al-Hakamu II. (961–976) da očuva stanje relativnog mira i ekonomskog blagostanja, a opreke interesa među različitim društvenim grupacijama još nisu nadjačale potrebu za kohezijom političkog ustrojstva.

Pa ipak, premda je sam kalif bio snažan, razborit i dalekovidan vladar, bolest koja ga je zadesila u poodmaklim godinama života omogućila je prve afirmacije jakih ličnosti u njegovoj

okolini. Jedan od njih bio je bivši oslobođenik, general Galib, a drugi državni sekretar (vezir) Abul Hasan Džafar.

Od vanjskopolitičkih događaja, iz Europe je Španjolsku 966. zadesio, novi napad Normana (Danaca), najprije na području Lisabona, a zatim u oblasti Sevilje. Ali likvidacija toga naleta bila je izvršena mnogo lakše i s manje žrtava jer je sada islamska Španjolska već raspolagala jakom flotom i imala dobro organizirane obalne straže koje su unaprijed naviještale mogući napad gusara ili stranih osvajača.

U Sjevernoj Africi fatimidski je general Džavhar (podrijetlom sicilski Grk) 969. osvojio Egipat, pa se uskoro zatim fatimidska dinastija preselila u novopodignuti grad Kairo (u blizini staroga Fostata). Uprava u Ifrikiji ostala je berberskom plemenu Sanhađa, ali se ono uskoro uplelo u nepomirljiva neprijateljstva sa susjednim i suparničkim berberskim plemenom Zenata. Maroko je pri tome bio prepušten lokalnim snagama; no pretenzije Kordovskog kalifata u toj zemlji dovele su do vojnog pohoda iz Španjolske u Maroko koji je poslije dvije godine borbi, pod zapovjedništvom generala Galiba, završio pobjedom Kordovanaca i podvrgavanjem Maroka u zavisnost od Španjolske.

Sporovi Kalifata s kršćanskim državama na sjeveru Poluotoka nastavljali su se na stanje kakvo je bilo u trenutku Abd al-Rahmanove smrti. Priznajući vrhovništvo Kordove, kršćanski su vladari pokušali formirati koaliciju pod vodstvom leonskoga kralja Sancha I. Ali uzastopni napadi islamske vojske najprije na Kastiliju, pa na Navarru i zatim na Leónsko kraljevstvo urodili su nizom pobjeda muslimana, općim rasulom na kršćanskom sjeveru i priznavanjem podaničke odanosti Kalifatu.

Druga etapa u razvoju unutrašnjih odnosa u islamskoj Španjolskoj započinje smrću kalifa Al-Hakama II. i prijenosom kalifskoga dostojanstva na njegova sina Hišama II. (976–1013) koji je bio tek jedanaestogodišnji dječak. Faktičnu je vlast uspio u doba njegove malodobnosti steći Abu Amir Muhamed jemenitski Arapin iz južne Andaluzije, koji je svoju karijeru započeo kao upravnik nad imovinom mladoga kalifa. Bio je ambiciozan, veoma energičan ali krajnje lukav i beskrupolozan čovjek, odličan general i nadareni upravljač. Njegovu usponu veoma je pomoglo što je bio miljenik kalifove majke i što se uspio sprijateljiti s generalom Galibom i tadašnjim velikim vezirom Al-Mušafijem. U savezu s vezirom Abu Amir je najprije poradio na potiskivanju utjecajnih, sakaliba i na formiranju novih, berberskih plaćeničkih odreda. Dva je puta uspio onemogućiti zavjeru pretendenata protiv kalifa Hišama II., ali je njegove vlastite ambicije razarao veoma podmuklo smišljenim postupcima navodeći ga već u ranoj mladosti na raskalašen život, čime mu je oslabio volju za vladanjem i sposobnost da se koncentrira na državničke i političke djelatnosti. U daljnjem razvitku svoje svemoći, najprije je iskoristio ugled generala Galiba da ukloni vezira Al-Mušafija, a zatim je poduzeo dugotrajne i zamršene akcije da kompromitira generala Galiba, iako je bio oženjen njegovom kćeri.

Do 979. Abu Amir je praktički već izgradio svoju svevlast. Te godine započeo je gradnju svoje sjajne i raskošne rezidencije nedaleko od Kordove, na lijevoj obali Gvadalkivira, koja je obuhvaćala stanove najviših državnih službenika, njihove urede, vojarne i bogata skladišta hrane i oružja. Uselivši se u tu palaču, Abu Amir ju je 981. učinio središtem državne vlasti. Kalif Hišam II. ostao je faktično interniran u svojoj kordovskoj palači, okružen svom mogućom raskoši i totalno utonuo u razvrat i pijančevanja. Vojna snaga države bila je preinačena. Njezinu jezgru činile su regrutirane berberske i kršćanske plaćeničke čete, a arapska milicija bila je reformirana i njezini pripadnici pridodani drugim jedinicama u kojima su izgubili svaku mogućnost da djeluju na temelju svojih rodovsko-plemenskih veza.

Posljednju zapreku Abu Amirovoj svemoći koja je kalifat pretvarala u simboličku funkciju predstavljao je još uvijek general Galib, vjeran i dalje mladom kalifu i protivnik novoga sustava vlasti što ga je izgrađivao Abu Amir. Spor među njima najzad se pretvorio u otvoreni ratni sukob, u kojem je general Galib bio primoran zatražiti pomoć kastilijske i navarrske vojske. No Galib je ipak bio poražen, a Abu Amirova je pobjednička vojska izvršila neopisiv

pokolj nad pobijeđenim saveznicima. U čast toga uspjeha Abu Amir je uzeo naslov Al-Mansur (Pobjednik), a njegova se vlast pretvorila u neograničenu diktaturu.

U razdoblju koje je slijedilo Abu Amir je, prema kazivanju arapskih kroničara, vodio 57 uspješnih vojnih pohoda protiv kršćanskih država na sjeveru Poluotoka. Među njima neki su bili osobito katastrofalni za kršćanske političke zajednice. Tako se kralj Leóna, Bermudo II., 984. mogao održati na vlasti samo uz obvezu na plaćanje visokoga godišnjeg danka Kalifatu i pristanak da muslimanska vojska bude stacionirana u tvrđavama njegova područja. Njegov pokušaj da 987. te posade protjera uzrokovao je novi napad preko Portugala, u kojem je potpuno opustošeno cijelo područje do linije koja spaja gradove Coimbru, Zamoru i León, uključivši i ta tri grada. Godine 992. došlo je do nekog poremećaja u stupnju pokornosti navarrskoga kralja Sancha Garceza II. (koji je bio Abu Amirov tast), pa ga je njegov zet u nekoliko vojnih akcija porazio i toliko ponizio, da je pri sklapanju mira navarrski kralj morao u dvorani u kojoj se svečanost obavljala prići Abu Amirovu prijestolju padajući nekoliko puta uzastopce na koljena i ljubeći tlo pred Abu Amirom, nakon čega je neposredno pred njim ponovno pao ničice i izljubio mu najprije obje noge, zatim dobio odobrenje da mu s najvećim strahopoštovanjem smije izljubiti i ruke pa je onda klečeći morao saslušati dugotrajne prijekore i najzad se smio, izvršivši još jednom jednake iskaze poniznosti, povući dobivši blagonaklono oproštenje.

Iako je Abu Amir bio oženjen i kćerkom leonskoga kralja Bermuda II., on je 997. protiv njega poveo rat samo zbog nekih znakova nepokornosti. Želeći tim pothvatom pogoditi najveću svetinju kršćanske Španjolske, on je potpuno razorio grad i veličanstvenu katedralu u Santiagu de Compostella, gdje je, po predaji, bilo sahranjeno tijelo Isusova učenika Jakova, sina Zabedejeva, za kojega se tvrdilo da je osobno propovijedao kršćanstvo po Španjolskoj, pa je njegov grob već niz stoljeća bio cilj brojnih hodočašća iz cijele kršćanske Europe.

Abu Amirovi vojni pothvati protiv kršćanskih područja, prožeti krajnjom mržnjom i razornošću, potrajali su doslovno do posljednjih mjeseci njegova života, pa je on i umro na jednom takvom pohodu, u pograničnom gradu Medinaceli (ljeti 1002).

U Abu Aminove ratne uspjehe treba ubrojiti i akcije u Sjevernoj Africi. U času kad je on usredotočio svu vlast u svojim rukama Kalifat je u svom posjedu držao još samo odlično utvrđenu Ceutu. Stoga je bilo potrebno dugotrajnim borbama i nizom pobjeda nad berberskim stanovništvom ponovno podvrgnuti cijeli Maroko, koji je nakon toga, oko 998. postao potkraljevstvom, ovisnim o Kordovi, odakle je Abu Amir svake godine imenovao novoga vršitelja potkraljevske dužnosti da bi time predusreo svaku mogućnost osamostaljivanja.

Abu Aminovom smrću (1002) počinje treća, završna etapa Rahmanidskog kalifata. Hišam II, koji je i dalje živio u raskošnom zatočeništvu u svojim palačama, bez ikakva je oklijevanja diktatorske vlasti predao Abu Aminovu sinu Abd Al-Maliku. On je pokušao upravljati državom prema oporučnim uputama koje mu je ostavio njegov otac, da, naime, kalifa i dalje drži u izolaciji, iako u svoj mogućoj raskoši; da arapskoj i sakalibskoj aristokraciji uskraćuje sve privilegije; da štedljivo upravlja financijama; da utjecajne vojne i civilne službe povjerava isključivo svojim vazalima; da svako kolebanje u odanosti bezobzirno kažnjava i da nikom ne dopušta da mu moć i bogatstvo prekorače opasne granice.

Ali uza sve to, već za Abd al-Malikove vladavine počinje etapa postupne razgradnje dotadašnjeg poretka. Novi se diktator nije mogao odreći usluga sakaliba u svom nastojanju da odoli pritisku arapske aristokracije koja je planirala ukloniti diktatora i njegova kalifa Hišama II. Ugušenjem te pobune sakalibski su zapovjednici ponovno stekli važan utjecaj na državne poslove.

Diktatorska vlast bila je međutim još uvijek dovoljno snažna da onemogući pokušaj Barcelonske grofovije da se oslobodi, a sporovi, između kastilijskoga i galicijskoga grofa oko vršenja regentske vlasti u Leónskom kraljevstvu, za vrijeme malodobnosti tamošnjega kralja Alfonsa V. (999–1028), omogućili su Abd al-Maliku da istupi kao arbitar i da se svim tim

trima zemljama nametne kao donositelj odluka. Ali kad je pri upokoravanju Kastilije, nezadovoljne nametnutim rješenjima, bilo nužno povesti rat, Abd al-Malik se za vrijeme ekspedicije razbolio i umro.

Trećim vršiteljem diktatorske funkcije postao je sada Abd al-Malikov mlađi brat Sanchuelo, Abu Amirov sin iz njegova braka sa kćerkom nekoć teško ponižavanoga navarrskoga kralja Sancha II. On je bio osobni prijatelj kalifa Hišama II. i njegov sudrug u orgijama. Stoga ga je trideset trogodišnji kalif imenovao čak i svojim nasljednikom na položaju kalifa. A taj je čin djelovao kao povod za državni udar u kojem je kordovski puk jurišem osvojio i kalifovu palaču u Kordovi i palaču što ju je nekoć Abu Amir bio učinio središtem izvršne vlasti, pa su obje bile totalno opljačkane i zatim sravnjene sa zemljom.

Pobuna je na vlast izdigla jednoga od praunuka Abd al-Rahmana III., ali su u njoj pučke mase očitovale svoju duboku mržnju ne samo prema diktatorskoj dinastiji i nedostojnom kalifu, nego i prema predstavnicima svih viših društvenih slojeva, podjednako prema arapskoj aristokraciji, sakalibima i berberskim oficirima. Naročito su napadi na berberske četvrti u Kordovi bili razorni. Stoga su se Berberi počeli pripremati na protuudar; no njihov je pokret bio suzbijen i sve je berbersko stanovništvo u Kalifatu bilo stavljeno izvan zakona.

Pred krajnjom egzistencijalnom opasnošću Berberi su formirali novu vojsku, krenuli na sjever, ondje se združili s vojnim odredima Kastilije, izvršili napad na Kordovu i kao svojega pretendenta kalifom proglasili jednoga od praunuka Abd al-Rahmana III., Sulejmana ibn al--Hakama.

Toga novoga kalifa nisu priznale sve muslimanske pokrajine na Poluotoku. Naročito su Arapi žestoko mrzili Berbere i odbacivali svaku vlast koja bi počivala na njihovoj vojnoj premoći.

Razdoblje koje je slijedilo bilo je ispunjeno kaotičnim smjenama pobjeda i poraza mnogobrojnih činitelja koji su bili angažirani u suparničkim bitkama za vlast. Dva puta je kalifom postajao još jedan od Abd al-Rahmanovih praunuka, kao eksponent omejadske arapske aristokracije, jedanput se na kalifsko prijestolje pod zaštitom sakaliba vratio i razvratni Hišam II., a 1013. Berberi su uspjeli ponovno osvojiti Kordovu, pri čemu je njihova vojska izvršila strahovitu pljačku prijestolnice, naročito u palačama arapske i sakalibske aristokracije, a znatne dijelove grada progutao je požar. Tom prilikom Sulejman je po drugi put postao kalifom. Svemoć Berbera bila je u tome trenutku neograničena. Iako je njihov kalif bio Arapin (potomak Abd al-Rahmana III), oni su ga primorali da izvrši brojne eksproprijacije i da svojoj berberskoj vojsci dade najbogatija lena u središtu i na plodnom jugozapadu države.

Za vrijeme tih događaja Maroko se potpuno emancipirao od vlasti Kordove, vojni zapovjednik Ceute proglasio se kalifom, naglim napredovanjem zauzeo Kordovu, dao smaknuti Sulejmana (1016) i pokušao terorom upokoriti i Berbere i sakalibe, ali je i sam bio ubijen. U sljedećih devet godina izredalo se osam ličnosti na kalifskom prijestolju, a da nijedna od njih nije uspjela steći opće priznanje. Većinom su posjedovale samo regionalnu vlast, vodeći krvave i razorne ratove sa svojim takmacima i protivnicima. Kordova je bila opustjela, osiromašena i polurazrušena i nijedan od pretendenata više se nije trudio da je osvoji. Preživjeli stanovnici nekadašnje prijestolnice ipak su sámi još jednom pokušali problem vlasti i ujedinjenja države riješiti na temelju zamisli o sveopćoj vlasti kalifa. Izvršili su brojne konzultacije s lokalnim arapskim vlastodršcima po provincijama i sa zapovjednicima sakaliba radi sjedinjenja svih snaga protiv Berbera koje su odličnici arapskog podrijetla krivili za sve nevolje islamske Španjolske. Na temelju pregovora pronađen je još jedan, dotad neokušani praunuk Abd al-Rahmana III. Ali on se pokazao potpuno nedorastao ulozi koja mu je bila namijenjena, pa su još preostali imućniji građani Kordove digli novi ustanak, protjerali posljednjega kalifa Hišama III. i upravu nad gradom predali vijeću građana. Preostala islamska Španjolska bila je sada razbijena na mnoštvo lokalnih političkih jedinica bez dublje međusobne veze.

5. RAZDOBLJE "TAIFA"

Područja na koja se raspao Kordovski kalifat nazivaju se arapskom riječi "taifa" koja znači plemenski teritorij ili područje jednoga naroda. Na čelu tih partikularnih država bili su ponegdje pripadnici arapske aristokracije, ali većinom su to bili berberski vojni zapovjednici i sakalibi. Pritom su berberske državice bile brojnije na jugu, a na istoku i jugoistoku države sakaliba. Od svega 23 zasebna teritorija, koliko ih je bilo na početku toga razdoblja, do kraja XI. st. održalo ih se samo osam.

Neke od njih imale su osebujnu sudbinu. Tako je u Granadi vladao jedan berberski oficir, a prvi vezir bio mu je učeni i bogati Židov Samuel Abennagdela. On je uspio ostvariti epohu velikoga blagostanja, ali je već Samuelov sin svojom okrutnošću i nezasitnom žudnjom za bogatstvom izazvao pobunu u kojoj je u krvavom pokolju poubijano do 4 000 granadskih Židova.

Almerija je također živjela u obilju i prosperitetu svoje mediteranske trgovine, dok je Denia (blizu južnog rta Valencijskog zaljeva), kojom su vladali sakalibi, proširila svoju vlast na Baleare i pretvorila se u opasno gusarsko gnijezdo. U Valenciji je gospodovala arapska dinastija Abu Amirovih potomaka. Saragosa je također bila pod vlašću jednoga arapskoga roda, a uspjelo joj je da svoju vlast proširi niz tok Ebra sve do obale Sredozemnoga mora. U središtu Poluotoka organiziralo se prilično snažno kraljevstvo Toledo, koje je obuhvaćalo gotovo cijelu pokrajinu Nova Kastilija, dok je na zapadu kraljevstvo Badajoz uključivalo španjolsku i portugalsku provinciju Estramadura i na širokom pojasu dopiralo do Atlantskog oceana.

Najveću moć razvio je emirat Sevilja. Taj grad proglasio se 1023. republikom, a na čelu njezinoga gradskog vijeća bio je kadija Abul Kasim. On i njegovi nasljednici ipak su republikanski režim pretvorili u diktaturu. Ona je bila osobito okrutna za Abul Kasimova sina, Al-Mutadida. O njemu priopćavaju kroničari da je imao pasiju da skuplja lubanje svojih neprijatelja, pa ih je upotrebljavao kao posude za cvijeće u svojoj palači. Svoje goste ponekad je bez ikakva povoda dao zatvarati u kupaonice svojega dvorca gdje ih je gušio dugotrajnim mukama puštajući otrovnu paru u prostorije. Najzad je vlastitim rukama udavio svojega sina koji se bio pobunio protiv njegovih okrutnosti. Zaobilazeći sa sjevera Granadsko gorje, Seviljski se emirat proširio do Murcije i tako sezao od Atlantskog oceana do Sredozemnoga mora.

Razdoblje taifa bilo je ispunjeno mnogim međusobnim suparničkim borbama pojedinih teritorija i, s tim u vezi, brojnim promjenama teritorijalnih opsega i granica pojedinih političkih cjelina. Takva regionalizacija područja na oblasti koje su imale zasebna privredna obilježja i usredotočene ekonomske interese faktično je pogodovala oslobađanju mnogih inicijativa i dovela do znatnog porasta blagostanja. U isto vrijeme, nekadašnju krutost režima smijenila je liberalizacija shvaćanja, pa je doba taifa, na temelju ekonomskog prosperiteta pojedinih regija, bilo ujedno i vrijeme izrazite i značajne kulturne aktivnosti.

Politička razmrvljenost islamskog područja na Poluotoku, do koje je na taj način došlo, u velikoj je mjeri pomogla jačanju i ekspanziji kršćanskih država sa španjolskog sjevera, pa je upravo ta opasnost dovela do provale novih osvajača iz Sjeverne Afrike. Bili su to berberski Almoravidi.

6. KRŠĆANSKE DRŽAVE NA SJEVERU POLUOTOKA U XI. ST.

U početku XI. st. sve su kršćanske države u Španjolskoj bile u zavisnosti o Kordovskom kalifatu. Ali rasulo poslije smrti diktatora Abu al-Malika (1009) i u doba taifa omogućilo je da se situacija na sjeveru Poluotoka radikalno izmijeni. U tom mijenjanju opće situacije izvršila se i preinaka odnosa među kršćanskim državama. Kraljevstvo León pretrpjelo je nekoliko teških poraza u sukobima sa sjedinjenom Navarrom i Kastilijom, a 1037. je cijeli njezin teritorij pripojen Kastiliji, kojom je tada vladao Ferdinand I. (1035–1065). Navarra je nakon sjajnih vojnih uspjeha u prvim desetljećima XI. st. zapala u razdoblje slabljenja, pa se izrazito orijentirala prema Francuskoj, našavši u njoj oslonac za svoje održanje u suparništvu sa kršćanskim susjedima na Poluotoku. Naprotiv, Aragon se, počevši od vladavine Ramira I. (1035–1063), odcijepio od Navarre i postao snažnom državom. Otada su Kastilija i Aragon bile glavna borbena snaga u suzbijanju islamske teritorijalne prevlasti na Poluotoku.

Kastilijanska ofenziva počela je na donjem toku rijeke Duero i zauzećem Coimbre doprla u Portugalu do rijeke Modengo, a u središtu Poluotoka do međa planinskih lanaca Sierra de Gredos i Sierra de Guadarrama. Muslimanski vladari Toleda, Saragosse, Badajoza i Sevilje morali su priznati svoj vazalski odnos prema Kastiliji i plaćati joj godišnji danak.

Ali pred svoju smrt, pri pokušaju da osvoji Valenciju (1065), Ferdinand I. je svoju državu podijelio u korist trojice svojih sinova, pa je među braćom započela sedmogodišnja borba za prevlast. Pobjednikom je najzad ostao srednji od braće, Alfons VI. (1072–1109).

Taj je španjolski vladar bio osebujna i kontroverzna ličnost: bezosjećajan, ohol, okrutan, sumnjičav i osvetoljubiv, pohlepan za slavom i ambiciozan; no usto je bio i neumoran, dalekovidan političar, strog prema pokušajima korupcije, organizator reda i sigurnosti u svojoj državi.

Svega četiri godine po njegovu stupanju na vlast, Kastilija je neočekivano napala Navarru u namjeri da joj preotme njezine zapadne pokrajine. Nakon mučkog umorstva navarrskoga kralja Sancha IV. (1076), cio zapad Navarre pripao je Kastiliji, a istok je stupio u personalnu uniju s Aragonskim kraljevstvom.

Priliku za daljnje napredovanje prema jugu pružila je Kastiliji pobuna puka u Toledu protiv kralja Al-Kadira kojom se okoristilo Badajoz kraljevstvo. Shvativši taj događaj kao povod za intervenciju (jer je Toledo bio u vazalskom odnosu prema Kastiliji), Alfons VI. je u šest godina ratovanja premjestio južnu granicu svoje države na rijeku Tajo. Time su Kastiliji pripali gradovi Salamanca, Segovia, Avila, Guadalajara, Madrid, Talavera, a i sam nekadašnji glavni grad Vizigotskog kraljevstva, Toledo, koji je u to doba bio jedan od najnaseljenijih gradova u Španjolskoj i snažno središte mnogih grana urbane privrede.

Nakon tih vojnih uspjeha, jedno od bitnih nastojanja kraljevske vlasti u Kastiliji bilo je da ponovno naseli i uključi u kršćanski svijet cijelo prostrano područje između stare granice na Dueru i nove granice na Taju. Uspjesi Kastilije (a za njom i Aragona) u tom realnom predobivanju dotad islamskih područja bili su uvelike mogući zbog važnih izmjena u odnosima kršćanskih država na sjeveru Poluotoka sa Zapadnom Europom. One više nisu bile mala, osamljena brdska područja koja vode elementarnu borbu za opstanak nasuprot nadmoćnoj sili koja ih pritješnjuje s juga. Njihove veze s kršćanskim državama na sjeveru od Pireneja postaju veoma snažne i te zemlje postupno postaju zaleđe i oslonac španjolske rekonkviste. U tome smislu osobito su značenje imala dva događaja, oba u osnovi vjerskog karaktera. Prvi od njih bilo je neprekidno povećavanje hodočasničkih putovanja iz Francuske, Nizozemske, Njemačke, pa čak i iz Engleske u obnovljeno svetište Sant Jago de Compostella, u Galiciji. Onamo su dolazili mnogobrojni redovnici, vitezovi i trgovci koji su zatim, nakon povratka kući, širili ideju o potrebi kršćanske pomoći Španjolskoj da zbaci islamsku vlast. Usporedo s neprekidnim jačanjem toga hodočasničkog pokreta, koji upravo u XI. st. doživljava svoj vrhunac, u Španjolsku počinje u prvim godinama toga stoljeća prodirati i klinijevski reformni pokret. Još

1008. došao je u samostan Ripoll, u Navarri, opat Oliva i ondje počeo uvoditi reformu. Otuda se ona širila iz samostana u samostan, iz Navarre u Aragon, u Kastiliju, León i Asturiju. Već u prvoj polovici XI. st. reformirani se samostani povezuju s francuskim matičnim samostanima klinijevskog pokreta, da bi zatim, u drugoj polovici toga stoljeća, poput bujice narastao priljev redovnika iz Francuske. Time se izvanredno povećao broj ne samo nositelja pravovjerne katoličke obrazovanosti, nego i propagatora borbenih ideja o križarskom ratu protiv islamskih država. Oni su bili inicijatori zamjene tradicionalnih, mozarabskih obreda u kršćanskim crkvama rimskom liturgijom, ali i obratno, posrednici koji su u zemlje Zapadne Europe prenosili filozofske i znanstvene zasade što su ih upoznali u Španjolskoj, gdje je islam u sebi sadržao i dalje razvijao dragocjenu baštinu antičke kulture na području filozofije, prirodoznanstvenih disciplina, glazbe, likovnih umjetnosti i pjesništva.

Zajedno s hodočasnicima i redovnicima u Španjolsku su dolazili i ratnici, vitezovi željni bojnih pothvata i osvajanja. Za sve te došljake podizala su se konačišta ne samo u Santjagu nego i uzduž puteva kojima su onamo dolazili, ali i dublje u unutrašnjosti, u predjelima koje je trebalo ponovno nastanjivati. Ondje su nicali zamci vitezova, samostani i njihova napredna gospodarstva. Krčila su se neobrađena zemljišta i pridobivali svagdje gdje je to bilo moguće (i unutar zapadnoeuropskih zemalja) seljaci da se nasele i obrađuju zemlju pod povoljnim uvjetima osobne slobode i neznatne dažbinske opterećenosti.

Takve procese svjesno je pomagao već i Ferdinand I., a za njim pogotovo Alfons VI. Shvaćajući važnost oslonca na papinstvo, on je prihvaćao inicijative Grgura VII. oko ujednačavanja crkvenih obreda, oko sustavne izobrazbe svećenstva i njegove discipline, iako je uporno čuvao političku samostalnost svoje države i uskratio priznati vrhovništvo papinske svjetovne vlasti. Naprotiv, revnosno je pomagao jačanje klinijevskog pokreta, brinuo se za sigurnost hodočasnika i za dobre puteve, za školstvo i prosvjetu, za usvajanje karolinškog pisma umjesto zastarjele i prezamršene vizigotike.

Ali uza sve to, Alfons VI. nije dopuštao obespravljivanje muslimanskog stanovništva na području što ga je osvojio. Muslimanima je bilo dopušteno da se sa svom svojom imovinom odsele ili da ostanu na tlu njegove države; u tom slučaju bile su im zajamčene sve slobode koje su imali i do tada.

Pod takvim okolnostima mnogi su španjolski gradovi, a naročito Toledo, postali naselja s izvanredno šarolikim stanovništvom koje se sastojalo od kršćanskih došljaka, Franaka, oslobođenih mozaraba, kršćana koji su se doselili iz kršćanskih država na sjeveru Poluotoka, od muslimana različitog etničkog podrijetla i Židova. Sve su te skupine imale svoje posebne povlastice i prava (fuerose) i živjele miješajući svoje jezike, običaje, shvaćanja i umijeća. Na toj osnovi nicali su i kombinirani stilovi na području umjetničkih obrta, u likovnim umjetnostima, glazbi, pjesništvu i graditeljstvu, pa su takve mješavine dobile naziv stila mudejar (mudehar), po nazivu koji se uobičajio za muslimane koji su živjeli pod vlašću kršćanskih država.

Postigavši veoma znatne uspjehe u rekonkvisti, Alfons VI. je, zanesen svojim pobjedama, počeo istupati veoma agresivno prema muslimanskim političkim područjima koja su ostala izvan granica njegove države. Zahtijevao je od njih isplatu i ugovorenih i neugovorenih danaka, tražio priznavanje suvereniteta i u slučajevima oklijevanja prijetio oružanom silom. Posebice je uporno nasrtao na Kraljevstvo Saragossu, na sjeveroistoku, i na Kraljevstvo Sevilju, na jugozapadu, pa je nekoliko puta prodirao vojskom kroz Andaluziju sve do Kadiskoga zaljeva i Gibraltara. Ta krajnja ugroženost muslimanskih područja dovela je do njihova apela na vojnu silu Almoravida koja se u drugoj polovici XI. st. afirmirala u marokanskom dijelu Sjeverne Afrike.

7. PRIVREDNA I DRUŠTVENA STRUKTURA ISLAMSKE ŠPANJOLSKE

STANOVNIŠTVO I NJEGOVO RAZVRSTAVANJE

U doba najveće rasprostranjenosti islamske vlasti na Pirenejskom poluotoku sveukupni broj stanovništva je iznosio oko devet milijuna ili nešto više. Osnovna podjela na muslimane, kršćane i Židove bila je veoma promjenljiva i u vremenu i geografski. Broj muslimana nesumnjivo je rastao, i to doseljavanjem arapskog stanovništva u nekoliko valova, mnogim prijelazima islamiziranih Berbera iz Sjeverne Afrike, a i prelaženjem kršćana na islam. Ali prema raspoloživim podacima nije moguće utvrditi da li je ikada premašivao polovicu stanovništva i, ako jest, u kojem omjeru. Najvjerojatnije je da kod seoskog stanovništva nije dosezao polovicu, dok ju je u gradovima, osobito u Andaluziji, nadmašivao.

Geografska razdioba žiteljstva također je bila nejednaka: najgušća u obalnim zonama i u plodnim riječnim dolinama, a osjetno rjeđa na visoravnima i u planinskim predjelima. Kao i u drugim islamskim zemljama, postojala je jaka urbanizacija, zasnovana na specifičnim oblicima gradske privrede.

Elitu stanovništva i dalje su činili Arapi iz raznih zemalja pod arapskom vlašću. Pretežito su živjeli u gradovima, kao nositelji visokih državnih civilnih i vojnih službi. Drugi su se bavili unosnom trgovinom ili su bili naprosto uživatelji prihoda sa svojih imanja. U doba Kalifata nekadašnji su žestoki antagonizmi među pripadnicima pojedinih arapskih plemena već iščezli, ali se umjesto njih izgradilo razlikovanje po dostojanstvu, bogatstvu i položaju u hijerarhiji javnih funkcija, ovisnih o milosti i povjerenju kalifa ili diktatora iz kuće Amirida.

Najodličniji društveni sloj bila je veleposjednička dvorjanska aristokracija (hassa), među kojom su najveći ugled imali bliži i dalji rođaci kalifove obitelji (Ahl Kuraiš). Svaki od njih imao je ne samo prostrane zemljoposjede, izuzete od poreznih obveza, nego i znatne državne penzije, ali s razvitkom kalifove autokracije, oni većinom nisu vršili javne funkcije.

Kuraišima su bili najbliži potomci arapskih doseljenika iz najstarijih vremena i oni iz prvih razdoblja kalifata. Svi su oni posjedovali zgrade i nekretnine u Kordovi i najplodnijim predjelima Andaluzije.

Tijekom IX. i X. st. u društveni razred *hassa* počeli su se ubrajati ponajprije također i veziri i veliki kadije (poglavari najviših državnih službi), bez obzira na to jesu li podrijetlom bili Arapi ili pripadnici drugih etničkih skupina, pa čak i sakalibi, a za njima i veoma bogati ljudi koji su umjeli svoj položaj na društvenoj ljestvici kupiti zlatom. Budući da su na taj način u najviši društveni razred mogli dospijevati i skorojevići na temelju vladareve milosti, postajalo je redovnom pojavom da iz njega mogu biti i isključeni svi koji su tu milost izgubili, bez obzira na starinsko podrijetlo, uglednu funkciju ili osobno bogatstvo, pa se tako s vremenom najviša društvena klasa u Kalifatu formirala kao skup trenutno najmoćnijih i najbogatijih ljudi u državi, pri čemu je njihova prošlost bila raznovrsna a budućnost svima podjednako nesigurna.

Berbersko stanovništvo na Pirenejskom poluotoku bilo je u stalnoj komunikaciji sa svojim matičnim područjima u Sjevernoj Africi, bilo da se u epohama gladi, nerodice i borbi protiv privilegiranosti Arapa vraćalo u svoju prvobitnu afričku postojbinu ili da se doseljavalo na Poluotok u valovima došljaka ili u svojstvu unovačenih vojnika. U tom doseljavanju Berbera u Španjolsku gotovo uopće nisu sudjelovali berberski nomadski stočari, nego gotovo isključivo ono stanovništvo koje se već u Africi bavilo zemljoradnjom, voćarstvom, povrtljarstvom ili uzgojem goveda i koza. Oni su se na Poluotoku naseljavali na visoravnima i planinskim padinama (jer su Arapi držali najbogatija ravničarska imanja) i nastavili živjeti od jednakih zanimanja kao i u Africi. Znatno povoljniji društveni položaj donosilo im je služenje u vojsci, pa su se u njoj, zahvaljujući svojim ratničkim odlikama, često uspinjali i do najviših zapovjedničkih položaja. Taj sloj Berbera većinom se toliko arabizirao da su njegovi pripadnici, zajed-

no s autentičnim Arapima, bili krajnje žestoki protivnici novodoseljene berberske soldateske što je preplavljivala Španjolsku u doba Amirida.

Brojčano najveću skupinu među stanovništvom muslimanske Španjolske činili su islamizirani inovjerci ili *muvaladi.* Oni su najčešće živjeli u selima i bavili se zemljoradnjom ili uzgojem stoke, u obalnim područjima ribarstvom i pomorstvom, a u gradovima obrtima i sitnom trgovinom. Oni su, zajedno s Berberima koji su bili izvan vojničkih službi, i seoskim stanovništvom koje je zadržalo kršćansku vjeru, bili temeljna proizvodno-privredna podloga cijele društvene i političke zgrade Španjolskog kalifata. Iako su muvaladi prihvatili islam, oni su u tip španjolskog muslimana unosili mnoga obilježja tradicije i mentaliteta iz svoje etničke i kulturne baštine, pa su upravo oni bitno pridonijeli održanju romanskog narječja u islamskom dijelu Poluotoka, preplavljenom arapskim i berberskim govorima.

Sačuvani izvori veoma malo govore o neposrednom životu seoskoga radnog stanovništva, naročito o mozarabima, koji su sačuvali svoju kršćansku vjeru. Njihov privredni i društveni položaj bio je ovisan o općim oblicima tadašnjega posjedovanja i obrađivanja zemlje.

Polazeći od načela utvrđenih početkom VIII. st., u vrijeme Musina osvajanja Pirenejskog poluotoka, u X. se stoljeću iskristaliziralo nekoliko kategorija velikog zemljoposjeda. Najbogatija i najunosnija imanja bila su kalifova privatna svojina. Taj se zemljoposjed uporno povećavao konfiskacijama imanja različitih buntovnika i kalifovih protivnika. Zasebnu cjelinu činili su državni zemljoposjedi, iako su i oni praktički stajali na raspolaganju poglavaru državne vlasti. Iz toga okvira izdvajao se poseban tip državnog zemljoposjeda, tzv. vakufska zemlja, namijenjena vjerskim zakladama i dobrotvornoj svrsi. Njom je upravljao poseban kadija. Usto je državi pripadala i sva još neobrađena zemlja, pa ju je kalif mogao davati na iskorištavanje svakome koga je smatrao zaslužnim za svoje ili državne interese ("ikta-zemlja").

Kalifova privatna a i državna zemlja bila je podrijetlom zemlja nekadašnje vizigotske kraljevske vlasti, neprijateljske vizigotske aristokracije ili zemlja konfiscirana od muslimanskih protivnika kalifova režima. Ona je stoga bila na obradbi one radne snage koja se na toj zemlji zatekla u času prelaska u državni ili kalifov osobni posjed. Ukoliko je seljaštvo na njoj zadržalo kršćansku vjeru, plaćalo je zemljarinu i glavarinu, a ako je prihvatilo islam, teretila ga je samo zemljarina i vjerska desetina ili ušur. Onaj pak dio zemlje koji se pri prvobitnom osvojenju Poluotoka i svim kasnijim osvajanjima oduzimao svim posjednicima bez razlike, po načelu jedne petine (hums), poslužio je za naseljavanje ratnih zarobljenika iz one petine ratnoga plijena koji je pripadao državi i za nagrađivanje zaslužnih ratnika i državnih službenika. Iz toga fonda dobili su zemljoposjede i arapski doseljenici, mobilizirani u vojnim okruzima Sirije (džundima) i dovedeni kao arapska milicija na Poluotok.

U plodnijim područjima Španjolske postojao je uz kalifovu i državnu zemlju također i veliki zemljoposjed arapske aristokracije ili pak muslimana koji su tvrdili i dokazivali autentičnost svojega arapskog podrijetla. Ti su se zemljoposjedi sastojali od pojedinačnih imanja, a svako se imanje dijelilo na vlasteoski rezervat i na čestice koje su obrađivali seljaci. Oni su bili ili slobodni ljudi ili nominalno neslobodni, ali su svi podjednako obrađivali zemljišne čestice koje nisu bile njihovo vlasništvo, a svojem su gospodaru bili dužni davati dio uroda koji se kretao od polovice do tri četvrtine svih plodina. Usto su još morali kulučiti na vlasteoskom rezervatu, davati radnu snagu u korist države i jednu desetinu uroda državnoj vlasti.

Na taj način, glavnina obrađivačkog stanovništva na velikim zemljoposjedima u islamskoj Španjolskoj nalazila se u dažbinskoj, a ne osobnoj (neslobodnoj) podložnosti državi, kalifu ili veleposjedniku zemlje.

Robova je i u islamskoj Španjolskoj bilo mnogo, ali oni uglavnom nisu bili uposleni u poljoprivredi. Broj robova redovito se popunjavao ili povećavao ratovima protiv kršćanskih država na sjeveru ili kupovinom bijeloga i crnog roblja što su ga iz Europe i Afrike dobavljali specijalizirani trgovci. Tijekom vremena izgradili su se određeni tipovi u karijeri tih robova. Muškarci su mogli biti posluga na dvorovima, čuvari harema (ako su bili eunusi), te vojnici kalifove garde ili uopće vojnici u državnoj vojsci. Kako su krčenjima i melioracijom sve nove

površine privođene obradbi, a obrađivačke je radne snage na zemlji nedostajalo, i država i veleposjednici su dio svojih robova naseljavali na parcele svojih imanja, čime su se oni brzo izjednačivali s ostalim seljaštvom nerobovskog podrijetla. Žensko roblje znatnim dijelom ulazilo u hareme i time stjecalo mogućnost da se materinstvom socijalno uzdiže čak i do najviših položaja kakav su stjecale majke vladara i različitih odličnika, usprkos svojem neslobodnom podrijetlu.

Posebnu socijalnu kategoriju činili su *mavali* ili štićenici različitih uglednih ljudi. Većinom su to bili oslobođeni robovi koji su nakon svojega oslobođenja zadržavali određene obveze prema svojem bivšem gospodaru i uživali njegovu zaštitu i s vremenom postajali članovima plemena kojem je pripadao njihov prvobitni gospodar.

Kršćansko stanovništvo pod vlašću islama (*mozarabi*) isprva se, usprkos povremenim pobunama i ustancima, nastojalo prilagoditi nastaloj situaciji. Ali od druge polovice IX. st. može se pratiti sve češće iseljavanje mozaraba na područje kršćanskih država na sjeveru. Isprva su to bili prvenstveno redovnici i druge crkvene ličnosti kojima je život pod muslimanskom vlašću postao neizdržljiv, a zatim im se sve češće pridruživalo i seljaštvo. To spontano izbjeglištvo potpomagala je i inicijativa kršćanskih vladara koji su željeli da poslije mnogih pustošenja ponovno nasele područja pod svojom vlašću. Prelaskom mozaraba na sjeverna područja, onamo su se prenosili mnogi arapski utjecaji glede običaja, nošnje i jezika, pripremajući time buduću prilagodbu uvjetima što će ih kršćanska rekonkvista zateći na oslobođenim dijelovima Poluotoka.

Na područjima pod islamskom vlašću mozarabi su radi odmjeravanja njihovih poreznih obveza (zemljarine i glavarine) morali u svakom upravnom okružju biti organizirani u zajednice ili općine kojima je na čelu bio birani comes, odgovoran za ubiranje poreza, pa je u tu svrhu imao i svoj izvršni personal.

Među mozarabima postojale su određene socijalne razlike. Bilo je potomaka vizigotske aristokracije koja je imala stanovite, smanjene zemljoposjede i nekretnine u gradu, ili je čak vršila neke funkcije u upravnom aparatu. Većina je međutim bila nižega društvenog i imovnog stanja. Izuzetan i u materijalnom pogledu osjetno povoljniji položaj imao je kršćanski svjetovni i redovnički kler, iako mu nikakva imovinska ni idejna ekspanzija nije bila dopuštena.

U šarolikom etničkom i društvenom mozaiku islamske Španjolske najbogatiji su svojom raznovrsnošću bili gradovi. Osim odličnika iz najuglednijih slojeva društva koji su stolovali u gradskim središtima, naročito u prijestolnici, u urbanim su se naseljima okupljali pripadnici svih narodnosti i društvenih kategorija. Veoma brojna, i u svojoj cjelini ekonomski jaka bila je srednja klasa građanstva. To su većinom bili trgovci i novčari, imućni obrtnici koji su se postupno uzdizali na društvenoj ljestvici u skladu s rastom svojega blagostanja. Znatnim dijelom pripadali su skupini islamiziranih kršćana, a posvuda u gradovima bilo je u slobodnim zanimanjima i mnogo Židova. Ali srednji sloj građanstva u cjelini nije se uspio pravno konstituirati i nije stekao nikakve specifične povlastice koje bi definirale oblike i domašaj njegova utjecaja u društvenom i političkom poretku.

Gradski puk u širokom smislu toga pojma obuhvaćao je male obrtnike, sitne trgovce i najamnu radnu snagu. To je stanovništvo živjelo na rubu bijede ili zaista u bijedi, a sastojalo se od Berbera, muvalada, mozaraba, Židova i oslobođenika. Ono je gotovo neprekidno bilo u uzburkanom stanju nezadovoljstva sa svojim životnim uvjetima, pripravno na pobune, izloženo utjecaju demagoga, sklono naglim izlivima ogorčenja i primorano na okrutnu borbu za održanje. Zbog uvijek mogućih ispada, pobuna, pljačkaških naleta i kriminala gradske sirotinje, vlasti su žestokim mjerama i bezobzirnom surovošću nastojale održavati disciplinu i poredak u gradovima, naročito u Kordovi, gdje su ustanci pučana bili kadri dovesti u pitanje čak i državni poredak.

OBLICI PRIVREDNE DJELATNOSTI

Temeljna grana proizvodnje u islamskoj Španjolskoj bila je zemljoradnja. Njezini oblici uvelike su ovisili o prirodnim uvjetima. Svega jedna trećina Poluotoka bila je opskrbljena dovoljnom količinom vlage, dok su ostale dvije trećine oskudijevale vodom ili su čak u znatnoj mjeri bile sušne. Zbog toga je poljoprivreda, osim u izrazito plodnim predjelima, mogla uspijevati samo uz znatne radne napore oko tegobnog uzoravanja suhog tla, stalnog natapanja, gnojidbe i borbe s nametnicima i štetočinama.

U područjima gdje je bilo izobilno vlage ili gdje je bilo moguće umjetno natapanje intenzivno se uzgajalo povrće i različite suptropske pa čak i tropske prehrambene biljke, po sustavu vrtlarskih i voćarskih farmi. U sušnijim predjelima uspijevale su žitarice, mahunarke, loza i masline. Na velikim i srednjim zemljoposjedima takvih zona vlasnici su zemlju koju nije na obradbi držalo zavisno seljaštvo prepuštali kolonima uz napolicu, pri čemu je obrađivač snosio sve troškove obradbe i vršio je svojim stočnim i radnim inventarom.

U cjelini, žitarska proizvodnja nije bila dovoljna za potrebe stanovništva, pa je Španjolska i u najboljim godinama morala uvoziti žito iz Sjeverne Afrike. Suprotno tome, ona je izobilno proizvodila maslinovo ulje, pa ga je gotovo uvijek pretjecalo za izvoz. Otprilike isti dijelovi Poluotoka gdje su uspijevale masline bili su pogodni i za uzgoj vinove loze. Premda je islam zabranjivao potrošnju vina, kroničari svjedoče da se vino pilo u svim društvenim slojevima, bez obzira na vjersku pripadnost. Ali uvelike je bila rasprostranjena i neposredna potrošnja grožđa, a i grožđica.

Natapanje tla u Španjolskoj imalo je davnu tradiciju još iz rimskih i vizigotskih vremena, a njegovi oblici zavisili su o prirodnim okolnostima. Od ušća rijeke Ebro do rta Nao svako je obrađeno zemljište imalo pravo da iz rijeka i potoka izdubenim jarcima dovodi vodu za svoje potrebe. U dolinama velikih rijeka voda se prenosila do njive različitim napravama: đermama ("rode" ili hattare) ili hidrauličkim kotačima na vodeni pogon (norije) ili pak elevatorskim kotačima koje je pokretala stočna radna snaga. U unutrašnjosti mediteranskog primorskog pojasa voda se iz rijeka i potoka puštala u žitna polja tri ili četiri puta godišnje, što je bilo dovoljno za bogat urod.

Svagdje gdje je dovod vode bio obilan uspijevale su dvije ili čak tri berbe godišnje smjenjivanjem kultura: žitarica, mahunarki i drugog povrća. U području Valencije bilo je moguće uzgajati čak i rižu, a u zaklonu pod Granadskim gorjem uspijevale su banane i šećerna trska. U mnogim oblastima bilo je u izobilju voćkaka: jabuka, krušaka, trešnji, badema, limuna, naranača i mandarinki, te usto tekstilnih biljaka, lana, pamuka, a i dudovih stabala za uzgoj svilca.

Stočarstvo je ovisilo o postojanju pašnjaka. Goveda su za muslimane bila samo radna stoka jer se nisu hranili njihovim mesom. Isto tako, svinje su uzgajali samo kršćani. Naprotiv, sveukupno je agrarno stanovništvo uzgajalo mnogo ovaca i koza, a u prehrani stanovništva svih društvenih slojeva veliku je ulogu imao ulov ribe.

Pirenejski je poluotok od davnina imao prirodne uvjete za razvitak rudarstva. Dobivalo se zlato, srebro, živa, željezo, bakar, cink, kositar, mramor, sol i određene vrste dragog kamenja.

Tradicija jake urbanizacije, koja nije iščezla ni u vizigotsko doba, veoma se razvila pod utjecajem naseljavanja arapskih rentijera i vlastodržaca u gradove. Oni su tako postajali veoma jaka potrošačka središta i time poticali obrtničku djelatnost i dopremu robe iz bližih i daljih proizvođačkih izvora.

Već u IX. st. u Kordovi i drugdje obrtnici i trgovci su se udruživali u korporacije (sinf) koje su okupljale iste profesionalne struke i birale svojega prvaka (amina) da ih predstavlja u kontaktima s organima vlasti. Ali uloga sinfova nije imala onu reglementacijsku ulogu kakvu su kasnije imali zapadnoeuropski cehovi. U načelu, svaki je obrtnik temeljio svoju proizvodnju na vlastitoj investiciji kapitala i u načelu nije bio ograničen propisanim brojem uposlene

radne snage i dometom u plasiranju svojih proizvoda. U složenijim obrtničkim djelatnostima (tekstil, željezarstvo) bilo je i udruživanja na temelju podjele rada, sjedinjavanja uloženog kapitala i zajedničkog istupanja na tržištu.

Neki su obrti u islamskoj Španjolskoj imali osebujne oblike. Tako pekari nisu sami mijesili tijesto nego su samo primali prijesne hljebove iz domaćinstava i pekli ih, pri čemu su, kao naplatu za svoj rad, smjeli zadržati utvrđeni dio spečenih hljebova i zatim ih prodavati. Mesari su prodavali najčešće ovčje i kozje meso, rjeđe govođe, a svinjsko nikada. Obućarstvo je proizvodilo i cipele, ali i veoma mnogo sandala i papuča od pluta i sukna. Obradba kože dosegla je najvišu razinu pri izradi sedala, ormi, pojaseva, torbi i slično. U tkalaštvu se osim vune i lana za izradu odjeće, rublja i posteljine, mnogo upotrebljavalo liko i vlati palmina lišća u proizvodnji prostirača, hasura, nadstrešnica, košarica, ribarskih vrša i sl. Lončarstvo je osim glinene robe proizvodilo staklene, a od sredine IX. st. i kristalne posude (otkako je kordovski majstor Abbas ibn Firnas otkrio tajnu proizvodnje kristala). Izuzetno je bila razvijena proizvodnja raskošnih tkanina, zlatnih brokata, vela, u zlatarstvu i draguljarstvu obradba plemenitih metala, u rezbarstvu djelanje slonove kosti i tvrdoga drva, ukrašavanje kože i tkanina biserjem i sedefom.

Bogata i raznovrsna obrtnička proizvodnja iznosila je svoje izrađevine na lokalno tržište, u udaljenije gradove Kalifata, a i u međunarodnu razmjenu, kao što je i svako razvijenije tržište prodavalo obilje importa.

Svaki je grad imao posebno tržište ili trgovinsku četvrt grada (suk) koja se sastojala od mnoštva uličica, a svaka je takva ulica bila rezervirana za dućane i radionice jedne određene struke. Poseban dio suka bio je određen za bazare s raskošnom robom. Prodavači su bili ili sami obrtnici-vlasnici dućana, u svojim ćepencima, ili pak sitni preprodavači koji su robu kupovali od grosista i zatim je u svojim trgovinama, na svoj rizik, raspačavali na malo. Veliki grosisti-uvoznici imali su u velikim gradovima zasebna skladišta, funduke, koji su im ujedno služili i kao gostinjac pri boravcima radi poslovanja u tom gradu. Poseban je ogranak trgovine bilo prodavanje crnoga i bijelog roblja, na zasebnim tržnicama. Pri prodaji roba morala se kupcu uručivati i službeno potvrđena svjedodžba o njegovim kvalitetama i zdravstvenom stanju. Kod robinja osobito se, uz tjelesnu ljepotu, cijenila vještina u pjevanju, svirci i plesu. Kod muškaraca bila su na cijeni obrtnička i umjetnička znanja, nadarenost za pjesništvo, glazbu, jezikoslovlje, poznavanje medicine i prirodnih znanosti.

Sve do prve polovice IX. st. nije bilo vlastitoga novca islamske Španjolske. Počevši od 928. Abd al-Rahman II. počeo je kovati vlastite srebrne dirheme i zlatne dinare. Otada je hispanski novac kolao usporedo sa sjevernoafričkim, bagdadskim i bizantskim monetama, ali se faktična vrijednost metalnoga novca pri svakome poslu neizostavno utvrđivala vaganjem.

Razvijena trgovina morala je raspolagati dobrim putovima i organizacijom putovanja. Trgovci su mogli otpremati robu ili vlastitom karavanom tovarnih životinja ili su povjeravali svoje terete specijaliziranim poduzetnicima, na temelju detaljno sastavljenih ugovora.

Ceste kojima su se trgovci služili bile su uglavnom iste što ih je vizigotsko i islamsko doba baštinilo od rimske epohe. Budući da nije bilo radikalnih popravaka puteva, njihova je prohodnost bila mala, a dnevne etape nisu premašivale tridesetak kilometara. Na kraju svake etape podizani su stoga konaci za putnike i stoku. Uzduž cesta bilo je i mnogo samostana koji su primali i opskrbljivali putnike bez obzira na njihovu vjersku i etničku pripadnost.

Posebnu kategoriju prometa činila je plovidba. Čini se da je prvi poticaj, za izgradnju vlastite flote dala potreba obrane od normanskih napada. S razvitkom prekomorske trgovine brodovlje je postajalo sve brojnije, pretvaralo se u trgovačku flotu i omogućavalo pomorsko transportno poduzetništvo.

8. POLITIČKA ORGANIZACIJA

Uz kalifa, koji je bio apsolutni monarh i vrhovni vjerski poglavar, najviša funkcija u državnoj upravi bio je hadžib, ekvivalent vezira na abbasidskom dvoru. On je bio poglavar središnje i provincijske uprave i kalifov zamjenik na vrhovnoj vojnoj komandi. Kao upravnik javne sigurnosti, imao je svoju špijunsku i obavještajnu službu. Svakodnevno je bio dužan podnositi kalifu izvještaj o zbivanjima i problemima.

Ponekad položaj hadžiba nije bio popunjen, nego su postojali samo resorni ministri, veziri za pojedinačne ogranke upravne vlasti.

Sveukupni činovnički aparat bio je golem, kompliciran i spor. Rekrutirao se kalifovom odlukom i izborom, a isto je tako njegovom nesputanom odlukom svaki službenik mogao biti uklonjen.

Sve su središnje državne službe bile koncentrirane u kalifovoj palači ili, kasnije, u palači Amirida. Kalif Abd al-Rahman III. ustanovio je četiri glavna nadleštva: za veze s upravom provincija, za veze s pograničnom i priobalnom obranom, za nadzor nad izvršavanjem kalifovih odluka te za žalbe, molbe i pritužbe. Osim toga, kalif je imao osobnog sekretara koji je zapisivao njegove odluke i sprovodio ih nadleštvima na izvršenje.

Radi dostavljanja vijesti u državno središte i radi otpreme kalifovih naređenja postojala je redovna poštanska i kurirska služba. U uporabi su bili i golubovi-listonoše, a i svjetlosna signalizacija za dojavu opasnosti.

Upravljanje državnom i kalifovom imovinom bilo je povjereno posebnim rizničarima, a riznice (kalifova i državna) čuvale su se u vladarskoj palači.

Najveći dio državnih prihoda pritjecao je od ubiranja vazalskih danaka, od izravnih i neizravnih poreza. U cjelini, ti su prihodi za Abd al-Rahmana III. dosegli deset puta veći iznos nego što su ga godišnje imali početkom VIII. st. i zatim su se na toj razini zadržali sve do vremena rasula, nakon obaranja diktature Amirida. Za vrijeme Abd al-Rahmana III. u državnoj je riznici bilo tezaurirano blaga u vrijednosti od približno četiri jednogodišnja prihoda (tj. od dvadesetak milijuna zlatnih dinara).

Od poreznih dažbina stanovništva, desetina od sveukupne pokretne imovine što su je plaćali svi muslimani (ušur) trajno je ostala naturalno davanje. Nju je kod nemuslimana zamjenjivala glavarina (džizija), ali njezin iznos nije bio čvrsto fiksiran desetinskim postotkom od uroda, priploda i poslovne dobiti. Zemljarinski porez (harač) bio je vezan uza zemlju, pa se ubirao od posjeda, bez obzira na vjersku pripadnost njezina gospodara. Počevši od IX. st. on se plaćao u novcu.

Osim tradicionalnih, redovnih poreza, vlasti su nametale i izvanredne, prigodne ili stalne, koji su svojim iznosom zavisili od prođe na sukovima, prometa na putovima, u lukama i sl. Takvi su porezi većinom davani u najam koncesionarima uz utvrđeni globalni iznos, a faktično utjerivanje dažbina prepušteno je njihovoj inicijativi.

Porezni prihod od harača država je dijelila na tri dijela: trećina je bila namijenjena za potrebe vojske, trećina za izuzetne državne troškove, a trećina je ulazila u državnu riznicu.

Privatna kalifova riznica nikad se nije stopila s državnom, premda je i ova stajala kalifu na raspolaganju bez ikakvih ograničenja. Svojom privatnom imovinom kalif je uzdržavao svoje kućanstvo, sluge i privatnu gardu, isplaćivao redovne dohotke članovima svoje obitelji, pomagao pjesnike, umjetnike i vjerske ustanove.

Upravljanje pokrajinama zadržalo je staru teritorijalnu podjelu, pa su te provincije (kure) odgovarale opsegu nekadašnjih vizigotskih grofovija. Svaka je od njih imala svoj glavni grad u kojem je stolovao njezin upravnik (valija) kojega je dekretom postavljao kalif. Pogranične oblasti (thugur) imale su vojnu i civilnu vlast združenu u rukama vojnog zapovjednika kojega je također imenovao kalif. U njima je uzduž granica i na važnim strateškim položajima posvuda bilo tvrđava i zamkova sa stalnom vojnom posadom. Vojnici tih posada dobivali su u

okolici zamka zemljišne čestice na obradbu, a pod zaštitom tih utvrđenih uporišta razvijala su se predgrađa i pretvarala u zametke novih urbanih naselja.

Kalifova vojska sastojala se od redovite vojske, od plaćenika i dobrovoljaca. U načelu, svaki je musliman bio vojni obvezanik, ali se ta dužnost s vremenom pretvorila u redoviti otkupni porez umjesto efektivne ratne dužnosti. Naprotiv, potomci sirijskih džundija morali su se na kalifov poziv odazivati na vojnu službu bez ikakve posebne nagrade (osim sudjelovanja u ratnom plijenu), jer su za svoju ratničku službu dobili vojnička lena (ikta ili mukata).

Plaćenička vojska počela se uvoditi od prijelaza VIII. u IX. st. Isprva je ona služila samo kao gardijski korpus, ali se veoma brzo pretvorila u jezgru državnih oružanih snaga. Bila je redovito dobro uvježbana i imala je profesionalni časnički kadar.

Osim regularne vojske postojali su i dobrovoljački odredi pri svakom ratu protiv "nevjernika". Takve čete vršile su najteže ali i najkrvavije ratničke čine, poticane na to vjerskim fanatizmom, a i pljačkom koja im je bila jedina nagrada.

Za vrijeme diktature Amirida bila je izvršena dalekosežna berberizacija vojske, na račun arapske aristokracije i sakaliba, što je uvelike pridonijelo etničkom udjelu Berbera u sastavu muslimanskog stanovništva na Poluotoku.

Sveukupni broj ratnika dosezao je u doba Abd al-Rahmana maksimalno do 100 000 ljudi, a ta je vojska pretežno bila konjanička. Od kraja X. st. borbeni su sastavi bili isključivo konjanički, a pješaci su bili samo pomoćni i poslužni dio vojnog kontingenta.

Vojni pothvati protiv kršćanskih područja na sjeveru Poluotoka vodili su se bez izuzetaka gotovo svake godine. Pa ipak, premda je premoć Kalifata sve do sloma diktature Amirida bila očita, do konačne likvidacije kršćanskih država nije došlo nikada. Uzroci tome mogli su biti raznovrsni: otpornost kršćanskih boraca i njihov oslonac na zapadnoeuropske kršćanske zemlje, česti unutrašnji razdori u Kalifatu i brojni angažmani u zbivanjima u Sjevernoj Africi. Ali ni stvarni efekt neprekidnog ratovanja nije bio bez utjecaja. Mnogi uzastopni udarci muslimanske vojske nametali su kršćanima obvezu da priznaju nominalno vrhovništvo Kalifata, a to se ostvarivalo slanjem redovitog danka i bogatih darova na kalifov dvor. Usto je svaka uspješna akcija donosila obilan plijen u materijalnim dobrima i zarobljenom ljudstvu. Sve je to kršćanska područja pretvaralo u zemlje koje su u neku ruku radile za korist muslimanskih napadača i u tome bile trajan izvor za povećanje blagostanja na islamskom jugu. Usto, rat protiv kršćana udovoljavao je i vjerskim propisima i mentalnoj potrebi za svetim ratom što ga je Kuran nametao svim muslimanima kao trajnu obvezu, utoliko ugodniju što je najčešće bila i unosna.

9. VJERSKI I INTELEKTUALNI ŽIVOT ISLAMSKE ŠPANJOLSKE (DO KRAJA XI. ST.)

Dok je na Istoku islamski život u IX. i X. st. vrvio najraznovrsnijim vjerskim i vjersko-filozofskim pokretima, među kojima je bio nemalen broj onih koji su znatno odudarali od službenog pravovjerja, u islamskoj Španjolskoj vladalo je strogo poštovanje pravovjernosti. Omejadska restauracija je i nikla, uostalom, u opoziciji protiv Abbasida koji su smatrani protivnicima sirijsko-omejadskog arapskog tradicionalizma i konzervativizma. Još za vrijeme emirata vođena je u Španjolskoj žestoka borba protiv haridžita, a s proglašenjem kalifata, u doba Abd al-Rahmana III., sunitsko se pravovjerje učvrstilo još više, ne samo u opreci s Abbasidima, nego i zbog neprijateljstva prema radikalnom, ismaelitskom šiitizmu fatimidske dinastije u Sjevernoj Africi i, kasnije, u Egiptu. Takav isti ortodoksni sunitizam zastupali su i diktatori iz kuće Amirida, pa je španjolska muslimanska država zaista bila izuzetno područje islama u kojem je gotovo 350 godina pravovjernost ostala neuzdrmana. U tome smislu je

islamizam muslimanske Španjolske ostao sve do druge polovice XI. st. izrazito konzervativan i čak arhaičan u usporedbi s mnogim inovacijama koje su preplavljivale istočne islamske zemlje pod utjecajem snažnih, starijih, predislamskih orijentalnih kultura. Žestinu kojom se u Španjolskoj čuvalo taj arhaizam treba objašnjavati opasnošću od berberskog haridžitizma, fatimidskog ismaelitizma, perzijsko-iračkog šiitizma, ali također i postojanjem kršćanskih država na sjeveru Poluotoka i s onu stranu Pirenejskog gorja, kao i prisutnošću snažnih kršćanskih i židovskih vjerskih zajednica na tlu same muslimanske države u Španjolskoj.

Zbog svih tih razloga vjerska revnjivost španjolskih muslimana javljala se u njihovoj svijesti spontano, kao element borbe za održanje, snažan u svim društvenim razredima, od siromašnih do aristokracije. Na takvoj osnovi španjolski su muslimani revnosno ispunjavali svoje vjerske dužnosti i budno bdjeli nad održavanjem svih tradicija i čuvanjem uvriježenog načina života. Te pobožne naklonosti uvelike su pomagali tumači i znalci kuranskih vjerskih zasada i sunne (fakihi). Iako islam nije bio organiziran kao crkva, ti su učenjaci islama uživali autoritet i bili tumači vjere. Oni su utjecali na dvor i vladare, na sudstvo i školstvo, trudeći se uporno da upravljaju svijestima i savjestima u smislu malikitske sunitske ortodoksije, razotkrivajući svako skretanje ili svaku pojavu indiferentnosti prema vjeri i vjerskim zakonima.

U prvih nekoliko desetljeća nakon muslimanskog osvojenja Pirenejskog poluotoka prelaženja kršćana na islam bila su mnogobrojna, naročito kod imućnijih staleža. Ali od sredine VIII. st. ona postaju rjeđa. Otad tek poneki kršćanin ili Židov, naveden posebnim okolnostima ili osobnim interesima, prelazi na islam, premda je i dalje pristupanje muslimanskoj zajednici bilo lako i primano s blagonaklonošću. Ali, čini se da je mogućnost islamske ekspanzije dosegla svoje krajnje granice i privukla sve one elemente koje je bilo moguće pridobiti ili slomiti. Svi preostali čvrsto su se držali svojega kršćanstva ili židovstva, u koje režim nije želio dirati s pomoću sile.

Naprotiv, svako odmetništvo od islama vlast je nemilosrdno kažnjavala najtežim kaznama. Isto tako, smrtna je kazna neizostavno čekala svakog kršćanina ili Židova koji bi nedoličnim riječima javno vrijeđao ili omalovažavao islamsku vjeru ili njezina Proroka.

Svi su španjolski muslimani, kao i drugdje u islamskom svijetu, bili dužni javno priznavati svoju vjeru, obavljati pet redovitih dnevnih molitava, održavati propisane postove, bar jedanput u životu otići na hodočašće (hadžiluk) u Meku i angažirati se u svetom ratu. Sudjelovanje u obredima, posvuda na jednak način i, čak, u isto vrijeme, stvaralo je u svijesti svih muslimana snažno uvjerenje o njihovu jedinstvu. Mnogi obredi i sudjelovanje u njima održavali su trajnu vezu islamske vjerske svijesti s kuranskim vjerskim tekstovima, s njegovim tumačenjima i praktičnom primjenom u životu. Budući da je Kuran bio ne samo objava vjerskih istina nego i zbirka propisa o čovjekovu ponašanju u društvenoj zajednici, o njegovu odnosu prema vjeri i državi, na Kuranskoj se osnovi izgradila normativna vjersko-etička i pravno-povijesna znanost (*fikh*) koja je trebala djelovati kao propisnik za oblikovanje sveukupnoga poretka i političkih odnosa u muslimanskom društvu i državi.

Od različitih varijanti fikha koje su se izgradile na islamskom Istoku, muslimanska je Španjolska suzbila pokušaje prodora i šafiizma i zahirizma pa je nastojanjem vlasti ostala vjerna malikitskoj interpretaciji pravno-političkog i vjersko-etičkog sustava. No španjolski je malikizam proživio vlastitu evoluciju. Njegovi su pristaše ubrzo napustili svako vlastito proučavanje kuranskih tekstova i hadisa, pa su se ograničavali samo na preuzimanje gotovih stajališta iz malikitskih priručnika. Takvo napuštanje svakoga osobnog razmišljanja vodilo je neplodnom i krutom dogmatizmu. Malikitski su učenjaci čak osnovali čvrstu, među sobom povezanu korporaciju koja je autoritativno i uporno branila svoj duhovni monopol.

Takva je okamenjenost naziranja s vremenom pobuđivala negodovanja i pripremala raspoloženja za obračun s ukočenom i monopolističkom pravovjernošću malikizma.

Prvi snažniji prodor opozicijskih naziranja postigla je u Španjolskoj mutazilitska sekta, nastala u prvoj polovici VIII. st. u Iraku, koja je smatrala da je Allah apsolutno božansko biće

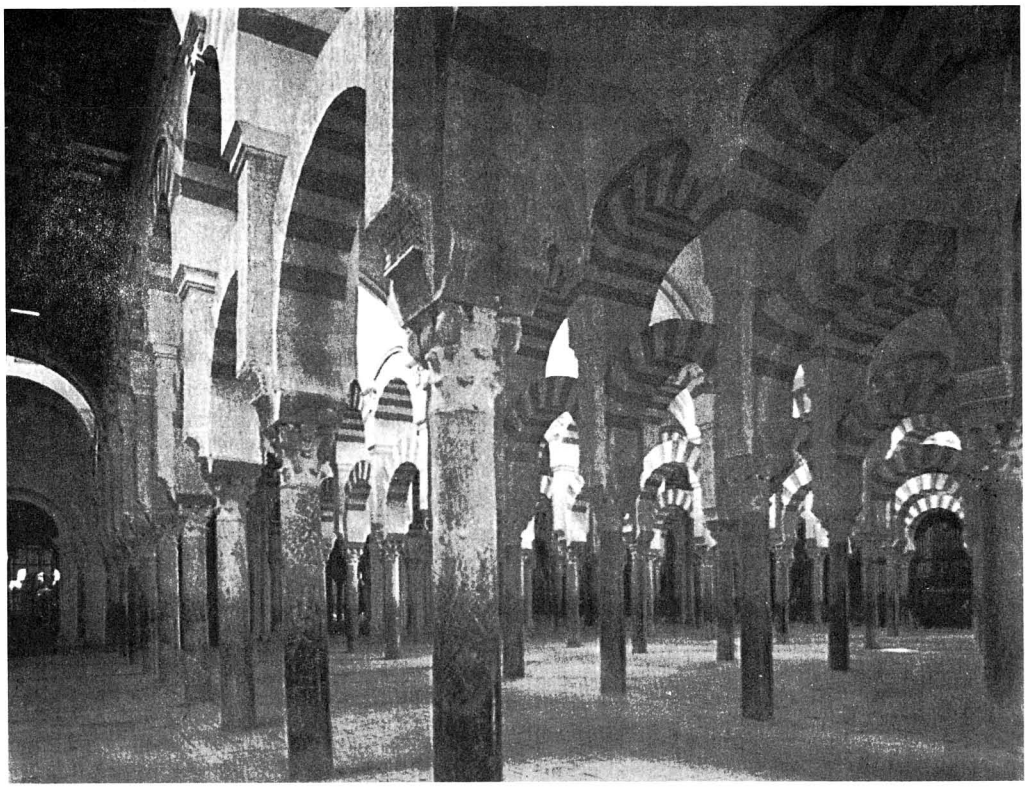

Unutrašnjost Velike džamije u Kordovi. Druga pol. X. st.

koje ne posjeduje nikakvih atributa koje bi ljudski um bio kadar zamisliti i tvrdila da čovjek ima slobodnu volju i stoga se svojom krivicom opredjeljuje za zlo, pa samim takvim činom nužno gubi svojstvo pravog vjernika. Takva snažna orijentacija na obvezu vlastitog rasuđivanja o dobru i zlu i radikalna osuda negativnog izbora bila je povod za formulaciju načela po kojem svi pravovjerni (tj. neporočni) muslimani imaju pravo i dužnost da se s oružjem u ruci pobune protiv vladara ili imama koji vlada ili živi nepravedno.

Mutazilizam je počeo prodirati u Španjolsku u drugoj polovici IX. st. u obliku što mu ga je dao irački fakih (znalac fikha) Al-Nazzam, koji je usvojio i neka dualistička shvaćanja, prije svega da je Bog, kao netvarno biće, izvor dobra, a da je čovjek svojom slobodnom voljom, koja nije nužno vezana uz dobro, neizbježiv izvor zla. Od grčke filozofije preuzeo je shvaćanje da je materija beskonačno djeljiva, a poricao je opravdanost vjere u čuda što ih je navodno činio Muhamed.

Među kordovanskim mutazilitima, u drugoj je polovici IX. st. Abd al-Ala ibn Vahb čak poricao besmrtnost duše. Slična je shvaćanja širio i Halil al-Ghatla. Za života ga nisu otvoreno progonili, ali poslije njegove smrti kordovski su pravoznanci na lomači spalili sve njegove knjige. U drugoj polovici X. st. mutazilizam je u Španjolskoj počeo iščezavati, ostavivši u tamošnjoj duhovnoj klimi samo svoje ime kao opći naziv za sve one koji su se protivili ukočenom pravovjerju i zagovarali slobodu ljudskog duha.

Na mjesto mutazilitske opozicije, u širem i puku bližem opsegu, u X. se stoljeću počelo rasprostranjivati pristajanje uz mistiku i asketizam. Svi oni koji se nisu htjeli pokoriti isprazno-stima vjersko-pravnog i obrednog formalizma i koji su željeli prosvjedovati protiv raskošnog

života bogatih muslimana, povlačili su se u pustinjaštvo, pa su ondje askezom stjecali nadaleko proširen ugled. Uskoro su se u islamskoj Španjolskoj stali pojavljivati i asketi-lutalice koji su dolazili čak iz dalekih, istočnih zemalja islama, pa su uvelike pridonosili sve većem vrenju ideja i nazora u vremenu koje je prethodilo slomu Kordovskog kalifata.

Jedan od španjolskih asketa, *Muhamed ibn Abd Allah ibn Masara,* živio je u brdima nedaleko od Kordove, pa je ondje, pod utjecajem novoplatoničke filozofije, naučavao specifični oblik panteizma s jakim primjesama gnosticizma, iz kojega je preuzeo vjeru da se ljudska duša poslije uzastopnih boravaka u zarobljeništvu materijalnog svijeta najzad pročišćava i konačno vraća svome duhovnom ishodištu. Poslije Masarine smrti, vlasti su poduzele teške progone njegovih učenika i spaljivale njegova djela. Usprkos tome, masarizam je postao zametkom prvih napora spekulativne filozofije i osebujnog vjersko-filozofskog misticizma koji je od kraja XI. st. postao jednim od bitnih obilježja duhovnog života u islamskoj Španjolskoj.

Dodiri s istočnim islamskim zemljama presađivali su na tlo Pirenejskog poluotoka osim vjersko-pravnih učenja i mnoga druga intelektualna dobra što ih je islam preuzeo i asimilirao u zemljama starijih civilizacija koje je bio zaposjeo.

Pod utjecajem takvih utjecaja u Španjolskoj se razvijao i književni život. Najprije su putnici koji su odlazili na Istok ili pak doseljenici s Istoka na Pirenejski poluotok sa sobom donosili djela istočnjačkih autora, pa su se ona u Španjolskoj prepisivala, čitala i komentirala, a zatim su se počeli pojavljivati i originalni stvaratelji. Jedan od prvih među njima, *Ibn Abd Rabbihi,* pisao je na prijelazu IX. u X. st. panegirike kordovskoj vladalačkoj kući, a bio je i autor jednoga enciklopedijskog djela o tadašnjim znanjima i umijećima.

Znatan je utjecaj na razvitak kulture u islamskoj Španjolskoj imao *kalif Al-Hakam,* sin Abd al-Rahmana III., kao mecena, poznavatelj znanstvenih i književnih disciplina, pisac komentara znanstvenim djelima slavnih autora, a i sakupljač knjiga i rukopisa (kroničari navode da je njegova dvorska knjižnica sadržavala čak 400 000 svezaka). Njegova blagonaklonost prema kulturi privukla je u Kordovu brojne istaknute ličnosti. Tako su na njegovu dvoru živjeli istaknuti jezikoslovac *Abu Ali al-Kali,* podrijetlom Armenac, zatim pjesnik *Al-Muhammad,* iz Bagdada, povjesničar *Al-Kušani* iz Kairuana, i drugi. Al-Hakamova knjižnica nije bila samo čitaonica, nego i radionica u kojoj su se neprestano prepisivale knjige koje su u njoj nedostajale ili izrađivali duplikati, sastavljali katalozi i repertoriji s kratkim sadržajem pohranjenih djela. U toj sredini započelo je okupljanje učenjaka, pjesnika i umjetnika, pa su se prvi veliki rezultati takvih okolnosti pojavili u prvoj polovici XI. st. doduše već nakon pada Kordovskog kalifata, ali neosporno kao plod poticaja koji su u njegovu vremenu nastali.

Rad na historiografiji postigao je prve svoje znatne uspjehe već i ranije. Vremenski, na čelu niza španjolskih istaknutih historičara stoji *Al-Razi,* podrijetlom Perzijanac. On je prikupljao podatke od najstarijih ljudi o islamskoj epohi španjolske povijesti, pa je tu dokumentaciju sredio u obliku jedne narativne povijesti islamske Španjolske. I njegov sin *Isa* bio je povjesničar velikih kvaliteta, ali se njegovo djelo sačuvalo samo u kasnijim navodima kod drugih povjesničara. Među njima, *Ibn Haijan,* s prijelaza X. u XI. st., u svojem djelu "Muktabis", koje prikazuje povijest Španjolske od kraja VIII. do kraja X. st., navodi, osim Ise al-Razija još i niz drugih povijesnih pisaca kojih su se djela izgubila.

Said ibn Ahmad je u XI. st. napisao djelo "Kategorije naroda" koje je prva povijest znanstvenoga rada što je napisana u islamskim zemljama. Prema podacima toga djela čini se da su se medicinom u doba Omejadskog kalifata u Španjolskoj najviše bavili došljaci s islamskog Istoka, zatim Židovi i kršćani, a mnogo manje španjolski Arapi. Među njima velik je autoritet bio *Junus at-Harrani,* osobni liječnik Abd al-Rahmana II., a Saidovo djelo nabraja još i niz drugih liječnika, kirurga i okulista koji su izučili struku na Istoku i stekli ugled vrsnih praktičara u Španjolskoj. Od kršćana ističe se naročito *Halid ibn Ruman,* a od Židova slavni liječnik i medicinski pisac *Hasdai ibn Šoprut.*

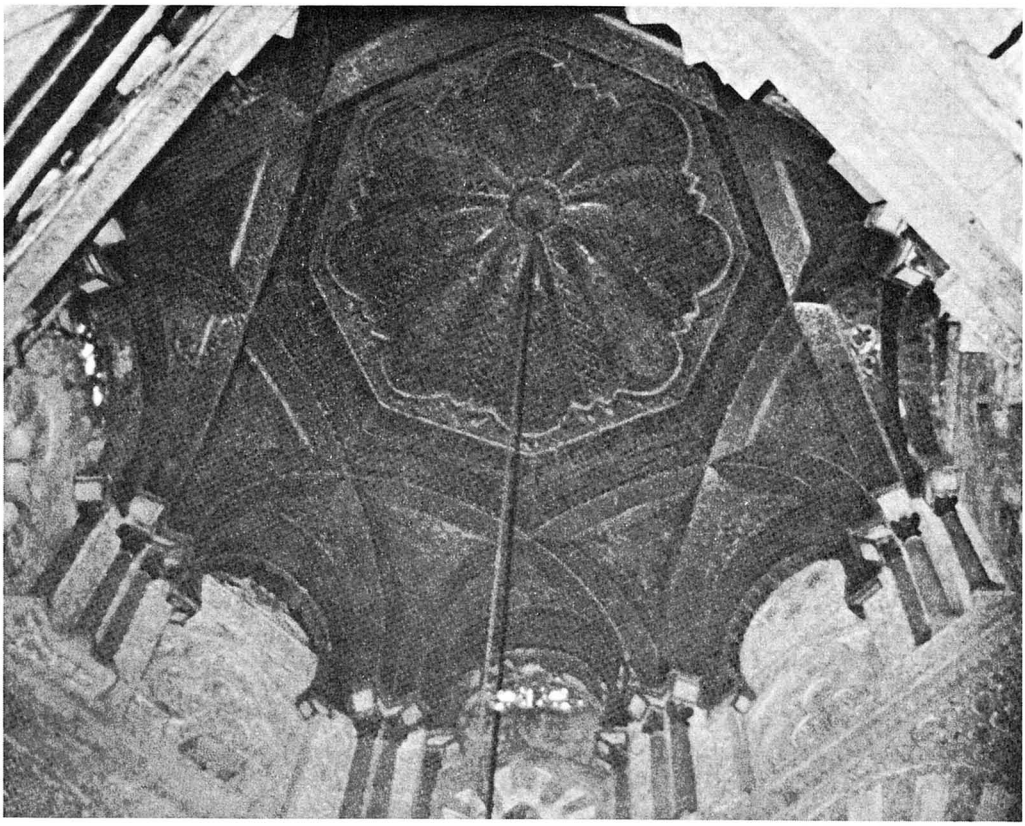

Kupola nad dvoranom pred mihrabom u Velikoj džamiji u Kordovi. Druga pol. X. st.

Na razvitak medicine u Španjolskoj velik je utjecaj imalo djelo "Materia medica" što ga je u I. st. n. e. napisao grčki liječnik Dioskorid. To je djelo u grčkom originalu na dar Abd al-Rahmanu III. poslao car Konstantin Porfirogenet, a španjolski su ga liječnici preveli na arapski. Otada je farmakologija počela vidljivo napredovati, pa su nastajala nova djela iz farmakognozije i farmakoterapije. Među medicinskim piscima osobito je bio istaknut *Al-Zahravi* (u. 1013), autor opširne medicinske enciklopedije koja je kasnije prevedena na hebrejski, provansalski i latinski.

Pod zaštitom kalifa Al-Hakama II. uvelike su se razvijale matematika i astronomija, najprije prijevodima i preradama slavnih djela grčke znanosti, a zatim i originalnim spisima.

U okviru kulturnih djelatnosti koje se pojavljuju kao priprema najviših dostignuća islamske Španjolske u idućim stoljećima određeno mjesto imaju i likovne umjetnosti omejadske epohe, iako njihov faktični domet nije moguće pouzdano odrediti jer se većina spomenika nije sačuvala. Naročito to važi za Abd al-Rahmanovu kalifsku palaču Madinat al-Zahra i Abu Amirovu palaču Madinat al-Zahira, koje su potpuno uništene u revoluciji 1031. Ali potpuno sačuvana velika kordovska džamija, iako je u XVI. st. ponovno prilagođavana kršćanskom kultu, daje dovoljno elemenata za utvrđivanje nekih bitnih obilježja španjolske muslimanske arhitekture u doba Kalifata. Cio njezin prostor bio je stupovima podijeljen na 19 uzdužnih i 35 poprečnih lađa. Većina tih više od tisuću stupova bili su kasnoantički stupovi, s korintskim ili kompozitnim kapitelima na kojima počivaju "romanički" lukovi od kamenova naslaganih naizmjenično u dvije boje. Iznad lađa dizali su se niski valjkasti svodovi, a nad pojedinim

kapelama kupole. Zidne površine bile su ukrašene mozaicima koji formiraju geometrijske likove. Veoma je obilno bilo ukrašavanje stijena uklesanim ili mozaikalno izrađenim natpisima iz Kurana, cvjetnim spletovima, pleterima vinjaga i listovima akantusa. Čini se da su bili oslikani i stropovi.

Veoma veliku dragocjenost s područja likovnih umjetnosti čine predmeti od slonove kosti: kutije s izrezbarenim medaljonima koji prikazuju lovne prizore i borbe životinja, lavove, slonove, jastrebove, opletene cvjetnim i vitičastim ukrasima, ili pak kutije od pozlaćena srebra s inkrustacijama od slonove kosti ili plemenitih vrsta drva. Bilo je kićeno izrađenih uljnih svjetiljki, mužara, svijećnjaka i sl. od bronce, a sačuvalo se i obilje veoma lijepih zlatarskih i draguljarskih predmeta, narukvica, prstenova, kolutova oko gležnjeva, čaša i vrčeva.

Razdoblje taifa, koliko je god bilo doba političke razmrvljenosti i mnogih međusobnih suparničkih borbi, ipak je ostvarenjem privrednog procvata u mnogim regijama i liberalizacijom koja je prevladala kao reakcija na doba diktature i dugotrajnog konzervativizma, stvorilo povoljne preduvjete za daljnji i još bogatiji razvoj kulturnih aktivnosti. To posebice važi za područje Seviljskog emirata. Ondje je i sam emir *Al-Mutamid* bio jedan od najboljih pjesnika, a i njegov osobni prijatelj, *Ibn Ammar* znatno je ime španjolske islamske poezije. No i u drugim je područjima postojala slična situacija. Tako je u Badajozu vladar *Al-Mudaffar* sastavio golemu enciklopediju svih znanja u 50 svezaka; u Saragosi su *Al-Muktadir* i njegov sin pisali rasprave o matematici i astronomiji; u Kordovi je djelovao *Ibn Hazm* (994–1064), jedan od najvećih učenjaka islamske Španjolske, pisac "Rasprave o ljubavi" i "Povijesti religija", u kojoj je, uz ostalo, postavio temelje kritičke analize biblijskih tekstova. Njemu se pripisuje oko 400 svezaka s područja teologije, logike, povijesti i pjesništva. U Kordovi je (od 1003–1071) živio i najveći andaluzijski pjesnik i stilist, *Ibn Zajdun,* a od 998. do 1078. najveći polihistor XI. st., *Ibn Hajjan,* pisac više od 50 djela, od kojih se sačuvala samo njegova kronika "Al--Muktabia". Godine 1094. je u Kordovi umro najraniji španjolski geograf *Al-Bakri,* autor putopisnog djela "O cestama i kraljevstvima".

U Toledu je u XI. st. djelovao povjesničar, matematičar i astronom *Abu al-Kasim Saida,* pisac knjige "Klasifikacija narodâ", a također i najveći astronom svojega vremena, *Al-Zarkali* (1029–1087) koji je veoma efikasno usavršio astrolab i opisao eliptičku putanju planeta. U Murciji je jezikoslovac *Ibn Sida* sastavio znanstveni rječnik arapskog jezika, a u Malagi je djelovao prvi veliki neoplatonički filozof europskog Zapada, *Salamon ben Gabirol (Avicebron),* po narodnosti Židov, pisac djela "Izvor života" koje je 1150. prevedeno na latinski, pa je izravno utjecalo na razvitak skolastike u kršćanskoj Europi.

Likovna umjetnost XI. st. našla je snažan poticaj u težnji svih lokalnih vladara da svaki svoju prijestolnicu izgradi što raskošnije. Posvuda su se podizale džamije i rezidencijalne palače, a njihov stil gradnje nastavljao se na stare uzore, ali su ukrasi svjedočili o sve većoj raskoši, profinjenosti i bogatstvu slikanih, reljefnih i mozaikalnih (cvjetnih i geometrijskih) dekoracija. Primjer takva razvitka je kraljevska palača Aljaferija, u Saragossi, koja svojom vitkijom arhitekturom i bogatim dekoracijama prethodi obilježjima granadske Alhambre iz XIII. stoljeća.

Bujni i bogati život u mnogim političkim središtima sve se izrazitije udaljavao od modela stroge discipline što ga je propisivao tradicionalistički malikizam. Sve se više širio vjerski nehaj i učvršćivao skepticizam, usporedo sa zabavljačkim mentalitetom u bogataškim kućama i na dvorovima.

Sevilja je u to doba postala najslavnijim središtem glazbe, pjevanja, plesa i drugih zabava u cijelome islamskom svijetu. Ona je ne samo proizvodila glazbene instrumente, školovala pjevače i svirače, nego ih je i izvozila u kršćanske zemlje, šireći svoju melodiku, pjesme i pjesnički ukus u susjedne pokrajine, naročito u Provansu i sjevernu Italiju. Muslimanska nošnja, vrste tkanina, boje i ukrasi na njima, islamska keramika s obojenim glazurama, obradba kovina u nožarstvu (seviljske sablje), dekorativno učinjanje kože (maroken) i suknarstvo

postajali su uzorima ne samo u kršćanskim državama na sjeveru Poluotoka, nego i s druge strane pirenejskog planinskog bedema.

10. PRIVREDNI, DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT U KRŠĆANSKIM DRŽAVAMA ŠPANJOLSKE DO 2. POLOVICE XI. ST.

Područje na sjeveru Pirenejskog poluotoka razvijalo se u svojem unutrašnjem životu donekle drukčije negoli zemlje kalifata i taifa. U Asturijsko-leonskom kraljevstvu, zajedno s Galicijom i Starom Kastilijom vladala je gotovo isključivo agrarna privreda. To je područje bilo slabo rodno, a usto je i razvitak proizvodnih snaga veoma trpio od neprestanih ratnih pustošenja i gubitaka u seoskom stanovništvu koje je u velikom broju odvođeno u roblje. U znatnoj mjeri slične uvjete imala je i Navarra. Ali Aragon i Katalonija, svojim smještajem uz rijeku Ebro, svojom konvergencijom prema Sredozemnome moru i vezama s južnom Francuskom, sve su više mijenjali privrednu i društvenu zasnovanost svojega poretka na isključivo agrarnim odnosima u smjeru jačanja novčanoga gospodarstva, pomorske plovidbe i razmjene s različitim zemljama oko Sredozemlja.

KRŠĆANSKI SJEVEROZAPAD

U sjeverozapadnim kršćanskim zemljama na Poluotoku zemlja je, kao osnovno sredstvo za proizvodnju, pripadala ranofeudalnoj aristokraciji koja se sastojala od stopljenih vizigotskih i nekadašnjih hispano-rimskih veleposjednika. Njihovu zemlju obrađivali su držatelji seoskih čestica koji su svoje podrijetlo vodili od nekadašnjih slobodnih germanskih (vizigotskih i svevskih) seljaka, koji su procesom gubljenja svoje ekonomske samostalnosti bili zapali u zavisnost od klase zemljoposjednika. Njihove nekoć slobodne seoske zemljišne čestice ušle su u sastav veleposjeda, a oni sami postali su zavisni obrađivači čestica koje više nisu bile njihovo vlasništvo nego sastavni dio vlastelinskih imanja. Daljnje dvije kategorije neposrednih obrađivača zemlje činili su potomci nekadašnjih kolona i robova. Svi su oni, pod različitim uvjetima, obrađivali čestice tuđe zemlje, davali dio uroda s nje vlastelinu i dijelom svoje radne snage kulučili na vlasteoskom rezervatskom posjedu.

Takvi privredno-društveni odnosi bili su baština iz prethodne, vizigotske epohe. Ratnički život što se otad neprekidno vodio sa susjednim islamskim oblastima te je klasne odnose još više zaoštrio jer je rat nametao sve teže dažbinske zahtjeve od proizvođača, a s druge strane ratna su pustošenja trajno pojačavala siromašenje upravo tih istih proizvođača.

U biti, klasa neposrednih proizvođača sastojala se od osobno slobodnih i osobno neslobodnih ljudi. Osobno slobodni ljudi smjeli su sa svojom pokretnom imovinom napustiti česticu koju su obrađivali; ali budući da se napuštanjem te čestice više nisu imali čime uzdržavati, oni su praktički, u većini slučajeva, bili ekonomskom prisilom podjednako vezani za zemlju kao i neslobodni ljudi (servi), kojima njihov pravni status nije dopuštao da raspolažu svojom osobom.

Neslobodni ljudi (servi) – obrađivači kraljevskih, crkvenih ili privatnih veleposjeda – dijelili su se na serve koji su zaista sami bili servi po podrijetlu i na takve serve koji su držali servilnu zemlju (tj. ne zemlju koja je prvobitno pripadala slobodnim germanskim seljacima, nego onu koju su iskonski držali servi casati), pa je s vremenom status takve zemlje i ljude koji je obrađuju praktički pretvorio u serve. U jednom i u drugom slučaju, kad je vlasnik neku česticu prenosio na neku drugu pravnu osobu, onda su sa zemljom u posjed novoga vlasnika prelazili i njezini neslobodni obrađivači.

U mnogim slučajevima – kao i na islamskom području – gospodari su svojim robovima davali slobodu, čime su se oni pretvarali u oslobođenike koji su i dalje ostajali u štićeništvu svojih dobrotvora. Opći populacijski razvitak kao i davanje slobode osobno neslobodnim servima postupno je povećavalo brojčani odnos u korist slobodnih obrađivača. Cijela ta kategorija nazivala se *juniores*. Oni među njima koji su nekoć bili servi, a postali su oslobođenicima, nazivani su *juniores de cavesa*, a oni koii su potjecali iz kategorije kolona i nekoć nezavisnih seljaka (dakle, preci im nikad nisu bili servi) obilježavani su nazivom *juniores de heredad*. I jedni i drugi davali su vlasniku zemlje obroke od uroda u naravi i kuluk; no prvi su uz to još davali svojem gospodaru i glavarinu za sebe i svoju djecu.

Za razliku od drugih zapadnoeuropskih država u istom razdoblju srednjega vijeka, u Španjolskoj su se na kršćanskom području, osim tipičnih društvenih kategorija feudalnih zemljoposjednika i zavisnih obrađivača zemlje koja nije bila njihovo vlasništvo, razvijali još i drugi tipovi gospodarskih i društvenih odnosa glede vlasništva nad zemljom kao osnovnim sredstvom za proizvodnju. Budući da su mnoga područja bila pusta, jer su bila neprekidno izložena ratnim uništavanjima pa je stanovništvo iz njih izbjeglo a bilo je također i u unutrašnjosti kršćanskih država predjela koji nisu bili naseljeni, za državne je vlasti, a i feudalne vlasnike zemlje bio važan problem kako pogranične, opustjele i nenaseljene zemlje, koje su po svojim prirodnim uvjetima ipak bile obradive, ponovno naseliti.

Zbog toga se pojavljuje tendencija davanja izuzetnih pogodnosti svima koji dobrovoljno pristanu da se nasele na zemljištima koja su bila izloženija ratnim opasnostima ili su ostala nenaseljena. Jedan od oblika kojima se to nastojalo ostvariti bio je sustav *beheterijâ* (ili *benefaktorijâ*), kolektivnih seljačkih općina, kojima je vlasnik zemlje (država, crkva ili svjetovni velikaš) dopuštao da se nasele na njegovu teritoriju, uz uvjet da im on pruža zaštitu, a oni da njemu simboličkim darovima i nevelikim dažbinama posvjedočuju njegovo vrhovništvo nad zemljom, pri čemu su članovi takve zajednice slobodno mogli otići s takve zemlje ako bi se pokazalo da se na njoj ne mogu održati; u takvu su slučaju imali prvenstveno pravo da se presele na zemlju nekog drugog seniora iz iste velikaške obitelji.

Naseljavanju pograničnih i opustjelih područja pomagalo je i to što je kraljevska vlast sve one koji su stupali u beheterijske seljačke općine oslobađala javnopravnih poreznih dažbina, a ako su dotle bili neslobodni ljudi, davala im je status slobodnih, dok je njihovim zajednicama priznavala stanovita prava samoupravnosti u unutrašnjem životu takvih općina.

Velika važnost takvih okolnosti bila je u tome što se seljaštvo tim putem moglo faktično oslobađati ekonomske zavisnosti od feudalnih gospodara. Bilo je dovoljno ući u sastav beheterije i naseliti se na opustošenu ili ratom ugroženu zemlju, pa da obrađivač tuđe zemlje faktično izađe iz okova feudalne zemljišne podjarmljenosti i da, samo uz simboličko priznavanje feudalčeva vrhovništva, postane samostalan obrađivač zemlje, udružen u seljačku, uvelike samoupravno organiziranu općinu.

Još u većoj mjeri pružala se mogućnost oslobađanja od feudalne strukture društva za naselja gradskoga tipa. Na mjestima gdje su otprije postojala trgovišta ili gradska naselja, djelomice porušena ili napuštena zbog ratnog stanja, ili pak na prikladnim pozicijama novoosvojenih pograničnih područja, vlast je potpomagala ponovno naseljavanje davanjem privilegija ili sloboština svima koji u takvu urbanu zajednicu pristupe. Tako su se formirale jezgre gradskog privrednog života: obrta i trgovine. Sloboštine takvih naselja bile su utvrđene kraljevskim poveljama (fuero ili carta de poblacion), ponekad već u X. stoljeću na (npr. grad Burgos) ili, češće, tijekom prve polovice XI. st. Samoupravnu vlast takvih gradova činilo je vijeće građana (concilium); ono je imalo u biti one iste kompetencije kakve su imale gradske kurije kasnoga Rimskog Carstva: lokalnu upravu, sudstvo, nadzor nad mjerama i utezima, utvrđivanje cijena osnovnih živežnih namirnica i obrtničkih proizvoda, staranje za javni red i sigurnost, održavanje gradskih utvrda i sl. Za ostvarivanje tih kompetenciia gradsko je vijeće imalo svoje službenike: poglavara uprave ili judexa, kojega je vijeće biralo svake godine, sudske prisjednike i dr.

Pojedini samoupravni gradovi bili su u isti mah i središta svojih seoskih okružja (alfoz) na kojima su postojala zasebna sela, zaseoci i majuri. Izdvojenost gradskog naselja od neposredne državne uprave proširivala se i na cijelo seosko područje (alfoz), tako da su se formirali slobodni kantoni koji su doduše bili sastavni dio državnog područja, ali su se svojom samoupravnošću, a i svojom privrednom osnovicom (obrtima i trgovinom) faktično izdvajali iz agrarno-naturalne strukture feudalnog društva još mnogo ranije nego što se sličan proces može utvrditi u drugim zemljama Zapadne Europe.

Ali opća feudaliziranost tadašnjega društvenog poretka postavljala je takvome razvitku i svoje granice. Postojanje slobodnih seljačkih općina (beheterija) i samoupravnih područja sa svojim gradskim središtem omogućavalo je slobodu ovoga stanovništva u smislu emancipacije od tipičnoga kmetskog ili robovskoga položaja i stjecanja osobne slobode svih članova takvih zajednica; no ono ipak nije obrađivače pretvaralo u samostalne vlasnike zemlje niti je gradovima već tada otvaralo neograničene mogućnosti robno-novčanog poslovanja na temelju akumulacije kapitala. Sjedinjujući elemente oslobađanja od potpune zakmećenosti s osobnom slobodom, ali i radom na tuđoj zemlji, doduše bez teških podavanja, oblikovalo se u procesu nastajanja jedne nove društvene razvrstanosti, složeno i proturječno društveno stanje koje je u sebi sadržalo i elemente feudalne hijerarhiziranosti na temelju posjedovanja zemlje i elemente klasne diferencijacije drukčijega tipa, koja svojim obilježjima naviješta buduće, još daleke, odnose građanskog društva, zasnovanoga na eksploataciji najamnoga rada. Tako su, s jedne strane, na alfozu postojali slobodni seljaci, nepodvlašteni feudalcu, ali zemlja pri tome nije bila njihovo neograničeno vlasništvo. Njihov opći položaj omogućavao im je manje udjela u samoupravnosti u usporedbi s položajem gradskog stanovništva. A ovo opet razvrstavalo se među sobom na uglednike (honorati), bogatije i siromašnije građane (majores i minores) te na pučane, među koje su se ubrajali radnici, sluge i razne druge vrste neimućnih, koji su živjeli od davanja svoje radne snage, uz razne oblike nagrada i plaća po izvršenom radu.

Državna vlast koja je na takvim privrednim i društvenim temeljima reprezentirala poredak formirala se u prvim vremenima nakon islamskog osvojenja pretežnoga dijela Poluotoka kao izborna kraljevska vlast, jer kraljevima nisu postali izravni potomci vizigotske kraljevske kuće nego pojedine ličnosti, najčešće iz kruga vizigotsko-romanske aristokracije, koje su u povlačenju pred neprijateljem i u otporu njegovu nadiranju stajale na čelu pojedinih regija i narodnih skupina. Uskoro, poslije kraćih kolebanja, prevladalo je načelo nasljednoga prava, ali se ono moglo prenositi i po ženskoj lozi, pa time i na potomstvo novoga roda zetove obitelji.

Središnju državnu upravu, koja je bila napomoć kralju, činilo je kraljevsko vijeće, u koje su ulazili kraljica, kraljevi odrasli sinovi te najviša svjetovna i crkvena aristokracija. To je vijeće bilo zametak budućih *cortesa.* Najviši dužnosnici središnje uprave bili su palatinski grof, vrhovni vojskovođa, majordom i dvorski notar, a državno se područje dijelilo na grofovije koje su imale upravne, sudske, porezne i vojne nadležnosti. Iako su s vremenom grofovi sve više povezivali svoju javnopravnu funkciju sa svojim privatnopravnim položajem feudalnog zemljoposjednika, neprekidnost ratnog stanja nametala je regionalnim upravljačima međusobnu solidarnost i zainteresiranost za održanje kraljevskog autoriteta. Time se održavala osebujna ravnoteža između procesa feudalizacije i monarhijske strukture države, koja je u kasnijim stoljećima omogućila formiranje nekoliko jakih političkih središta i, najzad, usporedo s konačnom pobjedom rekonkviste, njihovo teritorijalno sjedinjenje.

S obzirom na znatnu privrednu i društvenu razvrstanost među stanovništvom, a i političke peripetije kroz koje su prolazile kršćanske državne tvorevine na sjeveru Pirenejskog poluotoka, i njihovo je zakonodavstvo bilo raznovrsno i u tijeku vremena se mijenjalo i bogatilo novim odredbama. Opća pravna osnova predstavljala je u Asturijsko-leonskom kraljevstvu i, zatim, u Kastiliji, zbirka *Liber judiciorurn* ili *Forum judicum* (španj. Fuero jusgo, č. fuero husgo) koja se smatrala zajedničkom pravnom tradicijom i kojoj su se susljedice dodavali novi zakonodavni akti kraljevske vlasti.

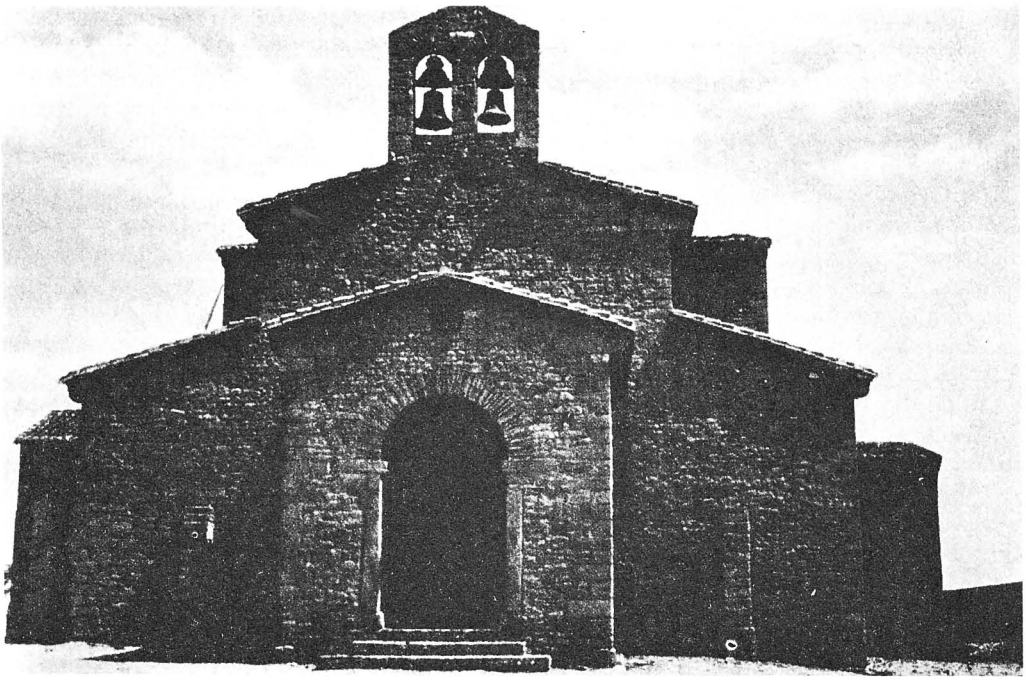

Crkva S. Julianda de los Prados u Oviedu. Prva pol. IX. st.

Specifične zakonske odredbe sadržali su feurosi pojedinih gradova, o posebnom položaju gradskog stanovništva, o njihovoj izuzetnosti od feudalnih dažbina i kuluka, o režimu gradske uprave, javne sigurnosti i privrednog sudovanja. Sve ostale elemente zakonitosti davao je i za gradove sveopći Fuero jusgo, uz uvažavanje pojedinih lokalnih tradicija običajnog prava.

Državne zakone koji su se tijekom vremena uklapali u Fuero jusgo donosili su sabori prvaka i najuglednijih ličnosti, pa je u takvoj djelatnosti također bio jedan od zametaka staleškoga parlamentarizma što su ga u budućnosti predstavljali cortesi španjolskih kraljevstava.

Jednako kao što je permanentno ratno stanje predodređivalo političke, privredne i društvene odnose na kršćanskom sjeveru Poluotoka, tako je ono davalo bitna obilježja i kulturnom razvitku u tim oblastima. Obrazovanost se skučila samo na uzak krug svećenstva i redovnika, prije svega benediktinaca. Od svega starijeg školstva sačuvale su se samo biskupijske i samostanske škole, u kojima se izučavao trivium i quadrivium.

U samostanskim knjižnicama čuvala su se književna i pravna djela latinskih klasičnih pisaca i rasprave kršćanskih autora. Ti su se spisi prepisivali i time umnožavali. Među originalnim djelima toga razdoblja najbrojniji su bili životopisi svetaca i mučenika, vjerske himne i kronike. Tako je u nepoznatom središtu nastala tzv. *Kronika kralja Alfonsa III.*, koja seže od 672. do 866; u samostanu Albelda, u pokrajini Rioja (Rioha), u Navarrskom kraljevstvu, bile su u IX. i X. st. napisane *Albeldinska* i *Vigilianska kronika.* U isto vrijeme nastala je u samostanu Silos, u Staroj Kastiliji, *Chronicon Silense,* u Salamanki kronika biskupa *Sebastijana* (X. st.), u biskupiji Astorga, u kraljevstvu León, *Sampirova kronika* (XI. st., a seže od 866. do 982). Osim kronika pisali su se i anali, kao što su *Kastilijanski anali* (618–939), *Portugalski anali* ili *Chronicon Laurbanense* (866–1110), *Navarrska kronika* (Codex de Maya, 882. do kraja X. st.). Od životopisa svetaca, najsnažnije je djelo *Vita Froylani,* životopis biskupa u gradu León što ga je oko 920. sastavio *đakon Ivan.*

Jezik pravnih spisa, književnih i povijesnih djela na cijelom kršćanskom sjeverozapadu

bio je latinski, ali je taj jezik u usporedbi s klasičnim latinskim jezikom već uvelike izmijenio svoje gramatičke oblike i rječnički fond, razvijajući se prema oblicima srednjovjekovnih španjolskih govora, kao što su bili kastilijski (koji je temelj današnjega književnoga španjolskog jezika) i galicijski, koji je srodan portugalskom.

Na drugim područjima kulturnih djelatnosti, graditeljstvo je na tlu Asturijsko-leonskog kraljevstva ostavilo nekoliko karakterističnih objekata iz VIII. i IX. st. u Praviji, sjeverozapadno od Ovieda (oratorij kraljevske palače Ramira I. i crkva Sta Cristina de Lena, oboje iz sredine IX. st.).

Osnovni stil crkvenih građevina toga doba bio je rimsko-bizantski ili "vizigotski" stil trobrodne bazilike na četvornom ili pačetvornom tlocrtu, sa tri apside i ravnim drvenim ili kamenim svodovitim krovom. Taj se stil održao do kraja X. st., ali se već od IX. st. u njemu osjeća utjecaj islamske umjetnosti, karakterističan posebice po lukovima u obliku konjske potkove. Umjetnički obrti, posebno zlatarstvo, ostavili su veći broj dragocjenih predmeta, kao što su raspela, biskupski štapovi, kovne ili drvene inkrustirane kutije, brončani svijećnjaci i dr.

Znade se da su zidovi crkvi bili ukrašeni freskama, ali se od njih nije sačuvalo gotovo ništa.

Veći broj minijaturnih slika u rukopisnim knjigama, od kojih najstarije poznate potječu možda još iz sredine VIII. st., svjedoči o isprva zajedničkim obilježjima europskoga ranosrednjovjekovnog minijaturnog slikarstva. Ali od X. st. u njima neosporno raste utjecaj kršćanske umjetnosti kakva se razvijala na području pod islamskom vlašću.

KRŠĆANSKI SJEVEROISTOK

Privredne, društvene, političke i kulturne institucije u istočnim državama kršćanskog Sjevera na Pirenejskom poluotoku polazile su u svojem razvitku od sličnih početnih odnosa kao i u sjeverozapadnim državama. Tu je zajednički pravni zbornik Fuero jusgo također bio zakonska osnova i najkarakterističniji izraz poretka što je baštinjen iz vizigotskog razdoblja i razvijao se dalje nakon berbersko-arapske invazije.

Poslije karolinškog osvojenja Barcelone (803) dani su na osvojenom području zemljoposjedi franačkim ratnicima, a i svima onima koji su bježeći pred muslimanima tražili utočište pod franačkom vlašću. Kako raspoložive zemlje za te došljake, pored starosjedilaca, nije bilo dovoljno, odmah je započelo intenzivno krčenje dotad neobrađenih površina.

Franački doseljenici dobivali su privilegiran položaj. Zemlja im je davana u trajan posjed, uz jedinu dužnost da vrše vojnu službu. Najmoćniji među njima bili su nositelji regionalne vlasti, grofovi. Njima je predavana u posjed sva zemlja njihova teritorija koju već dotad nisu posjedovali drugi slobodni kršćanski zemljoposjednici. Iz toga zemljišnog fonda oni su mogli podjeljivati zemlju obrađivačima uz obvezu da im plaćaju obroke u naravi ili pak kao nagradu za vršenje različitih vojnih ili civilnih dužnosti (*beneficium*). Na toj se osnovi formirala socijalna skupina grofovskih službenika: vikonta, baruna i drugih, koji su bili vršitelji grofovske jurisdikcije u svojem upravnom rejonu a zauzvrat su ubirali prihode sa zemlje koja im je bila dodijeljena kao nagrada za službu. U tu su skupinu pripadali i članovi posada u tvrđavama i zamcima. Oni su kao profesionalni ratnici također posjedovali zemljišna imanja koja su obrađivali seljaci, obvezni da za dodijeljeni komad takve zemlje daju obroke u naravi.

Kako je i Kataloniji neprekidno trebalo novih doseljenika, a i jer je to područje bilo utočište mnogih bjegunaca, kraljevska je vlast dopuštala naseljenicima da krče dotad neobrađenu zemlju izvan teritorija grofovijskih vlastelinstava. Oni su je pritom dobivali na dugotrajan posjed bez dažbinskih tereta, pa su se takvi posjednici s vremenom, na temelju stečenih prava, pretvarali u slobodne zemljoposjednike koje dokumenti iz X. st. nazivaju *primihomini* ili *bozadores* (prvodoseljenici ili novaci). Zajedno sa zemljom primali su obvezu da vrše vojnu službu i polagali kralju zakletvu vjernosti.

S vremenom sve se jače očitovalo nastojanje grofova i njegovih namjesnika da različitim sredstvima i te slobodne zemljoposjednike podvrgnu u jednake vazalne odnose u kakvima su bili i drugi manji zemljoposjednici na njihovom upravnom teritoriju. U borbi protiv tih nastojanja slobodni doseljenički zemljoposjednici dobivali su od franačkih kraljeva povelje o pravu da slobodno raspolažu svojom zemljom, ali su i velikaši uspijevali pronaći metode da postignu svoj cilj. Uz ostala sredstva, ne isključujući ni brutalnu silu, oni su slobodne male i srednje zemljoposjednike obdarivali dijelom svojega imanja, uz uvjet vazalske podložnosti za taj dio zemlje. S vremenom, međutim, to se stanje vazalske podložnosti uopćavalo na cio zemljoposjed. Tim putem generalizirala se feudalna hijerarhijska piramidalna struktura zemljoposjedničke klase, karakteristična za zapadnoeuropski tip feudalnog poretka.

Neposredni obrađivači zemlje koju su posjedovale sve različite kategorije zemljoposjednika bili su dažbinama opterećeni seljaci (*censatorios*). Općom evolucijom u tu su se jedinstvenu kategoriju postupno slijevali i potomci nekoć nezavisnih i samostalnih malih vlasnika zemlje i potomci nekoć ograničeno slobodnih i neslobodnih držatelja čestica veleposjedničkih imanja (kolona i serva). Svi su oni postajali vezani uza zemlju koja je pripadala svjetovnim odličnicima, ratnicima ili crkvenim ustanovama i osobama.

Na području sjeveroistočnih kršćanskih država u Španjolskoj vrhovna se državna vlast izgrađivala različito. U Navarri i Aragonu pojavili su se najprije izborni vođe, a zatim su se pretvarali u nasljedne nositelje monarhijske vlasti. Do početka XI. st. takva se situacija u Navarri izgradila potpuno, a u Aragonu je još bila u zametku.

Katalonija je, naprotiv, bila sastavni dio Franačkoga carstva. Grof Barcelone imao je položaj markgrofa ili markiza, pa je bio namjesnik centralne državne vlasti. I njegov se položaj postupno pretvarao u nasljednu vlast, a takvom su razvitku težili i njegovi podređeni grofovi. On se ostvario najprije na najvišoj razini, tijekom IX. i X. st., usporedo sa sve većim rasulom Karolinškog carstva, pa je u X. st. barcelonski markgrof bio faktično nezavisan.

Opća razina kulture širokih slojeva stanovništva u sjeveroistočnim kršćanskim zemljama na Pirenejskom poluotoku bila je veoma niska. Ali u nekim crkvenim središtima čuvale su se jake tradicije klasike i ranokršćanske epohe. Takvi centri bili su u prvom redu brojni samostani. U njima su postojale vrijedne knjižnice i skriptoriji. Pri samostanima i nekim biskupijama postojale su i škole u kojima se vršila nastava ne samo iz humanističkih predmeta, nego i prirodoznanstvenih. Tako je u gradu Vichu studirao matematiku i astronomiju redovnik *Gerbert,* budući nadbiskup Reimsa i od 999. papa (Silvestar II). U Kataloniji su djelovali ugledni matematičari, kao *Lupito, Bonfilio, Oliva,* i dr.

Provansalsko pjesništvo utjecalo je na najraniju etapu katalonskog pjesništva, a zatim se ono razvijalo samostalno. Znatne uspjehe ostvarilo je tek u XII. stoljeću.

Na području likovnih umjetnosti sačuvali su se krasni spomenici rane romaničke umjetnosti: opatijska zgrada samostana u Ripollu, crkve u Elori i San Martinu de Canigo (sve u Kataloniji), zatim samostan San Juan de Peña, crkva San Pedro el Viejo, u Hueski, kao i zamak Loarre (sve u Aragonu) te samostan Lejre i Santa Maria de Sanguesa (sve u Navarri).

I kiparstvo je ostavilo nekoliko zanimljivih djela, kao kip Santa Maria la Real, u Irache-u, likovi križnog puta u Solsoni, kapiteli crkve San Pedro de Rueda i dr.

Veoma veliku vrijednost ima rano katalonsko zidno i uljno slikarstvo, kao najstarije na europskom zapadu (primjerci u muzejima Leride, Vicha i Barcelone), a sačuvani kodeksi iz X. st. sadrže mnoge veoma dragocjene minijature.

BIBLIOGRAFIJA

OBJAŠNJENJE STAJALIŠTA

Problem bibliografske dokumentacije i informacije za tekst koji prethodi izložen je u Predgovoru. Praktički razlozi uzrokom su što nije primijenjen sustav bilježaka pod crtom s brojčanim oznakama u tekstu koje prekidaju njegovo sustavno čitanje i čitačevu misao odvode pobočnim razmatranjima posebnih, najčešće kontroverznih gledišta na pojedina pitanja. Umjesto toga usvojeno je prezentiranje dopunskih informacija u dva opsežna bloka: bibliografija u užem smislu i kompleks izvorne građe. Oba su zamišljena tako da prate razvoj izlaganja u osnovnom tekstu. Izvorna građa (medievalna historiografija) uključena je u ususstavljeni prikaz izvora za cjelokupnu srednjovjekovnu povijest svijeta, koja je sastavni dio teksta III. sveska ovoga djela, a sadržat će oznake koje omogućuju njezinu primjenu u svojstvu argumentacije za tekst u I. i II. svesku.

Bibliografija u užem smislu nužno je sužen izbor iz izvanredno velikog obilja medievalnih znanstvenih radova na velikom mnoštvu svjetskih jezika. Prije svega, pokazalo se neizbježivim odustati od navođenja pojedinih rasprava, objavljivanih u časopisima i zbornicima. Tu odluku bilo je najteže donijeti jer se upravo u specijalnim raspravama na temelju elementarnih analiza postižu osnovne povijesne spoznaje i, u mnoštvu gledišta, prihvaća znanstveno održivo a napušta ono što je preživjelo. Takve rasprave, osim svojih rezultata, imaju i golemo odgojno značenje, jer svojim traženjem povijesne istine prenose na nove naraštaje metode i oblike spoznajnih napora na području povijesne znanosti. Osim sasvim izuzetnih, pojedinačnih slučajeva, ova se bibliografija morala odreći cjelokupne te dragocjene građe. Ali nju nadomještaju navedene velike sinteze i monografijske obradbe pojedinih pitanja. Ove posljednje, gotovo odreda, sadrže opsežne i iscrpne bibliografske navode izvora i specijalnih rasprava, pa to upućivanje na njih donekle nadoknađuje navođenje građe po časopisima i drugim skupnim prezentacijama elementarnih istraživanja.

Praksa koja u današnje vrijeme sve više prevladava pri objavljivanju djela iz univerzalne povijesti vodi skučavanju bibliografskih pregleda, čak do navođenja svega nekoliko kapitalnih djela.

Takvo stajalište nije prihvaćeno u ovome izdanju zbog mnogih razloga. Prije svega, publikacije koje u nas prikazuju općepovijesnu problematiku, naročito srednjovjekovnu (s izuzetkom bizantologije), veoma su malobrojne. Pretežito su to prevedena djela sa stranih jezika, uglavnom starijega datuma. Zbog toga je informacija naše javnosti o bitno važnim publikacijama u svijetu nedovoljno potpuna i ažurna. Ovaj bibliografski pregled želio bi taj nedostatak ukloniti. Ali tome ostvarenju prepriječile su se znatne poteškoće. Individualnim naporom jednoga jedinog čovjeka, bez tehničkih pomagala, u skrajnje ograničenim mogućnostima rada u velikim znanstvenim središtima današnjega svijeta bez ikakve financijske pomoći, a kraj relativnog siromaštva naših znanstvenih biblioteka, takav cilj praktički je bilo nemoguće zaista ostvariti. Zbog toga je ovaj bibliografski pregled rezultat autorovih kontakata s objavljenim djelima (uz izostavljanje pojedinačnih rasprava po časopisima i zbornicima), pri čemu se nastojalo navesti najvažnija djela šireg značenja, dovoljna da upozore na putove ka širenju znanja svakoga onoga tko osjeti potrebu za tim. I u tome poslu bilo je, također, nužno odricanje: da se, naime, pri svakom navedenom djelu dodaju makar i najkraće informativne ili kritičke karakterizacije. Bude li mogućnosti, taj će izostanak biti nadoknađen prikazom današnje medijevalne historiografije u svijetu i njenih koncepcija, kojem je namijenjeno da bude sastavni dio III. sveska ovoga djela.

Bibliografija kakva jest, sustavno prati slijed poglavlja. Njezin temelj su Opća djela i cjelovite povijesti pojedinih naroda ili povijesnih regija. Pojedinačni radovi, navedeni uz neko određeno poglavlje, dopunjuju ili specificiraju ono što je izloženo u prve dvije skupine radova i s njima čine cjelinu. Ta cjelina nije, dakako, potpuno suglasje interpretacija. Naprotiv, navođenjem i djela utemeljenih na međusobno različitim načelnim (teorijskim) historiografskim pozicijama željelo se prezentirati raznovrsnost mogućih eksplikacija i neriješenost niza znanstvenih problema.

U mnogim slučajevima pojedine bibliografske jedinice nisu mogle biti vezane samo uz jednu pojedinost samoga teksta knjige. Njihova građa često prelazi okvire pojedine teme i čak okvire cijelih poglavlja. Da bi se u takvim (čestim) slučajevima izbjeglo višekratno navođenje istih djela u vezi s nekoliko poglavlja, usvojeno je načelo da se, kad god je to bilo moguće, neko djelo navodi uz ono poglavlje kad se počinje iznositi problematika što je osvjetljava njegova građa; ali ni to načelo nije moglo biti provedeno bez odstupanja.

Uza sva ograničavanja, prezentirana bibliografija nije malena po broju navedenih jedinica. Pa ipak, pri pomnom razmatranju i za stručnog poznavatelja bit će, nadamo se, vidljivo, da se njezina relativna obilnost zasniva na težnji da svi aspekti srednjovjekovnog života u tijeku vremena koje obuhvaća osam stoljeća budu osvijetljeni pomoću bar nekoliko reprezentativnih djela: pojedine domene proizvodne djelatnosti društvene strukture, politički organizmi, uvjeti života i opstanka, institucije, intelektualni i vjerski život, znanost, umjetnost, književnost i filozofija. Njezin niz i razvrstanje svjedoče o tom nastojanju.

Svijet srednjovjekovnog života nesumnjivo nije lako doživjeti. Oko toga cilja trudi se mnoštvo znanstvenih disciplina. Njihovo jedinstvo preduvjet je da se uzmogne naslutiti nerazlučiva cjelina one stvarnosti koja je nekoć autentično postojala kao rezultat međusobnog prožimanja i uzajamnog uvjetovanja brojnih ljudskih života i njihovih težnja.

I. UVOD

1. POJAM SREDNJEGA VIJEKA

J. HUIZINGA: Zur Geschichte des Begriffs "Mittelalter", obj. u "Geschichte und Kultur", 1954.

G. BARRACLOUGH: Medium Aevum. Some Reflections on Medieval History and the Term "The Middle Ages". Oxford, 1957.

O. BRUNNER: Feudalismus. Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte. Abh. der A. Wiss. u Lit., Mainz, Geistes- u. Sozialviss. Klasse, 1958, Heft 10.

W. C. BARK: Origins of the Medieval World. Stanford, 1958.

TH. MAYER: Der Wandel unseres Bildes vom Mittelalter. "Blätter für die deutsche Landesgeschichte, 94, 1958.

P. E. HÜBINGER: Spätantike und frühes Mittelalter. Darmstadt, 1962.

K. E. STROHEKER: Germanentum und Spätantike, Zürich–Stuttgart, 1965.

W. J. BRANDT: The shape of Medieval History. Studies in Modes of Perception. New Haven–London, 1966.

A. P. KAŽDAN: Um die Grenze zwischen Altertum und Mittelalter in Europa. "Altertum",13, 1967.

E. SESTAN: Tardo antico e alto medioevale: difficoltà di una periodizzazione. U dj.: Italia medioevale. Napolli, 1968, 1–21.

P. E. HÜBINGER (hgg. von): Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter. "Wege der Forschung", 51, Darmstadt, 1969.

J. VOSS: Das Mittelalter im historischen Denken Frankreichs. Untersuchungen zur Geschichte der Mittelalterbewertung von der zweiten Hälfte des 16. bis zur Mitte des 19. Jh. München, 1972.

HELMUT BAUMANN: Wissenschaft vom Mittelalter. Köln–Wien, 1972.

S. MAZZARINO: La fin du Monde Antique. Avatars d'un thème historiographique. Pr. s talij., Paris, 1973.

F. TÖKEI: Antike und Feudalismus. Budapest, 1977.

2. OPĆA DJELA

Histoire du developement culturel et scientifique de l'Humanité. Ed. UNESCO, vol. III. N. JELISEJEV – J. NAUDOU – PH. WOLFF – G. WIET: Les grandes civilisations du Moyen Age, 1, 2, obj. u prijev.: Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj, svez. III, Velike civilizacije srednjega vijeka, Prvi dio: Povijesni razvoj; Drugi dio: Kulturna baština. Zagreb, 1972.

J. LE GOFF: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1964 ("Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope", pr. s franc., Beograd, 1974).

Velika ilustrirana povijest svijeta. Izd. "O. Keršovani", (prijev. s njem.), sv. 7. (300–700), sv. 8. (700–950), sv. 9. (950–1200). Rijeka, 1976/77.

R. LOPEZ: Naissance de l'Europe (V^{e}–XIVe siècles), Paris, 1962, "Rođenje Evrope", prij. s franc., Zagreb, 1978.

"Histoire générale", f. par G. GLOTZ. Histoire du Moyen Age. T. I/1: F. LOT– CHR. PFISTER–F. L. GANSHOF: Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768. Paris, 1940. T. I/2: F. LOT – F. L. GANSHOF: Les destinées de l'Empire en Occident de 768 à 888, Paris, 1941. T. II.: A. FLICHE: L'Europe occidentale de 888 à 1125. Paris, 1941. T. III.: CH. DIEHL – G. MARCHAIS: Le Monde Oriental de 395 à 1081. Paris, 1944.

Histoire générale des Civilisations, p. s. la dir. d. M. CROUZET, T. III.: E. PERROY – J. AUBOYER – CL. CAHEN – G. DUBY – M. MOLLAT: Le Moyen Age. L'expansion de l'Orient et la naissance de la civilisation occidentale. Paris, 1955.

"Peuples et civilisations", Hist. génér. fondée par L. HALPHEN et PH. SAGNAC, dir. par M. CROUZET. T. V.: R. FOLZ – A. GUILLOU – L. MUSSET – D. SOURDEL: De l'Antiquité au Monde Médiéval. Paris, 1972. T. VI.: L. HALPHEN, L'Essor de l'Europe (XIe–XIIIe siècles), 3e éd., Paris, 1948.

"Histoire universelle", publ. sous la dir. de R. GROUSSET et E. LEONARD. Vol. I. Des origines à l'islam (str. 1123–1407). Vol. II. De l'islam à la réforme (str. 3–1263). "Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 1957.

The Cambridge Medieval History, 2nd ed. Cambridge, 1957–1959, vol. 1: The Christian Roman Empire and the Foundation of the teutonic Kingdoms. Cambridge, 1957; vol. 2: The Rise of the Saracenes and the Foundation of the Western Empire; vol. 3: Germany and the Western Empire; vol. 4/1, 2: The Byzantine Empire (1966–7).

The Cambridge Economic History of Europe. Vol. 1: D. H. CLAPHAM (i dr.), The agrarian Life of the Middle Ages, Cambridge, 2nd ed., 1966. vol. 2: M. M. POSTAN (i dr.), Trade and Industry in the Middle Ages, Cambridge, 1952. Vol. 3: M. M. Postan (i dr.) Economic Organisations and Policies in the Middle Ages, 2nd ed., Cambridge, 1963.

Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte. Hgg. v. F. VALJAVEC, Bd. 5, 6, Bern, 1956, 1958.

Vsemirnaja istorija (otv. red. N. A. SIDOROVA), T. III, Moskva, 1957.

Propyläen Weltgeschichte (hgg. von G. MANN und A. NITSCHKE). Bd. IV, V, Berlin, 1963.

"Fischer Weltgeschichte", Bd. 9, 10, 11, 13, 14. Frankfurt/M., 1965–1973 (Franc. izd. Histoire universelle Bordas, vol. 10, 11, 12, 13, 14, Paris, 1971. i sl.).

Istorija Srednih vekov v 2-h tomah. (Red. M. ABRAMSON – A. GUREVIČ – N. KOLESNICKI). Izd. 2-e, T. 1., Moskva, 1977.

J. PIRENNE: Les grands courrants de l'histoire universelle. T. I. De l'Origine a l'Islam. T. 2. De l'expansion musulmane au Traité de Westphalie, Paris, 2e éd., 1967.

L. GENICOT: Les lignes de faîte du Moyen Age. 7e éd., Paris, 1975. Histoire des relations internationales (dir. par P. RENOUVIN). T. I., F. L. GANSHOF: Le Moyen Age, Paris, 2e éd. 1963.

K. BOSL – A. GIEYSZTOR – F. GRAUS – M. M. POSTAN – F. SEIBT – G. BARRACLOUGH: Eastern and Western Europe in the Middle Ages London, 1970.

R. C. HOYT – S. CHODOROW: Europe in the Middle Ages. New York, 1976.

F. LOT: La fin du Monde Antique et le début du Moyen Age. Paris, 1951.

H. DANNEBAUER: Die Entstehung Europas. Bd. 1, 2. Stuttgart, 1959–62.

M. DEANESLEY: A History of Early Medieval Europe (476–911). 2nd ed. London, 1974.

Handbuch der europäischen Geschichte, hgg. v. TH. SCHIEDER. Bd. 1: Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter (400–1050), Stuttgart, 1975, (1196 str.).

H. ZIMMERMANN: Das Mittelalter. I. Theil. Von den Anfängen bis zum Ende des Investiturstreites. Braunschweig, 1975.

G. DHONDT: Le Haut Moyen Age. Prij. s njem., Paris, 1976.

Weltgeschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus (Autorenkollektiv unt. d. Leit. v. I. SELLNON), Berlin, Akad-Verl., 1977.

E. KORNEMANN: Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhamed. 2. Aufl., München, 1967.

G. FOURNIER: L'Occident de la fin du Ve à la fin du IXe siècles. Paris, 1970.

Z. V. UDALJCOVA (otv. red.): Evropa v srednie veka: ekonomika, politika, kuljtura. Moskva, 1972.

G. DEVAILLY: L'Occident du Xe au milieu du XIIIe siècles. Paris, 1972.

R. FOLZ: L'idée de l'empire en Occident du Ve au XIIe siècles. Paris, 1953.

H. MITTEIS: Der Staat des Hohen Mittelalters, 1–2, 5. Aufl. 1956.

T. MANTEUFFEL: Sredniowiezie. Warszawa, 1965.

N. F. KOLESNICKIJ: Feodaljnoe gosudarstvo (VI–XV vv.), Moskva, 1967.

C. R. BRÜHL: Fodrum, gistum, servitium regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankenreich und in der fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jhs. Köln, 1968.

R. FÉDOU: L'Etat au Moyen Age. Paris, 1971.

M. PACAUT: Les structures politiques de l'occident médiéval. Paris, 1974.

G. FOURQUIN: Histoire économique de l'Occident médiéval, 2e éd. Paris, 1971.

N. J. G. POUNDS: An Economic History of Medieval Europe. London, 1974.

R. GRAND – R. DELATOUCHE: L'agriculture au Moyen âge de la fin de l'Empire romain au XVIe siècle. Paris, 1950.

G. DUBY: L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident medieval (France, Angleterre, Empire, IXe–XVe siècles). Essai de synthèse et perspectives de recherche. Vol 1, 2, Paris, 1962.

B. H. SLICHER von BATH: The Agrarian History of Western Europe. London, 1966.

G. FOURQUIN: Les paysans d'Occident au Moyen Age. Paris, 1972.

E. P. – H. T. ODUM: Fundamentals of Ecology. Philadelphia – London, 1959.

F. DUVIGNAUD: La Synthese écologique. Paris, 1974.

CH. SINGER: A History of Technologie, vol. 2: The Mediterranean Civilisation and the Middle Ages (c. 700 – c. 1500). Oxford, 1957.

M. DAUMAS: Histoire générale des techniques. T. I.: B. GILLE: Les origines de la civilisation technique. Paris, 1962.

Histoire générale du travail, ed. L. H. PARIAS: L'age de l'artisanat (V^{e}–XVIIIe siècles), t. I. par PH. WOLFF, Paris, 1962.

LYNN WHITE Jr: Technologie médiévale et transformations sociales. Pr. s engl., Paris, 1969. (Origin, Oxford, 1962).

R. S. LOPEZ: Medieval trade in the Mediterranean World. New York, 1955.

W. GOETZ: Die Verkehrswege im Altertum und Mittelalter. Historisch-geographische Untersuchung. Amsterdam, 1969.

A. C. LEIGHTON: Transport and Communications in Early Medieval Europe A. D. 500–1000. New York, 1972.

E. FOURNIAL: Histoire monétaire de l'Occident médiéval. Paris, 1970.

J. CALMETTE – CH. HIGOUNET: Le Monde féodal. "Clio", Paris, 1951. (iscrpna bibliografija za djela starija od 1950)

H. EBNER: Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters. Klagenfurt, 1969.

R. FOSSIER: Histoire sociale de l'Occident médiéval. Paris, 1970.

R. DOEHAERD: Le Haut Moyen Age occidental. Economies et sociétés. Paris, 1971.

H. AUBIN – W. ZORN (hgg. von): Handbuch der Wirtschaft- und Sozialgeschichte. Stuttgart, 1971.

G. L. KURBATOV (red.): Problemy socialjnoj struktury i ideologii srednevekovogo obščestva, I., Leningrad, 1974.

G. FOURQUIN: Seigneurie et féodalité au Moyen Age. 2e éd. Paris, 1977.

J. C. RUSSEL: Late Ancient and Medieval Population. Philadelphia, 1958.

G. DUBY: Hommes et structures du Moyen Age, Paris, 1973.

A. BORTS: Lebensformen im Mittelalter. Frankfurt – Berlin, 1973.

M. MOLLAT (red.): Etudes sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age – XVIe siècles). Vol. 1, 2, Paris, 1973.

O. CAPITANI: La concezione della povertà nel Medioevo. Bologna, 1974.

M. MOLLAT: Les pauvres au Moyen Age. Paris, 1978.

G. FOURQUIN: Les soulèvements populaires au Moyen Age, Paris, 1972.

C. M. MANSUELLI: La civilisation de l'Europe ancienne. Paris, 1967.
A. J. GUREVIČ: Kategorii srednovekovoj kuljturi. Moskva, 1972.
J. PAUL: Histoire intellectuelle de l'Occident médiéval. Paris, 1973.
T. MANTEUFFEL: Kultura Europy średniowiecznej. Warszawa, 1974.
J. LECLERQ – F. VANDENBROUCKE – L. BOUYER: La spiritualité du Moyen Age. Paris, 1961.
J. CHELINI: Histoire religieuse de l'Occident médiéval. Paris, 1968.
C. VIOLANTE: Studi sulla christianità medioevale. Società, Istituzioni, Spiritualità. Milano, 1972.
L'Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours (Fondée par A. FLICHE et V. MARTIN), T. IV.: P. DE LABRIOLE – G. BARDY – L. BREHIER – G. DE PLINVAL: De la mort de Theodose à l'avènement de Grégoire le Grand. 2e éd Paris, 1948. T. V.: L. BRÉHIER – A. AIGRAIN: Grégoire le Grand, les Etats barbares et la conquête arabe (590–757), 2e éd., Paris, 1949. T. VI.: E. AMANN: L'époque carolingienne. 2e éd. Paris, 1947. T. VII.: E. AMANN – A. DUMAS: L'Eglise au pouvoir des laiques (888–1057) 2e éd. Paris, 1946. T. VIII.: A. FLICHE: La réforme grégorienne et la conquête chrétienne (1057–1125), Paris, 1940.
H. JEDIN (hgg. von): Handbuch der Kirchengeschichte Bd. I. K. BAUS: Von der Urgemeinde zur frühchristlicher Grosskirche, 1962. Bd. II/1 K. BAUS – E. EWIG: Die Kirche von Nikäia bis Chalkedon, 1973. Bd. II/2 K. BAUS – H. G. BECK – E. EWIG – H. J. WOGT: Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter (451–700), 1975. Bd. III/I FR. KEMPF – H. G. BECK – E. EWIG – J. A. JUNGMANN: Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform. Freiburg – Basel – Wien, 1962–1975. (Prijev. s njem.: Velika povijest Crkve, I, III/1, Zagreb, 1971–2).
Nouvelle histoire de l'Eglise, publ. sous la dir. de L. J. ROGIER, R. AUBERT et M. D. KNOWLES. Vol. I.: J. DANIELOU – H. I. MARROU: Des origines à Gregoire le Grand, Paris, 1963. Vol. II.: M. D. KNOWLES: Le Moyen Age, Paris, 1968.
M. D. KNOWLES – D. OBOLENSKY – C. A. BOUMAN: Geschichte der Kirche Bd. 1. II. Früh- und Hochmittelalter. Einsiedeln – Zürich – Köln, 1971.
E. von IVANKA – J. TYCIAK – P. WIERTZ (hgg. v.): Handbuch der Ostkirchenkunde. Düsseldorf, 1971.
AZIZ S. ATIYA: A History of Eastern Christianity. London, 1968.
W. M. PLOCHL: Geschichte des Kirchenrechts I, Wien – München, 1953.
G. LE BRAS: Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale, I, Paris, 1964.
W. ULLMAN: The Growth of Papal Government in the Middle Ages. A Study in the Ideological Relations of Clerical to Lay Power. 3rd ed., London, 1970.
G. BARRACLOUGH: La papauté au Moyen Age. Prij. s engl., Paris, 1970.
W. ULLMANN: A short History of the Papacy in the Middle Ages. London, 1972.
H. GRUNDMANN: Religiöse Bewegungen im Mittelalter. 2. Aufl. Darmstadt, 1961.
E. GILSON: La philosophie au Moyen Age. Paris, 1952.
E. BRÉHIER: La philosophie du Moyen Age. Paris, 2e éd. 1971.
Histoire générale des sciences. Publ. sous la dir. de R. TATOU. T. I. La science antique et médiévale. Coll. "Les grandes civilisations". Paris, 1957.
E. R. CURTIUS: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1948. (Prij. na hrv.: Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje, Zgb., 1971.)
F. LOT: L'art militaire et les armées au Moyen Age, I, Paris, 1946.
J. BEELER: Warfare in Feudal Europe (730–1200). Ithaca–London, 1971.
Histoire de l'Art Encyclopédie Pléiade, vol. 21, sous la dir de J. BABELON, Paris, 1966.
H. FOCILLON: Art d'Occident. Paris, 1947.
E. FAURE: Povijest umjetnosti. Sv. 2.: Srednjovjekovna umjetnost. Prij. s franc. Zagreb, 1955.
Đ. BOŠKOVIĆ: Arhitektura srednjega veka. Beograd, 1957.
H. KINDERMANN: Handbuch der Kulturgeschichte. 2. Aufl. München, 1956.
A. GRABAR – C. NORDENFALK: Le Haut Moyen Age (du IVe au XIe siècle). Genève, SKIRA, 1957.
A. HAUSER: Socijalna istorija umetnosti i književnosti. T. I. Prij. s engl. Beograd, 1962.
J. HUBERT (et autres): L'Univers des formes. L'Europe des invasions. L'Europe carolingienne. Paris, 1967/8.
PROPYLÄEN Kunstgeschichte. Bd. 3: W. F. VOLBACH u. J. LAFONTAINE – DOSOGNE: Byzanz und der christliche Osten. Bd. 4: J. SOURDEL – TH. u. B. SPULER: Die Kunst des Islams. Bd. 5: H. FILLITZ: Das Mittelalter I. Berlin, 1968, 1973, 1969.

G. BAZIN: Povijest umjetnosti. Prij. s franc. Zagreb, 1968.
M. BAKES – R. DÖLLING: Rađanje Evrope. Prij. s njem. Rijeka, 1970.
P. VERCONE: Od Teodoriha do Karla Velikog. Prij. s tal. Novi Sad, 1973.
H. W. JANSON: Istorija umetnosti. Prij. s engl., 4. izd., Beograd, 1974.
G. PISCHEL: Opća povijest umjetnosti. Prij. s talij., 3. izd., sv. 1, 2, Zagreb, 1975.
D. TALBOT RICE (ur.): Rani srednji vek. Uobličavanje evropske kulture. Prij. s engl., Beograd, 1976.
J. HUBERT: Arts et vie sociale de la fin du Monde Antique au Moyen Age. Genève, 1977.
M. BEAULIEU: Le costume antique et médiéval. Paris, 1967.
NORMAN F. CANTOR – TH.W. HABER: Medieval History. The Life and Death of a Civilisation. 2nd ed. London – New York, 1969.

3. CJELOVITI PRIKAZI POVIJESTI POJEDINIH NARODA I REGIJA

a) Britanski otoci

G. M. TREVELYAN: History of England. London, 1942. ("Povijest Engleske", prij. na hrv., Zagreb, 1956)
R. J. COLLINGWOOD – J. N. L. MYRES: Roman Britain and the English Settlements (The Oxford History of England, ed. by G. N. CLARK, vol. I) 2nd ed., 1937.
R. H. HODGKIN: A History of the Anglo-Saxons, Oxford, 1952.
P. H. BLAIR: An Introduction to Anglo-Saxon England. 2nd ed., Cambridge, 1977.
FR. STENTON: Anglo-Saxon England (c. 550–1087). (The Oxford History of England, vol. II), 3rd ed., Oxford, 1971.
Pelican History of England, vol. 1, 2, Harmondsworth, 1952.
A History of England, ed. by CH. OMAN, I, II, London, 1955.
K. KLUXEN: Geschichte Englands von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1968.
V. V. ŠTOKMAR: Istorija Anglii s sredine veka. Leningrad, 1973.
H. P. R. FINBERG: The Agrarian History of England and Wales A. D. 43 – 1043, vol. 1, 2. Cambridge, 1972.
M. POSTAN – CH. HILL: Histoire économique et sociale de la Grande Bretagne. T. I. Des origines au XVIII. s. (prij. s engl.), Paris, 1977.
A. MATCHINSON: A History of Scotland. London, 1970.
W. C. DICKINSON – A. A. M. DUNCAN: Scotland from the earliest times to 1603, 3rd ed., Oxford, 1977.
E. CURTIS: History of Medieval Ireland. 3rd ed., London, 1968.
A. J. OTWAY – RUTHVEN: A History of Medieval Ireland. London, 1968.
New History of Ireland, I., Oxford, 1976.

b) Skandinavske zemlje

L. MUSSET: Les peuples scandinaves au Moyen Age. Paris, 1951.
KLAUS VON SEE: Das Skandinavische Königtum des frühen und hohen Mittelalters, Hamburg, 1953.
JOHN DANSTRUP – HAL KOCH (red.): Danmarks Historie. Kjöbenhaven 1962–1963. T. 1. J. BRØNSTED: De aeldeste Tider. T. 2. T. RAMSKON: Normannertiden (600–1060). T. 3. H. KOCH: Kongesnakt og Kirke (1060–1261).
PALLE LAURING: Geschichte Dänemarks (prij. s danskoga), Neumünster, 1964.
STEN CARLSON – JERKEN ROSÊN: Swensk historia I. (do 1718), Stockholm, 1962.
ALF HENRIKSON: Svensk historia. Stockholm, 1972.
Istorija Švecii (red. A. S. Kan), Moskva, 1974.
M. GERHARD – W. HUBATSCH: Norwegische Geschichte. 2. Aufl. Bonn, 1963.
EINO JUTIKKALA – KAUKO PIRINEN: Geschichte Finnlands. Stuttgart, 1964.

c) Francuska

Histoire de France, publ. sous la dir. de M. REINHARD et N. DUFOURCQ, T. I, Des origines à 1715. Paris, 1954.

A. CHEVILLE: La France au Moyen Age. Paris, 1969.

A. Z. MANFRED (otv. red.): Istorija Francii, t. 1. Moskva, 1972.

Histoire de la France, publ. sous la dir. de G. DUBY, vol. I. Des origines à 1384. Paris, 1970.

H. SÉE: Histoire économique de la France, vol. I.: Le moyen âge et l'ancien régime. Paris, 1948.

Histoire de la France rurale, sous la dir. de G. DUBY, t. 1: La formation des campagnes françaises des origines au XIVe s., Paris, 1975.

E. LE ROY LADURIE – M. MORINEAU: Histoire économique de la France, t. 1. Paris, 1977.

F. LOT – R. FAWTIER: Histoire des institutions françaises au Moyen Age, vol. 1–2. Paris, 1958.

G. DUBY – R. MANDROU: Histoire de la civilisation française. I, II. 2e éd. Paris, 1969.

J. F. LEMARIGNIER: La France médiévale: institutions et sociétés. Paris, 1970.

d) Njemačka

H. CONRAD: Deutsche Reichsgeschichte. Bd. I, Karlsruhe, 1954.

L. JUST (hgg. von): Handbuch der deutschen Geschichte. 1. Bd., Konstanz, 1965.

Deutsche Geschichte (hgg. v. H. J. BARTMUSS und and.), Bd. 1. Berlin, 1967.

H. GEBHARDT – H. GRUNDMANN: Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. I, 9. Aufl. Stuttgart, 1973.

G. FRANZ (hgg. von): Deutsche Agrargeschichte, Bd. I. Stuttgart, 1963.

I. H. MOTTEK: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands Ein Grundriss. T. I.: Von den Anfängen bis zur Zeit der französischen Revolution. 4. Aufl. Berlin, 1964.

F. LUTZE: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 2. Aufl. Berlin, 1960.

H. AUBIN – W. ZORN: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. I. Stuttgart, 1971.

G. KÖBLER: Das Recht im frühen Mittelalter. Untersuchungen zur Herkunft und Inhalt frühmitteldeutscher Rechtsbegriffe im deutschen Sprachgebiet. Köln – Wien, 1971.

K. BOSL: Die Grundlagen der modernen Geselschaft im Mittelalter: Eine deutsche Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters, 1–3, Stuttgart, 1972.

A. I. NEUSYHIN: Očerki istorii Germanni s srednie veka (do XV. v.), obj. u djelu: Problemy evropeiskogo feodalizma. Moskva, 1974, str. 213–374.

e) Austrija

E. PATZELT: Oesterreich bis zum Ausgang der Babenbergerzeit, Wien, 1946.

K. u. M. UHLIRZ: Handbuch der Geschichte Oesterreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn 1. Bd. (do 1526), 2. Aufl., Graz–Wien–Köln. 1963

H. HANTSCH: Die Geschichte Oesterreichs. I. Bd. (do 1648), 5. Aufl., Graz–Wien–Köln. 1969.

E. ZÖLLNER: Geschichte Oesterreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 5. Aufl., Wien, 1974.

R. LECHNER: Die Babenberger (976–1246). 2. Aufl., Wien–Köln, 1976.

E. J. GÖRLICH – F. ROMANSKI: Geschichte Oesterreichs. 2. Aufl., Innsbr.–Wien–München, 1977.

E. C. HELBING: Oesterreichische Verfassungs und Verwaltungsgeschichte, Wien, 1956.

f) Italija

L. SALVATORELLI: L'Italia medioevale dalle invasioni barbariche agli inizi del secolo XI. (u zbirci: Storia d'Italia illustrata, vol. III), Milano, 1938.

G. PEPE: Il medioevo barbarico d'Italia. Torino, 1959.

G. VOLPE: Medioevo italiano. Firenza, 1962.

Storia d'Italia, cur. da N. VALERI, vol. I. (sec. VI–1450), 2^{a} ed., Torino, 1965.

E. SESTAN: Italia medioevale. Napoli, 1967.

I. MONTANELLI – R. GERVASO: L'Italie des siècles obscures. Le Moyen Age jusqu'à l'an Mille (prij. s talij.), Paris, 1967.
D. S. SKAZKIN – L. A. KOTELJNIKOVA – V. I. RUTENBERG (red): Istorija Italii, T. 1. Moskva, 1970.
GIANLUIGI BARNI – GINA FASOLI: L'Italia nell'Alto Medioevo. Torino, 1971.
Storia d'Italia (coordin. R. ROMANO e C. VIVANTI), vol. 2. Dalla caduta dell'Impero Romano al secolo XVIII, 1. p. (1079 pag.), 2. p. (1281 pag.). Torino, 1974.
A. DOREN: Italienische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1934.
Storia dell'economia italiana. A cura di C. M. CIPPOLA. Vol. 1. Secolo settimo a diciasettimo. Torino, 1959.
G. LUZZATTO: Storia economica d'Italia. Firenze, 1963. (Ekonomska povijest Italije, I. stari i srednji vijek. Prij. na hrv. s izd. iz 1949, Zagreb, 1960).
C. G. MOR: L'età feodale, 1, 2. Milano, 1954.
P. S. LEICHT: Operai, artigiani, agricoltori in Italia del secolo VI a XVI. Milano, 1946.
G. FASOLI: Dalla civitas al Comune. Bologna, 1961.
M. MEULEAU – J. LE GOFF – A. ARONDEL (et autres): Rome et le moyen âge jusqu'en 1328. Paris, 1968.

g) Španjolska, Portugal

CL. SÁNCHEZ ALBORNOZ: España. I, II. Buenos Aires, 1956.
R. MENÉNDEZ PIDAL: España y su historia, I. Madrid, 1957.
R MENÉNDEZ PIDAL (dir.): Historia de España, T, III, IV, V, VI, Madrid, 1956–1965.
P. AGUADO BLEY: Manual de Historia de España, I, 8. izd. Madrid, 1958.
L. G. DE VALDEAVELLANO: Historia de España De los origines a la baja Edad Media. T. I, II, 3. izd. Madrid, 1963.
I. F. O'CALLAGHAN: A History of Medieval Spain. Ithaca–London, 1975.
CL. SANCHEZ ALBORNOZ: Estudios sobre las Instituciones medievales españolas, Mexico, 1965.
J. VICENS VIVES: Manual de Historia economica de España. Barcelona, 1959.
CH. E. DUFOURQUE, J. GAUTIER-DELCHÉ: Histoire économique et sociale de l'Espagne chrétienne au Moyen Age. Paris, 1976.
CH. VERLINDEN: L'esclavage dans l'Europe médiévale. I. Péninsule ibérique – France. Brugge, 1955.
E. LEVI-PROVENÇAL: Histoire de l'Espagne musulmane, 1–3. 2e éd. Leyden–Paris, 1950–1953.
ANWAR G. CHEYNE: Muslim Spain. Its History and Culture, Minneapolis, 1974.
H. V. LIVERMORE: The Origins of Spain and Portugal. London, 1971.
A. H. R. DE OLIVEIRA MARQUES: History of Portugal, 1. New York, 1972.

h) Češka, Moravska, Slovačka

V. NOVOTNY: České dějiny, T. I/1–4 (do 1271). Praha, 1937.
ZD. NEJEDLÝ: Dějiny národa českého, 1. t., 2. izd. Pr. 1953.
Istorija Čehoslovakii (pod red. G. E. SANČUKA i P. N. TRETJAKOVA), T. I. Moskva, 1956.
FR. KAVKA: Dějiny československá do roku 1437. Praha, 1964.
K. BOSL: Handbuch der Geschichte der bömischen Länder. I. Bd., Stuttgart, 1967.
V. VANEČEK: Dějiny státu a práva v Československu do roku 1954. Praha, 1964.
ZD. FIALA: Premyslovske Čechy. Český stát a společnost v letah 995–1310. Praha, 1965.
J. MACUREK (ur.): Česi a Poláci v minulosti. Sv. 1., Praha, 1964.
V. ŠIMÁK: České dějiny. T. I/5. Středověka kolonizace v českých zemich. Praha, 1939.
FR. GRAUS: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitske, sv. 1–2. Praha, 1953–57.
A. MIHA: Nástris vývoje zemědělské výroby v obdobi feudalismu. Praha, 1961.
P. RATKOŠ: O počiatkoch slovenských dějin. Sbornik. Bratislava, 1965.
J. SKUTIL – J. DEKAN (i dr.): Slovenské dějiny. Bratislava, 1947–1951.
Dějiny Slovenska. I. Bratislava, 1961.
M. VIKTOR – J. HLÁVSA: Dějiny státu a práva na Slovensku. Bratislava, 1957.

i) Poljska

H. ŁOWMIANSKI: Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e., Warszawa, 1963–1973.

W. HENSEL: Polska starożytna. Warszawa, 1973. (Ur- und Frühgeschichte Polens, Berlin, 1974.

N. F. REDDAWAY (i dr.): The Cambridge History of Poland. Vol. 1. Cambridge, 1950.

O. HALECKI: A History of Poland, 2nd ed., New York, 1955.

Istorija Poljši (po red. V. D. KOROLJUKA, I. S. MILLERA, P. N. TRETJAKOVA), T. I. Moskva, 1956.

T. MANTEUFFEL: Historia Polski. Warszawa, 1957.

Historia Polski. T. I, cz. 1, do polovy XV w., pod red H. ŁOWMIANSKIEGO, Warszawa, 1958.

K. TYMIENIECKI: Polska w sredniowieczu. 2. izd. Warszawa, 1962.

A. GIEYSZTOR (i dr.): Histoire de Pologne. Warszawa, 1972.

Z. WOJCIECHOWSKI: L'Etat polonais au Moyen Age. Histoire des institutions. Paris, 1949.

O. KOSSMANN: Polen im Mittelalter, Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte. Marburg/Lahn, 1971.

J. BARDACH – B. LESNODORSKI – M. PIETRZAK: Historia państva i prawa Polski. T. I. Do polowy XV wieku. 5. izd. Warszawa, 1976.

JA. RUTKOVSKIJ: Ekonomičeskaja istorija Poljši. Moskva, 1953.

K. TYMIENIECKI: Historia chłopów polskich. Cz. I, do końca XIII w. Warszawa, 1965.

Historia chłopów polskich (red. ST. INGOLT). T. 1: J. BURSZT: Do upadku Rzeczypospolitej szlachteckiej. Warszawa, 1970.

B. KUMOR – ZD. OBERTÝNSKI (red.): Historia Kościola w Polsce. T. I/1. Poznań, 1974.

j) Madžarska

J. MACUREK: Dějiny Madjaru a uharskeho statu. Praha, 1934.

B. HOMANN: Geschichte des ungarischen Mittelalters bis zu den Anfängen des Hauses von Anjou, 1, 2. Berlin, 1940–1943.

D. SINOR: History of Hungary. London, 1959.

W. TELCZAK: Historia Węgier. Warszawa, 1966.

Istorija Vengrii v treh tomah (otv. red. V. P. ŠUŠARIN), T. 1., Moskva, 1971.

Histoire de la Hongrie, des origines à nos jours, par I. BARTA, publ. sous la dir. d'ERVIN PAMLÉNYI. Budapest, 1974.

GY. MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Amsterdam, 1970.

I. AČADI: Istorija vengerskogo krepostnogo krestjanstva. Prij. s madž., Moskva, 1956.

E. LEDERER: La structure de la société hongroise du début de Moyen Age. Budapest, 1960.

A. BARTA: Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Studia histor. A. Sc. Hung., 85. Budapest, 1975.

k) Bugarska

Istorija Bolgarii (pod red. P. N. TRETJAKOVA, S. A. NIKITINA, L. B. VALEVA), T. I, Moskva, 1954.

M. ANDREEV – D. ANGELOV: Istorija na bъlgarskata dъržava i pravo. Sofija, 1958.

Istorija na Bъlgarija, izd. BAN, t. I, Sofija, 1961.

D. KOSEV – D. ANGELOV – H. HRISTOV: Bulgarische Geschichte. Prijev. na njem., Sofija, 1963.

l) Bizantija

G. OSTROGORSKI: Istorija Vizantije. Beograd, s. d. (1970).

G. OSTROGORSKI: Sabrana dela. Knj. 1.: O vizantijskom feudalizmu. Knj. 2.: Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu. Knj. 3.: Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije. Knj. 4.: Vizantija i Sloveni. Knj. 5.: O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca. Beograd, 1970.

GY. MORAVCSIK: Einführung in die Byzantologie. Budapest, 1976.
H. AHRWEILER: Byzance: le pays et les territoires. London, 1976.
P. CHARANIS: Studies on the Demography of the Byzantine Empire. London, 1972.
J. HUSSEY: History of the Byzantine State. New Brunswick, 1967.
The Cambridge Medieval History. Vol. IV. Part 1: Byzantium and its neighbours, ed. by J. M. HUSSEY. Cambridge, 1966. Part 2: Government, Church and Civilisation Ed. by M. Hussey, Cambridge, 1967.
F. G. MAIER: Byzanz. Fischer Weltgeschichte, Bd. 13. Frankfurt/M. 1973.
D. ANGELOV: Istorija na Vizantija, t. I–II, 4. izd. Sofija, 1974.
L. BRÉHIER: Le Monde byzantin. Vol. 1: Vie et mort de Byzance; vol. 2: Les institutions de l'Empire byzantin vol. 3: La civilisation byzantine. Ponovlj. izd. Evol. de l'Humanité, N° 13, 20, 21, Paris, 1970. (vol. 3. u prijev: Vizantijska civilizacija. Beograd, 1976).
R. H. JENKINS: Byzantium. The Imperial Centuries. A. D. 610–1071. London, 1966.
H. G. BECK: Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner. München, 1970.
H. AHRWEILER: L'idéologie politique de l'Empire byzantine. Paris, 1975.
ST. RUNCIMAN: The byzantine Theocracy. Cambridge, 1977.
R. GUILLAND: Recherches sur les institutions byzantines, I, II. Berlin–Amsterdam, 1967.
H. AHRWEILER: Études sur les structures administratives et sociales de Byzance. London, 1971.
P. LEMERLE: Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes. R. Hist. t. 219, 1956 (32–74, 254–284); t. 220, 1958 (43–94).
D. ZAKYNTHINOS: Byzance. État, Société, Économie. London, 1973.
H. AHRWEILER: Byzance et la mer. Paris, 1966.
H. HUNGER: Byzantinisches Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels. Baden-Baden, 1958.
A. S. ATIYA: A History of Eastern Christianity. London, 1968.
F. KAWERAN: Das Cristentum des Ostens. Stuttgart, 1972.
H. G. BECK: Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959.
E. BENZ: Geist und Leben der Ostkirche. München, 1971.
H.W. HAUSSIG: Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, 1959.
N. H. BAYNES – M. ST. L. B. MOSS: Byzanz, Geschichte und Kultur des Oströmischen Reiches (pr. s engl.). München, 1964 (orig. Oxford, 1962).
KL. WESSEL: Die Kultur von Byzanz. Frankfurt/M. 1970.
H. G. BECK: Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. München, 1971.
A. GRABAR: La peinture byzantine. Genève, 1953.
A. GUILLOU: La civilisation byzantine. Coll. "Les grandes Civilisations". Paris, 1974.
T. TALBOT RICE: Everyday Life in Byzantium. London–New York, 1969.
J. BECKWITH: Early Christian and Byzantine Art. London, 1970.
D. and T. TALBOT RICE: Icons and their History. New York, 1974.
A. BANK: Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad, 1977.

4. GLAVNI ČASOPISI MEDIEVALNE PROBLEMATIKE

Annales ESC, Paris, od 1946.
Cahiers de civilisation médiévale (X–XII siècles). Paris, od 1958.
Cahier d'histoire mondiale. Vol. I., Paris od 1953, sous la dir. de Lucien Febvre.
Le Moyen-Age. Paris, od 1888.
Revue historique. Paris, od 1876.
Revue du moyen âge latin, od 1945.
Revue de l'Histoire ecclésiastique, Louvain, od 1900.
Revue d'Histoire des Religions, Paris, od 1880.
Revue des études byzantines. Paris, od 1943.
Byzantion. Bruxelles, od 1924.
English Historical Review. London, od 1886.

Speculum. A Journal of medieval Studies. Cambridge, Mass., od 1926. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, MGH, od 1951.
Historische Zeitschrift. München, N. S. od 1949 (Bd. 169).
Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte. Freib. im Br.–München, počevši od 1950.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Leipzig, Wiesbaden, od 1903.
Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Frankf./M., od 1953.
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, od 1953.
Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. Marburg, od 1952.
Byzantinische Zeitschrift. München, od 1892.
Südostforschungen. München, N. S. od 1946.
Archivio veneto. Venezia, N. S. od 1927.
Studi veneziani, Firenze, od 1958.
Rivista storica italiana. Napoli, od 1884.
Studi medievali. Torino, N. S. od 1928.
Byzantinoslavica. Praha, od 1929.
Československy časopis historicky. Praha, od 1950.
Slavia Antiqua. Warszawa, od 1948.
Kvartalnik Historyczni, Warszava, N. S. od 1953.
Vestnik Drevnej istorii. Tromjesečnik. N° 31. od 1950.
Srednie veka. Moskva, od 1951.
Voprosy istorii. Moskva, od 1945.
Vizantijskie očerki. Moskva, od 1968.
Vizantijskij Vremennik. Moskva, N. S. od 1947.
Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN. Beograd od 1961. (knj. 7).

Osim nabrojenih časopisa postoje i mnogi drugi, u gotovo svim zemljama, s raspravama često i od veoma velike važnosti za srednjovjekovnu znanstvenu problematiku. Usto se objavljuju godišnjaci, povremene publikacije ili redovita periodička izdanja brojnih akademija znanosti, sveučilišta i povijesnih društava, zbornici radova s međunarodnih, nacionalnih, regionalnih i tematskih kongresa, spomen-publikacije u čast godišnjicâ ili povodom smrti istaknutih ličnosti u povijesnoj znanosti, i sl. Iz toga dragocjenog obilja ovdje je moguće posebice istaći samo nekoliko takvih publikacija: Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, u Parizu od 1869.; Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, u Parizu od 1839; Variorum reprints, zbirke radova najuglednijih učenjaka svjetskoga glasa, obj. u Londonu od 1971; "Vorträge und Forschungen" Instituta za povijesna istraživanja u Konstanzi (počevši od 1955); "Wege der Forschung", Darmstadt (počevši od 1956); "Srednie veka" zbornik što ga objavljuje Akademija nauka SSSR u Moskvi, počevši od 1951 (do početka 1978. 41 svezak) te publikaciju "Settimane di Studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo" koje se, počevši od 1953. održavaju svake godine u Spoletu. Zbog grupacije tema, navodimo radne naslove zasjedanja po godinama:

I. I problemi della civiltà carolingia, 1954.
II. I problemi comuni dell'Europa postcarolingia, 1955.
III. I Goti in Occidente, 1956.
IV. Il monachesimo nell'Alto Medioevo e la formazione della civiltà occidentale, 1957.
V. Caratterii del sec. VII in Occidente, 1958.
VI. La città nell'alto medioevo, 1959.
VII. Le chiese nei regni dell'Europa occidentale, 1960.
VIII. Moneta e scambli nell'Alto Medioevo, 1961.
IX. Il passagio dall'antiquità al medioevo in Occidente, 1962.
X. La Bibbia nel'alto medioevo, 1963.
XI. Centri e vie di iradiazione della cività nell'alto Modioevo, 1963. obj. u Sp. 1964.
XII. L'Occidente e l'islam nell'alto medioevo, 1, 2, 1965.
XIII. Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo, 1966.
XIV. La conversione al cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo, 1967.
XV. Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo, 1968.
XVI. I Normani e la loro espansione in Europa nell'alto Medioevo, 1969.
XVII. La Storiografia altomedioevale, 1, 2. 1970.

XVIII. Artigianato e technica nella società dell'alto medioevo, 1, 2. 1971.
XIX. La scuola nell'occidente latino dell'Alto Medioevo, 1, 2. 1972.
XX. I problemi dell' Occidente nell secolo VIII., 1, 2, 1973.
XXI. Topografia urbana e vita cittadina nell'alto medioevo in Occidente. Vol. 1, 2, 1974.
XXII. La cultura antica nell'Occidente latino dal VII al XI secolo. Vol. 1, 2, 1975.
XXIII. Simboli e simbologia nell'alto Medioevo. Vol. 1, 2, 1976.

5. PREDUVJETI SREDNJOVJEKOVNE EPOHE I PROCESA FEUDALIZACIJE

E. STEIN – J. R. PALANQUE: Histoire du Bas-Empire, 1, 2. Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949–1959.

F. ALTHEIM: Niedergang der antiken Welt. Eline Untersuchung der Ursachen. Bd. 1, 2. Frankfurt, 1952.

M. ROSTOWZEW – P. M. FRASER: The Social and Economic History of the Roman Empire. 2nd ed. London, 1957.

E. M. ŠTAERMAN: Krizis rabovladeljčeskogo stroja v zapadnyh provincijah Rimskoj imperii. Moskva, 1957.

A. H. M. JONES: The Later Roman Empire (284–602). A Social, Economic and Administration Surwey, vol. 1–3. Oxford, 1964.

J. VOGT: Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiken Kultur von 200. bis 500. Zürich, 1965.

LYNN WHITE Jr. (red.): The Transformation of the Roman World. Berkeley, 1966.

A. H. M. JONES – D. KAGAN: Decline and Fall of the Roman Empire. Boston, 1966.

P. E HÜBINGER (hgg. von): Kulturbruch oder Kontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter. Darmstadt, 1968.

J. GAGÉ: Les classes sociales dans l'Empire Romain, 2^{c} éd. Paris, 1971.

H. NEHLSEN: Sklavenrecht zwischen Antike und Mittelalter. Göttingen, 1972.

A. CASTAGNIOL: La fin du Monde antique. Paris, 1976.

L. SCHMIDT: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, I. Die Ostgermanen; II/1, 2, Die Westgermanen. 2. Aufl., München, 1941.

E. OXENSTIERNA: Die Urheimat der Goten. Leipzig – Stockholm, 1948.

F. MAURER: Nordgermanen und Alamanen. München, 1952.

A. J. NEUSYCHIN: Vozniknovenie zavisimogo krestjanstva kak klassa rannefeodaljnogo obščestva v Zapadnoj Evrope VI–VIII vv., Moskva, 1956., Gl. I. str. 7–47).

E. SCHWARZ: Germanische Stammeskunde. Heidelberg, 1965.

R. WENKUS: Stammesbildung und Verfassung. Köln–Graz, 1961.

Zur germanischen Stammeskunde. "Wege der Forschung", Bd. 209. Darmstadt, 1972.

B. KRÜGER (hgg. von): Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa, 1, 2. Berlin, 1976/7.

F. LOT: Les invasion germanique. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain. 2^{c} éd. Paris, 1945.

K. F. STROHEKER: Germanentum und Spätantike. Zürich–Stuttgart, 1965.

M. VAAS: Germanen im römischen Dienst. 2. Aufl. Bonn, 1971.

Römer und Germanen in Mitteleuropa. 6. Zentrale Tagung der Fachgruppe Urund Frühgeschichte der Histor. Gesellschaft der DDR, 11–13. V. 1971. Berlin, 2. Aufl. 1976.

F. DAHN: Die Völkerwanderung. Germanisch-romanische Frühgeschichte Europas. Berlin, 1977.

C. SCHNEIDER: Kulturgeschichte des Hellenismus. München, 1967.

Histoire des religions. "Encyclopédie de la Pléiade", T. II.: Formation des religions universelles et les religions du salut dans le Monde méditerranéen et le Proche–Orient. Paris, 1972.

M. SIMON: La civilisation de l'Antiquité et le Christianisme. Coll. "Les grandes civilisations". Paris, 1972.

A. D. NOCK: Christianisme et hellenisme. Paris, 1973.

M. MAURE: Le Monde à la naissance du Christ. Paris, 1962.
CH. GUIGNEBERT: Le monde juif au temps de Jésus. 2e éd. Paris 1950.
M. SIMON: Les sectes juives au temps de Jésus. Paris, 1960.
CH. GUIGNEBERT: Jésus. Paris, 2e éd.1969.
CH. GUIGNEBERT: Le Christ. Paris, 2e éd. 1969. (1943).
J. RICCIOTTI: Vie de Jésus Christ. Franc. prij. s tal., Paris, 1954.
R. M. GRANT: The earliest Lives of Jesus. London, 1961.
H. RISTOW – K. MATHIAE (hgg. von): Der historische Jesus und der kerygmatische Christus. Berlin, 1960.
M. SIMON: Les premiers chrétiens. Paris, 1952.
R. BULTMANN: Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen. 2. Aufl. Zürich–Stuttgart, 1954.
H. DARTKE: Die Handschriftenfunde am Toten Meer. Die Sekte von Qumran. Berlin, 1958.
A. DUPONT – SOMMER: Les écrits des Esséniens découverts près de la Mer Morte. Paris, 1959.
D. HOWLETT: Les Esséniens et le christianisme. Une interprétation des manuscripts de la Mer Morte. Prij. s engl. Paris, 1958.
G. DANIÉLOU: Qumran und der Ursprung des Christentums. 2. Aufl. Mainz, 1959.
M. GOGUEL: La naissance du christianisme. Paris, 1955.
J. A. LENCMAN: Proishoždenie hristjanstva. Moskva, 1958.
A. ROBERTSON: Proishoždenie hristjanstva (prij. s engl.), Moskva, 1959, (orig. 1953).
S. I. KOVALEV: Osnovnie voprosy proishoždenija hristjanstva. Moskva, 1964.
M. M. KUBLANOV: Vozniknovenie hristjanstva. Epoha. Idei. Iskania. Moskva, 1974.
R. M. GRANT: Gnosticism and Early Christianity. Oxford, 1966.
M. MESLIN – J. R. PALANQUE: Le Christianisme antique. Paris, 1967.
R. M. GRANT: The Formation of the New Testament. London–New York, 1965.
R. M. GRANT: Introduction historique au Nouveau Testament. Prij. s engl. Paris, 1969.
The Cambridge History of the Bible. Vol. I. From the Beginnings to Jerome. Ed. by P. C. ACKROYD – F. C. EWANS. Cambridge, 1971.
W. D. DAVIES – D. DAUBE: The Bäckground of the New Testament and its Eshatology. Cambridge, 1956.
T. J. ŠAGI-BUNIĆ: Povijest kršćanske literature, I, Zagreb, 1976.
K. W. TRÖGER (hgg. von): Gnosis und Neues Testament. Studien aus Religionsgeschichte und Theologie. Berlin, 1973.
R. BULTMANN: Theologie des Neuen Testaments, 2. Aufl. Tübingen, 1952.
J. DANIÉLOU: Théologie du Judéo-christianisme. Paris, 1958.
M. GOGUEL: L'Eglise primitive. Paris, 1947.
H. LIETZMANN: Geschichte der Alten Kirche, 1–4, 3. Aufl. Berlin, 1961.
H. CHADWICK: Die Kirche in der Antiken Welt. Berlin–New York, 1972.
T. J. JEMALIAH: Proishozdenie hristianskogo kuljta. Leningrad, 1971.
G. DUMEIGE (publ. sous la dir. de): Histoire des Conciles Oecuméniques. Vol. 1, J. ORTIZ de URBINA: Nicée et Constantinople; vol. 2, P. TH.
CAMELOT: Ephèse et Chalcédoine, Paris, 1964.
A. DONINI: Storia del Christianesimo dalle origini a Giustiniano. Milano, 1975.

II. EUROPA U DOBA VELIKE SEOBE NARODA

L. SCHMIDT: (djelo cit. uz UVOD)
F. LOT: Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe. Vol. 1, 2. Paris, 1937.
R. LATOUCHE: Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle. Paris, 1947.
J. HUBERT – J. PORCHER – W. F. VOLBACH: L'Europe des Invasions. Paris, 1967.
P. RICHÉ: Grandes invasions et Empires, V^{e}–Xe siècle. Paris, 1968.

L. MUSSET: Les invasions. 1: Les vagues germaniques. 2e éd. Paris, 1969.
E. DEMOUGEOT: La formation de l'Europe et les invasions barbares. Vol. 1, Paris, 1969.
H. J. DIESNER: Les grandes Invasions. Coll. "Histoire des Hommes", Paris, 1977.
L. SCHMIDT: Allgemeine Geschichte der germanischen Völker bis zur Mitte des 6. Jh. München–Wien. 1971.
E. KÖHLER: The Germans. Princeton Univ. Press, 1974.
P. COURCELLE: Histoire litteraire des Grandes invasions germaniques. 3e éd. Paris, 1964.
P. SCARDIGLI: Die Goten. Sprache und Kultur. Prij. s talij., München, 1973.
E. A. THOMPSON: The Visigoths in the Time of Ulfila. Oxford, 1966.
O. J. MAENHEN – HELFEN: The World of the Huns. Studies in their History and Culture. Berkeley–Los Angeles–London, 1973.
M. BRIONS: La vie des Huns. Paris, 1961.
F. ALTHEIM – H. W. HAUSSIG: Die Hunnen in Osteuropa. Baden-Baden, 1958.
F. ALTHEIM: Geschichte der Hunnen. Bd. 4: Die europäische Hunnen. Bd. 5: Nidergang und Nachfolge. Berlin, 1962.
F. ALTHEIM: Attila et les Huns. Paris, 1952.
E. A. THOMSON: Storia di Attila e degli Unni (prij. s engl.), Firenze, 1963.
L. VARADY: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Amsterdam, 1969.
K. DOBROWSKI, T. NAGRODZKA – MAJCHRZYK, E. TRYJARSKI: Hunowie europejscy, protobulgarzy, chazarowie, pieczyngawie. Wroctaw, 1975.
B. S. BACHRACH: A History of the Alans in the West from their first Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages. Minneapolis, 1973.
M. MESLIN: Les ariens d'Occident (335–430). Paris, 1967.
M. JA. SJUZJUMOV: Problema socialjno-političeskoj sušnosti arianstva. Sbornik. Sverdlovsk, 1963.
M. ROUCHE: L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes (418–781). Thèses sout. à la Sorbonne, 1976.
L. SCHMIDT: Geschichte der Wandalen. 3. Aufl. München, 1970.
G. G. DILIGENSKIJ: Severnaja Afrika v IV–V vekah. Moskva, 1961.
H. J. DIESNER: Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika. Weimar, 1964.
W. H. C. FREND: The Donatist Church. Oxford, 1952.
CHR. COURTOIS: Les Vandales et l'Afrique. Paris, 1955.
H. J. DIESNER: Das Wandalenreich. Aufstieg und Untergang. Stuttgart, 1966.
A. PIGANIOL: Le sac de Rome. Paris, 1962.
R. GUICHARD: Essai sur l'histoire du peuple bourgonde. Paris, 1965.
O. PERRIN: Les Bourgondes. Neuchatel, 1968.
W. MÜLLER (hgg. von): Zur Geschichte der Alemannen. "Wege der Forschung", Bd. 100. Darmstadt, 1975.
CH. VERLINDEN: Frankish Colonisation. London, 1954.
P. M. DUVAL: La Gaule jusqu'au milieu du cinquième siècle. Vol. 1, 2. Paris, 1971.
S. EWIG: Spätantikes und frankisches Gallien. München, 1976.
W. KIENAST: Studien über die französischen Volksstämme des Frühmittelalters. Stuttgart, 1968.
E. ZÖLLNER: Geschichte der Franken bis zur Mitte des 6. Jh. (Neubearb. von L. SCHMIDT, Geschlichte der deutschen St., Die Westgermanen, II/2), München, 1970.
G. TESSIER: Le baptème de Clovis. Paris, 1964.
H. GRAN – HOEK: Die fränkische Oberschicht im 6. Jh. Studien zu ihrer rechtlichen und politischen Stellung. "Vorträge und Forschungen" N° 21. Sigmaringen, 1976.
A. I. NEUSYHIN: Vozniknovenie zavisimogo krestjanstva kak klassa ... cit. dj., Moskva, 1956.
"Iz socialjno-ekonomičeskoj istorii zapadnoevropejskogo srednevekovja". Sbornik, Moskva, 1960.

III. PREINAKE I NOVA STANJA U EUROPI NAKON VELIKE SEOBE

1. RAZVITAK ISTOČNORIMSKOG CARSTVA (BIZANTA) DO JUSTINA I. I JUSTINIJANA I.

G. DOWNEY: The Late Roman Empire. New York, 1969.

A. A. VASILIEV: History of the Byzantine Empire 324–1453, vol. I. Madison-Milwaukee, 1964.

W. A. KAEGI: Byzantium and the Decline of Rome. Princeton 1968.

D. ANGELOV: Istorija na Vizantija. Pьrva čast, 395–867. 4. izd. Sofija, 1974.

E. WILL: Le Monde Grec et L'Orient. T. I.: Le Ve siècle. Paris, 1972.

C. CAPIZZI: L'Imperatore Anastasio I (491–518). Roma, 1969.

A. CHASTANIOL: La fin du Monde Antique. De Stilicon à Justinian (Ve siècle et le début du VIe). Paris, 1976.

M. KAPLAN: Les propriétés de la Couronne et de l'Eglise dans l'Empire byzantine (V^{e}–VIe s.) Paris, Publ. de la Sorbonne, 1976.

E. PATLAGEAN: Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e–7e s. Paris-La Haye, "Civilisations et societés", vol. 48, 1977.

G. L. KURBATOV: Osnovnye problemy vnutarnega razvitija vizantijskogo goroda v IV–VII vv. Leningrad, 1971.

"Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels". München, 1973.

Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV. A cura di A. MOMIGLIANO, Torino, 1968.

W. H. C. FREND: The Rise of the Monophysite Movement. Cambridge, 1972.

B. D. MARGERIC: La Trinité chrétienne dans l'histoire. Paris, 1975.

J. JARRY: Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIe s. La Caire, 1968.

Z. V. UDALJCOVA: Idejno-političeskaja borba v ranoj Vizantii (po dannym istorikov IV–VII vv.). Moskva, 1974.

2. KRALJEVSTVO OSTROGOTA U ITALIJI DO POČETKA RATA S BIZANTOM

G. PEPE: Il medioevo barbarico d'Italia, 3. ed. Torino, 1945.

Z. V. UDALJCOVA: Italija i Vizantija v VI v. Moskva, 1959.

W. ENSSLIN: Theodorich der Grosse. 2. Aufl. München, 1959.

L. RUGGINI: Economia e società nell, "Italia annonaria". Milano, 1096.

E. PERROY: Royaumes et societés barbares du Ve au VIIIe siècles. Paris, 1966.

A. P. KORSUNSKIJ: Obrazovanie rannefeodaljnogo gosudarstva v Zapadnoj Evrope. Moskva, 1963.

3. BIZANT U VRIJEME JUSTINA I. I JUSTINIJANA I.

A. A. VASILIEV: Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great. Cambridge. Mass., 1950.

B. RUBIN: Das Zeitalter Justinians I. Berlin, 1960.

A. A. ČAKALOVA: Socialjno-političeskaja borba v Konstantinopole vo vtoroj četverti VI v. (Vosstanie Nika). Moskva, 1972.

R. BROWNING: Justinian and Theodora. London, 1971.

J. W. BARKER: Justinian and the Later Roman Empire. Madison, 1966.

G. DOWNEY: Constantinople in the Age of Justinian. Univ. of Oklahoma Press, 1960.

C. DIETRICH: Die byzantinische Stadt im VI. Jh. München, 1969.

D. CLAUDE: Die byzantinische Stadt im 6. Jh. München, 1973.

L. M. CHASSIN: Bélisaire, généralissime byzantin. Paris, 1957.

A. WILINSKI: Das römische Recht. Leipzig, 1966. Kapit. 2/22: Die Justinianische Kodifikation.
K. HEUSSI: Der Ursprung des Mönchtums. Tübingen, 1936.
J. LEROY: Moines et monastères d'Orient. Paris, 1958.
K. S. FRANK (hgg. von): Askese und Mönchtum in der alten Kirche. Wege der Forschung. Bd. 409. Darmstadt, 1975.
A. GRABAR: L'Age d'or de Justinien. De la mort de Théodora à l'Islam. Paris, 1966.

4. PODRIJETLO I RAZMJEŠTAJ SLAVENSKIH NARODA

L. NIDERLE: Slovenske starine. Novi Sad, 1954. (prij. sa češ. "Rukovet slovanské archeologie". Praha, 1931.
J. KOSTRZEWSKI: Prasłowianszczyzna. Poznań, 1946.
K. TREIMER: Die Ethnogenese der Slawen. Wien, 1954.
Vznik a počatky Slovanu. Sbornik pro studium slovanských starožitnosti, pod red. J. EISNERA, sv. 1–7. Praha, 1956–1972.
H. KLASZYN: Praojczyzna Słowian. Łodź, 1959.
W. HANSEL: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. 3. izd. Warszawa, 1965.
W. HANSEL: Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur, prij. s polj. Berlin, 1965.
J. EISNER: Rukovět slovanské arheologie. Počátky Slovanu a jejich kultury. Praha, 1966.
T. LEHR – SPŁAWINSKI: O pohodzeniu i praojczynie Słowian. Poznań, 1966.
W. COBLENZ (red.): Beiträge zur Lausitzer Kultur. Referate der Intern. Arbeitstagung zu Probl. der Laus. Kult., von., 24. bis 26. Nov. 1967. in Dresden. Berlin, 1969.
FR. DVORNIK: The Slavs. Their Early History and Civilisation. Boston, 1959.
FR. DVORNIK: The Slavs in European History and Civilisation. New Brunswick, 1962.
ZD. VÁŇA: Einführung in die Frühgeschichte der Slawen. Neumünster, 1970.
Słowianie w dziejach Europy. Zb. pos. H. ŁOWMIAŃSKOME. Poznań, 1974.
G. LABUDA: Aktualny stan dyskusji nad etnogeneza Słowian w historiografii. Slavia antiqua, 24, 1977.
S. KURNATOWSKI: Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzih Słowian w swietle analizy paleodemograficznej. Slavia Antiqua, 24, 1977.
Religia pogańskiech Słowian. Sesja naukowa w Kielcach. Kielce, 1968.
Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II. Congressus internationalis historiae slavicae Salisburgo-Ratisbonnensis anno 1967. celebrati (Annales Instituti Slavici II/1, 2, hgg. von FR. ZAGIBA. Bd. I. Das heidnische Slaventum, Wiesbaden, 1969; Bd. II. Das christliche Slaventum, Wiesbaden, 1970.
O. ALHO: The Religion of the Slaves. Helsinki, 1976.
R. PORTAL: Les Slavs. Peuples et civilisations. Coll. "Destins du Monde", 10. Paris, 1965.
Voprosy istorii Slavjan (Sb. stat. pod red. E. MOSKALENKO), Voronež, 1972.
H. ŁOWMIAŃSKI: Podstawy gospodarcze formirowania sie państw słowiańskich. Warszawa, 1953.
J. KOSTRZEWSKI – W. CHMIELEWSKI – K. JAŽDŽEWSKI: Pradzieje Polski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.
K. JAŽDŽEWSKI: Z problematyki poczatków Słowiańszczyzny i Polski. Cz. 1. Łodź, 1968.
W. HANSEL: Ziemie Polski w pradziejach. Warszawa, 1969.
JU. V. KUHARENKO: Arheologija Poljši. Moskva, 1969.
H. LUDAT (hgg. von): Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Giessen, 1960.
Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jh. Ein Handbuch, hgg. von J. HERMANN. Berlin, 1970.
J. POULÍK: Staroslovanská Morava. Praha, 1948.
H. PREIDEL: Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mahrens, I, II., Gräfeling bei München. 1954, 1957.
R. TUREK: Die frühmittelalterliche Stämmegebiete in Böhmen. Praha, 1957.
FR. GRAUS – H. LUDAT (hgg. von): Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden, 1967.

B. SVOBODA: Čechy v době stihovaný národu. Praha, 1965.

R. TUREK: Böhmen im Morgengrauen der Geschichte. Von den Anfängen der slawischer Besiedlung bis zum Eintritt in die europaische Kulturgemeinschaft (6. bis Ende des 10. Jh.). Wiesbaden, 1974.

P. N. TRETJAKOV: Vostočnoslavjanskie plemena. Moskva, izd. 2^{c}. 1953.

I. I. LJAPUŠKIN: Slavjane vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija drevneruskogo gosudarstva. Mater. po issled. po arheol. SSSR, N° 152, Leningrad, 1968.

P. N. TRETJAKOV (red.): Rannesrednevekovie vostočnoslavjanskie drevnosti. Leningrad, 1974.

I. BOGDANOV: Prabъlgari. Sofija, 1976.

Ž. N. VъŽAROVA: Slavjani i Prabъlgari. Sofija, 1976.

5. BIZANT, LANGOBARDI, AVARI I SLAVENI DO POČETKA VII. ST.

Za Bizant ovoga razdoblja, osim djela cit. uz I. pogl. i radova Vasilieva, Kurbatova, Angelova, Udaljcove i Chastaniola, cit. uz III/1 i III/2, v.:

P. GOURBET: Byzance avant l'Islam, 1–4. Paris, 1965.

L. MUSSET: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII^{c}–X^{c} siècles). Paris, 1965.

A. N. STRATOS: Byzantium in the Seventh Century, vol. I., 602–634. Haag, 1968.

J. WERNER: Die Langobarden in Pannonien. München, 1962.

H. SEVIN: Die Gebiden, dj. cit. uz II. pogl.

M. I. ARTAMONOV: Istorija Hazar. Leningrad, 1962 (gl. 5. Avary).

A. KOLLAUTZ: Die Awaren. Schichtung einer Nomadenherrschaft. "Saeculum", Bd. 5, N° 2. Freiburg–München, 1954, str. 129–178.

A. AVENARIUS: Die Awaren in Europa. Amsterdam, 1974.

A. KOLAUTZ – H. MYJAKAWA: Die Awaren. Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes: Die Jou-Juan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. I. Teil: Die Geschichte. II. Teil: Die Kultur. Klagenfurt–Bonn, 1970.

GY. LÁSZLO: Études archéologique sur l'histoire de la société des Avars. Budapest, 1956.

B. ZÁSTĚROVÁ: Avari a Slovane. Vzník a počatky Slovanu, vol. 2., 1958. str. 19–50.

B. ZÁSTĚROVÁ: Les Avares et les Slaves dans la Tactique de Maurice. (Raspr. Č. Akad. Věd. Řada spol. věd., ročnik 81, sešit 3). Praha, 1971.

L. HAUPTMANN: Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde molitié du VI^{c} siècle. Byzantion, 4, 1927/28,136–170.

B. GRAFENAUER: Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, Ljubljana, Zgodov. časop. IV., 1950.

A. KOLLAUTZ: Awaren, Franken und Slawen in Karantanien. Carinthia, I. 156 (1966).

GIANCARLO BARNI: La conquête de l'Italie par les Lombardes. Prij. s tal. Paris, 1975.

G. FASOLI: I Langobardi in Italia. Bologna, 1965.

G. P. BOGNETTI: L'età langobarda, I–IV. Milano, 1966.

6. BIZANT U DOBA FOKE I HERAKLIJA

Osim djelâ cit. u I. i III. pogl.:

G. ROUILLARD: La vie rurale dans l'Empire byzantin. Paris, 1953.

J. KARAYANNOPULOS: Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung München, 1954.

H. EVERT – KAPPESSOWA: Studia nad historią wsi bizantińskiej v VII–IX wieku. Łodź, 1963.

E. S. GOLUBCOVA: Seljskaja obščina Maloj Azii. Moskva, 1972.

A. N. STRATOS: Byzance au VII^{c} siècle. L'Empereur Heraclius et l'expansion arabe. Paris, 1976.

M. D. GRAEBNER: The Role of the Slavs within the Byzantine Empire 500–1018. New Yersey, 1975.

G. LABUDA: Pierwsze państvo słowianskie. Państwo Samona. Poznań 1949. (Rec. B. GRAFENAUER: Novejša literatura o Samu in njeni problemi. Zgodov, časop., IV., 1950.,151–168).

7. LANGOBARDI U ITALIJI

Osim djela uz I. pogl. (naročito A. I. NEUSYHIN, Vozniknovenie . . ., str. 225–284) i radova uz III., pogl.:

F. SCHAFFRAN: Geschichte der Langobarden. Berlin, 1938.

Atti del Primo Congresso di studi Langobardi. Spoleto, 1951.

G. TABACCO: Problemi di insediamento e di populamento nell'Alto Medioevo. Riv. Stor, Ital. 1967, 67–108.

A. TAGLIAFFERI: I Langobardi nella civiltà e nell economia italiana del primo medioevo. Milano, 1965.

8. VIZIGOTSKA HISPANIJA

Historia economica y social de España. T. 1, La antiguidad. Str. 329–450. I. M. BLÁSQUEZ, El Impero y las invasiones. Desde la crisis del siglo 3, al anno 500. Madrid, 1973.

R. DE ABADAL Y DE VINYALS: Del reino de Tolosa al reino de Toledo. Madrid, 1960.

A. P. KORSUNSKIJ: Gotskaja Ispanija. Moskva, 1969.

E. A. THOMSON: The Gots in Spain. Oxford, 1969.

D. CLAUDE: Geschichte der Westgoten. Stuttgart, 1970.

D. CLAUDE: Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich. Sigmaringen, 1971.

P. D. KING: Law and Society in the Visigothic Kingdom. Cambridge, 1972.

W. REINHARD: Historia general del reino hispanico de los Suevos. Madrid, 1952.

P. D. PALOL: Arte hispanico de la epoca visigoda. Barcelona, 1968.

IV. FRANAČKA I ITALIJA U VII. I VIII. ST.

1. MEROVINŠKA DRŽAVA DO PIPINA MALOGA

F. SALIN: La civilisation mérovingienne d'après les sépulturs, les textes et le laboratoire. T. 1–4. Paris, 1949–59.

J. M. WALLACE-HADRILL: The Long-Haired Kings. London, 1962.

R. LATOUCHE: Gaulois et Francs. De Vercingétorix à Charlemagne. Paris, 1965.

E. PERROY: Royaumes et sociétés barbares du Ve au VIIIe siècle. Paris, CDV, 1955.

G. FOURNIER: Les Mérovingiens. Paris, 1969.

E. EWIG: Spätantikes und fränkisches Gallien. München, 1976.

E. EWIG: Die fränkischen Teilungen und Teilreiche, 511–613. Wiesbaden, 1952.

E. EWIG: Die fränkische Teilreiche im 7. Jh. (613–714). Trierer Zeitschrift, 22, 1953., str. 85–144.

L. DUPRAZ: Le royaume des Francs et l'ascension politique des maires au declin du VIIe s. Fribourg, Suisse, 1948.

J. M. FISCHER: Der Hausmeier Ebroin. Bonn, 1954.

J. H. ROY – J. DEVIOSSE: La bataille de Poitiers. Paris, 1966.

R. LATOUCHE: Les origines de l'économie occidentale. Paris, 1956.

M. BLOCH: Les Caractères originaux de l'histoire rurale française. 4e èd., Paris, 1964.

A. BERGENGRÜN: Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich. Wiesbaden, 1958.

PH. JOBERT: La notion de donation. Convergences: 630–750. Publ. de l'Univ. de Dijon. Paris, 1977.

K. S. BADER: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlischen Dorfes. Bd. 1–2. Weimar–Köln–Graz, 1957/62.

Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen. Bd. 1–2. Konstanz–Stuttgart, 1964.

F. GRAUS: Volk, Herscher und Heilige im Reich der Merowinger. Praha, 1965.

J. SPANDEL: Der merowingische Adel und die Gebiete östlich des Rheins. Freiburg im Br., 1957.

J. P. BODMER: Der Krieger der Merowingerzeit und seine Welt. Zürich, 1957.

H. EBLING: Prosopographie der Amtsträger des Merowingerreiches von Chlotar II (613) bis Karl Martell (741). München, 1974.

F. L. GANSHOF: La Belgique carolingienne. Bruxelles, 1958.

G. FAIDER – FEYTMANS: La Belgique à l'époque mérovingienne. Bruxelles, 1964.

M. ROUCHE: L'Aquitaine des Visigoths aux Arabes (418–781). Thèses sout. à la Sorbonne. Paris, 1976.

Ph. WOLF (red.): Histoire de Languedoc. Toulouse, 1967.

E. BARATIER (red.): Histoire de Provence. Toulouse, 1970.

M. SPINDLER (hgg. von): Handbuch der bayerischen Geschichte. Bd. 1. Das alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jh. München, 1967.

K. – L. AY: Altbayern von Frühmittelalter bis 1800, Bd. I.: Altbayern bis 1180. München, 1974.

U. ECKHARDT: Untersuchungen zur Form und Funktion der Treueidleistung im merowingischen Frankreich. Marburg, 1976.

P. RICHÉ: L'éducation et culture dans l'Occident barbare VIe–VIIIe siècle. Paris, 3e ed., 1962.

CH. LELONG: La vie quotidienne en Gaule à l'époque mérovingienne. Paris, 1963.

R. SCHNEIDER: Königswahl und Königserhebung lim Frühmittelalter. Stuttgart, 1972.

H. FUHRMANN: Konstantinische Schenkung und abendländisches Kaisertum. Deutsches Arch. für Erf. des Mittelalters, 23, 1966., 63–178.

2. LANGOBARDSKA I BIZANTSKA ITALIJA. PAPINSTVO DO OSNUTKA PATRIMONIJA SANCTI PETRI

G. P. BOGNETTI: L'età longobarda, 1–4. Milano, 1966–68.

P. VERZONE: Da Bizanzio a Carlomagno. Milano, 1968.

G. VOLPE: Italia che nasce. Firenze, 1969.

C. BRÜHL: Studien zu der langobardischen Königsurkunden. Tübingen, 1970.

G. BARNI – G. FASOLI: Italia nell'alto Medioevo. Torino, 1971.

A. GUILLOU: Studies on Byzantine Italy. London, Variorum repr., 1970.

R. S. LOPEZ – I. RAYMONT: Medieval Trade in the Mediterranean World. New York, 1955.

G. MENGOZZI: La città italiana nell'alto medioevo. 2 ed. Firenze, 1971.

Vor- und Frühformen der europäischen Staadt im Mittelalter. Göttingen, 1974.

M. DELL TREPPO – A. LEONE: Amalfi medioevale. Napoli, 1977.

E. FOURNIAL: Histoire monétaire de l'Occident médiéval. Paris, 1970.

M. MACCARONE: La dottrina del primato papale dal IV al VIII secolo nella relazione con le Chiese occidentali. Spoleto, 1960.

G. CONGAR: L'ecclésiologie du Haut Moyen Age de Saint Gregoir le Grand à la désunion entre Byzance et Rome. Paris, 1968.

3. NAJSTARIJA POVIJEST VENECIJE

H. KRETSCHMAYER: Geschichte von Venedig., I. Gotha–Stuttgart, 1905.

R. CESSI: Venezia ducale, I, Padova, 1929.

R. CESSI: Storia della Republica di Venezia, 1, vol. Milano–Messina, 1944.

R. CESSI: Le Origini del ducato veneziano. Napoli, 1951.

Storia di Venezia. Publ. del Centro internazionale delle arti e del costume. Vol. I, Dalla preistoria alla storia; vol. II, Dalle origini del ducato alla IV Crociata, Venezia, 1957–58.

"Le Origini di Venezia". Firenze, 1964.

4. USPON PIPINA MALOGA. 5. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U DRŽAVI MEROVINGA

J. DE PANGE: Le roi très chrétien. Paris, 1949.

J. HASEBACH: Aufstieg und Herrschaft der Karolinger in der Darstellung der sogenannten Annales Mettenses priores. Lübeck–Hamburg, 1970.

M. BLOCH: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris, 1931.
R. LATOUCHE: Les origines de l'économie occidentale. Paris, 1955.
A. R. KORSUNSKIJ: Obrazovanie rannefeodaljnogo gosudarstva v Zapadnoj Evrope. Moskva, 1963.
N. F. KOLESNICKIJ: Feodaljnoe gosudarstvo (VI–XV vv). Moskva, 1967.
A. I. NEUSYHIN: Vozniknovenie ... (cit. dj., Moskva, 1956, str. 72–151).
A. I. NEUSYHIN: Problemy evropeiskogo feodalizma Moskva, 1974 (str. 35–210: Sobstvenost i svoboda v varvarskih pravdah na teritorii Zapadnoj Evropy v V–VIII vv.)
A. I. DANILOV: K voprosu o roli svetskoj votčini v epohu genezisa feodalizma. Sr. veka, XII, 1958.
A. BERGENGRÜN: Adel und Grundherrschaft in Morewingerzeit. Wiesbaden, 1958.
"Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'Alto Medioevo". Settimane di Studio del Centro di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1966.
A. R. KORSUNSKIJ: Vozniknovenie feodaljnih otnošenii v Zapadnoj Evrope, Vyp. 1, 2. Moskva–Leningrad, 1968,1973.
A. I. NEUSYHIN: Sudjbi svobodnogo krestjanstva v Germanii v VIII–XII vv. Moskva, 1967.
L. T. MILJSKAJA: Svetskaja votčina v Germanii VIII–IX vv. i ee rolj v zakrepoščenii krestjanstva. Moskva, 1957.
J. HERMANN: Alod und Feudum als Grundlagen des west- und mitteleuropäischen Feudalismus und der feudalen Staatsbildung. Berlin, 1973.
K. S. BADER: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes, 1–3. Wien–Köln–Graz, 1973.
A. C. LEIGHTON: Transport and Communications in Early Medieval Europe, A. D. 500–1000. New York, 1972.
J. HUBERT: Les origines de l'art francais. Paris, 1947.
A. GRABAR – C. NORDENFALK: Le Haut Moyen Age du IVe au XIe siècle. Genève, 1957.
M. L. W. LAISTNER: The Intelectual Heritage of the Early Middle Ages. Ithaca (N. York), 1957.

V. BRITANSKI OTOCI I SKANDINAVIJA DO SREDINE XI. ST.

P. H. BLAIR: Roman Britain and Early England, 55. B. C.–A. D. 871, Edinburgh, 1963.
J. MORRIS: The Age of Arthur. A History of the British Isles from 350 to 650. London, 1973.
J. MARKALE: Le roi Arthur et la société celtique. 2e éd. Paris, 1977.
D. A. BINCHY: Celtic and anglo-saxon Kingship. Oxford, 1969.
D. M. WILSON: The Anglo-Saxons. London, 1960.
P. D. KERBY: The Making of early England. London, 1967.
W. DELIUS: Geschichte der irischen Kirche von ihren Anfängen bis zum 12. Jh. München, 1954.
L. HARDINGE: The Celtic Church in Britain. London, 1972.
J. T. McNEIL: The Celtic Churches. A History A. D. 200 to 1200. Chicago–London, 1974.
H. MAYR–HARTING: The Comming of Christianity to Anglo-Saxon England. London, 1972.
H. R. LOYN: The Anglo-Saxon England and the Norman Conquest. London, 1963.
H. R. LOYN: The Norman Conquest. London, 1967.
A. BROWN: The Normans and the Norman Conquest. London, 1969.
P. BROOKE: The Saxon and Norman Kings. London, 1963.
E. DUCKETT: Alfred the Great and his England. London, 1952.
P. JOANON: Histoire de l'Irland. Paris, 1973.
M. de PAOR – L. de PAOR: Early Christian Ireland. London, 1958.
M. O. ANDERSON: Kings and Kingship in Early Scotland. Edinbourgh– London, 1973.
E. OXENSTIERNA: Die Nordgermanen. Stuttgart, 1957.
D. M. WILSON: The Vikings and their Origins. London, 1970.
J. BRØNDSTED: The Vikings. Harmondsworth, 1960.
H. ARBMAN: The Vikings. London, 1961.

T. BAKER: The Normans. London, 1966.
G. JONES: A History of the Vikings. Oxford, 1968.
P. H. SAWYER: The age of the Vikings. 2nd ed. London, 1971.
J. LINDSAY: The Normans and their World. London, 1974.
P. G. FOOT – D. M. WILSON: The Viking Achievement. The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia. London, 1970.
J. SIMPSON: Everday Life in the Viking Age. London, 1967.
E. OXENSTIERNA: Les Vikings. Paris, 1976.
L. MUSSET: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne. Paris, 1965.
H. ZETTEL: Das Bild der Normannen und Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jh. München, 1977.
KL. von SEE: Das skandinavische Königtum des frühen und hohen Mittelalters. Hamburg, 1953.
A. JA. GUREVIČ: Svobodnoe krestjanstvo feodaljnoj Norvegii. Moskva, 1967.
A. JA. GUREVIČ: Norvežskoe obščestvo v rannee srednevekovje. Moskva, 1977.
A. KERSTEN: Historia Szwecji. Wroclaw, 1973.
G. N. GARMONSWAY: Canute and his Empire. London, 1964.
E. HOFFMANN: Knut der Heilige und die Wende der dänischen Geschichte im 11. Jh. Hist. Zeitschr. Bd. 218, VI,1974 (529–570).
FR. BARLOW: Edward the Confessor, London, 1970.
M. de BOÜARD: Guillame Le Conquérant. Paris, 1958.
G. SLOCOMBE: Guillame le Conquéreur. Paris, 1962.
F. BARLOW: William I. and the Norman Conquest. London, 1966.
D. C. DOUGLAS: William the Conqueror. London, 1969.
M. N. SOKOLOVA: Svobodnaja obščina i process zakrepožčenija krestjan v Kente i Uessekse v VII–X vv. Sr. Veka, Vyp. VI. 1955.
A. JA. GUREVIČ: Anglijskoje krestjanstvo v X – nač. XI vv. Sr. Veka, Vyp. IX, 1957.
A. JA. GUREVIČ: Anglosaksonskij foljklend i drevne-norvežskij odalj. Sr. Veka, Vyp. 30, 1967.
K. F. SAVELO: Rannefeodaljnaja Anglija. Leningrad, 1977.

VI. ZAKLJUČCI O NASTAJANJU FEUDALNOG PORETKA U EUROPI

R. COULBORN: Feudalisme in History. New Yersey, 1956.
K. BOSL: Frühformen der Gessellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewälte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt. München–Wien, 1964.
R. BOUTRUCHE: Seigneurie et féodalité. Vol. 1. Le premier âge des liens d'homme à homme. Paris, 1968.
A. D. LJUBLINSKAJA: Tipologija rannego feodalizma v Zapadnoj Evrope i problema romano-germanskoga sinteza. Sr. Veka, 31, 1968, 9–44.
Z. V. OUDALZOVA – E. V. GOUTNOVA: La genèse du féodalisme dans les pays d'Europe. Moskva, 1970.
A. P. NOVOSELJCEV – V. T. PAŠUTO – L. V. ČEREPNIN: Puti razvitija Feodalizma. Moskva, 1972.
G. DUBY: Guerriers et paysans. VIIe – XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris, 1973.
G. L. KURBATOV (red.): Problemy socialjnoj struktury i ideologii srednovekovogo obščestva, vyp. 1. Leningrad, 1974.
E. M. ŽUKOV (red.): Problemy socialjno-ekonomičeskih formacii (Istoriko-tipologičeskie issledovanija), Moskva, 1975.

VII. FRANAČKA PREVLAST U EUROPI

1. DOBA KARLA VELIKOGA I NJEGOVIH POTOMAKA

Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. Hgg. von W. BRAUNFELS. Bd. 1. H. BEUMANN: Persönlichkeit und Geschichte. Düsseldorf' 1963. Bd. 2. B. BISCHOFF: Das Geistige Leben. Düsseldorf' 1965. Bd. 3. H. SCHNITZLER: Karolingische Kunst. Düsseldorf' 1965. Bd. 4. W. BRAUNFELS – P. E. SCHRAMM: Das Nachleben. Düsseldorf' 1967.

D. BULLOUGH: Karl der Grosse und Seine Zeit. Wiesbaden, 1966.

J. ROUSSARD: Charlemagne et son temps. Paris, 1968.

L. HALPFEN: Charlemagne et l'Empire carolingien. Paris, 1947. (Ponov. izd 1969).

E. PERROY: Le Monde carolingien. 2e éd. Paris, 1974.

F. HEER: Karl der Grosse und seine Zeit. Wien–München–Zürich, 1975.

A. KLEINCLAUSZ: Charlemagne. Paris, 1977.

B. SHOLOD: Charlemagne in Spain. The cultural legacy of Roncesvalles. Genève, 1964.

R. MENENDEZ PIDAL: La chanson de Roland et la tradition épique des Francs. Paris, 1960.

H. WIEDEMANN: Karl der Grosse, Widukind und die Sachsenbekehrung. Münster, 1945.

W. MOHR: Die karolingische Reichsidee. Münster, 1962.

E. CASPAR: Das Papsttum unter fränkischer Herrschaft. 2. Aufl. Darmstadt, 1956.

T. TELLENBACH: Der grossfränkische Adel und die Regierung Italiens. Freiburg im Br., 1957.

J. FISCHER: Königtum, Adel und Kirche im Königreich Italien (774–875). Bonn, 1965.

R. FOLZ: Le couronnement impérial de Charlemagne. Paris, 1964.

G. WOLFF (hgg. von): Zum Kaisertum Karls des Grossen. Beiträge und Aufsätze. Darmstadt, 1972.

W. OHNSORGE: Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Hildesheim, 1947.

R. ERNST: Die Nordwestslawen und das fränkische Reich. Berlin, 1976.

M. I. FINLEY: A History of Sicily. I. Ancient Sicily to the Arab Conquest. London, 1968.

TH. MAYER (hgg. von): Der Vertrag von Verdun. Leipzig, 1943.

J. DEVISSE: Hincmar, archévêque de Reims, 845–882, 3 vol. Genève, 1976.

L. MUSSET: Les invasions. Les second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècle). Paris, 1970.

A. D. HAENENS: Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Louvain, 1967.

J. STEENSTRUP: Les invasions normandes en France. Paris, 1969.

2. SLAVENSKE ZEMLJE U ALPAMA I PANONIJI. VELIKOMORAVSKA KNEŽEVINA

FR. DVORNIK: The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949.

L. HAVLÍK: Velká Morava a Franska říše. Brno, 1963.

V. VANEČEK: L'État des Moraves, dit Empire de Grande Moravie, Praha, 1963.

L. HAVLÍK: Velká Morava a středoevropšti Slované. Praha, 1964.

J. MACUREK (red.): Magna Moravia. Sbornik. Praha, 1965.

FR. GRAUS: Das Grossmährische Reich. Praha, 1968.

FR. DVORNIK: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926.

FR. DVORNIK: Les Légendes de Constantine et de Méthode. Praha, 1933.

FR. GRIVEC: Žitja Konstantina in Metoda. Ljubljana, 1951.

V. VAVŘINEK: Staroslovenské životy Konstantina a Metodeje. Praha, 1963.

F. GRIVEC: Konstantin und Method, Lehrer der Slawen. Wiesbaden, 1960.

L. HAVLÍK: Byzantská mise a Velká Morava. Brno, 1963.

V. VAVŘINEK: Cerkvení misie v dějini Velké Morave. Praha, 1963.

FR. DVORNIK: Les légendes du Constantine et de Méthode vues de Byzance. 2e éd. Paris, 1969.

J. VAŠICA: Literarni památki epohy velkomoravské. Praha, 1966.

V. VAVŘINEK: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. Historica, VII. Praha, 1963.

F. DUTHILLEUL: L'évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode. Tournai, 1963.

M. HELLMANN (hgg. von): Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei der Slawen, 863–1063. Köln–Graz, 1964.

K. BOSL: Kyrill und Method. Ihre Stellung und Aufgabe in der römischen Kirchenorganisation zwischen Ost und West. München, 1965.

T. LEHR – SPŁAWIŃSKI: Konstantyn i Metody (Zarys monograficzny z wyborem zrodel). Warszawa, 1967.

FR. DVORNIK: Byzantine missions among the Slaves. St. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick, 1970.

A. P. VLASTO: The Entry of the Slavs into Cristendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970.

A. Cs. SÓS: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973.

C. A. MACARTNEY: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1968.

P. RATKOŠ: La conquête de la Slovaquie par les Magyars, SHS, 3, 1965., 5–57.

3. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U SREDNJOJ I ZAPADNOJ EUROPI U VRIJEME KAROLINGA

F. L. GANSHOF: Recherches sur les Capitulaires. Paris, 1958.

CH. – E. PERRIN: La seigneurie rurale en France et en Allemagne du début du IX^{c} siècle a la fin du XII^{c} siècle, I, II, III/1, 2. CDU, Paris, 1951–53.

E. MÜLLER – MERTENS: Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Wer waren die "liberi homines" der karolingischen Kapitularien (742–832). Berlin, 1963.

G. DUBY: L'économie rurale et la vie des Campagnes dans l'Occident médiéval, 1, 2. Paris, 1962.

W. METZ: Das Karolingische Reichsgut. Berlin, 1960.

G. TABACCO: I liberi del re nell'Italia carolingia e postcarolingia. Spoleto, 1966.

"Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens". Linden-Konstanz, 1958.

H. STOOB: Forschungen zum Städtewesen in Europa. Bd. I. Räume, Formen und Siedlungen der Mitteleuropäischen Städte. Köln-Wien, 1970.

K. FRIEDLAND (red.): Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Lübeck, 1973.

E. ENNEN: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1972.

"Die Stadt in der europäischen Geschichte". Festschrift für E. ENNEN Bonn, 1973.

H. JAHNKUHN (hgg. von): Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, I, Göttingen, 1973.

W. RAUSCH (hgg. von): Die Stadt am Anfang des Mittelalters. Linz, 1974.

M. BLOCH: Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe. Paris, 1954.

S. EPPERLEIN: Herrschaft und Volk im Karolingischen Imperium. Berlin, 1969.

M. BLOCH: La société féodale, 1, 2. Paris, 1949. Prij. na hrv.: Feudalno društvo, Zagreb, 1958.

Recherches internationales à la lumiere du marxisme, N° 37: Le féodalisme. Paris, mai-juin, 1963.

J. CALMETTE: La société féodale, obj. u prij. "Feudalno društvo", Sarajevo, 1964.

A. R. KORSUNSKIJ: Vozniknovenie feodaljnih otnošenii v Zapadnoj Evrope. Vyp. 1, 2. Moskva, 1968, 1973.

L. GANSHOF: Qu'est-ce que la féodalité? 4^{c} éd. Bruxelles, 1968.

G. FOURQUIN: Seigneurie et féodalité au Moyen age. Paris, 1970.

J. HERMANN: Allod und Feudum als Grundlagen des west- und mitteleuropäischen Feudalismus und der feudalen Staatsbildung. "Beiträge zur Entstehung des Staates". Berlin, 1973.

FR. STAAB: Untersuchungen zur Gesellschaft am Mittelrhein in der Karolingerzeit. Wiesbaden, 1975.

K. VOIGT: Staat und Kirche von Konstantin dem Grossen bis zum Ende der Karolingerzeit. Aalen, 1965.

C. VOGEL: La réforme cultuelle sous Pépin le Bref et Charlemagne. Graz, 1965.

P. E. SCHRAMM: Kaiser, Könige, Päpste, Bd. I, II. Stuttgart, 1968.

H. FICHTENAU: Das karolingische Imperium. Soziale und geistige Problematik eines Grossreiches. Zürich 1951.

F. L. GANSHOF: Frankish Institutions under Charlemagne. Providence, Rhode Island, 1968.

F. L. GANSHOF: The Carolingians and the frankish Monarchy. London, 1971.

J. FLECKENSTEIN: Die Hofkapelle der deutschen Könige; I. Grundlegung. Die Karolingische Hofkapelle. Stuttgart, 1959.

F. LOT: L'art militaire et les armées au Moyen Age. I. Paris, 1946.

E. PATZELT: Die Karolingische Renaissance. 2. Aufl. Graz, 1965.

W. BRAUNFELS: Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. München, 1968.

W. ULLMANN: The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship. London, 1965.

P. RICHÉ: La vie quotidienne dans l'Empire carolingien. Paris, 1973.

F. BRUNHOLZ: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Bd. I: Von Cassiodor bis zum Ausklang der Karolingischer Erneuerung. München, 1975.

VIII/1–3. ISLAM, ARAPSKA OSVAJANJA, OMEJADSKI KALIFAT DO 750.

B. LEWIS: The Arabs in History. 2nd ed. London, 1958. (Prij. "Arapi u povijesti", Zagreb, 1956)

K. HITTI: History of the Arabs from the earliest times to the Present. 8th ed. London, 1964. (Prijevod: Istorija Arapa. Sarajevo, 1967).

F. GABRIELLI (ed.): L'antica società beduina. Roma, 1959.

F. FAHD: Le Panthéon de l'Arabie centrale à la veille de l'hégire. Beyrouth, 1968.

CL. CAHEN: Der Islam, Bd. I Vom Ursprung bis zum Anfang des Osmanenreiches. Fischer – Weltgeschichte, Frankfurt/M., 1968.

M. GAUDEFROY – DEMOMBYNES: Mahomet. 2e éd. Paris, 1969.

W. M. WATT: Mahomet à la Mecque. Prij. s engl., Paris, 1958.

W. M. WATT: Mahomet à Medine. Prij. s engl., Paris, 1959.

A. PARET: Mohammad und der Koran. Stuttgart, 1957.

R. BLACHÉRE: Introduction au Coran. Paris, 1959.

G. LÜLING: Über den Ur-Qur'an. Ansätze zur Rekonstruktion vorislamischer christlicher Strophenlieder im Qur'an. Erlangen, 1974.

B. SPULER: Geschichte der islamischen Länder. 1.: Die Chalifenzeit. Leiden-Köln, 1952.

B. SPULER – L. FORRER: Der Vordere Orient in islamischer Zeit. Bern, 1954.

L. GARDET: L'Islam, réligion et communauté. Paris, 1967.

The Cambridge History of Islam (ed. P. M. HOLT – K. S. LAMBTON – B. LEWIS). Vol. I.: The Central Islamic Lands. Vol. II. The Further Islamic Lands. Society and Civilisation. Cambridge, 1970.

B. SPULER: Iran in Frühislamischer Zeit. Wiesbaden, 1952.

I. P. PETRUŠEVSKIJ: Islam v Irane v VII–XV vv. Leningrad, 1966.

The Cambridge History of Iran. Vol. IV. R. N. FRYE: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge, 1975.

D. et J. SOURDEL: La civilisation de l'islam classique. Coll. "Les grandes civilisations". Paris, 1976.

N. ELISEFF: L'orient musulmane au Moyen Age (622–1260). Paris, 1977.

M. GAUDEFROY – DEMOMBYNES: Les institutions musulmanes. 3e éd. Paris, 1946.

J. J. SAUNDERS: A History of Medieval Islam. London, 1965.

CL. CAHEN: Les peuples musulmanes dans l'histoire médiévale. Damask, Inst. Franc., 1977.

J. A. BELJAJEV: Araby, islam i Arabskij halifat v ranee srednevekovje. Moskva, 1965.

L. I. NADIRADZE: Hrestomatija po istorii Halifata. 1. Formy feodaljnoj eksploatacii. 2. Agrarnie otnošenija v Halifate. Moskva, 1968.

L. I. NADIRADZE: Voprosy obščestvenno-ekonomičeskogo stroja gosudarstva arabov i Halifata VII–VIII vv. v sovetskoj istoriografii. Istoriografija stran Vostoka, Moskva, 1969, 5–82.

L. I. NADIRADZE: Problema gosudarstvenoj sobstvennosti na zemlju v Halifate v VII–VIII vv. "Arabskie strany. Istorija. Ekonomika". Moskva, 1970, 151–205.

V. I. ARTAMONOV: Istorija Hazar. Leningrad, 1962.

C. HEAD: Justinijan II of Byzantium. London, 1972.

V. TRPKOVA – ZAIMOVA: Našestvija i etničeski promeni na Balkanite. Sofija, 1966.

J. FERLUGA: Vizantiska uprava u Dalmaciji. SAN. Pos. izd. Viz. Inst. knj. 6, Beograd, 1957. (2. proš. izd.: L'Ammnistrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978.)

J. FERLUGA: Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XII Centuries. Amsterdam, 1976.

J. KARAYANNOPULOS: Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates. München, 1958.

A. P. KAŽDAN: Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv. Moskva, 1960.

E. E. LIPŠIC: Očerki istorii vizantijskogo obščestva i kuljtury (VIII-polovina IX. vv) Moskva-Leningrad, 1961.

P. A. YANNOPOULOS: La société prophane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles. Louvain, 1975.

R. J. LILIE: Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jh. München, 1976.

H. KÖPFSTEIN – FR. WINKELMANN (hgg. von): Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus. Berlin, 1976.

F. TINNEFELD: Die frühbyzantinische Gesellschaft. Struktur – Gegensätze – Spannungen. München, 1977.

E. KITZINGER: The Cult of Images before iconoclasme. Dumbarton Oaks Papers, 8, 1954.

FR. DVORNIK: Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origines and Backgrounds. I, II. Washington, 1966.

L. BREYER: Bilderstreit und Arabertum in Byzanz. Graz–Wien–Köln, 2. Aufl. 1964.

S. GERO: Byzantine Iconoclasme During the Reign of Leo III. with Particular Attention to the Oriental Sources. Louvain, 1973.

L. W. BARNARD: The Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy. Leiden, 1974.

M. JA. SJUZUMOV: Problemy ikonoborčestva. Sverdlovsk, 1948.

A. BRYER – J. HERRIN (ed.): Iconoclasm. Birmingham, 1976.

T. WASILEWSKI: Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Warszawa, 1972.

W. De VRIES: Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen. Wiesbaden, 1967.

FR. DVORNIK: Byzance et la primauté romaine. Paris, 1964.

FR. DVORNIK: The Photian Schism. History and Legend. Cambridge-London, 1970.

A. P. KAŽDAN: Socialjnie i političeskie vzgljady Fotija. Ežegodnik Muz. ist. revol. i at., T. II, Moskva–Leningrad, 1958.

R. M. BARTIKJAN: Istočniki dlja izučenija pavlikianskogo dviženija. Erevan, 1961.

N. G. GARSOIAN: The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianisme. Paris–The Hague, 1967.

N. G. GARSOIAN: Byzantine Heresy. A Reinterpretation. Dumbarton Oaks Papers, 25, 1971.

E. G. TER-MINASJAN: Iz istorii razvitija srednevekovyeh sekt. Erevan, 1968.

P. LEMERLE: L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques. TM, 5, Paris, 1973,1–144.

D. DRAGOJLOVIĆ: Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji. I. Bogomilski rodonačelnici. Beograd, 1974. (str. 124–212).

Civiltà bizantina dal IV al IX secolo. L'aspetti e problemi. Publ. del'Univ. di Bari. Roma, 1977.

KL. WESSEL: Die Kultur von Byzanz. Frankfurt/M., 1970.

P. LEMERLE: Le premier humanisme byzantin. Paris, 1971.

L. A. FRAJBERG (red.): Pamjatniki vizantijskoj literatury IV–IX vv. Moskva, 1968.

A. LESKY: Geschichte der Griechischen Literatur. 2. Aufl. Bern–München, 1973.

A. GRABAR: Byzanz. Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom VIII. zum XV. Jh.). Prijev. s franc., Baden-Baden, 1964.

CH. DELVOYE: L'art byzantin. Paris, 1967. (pogl. I, II).
D. TALBOT RICE: Umetnost vizantijskog doba. Prij. s engl. Beograd, 1968.
CHR. SCHLUG-WILLE: Bizant i njegov svijet. Umjetnost u slici. Prij. s njem. Rijeka, 1970.
PH. SHERRARD: Vizantija. Prijev. s engl. Beograd, 1972.
C. MANGO: Byzantine Architecture. New York, 1976.
A. GRABAR: La peinture byzantine. Genève, 1953.
V. N. LAZAREV: Istorija vizantijskoj živopisy. Moskva, 1947.
V. N. LAZAREV: Vizantijskaja živopis. Moskva, 1971.
V. J. ĐURIĆ: Vizantijske freske u Jugoslaviji. Beograd, 1974.
W. FELICETTI – LIEBENSFELS: Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei. Lausanne, 1956.
K. WEITZMANN – N. CHATZIDAKIS – K. MITEV – SV. RADOJČIĆ: Ikone s Balkana. (Sinaj, Grčka, Bugarska, Jugoslavija). Beograd – Sofija, 1972.
K. WEITZMANN: Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination. London, 1971.
V. GJUZELEV: Knjaz Boris prvi. Bъlgarija prez vtora polovina na IX. vek. Sofija, 1969.
I. DUJČEV: Bъlgarsko srednovekovie. Proučavanija vъrhu političeskata i kulturnata istorija na srednovekovna Bъlgarija. Sofija, 1972.
S. BAKLINOV: Formirane na starobъlgarskata kultura VI–IX vek. Sofija, 1977.

IX. ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE OD POČETKA VIII. ST. DO EPOHE SELDŽUKA

F. HITI: Cit. djelo, prijev. s engl. Sarajevo, 1967.
A. A. VASILIEV: Byzance et les Arabes. I.: La dinastie d'Amorium, Bruxelles, 1935. II,/1, 2: La dinastie macédonienne. Bruxelles, 1968,1950.
E. EICKHOFF: Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland (650–1040). Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie. Berlin, 1966.
E. TYAN: Institutions de droit public musulman. I.: Le Califat; II.: Le califat et le sultanat. Paris, 1954–56.
T. NAGEL: Untersuchungen zur Entstehung des abbassidischen Kalifates, Bonn, 1972.
I. P. PETRUŠEVSKIJ: Islam v Irane v VII–XV vv., Leningrad, 1966.
D. SOURDEL: Le vizirat abbasside de 749 à 936, 1, 2, Damask, 1959/60.
A. FATTAL: Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam. Beyrouth, 1958.
F. LÖKKEGAARD: Islamic Taxation in the Classic Period. Copenhagen, 1950.
A. R. LEWIS: Naval Power and Trade in the Mediterranean. A. D. 500–1000. Princeton (N. Y.), 1951.
J. DE SOMOGYI: A Short History of Oriental Trade. Hildesheim, 1968.
M. A. COOK: Studies in the Economic History of the Middle East, I. London, 1970.
A. H. HOURANI – S. M. STERN (ed.): The Islamic City, Oxford, 1970.
Istorija i ekonomika stran Arabskogo vostoka. Sbornik, Moskva, 1973.
M. LOMBARD: L'Islam dans sa première grandeur (VIII–XI siècles), Paris, 1971.
D. et J. SOURDEL: La civilisation de l'islam classique. Coll. "Les grandes civilisations", Paris, 1968.
G. VON GRUNEBAUM: L'Islam médiéval. Prijev. s engl. Paris, 1962.
F. ROSENTHAL: Das Fortleben der Antike im Islam, Zürich-Stuttgart, 1965.
F. SEZGIN: Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd. 1.: Quranwissenschaft, Hadit, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik bis ca 430 (H.). Leiden, 1967.
H. A. R. GIBB – J. M. LANDAU: Arabische Literaturgeschichte. Zürich–Stuttgart, 1968.
C. PELLAT: Langue et littérature arabes, 2e éd. Paris, 1970.
A. BAUSANI – A. PAGLIARO: Storia della litteratura persiana, Milano, 1960.
H. GOTTSCHALK – B. SPULER – H. KÄHLER: Die Kultur des Islams. Frankfurt/M., 1971.
B. LEWIS: Islam and the Arab World, Faith, People, Culture, London, 1976.
L. GARDET – M. ANAWATI: Introduction à la théologie musulmane. Paris, 1948.
E. A. BELJAJEV: Musuljmanskoe sektantstvo. Moskva, 1957.

H. LAOUST: Les schismes dans l'Islam. Paris, 1965.
B. LEWIS. The Origins of Ismaelisme. Cambridge, 1940.
H. CORBIN: Histoire de la philosophie islamique. 1: Des origines jusqu'à la mort d'Averroes. Paris, 1964.
M. MOLÉ: Les mystiques musulmans. Paris, 1965.
M. TALBI: L'émirat aghlabide 184–498 (800–909). Histoire politique. Paris, 1966.
M. KABIR: The Buwayhid Dynasty of Bagdad. Calcutta, 1964.
L. A. SEMENOVA: Iz istorii fatimidskogo Egipta. Moskva, 1974.
C. E. BOSWORTH: The Gaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 944–1040. Edinburgh, 1963.
W. BARTHOLD: Histoire des Turcs d'Asie centrale. Prij. s njem., Paris, 1945.
The Cambridge History of Iran. V. 5: J. A. BOYLE (red.): The Saljuq and Mongol Periods. London, 1958.
C. CAHEN: Pre-ottoman Turkey. London, 1968.
E. KUHNEL: Die Kunst des Islams. Stuttgart, 1962.
D. TALBOT RICE: Islamska umetnost. Prij. s engl. Beograd, 1968.
C. J. DU RY: Islamski svijet. Umjetnost u slici, prij. s njem. Rijeka, 1971.
K. OTTO-DORN: Islamska umetnost. Prij. s njem. Novi Sad, 1971.
G. MARÇAIS: L'art de l'Islam. 2e éd. Paris, 1972.
A. GRABAR: The Formation of Islamic Art. New-Haven – London, 1973.

X. BIZANT OD SREDINE IX. ST. DO EPOHE KOMNENA

A. A. VASILIEV: Byzance et les Arabes. I, II/1, 2. Bruxelles, 1968, 1950.
S. ANTOLJAK: Samuilovata država. Skopje, 1969.
D. ANGELOV: Istorija na Vizantija, č. 2. (867–1024). Sofija, 1974.
P. CHARANIS: The Armenian in the Byzantine Empire. Lisbonne, 1963.
V. FALKENHAUSEN: Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom IX. bis ins XI. Jh. Wiesbaden, 1967.
R. HIESTAND: Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jh. Zürich, 1964.
A. GUILLOU: Studies on Byzantine Italy. London, Variorum Reprints, 1970.
N. OIKOMIDES: Les listes de préséance byzantine des IXe et Xe siècles. Paris, 1972.
G. WEISS: Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos. München, 1973.
A. TOYNBEE: Constantine Porphyrogenitus and his World. London – New York–Toronto, 1973.
D. ANGELOV: Bogomilstvoto v Bъlgarija. Sofija, 1969 (s bibliografijom starije literature).
M. LOOS: Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974.
G. G. LITAVRIN: Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv. Moskva, 1960.
G. CANKOVA – PETKOVA: Za agrarnye otnošenija v srednevekovna Bъlgarija XI–XIII vv. Sofija, 1964.
E. E. LIPŠIC: Očerki istorii vizantijskogo obščestva i kultury VIII – pervaja polovina IX v. Moskva–Leningrad, 1961.
A. P. KAŽDAN: Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv. Moskva, 1960.
A. P. KAŽDAN: Formi uslovnoj sobstvennosti v Vizantii X–XII vv. Moskva, 1960.
P. LEMERLE: Cinq études sur le XIe siècle byzanzin. Paris, CNRS, 1977.
G. G. LITAVRIN: Vizantijskoe obščestvo i gosudarstvo v X–XI vv. Problemy istorii odnogo stoletija (976–1081 godov). Moskva, 1977.
FR. DÖLGER: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jh. Darmstadt, 2. Aufl. 1960.
A. P. KAŽDAN: Socijalnij sastav gospodstvujuščego klassa v Vizantii XI–XII vv. Moskva, 1974.
Z. V. UDALJCOVA: K voprosu o genezise feodalizma v Vizantii. Viz. očerki. Moskva, 1971, 3–25.
D. JACOBY: La féodalité en Grece médiévale. Paris, 1971.

Le féodalisme à Byzance: problemes du mode de production de l'Empire byzantin. "Recherches inter. à la lum. du marxisme". N° 79. Paris, 1974.

G. OSTROGORSKI: Pronija. SAN. Pos. izd. Vizantol. inst., knj. 1., Beograd, 1951 (Sabrana djela, knj. 1, str. 119–342).

D. M. METCALF: Coinage in the Balkans 820–1355. Thessaloniki, 1966.

E. ASHTOR: Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval. Paris, 1969.

M. DEL TREPPO – A. LEONE: Amalfi medioevale. Bibl. di Studi meridionali, 5, Napoli, 1977.

Z. V. UDALJCOVA – K. A. OSIPOVA: Tipologičeskie osobennosti feodalizma v Vizantii. Obj. u djelu: Problemy socialjnoj struktury i ideologii srednevekovoga obščestva, I., Leningrad, 1974.

Z. V. UDALJCOVA: Problemy tipologii feodalizma v Vizantii. U knj.: Problemy socialjnoekonomičeskih formacii, otv. red. E. M. ŽUKOV. Moskva, 1975.

Z. V. UDALJCOVA: Vizantija i Zapadnaja Evropa. Viz. očerki. Moskva, 1977., 3–65.

H. HUNGER: Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur. Graz–Wien–Köln, 1965.

ST. RUNCIMAN: Byzantine Civilisation. Prijev. s engl.: Vizantijska civilizacija. Beograd, 1964.

A. P. KAŽDAN: Vizantijskaja kuljtura X–XII vv. Moskva, 1968.

ST. RUNCIMAN: The Eastern Schisme. Oxford, 1956.

XI. SREDNJA I ZAPADNA EUROPA POSLIJE RASPADA KAROLINŠKE MONARHIJE

H. LÖWE: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sachsischen Hause. Das Westfränkische Reich. Weimar, 1973.

H. J. BARTMUSS: Die Geburt des ersten deutschen Staates. Berlin, 1966.

H. MITTEIS: Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar, 1959.

W. KIENAST: Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland. München – Wien, 1968.

MAX SPINDLER (hgg. von): Handbuch der bayerischen Geschichte, Bd. I: Das alte Bayern, das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jhs. München, 1967.

E. HLAWITSCHKA: Lotharingien und das Reich and der Schwelle der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1968.

R. HOLZMANN: Geschichte der sachsischen Kaiserzeit. 3. Aufl. München, 1955.

H. BUTTNER: Heinrichs I. Südwest-und Westpolitik. Konstanze, 1964.

G. FASOLI: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1948.

J. HERMANN (hgg. von): Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jh. Ein Handbuch. Berlin, 1970.

Milano, 1960.

G. PARAZZOLLI: Dissoluzione del'impero carolingio e regno feudale d'Italia.

G. FASOLI: I Re d'Italia. Firenze, 1949.

G. ROSSETTI: Società e istituzioni nel Contado Lombardo durante il Medioevo. I, Secoli VIII–X., Milano, 1968.

G. FASOLI: L'Italia nell Alto medioevo. Torino, 1971.

P. TOURBET: Etudes sur l'Italie médiévale (IXe–XIVe siècles). London, Var. reprints, 1976.

P. TOURBET: Les structures du Latium médiéval. 2. vol. Rome, 1973.

L. A. KOTELJNIKOVA: Položenie zavisimogo krestjanstva v Severnoj i Srednej Italii VIII–XII vv. Moskva, 1952.

G. FASOLI – R. MANSELLI – G. TABACCO: La struttura sociale delle città italiane del V al XII secolo. "Vortr. und Forsch", Bd. XI, Konstanz–Stuttgart, 1966.

D. MACK SMITH: A History of Sicily, I. (800–1713). London, 1968.

I. DHONDT: Etudes sur la naissance des principautés territoriales en France. Bruges, 1948.

A. HOFMEISTER: Deutschland und Burgund im früheren Mittelalter. 2. Aufl. Leipzig, 1962.

E. DE BOÜARD (éd.): Histoire de Normandie. Toulouse, 1970. (L. MUSSET Naissance de Normandie, str. 70–130).

W. MOHR: Geschichte des Herzogtums Lothringen. T. I. Geschichte der Herzogtums Gross-Lothringen (900–1048). Saarbrücken, 1974.

P. E. SCHRAMM: Der König von Frankreich. Das Wesen der Monarchie vom 9. zum 16. Jahrhundert. Ein Kapitel aus der Geschichte des abendländischen Staates. 1. Bd., 2. Aufl. Darmstadt, 1960.

E. POGNON: Hugues Capet, roi de France. Paris, 1966.

G. TELLENBACH (hgg. von): Neue Forschungen über Cluny und die Cluniazenser. Freiburg, 1959.

M. FECHTER: Cluny, Adel und Volk. Tübingen, 1966.

J. WOLLASCH: Cluny im 10. Jh. Göttingen, 1967.

G. DE VALOUS: Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle. Vol. I. 2e éd. Paris, 1970.

H. RICHTER (hgg. von): Cluny. Beiträge zur Gestalt und Wirkung der Cluniazenischer Reform. "Wege der Forschung", Bd. 214, Darmstadt, 1975.

R. OURSEL: Les saints abbés de Cluny. Namur, 1960.

D. J. HOURLIER: Saint Odilon, abbé de Cluny. Louvain, 1964.

K. HALLINGER: Gorze-Cluny, Studia Anselmiana, 42, 2 vol. Roma, 1952.

GÉRARD DE BROGNE et son oeuvre réformatrice. Révue bénedictine, t. 70, Mardesous, 1960.

H. BEUMANN – H. BÜTTNER: Das Kaisertum Ottos des Grossen. Konstanze, 1953.

H. AUBIN: Otto der Grosse und die Erneuerung des abendländischen Kaisertums im Jahre 962. Göttingen, 1962.

E. MÜLLER – MERTENS: Das Zeitalter der Ottonen. Berlin, 1955.

H. ZIMMERMANN (hgg. von): Otto der Grosse. "Wege der Forschung", Bd. 450, Darmstadt, 1976.

L. SANTIFALLER: Zur Geschichte des ottonisch-salischer Reichkirchensystems. Wien, 1964.

R. FOLZ: La naissance du Saint-Empire. Paris, 1967.

E. MÜLLER – MERTENS: Regnum Teutonicum. Aufkommen und Verbreitung des deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter. Berlin, 1970.

G. KOCH: Auf dem Wege zum Sacrum Imperium. Berlin, 1972.

N. F. KOLESNICKIJ: "Svjaščenaja rimskaja imperija": Pritjazanija i dejstviteljnostj. Moskva. 1977.

N. F. KOLESNICKIJ: Issledovanie po istorii feodaljnogo gosudarstva v Germanii (IX–pervaja polovina XII vv.). Moskva, 1959.

A. I. NEUSYHIN: Sudjby svobodnogo krestjanstva v Germanii v VIII–XII vv. Moskva, 1964.

E. HLAWITSCHKA: Königswahl und Thronfolge in ottonisch-frühdeutschen Zeit. Darmstadt, 1971.

R. TUREK: Böhmen im Morgengrauen der Geschichte. Wiesbaden, 1974.

FR. GRAUS – H. LUDAT (hgg. von): Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden, 1967.

H. LUDAT (hgg. von): Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe-Saale und Oder. Giessen, 1968.

H. JÄGER: Rechtliche Abhängigkeitsverhältnisse der östlichen Staaten zum fränkisch-deutschen Reich. Frankfurt, 1960.

W. BRÜSKE: Untersuchungen zur Geschichte der Lutizenbundes. Deutsch-Wendische Beziehungen des 10–12. Jh. Münster–Köln, 1955.

A. BARTHA: Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Studia AC. Scient. Hung., 85, Budapest, 1975.

XII. EPOHA PREVLASTI NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA

1. ODNOSI DO POČETKA BORBE ZA INVESTITURU

CHR. BROOKE: Europe in the Central Middle Ages (962–1154). London, 1964.

K. HAMPE: Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer. Leipzig, 4. Aufl. 1968.

K. BOSL: Herscher und Beherrschte im Deutschen Reich des 10–12. Jh. München, 1963.

W. GOETZ (hgg.): Lehnsrecht und Staatsgewalt im deutschen Hochmittelalter. Göttingen, 1969.

T. MANTEUFFEL – A. GIEYSZTOR: L'Europe aux IXe–XIe siècle. Aux origines des Etats nationaux. Warszawa, 1968.

G. KOCH: Auf dem Wege zum Sacrum Imperium. Studien zur ideologischen Herrschaftsgründung der deutschen Zentralgewalt im 11. Jh. Berlin, 1972.

H. ZIMMERMANN: Das dunkle Jahrhundert. Ein historisches Porträt. Graz–Wien–Köln, 1971.

J. BRANKAČEK: Studien zur Wirtschaft- und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jh. Bautzen, 1964.

H. LUDAT: An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreichs und der slawischen Mächte im Mitteleuropa. Köln–Wien, 1972.

J. HERMANN (hgg. von): Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jh. Berlin, 3. Aufl. 1974.

W. SCHLESINGER (hgg.): Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau–Vorträge 1970–72. "Vorträge und Forschungen" Bd. 18, Sigmaringen, 1975.

R. ERNST: Die Nordwestslawen und das Fränkische Reich. Berlin, 1976.

W. HANSEL: Anfänge der Städte bei der Ost- und Westslawen. Prij. s polj., Budišin (Bautzen), 1967.

D. KLAUDE: Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jh. 1. Bd. Die Geschichte der Erzbischöfe bis auf Ruotger (1124) Köln–Wien, 1972.

R. PORTAL: Les Slaves. Peuples et nations. Paris, 1965.

W. HANSEL: Początki państva polskiego. Warszawa, 1960.

K. TYMIENIECKI (red.): Początki państva polskiego I, II. Państwowie wydawničtwo naukove. Poznań, 1962.

H. ŁOWMIAŃSKI: Początki Polski' I' II. Z dziejów Słowian w I. tisiacleciu. Warszawa, 1963–1973.

W. HANSEL: La naissance de la Pologne. Wrocław–Warszawa – Kraków, 1966.

S. KĘTRZYŃSKI: Polska X–XI wieku. Warszawa, 1961.

S. SMOLKA: Mieszko Stary i jego wiek. 2. wyd. Warszawa, 1959.

T. MANTEUFFEL (red.): Polska pierwszych Piastów. Państwo, społeczenstwo, kultura. Wyd. 3. Warszawa, 1974.

L.V. RUZUMOVSKAJA: Očerki po istorii poljskih krestjan. Moskva – Leningrad, 1958.

O. KOSSMANN: Polen im Mittelalter. Beiträge zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte. Marburg/L., 1971.

G. LABUDA: Historia Pomorza do roku 1466. Poznań, 1969.

"Historia Pomorza", T. I, cz. 1, 2. Poznan, 1972.

W. DZIĘCIOL: Tysiaclecie zwiozka Ziemi czervwinskiej zi Polską. Teki histor. T. 15,1966-68.

K. ŚLASKI: Słowianie zachodni na Baltyku w VII–XIII wieku. Gdańsk, 1970.

C. VIOLANTE: La società milanese nell età precomunale. Bari, 1953.

G. FASOLI: Dalla civitas alla comune. Bologna, 1961.

C. VIOLANTE: La Pataria milanese e la riforma ecclesiastica (1045–1057). Roma, 1955.

L. A. KOTELJNIKOVA: Italjanskoe krestjanstvo i gorod, XI–XIV vv. Moskva, 1967.

G. MARTINI: I comuni italiani del periodo consolare al secolo XIII. Milano, 1968.

H. PLANITZ: Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz–Köln, 1954. (3. Aufl. Weimar, 1973).

K. JUNGHANNS: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus. Berlin, 1959.

C. HAASE: Die Stadt des Mittelalters. Bd. 1. Begriff, Entstehung und Ausbreitung. Bd. 2. Recht und Verfassung. Bd. 3. Wirtschaft und Gesellschaft. Wege der Forschung, Bd. 243, 244, 245, Darmstadt, 1969–1973.

I. A. AGUS: Urban Civilisation in Pre-Crusade Europe. A study of organized Town-Life in Northwestern Europe During the Tenth and Eleventh Centuries, I, II. Leyden, 1965.

H. JAHNKUHN (red.): For- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über einen Symposium in Reinhausen bei Göttingen 18–24 April 1972, T. I, II. Göttingen, 1973.

E. ENNEN: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1975.

J. DÉER: Papsttum und Normanen. Untersuchungen zu ihren lehnrechtlichen und kirchenpolitischen Beziehungen. Köln–Wien, 1972.

2. FRANCUSKA DO SREDINE XI. ST.

J. FR. LEMARIGNIER: Le Gouvernement Royal aux premiers temps capétiens (987–1108). Paris, 1965.

F. LOT – R. FAWTIER: Histoire des institutions françaises au Moyen Age. Paris, 1958.

E. PERROY: La féodalité en France du Xe au XIIe siècle. CDU, 1–3, Paris, 1956.

G. DUBY: La société aux Xe et XIIe siécles dans la région mâconnaise. 2e éd., Paris, 1971.

G. DUBY: L'an mil. Paris, 1967.

G. DUBY: Le temps des cathedrales. L'art et la société 980–1420. Paris, 1976.

G. DEVAILLY: L'Occident du Xe siècle au milieu du XIIIe siècle. Paris, 1970.

B. TÖPFER: Volk und Kirche zur Zeit der beginnenden Gottesfriedensbewegung in Frankreich. Berlin, 1957.

H. HOFFMANN: Gottesfriede und Treuga Dei. Stuttgart, 1964.

PH. WOLFF (dir. par): Histoire de Languedoc. Toulouse, 1967.

J. DELUMAU (dir. par): Histoire de Bretagne. Toulouse, 1969.

B. LEBLOND: L'accession des Normands de Neustrie à la culture occidentale, X^{e}–XIe siècles. Paris, 1966.

M. DE BOÜARD (dir. par): Histoire de Normandie. Toulouse, 1970.

3. NJEMAČKA I ITALIJA DO SVRŠETKA BORBE ZA INVESTITURU.

A. FLICHE: La querelle des investitures. Paris, 1946.

H. E. J. COWDREY: The Cluniacs and the Gregorian Reform. Oxford, 1970.

M. MEULEAU – J. LE GOFF – M. ARONDEL (et autres): Rome et le moyen âge jusqu'en 1328. Paris, 1968.

H. ZIMMERMANN: Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit. Mainz–Wiesbaden, 1975.

L. SALVATORELLI: L'Italia comunale del secolo XI alla metà del secolo XIV Milano, 1940.

C. VIOLANTE: La società Milanese del secolo XI. Bari, 1953.

C. VIOLANTE: La pataria Milanese e la riforma ecclesiastica. Roma, 1955.

P. TOURBET: Etudes sur l'Italie médiévale (IX–XIV siècles). London, 1976.

S. TRAMONTANA: I Normani in Italia. Linee di ricerca sui primi insediamenti. Messina, 1970.

J. DÉER: Das Papsttum und die süditalienische Normanenstaaten 1053–1212. Göttingen, 1969.

J. DÉER: Papsttum und Normanen. Köln–Wien, 1972.

P. LEVEQUE: La Sicile. 2e éd. Paris, 1974.

Y. RENOUARD: Les villes d'Italie de la fin du Xe s. au début du XIVe siècle. 2e éd. Paris, 1969.

4. SPECIFIČNOSTI VENECIJANSKE POVIJESTI DO EPOHE KOMNENA

H. KRETSCHMAYR: Geschichte von Venedig. Bd. I, II. Neuausg. Aalen, 1964.

R. CESSI: Storia della Republica di Venezia. Vol. I. Milano-Messina, 1944.

R. CESSI: La republica di Venezia e il problema adriatico. Napoli, 1953.

R. CESSI: Venezia e i Croati. U zborn. "Italia e Croazia", R. Accad. d'Italia, Roma, 1942.

R. CESSI: Venezia ducale I, II. Venezia, 1963.

La Venezia del Mille. Fond. GIORGIO CINI. Firenze, 1965.

F. C. LANE: Venice. A maritime Republic. Baltimore, 1973.

M. HELLMANN: Grundzüge der Geschichte Venedigs. Darmstadt, 1976.

G. MARANINI: La costituzione di Venezia dalle origini alla Serrata del Maggior Consiglio. Firenze, 1927.

G. LUZZATTO: Storia economica di Venezia dall XI al XVI secolo. Venezia, 1961.

G. CRACCO: Società e stato nel Medioevo veneziano (sec. XII–XIV). Firenze, 1967.

B. D. GREKOV (otv. red.): Očerki istorii SSSR. Period feodalizma IX–XV vv. Čast I. Moskva, 1953.

B. A. RYBAKOV (otv. red.): Očerki istorii SSSR. Krizis rabovladeljčeskoj sistemy i zarozdenie feodalizma na teritorii SSSR (III–IX vv.). Moskva, 1958.

B. D. GREKOV: Izbrannye trudy, T. II. Kievskaja Rus'. Moskva, 1959. (Prijev. na hrv. jez. "Kijevska Rusija", Zagreb 1962).

G. VERNADSKY: The Origins of Russia. Oxford, 1959.

G. STÖKL: Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 2. Aufl. Stuttgart, 1965.

S. A. PLATNER – B. A. RYBAKOV (red.) Istorija SSSR s drevnejših vremen do naših dnej. 1. serija, T. I. (Do načala XIII v.). Moskva, 1966.

G. VERNADSKY: Kievan Russia. New Haven – London, 1973.

B. D. DACJUK (otv. red.): Istorija SSSR, č. I. izd. 4^{c}. Moskva, 1973.

B. A. RYBAKOV – M. T. BELJAVSKIJ – G. A. NOVICKIJ: Istorija SSSR s drevnejših vremen do konca XVIII veka. Moskva, 1975.

Istorija gosudarstva i prava SSSR, č. 1. (VI. gl., aut. K. A. SOFRONENKO), Moskva, 1967.

P. N. TRETJAKOV: Itogi arheologičeskogo izučenija vostočnoslavjanskih plemen. Moskva, 1958.

P. N. TRETJAKOV: U istokov drevnerusskoj narodnosti. Leningrad, 1970.

B. A. RYBAKOV: Drevnjaja Rus'. Skazanija. Byliny, Letopisi. Moskva, 1963.

M. J. BRAJČEVSKI: Kagda i kak voznik Kiev. Kiev, 1964.

A. N. SAHAROV: Kij, legendi i realjnost. Vopr. Ist. 1975/10.

A. G KUZMIN: K voprosu o proishozdenii varjažskoj legendi. Moskva, 1967.

Varangian Problems. Raports on the First Intern. Symp. on the Thema "The Eastern Connections of the Nordic Peoples and Early Middle Ages", Aarhus 7th –11th Oct. 1968. Copenhagen, 1970.

I. BOBA: Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the 9th Century. The Hague – Wiesbaden, 1967.

A. G. KUZMIN: Russkie letopisi kak istočnik po istorii Drevnej Rusi. Rjazanj, 1969.

A. N. NASONOV: Istorija russkogo letopisanija XI- nač. XVIII vv. Moskva, 1972.

A. G. KUZMIN: Načaljnie etapy drevnerusskogo letopisanija. Moskva, 1977.

M. V. LEVČENKO: Očerki po istorii russko-vizantijskih otnošenii. Moskva, 1956.

M. N. TIHOMIROV: Istoričeskie svjazi Rossii so slavjanskimi stranami i Vizantiej. Moskva, 1969.

D. OBOLENSKY: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500 –1453. London, 1971.

H. R. ELLIS DAVIDSON: The Viking Road to Byzantium. London, 1976.

V. D. KOROLJUK: Zapadnie Slavjane i Kievskaja Rus' v X–XI vv. Moskva 1964.

D. N. NOVOSELJCEV: Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie. Sbornik, Moskva, 1965.

V. V. KARGALOV: Vnešne-političeskie faktory razvitija feodaljnoj Rusi. Feodaljnaja Rus' i kočevniki. Moskva, 1967.

V. T. PAŠUTO: Vnešnjaja politika Drevnej Rusi. Moskva, 1968.

V. D. KOROLJUK (otv. red.): Issledovanija po istorii slavjanskih i balkanskih narodov. Epoha srednevekovija. Kijevskaja Rus' i ee slavjanskie sosedi, Moskva, 1972.

L. G. BESKROVNYJ: (otv. red.): Drevnerusskie knjažestva X–XIII vv. Moskva, 1975.

O. M. RAPOV: Knjaženskie vladenija na Rusi v X – pervoj polovine XIII v. Moskva, 1977.

JA. N. ŠČAPOV: Knjaževskie ustavy i cerkov' v Drevnej Rusi (XI–XTV vv.). Moskva, 1972.

N. A. SMIRNOV (otv. red.): Cerkov v istorii Rossii (gl. I. V), Moskva, 1967.

B. JA. RAMM: Papstvo i Rus' v X–XV vekah. Moskva–Leningrad, 1959.

S. V. JUŠKOV – A. A. ZIMIN: Pamjatniki russkogo prava. Moskva, 1952.

B. D. GREKOV: Krestjane na Rusi. S drevnejših vremen do XVII veka, izd. 2^{c}. Moskva, 1952/54.

B. A. RYBAKOV: Očerki po istorii russkoj derevni X–XIII vv. Moskva, 1967.

A. A. ZIMIN: Holopy na Rusi (s drevnejših vremen do konca XV v.). Moskva, 1973.

B. A. RYBAKOV: Remeslo drevnej Rusi. Moskva–Leningrad, 1948.

M. N. TIHOMIROV: Drevnerusskie goroda. Moskva, 1956.

"Problemy vozniknovenija feodaljizma u narodov SSSR", pod red. E. M. ŽUKOV-a i dr. Moskva, 1969.

L. V. ČEREPNIN: Problemy istorii Rossii epohi feodalizma. Moskva, 1970.
Problemy istorii feodaljnoj Rossii. Sbornik statej k 60-letiju V. V. Mavrodina. Leningrad, 1971.
I. JA. FROJANOV: Kievskaja Rus'. Očerki socialjno-ekonomičeskoj istorii. Leningrad, 1974.
Obščestvo i gosudarstvo feodaljnoj Rossii. Sbornik. Moskva, 1975.
M. N. TIHOMIROV: Krestjanskie i gorodskie vosstanija na Rusi XI–XIII vv. Moskva, 1955.
E. S. SMIRNOVA: Kuljtura Drevnej Rusi. Leningrad, 1967.
N. M. TIHOMIROV: Russkaja kuljtura X–XIII. vv. Moskva, 1968.
Kuljtura srednevekovoj Rusi. Sb., Leningrad, 1974.
N. K. GUDZIJ: Istorija drevnej russkoj literatury. Moskva, 1956.
V. F. PEREVERCEV: Literatura Drevnej Rusi. Moskva, 1971.
D. S. LIHAČOV: Razvitie russkoj literatury X–XVIII vv. Leningrad, 1973.
I. E. GRABAR – V. N. LAZAREV – V. S. KAMENOV (red.): Istorija russkogo iskustva, t. I. Moskva, 1953.
A. GRABAR: L'Art du Moyen Age en Europe orientale. Paris, 1968. (Prij.: Srednjovekovna umetnost istočne Evrope. Novi Sad, 1969).
L. LJUBIMOV: Iskustvo drevnej Rusi. Moskva, 1974.
JU. S. ASEEV: Arhitektura Kiivskoj Rusi. Kiiv, 1969.
H. FAENSEN – V. IVANOV: Altrussische Baukunst. Prijev. s rus., Berlin, 1972.
V. N. LAZAREV: Old Russian Murals and Mosaics from the XI to the XVI Century. London, 1966.
V. N. LAZAREV: Russkaja srednevekovaja živopis. Moskva, 1970.
M. V. ALPATOV: Umetničko blago Rusije. Prij. s franc., Beograd, 1967.
M. V. ALPATOV: Histoire de l'art russe. Prij. s rus., Paris, 1975.

XIV. PIRENEJSKI POLUOTOK OD ARAPSKOG OSVOJENJA DO INTERVENCIJE ALMORAVIDA

A. GONZÁLES PALENCIA: Historia de España musulmana. Madrid, 1951.
E. LÉVI – PROVENÇAL: Histoire de l'Espagne musulmane. 1–3, Nouv. éd., Paris, 1967.
ANWAR G. CHEJNE: Moslem Spain. Its History and Culture. Mineapolis, 1974.
S. M. IMAMUDDIN: The Economic Study of Spain under the Umayyades. Dacca, 1963.
CL. SÁNCHEZ – ALBORNOZ: Origines de la nación española. El reino de Asturias. Oviedo, 1972–75.
H. TERRASSE: L'Islam d'Espagne: une rencontre de l'Occident et de l'Orient. Paris, 1958.
H. TERRASSE: L'Espagne de Moyen Age: civilisations et arts. Paris, 1966.
E. LÉVI – PROVENÇAL: La civilisation arabe en Espagne. Paris, 1948.
A. P. KORSUNSKIJ: Istorija Ispanii IX–XIII vv. Socialjno-ekonomičeskie otnošenija i političeskij stroj Asturo-Leonskogo i Leono-Kastiljskogo koroljevstva. Moskva, 1976.
A. PRIETO Y VIVES: Los reyes de taifas. Madrid, 1926.
A. MACKAY: Spain in the Middle Ages. From frontier to empire (1000–1500). London, 1977.

POGOVOR IZDAVAČA II. IZDANJA

Knjigu *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka* objavila je 1980. godine izdavačka kuća "Liber". Ova knjiga prvo je djelo u Hrvata koje obrađuje cjelokupnu povijest srednjeg vijeka – od vremena koje je prethodilo propasti antike do kraja XI. stoljeća. Njezino je osnovno obilježje zasnovanost na izvorima i najsuvremenijoj znanstvenoj literaturi. Knjiga je rezultat modernih historiografskih naziranja, multidisciplinarnosti i kauzalne analize zbivanja te daje vrlo opsežne informacije o povijesnim događajima.

Nakon 1945. godine ovo je ujedno jedina knjiga tiskana na hrvatskom jeziku koja povijest sveukupnog europskog, prednjoazijskog i sjeveroafričkog prostora od III. do XII. stoljeća ne objašnjava marksistički, već isključivo znanstvenim procjenama svjetskoga povijesnog procesa. Pisana je perom velikog i pouzdanog znalca srednjovjekovne povijesti, zasnovana je na velikoj erudiciji te je pouzdan i iscrpan kompendij cijele jedne medievalne struke i moderan tumač zbivanja onodobnoga gospodarstva, politike, znanosti, umjetnosti i kulture u najširem smislu.

Knjiga *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka* obvezatna je literatura za studente jednopredmetnog i dvopredmetnog studija povijesti, ali se njome koriste i studenti drugih studijskih grupa na filozofskim fakultetima u Hrvatskoj jer je vrijedan kompendij podataka o ranosrednjovjekovnoj povijesti Europe, Sredozemlja i islamskog svijeta.

Knjiga koja je izašla 1980. ubrzo je rasprodana. Imajući na umu potrebe studenata povijesti, šireg čitateljstva i njezinu visoku znanstvenu vrijednost, odlučili smo tiskati drugo izdanje ove knjige.

Nadamo se da će ovu knjigu zrelog znanstvenika, iskusnog sveučilišnog profesora s radošću dočekati svi sadašnji studenti povijesti, profesori povijesti, kao i svi ljubitelji povijesne literature.

POPIS SLIKA I KARATA (crno-bijelo)

Str. 13. Oranje i sjetva. Galorimski mozaik. Muzej St.-Germ. en Laye. Preuz. iz knj. G. Duby: Hist. de la France rurale I, str. 216/17.

Str. 13. Branje jabuka. Galorimski mozaik, iz istoga muzeja, preuz. iz knj. G. Duby: Hist. de la France rurale I, str. 216/17.

Str. 34. Mozaik vandalskog veleposjednika na konju kako odlazi iz svoje villae. Kartaga, oko 500. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice (ur.): Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 179.

Str. 36. Stilihon. Bjelokosni diptih s kraja V. st. Preuz. iz knj. G. Duby: Hist. de la France I, str. 157.

Str. 45. Franačka država do 537. Karta preuz. iz knj. G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 32-33. str.

Str. 47. Početna strana Salijskog zakona, prema kopiji iz VIII. st. Preuz. iz knj. G. Duby: Hist. de la France I, str. 167.

Str. 50. Poljoprivredni radovi: berba prikazana kao djelatnost anđela. Sarkofag iz V. st. iz Belloc-Saint-Clemens u Gaskonji (j. Francuska). Preuz. iz knj. G. Duby: Hist. de la France rurale, I, str. 336 i 337.

Str. 56. Carigradske zidine. Rekonstrukcija. Preuz. iz knj. Đ. Bošković, Arhitektura sr. veka. Bgd., 1957, str. 75, sl. 117.

Str. 63. Teodorihova palača u Ravenni. Rekonstrukcija prema mozaiku iz crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni. Gradnja po uzoru na Dioklecijanov Peristil u Splitu. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice (ur.): Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 171.

Str. 65. Teodorihova grobnica u Ravenni. (Prva pol. VI. st.). Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta. Izd. "O. Kerš." sv. 7, str. 3051.

Str. 67. Car Justinijan. Dio mozaika iz crkve S. Vitale u Ravenni (izm. 546. i 548.). Preuz. iz knj. Chr. Schug-Wille: Bizant i njegov svijet, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 96.

Str. 73. Uvod u Justinijanov Kodeks. Tekst VI. st. Preuz. iz knj. F. Šerard: Vizantija. Bgd., 1972, str. 21.

Str. 74. Crkva Sv. Sofije u Carigradu, u današnje doba. Chr. Schug-Wille: Bizant i njegov svijet. Izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 111.

Str. 75. Rekonstrukcija kompleksa carske palače u Carigradu. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 137.

Str. 79. Raseljavanje Slavena. Skica. Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta. Izd. "O. Kerš.", sv. 7, str. 300.

Str. 80. Germanske države u Europi i Africi do prve trećine VI. st. Karta preuz. iz Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig, 1968, 48/II.

Str. 93. Naseljenje Langobarda u Italiji. Karta preuz. iz "Storia d'Italia et d'Europa a cura di M. Guidetti", Milano, 1978.

Str. 94. Langobardska željezna kruna. Rad s kraja VI. st. Riznica katedrale u Monzi. Preuz. iz knj. Velika ilustr. pov. svijeta. Izd. "O. Kerš.", sv. 7, str. 3097-98.

Str. 97. Codex Vigilanus: minijatura s likovima kraljeva Hindasvinta i Rekcesvinta (Druga. pol. VII. st.). Preuz. iz knj. D. Talbot Rice (ur.): Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 180.

Str. 98. Vizigotska Hispanija. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, 104 A.

Str. 99. Autoportret pisara Vigile koji je izradio Codex Vigilanus. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek. Bgd., 1976, str. 184.

Str. 101. Vizigotsko graditeljstvo: crkva u San Juan de Baños iz 661. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice, Rani srednji vek. Bgd., 1976, str. 183, sl. br. 26.

Str. 111. Franačka god. 561. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, str. 31 C.

Str. 112. Likovi merovinških kraljeva na novcu: Teodebert, Klotar II, Dagobert. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice, Rani srednji vek. Bgd., 1976, str. 202.

Str. 115. Franačka u doba Karla Martela. Karta preuz. iz knj. M. Reinhard, Histoire de France I, Paris, 1954, str. 129.

Str. 122. Položaj naselja na venecijanskim lagunama. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, str. 136.

Str. 141. Merovinško pismo. Preuz. iz knj. M. Reinhard, Histoire de France I, Paris, 1954, str. 133.

Str. 144. Engleska u doba heptarhije. Karta preuz. iz knj. G. M. Trevelyan, Povijest Engleske, Zgb. 1956, str. 57.

Str. 146. Profil kralja Offe na srebrnom novcu. Preuz. iz knj. H. Trevor-Roper: L'Essor du Monde chrétien. Paris, 1965, str. 75, sl. 44.

Str. 148. Normanska lađa iz Gukstada, IV. st. Univ. zbirka starina, Oslo. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 225, sl. 21, 22.

Str. 151. Irska u ranom srednjem vijeku. Preuz. iz. G. M. Trevelyan: Povijest Engleske, Zgb., 1956, str. 88/9, dio karte!

Str. 153. Škotska u ranom srednjem vijeku. Karta preuz. iz knj. G. M. Travelyan: Povijest Engleske. Zgb., 1956, str. 72.

Str. 160. Jellinški kamen kralja Haralda I. (X. st.). Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek. Bgd., 1976, str. 223.

Str. 163. Crkva u Earl Bartonu, druga pol. X. st. Preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Evrope, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 227.

Str. 164. Benedikcional bisk. Ethelwolda: Kristov ulazak u Jerusalem, 2. pol. X. st. Preuz. iz knj. B. Backes-R. Dölling, Rađanje Evrope, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 230.

Str. 166. Napad odreda Vilima Osvajača. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st. Bisk. muz. u Bayeuxu. Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France I, str. 268.

Str. 168. Witenagemoot određuje izvršenje smrtne presude. Iluminacija iz XI. st. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 254/55 (detalj).

Str. 187. Verdunska dioba. Karta preuz. iz knj. Storia d'Italia e d'Europa a cura di M. Guidetti, Milano, 1978.

Str. 211. Obredi pri stupanju u vazalski odnos (crtež). Preuz. iz knj. M. Dauron-J. Devisse: Rome et le Moyen Age. Paris, 1964, str. 131.

Str. 215. Karolinška crkva S. Germigny-des-Prés. Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France I, str. 208.

Str. 216. Tlocrt crkve S. Germigny-des-Prés. Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France I, str. 208.

Str. 221. Aachenski evanđelistar s početka IX. st. Detalj: Evanđelist Marko. Dvorska škola Karla Velikoga. Preuz. iz dj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 278.

Str. 223. Tassilov kalež. Pozlaćeni bakar. Kraj VIII. st. Preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Evrope, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 121.

Str. 225. Arnulfov ciborij. Kraj IX. st. Rezidencijalna riznica u Münchenu. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1876, str. 309.

Str. 227. Crkva Sv. Donata u Zadru, IX. st. Snimak: V. Zuber, Zagreb.

Str. 228. Crkva Sv. Nikole kod Nina, XI. st. Preuz. iz knj. A. Ivandija: L'Art sacré en Croatie, Zagreb, 1971. sl. br. 91.

Str. 230. Crkva Sv. Križa u Ninu XI. st. Preuz. iz knj. A. Ivandija: L'Art sacré en Croatie, Zagreb, 1971, sl. br. 92.

Str. 234. Arabija u doba Muhameda i prvih kalifa. Karta preuz. iz G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, str. 171 B.

Str. 246. Mozaik iz džamije Al-Valida I. u Damasku (715). Preuz. iz knj. C. J. Du Ry: Svijet islama, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1971, str. 23.

Str. 256. Gospodarski radovi po mjesecima. Iluminacija rukopisa iz 1. četvrti IX. st. (Salzburg). Oester. Nationalbibliothek u Beču. Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France I, str. 249.

Str. 270. Poprečni presjek kroz nekadašnju baziliku Sv. Petra u Rimu. Preuz. iz knj. Đ. Bošković: Arhitektura srednjeg veka, Bgd. 1957, str. 12, sl. 10.

Str. 270. Poprečni presjek kroz trobridnu baziliku S. Apollinare in Classe u Ravenni. Preuz. iz knj. Đ. Bošković: Arhitektura srednjeg veka, Bgd., 1957, str. 13, sl. 11.

Str. 271. Tlocrt bazilike S. Apollinare in Classe u Ravenni. Preuz. iz knj. Đ. Bošković, Arhitektura srednjeg veka, Bgd., 1957, str. 11, sl. 8.

Str. 277. Križ cara Justina II. s iverom križa na kojem je raspet Isus. Preuz. iz knj. F. Šerard: Vizantija, Bgd., 1972, str. 25.

Str. 294. Istočne islamske zemlje krajem IX. st. Karta preuz. iz Coll. d'Histoire Hatier, 5^{c}, Paris, 1970, str. 21/7.

Str. 297. Istočne islamske zemlje krajem XI. st. Karta preuz. iz Coll. d'Histoire Hatier, 5^{c}, str. 21/8.

Str. 300. Uzvojni minaret Velike džamije u Samari, oko 850. Preuz. iz knj. D. Talbot-Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 47.

Str. 306. Ismaelov mauzolej u Buhari. Poč. X. st. Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1977, str. 4087 – 88.

Str. 311. Oblici lukova u islamskom graditeljstvu: a) egipatski šiljasti luk; b) maurski potkovasti luk; c) indijski tupokutni luk. Preuz. iz knj. K. Workmann: Geschichte d. Kunst II, Leipzig, 1926, str. 373.

Str. 315. Unutrašnjost dvorišta džamije Azhar u Kairu (970 – 972). Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1977, str. 4061 – 62.

Str. 326. Car Bazilije I. Iluminacije, rad 14. st. Preuz. iz knj. F. Šerard: Vizantija, Bgd., 1972, str. 63.

Str. 338. Najstariji manastir na Atosu (Sv. Lavra), osnovan 963. Preuz. iz knj. F. Šerard, Vizantija, Bgd., 1972. str. 175.

Str. 374. Rekonstrukcija samostanske crkve Cluny. Preuz. iz knj. R. Graul: Kunstgeschichte, Leipzig, 1923, str. 79, sl. 96.

Str. 386. Isusova smrt na križu. Tzv. Gerov križ iz Kölna, 2. pol. X. st. Detalj. Preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Europe, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1970, str. 195.

Str. 396. Francuska krajem X. st. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, str. 108 C.

Str. 402. Crkva u Ottmarsheimu, u Alzasu, iz 1049. Preuz. iz knj. G. Duby: Histoire de la France, I, str. 258.

Str. 416. Crkva Sv. Marka u Veneciji. Vanjski izgled. Kraj XI. st. Preuz. iz knj. K. Workmann: Geschichte d. Kunst III. Leipzig, 1926, str. 174, tabla 28^{a}.

Str. 427. Katedrala Sv. Sofije u Kijevu. Rekonstrukcija i plan. Preuz. iz knj. M. Alpatov: Histoire de l'art russe. Paris, 1975, str. 34, sl. 17, 18.

Str. 437. Guslač, Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu. Preuz. iz. knj. M. Alpatov: Histoire de l'art russe. Paris, 1975, str. 46, sl. 27.

Str. 445. Gonič deve. Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu. Preuz. iz knj. M. Alpatov: Histoire de l'art russe. Paris, 1975, str. 47, sl. br. 28.

Str. 451. Iluminacija Ostromirova evanđelja. Evanđelist Marko. Druga pol. XI. st. Preuz. iz knj. A. Grabar: Srednjovjekovna umetnost Istočne Europe. Novi Sad, 1969, str. 151.

Str. 461. Pirenejski poluotok u XI. st. Karta preuz. iz G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, str. 104 B.

Str. 478. Unutrašnjost Velike džamije u Kordovi. Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, sv. 9, str. 4067/68.

Str. 480. Kupola nad dvoranom pred mihrabom u Velikoj džamiji u Kordovi. Druga pol. X. st. Preuz. iz knj. C. J. Du Ry: Svijet islama, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1971, str. 67.

Str. 485. Crkva S. Julianda de los Prados u Oviedu. Prva pol. IX. st. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, str. 186, sl. 35.

POPIS SLIKA I KARATA (u boji)

Rimski i germanski svijet prije seobe naroda. Karta preuz. iz G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris 1978, između 32-33. str.

Porfirni sarkofag s reljefnim prikazom konjaničke bitke s barbarima. 1. pol. IV. st. Preuz. iz knj. Vel. il. pov. svijeta, "O. Kerš.", 7, 2981 – 82. između 32-33. str.

Judin poljubac. Mozaik na zidu crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni, oko 520. Preuz. iz knj. A. M. Petto: Mosaiken von Ravenna, između 32-33. str.

Kretanje germanskih naroda u Velikoj seobi. Izrađ. prema karti u knj. Storia d'Italia e d'Europa, a cura di M. Guidetti, vol. I. Milano, 1978. između 32-33. str.

Kristovo raspeće i Kristovo uskrsnuće. Rabulin Evanđelistar iz druge pol. VI. st., Lagbe nu Eufratu. Preuz. iz knj. Chr. Schung-Wille; Bizant i njegov svijet, "Svijet u slici", izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, str. 144.

Germanske države u Europi i Africi do prve trećine VI. st. Karta preuz. iz Westermanns Grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig, 1968, 48/II. između 80-81. str.

Pročelje Teodorihove palače u Ravenni, prikazano na mozaiku u crkvi S. Apollinare Nuovo u Ravenni. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice (ur.): Rani srednji vek, Bgd., 1976, između 80. i 81. str.

Carica Teodora i njezina pratnja. Mozaik iz crkve S. Vitale u Ravenni. Preuz. iz knj. A. M. Cetto: Mosaiken von Ravenna, između 80-81. str.

Obnovljeno Rimsko Carstvo u doba Justinijana. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, 32. između 80-81. str.

Arhitektonska struktura crkve Sv. Sofije u Carigradu. Preuz. iz prospekta knjige "Velike arhitekture svijeta" u izd. "Mladost", Zagreb, između 80. i 81. str.

Perzijanci napadaju Carigrad (626). Iluminacija iz slav. prijev. Manasijeve kronike (1345). Preuz. iz knj. H. Trevor-Roper, L'Essor du Monde chrétien, Paris, 1968, str. 82, između 80. i 81. str.

Normanski napadi na europske zemlje. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 160-161. str.

Inicijal iz Book of Kells, u ist. Irskoj, oko 700. Karta preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Europe, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1970, između 160-161. str.

Evanđelistar iz Lindisfarne, oko 700. Preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Europe, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1970, između 160-161. str.

Irska u ranom srednjem vijeku. Preuz. iz. G. M. Trevelyan: Povijest Engleske, Zgb., 1956, između 160-161. str.

Skandinavija u ranom srednjem vijeku. Karta preuz. iz knj. G. Duby, Atlas historique Larousse. Paris, 1978, između 160-161. str.

Jellinški kamen kralja Haralda I. (X. st.). Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek. Bgd., 1976, između 160-161. str.

Britanski otoci do 1042. Karta preuz. iz knj. G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 160-161. str.

Unutrašnjost dvorske kapele Karla Velikoga u Aachenu. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek, Bgd., 1976, između 176-177. str.

Karolinško Carstvo. Karta preuz. iz knj. G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 176-177. str.

Tzv. relikvijar Karla Velikoga iz 2. pol. IX. st. Preuz. iz knj. G. Duby: Histoire de la France I, između 176-177. str.

Srednja i Zapadna Europa krajem IX. st. Karta preuz. iz knj. F. W. Putzger, Historischer Atlas, između 176-177. str.

Gospodarski radovi po mjesecima. Iluminacija rukopisa iz 1. četvrti IX. st. (Salzburg). Oester. Nationalbibliothek u Beču. Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France I, između 176-177. str.

Povorka mučenika. Fresko-slika iz kripte Sv. Maximina u Trieru. Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Rani srednji vek. Bgd., 1976. između 176-177. str.

Muhamed na propovjedaonici. Iluminacija rukopisa iz XIII. st. Edinburg Univ. Library. Preuz. iz knj. M'Bow – Zerbo – Devisse: Du VIIe au XVIe siècle. Coll. d'hist. Hatier, Paris, 1970, između 248-249. str.

Hram na stijeni u Jeruzalemu (2. pol. VII. st.). Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, izd. "O. Kerš.", knj. 8, Rijeka, 1976, između 248-249. str.

Arapska osvajanja do 750. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 248-249. str.

Mozaik iz džamije Al-Valida I. u Damasku (715). Preuz. iz knj. C. J. Du Ry: Svijet islama, izd. "O. Kerš.", Rijeka, 1971, između 248-249. str.

Atrij i ulaz u Eufrazijevu baziliku u Poreču (VI. st.). Preuz. iz Bibl. "Male turističke monografije" br. 12, Zagreb, 1974. između 248-249. str.

Madona s anđelima. Detalj s mozaika u apsidi Eufrazijeve bazilike u Poreču (VI. st). Bibl. "Male turističke monografije", 12, Zagreb, 1974. između 248-249. str.

Eufrazije drži u rukama model Eufrazijeve bazilike u Poreču. Detalj s mozaika u apsidi. Preuz. iz knj. A. Ivandija: L'Art sacré en Croatie. Zgb., 1971, između 248-249. str.

Kalifat Abbasida u VIII. i IX. st. Karta preuz. iz G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 248-249. str.

Unutrašnje dvorište s "livanom" džamije u Isfahanu. Kraj XI. st. Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, sv. 9, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1977, između 248-249. str.

Gombad Mesuda III. u Gazni (prijelaz XI. u XII. st.) Preuz. iz knj. D. Talbot Rice: Islamska umetnost, Bgd., 1968, između 248- 249. str.

Orifas, admiral Bazilija I. mučenjem saslušava arapske zarobljenike. Iluminacija iz kronike Joanna Skilice (rad 14. st.). Preuz. iz knj. F. Šerard: Vizantija, Bgd., 1972, između 248-249. str.

Bizant u doba cara Bazilija II. Karta preuz. iz knj. F. Šerard, Vizantija, Bgd., 1972, između 248-249. str.

Gradnja normanskih lađa, njihovo povlačenje u more i plovidba. Zidni sag iz Bayeuxa (XI. st.). Preuz. iz knj. G. Duby, Histoire de la France, I, između 248-249. str.

Personifikacija kvadriviuma. Iluminacija Boëcijeve gramatike iz IX. st. Drž. knjižnica u Bambergu. Preuz. iz knj. Vel. ilustr. pov. svijeta, knj. 8, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1976, između 384-385. str.

Srednja Europa u doba Otonâ i Salijaca. Karta preuz. iz F. W. Putzger: Historischer Atlas, 4. Aufl., Lausanne, 1961. između 384-385. str.

Carska kruna Otona I. Preuz. iz knj. M. Backes-R. Dölling: Rađanje Europe, izd. "O. Kerš." Rijeka, 1970, između 384-385. str.

Poljska u X. i XI. st. Karta preuz. iz G. Duby, Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 384-385. str.

Žetva i berba. Zidni sag iz Bayeuxa, XI. st. Preuz. iz knj. G. Duby: Histoire de la France, I, između 384-385. str.

Oranje i brananje. Otprema vina. Zidni sag iz Bayeuxa. Preuz. iz knj. G. Duby: Histoire de la France, I, između 384-385. str.

Tlocrt Venecije. Karta preuz. iz G. Duby: Atlas historique Larousse, Paris, 1978, između 384-385. str.

Rusija do sredine XI. st. Karta preuz. iz knj. Očerki Istorii SSSR, Period feodalizma (IX – XV vv.), č. I, Moskva, 1953. između 384-385. str.

Mozaici u oltaru crkve Sv. Sofije u Kijevu. Preuz. iz knj. A. Grabar: Srednjovjekovna umetnost Istočne Evrope. Novi Sad, 1969, između 384-385. str.

POPIS CRTEŽA

Br. 1, str. 12 Organizacija kasnorimskog veleposjeda. Shem. prikaz.
Br. 2, str. 15 Sustav obradbe seoskih oranica u I. st. n. e. Doba periodičkih seoba. Shem. prikaz.
Br. 3, str. 16 Raspored seoskog zemljišta poslije I. matične diobe. Shem. prikaz.
Br. 4, str. 16 Obradive parcele jedne "velike porodice" u dvopoljnom sustavu. I. etapa. Shem. prikaz.
Br. 5, str. 17 Obradive parcele jedne "velike porodice" u dvopoljnom sustavu. II. etapa. Shem. prikaz.
Br. 6, str. 17 Isprepleteni raspored polja s obveznim plodoredom u dvopoljnom sustavu. Shem. prikaz.
Br. 7, str. 49 Tropoljni sustav. Plodored na česticama jedne "velike porodice" u okviru pojedinih "Gewanna". Shem. prikaz.
Br. 8, str. 158 Sustav fornskifle. Shem. prikaz.

POPIS RODOSLOVLJA

Str. 184 – 185 Rodoslovlje Karolingâ
Str. 241 Rodoslovlje kalifa do epohe Abbasidâ
Str. 290 Rodoslovlje Abbasidskih kalifa do seldžučke supremacije
Str. 440 – 441 Ruski knezovi iz kuće Rjurikoviča, kijevsko razdoblje

KAZALO IMENA I NAZIVA

A

Aachen 123, 125, 181, 182, 266
Abbas ibn Firnas, izumitelj proizvodnje kristala u Kordovi, 474
Abbasidi 261, 289, 291, 295, 305, 311, 320, 322, 454, 462, 476
Abd al-Ala ibn Vahb, kordovski mutazilit, 478
Abd-Allah, kordovski emir, 459
Abd al-Azis, kalifov namjesnik u Sjev. Africi, 452–454
Abd al-Malik, kordovski diktator, 465
Abd al-Malik, omejadski kalif, 244, 247, 250, 254, 285
Abd al-Rahman, astronom, 312
Abd al-Rahman I., emir u Kordovi, 176, 291, 454
Abd al-Rahman II., emir u Kordovi, 456, 457, 458, 474
Abd al-Rahman III., kalif u Kordovi, 460, 475
Abdulah ibn-Masud, sakupljač hadisa, 287
Abu Abd Allah, ismaelitski propovjednik, 295
Abu al-Asud al-Duali, gramatičar, 287
Abu al-Kasim Saida, povjesničar, astronom, matematičar, 481
Abu Ali al-Kali, jezikoslovac, 479
Abu Amir, diktator u Kordovi, 464, 480
Abu Bekr, kalif, otac Ajše, druge Muhamedove žene, 237–244
Abu Bekr Al-Razi, liječnik, 313
Abu Dolama, pisac, 321
Abu Hanifa, pravnik, 316
Abu Jazid, berberski haridžit, 296
Abu Jusuf, pravnik, 316
Abu Moslim, upravnik Horazana, 283, 289
Abu Nuvas, pjesnik, 321
Abu Sufjan, protivnik Muhamedov, 244
Abu Tahir, voda karmatâ, 301
Abu Talib, Muhamedov stric, otac Alije, 236–237
Abul Abbas, abbasidski kalif, 289–292, 585
Abul Faradža al-Isfahani, pisac, 322
Abul Hasan Džafar, vezir u Kordovskom kalifatu, 464
Abul Kasim, fatimidski kalif u Ifrikiji, 298
Abul Kasim, imam, 296
Abul Kasim, seviljski kadija, 467
Abul Tahi, pisac, 321
Abul Vafa, matematičar, 313
Adalberon, koruški vojvoda, 390
Adalbert (Vojtjeh), nadbiskup praški, 387–389
Adelaida, udovica Louisa od Provanse, 368, 380, 413, 414
Adud al-Davlah, sultan, 301
Aëcije iz Armide, liječnik, 275
Aëcije, namjesnik u Galiji, 40, 43, 44
Afganistan 245, 291–298, 305
Agapit, papa, 76
Agathias Sholastik, povjesničar, 276
Agathije, pisac epigrama, 280
Agila, vizigotski kralj, 95, 109
Agilulf, langobardski kralj, 92
Aglabidi 286, 326, 411
Aheloj, rijeka, 335
Ahila, vizigotski kralj, 452
Ahmad ibn Hanbal, pravnik, 316
Aimar, opat u Clunyju, 481
Aistulf, langobardski kralj, 116–120, 120, 126
Ajša, Muhamedova druga žena, 237–244
Akvileja 43, 121, 415
Akvitanija 37, 38, 39, 44, 46, 47, 52, 100, 102, 111–117, 126, 179, 187–189, 220, 368, 453
Al-Abbas, Muhamedov stric, 283
Al-Ahmar, kairska džamija, 322
Al-Ahtal, pjesnik, 286
Al-Amin, abbasidski kalif, 292
Al-Amin, vezir, 319
Al-Azhar, kairska džamija, 322
Al-Bakri, španjolski geograf, 481
Al-Basasiri, guverner Bagdada, 303
Al-Batani, astronom, 312
Al-Biruni, matematičar, putopisac i geograf, 312, 314
Al-Buhari, Muhamed, sakupljač hadisa, 239–240, 316
Al-Darani, teoretičar sufizma, 297, 320
Al-Darazi, osnivač sekte Druzâ, 320
Al-Đauf, oaza, 233
Al-Džahir, esejist, pripovjedač, 321
Al-Džahšijari, pripovjedač, 322

Al-Farabi, filozof, 316
Al-Farazdak, pjesnik, 286
Al-Farghani (Alfraganus), matematičar, 312
Al-Fazzari, matematičar, prevodilac sa sanskrta, 313
Al-Gazali, filozof, 304, 317
Al-Hadi, abbasidski kalif, 292–295
Al-Hajam, Omar, matematičar, 314
Al-Hajtam (Alhazen), optičar, astronom, 313
Al-Hakam, kordovski emir, 457
Al-Hakam II., kordovski kalif, 463
Al-Hakim, fatimidski kalif u Egiptu, 296, 297
Al-Halil ibn Ahmad, jezikoslovac, 287
Al-Hamadani, putopisac i geograf, 314, 322
Al-Harriri, pisac, 322
Al-Hasan Al-Basri, sakupljač hadisa, 287
Al-Horezmi, matematičar, geograf, 314
Al-Istahani, povjesničar, 314
Al-Ištakri, putopisac i geograf, 314
Al-Jakubi, putopisac i geograf, 314
Al-Kaddah, imamitski filozof, 319, 479
Al-Kadir, abbasidski kalif, 302, 320
Al-Kadir, kralj Toleda, 468
Al-Kaim, abbasidski kalif, 303
Al-Kindi, filozof, 316
Al-Kulaini, teoretičar imamizma, 319
Al-Kušani, povjesničar, 479
Al-Mahdi, abbasidski kalif, 291
Al-Makdisi, putopisac i geograf, 314
Al-Mamun, abbasidski kalif, 292, 298, 311
Al-Mansur, abbasidski kalif, 289
Al-Masudi, putopisac i geograf, 314
Al-Misri, gnostik, 320
Al-Mundaffar, pisac enciklopedije, 481
Al-Muhammad, pjesnik, 479
Al-Muiz, fatimidski kalif, 296
Al-Muktadi, abbasidski kalif, 304
Al-Muktadir, matematičar, astronom, 481
Al-Muktafi, abbasidski kalif, 295
Al-Mušata, zamak, 285
Al-Mutadid, emir u Sevilji, 467
Al-Mutamid, emir u Sevilji, pjesnik, 481
Al-Mutasim, abbasidski kalif, 298, 319
Al-Mutavakil, abbasidski kalif, 319
Al-Muti, abbasidski kalif, 295
Al-Muzdar, mutazilit, 318
Al-Nazzam, irački fakih, 478
Al-Nazzam, mutazilitski ideolog, 318
Al-Razi, španjolski povjesničar, 479
Al-Sabbah, osnivač sekte hašišina, 320
Al-Sumail, vođa Kaisita, 454
Al-Tabari, povjesničar, 315
Al-Tahalili, pisac nakamah-literature, 322
Al-Zahravi, medicinski pisac, 480
Al-Zarkali, astronom 481
Alamani 19, 20, 32, 40, 45, 52, 64, 110–116, 183, 364
Alani 30–32, 34, 35, 37, 38, 40, 52, 82, 189
Alanovandali 33, 34, 37, 58, 63, 70
Alarih I., vizigotski kralj, 35–37, 121
Alarih II., vizigotski kralj, 36, 39, 46, 64, 95
Alberih, vojvoda Spoleta, 367, 373, 376, 443–449
Alboin, langobardski kralj, 91
Aleksandar II., papa, 400
Aleksandar iz Tralleса, medicinski pisac, 275
Aleksandrija 22, 54, 57, 58, 69, 124, 242, 278, 286, 311, 457
Aleksej, ruski minijaturist, 450
Aleksije I. Komnen, biz. car, 304, 362, 416
Aleppo 304, 337
Alfons I., kralj Asturije, 454
Alfons II., kralj Asturije, 457
Alfons V., kralj Asturije i Leona, 465
Alfons VI., kralj Kastilije-Leona, 468, 469
Alfred Veliki, kralj Wessexa, 149
Algeciras, grad, 452, 455
Alhazen, optičar, astronom, 312
Ali ben Rid, imam, 293
Ali Ibn-Junus, matematičar, 314
Ali ibn-Muhamed, haridžitski propovjednik, 299
Alija, Muhamedov posinak, 236–244, 246, 247, 282, 284, 287, 319, 387, 391, 394, 397
Alkuin, redovnik, 179, 228
Allah 236, 237–240, 283–288, 295–319, 478
Almerija 455, 459, 467
Almoravidi, berberski osvajači, 467
Alp Arslan, seldžučki sultan, 303
Alp Tigrin, osnivač dinastije Gaznavida, 302
Alusijan, Samujlov rođak, 357
Alžir 244, 294, 322, 462
Amalarije iz Metza, teološki pisac, 229
Amalarik, maloljetni vizigotski kralj, 64, 95
Amalasvinta, ostrogotska kraljica, 41, 66, 71, 110
Amalfi 120, 327, 354, 367, 391, 417, 419
Amiko, normanski grof, 415
Amir ibn-Šarahil al-Šabi, popisivač hadisa, 287
Ampurias, grofovija, 459
Ana, sestra Bazilija II., 434
Anastazije, bizantski car, 59, 60, 65, 66, 68, 80
Anatolikon, tema, 87, 253, 254, 362
Andaluzija 453, 459, 470
Andrej Kretski, pjesnik, 281
Andrija I., mađarski kralj, 394, 442
Andžar, palača, 286
Angarijci 176
Angellus Parteciacus, venecijanski dužd, 123
Angilbert, pjesnik, 228, 229,
Angli 143, 144, 154, 167
Anglija, Istočna, 143, 147, 149, 154
Anglosasi 152, 162, 179

Anno, nadbiskup Kölna, 398
Antemije, zapadnorimski car, 38, 58
Anthemije iz Trallesa, arhitekt, matematičar, 272, 275
Anti 37, 80–82, 421
Antimije, carigradski patrijarh, 76
Antiohija 22, 54, 71, 74, 87, 278, 297, 304, 311, 335, 338, 342, 433
Antoninov zid 10, 152
Apollinarije iz Laodikeje, pjesnik, 280
Appolonije iz Perge, liječnik, 312
Apulija 72, 88, 92, 175, 327, 361, 367, 383–395, 405
Arabija 232–243, 244–247, 325–340
Aragon 459, 460, 468, 482, 487
Arapi 91, 114, 180, 232–243, 244, 247, 248–250, 256–261, 262–263, 325–340, 383–395–410, 411, 432–435, 452–467, 458–471
Arelat, kraljevstvo, 188, 189, 369, 388, 390, 392
Ariald, osnivač patarskog pokreta, 400
Arije, Arijanci, Arijanstvo, 28, 33, 40, 57, 71, 92
Aristotel 312
Arkadije, istočnorimski car, 20, 56
Arles 28, 138, 397
Armeniakon, tema, 87, 258
Armenija 68, 69, 87, 88, 95, 244, 250, 256, 273, 280, 283, 303, 325–340, 361
Armorika 143, 179
Arnulf, biskup Metza, 111–112
Arnulf Karantanski 148, 189, 192, 363, 364, 366, 372, 377
Arnulf, vojvoda Bavarske, 364, 365, 377
Arnulfov ciborij 225, 230
Arpad, mađarski knez, 193
Artavazd, uzurpator, 256
Artur, kralj Brita, 143
Askold, krijevski knez, 426–428, 430, 431, 435, 449
Aspar, general, 58
Asparuh, bugarski kan, 249, 265
Asturija 453–460
Asturijsko-Leonsko kraljevstvo 482, 484, 485
Ašot Bagratumi, kralj Armenije, 325
Atanagild, vizigotski kralj, 73, 95, 109, 110
Ataulf, vizigotski kralj, 37
Athanazije, carigr. patrijarh, teolog i hagiograf, 277
Atalarih, unuk Teodoriha I., 66
Atena 279, 286, 354
Atila 37, 38, 40, 57, 69, 80, 81, 121
Augsburg 32, 403
Austrazija 110–115, 126
Austrijska marka 81, 385–394, 404
Autarije, langobardski kralj, 92
Avari 52, 81–88, 177–179, 181, 249, 266, 429
Avarska marka 220
Avitus, zapadnorimski car, 38
Averso, grofovija, 394
Avrabi, berbersko pleme, 293

B

Babek, vođa ustanka protiv Abbasida, 298
Babenbergovci, njemačka feudalna porodica, 364, 385
Badajoz 458, 459, 460, 467
Badi Al-Hammadani, pisac, 322
Badž ibn Bišra, zapovjednik Kaisita, 453
Bagdad 181, 204, 264, 291, 325, 313–315, 321, 361
Bahah al-Davlah, sultan, 301
Bahšar ibn Burd, pjesnik, 321
Bajan, avarski kagan, 82, 90
Balduin V., flandr. grof, 397
Banu Hilal, arapsko pleme, 297
Banu Sulain, arapsko pleme, 297
Barcelona 37, 96, 204, 452, 457, 459, 462, 486
Barda, cezar, 268, 325
Barda Foka, uzurpator, 337, 340–342, 435
Barda Skler, uzurpator, 340, 341, 418, 434
Bardan Filipik, biz. car, 253
Bari 124, 183, 326, 339, 354, 361, 404, 419, 420
Barkijaruk, sultan, 304
Barmakidi, vezirska dinastija, 292, 293
Baski 96, 112, 178, 454, 457
Basra 287, 299, 307
Bavarci, Bavarska, 89, 110, 111, 114–117, 126, 177–179, 188, 193, 220, 230, 364, 365, 377–380, 394, 404, 406
Bavarski geograf, anonim, 384
Bazilije I., biz. car, 191, 268, 325–328, 428
Bazilije II., biz. car, 340–344, 351, 352, 356, 357, 412–418, 421, 434
Bazilije Kiliks, nestorijanski teoretik, 278
Bazilije, parakimomen, 337
Beatrice, toskanska vojvotkinja, 403
Beda Venerabilis 149
Bega, sestra majordoma Grimoalda 113
Bejrut 54, 62, 278, 307, 340
Bela I., mađarski kralj, 398
Belizar, vojskovođa, 69, 70, 71
Beludžistan 245, 282, 297, 305
Ben Ajas, pisac, 306
Benedikt Anijanski, opat, 182, 373
Benedikt IX., papa, 399
Benedikt iz Nursije, redovnik, 92, 373
Benevent 92, 116, 175, 183, 187, 220, 259, 327, 381, 389, 394
Berberi 71, 244, 282, 295, 452–454, 454–460, 466–472

Berengar I. Furlanski, 189, 363, 366–367, 371–372, 375, 411
Berengar II., markgrof od Ivreje, 368, 376, 381, 383, 389
Bermudo II., kralj Leona, 465
Bernhard, kralj Italije, 182
Bernon, redovnik, 373, 374
Berta, žena kralja Henrika IV., 398, 404
Berziti, makedonsko-slavensko pleme, 265
Besprim, poljski kralj, 390
Betika 32, 37, 95, 453
Biblija, Karla Ćelavoga 229
Biblija, Tourska, 229
Billunzi, vojvode u Saskoj, 398
Biograd 343, 414
Biondo Flavio, humanist i povjesničar, 8
Birger, jarl, 161
Bizant, Bizantinci, 9, 52, 55, 61, 69, 70–72, 73–76, 80–82, 84, 85–91, 92–95, 110, 120–123, 124, 125, 175, 179, 191, 192, 204, 233–244, 247–253, 253, 266–268, 275–286, 292, 303, 325–344, 356–362, 367, 383–395, 400–410, 411–420, 426, 432–435
Bjeloozero 427, 447, 462
Bjelorusija 78, 79
Blatno jezero 46, 85, 178
Blatenski grad 190
Bodrići, polapsko-slavensko pleme, 78, 176, 181, 366, 377, 394, 398
Boëcije, filozof, 66, 149, 229
Bogumil, pop, 339
Boleslav I., češki knez, 377–378, 381, 385
Boleslav II., češki knez, 385, 386
Boleslav Hrabri, poljski knez, 387–389, 434
Boleslav Krivousti, poljski knez, 408
Boleslav Smjeli, poljski knez, 399, 404, 441
Bolgar, grad, 432
Bonfilio, matematičar u Kataloniji, 487
Bonifacije (Vinfrit), anglosaski redovnik, 114
Bonifacije, markgrof Toskane, 400
Boris I., bugarski kan (knez), 267, 268, 332
Boris II., bugarski car, 340, 433
Boris Vladimirovič Sveti 436
Borna, dalmatinsko-hrvatski knez, 183, 266
Bornholm, otok, 14, 40
Borut, karantanski knez, 177
Borživoj, češki knez, 377, 408
Boson, grof od Vienne, 188
Branimir, hrvatski knez, 192, 327
Braslav, hrvatski knez, 193, 363
Brescia 72, 412, 419
Bretanja 110, 143, 187–189, 220, 368
Bretonci, Bretonska marka 142, 181, 220
Brian, kralj Irske, 152, 153
Bringas, parakimomen, 337
Britanija, Briti, 142–147, 150–154, 159, 165–172, 176, 204, 305
Brjačislav, polocki knez, 438
Brogne, samostan, 376
Brunhilda, kći vizigot. kralja Atanagilda, žena Sigisberta, 110, 111
Bruno, kölnski nadbiskup, 380
Bržetislav, češki knez, 392
Bržetislav II., češki knez, 394
Bugari, Bugarska 69, 70, 80–86, 90, 91, 178, 180, 189–192, 249–250, 257–269, 325–343, 357–360, 432–435
Bugari, Povolški, 249, 432
Buhara 75, 204, 244, 298, 307, 323
Bukelarijâ, tema, 254, 261
Burgundi, Burgundija, 14, 32, 38, 40–46, 52, 60, 64, 66, 78, 110–116, 134, 154, 183, 188, 189, 368, 369, 380, 388, 393, 462
Busento 37
Busta Gallorum, bojište, 71
Butua (Budva) 89
Buvejhidi 300–304, 323
Bužani, istočnoslavensko pleme, 421, 422, 430

C

Caesar, Gaj Julije, 15, 19, 33, 142
Campus Mauriciacus, bojište, 38
Canossa 403, 406
Canterbury 145, 147, 148, 150, 163
Caorle (Kaorle) 121–123
Capua 393
Carigrad 8, 28, 35, 41, 43, 46, 56, 57, 58, 64, 65, 66–77, 80, 81, 84, 87–91–95, 156, 163, 183, 244, 248–269, 327–345, 353–355, 357–362, 383, 386, 418–425, 430–434, 463
Carlisle 143
Celestin, papa, 58
Cerdaña, grofovija, 459
Ceuta 282, 292, 365, 376, 461, 465
Cezareja 303, 340, 361
Ceylon 69, 75, 234, 272
Chiogga (Kjođa) 121–123
Christos, Krist, 20–30
Cimbelin 142, 143
Cimbi 19, 154
Cividale 72, 120, 178
Civitas Leonina 188
Cluny, samostan u Burgundiji, 359, 373, 374, 470
Coenwulf, kralj Mercije, 147
Comachio 412, 419
Compsa, tvrđava u Italiji, 72
Corbie, samostan, 228
Cornwalle 143, 161
Cosenza, grad, 37

Cremona 391, 406, 412, 417
Cres 413
Cumae 71

Č, Ć

Časlav Klonimirović, srpski knez, 334, 339
Čeremisi, ugrofinsko pleme, 432
Černjigov, Černigovska kneževina, 421, 447
Černjahovo, arheol. nalazište, 79
Červonska zemlja 388, 390, 434, 437
Češka 52, 78, 79, 81, 82, 85, 89, 177, 181, 190, 192, 377–379, 384–395, 436
Črnorizac Hrabar 448
Ćiril (Konstantin), slav. apostol, 191, 192, 435, 448

D

Dagobert I., franački kralj, 89, 112, 113
Dal-Riad 152
Dalmacija 35, 38, 60, 61, 71, 81, 85, 89, 181, 266, 330, 411–420, 413–420
Dalmacija, arhontija, 261, 328
Dalmacija, tema 123, 328, 330, 342–344, 362, 413
Dalmatia inferior 344, 360
Dalmatia superior 344, 360, 416
Damask 22, 54, 87, 100, 182, 254, 264, 286, 307, 340, 362
Damnoneja, kraljevstvo, 143
Danci, Danska 14, 19, 147, 150, 154, 156, 165, 181, 189, 366, 368, 390
Danelaw 150, 162
Dastagerd 88
David Igorović, knez u Vladimiru Volinjskom, 443
Dečani, češko pleme, 78, 377
Dekateron (Kotor) 89
Dekumantska polja 32, 40, 44
Delminij 89
Denia 467
Devon 143
Dezider, langobardski kralj, 175, 257
Deziderija, žena Karla Velikoga, 175, 258
Dezvan, lužičko-srpski knez, 90
Dexip, pisac, 276
Dimitrije Zvonimir, kralj Hrvatske i Dalmacije, 362, 416
Dinant, grad, 203
Dioklecijan, rimski car, 8, 28, 52, 87, 180, 252, 281
Dion Hrysostomos, kinički filozof, propovjednik I. i II. st., 278
Diptih Milanske katedrale 275
Dir, kijevski knez, 426
Dobrudža 35, 82, 249
Domagoj, hrvatski knez, 267, 327, 412
Domenico Fabiano, venec. dužd, 415
Domenico Silvio, venec. dužd, 415
Donat, heret. svećenik, 33
Donat, zadarski biskup, 123
Dorostol (Silistrija) 433
Drač 265, 334, 416
Dračka tema 259, 266
Draguviti, makedonsko-slavensko pleme, 265
Dregovići, istočnoslavensko pleme, 422, 426, 430
Drevljani, istočnoslavensko pleme, 422, 426, 430–436
Dorostol (Sillstrija) 433
Držislav, hrvatski kralj, 340, 344, 433
Du Nuvas, kralj Jemena, 232
Dublin 151
Dubrovnik 336, 344, 415
Duklja 266, 342–344, 360
Duljebi, istočnoslavensko pleme, 82, 377, 430, 432
Dungal, pjesnik, 228, 229
Dunkeld, glavni grad u Škotskoj, 152
Duurstede 138, 186, 203

Dž, Đ

Džabir ibn Hajan, alkemičar, 292, 314, 391
Džafar, imam, 397, 420
Džamil-al-Udhri, pjesnik, 286
Džamila, pjevačica, 286
Džarir, pjesnik, 286
Džavhar, fatimid. general u Sjev. Africi, 296, 464
Džebel Tarik 452
Džibrail Bahtišuah, liječnik, 313
Đafar, sin vezira Jahje, 292

E

Ebbon, akvitanski feudalac, 374
Ebroin, majordom, 113, 440
Edda, pjesn. zbornik, 155
Edessa 54, 304, 311
Edgar, engleski kralj, 149, 161, 163
Edington, bojište, 149
Edmond, kralj Wessexa, 162
Edward Ispovjednik, engleski kralj, 163–164
Edward Stariji, engleski kralj, 149, 154
Efez 22, 54, 58, 354
Egbert, kralj Wessexa, 147
Egika, vizigotski kralj, 107
Egipat 25, 54, 65, 77, 84, 87, 90, 91, 125, 193, 242, 248, 255, 284, 294, 308, 311, 322, 334, 342, 462
Egzarhat, kartaginski, 94, 245, 247

Egzarhat, ravennski, 94, 116, 125, 175, 418
Einhard, povjesničar i graditelj, 228
El-Badr, bojište, 244
El-Kebir, džamija, 322
Eligius, biskup u Noyonu, 140
Emilijan, rimski protucar, 19
Engels Fr., 20
Engleska 14, 143, 150, 156, 157, 161–169, 205, 369, 397, 418, 469
Epidaur 89
Epir 35, 342, 416
Eratosten, pisac epigrama, 280, 312
Erih, furlanski markgrof, 178, 179
Erik Krvave Sjekire (Blödhoext), norveški kralj, 157
Essex 143
Estonci 438
Ethelbert, kralj Kenta, 145
Ethelred, engleski kralj, 162–165
Ethelsten, kralj Engleske, 149
Ethelwold, biskup, 162
Eudes (Öd), grof od Pariza, kralj Francuske, 189, 368–370
Eudoksija, carica, 56
Euklid 274, 312
Eulogije, antiohijski patrijarh, 279
Eunapije, pisac, 276
Eupraksija, njem. carica, 443, 444
Eurik, vizigotski kralj, 38, 39
Euthimije, carigradski patrijarh, 330
Euzebije iz Cezareje, povjesničar, 276
Euzebije, patrijarh, 30
Evanđelistar, Adin 231
Evanđelistar, Augsburški, 231
Evanđelistar, Cadmugov, 152
Evanđelistar iz Centule 231
Evanđelistar, Godeschalkov, Karla Velikoga, 231
Evanđelistar s otoka Lindisfarne 152
Evanđelistar iz Lorscha 231
Evanđelistar cara Lotara 231
Evanđelistar iz Soissonsa 231
Evanđelistar iz Zagbe 276
Evanđelje 20, 21, 22, 24, 237

F

Fadah, oaza, 232
Faeroer, otoci, 156
Fatima, kći Muhamedova, 240–244, 246, 283, 285, 291, 296, 297, 324
Fatimidi, dinastija, 282–302, 309–317, 412, 462
Feliks III., papa, 59
Fenolet, grofovija, 455
Feodosije, iguman Kijevsko-pečorskog manastira, 449
Ferdinand I., kralj Leóna i Kastilije, 468, 469
Fergana 244, 282
Fernan Gonzales, kastilijski grof, 461
Ferrara 204, 418
Filip I., francuski kralj, 397, 400, 401, 404
Filon Aleksandrijski 21
Filotejev Klitorologij 330, 331
Firdusi, perzijski pjesnik, 321
Flandrija 156, 368, 375, 388, 419
Florus iz Lyona, teolog, 229
Focije, patrijarh, 21, 263, 268, 325, 360, 422, 426
Foka, biz. car, 82–84, 87
Forschheim 403
Formoz, papa, 363, 371–376
Fortunat, patrijarh u Gradu, 181
Fostat (Kairo) 295
Franačka, Franci 19, 20, 32, 39, 41–46, 47, 50–52, 64–66, 83, 89, 92, 96, 100, 108, 116, 117, 125, 129, 134–140, 157, 175–178, 180–184, 187–192, 196–203, 204–206, 218–231, 266, 328, 430, 456–457, 470, 485
Franački anali 180
Francesco Valla, humanist, 116
Francuska 124, 148, 159, 164, 189, 198, 298, 379, 396, 397, 469, 482
Frankonija 44, 188, 363, 379, 389
Fraxinetum, gusarsko uporište, 460
Fredegarova kronika 89
Fredegunda 111–112
Frigija, Frigijci 19, 110–117, 130, 139, 143, 156, 167, 188, 204
Fritigern, gotski prvak, 31
Frizi, Frizija 110, 143, 167
Fruela I., kralj Asturije, 454
Fulda, samostan, 228
Furlanija 43, 83, 177, 179, 190–192, 220, 366, 367, 368–378, 385, 385
Furlanska marka 178, 220, 385

G

Gaëta 92, 120, 327, 331, 367, 393, 419
Gainas, magister militum, 56
Gajzerih, alanovandalski kralj, 33
Galerije, rimski car, 28
Galib, general u Kordovskom kalifatu, 464
Galicija 32, 37, 100, 452–460, 482
Galič 447
Galija 19, 32, 37–40, 43, 46, 51, 52, 57, 64–66, 100, 110–117, 127, 134–142, 174, 183, 186, 188
Galloway 148, 162
Galorimljani 42, 51, 110, 134–140, 222
Gand 203
Garcia Himenez, vladar u Sobrarbi, 396, 457

Garigliano, rijeka, 366
Garsija Iñigez, navarrski kralj, 457–459
Gasanidsko kraljevstvo 233
Gaskonja 112, 188, 220
Gazna, Gaznavidi, turska dinastija, 302, 321–324
Gejza I., mađarski kralj, 387, 399
Gelazije II., papa, 409
Gelimer, alanovandalski kralj, 70
Genova 91, 94, 418
Georgij Vojtjeh, vođa makedonskog ustanka, 415
Georgije Hamartol, biz. kroničar, 276
Georgije Kipranin, propovjednik, 279
Georgije Pisida, pjesnik, 281
Georgije Synkel, biz. kroničar, 276
Georgios Maniakes, biz. vojskovođa, 357
Gepidi 14, 30, 37, 44, 52, 57, 63, 78, 80, 81, 82
Gerard, feudalac, pokretač Brogneske reforme, 374
Gerbert, redovnik, nadbiskup Reimsa, 487
German, carigradski patrijarh, 256, 279
Germani, Germanija, 14, 15, 17, 18, 19, 28, 33, 43, 56–62, 77, 78, 100, 115–116, 129–133, 152, 155, 174, 186, 200, 210, 227
Geron, saski markgrof, 380
Gigny (Žinji), samostan u Gornjoj Burgundiji, 381
Gironde 188
Gljagolica 191, 192, 449
Glicerije, zapadnorimski car, 38
Glomači, polapsko-slavensko pleme, 78, 366
Gljeb Vladimirovič Sveti 436
Gnezdovski kurgan, 448
Gnjezno, nadbiskupija, 384, 387
Godegizil, burgundski princ, 45
Godfred, danski kralj, 158
Godwin, earldorman, 164
Gojdeli (Gaëli) 142
Gojslav, hrvatski kralj, 343, 420
Gombad-i-Kabus, mauzolej, 323
Gorazd, sin karantanskog kneza Boruta, 177, 192
Goridi, iranski ratnički rod, 303
Gorm Stariji, danski kralj, 157
Gosposvetsko polje 177
Götaland 14
Gotfrid Bradati, markgrof Toskane, 400
Gotfrid, lotaringijski vojvoda, 394
Goti 14, 19, 20, 28, 30–46, 52, 60, 61–66, 78, 80, 95–100, 154
Gotland 204
Gotska marka 220
Gottschalk, teolog, 229
Gracijan, rimski car, 35
Grado 121, 180, 181
Granada 452, 467
Grčka 81, 83, 87, 96, 139, 256, 265, 289, 360
Gregorijanski kalendar 304
Grgur I., papa, 92, 145, 149, 258
Grgur II., papa, 255
Grgur III., papa, 123
Grgur IV., papa, 185
Grgur V., papa, 386, 387
Grgur VII., papa (redovnik Hildebrand), 358, 362, 382, 394, 401, 442, 469
Grgur XIII., papa, 304
Grgur iz Nysse, teolog, 230, 278, 451
Grgur Nazianski, teolog, filozof, pjesnik, 192, 278, 280
Grgur Tourski, kroničar, 141
Grimoald, franački majordom, 113, 114
Grimoald, langobardski kralj, 95
Grönland 147
Gukstad, arheol. lokalitet, 148
Gundahar, kralj Burgunda, 40
Gundobad, kralj Burgunda, 41, 45, 46
Gutrum, danski kralj, 149

H

Haakon Dobri, norveški kralj, 162
Hadidža, Muhamedova prva žena, 234–236
Hadisi 236, 237, 239, 286, 315–317, 478
Hadramaut 232, 233
Hadrijan I., papa, 175–178, 179, 229
Hadrijan II., papa, 191
Hadrianopol 8, 35, 43, 337–339
Hadrijanov granični zid 142, 152
Hadždžadž, vojskovođa, 289
Hafsa, Muhamedova žena, 242
Hakon, jarl Trondelanga, 157
Haldija, pricrnomorska tema, 261
Halid ibn Ruman, liječnik, 479
Halil al-Ghatla, mutazilit, 478
Halkedon 58, 77, 87
Halvdan Crni, švedski kralj, 157
Hamburg, nadbiskupija, 163
Han, kineska dinastija, 31
Hanife, hanifizam, sekta, 236, 314
Harald I. Plavozubi, kralj Danske, 157, 385
Harald II., kralj Danske, 162, 163
Harald, sin Knutov, vladar u Engleskoj, 163, 425
Harald Hardrad (Strogi), kralj Norveške, 163
Harald Hrabri, kralj Norveške, 440
Harald Ljepokosi (Harfagr), kralj Norveške, 157, 161, 162
Haribert, sin franač. kralja Klotara, 110
Haridžiti, sekta, 244, 247, 281, 287, 288, 296, 298, 318, 453
Harold, Godwinov sin, kralj Engleske, 165
Harran, pokrajina, 281, 311
Hartaknut, vladar Danske, 162–165
Harudi 14

Harun-al-Rašid, abbasidski kalif, 182, 259, 292, 314, 318, 321, 322
Hasan, imam, 288, 291
Hasdai ibn Šoprut, liječnik i pisac, 479
Hastings 160, 172
Hati, germ. pleme, 44
Haveljani, polapsko-slavensko pleme, 79, 366
Hazari 37, 191, 192, 249–253, 254–264, 333, 426, 431–433
Hedeby, grad, 159
Hedžas 232, 244, 490
Helada, tema, 250, 265
Helisahar, kancelar Akvitanije, 182
Helmold Crni, pjesnik, 230
Henrik I., bavarski vojvoda, 380
Henrik II., Svadljivi, bavarski vojvoda, 385
Henrik I., Ptičar, njem. kralj, 157, 365–366, 376, 377
Henrik II., njem. kralj i rim. car, 385–387, 389, 437
Henrik III., njem. kralj i rim. car, 392–395
Henrik IV., njem. kralj i rim. car, 395, 398–407
Henrik V., njem. kralj i rim. car, 408–410
Henrik I., francuski kralj, 397, 441
Herakleja 292
Heracliana 121–123
Heraklije, biz. car, 82, 87–94, 247, 264
Heraklije, kartaginski egzarh, 87, 88
Heraklona, sin biz. cara Heraklija, 247
Herman, lotaringijski grof, njem. protukralj, 403
Herman, saski feudalac, 379
Hermanarih, ostrogotski kralj, 31, 32, 421
Hermenegild, vizigot. kraljević, 96
Hermioni, skup germ. plemena, 14
Hermold, pjesnik, 229
Herodot iz Halikarnasa, povjesničar, 79, 276
Hersones 81, 94, 261, 332
Heruli 14, 31, 80, 81, 154
Hidžra 239
Hildebert III., austrazijski kralj, 113
Hilderik, alanovand. kralj. pretendent, 70
Hilderik II., kralj Austrazije, 113
Hilderik III., franački kralj, 115
Hilperik, burgundski kralj, 44
Hilperik, kralj sjev. Franačke, 111, 127
Himjariti, dinastija, 232
Hindasvint, vizigot. kralj, 97, 106, 183
Hinkmar iz Reimsa, pisac, teolog, 229, 304
Hipatije, nećak biz. cara, 71
Hirschau, samostan 402
Hispanija 19, 32, 33, 37, 38, 52, 73, 82, 84, 100–105, 174, 307
Hišam, omejadski kalif, 283, 291, 453
Hišam I., kordovski emir, 457
Hišam II., kordovski kalif, 464
Hišam III., kordovski kalif, 466
Hiva 75, 264, 282, 307
Hobal, plemensko božanstvo u Meki, 236
Honorije, papa, 91
Honorije, zapadnorimski car, 20, 35, 36, 37, 56
Horazan 289, 291, 297, 302
Horezmija 244, 310, 433
Horiv, Kijev brat, 424
Hotimir, nećak Borutov, 177
Hozroje I., perzijski kralj, 69, 308
Hozroje II., perzijski kralj, 83, 88
Hraban Maur, pisac, teolog, 229
Hrisafios, eunuh, 58
Hrizohir, paulikijanski vođa, 325, 337
Hronographia, kronika svijeta, 279
Hrušica 35, 44
Hrvati 82, 90, 184, 328, 413–420, 430
Hrvati, Bijeli, 78, 82, 388, 422
Hrvati u Češkoj 377
Hrvatska 60, 61, 178, 192, 266, 327–344, 362, 363, 408–417, 433
Hrvatska, Bijela ili Velika, 89, 384
Hrvatska, Dalmatinska, Primorska, 123, 178, 204, 260, 266, 327
Hrvatska, Panonska, 178, 184, 262, 266–267
Hugo, grof od Arlesa, kralj Italije, 367, 373, 376
Hugo Veliki, francuski velikaš, 367, 370
Hugo Capet (Kape), franc. kralj, 370, 395, 396
Hugo, vojvoda od Provanse, kralj Italije, 373, 375, 412
Humaravaih, upravnik Egipta, 295
Humbert od Moyenmoutiera, kardinal, 359, 400
Hunain ibn Išak, liječnik, 312
Huni 20, 30–32, 37, 38, 39, 40, 43, 45, 52, 56, 57, 69, 80, 84
Husain ibn Išak (Joannitius), bibliotekar, 312
Husein, sin Alije, imam, 246, 288, 291
Hyeroklo, teolog, pisac, 278
Hypatija, filozofkinja, 277

I

Iberija, Iberijci 68, 142
Ibn Abd Rabbihi, enciklopedičar, 479
Ibn Ammar, pjesnik, 481
Ibn Fozlan, arapski putopisac i geograf, 314
Ibn Hadždžadž, jemenitski velikaš u Hispaniji, 459, 460
Ibn Haijan, povjesničar, 479, 481
Ibn Hanbalov zbornik hadisa 240
Ibn Haukal, arapski putopisac i geograf, 314
Ibn Hazm, učenjak, povjesničar, 481
Ibn Hišam, Muhamedov biograf, 236
Ibn Hordadbeh, arapski putopisac i geograf, 314, 421

Ibn Išak, Muhamedov biograf, 236
Ibn Kotaiba, pisac, 314, 321
Ibn Mokaffa, prevodilac, 321
Ibn Rostah, arapski putopisac i geograf, 314
Ibn Rušd (Averroes), filozof, 317
Ibn Sahib al-Zuhri, pravnik, 287
Ibn Sida, jezikoslovac u Murciji, 481
Ibn Sina (Avicena), filozof, liječnik, 317
Ibn Suraj, pjevač, 286
Ibn Tulunova džamija 322
Ibn Zajdun, pjesnik i stilist, 481
Ibrahim, Muhamedov potomak, 293
Ibrahim, Al-Mamunov protukalif, 293
Ibrahim ibn Al-Aglaba, emir u Maroku, 293
Idrisidi (dinastija u Maroku), 292, 293
Ifrikija (Tunis) 261, 293, 295, 326, 452
Ignacije, biz. patrijarh, 191, 262, 268, 328, 329
Ignacije Đakon, pjesnik, 327
Igor, kijevski knez, 336, 431, 432
Igor, knez Volinije, 439
Ikonium 303, 362
Ikšididi, egipatska dinastija, 296
Ilarion, kijevski metropolit, 439
Ilirik 35, 52, 80, 87, 111
Indija 69, 75, 193, 235, 247, 303, 307, 313–316
Ingveoni, germ. skup plemena, 14
Irak 242–245, 246, 291, 300, 320, 455, 478
Iran 244, 246, 298, 300, 305, 309, 310, 314
Irci, Irska 142–147, 148, 150–152, 162
Irena, biz. carica, 175, 180, 181, 291
Irmionov Poliptih 194
Isa al-Razi, povjesničar, 479
Isaurijci 57, 58, 66, 253
Island 147, 155, 156
Ismael, imam, 295, 299, 321
Ismaelov mauzolej u Buhari 306
Ispahan 307, 322
Istarska marka 385
Istočna marka (Austrija) 176, 189–192, 385–394
Istra 35, 60, 61, 72, 85, 88, 121–123, 175–179, 189, 190, 220, 266, 385–394, 411–420
Istveoni 14, 21–28
Isus iz Nazareta 21–29, 57–58, 237, 240, 274, 299, 453–458
Italija 19, 33–38, 36, 37, 43, 44, 52, 54, 57, 60, 61, 62, 66, 72, 77, 82, 84, 91–99, 117–120, 123–125, 175–179, 186, 220, 325–328, 363–366, 370, 381, 383–395, 398–410, 454–459, 482
Ivan II., carigradski patrijarh, 65
Ivan Cimisk, biz. car, 263, 335–340, 351, 383, 413, 433
Ivan Damaskin, teolog i himnograf, 255, 279–281
Ivan Duka, cezar, 361
Ivan od Gorze, opat samostana, 375
Ivan (Joan) Gramatik, ikonoborac, patrijarh, 260, 275, 279
Ivan, istarski dux, 178
Ivan Kapadokijski, pretor. prefekt, 69
Ivan Klimaks, sinajski redovnik, pisac, 280
Ivan Krstitelj 21, 286
Ivan Ksifilin, patrijarh, 357
Ivan Kurkuas, biz. vojskovođa, 335
Ivan Mauropas, pravnik, 357
Ivan Orfanotrof, eunuh, 356
Ivan I., papa, 66
Ivan VIII., papa, 192, 371, 372
Ivan IX., papa, 372
Ivan X., papa, 334, 373
Ivan XI., papa, 373
Ivan XII., papa, 381, 383
Ivan XV., papa, 387
Ivan XIX., papa, 415
Ivan Partecijak, venec. dužd, 125, 413
Ivan, patrijarh u Gradu, 181
Ivan Philopon, aristotelovac, branitelj monofizitizma, 279
Ivan Zlatousti, kršć. propovj. iz Antiohije, 280
Ivar Vidhafadmi, danski kralj, 154
Izak I. Komnen, biz. car, 360
Izidor Seviljski 228
Izidor iz Mileta, matematičar, 272, 275
Izjaslav Jaroslavič, kijev. vel. knez, 404, 439–442
Izjaslav Vladimirovič, knez u Polocku, 436

J

Jahja, barmakidski vezir, 292
Jahja ben Husein al-Hadi, zaiditski šiit, 321
Jahja ibn-Masaviah, liječnik, 313
Jakov Baradaj, monofizit, 313
Jakov, Isusov brat, 23
Jakov, Isusov učenik, 465
Jarmuk, rijeka, 242
Jaromir, češki knez, 388
Jaropolk, kijevski knez, 434
Jaroslav, novgorodski i kijevski knez, 394, 436, 437, 438
Jaroslavlj, 447
Jatrib (Medina, Prorokov grad) 232–244
Jazid I., omejadski kalif, 246
Jazid II., omejadski kalif, 283
Jefrem, sirijski pisac, 422
Jemen 74, 235, 236, 287, 300
Jemeniti (Kalbidi) 283, 456
Jeruzalem 22, 23, 24, 87, 89, 238–240, 271–281, 286, 340, 362, 408, 409
Jesolo (Đezolo) 121–123
Jezerci, maked.-slavensko pleme, 265
Joannes Malalas, kroničar, 276

Joannes Moshos, redovnik, hagiograf, 277
Jonas iz Orléansa, biskup, povjesničar, 229
Jordanes, gotski povjesničar, 79, 80
Josip Flavije, židovski povjesničar, 21
Julijan Apostata, rimski car, 20, 47, 56, 278
Julijan Egipatski, pisac epigrama, 280
Junus al-Harrani, liječnik, 479
Justin I., biz. car, 65, 68, 81
Justin II., biz. car, 82, 84
Justinijan I., biz. car, 8, 34, 52, 60, 65–77, 81–87, 88, 90, 95, 110, 247, 279, 329, 358
Justinijan II., biz. car, 250–253, 254, 256
Justus iz Tiberijade, 20
Jüti, Jütland 14, 143, 154, 157, 167

K

Kaaba, 235–244
Kadaloh, furlanski markgrof, 178, 183, 266
Kafar, emir u Egiptu, 295
Kaibar, oaza, 232
Kairo 297–302, 322, 464
Kairuan 244, 295, 452
Kais ibn Al-Mulaveh, pjesnik, 286
Kaisiti, arapsko pleme, 283, 452–460
Kalabrija 52, 72, 88, 92, 175, 249, 297, 328, 361, 367, 383–395
Kalbidi, sirijsko-arapsko pleme, 247, 452–454–460
Kalikst II., papa, 410
Kallinik, izumitelj »grčke vatre«, 244, 275
Kandak, bojište, 244
Kapadokija 87, 264, 303, 361
Karantanija, Karantanci 89, 177–179, 188, 189, 193, 266, 363, 379, 390, 394
Karantanska marka, 220, 385
Karavisijanacâ, tema, 254
Karbeas, paulikijanski vojni zapovjednik, 263
Kardam, bugarski kan, 258
Karlo III. Bezazleni, kralj Francuske, 156, 189, 364, 368
Karlo Ćelavi, franački kralj, 183, 187–188, 205, 210, 230, 267, 371
Karlo Debeli, car, praunuk Karla Velikog, 189, 192, 363, 368, 371, 412, 421
Karlo Martelo, majordom, 113, 114, 115, 453
Karlo Veliki 8, 123, 126, 141, 177, 179–181, 189, 205–218, 220–230, 257, 363–368, 370, 376, 382, 396, 427, 456
Karlo, donjolotarinški vojvoda, 379
Karloman, sin Ludwiga I. Njemačkog, 188, 191, 327, 371
Karloman, sin Pipina Maloga, 116, 126, 175
Karolinzi 110, 113, 181, 188, 189, 208, 212–218, 326, 328, 363, 365, 367, 369, 370, 377, 396
Kartaga 33, 70, 87, 88, 244, 248, 253
Kartagena 73, 76, 455
Kasije, vizigotski grof, 493
Kasiodor, rimski senator, povjesničar, 80
Kasr-el-Hađr, tvrđava, 286
Kassija, pjesnikinja, 280
Kastilija 454, 459, 461, 467, 469, 482
Katalonija 73, 230, 482
Kavad Široje, perz. kralj, 88
Kazimir I. Obnovitelj, poljski knez i kralj, 392, 394, 442
Kefalonija, tema, 259
Kelti 14, 142, 147, 150–152
Kent 143–147, 148, 161
Kiberiotska tema 254, 260
Kij, ruski knez, 424
Kijev 156, 388, 421–428, 430–438, 438–452
Kijevska Rusija 78, 340, 388, 390, 404, 421–428, 430–438, 439–452
Kijevsko-Pečorska lavra 439
Kilikija 352, 337, 338
Kimbalonga, klanac, 343
Kina 31, 69, 75, 307
Kipar 250, 257, 338
Kir, aleksandrijski patrijarh, 90
Kiril, aleksandrijski patrijarh, 58
Kirman, iranska pokr. 300–301
Kizik otok, 244, 250
Klef, langobardski kralj, 118
Klement Irac, gramatičar, 228
Klement II., papa, (Sudger, biskup u Bambergu), 393–399
Klement III., protupapa, 404, 405, 406
Kliment, Metodijev učenik, 191
Klodion, franački kralj, 44
Klodovik I., franački kralj, 41, 44, 45, 46, 110
Klotar I., franački kralj, 110, 111
Klotar II., franački kralj, 112, 114
Klotilda, burgund. princesa, 41, 44
Knut Veliki 162–165, 171, 390
Kocelj, donjopanonski knez, 191, 192, 327
Koloman, ugarsko-hrvatski kralj, 408, 417
Kolumba, Sv. 145, 152
Komod, rimski car, 10
Konrad, sin Henrika IV., 406
Konrad I., njem. kralj, 364, 365
Konrad II., njem. kralj i rimski car, 389–392, 415
Konrad Mlađi, vojvoda u Frankoniji, 363
Konstancije, namjesnik u Galiji, 37
Konstancije, rimski car, 57
Konstans II. Pogonat, biz. car, 95, 247, 248, 262, 265
Konstantin I., rimski car, 20, 28, 30, 34, 52, 87, 116
Konstantin III., biz. car, 247
Konstantin IV., biz. car, 249–253

Konstantin V. Kopronim, biz. car, 254–256, 273, 291, 340
Konstantin VI., biz. car, 176, 179–181, 257–260, 291
Konstantin VII. Porfirogenet, biz. car, 89, 193, 266, 330–333, 336, 350, 421, 432, 480
Konstantin VIII., biz. car, 340, 356
Konstantin IX. Monomah, biz. car, 356–359, 403, 442, 444
Konstantin X. Duka, biz. car, 360
Konstantin Duka, uzurpator, 333
Konstantin Bodin, makedonski car, 362, 415
Konstantin (Ćiril), slaven. apostol, 191, 192, 263, 431, 437, 449
Konstantin Lihud, poglavar carigrad. sveučilišta, 357
Konstantin Nakolejski, biskup, 255
Konstantinopol (Carigrad) 52, 54, 58, 60, 65, 66
Korčula 343, 414
Kordova 95, 261, 288, 452, 453, 457, 458, 470, 479, 481
Kordovski kalifat 460–468
Korejšiti 235–244, 288, 454
Kormisoš, bugarski kan, 257
Kosaila, berberski vođa, 244
Kosair Amra, palača, 283
Kostolac, grad na Dunavu, 81
Kotaiba, omejadski vojskovođa, 282
Kotama, berbersko pleme, 296
Kozma Indikopleust, putopisac, geograf, 281
Kranjska 178, 189
Kranjska marka 385
Krešimir II., hrv. kralj, 339, 433
Krešimir III., hrv. kralj, 343
Krešimir IV. (Petar...), hrv. kralj, 360, 415
Kreta 89, 183, 260, 337, 432, 457
Krim 30, 43, 261, 431
Krist 22, 57, 77–94, 246, 255–257, 275, 276
Kriviči, istočnoslavensko pleme, 422, 427, 428, 430, 431
Krnski grad 179
Krok, češki knez, 181, 377
Krum, bugarski kan, 183, 259, 265
Ktesifon 88
Kubrat, bugarski kan, 8, 249
Kufa 243, 284, 307
Kuran 230, 285, 287, 307, 315–318, 475
Kutriguri 69, 80, 82, 84
Kvadi 19, 32, 37, 78
Kyrilos iz Skythopola, hagiograf, 277

L

Ladoga 156, 426–428
Lahmidsko kraljevstvo 233–242
Laktancije, patrist, 28
Lamberto od Spoleta, car, 363, 366, 372
Landolf, osnivač patarskog pokreta, 400
Langobardi 14, 52, 63, 78, 81, 82, 88, 91–95, 113, 117–120, 121–123, 125, 175, 183, 256, 266, 383–395
Lastovo 343, 414
Lateranski sabori 248, 268, 348, 400, 405, 407, 409
Lavrentije, Metodijev učenik, 192
Lazika 68, 69, 71, 248
Lebedija 193, 333
Lemuzi, češko pleme, 377
León, kraljevstvo, 452, 460, 465, 468
Leon I., istočnorimski car, 38, 43, 58
Leon III. Izaurijski, biz. car, 116, 254, 282
Leon IV. Hazar, biz. car, 257, 258, 291
Leon V. Armenac, biz. car, 280
Leon VI. Mudri, biz. car, 328–332
Leon Foka, vojskovođa, 335
Leon Matematik, fizičar i matematičar, 275
Leon, ohridski arhiepiskop, 360
Leon I., papa, 43, 58
Leon III., papa, 179–181
Leon IV., papa, 188
Leon VIII., protupapa, 383
Leon IX., papa (biskup Bruno), 358, 394, 403, 417
Leon iz Soluna, matematičar, filozof i liječnik, 263
Leon Tarnikios, uzurpator, 357
Leon Tripolitanac, gusar, 332, 335
Leonardo da Vinci 313
Leoninski grad 406
Leontije iz Neapolisa, pisac, 277
Leontije, strateg teme Helada, biz. car. 253
Lerida 487
Leško polje 179
Libanios iz Antiohije, govornik, 280
Liberije, senator, 60
Libri Karolinzi, teološki spisi, 258
Libuša, češka kneginja, kći češ. kn. Kroka, 181, 377
Licinije, rimski car, 28
Ligurija 60, 91, 99
Lindisfarne, samostan, 150
Linjani, polapsko-slavensko pleme, 78
Liti 51
Liudolf, vojvoda Saske, 379, 381
Liutpold, Babenbergovac, 385
Liutpold, sin Otona I., 380
Liutpold, vojvoda Bavarske, 364
Liutprand, 114, 119
Liuva II., vizigot. kralj, 96
Liuvigild, vizigot. kralj, 96
Lombardija 231, 366, 380, 388

London 148, 161, 427
Lorsch, samostan, 228
Lošinj 413
Lotar I. car, sin Ludov. Pobožnog. 182–187, 268, 367, 368, 377, 411, 418
Lotar II. car, 188, 367
Lotar III., franc. kralj, 370, 385
Lotaringija 188, 365–370, 369, 370, 375, 379, 380, 385–394
Louis II. Mucavi, kralj Francuske, 188, 265
Louis IV. Prekomorski, kralj Franc., 369, 370
Louis V. Lijeni, franc. kralj, 370, 395
Louis od Provanse (Slijepi), 189, 367, 368, 372, 380
Lucca 120, 418
Lučani, češko pleme, 377
Ludovik II., kralj Italije, car, 188, 213, 327, 371, 413
Ludovik Pobožni, car, 179, 182–186, 205–209, 219–230, 266, 327, 363, 373, 424
Ludvig I. Njemački 182, 183, 186, 328, 371
Ludvig Dijete, njem. kralj, 193, 363–364, 369, 370, 377
Luka, evanđelist, 25
Luka, novgorodski episkop, 449
Lund, grad, 189
Lupicinije, rimski general, 35
Lupito, matematičar u Kataloniji, 487
Lupus iz Ferrièresa, pisac, teolog, 229
Lužica 89, 387, 390, 402
Lužički Srbi, polapsko-slavensko pleme, 78, 90, 182, 184, 192, 193, 363, 365
Lyon 41, 227

LJ

Ljubeč, grad, 447
Ljudevit Posavski 184, 189, 266
Ljutići, polapsko-slavensko pleme, 78, 181, 365, 377, 388, 390, 394, 398

M

Maabad, pjevač, 286
Maastricht, grad, 203
Mađari, Mađarska 193, 230, 333, 334, 336, 340, 360–365, 366, 372, 379–381, 387–394–410, 436
Magdeburg, nadbiskupija, 380, 383
Magnus Olafson, norveški kralj, 163
Magreb 291, 305, 454
Mahmud od Gazne, 302
Mainz 32, 37, 41, 187, 203, 228, 380, 405
Maisara, haridžit, 283
Majorijan, zapadnorimski car, 38
Makedonija 35, 83, 89, 192, 258, 333, 339–343, 357–360, 362, 435, 437, 6, 6
Maksim Ispovjednik, teolog, 225, 230, 279
Mala Kabilija (istočni Alžir) 298
Malaga 72, 452, 455
Malahi I., kralj Meatha, 151
Malamocco 121–123, 412
Malik ibn Anas, pravnik, 457
Malikšah, sultan, 303, 304, 314, 319
Malkolm II., škotski kralj, 154
Mancikert, grad, 303, 361, 362
Marcellus, istarski magister militum, 121
Marcijal, antički pisac, 20
Marcijan, istočnorimski car, 58
Marcijan Capelle, pisac V. st., 228
Marculfov formular 211
Mardaiti, libanonsko pleme, 250
Marijci, ugrofinsko pleme, 432
Marko, evanđelist, 24, 125
Markomani 19, 32, 78
Maroko 283, 291, 293, 296, 457, 462–466
Marozija, kćerka pap. vestijara Teofilakta, 367, 373
Martin Ispovjednik 248
Martin I., papa, 95, 248, 372
Martina, žena biz. cara Heraklija, 247
Marvan I., omejadski kalif, 283
Marvan II., omejadski kalif, 283
Masardžavaj, medicinski pisac, 288
Masud I. Gaznavid 302
Masudi, arapski pisac, 425
Matilda, vojvotkinja Toskane, 403–407, 409
Mauricius, venec. dužd, 122
Mauricijakovo polje, bojište, 38, 43
Maurikije, biz. car, 82, 84, 86, 87, 248, 280
Mauzolej Galle Placidije 275
Mayol, opat u Clunyju, 374
Meath, grofovija u Irskoj, 150
Medina 237–244, 247, 284, 291, 455
Mehlring, Franz 21
Meissenska marka 387, 404
Meka 234–247, 300, 307, 477
Melanhleni, slavensko pleme, 79
Melitena, emirat, 257–264, 325, 336, 361
Mercija 143–147, 149
Meri, ugrofinsko pleme, 427
Merida, grad, 458, 460
Merovinzi, franačka dinastija, 50, 110, 111–117, 128, 134–139, 176, 180
Merv 297, 298, 307
Mesdžid, džamija u Najimu, 322
Mesdžidi, džamija u Isfahanu, 322
Mesija 21, 22, 23
Mesud III., sultan, 324
Metodije, ikonofilski redovnik, biz. patrijarh, 262

Metodije, slav. apostol, 191, 192, 265, 384, 435, 449
Metz 203, 227, 228, 263
Mezija 19, 30, 35, 43, 52, 89
Mezopotamija 68, 69, 91, 232–244, 254, 271–275, 284–303, 322, 339
Mihajlo I., Rangabe, biz. car, 259, 262
Mihajlo II., Amorijac, biz. car, 260, 261
Mihajlo III., biz. car, 191, 262, 268, 269, 426
Mihajlo IV., biz. car, 357
Mihajlo V., Kalafat, biz. car, 357
Mihajlo VI., Stratiotik, biz. car, 359
Mihajlo VII., Duka, biz. car, 361, 362, 415, 442
Mihajlo Kerularije, carigradski patrijarh, 359, 360, 400
Mihajlo Lahanodrakon, strateg, 258
Mihajlo Psel, filozof i povjesničar, 357, 361
Mihajlo, ruski arhiepiskop, 427
Mihajlo Višević, zahumski knez, 334
Mihajlo, zetski knez i kralj, 280, 360, 362
Milano 35, 43, 230, 276, 406, 419
Milčani, polapsko-slavensko pleme, 78, 377
Milinzi, peloponesko slavensko pleme, 265
Milet, grad, 454
Miroslav, hrv. kralj, 339
Mislav, hrv. knez, 266, 411
Mješko I., poljski knez, 384, 385, 434
Mješko II., poljski kralj, 389, 390, 392
Mojmir, velikomoravski knez, 190
Mojsije 237
Montecassino 93, 373
Moravska 52, 79, 81, 82, 85, 89, 181, 190–192, 265, 385–394, 449
Mordvini, ugrofinsko pleme, 432
Moričani, polapsko-slavensko pleme, 78
Mstislav, novgorodski knez, 425–428
Mstislav Monomašić, kijevski knez, 444
Mstislav Vladimirović, knez u Tmutarakanu, 425, 436, 438, 444
Muavija, namjesnik u Siriji, kasnije arapski kalif, 243–244, 245, 250, 283, 289
Muhadžiri 237–244
Muhamed, osnivač islama, 236–244, 246, 285, 289, 291, 310–324, 455, 456, 478
Muhamed I. emir u Kordovi, 458
Muhamed, mahdi, 320
Muhamed al-Muntazar, imam, 321
Muhamed ibn Abd Allah ibn Masara, španjol. asketa, 478
Muhamed ibn Tugat, osnivač dinastije Ikšidida, 296, 479
Mundus, biz. general, 70
Munster 152, 153
Murcija 452, 467
Murom, Muromci, ugrofinsko pleme, 432, 447
Mursijansko jezero 80
Musa ibn-Kasije, islamski feudalac u Kordov. emiratu, gospodar Tudele, 458, 459
Musa, brat Ismaelov, imam, 320
Musa ibn Nusair, omejadski namj. u Sjev. Africi, 282, 452–454, 471, 472
Mutimir Vlastimirović, srpski knez, 327

N

Nabatejaca, kraljevstvo, 233
Nantes 138, 186
Napulj 71, 76, 120, 183, 249, 327, 366, 393
Narbonne 138, 397, 452
Narbonnska Galija 33, 44–46
Narona 89
Narzes, biz. vojskovođa, 69, 70, 71, 72, 82
Navarra 457, 458, 459, 460, 461, 468, 482
Nazaret 339
Nedžd 233, 296, 301
Nefud, pustinja, 232
Nehavend, bitka, 242
Neretljani, Neretljanska kneževina 266, 327, 343, 413
Nestor, ruski kroničar, 425, 426, 430, 449
Nestorije, carigr. patrijarh, 57
Neuri, slavensko pleme, 79
Neustrija 110–117, 126
Neustrijska marka 220
Nibelunzi 40, 155
Nikefor I. Logotet, biz. car, 180, 259, 292
Nikefor II. Foka, biz. car, 337, 340, 351, 433
Nikefor III. Botanijat, biz. car, 362
Nikefor Brienij, uzurpator, 362
Nikefor I. carigr. patrijarh, 276
Nikeja 28, 54, 258, 303, 454, 464
Nikejski koncil, I., 57
Nikejski koncil, II., 258
Niketa Orifas 326
Nikola I., papa, 268
Nikola II., papa, 361, 400
Nikola, komes u Makedoniji, 341
Nikola Mistik, carigr. patrijarh, 332–335, 366
Nikonovski ljetopis 425
Nišapur 297, 298, 307
Nizam al-Mulk, Malikšahov vezir, 304, 328
Nizozemska 14, 44, 469
Noirmoutier 187
Nonos Panopolites, biskup, pjesnik, 280
Nordalbingija, Nordalbinzi, 176, 177, 181, 220
Nordgau, marka, 385
Noricum mediterraneum (Norik) 32, 36, 57
Normani 147, 150, 155, 156, 186, 187–189, 204, 358, 368, 384–394, 400–420, 458

Normandija, Normandijci, Normandijsko vojvodstvo 156, 164, 369, 377, 393, 397, 464
Normanska marka 220
Northumbrija 143–147, 150, 156
Norveška, Norvežani 14, 147–148, 152–154, 155, 157, 161–165, 368
Novgorod, Novgorođani 156, 308, 398, 425–428, 436, 437, 447
Novgorodci, istočnoslavensko pleme 421, 430–438
Novietunski grad 80

NJ

Njemačka 14, 19, 37, 130–139, 143, 154, 163, 189, 198, 266, 267, 363–366, 368–374, 377, 381–383, 386–396, 400–409, 432, 462
Njitra 190

O

Obaid Allah, imam i mahdi, 295
Obaid ibn-Šarija, pripovjedač, 287
Odilon, opat u Clunyju, 374
Odin, germ. božanstvo, 154
Odoakar, kralj Germana u Italiji, 34, 38, 43, 44, 57, 60, 61
Odon, opat u Clunyju, 367, 374, 375
Odra 14, 34
Offa, kralj Mercije, 146
Oguzi, turkestansko pleme, 302
Ohod, bojište, 237, 244
Ohrid 342
Olaf Tryggvason, norveški kralj, 157, 162–165
Olaf II. Sveti, norveški kralj, 162, 163
Oldržih češki knez, 388, 390
Oleg, kijevski knez, 333, 428–431
Olga, kijevska kneginja, 432
Olibrije, zapadnorimski car, 38
Olimpije, ravenski egzarh, 248
Oliva, matematičar u Kataloniji, 487
Oliva, opat samostana Ripoll, 469
Olympiodor, pisac, 276
Oman 301
Omar I., kalif, 239, 244, 284
Omar II., kalif, 283
Omar ibn Ali Rabijah, pjesnik, 286
Omar ibn Hafsun, gospodar Bobastra 458, 459, 460
Omejadi, Omejadski kalifat 178, 243–244, 247, 249, 261, 281–288, 312, 454, 456
Omortag, bugarski kan, 183, 259
Opsikion, tema, 87, 254, 256, 330
Ordonjo III., kralj Leóna, 462
Ordonjo IV., kralj Leóna, 462
Orest, zapovjed. vojske u Italiji, 38
Orhan, bugarski kan, 249
Oribazije iz Pergama medicinski pisac, 275
Orkney, otočje, 148, 152, 156
Orléans 46, 230
Osman kalif, 243, 245, 246, 248
Ostfalci, sasko pleme, 176
Ostrogon, mađ. nadbiskupija, 387
Ostrogoti 20, 31, 32, 37, 41–46, 56, 57, 59–66, 71–73, 77, 80, 81, 95, 110, 421
Ostromir, novgorodski posadnik, 427
Ostromirov ljetopis 427
Ostromirovo evanđelje 449
Oswald, kralj Northumbrije, 146
Oton Švapski, vojv. Bavarske, 387
Oton I., njem. kralj i rim. car 337, 366, 369, 379–382, 383–395, 412, 432
Oton II., njem. kralj i rim. car, 369, 385, 413–415
Oton III., njem. kralj i rim. car, 369, 385, 386, 387
Oton Orseolo, venec. dužd, 343, 415
Otfrid, redovnik, 229

P

Paderborn, grad, 179
Padska nizina 35, 60, 72, 91
Pakistan 291, 302–305
Palermo 297
Palestina, 23, 24, 89, 95, 232–244, 295, 304, 311, 337, 340, 362, 406
Palladij iz Aleksandrije, pisac, 280
Pallars, grofovija, 459
Panonija 20, 30, 31, 32, 35, 37, 43, 44, 52, 57, 59, 60–62, 78–86, 89, 189–192, 204, 227, 265, 380
Papinska država 92, 175, 176, 367, 388, 399
Pappo Karantanac, patrijarh u Akvileji, 409–410
Pariz 45, 141, 395, 396, 427
Pashal I., papa, 183
Pashal II., papa, 407, 408
Pashazije Radbert, pisac, teolog, 229
Patrick, Sv. 145, 150
Paulutius, dux Venecije, 121, 122
Pavao, biz. patrijarh, 258
Pavao Branović, srpski knez, 334
Pavao, dalmat. dux, 123
Pavao Đakon, povjesničar i graditelj, 228
Pavao iz Egine 275
Pavao iz Tarza 23, 24, 25, 27
Pavija 43, 91, 120, 380, 391, 417, 419
Pečenezi 193, 261, 333, 334, 340, 357, 360, 423, 426, 432–439
Pelagije, kralj Asturije, 454
Pelagije, papa, 76
Pelopones 87, 258, 265

Penda, kralj Mercije, 145
Pendžab 245, 282, 301, 302
Pentapola 91, 92, 175
Perejaslavec 433
Perejaslavlj 421, 447
Peremišlj 433
Perugia (Peruđa) 71, 88, 92
Perun, slaven. bog, 422
Perzija, Perzijanci 59, 68–71, 75, 82, 87, 88, 232, 244, 284, 301–318, 422, 432, 463
Petar, bugarski car, 335, 339, 433
Petar, Isusov učenik, 23, 402
Petar I. Candiano, venec. dužd, 413, 418
Petar II. Candiano, venec. dužd. 412
Petar Damiani, papinski legat, 398
Petar Deljan, vođa maked. slav. pobune, 356, 357
Petar Gojniković, srpski knez, 334
Petar Krešimir IV., hrv. kralj, 360, 392, 414, 415
Petar Orseolo, mađ. kralj, 392
Petar I. Orseolo, venec. dužd, 413
Petar II. Orseolo, venec. dužd, 343, 392, 412, 413
Petar Patrikije, biz. povjesničar, 276
Petar iz Pise, gramatičar, 228
Petar Trandenik, venec. dužd, 123, 412, 413, 414
Petar Tribun, venec. dužd, 406, 412, 417
Petronije Maksim, zapadnorimski car, 38
Petrus Crassus, pravnik Henrika IV., 404
Piacenza 120, 403, 406, 418, 419
Pikti 142, 150, 152–154
Pilat 20
Pipin Akvitanski, unuk Karla Velikog, 182, 183, 186, 363
Pipin Heristalski, majordom, 113
Pipin, kralj Italije, 175
Pipin Landenski, majordom, 111–117
Pipin Mali 111–117, 118–126, 175, 179, 181, 209, 216, 220, 381
Pir (Pyrrhos), carigr. patrijarh, 247, 277
Pirenejski poluotok, 32, 37, 38, 39, 40, 52, 244, 282, 452, 461, 642, 471, 482, 485
Pisa 120, 156, 418
Pjesma o Rolandu 176
Placidija, sestra cara Honorija, 37
Plinije Mlađi 20
Plinije Stariji, 79, 80
Plutarh 20
Poitiers (Poatje) 39, 46, 115, 140, 282
Polapci, polapsko–slavensko pleme, 78
Polock, grad, 427, 447
Poločani, istočnoslavensko pleme, 421, 426, 431
Polovci ili Kumani (Kipčaki) 439
Polybije, povjesničar antike, 276
Poljani, istočnoslavensko pleme, 384–394, 422, 424
Poljska 38, 78, 79, 192, 384–395, 399–409, 432, 434, 437
Pomorani, polapsko-slavensko pleme, 78
Pomorje, Zapadno, 14, 384–394, 398, 408
Popelidi, poljska kneževska porodica, 384
Poreč 271, 272
Porfirije, novoplatoničar, 318
Portugal 454–460, 465, 468
Presjan, bugarski kan, 267
Pribina, hrv. ban, 190–192, 339
Primorska tema, 87, 253
Proklo, filozof, 275, 278
Prokopije iz Cezareje, povjesničar, 70, 276
Provansa 38, 61, 73, 110, 116, 117, 126, 187, 369, 462
Prudencije, biskup, analist, 423
Prudencije, povjesničar, 229
Prusi, Prusija 30, 386
Pržemisl, knez Lemuza, 181
Psaltir, Dagulfov, 229
Psaltir Karla Ćelavoga 229
Psaltir Karla Velikog 229
Psaltir, Utrechtski, 229
Pseudodyonizije Areopagita, teolog, filozof, 230, 278
Pseudomaurikije, biz. pisac, 80
Pšemisl, vojvoda Lemuza, 376
Pšovani, češko pleme, 377
Ptolomej 79, 80, 275, 312
Pulherija, biz. carevna, 56, 58, 71

Q

Quedlingburg, sabor u ..., 385
Quentovic 138, 186, 203

R

Radagais, germanski vođa, 36
Radimići, istočnoslav. pleme, 422, 430
Rajna 14, 19, 20, 32, 35, 41, 156
Rakka, kalifova palača, 324
Ramiro II., kralj Asturije i Leóna 460
Raoul, burgund. vojvoda, 369
Rastislav, velikomoravski knez, 190–192
Raška (Srbija) 266, 360
Ratbod, markgrof Podunavske (Istočne) marke 173, 191, 266
Ratimir, knez Posavske Hrvatske, 183, 266
Ravenna 36, 44 61, 76, 87, 88, 92, 116, 120, 253, 271, 275, 373
Ravenski egzarhat, 94, 116, 125, 175, 418
Ré, otok, 187
Recija 32, 61, 183
Redarijci, polapsko-slavensko pleme, 78, 384.

Reichenau, samostan, 192
Reims 110, 232
Rekared, vizigotski kralj, 96, 454
Rekcesvint, vizigotski kralj, 97, 106
Relikvijar Pipina Akvitanskog 230
Rhône 38, 39, 41
Rhörig Jütlandski, normanski vođa, 155, 427
Rialto 121, 412
Richard I., vojv. Norm., 121, 122, 164
Richard Pravdoljubivi, burgund. vojskovođa, 368
Ricimer, zapovjed. germ. vojske u Italiji, 38, 41, 58
Rikard, grof Averse, 394
Rim 19, 20, 33, 34, 36, 40, 58, 65, 72, 92, 125, 145, 175, 180, 183, 187, 249, 267, 270, 333, 366, 381, 386–394–410
Rimljani 14, 19, 36, 37, 38, 39, 40–44, 47, 52, 60 66, 70, 125, 142, 150, 180, 210
Rimski dukat 88, 116, 126, 175, 367
Rimsko carstvo 10, 11, 12, 14, 16, 18, 30, 61, 66, 110, 154, 174, 205
Rinhini, maked.-slaven. pleme, 265
Rjurik, varjaški knez, 426, 427
Robert II. Pobožni, franc. kralj, 395–397
Robert I. Đavao, normandijski vojvoda, 163, 397
Robert Guiscard, normanski vođa, 394, 405, 415, 416
Rod, slav. bog vegetacije, 422
Rodnja, tvrđava (Knjažja Gora), 111, 424
Rodrigo, vizigotski kralj, 99, 452
Roger I. Sicilski 361, 395, 406
Roksolani 30
Roland, vojvoda Bretanjske marke, 456
Rollon, norman. vođa, 156, 369
Roman I. Lekapen, biz. car, 334, 336, 350
Roman II., biz. car, 337, 350, 414, 432
Roman III. Argir, biz. car, 356
Roman IV. Diogen, biz. car, 303, 361
Roman Melodos, pjesnik, 279
Romul Augustul, zapadnorimski car, 8, 34, 38, 43, 44
Roncesvalles, prijevoj, 176
Rosijci (ili Rodijci) 422
»Rosomoni« (Ljudi iz plemena Ros), 421
Rostov 425, 427, 447
Rotramnus iz Corbiea, pisac, teolog, 231
Roussillon, grofovija, 459
Rub-al-Hali ili Dehna, pustinja, 232
Rudolf III., kralj Arelata, 388, 390
Rudolf Švapski, kralj Njemačke, 404
Rudolf I. Welfski, vojv. Burgundije, 189, 368
Rudolf II., kralj Burgundije, kralj Italije, 367, 412
Rufin, pret. prefekt, 35, 56
Rugijci 14, 30, 32, 44, 77, 154
Rus (Ros) 421–424
Rusi, Rusija 37, 79, 156, 204, 251, 340, 360, 421–428, 430–438, 438–444, 444–448

S

Sabaudija (Savoja) 34–45
Sabellius, heretik, III. st., 28
Safaridi (vladalačka kuća u Transoksijani), 298
Sagudati, maked. slavensko pleme, 265
Sahal ben Haran, pisac, 321
Said ibn-Harrani, liječnik, 479
Said ibn-Misdžah, glazbenik, 286
Saif-al-Davla, mogulski emir, 336, 337
Saint-Bertin, samostan, 228
Saint Denis, samostan, 228
Saint-Germain-des-Près, samostan, 228
Saint-Riquier, bazilika, 229
Saint-Tropez, zaljev, 463
Salamon ben Gabirol (Avicebron), filozof, 482
Salerno 327, 368, 389, 393
Salijski zakon 47–51, 127
Salomon, biskup, pisac, 228
Salomon, mađ. kralj, 398
Salzburg 177–179, 228
Salzburški Anonim 89
Samanidi, vladalačka kuća u Iranu, 298, 302
Samara, grad, 322–325
Samarkand 75, 204, 244, 282, 298, 307
Samnium 60
Samo, slavenski knez, 85, 89, 90, 113, 177–179, 181, 377
Samuel Abennagdel, vezir u Granadi, 467
Samujlo, maked.-bug. car, 341–344, 358, 413, 433
Sancho I. Debeli, kralj Leóna, 464
Sancho Garcez II. kralj Navarre, 465
Sancho IV., kralj Navarre, 468
Sanchuelo, diktator u Kordovi, 465
Sanhađa, berbersko pleme, 296–297, 464
San Vitale, crkva u Ravenni 231
Santjago de Compostella, svetište u Galiciji, 465, 468
Saraceni 125, 183, 188, 366, 372, 385–394, 411–420
Saragossa 178, 459, 460, 461, 467, 469, 481
Sardinija 34, 249
Sarmati, Sarmatija 31, 52, 79, 91
Sasi 20, 81, 110, 117, 126, 143, 157, 176, 456
Saska 130, 181, 188, 220, 364, 385, 394–398, 401
Savez sedam slavenskih plemena 89, 249, 272
Scone, grad u Škotskoj, 152
Seeland, ishodište Vandala, 14
Seldžuci 264, 282, 302, 304, 322, 357, 361 362, 406
Septimanija 52, 66, 73, 95, 100, 114, 126, 366
Sergije, carigr. patrijarh, 88, 277

Sergije I., papa, 253
Sergije III., papa, 373
Sever, antiohijski patrijarh, 277
Sever, zapadnorimski car, 38
Sevilja 73, 452, 458, 459, 460, 464, 467, 469, 481
Sheppey, dansko uporište, 148
Shetland, otočje, 152–154, 156
Sicilija 34, 37, 71, 88, 116, 124, 183, 248, 326–328, 327, 328, 366, 404, 408, 411, 418
Siddhanta, indijsko astronomsko djelo, 313
Sien-Pi, tunguški narod, 58
Sigisbert I., franački kralj, 46, 110, 111
Sigisbert II., franački kralj, 111
Sigisbert III., franački kralj, 112
Sigismund, burgund. kralj, 110
Silvestar, iguman, ruski kroničar, 450
Silvestar I., papa, 116
Silvestar II., papa, 387, 487
Simeon, bug. knez i car, 191, 332–334, 337, 449
Sind 245, 282, 302
»Sineus«, navodni varjaški vođa, 425
Sirija, Sirijci 54, 71, 87, 90, 125, 203, 242–244, 249–256, 284, 288, 300, 304, 310, 340–342, 362, 406, 421, 472
Sizebut, vizigot. kralj, 96, 108
Sjeverjani, istočnoslav. pleme, 421–424, 431
Skaldi, skandinavski pjesnici, 156
Skandinavci, Skandinavija 14, 78, 147–150, 154, 159, 160, 174, 393, 425, 427, 430
Skanija, pokrajina, 154, 155, 157
Skardona 89
Skiti 79, 80
Skjöldung, danska vlad. kuća, 154
Sklavinija 83, 99, 265
Slaveni 10, 14, 30, 61, 69, 70, 77–89, 181, 247, 250, 265, 376, 411, 421, 463
Slaveni, Polapski, 182, 365, 376, 379, 380, 383, 384, 387
Slavnik, hrv. knez u Češkoj, 377, 387
Slavomir, svećenik, 191
Slavonija 44, 61, 330, 360
Sležani, poljsko pleme, 384
Slovačka 78–82, 190–192, 385–394
Slovenci 179, 184, 189, 192
Slovenija 61, 77, 175, 189, 192, 363
Småland 14, 157
Smaragdus, opat, povjesničar, 229
Smirna 22, 354
Smolensk 447
Smoljani, polapsko-slavensko pleme 78, 265
Snoeri Sturluson, islandski pisac, 154
Sogdijana 244
Soissons (Soason) 44, 116
Solun 22, 54, 87, 89, 250, 265, 271–275, 332–343, 354, 357
Solunska tema 259
Sperhej, rijeka, 342
Spitignjev, češki knez, 377, 394
Spoleto, vojvodstvo, 92, 115, 175, 179, 189, 220, 327, 363, 367
Srbi 89, 184, 335, 357
Srbi, Lužički, 78, 90, 182, 192, 363, 365
Srbija 82, 183, 266, 334–342
Sredozemno more 38, 63, 69, 156
Srijem 35, 43, 61, 63, 82, 83, 342, 360
St. Denis, opatija, 141, 230
St. Gallen, samostan, 230, 365
St. Germain-des-Près, opatija, 193, 230
St. Germigny-des-Près, crkva, 216, 217, 295
Staurakije, logotet, 258, 265
Stefan Caloprini, venec. aristokrat, 415
Stefan Vojislav, zetski knez, 357
Stilian Zauces, basileopater, 330
Stilihon, rim. vojskovođa, 32, 35, 36, 142
Stjepan iz Aleksandrije, profesor na carigr. sveuč. 275
Stjepan, propovjednik, »prvi mučenik«, 22
Stjepan I., mađ. kralj, 344, 387, 392
Stjepan II., papa, 116, 125
Stjepan III., papa, 175
Stjepan V., papa, 192, 363
Stjepan VI., papa, 366, 371
Stjepan IX., papa, 400
Stjepan Svetoslavić, hrv. kraljević, 344
Stranka Plavih 67, 70
Stranka Zelenih 67, 84
Strumljani, maked.-slavensko pleme, 265
Subuk Tigin, sultan, 302
Sulejman ibn al-Hakam, kordovski kalif, 466
Sulejman ibn Kutlumiš, sultan, 304
Sulejman, namjesnik Saragosse, 456
Sultanat Rum 303, 304, 362
Sussex 143
Sutra (konkordat u ...) 409
Suzdalj 425, 447
Svatopluk, češki knez, 408
Sv. Bazilije, teolog, 282
Sv. Klement, mučenik, 191
Sv. Lavra, manastir na Atosu, 337
Sv. Marko 124, 125
Sv. Martin, biskup u Toursu, 218
Sv. Martin u Toursu, samostan, 179
Sv. Sabbas, redovnik, 76, 236
Sv. Sofija, crkva u Carigradu, 70, 74, 75
Svend, nećak Knuta Velikog, 164
Svend, sin Knuta Velikog, 162-165
Svend Rašljobradi, danski kralj, 157, 162
Sveoni (Sverige ili Svealand) 154
Svetonije, povjesničar, 20
Svetoslav Suronja, hrv. kralj, 343

Svetoslavići, hrv. kralj. loza, 344
Svevi, 19, 32, 33, 37, 40, 52, 100
Svintila, vizigot. kralj, 96, 109
Svjatopluk, velikomoravski knez, 192, 363, 384
Svjatopolk Izjaslavič, kijevski knez, 425, 443
Svjatopolk Vladimirovič, kijevski knez, 388, 436, 437
Svjatoslav Igorevič, knez Kijevske Rusije, 340, 432
Svjatoslav Jaroslavič, kijevski knez, 436–437
Svjatoslav Vladimirovič, knez u zemlji Drevljana, 436, 437
Syagrije, upravnik provincije, 44
Symachus, princeps senatus, 41
Synezios iz Kirene, biskup, pisac, 275, 280

Š

Šček, Kijev brat, 424
Šibavaj, jezikoslovac, 287
Šiiti 246, 288, 296, 302, 318, 320, 476
Škoti, Škotska 142–147, 152–154, 156, 162–165
Šleska 32, 81, 82, 385–394, 408
Španjolska 33, 95–100, 102, 114, 126, 147, 181–183, 204, 247, 282, 291, 322, 325, 369, 397, 452
Španjolska, islamska, 452–454, 454–456, 456–460, 460–467, 467–468, 468–488
Španjolska marka 178, 220, 368, 457
Štajerska, Donja 178
Štajerska marka 385
Švapska 363, 364, 379, 380, 394, 406
Švedska, Švođani 14, 30, 147, 154, 155, 156, 157, 158, 159–161, 423–428, 447
Švicarska 365, 390, 462

T

Tabaristan 301
Tacit, Publije Kornelije, 15, 16, 17, 20, 79, 80
Tahiridi, dinastija u Horazanu, 297
Taim, oaza, 232, 233
Talmud 21
Tanger 97, 281, 462
Tankred od Hautevillea, grof, 394, 395
Taormina 183, 326, 328, 333
Tarent 189, 326, 328
Tarik ibn Zijad, berberski zapovjednik, 452
Tarikhana, džamija, 321
Tarz, grad, 264, 338
Tassilo III., bavarski vojvoda, 125, 171, 177
Tassilov kalež 229
Teamhuir, grad u Irskoj, 150
Tefrika, grad, 267, 268, 325
Teja, ostrogot. kralj, 71
Telec, bug. kan, 250
Telerig, bug. kan, 250
Teodat, ostrogot. kralj, 66, 77
Teodebert, fran. kralj, 112, 139
Teodor, brat biz. cara Konstansa II., 248
Teodor Abu Qurra, biskup, 277
Teodor Studitski, redovnik, 258, 260, 279–281
Teodora, žena Justinijana I., 69, 70, 76, 275
Teodora, žena biz. cara Teofila, 262, 268
Teodora, kći cara Bazilija II., 357, 358, 359
Teodora, žena papin. vestijara Teofilakta, 367, 373
Teodorih I., ostrogot. kralj, 41, 43, 44, 59, 60–66, 95, 110
Teodorih Strabon, ostrogot. vođa, 59
Teodorik I., franački kralj, 110
Teodorik III., kralj Neustrije, Burgundije i Austrazije, 113
Teodorik IV., franački kralj, 114
Teodorik I., vizigotski kralj, 37, 38
Teodozije, rimski car, 20, 28, 35
Teodozije II., istočnorimski car, 37, 38, 56–59
Teodozije III., biz. car, 254
Teodulf, pjesnik, 305
Teofan Ispovjednik, redovnik, 276
Teofano, žena cara Leona VI., 329
Teofano, žena careva Romana II., Nikefora II. Foke i Ivana Cimiska, 337, 340
Teofano, rođakinja biz. cara Ivana Cimiska, njem. carica, 383, 388, 415
Teofil, biz. car, 260, 411
Teofilakt, papinski vestijar, 367, 373
Teoktist, logotet droma, 262
Tervel, bugarski kan, 253, 282
Tesalija 35, 89, 259, 335, 405
Teutoni 19, 154
Thanet, otok, dansko uporište, 148
Thegan, biograf Ludovika Pobožnog, 229
Themist, aleksandrijski đakon, monofizit, 277
Theon iz Aleksandrije, matematičar, 275
Theophylakt Simokatta, povjesničar, 276
Thüringija 64, 66, 90, 110, 129
Tiberije II., biz. car, 82, 84, 253
Tiethmar Merseburški, kroničar, 450
Timočani 184, 266
Tirmidhi, gnostik, 320
Tirmidhijev zbornik hadisa, 240
Tit, rimski car, 24
Tiverci, istočnoslav. pleme, 421, 430, 431
Tmutarakan, vazalno rusko kneževstvo, 431, 433, 438
Togrulbeg, zapovj. seldžučke vojske, 302
Toharistan 301
Toksandrija 20, 44, 46, 47
Toledo 39, 96–97, 458, 460, 467, 468

Toledski sabor, II., 96
Toledski sabor, VIII., 106
Tolozatsko kraljevstvo Vizigota, 37, 38, 41
Toma Akvinski, 318, 319
Toma Slaven, vođa pobune, 360
Tomas, klaudiopolski metropolit, 255
Tomislav, hrv. kralj, 334, 365
Torcello (Torčelo) 121, 123, 124
Toskana 36, 60, 92, 156, 175, 366
Totila, ostrogot. kralj, 71, 72
Tours 141, 228, 229, 231
Tračani 79, 82, 83
Trakesion, tema, 250, 254
Trakija 30, 43, 59, 64, 66, 69, 79, 87, 89, 249, 257–265, 333–342, 357, 360
Transjordanija 232
Travunja 266, 327, 344
Trebonijan, biz. pravnik, 69, 73
Treviso, 120, 181
Tribur, crkveni sabor, 403
Trier 227, 231
Tripolitanija 33, 244, 280, 281 283, 418
Trogir 89, 344
Trosly (Troli), crkveni koncil u...) 373
Trpimir, hrv. knez, 266, 267, 328
»Truvor«, navodni varjaški vođa, 425
Tukidit, povjesničar antike, 276
Tulunidi, vladari Egipta, 295, 322
Tumam ben Asra, pjesnik, 318
Tunis 70, 244, 256, 282, 291, 293, 366, 420
Turci 249
Turci-Seldžuci 301–304, 323
Turkestan 204, 245, 302
Tutuš, emir, 304

U

Ubijci 44
Ugri, Bijeli, 426
Ugro-Finci 77, 79
Uhajdar, dvorac, 321
Ukrajina 78, 421
Ukrani, polapsko-slavensko pleme, 78
Uliči, istočnoslavensko pleme, 426, 430, 431
Ulster 150
Uma, vjersko-politička zajednica muslimana, 238
»Unutrašnja Rusija« 422–428
Upsala 154
Urban II., papa, 397, 405, 406
Urhel, grofovija, 459
Urso Badoario, venec. dužd, 412
Urso Partecijak, venec. dužd, 413
Urso Orseolo, patrijarh u Gradu, 413, 416
Ursus (Orso), dužd u Herakliani, 121
Uskršnja kronika 279
Utiguri 70, 84
Utrecht 228

V

Vaclav Sveti, češki knez, 377, 378
Vadim, novgorodski bojarin, 427–428, 431
Vagri, polapsko-slavensko pleme, 78
Vaimar V., vojvoda od Salerna, 394
Valahfrid, pjesnik, 229
Valdemar, šved. kralj, 161
Valencija 268, 460, 474
Valens, rimski car, 31, 35, 43, 57
Valentinijan III., zapadnorimski car, 37, 56
Valerijan, rimski car, 19
Valid I., omejadski kalif, 282–285
Valid II. omejadski kalif, 286
Valija, vizigot. kralj, 33, 37
Valladolid 461
Valuk, karantanski knez, 89
Vamba, vizigot. kralj, 97
Vandali 14, 20, 30, 35, 38, 40, 45, 52, 78, 154
Vandali-Hasdinzi 32, 33–36
Vandali-Silinzi 14, 32–36
Varaha ben Naufal, nećak Hadidže, 236
Varjazi 204, 422–428, 430, 431
Varni, polapsko-slavensko pleme, 14, 78
Vasilj Rostislavić, knez u Terebovlju, 443
Vedmorski mir 149
Velasko, bask. vlad. u Pampeluni, 457
Velezigeti, maked.-slavensko pleme, 265
Veliki Preslav 433
Velikomoravska kneževina 191, 192, 193, 363, 377
Venantius Fortunatus, pjesnik, 141
Vendska kraljevina 398, 399
Venecija 43, 61, 72, 116, 121–125, 175–177, 180, 201, 220, 266, 406–420
Venecijanski dukat 181, 391–394
Veneti 80, 421
Verdun 190, 203, 204, 369
Vermandois (Vermandoa), grofovija, 368
Verona 72, 120, 385, 418
Vesi, ugrofinsko pleme, 427
Vido, nadbiskup Milana, 401
Vido II., vojvoda od Spoleta, car, 189, 363, 371, 412
Vido, vojvoda od Toskane, 373
Vidukind, saski plemenski prvak, 176
Vigilije, papa, 77
Vikinzi 155, 157
Viktor I., papa, 27
Viktor II., papa, (Gebhard), 394
Viktor III., papa, 405

Vilim Dugog Mača, normandijski vojvoda, 369, 375
Vilim V., akvitanski vojvoda, 397
Vilim IX. Pobožni, akvitanski vojvoda, 374
Vilim Željezne Ruke, grof Apulije, 361, 393
Vilim, grof od Provanse, 462
Visla 14, 30, 31, 32, 78
Vislani, poljsko pleme, 384
Višehrad 182, 377
Višeslav, hrv. knez, 123, 266
Viseslav, srpski knez, 266
Vilim Osvajač, normandijski vojvoda, engl. kralj, 164, 297
Vitalijan, papa, 248
Vitalijan, vojni zapovjednik, 64
Vitalis, biskup u Torcellu, 416
Vitica, vizigot. kralj, 99
Vizigoti 8, 30, 32, 38–46, 56–66, 95–101, 134
Vjačeslav, knez u Smolensku, 439
Vjatiči, istočnoslav. pleme, 80, 422, 430, 434
Vladimir, bug. knez, 332
Vladimir Monomah, perejsl. i kijev. knez, 443, 449
Vladimir na Kljazmi, grad, 447
Vladimir Sveti, kijev. veliki knez, 434–436
Vladimir Jaroslavić, knez u Novgorodu, 441, 450
Vladimir Svjatoslavić, novgor. i kijev. knez, 342, 388, 434–440, 441, 449, 451
Vladimir Volinsk, grad 447
Vladislav I., češki knez, 408
Vladislav Herman, poljski knez, 403–406
Vlastimir, srpski knez, 267, 315
Vlaška 85, 434
Vogatisburg, grad u Češkoj, 90
Vojislav, knez Duklje, 360
Vojnomir, knez Panon. Hrvatske (?), 178, 266
Vojtjeh (Sv. Adalbert) praški biskup, 387, 392
Volinija, Volinjani 78, 384, 421, 430
Völsunga, zbirka skand. mitova, 154
Vouillé (Vuje) 39, 46, 84, 95
Vratislav I., češki knez, 377
Vratislav II., češki knez, 404
Vsjeslav Brjačislavić, polocki i kijevski knez, 439
Vsjevolod Jaroslavić, perejasl. i kijev. knez, 404, 443
Vsjevolod Vladimirović, knez u Voliniji, 436

W

Wales, 143–147
Welf IV. (V), bavarski vojv., 406
Wessex 143–147–156, 161, 165
Westfalci, sasko pleme, 176
Wiching, biskup Njitre, 192
Worms 32, 40, 41, 52, 187, 228, 403, 409
Wormski konkordat 410
Wulfhere, kralj Mercije, 146
Wulfila, arijanski svećenik, 31

Y

Yelling, gl. grad Danske, 157
Ynglingar, švedska vlad. kuća, 154
Yonarre, arheol. nalazište, 140
York 143
Yves, biskup Chartressa, 410

Z

Zadar 89, 344
Zaharija Prvosavljević, srpski knez, 334
Zaharija, papa, 116
Zaharije Retor, sirijski pisac, 421
Zahumlje, Zahumljani 266, 327, 342–344, 360
Zaid, Muhamedov prapraunuk, 281
Zaid ben Haris, oslobođeni rob, Muhamedov posinak, 236
Zaid ben Thabit, zapisivač kuranskih ajata, 239
Zapadno-rimsko carstvo, pad, 8, 41, 102, 126, 135
Zbignjev, poljski pretendent, 408
Zdeslav, hrv. knez, 267, 327, 412
Zenata berbersko pleme, 297, 464
Zenobije Glak, armenski pisac, 426
Zenon, biz. car, 38, 43, 52, 58, 59
Zeta 360, 362
Ziemovit, knez u Gnjeznu, 384
Zinđi, crnačko roblje, 294, 295, 299
Zlatni rog, 56, 88, 282
Zličanski plemenski savez 181, 376, 386
Zoe, kći Konstantina VIII., biz. cara, 329, 356, 426, 436
Zoe, kći Zaucesova, biz. carica, 333
Zoe Karbonopsida, biz. carica, 333, 334
Zosimos, pisac, 276
Zvonimir, hrv. kralj, 360, 362

Ž

Ženeva 45, 52
Židovi 20, 22, 23, 96, 203, 237, 316, 453–472, 476
Životopis Sv. Vaclava 378

KAZALO POJMOVA*

A

Aachenski mir 125, 266, 402, 411, 419
Advocatus 217
Aerikon 76
Afatomija 49
Agri decumantes 19, 32, 44
Agridiji 345
Aistulfov zakon 120
Ajati 239
Akabija 233
Akademija, karolinška, 228
Aktimoni 352
Akvilejska shizma 77
Alamanski zakon 130
Aldiji 117, 118
Alfoz 484
Al Havi ili »Opsežna knjiga«, medic. enciklopedija, 314
Alilengij 346–352
Alodijalno posjedovanje zemlje 42, 47, 100–106, 117, 127–129, 148, 167–172, 194, 309
Amil 289
Amin 473
Anakarthasis, zbirka biz. zakona, 328–330
Angareja 349
Angariae 199–202
Annona 59, 76
Ansar 237, 455
Ansingae 198
Antinormanistička teorija 425
Antrustiones 50, 51, 132, 210
Aplekton 349
Apokalipsa 20, 24, 28
Apokrifi, eliminiranje, 28
Aporoi 251
Ard-ri 150–152
Arengo ili concio, u Veneciji, 417
Arijanstvo 25, 33, 40, 46, 57, 62, 63, 71, 92, 95
Arimani 91, 118
Aristokracija, galorimska, 40, 41, 46, 51
hispanorimska, 38, 95, 96, 100–104
Aristokracija, rodovska, kod Burgunda, 41, 110, 118
kod Franaka, 51.
kod Gota, 31, 39, 96, 103.
kod Langobarda, 92, 118
Arithmos 348
Askoldov ljetopis 424
Autland 169

B

Baladijun 455
Barščina (kuluk) 446
Barunar 159
Basileus 90, 329, 330
Batinija 299
Bavarski zakon 130
Bazilika, kao arhitektonski tip, 269–272
Beduini 232–235
Beheterije 483
Benediktinsko redovništvo 94, 374
Beneficium 105, 177, 187, 202–209, 211–215, 226, 252, 486
Betili 235
Biranje pape, procedura, 400, 401
Bo-aire 152
Bocland 167, 168, 169
Bogumili 263, 339
Boidati 352
Bojari 438, 445–448
Bol, bolskifle, 158
Bondi (höldr) 159
Book of Durow 152
Book of Kells 151
Bozaderos 486
»Božje primirje« (Treuga Dei) 396, 397

* Ovaj popis ne sadrži najopćenitije pojmove kao što su: feudalizacija, diferencijacija, poljoprivreda, Europa, Azija, kršćanstvo, Crkva, islam i sl., koji prolaze gotovo cijelom knjigom i ne mogu se sažeti na prostor određenih stranica.

»Božji mir« 397, 406
Bretwalda 145
Breviarum Alaricianum (Lex Romana Visigothorum) 39, 46
Brevium Exempla 210
Buccelarii 106, 193–202

C

Capella, capellanus 219
Capitatio – jugatio 251
Capitulatio de partibus Saxoniae 176, 178
Capitulare Saxonicum 178
Capitulare de villis 193–202
Carnaticum 198, 199
Carroperae 199–202
Carski zakoni (Tà Basiliká) 331
Celibat 266, 360
Censatorios 487
Ceorl (körl) 166–172
Christos, Krist 22–26, 28, 255, 357
Civitas Leonina 188, 403
Codex Amiantinus 152
Codex Euricianus (Lex Visigothorum) 38, 101
Codex Theodosianus 56
Codex Vigilanus 97
Coemptio 59
Conductio – locatio 11
Constitutio Romana 183
Constitutum 77
Corpus juris civilis 73, 254, 275, 329
Corvada (kuluk) 198
»Crkveni oci« 27
Crkvenoslavenski jezik 191, 192
»Crne općine« u Rusiji 445
»Crni kamen« 235, 300
Curator civitatis 62
Curia ducis, u Veneciji, 417

Č, Ć

Černjahovska kultura 79
Čift 310
Ćirilica 191, 449

D

Daev – ceile 152
Dahilun 455
Danegeld 149
Danelaw 150, 161
Dažbine, obročne, 12, 103, 115, 116, 118, 123–126, 131, 169, 171, 193–202
Dažbine, radne, 12, 103, 128, 131, 169, 170, 193–202, 212
Defensor civitatis 40, 62
Deme 67, 70, 84
Dictatus papae 401
»Dim« 435, 436, 444
Dimisi 243, 455
Dinati 325, 335, 348, 352–357
Diokecijanov upravni sistem 52
Divan 243, 289
Dizeugarati 352
Djedići, slob. seljaštvo u Češkoj, 378
Djela apostolska 24, 27
Dogme, kršćanske, temeljne, 25
Domestik 330
Dominium, vlasteoski, nad crkvama, 193–202
Donatisti 33, 76
Drungarijat 331
Druzi 297, 320
Družine, ratne, 14–18, 378
Dualizam 255, 263, 288, 338
Duofizitizam 58, 59, 65, 77
Dužd (dux), kompetencije, 121–123, 414, 416, 419
»Dvanaestorica«, ranokršć. ustanova 25
Dvopoljni sistem, kod Germana, 16, 17, 49
Dvorski ceremonijal, Justinijanov, 68

Dž

Džabiti 288
Džahimije 318
Džamija 240, 285, 310, 322
Džihad 240
Džizija 239, 246, 282–285, 308, 475
Džundi 245, 454, 471, 476

E

Earldorman 147, 150, 162
Edda 155
Edikt Klotara II. 116
»Edikt u tri poglavlja« 77
Edictum Theodorici 62
Egzarhat, Kartaginski, 87, 243, 247, 255
Egzarhat, Ravenski 94, 121–123, 248, 418
Ekloga 254, 255
Ekskusija 353, 354, 359
Ektezis, Heraklijev edikt, 91, 94, 277
Eleuteri 53, 348–352
Emir 289
Enapografi 53
Enkomije 277
Eorli (örli) 167–172
Epanagoga 328, 329
Eparh 90, 353

Epibolé 75, 346
Episkopi (biskupi) 25–37, 46
Epopti 332, 344
Ergasteriji 353
Euharistija 25
Eunómion 348
Eurikov zakon 39, 100, 238
Evanđelja 20, 22, 24, 27

F

Faesting 170
Fakihi 477, 478
Fare 92, 117
Federati, federatski status 19, 32, 33–35, 39–44
Feorm 167
Fikh 417, 477
»Filioque« 268, 359
Filk 154
Flaiths 154
Folcland 169–172
Folkmoot 147
Fornskifle 158
Forum mercatum 203
Fredum 135
Frige 167
Fuerosi 469, 485
Fuidir 152
Fulcfree 118–120
Fylke, fylkething 160

G

Gafol 167–172
Gasindus 210
Gastaldi 118, 417, 418
Geburi 170–172
Geneati 170–172
Germani, privredni i društveni odnosi 14–19
Gesithi 167–168, 169
Gewanni 17, 49
Glagoljica 191, 449
Gnosticizam 24–27, 479
Gombad 323, 324
Gradovi, obnova u Italiji, 390, 391
Gradovi karolinškog doba, 202
Gradovi Kijevske Rusije 446, 447
»Grčka vatra« 275, 431, 433
Gregorijanski kalendar 304
Grofovi, grofovije 134, 135, 150, 176, 219–222

H

Haamund 118–120
Hadisi 230, 287, 314, 315, 477
Hadž 240, 477
Hadžib 456, 475
Hagiografija 278
Halkedonska dogma 58, 59, 76
Ham(tun) 166
Hanbalizam 316
Hanifizam 236, 316
Harač 242, 246, 282, 308, 475
Haridžiti 243, 247, 283, 453, 476, 477
Haristikije 348, 353
Harizma 25–27
Hassa 478
Hašišin (Asasini) 300, 304, 320
Hattare 473
Heksabiblon (Tà Basiliká) 330
»Helenisti« 22, 25
Henotikón 59
Herbaticum 198
Hereza, arijanska 28, 63, 84, 96
Hereza, donatistička 33
Hereza, monarhijanska ili ebionitska, 28
Hereza, sabelijanska, 28
Herred, hundari 159
Hersir 157
Hidžra 237
Hilperikov edikt 127
Hirdh 160
Hiwiso 165
Hlafaeta 171
Hlaford 171
Holopi 429, 447
Homilije 275
Honor 225–227
Hospitalizacija vojske, zakon o..., 35, 41
Hostilitium 198–199
Hufa 128, 129, 195
Hums 471
Hundred, Hunderedmoot 147
Hyde (hajda) 148, 166–172

I

Ikonoduli 254–264, 275, 277, 337
Ikonoklasti, ikonoklazam 116, 254–264, 267, 269–281, 337, 411
Ikta – sistem 309, 471, 476
Imami, imamizam 240, 283, 319, 478
Imunitet 120, 132, 177, 217, 350
Inland 169
Investitura 212, 380, 381, 383–395, 398–410
Islam 237–244, 248–255, 277, 284, 286
Ismaeliti 292, 295, 296, 310, 315, 476
Ispendža 310
Izgoji 429, 447

J

Jakobitska crkva 77
Jaladi – kalendar 304
Jarl 150, 157, 159
Judeokršćanstvo 24
Judicatum 77
Justinijanov Kodeks 73, 254

K

Kaaba 230, 236
Kadarizam 288, 318, 367
Kadije 456
Kadirija 320
Kaganat, hazarski 249, 432, 433
Kalam 319
Kalif (institucija) 233, 245, 250, 287, 475
Kancelar 220
»Kanon liječništva« 314
Kanon novozavjetni, utvrđivanje 28
Kapnikón 348, 352
Karmat, Karmatija 299, 322
Karolina, pismo 470
Kartular, Karlov 371
Katafrakti 338
Katari 263
Katergoktisía 349
Katija 244, 309
Keltski preporod 142
Kibla 238, 283, 323
Kitab 284
Kitoniti 331
Klan, irski 150
Klazma 347
Klinijevski pokret (Cluny) 150, 358–360, 368, 373–375, 382, 388, 394, 399–410, 469, 470
Klisure 261
Klitorologij, Filotejev 331, 332
»Knjiga eparha« 333
Koinótes, metusía 346
Koloni, kolonat 11, 12, 31, 32–51, 55, 60, 61, 94, 101, 103, 105–107, 117–120, 196–208, 251, 348–353, 483, 487
Kolonizacija, njemačka, u slavenskim zemljama 365, 380–385
Komendacija 107, 119, 211–216
Koncil u Carigradu 57
Koncil u Efezu 57
Koncil u Halkedonu 57, 77
Koncil Nikejski I. 57
Koncil Nikejski II. (VII. Sveopći) 259–263
Konkordat u Sutriju 408, 409
Konkordat, Wormski 409, 411
Konstantinova darovnica, tzv., 116, 181, 385
Konung 155
Kotsetli 170–171
Kraljevska funkcija, nastajanje, 31, 33, 37, 40, 44–46, 134
»Kraljevska prava« 223
Kristologija, Laktancijeva, 28
Kristologija i ekleziologija Pavla iz Tarza 23–26
Križarski rat 388, 389, 419
Kultovi, poganski, zabrana 28
Kumranski tekstovi 21
Kupola, kao arhitektonski element, 271–272, 323
Kura 239–244, 475
Kuran 285–287, 316, 311–324, 476–479

L

Leges barbarorum 62, 129
Leilendigr 159
Lendermaend 159
Lenski sistem 133
Lething 161
Leudi 111, 135
Lex Burgundionum 41
Lex Romana Burgundionum 41
Lex Salica 46–49
Libellarius 120
Libellus scriptus 119
Liber judiciorum (Fuero jusgo) 98, 484
Liga sjevernotalijanskih gradova 406
Limes Germanicus 19
Limitanci 19, 54, 88
Liti 51, 118
Liutprandov zakon 120
Livan 323
Logotezije, logoteti, 90, 331
Lotarinški reformni pokret 374, 375, 382, 389, 399
Luk, arhitektonski, u islamu, 321, 323
Lužička kultura 78, 79

LJ

Ljetopis Askoldov 423
Ljetopis Nikononski 425
Ljetopis Ostromirov 424

M

Magistrati, gradski, isčezavanje 72
Mahala, mekanska 235
Mahdi 298, 300, 315, 317
Major domus 136

Majordomi 111, 137
»Male porodice« 49, 127
Malikizam 316, 457, 481
Mallus 135
Mameluci 296
Manihejstvo 75, 257, 277, 319, 337
Manoperae 198–202
Mansi ingenuiles 195–202
Mansi lidiles 195–196
Mansi serviles 195–202
Mansus (hufa, hoba) 18, 131, 195–202, 212, 215
Marculfov formular 211
Marishalk 136
Markgrofovije 216, 217
Masarizam 479
Mavli 242, 246, 282, 456, 457, 472
Mazdakiti 308
Medium aevum 8
Medrese 304
Medžlis 233, 289
Merovingica 140
Mesalijanci, mesalijanstvo, 255, 336
Mesija 21–23
Minaret 240, 286, 322
Minber 285
Ministeria, u Veneciji 419
Ministerijalci 202, 392
Minuskula, karolinška (karolina) 229
Mir 428–430, 444
Mirijska zemlja 309
Missaticum 220
Missi dominici 221, 224
Mistiji 251, 348, 353
Mistik, carev tajnik u Bizantu, 331
Mitaton 349
Mitrokomije 53
Monoenergetizam 91, 250
Monofizitizam 28, 58, 59, 64–66, 76, 77, 91, 95, 250, 257
Monoksilne lađe 88, 336
Monopoli, drž., u Bizantu, 76
Monoteletizam 91, 94, 95, 248, 250, 277
Montanizam 27
Mošeja (džamija) 238, 285, 304
Mozarabi 456, 469, 472
Mudejar 469
Mujezin 240
Mulk 309
Mundium, mundiburdium 211
Munera, javni poreski tereti, 135
Muhadžiri 237–244
Muslimov zbornik hadisa 240
Mutaziliti, mutazilizam 288, 318, 477, 478
Muvaladi 456, 457, 459, 471

N

Nakamah 320
Naslovi, sistem u Bizantu, 331, 332
Nazarijev zbornik hadisa 240
Nestorijanstvo 232
»Nika«, pobuna 70
Nikolaizam 374, 400, 410
Noctes (noći) 199–202
Nomos georgikós (zemljoradnički zakon) 251, 252
Norije 304, 473
Normanistička teorija 425–426
Notarii 219
Novac, arapski 308, 309
Novac karolinškog doba 204, 205
Novac Kijevske Rusije 448

O

»Obrana kralja Henrika«, spis, 405
Opati, laički 216
»Opolčenie« 435
Ordalije 135
Ordinatio Imperii 182, 186
Ordo decurionum, iščezavanje, 72
Otonove privilegije 382
Otroki 429

P

Palatin 136
»Paljčatih fibula«, kultura, 421, 422
Panteon, slavenski, poganski, 436
Papinska država 92, 122, 175, 177, 381
Papinski primat 28
Parakimomen 331, 341
Parici 325, 352, 356
Patarski pokret 401
Patrocinij, patronat 12, 54, 64, 75, 107, 119, 210
Patronimije 92, 251, 252
Paulikijanci, Paulikijanstvo 254, 263, 325, 339
Periodičke seobe kod Germana 15.
Placitum, generalni 224
Placitum publicum u Veneciji 417
Pogost 428, 435
Poliptih, Irmionov 194–202
Poslanice, Pavlove 23, 24, 25, 27
»Povjest vremennyh ljet« 422–428, 449
Pragmatička sankcija, Justinijanova, 72, 92
Praktori 331
Pravda Jaroslavića 442, 446, 450
Pravda Ruska 439, 444, 447, 450
Prebenda, prebendarii 195
Prekarij, prekaristi 12, 54, 102–107, 115, 130, 208, 210, 321

Prezbiteri 26
Proastije 345
Prohiron 328
Pronija 353
Proskineza 68, 180
Protevonti 354
Protimesis 335, 344, 348, 351, 359
Protonotar 331
Pševorska kultura 78, 79

Q

Quadrivium 230, 275
Quinisextum (Peto-šesti ekum. sabor) 253

R

Rabadije 457
Raheniburgi 223
Raja 310
Raskol, crkveni, 28, 59, 66, 267–269, 327, 359, 411
Ratničke družine Varjaga 424–435
Ravandije 291
Reges, kod Germana prije Seobe 18
Regula, samostanska, Benedikta Anijanskog 373–375
Regula, samostanska, Benedikta iz Nursije, 94, 373–375
Rekonkvista, španjolska 435, 468–470
Renesansa, karolinška, 228–230
Rezervat 11–12, 53, 123, 129, 131, 169, 173, 193, 194, 197, 207, 212, 214, 215
Rimski dukat 91, 92, 93, 117, 125, 175, 177
Ripuarski zakon 130
Rjadoviči 446
Robovi 40, 42, 53, 61, 62, 70, 71
Robovi u Bagdad. kalifatu 285
Robovi kod Germana 18
Robovi u islam. Španjolskoj 472, 473
Robovi u Vizigot. Hispaniji 103–104
Robovi u Franačkoj Merovingâ 51, 117–120
Robovlasništvo u Bizantu 53–54
Robovlasništvo u Rim. Car. 13, 36, 39
Rodovsko društvo
kod Burgunda 39.
kod Franaka 47, 130.
kod Langobarda 117.
kod Ostrogota i Vizigota 31, 39, 61, 101.
kod Slavena 79, 85, 86.
kod Vandala 33
Ros ili Rus 421, 422
»Rosomoni« 421
Rotarijev zakon 117–119
Runičko pismo 30, 155
»Ruska pravda« 450

S

Saer – ceile 152
Sage 155
Sakalibi 463, 467, 476
Sakelarij 331
Salijski zakon 46–48, 100, 127
S. Apollinare in Classe 271, 272, 275
S. Apollinare Nuovo 271
Sandam, soteriološko božanstvo, 23–24
Scabini 222
Scolae, u Veneciji, 420
Senat, rimski 72
Senešalk 136, 220
Senior 208, 211–215, 217, 222
Seoba naroda 11, 15, 18, 30, 67, 155, 174
Seoske općine, u Bizantu 54, 250, 345
Servi 71, 88, 125, 127, 252, 378
Servi casati 11, 12, 13, 53, 64, 71, 103, 104, 109, 118, 126–130, 169, 487
Servicij 198
Shire 147
Simonija 179, 359, 374, 400, 409
Sinf 474
Sinklit 331, 357
Sinkretizam, vjerski, 23
Sinteza strukturalnih izmjena 174
Skaldi 155
Sklavinije 83, 84, 88, 89, 265, 266
»Slika Svijeta« od Al-Horezmija, geografija, 314
Smerdi 446–448
Socna et saca 171
Solemnij 252, 348, 349
Solskifle 158
Soteriologija, kršćanska 24
Spasitelj, Soter 24–27
»Stepennaja knjiga« 422
Strateg, stratezi 87–91, 331, 332, 359
Stratioti 54, 87, 88, 250, 257, 341–345, 346, 356–362
Studitski kaluđeri 260, 262
Sufizam 320
Suk 474
Sulung 166
Suna, Suniti, Sunitizam 239, 300–304, 315–320, 452, 462, 476
Sure 239
Susjedska općina ili marka 117, 127–132, 165, 429, 446, 447

Suverenitet, Bizanta 176, 177, 330, 331, 342, 360
Sv. Rimsko Carstvo njem. narodnosti 368
Sveučilište, Atensko 91
Sveučilište u Carigradu 56, 358
Synoné 350, 352

Š

Šafiizam 316, 477
Šamijun 455
Šedrvan 285
Šejk 233
Šerif 150
Šiiti, šiitizam 246, 247, 291, 294, 292–303, 318–321, 476
Šura 243, 245

T

Taifa 467
Talmud 21
Tegni (teni) 169–172
Teloneum 224, 380
Tematsko uređenje, teme 86, 88, 90, 250, 251, 253, 254, 259, 260, 328, 433
Tercija (Sortes), načelo, 35, 39, 40, 60, 61
Terra salica (vlasteoski rezervat) 193–202
Thing 154, 160
Thugur 475
Tma 429
Tolerancija, edikt..., 28
Tourski formular 210, 211
Traktat o oporezivanju 346
Tribuni 122, 123
Tribuni, u Veneciji, 416
Trigonometrijske tablice 313
Triumvirat ruskih knezova 442
Trivium-Quadrivium 230, 275
»Treuga Dei« (Božje primirje) 397, 399, 404
Trews, keltska rodovska sela, 142
Trina necessitas 167
Trostathing 160
Trustis 210
Tuitio 137, 210, 343
Tungeref 143
Typos 94, 248

U

Uma 238
Univerzalizam, Justinijanov 69
»Unutrašnja Rus« 421–428, 430–452
Ustav Vladimira Monomaha 450
Ušur 242–246, 309, 471, 475
Uvjetno posjedovanje zemlje 100–110, 130, 173, 175

V

Vakuf 309, 471
Valija 452, 456, 475
Valvasori 391, 392
»Vandalizam« 34
Vassus, vassalus, vazal, vazalitet 50, 150, 211–216, 217–221, 222–223, 225, 227, 369, 370, 383, 392, 394, 395, 406, 407
Vedmorski mir 68, 149
Veleposjedi, rimski 11–13
»Velika porodica« kod Germana 16, 17, 47
Vendska kraljevina, 398, 399
Venecijanski dukat 124, 181, 415
Venedska kultura 78
Verbum regis 219
Verdunski ugovor 187, 190
Verkmadhr 159
Vezir 289, 291, 463, 475
Vidamus 217
Vik 155
Viking, Vikingr 156
Villae 11, 142, 194, 214
Villicus 11, 12, 195
Virgata 170
Vizigotika, pismo, 470
Vlastelinstvo, feudalno 127–133, 161, 196–201
Vojna demokracija, kod Slavena 85
Vojna družina 119, 278
Vojvodstva, etnička, u Njemačkoj 364–365, 373, 395, 398
Vojvodstvo, vojvode 137–140, 221, 226
Völsunga 155
Votčina 429, 443
Vrv 444
Vufudi 245

W

Witedeow 167–171
Witenagemoot 147

Z

Zahirizam 477
Zaidizam 318, 319
Zajednica (općina), seoska 47, 48, 49, 62, 117
Zakletva, vazalska 187, 211, 215
Zakonik Alfreda Velikog 149

Zakonodavstvo, agrarno, u Bizantu 336, 337, 345, 346
Zakupi 446
Zarubinjecka kultura 78
»Zbirka od 74 poglavlja« 399
Zekat 239
Zeloti 258
Zemani 378
Zemzem 234
Zeugarati 352
Zimije 284

Ž

Životopisi, svetački 141
Župe 138, 146, 216

SADRŽAJ

PREDGOVOR I. IZDANJU 5

I. UVOD 8

1. Pojam srednjega vijeka 8
2. Preduvjeti srednjovjekovne epohe i procesa feudalizacije 10
a) Razvoj rimskoga robovlasničkog društva u kasnoantičkom Carstvu 10
b) Germanski svijet do sredine II. st. n. e. 14
c) Struktura germanskog društva do seobe naroda 14
d) Odnosi Rima s Germanima 19

II. EUROPA U DOBA VELIKE SEOBE NARODA 30

1. Goti do hunske provale 30
2. Hunski napad i početak seobe Gota 31
3. Seoba Vandala, Alana, Sveva i doseljenje Burgunda na Rajnu 32
4. Seoba Vizigota i Tolozatsko kraljevstvo 35
5. Seoba i naseljavanje Burgunda 40
6. Ostrogoti od provale Huna do osvojenja Italije 43
7. Seoba Franaka i stvaranje Kraljevstva Merovinga 44

III. PREINAKE I NOVA STANJA U EUROPI NAKON VELIKE SEOBE 52

1. Razvitak Istočnorimskog Carstva (Bizanta) do Justina I. i Justinijana I. .. 52
2. Kraljevstvo Ostrogota u Italiji do početka rata s Bizantom 60
3. Bizant u vrijeme Justina I. i Justinijana I. 66
4. Podrijetlo i razmještaj slavenskih naroda 77
5. Bizant, Langobardi, Avari i Slaveni do početka VII. st. 81
6. Bizant u doba Foke i Heraklija 86
7. Langobardi u Italiji 91
8. Vizigotska Hispanija 95

IV. FRANAČKA I ITALIJA U VII. I VIII. ST. 110

1. Merovinška država do Pipina Malog 110
2. Proces feudalizacije u langobardskoj Italiji 117
3. Najstarija povijest Venecije 121
4. Vladavina Pipina Maloga 125
5. Privredni i društveni odnosi u Kraljevstvu Merovinga 126
a) Razvoj zapadno od Rajne 127
b) Razvoj u zemljama istočno od Rajne 129
6. Neka obilježja političke organizacije u Merovinškom Kraljevstvu 134
7. Kultura merovinškog doba 140

V. BRITANSKI OTOCI I SKANDINAVIJA DO SREDINE XI. ST. 142

1. Britanija do skandinavske provale 142
2. Skandinavska osvajanja (Normani) 147
3. Irska 150
4. Škotska 152
5. Skandinavske zemlje do kraja IX. st 154
6. Drugo doba skandinavske seobe 155
7. Razvitak državnosti u Norveškoj i Danskoj 157
8. Privredni i društveni život Skandinavaca do kraja XII. st. 158
9. Engleska i Danska u X. I XI. st. 161
10. Problemi privrednih i društvenih odnosa u Engleskoj do normanskog osvojenja 165

VI. ZAKLJUČCI O NASTAJANJU FEUDALNOG PORETKA U EUROPI 173

VII. FRANAČKA PREVLAST U EUROPI 175

1. Doba Karla Velikog i njegovih potomaka 175
2. Slavenske zemlje u Alpama i Panoniji. Velikomoravska kneževina 189
Mađari 193
3. Privredni i društveni odnosi u Srednjoj i Zapadnoj Europi u vrijeme Karolinga 193

VIII. PROSTOR ISLAMSKE EKSPANZIJE NA ISTOKU. BIZANT I NJEGOVA UNUTRAŠNJA I VANJSKA POLITIKA 232

1. Arapi i postanak islama 232
2. Arapska osvajanja u vrijeme Omejada do početka VIII. st. 244
3. Unutrašnji odnosi u Omejadskom kalifatu do početka VIII. st. 245
4. Bizant od Heraklijeve smrti do početka VIII. st. 247
5. Bizant u doba ikonoklastičkih borbi 254
6. Slavenske države na Balkanu i Bizant 265
7. Prva etapa crkvenog raskola 267
8. Bizantska kultura do sredine IX. stoljeća 269

IX. ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE OD POČETKA VIII. ST. DO EPOHE SELDŽUKA 282

1. Smjena arapskih dinastija 282
2. Društveno-politički odnosi i kultura u doba Omejada 284
3. Doba Abbasida 289
4. Privredni i društveni odnosi u kalifatu Abbasida i Seldžučkom sultanatu 305
5. Kultura u Abbasidskom kalifatu i njegovim državama nasljednicama 311

X. BIZANT OD SREDINE IX. DO KRAJA XI. ST. 325

1. Politički razvoj do 1025. 325
2. Privredna djelatnost i društveni odnosi 345
3. Bizant od smrti Bazilija II. do Aleksija Komnena 356

XI. SREDNJA I ZAPADNA EUROPA POSLIJE RASPADA KAROLINŠKE MONARHIJE 363

1. Njemačka do vladavine Otona I. 363
2. Italija do sredine X. stoljeća 366

3. Francuska do dolaska na vlast Huga Capeta 368
4. Papinstvo i Crkva do formiranja Njemačko-rimskog Carstva 370
5. Politika Njemačke u Srednjoj Europi i stvaranje Njemačko-rimskog Carstva 376

XII. EPOHA PREVLASTI NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA U EUROPI 383

1. Odnosi do početka borbe za investituru 383
2. Francuska do sredine XI. st. 395
3. Njemačka i Italija do svršetka borbe za investituru 398
4. Specifičnosti venecijanske povijesti do epohe Komnena 411

XIII. RUSKE ZEMLJE DO SREDINE XII. STOLJEĆA 421

1. Problemi formiranja političkih struktura 421
2. Privredna i društvena osnovica 428
3. Doba uspona Kijevske države 430
4. Rusija u vrijeme Jaroslava Mudrog i njegovih nasljednika 438
5. Privredni i društveni odnosi u Kijevskoj Rusiji do sredine XII. st. 444
6. Kultura Kijevske Rusije 448

XIV. PIRENEJSKI POLUOTOK OD ARAPSKOG OSVOJENJA DO INTERVENCIJE ALMORAVIDA 452

1. Osnutak samostalnog emirata 452
2. Društveni odnosi i gospodarstvo 454
3. Kordovski emirat do početka X. st. 456
4. Kordovski kalifat 460
5. Razdoblje "taifa" 467
6. Kršćanske države na sjeveru poluotoka u XI. st. 468
7. Privredna i društvena struktura islamske Španjolske 470
8. Politička organizacija 475
9. Vjerski i intelektualni život islamske Španjolske (do kraja XI. st.) 476
10. Privredni, društveni i kulturni život u kršćanskim državama Španjolske do 2. polovice XI. st. 482

Bibliografija 488

Pogovor izdavača II. izdanja 521

Popis slika i karata (crno-bijelo) 523

Popis slika i karata (u boji) 526

Popis crteža 528

Popis rodoslovlja 528

Kazalo imena i naziva 529

Kazalo pojmova 549

Za izdavača
dr. DRAGOMIR MAĐERIĆ

Tisak završen u listopadu 1995.

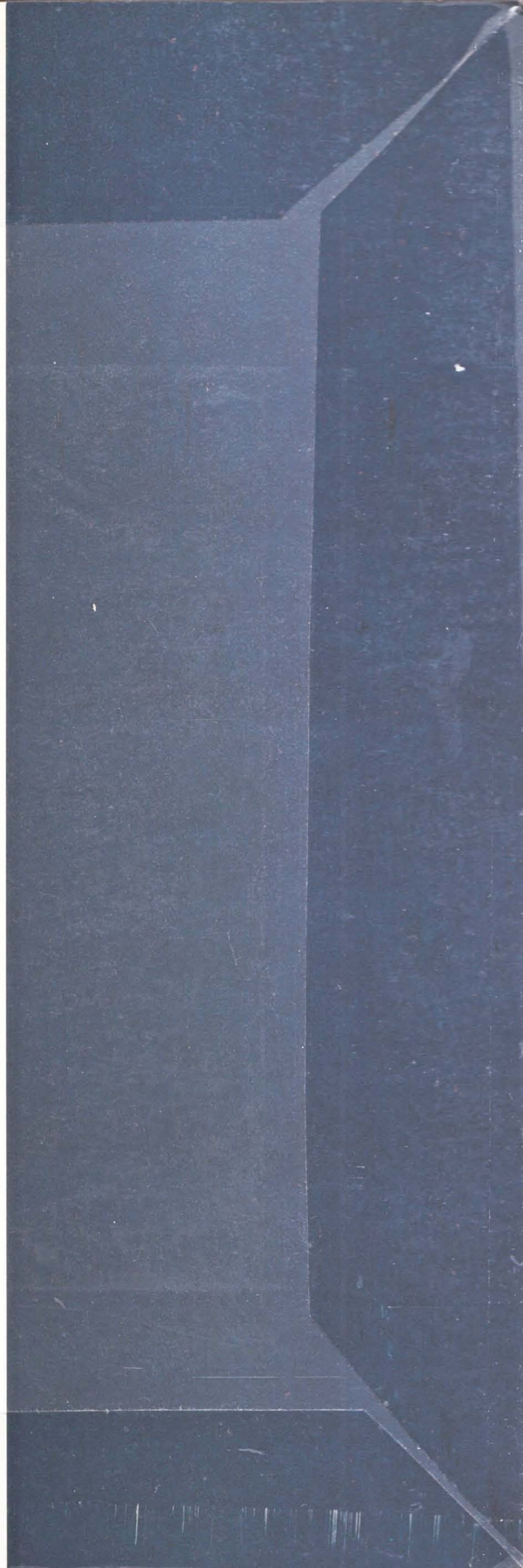

ISBN 953-0-30709-8

9 789530 307094

Brandt **Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka**